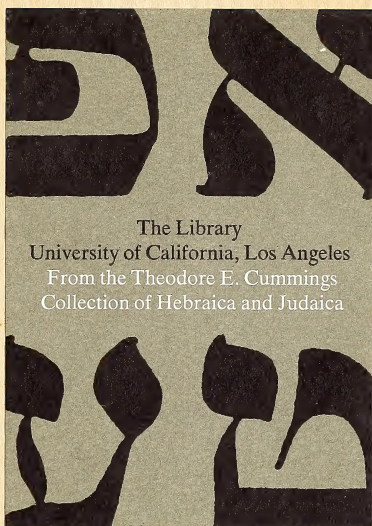
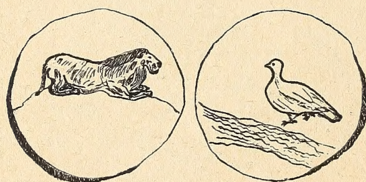
היכל רש״י

כרך שני

היכל רש"י / כרך שני

מאת יצחק אבינרי

בית מדרשו של רש״י בוורמייזא (מבחוץ)

בית מדרשו של רש״י בוורמייזא (מבפנים)

היכל רש״י

מכיל בחמשה כרכים בסדר אלף־בית

את חדושי רש״י וצרופיו הלשוניים, פרושיו למלים ולבטויים, השואותיו הלשוניות, כלליו, דקדוקיו, פתגמיו, מדרשיו, תאוריו, מונחיו, דרכי סגנונו, פשטותו וענותו, מקורותיו ורבותיו ונוסחותיו

מלוקט מתוך פירוש רש״י למקרא ולתלמוד בבלי, וכן מתשובותיו וסליחותיו,
על־פי השואה של עשרים וחמשה דפוסים, חדשים וגם ישנים, ונוסחאות של כתבי־יד.

ערוך, מבואר ומוגה על ידי
יצחק אבינרי

כרך שני: מלון הפרושים
עם מבוא, הערות ומפתחות

הוצאת המחבר
בסיוע מוסד הרב קוק שעל־יד המזרחי העולמי

תל־אביב, מדינת ישראל
בשנת חמשת אלפים ושבע מאות ותשע
שמונה מאות וארבעים וארבע לפטירת רבנו שלמה יצחקי
בעשתי־עשר חודש לתקומת מדינת ישראל, הוא חודש אדר

HEICAL RASHI

Encyclopaedia in five volumes, containing alphabetically all that Rashi created in the field of language and exegesis

EDITED BY
ISAAC AVINERY

Vol II. Dictionary of explications

PRINTED IN TEL-AVIV, ISRAEL
1 9 4 9

דפוס „ספר", תל־אביב

לזכרו של אבי מורי ורבי

הרב והמורה ר׳ משה בהרב ר׳ ניסן זצ״ל

(כ״ג ניסן תרל״ז – ר״ח סיון תש״ד)

תּוֹרָה הַתְּמִימָה

תּוֹרָה הַתְּמִימָה, אַלְפַּיִם קְדוּמָה,
חַלִּי־נָא פְּנֵי אֵל בְּעַד יוֹנָה תַמָּה.
שִׁקְדִי בִתְחִנָּה פְּנֵי שׁוֹכֵן מְעוֹנָה,
לְרַחֵם עוֹסְקַיִךְ בְּכָל־רֶגַע וְעוֹנָה.
גֹּשִׁי בִתְחִנָּה פְּנֵי עֶזְרָה הַיְשָׁנָה
וְהִתְכַּסִּי שְׁחוֹרִים כְּאִשָּׁה אַלְמָנָה.
בַּקְשִׁי עֶלְבּוֹן חֲסִידַיִךְ וּשְׁפִיכַת דַּם לוֹמְדַיִךְ
מִיַּד בְּנֵי זְנוּנִים מַכְרִיתֵי תַלְמִידַיִךְ,
אֲשֶׁר קָרְעוּ יְרִיעוֹתַיִךְ וְרָמְסוּ אוֹתִיּוֹתַיִךְ,
וּבְשֶׁצֶף קֶצֶף הֶחֱרִיבוּ מִשְׁכְּנוֹתַיִךְ.
שַׁאֲלִי מֵאֵת הַנּוֹרָא לְהַתְעִיל מַחַץ וּמוֹסֵרָה,
מְבִין מַכְעִיסָיו יְקַבֵּץ עַם מְפֻזָּרָה.
הָשֵׁב שְׁבוּת אָהֳלֵךְ, בִּישֻׁרוּן מְלֹךְ מֶלֶךְ,
רֵעַיִךְ וְאַחַיִךְ בְּתוֹכָם לְהִתְהַלֵּךְ.
בָּאָרֶץ הַקְּדוֹשָׁה יְפִי אֲמָרַיִךְ לְפָרְשָׁה,
יְהִירִים בְּנֵי־בְלִי־שֵׁם בְּאַף וְחֵמָה לְגָרְשָׁה
צֶאֱצָאֵי הַחֲסִידִים, חֲבֵרִים וְתַלְמִידִים,
קָבוּעַ יִקְבְּעוּ שָׁם תַּרְבִּיץ לִמּוּדִים.
חֲזוֹת קִרְיַת מוֹעֵד נוּגֵי מִמּוֹעֵד,
וִינַחֵם אֲבֵלַיִךְ כִּי בָא מוֹעֵד.

(מתוך סליחת רבנו שלמה יצחקי)

התכן

ראש דבר

(על ישראל ומדינת ישראל)

בתשע השנים האחרונות — למן הופעת כרך ראשון של „היכל רש״י״ ועד עותה — נתחוללו מאורעות אדירים בתולדות ישראל, ויש לעמוד עליהם בקצרה בשער הספר.

בשנת ת״ש, בפרוץ מלחמת־העולם, נתכה פורענות איומה על ראש עמנו וירד חורבן לעולם. נתרגשה ובאה תקופת פורעניות וזוועות, שכמותן לא ידע ישראל מימי חורבן בית שני. בשלש־ארבע שנים נשמדו ששה מיליונים יהודים, שהם יותר משליש כל בית ישראל. ששה מיליונים! אנשים, נשים וטף, ישישים ותינוקות, נשרפו — נהרגו — טובעו — נקברו חיים והומתו בכל שאר מיני מיתות קשות רעות אכזריות, פרי כבושי הטכניקה של אנשי־המדע הגרמניים, בני העם „התרבותי״ אשר החזיר את התרבות למדרגת „תרבות אנשים חטאים״. אבירי הרשעות, אשר שנאת ישראל העבירתם על דעתם, לא חששו כלל לגלות את מזמתם: „לכו ונכחידם מגוי, ולא יזכר שם ישראל עוד!״

„אמר ר׳ יצחק: מאי דכתיב אל תתן ה׳ מאויי רשע, זממו אל תפק? אמר יעקב לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, אל תתן לעשו הרשע תאות לבו. זממו אל תפק זו גרממיא של אדום, שאלמלי הן יוצאין מחריבין כל העולם כולו״ (מגילה ו׳).

ואכן, אותו רשע עריץ וצורר ישראל, אשר עמד בראש גרמניה יותר מעשר שנים, בקש, בטרוף דעתו ובאכזריותו, להשתלט על עולם ומלואו ולעקור את הכל. אם גם לא הפיק את זממו, הרי כלה את חמתו בגולת ישראל אשר ביבשת אירופה.

נגדע לארץ החולש על גויים; אל שאול הורד, אל ירכתי בור. אך לא „ימלא שחוק פינו״ על מפלת הרשע. איום ומחריד מחיר מפלתו.

*

משנגמרה מלחמת העולם (באביב תש״ה) החלו זעזועים מדיניים בארץ־ישראל: מדיניות האיבה של ממשלת המאנדאט הבריטי כלפי הישוב העברי עוררה אותו להגן בתוקף על זכויותיו ולשים קץ להבלגתו עד כה. תהום הנגודים בין הממשלה לישוב הלכה ונתרחבה, ובר״ח תמוז תש״ו ערכה הממשלה כעין התקפה צבאית על הישוב העברי כולו, ואז הושמו במאסר רבים מגדולי מנהיגיו; מצור ממושך נערך על כמה ישובים, ואחדים מהם נהרסו ונשקם הוחרם. כל יום היתה פגיעתו קשה משל חברו: ימי עוצר ורעה, מעשי מגור, החרמת בתים, נשול תושבים מדירותיהם ועסקיהם, הטלת משטר צבאי, וכו׳. מצב זה, שנמשך בלא הרף בשתי השנים תש״ו ותש״ז, העלה שוב את בעית ארץ־ישראל על כס העמים: ועדת־חקירה חדשה מטעם „האומות המאוחדות״ חזרה ודנה בבעיה הכאובה, ולאור דיוניה ומסקנותיה החליטה עצרת „האומות המאוחדות״ שהנתן תנתן לישוב העברי מדינה עברית בתחומים מסוימים בתוך ארץ־ישראל. ההחלטה הזאת, שנתפרסמה אור לי״ז כסלו תש״ח (29 בנובמבר 1947) נעשתה למרכז הכובד לא בחיי הישוב העברי בלבד, כי אם בחיי עם ישראל כולו. אולם שליטי ערב היתה עינם רעה גם במדינה המצומצמת שנתנה לישראל. ומיד החלו במלחמת דמים, הנמשכת, בהפוגות קלות, זה שנה ויותר. על אומה קטנה, ישוב בן שבע מאות אלף איש, הוטל להשיב מלחמה שערה לכמה וכמה מדינות: מצרים — מדרום, עבר־הירדן — ממזרח, ארם־נהרים, סוריה והלבנון — מצפון, ועל כל אויבינו מנצחת אנגליה רבתי, בסתר ובגלוי.

מעטות הן המלחמות בדברי ימי עולם, בהן עמדו מעטים כנגד הרבים בגבורה, במסירות־נפש ובהצלחה כזאת, שאותה גלה צבא ישראל במלחמתו באויביו, ביבשה ובים ובאויר. אלפים רבים מטובי בנינו ובנותינו נפלו בשדה הקרב, במלחמתם לחרות ישראל, ועדיין לא שקטה הארץ.

בעצם ימי המלחמה הזאת עלו ארצה יותר ממאה אלף נדחי ישראל. ב־15 במאי 1948 (בשבת פרשת אמר, ו׳ איר תש״ח) נסתלקה ממשלת המאנדאט, והנציב העליון וכל שאר ראשי השלטון הבריטי עזבו את ארץ־ישראל. ההכרזה הרשמית על מדינת ישראל ועל מנוי ממשלה זמנית הוכרזה בערב אותה שבת, בחמשה באיר, באולם המוזיאון בתל־אביב. ביום ראשון, ז׳ איר, החלה ממשלת מדינת ישראל בפעולותיה הרשמיות, ובו ביום הופיעו תוי הדאר העברי. זו הפעם הראשונה, מאז היות תוי־דאר בעולם, התנוססה על תוים עבריים חותמת עברית עם תאריך עברי. בחודש אב תש״ח הופיעו גם שטרי המטבעות החדשים של הלירה הישראלית, ובכ״ד טבת תש״ט נערכו במדינת ישראל הבחירות הראשונות לאספה המכוננת, בת 120 חבר. קדמה לבחירות מערכה ממושכת של מאבקי המפלגות, מערכה שכמוה לא ראה הישוב החדש מאז הוסדו, אך הבחירות עצמן עברו בשקט מופתי ובסדר משובח, והיו לישראל לשם, לתהלה ולתפארת.

עמים רבים, אשר עד אז עמדו מנגד והתיחסו בפקפוק למדינת ישראל, נזדרזו תכף לבחירות להכיר במדינת ישראל, הן בפעל והן כחוק.

בחמשה עשר בשבט תש״ט נתכנסו בירושלים 120 חברי האספה המכוננת, בה נבחר נשׂיא המדינה ואחרי־כן הורכבה הממשלה העברית הראשונה שלאחר הבחירות.

ימי כתיבת הדברים הללו — ימי שביתת־נשק הם. אך עדיין לא שקטה הארץ. מי יתן ושביתת־הנשק תביא לידי חוזי שלום, שלום־אמת!

*

תקופת עשר השנים האחרונות — תקופה איומה היא, תקופת מלחמות עמים וחורבנם, ועל הכל — תקופת שואה ושמד לישראל; אך זוהי גם תקופה של „חבלי משיח", של אתחלתא דגאולה, של הגשמת חזון דורות ושאיפת דורות. תקופה רבת־ערך לדורות ראויה גם להנחיל ספרים לדורות. מי יתן והיה אחד מהם מלון פירושי רש״י, כי על כן יש בו משום כנוס נפוצות, והוא הנותן גם את מלוא הערך הלשוני של פירושי רבנו שלמה, אבי הפרשנים בדורו ולדורות.

אסיים בברכת הודאה למי שנתן לי כח לעשות חיל והגיעני לזמן הזה.

יצחק בהרב ר׳ משה אבינרי

התחלתי בחבור הספר בשנת תרצ״ז וסיימתי הקדמה זו בשבעה באדר ה׳ תש״ט, שנת שלשת אלפים ומאתים ועשרים לפטירת משה רבנו, אלף ושמונה מאות ושבעים ותשע לחורבן בית שני, בעשתי־עשר חודש לתקומת מדינת ישראל, בתוככי תל־אביב.

מבוא למלון פירושי רש"י

השפעתו החנוכית של רש"י בדורנו

על פירוש רש"י אפשר לומר: הפירוש הוא האדם. רש"י ופירושו, היוצר ויצירתו, נתמזגו והיו לאחד. אין לך כמעט פירוש אחד (זולתי מדרשי חכמים, כמובן) שנתעלה כפירש"י למדרגת יצירה חנוכית, המחוננת במיטב המעלות שמנו חכמי הפדגוגיה בחנוך המוליך למטרתו. אפילו בפירושו לתלמוד נמצאים הרבה ערכים חנוכיים, ואולם בפירושו לחומש שקועה עבודה פדגוגית מעולה, מלאכת פדגוג־אמן, המשפיעה מבלי־משים על נפש הלומד וזורעת בלבו את המדות הטובות של אהבה, אמונה, ענוה, תמימות, סבלנות ושלוה. לא לחנם אמר נכדו, רבנו תם, שגם אם יש בכחו לפרש את התלמוד כמו שעשה זקנו, הנה „פירוש המקרא לית בחילי, כי לא אוכל עשותו". השכל והרגש, המוח והלב משולבים בפירושו לחומש בד בבד.

רשימה של שבחי רש"י ודמותו לפי גדולי ישראל הבאתי במבוא לכרך ראשון. כאן לא יובאו אלא פרטים מעטים בדבר השפעתו המוסרית של רבנו על בני דורנו. בכונה לא יובאו כאן אלא דברי סופרים שנטו מדרך המסורת, והערצתם את רש"י לא נבעה, אפוא, מתוך השפעה דתית. אם באתי למנות את שבחיו ולתאר את עוצם השפעתו כפי שמצאנום בכתבי גאוני ישראל — אין אני מספיק. מעט מהרבה הובא כבר, כאמור, בכרך א'.

„אין לך פירוש של התנ"ך כמו זה של רש"י, שמעורר את האדם במדה כל כך גדולה להתדבק באותן המדות הטובות והטהורות שהזהירה עליהן התורה, מדות של צדק ואמת, של חסד ויושר, של אהבת הבריות ואהבת השלום, של יראת חטא והצנע לכת ועוד כהנה וכהנה".

„רש"י היה לי למקור ברכה מראשית ילדותי עד צאתי למרחבי עולם... ועתה, כשאני משוה לנגד עיני את המורשה הגדולה והנפלאה, המלאה אנושיות והעשירה במוסריות, אשר קבל הנוער שחונך בלמודים כמו זה של חומש עם רש"י, אני מצטער על אותם הדורות שחלפו ועברו מן העולם... הלואי שהמחנכים שלנו יתנו לפירוש רש"י חשיבות יותר גדולה ממה שהם נוהגים לתת לו, וככה יכניסו ללבות ילדינו, כבר באביב ימיהם, הרבה מן העושר הרוחני והמוסרי האצור בפירושיו".

לא משורר הוא שכתב את הדברים הפיוטיים הנעלים הללו, אלא איש המחקר: פרופ' א. ש. יהודה, חוקר שפות עמי המזרח (במאמרו „כשלמדתי רש"י", בספרו „עבר וערב", שיצא לאור בשנת תש"ו בניו־יורק).

כאן ראוי להרשם לזכרון ספור המעשה במאקס נורדאו, כפי שהביא פרופ' א. ש. יהודה בספרו זה:

מאקס נורדאו ואגדת רחל

„פעם אחת כשהייתי מטייל במדריד, בירת ספרד, עם מאקס נורדאו בימי המלחמה הגדולה, והוא היה אז חי שם כגולה, והיינו מדברים על הקונגרס הראשון, וסחתי לו על הרושם האדיר אשר עשה נאומו, שנשא בגן העיר של באזל, באחד הלילות של אותו הקונגרס, כשדבר לפני אלפי אנשים על אגדת רחל המבכה על בניה. שאלתי אותו מהיכן באה לו אגדה זו, ואם גם הוא למד חומש עם רש"י בילדותו. ענה לי: תדע, שבאחד הימים בפאריז, בשעה שהייתי קובע לקבל חולים בביתי, באה אלי אשה עניה מרחוב היהודים עם ילד בן שמונה או תשע שנים להתרפאות. ראיתי בילד שפקח היה, אבל הרגשתי שהצרפתית שלו היתה לקויה. שאלתי אותו באיזה בית ספר הוא לומד, וענה לי, בשפה רפה כמתבייש, שהיה לומד ב„חדר". ואמו הוסיפה משלה, כמצטדקת, שאביו הוא מן הדור הישן ואינו רוצה שבנו ילך לבית ספר של גויים, קודם שיגמור את למודיו ב„חדר". הרהרתי אז בלבי אחרי בן „הדור הישן" זה, ואכבש את זעמי בגלל מנעו מבנו השכלה אירופית, וכמעט בלעג שאלתי את הילד מה שהיה לומד ב„חדר". הוא נתמלא רגש והתחיל לספר ביידיש את האגדה של רחל, שלמד בחומש ביום לפני שחלה. באותה שעה נזדעזעו כל אברי, חבקתי ונשקתי אותו על מצחו, ובלבי אמרתי: עם כזה, ששומר זכרונות כאלה מאלפי שנים ומשריש אותם בלב ילדיו, אינו עלול למות, והוא מובטח חיי עולם. ועוד הוסיף נורדאו לאמור לי: זה קרה באותם הימים של מעשה דרייפוס, כשהתחלתי לפקפק בצדק אומות העולם כלפי ישראל, ויכולני לאמר שהילד הזה היה אחד הגורמים לקרב אותי לציונות ולהאמין בנצח ישראל".

במבוא לכרך ראשון (עמוד לט) כתבתי:

ואת טעם פירושו לכתוב ואני בבואי מפדן — מי למד וישכחנו? איזו מזיגה נפלאה של אמונה דתית וציונית!

והנה בא עד כשר ומעיד שאמונה דתית וציונית זו התלבשה במעשים, במפעלים רבי־ערך בשדה התנועה הלאומית והציונית! מי פלל עד היכן כחו של פירוש רש"י מגיע?

מדברי ד"ר ש. ברנפלד

במלאת שמונה מאות שנה לפטירת רבנו (כ"ט תמוז ה'תרס"ה) כתב ד"ר ש. ברנפלד מונוגראפיה קצרה בשם „רש"י". מתוכה מובאים להלן קטעים אחדים:

„רבנו שלמה יצחקי הוא בלי ספק החכם היותר נודע ומפורסם בכל כתות האומה הישראלית. — — — מה שאמרו עליו תלמידיו ומעריציו בדור שלאחר מותו — „תלמידיו אנו ומימיו אנו שותים" — יצדק גם כעת לא רק על כל המדקדקים בשמירת היהדות הדתית, אלא גם על כל כותבי עברית. — — — רש"י היה פאר הדור לא רק במובן הרגיל, כי אם גם במובן המוסרי. בדורנו אי־אפשר לצייר בהשגתנו אדם כמוהו, איש יושב באחת הפנות, איננו נדחק לעמוד במקום גדולים, איננו יוצא לשוק החיים, ואדם כמותו משפיע בכחו על הצבור ודבריו יהיו נשמעים בלי שום סרוב ומאון מצד בני דורו. בטבע רש"י לא היה אף נדנוד של תאוה לשלטון ושררה, הן חמרית והן מוסרית. לא ידע אף לא חפץ למשול, להתנהג ברבנות ונשיאות, להכבד על פני העם. ועם כל זה ידע העם כי לאיש המצוין הזה, מצוין בתורתו, במוסרו ובמדותיו, נאה למשול; הוא ראוי לנשיאות ורבנות, דבריו ראויים להשמע ולהתקבל. השפעתו היתה יוצאת מאליה, בני־אדם היו נשמעים לו, כשם שהיו נהנים לאור החמה ולריח הפרחים. בלי התעצמות מצדו, מבלי להרים קולו, זכה שמכל אפסים הטו אוזן לשמוע אמריו כי נעמו, אשר היו מפכים כמי מעין טהור. דבריו, המלאים חכמה ושכל טוב, מפיקים יראת־שמים אמתית, צניעות וענות־חן, נכנסו מאליהם אל לב השומעים ונתקבלו באהבה. כגשם נדבות, כאגלי טל, ירדו דבריו, משמחי לב ומשיבי נפש. רש"י לא היה מורה לעמו, אלא יועץ טוב, דובר שלום, חבר ורע נאמן. לא נזרק מעולם צו מפיו, אלא דברי אהבה ואחוה, עצה טובה ונאמנה נובעת מלב אוהב ואיש חסד. אין בספרותנו אדם, אשר בעצמו לא עמד על ערכו הרם וחשיבותו הנפלאה, כרש"י. אם לפעמים מסופקים אנו, מתוך עצב ויאוש, כי אפשר לדברי אמת וצדק להשפיע על הצבור, די לנו לראות את רש"י ופעולתו על דורו ועל הבאים אחריו. — — — אם על פי המוסר השלם נדין, הנה יחיד רש"י בעולמנו. אין ספק כי לפעמים חביב לנו יותר האדם הפורץ לו דרך ואיננו נשען על מה שהורו רבותיו, החולק לא רק על רבותיו, אלא על כל המסורת. אבל אישיותו של רש"י, בתור אדם שחותמו האמת והצדק, חביבה לנו מתוך ההשקפה המוסרית. רש"י לא חבר ספר פילוסופי להעמיד חזון בתורת המוסר, אבל הוא בעצמו, בכל מאורעות חייו ובכל מפעליו, יהיה לנו למופת בתור תמצית המוסר של תורת ישראל".

דברי־התלהבות אלה, על אישיותו והשפעתו המוסרית של רבנו, נכתבו ע"י חוקר המעיד כי חביב לו יותר „אדם הפורץ דרך ואיננו נשען על מה שהורו רבותיו". אַל נשכח שחוקר זה הוא עצמו היה פורץ כל גדר בבקורת־המקרא שלו. ואעפ"י כן היתה דמות רבנו מאירה לו יותר מדמויות כל גדולי ישראל.

מדברי ח. נ. ביאליק

דברים מעטים, אך רבי משמעות, על גודל השפעתו החנוכית של רבנו, מצאתי באחת מאגרותיו של ח. נ. ביאליק (מיום כ"ב אדר א' תרס"ה):

איזהו עם בן תורה ובעל רוח? כל שיש לו ספר אחד או שנים חביבים עליו. והוא מתחנך על ידיהם. ספר כזה היה החומש עם פירש"י לכל ההמון, והגמרא עם המדרשים — לרובו. יהודי שלמד „חומש עם רש"י" — כבר לא היה בור, וכבר נמצא בו ריח תורה שהיה מלפפו כל ימי חייו. איני יודע אם אפשר שינתן לנו בזמננו ספר כזה — כ„חומש עם רש"י" — אבל בלא זה אין כל תרופה לירידת הרוחניות ולחסרון אהבת התורה.

פירש"י כלמוד בפני עצמו

יש קובלים על הדרש שבפירש"י למקרא. אך לא פעם יאיר הדרש את הכתוב באור־יקרות, המדבר ללב הלומד יותר מכל פשט שבעולם. לא לחנם נמצאו בימינו מורים שהציעו לעשות את פירש"י לא רק כביאור ואמצעי ללמוד המקרא, כי אם להנהיגו בבית־הספר כלמוד לעצמו („הדאר" ד' טבת תרצ"ז). בספר „ילקוט רש"י" סדר העורך, שאול קליימן, את מבחר פירושי רש"י לפי הנושאים (דוגמת „ספר האגדה"), הואיל ובכל פירושי המקרא זהו הפירוש היחידי שאינו מסתפק בהסברת הענין לתלמיד, אלא גם נוטע בלבו אהבה לעמו וקניניו, אהבת תורה ויראת שמים, וגם מכניס את התלמיד לפרדס האגדה ומהנהו מן הטוב והנבחר שבה.

פירוש רש״י מבחינת ההגיון

הגדרות ברורות ונאמנות על פירוש רבנו מצד ההגיון נתן ד״ר ש. ברנפלד במאמרו הנ״ל:

ברש״י התגלם מלבד ישרו ומוסרו גם כשרון מדעי נפלא, שאין כמוהו בספרותנו התיאולוגית. על הרמב״ם אמרנו כי היה סדרן והגיוני מאין כמוהו בעמנו. בישראל לא קם כמוהו, אבל באומות־העולם קם. ואולם רש״י היה מפרש ומבאר, מטעים ומסביר, שאין דוגמתו בשום אומה ולשון, בשום למוד מדעי. רש״י לא היה מפרש ומבאר במובן הרגיל, אלא מורה־דרך, פדגוג אמן, מסביר ומאיר עיני הקוראים. — הוא סייע ועזר להתפתחות כח ההבנה. הקורא את דבריו שכלו מתפתח ועיניו נפקחות ודעתו מתחורת. — — — אילו היה פדגוג־אמן כרש״י בכל מקצועות הלמודים המדעיים, כי אז היתה מהפכה בעולם הפדגוגיה. הלמודים בבית־הספר היו חדלים מלהיות עבודה מיגעת את הנפש ואת הגוף, אלא טיול ושעשוע. אין למוד קשה, עמוק, מסובך כתלמוד בבלי, אבל רש״י הקל אותו. — — — הוא היה הראשון שהסביר את התלמוד לכל בני ישראל, ואלמלא פירושו לא היה תלמוד בבלי לקנין כל האומה הישראלית. — — — עבודתו זו אין דוגמתה בספרותנו התיאולוגית, ובשיטה הפדגוגית אין כמוה בעולם.

אחד־העם, שמטבעו לא היה נוח להתפעל, והתלהבות דתית שתביאנו לידי הערצת רבנו לא היתה בו, אף הוא רואה ברש״י את „הפרשן הלאומי הגדול, המוצא על הרוב את האמת בלי התחכמות יתרה, רק בחושו הלאומי הדק״ (במאמרו „שאלות ארץ־ישראל״). וכשאחד־העם מתחבט (ב„על שתי הסעפים״) בבעיה הקשה של יסודות המוסר, של צדק ואהבה, אף אז מהלך הוא לאורו של פירוש רש״י, „שחודר על הרוב לעומק הכוונה בחוש היהדות שבו, והבין גם פה את הדבר לאמתו״.

יצויין כאן בתמיהה רבתי שבזמן האחרון נמצאו בארצנו מחנכים, אשר לבבם נתמעט עד כדי כך, שבעיניהם פירוש רש״י „עם כל יפיו העממי בשביל הדורות שחלפו, משמש מחיצה שחוצצת בין ילדינו ובין התורה״... דוק וראה: אף היופי העממי אינו אלא בשביל הדורות שחלפו... דברים כאלה יכלו לצאת רק מפי אדם שלא טעם טעם תורה מימיו. מי שרואה בפירש״י מחיצה בין התורה ללומדיה — מעיד גם על עניות דעת גם על עניות רגש שבו. מחנך הראוי לשמו, ואפילו אינו דתי, ראוי לו לדעת שמי שאינו רואה בתורתנו אלא קובץ של ספורי מעשיות או אוסף דינים — מוטב שימשוך ידו מלמודה. הלה לא רק מחיצה הוא מעמיד בין התורה ללומדיה, אלא את נפש הכתוב הוא קובע.

תקופת ההשקפות „המשכיליות״ חלפה עברה, ואין להן ממש עוד. פירוש רש״י יצא בשלום מקטרוגי „המשכילים״, ובימינו גם הפרשן המודרני לא יוכל לוַתר על רש״י: ש. ל. גורדון, שלא נמנע מלהלך לפעמים בדרכי בקורת־המקרא, גם הוא — בפרושו לתורה — שת לו לעטרת תפארה את פירש״י, „זה המעין היחידי הנובע שירה עברית עממית, שממנו שאבו כל בני עמנו... שאין דומה לו ליופי ולרוך ולפשטות ותמימות״.

סוף־דבר: „מי שלא למד חומש עם רש״י — יהיה עם־הארץ כל ימיו״ (נחום סוקולוב, ב„קונטרס רש״י״, תרס״ד). כלל גדול הוא, והמחנך החדש אל נא יסיח דעתו הימנו.

הרומאן „רש״י״

אסיים פרק זה בציון פרט אחד הבא ללמד:

רש״י הוא אחד האישים ההיסטוריים המעטים, שנכתבו עליהם רומאנים היסטוריים בימינו. בין הפרשנים הוא, כמדומה, היחידי. הרומאן ההיסטורי „רש״י״ ממצה באהבה את דמותו המוסרית של רבנו, כפי שהיא מתגלית בכתביו ובמסופר עליו (המחבר נעזר הרבה — כעדות עצמו — גם ב„היכל רש״י״). זכות גדולה היא ליוחנן טברסקי שנתלה באילן גדול והשיר ממנו פרי תפארה.

מעניין ואופייני הדבר שספרית פועלים של „השומר הצעיר״ היא שהוציאה לאור את הרומאן „רש״י״, כלומר דוקא חברה השוללת כל נטיה דתית. בוא ולמד עד היכן מתפשטים תחומי השפעתו הברוכה של רבנו שלמה יצחקי.

ואלה דברי המוציא־לאור, שהובאו כהערה בסוף הרומאן ההיסטורי:

מכל אגדות־הזוהר, המעטרות את ראש־הגולה הנערץ, נטל המחבר אחת שיצאה מחזקת אגדה, שאין בה שמא, אלא ודאי בלבד: הפשטות, העממיות, אהבת ישראל שברש״י. בקרב מחשלי היהדות בימי הבינים ויוצקי הדפוסים לקיומה, רש״י הוא דמות מרכזית. סגולותיו הנפשיות ושליחותו ההיסטורית בעם, שהקדיש לה כל חייו הגדולים, פורצות גדרי הדורות ומדברות ללב כל יהודי חפץ חיים לאומיים.

שיטה ומדות בפירוש רש״י

שיטת רבנו בפירושו היא עפי״ר כלל ופרט: תחלה יבאר את הענין בכללו, ואח״כ יעמוד גם על פירוש המלות לחוד. בפירושו לתלמוד יש שיבאר סוגיא שלמה מתוך דבור־מתחיל אחד, ולא יחלק את פירושו פרקים־פרקים, מתוך שהבנת הענין היא אצלו העקר. אפילו בפירושו למקרא יש אשר בבארו את טעם הכתוב האחד יבאר גם את האמור במשנהו. עדות נאמנה על שיטתו זו מצאנו בדברי רבנו עצמו. וכה דבריו בפירושו למעשה האפוד (שמות כח ו):

אם באתי לפרש מעשה האפוד והחשן על סדר המקראות, הרי פרושן פרקים וישגה הקורא בצרופן. לכך אני כותב מעשיהם כמות־שהוא, למען ירוץ קורא בו, ואחר־כך אפרש על סדר המקראות.

„הסגנון הוא האדם". מה רבנו פשוט ותמים היה במדותיו, אף פירושו הצטיין בפשטות ובתמימות, והיא שעמדה לו להתקבל על עם ישראל יותר משאר הפירושים, שקמו לפניו ולאחריו. אחת ממעלותיו העקריות היא שלא היתה בו התחכמות יתרה, אותה התחכמות שנמצאה באחדים מן הפרשנים שבאו לערער עליו. רודפי הפשט, מתוך תאוה יתרה לפשט, רדפו לפעמים את הפשט, ולא אחריו... לא לחנם כתב ר׳ משה מנדלסון כי „רבנו המאור הגדול רש״י ז״ל אין ערוך אֵלָיו בכל מקום שדרך בדרך הפשט", ואלו „הרשב״ם ז״ל מעמיק בפשוטו של מקרא לפעמים יותר מהראוי, עד שלאהבת הפשוט הוא נוטה לפעמים מנקודת האמת". ולא לו בלבד אירע כן: כן אירע גם לאחי הרשב״ם, רבנו תם (שניהם נכדי רבנו) שנטה בפירושו לדרך החדוד וההתחכמות; וכן אירע גם לרמב״ן, ואפילו לראב״ע, זה הארי שברודפי הפשט (עיין בסוף הספר, במפתח י״ד: סלוק קושיות והשגות על פירש״י). אפילו החוקרים החדשים, שמתוך להיטות אחר בקורת המקרא היו תולים על בלימה הררי סברות והשערות כוזבות, אף הם — בהתיחדם עם נפש המקרא — לא יכלו לכפור בעוצם ערכו של פירוש רש״י. הלא כן כתב ד״ר ש. ברנפלד:

מתוך ההשקפה המדעית גדול פירוש הראב״ע על פירוש רש״י, ודבר שאינו צריך להאמר כי בנוגע לבקורת המקראות אין ברש״י אף התחלה... אבל מצד אחר גדולה חשיבות הפירוש הזה: אנו צריכים להכנה רבה כדי שנוכל לקרא בכתבי הקודש ולהבין בהם על אמתתם; נחוץ לנו לסגל לעצמנו את ההרגשה הפיוטית. ומי שאין לו כזאת, אל יהי לו עסק עם הספרים הנעלים האלה. ההבנה הרציונלית בכתבי הקודש היתה לצור מכשול לכל המתחכמים והמתפלספים מימות חכמי אלכסנדריה עד קרוב לימינו אלה... כשרונו הנפלא של רש״י עמד לו להבין את כתבי הקודש בתמציתם הפיוטית. הוא לא היה רגיל לקרא בספרים מתוך השקפתו הוא, כי אם לעמוד על טבעם מתוך אותה ההשקפה שבה נכתבו. פירוש רש״י הוא הפירוש האמתי לספורי התורה, מפני כי יסביר ויטעים את הפיוט הנשגב האצור בהם. — — — מי שחפץ להבין בספורי כה״ק, להעמיק בהם, להתענג עליהם, להרגישם ולקבל שפע פיוטי מהם — רק בפירוש רש״י ימצא את מאויי נפשו... ומי שלא קרא בימי נעוריו, בימים המסוגלים לקבלת שפע אלהי, חמשה חומשי תורה עם פירש״י, לא יבין בספר האלהי הזה הבנה אמתית כל ימיו.

יתכן שהקורא יתפלא, בהעלותו אל לבו כי דברים אלה כתב אחד הקיצונים בתאות בקורת המקרא. למעשה אין להתפלא למקרא דברים נכונים של מי שתעה מדרך הישר. אך יש להשתומם וגם להצטער שמי שנתעלה למדרגת מחנך יהא בעל נפש יבשה וידבר תועה (עין בעמוד הקודם), לקיים מה שנאמר „מְאַשריך מַתעים"...

רש״י הפשטן

פירוש רש״י לתלמוד — כולו פשט „ומום אין בו", אף לדעת הפשטנים שנפשם יבשה ואין לבם אל השירה שבמדרש חכמים. לא רק שאין כאן כל חדוד ופלפול, שנתחבבו על דורות אחרונים („הלב נתמעט... ששכחו מתוך פלפול הלכה היאך", — רש״י לתמורה טו:), אלא שאף גוזמאות ונסים בקש רבנו לישב כמה פעמים בדרך הפשט, לקרבם אל השכל. כשמסופר על ר׳ אבהו שנתרחש לו נס כשנפחת בית־המרחץ, קם על העמוד והציל „מאה וחד גברא בחד אבריה" (ברכות ס.), בא רבנו ומקרב את הנס לשכל הישר: „בזרועו החזיק אחד או שנים, וזה בזה החזיקו עד מאה ואחד" (העמידני על כך אבא־מרי זצ״ל). ואם נאמר בגמרא „אפעה לשבעים שנה" (בכורות ח.), וקשה היה לרבינו שימי עבור הנחש ימשכו שבעים שנה, הריהו מרכך את הקושי שבדבר ומפרש: „מתעבר אחר שבעים שנה שנולד". כשמסופר על דמא בן נתינה שהיה לבוש סירקון של זהב (קדושין לא.) מוסיף רבנו שלש מלים בלבד — „מרוקם חוטי זהב", — להעביר מכאן הפרזה יתרה, שכאלו הלבוש כולו של זהב היה.

וכמה פעמים הוא מדגיש „לאו דווקא", להצילך מתמימות יתרה שהדברים כפשוטם נאמרו:

משקל ב' סלעים — לאו דוקא נקט (שבת י:); בן בנו של נמרוד — לאו דוקא בן בנו, אלא כלומר מזרעו (פסחים צד: וע' בתוספות להגיגה יג ד"ה בן בנו); ששים גבורים — לאו דוקא (סנהדרין ז:); תריסר גמלי — לאו דוקא (חולין צה:); תליתר עיליתי דדינרי — עליות מלאות דינרי זהב, וגוזמא בעלמא הוא, כלומר הון עתק מאד. כך פירש רבינו הלוי, וכן בכל מקום, כגון תליסר גמלי ספיקי טריפותא בחולין, וכן תליסר טבחי דלעיל (שבת קיט.).

אפילו בפירושו למקרא, שבו משולבים מדרשים נאים, מתקומם לא פעם הפשטן שבו וחולק על חז"ל. כשלש מאות כתובים מניתי, שבהם חולק רבנו בפירוש על דרשת חז"ל, אם רואה הוא בה סתירה גמורה לפשוטו של מקרא:

יש מדרשי אגדה רבים, וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות, ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו (בראשית ג ח); רבותינו דרשוהו במסכת ברכות, ואני לישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי (שמות לג יג); רבותינו דרשו... ודברי תורה כפטיש יפוצץ סלע, מתחלקים לכמה טעמים, ואני לישב פשוטו של מקרא באתי (בראשית לג כ); אין המדרש מתישב אחר המקרא מפני כמה דברים... לכך אני אומר יתישב המקרא על פשוטו, דבר דבור על אופניו, והדרשה תדרש, שנאמר הלא כה דברי כאש נאום ה' וכפטיש יפוצץ סלע, מתחלק לכמה ניצוצות (שמות ו ט).

התנגדות רכה אנו רואים כאן. אך יש אשר יפטור את דרשת חז"ל גם במימרא סתמית: „ורבותינו דרשו מה שדרשו".

מפליא לפעמים דבר התנגדותו אף למדרש הלכה:

„ונקה לא ינקה — לפי פשוטו משמע שאינו מוותר על העון לגמרי, אלא נפרע ממנו מעט מעט. ורבותינו דרשו מנקה הוא לשבים ולא ינקה לשאינן שבים" (שמות לד ז).

מפליא ביותר פירושו לכתוב „אחרי רבים להטות". כמדומה שבו הגיע לשיא התנגדותו לדרשת חז"ל, כי לכאורה משמע מכאן שכאלו התנגד להלכה פסוקה. הפשטן שבו מתקומם בכל עוז רוחו והוא מפרש „לא תענה על ריב, לנטות אחרי רבים, להטות", כלומר להטות את המשפט:

„יש במקרא זה מדרשי חכמי ישראל, אבל אין לשון המקרא מיושב בהן על אפניו... ואני אומר לישבו על אפניו כפשוטו. כך פתרונו: לא תהיה אחרי רבים לרעות -- אם ראית רשעים מטין משפט לא תאמר הואיל ורבים הם הנני נוטה אחריהם; ולא תענה על ריב לנטות — ואם ישאל הנדון על אותו המשפט אל תעננו על הריב דבר הנוטה אחרי אותן רבים להטות את המשפט מאמיתו, אלא אמור את המשפט כאשר הוא, וקולר יהא תלוי בצואר הרבים" (שמות כג ב).

אפילו אבן־עזרא, רודף־הפשט ובעל־הבקורת, שאינו חושש לחלוק לפעמים על חז"ל בחריפות יתרה, אף הוא מחזיק כאן בעקר בקבלת חכמים (בדרך רמז בלבד יורה על הפשט): „וחז"ל פירשו כי מזה נלמוד כי הלכה כרבים, ומה שהעתיקו הוא האמת".

ואלו רבינו מעולם לא חת לומר את האמת אשר בלבו, אף אם יחלוק בזה על חז"ל. לא לחנם, בבוא הרמב"ן (בראשית ח א) לחלוק על מדרש חז"ל שברש"י, הריהו מסתמך עליו בעצמו, בהעירו: „כיון שרש"י מדקדק במקומות אחרים מדרשי ההגדות וטורח לבאר פשטי המקרא הרשה אותנו לעשות כן" (כלו' לחלוק על המדרש).

רק מתוך תמימות שבקדושה יכול היה רבנו לכתוב כי לבו אומר לו שהאפוד היה כמין סינר של נשים רוכבות סוסים (ע"ע אפוד). אלו כתב דברים אלה אחד מגדולי האחרונים — מובטחני שהיו מרננים אחריו...

ציינתי לעיל שמניתי כשלש מאות כתובים, בהם מטעים רש"י את התנגדותו לדרשת חז"ל. אך רבים גם הכתובים שפירש בנגוד לדרשתם, מבלי להטעים את הדבר בפירוש:

„הנסה אלהים" — פירש: שום אלוה (דברים ד לד), והוא בנגוד לדעת חז"ל שאמרו שם זה קודש הוא (שבועות לה), וכן תרגם אונקלוס. על פירושו ל„כהה הנגע" (ויקרא יג ו) העיר הרמב"ן: „והוא באמת משמעות הכתוב, אבל לפי מדרש רבותינו אינו כן..." כיוצא בזה „לשון אחר" בפירושו לפטר רחם (שמות יג יב). בכלל יציין לא פעם „לשון אחר" את הפשט בנגוד לדרש.

ואם במדרש הלכה — כך, במדרש אגדה — על אחת כמה וכמה (עיין, למשל, בפירושו ל„שלח נא ביד תשלח", „יום אשר עמדת" וכדומה).

אמן הצמצום

אגדה עממית מספרת שהגאון ר' אליהו מוילנא ראה בסוגיא אחת את פירוש רש"י כארוך ביותר, והעיר על כך לתלמידיו: לדידי אפשר לקצר כאן, ואין צורך להאריך. אמר ועשה ופירש אותה סוגיא בקצור. לאחר שהראה את הפירוש לתלמידיו — התקשו בכמה ענינים שלא היו מחוורים להם כל־צרכם מתוך פירוש זה. עמד הגר"א ופירש את הסתום, הוסיף קמעא מה שנראה לו תחלה כמיותר, ולאחר שהשלים את פירושו וזחה עליו דעתו — עמד והשוה את פירושו לפירוש רש"י, והנה: כפירוש רש"י — פירושו, מלה במלה.

כמה נאה אגדה זו וכמה ממצה היא את חין ערכו של פירוש רבינו. רבים מגדולי ישראל הפליגו בשבח הקצור של פירושו, אולם למעשה לא היה רבנו מן הקצרנים. ישנם כתובים שרבנו מאריך בנתוחם, הן מבחינה דקדוקית ולשונית והן מבחינת ההלכה. יש שפירושו בגמרא בענין אחד בלבד תופס כמעט את כל העמוד (פסחים סא. סג. ר"ה כא: כד. מגלה ל: ועוד). יש מלים שהוא מאריך בפירושן, ויש שהוא מקצר. לפעמים יתפוס את שתי המדות לגבי ענין אחד: יאריך כאן, ויקצר, בפירוש אותו ענין, במקום אחר, בחינת „דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר". במבוא לכרך ראשון הבאתי דוגמאות לכך. בכרך זה אין כל צורך בדוגמאות: יעיין הקורא במלון ומיד יווכח בדבר. יתר על כן: יש אשר יחזור על פירושו פעמים ושלש בפרשה אחת. ידועה המימרא העממית על קצור מופרז של פירש"י, כי „בימי רש"י עלתה טפת דיו בזהוב". מצד שני מביא א. ברלינר (במאמרו „לתולדות פירושי רש"י") שהיתה מתהלכת אמרה: „הוא כותב כתיבת רש"י", שכוונתה לציין את דרך ההרחבה והאריכות.

פרשן כזה אין התאר קצרן יאה לו. אף אין לראות בקצור כשלעצמו תאר לשבח. יש מקצרין כמעט עד כדי אי־הבנה, ופירוש הראב"ע יוכיח. לא זה היה דרך פירושו של רבנו. דרכו היה דרך הצמצום. וצמצום אין פירושו סתם קצור, אלא אמנות ההבעה: לא פחות ולא יותר מן הראוי להאמר. קצור כזה, שיש בו מן האמנות, הוא הצמצום, כמאמר הלועז: בצמצומו יוודע אמן („אין דער בעשראַנקונג צייגט זיך דער מייסטער"). חכמינו, שאמרו „לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה", לא לסתם קצור התכונו, אלא לצמצום, הוא הקצור שעליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע. לא לכל פרשן נתן כשרון זה. סוד יש בדבר. „סוד הצמצום".

אמן גדול היה רבנו בכשרון הצמצום, והרבה דוגמאות לכך מובאות בפרק הבא.

כונת רש"י ודיוקיו

תכלית כל פירוש — הבנה, הבנת הקורא. פירושים מעטים עומדים למעלה מזה: גם תכלית חנוכית להם, השפעה מוסרית הם משפיעים בבלי־משים על הקורא. אחד מאלה — ואולי המעולה שבהם מבחינה זו — הוא פירוש רש"י, שעל השפעתו המוסרית והחנוכית מדובר לעיל בפרק מיוחד. אך גם פירוש זה תכליתו העקרית היא — הסברת הענין לשם הבנת הלומד.

הסברה זו מתנהלת בפירוש רבנו בשני אפיקים: גדול וקטן. האפיק הגדול והעקרי הוא — הסברת הענין הקשה, הבלתי־מובן, כי בלא פירוש לא יובן כלל. האפיק הקטן והצדדי, הטפל לכאורה, הוא הסברת הענין שאינו קשה מצד עצמו, אלא שיש חשש לטעות בו, „לגלות בו פנים שלא כהלכה". ואם באפיק הגדול והרחב, בהסברת הענינים הקשים, זורמים דברי רבנו ברחבות ובשפע, הרי באפיק הקטן והצר, הבא למנוע טעות־הבנה, מצומצמים דבריו בתכלית הצמצום.

על הפירושים הקטנטנים הללו, המתנוססים כאבני־חן משובצות בכתר פירושו, עליהם מקשין לרוב את הקושיה הידועה: מהי כונת רש"י? („וואס מיינט רש"י?")

במפתח ט' שבסוף הספר ימצא המעיין רשימה הכוללת יותר ממאה וחמשים הערות, בהן הארתי את כונת רבנו ודיוקו. אך הואיל ובגוף המלון מובאים בעקר פירושי מלים ובטויים מצד עצמם, ולא מצד החשש לטעות בהבנת הענין, לפיכך ארשה לעצמי להביא כאן הרבה דוגמאות נוספות, שכולן כאחת באו למנוע טעות־הבנה, הנקראת בלשוננו „אי הבנה".

יש שכונת הפירוש היא למנוע הגשמת הבורא:

ויקחו לי תרומה — לשמי (שמות כה ב), ועשו לי מקדש — לשמי (כה ח), אשה הוא לה' — לשמו של מקום (כט כה), קדש לה' — שמירת קדושתה לשמי ובמצותי (לא טו), קדש תהיה לך לה' — שלא תעשנה אלא לשמי (ל לז), שבת לה' — לשם ה' (ויקרא כה ב), לה' אלהיך — לשמו ובשבילו (דברים יג יז). רוח ה' — רוח גבורה (ש"א טז יג). בה' יצדקו — בהבטחת משען אהבתו ימצאו צדקה (ישעיה מה כה). לפני ה' — לפני הארון (שמות טז לג).

מענין הדבר שאפילו אונקלוס תרגם כאן כצורתו: קדם ה׳. והלא אונקלוס, כידוע, שקד בתרגומו לסלק כל בטוי שיש בו משום הגשמת הבורא, ובעקבות תרגומו הלך רבנו לרוב, בהביאו למשל את ת״א לכתוב „ודבר עם משה״ (שמות לג ט), „ושכותי כפי״ (לג כב), ועוד.

ויש שלא פירש בהבלטה, אלא הסתפק בהבאת כתוב אחר, והדברים מאירים ופוקחים את העינים: „נדדה שנת מלכו של עולם — דוגמתו ויקץ כישן ה׳״ (מגלה טו: העמידני על כך חותני, הרב ר׳ יעקב הכהן).

הרבה פעמים מסתפק רבנו בהוספת תבה אחת בלבד, — אפילו, — והכל מתברר לך מיד:

לנגוע בקצהו — אפילו בקצהו (לבל תחשוב כי רק בקצהו אסור לנגוע. שמות יט יב); גבוהה עשרה — כלומר אפילו גבוהה עשרה (ר״ה ה.); יחיד — כלומר אפילו יהיד (תענית כח:); יוליכנו אחריו למדי — אפילו למדי (ב״ק קג.); אם היתה טלית מוזהבת — כלומר אפילו היא מוזהבת (ב״מ ז.); אם תמצא לומר — כלומר אפילו אם תמצא לומר (ח.); משהוממו — אף משהוממו (זבחים עה:); המותיר בטהור — אפילו בטהור (פסחים פד.).

יש שהוא מפרש פעל בזמן הוה ומדגיש שהכונה לא לעשיה ממש, אלא להרגל, לאפשרות, ליכולת, וגם — לחובה:

אשר הם זובחים — רגילים לזבוח (ויקרא יז ה); לא נסוג אחור — לא היה רגיל להיות נסוג אחור (ש״ב א כב); במה אתה סועד — מה אתה רגיל לאכול בסעודתך (כתובות סז:); לא יישנו — אינם יכולים לישון (משלי ד טז); עושין — כלומר דרכן לעשות כן (ע״ז נ.); הנאגד — שדרכו לאוגדו (חולין ז. ועיין במלון בהערה לע׳ שבר — נפעל). מבטל את רשותו — צריך לבטל (ערובין עב:); נאכלת — צריך לאוכלה (פסחים ע.).

מקום לעצמו קובע הפירוש הבא: הנכנס יכנס — הרוצה ליכנס יכנס (שהרי אם נכנס שוב אין לו ליכנס... שבת ס.).

דוגמאות רבות מסוג זה הובאו גם בגוף המלון, ע׳ אין ולא.

מאלפים ומענינים מאד הפירושים הקצרים שבאו להציל את הלומד מחשש טעות, בגלל דמיון הצורות. בין שדמיון זה נובע מתוך הנטיה, הגזרה, השורש וכו׳:

אהבה — אהוב אותה (משלי ד ו); לאורה נבדקת — לאור שלה (פסחים ח.).

לא יבואנו — לא יבוא עלינו (ולא עליו. ישעיה כח טו); ויבן — ויבינני (יוצא ולא עומד. דניאל ט כב); בבנותיך — כמו בבנותך, לשון בנין (יחזקאל טז לא); ונביא — לשון הבאה (ולא נביאות. תהלים צ יב); ביראה — דמן בירי (מגלה ד. ולא מלשון יראה).

גאלה — גאול אותה (תהלים סט יט); ויגל — לשון גלוי (ולא גלות. ישעיה כב יח.).

אהא — אהיה (ולא מלשון הא. קדושין ה:); בעבור תהיה לי — זאת (ולא אתה. בראשית כא ל); השבתות — לשונות של השבתה (ולא שבת. פסחים י:).

שזנו עיניהם — לשון מזון (ולא זנות. שבת סד:).

וחיה — ותחיה (היא. שמות א טז); וחולות — כמו לחול במחולות (ולא לשון חולי. תענית כו:); חכה — לשון חך (ולא המתין. משלי ה ג); ועל ספר חוקה — חקוק אותה (ולא חוק שלה. ישעיה ל ח); חררה — חור שלה (שבת קכג. באותו עמוד מדובר גם בחררה שעל גבי גחלים).

מחמת חשש לטשטוש הגזרות הוא מקפיד ומאריך בפירושו, להציל את הלומד מטעות (כל אלה יובאו בכרך שלישי). ויש שהוא מסתפק בהערה קצרה: נוחלה (יחזקאל יט ה), ויחל (מ״ב א ב), וחלו (ירמיה יב יג), נחלה (יד יז), נחלו (עמוס ו ו) — כל אלה הוא מפרש בקצור: לשון חולי. כי יש דמיון בין נטיות הפעלים חיל — חלה — נחל — חלל.

בא יומם — יום שלהם (ולא ביום. יחזקאל כא לד).

ולא ירא אלהים — ולא ירא עמלק אלהים (דברים כה יח); יראו את ה׳ — הוו יראים (לשון יראה ולא ראיה. תהלים לד י).

על אי־הבנה מבדחת בענין מים שלנו מסופר בתלמוד גופא, בסוף פרק ב דפסחים. רש״י דייק, אפוא, לפרש: לנו — לשון מלון (פסחים יג.).

והרי בזה שאר דוגמאות ממינים שונים:

למוצאיהם — לשון מציאה (ולא יציאה. משלי ד כב).

דור הנאה — נדור (קדושין מא:); ונחנו עליו — ננוה עליו (ולא ואנחנו. ש״ב יז יב); יקרו — לשון יקרוה עורבי נחל ולשון תנקר (ולא לשון יוקר. שבת קל.).

מוסר מעיר — לשון הסרה (ישעיה יז א).

היודע ועד — לשון עדות (ולא לעד. ירמיה כט כג); מעליו — מצד העלים (ולא לשון על.

ביצה כה:); יעלם — לשון עליה (ולא עלום. דברים כח סא); ה׳ עושה — העושה זאת (ירמיה לג ב).
ויפר — הפרה והרבה (ולא לשון הפרה ובטול. תהלים קה כד).
ורבה עליך — ותרבה עליך (ולא לשון עבר. שמות כג כט); ורעה הכרמל — לשון מרעה (ירמיה נ יט); ותרוץ — לשון רציצה (ולא ריצה. קהלת יב ו).
שור איש — שור של איש (שמות כא לה); בשדה אחר — בשדה של איש אחר (כב ד); ישים — לשון שממה (ירמיה מט כ), וישימם — לשון שממה (ש״א ה ו); שנתי — לשון שינה (בראשית לא מ); ותשרש — השרישה (היא ולא אתה. תהלים פ י).
ואייתו תילים — ספר תהלים (ולא לשון רבים של תל. ע״ז יט.). ותקננו — לשון תקון (ולא קניה. ברכות טז:).

הובאו לעיל גם שתי דוגמאות של הדגשת הסמיכות. אין אלה אלא מעט מהרבה, שכולן עתידות להנתן בפרק הדקדוק, בכרך ג. כיוצא בזה מלות היחס והחבור, שאף הן ינתנו בו כולן, ומשום זה לא הובאו במלון הפירושים. דוגמאות מעטות יספיקו:

וכי הוא מושל — ואשר הוא מושל (שלא לפרש בלשון ספק או שאלה. בראשית מה כו).
כי בא סוס פרעה — כאשר בא (שמות טו יט. השכיל למנוע כאן שגיאה חמורה, שלא לפרש כי כנתינת טעם, ועד היום שוגים בזה רבים מהמפרשים והלומדים). מרב כל — בעוד שהיה לך כל טוב (ולא בגלל הטובה. דברים כח מז). רב מהם — מן הראוי להם (יהושע יט ט). גלתה יהודה — מארצה. מעוני — מחמת עוני (איכה א ג).

על כונת הפירוש, שטעמו ברבוי הוראות של המלה, ודאי שיש להסתפק כאן ברמז בלבד. הן פירושים כאלה ימצא המעיין במלון בכל עמוד ועמוד. כאן אביא דוגמאות מעטות שלא הובאו במלון:

דק — דבר דק (ולא אבק דק, כפירושו ל„כדק יטול״. שמות טז יד). שיתן מר — דבר מר (ולא מר אדון. סוטה כ.). חלא — חול (ולא חומץ. ר״ה כג.). לירושלם וליהודה — ולמדינת יהודה (ולא לשבט יהודה. נחמיה ו ז). מעה כסף — נחושת שוה מעה כסף (שבת צ.). במקומו — במקום שמת שם (ולא תחתיו; ע״ע תחת במלון ובהערה שם. שבת קנב.). נסך — לשון מסכה (ולא נסיכות. ישעיה מ יט). פרסה — פרסת רגל (ולא כברת דרך. שמות י כו, שבת פה.). על פלגשיהם — על פלגשותם (פרוש נפלא שטעו בהבנתו רבים מן המדפיסים. ע״ע פלגשות בכרך א, במלון החדושים). וברצוני — ובהרצותי לך (ישעיה ס י.).

עד כאן — מבחינת הצורה בעקר. ענין רב יש בדיוקי רבנו גם מבחינת הסינטכס. במקומות רבים ידגיש את הסדר ההגיוני של חלקי המשפט: „סרסהו ופרשהו״. למשל: „ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו — ויחלק הוא ועבדיו עליהם לילה״ (בראשית יד טו); „וכל הארץ באו מצרימה לשבור אל יוסף — אל יוסף לשבור. ואם תדרשהו כסדרו היה צריך לכתוב לשבור מן יוסף״ (מא נז).

בפירושו למקרא מניתי יותר משששים פסוקים כאלה (כולם שייכים לפרק הדקדוק שבכרך ג). גם בתלמוד יקפיד על כך: „כל העושה מלאכה ומלאכתו מתקיימת בשבת — בשבת אעושה מלאכה קאי״ (כלו׳ כל העושה מלאכה בשבת ומלאכתו מתקיימת. שבת קב:).

כיוצא בזה ידגיש במקומות רבים את קצור לשון הכתוב: „קצר הכתוב״. אף אלה יובאו כולם בפרק הדקדוק, ולא אציין כאן אלא דוגמה אחת בלבד, שאינה מן המפורסמות:

לא הסיר תפלתי וחסדו מאתי — לא הסיר תפלתי מלפניו, והסדו לא הסיר מאתי (תהלים סו כ).

להלן — כמה דוגמאות של פירוש חלקי המשפט, מצד התכלית והסבה, נושא הפעולה ומקבלה, זמן ומקום, יחיד ורבים, וכדומה:

למחיה שלחני — להיות לכם למחיה (בראשית מה ה). עז לחלבה — העומדת לחלבה (שבת יט:), לאכול חלבה (כתובות עט:), רחל לגיזתה — העומדת לגיזתה (שבת יט:). הנוטע לקורות — לקוץ קורות (סוטה מג:). ולא יתן המשחית — לא יתן לו יכולת (שמות יב כג). מעבדנו — מעבוד אותנו (יד ה). מברכתן של צדיקים — במקום שהקדוש ברוך הוא מברך את הצדיקים (יומא לח:). אין לו מנחמים — אין לו אבלים שיהיו צריכים לנחמן (שבת קנב.). שדרו רבנן — שדרו זוג דרבנן (רבנן נשלחו ולא שלחו. בכורות ל:). חרמי כהנים — חרמי ישראל הניתנים לכהנים (תמורה ה.). הפריש כשבה — כלומר מעות לקנות כשבה (כריתות כז: ב״פ). פירקוהו — פירקו משוי השלג מעליו (יומא לה: ומעין זה בפרושו לאריק חרבי, בשירת הים. ושם האריך והדגיש). דבורו של שלש שעות — שהוא עשוי לדבר בשלש שעות (נדה סג:). עבודה קשה מעבודות קשות — כלומר אחת מעבודות קשות (זבחים סד:).

שתי אמות — שני מקלות שאורכן אמה (בכורות לט:). משני צדדין — באחד משני צדדין (ב"מ מט:). לא עֵירבה עם שניהן — לא עם זו ולא עם זו (ערובין מט.). ג' דברים משום ג' זקנים — דבר אחד מפי כל זקן וזקן (זבחים ס:). קורא אחד ומפטיר אחד — הקורא הוא הוי המפטיר (מגילה כב:). כמעשה כולן — כלומר כמעשה אחד מכולן (דברים סו:). שמונים זוגות אחים — שנים שנים אחים היו כולם (ברכות מד.).

חן מיוחד נסוך על אותם הפירושים, שכוונתם להדגיש כי אין הדבר כמשמעו ממש. עיין, למשל, בהערה לערך לקח—קל. על הדוגמאות שהובאו בראש הפרק נוסיף עוד אחדות, הקובעות מקום לעצמן:

ותגנב אותי — גנבת את דעתי (בראשית לא כז). ולאלה תטמאו — כלומר בנגיעתם יש טומאה (ויקרא יא כד). יראה ה' בעיני — דמעת עיני (ש"ב טז יב). אחרי אשתו — אחר עצתה (שופטים יג יא). וילך הלוי — אחר עצתו (ולא שהלך לו. יז י).

ולבסוף סתם מימרות, הפותחות פתח לאי־הבנה, ורבנו דייק להציל את הלומד משגיאה:

מגופת חבית שנכתתה היא ושבריה (שבת קכד:), ופירש: שנכתתה — החבית, היא — המגופה, ושבריה — של חבית; צלו וצל קומתו — צלו של דקל, וצל קומתו — של עצמו (ערובין מג:); והוא איננו — ברח לו (מ"א כ מ); אין לו — משלו (כתובות סז:); קורא ויושב — קורא בישיבה (סוטה מא.); כאן — במשנה זו (גטין כט.); בשמונה שרצים — בפרק שמונה שרצים (סוטה מז.); השוחט לחולה בשבת — שנחלה ביום השבת (חולין טו:); ולא שחבירו מת — ולא זה שמת חבירו (יומא סד:); גט קרח קשריו שבעה — כלומר שקשריו שבעה (גטין פא:); פרט לגדול שאין יכול להלך בו — פרט לנעל גדול (קדושין יד.); טהרה ביטלה טעם — טהרה שפסקה מישראל (סוטה מט.).

גם תרגום אונקלוס, המצוי הרבה מאד בפירש"י לחומש, מובא לא רק כאסמכתא לפירוש, אלא כמורה־דרך ללומד לבל יכשל בהבנתו:

את אחותנו — ית אחתנא (כלו' את, ולא עם. בראשית לד לא); העז את מקנך — כתרגומו כנוש (לשון אסיפה ולא עזות. שמות ט יט); נקבה — כתרגומו פריש (בראשית ל כט); הנמצא כזה — הנשכח כדין (קל עתיד, ולא בנין נפעל. מא לח).

יש שפרשני רש"י תלו בפירושיו הקצרים בוקי סריקי והכשילו את הלומד. דוגמאות לכך הובאו במבוא לכרך ראשון (עמוד טז, נ—נא).

אסיים בדוגמה אחת, שלא הוארה במלון כל־צרכה:

„מתרפאין מהן" (ע"ז כז:) פירש"י: מקבלין מהן רפואה. ולכאורה קשה: מה כונת דיוקו? רמזתי שם בסוגרים: ע"ע פיס—התפעל. נראה לי שרבנו התכון לעמוד על שמוש המם, „מהן", שענינו על־ידן, ולא מתרפאין ממכתן, שהרי במקרא מצאנו לשון רפואה עם מם להוראת המחלה או המכה שמחישים לה רפואה: „נרפא נגע הצרעת מן הצרוע" (ויקרא יד ג), „להתרפא מן המכים" (מ"ב ח כט).

ואחרי כל אלה אין לכחש: רבים מפירושיו הקצרים טעמם כמוס עד היום. עיין, למשל, ערך מאי. במקומות רבים עלה לי, כמדומה, להאיר אור נכון על כונת הרב בפירושו, וגם לסלק קושיות משיגים, שלא תמיד ירדו לעומק דעתו. עיין במפתחות י"ד, ט"ו, י"ח וכו', בערכים המצויינים בכוכב.

מוקדם ומאוחר

ר' אברהם אבן־עזרא, בהקדמתו לפירושו על התורה, כתב:

וכל מלה שתבקשנה / בפירוש המלה הראשונה תמצאנה.
כפירוש שמים תמצאנו בפסוק הראשון / ועל זה המשפט כל הלשון.

רבינו שלמה לא הקפיד על כך. על כל פנים לא היה זה אצלו בגדר חוק ולא יעבור. כשם שאין מוקדם ומאוחר במקרא כך אין מוקדם ומאוחר בפירושו. יש שלא ראה את הסברת התבה כהכרח להבנת הענין במקום פלוני, ויש גם גורמים אחרים למוקדם־ומאוחר. אף אין להקשות מדוע פירש לפעמים בו בפסוק תיבה מאוחרת ואח"כ פירש את הקודמת לה. פרשני רש"י מקשים על כך (עיין, למשל, ב„שפתי הכמים", מדוע הקדים רבנו לפרש „ואני ערל שפתים" לפני „ואיך

ישמעני פרעה", שמות ו יב). ולשיטתם לא יפלא: הן הקפד הקפידו אפילו על וו החיבור, שאינה מעלה ואינה מורידה הרבה: „וכמוהו לא היה" (בפירושו לשמות י יד, המזרחי משמיט את וו החבור); „וחושך של לילה" (שמות י כא. ויש גורסין: חושך).

מפי חובשי בית־המדרש (יש מוסרים בשם הגר"א) שמעתי את האגדה הבאה:

בפרשת שמיני (ויקרא יא מב) פירש"י גחון מעיים, ואלו בפרשת בראשית לא פירש כלל „על גחונך תלך". וטעמא מאי? רמז לתורה שהיא אמת, כמו שנאמר במדרש (ב"ר פרק א): „אמר ר' יצחק: מתהלת ברייתו של עולם ראש דברך אמת: בראשית ברא אלהים". (סופי תבות, החל מתבה שניה, אמת). ולזה רמז רבנו בפירושו: התחיל את פירושו באלף („אמר ר' יצחק"); בפרשת שמיני פירש תבת „גחון", שהיא אמצעית של תורה מצד מספר האותיות, במלת מעיים, וסיים את פירושו בת („יישר כחך ששברת"). חותם האמת טבוע, אפוא, על פירוש רבנו שלמה, שהוא אמת ותורתו אמת.

נאה ויאה היא הדרשה, אבל לפי פשוטו של פירוש לא קשה כלל, כאמור לעיל. ואם יש צורך בראיות לכך יבואו פירושיו לשאר כתובים ויעידו:

„אגנות" — פירש בישעיהו, ולא בשמות כד ז.

„איש אל אחיו" — בפרשת בשלח (שמות טז טו) וגם במעשה הכרובים (כה כ) לא פירש, ורק במעשה היריעות (כו ג: „אשה אל אחותה") פירש.

„גאה" — פירש ביחזקאל ובאיוב, ולא בשירת הים.

„גלח" — פירש ביחזקאל ולא בחומש.

ענין דאיה — פירש לא בחומש אלא בירמיה ובתהלים.

„דבש" — יש בכל אחד מחמשה חומשי תורה, ולא פירש אלא בויקרא ובדברים, ולא עוד אלא שבדברים (כו ב) פירש בכתוב שלא נזכר בו דבש כלל.

„זבחים ועולות" — פירש לא בפרשת בא (שמות יב כה) אלא בפרשת יתרו („עולה וזבחים", יח יב).

„זרק" — פירש בשמות כד ח, ולא בפסוק ו שלפניו.

„חבש" — פירש בספר ויקרא (ח יג), ולא בספר בראשית במעשה העקדה.

„ידמו" — פירש בתהלים, אך לא בשירת הים.

„ויחל" — פירש בירמיה, ולא בפרשת ויחל.

„טנא" — פירש בדברים כח ה, ולא בפרק כו ד.

„מקרא קדש" — פירש בויקרא כג לה, ולא בפסוק כז הקודם לו.

„הקרה" — פירש בפרשת מסעי (במדבר לה ד), ולא בפרשת תולדות.

כל אלה אינם אלא מעט מהרבה. וכמה מרובים המקראות והמלים שבמקרא שעמד עליהם לא בפירושו למקרא אלא בפירושו לגמרא, ועליהם מדובר בפרק הבא (עיין גם בהערה למפתח ו על פירושיו אגב־אורחא).

על אחת כמה וכמה שאין להקשות על פירושו ל ת ל מ ו ד, מדוע פירש במקום פלוני ולא בחבירו (עיין בהערה לע' בר־אורין), שהרי אין אנו יודעים כלל אילו מסכתות פירש בראשונה, ואילו לאחרונה (רבנו סיים את פירושו בפרק שלישי דמכות). במפתח ד שבסוף הספר הובאו ששים ערכים שיש בצדם הערות על מציאות פירוש במקום פלוני וחסרונו בשאר מקומות. ולא הערתי אלא על מעט מהרבה. אציין בזה כמה דגמאות נוספות:

„פרט לגדול" — פירש בקדושין יד. ולא ביבמות קג:

„נהר בהו" — פירש בגטין סח, ולא בשבת קנב:

„צמתה" — פירש בגטין ובקדושין, אך לא בב"ק פו.

„תרומת מעשר" — פירש בגיטין ובמעילה, ולא בביצה, בכורות ומנחות.

„תלושין ומחוברין" — בפסחים טז לא פירש כלל, ובחולין טז פירש באריכות.

אעפ"י כן יש שגאוני ישראל העירו על כך בשולי פירושו, וביחוד הצטיין בזה הגאון ר' ישעיה פיק (ברלין), שהעיר במקומות רבים לא רק על חוסר פירוש במקום הדרוש ועל מציאותו במקום אחר, כי אם גם על הבדלים — קלים וחמורים — שבין פירוש לפירוש. להלן לקט קטן של הערות בשולי הדף על־פי הגרי"פ (עיין גם במפתח השמות הפרטיים שבסוף הספר: הב"ח והגרי"פ).

„בר נפחא" — מבואר בסנהדרין צו. ולא בכתובות כה:

„בר פחתי" — מבואר בכמה מקומות, אך לא בברכות מג.

„אדבריה" — מבואר בביצה כט. ולא במו"ק כד:

„זוודתא" — מבואר בערובין מא: וע"ז יז. אך לא במו"ק כז:
„טרוטות" — מבואר בכמה מקומות, ולא בתענית כד.
„נקטינן" — מבואר בערובין ובגטין, ולא במו"ק יג. וסוטה לה. ובכורות לד: גם לא בביצה יז. ואף בגיטין נזכר בכמה מקומות, ולא פירש אלא בדף נט: ולא בדף מד: ומח: ובכל מקום העיר הגרי"פ על פירש"י בערובין.
„סטכתא" — מבואר במנחות פו. ולא במו"ק ט:
„עורקמא" — מבואר במגלה כח: ולא בדף טו. גם לא בקדושין עא:
„פתיא אוכמא" — מבואר בקצת מקומות, אך לא במגלה יד: ופסחים פח.
„תלי נפשיה" — מבואר בארבעה מקומות, אך לא בתענית כא. ובכתובות סט: (הגרי"פ העיר רק על שלשה מקומות, ולא ציין שגם בסוכה מבואר).

על הסתירות

במקומות רבים בתלמוד העירו גאוני ישראל (ביחוד הב"ח והגרי"פ) על סתירות שבין פירוש אחד של רש"י למשנהו במקום אחר. כבר בירתי בהערה למפתח כ' שבסוף הספר כי הרבה סתירות שהעירו עליהן אינן אלא מדומות, וע"ש. יפה העיר המהרש"א, בחדושי הלכות לקדושין מה., וזה לשונו: „ודע שגירסת רש"י מהופכת הכא מדהתם ואין לחוש בכך, כי כן דרכו לפרש במקום זה כך, ובמקום אחר שינה פירושו".

הנה, למשל, פירש רבנו „כותח דרמי כיפי" (הוריות יב.) בשני אופנים, ובכריתות ו פירש רק בדרך אחד, ואלו לא הובא פירוש זה גם בהוריות, בצד משנהו הסותרו, כי אז ראו בזה סתירה לפירושו בכריתות. בערכים רבים עמדתי על כך בהערות, שרשימתן נתנה במפתח כ'. ואולם רבים גם הפירושים שלא הערתי על כך במיוחד: ע"ע אוגן, אוליירן, יוני הרדיסיות, כפא, מטרפסא, ספר — פעל, ערלה, תרדא. מעניין, למשל, פירושו לבי־שמשי: פעם פירש טעמו של צירוף זה, ובמקום אחר כתב כי לא שמע טעמו (ע"ע בי־שמשי). על כגון זה אמרו חכמים: „תנא ושייר".

בזכות לקוט הפירושים ועריכתם בסדר א"ב עלה לי להוכיח שבמקומות רבים אין הסתירה אלא מדומה, וכן סלקתי הרבה קושיות והשגות על פירושי רבנו (עיין בסוף הספר, במפתחות י"ד, ט"ו, י"ח וכ'). אעפ"י כן עוד רבים הפירושים שנבצר ממני לברר את סוד נגודם (עיין במפתח יט). גם לא נמנעתי מלהעיר שבפירושים מעטים ראיתי איזה תימה (עיין במפתח טז), לפעמים רחוקות — מצד הפירוש עצמו, ועפ"י רוב — מצד אחר שאיננו עיקר. מי שדעתו רחבה מדעתי ימצא אולי דרך להאיר סתומות ולגלות טמונות בדברי רבנו שלמה. אבל בענין סתירות ברורות וממשיות — מסופקני אם נצליח ליישבן. פעם יביא דעתו של רבו אחד, ופעם — דעתו של רבו אחר, ולא תמיד יציין ממי קבל. ועוד: עשוי כל אדם לחזור בו מדעתו, ואין לך מי שלא יחזור בו לעת זקנה מאיזו דעה שהחזיק בה בנערותו. נאמנה עלינו עדות הרשב"ם, שכתב בשם זקנו כי „אלו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום" (רשב"ם לפרשת וישב).

רבנו עצמו מעיד כי חזר בו לפעמים מדעתו:

באגרתו לרבני אלצורא כתוב בענין הכניסה לאולם (ע' בפרושו ליחזקאל מ יז): „מכל מקום אני טעיתי באותו פירוש... וסתרו דברי זה את זה. ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתיה" („תשובות רש"י", מלוקטות ע"י י. ש. אלפנביין, ניו־יורק, ה'תשג. סימן י). וכן כתב בתשובה אחרת (סי' קכא) שבתחלה סבר כי מקיפין גם אם אין לולב, ואח"כ הודה שטעה ודחה דעתו מפני דעת תלמידיו: „השיבותי כדברי האומר יש היקף ושגיתי בה... אבל עתה יישר כחו של אחי שלמדתי מפלפולו... אם אין לולב אין היקף, וכן נראים הדברים והוזרני בי מבראשונה".

גם בעלי התוספות מעירים לפעמים שרבנו חזר בו מפירושו:

„ורש"י בעצמו חזר בו והגיה" (שבת קיב: ד"ה סנדל); „נראה שחזר בו רש"י ממה שפירש כאן" (ע"ז ט: ד"ה האי מאן); „ודבר תימה פירושו... ורש"י בעצמו חזר בו"... (גיטין ט: ד"ה לא יתן).

במבוא לכרך ראשון (עמוד סו) מניתי בתוספות יותר מעשר דוגמאות כאלה.

על כגון זה אמרו חכמים: „הדר ביה".

גם אם לא נחזיק בשיטת „שלש המהדורות" שבפירש"י — ברי שרבנו העביר את קולמוסו על פירושו הרבה פעמים, ויש אשר שינה את פירושו במקום פלוני, מבלי לדאוג לשנות את פירושו לאותו ענין בכל שאר המקומות שנזכר שם.

פירושי מקראות בתלמוד

אין לך כמעט כתוב אחד במקרא, שלא דרשוהו חז"ל באגדה או בהלכה. ברור, אפוא, שכתובים רבים מאד מבאר רבנו גם בפרושו לתלמוד, ולא פעם שונים הם מפרושיו למקרא וסותרים אותם לכאורה. סתירה כזו אך מדומה היא, כי אין סבתה אלא התאמת הפירוש לדרשת חז"ל, או — באור מקור הדרשה.

רק לעתים רחוקות ידגיש רבנו בפירוש שדרשה היא: „חטאת — לשון חטה דריש ליה" (ברכות סא). אך עפ"י רוב יבוא פירושו בעקבות דרשת חז"ל, מבלי להדגיש שדרשה היא, ולא פשוטו של מקרא.

בלקטי את פירושי המקראות ברש"י לתלמוד נוכחתי שיש להבחין בהם חמשה סוגים:

א) הפרוש בתלמוד דרש, בעקבות חז"ל, בנגוד לפרושו במקרא

חז"ל דרשו (בשבת קנא:) „ונרוץ הגלגל — זה פרש". כדי להסמיך את הדרשה על הכתוב פירש שם רש"י: וגלגל לשון גלל (גללי בקר). המהרש"א, שהעיר כי בקהלת פירש"י גלגל העין „ולא ידענא לפי זה מאי פרש", הסיח, כנראה, דעתו מזה שבשבת דאג רבנו לברר את הקשר שבין גלגל לפרש, ולא חשש שבקהלת פירש לא כן, אלא כפשוטו.

והרי בזה שאר דוגמאות של פירושי כתובים בתלמוד לפי הדרש:

ותזרני חיל — לשון זורה... (יומא מז.). אשר נשיא יחטא — אשר כמו אשרי (הוריות י:). לשחוק אמרתי מהולל — משובח (שבת ל:). תחולל — תבטל (תענית ז: אבל הובא שם גם הפשט). משך ידו את לוצצים — בהושע ז ה פירש להתחבר עמם, ובסנהדרין קג — למשוך ידו מהם. מושיב יחידים ביתה — בתהלים פירש בענין כנוס נדחי ישראל, ובסוטה ב — בענין זווג. בין — שאל, מושל — גדול בתורה (חולין ו.), אלינו נמשלת — לשון ממשלה (שבת קמט:), נמשל — מי שהיה מושלת בו (קנא:). רוח חרישית — לשון חרישה... (גטין לא:). והתכם — לשון חיותכם (שבת קנא: בפרושו לבראשית הוסיף: „ואגדה לשון חיות"...). ציה — כמו צווי (שבת לב: חז"ל דרשו שם „דברים שצויתי אתכם"). צפנתי אמרתך — כנסתי דברי מלהורות (ערובין סג.). שש מאות אלף רגלי — בשבילי... (סוטה יב:). פעלך בקרב שנים — בקירוב שנים (סוטה מט. וכן רוב הפסוקים שבאותו עמוד).

כל אלה הפירושים ודומיהם לא הובאו בגוף המלון, ולא רק משום היותם דרוש, כי אם — ובעקר — משום היותם פירושים המבארים רק את כונת הענין בכללו, ולא את פירוש המלות עצמן. למשל: „כי חנם מזורה הרשת" — במשלי א' פירש כפשוטו שהעופות סבורים כי הרשת מזורה בלא כונה, והם יורדים לאכול ונלכדים. בסוטה לח ע"ב פירש לפי דרשת חז"ל, להפך, שהעופות מכירים בצרי העין ואינם נהנים ממזונותיהם, כלומר לשוא נפרשה הרשת ע"י צרי עין... ואולם גם הפירוש כפשוטו אין לו מקום במלון. ולהלן בהקדמה, עמוד ל, מבואר הדבר באר היטב, בלוית דוגמאות נוספות. כיוצא בזה לא הבאתי פירושי כתובים, שפירשם בתלמוד בלבד בדרך הדרש, ובמקרא לא פירשם כלל, כגון: „ויעשו להם מקצותם" (קדושין עה:); „נוהג כצאן יוסף" (סוטה לה:).

לא כן הכתובים שענינם מבואר גם מצד פירוש המלות. להלן מפורטים כמה ערכים שבהם הערתי לרוב על ההבדל בין פירושו במקרא לפירושו בתלמוד:

אח („ואח לצרה יולד"); אמר — הפעיל („את ה' האמרת"); זמם — קל („ואם זמות"); חכמה („טובה חכמה עם נחלה"); חלה — קל („ובל יאמר שכן חליתי"); ידע — הפעיל („יידע"); יכל — קל („לא יוכל"); ילע — קל („ילע קדש"); יקר („אור יקרות"); כילי; מלוח („הקוטפים מלוח"); מַשק („כמשק גבים"); סות („ובדם ענבים סותה"); עטף — קל („כי רוח מלפני יעטף"); ענה — קל („וענתה שמה"); פסה („פסת בר"); פרע — קל („פרעהו"); פרעות; צוער; צנח — קל; קרקר („מקרקר קיר"); רוד — קל („רד עם אל"); ריב — הפעיל („ועמך כמריבי כהן").

ב) הפירוש דרש במקרא ובתלמוד

רבים הכתובים שפירשם גם במקרא גם בתלמוד לפי הדרש, וכמובן לא הובאו במלון, מטעם המבואר לעיל:

מגבוה ייראו (בקהלת יב ובשבת קנב.). בגדיך לבנים (בקהלת ט ובשבת קנג.). נרדי נתן ריחו (בש"ה א ובגטין לו:). אין חכמה (במשלי כא ובערובין סג.).

במקומות לא־מרובים יתן גם במקרא את פירוש המלות בעקבות הדרש. עיין בערכים הבאים:

יצב — התפעל; כושרות; מכפלה; נשא — קל („שא נא כליך״); סוהרת; שוח — הפעיל („והקיצות היא תשיחך״); שוע („בפידו להן שוע״).

בדרך כלל לא הבאתי פירושים בדרך הדרש, אלא אם כן יש להם גם איזה ערך לשוני, ולרוב הערתי הערה בצדם.

ג) הפירוש פשט במקרא ובתלמוד

רבים הכתובים שפירשם במקרא ובתלמוד בדרך הפשט. והרי בזה כמה ערכים מסוג זה, שהובאו בגוף המלון:

ברות („ויתנו בברותי ראש״); זור — פועל („זורו רשעים״); חדק („טובם כחדק״); חמוק („חמוקי ירכיך״); חרה — התפעל („אל תתחר במרעים״); יחס — התפעל; יעד — הפעל („מועדים״); כהן („עד עמוד כהן״); מוסר („מוסריכם״); מס („למס מרעהו חסד״); משאון; נין; ספק („במלאת ספקו״); עוף — הפעיל („התעיף עיניך בו״); עזק — פעל; עלל — פועל („עיני עוללה״); ראשון („הראשון אדם תולד״); רדה — קל („וירדנה״); ריב — קל („ידיו רב לו״); שאיה; שוע („ושוע אל ההר״); שרוע וקלוט.

יש שבמקרא פירש בשני דרכים, ובתלמוד — בדרך אחד. למשל: „בנות מלכים ביקרותיך״ (ע״ע יקרה). אך ערך מיוחד יש לאותם הפירושים, שדוקא בתלמוד הובאו ביתר הרחבה, וערכם עדיף גם מצד הפשט:

„כלו בבית״ (ע״ע כלא — קל), „צפד עורם״ (ע״ע צפד — קל), „כמו שער בנפשו״ (ע״ע שער — קל).

א. ברלינר, במאמרו „לתולדות פירושי רש״י״, מביא דוגמה אחת ממין זה („צפד עורם״) וסבור שמכאן ראיה כי פירושו למסכת כתובות קדם לפירושו למגלת איכה. על צד האמת אין להסיק מכאן שום מסקנות, ואולי איפכא מסתברא.

ד) דרש שכמוהו כפשט, אם לא למעלה מזה

כתובים רבים פירש בדרך דרש הקרוב לפשט, וחן מיוחד יש בהם. אף בעלי הפשט ימצאו כאן חפץ וענין. כמה אהבה ורוך יש בפירושו ללשון ידיעה, שלשון חבה הוא, כי „המחבב את האדם מקרבו אצלו ויודעו ומכירו״. על כן לא יפלא, ושום סתירה אין לראות בדבר, שבתהלים פירש „יודע ה׳״ לשון ידיעה כמשמעו, ובתלמוד — לשון אהבה.

כיוצא בזה פירושו להקשבה שלשון המתנה הוא (ע״ע קשב — הפעיל), או התרועע — לשון ריעות (ע״ע רוע — התפולל). וכן פירושו ל„ויפשחני״, „שת קציר לך״ (ע״ע קציר), ועוד.

במקומות רבים הערתי גם בצד פירושיו במקרא, שאם כי נובעים הם מדרשת חז״ל, ערך רב להם גם מבחינת הפשט. למשל: „ואצונו״, „מול הגלגל״, „לצחק״, „ואט אליו אוכיל״ (ע״ע כול — הפעיל). ואפילו — „אנשי השם״ (ע״ע שם).

כמה וכמה כתובים פירש במקרא בלא זיקה לדרשת חז״ל, ובתלמוד — בעקבות הדרשה, ואולם דוקא הדרש הוא המקובל על דעת רוב המפרשים. כדוגמה יצויין כאן פירושו לשלשה כתובים: „כי נשא אשא להם״ (ע״ע נשא — קל); „ויש נספה בלא משפט״ (ע״ע ספה — נפעל); „ועוכר שארו אכזרי״ (ע״ע שאר).

אל נשכח שכתובים רבים פירשו חז״ל בדרך הפשט, ודרשתם היא הסברת הענין כפשוטו, כגון: „לשוח״ (ע״ע שוח — קל), „השתות״ (ע״ע שת).

ואף גם זאת: כתובים רבים שגורים בפינו לא כפשוטם לפי המפרשים, אלא כמשמעותם בדרשת חז״ל: „צנים פחים״ (ע״ע פח), „עם שמש״ (ע״ע עם ושמש), ועוד. וכן הפתגמים השגורים, — „מלפנו מבהמות ארץ״, „מכל מלמדי השכלתי״, — שהם שגורים בפי הבריות לא במובן מם היתרון (יותר מהם), אלא במובן מם השמוש: מלמדנו מהם, למדתי מהם.

ה) הפירוש פשט בתלמוד בלבד

מענינים ביותר פירושי הכתובים, שדוקא בתלמוד פירשם לפי הפשט, ואלו פירושו במקרא קרוב יותר לדרש. בכתובים כאלה יש אשר הקדמתי את פירושו בתלמוד לפירושו למקרא, ולפעמים אף הבאתי בעקר את פירושו שבתלמוד והערתי שבמקרא פירש לא כפשוטו.

„אספרה אל חק״ (ע״ע חק). „בכל מאדך״ (ע״ע מאד). „והממלאים למני ממסך״ (ע״ע מני). „אל תתן את אמתך לפני בת בליעל״ (ע״ע פנים). „מתרושש והון רב״ (ע״ע רוש — התפעל).

לא מעטים גם הכתובים שפירשם בתלמוד בלבד, ובמקרא לא פירשם כלל:

„ותאזרני״ (ע״ע אזר — פעל). „זמירות היו לי חקיך״ (ע״ע זמירה). „המכשלות את הרשעים״ (ע״ע מכשלה). „תפלה לעני כי יעטף״ (ע״ע עטף — קל). „ולבי חלל בקרבי״

(ע"ע חלל — קל). „טוב עין הוא יבורך" (ע"ע טוב). „קובץ על־יד" (ע"ע יד). „והבאתי השמש" (ע"ע בוא — הפעיל). „לפני שבר גאון" (ע"ע גאון).

מקום לעצמם קובעים אותם הפסוקים, שהובאו בתלמוד לא כלשון המקרא, אלא כלשון חכמים, כגון: „הכבד ושב בביתך", „עיניו קמו". לשוא נבקש בפירושו למקרא באור לצרופים אלה: בפירושו לתלמוד נמצאם.

בכל אלה ציינתי תחלה את מקור הפירוש בתלמוד, ואחריו קו מבדיל בינו לבין מקור הכתוב במקרא.

מרובות, כמובן, גם המלים הבודדות שמקראיות הן, ולא נתבארו אלא בפירושו לתלמוד. הדוגמאות שלהלן אינן אלא מעט מהרבה. בצד ערכים אחדים הבאתי הערות (עיין במפתח ד שבסוף הספר):

אגרוף. אמש. גובאי. גוש. גזבר. הפכפך. חמת. לוג. מלילה. ממורט.

כל אלה השמות נמצאים גם במקרא גם בתלמוד. אך שמות רבים נמצאים במקרא בלבד, ואעפ"י כן נמצא את באורם בפירושו לתלמוד. לא חידה ולא פליאה בדבר, כי זה דרך רבנו לפרש לא פעם אגב־אורחא איזו מלה שלא נזכרה בגוף הענין המבואר.

וכאן אנו מגיעים לפירושיו אגב־אורחא, שעליהם מדובר בפרק הבא.

פירושים אגב־אורחא

הרבה פעמים יפרש רבנו אגב־אורחא מלה שלא נזכרה כלל בענין המפורש. מי שאינו בקי בדרכי פירושו לא יוכל כמעט להעלות על דעתו שבפירש"י למקרא (לרוב — בחומש) ימצאו פירושי מלים תלמודיות (ארמיות, וגם יוניות ורומיות) שאין להן זכר במקרא.

פירושי מלים תלמודיות ברש"י למקרא

להלן אחדות מן המלים התלמודיות שנתבארו בפירש"י למקרא:

אומריות, גנוסיא. דיוטגמא. הרמנא. וילון. זקיף. חורמן. מעטן. נדל. סנטר.

לכאורה דבר נפלא, אך פשרו פשוט ומובן: הואיל ולרגל פירושו במקרא יביא הרבה פעמים את לשון חז"ל או את התרגום, לפיכך יש אשר יפרש גם איזו מלה שבלשון חכמים המובאת שם. למשל: „שרי צבאות — מעמידים זקפין מלפניהם ומאחוריהם" (דברים כ ט). וכיון שהביא מלת זקפין פירש אח"כ גם זקיף מהו. כיוצא בזה „מרבה רגלים — זה נדל" (ויקרא יא מב), ואח"כ פירש נדל מהו. וכן דיוטגמא, ועוד.

יש אשר יפרש בעקב תרגום אונקלוס (ע"ע חורמן), וגם — בעקב קרבת השורש: לרגל „ותקע כף ירך יעקב" יפרש „לקעקע ביצתן"; לרגל „עטיניו" יפרש מעטן מהו. ויש שיסיים את פירושו במלה תלמודית או זרה, להורות שהיא היא המבוארת לפני כן (ע"ע גנוסיא).

יש גם טעמים אחרים לדבר, כגון דמיון התוכן והמעבר מענין לענין באותו ענין: בפירושו ל„דממה וקול אשמע" פירש בת־קול מהי; לרגל ספר המקנה בירמיהו (לב יא) יפרש אשרתא מהי. בפירושו לקרבן מנחה הביא את לשון חז"ל „יכול מבורץ", ובינתים פירש מבורץ מהו.

לא כל השמות הללו מפורשים במקורם, בתלמוד: יש שפירושם לא נמצא אלא ברש"י למקרא בלבד.

מלים מן המקרא מפורשות לא במקומן

גם הרבה מלים מקראיות שפירש במקרא, לא פירשן במקומן, אלא במקום אחר, וטעמים מטעמים שונים לדבר, כמבואר לעיל:

„גיר" ו„ספר" — פירש בחומש, לרגל תרגום אונקלוס; „דגה" — פירש בירמיה ולא בחומש; „דרבן" — באיכה, ולא בשמואל ובקהלת.

„אם יש את נפשכם" פירש גם בתלמוד (ע"ז כז.), אגב פירוש לתבת „חנם":

רפוי נפשות בחנם — כלומר מעצמו ומנפשו הוא עושה, כמו אם יש את נפשכם, בדעתכם.

לפעמים רחוקות יפרש מלה מקראית שלא נזכרה שם לא במקרא ולא בפירושו. עיין, למשל, בראש פרשת תבוא, שפירש שם זית־שמן ודבש מה הם, הואיל ומדובר שם על בכורים, ורבנו הזכיר בפירושו את שבעת המינים שנשתבחה בהם הארץ. השמות זית־שמן ודבש נקבעו כאן כדבור המתחיל, אעפ"י שאין להם זכר לא בכתוב ולא בפירוש.

מרובים מאד הכתובים והצרופים המקראיים שרבנו מפרשם במקרא לא במקומם, מחמת דמיון הענין והשרש. לרגל חלוץ האבנים (בפרשת מצורע) פירש את הכתוב „וחלצה

בעלו" שבפרשת תצא. אסתפק בדוגמה זאת בלבד, כי דוגמאות כאלה מצויות בספר למאות, וכמעט אין לך עמוד בלי פירושים אגביים כאלה. בכל הכתובים הללו, שפורשו לא במקומם, ציינתי תחלה את מקום הפירוש, ואחריו קו מבדיל ובצדו מקום הכתוב. וכן ציינתי קו בצד מראה־המקום של כל מלה, מקראית או תלמודית, המפורשת אגב־אורחא ולא במקורה, כגון: משבר, נדל, סירה, קורא, פיתום ועוד ועוד.

מלים מן המקרא, שאינן בתלמוד, מפורשות ברש"י לתלמוד

כיוצא בזה מלים מקראיות, שאינן נמצאות בתלמוד כלל, ואולם את פירושן נמצא ברש"י לתלמוד, כאמור בסוף הפרק הקודם. לפעמים יבוא פירוש כזה גם במקרא גם בתלמוד (ע"ע יקוש), ולפעמים פירוש כזה הוא היהידי: פיסא — פירש רגב, ולרגל פירושו זה פירש אח"כ רגב מהו (ע"ע רגב), ואלו במקרא פירש רק בלעז.

מלים תלמודיות מפורשות לא במקומן

הוא הדבר במלים תלמודיות, שנתפרשו מטעמים שונים לא במקומן. בדרך כלל יבוא פירוש אגבי כזה לרגל המלה המפורשת בדבור המתחיל:

חרטומים — הנחרים בטימי מתים, ששואלין בעצמות. טימי הן עצמות בלשון ארמי... (בראשית מא ח. וכן בדניאל א כ).

כרוכות — גילדי גילדי, קליפה על קליפה (חולין נט: פירש בינתים גלד מהו).

אספסתא — שחת, ירק של חטין (ע"ז כח: בינתים פירש ענין שחת).

שיתפקקו — שיראו הפקקים, הם הקשרים... (ברכות כח: בינתים פירש פקק מהו).

צומת הגידין — מקום שהגידין צומתין, מתחברין ומתהדקין (חולין נז.).

כרסוון רמיו — שני כסאות הוטלו, נתקנו, לישב עליהם (חגיגה יד. פירש בינתים תבת „הוטלו", ובעין־יעקב הושמטה).

לפעמים יפרש, מענין לענין, גם מימרא שלמה שנזכרה במקום אחר. למשל: בסנהדרין צ"א נאמר: „מה כלי זכוכית... נשברו יש להם תקנה", ורש"י מפרש שם את לשון חז"ל בחגיגה טו „ונוחין לאבדן ככלי זכוכית" (בחגיגה גופה לא פירש, והעיר על כך הגאון ר' ישעיה ברלין).

אבל יש שהמלה המפורשת אין לה אפילו רמז במקור התלמודי המבואר, ואולם רבנו הביאה לרגל פירושו, ומתוך חשש שמא יתקשה בה הלומד הריהו מבארה מיד:

גזרה משום משקין — משום דעלולין לקבל טומאה, שאינן צריכין תקון, הכשר, להביאן לידי טומאה... כל הכשר שבש"ס לשון תקון (שבת יד:).

ועושין להן חותלות, הן כלי כפות תמרים (ביצה מ.).

טלית של צמר שמכבנין אותו למילת, מלבישין לבוש שלא יתלכלך צמרו (סנהדרין מד.).

באבל רבתי, במסכת שמחות (מועד קטן כו.).

ללמוד תלמוד, הוא ישוב המשניות (יומא פו.).

שהיה הוגה את השם באותיותיו, דורשו בארבעים ושתים אותיות ועושה בו מה שהוא חפץ (עבודה זרה יז: פירש דרך־אגב ענין „הוגה את השם", ובשאר מקומות לא פירש. ועיין בהערה לערך הגה — קל).

לפעמים ישלב לתוך לשון חז"ל מלה אחת או שתים, ויש צורך להתבונן יפה שהתכון כאן לפרש:

עשו לה עוקה, גומא, מחזקת סאתים (ערובין פח. בראש העמוד. להלן שם, בפירוש המשנה, פירש לחוד: עוקה — גומא).

ועליו שושן הבית צורה, מצויירת (פסחים פו. במנחות פירש ביחוד).

ושנתות, סימנין, היו בו (מנחות פז:).

לא תמיד ברור הדבר למדי. עיין, למשל, בהערה לערך בור — הפעיל.

לפעמים ירגיש רבנו שחידש אגב־כתיבה איזו צורה, או הוראה חדשה למלה ישנה, ואז יוסיף לה מיד באור בצדה. חמש דוגמאות מסוג זה מצאתי בפירושו, ועל כל אחת מהן הערתי בהערה. כולן מפרטות במפתח ח שבסוף הספר („רש"י מפרש את חידושיו").

במפתח ו מפורטים שאר ערכים, שהערתי בצדם כי הפירוש הובא אגב־אורחא, אך אין אלה כי אם מקצת דמקצת, רוב הדוגמאות שהוארו לעיל לא ציינתי הערה בצדן, ולפיכך גם לא צוינו במפתח.

יש שהפירוש עלום עד כדי כך, שהמדפיסים לא עמדו על טעמו וחשבוהו לדבור המתחיל: בפירושו לתענית כתוב: „כסבור המוכר שרעב בא לעולם ואתי לאפקועי שערים. אפקועי מבטל שעור מדה". כיון שכתב „אפקועי" פירש אח"כ אגב־אורחא מלה זו. המדפיסים טעו וקבעו תבה זו כדבור המתחיל, אף כי לא נזכרה שם בגמרא כלל...

יותר מזה יש להתבונן באותם המקומות שבהם הוסיף ו ו ־ ה ח ב ו ר לפירושו: חז"ל אמרו (בסוטה מט:) „שמא כל הבא לקפוץ קופץ", ורש"י מפרש: „קופץ — ומספיקין וממציאין לו אנשים מהוגנים". תבת „וממציאין" אינה אלא פירוש למספיקין, והוו היא מעין כלומר.

דוגמאות אלה מוארות בפרטות בפרק מיוחד להלן, עמוד כח.

בין פירוש להמשך הכתוב

במקומות רבים מאד יבוא הפירוש כהמשך הכתוב: הוספת תבה אחת או שתים לגוף הכתוב מאירה מיד את הענין, ואין צורך בברורים יתרים. פרט זה שייך לסוד הצמצום של רש"י, שעליו דובר כבר לעיל (עמוד טו). בפירושים אלה, שנכתבו בדרך המשך, יש להבחין שני סוגים:

א) הפירוש המשך בלבד, ואין בו משום פירוש המלות כלל:

טענו את בעירכם — תבואה (בראשית מה יז). והאופה — את פת המלך (מ א), אופה — פת (כתובות נט: ביצה טו:). סורק — בגדים (שבת יא:). לא עקר — רגליו (מ:). הזורק — בשוגג; ונזכר — שהוא שבת (קב.). והעבירני עליהם סביב — לבקעה (יחזקאל לז ב), והנה רעש — העצמות (לז ז).

יש אשר יבואו שני פירושים סמוכים זה לזה, הראשון — פירוש והשני אינו אלא המשך הכתוב:

ציני — דקלים; כשרין — ללולב (ערובין יט.). מפריעין — מגלין; מתריזין — רעי (סוכה נג:).

ב) הפירוש המשך, ואעפ"י כן יש בו גם משום פירוש המלות:

רופא — למול תינוקות (כלו' מוהל). לבלר — לכתוב ספרים. עצור — בבית הכלא (כלו' הנמצא בבית הכלא). פורק עול — של כל המצוות.

פירושים כאלה הובאו במלון. עיין בערכים אלה ובשאר פירושים ממין זה: בית־כנסת. בית־מדרש. כבוש. פרור. צנורא. טפח — קל. רמז — קל.

לפעמים רחוקות הרשיתי לעצמי להוסיף תבה אחת לפירוש־המשך כזה, לשם ברור, והקפתיה באריחים:

תלש — [עקר] שיער בסמוך לבשר. מפרק — [מסיר] אבנים של עיקרי האילן.

מצוי פירושים־המשכים טעון לרוב זהירות רבה, להנצל ממכשול:

ערל — ישראל שמתו אחיו מחמת מילה (חגיגה ד: פסחים ס. צו:. הכונה לא לסתם ישראל, אלא לישראל ערל).

רובע — הקב אחד מכ"ד בסאה (מו"ק ו: לא הקב, אלא רובע הקב, הוא אחד מכ"ד בסאה).

אמר ליה לאו — לגאוה נתכוונתי (כלו' לא לגאוה נתכוונתי. זבחים צו:).

לפעמים הערתי על כך הערה מיוחדת לשם ברור:

חסידים — זריזים למצוות (ע"ע חסיד). מטרוניתא — נכרית (ע"ע מטרוניתא).

לא תמיד יקל להכריע מיד, אם המשך הוא הפירוש, או פירוש ממש:

לזכרון — לדורות (שמות יב יד). לאחר עיון מתברר שאין הפירוש אלא המשך, כלו' לזכרון לדורותיכם, כפירושו לכתוב אחר (שמות כה ט): וכן תעשו — לדורות.

לפעמים הכרעתי שהפירוש הוא פירוש, ולא המשך:

כאיש — גבור (ע"ז יט. כלו' איש הוא גבור). עיין גם בהערת הברור לערך „בריאה".

ויש ערכים שאחרי כל העיונים לא מלאני לבי להכריע. עיין, למשל, בהערות לע' פרח, צער — התפעל. כיוצא בזה פירושו „הפיחה — רוח" (ע"ז יז.), שאי־אתה יודע אם הכונה לבנין הפעיל ותבת רוח היא המשך, או שהכונה לשם עצם „הפיחה" והפירוש הוא באור להפיחה.

בין דבור־המתחיל לבין פירושו

מיצוי הפירוש של רש"י טעון לא פעם זהירות רבה גם מטעמים אחרים. ואביאה בזה דוגמאות לכמה סוגים:

א) הפירוש מוסב על מלה אחרונה בלבד. — **יש שדבור־המתחיל כולל שתים ושלש מלים, אבל הפירוש אמור במלה אחרונה בלבד:**

בעלי תריסים — מגינים, תלמידי חכמים... (בכורות לו. תחלה פירש תריסים הם מגינים, ואח"כ שבעלי תריסים הם תלמידי חכמים). הדלת שבמוקצה — רחבה שאחורי בתים (ערובין קא. הפירוש אמור במוקצה, ולא בדלת). כנתא דפירי — פירות גסין שאין יוצאין דרך נקב קטן (סוכה כ: למעשה פירש פירי דכנתא מה הם).

כיוצא בזה: כלי גללים — צפיעי בקר. הפירוש אמור בתבת גללים בלבד, וע"ע גלל. גם פירושי בלעז אמורים לרוב בתבה אחרונה: כובע של לבד שקורין פלטר"י (ע"ע סינא). הלבד הוא שנקרא כן, ולא הכובע.

ב) דבור־המתחיל מקוצר, והפירוש כולל גם המשך מלשון המקור. — **הרבה פעמים מקוצר ד"ה, ואלו הפירוש כולל גם מה שנאמר במקור אחרי ד"ה.** למשל: קובה — אהל מלא מים (תענית ה:). אין קובה אלא אהל, והתבות „מלא מים" שאולות מלשון חז"ל שם. וכן בסתקא — כד של דבש (חולין מט:). אין בסתקא אלא כד, אך בגמרא נאמר שם בסתקא דדובשא.

להלן כמה דוגמאות, שבהן הקפתי בסוגרים מרובעים את התבה היתרה, השאולה מלשון חז"ל:

עבודים — חפורים [פעמים] (מנחות פז.). פה שלמטה — פה רחם [של עקרות] (מנחות צח.). פרידה אחת — גוזל אחד [שחרית] (כריתות ח:). קפילא — נחתום [נכרי] (חולין קיא: בגמרא שם — „קפילא ארמאה"). תמדו — עירבו [במי גשמים] (חולין פז:).

ג) דבור־המתחיל מקוצר, והפירוש אמור בענין אחר. — **לפעמים אמור הפירוש במה שלא נזכר כלל בדבור־המתחיל:**

„מחשבין — את מולד הלבנה" (ר"ה כ:). בתלמוד נאמר שם „מחשבין את תולדתו", ומולד הלבנה הוא פירוש לתולדתו.

„לכמך — דכותשין אותו ונותנין אותו בכותח" (נדה נא:). בתלמוד שם נאמר „בשבת העשויה לכמך", וכונת הפירוש לכתישת השבת, וכמך הוא כותח.

„מימי — עלה מן הים" (ערובין יב.). „עלה" שייכת למלת „סליק", שלא הובאה בד"ה.

ד) דבור־המתחיל ארוך מדי. — **כלפי הסבורים שרבנו קצר בפירושו יותר מדי (סברה בלתי־נכונה, כמבורר לעיל) ראוי לציין שלפעמים מאריך רבנו בהבאת הכתוב או לשון חז"ל במדה יתרה, שקשה לעמוד על שרשה.**

יש שדבור־המתחיל ארוך מאד, והפירוש — מלה או שתים, מתוך שהביא בד"ה מלים שאינן נחוצות לגופו של פירוש:

מאן שמעת ליה דאמר תנופה — לבכורים (סוכה מז:). ובדרבנן מי אית ליה, והתני איו — שם חכם (ביצה לז:).

אך יש שרבנו מאריך גם בפירושו, הואיל והוא חוזר על לשון המקור:

אשר הם זובחים — אשר הם רגילים לזבוח (ויקרא יז ה). שבועת האלה — שבועה של קללה (במדבר ה כא). משתסרח המקפה — משתתקלקל המקפה (סוכה כח:). אוכל פחות מכביצה — מאכל פחות מכביצה (כו:). והבאתי השמש בצהרים — אשקיע השמש בצהרים (מו"ק כה:).

בכלל ראוי לדעת שדבור־המתחיל בפירש"י קובע מקום לעצמו כפרשה מיוחדת, והרבה יש לדון בה. אולם פרשה זו לא נזכרה כאן אלא אגב־אורחא, לרגל הזהירות הדרושה במצוי הפירוש. אריכות יתרה של ד"ה ופירושו עלולה לפעמים להטעות. תבוא ותעיד הדוגמה הבאה:

ציני הר הברזל — מפרש בגמרא ציני דקלים (סוכה כט:).

אין הכונה שציני הר הברזל ענינו ציני דקלים, אלא שציני הם דקלים, ואפשר היה להסתפק בשתי תבות אלה בלבד. הפירוש שהובא בעין־יעקב לדף ל"ב („ציני הר הברזל — ציני דקלים") עשוי להטעות עוד יותר.

ה) פירוש הענין בכללו. — **יש גם פירושים רבים שלכאורה פירוש המלות הם, אך למעשה מפרשים הם את הענין בכללו, והבא לראותם כפירוש המלות יבוא לידי טעות:**

„לחינכי — אבעבועות הגדלים בגרון כמין גלנט; לככא — חולי השינים הפנימיות" (גטין סט:). כמובן אין חינכי אבעבועות, וככא אינו חולי...

„איזלא — עוף שנפל ברשת" (חולין נא:). איזלא הוא רשת, ולא עוף.
כל אלה הדוגמאות אינן אלא מעט מהרבה, ולא פעם טעון פירש"י עיון רב כדי להבחין בין כונת הענין בכללו לבין פירוש המלה.

פירושים מובלעים («מכללא איתמר»)

לפעמים לא יפרש להדיא את המלות, אלא יבליע את פירוש המלות בכלל הסברת הענין כולו, ורק המתבונן בדבר יראה בו גם באור למלה הבודדת. על פרושים „מובלעים" כאלה אפשר לומר כלשון חז"ל: „לאו בפירוש איתמר, אלא מכללא איתמר".

יש שהפירוש טמיר ומכוסה, ויש להתבונן בו היטב כדי להוציאו לאור. למשל:

בפירושו למעשה האפוד והחושן (שמות כח ו) נאמר שהחושן „יהא דבוק לחשב האפוד ולא יהא נד ונבדל, הולך וחוזר". כאן התכון לפרש „ולא יזח" שבפסוק כ"ח באותו פרק, ולפיכך צינתי מלים אלה כפירוש ל„לא יזח".

לעומת זאת מצאתי לפעמים בתוספות שמפירש"י משמע כך וכך, ואלו ברש"י שלפנינו נאמר כן בפירוש ואין צורך להסיק כן מכללא דמילתא. ע' בהערה לערך חלב.

גם בהביאו את לשון הכתוב ממש יש שישלב לתוכו מלת־באור מבלי לפרש להדיא:

והקימו מקימי המשכן אותו עד, טרם, בואם (במדבר י כא. פירש עד — טרם). גפן ממצרים תסיע — גפן ישראל אשר הסעת ממצרים, עקרת משם (תהלים פ ט). עבידתא הד עבדי — דאין אחד מועיל בלא חברו, שהן שתי חתיכות... (ערכין יג: הכונה לבאור של „מצלתים", אעפ"י שלא נזכרה מלה זו להדיא).

על באורים מובלעים כאלה, שאינם מוטעמים כפירוש ויש למצותם מכללא, שכן משמע מפירושו, הערתי לפעמים הערה מיוחדת, וכל הערכים המלווים הערות כאלה מפורטים במפתח ה שבסוף הספר. רבים גם הערכים שהערתי על כך לא בהערה מיוחדת, כי אם בצד מראה־המקום צינתי „מכללא איתמר". והרי בזה מקצתם:

זחח — נפעל. ערקוב. צחק — קל. פתיל. קרב. רבדא. ריב. שיר — פועל. תהרא.

סמיכות מפרשת

אחד מדרכי סגנונו של רבנו הוא — סמיכות נרדפים. במלון צרופי רש"י הבאתי הרבה דוגמאות לכך:

„סוף גמר היופי"; „יופי הדרו"; „דמי שכר פעולתך"; „בעצי אילנות"; „עבור צורת מראית בשר"; „דמות פרצוף"; „צורת דמות"; „עתי ימי האדם".

זה אחד מדרכי העברית בכלל, הן במקרא והן בלשון חז"ל:

„חושך אפלה"; „נהרי נחלי דבש"; „שפוני טמוני חול"; „דמות צורות לבנות"; „בצלם דמות תבניתו".

קרוב לודאי שגם בנסמכים אלה יש מעין רמז של באור. מכל מקום בפירש"י מרובים הנסמכים המדומים, שנראים הם כנסמכים, ואולם למעשה מקבילים הם זה לזה, וסמיכותם ההדדית אך פירוש היא, ולא סמיכות דקדוקית.

להלן מובאות דוגמאות לכך, ובהן הקפתי בפסיקים את פירוש המלה:

חלקת, שדה קבורת, מחוקק ספון (דברים לג כא). מצרני, גבולי, רוחותיה (במדבר לד ב). מזמת, עצת חטאים, שלה (ירמיה יא טו). יש קץ, גבול (תהלים קיט צו) מגמת פניהם — גמיאת, שאיפת, פניהם (חבקוק א ט). את תוכן, חשבון, הבנין (יחזקאל מג י). שורת נדבך, חומת אבנים, בולט מן החומה (מו כג). אביונה — המדת, תאות, נשים (קהלת יב ה). אפיקי, מוצא, מימיר (ישעיה ח ז). תורי, קשוטי, הזהב (שה"ש א יא). באחד מרבידי, ענקי, קשוטיך (ד ט). יסוד, תחלת, העליה (עזרא ז ט).

שקנחה בפרישת, יציאת, השמש (יומא ו.). כיב הגדל סביב דקל. תומר (כתובות נ.). בסעפות, בענפי, עצי היער (ביצה לג:). פדעתא — פצע, מכת חרב (ע"ז כח.).

וו שענינה כלומר

וו־החבור, שענינה כעין סמיכות או כלומר, מצויה אף היא במקרא וגם בלשון חכמים:

„חסד ואמת" — ענינו חסד שהוא אמת, וחז"ל דרשוהו „חסד של אמת", וכן הובא בפירש"י (לפרשת ויחי). „זקניך ושופטיך" — דרשו חז"ל „המיוחדין שבשופטיך" (סוטה מד:), ומשמע שפירשוהו כמו זקני שופטיך. „עצבונך והרונך" — לפי רוב המפרשים ענינו עצבון הרונך.

„גר ותושב" (ויקרא כה מז) פירש"י גר והוא תושב. „ויקברוהו ברמה ובעירו" (ש"א כח ג) — לפי רוב המפרשים ענינו ברמה שהיא עירו. וכן „נחלתך ונלאה" (תהלים סח י) — נחלתך שהיא נלאה.

כיוצא בזה בלשון המשנה: „מחוף הים וממדינת הים" (כלאים ט ז. כלו' של מדינת הים); „ואהל ורובע עצמות" (של רובע. נזיר ז ג); „ביתומה ומפותה" (שהיא מפותה. כתובות לב.).

וו־חבור ממין זה אינה מצויה הרבה במקורות, ולא פעם עלולה היא להטעות: „להביא מבני ישראל ומזרע המלוכה ומן הפרתמים" (דניאל א ג), פירשו רוב המפרשים שוו של ומזרע אינה אלא כלומר. ויש כמה כתובים אחרים ממין זה, שנחלקו בהם המפרשים, אם וו החבור היא או וו מפרשת.

וו זו — חבה יתרה נודעת לה מאת רבנו. יש שהוא מוסיף וו כזו אף ללשון הז"ל: ארוסה גרושה — ארוסה וגרושה (יבמות מא:).

אך בשפע רב תמצא וו זו בפרושי רבנו, לפעמים אף עד כדי כך שאחרים ראו צורך לתקן, כדי להסיר מכשול:

„ואבצן ובועז" (רש"י בסנהדרין לו.), ותקן רש"ל שצריך להיות: ואבצן שהוא בועז.

עם שקידתי על חקירת דרכי סגנונו של רש"י נתברר לי כי הרבה ווין כאלה אינן וו החבור, אלא משמשות הן במקום כלומר.

קודם־כל אעידה בזה שני עדים נאמנים:

ישראל שהם עכשו פסחים וחלשים. מצינו שקוראם פסחים, חלשים... (ישעיה לה ו). אורעה וסויימה (גטין לט: ובפרושו לסנהדרין לד ע"ב כתב: אורעה — נסתיימה).

במספר ערכים הערתי על וו כזו הערה מיוחדת. ואלה הם:

הרוץ (ש"ת). ספק — הפעיל. עטף — הפעיל. פחז. צעד — הפעיל.

ברוב המקומות לא הערתי על כך, והנני להביא בזה שאר דוגמאות (מפירושו למקרא — לחוד, ומפירושו לתלמוד — לחוד):

מפירושו למקרא: עדיו לבלום — לבלום ולסגור פיו (תהלים לב ט). עד יגיפו ויסגרו (נחמיה ז ג). ולא דמו — ...לידום ולהחריש (איוב ל כז). אך דרכי — ומדותי (יג טו). הרוצים — הרוצים וקצובים (יד ה). וחתו גבוריך — יחתו ויפחדו (עובדיה ט). טורף נפשו באפו — טורף ומחבל נפשו באפו ובכעסו (איוב יח ד). יודעיו ואוהביו (כד א). ככחם — כפי כחם וממונם (עזרא ב סט). מתים — מתיה וטוביה (איוב כד יב). לנערים — למשרתיו ונעריו (כד ה). בעצתו — בעצתו וברצונו (עזרא י ג). צבא — צבא וזמן (איוב ז א). וצועה ונאזר (ישעיה סג א). תצעידהו ותשלחהו (איוב יח יד). תמורתו ויגיעו (טו לא. בקצת דפוסים: תמורתו — יגיעו).

מפירושו לתלמוד: כובש — הקב"ה כובש ומסתיר; נושא — נושא ומגביה (ערכין ה:). כרוך — ודבוק תמיד (חולין עה:). צפנתי — ושמרתי (ערובין כא:). קנאה — ותחרות (שבת קנב:). פשוט וזקוף; כפוף ועניו (שבת קד). ומפטמת את הבשמים ונותנת בהם ריח (ערכין י:).

לא תמיד יקל לברר את טיבה של וו החבור, ביחוד — כשאין הפירוש תכוף וסמוך ללשון המקור. לשון חז"ל בסוטה מ — „אם אתם שומעים לי אחי אתם", וברש"י שם — „אחי וחברי אתם". קשה להכריע בכגון זה; אעפ"י כן הכרעתי לצד הפירוש, שתבת חברי באה כפירוש לאחי. ע"ע אח א'.

*

אלה הם עקרי המדות, שפירוש רבנו שלמה יצחקי נדרש בהן.

מלון פירושי רש״י

פתיחה

ספר זה, פרי יגיעה ומסירות רבה, הוא מלון קדמון ראשון לשפת המקרא והתלמוד. אמנם, קדמו לו שלשה מלונים עתיקים: „הערוך״ לר׳ נתן מרומי, ספר השרשים לר׳ יונה אבן־גנאח וספר השרשים לר׳ דויד קמחי. אבל שלשת הספרים הללו אינם מוקדשים אלא לחלק מאוצרות לשוננו: „הערוך״ — ללשון חז״ל, ושני ספרי השרשים — לשפת המקרא בלבד. ואלו הספר שלפנינו ממצה בסדר א״ב את פירושי רבנו שלמה יצחקי למקרא ולתלמוד בבלי גם יחד.

הואיל וגופי הפירושים שבמלון זה אינם שונים בכלום מן האמור בפירש״י — הרי שיש לראות את עצם המלון כאלו נכתב ע״י רבנו. מבחינה זו נוכל לומר כי שלשת המלונים הנ״ל כאלו לא קדמו לו בזמן: בעל „הערוך״ — בן־דורו של רש״י היה, הרד״ק חי כמה דורות אחרי רש״י, וספר השרשים לריב״ג תורגם לעברית רק בסוף המאה הי״ב (ע״י יהודה אבן־תבון).

לקוט פירושים ועריכתם בסדר א״ב הוא מן הדברים שאינם מצויים בספרותנו. בדור הקודם נעשה דבר כזה, כמדומה, רק לגבי אחד, והוא המלבי״ם: בשנת תר״ס נדפס בהונגריה ספר „הכרמל, אוצר החכמה בלול מתוכן כל ספרי המלבי״ם, כלליהם ופרטיהם, ערוך על סדר האותיות א״ב מאת יוסף גרינבוים״.

הוה אומר: נמצא מי שלקט את פירושי המלבי״ם וערכם בצורת „ערוך״ עשרים שנה אחרי מותו, ולא נמצא מי שיערוב את לבו לגשת אל המלאכה ולערוך „ערוך״ לפירושי אבי הפרשנים ארבעים דורות אחרי מותו! דבר זה אומר: דרשני... אמנם, אבותינו לא היו מצויים אצל ספרי־מלים, אולם גם בדורותיהם היו רואים ברכה בספר כ„ערוך״ של רש״י. על אחת כמה וכמה בדורנו, שמצד אחד צרכי העברית החיה הולכים וגדלים, ומצד שני — הלבבות הולכים ומתמעטים.

לאוצר־מלים כזה נשאו את נפשם גדולי ישראל בדורנו ובדור הקודם, מאז החלה תחית השפה העברית. משוררנו ח. נ. ביאליק ראה את אוצר פירושי רש״י כמפעל אדיר במלאכת הכנוס, אשר לה הטיף במאמריו ובנאומיו. הלא כה דבריו (בתמוז תרצ״ב, בנהלל):

> „עד היום, כשאני קורא אצל רש״י איך הוא מתאר איזו מלאכה, למשל המעזיבה בבית, [ע׳ בהערה לערך מעזיבה] אופן הבטוי שלו הוא מחיה נפשות. יש בו מתיקות, טבעיות, בהירות, פשטות, שיש בה חן ברוח הלשון העברית. אני אומר לאסוף את כל הדוגמאות הללו ולהכין אותן בתור חומר למלון״.

ביאליק לא חזה, אפוא, אלא אפס קצהו של מלון פרושי רש״י: לקט דוגמאות בתור חומר למלון העברי הגדול, השלם. אף אני בתחלה סבור הייתי להסתפק בלקוט דוגמאות בלבד: אספתי לקט של פירושים קצרים בני מלה אחת, או שתים או שלש, ולעומתו לקטתי מבחר של פירושים ארוכים ומפורטים. אולם במהרה נוכחתי שלקט כזה — לא לבד שאין בו קורטוב של שלמות, אלא שגם ערכו העצמי יהא מפוקפק מאד. דברי רבנו — כדברי תורה — עניים במקום זה ועשירים במקום אחר. מה שסתם רבנו במקום זה בא וגילה במקום אחר, וכל הבא להסתפק בכגון זה בדוגמאות — מטשטש את דמות הפירוש וגורע אף מערך הדוגמאות עצמן.

נוכחתי, אפוא, שאין לך דרך טובה ונכונה מדרך הכנוס השלם: לקוט כל פירושי רש״י — למקרא ולתלמוד — ועריכתם בצורת מלון, הוא המלון שלפנינו. זוהי דרך ארוכה, דרך קשה, אך זוהי גם הדרך הבטוחה והיחידה שתועלתה ברורה.

ערך המלון ומבנהו

> „מדרש מלים הוא אחד הענפים היותר משובחים שבו טפל רש״י, וחושב אני שאילו היה רש״י מחבר איזה „ערוך״ אז היה בודאי סולל מסלה לחוקרי לשונות ולמחברי מלונים״.
>
> (פרופ׳ א. ש. יהודה, „כשלמדתי רש״י״).

„ערוך״ זה של רש״י נתון כאן לקורא, ואקוה שאמנם יסול הספר „מסלה לחוקרי לשונות ולמחברי מלונים״. אפילו בימי „המשכילים״, בשעה שבקשו למצא פשר המלות ודקדוקן לא בפירש״י, אפילו אז הכירו וידעו הכל כי בחושו הלשוני הדק, בבינתו הטבעית, בהשראתו הנפלאה עלה רבנו על כל הפרשנים והמדקדקים. שרתה עליו רוח־הקודש, וממנה האציל על פירושו.

הרבה מעלות טובות ימצא הקורא במלון זה, ולא אמנה אלא מקצתן:

א) מבחינה שמושית. — גם זכרן שבזכרנים, עלוי וגאון לא יוכל לזכור תמיד איה פירש רש״י מלה פלונית או בטוי פלוני. אפילו אם אמורים הדברים במלה שנזכרה פעם אחת בלבד (במקרא או בתלמוד) — לא ייקל לברר אם פירשה רש״י אם לאו: כבר ראינו בפרקים הקודמים שהרבה מקראות פירש רבנו בגמרא, הרבה מלים תלמודיות באר בפירושו לחומש, הרבה מקראות ודברי חז״ל פירש לא במקומם, וכו׳. אין להתפלא, אפוא, שרק במלון זה ימצא הקורא את מבוקשו, האם פירש רבנו וכיצד פירש.

יתר על כן: יש אשר פירושו במקום פלוני אינו ברור כל־צרכו, והנה בא פירושו לכתוב אחר וגלה את הרז. דוגמה אחת מני רבות: לרוח היום — פירש רבנו: לאותו רוח שהשמש באה לשם (בראשית ג ח). לכאורה תמוה: האם במלת שמש התכון לפרש יום? אך הנה בא פירושו לכתובים אחרים („שיפוח היום״, „כי הנה היום בא״), ובו מדגיש רבנו יפה שאכן יום הוא השמש (ע״ע יום).

ב) מבחינה לשונית. — אין שעור לעוצם הבנתו העמוקה של רבנו וחדירתו לרוח לשוננו. עד היום אפשר להעזר הרבה בפירושו לשם הרחבתה ותקנתה של העברית המדוברת בפינו. יבוא מפתח כ״א שבסוף הספר ויעיד יותר ממאה עדים. הרבה מפירושיו כבר נוצלו לשם העשרת שפתנו, ועל רבים הערתי שיש לספק בעזרתם צרכי־לשון חיוניים. אציין כאן פרט אחד מהרבה: בשנת תש״ח נשאלתי ע״י חברת „טנא״ בתל־אביב מהו השם הנכון לביצה שהובאה למדגרה, ואח״כ נתברר כי אין אפרוח מתרקם בה והיא מוצאת למכירה (בלשון השוק — „ביצה בלתי פוריה״). והנה, רק על סמך פירש״י עלה לי לקבוע שהשם הנכון לביצה כזאת הוא — ביצה מוזרת. ואלו במלונינו אין ביצה מוזרת אלא סתם ביצה באושה ומקולקלת.

עוד נכונו לנו הרבה־הרבה דיוקי־לשון כאלה בכרם רבנו שלמה!

ג) מבחינה היסטורית ותורנית. — עריכת הפירושים אחד לאחד והשואתם זה עם זה מיישבת הרבה תמיהות, מסלקת הרבה קושיות והשגות ומבררת את פשרן של כמה וכמה סתירות, שאינן אלא מדומות. השואת הפירושים היא הנותנת גם לחדור לעומק דעתו של רבנו במקומות רבים (עיין במפתח ט). ואל יהא דבר זה קל בעינינו! רבים מגאוני ישראל, שמפיהם אנו חיים (הרשב״ם, רבנו תם, הראב״ע, הרמב״ן, הב״ח, הריעב״ץ, הגרי״פ ועוד) נכשלו בהשגות מוטעות על רבנו שלמה או ציינו תקונים יתרים בנוסח פירושו. עיין במפתחות שבסוף הספר (י״ד, ט״ו, י״ח, כ׳).

לרוב הערכים הוספתי הערות, שמספרן מגיע לאלפים, והן מפורטות לפי תכנן בכ״ו מפתחות בסוף הספר.

*

במקרא ובתלמוד ימצאו לא פעם כתובים ומימרות שלא פירשם רבנו, אך לעולם כל מה שפירש — טעון היה פירוש. ובזה שונה המלון שלפנינו משאר המלונים העבריים, שהם מוכרחים להביא את כל המלים הקיימות באוצר הלשון ולפרשן באיזו צורה שהיא. מלים קלות עוטות משום זה מעטה כבד ומסורבל של פירושים קשים, ובמקום באור דבר קשה ע״י הקל — מתבאר הקל ע״י קשה ממנו... שמות כגון מים ושמים, ארץ ואדמה, אב ובן וכדומה — עם כל ההגדרות המחוכמות, הנתנות להם במלונינו בהוראותיהם הרגילות, לא יימצאו במלון פירושי רש״י. לעומת זאת יימצאו בו שמות אלה ודומיהם בהוראות מיוחדות במינן. אב במובן מוליד לא ימצא בו, אבל — „אב לפרעה״, „אבי אבי״ ועוד — המצא ימצא. כיוצא בזה יש בו „בן״ במובן תלמיד, עיר, דור, וכן הצרופים הרבים של „בן״.

כללו של דבר: לא פירש רבנו אלא במקום שראה צורך לפרש. בזה שונה פירושו מרוב הפירושים החדשים, שמחבריהם מרבים לפרש גם דברים קלים ומובנים.

ואולם רבים גם המקומות שרש״י מפרשם ולא יכירם מקומם במלון זה.

קודם־כל נתנו כאן פירושים, ולא נמוקים. אם פירש רבנו סבתו של איזה ענין, ובלא כל קשר עם פירוש המלות, — ברור שאין לפירוש כזה מקום במלון. אם בפירושו לכתוב „ויברך אותם״ (בראשית א כב), או למאמר חז״ל „שלשה דברים מאריכין ימיו ושנותיו של אדם״ (ברכות נד:) — פירש רבנו סבתה של ברכה או של אריכות ימים, אין כל טעם, כמובן, להביא פירושים כאלה במלון. אך בכל מקום שפירש ענינה של ברכה והארכה מהו, שם דאגתי להעתיק את פירושו ולהביאו במלון, ערך ערך על מקומו.

גם פירושים שאינם אלא היקש ודמוי צורה לחברתה (ונחנו — ננוה, יעלם — לשון עליה) לא הבאתי, ובענין זה דנתי בפרטות בפרקים הקודמים, בהם הבאתי גם דוגמאות למכביר.

רק לעתים רחוקות הבאתי פירוש מסוג זה ונמקתי את טעמו. עיין, למשל, בהערות לערכים נהל וקשר, בבנין פעל.

כיוצא בזה מלים ארמיות, שאין בפירושן אלא חלוף אות בחברתה, כגון: מדבחא — מזבח, חדתא — חדש, ועוד. ואם הובא השם ביעא (ביצה), הרי זה משום צרופיו החשובים והמבוארים יפה.

פירושי בלעז בלבד הובאו רק אם אין משמעותם מוטלת בספק. במקומות רבים הערתי על משמעות הבלעז ועל הבדלים — אם ישנם — בין מקום למקום. פרוט כל ההערות הללו נתון במפתח י׳ שבסוף הספר.

מלות יחס וחבור, — כגון את, אשר, גם, מן וכדומה — לא הובאו כמעט כלל, ועל אחת כמה וכמה שלא הובאו אותיות השמוש (ב, ו, כ, ל ועוד): כל אלה קשורים, בעקר, בשמוש הלשון, בצרופיה ובדקדוקיה, ומקומם בפרק הדקדוק שבכרך הבא.

*

כל החסר שלא הובא בכונה, מתוך שלא יכירנו מקומו במלון, אינו כמובן אלא נותן טעם לשבח. מודה אני שודאי הושמטו גם בטעות כמה וכמה פירושים, שיש להביאם במלון, ועדיין הנחתי מקום להתגדר בו במהדורה שניה, כשיזכה הספר לכך. אם יהא מי שיתרעם על כך — מודה אני למפרע שהדין עמו. ואולם אם יושם לב לעוצם הקשיים והיגיעה והמסירות שבעריכת האוצר הלשוני הזה — מובטחני בו בלומד ובקורא שידונני לכף זכות.

על כל הערה נכונה, שיש בה השלמת חסר או תקון כלשהו, ואפילו תקון טעות־דפוס, אכיר טובה לבעליה.

כללים והוראות שמוש

א) בצורת הדפסתו קרוב הספר ככל האפשר לספר העברי העתיק. אין בו מספרים בספרות רגילות, ואף הערה אחת לא הובאה בו למטה. ספרינו החדשים, ביחוד — ספרי מחקר (לאו דוקא בכלכלה) מנומרים במספרים כלוחות של חשבונות, אף בשעה שאין בזה כל צורך.

ב) כל הערה השייכת לאיזה ערך הובאה מיד בצדו, ולא למטה. הערות הבאות למטה מיגעות את עין הקורא, והוא נאלץ לרוב לנתר על „תענוג הקפיצה" מלמעלה למטה ומלמטה למעלה... הבאת הערות בשולי העמודים נעשתה אצלנו כעין „אופנה מדעית", ששאלנוה מדרכי הגויים. סבורני שהותור על „צורת־מדע" זו השביח את צורת הספר ואת ערכו השמושי, וגם לקורא ינעם.

ג) נמנעתי ככל האפשר גם ממירכאות כפולות, אם אין בהן הכרח גמור.

ד) כל ערך הובא באותיות גדולות, וסמוך לו — באותיות קטנות — גוף הכתוב (אם במקרא אם בתלמוד), ואחריו קו מבדיל בינו לבין פירוש רש״י. למשל: „לאב לפרעה — לחבר ולפטרון". שתי מלים ראשונות לשון הכתוב הן, ושלאחריהן — פירש״י. מראה המקום — בסוגרים.

ה) מה שהובא בסוגרים בצד המקור, לפניו או לאחריו, דברי העורך הם, אם לא שהוקפו במירכאות. ההערות שבסוגרים — קצרות הן, ורק לעתים רחוקות מאד הובאה הערה בת שורה שלמה (ע״ע שלח), בשעה שהיה בזה צורך טכני, שלא להפריד בין הדבקים.

ו) הערות גדולות של העורך הובאו תמיד לחוד, ובאותיות דקות, להבדילן מדברי רש״י.

ז) מטעמים טכניים אין הערכים מנוקדים, אלא אם כן יש חשש לטעות בקריאתם, כגון: ספר (שלשה ערכים שונים). מה שאינו כן הערכים שאין הכרח לנקדם, הואיל ואין לטעות בקריאתם, כגון: אבוס, אבטיח, אביב, וכדומה. הללו אינם מנוקדים.

במלים תלמודיות שאינן מנוקדות הובאה עפי״ר ו במקום קבוע, ואין להביאה במנין האותיות מצד סדר הא״ב. למשל: „אורבנא" הובא אחרי „ארבונא", ולא אחרי „אור"; „בוכרא" — אחרי „בכר", ולא אחרי „בוך".

ח) קו לפני מראה־המקור — סימן הוא שהפירוש הובא באותו מקום באקראי, אגב־אורחא. אם הובאו שני מקורות וקו מבדיל ביניהם — סימן הוא שהפירוש הובא במקום ראשון, אבל גוף הענין המבואר נמצא לא שם אלא במקום השני. למשל: אגורה — מעה (שמות ל יג — ש״א ב לו). הפירוש הובא בשמות, ואולם השם אגורה נזכר בכתוב לא שם, אלא בשמואל א. עיין גם במפתח ו׳ שבסוף הספר.

כיוצא בזה לגבי כתובים שנתבארו בפרש״י לגמרא (ע׳ למשל בערך אזר — פעל, ועיין לעיל עמ׳ כא—כג).

ט) מקור החוזר ונשנה פעמים או שלש, בזו אחר זו, לא ציינתיו אלא פעם ראשונה בלבד, ואח״כ הובא רק מספר הפרק והפסוק, או מספר הדף בלבד. הוה

אומר: מספרי פרקים או עמודים שהובאו בלא ציון הספר או המסכת אמורים בספר ובמסכת שנזכרו לפני כן. שניתי בזה מן המנהג לחזור כל פעם על תבות „שם".

י) מספרי הפרקים, הפסוקים והדפים נדפסו בלא סימני ראשי תבות. רק בהערות, או במבוא, במקום שיש חשש לאי־הבנה הובאו לפעמים סימני ראשי־תבות, כגון: בבראשית ל"א פירש... (השמטת סימני ר"ת נותנת כאן מקום לטעות שכאלו לא פירש שם...)

יא) פתגמים ובטויים, שמצד המלים המפורשות בהם יש להביאם בערך פלוני או אלמוני, הובאו כמעט תמיד בצד ערך אחד בלבד, לפי שקול־דעת מסוים. למשל: „שקילא טיבותך ושדיא אחיזרא" — אפשר להביא את פרוש הפתגם בצד כל אחת מארבע המלים הארמיות שבו. הבאתיו בערך „חיזרא", ובצד הערך טיבותא ציינתי: שקילא טיבותך — ע"ע חזרא. אך לא תמיד נהגתי כן: „אגרא דפרקא" הובא בערך פרקא, ובצד אגרא לא צויין: אגרא דפרקא — ע"ע פרקא. הקורא שלא ימצא איזה צרוף לשוני בערך מסוים יבקשנו בערך אחר.

יב) „ברלינר" — הכונה לספרו „רש"י על התורה", שבו הובא פירש"י לחומש עפ"י כתבי־יד ודפוסים ישנים. „מארפן" — הכונה לנוסחת פרש"י לישעיהו ולתהלים, שיצא לאור ע"י הרב י. מארסן.

יג) מראשי־תבות וקצוצי תבות נמנעתי ככל האפשר, כי מנהג זה הביא לידי תקלות רבות ושבושי נוסחאות (כמו שהוכחתי במבוא לכרך ראשון של „היכל רש"י"). תבות מקוצצות אין בספר כלל, חוץ מן הקצורים הידועים לכל בר־בי־רב, ושאין לטעות בהם, כגון: וכו', וכדו', כדו'. אך במראי־המקומות בגוף המלון היה צורך לקצר או לקצץ לפעמים (מטעמים טכניים) את שם הספר, כגון: מ"א — מלכים א, בר' — ברכות. ע' להלן בלוח ראשי־התבות.

הלומד, המבקש להפיק תועלת ממשית ממלון פירושי רש"י, מתבקש לקרוא בעיון את המבוא וגם את ההערות למפתחות הענינים שבסוף הספר.

ראשי תבות

או"ח — „אורח חיים"; אכמ"ל — אין כאן מקום להאריך.

ב"ב — בבא בתרא; בכו', בכור' — בכורות; ב"מ — בבא מציעא; במ', במד' — במדבר; במ"ר — במדבר רבה; בע"י — בעין־יעקב; ב"ק — בבא קמא; בר' — בראשית, ברכות; בראש' — בראשית; ב"ר — בראשית רבה; ברכ' — ברכות.

ד"א — דבר אחר, דרך ארץ; דב', דבר' — דברים; דב"ר — דברים רבה; ד"ה — דבור המתחיל; דה"א — דברי הימים א; דה"ב — דברי הימים ב; דנ' — דניאל; דפו"י — דפוסים ישנים.

הב"ח — „בית חדש" (ר' יואל סירקיס); הגר"א — הגאון ר' אליהו; הגרי"פ — הגאון ר' ישעיה פיק (ברלין); הור' — הוריות.

ויק' — ויקרא; ויק"ר — ויקרא רבה.

זב', זבח' — זבחים; זו"נ — זכר ונקבה; זכר' — זכריה.

חול' — חולין; חיד"א — חיים יוסף דוד אזולאי.

ט"ס — טעות סופרים.

י"א — יש אומרים; יבמ' — יבמות; י"ג — יש גורסים; יהו' — יהושע; יו"ד — יורה דעה; יח', יחז' — יחזקאל; ילק"ש — ילקוט שמעוני יר', ירמ' — ירמיה; ירו' — ירושלמי; ישע' — ישעיה.

כ"י — כתב־יד, כתבי־יד; כיו"ב — כיוצא בו; כי"מ — כתב־יד מינכן; כריו' — כריתות; כתו' — כתובות.

ל' — לשון; ל"א — לשון אחר; ל"ז — לשון זכר; ל"נ — לשון נקבה; ל"ר — לשון רבים.

מ"א — מלכים א; מ"ב — מלכים ב; מו"ק — מועד קטן; מ"י — מלת יחס; מל' — מלשון; מנ', מנח' — מנחות; מ"ר — מספר רבים.

נ"א — נוסח אחר; נדר' — נדרים.

ס"א — סברה אחרת; סנ', סנהד' — סנהדרין.

ע' — עיין, ערך; ע"א — עמוד א; ע"ב — עמוד ב; ע"ד — על דרך; ע"ז — עבודה זרה; ע"י — על־ידי, עין־יעקב; עכ"ל — עד כאן לשונו; ע"מ — על משקל; ע"ע — עיין ערך; ע"ש — על שם, עיין שם; עיר', ערו' — ערובין.

פ"י — פעל יוצא; פס', פסח' — פסחים; פ"ע — פעל עומד.

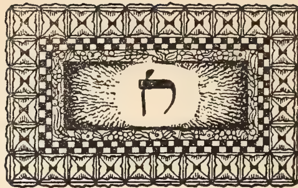
צ"ל — צריך להיות; צ"ק — „צאן קדשים".

קה' — קהלת; קה"ר — קהלת רבה; קיד', קדו' — קדושין.

ראב"ע — ר' אברהם בן עזרא; ר"ג — רבנו גרשום; רוו"ה — ר' וולף היידנהיים; ר"ח — רבנו חננאל; ריב"ג — ר' יונה אבן ג'נאח; רי"ד — רבנו ישעיה דטראני; ריעב"ץ — ר' יעקב עמדין בן צבי; רש"ש — ר' שמואל שטראשון; ר"ת — רבנו תם.

ש"א — שמואל א; ש"ב — שמואל ב, שה"ש — שיר השירים; שו"ע — „שולחן־ערוך"; שופ' — שופטים; שי"מ — שיטה מקובצת; שמ' — שמות; ש"ע — שם־עצם; ש"פ — שם פרטי; ש"ת — שם תאר.

ת"א — תרגום אונקלוס; תאה"פ, תה"פ — תאר הפעל; תה', תהל' — תהלים, תו"כ — תורת כהנים; ת"י — תרגום יונתן, תרגום ירושלמי; תיב"ע — תרגום יונתן בן עוזיאל; תענ' — תענית.

אָב: לאב לפרעה — לחבר ולפטרון (בראשית מה ח). אבי — כמו אדוני (מלכים ב ה יג), הקדוש ברוך הוא, אב לכל (איוב לד לו). אבי — שר העיר (דה"א ב כד, ז לא), כל אבי שנאמר כאן שר של אותה העיר (דה"א ב מד). כשם שהתלמידים קרויים בנים כך הרב קרוי אב, שנאמר אבי אבי רכב ישראל (דברים ו ז).

תרגום יונתן לאבי אבי — רבי רבי — הובא בפירש"י לאותו כתוב.

אֵב: באִבּוֹ — בלחלוחו ובפריו (איוב ח יב), באִבּיה — בעודה מחוברת בקרקע (חולין סז:). מאיבו של אילן — מפריו, כלומר מענפיו הרכין ודקין. ל"א מחובו — ממחבואתו, מקום שיש ענפין הרבה, דהיינו באמצע גבהו (ב"ק פא.).

אַבָּא: א) רב (יומא פז.), שמואל היה קורא לרב אבא, משום דהוה עדיף מניה (ברכות מו. חולין לח. מה:), משום דקשיש מניה קרי ליה אבא, כמו לשון נשיאי ורבי (יבמות נז:). ב) רבה, הכי קרי ליה רב נחמן, לשון רבנות (פסח' מ.). ג) חברי (תענית ד:), חברי כמו אברך אבא למלכא (שבת נג.). ד) אבא אליהו — חביבי וגדולי (סנהד' קיג.). אבא אריכא — רב, שארוך בדורו היה... (חולין קלז:). ה) אבוה דבר אבוברם — זהו אבוברם עצמו, ומכירין היו את הבן ולא את האב, והיו קורין אותו על שם בנו, שעשו את בנו סימן לו (חולין לח.). ו) אבא פלוני ואמא פלונית — לא בבניהם קאמר, אלא בשאר בני אדם. כעין שאנו קורין עכשיו מר פלוני ומרת פלונית כך היו רגילין לומר אבא פלוני ואמא פלונית (ברכות טז:).

אִבָּא: יער (מו"ק יב: כתובות עט. נדר' סב: ב"מ ק"ז: סנהד' לט:).

אבד — קל: הלך לאבוד (תהלים לא יג). אבודין — נחסרים והולכין (פסחים יג.). דבר האבד — שיש לו הפסד אם לא יעשנה לאותה סחורה... כלומר כסחורה שאדם יכול לעשותה במועד כדי שלא יפסיד בה אם לא עשאה (מו"ק י:). אבדה דרך שדהו — שכחו על איזה מן הרוחות היתה דרך השדה (יבמות לז:).

כל לשון אבידה אין הלשון נופל על בעל אבידה לומר הוא אָבד אותה, אלא האבידה אובדת ממנו... (תהלים לא יג), אובד אינו לשון אדם האובד דבר ממנו, אלא הוא עצמו הולך לאיבוד... (איוב ד יא). אין קרוי אובד אלא דבר שהוא עצמו אובד, כמו ככלי אובד... (כט יג).

אעפ"י כן השתמש רבינו באובד כבפעל יוצא, והארתי פרשה זו במלון צרופי רש"י, ע' אבד.

אבדה: השבת אבידה (קדושין לד.).

אֵבֶה: שם נהר שוטף (איוב ט כו).

אבה — קל: לא תאבה לו — לא תהא תאב לו, לא תאהבנו (דברים יג ט).

אבוב: חליל (יומא כ: ערכין י.), כלי של נחושת וזה שמו (מנחות סו.).

אבוי: לשון צעקה ויללה (משלי כג כט, וכן סנ' ע.).

אבולא: שער העיר (ערובין ו: יומא יא. מגילה כט. כתובות יז.).

אבולאי: שומרי העיר. ל"א בנינים של מערות (נדה סז:).

אבוס: כלי גדול שנותן בו בעל הבית ירקות, שאוכלין בו הפועלים יחד (נדרים מא:).

אבחה: יש פותרים טבחת, טית תחת אלף בא"ט ב"ח, ויש פותרים כמו אבעת לשון בעתה, ולא יתכן... ואני אומר אבחת חרב השמעת קול הרוגי חרב, לשון נביחה... ומנחם פירש כמו אימת חרב (יחזקאל כא כ).

אבטא: חמת מעור עב וקורין אותו בוטי"ן (ע"ז לד:)

גירסת הערוך אכטא, בכף, אך ר"ח גרס בבית ופירשו לשון אבטיח, כלומר דלעת חלולה. התוספות השיגו על פירוש זה, והעקר כרש"י.

אבטיח: מלפפון, מלו"ן בלע"ז (ע"ז ל:).

בפירושו על התורה (במד' יא ה) לועז אבטיחים — בוריק"ש, ונלאו החוקרים בהגדרתו. יש אומרים שצ"ל בזטיק"ש, הוא שם האבטיח בצרפתית. בקדושין מו — פירש בזיקל"ש בלעז, והוא מעין זה.

אביב: לשון אב, בכור וראשון לבשל פירות (שמות כג טו). חודש האביב — שהתבואה מתמלאת בו באביה (שמות כג טו), חודש הבכור, שהתבואה מבכרת בבשולה (לד יח), שהתבואה בכירה בו להיות מבושלת בגמר בישולה (ר"ה ז.), ניסן נקרא אביב צ"ש בישול התבואה (כא). ראשית קציר (מנחות סז.).

השעורה אביב — כבר ביכרה ועומדת בקשיה, עמדה באִבּיה, לשון באִבֵּי הנחל (שמות ט לא).

לשון חז״ל: איזהו חודש שיש בו אביב? הוי אומר זה ניסן (ר״ה ז.).

אביון: לשון אובה, שהוא מדולדל ותאב לכל טובה (שמות כג ו), דל מעני, ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר (דברים טו ד), התאב לכל דבר (כד יד), מעונה מעני, ולשון אביון האובה ואינו משיג מה שנפשו מתאוה לכל טוב (ב״מ קיא:).

בדפוסים רשום שהפירוש בשמות לקוח מבבא מציעא ל״ב, וטעות היא. אך מצאתי במדרש הלל לפסוק מקימי מעפר דל: אביון הוא תאב לכל.

אביונה: א) חמדת תאות נשים (קהלת יב ה), תאוה, המדת תשמיש (שבת קנב.). ב) פרי הצלף (ברכ׳ לו.).

אביר: א) תוקף (ישעיה א כד), כח (איוב לד כ), גבור (ירמיה מו טו). ב) אבירים — פרים בריאים וגדולים (ישעיה לד ז). אבירי בשן — פרים בבשן, שהם שמנים (תהלים כב יג, ע״ע עשתרות). אביריו — סוסיו... (שופטים ה כב, ירמיהו ח טז). ג) לחם אבירים — לחמם של מלאכים (תהלים עח כה).

אבך — התפעל: היה נבוך ומסוגר (ישעיה ח יז).

רבינו מדגיש שהשרשים אבך — בוך — נבך מיסוד אֶחד הם.

אֲבָל: לשון אמתת דברים, וכן אבל אשמים אנחנו, אבל בן אין לה (בראשית יז יט), כתרגומו בקושטא. וראיתי בב״ר לישנא דרומאה הוא: אבל ברם (מב כא), בקושטא (לפי ת״י, ש״ב יד ה), אמת (ערובין ל: לח.), באמת (ערובין מא. בכורות כו.), כמו באמת אמרו (מעילה ה:), כן הדבר (נדה ג:), הן, באמת (יד:), הן (כז.).

אָבֵל ש״ת: לאבליו — למצטערים עליו (ישעיה נז יח).

אָבֵל ש״ע: אבל השטים — מישור של שטים אבל שמו (במ׳ לג מט. ע״ע אֵיל פארן). אָבֵל הגדולה — היא האבן הגדולה, שהלמד באה במקום נון... ומפני שאירע להם אבלות בדבר קראה אבל (ש״א ו יח).

אֵבֶל: אבל רבתי — מסכת שמחות (מו״ק כד.), מסכתא היא וקורין אותה שמחות (כתובות כח.).

אבל — קל: תאבל הארץ — תחרב (ירמיה ד כח, יב ד, כג י. לפי ת״י), תחרב ויגדל האבל בה (הושע ד ג).

אבן: משקלת (דברים כה יד).

אבן האזל — אבן שהיתה אות להולכי דרכים. האזל — הולכי דרכים, וכן ת״י אבן אתא, אבן האות (ש״א כ יט).

אבן הזוחלת — אבן גדולה שהיו הבחורים מנסים בה את כחם להזיזה ולגררה, לשון מים זוחלין, זוחלי עפר... (מ״א א ט).

אבן טועים — שהמוצא מציאה עומד עליה ומכריזה (תענית כג.).

כן הוא בפי׳ שבע״י. בתענית יט הביא רק את לשון חז״ל בב״מ כח:.

אבן יד — שיש בה מלוא יד (בספרי, — במדבר לה יז).

אבן ישראל — עיקרן של ישראל, לשון האבן הראשה... לשון נוטריקין אב ובן (בראשית מט כד. לפי אונקלוס שתרגם: אבהן ובנין).

אבן שואבת — מגבהת את המתכת מן הארץ ומעמידתה באויר בלא נגיעה (סוטה מז.), מגבהת מתכת בלא נגיעה (סנהד׳ קז:), דרך אותה האבן להגביה המתכת ולתלותה באויר (ע״ז מד.).

אבן תקומה — אבן שנושאות אותה נשים עוברות שלא יפילו (שבת סו:).

אבנים של בית הכסא — אבנים גדולות, שמצדדין אותן להיות כמין מושב חלול, ויושבין עליהן בשדות במקום המיוחד לבית הכסא (ביצה לב:).

אבני צדק — המשקולות ששוקלין כנגדן (ויקרא יט לו).

אבני השדה — מין אדם הן, ובלשון משנה נקראים אדני השדה (איוב ה כג).

אָבְנַיִם: מושב האשה היולדת, ובמקום אחר קוראו משבר. וכמוהו עושה מלאכה על האבנים, מושב כלי אמנות יוצר חרס (שמות א טז — ירמיהו יח), סדנא, פורמא״ש בלעז (ירמיה יח ג. ע״ע סדן).

לשון חז״ל בסוטה יא: מאי אבנים?... ירכותיה מצטננות כאבנים, ואית דאמר כדכתיב עושה מלאכה על האבנים.

אבנט: חגורה על הכתונת (שמות כח ד).

אבס — קל: אובסין — מאכילין אותו הרבה על כרחו ותוחבין לו בגרונו (שבת קנה:), תוחב לה מספוא הרבה על כרחה בבית הבליעה יותר מכדי אכילתה, עד שנעשה כאבוס במעיה, כשיוצא למדבר ומתיירא שלא תמצא מאכל (עירובין כ:), תוחבין להם מאכל בפיהם בחזקה (ב״מ פו:)

אבוס — פטום (מ״א ה ג), שאובסין לו המאכל בפיו על כרחו כדי לפטמו (משלי טו יז).

בעירובין כתב: מפרש בפרק מי שהחשיך. לשון חז״ל שם: אובסין — עושין לה אבוס בתוך מעיה.

אבק: אבק דרכים — טיט. ל״א עפר נגוב (שבת קד:). אבק הסופרים — עפרורית של קסת הסופר (שם).

אבק של מנחות — אותו קמח שנופל מן הנפה, דהוי גרוע ופסולת לגבי מה שנשאר בנפה (— אבות ה טו).

אבקה של שביעית — אדם נושא ונותן בפירות שביעית לסחורה, דעיקר אסור שביעית לא תזרע ולא תזמור, וזהו אסור קל שבה; ומידי דלא הוי עיקר האסור תלוי בו קרוי אבק, וכן אבק רבית,

וכן אבק לשון הרע שאינו לשון הרע גמור, אלא צד לשון הרע, כמו אבק העולה מדבר הנכתש במכתשת (סוכה מ:), איסור הקל שבה העושה סחורה בפירותיה (קדושין כ.), הסוחר בפירות שביעית, ולהכי קרי ליה אבק שאין זו עיקר מצותה של אסור שביעית (ערכין ל:).

אבק רבית, אבק לשון הרע — עיין לעיל.

אבק — ק ל (ארמ׳): אביק — לשון עניבה הוא בכל התלמוד (ע״ז לג.), עונב (מנח׳ מב.).

— נ פ ע ל: ויאבק — מנחם פירש ויתעפר, לשון אבק, שהיו מעלים עפר ברגליהם על ידי נענועם. ולי נראה שהוא לשון ויתקשר, ולשון ארמי הוא... שכן דרך שנים שמתעצמים להפיל איש את רעהו שחובקו ואובקו בזרועותיו (בראש׳ לב כה).

לשני הפירושים גם יחד יש יסוד ברור בדברי ר׳ יהושע בן לוי (חולין צא.): בהאבקו עמו — כאדם שחובק את חבירו... מלמד שהעלו אבק.

— פ ע ל: שרשיו נראין, ומכסין אותן באבק (מו״ק ג.)

לפי הערוך ענינו הסרת אבק, אך ההוראה הנהוגה — כברש״י.

אבקה: אבקת רוכל — על שם שכותשין אותה ושוחקין הדק כאבק (שה״ש ג ו).

אבקתא: א) קושרין לולאות בעצי המטה, ממראשותיו וממרגלותיו, ומכניסין ראשי משיחות בנקבים וקושרין בלולאות והיינו קרביטין (נדרים נו:), לולאות התלויות בנקבי ארוכות [המטה] ובהן מכניסין ראשי רצועות התלויות בשפת העור (סנהד׳ כ:). ב) חור שבסף, שציר הדלת סובב בו (ערובין יא: מנחות לג.).

אֲבָר: עופרת (שבת קד: יומא סט: ר״ה יט. סנהד׳ סד. חולין ח.).

דודא דאברא — סיר של עופרת (יומא סט:), קלחת של עופרת (סנהדרין סד.).

אֵבֶר: כנף (ישעיה מ לא, יחזקאל יז ג).

אבר קטן: א) אחד מפרקי אצבע קטנה (שבת עז:). ב) גוייה, גיד (סוכה נב:).

בפי׳ שבע״י — גיד הגוייה, ולכאורה הוא הנכון, ולא כברש״י לגמרא. אך מצאנו בתלמוד גוייה במובן גיד, אבר המוליד: „אילימא סירוס דגיד היינו גוייה״ (קדושין כה.). ע״ע ראש הגוייה.

אבר — פ ע ל: חיזק (סנהד׳ קט:).

ה פ ע י ל: יאבר נץ — יגדל הנץ כנף (איוב לט כו), לשון אברתו, יגדיל כנף (גטין לא:).

אברה: כנף (תהלים סח יד, צא ד). כל עוף קרוי אברה על שם שפורח (איוב לט יג).

אברומא: מין דגים קטנים ואין שרצים ניכרים בהם (סוכה יח).

אברך: כתרגומו, דין אבא למלכא, רך בלשון ארמי מלך. בהשותפין לא ריכא ולא בר ריכא (בראשית מא מג), אבא למלכא (— שבת נג.).

יש מתקנין במקום לשון ארמי — לשון רומי, ואין בזה הכרח. דעת רוב הפרשנים שאברך הוא מל׳ ברכים, או — מלה מצרית היא. אעפ״י כן נאה מאד פירוש רבינו בעקבות אונקלוס וגם קרוב לפשט הוא, כעדות הכתוב „וישימני לאב לפרעה״. עין לעיל ע׳ אב, אבא.

אבשונא: קליות שמייבשין בתנור (פסח׳ מ.), חטים שנתייבשו בתנור בעודן כרמל, וקמח שלהן מתוק לעולם (מגלה ז:), קליות שעורים שלא הביאו שליש ומייבשין אותן בתנור, וקלופין הן (— נדרים מט:).

אגב: מילתא אגב אורחיה קא משמע לן — הולך בלשונו בדבר שתוכל להבין בו דבר חדוש (סוכה כא:). תאכל אגב אִמָּה — אם אוכלים את אמה תאכל אף היא (ביצה ד.).

אגד: ניטל באגדו — שהוא קשור ותלוי בחבל של קיימא וראוי לטלטלו ע״י אותו חבל ואינו נפסק (ערובין קא:), כלומר קשור בחבל חזק (קב.).

אגד — ק ל: קשר. לשון אגודה (עירובין כא:), סתם (פסח׳ פז.). אוגדות פתחיהן לבעליהן — קושרות פתחן לצורך בעליהן, שאינן נבעלות לאחרים (ערובין כא:), סותמות פתחיהן עד שמזדקקות לבעליהן ואינן נבעלות לאחרים (פסחים פז.).

אֲגֻדָּה: שלשה קלחים (שמות יב כב), קבוצה (עמוס ט ו).

לשון חז״ל: מצות אזוב שלשה קלחין (שבת קט:).

אגדנא: עשב מר... לענה מתרגמינן גידין (ע״ז כט.).

אגור: כעס אויב אגור — כנוס עליהם להשחית (דברים לב כז).

נמנו וגמרו המפרשים שלשון מורא הוא, מן גור. ורבינו שפירשו כפעול מן אגר הלך בעקבות אונקלוס שתרגם כניש. וכן דרשו חז״ל: לא תגורו לישנא דכנושי הוא. בסנהדרין ו ע״ב מצטט רבינו: לשון כנוס הוא.

שמנו אגור בתוכו — מזומן לצאת ממנו, שאינו נבלע בפרי כמשקה תפוחים ותותים אלא אגור כמשקה ענבים (ברכות לט.).

אגורה: מעה (שמות ל יג — ש״א ב לו).

אגוריאות: אסיפות, כמו אוגר בקיץ (גטין פה:).

אגיסטון: שכיר (סנהדרין כו.).

אגל: אגלי טל — גלי טל... ל״א כמו אגני טל (איוב לח כח). עלית אגלים — לשון עוגל של מים ולשון אגלי טל ולשון אגן הסהר, שלמד מתחלפת בנון (חגיגה יב: ע״ע עוגה).

אגם: א) קבוצת מים שאינן נובעין ואינן מושכין, אלא עומדין במקום אחד, וקורין לו אשטנ״ק (שמות ז יט), מים הנקוים ועומדים במקום, ורבין שם דגים

(ישעיה יט י). יש בו קנים גדולים וקטנים וסמוכים זה לזה (ברכות נז.), מרשי"ק בלעז, עומד במקומו ואינו מים חיים (יבמות קכא), מרשי"ק בלעז, והוא מלא קוצים (תענית כב.). ב) של עצי ערבה וקנים דקין, והוא קנה וסוף דקרא (סוטה יב:).

אגמא: יער (בכורות ח:).

אגמון: כפה קטנה, ועל שם שכפופה כאגמון קורא לה אגמון (ישעיה ט יג), כמין מחט כפוף וצדין בו דגים (נח ה, ומעין זה — איוב מ כו).

אגן: כלי שרת שמשרתין בהן הכהנים בבית המקדש (ישעיה כב כד).

אֹגֶן: בית אחיזה (יומא לז). שפה הכפולה לצד חוץ הראויה לתשמיש, אוזן (ברכות נב: חגיגה כב:), שפה גבוהה כמחיצה סביב (ערובין פז.), שפה לפיו כמו שעושין לכלי ששותין בו יין, לנוי (חולין כה.), בית קבול התחתון שיושב עליו. ל"א שפה (בכורות לח.).

אגנא: גיגית (ברכות כב. שבת קנז:), עריבה (פסחים ל:), סל (שבת קי.).

בשבת נאמר „אוונא דמיא", והעיר הגרי"פ: „ברי"ף ובר"ן איתא באגנא, וכן הוא ברש"י שם". גירסת הערוך, הן בברכות והן בשבת, „אודנא דמיא". גם בתוספות — באוונא, ובשם הערוך פירשו שם אמבטי של מים.

אגף: א) אגפיו — שריו, ומנחם פתר בו לשון כנפים (יחזקאל יב יד), כנפיהם, כלומר כחם (יז כא). אגפיה — סביביה (לח ו). אגפיים — כנפים (חולין נז.), זרועות (שבת קכט.), כותלי בית השחיטה, ולשון אגפיים כמו אגפי המים, גדותיה (חולין פח.).

ב) כל מקום הגפת הדלת, שהוא חופף ונוקש שם כשסוגרו, דהיינו משפה הפנימית של עובי הפתח עד מקום הנקישה שקורין רב"ץ (פסחים פה:), סגירת הפתח, כמו הגפת דלתות (נדרים נו:).

אגף — קל: לשון מגופה (ב"ק קה.).

אגר — קל: אוגרת בה שערה — היוצא חוץ לקשוריה כורכתו סביב המחט ותוחבת המחט בשבכה מתחתיה שלא יראה שערה (שבת ס.).

אוגרת: סכין שיש בה שני עוקצים לפגם, אחד לראשו ואחד לסופו. אוגרת לשון אגרה בקציר מאכלה, לשון אסיפה שאוגרת הצפורן לתוכה בין שני עוקצין; מסכסכת — אין לפגימה אלא עוקץ אחד והשני הוחלק במשחזת ואינה אוגרת אלא מסכסכת הסכין והבשר (חולין יז:).

בתלמוד שם נאמר: אוגרת משתי רוחות, מסוכסכת מרוח אחת.

אִגָּר: שור איגר — שגגותיה חומתה (מגלה ה: ערכין לב.), איגר שורא — גג החומה (סנהדרין קט: ע"ע אִגרא).

אִגְּרָא: עליה (תענית כג:), גג (מנחות סד:).

אַגְרָא: שכר (יומא סט: נדרים לח.), קבול שכר (ברכות ו:), שכר טורח (כתו' קה.). לפום צערא אגרא — לפי צער שהוא עוסק בה ומצטער עליה יש לו שכר, בין רב או מעט (אבות סוף פרק ה).

אגרדמים: אדם הממונה לשמור המדות במצות המלך שלא ישקרו בהם... (ע"ז נח.).

אגרוף: כח („אגרופה של חנופה", סוטה מא:).

אגרטל: מין כלי (עזרא א ט).

אגרת: אגרות שום — בכך שמו בית־דין שדה זו ונתנו לאחים כך וכך (מו"ק יח:), ששמו בית־דין נכסי לוה למלוה בחובו (ב"מ כ.). אגרות מזון — שקבל עליו לזון את בת אשתו (ב"מ כ. מו"ק יח:). אגרות של רשות — צווי וקיום של שלטון (מו"ק יח:).

אגרתא: שטר מכירה (סוטה יג.).

אד: ענן (איוב לו כז).

מפירושו לבראשית ב ו קשה להכריע אם התכון לפרש אד בלשון תהום או לשון ענן, אך כנראה התכון לענן, כאונקלוס. גם בתענית ט ע"ב פירש: לאדו — עבים, וחז"ל שם פירשוהו עננים.

אדב — הפעיל: ולאדיב — כמו ולדאיב (ש"א ב לג).

באיוב כה ה פירש שהאלף יתרה.

אדון: אדונים קשה — כל לשון אדנות קרוי בלשון רבים, ואפילו יחיד... (ישעיה יט ד).

אדוותא: גלים (סוכה נא: ב"ב ד.).

אדיר: חזק (תהלים עו ה), שר (ירמיה ל כא), עשיר (נחמיה ג ה), גדול (י ל).

אדם, ע"ע איש.

אדמדם: אדום שבאדומים (ויקרא יג מט); לבנה אדמדמת — פתוך ומעורב בשתי מראות, לובן ואודם (יג יט), לבן אדמדם — שאינו לא לבן ולא אדום (— תהלים סח יד).

בויקרא פירש לפי דעת חז"ל בספרא. דעת ר' עקיבא, בנגעים א ב, שאדמדם הוא כיין המזוג במים. הפירוש המקובל של אדמדם — כפירש"י בתהלים. לכאורה אין שני הפירושים סותרים זה את זה, שהרי בתהלים פירש לבן אדמדם ולא סתם אדמדם, ואולם לא כן הוא, והפירוש לירקרק יוכיח. ע"ע ירקרק.

אדמה: ואדמה עליהם — העלו עפר על ראשם (נחמיה ט א). כלי אדמה — שחיקת אבנים שקורין קריי"ט בלשון אשכנז (מנחות סט: לפי התוספות, ואין בקונטרס שלפנינו).

אדאני: עשב הקרוי מלוו"א ועלין שלו נוטין לצד החמה: שחרית כפופין למזרח ובחצי היום זקופין ולערב כפופין מאד למערב (שבת לה:).

גירסת הערוך — הרני. בדפ"י — ארני, ארוני. בכ"י מינכן: באגמא חזו אדני (בנו"ג — אי נמי

אדאני). לפי המלונים העיקר בריש, הרני. וטשרניחובסקי כתב בשירו „כיקינטון וכאדני", בדלת קמוצה.

אודנא: אוזן (שבת קנה: סוטה יג.).

אדר: אילן חשוב הוא ויש לו שם למרחוק (ביצה טו:), עץ ששמו אדר (גטין סט:).

אדרא: עצם של דג (שבת סז.)

גירסת הערוך — אדדא, בשתי דלתין. המלונים החדשים מביאים אדרה, בריש, ומקצתם גם הפליגו בשבח המלה המיוחדת שיש לנו בתלמוד לעצם של דג; אך לא נקלטה האדרה עד כה.

אדרונא: חדר אפל (ב"ב ז.), חדר שמשימין בו מת (מגלה כו:), קמבר"א (מנחות לג:).

אדרכון: מין מטבע (עזרא ח כז).

אדרכל: האדרכלין הם חרשי האבן שחבריהם עושים על פיהם, ראשי האומנות (מלכים ב יב יב), ראש הבונים (זכריה ד ז. וי.), בנאי (ערובין כו.), אבי האומנים, שהוא מדקדק בהנחת האבן לצדדה על מושבה בשוה, שלא תמוש ולא תטה ולא תהא בולטת חוץ לדימוס (ב"מ קיח:).

אדרכתא: פסק דין לגבות נכסים בכל אשר ימצא (כתובות קד:), פסק דין לירד המלוה לתוך נכסים של לווה וליטלם בשומא בחובו (ב"ק קיב:), שלא מצאו לו עכשיו נכסים וכתבו לו שירדוף לחזור על נכסיו ואם ימצא יגבה. אדרכתא לשון רודף משיג... כמו הרדיפוהו מנוחה הדריכוהו (ב"מ טז:), שטר פסק דין אנכסי לוה... (לה:), הרשאה אמטלטלי (בכורות מט.).

אדרת: א) טלית (בראשית כה כה, זכריה יג ד), אדרת שער — טלית של צמר המלאה שער (בראשית כה כה). ב) אדרתם — תפארתם (זכריה יא ג).

אדש — קל (ארמ׳): שתק (סנהדרין ז.).

אהבה: עושין מאהבה — עושין מצוה מאהבת המקום ולא ליטול שכר ולא מיראת פורענות (גטין לו: בשבת וביומא לא פירש).

אהה: לשון ילל (ירמיה א ו), לשון אנחה (יחזקאל ד יד), לשון גניחה ויללה (יואל א טו), לשון צער (איוב לט כה).

אהובה: לאהובתו — לאשתו (מנחות קט:).

אהוריר: ממונה על הסוסים והפרדות (שבת קיג:), שומר הסוסים (מגילה יב: ב"מ פה.).

אהל: א) אשה (לפי הדרש, — איוב יח יד, כ כו, יבמות סב — איוב ה). ב) יריעות העזים (שמות מ יט), יריעות העזים העשויות לגג (שמות לה יא, במדבר ג כה), יריעות עזים העשויות לאֳהל עליו (במדבר ד כה). ג) אהל מועד — ההיכל ששם היה נתון מזבח הזהב והשלחן והמנורה (ערובין ב.) כל החצר קרוי כן (שמות כט לב). בית ועד למבקשי תורה (לג ז).

אָהָל: כאהלים — כתרגומו, לשון מור ואהלות. ל"א כשמים המתוחין כאהל (במדבר כד ו. ע"ע נטע—קל).

אהל — קל: ויאהל — נטה אהלים (בראשית יג יב).

— הפעיל: לא יאהיל — כמו לא יהלו אורם. ל"א לא יהיה לו צל, והראשון נראה (איוב כה ה).

— פעל: פרש אהל (ישעיה יג כ), נטה אהל (שמות י כא — ישעיה יג).

אהלא: שורש עשב ששמו אהל (שבת נ:).

אהליא: מוכרי אהלות בשמים (נדרים צא:), מוכרי אהיל שמכבסין בו בגדים והוא עשב, ואיכא דאמרי אהלות והוא מין בושם (ב"מ פא.).

אוה — התפעל: לשון חמדה (דברים ה יח).

אוי: לשון צעקה ויללה (משלי כג כט. ע"ע אבוי). כמו ווי (הוריות י:).

אוב: אובות — נודות עשויין כקומות אדם גבוהים (איוב לב יט). בעל אוב — זה פיתום המדבר משחיו (ויקרא יט לא. לפי המשנה שבסנהדרין).

שואל אוב — ע׳ ערך פיתום.

אובד: מי שסופו לאבוד, רשע (משלי לא ו), אדם מת בעונו ונטרד (איוב כט יג), רשע (לפי חז"ל, — עירובין סה.).

אובצנא: עייפות טורח המעלה (ב"מ לו:), עייפות ויגיעה ממשאה, עייפות המעלה שעלתה לראש ההר (עח.).

אודייני: מכתשת גדולה (מו"ק כא.).

אודרא: מוכין (ברכות נו. ב"מ כו. ע"ז כח: קדושין יב.), מוך (מנחות מב:), מוכין שבכר (שבת מח.), מוכין שסותמין בהן פי הפך (קמא.).

מכאן, כנראה, החדוש אדר, שמשתמשים בו בבתי־הספר לענין עורות ממולאים של חיות וצפרים. מוטב לומר אודר. גירסת הערוך אודדא.

אוה — התפעל: והתאויתם — לשון הסבה ונטיה, כמו תתאו (במדבר לד י. ע"ע תאוה ותאה — פעל).

אוהרי: [רשתות] שצדין בהן דגים (מו"ק יא.), של גמי (גטין ס:).

אוזלא: רשת הפרושה באויר (חולין נא:). אוזלי — רשתות שצדין בהן עופות (מו"ק יא.), רשתות של הוטין שיש להן תוך (גטין ס:).

אוזילתא: אגודות ירק שכורכין האכרים (ערובין כח: ע"ע אסורייתא).

אוכלא: אוכלא דדנא — מגופה של חבית (סנהד׳ כה:), כסוי של חבית שחד מלמעלה ורחב מלמטה (בכורות מג:). אוכלא דקצרי — כלי מנוקב של כובסים שמזלפים בו מים על הבגדים (יש׳ ז ג, סנהדרין צב. וקד.), כלי נחושת העשוי כנפה נקבים נקבים והוא של כובסים ונותנו על הבגדים ומזלף בו המים עליהם. ויש מפרשים שמגמרין מוגמר מתחתיו והבגדים מונחים עליו ומתגמרין דרך הנקבים (שבת קכג:).

גירסת הערוך אובלא, בבית, ויש רואין אותה כעדיפה.

אוכלוסא: חבורה גדולה מאד (פסח׳ עב.), אספת בני אדם (כתו׳ נ.). חיל גדול של ששים רבוא (ברכות נח.), ששים רבוא (יבמ׳ עו:).

אוכמא: א) שחור (תענית כב. גטין סח. ע״ז טז: מנחות ג. חולין מו: בכורות מ.). ב) שחור שבעין (נדה כג.)

אוכמתא: ירקרוקת (שבת כ:).

אוליר: בלן (שבת קיד. קמז: ערובין פח.), מחמם חמין ומרחצאות (ביצה לב.), בלן, מחמם מרחצאות. ל״א שם מקום (נדה כ.).

אוללא: תפוחה אחת שקורין שק (ב״מ קה.).

אולם: אבל (במדבר יד כא, איוב ב ה).

אולת: א) טפשות (משלי יד ח), קלקלה (יד כד). ב) אשה שוטה (יד א).

שטיינברג מציין במלונו שלפי הפירוש „אשה שוטה״ יהא השם אולת כלשון נקבה מן אֱוִל, על משקל עור.

אומן: א) קבלן המקבל עליו לעשות המלאכה בביתו (ב״מ פ:). ב) מקיז דם (שבת קנד: קנו. תענית כא: ב״מ צז. ב״ב כ. כא. כא: כג. סנהד׳ יז: מכות טז:), מקיז דם בקרן (נדה כ.). ג) מוהל תינוקות (ב״מ קט.). ד) ספר (מגלה טז: מו״ק יד.). ה) טבח אומן — שיודע לכוין משקל כנגד משקל בידו (ביצה כח.).

בקצת מקומות שפורטו לעיל — הצורה ארמית: אומנא, אומני. רש״ל בהערותיו לב״מ ציין את ההבדל בין פירש״י בדף צז לדף קט, שהרי הענין בשתי הסוגיות אחד הוא.

אוֹמָן: בהליכתם מאומן לאומן — כשגמרו שורה זו והולכין להתחיל בחבירתה (ב״מ צא:). ראשי אומנויות — ראשי שורות הכרם, בלשון ארמי אוצייתא (פט:).

אוֹמְנוֹת: אסקופות (לפי ת״י, — מלכים ב יח טז).

אוֹן: כח (בראשית מט ג. הושע יב ט), בן (משלי יא ז, איוב יח יב). כח אונס (איוב כ י). בן אוני — בן צערי (בראשית לה יח). לחם אונים — לחם גזלה הבא ע״י כח ואונים. ד״א לחם אבלים שהוא טמא... (הושע ט ד).

אָוֶן: חמס (ירמיה ד יד), בזה וחמס (חבקוק א ג), עוון ורשע (תהלים נו ח), אונס (צד כג); לשון שבר (איוב ה ו), שבר (ירמיה ד טו); הבל (בעקבות ת״י, — עמוס ה ה).

און גליון — ר׳ מאיר קרא לספרי המינים און גליון, לפי שהם קורין אותם אונגליא (שבת קטז.).

ברוב הדפוסים הושמט כל זה ע״י הצנזור.

אוֹנָא: אוזן (שבת קכט. גטין סט: חולין קה:). אונא דחצבא — שפת הדלי (שבת קח.).

אונה: מקום מלון התגרים מכפר לכפר (תענית יא.), מלון לילה (ב״מ עט:), מסע מהלך יום אחד (ע״ז סה.). מחוז של כרך... ולשם פורעין המס (נזיר ז.).

אונו: שטר מכירה (גטין ח: ב״ק פ:).

אונין: אונין של פשתן — אגודות של פשתן מנופץ ונותנין אותו בקדירה לתנור ומתלבן (שבת יז:).

בפירושו לסוכה יב ע״ב הביא „אונץ של פשתן״ כמקביל לאניצי פשתן; בגמרא (שבת כז:) נאמר אונין של פשתן, וכנראה נשתלבו האותיות ין לצדי סופית, כרגיל בכמה מלים בתלמוד.

אונכרי: תגרי כל דבר להשתכר בו, כגון כלים קטנים, מחטין ומסרקות ולולבים (סוכה ל.).

אונקלי: א) וו (— שמות כו לא, כז י. ע״ע שפתים), מסמר שראשו כפוף למעלה, קרוק״ש בלעז (פסחים סד.), מסמר של מתכת עשוי כמזלג לתלות שם בהמה בשעת הפשטה ותחוב בכותל (ב״ק צב:). ב) לבוש רחב... ובלשון ערבי מחשיא״ה (שבת קכ.), מלבוש (סנהד׳ פב.), מלבוש של עור (מנחות קט:), חלוק (מכות כא:).

אוסיא: חוטם (שבת סז.), אצל הנחירים על השפתים (פסח׳ קיב.).

אופיא: אשקומ״א של יין (כלו׳ קצף, ע״ז ע:), אשקומ״א בלעז (— ביצה כט. חול׳ קה:).

אופיי: בקעיות של עצים (ברכות מד:), עצים (ב״מ ל: חולין קה.), מקלות (גטין סא.).

בגטין משיגים בעלי התוספות ומסיקים שענינו חריות של דקלים כדעת רבנו חננאל. ע״ע אופתא.

אופיר: אוסף, צבירת אופיר, הוא סגולת מלכים שהיו מסגלים ואוצרים זהב הבא מאופיר (איוב כב כה).

אופן: גלגל (שמות יד כה, יחזקאל י יג, משלי כ כו).

אופתא: בקעת (חולין טז.), בקעת עצים (מז:), עיקר הדקל שהוא חלק, ואין ענף יוצא ממנו לכאן ולכאן (סוכה לב. ע״ע אופיי).

וו אאופתא כתיבי לך — כתבתי לך וו על הבקעת, אות שאין ניכרת בה מפני שורות הבקעת, שמפסיקות בה הפסקות הרבה. לשון אחר השורות עצמן קרי להו ווין, שדומין לה, כלומר אין זה טעם (זבחים יט:), כלומר טעם שאינו נכון קאמר, כמי שכותב וו על הבקעת וכולה מנותחת לפרקים מפני שיני הבקעת שהן עשויין חריצין חריצין ואינה חלקה. לשון אחר חריצין קרי וו (חולין טז.).

אוץ — ק ל: דוחק (שמות ה יג), דחוק (יהושע יז טו), ממהר (ירמיה יז טז), דוחק את השעה (משלי כא ה, כח כ). אץ בדבריו — ממהר ונבהל להשיב (משלי כט כ).

— ה פ ע י ל: דחק, מהר (לפי ת״א. בראש׳ יט טו).

אוציא: כל י״ב גפנים (ב״ב יב. ע״ע אומן).

אוצר: א) מקום מכונס שאוצרין שם חביות הרבה (שבת קמב:), עלייה שאוצרין בה תבואה ושמן ויין (ב"ב יח.). ב) דבר האצור, כגון חבית של יין או פירות המכונסין (ערובין סח.), דבר האצור, שהיה מוקצה לאוצרו לזמן ארוך (ביצה ל.).

כל דבר שאדם מקצה ומכניס לקיום קרוי אוצר (סוכה יב.).

אוקיינוס: הים הגדול שבכל הימים (— בראשית א ט).

אור: אש. ומנחם פירש אור בקעה, וכן באורים כבדו ה', וכן מאורת צפעוני. כל חור ובקע עמוק קרוי אור („אור כשדים", בראשית יא כח), אש (ישעיה לא ט).

גם בישעיה כד טו פירש „באורים" לשון בקעה, בשם מנחם, ואולם הובא שם גם ת"י שהוא לשון אורה, והוא הפירוש המקובל.

אור (א): א) יקו לאור — יצפה ליום (פסחים ב: — איוב ג). ב) ולילה אור בעדני — והלילה יהי מאפיל לנגדי. אור זה לשון אופל הוא, כמו יפיץ ענן אורו, וכן כל כוכבי אור, וכן ויאר את הלילה (תהלים קלט יא), כוכבי אור — כוכבי לילה (תהלים קמח ג), אור יום הכפורים — ליל יוה"כ (יומא פז:), ליל כניסתו (נדה ח:). ג) מטר (איוב לו לב, לז יא).

אור בעדני — גם לפי ת"י לשון חושך הוא, אך כוכבי אור תרגם לשון אורה, וכן לדעת רוב המפרשים. הדוגמאות שהובאו בפירוש לתהלים סותרות את פירש"י באיוב (שם פירש מטר, ולא חושך), וגם את פירושו בחומש, שכן בפרשת בשלח פירש: ויאר עמוד האש את הלילה לישראל. ראוי להביא כאן את דברי אבן־עזרא לפסוק ויאר את הלילה:

„אמר ר' מרינוס כי פירוש ויאר את הלילה ויחשיך, וכמוהו ולילה אור בעדני. ובדברי חכמינו ז"ל אור לארבעה עשר. והמפרש הזה השים חשך לאור ואור לחשך, כי לא יתכן בכל לשון שיהיה פירוש מלה אחת דבר והפכו, אם לא היה על דרך כנוי, כמו ברך נבות אלהים... גם חז"ל שאמרו אור לארבעה עשר לישנא מעליא הוא." דברים אלה של הראב"ע תמוהים הם, כי הרבה מלים ישמשו בעברית בשתי הוראות מנוגדות, ואכמ"ל.

אור (ב): ירק, כמו ללקט אורות (ישעיה יח ד), ללקט אורות — גרגיר שקורין אורג"א, שמאיר את העינים. ויש פותרים אורות ירקות, כמו כחום צח עלי אור (מ"ב ד לט).

פירוש ראשון לקוח מלשון חז"ל ביומא יח: וגם שם לועז רש"י גרגיר — אורגא. פירוש שני נובע ודאי מת"י, אך בישעיה ת"י שמש. יש אומרים שהיחיד מן אורות — אורה, אך הכתוב בישעיה מעיד שלשון זכר עדיף.

אור — נפעל: עד שיאור — עד שיעלה עמוד השחר (ל' חז"ל, סוכה כט.).

— הפעיל: עיין בהערה לערך אור א.

מאירים את דבריהם — מפרשים את דבריהם (יומא עג:).

אורים: אורים ותומים — כתב שם המפורש שהיה גותנו בתוך כפלי החושן, שעל ידו הוא מאיר דבריו ומתמם את דבריו (שמות כח ל), כתב של שם המפורש (ויקרא ח ח).

לשון חז"ל ביומא עג: אורים — שמאירין את דבריהם, תומים — שמשלימין את דבריהם. רבינו כתב „ומתמם" ולא „ומשלים", לשם יתר קרבה לתומים. בדעת זקנים מבעלי התוספות (שמות כח טז) מובא „שרש"י פירש אורים מלשון מדינות, כמו באורים כבדו ה', תומים לשון גבולים ששם כלה התחום, שהיה כלה בחושן תחום וגבול ומצריו של כל שבט ושבט בתוך אבן שלו". פירוש זה אינו ברש"י שלפנינו, וברלינר לא העיר על כך.

אורח: אכסנאי (סוכה נב:).

אורכתא: הרשאה (ב"ק ע.). הרשאה, ולשון שולטנות הוא... השלטה שהשליטו על בעל דינו לתובעו (שבועות לג:).

יש אומרים שאין אורכתא אלא ט"ס במקום אדרכתא, ולפירש"י אינו כן.

אורנסי: אגודת שרשים ארוכין, או קנה או קילופה של קנמון שהן ארוכין (שבת צא:).

אורשינא: עוף, ושמו חול בלשון המקרא, ואינו מת לעולם (סנ' קח:).

אורתא: שקיעת החמה (פסח' צג:) ערבית (מנח' לו.), מאורתא — מתחילת הלילה (ברכות ג:), משקדש היום (ר"ה ז:).

אוש: כותל (עזרא ד יב), כותל, חומת לבנים (— ה ג), חומת הבית (ב"ק נ.).

אושפיזא: פונדקי (שבת קמ:), עובר דרך (ערו' נג:).

אושפיזכן: בעל הבית (ביצה ד.). אושפיזכן לגבורה — שבית קדשי הקדשים בנוי בחלקו (סוטה לז.), שהיה נתון בחלקו (מגלה כו. יומא יב.).

אות: א) סימן להאמין (דברים ד לד), סימן (מנח' לד: גטין נו: — תהלים עד), היכר גדול (יחזקאל כ יב), האותות — הנסים (במדבר יד יא). אותיות — דברי מופת (ישעיה מד ז. ע"ע מופת). ב) כשמביאין לו בגד לצבוע חותך ממנו מעט לפני בעליו לידע אם יקלוט את הצבע (ב"ק קיט:); ג) שתי אותיות — שתי אזכרות (של השם, ברכות לג.), של שם, כך שמעתי. ל"א כל שמות, ע"ש דאמרינן בעלמא צבאות, אות הוא בצבא שלו, קרי להו אותיות, לשון מופלא (סנהד' צב.).

אות — נפעל: נאות — נתרצה (בראשית לד טו), נהנה („עד שיאותו לאורו", ברכות נא: „אין נאותין

ממנו", שבת מב:), לשון הנאה (יומא יא.), מתהנה ומשתכר (אבות ד ה); נאותין — מתקשטים (ביצה יד: מגלה כח:).

אותיום: לשון מיד בלשון יוני (יומא ו.), מיד לאחר... (כריתות יז. נדה יד.).

גירסת הערוך — אוותיאוס, כביונית, וגירסתנו „יהדה" את הצורה הזרה. וכן בתענית כט פירש"י אותו היום — מהר, לשון מהר עכשו. ואולי היתה גירסתו אותיום.

אז: מאז — מימים רבים (ישעיה טז יג), מאז אפך — משעה שאתה כועס (תהלים עו ח).

אזוב: מין ירק שיש לו גבעולין (שמות יב כב).

אזור: חגור (— דניאל ה ו). כל אזור לשון חוזק (— ישעיה כג י).

אזד — קל (ארמ׳): אזדו — כלו (סוטה ט.). מלתא מני אזדא — הדבר ממני הלך (דניאל ב ה — ח).

אזכרה: א) הקומץ העולה לגבוה, הוא זכרון המנחה שבו נזכר בעליה לטובה ולנחת רוח (ויקרא ב ב), הקומץ (ויקרא ב ט), הקומץ שעל ידי הקטרתו המנחה באה לזכרון לגבוה (במדבר ה כו). ב) חתיכת הקלף [עם] מקום השם (שבת קטז.).

אזל — קל: הלך (משלי כ יד, שבת קנב.).

אזמל: תער דק וקטן מאד (חולין ל:).

אזן: מה שעושין בחבית של חרס לבית אחיזה (בכורות לח.), כמו שעושין לכדין של חרס (זבחים כד.), אנש"א בלעז, כמו אוזן החבית (ברכות נב:), אנש"א בלע"ז, כמו לקופה ולנפה (חולין כה.) אזניו של סנדל — כלפי גב הרגל, שאוחזו בהן כשנועלו (שבת קיב.).

אָזֵן: כלי תשמיש, כמו כלי זין (דברים כג יד).

מסתבר שרבינו רואה את האלף כנוספת, מעין אזיקים — זיקים. עיין בהערה לפעל אבך וע"ע אסף.

אזר — קל: תאזר מתניך — לשון זירוז כאיש חיל (ירמיה א יז).

— פעל: מחזיק (ישעיה נ יא), ותאזרני — לשון חגירת כח במתנים (נדה לא. — תהלים יח).

אח (א): קרוב (בראשית יג ח, כט יב, לא כג, משלי יט ז), אוהב (בראש׳ לא נד), חבר (נחמיה א ב, יא יב, יב לו, דה"א כה ט, סוטה מ.). אחי — בני מליצתי (איוב ו טו). לאו אחים ממש, אלא חבורה אחת קורא אחים (דה"א כט ט). אחיו של ראש — כלומר דומה לו (מגלה יא.).

אח (ב): צעקת יגון ואוי (יחזקאל ו יא), אוי (יחזקאל כא כ, מגילה יא.). האח — לשון שמחה (יחזקאל כה ג, כו ב, לו ב; תהלים לה כא), לשון חדוה (תהלים ע ד), לשון שאומרים כשהם שמחים, כמו שאומרים אהה מחמת צער (איוב לט כה).

גם בסנהדרין קב ע"ב פירש את הכתוב שבמשלי „ואח לצרה יולד" לשון דעה, ווי. אך אינו אלא לפי הדרש, בעקבות חז"ל.

אָח: פירשו רבותינו עצים, על שם שנדלקים באחוה, ולפי פשוטו משמע שהוא כלי שמבעירין אור לפני השרים (ירמיה לו כב).

אחד: אחדים — מועטים (בראשית כז מד, דניאל יא כ). שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב — בשעה שהוא אומר הדבור לא יהא בדעתו לשנות (ב"מ מט.).

אחד — התפעל: התאחדי — אל מקום אחד, או לימין או לשמאל (יחזקאל כא כא).

אחה — פעל: תופר כדרכו (מו"ק כב:).

אחו: אגם, מריש"ק בלע"ז (בראשית מא ב).

אחוונא: ערבה (שבת כ.), ערבה ויש כמין צמר בין קליפה לעץ (כ:).

אחור: מערב קרוי אחור (שמות כז יג, במדבר ב ג. ע"ע ים), רוח מזרחית קרויה פנים, ומערבית קרויה אחור, לפיכך דרום לימין וצפון לשמאל (במדבר לד טו), לפי שהפתח במזרח קרוי המזרח פנים והמערב אחור (שמות כו כב), מערב, הואיל והמזרח קדמת עולם נמצא המערב אחוריו של עולם (איוב כג ח), מאחוריו — ממול ערפו (בכורות י: ע"ע ערף).

כל לאחור שבמקרא עתיד להיות הוא (ישעיה מב כג), כל חוץ לבית־הכנסת קרי להו אחורי (ברכות סא. בע"י בלבד).

אחז — קל: אוחז את העינים — אוחז וסוגר עיני הבריות, ומראה להם כאלו עושה דברים של פלא, והוא אינו עושה כלום (סנהדרין סה: וכן סז:), אחזתו משהו — עכבתו במקומו מעט (שבת ק.). אחוז — מרוקם (אסתר א ו).

אחזה: א) סיעה, לשון קבוצה ואגודה שנאחזין יחד (בראש׳ כו כו). ב) אחזת קבר — אחזת קרקע לבית הקברות (בראשית כג ד), אחזת אבותיו — כבוד אבותיו, אחזת — חזקת (ויקרא כה מא. לשון הז"ל במכות יג — למה שהחזיקו אבותיו).

ואחזת מרעהו (בראשית כו כו) פירש רבינו כשם־עצם בעקבות אונקלוס: וסיעת מרחמוהי, סיעת מאוהביו... לשון קבוצה ואגודה שנאחזין יחד, עכ"ל. זוהי גם דעת ר׳ נחמיה במדרש רבה, אבל ר׳ יהודה אומר שאחזת היה שמו. דעה זו מקובלת על רוב הפרשנים, אך הרשב"ם הלך בעקבות זקנו.

אחידה: כבישה („אחידת מגדל צור", מגלה ו.).

אחיזה: שחטו באחיזת עינים — לא נגע בו ולא הזיקו אלא נדמה לאביו כאלו נשחט (חולין נז.).

אחלי: בקשה (מ"ב ה ג), תפלה... הלואי (תהלים קיט ה).

אחמתא: כן פתרו אנשי הפתרון שהוא כלי העשוי לאגרות ולגליונים ולספרים, והעמידוהו מגזירת חמת מים... (עזרא ו ב).

אַחַר: אחרי כן (בראשית יח ה, כב יג). לאחר ידו — בגב ידו (שבת קד:), זרק כלאחר יד — שלא כדרך זריקה, כגון מכתפיו ולאחוריו (שבת קנג:).

אחר — אחרי: כל מקום שנאמר אחר — סמוך, אחרי — מופלג (לשון חז"ל בב"ר. בראשית טו א, וכן דברים יא ל).

אַחֵר: אחרים — נכרים, עכו"ם (ר"ה כד: ב"מ קיא: סנהד' נב:).

אחר — קל: נושך שמעתי, ולי נראה כשהגמל הזכר מזדווג עם הנקבה קרי ליה אוחר, דאמר בבכורות גמל אחור כנגד אחור (סנ' לז:), בועט ברגליו, ולי נראה כשבא ליזקק לנקיבה הוא נלחם ומכה ברגליו גמלים שסביבותיו, ולשון אוחר נופל בתשמיש גמלים... (שבועות לד.).

— פעל: לא תאחר — לא תשנה סדר הפרשתך, לאחר את המוקדם ולהקדים את המאוחר (לפי חז"ל, שמות כב כח), לא תשנה את הסדר (— דבר' כו נג).

אחרון: מים אחרונים — שלאחר הסעודה (סוטה ד:).

אחריות: אחריות נכסים — שעבוד קרקעות שיגבה מהן (ב"מ יב:), ששעבד קרקעותיו (גטין לז.).

אחרית: א) סוף (דברים לב כ וכט, דניאל יב ח, קהלת ז ח), שאר העם (יחזקאל כג כה). אראה מה אחריתם — מה תעלה בהם בסופם (דברים לב כ), יבינו לאחריתם — יתנו לב להתבונן לסוף פורענותם (לב כט). ב) בנים, מצינו זרעו של אדם נקראים אחריתו (בשם דונש. עמוס ד ב, דניאל יא ד). זית אחריתו בסופו — שנוטעו עכשו ואינו טוען עד זמן גדול ואחר כך טוען פירות הרבה. ל"א שאינו מתבשל מעט מעט כשאר אילנות, אלא בסופו, כולן יחד (מנחות נג:).

אחרית זו אף היא לשון זרע ופרי, ותימה שרבינו לא הדגיש זאת בפירושו.

אחשדרפן: דוכס (דניאל ג ב).

אחשתרן: מין גמל הממהר לרוץ (אסתר ח י).

אחת: והיה חביב לו ביותר עד לאחת — עד שהגיעו להלכה אחת (מנח' יח).

מסתבר כדעת בעלי התוספות שהעירו כי עד לאחת ענינו עד מאד, כדמתרגמינן מאד לחדא.

אט: יחף (מ"א כא כז). אטים — אחד מן השמות של ע"ז (ישעיה יט ג).

אטבעי: טבעות הקבועות בקרשים (שבת צח.), ולי נראה פירוש דאטבי כמו אטבא דספרי האמור במנחות, והוא גלואו"ן בלע"ז, שמבקע מקל אחד בראשו ונושך בו דפי הקונטרס (צח:), אטבא — עץ סדוק הנושך דפי קונטרס שלא יכפלו (מנחות לב.).

ברוב הספרים — הנושק, בקוף, וצ"ל בכף.

אטד: סייג של קוצים (בראש' נ י), גדר של קוצים (סוטה יג. — בראש' נ).

אטון: אטון מצרים — כלי פשתן חשובים הבאים ממצרים... תרגום מיתריהם אטוניהון (משלי ז טז). אטוני דכיתנא — חבלי פשתן (ר"ה כג.).

אטלולא: ליצנות (ערובין סח:).

אטליז: מקום שמוכרין הבשר במקולין (מכות יד.), שוק של בהמה („עטליז". ע"ז יא:), שוק שמוכרין בו בשר (חולין צא:), יום השוק (ערכין כד.), שוק (בכורות לא. כריתות טו.).

אטם — קל: סתם (ישעיה לג טו). אטום — אינו חלול (זבח' סא:), סתום (נדה כג:). גולגלתו אטומה — חסרה. אטום היינו חסר לגמרי (נדה כד.).

אטמא: א) ירך (שבת מט. חולין מב: נד. קלב:), ב) מכשול סתימה (קדושין ע:).

אטני (לפי הע' טני): גובתא (סוטה מה:).

אטר: אטר יד ימינו — ת"י גמיד, הוא דבר כווץ מחמת חולי... ובלשון עברי אטום... אטום ביד ימינו שלא היה שולט בה (שופטים ג טו, וכן כ טז), סגור יד ימינו, שאינו משתמש בה (תהלים סט טז — שופטים). אטר ברגל — כשמהלך עוקר רגל השמאל תחלה, מה שאין דרך בני אדם כך (בכורות מה:).

בתהלוכות נוהגים בימינו לעקור רגל שמאל תחלה: שמאל! ולא כן נהגו, כנראה, בימי רבינו.

אטר — קל: סגר (תהלים סט טז), אטם (שופ' ג טו — תהלים סט).

אִי: א) אומה (ישעיה מא א). ב) אין („אי כבוד", ש"א ד כא; „אי נקי", איוב כב ל). ג) אי לו — אוי לו (קהלת ד י, יבמות קט.).

גם באיוב הובא פירוש שני בשם ר' יעקב, שהוא לשון אדם השרוי בצער ובאנקה, אבל יתכן שלא דברי רבינו הם. „אי שמים" — ע"ע שמים.

אֵי: א) היכן (בראשית טז ח), איה (איוב ב ב). אֵי מזה באת — מהיכן. אי המקום שתאמר עליו מזה אני בא (בראש' טז ח, וכן איוב ב ב). ב) אי לזאת אסלח לך — בתמיהה, שמא לזאת אסלח לך? ומנחם פירש אי כמו אין (ירמיה ה ז), אי שכר — כמו אין שכר (משלי לא ד).

אידך: שאר דברים (שבת לא.).

אידן, עיין ערך אחוונא.

איה, עיין ערך ראה.

איכה: היכן (מלכים ב ו יג).

איל, עיין ערך צבי.

איל: א) כבש ושה קרויים בתוך שנתם, איל בן י"ג חודש ויום אחד (במדבר טו יא, וכן חולין כג. ע"ע פלגס), לשון קשה כמו ואת אילי הארץ לקח, אף כאן קשה בן שתי שנים (ל' חז"ל, ויקרא ה טו). ב) אילי הארץ — שרי הארץ (יחזקאל יז יג), אילים, כרים ועתודים פרים — מלכים ודוכסים, שלטונים ושרים (לט יח). ג) אילים — לשון אלה, מין אילן שקורין אולמ"א בלע"ז (ישעיה א כט), אילי הצדק — לשון אילנות (סא ג), הנחמים באלים — המתחממין תחת אלה ואלון (נז ה), מתחממים בעצי אילנות... באלים כמו תחת האלה (נדה יג. ע' בהערה לערך אל). ד) אילי הפתח הם המזוזות, שמכאן ומכאן עשויות עגולות כמין אילים, וכן בכל בנין יחזקאל

ספות הפתחים קרויים אילים (מ"א ו לא), כל אילים האמורים בענין הם כמין אילנות עגולים עשויין מאבני גזית ועומדין בפתח, אחד מימין ואחד משמאל במקום ספים במקום מזוזות... וקרויין אילים על שם עגולן כאלה וכאלון (יחזקאל מ ט). ה) איל פארן — כתרגומו מישור. ואומר אני שאין איל לשון מישור, אלא מישור של פארן איל שמו, ושל ממרא אלוני שמו, ושל ירדן ככר שמו, ושל שטים אבל שמו, אבל השטים, וכן בעל גד בעל שמו, וכולם מתורגמין מישור, וכל אחד שמו עליו (בראש' יד ו).

אֱיָל: כח (תהלים פח ה).

אילונית: ממעי אמה לקויה היא, שאין לה שערות ולא דדים (ערובין מז. יבמות מב:), לשון איילונית דוכרניתא, כאיל זה שאינו יולד (ערובין מז. ב"מ ס"ז. עפ"י חז"ל בכתובות יא.).

אילות: כח (תהלים כב כ).

אילן: כנגדו באילן תבואה — כמאן דאמר עץ שאכל אדם הראשון חטה היתה, קרי לתבואה אילן (בכו' ח.).

דעת רב יהודה היא (ברכות מ.) שאמר „אילן שאכל ממנו אדם הראשון חטה היתה... חטה מין אילן היא". דעה זו מובאת גם בסנהדרין ע: ובע"י נאמר „וקרי ליה עץ ע"ש העתיד שחטה תתמר כדקל", אך אינו בגמרא. מענינים מאד דברי התוספות (שבת כז: ד"ה כל) על הרחבת המשמעות של אילן ועץ בלשון חז"ל, שאמרו כל היוצא מן העץ אין מדליקין בו אלא פשתן בלבד, וזה לשונם: „פשתן נמי מין זרע כמו קנבוס, אלא דאצטריך במתניתין למשרי פשתן משום דאיקרי עץ, כדכתיב ותטמנם בפשתי העץ, וכמו עץ הדעת למאן דאמר חטה היתה וקרי לה עץ אעפ"י שאינה עץ". וכן בפירוש המשניות להרמב"ם: וקריאת הפשתים עץ הוא לשון תורה באמרה ותטמנם בפשתי העץ.

אילת השחר: שם כלי שיר... ומנחם פתר לשון מעוז, כמו אילותי לעזרתי חושה (תהלים כב א).

גם בת"י הוא לשון מעוז, ויש מביאים מזה ראיה שרש"י לא ראה את תרגום הכתובים, אך מאידך יש מטילים ספק אם הדברים על מנחם מקולמוס רבינו יצאו.

אימה, עיין ערך פחד.

אין: מאין ולאין — מאין תבוא והיכן לבך טרוד (חגיגה טו.). אין לבוא — אין דרך ארץ לבוא (אסתר ד ב), אין להשיב — אין נאה להשיבו (ח ח).

אינו מברך — אינו צריך לברך (ברכות יז:), אינו מזכיר — אינו צריך להזכיר (שבת כד.), אין ממתינין — אין צריכין להמתין (גטין נט:), אין מברכין עליו — אין צריך שיברכו לו אחרים (ברכות יח.), אין מחזרין על האור — אם אין לו אור אינו צריך לחזר אחריו (נג:).

אינו נמכר — כלו' שאין אדם קונהו (ערכין ו:); שאינו מעמידה — כלו' שאינו רגיל להעמיד (שבת קא:); אין רוחצין — כלו' אין נוהגין לרחוץ (פסחים נא.); אין ממירין — אם המיר אינו תמורה (זבחים ה:); קרקע אינה נגזלת — כלו' אינה קנויה לגזלן בשום יאוש, דלעולם בחזקת בעליה היא (סוכה ל:); קרקע נגזלת — כלו' יש על הקרקע תורת גזל כשאר מטלטלין לעמוד בחזקת הגזלן (סוכה לא.).

אין לי לפרש — איני יודע לפרש (יומא מא: בכו' כב.); אין אמונה בכותי — כלו' אין ישראל רגילים להאמין בהם (חולין קלג:); אין בילה — אין סומכין על כך, שיש לומר לא נבלל יפה (ר"ה יג:); אין שם בקיאין — כלו' אין בקיאותן כלום (יומא פג.); אין להם ירושה — כלו' אינה ירושה, דלא יצטרכו לרשתה (נדה מו:); אינה לשחיטה אלא לבסוף — אין שחיטה נקראת אלא לבסוף (ב"ק עב.), אין השחיטה קרויה שחיטה אלא בסופה (חולין כט:); אין מינין באומות — כלו' אין תורת מין על מין נכרי (חולין יג:); אינה משנה — לא נשנית מעולם בבית המדרש (ביצה יב:), לא נשנית במשנתנו (חולין קטז.); אין שלום בעירך? — אין דרך ליתן שלום במקומך? (שבת פט.).

אין: ודאי (= הן, חולין קלו.).

אינך: נופך, קרבונקל"א (ע"ז ח:).

איסר: אחד מכ"ד בדינר. פונדיון — שני איסרין (ב"מ נא:); פרוטה — של נחושת, איסר האיטלקי — של כסף (קדושין ב.).

איפה: שלש סאין, והסאה ששה קבין, והקב ארבעה לוגין, והלוג שש ביצים (שמות טו לו, פסחים מח:), שלש סאין (ישעיה ה י, יחזקאל מה יא, ערובין פג:), שלש סאין, ע"ב לוגין (ב"מ מט.), שלש סאין, עשרה עשרונות, עשרה עומרים (מנחות עז:). איפה — היא מדת היבש, הין — זו היא מדת הלח, משורה — היא מדת הלח והיבש (ויקרא יט לו).

שעור האיפה רמוז בתורה (שמות טז לו) ובנביאים (יחזקאל מה יא), וחז"ל פירשוהו לפרטיו (בערובין ובמנחות ועוד).

אירא: צמר או צמר גפן שסותם בו פי הקנה, לאחר שהניח בתוכו פקעיות הערב, ומשייר בנקב מלא חוט לארוג וזורקו לקנה והפקעת מתגלגלת לתוכו ולצאת אינה יכולה שנסתם הנקב (שבת יא:), לסתום פי קנה שפקעת הערב נתונה בו (עט.); אירין — דרך הגרדי להניח צמר בקנה של ערב כדי שלא יצא הערב מן הקנה לכאן ולכאן (ב"ק קיט:).

אירוס („טבלא דחד פומא"): זוג של ענבל אחד שמקשקשין בו לשיר בבית המשתאות (סוטה מט:), זוג המקשקש (גטין ז. נדה סא:).

איש: א) גבור („והיית לאיש", שמות טו ג — מ"א ב), גבר, איש גבור (משלי יח יד), בחור בכחו, גבור („כשהוא איש", ע"ז יט.). אדם — הקטנים, איש — הגדולים והגבורים, אנשי החיל (ישעיה ב ט). ב) כל אחד ואחד (אסתר א ח, נחמיה ז ו, יא כ).

ג) אדון („איש האדמה", בראשית ט כ). ד) בן י"ג: מצינו שקראו הכתוב איש (נזיר כט:).

בפרושו ל„איש האדמה" מוסיף רש"י דוגמה: „כמו איש נעמי", והשיג עליו הרמב"ן באמרו: „אינו נכון כי איש נעמי לשון אישות כמו איש ואשתו... אבל איש האדמה בעבור היותו דר בכל האדמה". הראב"ע פירש „יודע עבודת האדמה" והוא לפי אונקלוס. אבל ראוי להוסיף שגם בשירת הים פירש"י „איש מלחמה בעל מלחמות, כמו איש נעמי, וכל איש ואישך מתורגמין בעל". הרי שראה את בעל האשה ואת בעל הבית כמושגים הנובעים ממקור אחד.

איש — לשון אישות וחבת נעורים (הושע יב ח), אדוני (יומא יח).

איש הבינים — גבור ליצא ממערכתו לעמוד בין שתי המערכות (ש"א יז ד).

איש זרוע — איש שמניף זרוע (סנהד' נח:).

איש חיל — בקי באומנותו (בראשית מז ו), לא בכח ולא במלחמה, אלא כאדם שאומר פלוני חשוב (דה"א כו ח).

איש חסד — המבטיח לעשות חסד (משלי כ ו).

איש מדה, איש מדות — גדול וגבוה וצריך לתת לו מדה (במדבר יג לב), שאר בני אדם אין צריך למדוד, כי אם מאומד יכול לידע (דה"א יא כג), איש גדול ולפי שהוא גדול כל כך שצריך למודדו קורהו איש מדה (כ ו). איש מדון — איש מדה, כלו' גבוה מאד שאומדין כמה מדתו (ש"ב כא כ).

איש מלחמה — בעל מלחמות (שמות טו ג), יודע עניני מלחמה וטכסיסיה וטיב מארב (ש"ב יז ח).

איש שדה — כמשמעו, אדם בטל וצודה בקשתו חיות ועופות (בראשית כה כז).

איש שכל — חכם (עזרא ח יח).

אשה אל אחותה — כן דרך המקרא לדבר בדבר שהוא לשון נקבה, ובדבר שהוא לשון זכר אומר איש אל אחיו, כמו שנאמר בכרובים ופניהם איש אל אחיו (שמות כו ג).

אנשים — צדיקים (ל' הז"ל. במדבר לא ג, דברים א יג), גבורים ויראי חטא (שמות יז ט).

אנשי אמנה — בוטחים בהקדוש ברוך הוא וסומכים עליו לעשות טוב ואין דואגים להסרון (סוטה מח.).

אנשי אמת — בעלי הבטחה, שהם כדאי לסמוך על דבריהם (שמות יח כא. במכילתא — בעלי אבטחה).

אנשי חיל — עשירים, שאין צריכים להחניף ולהכיר פנים (שמות יח כא. במכילתא — עשירים).

אנשי מדה — גברי קומה (ישעיה מה יד).

אנשי המלחמה — מבני עשרים שנה היוצאים בצבא (דברים ב יז). אנשי מעשה — בטוח בחשיבותו ועושה מעשים מופלאים... (סוטה מט.).

כל איש ואישך מתורגמין בעל (שמות טו ג), כל איש שבמקרא לשון גבור גדול הוא (משלי יח ד), כל אנשים שבמקרא לשון חשיבות (במדבר יג ג).

אישון: השחור שבעין, שהמאור יוצא הימנו (דברים לב י), הוא השחור שבעין שהאור תלוי בו ועל שם שחרוריתו הוא קרוי אישון, לשון חשך. והקב"ה הכין לו שומר את ריסי העין המכסין אותו תמיד (תהלים יז ח), שחור של עין שהוא דומה לחושך, כמו אישון לילה (משלי ז ב).

איתון: שער האיתון — משמש כניסה ויציאה לכל באי העזרה (יחזקאל מ טו).

איתן: קשה (דברים כא ד, משלי יג טו), תקיף (ירמיה ה טו). באיתן — בחוזק (בראש' מט כד); לאיתנו — לתקפו הראשון (שמות יד כז).

אַךְ: א) מכה וכפיה, אכף ואימה (איוב כג ו), מכה (ב"מ נט:). ב) אך חלק — אכין ורקין מעוטין. ואיכא דאמר אך הוא חץ בגימטריא דאח"ס בט"ע גי"ף דכ"ץ... (פסחים ה.).

אכונגרא: מסדר שולחנות (מו"ק יב.); אכונגרא דמלכא — מושיב המנות לפני השרים (כתוב' סא.).

אכוורנקא: אילן שצילו מרובה ונוטעין אותו השרים ועושין אצטבאות תחתיו סביבותיו להתלונן תחתיו בימות החמה ולשמח שם (ערובין כה:), כמין אכסדרה או קובה שבונין המלכים בתוך פרדס שלהם (כו. רש"י מציין שמצא פירוש זה בתשובות הגאונים, וישר בעיניו מאד), כשנולד בן למלך היו נוטעין אילן לשמו, ויום שממליכין אותו עושין לו כסא ממנו. ל"א אילן גדול המיסך על הארץ לטייל המלך תחתיו, ודומה לו בעירובין... (תענית יד:), אילן שצילו נאה, כגון אילן שכופפין אותו על גבי כלונסות ויתידות והמלכים אוכלין תחתיו בימות החמה ומתעדנין בה במיני שמחות (מגלה ה:).

אכזב: מקור פוסק (ירמיה טו יח).

אֵכֶל: מאכל (מלאכי א יב, איוב כ כא, סוכה כו:).

אכל — קל: ממעט באויר (יחזקאל מב ה). תפס („אוכל אמה", ב"ב יד. זבחים נד.).

— פועל: אוּכַּל — נאכל (שמות ג ב).

אוכלא: הולי (עבודה זרה כח:).

אכלבא: אוצר של חטים (תענית כד. ב"מ סג:).

אכם — התפעל: הושחר על־ידי האור (סוטה טו:).

אכן: באמת (ש"א טו לב, ירמיה ג כג), באמת יש לדעת (תהלים סו יט), לשון אבל בכל מקום (ישעיה נג ד).

אכסדרה: מקורה בגג חלק כעליות שלנו, ואינו משופע, והוא קירוי שבכל הש"ס (ערובין כה:), פרוזדור שלפני בתים (יומא יא:), פתוחה היא, ואין לה דופן לצד החצר ויש עליה תקרה (סוכה יז.), שלש דפנות סתומות בלא פתח והרביעית פתוחה לגמרי מתחת אבל למעלה יש דופן מעט (מנחות לג:), אכסדרה אין לה מחיצה רביעית (מנחות כח:). אכסדרה דבי רב — דפנות סביב לה, אלא שמוקפות חלונות; אכסדרה רומייתא — מוקפת דפנות נמוכות שאינן מגיעות לתקרה (ב"ב יא:).

בסוכה ג: פורטקא בלע"ז, וכן לועז רש"י בית־שער, סוכה ח: ב"ב יא:

אכסלגייא: עור שלוק וקשה (זבחים צד.).

כנראה שם מקום הוא, כהשערת התוספות בחגיגה כו: שם משמע שכלי עץ הוא, לא כבמסכת זבחים. בחגיגה ובמנחות צז לא פירש.

אכסנאי: אורח (שבת כג.).

אכסניא: א) חיל של מלך שמטיל על בני העיר לזונם בשובם ממלחמתו (ברכ' מז.), חיילותיו של מלך, ומטיל מזונותיהן על בני המדינה (סוכה לה:), חיל של מלך המוטל על בני העיר לתת להם אכסניא בבתיהם (ב"ב יא:), חיל של מלך ישראל ומטילו על בני העיר לפרנסו (שבת קכז:), חיל הבא למלך ישראל להלחם על אויביהם, וישראלים הם (ערובין יז:), חיילות של מלכי ישראל שמטילין אותן על בני העיר לזונן, והוו להו כעניים שהרי אינן בבתיהן (לא:), חיילות מלכי ישראל המוטלין על בני העיירות לזונן, להגין עליהם מאויביהם (פסח' לה:). ב) אשת אושפיזא (ב"מ פז.).

בערובין ובפסחים העירו התוספות שלפי הירושלמי חיילות של נכרים הם, אך ברור שיש גם אכסנייא של ישראל, וכן בתוספות ברכות מז.

אכסניות: ארץ נכריה (סוטה לו:).

ברש"י — באכסנאה, אבל בפי' שבע"י — באכסניות, וכן בגמרא.

אכף: כפייה (איוב לג ז).

אכף — קל: כפה ותבע (משלי טז כו), כפף (סנהד' צט:).

אכפת: לא איכפת לי — איני חושש (תענית ה:).

אכר: מנהיג המחרישה (ישעיה סא ה, יואל א יא), מנהיג שוורים (עירובין פב:).

בירמיה יד ד פירש רק בלעז, וענינו בוקרים.

אל: אלים — גבורים וחזקים (איוב מא יז); מי כמוך באלים — בחזקים, כמו ואת אילי הארץ לקח, אילותי לעזרתי חושה (שמות טו יא); בני אלים — לישנא דתקיפי, כמו ואת אילי הארץ לקח (ר"ה לב. — תהלים כט). — ארזי אל — ארזים חזקים (תהלים פ יא). יש לאל ידי — יש כח וחיל בידי (בראש' לא כט), אין לאל ידנו — אין כח בידנו (נחמיה ה ה). לא אל — דבר שאינו אלוה (דברים לב כא).

כל אל שהוא קודש על שם עזוז ורוב אונים הוא (בראשית לא כט).

אין לתמוה שרבנו כורך ביחד בני אלים עם אילי הארץ, שכן גם במקרא יש אלים במקום אילים. ע"ע איל.

אלא: א) אין רשאי... אלא אם כן נענה — שיודעין הן שנענה (תענית יד:), כלומר אלא אם כן בטוח במעשיו שהוא נענה בתפלתו (מגלה כב:). ב) ואלא כמאן — כלומר לא הוצרכת לשאול (חולין קטז:).

אלגביש: אבני אלגביש — אבני ברד גדולות, ואומר אני לפי שהן מזהירות ככל אבני גביש הוא מדמה אותן אל גביש שהיא אבן טובה... (יחזקאל יג יא, וכן לח כב).

אָלָה: שבועה („קול אלה", ויקרא ה א); קללה („שבועת האלה", במדבר ה כא); שבועת שוא (ישעיה כד ו), שבועת שקר (ירמיה כג י). יתן ה' אותך לאלה — שיהיו הכל מקללין בך, יבואך כדרך שבא לפלונית (במדבר ה כא), ולשבועה — שיהיו הכל נשבעין בך לא יארע לי כדרך שאירע לפלונית... (שם). והיתה האשה לאלה — שהמקלל שונאו אומר תהא כפלונית (ברא' כו ד — במדבר ה), כמו שפירשתי, שיהיו הכל אלין בה (במדבר ה כז).

אֵלָה: מין אילן סרק (בראשית לה ד), מין אילן שקורין אולמ"א בלעז (— ישעיה א כט), אולמ"א בלעז, שענפיו מרובין ונוטעין אותו לצל (הושע ד יג. ביחזקאל ו יג — לעז אחר).

אַלָּה: מקל (פסחים נז.), מקל גדול (ביצה לג:).

אלה — קל: קלל (שופ' יז ב); אלי — קונני (יואל א ח, סנהדרין קד:), קונני ובכי (תענית כט.)

אלוה: ומבשרי אחזה אלוה — לשון משפט ויסורים (איוב יט כו).

אלהים: א) דיין (שמות כב ז, ברכות ס: אבות ג ו — תהלים פב), אין אלהים אלא דיין (ל' חז"ל, שמות כ א), בית דין (ל' חז"ל, כא ו). נתתיך אלהים לפרעה — שופט ורודה, לרדותו במכות ויסורין (שמות ז א), תהיה לו לאלהים — לרב ולשר (כת"א, ד טז), לשון שררה ורבנות כמו נתתיך אלהים לפרעה... כי המשפט לאלהים הוא, דהיינו דיינין (סנהד' נו: בדברים א לא פירש כן, כי לפי הפשט הוא שם לשון אלהות), נשיא (חולין צב.). אלהיה לוקה עמה — שרה המליץ בעדה, כגון סמאל שהיה שר על עשו (סוכה כט.). ב) מלאכים (תהלים ח ו. פב ו, דניאל ה יא). מחנה אלהים דיעקב יש לומר מרוב חיילות קראו מחנה אלהים (דה"א יב כב). ג) האלהים! — שבועה (סנהדרין עב.).

בני האלהים — בני השרים והשופטים. כל אלהים שבמקרא לשון מרות, וזה יוכיח: ואתה תהיה לו לאלהים, ראה נתתיך אלהים (בראשית ו ב). נגלו אליו האלהים — במקומות הרבה יש שם אלהות ואדנות בלשון רבים, כמו אדוני יוסף, אם בעליו עמו, ולא נאמר בעלו. וכן אלהות שהוא לשון שופט ומרות נזכר בלשון רבים (לה ז). התעו אותי אלהים— בהרבה מקומות לשון אלהות ולשון מרות קרוי לשון רבים: אשר הלכו אלהים, אלהים חיים, אלהים קדושים... (בראשית כ יג).

הנסה אלהים — הכי עשה נסים שום אלוה (דברים ד לד).

לפי זה הוא חול ולא קודש, ולא כן דעת חז"ל. גם אנקלוס לא תרגם כן. דונש אמר שלשון חול הוא, אך הראב"ע כתב: יש אומרים שהוא לשון חול, וחלילה חלילה, רק לשון קדושה.

אֵלוֹן: מישור (בראשית יד ו, שופטים ט ו ולז, ש"א י ג).

תרגום אֵלוֹן מישרא. גם אַלוֹן פירש"י מישור (בראשית לה ח). ע"ע איל פארן.

אַלוֹן: מין עץ סרק (ישעיה מד יד, יחזקאל כז ו), קיאניי"א בלעז, שגדל בו פרי שקורין גלאנ"ץ בלעז (הושע ד יג), אגלנ"ט בלעז, והוא מאכל חזיר יער, ובלשון אשכנז איכל"ן, וגם בני אדם אוכלין וצולין אותם באש כמו ערמונים (קדושין מז.), פרי הוא שקורין גלאנ"ץ (חולין יב:).

לכאורה יש שלש סתירות בפירוש רבנו: א) פעם פירש שאלון הוא אילן סרק, ופעם שיש בו פרי; ב) הוא העץ וגם הפרי; ג) בדרך כלל ציין שבלעז נקרא קיאניי"א, הוא שמו הצרפתי של אלון, ובמנחות סג ציין שגלאנ"ץ גדלים באלונים שקורים קשטניי"א (הוא הערמון), כדמתרגמינן כאלה וכאלון כבוטמא וכבלוטא, עכ"ל. אולם שלש הסתירות מתישבות על־נקלה: א) פרי האלון אינו מאכל לבני אדם, ומלת גם תוכיח, שכן אין בני אדם אוכלין אותו אלא בשעת הדחק; ב) שמות רבים משמשים גם לעץ גם לפרי (תפוח, אתרוג, תאנה ועוד), וע"ע אתרוג, תאנה; ג) הרד"ק בספר השרשים כתב: כאלה וכאלון הוא הנקרא בערבי בלוט, ובלעז גלאנ"ץ, והערמון נקרא בערבי ש"ך בלו"ט, כלומר מלך האלונים והוא הערמון.

גם בלוטא לועז רש"י גלאנ"ץ, וכן מקובל בימינו. ע"ע בלוטא, פיסתקא. בימינו מבחינים בין אלון לפריו (בלוט) ולערמון. אך ראוי לציין ש ב י א ל י ק, בתרגום דון־קישוט, השתמש באלון גם במובן פרי האלון.

אלונטית: טיול"א, ונראה לי בגד שמסתפגין בו (שבת מ:), סדין שמקנחין בו (קמז.), סדין שמסתפגין בו כשיוצאין מבית המרחץ (עיר' פז:), בגד להסתפג בו (מנחות עב.).

אלונקי: נותן זרועו על כתף חברו וחברו על כתפו, וזה בכסאו יושב על זרועותם (ביצה כה:).

אלוף: א) לשון אַלוּף ולמוד (זכריה ט ז); אלופי — רבי (סנהד' קו: — תהל' נה). ב) ככבש אלוף — דונש ויהודה בן קריש פתרוהו ככבש ופר, ואלוף כמו שגר אלפיך. ומנחם פתר אלוף כבש גדול. ויונתן מסייעו שתרגם כאימר בחיר (ירמיה יא יט).

בתהלים נח ט מובא בפירש"י שמנחם הוא שפירש אלוף פר („ככבש ואלוף הוא שור"), אך יתכן שלא דברי רש"י הם, אם כי גם הפירוש לאיוב כד יט מסייע לאמור בתהלים.

אלח — נ פ ע ל: נהפך לקלקול (תהלים יד ג), מעורבב (איוב טו טז).

אַלְיָה: א) זנב של רחלים (שבת נג:), זנב כבש ואיל (חולין יא.), זנב (חולין קכב.). ב) בשר שמן מאד (יומא פג:); בשר שבסוף האוזן (כתובות ה:). אליה וקוץ בה — כלומר דבר תנחומים יש כאן, אבל יש בתוכה דבר קשה (ר"ה יז.).

אִלְיָה: קינה (תענית כט. ערכין יא:).

אליון: בוהן יד (גטין סט.).

אליל: לשון אַל, כלא הוא חשוב (ויקרא יט ד), לשון אַל, דבר שאינו (ירמיה יד יד, וכן זכריה יא יז).

כל אליל שבמקרא לשון אל, ורבותינו פירשו זה גיד הצואר שאין לו רפואה ושמו אלל (איוב יג ד).

אלים: עב (ברכות לא: „אלם", שבת קנא: ב"ק נה. ב"מ מג.); אלימי — בעלי זרוע (קדושין נט.).

אליסטון: ענבים שנתבשלו בחמה יותר מדי (מנחות פו:).

אליתא: קיסמים דקים (יומא כד: מה.).

אלל: גיד הצואר שהוא קשה ואינו ראוי לאכילה (זבחים לה.), גיד השדרה והצואר והוא רחב ולבן וקשה מאד (חולין קכא.).

הפירוש בחולין אמור במלת „מרטקא": בגמרא שם — מאי אלל? ר' יוחנן אמר מרטקא. לפי ר"ח והתוספות ענינו בשר מת. ע"ע אליל.

אֲלֻמָּה: עומר (בראש' לז ז), עומר גדול (ב"מ כב:).

אלמוני, ע"ע פלוני.

אלמנה: ימותו כל בני אלמנה — כלומר ימות הבעל והיא תהא אלמנה, ואח"כ ימותו בניה (נדרים סו:). דלת אלמנה — דלת שהיא אלמנה מתקוניה (ערובין קא.).

אלף: א) אלפים — שוורים (ישעיה ל כד, משלי יד ד). שגר אלפיך — ולדי בקרך (דברים ז יג). ב) שלשת אלפים משל — שלשת למודי משלות, שלש פעמים כתוב משלי שלמה בספר משלי (מ"א ה יב).

מה שהוסיף — „ומדרש אגדה שהיה אומר בכל פסוק שלשת אלפים משל" — מעיד שרבינו חשב לפשט את פירושו זה, לשון אלוף ולמוד, וכנראה פירש כן לפי שלא הגיעו אלינו שלשת אלפים משל.

אלף: באלף בית — אותיות של ראשי התיבות (יומא לז:), כלומר ראשי התיבות (גטין ס.).

אלף — ק ל: למד (משלי כב כה).

— פ ע ל: מלמד (איוב לה יא וערובין ק: שבת קד.).

— ה פ ע י ל: עושה פרי לאלפים (תהלים קמד יג).

אלפא: אלפא לסלת — כשם שהאלף היא ראש לכל האותיות כך סלת של אלו המקומות ראש לכל הסלתות. ענין אחר אלפא אלף, היינו אחד, כך סלת

של שני מקומות מיוהדין לכך שסלתן מובחר, עיקר מכל הסלתות. כך שמעתי (מנחות פג:).

אִלְפָּא: אניה (ערובין נג:), ספינה (ע״ז י:).

אלפס: קערה (ביצה לב.).

אלץ — פ ע ל: ותאלצהו — דחקתו (שופ׳ טז טז), לשון דוחק ומצוקה (סוטה ט: — שופ׳ טז).

אלקום: אין נצב לעומתו, אין עומד עמו (משלי ל לא).

אלקפטא: דוכוס (זבח׳ צו:). מלכא ואלקפטא — שני מלכים הם, ומלכא חשיב מאלקפטא (שבועות ו:).

אָם: אם לא — לשון באמת (ירמיה מט כ), לשון שבועה (ירמיה טו יא, יחזקאל ג ו).

אֵם: א) בית הריון ונקראת טרפחת ושלפוחית, ובלעז מטרי״צה (סנהד׳ לג.), מטרי״ץ של בהמה שהולד מונח בה (חולין נד.), רחם (בכורות כח:). ב) אמהות — שרשים (ערובין נו.). ג) יש אם למקרא — בתר קרייה אזלינן דהיא עיקר (סנהד׳ ד.). יש אם למסורת — כמה שכתב משה ומסר בספר תורה לישראל הוא האם והעיקר, ולא כמה שהוא נקרא (סוכה ו:).

אֹם: מנחם פתר לאומים ואומים וגויים כלם קרובי ענין (תהלים ב א).

אמא: אומנת (שבת קלד.).

אמבוהא: גדודי בני אדם (יומא פז.), סיעת אנשים (סנ׳ ז:). אמבוהא דספרי — גדודי אנשים ונשים רגילים להלך במבוי של מלמדי תינוקות, שהתינוקות ואמותיהם מצויין אצלם (סוכה נה.).

אמבטי: כלי שרוחצין בו כל הגוף (חגיגה טו.), כגון בריכה עשויה בקרקע שהמים נכנסים שם ונאספים (שבת מ:), מרחץ (נדה ס:). אמבטאות — בתי מרחץ גדולים (שבת מ.).

אמברי: אוצרות (תבואה ויין, — כתובות קה. גטין נו.).

אמגוזא: אגוז (ברכות סב. מגלה כד: גטין סט.).

אמגושי: מכשף האוחז את העינים וגונב את הלבבות (סוטה כב.), מכשף (יומא לה. סנהד׳ לט.), פרסי מכשף (סנהד׳ צח.), מסיתים ומדיחים המשניאים אותנו (שבת קלט.).

כן נוסחת הפירוש בגמרא, ובעין־יעקב — המינים המשניאים. חז״ל נחלקו בדבר האמגושי (שבת עה): חד אמר חרשי (ופרש״י — מכשף), וחד אמר גדופי (ופרש״י צדוקי האדוק בעבודת אלילים ומגדף תמיד את השם ומסית אנשים לע״א).

אומדנא: אומד הדעות (כתובות נה.).

אָמָה: שפחה (שמות ב ה).

אַמָּה: א) מרדע של עץ („מתג האמה", ש״ב ח א). ב) ששה טפחים בינוניים (ערובין מח. פה:), ששה טפחים, והטפח ארבע אצבעות (פסח׳ קט:), מקל של מדה, קנה מדה (פסח׳ פו.). ג) אצבע ארוכה מכולן, ממנה מודדים כל אמות הבנין והכלים (מנחות יא. וכן כתובות ה:). ד) אמת המים (תמורה לד.).

אמות שוחקות — בטפחים גדולים; אמות עצבות — מצומצמות (עירובין ג:). אמת הבנין — מקל שהוא אמה אורך ומודדין בו אורך הבתין, שהיו קוצצין עם האומנין כך וכך אמות בכך וכך דמים (שבת לא.).

נחלקו חכמים בדבר שעור האמה (ערובין ד: סוכה ה:): לדעת ר׳ מאיר כל האמות היו בינוניות, ולדעת ר׳ יהודה — אמת בנין בת ששה, אמת כלים בת חמשה טפחים; ועוד היתה אמה בת ששה טפחים וחצי וגם בת ז טפחים.

אמות הספים — אילות ספי. הם מזוזות הפתח שנמדדות במדות אמות לגובה ולרוחב (ישעיה ו ד).

אמת המים — לפיכך היא נקראת אמת המים שעמוקה אמה ורחבה אמה (ב״ק נ:), סילון של מים בעזרה (ע״ז מד.), סילון שהיה עובר בעזרה (פסחים כב.), סילון שבעזרה היוצא לנחל קדרון (יומא נח:).

אמת הרחיים — כל בנין מושב הרחיים קרוי אמת הרחיים (ברכות יח:) כל בנין העמדת הרחיים מקום מושבן קרי ליה אמת הרחיים (ערובין פט.) העץ שהרחיים בנויה עליו (מועד קטן י:).

אמום: אימום שלהם של עור היה כעין מנעל וממולא מתוכו שער ופיו תפור, ובו היו עושין המנעלים כמו שעושין הרצענין שלנו בדפוס של עץ (סנ׳ סח.), פורמ״ה (שבת קמא:).

אמודאי: מלומד לשוט בנהרות (ר״ה כג.).

בנו״ג בר אמוראי, אבל גירסת הערוך — אמודאי — היא השגורה בפינו, וגם פירושו הוא המקובל: „איש בקי לצלול במים אדירים עד הגיעו אל חול אשר בקרקע הים".

אֵמוּן: גדול, לשון ויהי אומן, ד״א לשון אמונה (דברים לב כ).

אָמוֹן: גדולה, לשון האמונים עלי תולע (משלי ח ל). אמון מנא — השר אמון, יש שהוא לשון גדולה... (ירמיה מו כה). נא אמון — אלכסנדריה של מצרים, שהיתה אומנת מלכי מצרים. אמון לשון פדגוג (נחום ג ח).

אמונה: בדין („ואמונה עניתני", תהלים קיט עה), קיום (דה״א ט כב). ויהי ידיו אמונה — באמונה פרושות השמים, בתפלה נאמנה ונכונה (שמות יז יב).

אמונים: מאמינים (תהלים לא כד).

אמורא: תורגמן (מו״ק כא.), מתורגמן לדרוש דרשה (ביצה ד.), מתורגמן העומד לפני חכם הדרשן, והחכם לוחש לו לשון עברית והוא מתרגם לרבים לשון שהן שומעין (יומא כ:), מי שהיה עומד ומשמיע לרבים מה שראש הדרשה לוחש לו (חולין טו.), מתורגמן לחזור ולדרוש (גטין מג.), מתרגם לרבים מה שלוחש לו בשעת הדרשה (סוטה מ.).

אמורים: אימורי פסח — כגון כליות ויותרת הכבד (פסחים צה:); אימורי צבור — קרבנות האמורים בצבור בשבת (פסחים עא:); אימורי רגלים — עורות של עולות וחזה ושוק של שלמי חגיגה הבא מחמת הרגל (סוכה נה:).

לשון חז״ל בסוכה „אמורי הרגלים... מה שאמור ברגלים״, הרי שפירשוהו מלשון אמירה, ולזה כון רבינו בפירושו בפסחים.

אמיד: עשיר (כתובות מט: פה: בבא קמא סב. קיז: בבא בתרא ח: שבועות מו:), עשיר... סתם עשיר אומדים אותו בני אדם, זה ככה וזה ככה, אבל עני אין אדם אומדו (גטין נב:).

יושם נא לב ללשון הזהב של פירוש רבנו בגיטין.

אמיר: ענף (יש׳ יז ו), יער, מקום אילנות (יז ט).

אמיתא: מינט״א בלעז (שבת קמ. וכן לועז ניניא, שבת קכח.).

אמל — קל: מה אמולה לבתך — מקולקלת, וכן היהודים האמללים, כי אומלל אני (יחזקאל טז ל).

אמלל: חרב (ישעיה טז ח), נכרת, פסק פריו (יואל א יב), נשחת ודל כח (תהלים ו ג), ענין חלשות ורפיון (נחמיה ג לד), שפל (סנהדרין סו.).

אָמֵן: אמן אמן — קבלת שבועה (במדבר ה כב). אמן חטופה — שקורין את האלף בחטף ולא בפתח ואומר אָמן והוא צריך לומר אָמן (ברכות מז.); אמן יתומה — שלא שמע הברכה אלא ששמע שעונין אמן (שם); אמן קטופה — שמחסר קריאת הנון שאינו מוציאה בפה שתהא ניכרת (שם).

לדעת הגאונים, שהובאה בערוך, אמן חטופה היא שחטף וענה אמן קודם שתכלה ברכה מפי המברך: אמן קטופה שפסק אמן לשני חלקים.

אמן — נפעל: נתאמת ונתקיים (בראשית מב כ).

— פעל: מרגיל ומכוין (שבת קג.).

— הפעיל: מאמינים בהקב״ה — בוטחין בו לוותר ממונם לנוי הדור מצוה ולצדקה ולהוצאות שבתות וימים טובים (סוטה מח:).

אמנם: אמת (בראשית יח יג). האמנם — לשון אמונה הוא (תהלים נח ב).

אומצא: בשר בגחלים (שבת קט:), בשר חי (קמ.), יש בני אדם שדעתן יפה ואוכלים בשר חי וקרו ליה אומצא (קמב:), אינו צלי כל כך בתנור אלא מולהו מאד וצולהו כל דהו על גחלים (חולין כט.), בשר מעט בגחלים (קדושין ל.), מעט בשר (ע״ז כב:), חתיכת בשר (גטין סט. חולין קז:). אומצא כשהוא חי אוכלין אותו בלא מלח (שבת קכח.).

אמצע: השכר לאמצע — חולקין בשוה (כתו׳ צג:).

אֹמר: מאמר (חבקוק ג ט, תהלים סח יב), גזירה (תהלים עז ט.), אמרי פי — דבר שגזרתי (תענית ה: — הושע ו).

אמר — קל: כי תשמע... לאמר — אומרים כן (דברים יג יג), יומרוך — מזכירים שמך (תהלים קלט כ). אומרים לרע טוב — משבחים את הרשעים (סוטה מז:), במקום שאמרו להשכיר — שהתירו להשכיר (מכללא איתמר, פסחים ו.).

אמרה פרה — מצינו מחשבה שהוציא הכתוב בלשון אמירה, כגון ודובר אמת בלבבו, ויאמר עשו בלבו (נזיר י.).

חז״ל הקשו שם על לשון המשנה ואמרו „כסבורה פרה זו״ וכו׳ ורבינו הביא גם דוגמאות מן המקרא, אבל בכתובים שהובאו נאמר בפירוש בלב, ואין בהם, אפוא, משום ראיה נצחת. ואלו הכתוב שבר:ת פרק ב מסייענו יותר, ושם פירש רש״י ותאמר — בלבה.

— הפעיל: האמרת — אין לו עד מוכיח במקרא, ולי נראה שהוא לשון הפרשה והבדלה... (דברים כו יז), לשון חשיבות ושבח (ברכות ו.), שבחת (חגיגה ג.), ייחדת (גטין נז:).

בכל המקומות — פרט למסכת גטין — מביא רש״י כראיה גם את הכתוב „יתאמרו כל פועלי און״. ריב״ג, ראב״ע ורד״ק פירשוהו לשון גדולה וגובה, כמו בראש אמיר, וסופו של הכתוב — ולתתך עליון — יוכיח. רשב״ם ור׳ יהודה הלוי פירשו מלשון אמר, כלומר גרם לאחר שיאמר ויבטיח. החדשים חלוקים בדעותיהם, ורובם מפרשים לשון הבטחה. חז״ל דרשו „אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם״, ופירש״י חטיבה — שבח.

— התפעל: לשון תפארת (— דברים כו יז), השתבח (תהלים צד ד וברכות ו וחגיגה ג.).

אמרא: שה (ברכות סב.), טלה (תמורה כד:).

אמרה: א) גזירה (איכה ב יז). ב) שפה (תענית יא: ע״ז לד.), תחלת הבגד, שאורגין בו ערב ממין אחר לאימרא (שבת קה.). אומריות — לשון שפה, כמו אימרא (— ויקרא יג נב).

אמרכל: אמר כולו, על פיו נחתך כל צורך הקדש (פסח׳ נז. פירוש נוטריקון, לפי חז״ל).

אמש: לערב (ערובין מג.), בערב (פסחים עב:), בין הערבים (ביצה כא.) היום כשהעריב בין הערבים קרי ליה נמי אמש שאין זה אלא לשון ערבית (סנ׳ מד:).

בפרושו למקרא לא טרח לפרש אמש מהו.

אמש — הפעיל, ע״ע משש — הפעיל.

אמת: תורה (לפי דרשת חז״ל, בכורות כט.). כאמיתה של תורה — כספר תורה עצמו (מגלה טז:). באמת — כלומר מסכים אני עמכם (יומא סט:), בברור (סנ׳ צב:); באמת אמרו — כל באמת הלכה היא ואין חולק בדבר... ואין להסס ולגמגם בדבר (סוכה לח, ב״מ ס.).

לשון חז״ל: כל באמת אמרו הלכה היא.

חסד ואמת — חסד שעושין עם המתים הוא חסד של אמת, שאינו מצפה לתשלום גמול (בראש׳ מז

כט). כל לשון אמת ואמונה אמונת הבטחה, שמאמין ומבטיח הבטחתו (תהלים ק ה).

חותמו של הקב"ה אמת — אמצעית לאותיות, וראשונה ואחרונה על שם אני ראשון ואני אחרון ואני הוא (שבת נה.), אמת משמע מסכים אני עמהם בתקנה זו. כשהמלך נאות ומסכים עם עבדיו חותם עמהם בתקנתם את חותמו (סנהדרין סד.).

אמתא: טרקיה אאמתיה — נשכו בגידו (מו"ק יז. בפי' שבע"י. ברש"י בגמרא — נשכו באמתו).

אמתחת: שק (בראשית מב כז).

אמתי: מסכים על האמת ושונא את השקר (יומא סט:).

לשון הגמרא — מתוך שיודעין בהקב"ה שאמתי הוא, לפיכך לא כזבו בו. רבינו דייק בפירושו, כי אמתי ענינו גם קיים באמת, והוראה זו בלבד אינה הולמת שם את הענין.

אמתלא: משל וטעם (כתובות כב:).

אנא: לשון בקשה ותחנה (נחמיה א ה).

אנבא: תולעת. ל"א כמו איניבא (תענית כב: ע"ע יניבא), ביצי כנים (נזיר לט. ע"ז ג:).

אנבגא: כוס שהוא רביעית (קדושין ע. ע"ע אנפק).

אניגרא: חריץ קצר העשוי להוליך המים לשדות (ערובין ק. ע"ע נגר — נגרא), אמת המים שהמשיכוה מן הנהר הגדול אל השדות על פני הבקעה כולה (ב"מ ק"ז:).

אנגריא: עבודת שר העיר (יומא לה:), עבודת המלך (סוטה י. ב"מ עח.) עבודת בית המלך (סנהד' קא:), עבודת המלך המוטלת על יושבי כרכים לעשות מלחמה ולצאת בצבא וליטול בהמתן לעבודתו (ע"ז ב:). עביד אנגריא — נשתעבד בהן להביא מים ומזון (בבא קמא לח:).

אנדיפי: א) כלי חרס ולו שני דדין, אחד למעלה ואחד למטה, וכשרוצה למלאותו סותם את הדד התחתון. ולשון אנדיפי שתי פיות כדתניא מעלין בדיופי, ובתוספתא גורס באנדיפי (שבת פו:). ב) פדחת (שם).

אנדכתרי: תכשיט, ורוקמין עליו צורות במחט כעין ברושדי"ר בלע"ז (גטין כ.).

אנדרטא: צורת המלך שעושים לכבוד המלך (שבת עב:), צורת הצלמים שעושין על שם המלך שמת (מו"ק כה:), צלם דמות המלך (ר"ה כד:), כשהמלך מת עושין צורתו בפתח השער לזכרון (ע"ז מ:), צלם (מג:).

ר"ח פירש אנדרטא — צורת איש, וכן בערוך.

אנה: עד אנה — עד היכן (במדבר יד יא).

אנה — קל: לשון אונן ואבל (ישעיה יט ח).

— פעל: זימן (שמות כא יג).

— פועל: קרה (תהלים צא י), אירע, נזדמן (משלי יב כא).

— התפעל: מבקש תואנה להתגרות, לשון עלילות (מ"ב ה ז), מזדמן למצוא עילה (— שמות כא יג).

אניגרון: מין מאכל הוא ונותנים לתוכו שמן, ושנוי במשנה בכמה מקומות (ברכות לה:), סתם אניגרון מי שלק תרדין, כדאמרינן אניגרון מיא דסילקא (שבת קט:), אנגרון ואכסגרון שנותנים בו יין ושמן (יומא עו. ומעין זה גם בפירושו לשבועות כג.).

אניגרון יש בתוספתא ובגמרא, ולא במשנה.

אֱנוֹשׁ: איש (תהלים נה יד).

אָנוּשׁ: נעכר בחולי רע (ישעיה יז יא), חולה (ירמיה טו יח, מיכה א ט, איוב לד ו), לשון חולי (ירמיה יז ט), לשון חלישות (דניאל ז ד — תהלים ט כא).

אנחותא: כפישה או אנחותא — כלים של בלאי חמתות (גטין סב.), כלים שאין להם בית קבול, כגון נסרים (נדה ז.).

אנטיכי: בי כירי — חלל יש בכירה אצל חלליה שהגחלים בו ומים נתונים בחללה השני, ואף על גב דדמי למוליאר מיהו כירה דופנה עב והאור תדיר בתוכה כל ימות החול ודופנה חם מאד ומוסיף הבל במים ואע"פ שגרופה מן הגחלים (שבת מא.); בי דודי — יורה גדולה, עושין לה שני שוליים ונותנין גחלים בין שניהם והמים על העליונים (שם).

בגמרא שם נחלקו האמוראים בפירושה של אנטיכי: רבה אמר בי כירי, רב נחמן בר יצחק אמר בי דודי.

אני: אניה (מ"א ט כו). אני שיט — אניה השטה במים (ישעיה לג כא).

אניה: ספינה (דברים כח סח).

אנין: איניני הדעת — שאינם יכולים לסבול שום דבר מיאוס (— סוכה כט.).

אניץ: אניצי פשתן — ע"ע אונין. בסוכה יב: ובב"מ כא. — רישט"א בלעז.

אנך: בלשון ערבי הוט, קו המשקולת, העופרת, אשר בה יביט בונה החומה ליישר הדימוס (עמוס ז ז).

בפירושו לבראשית כה ג הובא אנך כנגזר מן נכה רגלים, והוא תמוה בעיני.

אנן — התפועל: אין מתאוננים אלא לשון עלילה, מבקשים עלילה... וכן הוא אומר בשמשון כי תואנה הוא מבקש (ל' חז"ל. במדבר יא א).

אנס: לאונסו — על כרחו (חולין מא.), שהיתה שמועתו שגורה בפיו ומהרהר בה על כרחו, ודוגמתו שמעתי בקדושין (זבחים קב:), פעמים שהוא טרוד ומעין בשמועתו לפני כניסתו למרחץ וע"כ היא שגורה בפיו ובלבו ומעיין בה בבית המרחץ (קדושין לג.).

אַנָס: חמסן (בבא קמא סז.).

אנף — קל: קצף (תהלים ב יב, ס ג, עט ה), כעס (נדה לא. — ישעיה יב).

— התפעל: נתמלא רוגז (דברים א לז, ד כא).

אנפה: דיה רגזנית, ונראה לי שקורין אותה הירו״ן (ויקרא יא יט).

אנפוריא: לשון נוטריקון, אין פה ראיה (ב״מ כג:).

יפה הנוטריקון, אך המלה יונית, והערוך פירש: כלים חדשים שלא שבעתן העין.

אנפילון: בית קטן שלפני טרקלין הגדול (ברכ׳ טז:).

אנפיליא: קלצו״ן של בגד (גטין כה.); אנפילאות — קלצונ״ש של צמר (שבת קכ. ע״ע פוזמקי).

אנפק: כלי מחזיק רביעית (ב״מ פו. ע״ע אנבגא), כוס של רביעית (קדושין ע.), רביעית הלוג (שבת קט:), רביעית, וכן שם הכלי (גטין סט:).

אנפקנון: שמן שעושין מזיתים (מו״ק ט:), שמן שלא נתבשל יפה (מנח׳ פה:), שמן זית שלא הביא שליש (שבת פ: לשון חז״ל שם ובשאר מקומות).

אנפרות: הפסד (שבת פ: גטין מד. חולין קלא.), גזל בעלמא (גטין נח:).

אנק — קל: צעק (ירמיה נא נב).

— נפעל: התמקמק בשתיקה (יחזקאל כד יז).

אנקה: א) כשהורגין את האדם בחץ או ברומח והוא גונח כשמוציא הרומח היא האנקה (— ירמיה נא נב), לשון אנחה שאדם מצטער בלבו... ואב לכולם האנק דום, ואם אנקה לשון צעקה היכן הדממה... (מלאכי ב יג).

ב) הריצו״ן (ויקרא יא ל, חולין קכב.), האנקה מתרגמינן ילא והוא שרץ שקורין הריצו״ן ושערו קשה כמחטין (ב״ב ד. ע״ע ילא וקפוד).

אנקורא: עוף שחור הוא ושל מים הוא ובמצחו חברבורות לבנות, ועל שם כך נקרא אנקורי שהוא מנומר כמו ניקוב (חולין נז.).

יסטרוב מעיר שלפי זה אולי יש לגרוס אנקודא. אך אין צורך לתקן: ע״ע נקר — פעל.

אנש — נפעל: לשון חולי (ש״ב יב טו), חלה (תהלים סט כא).

אסא: הדס (שבת נ: קמו: פסחים נו. סוכה ל. ביצה ו. גטין סח: קדושין יב: סנהדרין מד. חולין מז.).

אסדא: כמו ותשם בסד רגלי, בית הסהר שקורין ציפ״ש בלעז. לשון אחר עצים הקשורים זה עם זה הרבה יחד, ובלשון מקרא קורא אותה רפסודות ובלעז רדיי״ל, ובלשון אשכנז ולו״ס, ומשיטן בנהר להוליכן ממקום למקום, ויכולין להלך עליהן כמו בספינה (ברכות כח:).

אסופי: שנאסף מן השוק (יבמות לז.), ילד מן השוק ולא נודע מי, והמוצאו אספו אל הבית (ב״מ פז.).

אסור: אגודה („איסור לחג״, סוכה מה:).

אסורים: קשרי עבותות (קהלת ז כו), קשורים (שופטים טו יד).

אסורייתא: חבילות קנים ארוכין (בבא בתרא ז.), חבילות של קנים (ביצה ל: חולין נא:), חבילות (ביצה יב:), חבילי קנים שהיו עושים למכור בשוק, ומוכרין אותן במנין (סוכה יג:).

אסטונית: לפני החנויות, שיושבים שם סוחרים (שבת ו:).

ל׳ חז״ל: איסטוונית, סטיו לפנים מסטיו (פסח׳ יג:).

אסטמא: אציי״ר בלעז (כלו׳ פלדה. ברכות סב:).

אסטניס: אדם מעונג ומפונק (ברכות טז:), מעונג (פסח׳ קה.), מפונק ואינו יכול לעשות מלאכה (סוטה יא. ע״ע נקיי הדעת).

אסטרטיא: איסטרטיא של מלכים — רחבה שאחורי פלטין, שם היו מטיילים תמיד (ערובין כו.).

אסטרידא: כמין טבעת שעושין מן עקל או מן רצועה בנקב שבראש הספינה, ואותו קשר מתקיים, וכשרוצה להעמידה קושר רצועה באותה טבעת ומעמידה בה (שבת קיא:).

אסיא: רופא, ואמרי לה תלמיד חכם (פסח׳ קיג.); אסוותא — רופאים (גטין נו:); אסיא דמגן — רופא שירפא בחנם (בבא קמא פ״ה.).

אסימון: כסף שלא נקבעה בו צורה, וקורין לו פלדו״ן בלעז (ברכות מז:), מעה בלא צורה (ערובין לא: פסחים לה:), שאין עליו צורה (שבת קכח.), שאין עליו צורה, פלדו״ן בלעז, זוזים עגולים ומוכנים לצור עליהם את הצורה בחותם שקורין קוי״ן (ב״מ מד.).

לפי זה אין אסימון — כהוראתו המקובלת — מטבע שנשחקה צורתו, אלא רקוע זהב וכסף שטרם נקבעה בו צורה. בערובין לא ע״ב מסיק רבינו תם שלפי הקונטרס נקרא אסימון כל דבר שאינו עשוי כהלכתו, או של כסף ואין עליו צורה, או של עץ ויש עליו צורה עכ״ל. חז״ל אמרו: מאי אסימון? פולסא. ע׳ ערך זה.

אסיף: חג האסיף — חג הסכות, שכל ימות החמה התבואה מתיבשת בשדות, ובחג אוספים אותה אל הבית מפני הגשמים (שמות כג טז), זמן שאתה אוסף תבואתך מן השדה לבית (לד כב).

אֲסִיתָא: מכתשת (מועד קטן כב: כתובות מט:).

אסכרה: חולי המתחיל במעיים וגומר בגרון הנקרא בונמלא״ן (שבת לג.), בונמלא״ן בלעז. פעמים שנקבע בתוך פיו של אדם ומת, לשון כי יסכר פי דוברי שקר, והיא סרונכה, מיתה משונה (תענית יט:).

בברכות מ. פירש״י רק בלעז: בו״ן מלאנ״ט.

אסלא: עשוי כעין כסא טרסקל, אבל עור הפרוש עליו נקוב לבית הכסא (שבת קלח.).

לשון חז״ל: מאי עור האסלא? עור כסוי של בית הכסא (ערובין י:).

אסם: לשון גנזים (ב״מ מב.).

אסמכתא: הבטחת גוזמא שאדם מבטיח את חבירו לסמוך עליו, שאם לא יקיים תנאו יתן כך וכך (ב״מ מח:), הבטחה בעלמא לסמוך על דבריו (סו.), דבר שאינו נותן לו מדעתו, אלא סומך על דבר שאינו, דסבור שהוא יכול לנצח ופעמים שמנצחין אותו (סנהד׳ כד:), סומך על לא דבר (שם), שהוא נסמך על דעתו שהוא ינצחנו (ערובין פב.).

אסנא : סנה (ע״ז כח. כח:).
אסני : שיכר תותים (פסחים קז.).
אסף : כאספי קיץ — כאסיפת קיץ, והם סופי תאנים שהן רעות (מיכה ז א).
פירש מלשון אסף וסוף גם יחד, וכיוצא בזה במקרא: אסף אסיפם.
אסף — קל: ואספת את תבואתה — לשון הכנסה לבית, כמו ואספתו אל תוך ביתך (שמות כג י, לד כב); אסף את חרפתי — הכניסה במקום שלא תראה, וכן אסוף חרפתנו, ולא יאסף הביתה (בראש׳ ל כג); אספו נגהם — הכניסו אורם (יואל ב י, ד טו, — ישעיה ס כ); ויאסף רגליו — הכניס רגליו (בראש׳ מט לג); הטמין (ישעיה ד א), כלה (צפניה א ב, ג יח), לשון כליון (תהלים קד כט: „תוסף רוחם״), ואספת נפשך — לשון כליון (צפניה א ב — שופטים יח). אסופי רעב — טמוני רעב מחמת בושת רעבון ועוני (יחזקאל לד כט).
— נפעל: ויאסף משה — לשון כניסה אל הבית, כמו ואספתו אל תוך ביתך, ואב לכולם יצבור ולא ידע מי אוספם (במדבר יא ל). ואחר תאסף — אומר אני כל האסיפות במצורעים על שם שהוא משולח מחוץ למחנה וכשהוא נרפא נאסף אל המחנה, לכך כתוב בו אסיפה, לשון הכנסה (במדבר יב יד). נאסף אל עמי — על שם שמכניסין הנפשות אל מקום גניזתן, שיש אסיפה בלשון עברי שהוא לשון הכנסה, כגון ואין איש מאסף אותי הביתה, ואספתו אל תוך ביתך, באספכם את תבואת הארץ, הכנסתם לבית מפני הגשמים. וכל אסיפה האמורה במיתה אף היא לשון הכנסה (בראשית מט כט). וירחך לא יאסף — לא יטמן (בראשית ל כג — ישעיה ס), ולא יאסף הביתה — לשון הכנסה הוא (שמות ט יט). ונאספה שמחה — וכלתה (ירמיה מח לג), דגי הים יאספו — לשון כליון (הושע ד ג).
אֲסֻפִּים : כמו ספים (נחמיה יב כה).
אֲסֻפּוֹת : בעלי אסופות — מסמרים שיש להם גולגולת אסופה וגסה, גרוס״ה בלעז. כך פירשו דונש (קהלת יב יא).
אספוגא : רקיק שנותנין בתנור וטחין תחתיו אליה (שבת עה:).
אספלידא: טרקלין יפה (בבא בתרא ז.); אכסדרה (מנחות לג:).
דעת התוספות במנחות שהוא אכסדרה ולא טרקלין.
אספלנית : רטייה (שבת יח.), תחבושת (קלג.).
אספסוף : ערב־רב שנאספו בצאתם ממצרים (במדבר יא ד).
אספסתא : שחת, וקוצרין אותו שלש פעמים בחדש וחוזר וצומח (שבת עג:), שחת של תבואה (ערובין מד: ב״ב כ:), מין זרע הוא לעשב בהמות, ולסוף שלשים יום הוא נגמר ועוקרין אותו וזורעין אחר במקומו, ובתוך ל׳ יום גוזזין אותו ג פעמים (ב״ב כח:), שחת, ירק של חטין (עבודה זרה כח:).
אספקא : כלי (גטין יד.).
אספקלטור : שר הטבחים בלשון יוני (שבת קח.).
אספקלריא : אספקלריא המאירה — מחיצה שהוצצת בין הצדיקים לשכינה, כמראה זו שרואין בה (סוכה מה:).
אספרגוס : א) כוס שהיו שותים בבוקר אליבא ריקנא לרפואה (ברכות נא.), משקין לשתות קודם אכילתו בבוקר (פסח׳ קי:), היו רגילין לשתות כוס אחד ממשקה, העשוי לשתותו שחרית, וקורהו אספרגוס, במסכת ברכות (קדושין ע.). ב) מין כרוב (נדר׳ נג:).
לפי הרשב״ם — משקה מכרוב ויין, כי בלשון פרסי אספרגוס הוא כרוב.
אספרכא : כסף חי (גטין סט:).
אספרמקי : בשמים (שבת קכא: ביצה לו: מנח׳ מג:).
אסקוטלא : א) תמחוי (מו״ק כז.). ב) מדביק אצבע צרדה עם הגודל ומכה בצפורן האצבע (ר״ה כה.).
ר״ח מפרש: כשכופף אדם אצבעו על בוהנו ושומט אותה בכח ומכה את חברו נקראת המכה אסקוטלא.
אסקופה : סף (מנחות לג.).
לא בפירוש איתמר אלא מכללא איתמר, שפעם כתב „חור שבאסקופה״ ופעם — „חור שבסף״.
אסקריא : כלונס עץ ארוך תקוע בלב הספינה, שמניחין עליה מכסה, וילון בלעז (תענית כא.), וילון ושאר כלי הספינה כגון תורן (ב״מ סט:).
בעין־יעקב — במקום מכסה „מכותא״, ואכן בכתוב׳ סט ע״ב פירש״י מכותא — וילון.
אסקריטין : עשויין כצפיחית דמתרגמינן אסקריטון, שלשין עיסתן רכה מאד (פסחים לז.).
אסר — קל: הבש (ברכות כח:). יאסר המלחמה — יערוך לצוות אותה (מ״א כ יד). אסרו חג — קושרים הזבחים והחגיגות (תהלים קיח כז), הקיפו, כמו אסרי לגפן תרגומו יסחר ישראל (סוכה מה. הפירוש נשתנה בעקבות הגמרא). אסרינן — קושרין אותו אל העמוד להלקותו (מו״ק טז.).
אסרא : חק (דניאל ו י).
אסרטיא : סרטיא, רשות הרבים (שבת ק.), דרך כבושה (ערובין יז:), רשות הרבים ט״ז אמה (ב״ק פא:), דרך כבושה לרבים (ב״מ לא.).
ע״ע אסטרטיא, סרטיא.
אסתוורא : קביל״א המפסקת בין השוק והרגל (יבמות קג.), מקום חבור השוק והרגל (מנחות לג.), קביל״א (ערכין יט:).
קרסולים פירש אסתוורא שקורין קבילי״א (יחזקאל מז ג, ברכות נד: חגיגה יג.).
אסתלגנית : שם חבורת מלאכי חבלה (ברכות נא.).

אסתן, אסתנא: צפון (כתובות כג.), רוח צפונית (ברכות נט. עיר׳ סה: קדו׳ יב:), רוח צפונית, שהיא בינונית, לא חמה ולא צנה... יש מפרשים יומא דאסתנא רוח דרומית שהיא צוננת. אמת שרוח דרומית צוננת אבל אסתנא על כרחך צפונית היא... ורוח דרומית היא בל׳ ארמי יומא דשותא (שבת קטז:)

אסתרא: סלע מדינה, שמינית שבסלע צורי, דהיינו חצי דינר (שבת קיט. גיטין מה:), סלע (סוכה כב: כתובות קה. גטין נח. ב״מ פ״ה: חולין קה.).

הסלע הצורי — ארבעה זוזים, אך סלע של מדינה— הוא חצי זוז, וכן נאמר בקדושין יא: עבידי אינשי דקרו לפלגא דזוזא אסתירא. רבינו תם, בסוכה כב: השיג על רש״י והסיק שלדעתו אסתירא שנאמר שם — „כזוזא מלעיל כאסתירא מלתחת״ — הוא חצי זוז. לפיכך הביא פירוש אחר לגמרי לסוגיא דגמרא שם („כאן מלמעלה כאן מלמטה״). אך פירש״י עדיף. גם עצם ההשגה שאסתירא הוא פחות מזוז — יתרה היא, לפי שגם רש״י פירש כן, ומה שכתב „סלע״ היתה כונתו לסלע של מדינה, כעדות פירושו בשבת ובגטין. הרא״ש, בהביאו את השגת רבנו תם, אומר: ואע״ג שאיסתרא פלגא דזוזא אפשר דאסתירא מטבע נחשת ורחב יותר מזוזא, וכן מצאתי כתוב בשם ה״ר ישעיה ז״ל״. גם ר״ח פירש „כאיסתרא שהוא יתר״ (מזוז).

אסתרא בלגינא קיש קיש קריא — סלע אחד בלגינא מתקשקש ומשמיע קול, ואם היה מלא סלעים לא היה משמיע קול (בבא מציעא פה:).

אף (א): א) גם (בראשית יח יג וכג, איוב לו לג, קהלת ב ט). ב) או (איוב לו כט). ג) כל שכן („אף שוכני בתי חמר״, איוב ד יט). אף כי — לשון קל־וחומר וכל־שכן הוא בכל המקרא... (יחזקאל יד כא), כל שכן (יחזקאל כג מ, משלי יא לא, יז ז, יט ז, כא כז, איוב ט יד, טו טז, לה יד), קל וחומר (משלי טו יא, יט י); אף כי אמר — שמא אמר (בראשית ג א); אף על פי שכהן — כלו׳ אפילו הוא כהן (תמורה כ:); אף אני אומר—אף אני יש בידי עוד אחד (סוכה לד.).

אף (ב): א) כעס (תהלים עו ח, איוב יח ד, ברכ׳ סג:). ב) נהיריים (שמות טו ח, ש״ב כב ט, תהלים יח ט); חוטם (ישעיה מח ט, יחזקאל ח יז, ברכות סא:). יצא מאפכם — תקוצו בו, יהי דומה לכם כאלו אכלתם ממנו יותר מדאי, עד שיוצא ונגעל לחוץ דרך האף (במדבר יא כ). אפך כמגדל הלבנון — איני יכול לפרשו לשון חוטם... כי מה קלוס נוי יש בחוטם גדול וזקוף כמגדל? ואומר אני אפך לשון פנים, וזה שהוא אומר לשון יחיד ואינו אומר אפיך, שעל המצח הוא מדבר, שהוא עיקר הכרת פנים... (שה״ש ז ה).

ביאליק, בשירו תחזקנה כתב: „נטפי הדמעות וזעת האף״, והשיגו עליו המדקדקים שהיחיד „אף״ אינו ענין לכאן, וצריך לומר בלשון רבים, כלשון הכתוב: „בזעת אפיך תאכל לחם״. פירש״י הוא מעין התר לשמוש זה.

אפים — משמע פנים, בין שוחקות בין זעומות (ערובין כב.); ארך אפים — מאריך אפו ואינו ממהר ליפרע (שמות לד ו), מאריך רוגז וממתין מליפרע (ב״ק נ:), אינו ממהר להנקם ולריב (משלי טו יח), אינו נוח לכעוס אלא מתגבר על יצרו (אבות ד א); קצר אפים — ממהר לנקום כעסו (משלי יד יז).

אַפָּא: אפי זוטרי — פני קטן, אפי רברבי — פני גדול (חגיגה יג:).

אָפָּא: צבוע (יומא פד: ע״ע ברדלס).

אפד — קל: קשט ותקן חגורה (שמות כט ה. ע׳ ערך אפוד).

אפדה: נוי (ישעיה ל כב). חשב אפדתו — חגור שעל ידו הוא מאפדו ומתקנהו לכהן ומקשטו (שמות כח כ).

אפה — קל: אין לשון אפייה אלא בפת (בראשית מ א), לשון אפייה נופל בלחם ולשון בשול בתבשיל (שמות טז כג).

אפוא: לשון לעצמו, משמש עם כמה דברים: איפה איה פה, מי הוא ואיפה הוא (בראשית כז לג), איה פה (כז לז), לשון יתר לתקון מלה בלשון עברי, אם כן... איה פה תקנה ועצה (מג יא).

רבנו טשטש קצת את התחומים בין איפה לאפוא, שעקר משמעות אפוא הוא אם כן. ואולי בא לידי כך משום שנאמר בבראשית „אם כן אפוא זאת עשו״. עד היום טועים רבים ואינם מבחינים בין איפה לאפוא, וכבר הערתי על זה במדורי „פנת הלשון״ („משמר״, כ״ג אלול תש״ו).

אפוד: לא שמעתי ולא מצאתי בברייתא פירוש תבניתו, ולבי אומר לי שהוא חגור לו מאחוריו, רחבו כרוחב גב איש כמין סינר שחוגרות השרות כשרוכבות על הסוסים, שנאמר ודוד חגור אפוד בד, למדנו שהאפוד חגורה היא. ואי אפשר לומר שאין בו אלא חגורה לבדה... שהחשב הוא החגור והאפוד שם תכשיט לבדו... לכך אני אומר שעל שם הסינר של מטה קרוי אפוד, על שם שאופדו ומקשטו בו... ועוד אומר לי לבי שיש ראיה שהוא מין לבוש, שתרגם יונתן אפוד בד כרדוט דבוץ, ותרגם כמו כן מעילים כרדוטין... חגורה על המעיל (שמות כח ד), כמין סינר של נשים רוכבות סוסים, וחוגר אותו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו, רחבו כמדת רחב גבו של אדם ויותר, ומגיע עד עקביו (כח ו); אפוד בד — מעיל בוץ (ש״ב ו יד).

אפוטרופוס: מכניס ומוציא נכסיו [של אחר] (ברכות סג.), ממונה על ממונו (שבת קכא.); עשאו אפוטרופוס — מסר נכסיו בידו להכניס ולהוציא לסחורה (כתובות כח:); אפוטרופוס של אגריפס — ממונה על שלו ורב ביתו (סוכה כז.).

אפומא: פי ארובה (ערובין ק. חולין נא.), פי העליה (קדושין פא.).

אפון: אפונה — מיושבת ומבוססת, לשון דבר דבור על אפניו (תהלים פח טז), מתגלגלת ושכונה, לשון אופן (סנהדרין קי:).

לדעת רוב המפרשים אין אפונה אלא פעל משרש פון. אך אין לדחות את פירש"י בטענה שהאלף מנוקדת בקמץ, שכן מצאנו במקרא גם בגודה, בבית קמוצה.

אפותא: מצח (שבת קי: תענית כה. יבמות קכ.).

אפותיקי: אם לא אפרע לך חובך ממקום אחר הרי זה לפניך לגבותו (גטין מ:), אפה תהא קאי, כלומר מזה יהא לך פרעון (ב"ק יא: וכן בערוך).

אפידרא: אבן שיש (נדה כח.).

אפיל: מאוחר (שמ' ט לב. תענית ג:), אחרון (תע' ו.).

אפיליון: סדין להתעטף בו כולו (שבת קכ).

פיליום — מעפורת שמתכסה בו (נדה נז:).

אפיץ (אר'): מעובד בעפצים (מגילה יט. גטין יט.), מתוקן בעפצים (מנחות לא:).

אפיק: א) מוצא מים (ישעיה ח ז, ר"ה כד: תענית ח: ע"ז נד:), מוצא (איוב ו טו), מקום מוצא מים (יואל ד יח). ב) חזק (איוב יב כא), חוזק (— בראשית מג לא, איוב מ יח, מא ז, חולין סז:).

אפיקומן: לשון הוציאו כליכם מכאן ונלך ונאכל עוד בחבורה אחרת (פסחים פו.), מצה הבצועה שאנו אוכלין באהרונה. לשון אפיקומן הוציאו והביאו מיני מתיקה (קיט:).

אפיקורוס: שאינו מאמין לדברי רז"ל, כגון צדוקי (חגיגה ה:), מבזה תלמידי חכמים (ל' חז"ל, ר"ה יז.).

בחגיגה נאמר בע"י מינאי במקום אפיקורסים, ובאשמת הצנזורים נתחלפו בכל התלמוד שמות האפיקורסים והמינים והצדוקים.

אפיקורן: דרך הפקר (חולין קד:).

אפיקטוזין: הקיאה, ומיט"א בלעז. כך מצאתי (שבת יב.), להקיא, שותה משקים ומקיא (קכג:), להקיא (קמז.), להקיא, והוא בנוטריקון: אפיק טפי זין, מזון האוכל יותר מדאי מוציא ומקיא (סוכה מ:), ומי"ט, להקיא (בבא קמא קב.).

נוטריקון זה הובא גם בערוך, ע' אפיקטפיזון. אך מלה יונית היא. חביבין הנוטריקין על רבינו (ע"ע אנפוריא). גם הפירוש של אפיקומן אינו אלא נוטריקון (אפיקו מנא), אם כי מלה יונית היא.

אפל: מסתר („לירות במו אפל" תהלים יא ב).

אפן: על אפניו — על כנו (משלי כה יא), על מכוניו (— תהלים פח טז).

אפונדה, ע"ע פנדה.

אפס: א) כלייה (ישעיה לד יב), לשון חדלה וכלייה (סנהד' סד:). ב) על כרחך (במדבר כב לה). ג) ואפסי עוד — אין זולתי (ישעיה מז ח), אפס זולתי (צפניה ב טו); באפס יד — באין כח (דניאל ח כה); אפס (סנהד' סד:). ב) על כרחך (במדבר כב לה). ג אפסי שאין אני עמהם (יבמות כד: לפי דרשת חז"ל). ד) מאפסי ארץ — מקצה הארץ (ירמיה טז יט). ה) מי אפסים — מים עד הקרסולים (לפי ת"י וחז"ל, יחזקאל מז ג), מי קרצולין (יומא עז:).

אפס — קל: כלה (תהלים עז ט).

בבראשית מז טו — הובא רק התרגום: שלים.

אפסניא: ממון לחיילות כך וכך לשנה (סנ' יח:), שכר חיילות מדי שנה בשנה (כא:).

בנו"ג אספניא, ולפי הערוך אפסניא.

אפע: ופעלכם מאפע — אינכם אלא פועים ומרימים קול להטעות בדברי כזב (ישעיה מא כד).

אפעה: מין נחש רע, ואין בעולם כי אם שנים זכר ונקבה, ויולד לשבעים שנה (ישעיה ל ו), מין נחש שהוא רע (נט ה), נחש שרף (איוב כ טז).

אפף — קל: הקיף (ש"ב כב ה), סבב (תהלים יח ה, מ יג).

אפק — התפעל: נתאמץ, לשון אפיקי מגנים, חוזק (בראשית מג לא), נתחזק לעמוד על כעסר (אסתר ה י).

אפקותא: מוצא (סוכה יג.).

אפקירותא: חוצפה (ערובין סג. כתובות ס:).

אפקעתא: אפקעתא דמלכא — מצות המלך (בבא מציעא לט.).

אפקרסות: סודר שעל הראש (ברכות כג:), מעפורת והוא סודר (נדה מח:), שעל ראשו (מו"ק כב:).

בדפוסים רבים — אפרקסות, אך השם פקרס יעיד לטובת אפקרסות.

אפר: אפר סתם הוא עפר, דכשם שאפר קרוי עפר, דכתיב מעפר שרפת החטאת, כך עפר קרוי אפר סתם (תענית טו.).

לשון חז"ל הוא בחולין פח: מצינו אפר שקרוי עפר, שנאמר ולקחו לטמא מעפר שרפת החטאת. מטעם זה, כנראה, כתב רש"י בתענית טז ע"א: איכא בינייהו עפר, סתם לא גרסינן (בנו"ג — עפר סתם), כי עפר סתם ענינו גם אפר. אך לא מצאתי עפר שיהא קרוי אפר. ע"ע מקלה.

אֲפֵר: מעפורת, סודר (לפי ת"י, מ"א כ לח).

אָפָר: אחו (פסחים מז: סוכה לט:).

אפרא: חן (תענית כד: נדה כ:); אפיריין — חן שלנו (סוף ב"מ).

ע"ע בן פורת.

אפרודיטי: שם עבודת אלילים והמרחץ עומד בחצרה (ע"ז מד:).

אפריון: חופת כתר לכבוד (שיר השירים ג ט).

אפריזא: עץ ארוך ועב שנותן על פני כל אורך הכותל להניח עליו ראשי קורות, ומגין עליהם שלא ירקבו מחמת ליחלוח הכותל, ובלשון משנה קרוי מלטיסין (ב"ב ו.).

אפרכוס: דוכוס (תענית יח:), כל איפרכוס הולך אחר מלכו (שבועות ו:).
אפרכיא: מלכות (תענית יט:).
אפרכסת: טרמויי"א שעל הריחיים (חגיגה ג: בחולין פט — רק בלעז).
אפרתי: חשוב. ד"א ביו: לחם קרויה אפרת (רות א ב).
אפתא: יציע (חולין צב.).
אצא: שם עשב, וכשהוא לח סוכרין בו נהרות (גטין סט:).
אצבע: אבר תשמיש (פסחים קיב:).
אצוותא: סיב הגדל ונכרך סביב לדקל (פסחים לט.), סיב שגדל סביב דקל תומר כעין ווידל"א שכורך את עץ הגפן (כתובות נ.). אצוותא חרזייתא — סיב עבה הגדל סביב הדקל ונכרך ועולה בו כלולבי גפנים וטעם מריר בו. חרזייתא — תכופות הרבה יחד כמחרוזות (ערובין כו:), סיב גדול ועב, ומין לעצמו הוא (פסח' לט.).
אצטבא: סטיו שהיה בהר הבית ששם מתקבצים ויושבים בני אדם (פסחים יא:), כסא של בנין לבנים וטיט (ביצה לב:), בנין אבנים (מו"ק י: זבחים לה.), כסא (פסחים יג: תענית יד:), ספסל (סוכה מב:).
אצטבלא: בית גדול למדור הסוסים (בע"י — למאכל הסוסים, סנהד' כא:); עשויין אצטבלאות — נטועים שורות שורות ונאה לשבת שם (ערובין כד.).

ר"ח פירש: עיקר המלה ארוות סוסים בלשון יון. ע"ע ארוה.

אצטגנינים: הכמים וחוזים בכוכבים ויודעים בחכמת המזלות (סוטה לו:), הוזים בכוכבים (ב"ב טז:); אצטגניני דוד — בעלי אגרופים שלו, שעל ידם הוא נלחם ויוצא ובא על פיהם. איצטגנינות דכל הש"ס לשון מזלות וחוזים בכוכבים, והנך קרי הכי משום שהיה דוד נסמך עליהם ועושה על פיהם והולך אחר דבריהם (סנהדרין מט.).
אצטגנינות: חכמת המזלות (שבת קנו.), להיות בקי בהליכות המזלות ותחילות השעות (יומא כח:).
אצטדייא: מקום שעושים שם איצטדנית שור (ע"ז טז.).

הב"ח מתקן שצ"ל איצטדינות. ע' בערך הבא. אצטדיאות, לשון רבים, יש בפירש"י לתורה, ויקרא יח ג.

אצטדין: מקום שמנגחין את השור (ע"ז יח:); שור האצטדין — מיוחד לנגיחות ומלמדין אותו לכך (ב"ק לט.), מנגח והורג אנשים (ע"ז טז.).
אצטומכא: אצטומכא דליבא — דופני בשר שתחת הלב והוא טרפשא. ל"א תנוך שכנגד הלב... ופעמים שנכפף לצד פנים ומעכב את הנשימה, וזה עיקר (ע"ז כט.).
אצטלית: לבוש כמין חלוק (יומא סח:), טלית (בכורות לד:).

אצטרובלא: מושב אמת הרחים (כתובות סט.), מושב הרחים שבתוך קליפת העץ שקורין צרק"א (ב"ב כ:).
אַצִּיל: קוד"א בלעז (— שמות כח ז), מרפק שקורין קוד"א (זבחים יח:), מרפק (ערכין יט:).

אציל — בירמיהו לח יב, יחזקאל יג יח, ומרפק — בשבת צב ונדה ל ע"ב לועז רש"י איישיל"א, והוא בית השחי. התוספות משיגים על פירוש זה ואומרים שהוא בלעז קוד"א, כפירש"י בחומש ובזבחים.

אָצִיל: אצילי בני ישראל — לשון גדולים, כמו ומאציליה קראתיך, ויאצל מן הרוח, שש אמות אצילה (שמות כד יא, ישעיה מא ט).
אָצַל: אל אצל — אל גובה ראשי ההרים שמכאן ומכאן, וכן חברו מנחם ומאציליה קראתיך. ופירושו לשון גובה (זכריה יד ה).

לפי רוב המפרשים — שם פרטי הוא.

אצל — קל: אצלת לי ברכה — לשון הפרשה (בראשית כז לו), ואצלתי מן הרוח — כתרגומו וארבי (במדבר יא יז), לא אצלתי מהם — לא רחקתי להבדל מהם (קהלת ב י).
אצעדה: צמידים של רגל; צמיד — של יד (במדבר לא נ).
איצצא: דוחק (יבמות קכא.).
אקדח: לאבני אקדח — יונתן תרגם לאבני גמר, גומרין תרגום גחלים, פתר אקדח לשון קודחי אש, והם מין אבנים טובות בוערים כלפידים והוא קרבונקל"א, לשון גחלים; ויש פותרים לשון מקדח, אבנים גדולות שכל חלל הפתח קדוח בתוכן, והמזוזות והמפתן והסף כולן מתוך האבן הם (ישעיה נד יב).
אקו: מתורגם יעלא, הוא אשטנבו"ק (דברים יד ה).
אקופי: ראשי חוטין התלויין ביריעה במקום קשורם כשניתק בה חוט וקשרוהו, וכן קשין וקיסמים דקין שנארגו בה בלא מתכוין ונוטלים אותם ממנה לאחר אריגה (שבת עה:).
אקוותא: מקוו אקוותא — מקהילים תלמידים סביבם, שהיו באים לשמוע דבריהם. ל"א דמקהו אקהתא, משיבין קושיות זה לזה (יבמות קי:).
אקטרתא: דבר שמעלה עשן כקיטור הכבשן (תענית כד:).
אקלידא: מפתח (שבת פט: פסחים קיט. סנהד' קי.קיג. ע"ז ע: מנח' נז.). אקלודי מקליד — לשון מפתח הנכנס בפותחת (חולין צג:).
אקרא: מקום מעבר הנהר, ובלעז פורט"ו (מג' ו.).
אקראי: אינו תדיר (מגלה כו.), מקרה בעלמא (ערכין טז:).
אקרוקתא: צפרדע (נדרים מא.).
אקרפיטא: ספסל (קדושין ע.).
אראלים: מלאכים (כתובות קד.).

ארבא: א) ספינה (ברכות נו. שבת כ: סז. פסח׳ קיא: תענית יא. ע״ז סב:). ב) ערבה (גטין ו.), אגם של קנים וערבה (קדושין עב.).

אורבא: ביני אורבי — בין שורות הלבנים שבבנין (שבת נ:), בין שורות הכותל (גטין סט:), בין דימוס שמכאן ודימוס שמכאן (ב״ב ג.).

אֲרֻבָּה: ארבות ידיו — ת״י אשות ידוהי, חומות ומגדלים כמו נפלו אשיותיה, מקום שהוא שם לו ידים לארוב, והם מגדלים גבוהים (ישעיה כה יא).

ארבונא: עוורון (פסחים קיא:).

אורבנא: ערבה דקה (שבת קא.), ערבה דקה הגדילה בין האגמים (סנהד׳ פב.).

צריפא דאורבני — ע״ע צריף.

ארג: ימי קלו מני ארג — מני אריגה הנעשית מהרה, וכן אמר חזקיהו קפדתי כאורג חיי (איוב ז ו); נחל חריף ששמו ארג (—ישעיהו לח יב).

סבת הסתירה בין שני הפירושים היא שבישעיהו הולך רבנו בעקבות ת״י, שנוסחתו לפי פירש״י כנחל גדודין. בנוסחה שלפנינו — כנול גרדאין, והוא לשון אריגה.

ארגוב: כל ארגוב לשון פלטין החשובין (מ״ב טו כה).

ארגון: ארגמן (דה״ב ב ו).

ארגמן: צבע שצובעין בו ארגמן (שבת צ.), צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן (שמות כה ד). לשונות של ארגמן — צמר צבוע ואחר כך חזרו והחליקוהו במסרק, ועשוי לשונות לשונות (ב״ב יט.).

ארדי: מין כמהין ופטריות (כתובות סא.).

ארדיליא: כמהין ופטריות (ברכות מז. פסח׳ קיט:).

ארה — ק ל: לקט (תהלים פ יג, שיר השירים ה א).

ארוה: אצטבלא גדולה (דה״ב - לב כח. עין „אצטבלא״), אצטבלא (נדרים כה.) הבדלה בין שורה לשורה על פני הבית (סנהדרין כא:).

לפי דרשת חז״ל יוצא כאן שאורוה קטנה מאצטבלא, ודברי רש״י בפירושו למ״א ה ו מתנגדים לאמור כאן בגמרא. יתכן שהשבוש הוא מעשה המדפיסים.

אוריא: רפת בקר (מו״ק י:).

ארוכה: רפואה (ישעיה נח ח, ירמיה ח כב, ל יז), ענין חובש ותרופה (נחמיה ד א).

ארון: כמין ארגז, שקורין אישקרי״ן בלעז, בלא רגלים, יושב על שוליו (שמות כה י).

ארונקי: חשובים (גירסת הערוך אדנדקי. חול׳ ס:).

אֹרֶז: אורז ודוחן — מיני קטניות הן (ר״ה יג:).

אורזילא: ראם (זבחים קיג:).

יפה פירש רבינו תם שענינו עופר האילים, כי בגמרא שם נאמר אורזילא דרימא.

ארזנאי: חטי ארזנייתא — חטין גסים (גטין ע.).

ארזפתא: קורנס (ברכות לד. גטין נו:), קורנס של נפחים (ב״ב כ.), מרטי״ל בלעז (מגלה כה.).

ארזפתא ומרזפתא משמשים בכל הדפוסים בערבוביה. רבנו מסתמך על יונתן שתרגם מקבת מרזפתא.

ארח: דרך (תהלים קלט ג, איוב כב טו); תשמיש כמו דרך גבר בעלמה (בעקבות חז״ל, נדה לא.); ארח כנשים — ארח נדות (בראשית יח יא).

אֹרְחָה: שיירה, על שם הולכי אורח (לפי ת״א, בראשית לז כב).

ארי: זנב לאריות — לאנשים טובים (אבות ד טו).

אריאל: א) מזבח ה׳, היכל (ישעיה כט א. לפי ת״י וחז״ל), בית המקדש (ברכות יח.). ב) גבור, בעל כח, ארי גבור וגם אל לשון אילי הארץ (דה״א יא כב).

אַריוך: שמואל, על שם שהיה בקי בדינין ושופט, כמלך השופט על הארץ, לשון ריכא, מלך (שבת נג.); לשון מלך, כמו גור אריה יהודה. להכי קרי לשמואל אריוך דקיימא לן הלכה כשמואל בדיני כי היכי דדינא דמלכותא דינא (מנחות לח:), שמואל, על שם אריוך מלך אלסר דהלכתא כוותיה בדיני (חולין עו:).

בשבת נג העיר הגרי״פ על פירש״י בשאר מקומות וציין שבקדושין לט לא פירש כלל.

אריח: טפח ומחצה (ערובין יג:), חצי לבינה (מגלה טז: ביצה לב:), חצי לבינה, והלבינה ג׳ טפחים (ב״ב ז. לפי חז״ל בערובין). נכתבות אריח על גבי לבינה — אריח הוא הכתב, ולבינה הוא חלק שהוא כפלים מן הכתב (מגלה טז: בע״י — שהוא רחב מן הכתב כפלים).

אריך: אריך או לא אריך — טוב לעשות כן או לא? אריך לשון דבר הגון, ובעזרא יש לו דומה: וערות מלכא לא אריך לנא למחזי (סוכה מד:), לשון תקון, כלומר מתוקן או אינו מתוקן ?... (— כתו׳ קג:); טוב, שפיר... (ב״מ עה.), מתקן ומחליק (שבת לג:).

גם בכתובות ובב״מ מובא לראיה הכתוב שבעזרא.

אריס: מקבל השדה לשנים, לשליש ולרביע (מו״ק יא:), למחצה לשליש ולרביע (גטין מג:).

אריתא: יאור (ב״ק נ:). אריתא דדלאי — יאור משקה שדות (ב״ק נ:), צנור ששופכין לו מים מן היאור בדלי והוא מוליך מים לשדות (חולין קז.).

אֹרֶךְ: כל מדה היתירה קרויה אורך, והפחותה קרויה רוחב (מ״א ו ג, דה״ב ג ד), לעולם המדה יתירה קרויה אורך, והקצרה קרויה רוחב (מ״א ז ו, ומעין זה — יחזקאל מ יא), גובה (יחזקאל מ כא ולו).

אֶרֶךְ: ארך אפים — ע״ע אף. ארך רוח — ע״ע רוח.

ארך — ה פ ע י ל: הארכת — החמרת (נדה טז:). ימים האריכו — שבלו ימיהם בטוב, דחשיב אריכות ימים... (שבת קה:).

ארכה: זמן המתנה (דניאל ז יב).

ארכובה: ברך (דניאל ה ו), מקום חבור השוק והירך (חולין מב., — בכורות מא. ע״ע קפץ).
ארכן: שלטון (שבועות לג: — ב״ב קסד:).
ארם: ארם נהרים — בין שתי נהרות יושבת (בראשית כד י).
ארמון: א) המקדש (ירמיה ל יח). ב) בירנית (תהלים מח יד).
ארמלתא: אלמנה (גטין סח.).
ארן: לשון נטע יונק, פלנצו״ן בלעז (ישעיה מד יד).
הלעז ענינו שתיל, ולא כן פירושו המקובל של אורן.
ארנונא: עישור שהמלך נוטל מן הבהמה ומן התבואה (פסחים ו.), מס עישורי תבואות ובהמות מדי שנה בשנה (ב״ב ח.), מס שגובה המלך מן התבואות כך וכך כורין מן השדה לשנה (סנ׳ כו.).
ארנקא: כיס מלא כסף (ערובין עט. כתובות סז.).
ארנקא דמוחא — כיס שהמוח מונח בו (ברכות יט.).
ארע — פּוּעַל: אורעה כל הפרשה — נסתיימה (סנהדרין לד:), סויימה (גטין לט:).
ארעית: תחתית (דניאל ו כה).
ארק (י״ג אדק): כלי הוא ופיו צר ושל מתכת הוא, ומנוקב בתחתיתו נקבים נקבים דקין, וממלא מים וסותם פיו העליון, וכל זמן שפיו סתום אין המים יוצאין בנקבים התחתונים, וכשרוצה נוטל פקק העליון והמים יוצאין בנקבים טיף אחר טיף, ונותן כלי מתכת וכופהו תחתיו, וקולן נשמע להולה (עירובין קד.).
ארקתא: א) תולעים שבכבד (שבת קט:).
ב) רצועה שמצויירת בזהב ובאבנים טובות (נט:).
ארר — קַל: קלל (בראשית כז כט, במדבר כג ז, מלאכי ב ב, איוב ג ז).
— פִּעֵל: המים המאררים — המחסרים אותה מן העולם, לשון סלון ממאיר, ולא יתכן לפרש מים ארורים, שהרי קדושים הם, ולא ארורים כתב הכתוב, אלא מאררים את אחרים, ואף אנקלוס לא תרגם ליטיא אלא מלטטיא, שמראות קללה בגופה של זו (במדבר ה יח).
ארשת: ארשת שפתיו — לשון דבור... מבטא שפתים (תהלים כא ג), ספירת שפתיו, שנתת בו דעת להוציא בשפתיו (ערובין נד.).
אִשׁ: יש (ש״ב יד יט, מיכה ו י).
אשבורן: לשון שבירה, שמשתבר הקרקע ויש בקעים שהמים נאספים ושוהין בתוכן ואין נבלעין ומחמיצין (פסחים מב.), ביקוע, ארץ מליחה שנתבקעה ונקוו שם מים (ע״ז עב.).
אשד: שפך (במדבר כא טו, ברכות נד: לפי ת״א); אשדות — מקום שמי הגבעות שופכים (יהושע י מ).
אִשֶּׁה: לשון אש, והיא הקטרת איברים שעל האש (שמות כט יח), לאש נתן (כט כה). כל אשה לשון אש (ויקרא א ט); לחם אשה — לחמו של אש (ג יא).
אשי ה׳ — מדורות של אש העשויות לשם (ד לה).
אשוח: ארז נקבה (שבת קנז. ביצה ל.).
אשון (ארמ׳): קשה (שבת קנה: חולין עו. קכב.).
אָשׁוּר: צעד (תהלים לז לא, מ ג), פסיעה (משלי יד טו). מעגל (איוב כג יא).
בת־אשורים — ע״ע תאשור.
אשורית: לשון הקודש (מגילה ח:); כתב אשורית — כתב שלנו (שם), כתב שלנו שבא מאשור (סנהדרין צז:).
אשיה: חומה ומגדל (ישעיה כה יא), חוזק יסוד (ירמיה נ טו).
אשימא: דמות תיש. כן פירשו רבותינו (מ״ב יז ל).
לשון חז״ל בסנהדרין סג: אשימא ברחא קרחא. ע״ע ברחא. הרד״ק פירש בעקבות חז״ל אימרא, כמה דתימא באיל האשם.
אשיש: אשישי ענבים — גביעי יין (הושע ג א, לפי מנחם). אשישי קיר חרשת — חומות קיר חרשת (ישעיה טז ז).
אשישה: חבית יין. (לפי ת״י. ש״ב ו יט), צלוחית, אחד משׁשה בהין (דה״א טז ג. לפי דרשת חז״ל). גלוסקא גדולה (פסחים לו:). סמכוני באשישות — באשישי ענבים או באשישות סולת נקיה (שיר השירים ב ה), הביאו לי סעודה ואסעוד (ביצה כא.).
אשך: ביצים [של הזכר] (ויקרא כא כ, בכורות מד:). מרוח אשך — שפחדיו מרוססין, שביצים שלו כתותין (ויקרא כא כ).
רש״י מפרש כן לפי תרגום אונקלוס, והיא הדעה המקובלת. אך חכמי המשנה נחלקו בדבר (בכורות פרק ז): אין לו ביצים או אין לו אלא ביצה אחת הרי זה מרוח אשך האמור בתורה. ר׳ ישמעאל אומר כל שנמרחו אַשכיו, ר׳ עקיבא אומר כל שרוח באשכיו וכו׳.
שנמרחו אשכיו — שנימוחו ביציו; שהרוח באשכיו — שביציו נפוחים (בכורות מד:).
אשכבתא: א) בית המקולין שהקצבין מקצבין בו בשר (שבת קכג:), בית המטבחים שמקצבים בו בשר (ב״מ קטז.). ב) פטירה (כתובות קג.).
אשכול: אשכול של ביצים — בשר השדרה שהביצים אדוקים שם (ביצה ז.), בשר הדבוק בשדרה והביצים אדוקין בו (שם).
אושכפי: רצענין (שבת קכג: פסח׳ מב: חולין לא.).
אשכר: תשורה (יחזקאל כז טו), דורון (תהל׳ עב י).
אשכרוע: ברוש (יומא לז.), תדהר ותאשור (לפי ת״י. — יחזקאל כז ו).
אשלא: חבל (סוכה טז. כג. כתובות סז. גטין סט.)
אשלי רברבי — חבלים גדולים וגסים שקשים לינתק, כלומר חכמים גדולים (ביצה כז.), חבלים עבים והזקים, וי״א אילנות גדולות (ע״ז ז).

אשלג: נמצא בנקבי מרגליות העולות מתוך הים (סנהדרין מט).

אשם: השב תשיבו לו אשם — היכר דבר שאתם מודים שמעלתם בו (ש"א ו ג); אשם זה לשון כופר שנותן אדם למי שחטא לו. אמינד"א בלעז (כלו' קנס, ישעי' נג י). אשם ודאי ותלוי — אשם גזילות, דהיינו נשבע לשקר לכפירת ממון... ועל שם שאשם תלוי בא על ספקו קרי להו להני אשם ודאי (חולין מא:).

אשם — קל: לאשר אשם לו — למי שנתחייב לו (במדבר ה ז); החזיק עצמו כאשם (הושע ה טו), תגלה האשמה (יד א). לא יאשמו — לא יתחרטו לאמר אשמנו שחסינו בך (תהלים לד כג). יאשמו — יהיו ניכרים באשמתם (יחזקאל ו ו).

נפעל: נתקלקל באשמתו (יואל א יח).

אשמאי: אשם רשע ועם הארץ (קדושין לב:).

בעלי התוספות חולקים על פירוש זה, ורבינו תם מפרש „אשמאי" — שומם ובור מחכמה, כמו פתחי שימאי דמנחות, כדמתרגמינן והאדמה לא תשם וארעא לא תבור, עכ"ל. כדאי לציין שרבנו עצמו בפירושו לפתחי שימאי מסתייע בדוגמת זקן אשמאי.

אשמן: באשמנים — מנחם פתר לשון מחשכים, ורוב הפותרים מודים לו, אבל דונש פתר בו לשון שומן והאלף נוסף... בין החיים השמנים. ויונתן תרגם לשון מסגר... (ישעיה נט י).

אשמרת: שלשת חלקי הלילה קרויין אשמורות, ואותה שלפני הבקר קורא אשמורת הבקר. ואומר אני לפי שהלילה חלוק למשמרות שיר של מלאכי השרת, כת אחר כת, לשלשה חלקים, לכך קרוי אשמרת וזהו שתרגם אונקלוס במטרת (שמות יד כד), חלק שלישי מהלילה (איכה ב יט).

באיכה אין זה לשון רש"י ממש, אלא כך משמע מפירושו, והוא עפ"י חז"ל בברכות.

אשנב: חלון (שופטים ה כח).

אשף: הדוחק במזל (דניאל א כ, ב י, לפי המדרש).

אשפה: כלי נרתיק החצים (ישעיה מט ב), מקום נרתיק החצים (ירמיה ה טז), תיק החצים... (תהלים קכז ה). בני אשפה — חצים (איכה ג יג).

אשפר: אחד משׁשה בפר (לפי דרשת חז"ל, ש"ב ו יט, דה"א טז ג).

אשר — קל: לשון פעם (משלי ט ו).

— פעל: הדריך (ישעיה א יז, ג יב, ט טו), דרך (משלי ד יד, וכן כג יט); מחזיק כח (כתובות י:), נותן כח (גטין ע.); האמן והחזק הדבר, לשון שריר וקיים (גטין ל:). אשרו חמוץ — החזיקו את הגזול, והוא לשון משנה... ל"א הדריכוהו בנתיב אמת (יש' א יז), החזיקו את הנגזל (יומא לט: סנהדרין לה.), החזיקו יד הנגזל להצילו מיד עושקו (קדושין נג.).

אשרי: אשרי האיש — אשוריו של איש ותהלותיו (תהלים א א).

אשראי: אמנה (בבא בתרא כב.).

אשרה: אילן שעובדים אותו (שמות לד יג, דברים ז ה, ערובין עח:), אילן הנעבד (דב' יב ג, מ"א טז לג).

אשרתא: א) קיום השטרות, לעשות הדבר גלוי ומפורסם פן ימותו העדים (—ירמיהו לב א), קיום השטר שהעדים מעידין על כתב ידיהן בבית־דין ובית־דין כותבין בו... וחותמין (גטין כו:), לשון חזוק (סב.), לשון חוזק שמחזקים את השטר וכותבים אשרנוהי (כתובות כא:). ב) הקפה, שנתן באשראי לתת לו המעות לזמן קבוע (גטין יד.).

אשש — התפועל: התחזק (יש' מו ח, יר' נ טו).

אשת: אשות, תנשמת שאין לה עינים, טלפא בלעז... ויש פותרין אשה... (תהלים נח ט).

פירוש שני, כנראה, לא של רש"י הוא.

אשתומא: דבר תימה (חולין פד:).

אשתקד: בשנה שעברה (ברכות כז:).

אתא — קל: בא (ירמיה ג כב, יב ט, משלי א כז), הגיע (איוב טז כב). תיתי לי — ישולם שכרי (שבת קיט.), שכר טוב (בכורות ל.). תא — בוא (ברכות כז: מועד קטן טז:).

תמהני על חיד"א, שהביא ב„שם הגדולים", מתוך „סדר תנאים ואמוראים", כי כל תיתי לי לשון קללה הוא.

אתיק: אתיקים לא ידעתי מה הם, ואומר אני שהם כמין עמודים מרובעים בולטים בחומה לחזוק, וקורין להם פיליר"ש בלעז (יחזקאל מא טו).

מובא כאן גם תרגום יונתן, שתרגם אתיק זוית. קצת תימה שבפרושו לפרק מב ג נאמר שוב „אתיק לא ידעתי מהו", לאחר שכבר עמד על כך בפרק מא. המדפיסים הוסיפו שם בסוגרים את פירש"י מהפרק הקודם.

אתנה: כמו אתנן (הושע ב יד).

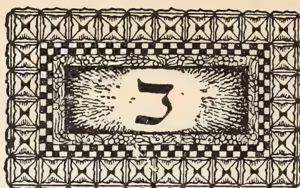
אתנן: לשון שכירות (יחזקאל טז לא); ושבה לאתננה — לקדמותה ולעשרה, ומכנה אותה בלשון גנאי (ישעיה כג יז).

פירש לאתננה כמו לאיתנה, בשנוי לשון לגנאי.

אתר: דרך האתרים — דרך הנגב. דבר אחר דרך התייר הגדול (במדבר כא א).

דבר אחר — דרשת חז"ל היא, אך ראוי להוסיף שגם בפרושו לאשמנים, ישעיה נט י, ציין רבנו את האתרים כדוגמה לאלף נוספת בראש המלה.

אתרוג: שליקט אתרוג — כל האילן קרוי אתרוג (ערובין ז.), פירות אילן אתרוג (ר"ה יד.).

באגא: כפר (ביצה כא.); בקעה (גטין נח:); בית אושפיזא בבקעה (ערובין עג.). באגי — כפרים שבבקעה, ובלעז קנפני״א (פסחים ה:).

באישא: חולה. תרגום של רעה בישתא (שבת ל.).

באלא: יער בלשון ארמי (— דברים יד ה), יער (חולין פ.); עזי דבאלא — עזי הלבנון (שם).

באר: בארה של מרים — סלע וזבין ממנו מים, והיה מתגלגל והולך עם ישראל, והוא הסלע שבו הכה משה (תענית ט.), סלע שדרך שם יצאו המים במדבר (אבות ה ו).

עיין ערך בור.

באר — פעל: פירש (דברים א ה).

בבא: דלת (ערובין קד. ב״מ פו.), פתח (יומא נד. מו״ק כה. כתובות קו. נדרים סו: גטין סח:).

בבואה: צל (גטין סו. כריתות ו.), דמות קלסתר פנים (קדושין פ:), צורה (נדרים ט:), פרצוף הנראה במים (חולין מא:), פרצוף (ע״ז מז.). בבואה דבבואה — צל צלו (יבמות קכב. כריתות ו.).

בגד — קל: הבוגדים ריקם — הגזלנים החמסנים המושיבים את העניים ריקם מנכסיהם, כמו ואחלצה צוררי ריקם (תהלים כה ג); דור בניך בגדתי — אשים אותם בוגדים ורשעים (תהלים עג טו). מבטח בוגד — מכזב (משלי כה יט).

בגדתאה: רב הנא בגדתאה — שם עירו בגדד היא עיר החשובה שבבבל משחרבה בבל (ברכות נד:), בעל אגדה. ל״א שם מקום שהוא בבבל ששמו בגדד (יבמות סז.), מעיר שבבבל ושמה בגדת (כתובות ז:), דמן בגדת (י: וכן פירש הרשב״ם, ב״ב קמב:). בהדי חנא באגדתא למה לי — מה לי אצלו באגדה, בקי הוא באגדה ממני ולא אוכל לו (סוכה נב:).

בד: א) מוט (שמות כה יג, יחזקאל יז ו), ענף... בן (איוב מא ד), ענף (ב״מ כד.). בדי עורו — בניו ובנותיו (איוב יח יג). ב) בגד בוץ (דניאל י ה).

ג) בד בבד יהיה — שוין במשקל: כמשקלו של זה כך משקלו של זה. ולשון בד נראה בעיני שהוא לשון יחיד, אחד באחד יהיה, זה כמות זה (שמות ל לד). עולה מן הקרקע בד בבד — קנה יחידי מכל גזע [נ״א — גרעין], ואין שני קנים עולים מגזע אחד (זבחים יח:).

בדים: הם החוזים בכוכבים ע״י אותות השמים, ועל שם שפעמים הרבה שהם מכזבים קורא אותם בדים... (ישעיה מד כה), גבורים (ירמיה מח ל), קוסמים... ע״ש שבודים ואומרים דברי כזב (נ לו).

בדא — קל: לשון כזב (מלכים א יב לג).

— פעל: משקר (שבועות לא.).

בדד: גלמוד מיושבים (איכה א א). בטח בדד — כל יחיד ויחיד... מפוזרין ואין צריכין להתאסף ולישב יחד מפני האויב (דברים לג כח); לבדד לבטח — לשון מבטח ושקט הוא, שאינו צריך להושיב גייסות עמו (תהלים ד ט).

בַּדָּד: בעל בית הבד (ב״ק קיט.).

בדיחותא: שחוק (ב״ק יז:).

בדיל: כל בדיליך — בדיל המעורב בכסף, כלומר הרשעים שבך. בדיל אשטיי״ן בלעז (ישעיה א כה. וכן לועז בדיל ביחזקאל כז יב).

בדל — קל: מבדיל במגריפה (תמרים וגרוגרות, בבא מציעא פט.).

— הפעל: בהמה מובדלת — טהורה, שמובדלת מבהמות טמאות, דמותרת באכילה (מעילה טז:).

בדלח: שם אבן טוב, קריסט״ל (במדבר יא ז).

גם בב״ר טז ד נאמר שהבדלח אבן טובה.

בדק: בדק הבית — בקיעה וסדק בחומה (מ״ב יב ו), רעוע הבית (— בראשית מב ט).

בדק — קל: מנסה (ערובין עו.), מנסה בהלכות (בכורות מז.). אינו בדוק לרבי — אינו מכיר במדותיו לסמוך עליו (שבת קכז:).

בדקא: צינורא דבידקא — כשהנהר גדל פעמים שהוא יוצא לשדות שעל אגפיו כעין ניגרים (בע״י — נגרים) וצינורות קטנים, ואם אינו סותמו מיד הולך ומרחיב ושוב אינו יכול לסותמו (סנ׳ ז.). המים יוצאין חוץ לגדותיהן ובאין לשטוף פירותיו דרך פתח שבשפת האמה (חולין קה.).

בדר — פעל (אר׳): הפיץ (דניאל ד יא).

בהור: כשהמים בהורין — כמו בהרת, מנומר בעבים ורוצה להוריד גשמים (תענית ז:).

בהיר, עיין ערך נאור.

בהל — נפעל: מהר (משלי כח כב).

— פעל: מהר (קהלת ז ט, אסתר ח יד), זריז וממהר (אסתר ב ט).

— התפעל: התפחד (דניאל ה ט).

בהלה: מכה המבהלת את הבריות (ויקרא כו יז. עפ״י חז״ל), מהירות (— דניאל ב כה).

בהמה: בהמתו — סוס וחמור שהם מזויינים וצוהלים לרביעה, אבל בקר אינו להוט אחר רביעת אשה ואין יצרו ניכר כל כך. ואני שמעתי „בקרו״ — נקבות, „בהמתו״ — זכרים (כתובות סא: על פירוש שני הקשה הב״ח מתוך המשנה דתמורה). שכר בהמה — עבודת האדמה, שהיא ע״י בהמה (סנ׳ צח.—זכריה ח).

לשון הפירוש „מזויינים וצוהלים״ נובעת בלי ספק מתוך השפעת הכתוב בירמיהו: „סוסים מוזנים משכים היו, איש אל אשת רעהו יצהלו״. לפי דרכנו למדנו שרש״י ראה תבת „מוזנים״ (הקרי — מיוזנים) כמזויינים, וכן דעת רד״ק בספר השרשים. אך בפירושו לירמיהו פירש — כדרך שאר הפרשנים — מלשון מזון.

בהן: גודל (שמות כט כ, ויקרא יד יד).

בהק: כמין לובן הנראה בבשר אדם אדום שקורין רוש״ו בין חברבורות אדמימותו, כאיש עדשן שבין עדשה לעדשה מבהיק הבשר בלובן צח (ויק׳ יג לט), לבן ביותר (בכורות מה:), לשון לובן שנראה באנשים בחורים טפות לבנות מאד בפניהם (נדה יט.).

בהק — הפעל: רבו מובהק — שרוב חכמתו ממנו (בבא מציעא לג.).

בהקן: לינטיליו״ש כעדשים (ברכות נח: במגלה כד: רק בלעז).

בהרת: חברבורה (ויקרא יג ב ולח).

בהת — קל (ארמ׳): לא בהתה — אינה תמהה ומפחדת (כתובות סב.).

בוא: באכה גררה — שם דבר. ולי נראה כאדם האומר לחברו גבול זה מגיע עד אשר תבוא למקום פלוני (בראשית י יט), באכה צער — עד צער (יג י. ע״ע ערך).

בוא — קל: נכנס (נחמיה ו יא), הגיע (עזרא ט יג), השמש באה — שקעה (בראשית טו יז), עם בוא השמש — קודם שקיעה, מבוא השמש — לאחר שקיעה (תמורה יד.). נהר בא — נהר נובע (עזרא ח טו). לא באת לידו — משמע שלא עלה על לבו שעושה שום עבירה (ערכין ל:), לא בא בידו הרהור תשובה (קדושין כ.). אירע בו אונס קודם יוה״כ נידון לשעבר, לאחר יוה״כ נידון להבא — לשעבר, ביוה״כ של אשתקד נגזר עליו; להבא, ביוה״כ שעבר עכשו בקרוב, וכן לשון משנה במסכת נדרים, קונם יין שאני טועם חדש זה אסור בכל החדש ור״ח להבא, הוא ר״ח שעבר עתה בקרוב. ומשום דקרי לההוא דאשתקד שעבר קרי להאי דלקמיה להבא (ר״ה טז.), וראש חדש להבא — כלומר ר״ח זה נמנה עם ימים הבאים, שהוא ראשון שלהם (נדרים ס.).

יפה העיר הרש״ש בהגהותיו לר״ה שמהמשנה דנדרים אין ראיה. הפירוש בנדרים נראה כסותר את הפירוש בתענית ועדיף ממנו. ע״ע עתיד.

— הפעיל: והבאתי השמש — אשקיע השמש (מו״ק כה: — עמוס ח).

בודד: יושב בדד (תהלים קב ח).

בודיא: מחצלת (ערובין ח. קב. סוכה כ: בכור׳ ח:).

בוטי: עניים (ל׳ חז״ל, גטין לז.), ל׳ עניות (מג׳ טו:).

בוטיתא: אביונות (ברכות לו:).

בוך — נפעל: נבוכו — נתערבלו ונסגרו ותעו ביערים ובמדברות (יואל א יח. ע״ע נבוך).

בוכיא: א) עכביש שקורין ארינייי״א (סוכה נב.). ב) כירה של רעפים שקורין טיול״ש והיא חלולה (שבת כט.), כלי שהוא מרעפים שקורין טיול״ש ואופין ומטגנין בו ככר (פסחים ל:), רעפים חלולים כמין שפיתת קדירה ופעמים שטחין אותו שמן ואופין בו לחם הקרוי טחי (זבחים צה:).

גירסת הערוך בוביא, ויש גורסים גם כוביא וכוכיא. רעפים לועז רש״י טייבלו״ש (ביצה לג.).

בוכיאר: כלי שקנה של ערב נתון בו, שזורקין בין שני דופני היריעה (שבת צו:).

בול: א) בול עץ — רקבון עץ (ישעיה מד יט). ב) בול הרים — יבול הרים (איוב מ כ). ג) ירח בול — מרחשון שהעשב בלה בשדה ובוללין לבהמה מן הבית (ל׳ חז״ל, מ״א ו לח). ד) בול של מלח — מלוא אגרוף (שבת סז: קכח: סוכה מח: ב״מ צ. זבחים סב.).

„בול עץ״ רגיל בפינו במובן גזר עץ עבה, ולא במובן רקבון. אעפ״י כן ימצא לפעמים בספרותנו החדשה בול־עץ, שלא יובן אלא לפי פירוש רבנו: „ויהפכם לבול־עץ ולרקבון״ (יהודה ליב גורדון בשירו „ארמון נטש״).

בולי: לשון עושר כדאמרינן ושברתי את גאון עוזכם אלו בולאות שביהודה (מגלה טו.), בולאות — עשירים (גטין לז.).

בולמוס: חולי האוחז מחמת רעבון, עיניו כהות והוא מסוכן למות (יומא פג.).

בולשת: חיילות, גייס הבא לעיר. על שם שמחפשין ובולשין את העיר קרי לה בולשת (שבת מא.), חיל המלך (קמה:), חיל גדול של גדודי נכרים, שמחפשים ובולשים לשלל שלל (ביצה כא.), חיל, על שם שמחפשים כל המטמונים (כתובות כז.), חיל, על שם שמחפשים וחותרים... כדמתרגמינן ויחפש ובלש (ע״ז ע: וכן נדה יג.).

בונא: מלוא אגרוף (שבת קי: גטין ע.).

בוס — קל: ואבוס — לשון מתגולל בדם ודורך ברגלים (ישעיה סג ו), יבוס — ירמוס (תהלים ס יד), תבוס נפת — תרמוס ברגל (משלי כז ז), נבוס — נרמוס ונרפוס (תהלים מד ו), בוסים — דורכים (זכריה י ה).

— פולל: בוססו — דוששו (ישעיה סג יח), לשון מרמס (ירמיה יב י), דשו (— סוכה יד.).

— הפעל: מובס — מודש (ישעיה יד יט).

— התפולל: מתבוססת — נרפסת (יחזקאל טז ו), מתגוללת (— סוכה יד.).

ביחזקאל הוסיף גם בלעז, שענינו מלוכלך.

בוסתן: פרדס נטוע אילנות (ערובין כה:), פרדס (ב"מ כב.), ביתן של אילנות (לט:).

„פרדס" פירש כאן „כרם", להבדיל מן בוסתן.

בוער: בוערים בעם — שוטים שבעולם (תהל' צד ח), מנהיגים עצמם בשגעון לחבל ולהשחית (יח' כא לו).

בוצין: א) דלעת קטנה (מגלה יב: סוכה נו: כתו' פג: תמורה ט.), דלעת (בר' מח.). ב) בוציני — אבטיחים ומנורות שניהם נקראו בוציני בלשון ארמי (נדר' סו:).

בדפוסים נשתבש הפי' בנדרים, והגהתי לפי הב"ח.

בוצינא טבא מקרא — משל הדיוט הוא: האומר לחברו דלעת קטנה אני נותן לך במחובר, אם תרצה לתולשה עכשו תלוש, ואם תרצה להניחה עד שתגדל ותיעשה קרא הניחה ותגדל, טוב לו ליטלה מיד, שמא לאחר זמן יתחרט בו זה או שמא לא יצטרך זה לזה (סוכה נו:). האומר לחברו קח לך דלעת קטנה בגינתי או המתן עד שיגדילו וקח לך גדולה, טוב לו ליקח הקטנה מיד כי לא ידע מה ילד יום (כתובות פג:). קרי ובוצינא מין אחד הוא, אלא שאלו גדולים ואלו קטנים (סוטה י.). בוצינא דנהורא — על שם שהיה גדול בנוי (סנהדרין יד.).

בסוכה ובכתובות משיגים בעלי התוספות על רש"י ואומרים שבוצינא מין אחר הוא ולא דלעת. אך נראה שהדין עם רש"י, והוא הירק הנקרא בערבית „כוסה", ובעברית קוראים לו בא"י בטעות „קשוא". ר"ח מפרש: בוצינא — קשוא, קרא — דלעת.

בוצין בוצין מקניה ידיע — דלעת מקן שלו, מקטנותו. ואית דגרסי מקטפיה, וקטף הוא שרף האילן, כלומר משעה שהוא חונט ויוצא מתוך השרף ניכר אם יהיה טוב (ברכות מח.).

בנו"ג מקטפיה ידיע, ובתשובות הגאונים יש גם שתי גירסאות אחרות: מקוטניה ידיע, מכניה ידיע (מן הכן שתחתיו).

בוקא: א) בוקא דאטמא — קולית הירך. בוקא כמו בוכנא, עגול ראשו ותחוב בחור כעלי זה התחוב בחור המכתשת (חולין מב:), ראש הקוליה התחובה בחור עצם האליה (נד:). ב) בוקי סריקי — כדים ריקים, כלו' דברים שאינן טעם (ע"ז לז: חולין נ:).

בוקה: ריקנית (נחום ב יא).

רש"י מפרש כבינוני פעול ולא כשם עצם.

בוקיון — ע"ע מוקיון.

בּוֹקֵר: רועה בקר (עמוס ז יד).

בור: גומה (ש"א יג ו), בית הסהר שהוא עשוי כמין גומא, וכן כל בור שבמקרא לשון גומא הוא, ואף אם אין בו מים קרוי בור, פוש"א בלעז (בראשית מא יד), בית הכלא (איכה ג נג), שוחה (שבת קמ:). בור — מים מכונסים, באר—מים חיים (משלי ה טו, ערו' יח.).

בור — עגול הוא, וסתם בור עשרה טפחים; שיח — ארוכה וקצרה; מערה — מרובעת ומכוסה בקרוי אלא שיש לה פה; חריצין — רחבין ומרובעין כמערה ואינן מקורין, אלא כל פיו פתוח; נעיצין — קצרין מלמטה ורחבין מלמעלה (ב"ק נ:), בור — עגול, שיח — ארוך וקצר, מערה — מקורה בקירוי (ב"ב יז.)

רש"י קצר כאן כי הוא סומך על האמור בב"ק, וכן כתב בתענית יח: בב"ק מפרש מאי בור ומאי שיח ומאי מערה, וכולן בית כניסות מי גשמים לשתיה.

חריצין — ארוכים וקצרים; נעיצין — רחבים, כגון אותן שעושין לביברי דגים (חולין סז.).

פירוש זה סותר, לדעתי, את האמור בב"ק.

בור סיד — בור היו עושים לפני הגת והכלי נתון שם לקבל היין, ויש שטחין הבור בסיד והיין משתמר בתוכו ואינו מאבד טיפה (ע"ז נה.), אותו כלי שהיין נופל בו מן הגת קרוי בור (מו"ק יב.). בור ודות — בור בחפירה בלא בנין כתלים, ודות בבנין (ערכ' יט.). בור ספינה אלכסנדרית — ספינה גדולה שפורשין בה לים הגדול ומי הים מלוחין ועושין כלי גדול כמין בור ונותנים לתוכו מים יפים (שבת לה.).

בּוּר: אפילו בדרך ארץ אינו בקי (יומא לז.), גרוע מעם הארץ (סוטה כב.), אין בו חכמת דרך ארץ (חולין צא.), ריק מכל דבר כמו שדה בור, וגרוע הוא מעם הארץ שאפילו בטיב משא־ומתן אינו יודע (אבות ב ה).

הפירוש באבות מעין סכום הפירושים שלפניו.

בור — הפעיל: הובירה — עשאה בורה, לא חרש ולא זרע (בבא מציעא קד.).

בבראשית מז יט הביא לרגל פירושו „לשון שדה בור שאינו חרוש", ונראה לי כי שאינו חרוש הוא פירוש לשדה בור. „ברה בידו" (ב"מ קא.) פירש ברורה ומוחזקת, וגירסת רבנו חננאל — בורה, מלשון שדה בור.

בורגנין: א) סוכות שעושין שומרי העיר, ואינו דבר קבוע (ערובין כא.), צריף שעושין מן ערבה וקנים לשומרי פירות או לציידי עופות (סוכה ג:). ב) שומרי העיר (סוכה ח:).

בורדס: בסמך, שלשול גדול שיוצא כל שעה כמעין הנובע... ואית דאמרי בורדם במ"ם, כמו בור שנובע דם (נדרים מא.).

בורות: שטות (נדה סט:).

בורני: ספינה שקורין דרומונ"ט (ר"ה כג.).

בורכא: דבר שאינו הגון (כתובות סג:), דבר הבדוי מן הלב (שבו' יב:), אינו עיקר, לשון בור (חולין פח:).

בורסי: מעבד עורות (קדושין פב.); בורסי קטן — עני ויש לו עורות מעט (כתובות עז.).

בקדושין נדפס בורסקי, ובהערה נאמר שצ"ל בורסי, וכן בערוך. בעברית החדשה לא תוקן עד היום טשטוש התחומים בין בורסי לבורסקי.

בוש : עד בוש—עד עכוב, כלו׳ זמן ארוך (שופ׳ ג כה)

בוש — קל: נתבייש (עזרא ח כב).

— הפעיל: הוביש — הכלם (יואל א יא), כמו יבש (א יב).

— פולל: בושש — כתרגומו לשון איחור. וכן בושש רכבו, ויחילו עד בוש (שמות לב א).

בות — קל (אר׳): לן (תענית כא. ערובין עג. קדושין כט).

בז : בזת מטלטלין שאינם תכשיט (במדבר לא יא).

בזגא : חבילה (חולין נב.).

בזוזא : בזוזי — שוללים (סוף כתובות).

בזיך : כף (שבת קלג: פסחים כח.).

בפסחים פירש כפא — כף, בזך.

בזעא : נקב (סנהדרין קי.), סדק (חולין צה:).

בזייני — חורין וסדקין ובקיעין (עבודה זרה ע.).

בזע — קל (אר׳): קרע (ע״ז כב:), נוקב וקורע ולא חותך (חולין לא.), דקולי בזייא — סלים נקובים וקרועים (פסחים קי.).

בזי משמש בארמ׳ גם במובן בזע, ובמקרא — בזא.

בזק : אש היוצא מבין החרסים, שמזקקין זהב בכור בתוכן... ויש מפרשים לשון פזור כמו שפירשוהו רבותינו... (יחזקאל א יד), לשון שברי חרסים הוא, שהאור יוצא בין אבן לאבן (חגיגה יג:).

בזק — קל: בוזקין מלח — מפזרין ומכתתין... לשון כתות (ערובין קד.), לשון פזור (— יחזקאל א יד).

בזר — קל: חלק, פזר (דניאל יא כד), פזר (כרי׳ ו:).

— פעל: פזר (תהלים סח לא).

בזרא : זרע (גטין סט: ע״ז לח:); בזרני — זרעים (ביצה טו).

בחון : מצודה, לשון עופל ובחן... שעושין למצור על הכרכים (ישעיה כג יג), לשון חוזק (ירמיה ו כז). עפל ובחן — שניהם לשון מבצר (לב יד), בוחן — לשון מבצר והוזק (ישעיה כח טז).

בחור : בחור כארזים — נבחר בין הבנים כארז בין שאר עצים (שה״ש ה טו). רכב בחור — נבחר (שמות יד ז). בחורי ישראל — נבחרים שבהם (תהל׳ עח לא).

בחירתא : עדיות קרי בחירתא, שהלכה כאותן עדיות (ברכות כז.), מסכת עדיות, שכל דבריהם העידו מפי הגדולים והלכה כמותן (קדושין נד:).

בחל : כשהפרי גדל קצת; כשיש לה סימן דדים קצת, בידוע שהביאה ב׳ שערות ונערה היא (נדה מז.).

בחל — קל: נפשם בחלה בי — גדלה עלי. בדבר המטריח נופל לשון גודל, שגדול הוא וכבד על האדם (במדבר כא ד — זכריה יא), זכרונם היה רב במעי וממלא את רוחי ומציק את בטני, ובחלה פירשו רבותינו לשון גודל במסכת נדה... (זכריה יא ח), גדלה עלי. אדם הקץ בדבר נראה לו כגדול (נדה מז.).

בחן — עיין ערך בחון.

בחר — הפעל: מובחר — יפה (תמורה ה.).

בחש — קל: מגיסין בכף לערב יפה במים (בר׳ לה.), מגיס את הקדירה (גטין מה. סט:), מנענע (שבת ל:), בוחשין — בתרווד, דהיינו גובלין... בעבה אין גובלין, ברכה בוחשין שאין זו לישה (קנו.).

אדלא אבידנא בחישנא — אחר מה שלא אבד ממני אני מפשפש. מרוב זקנה אני הולך שחוח ומנענע ונראה כמי שמבקש דינר הנאבד לו (שבת קנב.).

בחשא : א) כף הקדירה (פסחים קיא:). ב) רמץ (סנהדרין לט.).

בטה — קל: דבר (משלי יב יח). כל הבוטה — נודר נדר (ערובין סד: בעקבות חז״ל), כל הנודר, כמי מבטא שפתיה (נדרים כב.).

בטוחות : שלימות (איוב יב ו).

בטח : לבטח — לשון מבטח ושקט (תהלים ד ט).

בטח — קל: מחליק ונופל (משלי יד טז — יר׳ יב).

בירמיהו פירש״י לשון בטחון, וגם במשלי הוא מביא דעת אחרים שהוא לשון בטחון, ולא הכריע בדבר. יש מציינים פירוש זה של בוטח — מחל־ק ונופל — כפירוש נפלא מאז (פין), ויש רואים אותו כרחוק (שטיינברג).

בטלן : עשרה בטלנים — בטלים ממלאכתם וניזונים משל צבור כדי להיות מצויין בתפלה בבית הכנסת (מגלה ה.), בני אדם כשרים בטלין ממלאכתן לעסוק בצרכי צבור, וקודמין לבוא לביהכנ״ס... ומתפרנסים משל צבור (ב״ק פב.).

בנדפס „ולבא קודמין", והעתקתי לפי תקון הב״ח.

בוטמא : אולמ״א בלע״ז (ר״ה כג.).

לשון חז״ל: אלונים בוטמי. ע״ע אלון, איל.

בטנים : לא ידעתי מה הם, ובפירושי א״ב של רבי מכיר ראיתי פישטציא״ס, ודומה לי שהם אפרסקין (בראשית מג יא. במקום „אפרסקין" יש מתקנים „אפסטקין").

בטניתא : בעלת כרס (ב״מ פו:).

רש״י מביא גם פטניתא ומפרש המפוטמת, אך בנו״ג בטניתא בבית. גירסת הערוך בדפטמתא. י״א שאינו אלא שם מקום. בכל זאת ראויה מלה זו שיושם לב להחיותה.

בטש — פעל (אר׳): דחף לארץ (שבת קטז:), דרך (ב״ק צט.), בעט (ערובין נד. שבועות ל:).

בי : לשון בעיא ותחנונים הוא, ובלשון ארמי בייא בייא (בראשית מג כ. ע״ע בייא).

בי : בי אבידן — ספרים כתבו להם הצדוקים להתווכח עם ישראל ומקום שמתווכחים שם קרי ליה בי אבידן (שבת קטז.), מקום העשוי להתווכח שם צדוקים ובייתוסים עם ישראל במקראות (קנב.), בית שאוכלין ושותין לכבוד עכו״ם ומזבלין זיבול לעכו״ם ומפקחין על עסקיה לידע מה היא צריכה ומתנדבין (ע״ז יז:).

בי בני — בית המרחץ (ברכות ס. קדושין לט:), מרחץ (מגלה טז. בע״י).

בי בלועי — **מים שבאוקיינוס, שבולעים כל מימות שבעולם שנופלים בו** (בכורות ט.).

בי דוגי — **כלי שנותנין לקבל השומן כדרך שאנו עושין לאווזין והוא נקרא בי דוגי בלשון ארמי** (חולין קיא:).

בי דודי, בי כירי — ע״ע **אנטיכי.**

בי חדיא — **חיק** (קדושין ע:).

בי כבשא — **שדה של בית הבעל** (קדושין סב:).

בי סדיא — **לבדין שקורין פלטר״ש, ועשויין לקפלן תחתיו במקום הכר או הכסת** (שבת קמו:), **הכר שבמראשותיו** (ברכות נו. ערובין קב:), **כר** (שבת מה. קיט.), **לבדין, פולטר״א, להניח תחת מראשותיו** (שבת קיח.), **כרים של לבד שקורין פולטר״א** (קכד:), **מראשותיו** (כתו׳ סא.), **כר לתת מראשותיו** (ב״ב ט.).

בי סודנא — **בית עושה שכר** (פסחים קיג.).

בי פוקרי — **נקב בית הרעי** (יבמות עו.).

בי רב — **בית המדרש** (יומא יט:), **מקרא שקורין תינוקות של בית רבן** (ערובין יח:); **בי רבנן** — **בית המדרש ששם שונים משנה ותלמוד** (ברכות יז.); **דבי רבן יוחנן בן זכאי** — **ברייתא שנסדרה בבית מדרשו, כמין תוספתא שסידר ר׳ חייא ור׳ אושעיא** (ערובין יט.).

בי שימשי — **ליל שבת קרי בי שימשי בכל דוכתא, מפני שבין השמשות שלו חלוק מכל ימים והוצרך להזכירו בכמה מקומות** (שבת פו:), **שבת בלילה** (ברכ׳ מג:), **ליל שבת** (שבת קיג:), **ערבי שבתות** (יומא פג:), **ערב שבת. ונראה בעיני לפי שבין השמשות שלו שגור בפי כל, והכל חרדים אליו לגמור מלאכתם עד שלא תחשך קרו ליה בי שמשי** (כתובות קג.), **בחמה** (שבת קכד:). **שיפורא דבי שימשי — של ערב שבת, שהיו תוקעין להבדיל בין קדש לחול** (עבודה זרה ע.).

בפירוש לתענית כ״ה נאמר: כל היכא דתני בי שמשי, היינו ערב שבת, ולא שמעתי טעם.

בי תפי — **מקום שפיתת הקדרה** (ברכות לט.), **כירה, והוא תרגום של בית שפיתת שתי קדרות** (שבת כט.), **כירה, מקום שפיתת הקדרה** (ערובין כט.).

ביא: **בייא בייא** — **לשון זעקה וקובלנה** (יומא סט:), **קובלת אני** (יבמות צז:), **בלשון ארמי הוי לשון גנוח וצעקה כמו אהה בלשון הקודש** (סנהדרין סד.).

ביאה: **ביאה ראשונה** — **בימי יהושע**; **ביאה שניה** — **בימי עזרא** (סוטה לו.). **ביאת אורו** — **שיאור השמש** (ברכות ב:).

התוספות הקשו על רש״י והעירו שלפי זה צריך היה לומר וזרח השמש או ויצא השמש, לפי שלשון ביאה אינו אלא שקיעה. מסקנתם היא שביאת השמש היא זמן צאת הכוכבים, וביאת האור — תחלת השקיעה. אך אין מסקנה זו נראית, לפי שבתחלת השקיעה עוד רב האור ולא יתכן בו לשון ביאה. ומה שהקשו על רבנו אינה קושיה כלל, כי לשון ביאה ב ש מ ש יורה, אמנם, על שקיעה, אבל ב א ו ר מצאנו ביאה במובן זריחה, כעדות הכתוב בישעיה: קומי אורי כי בא אורך. רש״י כוון, אפוא, את פרושו לסברת חז״ל, ודבריו אמת.

ביב: **חריץ העשוי לקלח שופכין שבחצר לרשות הרבים** (ערובין פח.), **צנור המקלח שופכין לרשות הרבים** (ב״ק ו.), **חריץ מתוקן להוריד מי גשמים בו** (ב״מ קח.), **חריץ העשוי בקרקע להוציא שופכין לרשות הרבים** (ע״ז מד:).

ביבר: **ביברין של דגים הן בריכות של מים שקורין ויבייר**; **ביברין של חיה** — **קרפיפות מוקפין גדר סביב וכונסין לתוכן חיות־הבר ויולדות ומגדלות שם** (ביצה כג:), **מקום חיות רעות של מלכות** (סנהד׳ לט.); **ביברין** — **קרפיפות מוקפין** (שבת קו:).

בימה: **כעין אלמבר״א שלנו** (סוכה נא:), **אלמבר״א** (סוטה מא.), **כעין מגדל קצר הוא וגבוה... ואנו קורין אותו אלמבר״א** (ע״ז טז.).

אלמבר״א שאול מערבית (אלמימר) ושגור בפי דוברי יידיש.

בימוס: **מצבה של אבן אחת** (— דברים יב ג. ע״ע מצבה), **בימה של אבן אחת... בנין שאינו לצורך ע״א... וקורין לו אלטא״ר** (ע״ז טז.), **מקום מושב ע״א, שמושיב הצלם עליה ועובדין את הבימוס כע״א** (מז:). **בימוסאות של מלכים** — **אבני גזית המתוקנין בדרך מהלך המלך, וכשהמלך עובר מושיבין שם ע״א והוא משתחוה לה** (ע״ז נג:).

בין: **ביני ובינך מה היא** — **בין שני אוהבים כמוני מה היא חשובה לכלום** (בראשית כג טו); **אם כן מה בין לי ולך** — **אם איני יודע פירושה של משנתנו יותר ממך מה אני גדול ממך?** (חולין קלז:); **בין... בין...** — **משמע או בזו או בזו** (זבחים מב:), **בין טוב לרע** — **משמע דהוי חילוק בין טוב לרע, ובין טוב ובין רע משמע אחד טוב ואחד רע ושניהם שוין** (תמורה לג.), **דברים שבין בית שמאי ובית הלל** — **דברים שנחלקו בהם** (סוכה נו.).

בין הבינים — **אותו דבר הקרוש שבין הזג והחרצן, שממנו נעשין שמרים** (נזיר לד:), **[קמח] הנכנס בין האצבעות** (יומא מז:).

בין הערבים — **משש שעות ולמעלה** (ויקרא כג ה), **משש שעות ולמעלה קרוי בין הערבים, שהשמש נוטה לבית מבואו לערוב, ולשון בין הערבים נראה בעיני אותן שעות שבין עריבת היום לעריבת הלילה. עריבת היום בתחלת שבע שעות, מכי ינטו צללי ערב. ועריבת הלילה בתחלת הלילה** (שמות יב ו), **כשהחמה נוטה כבר לצד שקיעתה** (פסחים ה.), **משש שעות ולמעלה שהצל נוטה** (נח.).

בין השמשות — **יציאת היום עם כניסת הלילה, כשהם מתפרשין קרי בין השמשות** (שבת לד:).

בגמרא שם: בין השמשות כהרף עין, זה נכנס וזה יוצא ואי אפשר לעמוד עליו.

מאי בינייהו — כלומר מאי פלוגתייהו ומה טעם נותנין לדבריהם (שבת עח:), מאי הוסיף ובמאי פליגי (סוטה לז.), במאי קמיפלגי (ב"מ סג:).

בקצור כללי הגמרא הובא ההבדל בין במאי קמיפלגי, שענינו חלוקים בסברתם ובמסקנתם, ומאי בינייהו שענינו שוים בדין אבל חולקים בטעם. ועוד הובא שם שלפעמים מאי בינייהו פירושו כמו במאי קמיפלגי, בב"מ סג: ע"ע מאי.

בין — קל: הסתכל (דניאל ט ב); יבינו — יתנו לב להתבונן (דברים לב כט).

— התפולל: מתבונן — מסתכל, נותן לב לדבר (ישעיה מג יח), מסתכל (נב טו, תהלים לז י), שם לב להסתכל בדבר (ירמיה ב י).

— נפעל: נבונותי — חכמתי (ישעיה י יג).

— הפעיל: הבחין וראה (משלי ז ז); שתק להבין ולשמוע (איוב יח ב); הסתכל (דניאל ח ה); פירש (דניאל ח טז); לשון מבין נופל על למוד השיר (דה"א טו כב); לענין שירה נופל לומר מבין (כה ז), בכ"מ אמור לענין שירה הבנה (דה"ב לד יב).

בינא: ערבה (גטין סח:). ביני דמיא — עלוקות של מים, בלעז שנשוא"ש (גטין סט:).

בינה: תורה (שבת קד.); יודע להבין אבל אינו מראה טעם (אבות ג יז. ע"ע דעת). יודעי בינה לעתים — יודעים לתת עצה לפי הענין של מעשה (דה"א יב לב). בן ארבעים לבינה — להבין דבר מתוך דבר ולהורות כהלכה (אבות ה כא).

בינוני: לא צדיק ולא רשע (אבות ה י). בינונים — מחצה על מחצה (ראש השנה טז:).

בינתים: בחולו של מועד (סוכה כז:).

ביניתא, בינתא: א) נימת שער (ברכות ח.), שיער (יומא סט: סנהד' סד. נזיר לט.), שערה (שבת קמ.). ב) דג (גטין סט: ביצה כח. ב"מ נט:). ג) גרעין הזרע (ב"ב יח:), גרגיר הזרע (גטין סט:).

ביסא: כלי שרת שבו בוללין מנחה (מנחות ז.), כלי ששם בוללין מנחה (כג:), כלי שרת (נז:).

לפי יסטרוב — מן בי־עסה, לפי הערוך ושאר מלונים — מלה זרה.

ביעא: ביצה (ביצה ז. ערובין סב: „ביעתא"). ביעי דפחיא — הנולדים מן התרנגולת חיה שפועה בלידתה; ביעי דדכרא — שילדתן תרנגולת מתרנגול ולא נתחממה מן הקרקע לקולטן בלא זכר; ביעי דספנא מארעא — מתחממת בקרקע ויולדת ביצים, ואותן ביצים אין מגדלות אפרוחים... קולטת ביצים כשמתעפרת בקרקע (ביצה ז.).

ביעתא בת יומא — ביצה שנולדה בו ביום (יומא סט: סנהדרין סד.).

ביצה: ביצת הגיר — כל דבר הנלוש ונעשה עב קרוי ביצה, מטונ"ש בלעז (ביצה טו.), ביצת הסיד — נגבל במים ועשוי ביצים ביצים מטונ"ש בלעז (שבת פ:). ביצי כנים—כנים קטנים כשיוצאים מביציהן (שבת קז:).

שאר צירופים, כגון: ביצה מוזרת, געולי ביצים ועוד — ע' בערכים המתאימים.

ביר: באר (ירמיהו ו ז, ערובין קד:).

בירא: בור (שבת סו:). נפל כרסא בבירא — הואיל ואינך יודע היכן הוא לא פירשת לנו כלום (חולין נו:).

זוהי תשובת רב נחמן לרבי יוחנן שאמר: „מקום צר יש בכרס ואיני יודע איזהו".

בירה: א) מגדל (תענית טז.), בית גדול (גטין נה.), מגדל גדול (ב"ק סא:), טרקלין גדול (מכות ה.), דירה ומגדל עיר (חולין קלט). בירה גדולה — בית ארוך מאד והחלוק מתוכו להרבה חדרים קטנים (ב"ב ו:). ב) מקום בהר הבית שיש שם בית הדשן גדול ששורפין פסולי קדשים קלים (ברכות מט: עפ"י חז"ל בזבחים קד:), כל המקדש כלו קרוי בירה (פסח' פא:), בית המקדש („בירה תוכיח", יומא ט:).

בירית: כמין אצעדה שעושין לשוקים מעל בתי שוקיה להדקן שלא יפלו על רגלה (שבת ס.), עומדת בשוק להחזיק בתי שוקיה שלא יפלו ויראו שוקיה (סג:).

לפי רב יהודה (שבת סג:) בירית זו אצעדה, אך רב יוסף מקשה עליו, והמסקנה שם שאצעדה בזרוע ובירית בשוק.

בירניות: מגזירת בירה, מגדלים גדולים לחוזק (דה"ב יז יב), לשון בירה גדולה (כז ד).

ביש: רשעה (סנ' ז.). ביש גדא — מזל רע (סנ' קה.). בישות — בפנים זועפות (פסח' נג: מכות ה:).

בית: א) אנשי הבית (בראשית מב יט), בני הבית (משלי לא כא). וישמע בית פרעה — עבדיו ובני ביתו, ואין זה לשון בית ממש, אלא כמו בית ישראל, בית יהודה (בראשית מה ב). ב) כל דבר שמתקיים בבן אדם אחריו קרוי בית („ובית יבנה לך ה'", דה"א יז י). ג) היכל („אולם הבית", יחזקאל מ מח). ד) יריעה („בתים לאשרה", מלכים ב כג ז). ה) בעל („לשמש את ביתה", נדה יא.). ו) כרס („אוי לבית שהלפת עוברת בתוכו", ברכות מד:), לתקן את הבית — כלומר לבדוק לפני תשמיש ולהכין עצמה לבעלה (נדה יד.). ז) מבית — מבפנים (ויקרא יד מא), מהבית — לצד פנים (יחזקאל מ ז), וביתה — ולפנים (מד יז), מבית לפרכת — לפני ולפנים ששם ארון (מנחות כז: — ויקרא טז). ח) ביתו — אחיו הכהנים (לפי חז"ל. ויקרא טז יא). ט) ביתך — אשתך (יבמות סב: — דברים יד), לאנשי ביתו — לאשתו (בר' נא.).

לפי פשוטו של מקרא אין ביתך אלא אנשי ביתך, וכתרגום אונקלוס, אבל רש"י פירש לפי דרשת חז"ל. ואמנם, בתלמוד יש בית שפשוטו אשה.

י) בבית אביה — ברשות אביה, ואפילו אינה בביתו (לשון חז"ל. במדבר ל ד). מבית אביה למדה — שמעה התינוקות אומרים כן (מגלה טו:). יא) בית אבות

— משפחה (שמות יב ג, יומא יב.), למשפחותם לבית אבותם — דע מנין כל שבט ושבט. מי שאביו משבט אחד ואמו משבט אחר יקום על שבט אביו (במ׳ א ב). אנשי בית אב — המשמרה מתחלקת לשבעה בתי אבות כנגד שבעת ימי השבוע, בית אב ליום (תענ׳ טו:)

בית אונקלי שלו — בית יד לבושו (מגלה כד:).

בית אחיזה — בית יד (שבת קכו:).

בית האילן — שדה שיש בה אילנות (מנחות פה.).

בית הבד — בית לעצור זיתים (ב״מ קיז:).

אין בית הבליעה פנוי — אין לב המסובין אלא לבלוע (ברכות מג.).

בית הבושת — בית הרחם של נקבה (חול׳ נו. קכב.)

בית הבעל — שדה בעמק ואינו צריך להשקותה (מו״ק ב.), שדה המסתפקת במי גשמים, ואינה עושה פירות אלא פעם אחת בשנה (ב״ב כח.).

בגמרא דורשים חז״ל בית בעל כלשון ישוב (מו״ק ב) וסומכים על הכתוב „כי יבעל בחור בתולה״. אבל יתכן שיש כאן קשר עם „מטרא בעלא דארעא״.

בית גליא — לשון גובה, גל; ל״א בית כליא, כמו כלוא, כליון. ל״א בית כריא, בית הכסא, לשון כרו שוחה (תמורה כח:). לשון גובה, גל; בית כריא — לשון חפירה ושפלות (ע״ז מו. בפירוש שבע״י נוסף בסוגרים: ל״א כריא בית הכסא). גלייא, במייא — ראשי ע״ז הם לאדום (מגלה ו.).

בפירוש שבע״י נאמר: שמות אלהות הם לארם. גם בגוף הגמרא נפלו כאן שנויים רבים בגלל הצנזורים; במקום „בייח במייא״ נאמר בע״י „בית כרייא״, וכן גורס הב״ח בגמרא. ברש״י לדברים יב ג: „לכנות להם שם לגנאי, בית גליא קורין לה בית כריא, עין כל עין קוץ״, ולשון חז״ל היא בע״ז מו.

בית הזבל — שדה הצריכה לזבל (מנחות פה.).

בית חיים — תלמוד תורה (ב״ק ק.), למוד אומנות להתפרנס בה (ב״מ ל:).

בית ההליפות — ששם גונזים סכינים של קדש, וסכין קרוי חילוף בלשון ערבי (יומא לו. וכן זב׳ כ.).

בית־הרוסת — כלי שנותנין בו חומץ וכל דבר שיש לו קיהוי, ורגילין ליתן בו קמח, ועשוי לטבל בו בשר כל ימות השנה, והקמח מתחמץ מחמת הקיהוי, ול׳ חרוסת קיהוי. אייגירי״ש בלעז (פס׳ ל:).

בית התנות — לעשות חופתו (תענית יד:), כשמשיא אשה לבנו הראשון היה בונה לו בית ועושה לו חופה בתוכו (מגלה ה:).

בית הטמאות — חדר שהנשים משתמשות בו בימי נדותן (נדה נו:).

בית יד — נקב לאחוז בו (ביצה כח.).

בית הכוסות — סוף הכרס שקורין פנצ״א, ויש בו עובי שקורין דובלו״ן, ותוכו עשוי כמין כוס. עובי בית הכוסות דופן כפולה ודבוקין הכפלים זה בזה בשומן (שבת לו. ומעין זה — חולין מט.), סוף הכרס שקורין פנצ״ה, והוא עשוי ככובע וככוס ודופנו סביב לו עבה כשתי דפנות (סוכה לד.), מקום יש בראש הכרס סמוך להמסס קרוי בית הכוסות, שהוא כעין כוס ויש בו סביב שפתו עובי שני כפלים ודבוקים, ובלעז רדובלי״ן (כתובות עו:), סוף הכרס שקורין פנצ״א עשוי ככובע, והמסס מחובר בו, וסביב סביב להבורן כשאתה מבדילן יש דופן לזה ודופן לזה ובאמצע הן שופכין זה לתוך זה והמאכל נכנס מבית הכוסות להמסס ומהמסס לקבה ומהקבה לדקין (חולין מב.).

פנצ״א הוא הלעז של כרס (חולין מב: מט. ועוד).

בתי כנסיות — להתפלל; בתי מדרשות — למשנה ולתלמוד, בתי סופרים — ללמוד תינוקות (כתו׳ קה.).

בית מדות — בית גדול (ירמיה כב יד. ע׳ ערך איש מדות).

בית המוקד — לשכה גדולה היא שהכהנים מתחממין שם במדורת אש הניסקת תמיד מפני שמהלכין יחפים על רצפת שייש בעזרה (שבת יט:).

בית מותבא רבא — בית המדרש הגדול (בכו׳ ה:).

בית המטות — בית המסיבה שאוכלין שם, שהיו מסובין ואוכלין על גבי המטות (ביצה כב:).

בית המים — לכביסה, אי נמי לבית מי רגלים (מגלה כז:).

בית בנפה — לאחר שהסיך נצרים של שתי עושה באריגת ערב נצר אחד מלמטה ואחד מלמעלה והן קרויין בתים, והן עונבין את השתי כדרך רכיבתו (שבת קג.).

בית סלע — קרקע מלוא רוחב סלע, שהוא מטבע. ל״א סלע ממש, שהוא גבוה וחדוד (קדושין כו:).

מבית עבדים — כתרגומו מבית עבדותא, ממקום שהייתם שם עבדים (דברים ו יב).

בית עולמים — ירושלם נקראת בית עולמים, שמשנחרבה לא היתה אחריה היתר לשאר מקומות (חולין כה.).

בית העם — בתי כנסיות (ירמיהו לט ח); על שקורין לבית הכנסת בית עם — לשון ביזוי, שמתקבצין בו הכל (שבת לב.).

בית הערוה ובית הנקב — תיק בין הירכיים להיות האבר מתעטף בו, ובית הנקב כנגד נקב הרעי. ל״א דרכן היה לעשות נקבים במכנסים כנגד בית הערוה להשתין מים לחוץ דרך שם, וכן כנגד בית הרעי, וכשגומר קושר הנקב ברצועה וסותמו (נדה יג:).

לפירוש ראשון ענין בית בגד, ולפירוש שני — נקב, חלל.

בית פאגי — מקום חיצון בירושלם (פסח׳ סג: צא.).

בית הפך — כירה זו מיטלטלת היא ומחוברין לה כלי חרס קטנים. בית הפך שמושיבין בתוכו שמן להפשיר (שבת מח:).

בית הפרס — שדה שנחרש בה קבר (ברכות יט: ערובין ל: פסחים צב: חגיגה כה: ב״מ קה: ע״ז יג. בכורות כט. תמורה יב. נדה נז.), שדה שאבד בה

קבר (שבת טו:), שדה שנאבד בה קבר ונחרש (נזיר נד.), פרס לשון דבר שבור ופרוס, על שם שנפרסו העצמות (נדה נז.).

גם בתמורה פירש לשון פרוסה, אך במו"ק ה ע"ב פירש חצי מענה, תלם אחד של מאה אמה, ולכאורה פירש כאן פרס לשון חצי (ע"ע פרס), אלא שלשון המשנה היא (אהלות יז א): בית הפרס, עד כמה הוא עושה? מלא מענה, מאה אמה. ויש מתקנין לפי זה ברש"י שצ"ל מלא ולא חצי. בעלי התוספות, בנדה נז, מפרשים על שם שהעצמות נפרסים במדרס רגלים... אי נמי על שם שפרסות רגלי אדם נמנעות מלילך שם מפני הטומאה. הברטנורה, אהלות יז, מביא שני טעמים אלה וגם את פירש"י. ואשר לעצם שני הפירושים השונים („שנחרש בה קבר", „שאבד בה קבר") אין לראות בהם כל סתירה, שכן אמרו חז"ל: שלשה בית־הפרס הן: שדה שנאבד בה קבר ושדה שנחרש בה קבר ושדה בוכין.

בית הקמטים — בית השחי (נדה סו:).

בית שאור — כלי שהאשה שורה ומנחת בו את השאור ונותנתו בעיסה, ופעמים שהוא שוהה שם בלילה (פסחים ל:).

בית השחי — תחת אצילי הזרועות (סנהדרין כא.), תחת הזרועות (סה.), תחת אצילי ידיו (נזיר נח.).

בסנהדרין סה — שחי איישל"ה בלעז; ע"ע אציל.

בית שער — בית קטן ופתח הגינה פתוח בו (ערו' קא:), פורק"א בלעז שלפני הבית (סוכה ח:), בית קטן שעושין לפני שער החצר, והכל עושין אותו קפנדריא (יומא יא:), בית כניסת שער החצר, להסתופף שם שומר הפתח (סוטה מג.), שבונים כותל נגד השער עגול סביב ועושין באותו הקף פתח קטן מן הצד משום היזק ראיות בני רשות הרבים (ב"ב ב:), בית קטן שלפני פתח וקורין לו פורטק"ה בלעז (ב"ב יא:), בית קטן שעושין בצד שערי חצירות ויושב שם שומר הפתח (מנחות לג:).

בתים של תפלין — לוקחים חתיכת עור ומניחין אותו בדפוס שיש בו כמין ד' אצבעות ומניחין אותו לייבש על הדפוס ונוטלין את הדפוס ונעשים בתים מאליהן (מנחות לד:).

בית התורפה — אותו מקום (נדה נז:).

בית נכאת, בית סאה, בית שלחין וכדומה — ע' בערכים המתאימים.

בייתוסים: תלמידי בייתוס, צדוקים (סוכה מג:).

ביתן: נטוע באילנות (אסתר א ה).

בכה: כמו בכי (עזרא י א).

בכור: בני בכורי — לשון גדולה (שמות ד כב), גדול שבבית קרוי בכור (יב ל); בכור שורו — לשון גדולה ומלכות (דברים לג יז); גדול (תהלים פט כח. בכל הפסוקים הקודמים מסתייע רש"י בפסוק זה שבתהלים: „אף אני בכור אתנהו"). בכורי דלים — לשון שרים (ישעיה יד ל); בכור מות — שר המות (איוב יח יג).

בכור לנחלה — ליטול פי שנים (בכורות מו.), בכור לכהן — לתת לכהן פדיונו ה' סלעים (שם).

בכור שטן — חריף ועומד על שמועתו ועושה מעשה ואינו שב משמועתו לעשות כרבים (יבמ' טז.).

בעין־יעקב בכור שנון, וגירסה זו נראית לי, כי נון עם וו דרכן להשתרג לטית.

בִּכּוּרָה: תאנה מבושלת (הושע ט י). תאנה טובה המתבשלת בעתה (מיכה ז א), תאנת הבכורות (סנ' צא:). בכּוּרוֹת — תאנים שבישלו כל צרכן בתחלת בכורי תאנים, שהם חביבות על מוצאיהם בראשיתם (ירמיה כד ב), תאנים חשובות הממהרות להתבשל (ערובין כא: — ירמיה כד).

בִּכּוּרִים: ימי בכורי ענבים — ימים שהענבים מתבשלין בביכור (במדבר יג כ); יום הבכורים — חג השבועות קרוי בכורי קציר חטים, על שם שתי הלחם שהם ראשונים למנחת חטים הבאים מן החדש (במדבר כח כו).

בכי: דמעה (תהלים קב י). מבכי נהרות — כשבכו מים התחתונים. בכי כמו נבכי ים (איוב כח יא).

גם בפירושו ל„נבוכים הם" בפרשת בשלח מובא לדוגמה פסוק זה שבאיוב.

בכיר: בכירה — ראשונה (תענית ו.).

בוכנה (ע"ע בוקא): א) עלי שכותשין בו (שבת עז:), מקבת וכותשין בו חטין ותבלין (ערובין קב.), מדוכה (ביצה יד.), עשוי כמקבת וראשו כפוף (סוטה כב:). ב) נטלה פטמתו, נטלה בוכנתו — [ראש האתרוג] לפי שהוא חד ועשוי כמין בוכנה. זה לשון מורי הזקן רבינו יעקב, אבל רבינו יצחק הלוי היה מפרש בוכנתו מה שנכנס בתוך האתרוג כבוכנא הנכנס ומכה באסיתא. ולשון רבינו יעקב נראה לי, שלא מצינו בכל מקום פטמא עוקץ (סוכה לה:).

בתוספות מובא בשם רבינו תם שמצינו עוקץ ופטמא במקום אחד. ר"ח פירש פטמתו — חוטמו של אתרוג, דד של חוטם; בוכנתו — קצה העץ הנתון באתרוג. פירוש זה הוא המקובל, והובא בערוך (שם הובא גם פירוש רבינו גרשום כדעת ר' יצחק הלוי), ועליו העירו התוספות: „משמע דפטמתו ובוכנתו תרי מיני נינהו: זה בעוקץ וזה בראשו".

בכר — פעל: בשל (יחזקאל מז יב, סנהד' ק.).

בכר: גמל בחור (ישעיה ס ו, ירמיה ב כג).

בכרה: גמלה נקבה בחורה שהיא אוהבת לנוע (ירמיה ב כג), גמלה נערה ויונקה שהיא קלה ועסקיה רעים, מחמת שלא הורגלה לטעון משאוי (סנ' נב.).

בוכרא: בוכרא וטפתא וארכבתא — סביבות השדה עושין חריץ ונותנין העפר על המיצר להגביה סביבותיו, ולאחר זמן כשנידש חוזר הוא ומוסיף עליו עפר שנית וכן שלישית. ראשון קרי בוכרא, והשני טפתא לשון רבוי דמטפי לה, והשלישי קרי ארכבתא (ב"מ קג:).

בלאות: שחקי בגדים (כתובות ק:).

בלאט: חרש (שופטים ד כא), בנחת (רות ג ז), בסתר (סנהדרין סז: — שופטים ד).

בלג — **הפעיל:** מגביר (עמוס ה ט), התחזק (תהלים לט יד, איוב ט כז). המבליג שוד על עז — המחזק שדוד על הגבור (שבת עז: — עמוס ה).

בלה — **קל:** יבלו שפתותיכם — ייגעו (תענית ט.).
— **פעל:** לבלותו — לענותו (דה"א יז ט), בלה בשרי — כמו לבול עץ (ע"ע בול. איכה ג ד).

בלהה: שדים באים ומבהלין (ישעיה יז יד); בלהות— הפותרים אומרים לשון מקום, מרקד שעירים ומזיקים (יחזקאל כו כא. הובא כאן גם ת"י „כדלא הוית"), שדים (תהלים עג יט, איוב יח יא, כז כ, ל טו), שדים המבהילים (איוב כד יז).

בלו, עיין ערך מנדה.

בלוטי: לשון שרים (יומא ח:).

בלוטים: [אילן] שגדילין בו פרי שקורין גלאנד"ה (ר"ה כג.), גלני"ץ הגדלים באלונים שקורין קשטני"א, כדמתרג' כאלה וכאלון כבוטמא וכבלוטא (מנח' סג.).
בלוט מתפרש כאן גם עץ גם פריו, ועיין בהערה לערך אלון.

בליונא: בליונא דגושפנקא — צורה בטבעת (גטין נז.), צורה נאה שבחותם (נח.).

בליל: קשין ותבן מחומצין ומחוזקין בתבואה (ישעיה ל כד), יבול (איוב כד ו).

בלימה: אין כלום ביסוד... ודונש פירש בלימה מישור (איוב כו ז).

בליסטרי: מורה בקשת לחיות (חולין ס:).

בליעל: בלי על, שפרק עולו של מקום (עפ"י הז"ל. דברים יג יד).

בלל — **קל:** מערב (מכללא משמע, — מנחות סג:). בלולות בשמן — כשהן קמח יוצק בהן שמן ובוללן; משוחים בשמן — אחר אפייתם מושחם (שמות כט ב).
— **התפועל:** יתבולל — יבולבל בגולה בין האומות (הושע ז ח).

בלם — **קל:** סגר (תהלים לב ט); בולם עצמו — סוגר את פיו (חולין פט.). חוטם בלום — סתום (נדרים סו:), סגור (— חולין קז:), נסתמו נקביו (בכורות מג:). פיו בלום — קצר. ל"א נפוח (בכו' מ:). בלם ליה אומצא — חתך לו חתיכת בשר... ולי נראה לשון הטמנה בגחלים כמו פיו בלום, גבי מומין של בכור שפיו סגור, שאין יכול לפותחו אלא מעט (חולין קז:).
מובא כאן לדוגמה הפסוק שבתהלים: „עדיו לבלום— שהמתג והרסן מחתכים עדיו של סוס". אבל בפירושו השני — „ולי נראה" — אשר את פרושו בתהלים, שהוא לשון סגירה.

אוצר בלום — כך מפורש באדר"נ... ונראה בעיני אוצר בלום סגור מסגירות לבדן, מחיצות מחיצות, כמו שעושין בתיבות גדולות ליתן חטים מכאן, שעורים מכאן, עדשים מכאן, כמו פיו בלום ורגליו מבולמות בבכורות, קלושי"א בלעז (גטין סז.).
התוספות מעירים: בקונטרס גריס במם... ואית דגרסי בסמך, אוצר בלוס.
— **פעל:** רגליו מבולמות—קצרות ברוחב (בכו' מ:)

בלן: שומר בית המרחץ ומשמש בבית המרחץ ונוטל מכל אחד שכרו (מו"ק יא:), מחמם מרחצאות (קדושין פב.).

בלנר: סדין שמסתפגין בו (שבת קמז: בנו"ג בלרי).

בלס — **קל:** בולש, מחפש (עמוס ז יד). עיסה בלוסה — מעורבת בסובנה ובמורסנה (שבת עו:).
בתלמוד נאמר סובן ומורסנן, ורבינו חשב, כנראה, את הנון של סובן למושרשת. כיוצא בזה נשתרשה נון הנטיה של קולן ועמילן ונעשתה לנון המשקל. בפי ההמון נהוג כיום בארצנו להשתמש בסובין בלשון יחיד: סובין טוב, סובין חדש.

בלע — **קל:** בולעתן — מושלת עליהם (קדוש' עב.).
— **פעל:** א) כסה („כבלע את הקדש", במד' ד כ), לשון כסוי (יומא נד. — במדבר ד), מבליע ומחביא (סנהד' פא:). בלע המות — יְכסנו ויעלימנו (ישעיה כה ח), יבולע מלאך המות (פסחים סח:).
בפסחים פירש בנין פעל בהוראת פּועל, ויש כיוצא בזה לרוב בתלמוד, ובמקצת גם במקרא, ואכמ"ל.
ב) קלקל (ישעיה ג יב), השחית (איכה ב ח). מבולעים — מסותרים ונבוכים, שאין פתח לצאת. ולשון בילוע נופל על הדרך כענין שנאמר ודרך אורחותיך בלעו (ישעיה ט טו). יבולע — יאמר בסתר ובבליעה (ש"ב יז טז), יגלה (איוב לז כ).
— **הפעיל:** מבליע דמי אתרוג בלולב — ימכור לולב ביוקר עד שיתן לו אתרוג במתנה (סוכה לט.).

בלעדי: בלעדי אחזה — לבד מה שאני יודע לראות (איוב לד לב). בלעדי — אין החכמה משלי (בראשית מא טז), בלעדיך — שלא ברשותך (מא מד), מבלעדיו — בלא דעתו (ירמיה מד יט).

בלק — **קל:** מחריב (ישעיה כד א).
— **פעל:** מבולקה — מפורצת בחומותיה (נחום ב יא).

בילק, חילק — ע"ע חילק ובילק.

בלשא: חיל (נדה נב.). אוכלוסי בני אדם („באלושי" ברכות מד.).

בלתי: בלי („בלתי אחיכם", בראש' מג ה), בלתי אם גויתנו — כמו אם לא גויתנו (בראש' מז יח).

במה: במות — מגדלים ובירניות (ויקרא כו ל); במתי ארץ — לשון גובה (דברים לב יג), הרמים וגסי הרוח (מיכה א ג); במתי ים — גובהי ים (איוב ט ח). במה — עבודת אלילים (סוטה ד:), מזבח (לה:). במה גדולה — זה מזבח של משה בעודו בנוב וגבעון; במה קטנה — מזבח של יחיד, שכל יחיד ויחיד עושה במה לעצמו (מגלה ט:).

בן: א) עיר (ירמיהו מח מה).

בירמיהו נאמר: מבין סיחון, ביוד, ואלו ברש״י: מבן סיחון — מעיר סיחון, כמו בן ראובן (ביהושע טו ו). לפי זה יהא בן מקביל לבת, כמו: בית שאן ובנותיה, עקרון ובנותיה.

ב) ושננתם לבניך — אלו התלמידים. מצינו בכל מקום שהתלמידים קרויים בנים, שנאמר בנים אתם לה׳ אלהיכם, ואומר בני הנביאים אשר בבית אל... (עפ״י חז״ל. דברים ו ז). ג) אבדה עצה מבנים — מדור זה (ירמיה מט ז). בן בנו — לאו דוקא, אלא כלומר מזרעו (פסחים צד: לפי התוספות, חגיגה יג, אינו מזרעו כלל), בן לוי — כלומר מן הלויים (יומא לח.), כל לוי קרוי בן לוי (בבא מציעא מט.), בן בנימין — משבט בנימין (תענית יב.).

בן אבטיח — שם איש בעל בשר (בכורות לז:).

בן־גיל — שנולד בפרק אחד ובמזל אחד [עם אחר] (יבמות קכ.), הנולד בשעתו, שנולדו במזל אחד (ב״מ כז:).

בן זומא, בן עזאי — לפי שלא האריכו ימים נקראו על שם אביהם. נ״א שלא נסמכו... (אבות ד א).

בן זקונים — שנולד לו לעת זקנתו (בראשית לז ג).

בני חורין — מיוחסים (סוטה מט.).

בן יומו — ביום הולדו (שבועות ו:); אש בת יומה — שאחזתו בכל יום (שבת סו:), קדירה בת יומה — שבישלו בה היום (ע״ז עו.).

בִּן לילה היה — כמו בֶּן לילה, לא גדל אלא לילה אחד (יונה ד י).

בן מינו — דוגמתו (ע״ז כח.).

בן־נץ — מלאך העשוי בדמות נץ (ב״ב כה.), מלאך העשוי כנץ (גיטין לא:).

בן־פורת — בן חן, והוא לשון ארמי אפריון נמטייה לרבי שמעון... ותרגום של אונקלוס לשון פריה ורביה (בראשית מט כב).

הרמב״ן משיג על דברי רבינו שהוא לשון ארמי, ואומר שהוא לשון פוריה או פארותיו. גם הראב״ע פירש כן, ודעה זו נראית בעיני רוב הפרשנים.

בן פקועה — שנמצא חי בבהמה שחוטה (יומא פ. חולין עד: בכורות יב.).

בן־שמן — ראוי לשמן, לזיתים לעשות שמן, כמו בן מות ראוי למות (ישעיה ה א), זוית שמנה (סוכה מט.).

בן־שנה — כל שנתו קרוי בן שנה, כלומר שנולד בשנה זו (לפי חז״ל. שמות יב ה), עז בת שנתה — שילדה בתוך שנתה (בכורות יט.).

בנאי: בלן, לשון בי בני (שבת קיד.).

בנה — פ ו ע ל: מבונה — בנוי בכל טוב, לשון פרי כדכתיב ואבנה גם אנכי ממנה (כתובות קיב.), לשון אבנה ממנה, כלומר מיושבת בפירות (סוטה לד:). מבונה מכל מום — מתוקן ומנוקה מכל מום של כיעור (סוטה מב:).

בסילקי: בית גבוה שעל עלייה (יומא כה.), לשון טירה גבוהה... (ע״ז טז.). פלטרין גבוהים נקראים בסילקאות (סוכה נא:).

בסים: מבוסם וטוב (ב״מ ס.). רווחא לבסימא שכיח — כלומר המעיים מתרווחין לפנות מקום לדבר המתוק (ערובין פב:), ריוח מצוי לדבר המתוק בתוך המעיים (מגלה ז:).

בסיס: כן, מושב (שבת מז. ע״ז ח:), כן, מקום המתוקן לה (ע״ז מא:), כן, מקום מושב (פסח׳ פג.).

בסם — א ת פ ע ל (ארמ׳): ליבסומי — להשתכר ביין (מגלה ז:). מבסמי — שכורין (שבת סו:).

בסר: פרי שלא נגמר והוא מקהה את השינים (ירמיה לא כח), פרי עץ שלא נתבשל (יחזקאל יח ב), הוא בוסר הוא גירוע (ישעיה יח ה), ענבים בתחלתם כשהם דקים (שבת יט.), ענבים קודם בישולם ומקהין את השינים (סנהדרין לט.). אבות אכלו בוסר ושני בנים תקהינה — הבנים ילקו בעוון אבות (יר׳ לא כח).

בסתקא: כד (חולין מט:).

בסתרקי: א) תכשיטי צמר לישון בהם (תענ׳ כא:). ב) כלי הבית (יבמות סג.), כסאות (בכורות ח:).

בעד: כנגד (בראשית כ יח, יונה ב ז, איוב א י, ט ז, כב יג, איכה ג ז, ביצה לב: — איוב א). בעדני — לנגדי (תהלים קלט יא), אצלי (פסחים ב:). בעד השלח — כמו בעד החלונים, על פני כלי זין (יואל ב ח), בעד נפשו — בפני נפשו (איוב ב ד). בעד מערות — בתוך חורבן מערות (ישעיה לב יד). עולם חשך בעדו — כנגדו, כמו שכת בעדו, כלומר חושך פרוס לפניו, הכל עליו כחושך (ביצה לב:).

בעדי — כנגדי, וכן כל בעד שבמקרא: עור בעד עור — אבר כנגד אבר (יונה ב ז), כל בעד שבמקרא לשון כנגד הוא (בראשית ז טז), בעד — נגד, וכן כל לשון בעד (ש״א א ו), כל בעד האמור בלשון עברי אינו אלא לשון כנגדו ובפניו... (איוב א י). מ ב ע ד — הוא לשון מבפנים, שרוב בעד שבמקרא דבר המסיך ומגין נגד דבר אחר, כמו ובעד כוכבים יחתם, הארץ בריחיה בעדי, הבעד ערפל. ומבעד הוא הדבר שהוא מבפנים לאותו בעד (שה״ש ד א), מבפנים (ד ג).

בעה — ק ל: א) תבעיון — תבקשו (ישעיה כא יא, סנהד׳ צד.). ב) מים תבעה אש — כשתתן גחלת או מתכת במים יעלו המים אבעבועות (ישעיה סד א).

נ פ ע ל: נגלה („נבעו מצפוניו״, עובדיה ו, ב״ק ג:); כפרץ נבעה — לשון גלוי, כמו נבעו מצפוניו. ודונש פתר נבעה בליטה, שהחומה נעשית כמין אבעבועות מפני הגשמים וקלקול טיט (ישעיה ל יג).

בעי — א ת פ ע ל: לאתר דמתבעי תמן מובלין יתיה — למקום שמתבקש שם מוליכין אותו (סוכה נג.). תיבעי — בלשון ירושלמי כמו תיקו בלשון בבלי (תמורה יג:).

בעוד: בסוף („בעוד שלשת ימים״, יהושע א יא).

בעורין: תרגום של לפידים (ב"מ פה:).

בעיר: בהמה (שמות כב ד, סנהדרין קה.).

בעל: מישור („בעל גד", יהושע יא יז; „בעל פרצים", ש"ב ה כ; „מבעלי יהודה", ש"ב ו ב; „בעל שלישה", מ"ב ד מב; „בעל המון", שיר השירים ח יא).

עיין בע' איל, איל־פארן.

אדמת בעל — קרקע שאינה צריכה להשקות דסגי ליה במטר השמים (סוכה לג:).

חז"ל אמרו: מטרא בעלא דארעא.

בעלי — לשון אדנות ומורא (הושע ב יח); בעל הבית — אדון העולם (סוטה לה.).

בעלי ברית אברם — שכרתו עמו ברית (בר' יד יג).

ר' אליהו מזרחי העיר שהכונה היא „לא שהשתדלו בברית מילתו". סברה זו דחוקה, וקשה בעיני לגלות פנים כאלה בדברי רבנו. נראה לי שכונתו היתה לפרש שבעל ברית אין ענינו אדון הברית, אלא שותף שוה לצד שכנגד, וזהו שכתב שכרתו עמו ברית, כי במקרא מצאנו כריתת ברית בשני לשונות: כרת ברית עם פלוני, וכרת ברית לפלוני. כריתת ברית עם פלוני תציין לרוב את שויון הצדדים, ואלו כריתת ברית לפלוני תציין את הבטחת האחד לקיים את חסדו ואמונתו כלפי השני: „לא תכרת להם ולאלהיהם ברית" (שמות כג לב), „ויכרת להם ברית" (יהושע ט טו), „וכרתי להם ברית שלום" (יחז' לד כה), וכדומה.

בעל גבר — גידו גדול (בכורות מד:).

בעל דברים — מי שיש לו דין (שמות כד יד).

בעל הדין — מי שרוצה להלוק עליך ולדון (חולין סג:).

בעלי זרועות — חזקים (פסחים נז.).

בעל חוב — המלוה את חבירו (פסחים ל:).

כיום שגור בעל־חוב בעקר במובן לווה, וגם רבינו השתמש בו במובן זה.

בעל החוטם — בעל קומה וצורה. ל"א גדול הדור (תענית כט.), מה חוטם מיפה את הפרצוף כך הוא מיפה את דורו, כלומר קצין שבדורו (שם, בפירוש שבעין־יעקב).

בפירוש רבנו גרשום נאמר: עין שבהם, כלומר חשוב שבהם, עכ"ל. ולא ידעתי מה ענין עין אצל חוטם. לדעת החדשים לשון חידה הוא, והכונה לנשיא, שכן דומה צליל המלה הזאת למלה הרומית „נַאזוֹ" שענינה חוטם.

בעל החלום — שר המראה החלומות בלילה (סנ' ל.).

בעל מחשבות — הקדוש ברוך הוא (סנהדרין יט:).

בעל משחית — שטן (משלי יח ט).

בעל נפש — רעבתן ותאב לאכול (משלי כג ב). חסיד (פסחים מ. נדה טז:), אדם כשר (חולין ו.).

בפסחים רשום בשולי הגליון: ס"א ירא שמים החרד על נפשו.

בעץ: בדיל (ע"ז מג. בר"ה כד: רק בלעז), בדיל דמתרגמינן אבצא (מנח' כח:), בדיל, אשטי"ן (שם).

בער — קל: לשון שטות („יבערו", ירמיה י ח).

נפעל: לשון איש בער (ירמיה י יד).

פעל: נזקי השן האוכלת ומבערת (עפ"י חז"ל. שמות כב ד).

הפעיל: כי יבער איש שדה או כרם — יוליך בהמותיו בשדה או בכרם של חבירו ויזיק אותו (שמות כב ד).

בעת — פעל: הבהיל פתאום (נדה סו.).

בעתותא: דאגה הבאה פתאום (סוטה כ:), הבהלות פתאום (נדה עא.).

בץ: טיט בצה (ירמיה לח כב).

בצבוץ: קנבוס (ע"ז עה. נדה סה:).

בצוע: פשרה (סנהדרין ו.).

בציר: מבצר (זכריה יא ב, הכתיב — בצור).

בצית: ספינה קטנה וקצרה מלמטה עד כחודו של סכין (שבת קא.), ספינה ששוליה חדין, ולמעלה היא הולכת ומרחיבה הרבה (ערובין לג:).

רש"י מביא גם בלעז, ואותו הוא מביא גם בפרושו לספינה רוקדת (מנחות צד:): אין לה שוליים אלא מלמעלה רחבה ולמלמטה כלה והולכת עד כאצבע... ולהכי קרי לה רוקדת שמרקדת והולכת מהר. בגמרא נאמר לרוב ביציתא, באלף בסוף. בערובין פירש דרך־אגב, בהביאו בוצנייתא דמיישן, מפרק הזורק (שבת קא.), ובנו"ג ביציתא, ביציאתא.

בצל: ציבול"ה (ביצה כה:), ציפול"י בלעז (ר"ה יד.).

בצלים הסריסים — שאין נעשין גדולים כשאר בצלים (ר"ה יד.).

בצע: א) ממון (בראשית לז כו, שמות יח כא, חבקוק ב ט, איוב כב ג). ב) מה שכנסו מגזילה וחמס (מיכה ד יג), גזלת ממון, גזלה (ישעיה נו יא, נז יז; ירמיה כב יז; יחזקאל כב יג, לג לא; משלי א יט), חמס, ל"א סוף (ירמיה נא יג).

בוצע בצע — אונס ממון (ירמיה ו יג), חוטף ממון (יחזקאל כב כז), גוזל גזלה (משלי א יט).

בָּצָע: מי בצעים — אגם, מריש"ק בלעז (סנהד' ה:).

בסנהדרין צו. ובשבועות טז. פירש רק בלעז, וכן לועז רש"י מלת אחו, בראשית מא ב, ומלת בצה, יחזקאל מז יא.

בצע — קל: א) גזל (תהלים י ג, משלי א יט, ב"ק צד.). ב) גמר (ישעיה י יב); לשון גמר (זכריה ד ט), כלה (איוב ו ט, איכה ב יז). ג) לפרוס הפרוסה מן הפת (ברכות מז.). לא בצע על הפרוסה — ברכת המוציא (חולין ז:).

יתכן שכונת הפירוש היא כי בצע ענינו גם ברכה ולא רק חתוך בלבד.

— פעל: גמר (יש' י יב), לשון גמר (זכריה ד ט); לשון גזל (יחזק' כב יב). ויבצעני — ויכלני (איוב ו ט).

בצק — קל: לא בצקה — לא נפחה כבצק (דב' ח ד).

בצר: חוסן ומבצרים (איוב כב כד־כה).

בצר — קל: יבצר רוח נגידים — ימעט (תהלים עו יג). בצורות — לשון חוזק (במדבר יג כח); גדולות ובצורות — שמורות בלבי לעשותם (יר' לג ג).

נפעל: לשון מניעה (בראשית יא ו. לפי ת"א).

פעל: לחזק (ישעיה כב י), לשון מבצר חוזק (ירמיה נא נג).

התפעל: לשון גבוה, כמו ובצורות בשמים (מגלה יד.).

בצרה: כצאן בצרה — כצאן רבה הנתונה במבצרי גדרות צאן (מיכה ב יב).

בצרון: כח וכבוד (זכריה ט יב), עיר מבצר (סנהד' כב. — זכריה ט).

בצרת: לשון רעב. ל"א לשון מבצר וכן חברו מנחם (ירמיה יד א, יז ח).

בקא: מין זבוב, צינצ"א, והיא נושכת כצרעה (חולין נח: בסוכה כו — רק בלעז).

בקבוק: צלוחית (ירמיה יט א).

בקי: בקיאין — רופאים (יומא פב.).

בקיע, ע"ע גיהא.

בקע: א) שם משקל של מחצית השקל (שמות לח כו). ב) בקעים — גדולים מרסיסים (עמוס ו יא).

בקע — קל: בקעה — יציאת האפרוחים מן הביצה (ישעיה לד טו).

בקעה: מישור (דברים יא יא), קנפני"א בלעז, ארץ חלקה ושוה (ישעיה מ ד), ארץ הלקה ואין בה מכשול (סג יד), שדות הרבה, קנפני"א בלעז (שבת ו.), הרבה שדות הסמוכין יחד (פסחים י.). רב בקעה מצא וגדר בה גדר — עמי הארצים היו ומזלזלים במצוות, והחמיר עליהם לעשות סייג להרחיקם מן העבירה כאדם הגודר בקעה פרוצה לשומרה (עירובין ו.), כלומר אינן בני תורה שידעו להזהר, כבקעה זו שאין לה שומר והכל פרוץ (ק:), כלומר ראה שהיו מזלזלין והחמיר עליהן (חולין קי.).

בקק — קל ופעל: מרוקן (ישעיה כד א, ירמיה יט ז, נא ב), בזז והריק (נחום ב ג). גפן בוקק — גפן המשיר כל פריו הטוב (הושע י א).

— נפעל: ונבקה — תתרוקן (ישעיה יט ג).

בֹּקֶר: א) בקר משמעו משעת הנץ החמה (שמות יב י). לבקרים — מדי יום יום (ישעיה לג ב). ב) גאולה לצדיקים (ב"ק ג: עפ"י ישעיה כא יב).

בָּקָר: בהמות (ש"א יא ז. ע"ע בהמה).

בקר — פעל: ולבקר בהיכלו — ליראות שם בכל בקר ובקר (תהלים כז ד); לדרוש ולבדוק (ארמ', עזרא ז יד), לשון בקור חולים (יחזקאל לד יא).

בקרות: מקום שיש שם בהמות (מו"ק יב.).

ביקרותיך — עיין ערך יקרה.

בקרת: בקרת תהיה — יש לבקר את הדבר (ויקרא יט כ). אגרת בקורת — הכרזה. ולשון בקורת שמבקרים אותה בני אדם על ידי הכרזה (כתו' צט.).

בקש — פעל: נתן לב והחזר על הדבר (קהלת יב י). הוא יבקש — יפרע ממנו (יהושע כב כג).

בקשה: שאלת צרכים (ברכות לא.).

בקתא: בית צר וקטן (שבת עז), צריף צר וקטן, בי עקתא (כתובות נד.), בית צר כעין צריף..., בי עקתא (קג.), בי עקתא, בית צר (מנחות כד:).

בי עקתא — דרשת חז"ל הוא, ויש אומרים ששורש בקתא בקעה.

בר: בר לבב (תהלים ב יב), נקי וריקם (משלי יד ד). ברה — מצהרת (תהלים יט ט), נקיה (שה"ש ו י, שבת ל:), ברורה ומוחזקת (ב"מ קא.).

בר אורין — בן תורה (גטין סב. מנחות נג.).

בברכות יב. ציין הגרי"פ את המקומות שבהם לא פירש"י בר אורין מהו. ויש להוסיף שגם בשבת לא: ובגטין לא: לא פירש.

בר זוזא — כלומר שמן וטוב ששוה זוז (ברכ' מד:), הנקנה בזוז (מועד קטן כז:).

בר יוכני — עוף גדול (בכורות נז:).

בר יומא — ביום שנולד (זבחים קיג:).

בר מחוזא — על שם שהיו בני מחוזא מעונגים ושמנים... (חולין נח:).

בר סמכא — ראוי לסמוך עליו (גטין ו:).

בר פחתי — בן גדולים (שבת ג: כט.), בנו של תלמיד חכם (נזיר נט.).

בר קשא — ממונה למלך וישראל היה (שבת קי.), שומר העיר (פסחים קיא:).

ברה דבת יעקב — אביו לא היה גאון, לפיכך לא הזכירו (ערובין פ. ע"ע אבא סעיף ה). בני בי רב — תלמידים הצריכים לרבם עדיין קרו בני רב (פסחים ח:).

בני נהרא — שדות שעל שפת הנהר (גטין ס:).

בר (ארמ'): א) רשות (סוכה מה:). ב) לבר — לחוץ (ערובין צז.), כלפי בר — כלפי חוץ (זבחים נה:), בר מיהא — חוץ מזו (תענית כ:), בר מן... — לבד מן... (ברכות לח:), בר מיניה — מבלעדיו, כלומר סור מעלינו (חולין סב:).

איל הבר — איל זכר הגדל ביערים (חולין פ.).

בֹּר: לשון בורית, סבו"ן בלעז (ישעיה א כה), לשון נקיות (תהלים יח כא), נקיון (איוב ט ל).

ברא — פעל: מפנה, לשון כריתה (יהושע יז טו), ויד ברא — מקום פנוי מן הקוצים והברקנים... כולם לשון ברירה כמו ברו לכם (יחזקאל כא כד. מובאים כאן לדוגמה הכתובים שביהושע), לשון קציצה (כג מז. אף כאן מובא לדוגמה הכתוב שביהושע).

— הפעיל: אין חוששין שמא הבריא — אני שמעתי „והבריא" לשון ניקב, כמו וברא אותם בחרבותם (חולין מג:).

לפי הערוך ענינו יצא לחוץ, לשון בר.

— אפעל (ארמ'): אברויי אילנא — כמו וברא אותם בחרבותם, לנקוב העפר שעל השרשים ולהזיזו

שיהא רך ותיחות והאילן משביח. כך שמעתי. ל״א להבריא את האילן ולהשביחו (סוכה מד:).

בראה (ארמ׳): **חיוי ברייתא — הרועות באפר וביערים** (חולין מג:), **רועות באפר. ואמרי לה בריאות ושמנות** (מז.).

ברבור: **יש מרבותינו אומרים תרנגול** (מ״א ה ג), **תרנגול** (בבא מציעא פו:).

בריבי: **א) אדם גדול** (שבת קטו. קדושין לב. חולין פד: בכורות לז:), **גדול בדורו** (ערובין נג. חגיגה ז. קדושין כא. חולין כח. נו: נז. קלז.), **גדול הדור** (קדושין פ. וכן רשב״ם פסחים ק.), **חכם וגדול הדור** (סוטה כט:), **כלומר אדם גדול וכן קורין לו בכינוי** (ע״ז מג.). **ב) כך היה שמו** (מכות ה:), **שם חכם** (חולין נב:). **לא ידעינן מנו, אלא אחד גדול בדורו היה ועל שם כך נקרא ברבי** (חולין יא:).

אושעיא בריבי — אדם גדול בדורו, וכל היכי דקרי בריבי הכי פירושו (ערובין נג.); **אחאי בריבי — אדם גדול וחשוב בדורו** (בכורות כד:); **רבן גמליאל בריבי — לא שהיה בנו של רבי אלא אדם גדול קרוי בריבי** (שבת קטו.); **יהודה ברבי — יהודה החכם** (מנחות לד:); **רבי יודן בריבי — יודן שמו וגדול בדורו הוה, וכל היכא דקרי ליה בריבי לשון חכמה וחריפות הוא** (קדושין כא:); **רבי יוסי בריבי — יוסי החכם, חריף שבדורו, והוא רבי יוסי בן חלפתא** (סוכה כו.). **כל בריבי לשון אדם גדול** (יבמות קה:).

ה„נודע ביהודה״ (או״ח סימן קי״ג) מתחבט בסתירה שבין פירש״י במכות ובחולין יא, וגם רש״ל התקשה, כנראה, בדבר, ובקדושין ל״ב ציין למחוק תיבת ברבי („רבן גמליאל ברבי״). וכנראה אין כאן סתירה, כי מה שפירש במכות כך היה שמו פירושו שנקרא כן על שום שהיה חכם. כן נראה מדברי הגרי״פ בהערתו לקצור כללי התלמוד (אחרי מסכת ברכות) ומדברי חיד״א בספרו „שם הגדולים״ אות ב׳ קונטרס אחרון. שניהם תמהים על הערת רש״ל במכות ה: ומציינים שכנראה לא זכר מה שכתב רש״י בפרושו לחולין יא: מסקנת קצור כללי התלמוד היא שכשמזכיר את שם החכם, כגון ר׳ יוסי ברבי, לשון גדולה וחשיבות היא, „אבל כשאיני מזכיר אלא ברבי בלבד אז הוא שם העצם״. מסקנה זו אינה נראית, וכבר השיג עליה הגרי״פ בהערתו, בה הביא כעשרה מקומות, שבהם פירש״י ברבי, ושני מקומות שבהם לא פירש כלום. (כאן מניתי יותר מעשרים מקומות לפירוש בריבי).

ברד — קל: **המטיר** (ישעיה לב יט).

בזכריה יא ב פירש ירד נשבר, ולראיה הביא את הכתוב שבישעיה וברד ברדת היער. נראה לי משום שהברד יורה כאן על כליון, וגם יתכן שבפרשו את הכתוב בזכריה ראה רבינו את ברדת היער כלשון ירידה, כדעת רוב המפרשים, שיש כאן לשון נופל על לשון. ע״ע ברדת.

ברוד: **ברודים — חוט של לבן מקיף את גופו סביב**... (בראשית לא י.), **מנומרים** (זכריה ו ג).

ברדלס: **צבוע וי״א פוטיא״ש, ודרכו להרוג אווזים ותרנגולים** (ב״מ כד.), **חיה היא** (סנהדרין ב.), **חיה היא, ובלעז קורין אותה פוטויו״ש** (טו:), **בלשון ארמי אפא** (ע״ז מב.), **אפא** (בכורות ח.).

ביומא פד מפרש רש״י: אפא — צבוע, ובלעז פוטוייש. בפסחים ח: פירש רק בלעז. האמוראים עצמם חלוקים בדעותיהם בענין הברדלס: „מאי ברדלס? אמר רב יהודה: נפרזא; אמר רב יוסף: אפא. מיתיבי, ר׳ מאיר אומר אף הצבוע... ואמר רב יוסף צבוע זה אפא״ (ב״ק טז.). ומכאו משמע שלרבי מאיר ברדלס לאו צבוע או אפא הוא, ותירצו חז״ל „כאן בצבוע זכר כאן בצבוע נקבה״. בעלי התוספות חולקים על רש״י, כי מפירושו משמע שברדלס הוא מעין נמייה, ואלו בקצת מקומות משמע שהוא חיה עזה הטורפת אף בני אדם, ומסקנתם היא שיש שני מיני ברדלסים. לדעתי הולמת מסקנה זו את פירש״י, שהרי אף בו מובאים שני פירושים לברדלס: נמייה וצבוע. ההוראה המקובלת של ברדלס — ליאופרד בלעז, וכן הסיק החוקר אהרני. אך בשנותיו האחרונות חזר בו והחזיק בדעה שהברדלס הוא צבוע, ולליאופארד יש לקרא נמר.

בורדקאי: **נחתומין** (פסחים מ:).

ברדת: **ברדת היער — מטר פחי הרשעים, שהם עכשיו בנויים ומלאים ערים כיער** (ישעיה לב יט).

רבינו רואה את הבית כשרשית, ע״מ גברת, עטרת.

ברה — קל: **א) לשון אכילה** (ש״ב יב יז). **ב) ברוּ — בררוּ** (ש״א יז ח), **בחרו** (סוטה מב: — ש״א יז).

— הפעיל: **להברותו — להיות בריא וחזק** (פסחים סט.).

ברומים: **גנזי ברומים — תכשיטי פאר שגונזין אותם בארגזים שקורין אשקרי״ן בלעז, והם מחופין עור ומצויירין לנוי במיני מסמרין שורות שורות וציורים הם, והם בלשון ארמי קמטרין ובלשון עברי ברומים והם חבושין ואסורין בחבלי בוץ לנוי** (יחזקאל כז כד).

ברוץ: **גודש** (זבחים פח.). **ברוצי המדות — מה שצף על שפת הכלי** (זבחים קיא.), **מה שצף על הכלי** (מנח׳ פח.), **כשממלאים את הכלי ביותר נופל מן המשקה שבתוכו לדופני הכלי אילך ואילך, וכשמערין אותו מהרה לתוך כלי אחר נופל המשקה בתוכו, ואם לאו נופל לארץ** (שם), **מה שנופל מן הכלי לאחר שנתמלא** (צ.).

ברוקתי: **כליון עינים** (פסחים קיא:), **חולי שבעין שקורין טייל״א** (גטין סט.).

בָּרוּר: **מובחר** (דה״א טז מא). **צאן ברורות — עשויות** (נחמיה ה יח); **חץ ברור — ממורט** (ישעיה מט ב); **הלכה ברורה — שלא יהא בה מהלוקת** (שבת קלט.).

בֵּרוּר: ברורי המדות — העלאת הרתיחות [ביין]. משנתן יין בחבית כך וכך לוגין במדה, ומכר ממנה עד שמכר חשבונו נמצא כל הנותר בחבית על ידי ברורין שהרתיח היין כשמוציאו ומעלה אופיא, אישקומ"א בלעז, ואין המדה מלאה. והן נקראין ברורין, לפי שמבררין אותן מן היין כששותיהו (ביצה כט.). שטרי בירורים — בירור בית דין חלק זה לזה והחלק זה לזה (מו"ק יח:).

בב"מ כ ציין רק „בגמרא מפרש", ובגמרא שם נאמר: זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד. הרי שהפירוש במו"ק שונה מדברי חז"ל.

ברוש, עיין ערך תדהר.

ברושייתא: חלות (גטין סט:).

ברות: סעודה (תהלים סט כב, חולין פז.), מאכל (איכה ד י).

ברז — קל (ארמ'): תחב (שבת קמו.), לא הכה בכח אלא דקר (חולין ח.), תקע (סנהדרין נב:).

ברזא: ברזא דדנא — נקב בחבית (שבת קלט:). ברזי — חתיכות דקות (שבת קיז. לפי הערוך — נקבים).

ברזינא: כוס קטן מאד (שבת קט:).

ברזל — פעל (ארמ'): וליברזוליה — ינענענו (שבת סו:).

ברזנייתא: דמי ברזנייתא — נותן דמים לחנווני למוכרן ומוציאן ומכריז עליו בחוצות, כרזנייתא לשון כרזא. לשון אחר אומנות יש בנקיבת ברזא בחביות של חרס וצריך ליתן שכר (ב"מ מ: רש"י גרס כרזנייתא וגם ברזנייתא), שנותנין למכריז בעיר על היין בשווקים וברחובות יש בבית פלוני יין למכור, לשון ברזא, כלומר יציאת היין הנמכר בברזא בפרוטות, ויש מפרשין שהיו צריכין לשכור אומן לנקב נקב בחבית מפני שהיא של חרס ולתקן ברזא (ב"מ צט:).

ברחא: איל גדול (שבת יח:), איל (קי:), עז (ב"ק כ:), שם צאן (ע"ז כח:). ברחא קרחא — הוא עז, על שם שאינו מלובש בצמר כרחל קרוי קרח (שבת קנב.), עז, שאינה מסורבלת בצמר כרהל (ע"ז כח:). ברחא קרוי כל צאן, והעז קרו ליה קרחא על שם שאין לו צמר כל כך (סנהד' סג:).

בְּרִי: עמדי על בורייך — הסמכי על נקיותך (סוטה ז:).

בריא: פטום על האבוס (מ"א ה ג), שמן (חבקוק א טז). בריאה — מיוחסת ונקיה (קדושין עא:). שה בריה — חזקה (יחזקאל לד כ).

גם דעת שאר המפרשים היא שבריה ביחזקאל ענינו כמו בריאה, באלף. וכן פירש רבנו בריא (ארמית) מתחזק, ע"ז טז.

בריאה: חדשה („ואם בריאה יברא ה'", במד' טז ל). הרבה הססתי בדבר, היש לראות תיבת חדשה כפירוש לבריאה, או אולי אינה אלא תואר לה, כעין המשך הכתוב, כדרך רבינו בפירושיו. המזרחי העיר „וזהו שהוסיף מלת חדשה להורות שהפעולה היא חדשה, לא שהנברא הוא חדש", וכנראה חשב גם הוא חדשה לפירוש של בריאה. שאלתי לשלשה תלמידים ושלשתם כאחד ראו במלת חדשה פירוש של בריאה, כלומר דבר חדש. ונראה לי שרבנו, בכתבו חדשה, הושפע מלשון הכתוב „כי ברא ה' חדשה בארץ".

בריה: סעודה (ש"ב יג ה), מאכל טיגן (סנ' כא.).

בריונים: אנשים ריקים ופוחזים למלחמה (גיטין נו.), בורים, עמי הארץ (תענית כג:), פריצים לשון בורים (סנהדרין לז.).

יש גוזרים מלשון בר — חוץ. אחרים אומרים שלשון יונית היא.

בריכה: היונים יולדים בריכה בכל חדש וחדש, והן שני גוזלות זכר ונקבה ומפסיקין בתקופת טבת והוזרים ויולדים בניסן (ביצה י.), אין לשון זה נופל אלא בעופות (ר"ה טו:. ע"ע בְּרָכָה).

ברית: א) תורה (תהלים נ טז). ב) שבועה (פסחים לה:).

מלאך הברית — נוקם נקם ברית (מלאכי ג א). בן ברית — מהול (ברכות טז:). ברית בשר — מילה (יומא פה: סנהדרין צט. שבועות יג.). לעברך בברית — כורתי בריתות עושים מחיצה מכאן ומחיצה מכאן ועוברים בינתים, כמו שנאמר העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו (דברים כט יא).

ברית כרותה לפשפש שכל המוללו מריח בו — כלומר ריחו נודף ומבאיש וכל המוללו על כרחו מריח ריחו (נדה נח:).

בֹּרִית: נקיון, כמו ובר לבב. ויש לועזים בורית שאבו"ן בלעז (ירמיה ב כב), עשב הוא שמעביר את הכתם, בלעז אירב"א שנייר"א. ולשון בורית דבר המצחצח ומטהר, במו לברי לבב (מלאכי ג ב), עשב הוא ומעביר כתמין וקורין ליה אירבנ"ו שבונריי"א (סנהדרין מט:), סאבו"ן. נ"א עשב הנקרא אירב"א שנייר"א, שעושין ממנו בורית שקורין ספונ"י. מפי הרב הגדול (כריתות ו.).

בענין בורית חלוקים חז"ל בשבת צ.

ברך: כמלוא ברך המחרשה — כשיעור שורת מענית המחרשה. ברך הוא הכלי שהורשין בו ומבריכין אותו סמוך לקרקע כשחורשין בו, כלומר מלוא התלם (תענית כה:).

ברך — קל: כרע (דניאל ו יא), לשון ויברך את הגמלים (תהלים צה ו).

— פעל: משבח (משלי כז מד, סנהד' ו:); שאלת שלום כדרך כל הנראים לפני המלכים לפרקים (בראשית מז ז. ע"ע ברכה).

— הפעיל: הרביץ (בראשית כד יא), כופף את הזמורה בארץ שקורין פורפינ"א (ר"ה ט: וכן סוטה מג:), כופף זמורת גפן מחוברת ומבריכה בקרקע

בצידיה לכאן ולכאן, וקורין בלעז פרובנייי"ר (ב"ב יט:).

— נפעל: ונברכו בך — אדם אומר לבנו תהא כאברהם, וכן כל ונברכו בך שבמקרא, וזה מוכיח: בך יברך ישראל לאמר ישימך אלהים כאפרים וכמנשה (בראשית יב ג).

— התפעל: והתברכו בזרעך — אדם אומר לבנו יהא זרעך כזרעו של יצחק, וכן בכל המקרא. וזה אב לכולן: בך יברך ישראל לאמר ישימך וכו' (בראש' כו ד), והתברך בלבבו — לשון ברכה, יחשוב בלבו ברכת שלום לעצמו (דברים כט יח).

ברכה: א) מנחה הבאה על ראיית פנים, ולפרקים אינה באה אלא לשאילת שלום, וכל ברכה שהיא לראיית פנים, כגון ויברך יעקב את פרעה, עשו אתי ברכה דסנחריב. וכן לשאל לו לשלום ולברכו דתועו מלך חמת, כולם לשון ברכת שלום הן שקורין בלעז שלואי"ר. אף זו ברכתי — מו"ן שלו"ד (בראשית לג יא), מנחת שלום של הקבלת פנים ששואל תלמיד או עבד בשלום הרב (מ"ב ה טו), שאלת שלום (יח לא), תשורת שלום, שלו"ד בלעז (ישעיה לו טז). לשון ברכה נופל בתשורה שהיא להקבלת פנים (סו ג). ב) פרנסה (יהושע טו יט), שמתברך ורבה מאליו, פיישו"ן בלעז (ב"מ מב. ביבמות סג — רק בלעז). נפש ברכה — ותרן בממונו (משלי יא כה).

כל ברכה שבמקרא לשון רבוי הוא, דבר המתרבה ומצוי בו שובע, פיישו"ן בלעז (סוטה י.), כל לשון ברכה פישו"ן בלעז (משלי יא כה).

את הברכה — את המברכים (לפי ת"א, דב' יא כט).

ברכת אבלים — ברכת רחבה, שמברין אותו סעודה ראשונה משל אחרים ומברכין שם ברכת אבלים (ברכות טז:), ברכה שאומר ברחבה (מו"ק כד: עפ"י כתובות ח:).

בְּרֵכָה: כעין מקוה מים שעושים לדגים (ישעיה ז ג), מקום כנוס מים, חפור בקרקע בידי אדם לתת בו דגים, ארוך ורחב (לו ב), כמין ביברים של דגים שהופרין בקרקע (קהלת ב ו), חריץ רחב, כעין ביבר שעושין לדגים (ערובין פח:). עיניך ברכות — המושכות מים. ועוד יש לפרש כמו יונים, ולשון משנה הוא... (ע"ע בריכה. שה"ש ז ה).

ברץ — קל: מטה על הצד... (ע"ז נט:).

— פּוּעל: מבורץ — מבצבץ ויוצא לכל צד (— ויקרא ב ב), מבצבץ מכל צד ויוצא (יומא מז.), גדוש. ל"א שנראה קמח חוצץ בין ראשי אצבעותיו לפס ידו (מנחות ו.).

ברצא: אבירצייהו — כלפי שוליהן (ע"ז עד:).

ברק: ברק חרבי — להב חרבי (דברים לב מא). ברקים — זהרורים (תהלים צז ד), זהרורי הרקיע המבריקים ומאירים לפני המטר... (קלה ז).

ברקא: יציע (ערובין טו).

ברקאי: לשון צוהר, כמו האירו ברקים... (יומא כח.), האיר היום, כמו האירו ברקיו תבל (מנחות ק.).

ברר — נפעל: הברו — הטהרו (ישעיה נב יא), לשון נקיון (ירמיה נא יא).

בשביל: לכבוד („בשביל קונו", שבת נ:).

בָּשֵׁל: הזרוע בשלה — לאחר שנתבשלה (במ' ו יט).

בשל — פעל: צלי אש אף הוא קרוי בשול (דברים טז ז, פסחים עד: כאן הובא לראיה הכתוב שבדברי הימים), צלי אש (דה"ב לה יג).

בְּשָׂם: מוכר בשמים (קדושין פב: חולין נה:).

בשנה: בושת (הושע י ו).

בשקר — פעל (ארמ'): מבשקר — מכיר (ערו' יט.).

בשר: א) אבר תשמיש (יחזקאל טז כו, כג כ), אבר (סנהד' יט: נדה מג.). זב מבשרו — מכח אברו ומתוקף יצרו (כריתות ח: — ויקרא טו. לפי דרשת חז"ל). ב) קרוב („ומבשרך לא תתעלם", ישעי' נח ז).

בשת: עבודה זרה (ירמיה ג כד, הושע ט י). בעל ובושת אחד הוא (דה"א ט לט).

בת (א): א) בת יהודה — כנסת יהודה (איכה ב ה. ע' להלן „בנות"). ב) בבת אחת — כאחד (מכללא איתמר, פסחים כז.), בדבור אחד (נדרים עג.); שיזדקר בה גדי בבת ראש — כלו' להדיא בלא עכוב (ערו' טז.), בהדיא ובריוח (סוכה יד:).

בת חורין — הרוח השורה על הידים לפני נטילה (שבת קט.).

בת עין — א) שחור של עין שקורין פרוניל"ש (איכה ב יח). ב) נקב שעושין באמצע הריחיים, שהתבואה נופלת לתוכו (מו"ק י.).

בת קול — כאדם המכה בפטיש וקול ההברה נשמע למרחוק (— איוב ד טז), מדה הממונה על כך יודעת בשבעים לשון מפני שעשויה להשמיע, והיא משתלחת לכל הלשונות פעמים לזה ופעמים לזה (סוטה לג:); משתמשין בבת קול — אם בלבו להתחיל דבר ושמע קול, או הן או לאו, הולך אהריו ואין כאן משום ניחוש (מגלה לב.).

בעלי התוספות בסנהדרין יא פירשו: בת קול יש אומרים שלא היו שומעין קול היוצא מן השמים, אלא מתוך אותו קול יוצא קול אחר, כמו פעמים שאדם מכה בכח ושומע קול אחר היוצא ממנו למרחוק, ואותו קול היו שומעין, לכך היו קורין אותו בת קול, עכ"ל. מסדר הע"י הביא דברים אלה בברכות ג, בהדגישו שרש"י לא פירש שם בת קול מהי, ועל דברי התוספות הוא אומר שכן מצא כתוב בשם רב סעדיה גאון ז"ל.

בנות: פרוורים המשועבדים (יחזקאל טז סא), בנותיה — כפרים הסמוכים לה (במדבר כא כה), הכפרים המשועבדים לה, סביבותיה (יחזקאל כו ו).

בנות יהודה — כל שאר ערי יהודה הם לציון בנות... (תהלים מח יב).

בנות שוח — תאיני חיורתא (ל׳ חז״ל, ר״ה טו: בכורות ח. בע״י).

בנות השיר — קולות כלי השיר... שרים ושרות (קהלת יב ד), קולות של שיר (שבת קנב.).

בת (ב): שלש סאין (מ״א ז כו, ישעיה ה י, יחזקאל מה יא), שלש סאין, איפה (דה״ב ד ה), איפה למדת היבש, בת למדת הלח (יחזקאל מה יא, וכן דה״ב ב ט), מעשר הכור, ג׳ סאין (ערובין יד:), מעשר הכור (מנחות עז.).

מדת הבת מבוארת בתלמוד, מנחות עז, על סמך הכתוב ביחזקאל: האיפה והבת תכן אחד.

בתה: לשון שממה וריקנות (ישעיה ה ו), עמק שדה בור (ז יט).

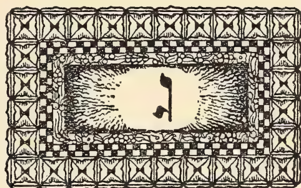
בתולה: בתולת הוורד — עלה של וורד בחור (שבת צ), בתולת השקמה — נטיעה שלא נקצצה מעולם (תענית כה: ע״ע שקמה).

בתק — פ ע ל: בזע (לפי ת״י. יחזקאל טז מ).

בתר: לשון חלוקה והפלגה (שה״ש ב יז).

בתר — ק ל ו פ ע ל: חלק לשני חלקים (בר׳ טו י).

בתש — פ ע ל (ארמ׳): מבתש — מפציר (חולין ז:).

גאה: שרי גאים — עשירים וקרובים למלכות (חולין צב.).

גאה — ק ל: כמו גדל (יח׳ מז ה), גדל (איוב ח יא, י טז)

גאוה: גסות הרוח (תהלים עג ו).

גאון: גדולה (יחזקאל טז נו). לפני שבר גאון — קודם שיבוא לו לאדם שבר יעלה לגדולה (אבות א יג — משלי טז).

גאל — ק ל: א) קנה (ויקרא כה לג); גאולה — זו מכירה, תמורה — זו חליפין (רות ד ז. דברי חז״ל). ב) לשון לכלוך („יגאלוהו חשך וצלמות״, איוב ג ד).

— פ ו ע ל: נגואלו — לשון טנוף (ישעיה נט ג), נתלכלכו (איכה ד יד).

— ה ת פ ע ל: לשון לכלוך (דניאל א ח).

גאם: גימל יונית עשויה כמין כף שלנו (ערובין נה. פסחים ח:); גמא — גאם, אות יונית עשויה ככף פשוטה (זבחים נג:), גימל יונית, עשויה כמין כף פשוטה שלנו (סא:). גמים — אורך ורוחב יחד. גאם יונית עשויה כמין ך שלנו (ב״מ כח.).

בערובין נאמר כמין כף כפולה, ואכן דומה הגאמא לצרוף של שתי כפין פשוטות, ישר והפוך.

גַּב: א) גובה כעין בימוס ומזבח (ע״ע גבנונים. יחזק׳ טז כד), בניני גובה, בימוסים (טז לט), גובה („לגבי חמר גביכם״, איוב יג יב), לשון גובה („גבי מגניו״, טו כו). ב) נקבים („ידותם וגביהם״, מ״א ז לג). ג) עובי השפה או כסוי שעל ההלל (שבת לז.). על גביו — על שפתו (לח:). ד) בגבה — בקשרי אצבעותיה (ב״ק ע: סנהד׳ ל:), תחת אותו מקום (נדה נב:).

גֵּב: גבים — בורות מלאים מים (מ״ב ג טז), בורות שהמים מתכנסין בהם (ירמיה יד ג). ויספן את הבית גבים — תקרה עשויה לנוי. ות״י בהנתוכין ולא ידעתי מה הן, ושמעתי משמו של ר׳ מנחם זצ״ל שהם נסרים ארוגים נאים... ואני אומר שהם לבנים חלולים והם כחצי קנה עגול שעושין לכסוי בתים. לשון ארמי גובתא דקניא (מלכים א ו ט).

גבא: גוב מלא מים (ישעיה ל טו), גב, נקע שהמים נאספים בו (יחזקאל מז יא), גומא שמים נקבצין בתוכה (שבת פב. — ישעיה ל).

גבאי: גובה מס המלך (סנהדרין צח:), ממונה למלך לגבות מס מישראל (בכורות לא.). גבאין — ישראל שהן גבאין למלך נכרי לגבות מיד ישראל גולגליות ומסין וארנוניות (חגיגה כו.), של מלך לגבות כסף גולגלתא וארנונא (ב״ק צד:), ממונין שהעמידן מלך לגבות מס ומנת המלך וכרגא וארנונא מישראל חבריהם (סנהדרין כה:).

גבב — ק ל: גבבן — כינס לאוצרן (סוכה מ.).

גבבה: שגובבין מן השדה, שטובל״א (שבת כ:), הנגבב מן השדה, אשטובל״א (לו:). גבבי דעמרא — גיזות צמר (גטין סח.).

גַּבָּה: גבת הזקן — סנטר שקורין מנטו״ן (נדה כג:).

„גבות עיניו״ — בחומש לא פירש, אבל הבלעז

ל„וגבותם״ ביחזקאל א ענינו כמקובל בימינו: שערות שעל העינים מתחת למצח. ע״ע גבינים, גבן.

גבוה: גבה עינים — הולך אחר עיניו (סנהד׳ ה:).

בתהלים קא לא פירש גבה עינים. ע׳ בערך הבא.

גבהות: גסות הרוח, וכן כל לשון גובה עינים שבמקרא, כמה שנאמר גבה עינים ורחב לבב (ישעיה ב יא).

גבול: כל גבול לשון קצה (—שמות כח כב), כל גבול שבמקרא לשון סוף וקצה (בראשית י יט). תחום, סוף מצר, לשון קצה וסוף (במדבר כא יג), מצר (לד ז), ספר שקורין מרק״א (מ״ב ג כא). בגבולין — כל חוץ לעזרה קרי גבולין (יומא סט:).

בשמות גבול — תחום — מצר משתמש רש״י גם כבנסמכים זה לזה: בתחום מיצר דרומי (יהושע טו א), מיצר גבול הצפוני (יח יב), רוחב גבול המיצר המזרחי (טו ה), תחומי מצרי ארץ ישראל (יחזקאל מז טו), מצרי תחומיה (צפניה ב ה).

גבור: בעל זרוע, ורטיאו״ש בלעז (אבות ה כ). להיות גבור — להמריד (בראשית י ח). לעשות מלחמות וגבורות (דה״א א י).

הלכתא גיברתא — הלכות גדולות (סוכה לח:).

גבורה: כח — הוא כח הזרוע, גבורה — גבורת הלב (חגיגה יב.). בן שמונים לגבורה — כלומר דבר גדול הוא אם יחיה אדם עד שמונים שנה, דכתיב ואם בגבורות שמונים שנה, שאם הוא חי יותר בגבורתו של מקום הוא חי ולא מרב כח שבו, שהרי מכאן ואילך אין לו כח לאכול ולשתות (אבות ה כא).

גבחת: א) משפוע קדקד כלפי פניו קרוי גבחת, ואף הצדעין שמכאן ומכאן בכלל, ומשפוע קדקד כלפי אחוריו קרוי קרחת (ויקרא יג מ), הקרחת לשון אחורים והגבחת לשון פנים... והקרחת כל ששופע ויורד מן הקדקד ולאחריו (יג נה, בשם תורת כהנים); שאין לו גבחת — שאין ראשו מרוט (חולין סה:). ב) קרחת — שחקים ישנים, וגבחת — לשון חדשים (ויקרא יג נה. עפ״י אונקלוס).

גבינים: גבות העינים (ב״ק קיז. בכורות מג: נדה כג:).

בבכורות ובנדה הוסיף גם בלעז. ע״ע גבה.

גביע: כוס ארוך וקורין לו מדירנ״א (בראשית מד ב). גביעים — כמין כוסות שעושין מזכוכית, ארוכים וקצרים, וקורין להם מדירנ״ש (שמות כה לא. ע״ע שופרזי).

גבירה: מלכה (מ״א יא יט), אם המלך (ירמיה כט ב). הסירה מגבירה — השפילה ממלכות (ע״ז מד. — דה״ב טו).

גביש: ראמות וגביש — שמות אבנים טובות שבים (איוב כח יח. ע״ע אלגביש).

גבל — קל: תגבל בה — תשיג גבולה (זכריה ט ב). — הפעיל: קבע תחומים לסימן (שמות יט יב).

גבל: מגבל עיסת אחרים בשכר (פסחים מו.).

גבלות: הוא מגבלות האמור למעלה... בגבול החשן (שמות כח כב).

גבלים: אומה ששמה גבל ובקיאים לסתת אבנים ולבנות (מ״א ה לב).

זקני גבל — אומני הבנין (יחזקאל כז ט).

גבן: שגביני עיניו שערן ארוך ושוכב (ויקרא כא כ).

הוראת הגבן שנויה במחלוקת התנאים (בכורות פרק ז): „אין לו גבינים או אין לו אלא גבין אחד זהו גבן האמור בתורה. ר׳ דוסא אומר כל שגביניו שוכבין. ר׳ חנינא אומר מי שיש לו שני גבים ושתי שדראות״, ופירש בגמרא ששדרתו עקומה. רש״י מפרש כרבי דוסא, אך רוב הפרשנים דעתם כדעת ר׳ חנינא, וכן מקובל בעברית החדשה. ת״י לויקרא כא כ מביא את כל שלשת הפירושים שבמשנה.

בבכורות מג פירש״י שגבן היינו שיש לו גבינים, ובצדק העיר בעל „מרפא לשון״ שצ״ל גבינים ארוכים, כבפירושו למקרא, שהרי סתם גבינים יש לכל אדם.

גבנונים: לשון הרים, על שם גובהם, כמו ותבני לך גב. כל דבר גבוה קרוי גב (תהלים סח טז).

גבעה: לשון רמה (יחזקאל ו ג).

גבעל: קנה האמצעי שהזרע בראשו כקנבוס ופשתן (סוכה יג.).

גבר: א) איש (משלי כד ה). ב) תרנגל (שבת סז:).

גבר — הפעיל: התגבר (תהלים יב ה).

— התפעל: כמעין המתגבר — חריף ומחודד יותר מדי (אבות ב ח).

גברית: שקראה גברית — כתרנגול (שבת סז:).

גבשושית: תל קטן (שבת עג:).

גג: עלה לגג — גבר על כולן (יומא מז.).

גד: א) זרע גד — עשב ששמו קוליינד״ר וזרע שלו עגול ואינו לבן (שמות טז לא), עגול כגידא, קוליינד״ר (במדבר יא ז), גרעין של אליינדר״א שדומה לזרע פשתן שגם הוא עגול (יומא עה. ע״ע כוסבר). גידין — ירק מר (שבת פז.). ב) מזל טוב (בראשית ל יא). ג) שם עבודה זרה העשויה על שם המזל, ובלשון משנה יש גד גדי (ישעיה סה יא), שם עבודה זרה (סנהדרין צב.).

גדא: מזל טוב (מו״ק כז.), מזל, ודומה לו גד גדי וסינוק לא (סנהד׳ כ.). גדא דהר — מלאך הממונה על ההרים (חולין מט.).

גדגדניות: קוליינדר״א, כמו זרע גד (גטין ע. כן בע״י. בפירוש שבגמרא — רק בלעז).

גדד — קל: יגודו — יאספו גדודים (תהלים צד כא). יגוד — יקוץ (שבת סא:), יחתוך (בכורות מד. ערכין ו.). גוד או אגוד — קוץ לי דמים וקנה לך הלקי או אני אקוץ דמים ואתן לך בחלקך (ב״ב יג.).

גד גדוד יגודנו והוא יגוד עקב — כלם לשון גדוד הם... גדודים יגודו הימנו שיעברו הירדן עם

אחיהם למלחמה כל חלוץ עד שנכבשה הארץ, וכל גדודיו ישובו על עקבם לנחלתם (בראשית מט יט).

משום רפיון הדלת של יגודנו רואים הפרשנים החדשים את שרשו גוד, אבל יתכן שהנח תמורת הכפל כדעת רד״ק, שאינו מכריע בענין גדד — גוד. הראב״ע מכריע לצד גדד.

התפועל: א) לא תתגודדו — לא תתנו גדידה ושרט בבשרכם (דברים יד א). לשון שריטה בכלי (מלכים א יח כח), לשון שריטה (ירמיה מא ה), שרט באבל ובבכי (מז ה). ב) יתגודדו — יתקבצו גדודים (ירמיה ה ז), תתגודדי — קבצי גדודים (מיכה ד יד).

גדות: גדותיו — לשון שפה גבוהה (יהושע ג טו), גידודיו, הן שפתותיו הזקופות, במקום שהנהר מושך בין גידודין זקופין הוא כבתוך מרזב (ישעיה ח ז).

גדוד: כשהולכין מאה או מאתים מעצמן לשלול באשר ימצאון הוא קרוי גדוד (מ״ב ה ב).

גִּדּוּד: לשון שפה (עירובין ו.), גובה קרקעית (צג:), עומק הריץ (גטין טו:).

גדודא: יהור שנשרו ענפיו כולם (ערובין ק:).

קצת תמוה שמוש זה של יחור במקום אילן. הע׳ גורס גרודא, ופירושו כדעת רבנו חננאל: אילן קרח שאין לו אמירין ולא עלין.

גדודה: גדודות — שריטות (ירמיה מח לז).

גדול: בן י״ג... בר עונשין (שבת קלב.); גדול מאד — עשיר (ש״א כה ב), איש גדול — בעושר (ש״ב יט לג), אשה גדולה — חשובה (מ״ב ד ח); גדולי הדור — אנשי מעשה וצדיקים (פסחים מט:); גדולי כהונה — שרים שבהם (נז.).

גִּדּוּל: גידולי קרקע — שניזונין וגדלין מן הקרקע (עירובין כז:).

גָּדוּל: גדולה — מעשה עבות וקליעה (סוכה כ.).

הקריאה המקובלת — גדולה, בחולם, אבל ברי לי שיש לקרוא בשורק, והפירוש יוכיח. במלונים לא מצאתי צורה זו.

גדום: אמה גדומה — קצרה (זבחים סב:).

גדוע: מה שהחליף [האילן] אחרי כן (ע״ז מה:).

גדופה: בזיון (יחזקאל ה טו).

גדופי: מין האדוק בעבודת אלילים ומגדף תמיד את השם ומסית אנשים לע״א (שבת עה.).

בפירוש שבגמרא — צדוקי, אבל בע״י — מין, והוא הנכון, כי בעטיים של הצנזורים החליפו לרוב בתלמוד מין בצדוקי (ברכות כח: הוריות יא. ועוד).

גדי: כל ולד רך במשמע, ואף עגל וכבש (שמות לד כו, וכן כג יט), גדי היינו בחור, שעיר היינו זקן (מנחות צא:).

לשון חז״ל בחולין קיג: „כל מקום שנאמר גדי סתם אפילו פרה ורחל במשמע" (אם לא נאמר גדי עזים), ומכאן פירוש רבינו. אך הראב״ע השיג עליו, והסיק „כי גדי לא יקרא רק שהוא מהעזים... רק יש הפרש בין גדי ובין גדי עזים, כי גדי גדול מגדי עזים, כי עודנו צריך היותו עם העזים".

גדיל: חוט עבה וחזק בבגד תחילה, כדי שלא יהא נוח ליקרע. ל״א גדיל אלו הן חוטין, שבשפתי שני הצדדין (מנחות מב.).

בהלכות־ציצית המיוחסות לרש״י (ב„שבלי הלקט") נאמר: דבר שהוא יחיד קורא ענף. ודבר שהוא מפוזר זה מזה קורא גדילים.

גדילה: דרך גדילתן — העליון למעלה והתחתון למטה (יומא עב.), התחתון למטה והעליון למעלה (סוכה מה:).

גדל — קל: קלע (נזיר לט. ע״ע גָדוּל).

— פעל: א) מגדלין — מניקין (בכו׳ח.). ב) מגדלי הושענא — אוגדי הלולבים, לשון גדילין. ולשון הש״ס לומר לכל אומן בדבר לשון זה, כגון הך דבפרק משקין: „למגדלי אוהרי ולמגדלי תנורא בחולו של מועד". הא למדת שפירוש לשון זה לשון עשייה ותקון (סוכה לז.).

— פועל: שפחה מגודלת — גדולה וראויה לשמשני (קדושין מט.).

— הפעיל: א) התגאה (צפניה ב ח, דניאל ח כה). ב) קטן שהגדיל — צמחו בו שערות (פסחים צג.).

— התפעל: קטן שנתגדל — צמחו לו שתי שערות (סוכה כז:).

גְּדֻלָּה: עושר (גטין נט.), שררה (אבות ו ד).

גדלת: חשובה (קדושין מט.).

במשנה שם נאמר: „על מנת שיש לי בת או שפחה מגודלת", וחולקים בה האמוראים: „מי סברת מאי מגודלת גדולה ממש? מאי מגודלת גדלת". רש״י מפרש: „מגודלת — גדולה וראויה לשמשני; גדלת — חשובה". הפירוש המקובל של גדלת הוא גודלת שער.

גדם: ידו קטועה (שבת נג: סנ׳ עא.), שאין לו יד (מנחות לז.). בהמה גדמת — מזנב ומאֻזנים (חולין עט.).

גדמא: גזע דקל קצוץ והגזע מחובר בארץ (גטין לז.); גדמי — ענפי דקלים (שבת קי).

גדנפא: כעין שפה סביב גבוה מעט לקבל מה שנותנין בה ועשויה לתשמיש לתת פירות על גבה (גדנפא של חוצלת, — סוכה כ:); גדנפא דלישא — שפה של עיסה סביבות פיה (ע״ז עו:).

גדע — קל: אין לשון גידוע נופל אלא באילנות ודבר קשה (ישעיה י לג).

גדף — פעל: חרף (במדבר טו ל).

חכמינו נחלקו בענין המגדף: יש אומרים שענינו מקלל, ויש אומרים מזמר ומשורר לעבודה זרה (פסחים צג: כריתות ז:). רש״י הביא פירושים אלה בכריתות ב. ע״ע חרף — פעל.

גדפא: כנף (יומא פד. חולין קמא:); נוצה (גטין פו.), נוצה שסביב הצואר (חולין לא.).

גדר: סייג (קהלת י ח), חומת אבנים (ערובין מט: נז:), כותל (שבת ו.). כל גדר סתם של אבנים היא (סוכה כד:).

גדר — קל: א) עשה חומה (איכה ג ז). ב) כל לקיטת תמרים קרי גדירה (שבת נ.), חתך („חריות של דקל שגדרן", קכה:), לקיטת תמרים קרויה גדירה בלשון משנה וגזרא בלשון ארמי (כתו' קיב.).
— התפעל: לשון גדולה (יומא עח.), התגדל, נהג שררה (נדרים פא.), התגדל (חולין ז.). מתגדר במלאכתי — מתגדל לתפוס אומנותי (ברכות יז.).

גדרת: הגדרת הגינה — בנין גדר אבנים עשוי במעלות, שהיו נוגנים ושרים עליו (יחזקאל מב יב).
רש"י מסתמך על ת"י „דוכן ליואי", וכנראה פירש הגינה כמו הנגינה. לפי רוב המפרשים אין הגינה אלא לשון הגון.

גדש — קל: עושה גדיש (מנחות סח.).

גהה — קל: לא יגהה מכם מזור — לא יסיר מכם מכאוב. ואומר אני שהוא מן התיבות ההפוכות, לשון כאשר הוגה מן המסילה... (הושע ה יג).

גהט — קל (אר'): גהיט — מחוק (ברכות נו.).

גהק — פעל: ריטיי"ר בלעז. פעמים שאדם מוציא מגופו לפיו נפיחה מתוך שובעו וריחה כריח המאכל שאכל... ויש שדורשין גיהק נוטריקון: גו הקים, שטריליי"ר (ברכות כד.).

גהר — קל: ויגהר — וגחין (ת"י, מ"א יח מב), ת"י ואלהי לשון עייפות... ומנחם פתר המלה כפי עניינה נשתטח עליו (מ"ב ד לה).

גו: מן גו — מן קרב עיר (איוב ל ה), מגוה — מתוך תערה (כ כה).
אמנם, אין גוה מפיק הא, אולם לפי הפירוש והתרגום מפיק הא, וכמה תבות במקרא חסרות מפיק, שלא כדין.

דברים בגו — יש כאן דברים מסותרים בדבר זה, וצריך לתת להם לב (כתובות קיא.), יש דברים בתוך דבר זה, כלומר יש תשובה ותימה בדבר (קדו' מד:).
בירושלמי — דברים בגב, והיא היא.

גואל: קרוב (במדבר לה יב), יורש (ב"ק קט.).

גוב: א) בור (דניאל ו ח), גומא (ו יח), חפירה (ו כ), בור רחב (ערובין עט.). ב) כגוב גובי — כחיילי גובאי (נחום ג יז). ג) גובי גובי — חתיכות חתיכות (אר', שבת קט:); גובי דיקנא — גומות שבלחי למטה מפיו (מו"ק כד.).

גובאי: חגבים טהורים (ברכות מ:).

גובייא (גובאי): שם אומה היא בבבל, ובמסכת קדושין אמרינן שהיו מן הנתינים (ברכות יז:).

גובתא: קנה (ברכות יח: שבת צ: חולין נח:), קנה חלול (ברכות ו. שבת קמו: ב"מ פה:), כמין קנה (שבת סו:). גובתא דנחשא — קנה של נחושת (יומא פד:); גובתא דקנייא — שפופרת של קנה (ע"ז כח:).

גוד (י"א נוד): הוא עור של בהמה תפור ופיו רחב מאד ויש לו שנצים, ועוברי דרכים ממלאין אותו יין או חלב במקום שתוקעין שם אהליהן ללון, ושוטחים אותו ופיו מתוח על גבי יתדות והרוח עוברת תחתיו ומצטנן, שלא יתקלקל היין (שבת קלח.).

גודא: א) כותל (ברכות נא. שבת קי: קמט. עירובין נג. סוכה טז. ב"ב ב.), כותל אבנים (ב"ב ג.). ב) דף שבגשר (שבת ק: סנהד' ז. ע"ע גמלא). ג) שפת הנהר (קדושין ע:). ד) גאד, והברו במסכת שבת הגוד והמשמרת (סוכה מה: ע' בערך הקודם).

גודל: בהן יד (כתובות ה:).

גודר: בונה החומה, תלמיד אדריכל (מ"ב יב יג).

גודרות: בהמה דקה (כתובות פד:), בהמות, על שם גדרות צאן (גיטין כ:), בהמה דקה, לשון גדרות צאן (ב"מ סט.).

גודריתא: גודריתא דקני — קנים שיוצאין הרבה בגזע אחד ותכופין זה בזה (שבת נ:), קנים מחוברין הרבה בעץ אחד סמוך לארץ, ולמעלה הן מתפרשין (עירובין יט:).

גוה: גדולה (ירמיה יג יז), כמו גאוה (איוב לג יז).

גוהא: רעידת הארץ (ברכות נט.).

גוהרקא: א) תבה תלויה בעגלה ושרות יושבות בה (תענית כ:), עגלה עשויה כשידה ומנהיגים בה שרים (גיטין לא:), עגלה מוכנת למרכבת אדם, ובלשון אשכנז רייטווג"ן (ב"מ עג:), קתדרא (פה:). ב) בוסר זיתים קטנים (פסחים כה:).

גוז: גוזי — מוציאי ומעבירי (תהלים עא ו), מושכי (— איוב א כ), מראשני, לישנא דרישא... (סוטה מה:).
רבנו פירש גוזי משרש גוז, ולדעת רוב הפרשנים הוא מן גזה.

גוז — קל: לשון העברה (תהלים צ י).
— הפעיל: הפריח (במדבר יא לא).

גווזא: א) אילן (שבת קנד: קנה.); ענף של עץ (ברכות מ.), קיסם של עץ (גטין סט:); חתיכות עצים (חולין ח:), עצים יבשים (ב"ק כב:). ב) תיבה (נדרים נ.).
גואזא פרסכנא — אילן שענפים הרבה יוצאין מצדדיו ומתפשטין לכאן ולכאן (שבת קנד:).

גוזא: סריס (שבת קנב.); גוזאי — סריסים עבדים משרתים (מגלה כח.), סריסים העומדים לרדות בחזקה (ב"ק קיד. — מגלה כח.).

גוזל: בן יונה (בראשית טו ט. וכן ת"א).

גוזר: המל את התינוקות (שבת קל:).

גוח: גוחי — מוציאי, מושכי (תהלים כב י; — איוב לח ח).
לדעת רוב הפרשנים שרשו גחה, ומתוך הערך הבא נראה שלא הקפיד רבנו על תחומים מסוימים בין גוח לגחה. ואכן, קרובי שורש וענין הם גוח וגחה. עיין בהערה לע' גוז.

גוח — קל: וגחי — כרעי ושחי על גחונך, וכן בלשון משנה כותל הגוחה לרשות הרבים (מיכה ד י). בגיחו — בהמשכתו (איוב לח ח).

—הפעיל: מגיח — נמשך (שופטים כ לג); ותגח — ותצא חוץ... לשון דבר הנובע ויוצא מבית הסתרים (יחזקאל לב ב); יגיח ירדן — ימשוך (איוב מ כג).

גוי: כל שבט קרוי גוי לעצמו (ישעיה מב ו).

גְּוִיָּה: גיד, אבר הזכר (נדה כה.); גוייתו — כל גופו, ואיכא דאמרי אבר שלו (מו״ק כד.).

גויל: קלף (גטין נד: סנ׳ כח:), [קלף] מעובד בעפצים (שבת עט:).

גוליער: חלש (נזיר סו:).

גולל: כסוי שנותנים על ארונו של מת (שבת קנב:), כסוי, שנותנין דף על המת (ערובין טו:), כסוי של ארון המת (כתו׳ ד:), הדף הנתון על הארון לכסוי, ואותן שבדפנות קרי להו דופק (סנ׳ מז:), כסוי הארון של מת; דופק — דף שנותנין בצדו (חולין עב.), גולל זה כסוי העליון, דף שנותנין על המת; דופק זה הדף הניתן בצדו (קכו:).

בשבת קנב: משיג רבנו תם על פירש״י ומסיק שגולל הוא „אבן גדולה שעל ארונו של מת שקורין מצבה, ודופק הן שתי אבנים שנותנים אחת לראשו ואחת לרגליו״.

גולקי: גולקי וצני — כלים כעין שקים, שנותנים בהם קטניות ופירות דקין (סוכה כ:).

גולתא: מקטורן נאה (שבת עז:), תכריך נאה שמתעטף בו תחת טליתו וכשיושב מעביר טליתו וזה נראה (ביצה לח:).

גומץ: שוחה (קהלת י ח), בור (גטין סח.).

בגטין מכללא איתמר, שכן פירש: כרו ליה בירא — חפרו גומץ שיפול בו.

גונדלית: כל שלא כמנהגן קרי גונדלית (גטין פז:).

גונדריתא: היינו מעקה באחד הלשונות (קדושין ע.)

גוס — קל: לבו גס בה — רגיל בה ומכירה ומרוצה לו (ערובין מז.), רגיל בה (גטין סא:).

גאיס ביה — סומך ובוטח עליו ומדבר גבוהות (סנ׳ ח.), גס ביה — פגע בו (פסחים קי:).

— הפעיל: א) מנער בכף (ביצה לד.), מהפך בכף (שבת יח: ע״ז לח:) הפך בכוש או בכרכר (מעילה יז.). ב) מגיס לבו — מתגאה בפני הבריות (אבות ו ו).

גוף: א) גופו — מראה גופו, תבנית דיוקנו (מנחות מד.). גופו של גט — עיקר כתב הגט, כך יכתבו בו (גטין פה.). ב) רעים בגופם — שטופים בזימה (סנהד׳ קט.). ג) שיכלו כל הנשמות שבגוף — פרגוד שחוצץ בין שכינה למלאכים ושם רוחות ונשמות נתונות שנבראו מששת ימי בראשית העתידות להנתן בגופים העתידים להבראות (יבמות סג:), אוצר יש ושמו גוף, ומבראשית נוצרו כל הנשמות העתידות להולד וניתנו לשם (ע״ז ה.), חדר, שם מקום המיוחד לנשמות העתידים להיות נולדים (נדה יג:).

גוף — קל: עשה מגופה (ע״ז סס.); סתם בטיס (נדה ו:).

— הפעיל: סגר (נחמיה ז ג). מוגף — סגור ולא נעול (זבחים נה:), סגור ופתוח במקצת (עיר׳ ו:).

בתלמוד נאמר לרוב מגופות במקום מוגפות, וכן חבית מגופה (אך בפי׳ ר״ח — מוגפות); לא ראיתי מי שיתעורר על כך לתקן.

גופא: כל היכא דכתב גופא כבר נשנית ההיא שמעתא לעיל (נזיר יה:). גופא דעובדא — תחילת הדברים (כתובות סט:).

גופן: כתיבה (מגילה ט.).

ראוי הגופן שישמש לנו במקום סוג של אותיות, שריפ״ט בלעז.

גוץ — פעל: מגייצין — מקצרין בסכין, לשון גוץ (סנהדרין קט:), נושכין (הוריות יג.).

גור: בן (איכה ד ג, נחום ב יג), ילד (של ארי, — ב״ק טז:); ארי קטן (סנהד׳ סד.). גורייתא קטנייתא — כלבים דקים (כתובות סא:).

גור — קל: א) לן (תהלים נו ז). ב) לשון מורא („ויגר מואב״, במדבר כב ג), ירא („לא תגורו״, דברים א יז; ישעיה נד טו, הושע י ה), לשון יראה (תהלים כב כד), דאג (סנהד׳ סג: — הושע י). ג) מי גר אתך — מי אשר נאסף עליך למלחמה. או מי שנתגרה בך (ישעיה נד טו). יגור אניות — הכניס ממונו בספינות (לפי ת״י, ופירש יגור כמו יאגור. שופטים ה יז).

— התפולל: חונה ודר, לשון ארץ מגורי, ודוגמתו וסער מתחולל... ששניהם לשון חנייה (ירמיה ל כג).

גורגי: עקלים, וכורכין אותם סביבות התפוח שלא יתפזרו מכובד הקורה (ע״ז עה.)

גורדלי: יין גורדלי — לבן היה (שבת סב:), יין חרדלי — שחור (שם).

גורל: חלק (ישעיה יז יד, דניאל יב יג).

גוש: שנעקרו בגושיהן — עם הקרקע שסביבותיהן שיכולין לחיות על ידו (ב״מ קא.).

במקרא לא פירש, ואך העיר כי „דרך גוש עפר ללחלח ולהעלות חלודה״ (איוב ז ה).

גושפנקא: חותם (ברכות ו. שבת סו: צ: גטין נח. סח.), הותם שצורה טבועה בו (גטין נז:), טבעת (נז.).

גושקרא: א) פסולת של משי העשוי ככובעים והוא בית התולעת וקורין לו פולויי״ל ונופצים אותו וטווה ועושה ממנו בגד (שבת כ:). ב) גושקרא על שם פסולת, וגם פת סובין כמו־כן נקראת במסכת גיטין (שם), פת קיבר (גיטין נו.).

בשבת הובאה גושקרא כפירוש של כלך. ע״ע כלך.

גז: תבואה שגזזו (עמוס ז א), ירק גזוז (תהלים עב ו).

גזא: בי גזא — אוצר זהב וכסף (חולין סח:).

גזבר: הממונה על האוצרות שבמקדש (הוריות יג.).

גזברית — שולחת חותמות תמיד לממונין תחתיה לאמר: תנו כך וכך מעות לפלוני (שבת סב.).

גזוזטרא: גזוזטראות — זיזין היוצאין מן הכותל ומניחין עליהן נסרים להלך (שבת צו.), נסרין בולטין משפת תקרת העלייה לרשות הרבים (עירובין עח:), זיזין בולטין מן העלייה וקובעין נסרים מזה לזה (פד:), זיזין בכתלים, בולטין מן הכותל סביב סביב, ומסדרין שם גזוזטראות, לוחין שקוריו בלנ"ק (סוכה נא: ע"ע זיזין).

גזז — קל: תלש (ירמיה ז כט, איוב א כ), לשון תלישת שער (מיכה א טז). גזי נזרך — תלשי וגלי ראשך (סוטה מה: — ירמיהו ז); קרחי — ראשך, וגזי — שערך (מיכה א טז).

רבנו הוא, כמדומה, היחידי שפירש גזיזה במובן תלישת שער, כי שאר המפרשים אומרים שענינו בכל מקום גזיזה במספריים. בהשפעת פירושו השתמש גם ביאליק בגזיזה במובן תלישת שער (בתרגום דון קישוט).

— נפעל: שער העומד ליגזז — שכבר שילח פרע וראוי להסתפר (סנהד׳ טו.).

גזיזא: גזיזי דברדא — חתיכות של ברד וקרח (ברכות יח: נט.).

גזיר: עיין ערך גזר.

גזירפטי: נוגשי שוטרי מלכות (שבת קלט.).

במכילתא נאמר: אין גזית אלא גזוזות.

גזית: לשון גזיזה, שפוסלן ומסתתן בברזל (שמות כ כב).

במכילתא נאמר: אין גזית אלא גזוזות.

גזלן: כופר בפקדון... וכן החוטף מיד חברו הוא גזלן, כגון ויגזל את החנית מיד המצרי. אבל לוה ולא שלם לא נקרא גזלן, דמלוה להוצאה ניתנה (סנהדרין ב.), מדאורייתא אינו קרוי גזלן אלא החוטף מיד איש... (ר"ה כב.).

גם בר"ה הובא כדוגמה הפסוק שבשמואל, והוא לפי חז"ל בב"ק עט: גזלן היכי דמי? א"ר אבהו כגון בניהו בן יהוידע, שנאמר: ויגזל את החנית מיד המצרי.

גזם — קל: אומר לעשות דבר גוזמא ושגעון ואינו עושה (שבועות מו.).

גזמא: דבר שנוי שאינו מתקבל (ביצה ד.), שפת יתר (ב"מ לח.), מילתא בעלמא ולאו דווקא (חולין צ: ומעין זה צח.).

גזר: גזרי עץ — בקעיות גדולות (מנחות כ.). גזירין — מקלות, כמו גזירי עצים (תענית יח:), בקעיות (יומא כב.).

גזרה: א) ארץ גזרה — חתוכה (—ויקרא טז ח. ל׳ חז"ל ביומא סז:).

לפי זה אין גזרה במקרא אלא תואר, ויש שפירשו כשם־עצם. במשקל גזרה יש כמה שמות המשמשים כעצם וכתואר כאחד, כגון: אפלה, טפלה ועוד. ויש שעברו משם־עצם לשם תאר, כגון חשכה, שבמקרא אינו אלא שם־עצם בלבד.

ב) גזירות בית דין — פסקי דינין (מו"ק יח:), גוזרי גזירות — קונסי קנסות (ב"ק נח:).

גחה — קל: גוחות על המזבח — מוטות (סוכה מה.), כותל הגוחה — שוחה ונטוי (מו"ק ז. ע"ע גוח).

גחוך: ליצנות (שבת סד.), שחוק (נדה כג.).

גחון: הולך על גחון — זה נחש. ולשון גחון שחייה, שהולך שח ונופל על מעיו (ויקרא יא מב.).

„זה נחש" — לשון חז"ל בחולין. עיין בהקדמה על הספור בפירוש לגחון.

גחכן: חוכא, משחק (סנהדרין לט.).

גחלת: פחם שאינו בוער (סנהד׳ ק:), פחם שלא כבה (חולין ח.).

הסתירה בין שני הפירושים — אך מדומה היא. לשון חז"ל בסנהדרין "כניצוץ מבעיר גחלת", ופחם שאינו בוער כלל לא יבעירנו, כמובן, כל ניצוץ.

גחן — קל (ארמ׳): גחין — כפוף עצמך (ב"מ נט.), גחיני — נמוכים (שבת מג.).

גט: אין גט אלא לשון שטר (גטין סד.). כל גט — כלומר כל שטר (גטין ט.), כל שטרות נקראין גט (כתובות נא:). גט חוב — שטר חוב (ב"ק צה.). גט פשוט — עשוי כעין שלנו (קדושין מט.). גט מעושה — בחזקה (גטין פח:). גט מקושר — משום כהנים קפדנים, שהיו כותבים גט פתאום לנשותיהם ומתחרטים לאחר זמן ואין יכולים להחזירן, תקנו להם גט מקושר שאינו נוח ליכתב מהרה, שמא בתוך כך יתפייס. וחותמין עדיו מבחוץ וכותב שיטה או שתים וכורכן על החלק ותופר, ועד אחד חותם על הכרך מבחוץ, וחוזר וכותב שתי שיטין או יותר מבפנים וכורכן על החלק וחותם עד שני על הכרך מבחוץ, וכן שלישי. ואם יש קשר כרוך ואין עד התום מאחוריו זה קרח ופסול (גטין פא:), מניח בראשו שיטה חלק וכותב שיטה, ושיטה חלק וכותב שיטה. וכן עד ג׳ או ד׳ או יותר שיטין חלק וכופל חלק א׳ על הכתב ותופר, וחוזר וכופל חלק ב׳ על שיטת הכתב שתחתיו ותופר, וכן שלישי, והעדים חותמין מבחוץ בין קשר לקשר... כל כפל וכפל קרוי קשר, ושלשה קשרים יש בו, ואם בא להרבות קשרים מרבה בעדים (קדושין מט.).

גיגית: קוב"א שמטילין בה שכר (שבת פח.).

גיד — פעל: חתך לאברים (סנהד׳ סז:). מגויד — חתוך לאיבריו (נזיר מג.), מחותך בחתיכות, לשון גודו אילנא (גטין ע:).

גיהא: בריכה גדולה שעושין בחצר שיכנסו בה כל השופכין (מו"ק ח:); בר גיהא — בריכה קטנה שעושין סמוך לגדולה, כדי שיצאו המים היוצאין מן הגדולה שהיא מלאה ונכנסין לקטנה (שם).

בתלמוד באים השמות גיהא ובר־גיהא כנרדפים לנברכת ובקיע.

גיחור: רו"ש בלעז (ברכות לא:), אדום הרבה. רו"ש בלעז (נח: נט:).

לשון חז"ל בבכורות מה: גיחור — סומקא, ופירש שם: סומקא — רו"ש בלעז.

גיל: כגילכם — דוגמתכם (דניאל א י). בן גילו — בן מזלו (מגלה יא.).

גילא: קש (חולין מו:), גילי — קשין (ביצה יד: תענית כא.).

גילאה: גילאי — בני גיל אחד (זבחים קטז:).

כדאי לשים לב למלה זו ולהחיותה בפינו: ביחיד — גילאי, ברבים — גילאים. למשל: כל הגילאים (במקום כל אלה שהם בני גיל אחד).

גימונית: חוטי זהב כפופין כגימון, על שם הלכוף כאגמון (סוכה לו:).

גימטריאות: דברים הלמידים בלשון גימטריא, כגון ששך — בבל בא"ת ב"ש... וכן לפי מנין האותיות, כגון סתם נזירות שלשים יום, מקדוש יהיה, יהיה בגימטריא שלשים (סוכה כח.), חשבון האותיות ונוטריקון (אבות ג יח).

גין: בגינו — בשבילו (זב,זי,ז נט. ס.); בגין יום — בגלל יום (הוריות יג.).

גינוסר: כנרת, שם מדינה בארץ־ישראל (פסח׳ ח:), ארץ ים כנרת ופירותיה מתוקין (ברכות מד. עיר׳ ל.).

גִּים: בעל אחות האשה (סנהדרין כז:).

גַּיִּים: גייסות — חיילות (תענית ח:).

גיסא: א) צד (קדושין פא.). ם) גיסא גיסא — הגס הגס, כלומר יותר מדאי הכשרת (חולין יח:).

גיסטרא: א) שם של שררה (ברכות לב:), שלטון (שבת קכא.), מושל (סוטה יד.). ב) שבר כלי (שבת צה:), כלי שבור של חרס (קה:), כלי חרס שנסדק (ערובין פח:), שברי כלי חרס הראויים למלאכה (נדה מט.). ג) עשאו גיסטרא — חולק לאורכו לשנים (סנהד׳ נב:), חתכו לשנים לרחבו (חולין לז.), חתכו לארכו בגובהו כזה, (קכד. תיבת „כזה" תורה על ציור, שהיה בכ"י של רש"י, ובדפוסים שלפנינו — אין). כל דבר החלוק לשנים קרוי גיסטרא (כא.); בהמה שנפסקה באמצעיתה (נב.).

גיר: א) מין צבע שחור כדאמרינן גבי כסוי הדם „הגיר והזרניך" (— שמות טז יד).

בחולין פח ע"ב נאמר „הזרניך", ותיבת „הגיר" ליתא. רבנו מפרש כאן גיר בעקבות אונקלוס שתרגם „דעדק כגיר", אך תימה שפירש צבע שחור, שהרי אין הסיד שחור.

מין צבע הוא (ישעיה כז ט), כפור, גרושל"א (ע"ז נד. — ישעיה כז), סיד, טיח כותל הבית (דניאל ה ה — ישעיה כז), מין קרקע המשחיר (ביצה טו.). ב) אותו לבן שתחת היין שצף על השמרים (מנחות פז.).

גירא: א) חץ (תענית כה. גטין סט: ב"ב כב:). גירא בעיניה דשיטנא — חץ בעיניו של שטן, שרואה בעיניו שאין בו כח לנתק מעלינו עול מצוות (סוכה כח.), כלומר הייתי מתגרה בו ולא אירע שיחטיאני (קדושין ל׳.). גירא דליליתא — חץ של לילית, אבן שעשויה כחץ ונופלת עם הברד (גטין סט:). ב) חולי... (גטין סט:).

גיראה: עושה חצים (פסחים כח.).

גל: א) יש לפרשו לשון מעין... ויש לפרשו שער („גל נעול", שה"ש ד יב), דלת שער החצר (שבת פא.), שער (ארמ׳, סנהד׳ קיג.). ב) אבנים מחומה שנפלה (ב"מ כה: ע׳ בראשית לא מו).

עשהו גל של עצמות — כמת שנרקב בשרו ונפל מזמן הרבה (שבת לד.), שמת, דאדם שמת נעשה גל של עצמות (סנהדרין ק.).

גלב: רצען, ולשון יוני הוא... ומנחם חבר תער הגלבים — תער הגולחים... (יחזקאל ה א).

מובא כאן גם פירוש בלעז, שענינו מעבד קלף.

גלגל: א) אופן המרכבה (ישעיה ה כח, ירמיה מז ג, יחזקאל י ב). ב) פרח של קוצים שקורין קרדונ"ש בלעז, הדומים לאותן שגוררים בהן בגדי צמר ואינן קשין, ובהגיע סמוך לסוף הקיץ הם מתנפצין מאליהן והרוח מפזרן, ואותו הניפוץ עשוי כמין גלגל עגולה כמין העין באמצע וחמש זרועותיו סביב לה (ישעיה יז יג). ראשי קוצי השדה הקרויין קרדנ"ש בלעז, וכשמגיעין ימי החורף ניתקים ונשחתים מאליהם ופורחין מעט מעט. ודומה אותו הניתק מהם כמין גלגלי אופן עגלה. והרוח מוליכתו (תהלים פג יד). ג) כל בור של מושב העין קרוי גלגל... ומפני שהוא עגול כגלגל (נדה כג.). ד) גלגל מלח — גרגיר מלח (שבת סד: גירסת הערוך — גרגר מלח).

גלגל — פּוֹעֵל: ביתה מגולגלת — צלויה לחה ורכה (ברכות מד:), צלויה רכה (עירובין מא.); זיתים מגולגלים — דחוקים ועומדים בחבית (יבמות טו:) זיתים הכנוסים בכלי עגול ומתחממין ונעצרין מאליהן כעין גלוסקא... שנתחממו ונרפו מחמת שמנן (ע"ז לט:).

— הִתְפַּעֵל: שתתגלגל [הביצה] — שתצלה קצת עד שתהא מגלגלת (שבת לח:). מתגלגל עם בנו — מגלגל עמו בנחת ובדברים רכים (כתובות נ.).

גלגלין, גנגילון: נעשה גלגלין זה לזה — נעשה כמי שנתערבו זה בזה. גלגלין כלומר המגלגל זה לזה ונתערב זה עם זה (נזיר נא.), לשון גנגילון דבר העומד כנגדו לבטלו (נדה כז:).

התוספות בנזיר מעירים על חלופי הגירסאות, ואולם גם בנדה פירשו בעקבות הערוך לשון דבר הנגלל. אך כנראה אטימולוגיה עממית היא, והמלה זרה.

גלד: א) מכה יבשה והעלאת גלד (איוב טז טו). ב) דופן (של מחתה, יומא מד:).

גלדא: א) עקב שקורין שול"א (ברכות מג:). ב) גילדי

גילדי — קליפה על קליפה (חולין נט:), קליפות קליפות, קרושט"א בלעז, כעין מכות מלנ"ט (מו:).

גלדאה: רצען (ב"מ כד: סנהדרין כ. חולין מח:).

גלדנא: דג (סנהד' ק:), דג קטן (הוריות יב. כריתות ו.). גילדני דבי גילי — דגים קטנים מאד ומצויין בין הקנים באגם ואין דרכן לגדל יותר (ברכות מד:), דגים קטנים (כתובות קה:).

גלה — פ ע ל: מגלה פנים בתורה שלא כהלכה — דורש את התורה לגנאי (יומא פה:), בא על דברי תורה בחוצפא ובגלוי עזות פניו (שבועות יג.), מעיז פנים כלפי עוסקי תורה; כופר במה שכתוב בתורה (סנהדרין צט:).

בכריתות ז פירש כלשון חז"ל בסנהדרין: דורש באגדות של דופי.

— פ ו ע ל: והוצב גולתה — לשון מלכות (בראשית מג יח — נחום ב), בגלוי הלכה בשבי (נחום ב ח.).

שני הפירושים — תרתי דסתרי.

גֻּלָּה: גולות — מעיינות (יהושע טו יט, שה"ש ד יב); גולה — לשון מעין, כמין ספל גדול עגול (זכריה ד ב).

גלודה: בהמה שניטל עורה והופשטה כולה, או מחמת שחין או מחמת מלאכה (חולין מב: נד.), בהמה שנקלף עורה מפני טורח מלאכה או מחמת שחין (נדה נה.).

גלוי: בגילוי פנים — בפרהסיא (ערובין סט.), בחוצפה (סוטה מב:). גלוי פנים — חצוף (ערובין סט.).

בתלמוד נאמר: „גלוי פנים מומר הוי? אלא מומר בגילוי פנים". לדעתי יש לקרוא פעם ראשונה גלוי בשוא תחת הגימל, ופעם שניה — בחירק, ופירש"י יוכיח. בדפוסים, ודפוס וילנא בכללם, לא הבחינו והדפיסו תמיד ביוד אחר הגימל.

גלול: גלולים — שמוסרחים ומאוסים כגלל (דברים כט טז).

גלום: בגלומי תכלת — בטליתות של תכלת (יחזקאל כז כד).

גלוסטרא: נגר שיש בראשו גלוסטרא — שראשו עב וראוי לדוך בו שום ונועלין בו דלת (שבת קכד.), שראשו עבה וראוי לבוכנא לכתוש ולשחוק בו (ערובין קא:), שראשו עב וראוי לשחיקת שומים ולשאר תשמיש, ונחלקו בו לענין נעילת דלת (יבמות צו:).

גלופקרא: קו"ט, ויש בו הבל יותר מן הסדינין (שבת נא.), קו"ט (גטין לה.).

קו"ט בצרפתית ענינו מין בגד או שמיכה עבה.

גלות: שני ימים טובים של גליות — שאין עושין אותו אלא בני גליות הרחוקים מבית־דין ואין השלוחים יכולים להגיע אצלם מראש חודש עד יום טוב להודיעם באיזה יום נקבע החודש, אם ביום שלשים אם ביום שלשים ואחד, ועושין שני ימים יום טוב מספק (ביצה ד:).

גלח — פ ע ל: להעביר את כל השער (יחזקאל מד כ).

גליד: קרח לבן שאינו שלג (ב"ב כ:).

גליון: א) מגילה (ישעיה ח א). קלף חלק (שבת קטז.). ב) גליונים — מראות, ועל שם שמגלות צורת הפנים קרויין גליונים (ישעיה ג כז).

גם מתוך פירושו בסוף ויקהל משמע שגליונים הם מראות. במובן זה השתמש בגליונים גם יל"ג („העלמה וצלמה").

גליל: אופן (שה"ש ה יד); גלילים — סגלגלין (כתרגום יונתן, מלכים א ו לד).

גלילה: לאמארק"א בלעז (יהושע יג ב, יחזק' מז ח).

הבלעז ענינו גבול, וכן תרגם חוף, בראש' מט יג.

גלימא: אדרת (שבת י.), טלית (קי: ערובין צד. צו: קב:), טלית העשויה לכל יום (ב"ק קיט:), סדין (בכורות מד:), גלים — עליון; לבוש — תחתון (שבת קיד.).

לשון חז"ל: גלימא שנעשה בו כגולם (שבת עז:).

גָּלָל: א) רעי (צפניה א יז, איוב כ ז, סנהד' ז:), זבל (ב"ב כה.). שן, שפעמים מגולה ופעמים מכוסה... ל"א גלל זה רעי, שהשן מבערת למאכל ונעשה גלל כמו גללי אדם וגללי בהמה (ב"ק ג.). ב) אבן (ב"ק צב:), מקל. ל"א אבן (סנהדרין קט:), שיש (שבת טז: ע"ז כב:) כלי גללים — צפיעי בקר שעשה מהן כלי (שבת נח.), צפיעי בקר (הפירוש מוסב על גללים בלבד, — יומא ב.).

בשבת טז: העיר הב"ח: „בעלמא פירש רש"י צפיעי בקר". במנחות סט: פירש גללים — גללי בהמה, ולפי התוספות פירש בשבת כלי גללים — אבן גלל, אך ברש"י שלפנינו לא כן.

גְּלָל: אבן גלל — מרמר"א בלעז (עזרא ה ח, ו ד), שיש (ר"ה ד.).

גלל — ק ל: הסיר (יהושע ה ט), גלגל והשליך (משלי טז ג), לשון גלגול (תהלים קיט כב).

— ה פ ע ל: הוגלל — נגלל (תענית כא:).

— ה ת פ ו ע ל: להתגולל עלינו — להיות מתגלגלת עלינו עלילת הכסף (בראשית מג יח).

גללא: אבן גלל מן המרום (חולין סג.).

גללניתא: א) מילחא גללניתא — מלח גסה (קדושין סב. חולין קיג.), מלח של אבן הדומה לשיש, בלעז שליימ"ה (ע"ז כח:). ב) מטה גללניתא — טורנדי"ן, והוא כעין של טרסיים (שבת מז:).

עיין ערך טרסי. יש להוסיף שבשבת קלח פירש"י „כסא גלין כמו מטה גללניתא דכירה והוא שם מקום ומפרקין מטותיהן וכסאותיהן וטוענין אותן עמהן וחוזרין ומחזירין אותן". נראה שפירשו מלשון גלילה ותנועה. בכ"י מינכן הגירסה — מטה גלילתא, ולפי הערוך — גיליתא.

גלם: א) כלי שלא נגמר קרוי גולם (סנ' כב:),

כלי שלא נגמרה כל מלאכתו (חולין כה. אבות ה ז). גלמי — זהרתי ותבנית צורתי בטרם הולדי (תהלים קלט טז). ב) אדם שאין בו בינה, על שם שלא נגמרה צורתו כשאר בני אדם, כמו גולמי כלי עץ (אבות ה ז).

גלם — קל: א) כרך (מ״ב ב ח). ב) יכול יגלום עליו — יניח את הנכרי לכפול ולהוסיף ולתבוע מה שלא נתן (ב״ק קיג:).

לפי התוספות והערוך ענינו — להפך — מטעה ונותן פחות ממה שקבל.

גלמוד: יהידי, חסר מאדם ומכל בריה (איוב ג ז). בישעיה מט כא פירש רק בלעז.

גלע — נפעל: מכה שיכולה להגלע — להתלהלח (נדה נח:).

— התפעל: התגלה (משלי כ ג), לשון גילוי (נזיר כג: הוריות י:).

גולפא: חבית (שבת מב:), קנקן של חרס (יומא יב. מגלה כו. קדושין פא.), קנקן (נדרים מט:), כלי חרס (ע״ז לב.), כד ריק (עד:).

גלש — קל: שגלשו — שנקרחו... כשהבהמות יורדות מן ההר נמצא ההר נקרח וממורט מהם (שיר השירים ד ב). כשיורדין מן ההר נתגלה ההר (מ״א כ כז — שה״ש ד).

— הפעל: מוגלשין — רותחין (פסחים לז:).

גמא: גמי בלשון משנה, ובלעז יונק״ו, ודבר רך הוא (שמות ב ג. ע״ע מגג).

גמא — פעל: יגמא ארץ — רץ במרוצה לשעה קלה כברת ארץ כאלו גמא ושתה הארץ שלפניו (חבקוק א ט — איוב לט), עושה גומות ברגליו. ענין אחר יגמא כמו הגמיאיני נא (איוב לט כד).

גמא, עיין ערך גאם.

גמגם — פעל: קרא במרוצה ובקושי (מגילה לא:).

גמד: שמעתי משמו של ר׳ מנחם על שם שיורדים בים עד התהום ומשערים גומדי אמות עומקו נקראו גמדים... ויש פותרים שהם ננסים ונכנסין במדת אמה (יחזקאל כז יא).

פירוש שני הוא המקובל, אם כי רוב הפרשנים החדשים דעתם אחרת בענין זה.

גמד — קל (ארמ׳): נתכווץ (פסחים קיא.); גמדא — כווצת (חולין מג.).

גמול: א) תינוק הגמול משדי אמו (ישעיה יא ח), בדול (כח ט), יונק שדים (תה׳ קלא ב). ב) גמולה — מובדלת (ר״ה כו.), בדולה, כמו ויגמל (סוטה מב.).

גמזיות: גידולין, ענפים שגדלו בחרובין ושקמין (פסחים נה:), ענפים (מנחות עא:).

גמילות: גמילות חסדים — מלוה מעותיו לעני (אבות א ב).

גמל — קל: א) תגמול — תפריש את בנה מלהניק (נדה מה. ע״ע גמול). ב) ויגמל שקדים — כשהוכר הפרי הוכר שהן שקדים. ולשון זה מצוי בפרי האילן, כמו ובוסר גומל יהיה נצה (במדבר יז כג). ג) גומל נפשו — גומל טובה לקרוביו (משלי יא יז), מפריש עצמו ממאכל ומשתה... שברי״ר בלעז. מפי מורי. אי נמי גומל לשון תגמול שמשלים נפשו לקונו (תענית יא: פירוש לפי הדרש).

גַמָּל: סוחר חבילות, ומביא על הגמלים ממקום רחוק (כתובות סא:). הרי זה חמר גמל — כאדם המנהיג חמור וגמל, שהחמור הולך לפניו וזה מנהיגו, והגמל הוא מושך וצריך לפנות לפניו ולאחריו, זה מושכו כאן ליילך וזה מושכו לכאן (עירובין לה.), נעשה לו חמר גמל — כלומר מושכו לכאן ולכאן (מט:).

בברטנורה — שהעתיק מרש״י — נאמר „והגמל מאחוריו והוא מושכו״ (במקום „והגמל הוא מושך״). מכל מקום אין הפירוש ברור כל צרכו, וגם פירוש הרמב״ם מניח מקום להתגדר בו; עדיף משניהם פירוש רבנו חננאל: דרך חמור בהנהגה ודרך גמל במשיכה, ומי שיש לו חמור וגמל ונתן חמור מאחוריו למושכו והגמל לפניו להנהיגו, לא זה מהלך במשיכה ולא הגמל בהנהגה, נמצא אדם שביניהם יושב בלא הליכה. לפיכך עשו כמו משל זה שאין לו רשות להלך כמו חמר גמל.

גמלא: א) גדול (שבת סז:). ב) גשר מנסר אחד (מו״ק ו:), גשר (סנהד׳ ז. סז:), לוח קצרה (ב״ב כא.). גודא דגמלא — דף של גשר (שבת ק: סנהד׳ ז.), לוחין של גשר (חגיגה טו.). ג) גמלא דתורא — צמד בקר (מו״ק יא:).

גמלניתא: גסה (ע״ז כח: „חיפושיתא גמלניתא״).

גמם — קל: גום — התוך עד עיקרו כולו (חולין נ.), גוממו — חותכו (עד: צב:). גמום — חתוך (חולין נט.).

— נפעל: נגממו כותלי בית הרחם — ניטל מעובי הכתלים מבפנים סביב סביב (חולין ע.), נגממו — נחתכו ברוחבן מלמעלה בעומק ולא חסרו כלום (בכורות לה.), נחתכו בסכין ברחבן ולא חסרו אלא כעין סדק (לז.), נחתך מלמעלה ושרשיו נשארו (מד.).

גממיות: גומות בנחל שיפולי הרים (חגיגה יס.).

גמר — קל: לשון כליון (תהלים ז י), כלה („גמר חסיד״, יב ב). יגמר בעדי — יסכים ע״י בקשותי (קלח ח). פירות גמורין — שכבר בשלו כל צרכן (ב״ק נה:).

— פעל: א) מכלה (סנהד׳ עב.). ב) לגמר את הכלים — לבשם בעשן את הבגדים (ברכות נג.).

גמר — קל (אר׳): גמירי — מסורת מאבותינו (פסחים נב:), למדתי מרבותי (סוכה מז.), מסורת בידי מרבותי (סוטה ח.). הלכה למשה מסיני (יומא לב.), הלכה למשה מסיני ולא מקרא (סנהד׳ קא:), מסיני (מו״ק ה.).

גם „גמרא״ פירש כן בקצת מקומות: מסורת היא בידינו ואין טעם לדבר (ב״ק פב:), שמעתי מרבותי (ערובין עח.), כך קבלנו מאבותינו (תענית כח:).

גמרא: סברת טעמי המשניות שממנו יוצאת הוראה (ברכות ה.), עיקר התורה, שממנו הוראה יוצאה. סברת טעמי משנה ותירוצי משניות הסותרות זו את זו (ברכות יא: ומעין זה — חולין מד:) זו היא סברא, שהיו תנאים אחרונים מדקדקים בדברי הראשונים הסתומים לפרש וליתן בהם טעם כמו שעשו האמוראים אחר התנאים, שפירשו דברי התנאים שלפניהם וקבעו בהם גמרא, ואותו דיוק שמימי התנאים נקרא גמרא (סוכה כח.), טעם משניות, להבין משניות הסותרות זו את זו ולמצוא טעם לפטור ולחובה, לאיסור ולהיתר שבמשנה, זה קרוי תלמוד (חגיגה י.), לתת סברא להבין בטעמי המשנה והלכה כדברי מי (סוטה מד.), סברות וטעמי סתימתן של משניות ולתרצן במה שסותרות זו את זו (קדושין ל.), סברת טעמי המשנה ולהבין שלא יהו סותרות זו את זו וטעמי איסור והיתר והחיוב והפטור והוא הנקרא גמרא (ב"מ לג.), כבר פירשתי למעלה שהוא לתת לב להבין סתימות טעמי המשנה מה הם, וכששתים סותרות זו את זו יבין לתרץ שיהיו שתיהן קיימות, או לדעת דברי התנאים החלוקים בדבר ונימא הא מני פלוני הכם הוא (שם), תירוץ טעמי המשניות (לג:). משמיה דגמרא — דבר מקובל מכל בני הישיבה שקיבלו מרבותיהם (יומא יד.), דכוליה ישיבה דרבנן דבי מדרשא (לג.). גמר גמרא — משניות שקבל מרבותיו (ערובין יג.).

בעטיה של הצנזורה החליפו תלמוד בגמרא, ובדפוסים ראשונים נאמר תלמוד, ולא גמרא. כן גם בע"י שלפנינו, בסוטה ובקדושין. בחגיגה — להפך — בע"י גמרא, ובש"ס — תלמוד. במקום „נקרא גמרא" (סוכה כח.) נאמר בפירוש שלפנינו „נקרא הש"ס", ותקנתי לפי נוסחת הע"י והערת הרש"ש. בלבולים רבים חלו בשמוש השמות תלמוד — גמרא — ש"ס, שנעשו כנרדפים זה לזה בגלל הצנזורה, וקשה לברר נוסחה עקרית. הצרוף ש"ס הוא, כמובן, המאוחר שבכולם. בחגיגה נאמר בע"י „אפילו מגמרא לגמרא", ובתלמוד שלפנינו — „אפילו מש"ס לש"ס". שנויים אלה הובאו גם בפירש"י. בסנהדרין כד — „זה תלמודה של בבל", ובנוסחאות הע"י — „זה גמרא בבלי", „זה הש"ס של בבל", וכיוצא בזה לרוב. ע"ע תלמוד, ועיין לעיל „גמירי".

גמרא גמור זמורתא תהא — אומר השמועה בזמירה בעלמא בלא צורך (שבת קו:), משל שוטים הוא זה: אומר לתלמיד שוטה למוד, הן אמת הן שבוש, ויהא לך לזמר ושיר (ביצה כד.), בתמיהה, אתה מלמדנו לומר הלכה כמותו ותהא כזמר בעלמא? דאי אין חולקין הלכה למה לי (ע"ז לב:).

גומרא, גומרתא: גחלת (שבת קלד. פסחים פד: חולין יא.).

גמרנא: גמרנא אנא — כך שמעתי בישיבה (פסחים קה:).

גינאה: גינאי — בעלי גנה, מוכרי ירק (גטין יד.), גננין (תענית כ:).

גנב: ליסטים, הורג נפשות (שבת קנו.).

גנב — קל: ותגנב אותי — גנבת את דעתי (בראשית לא כז). תשובה גנובה השיבו — כלומר דההו בקש (ע"ז מד:), כלומר לא היתה מעלייתא (מעילה ז:).

לדעת התוספות ענינו תשובה עלומה ומכוסה.

גינברא: כמשמעו, זנגבי"ל (גטין פו.).

גונדא: א) כת (ברכות נח.), גדוד (גיטין נז. ב"מ פו. ע"ז יא.), חיל (נדרים לב.). ב) כלי [כלו' לבוש] שחור (שבת קיט.); גונדו — לבושו (גטין סח:), טליתו (סנהדרין כ:).

בגטין ובסנהדרין הובא גם פירוש אחר של רב האי גאון.

גנדר — פעל (ארמ'): גלגל (יבמות יז. גטין סט: ע"ז כח.).

— התפעל: מגנדרא — מתגדלת מתוך גבהות יופיה. לשון מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו (תענית כג:).

בפירוש שבעין־יעקב נאמר: מפני תואר יופיה.

גנדרופס: אני שמעתי חולי האוחז מתוך דאגה, ולי נראה שנתחמם גופו (חגיגה ג:).

גנה: מקום זרעוני ירקות (אסתר א ה).

גנובתא: זנב (מועד קטן יז. חולין ס. עט.).

גנון: גנונים — גוונים (נדה כד: בכורות מז: כריתות ז:); גנוני מלכות — גווני מלכות, בחכמה וגבורה ויופי (סוטה לו:).

בבכורות ובכריתות — גנינים, ביוד, והיא היא.

גנוסטרי: מספריים (מועד קטן יח. נדה יז.).

גנוסיא: לידה (—בראשית מ כ).

גנז — נפעל: נשתכח (פסחים סב: „נגנז ספר יוחסין").

גנזך: מקום שאוצרות הקדשים מונחים (דה"א כח יא).

גנח — קל: מילל מכאב לבו (כתובות ס.), צועק מפני כאב הלב ולא יכול להשיב רוחו (ב"ק פ.), צועק מכאב לבו (תמורה טו:).

גנינים, עיין ערך גנונים.

גנן: בעל גנה (יומא נח: פסחים כב.).

גננא: הופה (ברכות טז. גטין נז.).

גני — קל (ארמ'): הולך לישן (שבועות טו:).

גס: א) אריג הרבה (שבת קה.). ב) הגס הגס — לשון רבייה שהדם הולך וגדל, ודומה לו במסכת שביעית פרק ד, מלקט אדם... הגס הגס (נדה ב:).

גסות: גסות הרוח — שמתגאים ומשתררים על אחיהם בשביל עשרם (בע"י — מחמת עשרם. סוכה כט:).

גסה — קל: באליי"ר (נדה סג:).

הבלעז ענינו פיהוק, ובעלי התוספות השיגו על כך וכתבו שהוא בלעז רוטי"ר, כלומר שיהוק. וכנראה

שתי הוראות לגוסה: לשון גיהוק ושיהוק ולשון ירִיקה.

גסטרון: שברי חתיכות (ב"מ כג.), לייטו"ן. ל"א מיט"ל (מנחות כח:).

גסס: צד („על גססיהן", נדה מח:).

געגועים: בן שיש לו געגועים על אביו — מגעגע עליו ואינו יכול ליפרד ממנו (שבת סו:).

געה — קל: לשון צעקת בקר (ש"א ו יב), לשון געיה בשור (איוב ו ה), צעק (יומא כג. תענית כה: חולין לח.).

לשון צעקת ארי לחוד ולשון צעקת כל בהמה לחוד, כמו בלשון עברית: נוהם לארי, וגועה לשור, ועורג לאיל, וצהל לסוס, וצפצוף לעופות, וחרץ לכלב (חולין נג.).

געול: געולי ביצים — ביצה טמאה שנתבשלה עם הטהורה (חולין סד:); געולי נכרים — גיעול לשון מקיא ופולט (פסחים מד:).

געל — קל: ולא תגעל נפשי אתכם — אין רוחי קצה בכם. כל געילה לשון פליטת דבר הבלוע בדבר אחר (ויקרא כו יא).

— נפעל: נגעל מגן גבורים — לא קבל המשיחה, שמושחין מגן של עור בחלב מבושל כדי להחליק מעליו מכת חץ או חנית (ויקרא כו יא — ש"ב א), פלט שמנו ולא נדבק בו ונעשה כאלו לא נמשח בשמן. כל הגעלה לשון דבר הפולט מה שנותנין בו (ש"ב א כא).

וכן מבואר פסוק זה בפירושו לישעיה כא ה ואיוב כא י.

— הפעיל: ולא יגעיל — לא יורה בה זרע פסולת שיהא חוזר ונפלט מגופה בלא הריון. כל לשון הגעלה פליטה היא, וכן בלשון משנה מגעילין ברותחין (איוב כא י).

גערה: תוכחת (משלי יג א), נזיפה (חגיגה יב.).

געש — התפעל: השתגע (לפי ת"י, ירמיה כה טז).

גף: א) כנף (שמות כא ג, ע"ז יט. חולין נב. קמא:), פרק עליון המחובר בגב (של עוף, — חולין נז.), גפיה — עצמות הכנפיים (נו:). ב) בגפו — שלא היה נשוי אשה, כתרגומו בלחודוהי. ולשון בגפו בכנפו, שלא בא אלא כמות שהוא יחידי בלבושו, בכנף בגדו (שמות כא ג), יחידי (ע"ז יט.). ג) גפי מרומי קרת — מקום גבוה (סנהד' לח. — משלי ט). ד) גפה של רומי — נשבע בחיי המלך שהוא שרה של רומי. ל"א עבודה זרה (מנחות מד.), נשבע בעבודה זרה („גפא דרומא", פסחים פז:).

גפא: סולם שעולין בו באילן (נדרים פט:).

גפה: סתימת כותל של עץ או של קנים; גדר — של אבנים (ב"מ כה:). סתימת העיר (קח. ב"ב ח.).

גופנא: שלהי גופני — ענבים סתווניות (ברכ' מ:).

גפסיס, גפסית: מין סיד (פסחים עה.), מין סיד, ושורפין אותו כמין סיד (חולין ח.).

גפף — פועל: מגופפת — מוקפת מחיצה סביב (ערובין ס.).

גפרית: גפרית תחת הכלים — תחת כלי כסף שמציירין בהן פרחים וצורות בחרט ומעשנן בגפרית והן משחירות וניכרות וקורין נייליי"ר (שבת יח.).

כן לועז רש"י גם מלת משוקדים (שמות כה לג).

גפת: פסולת של שומשמין שהוציא שומנן (שבת לו:), פסולת של בית הבד של שמן, שהוא כנוס יחד וחם מאד (מז:), פסולת זיתים שנתעצרו בבית הבד (ב"ב יז.), פסולת הזיתים (— יחזקאל א יד. חול' ח.).

גץ: ניצוץ, אישטינציל"ש (שבת כא:), אטנצייל'א היוצאת מן הברזל כשהפטיש מכה עליו (ב"ב כו.).

גַּר: מקום שהנחל נובע וניגר (איוב כח ד), מקום הליכה (סנהדרין קט. — איוב כח.).

גֵּר: כל לשון גר אדם שלא נולד באותה מדינה, אלא בא ממדינה אחרת לגור שם (שמות כב כ), גר זה הגוי (לשון חז"ל. ויקרא כה מז). גר ותושב אנכי עמכם — גר מארץ אחרת ונתישבתי עמכם (בראש' כג ד); גר תושב — שלא קבל עליו שאר מצוות וקבל עליו שלא לעבוד ע"א (סנהד' צה: וכן גטין נז:), שקבל עליו שלא לעבוד עבודת כוכבים ואוכל נבילות (ערכין כט.), שקבל עליו שלא לעבוד עבודה זרה, כגון נעמן (כריתות ט.).

ע"ע תושב. הפירוש בגטין לקה קצת בחסר, כי בו נאמר: שלא קבל עליו שאר מצוות אלא עבודת אלילים.

גרי אמת — מתחילתן גרים גמורים היו (סנ' פה:).

גרי אריות — כגון כותים, דכתיב בספר מלכים וישלח ה' בם את האריות, ונתגיירו (יבמות כד:), כשאר אומות שנשאו בנות ישראל (קדושין עה:) כנכרים גמורים (סנהד' פה:), מפורש בספר מלכים וישלח ה' בם את האריות (נדה נו:).

גרים גרורים — מאליהם מתגיירין (ע"ז ג:), מעצמן נגררין להתגייר אעפ"י שאין מקבלין אותן (כד.).

גרי חלומות — בעל חלומות אמר להם להתגיר (יבמות כד:).

קשים גרים לישראל כספחת — שאינם זהירים במצוות, והרגילים אצלם נמשכים אצלם ולומדים מן מעשיהם (קדושין ע:), שאוחזין מעשיהם הראשונים ולומדים ישראל מהם או סומכים עליהם באסור והיתר (יבמות מז:), שאין בקיאין בדקדוקי מצוות ולומדין ישראל ממעשיהם (קט:), שאין בקיאין במצוה ומביאים פורענות, ועוד שמא למדים ישראל ממעשיהם. מפי מורי הזקן. ויש אומר שכל ישראל ערבים זה בזה, ולאו מילתא היא שלא נתערבו בשביל הגרים... (נדה יג:).

פירוש זה הובא בתוספות בקדושין בשם הקונטרס, בצרוף פרושים אחרים: „לפי שהזהיר הקב"ה עליהם בכ"ד מקומות שלא להונות אותם, ואי אפשר שלא יצערום... וה"ר אברהם גר פירש לפי שהגרים בקיאין

במצוות ומדקדקים בהן קשים הם לישראל כספחת, דמתוך כך הקב״ה מזכיר עוונותיהם של ישראל... ור״י פירש דלפיכך קשים שנטמעו בישראל, ואין השכינה שורה אלא על משפחה מיוחסת, וכן נראה״.

גרב: **חרס, שחין היבש מבפנים ומבחוץ... ובמקום אחר קורא לגרב שחין הלח מבחוץ ויבש מבפנים, שנאמר ובגרב ובחרס. כשסמך גרב אצל חרס קורא לילפת גרב, וכשהוא סמוך אצל ילפת קורא לחרס גרב. כך מפורש בבכורות** (ויקרא כא כ), **מין חזזית** (כב כב), **שחין לח** (דברים כח כז), **גרב מאוס מילפת, שקשה הוא כחרס ומשקע בבשר ועושה חריצין** (בכורות מג.), **חזזית** (מ:).

בבכורות מא פירש: גרב וחזזית — מיני שחין. כלפי ההוראה המשתנית של גרב ע״ע קטע.

גרב — קל (ארמ׳): **גרבוהו — שללוהו** (חגיגה ה:).

גרבא: **איפה** (פסחים לו:), **סאה** (כתובות קיא:).

גם בגיטין סט ע״ב פירש גריבי — סאין. ועל הסתירה שבין שני הפירושים אין לתמוה, כי הגרב לא היתה מדה מסוימת, אלא כמין חבית, גדולה וקטנה, כעדות המשנה בתרומות פרק י. על גרב — סאה יעידו דברי חז״ל בכתובות, ששם נאמר כי החומר הוא שלשים גרבי יין, כלומר שלשים סאין. ע״ע חומר. וכן פירש גריוא — סל (סוטה י.).

גרבתן: **בעל גבר, שגידו גדול** (בכורות מד:).

גרגותא: **בור** (ברכות נח.), **בור מים מכונסין להשקות שדות** (ב״ק כז:), **באר מים חיים להשקות שדות** (ב״מ קג.). **ריש גרגותא — הממונה על החופרין חפירות למלאותן מים כדי להשקות בהן שדותיהן** (ברכות נח.).

גרגותני: **סל גדול מאד שבו מסננין היין בעת הבציר, ונותנין אותו תחת קילוח הגת והיין מסתנן בו ויורד לבור** (חגיגה כב.), **סל גדול ששופים** [בע״י — ששואבים] **בו יין מגת לבור** (גיטין נו:), **סל גדול שקשור בצינור, והיין יורד מן הצינור לתוכו ומתוכו לבור כדי לסנן היין מזגין והרצנין** (ע״ז נו:).

גרגלידא: **גרגלידי — התיכות דקות ועגולות** (כתובות סא.). **גרגלידא דלפתא — ראש הלפת** (ברכות לט. בכורות מג:).

גרגר —פעל: א) **מגרגרו בראש הזית — מניחו להתבשל, שנעשה גרגרין בראש הזית באילן. ענין אחר מלקט בראש הזית בגובה שבאילן במקום שהזיתים קודמין להתבשל תחילה, מפני שהחמה זורחת שם תדיר. מ״ר ז״ל** (מנחות פו.).

הפירוש האחד — לשון הנחה, והשני — לשון לקוט, ושני הלשונות מצויים במשנה. בארמית מצוי מגרגר גם בענין עשית פרי והבשלתו.

מגרגרו בראש הגג — שוטח את הזיתים בראש הגג בחמה כדי לרככן. כך שמעתי. ענין אחר מרבותינו ז״ל מגרגרו בראש הגג, כלומר מלקט זיתים שבאמצע האילן שאינן בראש הזית, כלו׳ אותן שיכול לעמוד בראש גגו ונוטלן, שאותן אין מתבשלין במהרה כמו אותן שבראש הזית, והאי דאמר בראש הגג לסימנא קאמר (מנחות פו.).

לפי שני הפירושים אין מגרגר אלא מלקט על מנת לשטוח, והחלוק הוא רק במשמעות של „בראש הגג״.

ב) **גרגרה בשוק — הלכה נטוית גרון** (גטין פט.).

הפירוש מוטל בספק, ונראית דעת הערוך שהוא לשון אכילה.

גרגרות: **צואר. ועל שם שהקנה עשויה טבעות טבעות קורא הצואר בלשון רבים** (משלי א ט).

גרגרן: **שלא המתין** (נדה נד.), **ממהר לחטוא** (עב.).

הכונה למי שלהוט אחר תאותו ואינו עוצר כח להמתין. וכן אמרו חז״ל: השותה כוסו בבת אחת הרי זה גרגרן (פסחים פו:).

גרגשתא: **קרקע לבנה שהיו טחין בה קרקעית הסוכה** (סוכה כו.), **קרקע שעושין ממנה החביות** (ב״מ מ.), **אדמה, ארזיל״א בלעז** (כתובות ס:), **ארזיל״א, במעבה האדמה מתרגמינן בגרגישתא דארעא** (יבמות קו:).

לפי הרא״ש, סוכה כו., גרגשתא היא גפסית.

גרד: **גרדין — פרניי״ש, שתולין בסוף הטלית מותר האריגה** (סוכה ט. ע״ע גרדומין).

גרד — קל: **לשון חטיטה, שמחטט וגורד בסכין או בכל דבר** (סנהד׳ קיב. — ר״ה כז:).

גרדא: **גזע** (ב״מ פו.). **גירדא דאגוזא — קליפי עץ האגוז** (כתובות עז:); **גירדא דאשפא — מה שגורדין מן העור** (שם).

גרדום: **בית ועד שדנים בו נפשות להריגה** (ר״ה יח.), **בנין אחד הוא לדון נפשות...** (ע״ז טז. ע״ע קולר).

גרדומין: **שיריים** (סוכה יג. „גרדומי אזוב״; מנחות לה: „גרדומי תכלת״, „גרדומי רצועות״), **שרשים** (בכורות מד.). **גרדומי תכלת — שיריים שנשתיירו לאחר שנפסקו החוטין של ציצית** (מנחות לח:). **אזוב גרדומיו כל שהוא — כשמזין באזוב פעמים הרבה מתוך שגבעוליו רכים משתברים וכל שהוא המשתייר באגודה כשר** (סוכה יג.).

גרדי: **אורג** (סוכה נא: בבא מציעא כט:).

גרדם — אתפעל: **נפסקו החוטין** (מנחות לח:).

גרדן: א) **אורג** (ע״ז כו.). ב) **אדם שנמרטו שערות ראשו, או בעל גרב** (כתובות ס:).

גרה: א) **מעה** (שמות ל יג, ויקרא כז כה, יחזקאל מה יב). ב) **צואר** (יומא כה.). **מעלת גרה — מעלה ומקיאה האוכל ממעיה ומחזרת אותו לתוך פיה לכתשו ולטחנו הדק. גרה כך שמו, ויתכן להיותו מגזרת וכמים הנגרים, שהוא נגרר אחר הפה** (ויקרא יא ג).

גרוגרת: **תאנה יבישה** (ברכות מא. ערובין ד: נא: פסחים לב. נג. כתובות סד: ב״מ סח: ב״ב יט: ע״ז סה:). **גרוגרות — תאנים שמעלה לגג ליובשן, ומשנשתהו שם מעט אין ראויין לאכילה עד**

שנתייבשו, וכן צימוקים דענבים (שבת מה.), תאנים יבשים שצמקו וכווצו (מנחות נד:), תאנים שנתייבשו (ביצה כו:).

גרוד: שאין בו זפת... שלא נזפף מעולם (ע״ז לג.).

גרוטות: שברי מתכות (שבת קכג.), שברי כלי כסף (ב״מ נב:), שברי זהב וכסף ושאר מיני מתכות (עג.), שברי כספים (ע״ז נג. עא:), זהב שבור (מנחות כח.), חתיכות כסף (בכורות יג:).

גרון: מגרוניה שבע — ע״י ששותה בלגימות גסות וגרון מלא הוא משביע (סוכה מט:).

גרוס: גרוסות — טוחני פולים לגריסין (מו״ק יג:). ריחים של גרוסות — שלא היו טוחנות דק אלא עבה, וגרוסות היינו לשון גריסין, שטוחנין בהן פולים, ועל שם כך נקראת גרש כרמל (מנחות סו.).

גרז — נ פ ע ל: נכרת, לשון גרזן... (תהלים לא כג).

גריד: לשון יובש, שהארץ יבשה ואין גשמים יורדין (ב״מ עה:), שדה גריד — יבשה מעולם (מו״ק ו:).

גרידא: גרידתא — לבדה (כתובות טו.), גרידא מפרשינן יחיד, על שם שהוא יחיד משוך ומופרש מן הכל (סנהדרין קיב. ע״ע גרד — קל).

גריוא, עיין ערך גרבא.

גריסין: פולים גרוסות ברחיים אחת לשתים (ב״מ ס.). מי גריסין — מי לעיסת גריסין של פול, שלועסין וכוססין אותו ומשפשפין אותו בהן (סנהד׳ מט:).

גריצין: ככרות עבים (ביצה כא:).

גרם: א) עצם (משלי כה טו, איוב מ יח, גטין נו: סח:). חמור גרם — חמור בעל עצמות, חמור הזק שמטעינין אותו משא כבד (בראש׳ מט יד). ב) גרם המעלות — כמין מעלות עשויות למול שעות היום לדעת על כל שעה ושעה כשהצל יורד שעה אחת... לשון פגם (מ״ב ט יג), מעלות העשויות לשעות היום... שעושין האנשים לבחון שעות היום (כ ט). צל המעלות — כמין מדרגות עשויות כנגד החומה לבחון בהן שעות היום, כעין אורלוגין שעושין האומנין (ישעיה לח ח).

במלכים ב מובא גם אורל״ו בלעז, וענינו — שעון.

גרם — פ ע ל: מנחם פתר בו לשון שבירה... ואני אומר לשון עצם הוא שמגרר בשניו הבשר מסביב והמוח שבפנים ומעמיד העצם על ערמימותו (במדבר כד ח), גורר בשניו את סביבות העצם או החרס לרדות מעליו בשר הדבוק בו. ומנחם חברו לשון שבירה... (יחזקאל כג לד).

גְּרָמָא: מצוה שהזמן גרמא — שהזמן גורם לה שתבוא (קדושין כט.).

גַּרְמָא: לגרמיה — לדעתו (מו״ק כה:); לגרמיה הוא דעבד — אין אדם מודה לו (ברכות מח.), יחיד הוא בדבר ואין הלכה כמותו (שבת לח:), לעצמו דרש, שלא אמר אלא לפי שהוא לא היה רוצה (תענ׳ יד:).

בתענית העיר הרש״ש: „פירושו תמוה, ובברכות פירש לנכון״. ולדעתי תמוהה הערת המשיג.

גרמידא: אמה (ערובין יד: פסחים קיא: ב״מ סד.).

גרמיתא: גרמיתא זעירתא — עצם קטן שעל כף הירך שיש בו משהו בשר... ואין אדם לועסו אלא בולעו (חולין קג:).

גֹּרֶן: שדשין וזורין בו את התבואה (ב״מ ס.). כהצי גורן עגולה כדי שיהו רואין זה את זה — לפי שאם היו יושבין בשורה אין פני הראשונים רואים זה את זה, ובעגולה שלמה אין יושבין לפי שצריכין בעלי הדין והעדים ליכנס לדבר בפני כולם, שיהו כולם רואין את העדים ומדקדקין בדבריהם, ולא שיהו פני העדים לשורה זו ואחוריהם לזו (סנהדרין לו:), יושבין בחבה ובריעות ובאגודה אחת להיות שומעין איש את חברו ומתווכחין זה עם זה עד שתצא הוראה כהלכה. שאילו היו יושבין בשורה שלא בעגולה אין בני ראש השורה רואין בני סוף השורה, וכעגולה שלימה לא היו יושבין כדי שיהא מקום לצאת ולבוא (חולין ה.).

גרס — ק ל: א) גרסה נפשי לתאבה — משתברת מחמת תאוה, כמו גרש כרמל (תהלים קיט כ), מרוב תאותי לתורה הייתי שובר לפי היכולת, אעפ״י שאיני טוחנה הדק ליכנס בעומקה, אלא כריחים של גרוסות (ע״ז יט. בעקבות חז״ל שדרשו „גרסה כתיב ולא כתיב טחנה״).

ב) למד (ארמ׳, ב״ב כא.). מיגרס גריסן — שגורות בפי הכל (מגלה יח:), רהוטים הם בפי כל אדם ואין טועין בהם (מנחות לב:).

— ה פ ע י ל: שבר (איכה ג טז).

גַּרְסִי: ר׳ יהושע הגרסי — שם מקום. ל״א שהיה טוחן גריסים (ערובין כא:).

גָּרַע: אומן המקיז דם, על שם שמגרע את הדם (קדושין פב.).

גרע — ק ל: ותגרע שיחה — במרבית דבריך (איוב טו ד); ותגרע אליך חכמה — ותרבה מלמעלה למטה (טו ח); לא יגרע מצדיק עיניו — נותן עיניו במעשה הצדיקים לשלם להם גמולם אף לימים רבים מדה במדה (מגלה יג: — איוב לו).

— פ ע ל: יגרע נטפי מים — ירבה, כמו ותגרע שיחה, ויש פותרים יגרעם מן השמים להורידם ארץ (איוב לו כז). משיגרעו — שהענבים גסים כגרוע (ברכות לו:), משגדלו הענבים קצת ונקראו גירוע (פסחים נג.).

לשון חז״ל: הוא בוסר הוא גירוע.

גרעון: גרעון כסף — שמנַכֶּה לו הלוקח (ערכין לג.).

גְּרָף: גרף של רעי — כלי חרס המוכן לכך (שבת מז. ע״ע עביט).

גרף — ק ל: מים הגרופים מן המולייר — לשון שיריים, שממצין מנחושתו של שוליו (פסחים מב.).

—פ ע ל: גירפת הקערה — קנחת את הקערה מן התבשיל (כריתות ז:).

גרר — ק ל: יגורהו בחרמו — לשון אגרה בקציר,

נהרסו ממגורות (לפי ת״י. חבקוק א טו). ב) לגור את הגבינה — לחתוך ולחלק (שבת קכב:). ג) מגרר גריר — ממשיך את הלב לתאות רעבון (יומא פג:).

גרר — פעל, ע״ע שוף — קל.

גֶּרֶשׂ: גרש כרמל — גרוסה בעודה לחה. גרס לשון שבירה וטחינה, גורסה בריחיים של גרוסות כמו ויגרס בחצץ, וכן גרסה נפשי (ויקרא ב יד).

גֶּרֶשׁ: גרש ירחים — יש פירות שהלבנה מבשלתן, ואלו הן קשואין ודלועין. ד״א גרש ירחים שהארץ מגרשת ומוציאה מחדש לחדש (דברים לג יד).

פירוש שני — בעקבות אונקלוס. הראשון נראה כדרוש נאה בלבד, ואולם יודעי־דבר מבין החקלאים מעידים שאכן בלילה בעקר מבשילים אבטיחים ודלועים.

גרש — נפעל: כים נגרש — שגורש כל היום רפש וטיט (ישעיה נז כ, וכן עמוס ח ח).

גרתקון: כמין עפר שגדל בחביות של יין וקורין לו אלו״ם, והוא עיקר תיקון כלי כסף וגורר אותו, שהכסף רך והוא ממחק (שבת נ.).

המלה לועזית, ונראה שרבנו פירשה כנוטריקון: גרירה ותקון.

גשוש: עץ ארוך שמגששים בו המים לפני הספינה לידע שהוא בעומקו שתוכל ספינה להלך בהן (שבת קכה:).

גשושא: גשושי — בני אדם ממשמשים בכלונסות את עומק המים ואין מניחין לילך הספינה אלא במקום עמוק שמא תמהר לילך ותשכון לארץ במקום מושבה (שבת ק:). גשושאי — מגששין בקרקע בשפודין של ברזל להכיר מקום שתחתיו חלל (ב״מ מב.).

גשושא אינו אלא צורה ארמית של גשוש, וההבדל במשמען הוא שגשוש יציין מכשיר וגשושא — אדם המגשש. יפה נהגו בעברית החדשה לקרוא בשם גשש (על משקל גלב) למי שמומחה בגשוש, לשם גלוי עקבות או בדיקת דרך.

„גשושי" בשבת לשון רבים הוא, כמובן (בכ״י אוכספורד — גשושאי), אך בגלל חסרון האלף בקשו להשתמש בגשושי כבשם יחיד, מעין גובי וכילי שבמקרא. אף נדפס ספר לילדים בשם „גשושי", (בהוצאת „אמנות"), אך לא נקלט בלשון.

גשם: גשמי בורות — שפע גשמים למלא בורות (תענית יט.).

גשמא: בריחים המחברים את הדלת (ערובין קא.).

גשר: כעין גשר — כל מקום סכנה כגון קיר נטוי ויוצא לדרך (שבת לב.).

גשרא: דף של גשר קצר, שלא יכולים לעבור זה בצד זה אלא זה אחר זה (מו״ק כה:).

גשש — קל: הספינה גוששת — מגששת בקרקע, שאין המים עמוקים (גטין ז:).

גשתא ובת גשתא: היינו דיופי... חותכין שני קנים בשיפוע ומדביקין ראשיהן מלמעלה ושניהן פונין למטה כזה, ומניחין אחד מן הראשין בחבית מליאה עד שמגיע לשוליה, וראש קנה השני נותן בפיו ומוצץ מעט עד שעלה היין ושומטו מפיו ומניח חבית ריקנית כנגד הקילוח, ויין עולה מאליו כולו מחבית לחבית (ע״ז עב:).

ע״ע דיופי. כלפי תיבת „כזה" (בדפוס וילנא — בסוגרים) ע״ע גיסטרא.

גת: א) קורות בית הבד (שופטים ו יא). גת דרך — לשון הריגה (איכה א טו); יין מגיתו — חדש ומתוק ואינו טוב כיין ישן ומשלשל ומזיק (תענ׳ ל.); גת העליונה — היינו עדשים של גת שהענבים בתוכה; והתחתונה — היינו בור שהיין יורד לתוכו (פסחים טו. ע״ע עדשים), גת התחתונה — בור שלפני הגת (מנחות מח.). ב) ששרפה חוץ מגיתה — לשון גת, כלומר מקום עמוק (זבחים קיב.).

גתית: כלי זמר הבא מגת (תהלים ח א), כלי שיר הבא מגת (פא א).

דאבה: עצבון (איוב מא יד).

דאג — ק ל: פחד (ירמיה יז ח), ירא (לה יט. שבת קו. סוכה כט.), התיירא (אבות ג יז — ירמיה יז).

דאגה: פחד שדואג על הפסד שום דבר פן יבואהו (יומא עה. — משלי יב). מדאגה מדבר — מחמת דאגת, יראת דבר חרפה... כל דאגה שבמקרא לשון יראה הוא, כמו אני דואג את היהודים דצדקיהו (יהושע כב כד), כל דאגה לשון יראה הוא (ש"א י ב, ירמיה מט כג).

דאה — ק ל: עף (ירמיה מח מ, תהלים יח יא).

דאר: שלטון העיר, ולו רגילין לשלוח אגרות (שבת יט.). נקיטא לי זימנא לבי דאר — השלטון קבע לי זמן ליום וועד (עבודה זרה כו.).

דבא: דבאך — ימי זקנותך, שהם דואבים, כואבים ומתמוטטים (דברים לג כה).

מעין זה — בת"י. פירוש שני — „שכל הארצות יהיו דובאות כסף וזהב לארץ־ישראל" — לשון חז"ל הוא. תימה על רד"ק שבספר השרשים הביא בשם אביו ולא בשם רש"י, שפירוש דבאך זקנותך.

דבב — ק ל: מרחיש, ויסודו לשון דבור (שה"ש ז י). שפתותיו דובבות — נעות, לשון דבור, שמרתיח ומבצבץ (יבמות צז.), נעות ומתנודדת (סנהד' צ:), נעות (בכורות לא:). כומר של ענבים... מיד דובב — היין רוחש ונע ויוצא למעלה (יבמות צז.).

דבבא: בעל דבבך — שונאך (סנהדרין צה:).

דבדבניות: אשכולות של ענבים (ע"ז לט:).

דבה: עצה, פרלרי"ץ בלעז (תהלים לא יד), לעז, שיהו אנשים דובבין בו (משלי י יח), פארלמנ"ט בלעז (יחזקאל לו ג). כל לשון דבה פרלרי"ץ בלעז, לשון דובב שפת ישנים (בראשית לז ב, תהלים לא יד); כל הוצאת דיבה לשון חנוך דברים, שמלקיחים לשונם לאדם לדבר בו, וישנה לטובה וישנה לרעה, לכך נאמר כאן מוציאי דבת הארץ רעה (במדבר יד לו).

הרמב"ן משיג על דעה זו ואומר כי „כל דבה לרעה, ויזכיר דבה רעה להפליג". אבל הפרשנים החדשים נוטים, לדעת רבינו ואומרים שסתם דבה לשון דבור הוא, אם כי דבה לטובה לא מצאנו במקרא.

דבור: לפני הדבור — קודם מתן תורה (חגיגה ו. וכן יבמות ה:). תוך כדי דבור — כדי שאילת שלום (כתובות לג.).

דביונים: זבל הזב מן היונים (מ"ב ו כה, וכן מגלה כה:).

דביר: מחיצת אמה טרקסין (ל' חז"ל, מ"א ו יט), מחיצה (יומא נב.), המחיצה המבדלת בין הקודש ובין קודש הקדשים (מגילה י:). לפני הדביר — עלייה של בית קדשי הקדשים (מ"א ו יט), חלל בית קודש הקדשים שהוא לפנים מן המחיצה (יומא נב. מגלה י:).

זה לשון רבינו ביומא ובמגילה:

דביר — היא המחיצה, לפני הדביר — חלל בית קדשי הקדשים, שהוא לפנים מן המחיצה (יומא נב.), לפני הדביר — חלל בית קודש הקדשים שהוא לפנים מן הדביר, היא המחיצה המבדלת בין הקודש ובין קודש הקדשים (מגלה י:).

ההוראה המקובלת של דביר — קודש הקדשים, וכן משמע מלשון הכתוב במלכים א ח ו: „אל דביר הבית אל קדש הקדשים". גם חז"ל אמרו: דביר שמשם דברות יוצאות. אך ביומא מפקפקים חז"ל האם יש לקרוא (במ"א ו יט) „ודביר בתוך הבית מפנימה", או שתיבת „מפנימה" שייכת לענין שלאחריו. מטעם זה פירש רבינו שאין דביר אלא המחיצה, ולא בית קודש־הקדשים עצמו. לפי פסקי הטעמים אין פקפוק בדבר, כי תיבת „מפנימה" אמורה בדביר.

ביומא פירש תחלה דביר מהו, ואחר — לפני הדביר מהו, ובמגלה — להפך. הבנת הענין נתקלת בקשיים, מחוסר סימני הפסק, ולפיכך העתקתי את הפירוש כולו ופיסקתי אותו.

דבלה: תאנים דרוסות וכבושות בכלי (ש"א כה יח), כשהן לחין קרויין תאנים, וכשנדרסין בעגול קרויין דבילה (מ"ב כ ז, ישעיה לח כא), תאנים דרוסות בעגול ונמכרות במשקל (כתובות סד: ומעין זה ערובין כט. ע"ע קציעה).

דבק: שיתן ריוח בין הדבקים — תיבות המדובקות זו בזו, אם אינו מפרידן כשהתיבה השניה מתחלת באות שהתיבה שלפניה נגמרת, הוא קורא אותן שתי אותיות כאות אחת אם אינו מתעסק ליתן ריוח ביניהן (ברכות טו:).

דָּבָק: בין הדבקים ובין השריון — בין אותה רצועה שמדביקין הכובע שעל ראשו לשריון (דה״ב יח לג).
במלכים א פירש שהם קשקשי השריון, בנגוד לאמור כאן. ע״ע שריון.

דָּבָר: רק אין דבר — אין שום דבר מזיקך (במדבר כ יט). על דבריכם — על אודותיכם, על עסקיכם (דברים ד כא). ולקטו דבר יום ביומו — צורך אכילת יום ילקטו ביומו, ולא ילקטו היום לצורך מחר (שמות טז ד). דבר המלך — מנהג המלך (אסתר א יג). דבר מלכות — גזירת מלכות (א יט). יכלכל דבריו — מנהיג חפציו (תהלים קיב ה).

דבר אחר: — א) חזיר (ברכות מג: שבת קי: קכט: פסחים עו: קדושין לט:). ב) צרעת (פסחים עו: גטין ע.), בשר של חזיר מצורע (כתובות סא.). ג) תשמיש (ברכות ח: גטין עג:), לשמש מטתו (ביצה כב.).

דבר טמא — כלב או חזיר (תענית ד.).

דברים בגו — יש כאן דברים מסותרים בדבר זה וצריך לתת להם לב (כתובות קיא.).

דִּבֵּר: דבור (— דברים לב לה, ירמיה ה יג).

דֶּבֶר: שם שד המזיק בלילה (תהלים צא ו).

דֹּבֶר: מנהג (ישעיה ה יז, תהלים נא ו); דיר מקום שהוא מתנהג שם (לפי ת״י, מיכה ב יב).

דַּבָּר: מנהיג (סנהדרין ח.).

דבר — נפעל: מתלוצץ (יחזקאל לג ל).

— פעל: א) דבר אותו — דבר וקבע אותו (בראשית כא ב); וידבר — לשון קושי הוא, כמו וידבר אתם קשות (שמות לב ז), אין לשון דבור אלא לשון עז (ויקרא י יט. ל׳ חז״ל). רוח ה׳ דבר בי — השרה בי רוח קדשו ונדבר בי (ש״ב כג ב). ב) ותדבר — לשון דבר, אבד (דה״ב כב י).

— הפעיל: ידבר עמים — יהרוג, לשון דבר. ל״א כמו וינהג דמתרגם ודבר, וכן חברו מנחם (תהלים יח מח, ומעין זה — מז ד), ינהל (מכות יא.), ישפיל, ידבר תרגום של ינהג (שבת סג.).

— התפעל: מדבר — כמו מתדבר, מדבר בינו לבין עצמו (במדבר ז פט).

דבר — קל (ארמ׳): מאי עמא דבר — היאך נוהגים (ברכות מה.), מה נהגו העם (ערובין יד:); דבר — נוהג (פסחים נד.).

— פעל: מדברת — מתנהגת (כתובות סג.).

דברא: שדה (ברכות ג: ס: תענית כג.), מדבר, כלומר שדה (תענית ד:).

דברה: מדברותיך — ע״ע מדברה.

דברתא: דבר (תענית כא:).

דבש: א) כל מתיקת פרי קרויה דבש (ויקרא ב יא), דבש תמרים (דברים כו ב), דבש האמור בתורה הוא דבש תמרים (ברכות מא:), כל מיני מתיקה קרויין דבש, ותמרים מיני מתיקה הן (סוכה ו.). ב) כל מיני פירות האילן בכלל (שבועות יב:). ג) דבש דבורים דבש סתמא קרו ליה (בכורות ז:); מי״ד בלעז, מים ודבש שלוקין ביחד (מה:).

דבש — הפעיל: החמיץ (שבת קנד:), יצא טעם דובשנו והחמיץ (ב״מ לח.), נתקלקל ונעשה צלול מחמת חמימות (סנהדרין קא.).

דובשן: דובשנין — מין לחם מטוגנים בדבש (פסחים לז.).

דבשת: הטוטרת יש לו לגמל במקום טעינת המשא, ועל שם שמתרקבת תמיד וסכין שם דבש לרפואה קרויה דבשת (ישעיה ל ו).

דגה: לשון דגים הרבה (—ירמיה ו ו).

ע״ע עצה. מן המשנה בנדרים פרק ו משמע שדגה דג קטן הוא בלשון בני אדם, ומסקנת הגמרא שם (נדרים נא:) דגה משמע גדולים ומשמע קטנים.

דגול: דגול מרבבה — נדגל בחיילות הרבה (שיר השירים ה י).

דגון: דמות עשוי כדמות דג (שמואל א ה ב).

דִּיגּוּן: אין דיגון אלא קבוץ בכרי (ביצה יג.).

דגל — קל: נדגל — נתאסף ונעשה חיל (תהלים כ ו).

— הפעיל: מדגילין זה לזה בהלכה — מאספין זה את זה ואומרים בוא ונלמד ונבין בין שנינו, הואיל ואין לנו רב ללמדנו (שבת סג.).

בתוספות (ע״ז כב:) משיג רבנו תם על פירוש זקנו ואומר שמדגילין לשון רמאות הוא, כלומר מכחישין זה לזה ואינם עומדים על העיקר, אפילו הכי הקב״ה אוהבן. הקושיה שהקשה שם על פירש״י („וקשיא דאם כן מה ראיה צריך? פשיטא שנאהבים לפני המקום״) אינה קושיה, כי כל הסוגיה אמורה שם בתלמידי חכמים שמדותיהם טובות: מחדדים זה לזה בהלכה, נוחים זה לזה בהלכה, מקשיבים זה לזה בהלכה. ולי נראה שמדגילים פירושו מתוכחים ומנצחים זה לזה בהלכה (כלשון חז״ל בב״מ נט:), מלשון דגל שהוא סמל הנצחון.

דגלא: עץ מפוצל בראשו וקושר בו משא שני בני אדם ומכניס צוארו בין שני פצליו ומוטל על שתי כתפיו, וקורין אותו בלשון אשכנז גבל״א, וראשו של מטה ארוך וכשעומד לפוש מציגו בקרקע (ב״מ פג.).

דוגמא: א) מעט צמר צבוע אדום ומעט צבוע שחור וכן בכל מיני צבע שמראה בהם דוגמא לאחר: כזה תרצו או כזה תרצו? (שבת יא:), מי שיש לו למכור צובר מכולן ונותן לפני חלונו להראות שיש לו למכור מכולן (עו:), כלומר מעט, כעין שמראין לדוגמא לומר: רוצה אתה בזה? (עט.), מעט שהוא כמין דוגמא שמראה הצבע לבעל הבית: כזה תחפוץ או כזה (צ.), מביאין הבעלים צמר לצבוע ומביא עמו מעט צמר צבוע ואומר: כזה צבע לי (ב״ק קיט:), דבר היכר העומד לדוגמא להראותו לומר כזה עשה לי (חגיגה טז.). ב) אות וסימן זכרון לדורות

הבאים („קחו לכם דוגמא לדורות", כתובות כח:).
דוגמא השקוה — על שהיו דומים לה הם השקוה (ברכות יט.).

רב האי גאון פירש: „לא השקוה מי סוטה, אלא היו כמייראין אותה שמא תודה שנטמאת, והראוה כאלו מי סוטה הן". פירוש זה הובא גם בערוך ובתוספות, ועדיף הוא.

דגן: כל חמשת המינין: חטין ושעורים וכוסמין ושבולת שועל ושיפון (סוכה מב:).

גם בבכורות מד פירש כן, ושם הוסיף: כוסמין — מין חטה; שבולת שועל ושיפון — מין שעורה.

דגר — קל: קריאה שהעוף קורא בגרונו להמשיך אפרוחיו אחריו (ישעיה לד טו), צפצוף שמצפצף העוף בקולו למשוך אפרוחיו אחריו (ירמיה יז יא).

הפירוש המקובל של דגר הוא, כידוע, חמום הביצים לשם בקיעת אפרוחים. השפעת פירש"י נכרת ביל"ג שכתב: ותקרא דגר (בשירו "בנים זרים").

— קל (ארמ׳): קפץ (חולין נא.).

דדה — פעל: מדדין אותם — מסייעין אותן להתקרב מעט מעט, שהיו חלשים, כאשה המדדה את בנה בתחלת הלוכו (שבת פח:); מדדין עגלים — אוחז בצוארו ובצדדין וגוררו ומסייעו ומנענע לו ברגליו (קכח:), אשה מדדה את בנה — אוחזתו בזרועיו מאחוריו ומסייעתו והוא מניע רגליו והולך (שם).

— התפעל: אדדה — אתנודד (ישעיה לח טו), אדדם — אדדה עמהם, כמו מדדים עגלים וסייחים והאשה מדדה את בנה. ומנחם חברו לשון ידידות... ודונש פתר לשון דממה, אאלם ואחריש עד אבוא בית אלהים (תהלים מב ה).

דהה — קל: אינו קשור אלא צלול כמים (יבמות פ:), נכנס ונבלע בבגד ואינו מגליד (גטין נז.), מתמקמק ונפרד ואינו קשור (נדה לה:).

דהה: שנדחית מראיתו (נדה יט.), נשתנה מאדמימותו (סב.). דיהה דדיהה — שנדחה ממראיתו יותר מדי (נדה כ.).

יש גורסים דוחה בחית, ואולי גרס גם רש"י כן; בפירושו לויקרא טו ב — „ודחוי ודומה ללובן ביצה". גם בתלמוד נאמר „נדחה מראיתו" (נדה נו:). גירסת הערוך בהא, וכן מקובל.

דהינא: לשון שמן ומשיחה... (שבועות מז:).

דהם — נפעל: מושך ידו מן המלחמה. וי"א רקריאנ"ץ בלעז (כלו׳ נרעש, מופתע. ירמיה יד ט).

דהן — אתפעל: קרב לגבי דהינא ואידהן — אם נגעת במשוח בשמן תהא גם כן משוח בנגיעתו... הודשנה מתרגמינן אתדהינא (שבועות מז:).

בת"י שלפנינו (ישעיה לד ו) אידהנת, והיא היא.

דהנוניתא: שמינה, כמו קרב לגבי דהינא ואידהן (כתובות סא.), שמינה (סוטה מט.).

דהר — קל: היו מרקידים את סוסיהם במלחמה, וסוס דוהר הוא לשון הרקדה (שופטים ה כב), דולג ומקפץ (נחום ג ב).

דו-בר: שתי רשויות (ברכות ו:).

דוברות: רפסודות... קושרין העצים זה עם זה ומציפין אותן על פני המים ומוליכין אותן כמו שמוליכין הספינות (מלכים א ה כג).

דוגזר: שכירים (יבמות עט.).

לפי הערוך — רונגר, והוא שכיר יום בלשון פרסי, לפי התוספות — דונגר, ודון לשון מדה הוא, ויש גורסים רוזגר; קשה להכריע בדבר הצורה והמקור.

דוגית: סירות דוגה — ספינה קטנה של ציידי דגים, ולפי שקטנה היא קורא לה סיר, וקורא לה בלשון משנה דוגית, בבבא בתרא (עמוס ד ב).

דוד: סיר (ש"א ב יד. מ"ב י ז. יומא סט: „דודא"), קדרה (ירמיה כד א „דודאי תאנים"; תהלים פא ז), סיר נחושת (עירובין כא. — ירמיה כד), קדרה להחם בה חמין (נדה סח.), קלחת (ב"מ ע. סנהד׳ סד. ע"ז עו), יורה (כתובות עז.). מדוד תעברנה — מעבודת עבודות לבשל קדירות, כדרך שאר העבדים (תהלים פא ז).

דודאים: סיגלי, עשב הוא ובלשון ישמעאל יסמין (בראשית ל יד).

הרמב"ן משיג ואומר שסיגלי ויסמין אינם היינו הך.

דודה: אחות אבוהי (ת"א, שמות ו כ).

דודים: חבה (שיר השירים ד י).

דודור, עיין ערך דרדור.

דוה: כדוי לחמי — כמפות שולחני, שלחמי נתון בהם. כדוי לשון ויכרת את מדויהם, כן שמעתי מפי רבי משלם רופא. ענין אחר כמפות שמסננין בהן את התבשיל ומאכל זב מהם. כדוי לשון דוה, זב... ל"א כמבטי מאכלי, כלומר גס לבי להסתכל בהם כאשר אני מסתכל במאכלי. ולשון משנה הוא ומסגו כי דוו במסכת שבת (איוב ו ז).

דוה — קל: דוותה — לשון דבר הזב מגופה. לשון אחר לשון מדוה וחולי (ויקרא יב ב). לבו דוה עליו — לבו מתאבל על מותו (נדה כג:); דואג וכואב (ארמ׳, חולין נא.). כל הדווים — כל שיש להם לב לדוות (קדושין פא:).

בקצת דפוסים ובע"י — הדוויים, בשתי יודין, וכן הקריאה המקובלת, ל"ר מן דווי, אבל מפירש"י לא נראה כן.

דויל: מדויל ידיה משתלם — מהרמת ידו וממלאכתו משתלם שכרו כשנמצא גנב (פסחים כה.).

דוך: דוך פלן — מקום פלוני (ברכות מב:).

דוכתא — מקום (כתובות עז:).

דוכוס: שופט לנקום נקמה (סנהד׳ לט.), שם של שררה (ברכות לב:), שלטון (סוטה יד.).

דוכיפת: תרנגול הבר וכרבלתו כפולה (לפי חז"ל, ויקרא יא יט, דברים יא יח), תרנגול ברא (— גטין

סח:), עוף גדול כתרנגול (חולין סג. מובא גב בלעז, שענינו טווס־בר).

דוכן: מקום עשוי כעין איצטבא, ועליו לויים עומדים לשורר (תענית כט.), כמין איצטבא (ערכין יא:). ריש דוכנא — שומע עם התינוקות מפי המלמד וחוזר ומשגירו בפי התינוקות (ב"ב כא.).

דוכסוסטוס: קלף שניטלה קליפתו העליונה (שבת עט:), קלף שלא נקלף (מנחות לא:).

הפירושים סותרים זא"ז, ולא ראיתי למי שיתעורר על כך. לפי התוספות דוכסוסטוס הוא צד העור שכלפי בשר, והנראה שענינו עור מעובד משני צדדיו.

דוולא: דלי להשקות שדה (ב"מ קג:), בור שממנו משקין שדה (ב"ב יב.).

דוּמָה (א): א) דומיה (תהל' צד יז). ב) מלאך הממונה על המתים (ברכות יח:), מלאך הממונה על הרוחות (שבת קנב:).

דוּמָה (ב): נטענת ונדברת בפי כל על נאופיה. דומה לשון קלסה ודבור, כדאמרינן בנדה דומת עירך (ע"ע דימה. סוטה כז.); דומה בת דומה — חשודה בת השודה (גטין סט:).

דומי: חשד, כמו לא ישא בת דומה (מו"ק יח:). דומי מתא — חשודי העיר. ל"א דלא ידעי ודאי אלא אמר בדדמי, לשון מורי (יבמות כה.).

מסתבר שגם ביבמות אין דומי לשון רבים, אלא לשון יחיד, וענינו חשד, רנון.

דומיה: דומיה נפשי — מצפה נפשי (תהלים סב ב).

פירש דומיה כפועל, מעין בוכיה, פוריה.

דונג: שעוה (מיכה א ד, תהלים צז ה), שעוה הנמוחה מחום האש (תהלים כב טו).

דופק, עיין ערך גולל.

דוץ — ק ל: א) לשון דיצה ושמחה (איוב מא יד).

ב) בארמית: תחב (שבת קנו:), נעץ (ע"ז עו: בכורות ח:), נוקב כמו מחט (ביצה כב:), לשון נעיצה ותחיבה (ע"ז כח:), לשון תוקע (יבמות קט: ע"ע שלציון).

דוק — ק ל (ארמ'): לא דק — לא בדק לשאול (ברכות מז:).

— פ ע ל: דייקא — כוססת יפה ומדקה אוכלין בפיה (שבת קנה.). דייק לישנא — לחזור באותו לשון שהיה שומע מרבו... מדקדק בלשון (ערובין נג.). כיתנא דדייק — חבוט (חולין נא:).

דוקן: מדקדק לעשות כתב מיושר (מנחות כט:).

דּוֹר: בדור ודור — מעולם (תהלים צ א). שני דורות — שנים שפוסקין לאדם בשעת לידתו (יבמות נ.).

דּוּר: כדור — כשורה של גייסות מקיפות (ישעיה כט ג), כשור מקף. ורבותינו פירשו לשון כדור שקורין פלוט"א בלעז, שזורקין אותו ומקבלין מיד ליד (כב יח), כשורה (סנהדרין כו. — ישעיה כב). עיין ערך כדור.

דור — ק ל: דור העצמים — סדר וערך העצמים. דור לשון עריכה וכן צנפה כדור, שורת היקף גייסות, וכן שורה תרגום דרא (יחזקאל כד ה).

— פ ע ל (ארמ'): מסדר (קדושין פא.).

דורא: כפר (ערובין ז: קדושין ע:). מרי דוראי — מושל עירי (פסח' כה:), שלטון של כפר שאני דר שם (יומא פב:), אדון עירי (סנהדרין עד.).

דורמוס: אטליז רב וגדול (ב"מ עב:).

דורשינא: חולי השינים (שבת סה.).

דוש — ק ל: דש בעקביו — דקדק לפסוע פסיעות נאות... ל"א שאדם דורסן ברגליו שאין חשובין בעיניו כלום (ע"ז יח.). דש בעירו — כבר היו רגילין אנשי עירו ולא היו מסתכלין בו עוד. דש לשון מרגיל, כמו כיון דדש דש (מגלה כד:).

דש ביה — כבר הורגל בכך (ב"מ נח:), רגיל בו (שבת קמ.), דשו ביה — הורגלו בו (שבת קכט:), דשנן בה — הורגלנו בה (כתובות סב.). כיון דדש דש — משהרגיל היתוש ולמד בקול הקורנס הכיר בו ולא הניח ניקורו (גטין נו:).

דות: בור —בחפירה, דות — בבנין בתוך הקרקע (ערובין קב:), בור ודות חדא נינהו, אלא שהבור בחפירה והדות בבנין על הקרקע. ציסטרנ"א בלעז (ר"ה כז.).

דַּחֲוָן: שולחן במשנה. כך פתר דונש (דניאל ו יט).

דחוונות יש בתוספתא, ועקרו לשון ארמי, הנקרא גם הוא לפעמים בפרש"י לשון משנה. ע"ע דוה.

דחיל (ארמ'): נורא (דניאל ב לא).

דחן: מלה זו פירש רבינו רק בלעז, ובמלים שונות (יחזקאל ד ט, ברכות לז. ר"ה יג: ב"מ מ.). ובב"מ הוסיף שהוא דומה לאורז.

דחס — ק ל: ממעך, לוחץ (יבמות מב.).

דחיס — נסמך (יבמ' קב.); למדחסיה לכרעיה — לדחוק רגלו בקרקע (קג.).

דחק — ק ל: שלא ידחקו את הקץ — לשון דוחק, שלא ירבו בתחנונים על כך יותר מדאי (כתובות קיא.). דוחק רגלי השכינה — אומר בלבו אין השכינה כאן (חגיגה טז.). דוחק את השעה — מתיגע להעשיר ולהתגדל ורואה שאינו מצליח, ואעפ"י כן חוזר והולך למרחקים ומכניס עצמו לגבוהות (עירובין יג:). כלכלה דחוקה — שפיה צר וקצרה היא, ומכניס ידו לתוכה בדוחק (שבת קנה.).

דחקא: בדוחקא — בטורח (ביצה ל.).

די: בדי — בהרבה („בדי ריק", ירמיה נא נח; „בדי שופר", איוב לט כה). וכדי בזיון — ויש בדבר הזה הרבה בזיון (אסתר א יח). מרבים להביא מדי העבודה — יותר מכדי צורך העבודה (שמות לו ה). דיו לבא מן הדין להיות כנדון — אינך רשאי להטיל על הבא מן הדין יותר מן הנדון (זבחים סט:).

דיה לצרה בשעתה — דיה לצרה שיתאוננו בה בשעה שתבוא עליהם. למה תדאיבם עכשו בבשורה קשה? (ברכות ט:).

דיה, עיין ערך ראה.

דיוזגי: שני זוגות (סוטה יג:).

גירסת הערוך — דיוזגי, וכן ברש"י לדברים לב מד, וכן בעין יעקב.

דיוטגמא: מצות המלך הבאה במכתב (— דב' ו ו).

דיוטה: עליה (שבת לה: ערובין פח.), עליה באורך רשות הרבים על פני הבית (שבת צו.), עלייה הבולטת לרשות הרבים על פני רוחב הבית ובני רשות הרבים עוברים תחתיה (סנהדרין לא.).

דיומד: דיו עמודין, עמוד אחד נראה כשנים, שעשאו כמרזב ונוטה אחת ממחיצותיו לדרום ואחת למערב (עירובין טו. ומעין זה — יז:), דיו עמודין, שני עמודין... כעין מרזבים שלנו שיש להם ב' דפנות, שאם אתה זוקפן אחד מדפנותיה עומד ממזרח למערב והשני מצפון לדרום (סוכה ד:). שני עמודים (כד:).

דיופי: שני קנים החתוכים באלכסון, ומניח ראשין המשופעים זה כנגד זה ונותן אחד מן הקנים בחבית ומוצץ בפיו בראש הקנה האחר מעט מן היין אליו ומסלק משם, והיין יוצא כולו מאליו. דיופי — שתי פיות (עיר' קד. ע"ע אנדיפא וגשתא).

דיופלוסטון: לשון יונית, דיו שנים, פלו לשון שרים כמו מטרופולין... סטון לשון סטיו, שני סטוין (סוכה נא:).

דיופלי: שני שרים, וכן מטרופולין של מלכים לשון שרים (תענית יח:).

דיופרא: אילן הטוען [פירות] ב' פעמים בשנה (ערובין יח. לפי חז"ל שם).

דיוקא: דקדוק (מעילה טז:).

דיוקני: פרצוף אדם (חולין צא:). דיוקנאות — צורות (ב"מ קטו.). כתב המהלך תחת הצורה ותחת הדיוקנות — כגון בני אדם המציירים בכותל חיות משונות או דיוקנות של בני אדם של מעשים, כגון מלחמת דוד וגלית, וכותבין תחתיה זו צורת חיה פלונית וזו דיוקני פלוני ופלונית (שבת קמט.).

דִּיל: בדיל — בזכות (יומא עה:).

דַּיָּל: מנשטר"ל, ממונה (שבת קמח.), שוטר המלך (יומא יח.), שמש דרבנן (ב"ק קיט. נדה כד:), שמש רגיל להיות שכיר לעושה סעודה לתקן תבשילין (ע"ז מ:).

ע"ע קסדור; וגם פורסא, שוטר, לועז רבינו מנישטרא"ל (שבת קנד.).

דילטור: רכיל (סנהדרין יא. מג:).

דימה: דימת עיריך — לאו לשון חשד הוא, אלא דיבור יתר שהיו נדברים בה על חביבותה על בעלה (סוטה כז. — נדה סו.), לשון ליעוז, פרלרי"ץ, בנות עירך שהיו מתקנאות בך... (נדה סו.).

בסוטה פירש אגב היקש לדומה, וכתוב שם דומת עיריך, אך העיקר דימת, ביוד. ע"ע דומה.

דימוס: שורת אבני חומה (שבת קב:), שורה של אבנים או בגובה או בעובי (סוטה מד.), בנין (קדושין סג. סנהדרין מח.), נדבך של אבנים (סנהדרין מח.).

דין: א) זכות הראויה (ישעיה י ב). ב) משפט (דניאל ד לד, ז י). ג) יסורים („יודע צדיק דין דלים", משלי כט ז). ד) נקמה (דניאל ז כב).

דין גזל — דין השבת גזלה (ערובין פח.). דינם שוה — שניהם נתפסו על דבר אחד (ר"ה יח.). רצו עושים דין — ראשים ושליטים להיות מחזיקים כל אחד בשלו, הכל כמו ששמעו (סנהדרין לד:). בשעת הדין — בשעה זו שאנו דנין (פסחים סט.). מאי דיניה — מה נהייתה בו (פסחים ג:).

דין, דון — קל: א) שפט (זכריה ג ז). ב) לשון יסורין („ידין עמים", תהלים ז ט).

לא ידון — לא יתרעם ויריב (בראשית ו ג). ידין עמו — ינקום נקמת עמו (בראשית מט טז, וכן תהלים נ ד); ידין ה' עמו — ישפוט אותו ביסורין (דברים לב לו), אין ידין לשון יסורין אלא כמו כי יריב את ריבם מיד עושקיהם (משנה פירוש בסוף הפרשה), ישפוט משפטם מאויביהם (תהלים קלה יד). תְדינני — תנקום נקמתי (נד ג).

ברוב הכתובים הובא כראיה הפסוק "כי ידין ה' עמו", — סימן שפירוש זה שבסוף שירת האזינו נחשב בעיני רבינו לעיקר. גם לפי רוב המפרשים ענינו ריב לכבוד העם וטובתו ולא לשון יסורים.

— נפעל: העם נדון — מתווכחים זה עם זה (ש"ב יט י).

דינר: זהוב (מ"א י טז, דה"ב ט טו, יומא יח. קדושין יא. מ. ע"ז יא. יח.) שש מעה כסף (לפי חז"ל. ויקרא כז כה, עיר' פב: ב"מ מט: בכורות מט: נ.), י"ב פונדיון (ערובין פה: בכורות נ.). דינר זהב — עשרים וחמשה דינרים כסף (ב"ק לו. ב"מ ס: לפי חז"ל), הדינר משקלו זהב, וכן קורין בקושטנטינ"א לזהב דינר והוא שנים ומחצה למשקל הברזל (ב"ק לו:). הדינר הוא משקל זהוב קושטנטינ"ה (ע"ז יא.).

דינר של כסף — זוז (בכורות נ. יומא נה: ע"ע זוז). דינר מטבע קטן, שנים מהם יש בשקל (ב"מ נב.), רובע השקל מטבע קטן של חצי דינר, והוא הקרוי בגמרא סלע מדינה (שם). רובע השקל היינו חצי דינר (ראש השנה לא:).

דינרא הדריינא טריינא — מטבעות של ירושלם, על שם מלכי רומי נעשו הצורות ושמם אדריינוס וטריינוס (ע"ז נב: בכורות נ.).

דינר ערבאה — ישמעאלי. לא פורש לי שיעורו. ומצאתי בתשובות הגאונים ששבעה דינרים האמורים בכל הש"ס עושין עשרה מאותן של ערביא. ובלשון ערבי קורין אותם מגרעות (בכורות מט:).

דינר צורי — שמונה זוזי מדינה (יומא נה:).

התוספות מעירים בבכורות מט שרש״י סותר את פירושו, כיון שבראש פרושו נאמר שסלע צורי הוא דינר ערבי, וסתם סלע ד׳ דינרין בו, ואלו מסוף פרושו משמע שדינר ערבי קטן מכל דינר אחר. מסקנת התוספות שדינר ערבי של זהב קטן כדי חמישית מדינר צורי של זהב: דינר ערבי — ה׳ סלעים של בן או עשרים דינר כסף, ודינר צורי — כ״ה סלעים.

לשון חז״ל בקדושין יב ע״א: שש מעה כסף דינר, מעה שני פונדיונין, פונדיון שני איסרין, איסר שני מסמיסים, מסמס שני קונטרנקין, קונטרנק שתי פרוטות. והובא בפירש״י לכריתות י: בענין ערך הדינר ע׳ גם בערך „שקל״.

דיסקא: שטרי שאלות ותשובות ושלומות (גיטין לו.), אגרת מבי״ד הגדול ששלחו לבי״ד של כאן (ב״ק קיב:); דיסקא דאזמנותא — שטר הזמנה (קדושין ע:).

דיסקיא: מרצוף גדול של עור (ברכות יח.), שתי מלות מורכבות, שני שקים, אמתחת של עור (פסחים יג.), שק של עור (סנהדרין לא: כתובות צו.).

דיסתורא: אריסות (קדושין ס:), אריס לאחרים ומקבל שדות למחצה, לשליש ולרביע („דיסתורן״, ערכין כח.).

דיסתנא: א) מנה של בשר מבושל (ברכות נ:). ב) דיסתנא היא — דרך נשים לה ומאוסה היא, והוא לשון פרסי (תענית כב.), דישתנא אנא — דרך נשים לי (שבת קי.).

בע״ז כד ע״ב פירש בלשון נוטריקין: ד — דרך, ש— נשים. ואין להקשות, כי כן דרשו חז״ל.

דיק: כרקום (לפי ת״י, מ״ב כה א, ירמיה נב ד), מגוני״ל בלעז, שמשליכין בו אבנים לעיר (יח׳ ד ב).

דיר: של בהמות שעושין בשדות, היום-כאן והיום כאן, כדי לזבלה בגללי הבהמות (עיר׳ יח.), מוקף לדירה, שהרועה דר שם בלילה (יט:).

פרי עץ שדומה אילנו לדיר של צאן (סוכה לה.).

דיר — פעל: מדיירין — מכניסין בהמות לשדה כדי שיוציאו זבל ומזבלין השדה (מו״ק יב.).

— התפעל: נידיירה — [נזדבלה] ע״י דיר בהמות (מו״ק יג. גיטין מד:), ע״י דיר בהמות, שמעמידין ומשכיבין אותה חדש או חדשיים כדי לזבלה (בכורות לד:).

דיית — פעל: דמידייתי — פולטין המשקין מדופנן החיצון ובלעז טרשטדט״ש (פסחים ל:), מזיעין דופנותיהן מבחוץ מחמת בליעתן (ע״ז לד.).

דייתיקי: צוואת שכיב מרע (גיטין כז.), שטר צוואה (מו״ק יח:), צוואת שכיב מרע, ולשון דייתיקי דא תיקו, זאת תיקום, דדברי שכיב מרע ככתובין וכמסורין דמי (ב״מ יג. עפ״י חז״ל בב״מ יט.).

דכא — פעל: מתיש את הכח (איוב ד יט), לשון מיתה (ו ט).

— נפעל: סובל עוני וחלאים (ישעיה נז טו).

דכא: עד דכא — עד שהוא תשוש כח וקרוב למות (תהלים צ ג), עד ידכא לבבו לפניך (פסח׳ נד.).

דכה: פצוע דכה — שנפצעו או נדכאו ביצים שלו (לפי חז״ל, דברים כג ב).

דכה — פעל: דכו — טיהרו (נדה כה.).

דכי: דכים — עמקי נבכיהם. כל לשון דכא לשון עומק ושפלות (תהלים צג ג).

דכרא: דכרי — אילים (ערובין מז: קב. סנהד׳ עב.).

דל (א): כחוש (בראשית מא יט, ש״ב יג ד); חולה („משכיל אל דל״, תהלים מא ב).

דל (ב): דל שפתי — שפה העליונה (תהלים קמא ג).

דלאי: פועל המשקה את השדות (יבמות צז:), משקה שדות (בבא קמא ג. ע״ע אריתא).

דולבא: עץ ערמון, קשטניי״ר. קלוע הוא (סוכה לב:), קשטאניי״א (ר״ה כג.).

בתלמוד נאמר: ערמונים דולבי (ר״ה כג.). בתוספות נאמר שרבינו תם חולק ואומר שאין דולבא קשטניי״ר, לפי שאינו קלוע.

דלג — קל: רב אמר דולג — הראשון קורא שלשה פסוקים, והשני מתחיל בפסוק שסיים בו הראשון (תענית כז:). מדלגי דלוגי — שאומרים היום מה שאמרו אתמול, כדאמרינן גבי ראש חדש: רב אמר דולג, שאומר השני אחד מן הפסוקים שאמר ראשון (סוכה נה.).

דלדל — פעל: עקר (שבת קז: סוטה ט:).

— התפעל: נידלדל — נעקר מאליו (ע״ז מו.), נידלדלה — מקביעותה ומתנענעת לכאן ולכאן; נעקרה — לגמרי (זבחים כד.), נידלדלו — נתלשו בכמה מקומות ומחוברין כאן מעט וכאן מעט (חולין מב:), נעקרו במקומות הרבה (חולין מו. נג:). נידלדלו אנשי מעשה — אין חש להם (סוטה מט.).

אבר מדולדל — תלוש רובו ומעורה במקצת (ב״ב כ. כריתות טו.), אבר שנחתך ומעורה ותלוי במקצת (חולין עג.), נימא מדולדלת — מן הבגד. מגוררת ותחובה בו קצת אלא שניתקה מעיקרה (זבחים יט.).

דלה: א) דלת העם — העניים (נחמיה ה א). ב) דלת ראשך — קליעת שערות נזירייך, על שם שהקליעה מודלית על גובה הראש (שה״ש ז ו). מדלה יבצעני — ת״י מיקר מלכותי... מכל כבודי. דלה לשון גובה וכן דלת ראשך (ישעיה לח יב).

דלה — פעל: הגביה (תהלים ל ב, משלי כו ז: „דליו — גבהו״).

— הפעיל: הדלה עליה — הרים ופשט עליה כעין דלית שקורין טריילי״א (סוכה ט: בסוכה יא — רק בלעז).

כיוצא בזה פרושו לפעל הארמי:

דלי — נשא (ביצה כז:), הגביה (תענית כג: מגלה כו:), מדלי — מגביה (סוטה לד.). דדלאי — שהגבהתי (מכות כא:). דלי כרעיך — מהר ללכת (קדושין פא.).

דלוסקמא: כמו אמתחת ושק לשים בו ספר (מגלה כו:), ארון (מועד קטן כד:), טליקא דסבי שקורין טסק״א בלעז (מעילה כא.).

טליקא דסבי (ב״מ כ:) פירש״י — טסקא שהזקנים מצניעים בה כלי תשמישם שלא יצטרכו לחפש אחריהם. במשניות, וגם לפי הערוך והרמב״ם — גלוסקמא.

דלח — קל: לשון עכירה (יחזקאל לב ב).

דלי: א) כסוי הבור (ב״ק נא:). ב) מדליו — מבארותיו (במדבר כד ז).

דליל: כל דבר הנקשר ברגל התרנגול קרי דליל (בבא קמא יז.).

דלית: כרם המודלה על גבי כלונסות (כתוב׳ קיא:), גפן מודלית (ב״מ קטז:), דליות — ענפים (ירמיה יא טז), זמורות (יחזקאל יז ו), לשון ענפים הנטויים לאורך לכל צד, כמין דליות הכרם... (לא ז).

בכתובות נדפס „המודל״, והוספתי הא, כי לשון הדלייה הוא ולא לשון דלול. בפסחים נג ובמנחות נג פירש רק בלעז.

דלל — קל (ארמ׳): דל בדל — הסר חוק זה מכאן, בשביל שיסירוהו אצלך... דל— הסר, כמו דל רגלים, וכדגרסינן בריש מסכתא דל עשתרות קרנים, דל דפנות (סוכה נו:).

— הפעיל: א) מדל בגפנים — תולש בגפנים, שישנן ביחד יותר מדאי (מועד קטן ד:).

ב) דידל (ארמ׳) — מרים קולו בבכי ומספד (כתובות עב. וכן מו״ק כח:).

דלם: דופי (פסחים נז. לפי הערוך — דלוס).

דלף: גשם היורד בבית וטורד ליושבי הבית (משלי יט יג), גשם הנוטף מן הגג לתוך הבית (כז טו), גשמים הנוטפים מן הגג (ביצה לה:).

דלף — קל: דלפה נפשי — נטפה, כלומר נחסרת והולכת (תהלים קיט כח); דלפה עיני — דומעת וזולפת דמעה (איוב טז כ); ידלף הבית — יטפטף דלף גשמים (קהלת י ח).

דומעות — מעט; דולפות — יותר מדומעות; טורדות — יותר מדולפות (בכורות מד.).

— הפעיל: מדלפת — טיף אחר טיף (נדה י:).

דולפנא: דולפני — עיניהם זולפות מים תמיד (כתובות ס:).

דולפקי: כסא המתקפל ומכוסה עור (חגיגה כו:).

בשבת עט ובמנחות צו ע״ב פירש בלעז, ובשבת קלח לועז כן כסא טרסקל.

דלק — קל: רדף (בראשית לא לו, ש״א יז נג, תהלים ז יד, י ב, משלי כו כג); כל דליקה לשון רדיפה היא (תהלים ז יד).

— הפעיל: מתיך (סנהדרין נב.).

דלקת: חמה יותר מקדחת, ומין חולי הוא (דברים כח כב).

דלת: א) דלתים — הם שפותחים ונועלים בהם את השער (ישע׳ מה א. ע״ע פתח). ב) דלתי פנים — הן השפתים (איוב מא ו). ג) שלש דלתות וארבעה — כלומר ארבעה פסוקים (מו״ק כו. — ירמיה לו).

יתכן שהפירוש מוסב רק על מלת וארבעה, לשם באור המעבר מלשון נקבה לזכר. הפירוש בעין יעקב אחר לגמרי: „משום הכי קרי דלתות שכל פסוק ופסוק של ספר קינות פרשה לעצמה״. הרד״ק סובר שדלת בא בלשון זכר ונקבה לפי שהוא שם מושאל.

דם: דם הנפש — דם קלוח שהנפש יוצאה בו (יומא מח.). דמו בראשו — עוון הריגתו על ראשו תהא, כי יגרום מיתתו (יהושע ב יט), עוון מיתתו ידרש מיד עצמו שפשע בנפשו (יחזקאל לג ד), עוון מותו על ראשו מוטל שהוא המית עצמו (יומא כא.), נענש על עצמו וחובת דמו נדרשת ממנו, וראיה לדבר ודמו בראשנו דמרגלים, חובת דמו יהא מוטל בראשנו (נדה יז.).

וכסינו את דמו — נעלים את מיתתו (בראש׳ לז כו).

דמים — רציחה (ישעיה א טו). אין לו דמים — אין זו רציחה, הרי הוא כמת מעקרו (שמות כב א), הרי הוא כהורג את המת שאין לו דם (במד׳ לה כז), הרי הוא לך כמי שאין לו דם ונשמה ומותר להרגו (סנהדרין עב.). דמים לו — כחי הוא חשוב, ורציחה היא אם יהרגנו (שמות כב ב). יש לו דמים — אינו ראוי ליהרג (סנהד׳ עב.). דמיו בו — פשוטו של מקרא כמו דמו בראשו, אין נענש על מיתתו אלא הוא, שהוא גרם לעצמו שיהרג (ויקרא כ ט).

בדפוסים — כמו דמו בנפשו, והעתקתי לפי התקון שבברלינר.

דמאי: חטין הלקוחין מעם הארץ ספק עשרן ספק לא עשרן (ברכ׳ מז.), ספק מעושר ספק אינו מעושר (עירובין יז:), תבואה הנלקחת מעם הארץ והיא נקראת דמאי, ספק עישרה ספק לא עישרה (פסחים לה.). הקלין שבדמאי ודאן חייב — ודאן, אם ידוע שלא הופרש מהן מעשר (ברכות מ:).

דמדומים: דמדומי חמה — כשהיא אדומה, שחרית אחרי הנצה מיד היא אדומה, וערבית סמוך לשקיעתה (שבת קיח:).

דָּמֶה: אמך כגפן בדמך — לשון דמיון ומשל, כלומר דומה אתה למי שהיתה אמו כגפן (יחזק׳ יט י).

רוב הפרשנים מפרשים לשון דם ולחות, אך לפי פירוש רבינו יש ליחד לו ערך לעצמו, ויהא דמה ע״מ שדה.

דמה — קל: החריב („דמיתי בת ציון״, ירמיה ו ב).

— נפעל: א) נדמתה אשקלון — נחרבה (ירמיה מז ה), נדמה שמרון — נשתתק (הושע י ז), נדמו עמי — כאדם היושב ותוהא ואין מענה בפיו (ד ה), בשחר נדמה נדמה — נרדם כאלו בלילה (י טו), כבהמות נדמו — לשון דממה (תהלים מט יג). ב) נדמה — דומה להם במראיתו (חולין סה.).

— פעל: כוון („דמו להרג״, שופטים כ ה), קוה,

ומנחם פתר לשון מחשבה („דמינו אלהים חסדך", תהלים מח י), סבור היה, חשב (תהלים נ כא, אסתר ד יג), חישב (יומא כח.). מפני שאנו מדמין — אומדין וסבורין ואומדין מאומד לבנו להחמיר (גטין יט.), נראה בעינינו וכמדומין אנו כן ולא שמענו מרבותינו (לז.).

דמות: צורה (דברי הימים ב ד ג).

דמי: שתיקה (תהלים פג ב).

דמם — קל: — דום — לשון המתנה, המתן (יהושע י יב, ש"א יד ט, איכה ג כח), המתן. ומנחם חברו לשון דממה, כמו וידום אהרן... ודונש מודה לו (תהלים לז ז). ונדמה — נשב דוממים ואבלים (ירמיה ח יד). ידמו — ישתתקו ויאלמו (תהלים לא יח. „ידמו כאבן" בשירת הים לא פירש). ולא דמו — אין יכולין לידום ולהחריש (איוב ל כז). וידום — שתק (ע"ז כה. — יהושע י).

— נפעל: לשון חורבה (ירמיה כה לז), חרב (מח ב, מט כו).

דממה: דבר חשאי (איוב ד טז). קול דממה דקה — קול הבא מתוך הדממה, רטינטישמנ"ט בלעז [כלומר — הד] ואין שומעין קול ממש (מ"א יט יב), קול המלאכים (איוב ד טז, לפי דרוש).

דמן: זבל (עפ"י ת"י. מלכים ב ט לז, ירמיה ח ב), זבל מפוזר (תהלים פג יא).

דמע: תרומה, ואיני יודע מהו לשון דמע (שמות כב כח).

בתמורה ד נאמר: דמעך זו תרומה, ופירש"י: „לפי שהיא מדמעת ועולה באחד ומאה מפיק לה קרא בלשון דימוע"; בתוספות השיגו עליו שהרי אין זה אלא מדרבנן. לפי רוב המפרשים (וכן בתוספות שם) נקראת התרומה דמע לפי שהיא אמורה גם בנוזלים, כגון תירוש ויצהר, „שהם צלולים וכעין דמעה" (לשון הרשב"ם, ומעין זה הרמב"ן ועוד). וכן בת"י: „ובכורי חמר נעווך", כלומר בכורי יינך.

דמע — נפעל: נדמעו — חולין שנפלה בהן תרומה. ל"א שנפל לתוכן טבל (ערובין לו.).

— פעל: מערב בהיתר דבר האוסרו (גטין נג.), מערב הולין בתרומה (ב"ק קיז.).

דנא: הבית (ברכות ה. שבת סו: סז: קי: קלט: סנהדרין כח:).

דנקא: מעה כסף (ב"מ ס:), שתות, חצי השליש (שבת לה. ב"מ לט: קט:), מעה כסף, שתות של דינר (זבחים מח. בכורות יא.).

דעך — קל ונפעל: לשון קפיצה (תהלים קיח יב, משלי יג ט), קפץ ממקומו (איוב ו יז, יח ה). כל לשון דעיכה נופל על לשון קפיצה ונתור, ממהר להיות נתר ונתק ממקומו, על כן הוא נופל על לשון מים כמו נדעכו ממקומם, וכן ימי נזעכו, וכן נרו עליו ידעך, כדרך שלהבת הנתקת מן הפתילה ועולה למעלה כשהיא כבה (תהלים קיח יב).

אל תתמה על הדוגמה נזעכו, שהובאה יחד עם נדעכו, שכן פירש רבינו נזעכו כמו נדעכו, בחלוף זין ודלת.

דעת: רוח הקדש (שמות לא ג). ישוב (חגיגה יב.). הבנת דבר מתוך דבר — היינו דעת (שבת לא.). דעת עדיף מחכמה (שבת לא.); דעת גדול מבינה, לפי שאם שואלין לו לאדם דבר והוא אומר כן ומראה ונותן טעם לדבריו הוא דעת... בינה שיודע להבין אבל אינו מראה טעם (אבות ג יז).

דעתו יפה — אינו קץ ומואס (ע"ז כט:). דעתו קצרה — משים ללבו כל דאגות חבירו ודואג על כל מה שעתיד לבוא עליו. ל"א רגזן (סנהד' קא.). דעתו רחבה — אינו משים ללבו דאגה כל כך (שם).

דעת נוטה — לשון ספק, אבל נראה במקצת (חולין צ:).

לדעתם נבראו — שאלם אם חפצים להבראות ואמרו הן (ר"ה יא.), הודיעם שיבראם והם ניאותו (חולין ס.).

לאו אדעתאי — לא הייתי זכור. ורבותי פירשו לא סבירא לי (שבת צה.).

על דעת בעלה — על מנת אם ירצה הבעל (שבת מו: גיטין פג:).

עני בדעת — אין בדעתו ליתן לה נדוניית עשיר אלא נדוניית עני (כתובות סח.).

שלח לך, מדעתך — אני איני מצוה אותך, אבל... איני מעכב על ידך (סוטה לד:).

בע"י — לדעתך. ראוי לציין שגם בפירושו לחומש, ראש פ' שלח, נאמר: שלח לך, לדעתך, אני איני מצוה לך, אם תרצה שלח.

כשם שיש דעות במאכל כך יש דעות בנשים — דעות בני אדם חלוקות באסטניסות של מאכל ומשתה: יש שהוא אסטניס וקץ במאכל מחמת מיאוס מועט, ויש שאינו אסטניס כל כך, ויש שאינו אסטניס כלל; כך דעות בני אדם חלוקות בפריצות: יש מקפיד על פריצות מועט, ויש שאינו מקפיד כל כך, ויש שאינו מקפיד כלל (גטין צ.).

דף: קרש (שבת עז: סוכה לו:). עמוד (מנחות לא:). קרש מונח על גבי יתדות בכותל (נדה ד.). דפין — עשויין כמין דלת ונותנין על התפוח (ע"ז עה.), הדלת שנותנין על הענבים (נדה סה.).

דפוס: פורמ"א בלעז; כל דבר העשוי לעשות למדתו דברים אחרים על גביו, כמו מנעלין, או בתוכו כעין שהיו עושין קדירות ללחם הפנים, שיכניסו העיסה לתוך הקדירה והלחם נעשה בצורתה, כגון אלו קרי דפוס (סוכה לו.), פורמ"א בלעז (מנחות צד.).

דפי: דבר גנאי, לדחותו. לשון יהדפנו (תהלים נ כ).

דפן: יוצא דופן — שנקרעה אמו (שבת קלה:), ע"י סם נפתחו מעיה והוציאו את העובר לחוץ (נדה מ.).

דפנא: ענפי עץ ערמונים שקורין לו"ר, ופרי שלו

קורין ביי"ש (ב"ב ד.), ענפי עץ שקורין לורי"ר, וגדל בו פרי שקורין באיי"ש (סוכה כג. פסחים נו.).

כן פירש גם „ערי" (ר"ה כג.). תבת „ערמונים" בב"ב תמוהה היא, שהרי ערמון לועז רש"י קשטניי"ר (סוכה לב: ועוד), והעיר על כך הרש"ש.

דפק — קל: דודי דופק — נוקש בדלת (בראשית לג יג — שיר השירים ה).

דַק: א) אבק דק (ישעיה מ טו: „כדק יטול").

ב) שיש לו בעיניו דוק (ויקרא כא כ, עפ"י חז"ל).

דֹק: יריעה, טייל"א בלעז (ישעיה מ כב, חגיגה יב:), טייל"א, מחסרת המראה ואינו ניטל כולו (בכור' מד.), דוקין שבעין — עפעפים (בכורות טז.), טיל"א בלעז, לשון או דק. כמו הנוטה כדוק שמים (פסחים עג. זבחים לה: פה: בכורות טז.).

ע"ע דק. הפירוש עפעפים בבכורות טז הוא כפירוש שני, לאחר הפירוש הרגיל טיל"א. בשאר מקומות (ע"ז נא. ועוד) פירש רק בלעז.

דקדוק: דקדוקי תורה — ריבויי אותיות שבאין לדרוש בהן ריבויים ומיעוטים... שדקדקה התורה בלשונה לכתוב אות יתירה ללמד (סוכה כח.), רבויין אתין וגמין, ומעוטין אכין ורקין (מגילה יט:). דקדוקי סופרים — שהוסיפו לדקדק אחר מעשה הבריות ולהחמיר ולעשות סייג ואזנים לתורה וגזרו גזירות להרחיק את האדם מן העבירה (סוכה כח.), שדקדקו האחרונים מלשון משנת הראשונים (מגלה יט:), חומרה דרבנן (בכורות ל:).

במסכת שקלים פרק ה נאמר: „מה תלמוד לומר סופרים? אלא שעשו את התורה ספורות ספורות: חמשה לא יתרמו תרומה, חמשה דברים חייבין בחלה" וכו'. ועפ"י זה מפרש רש"י דקדוקי סופרים בתמורה טז, ומוסיף „שצירפו הדברים ומנאום יחד שלא ישתכחו".

דקדק — פעל: א) כשמתח חוט הערב מכה בכרכר עליו במקומות מקומות ליישבן, שלא יהא מתוח יותר מדאי, שהמתיחה מעכבתו מהתחבר יפה עם הארג (שבת עה:), לאחר שמתח החוט של ערב מכה בכרכר בשנים ושלשה מקומות. ויש מפרשים מדקדק משוה האריגה, כשיש שני חוטין כרוכין זה עם זה ומובדלין מן השאר משוה אותן בכרכר או במחט (צז:), ב) דקדקתם אחרי — כלומר נצחתוני וקפחתוני; חשבתם לנצחני (כריתות יט:).

דקדקתא: דקה מן הדקה (חולין נא:).

דקה: פתח נמוך (ערובין נט:), פתח קטן (ס.), מחיצה (סא.), דלת קטנה (עה.), פתח קטן פתוח לצד הגגין (פט:).

דקולא: סל שתולין בו תבן (ברכות לג.), טרסקל שהוא [השור] אוכל בו (פסחים קיב:), סל (שבת קי. פסח' קי. ביצה כח: מגלה ז: ב"מ ס: פג: ע"ז לא.); סל שהאשה נותנת בו פילכה ומלאכת ידיה (סנהד' ז. וכן קדושין מ.); קלחת (חולין צח. בכורות יב.).

דקולאה: מוכר סלים, ויש אומרים מוכר יורות (בבא בתרא כב.).

דקורא: דקורי — כדים (שבת קכז.); סלים (ב"מ פד.); מחרוזות (חולין ד.).

בחולין ציינו התוספות שענינו בכל מקום — סלים.

דקל: תמר (פסחים נג. כתובות עט.). צורי דקל — נצרים קלופים לעשות סלים; תורי דקל — דקים מצורי, והן מן הסיב הגדל סביבותיו (שבת צ:).

דקק — קל ואפעל (ארמ'): ומדקה — מדיקה ושוחקת הדק (דניאל ז ז); דוק בככי — לשון כוסס (שבת קנב.); נדוקינהו — יכתשם (גטין ע.).

טיט הנדוק — ע"ע ריק נפעל.

דקר: יתד הנעוץ בקרקע (ערו' יא:), מרא (ע"ז טו:).

דקר — פועל: מדוקרים — מבוקעים. בין נפיחת רעב בין ביקוע חרב קרוי דקירה (איכה ג ט).

דוקרנין: משופין כדקר יתד הנעוץ בקרקע (עירובין יא:), משופין כדקר נעוצין בארץ (טז.); קנים שיש בהם ענפים הרבה (מנחות צה.).

דר: מיני אבנים טובות (אסתר א ו).

דרא: שורה (יומא פד. כתובות ס. קדושין פא. ע"ז כח. חולין קלט:). בחד דרא — בצד אחד (גטין סח:); דרי דרי — שורות שורות סביב (מגלה יב.), שורות בתים (סוטה לט.).

דרא — קל (ארמ'): דרי בריך—שאי בנך (כתו' ס.).

דראון: לשון בזיון, ויונתן תרגם כמין שתי תבות: די ראייה (ישעיה סו כד).

גם הרא"ש, ר"ה טז:, כתב: „דראון כמו די שראו אותו העולם". הרד"ק פירשו לשון מאוס מרוב התולעים, מלשון חז"ל הדרי והכנה שבתבואה.

דרבן: מלמד הבקר (— איכה א יד).

בשמואל א ובקהלת לא פירש.

דרבנאי: אורבים (בכורות ח:).

דרגא: סולם של עליית בית המדרש (גטין נט.).

דרגש, ע"ע ערסא דגדא, ערסא דצלא.

דורדא: שמרים (ע"ז לב.); דורדיא — שמרים (מגלה יב: תענית כב. ע"ז לד.).

לפי התוספות — ע"ז לד — ענינו שמרים לאחר שנתמדו.

דרדור: לגין קטן (ע"ז לב.), גיגית קטנה (ע"ז נט: בנו"ג דודור).

דרדקי: בחורים שלא הגיעו לסברא (שבת קמה:). השתא דקשישנא לדרדקי — עכשו שהזקננו הננו שפלים כתינוקות (בבא קמא צב:).

דרופתקא: דרופתקי — טרחנין (סנהדרין צט:).

יש מפרשים מלה זו כמורכבת מן דרו פתקי, ויש רואים בה מלה יונית.

דרור: א) הוא עוף הנקרא רונדל"ע בלעז, ונקרא דרור שדרה בבית כבשדה (לפי דרשת חז"ל, — משלי כו ב), צפור דרור — ארונדיל"א (גטין נו:), קטנה היא, והאם והבת שוות (ביצה כה.).

ב) שנת היובל — שנת הדרור (יחזקאל מו יז); לקרא לשבויים דרור — כלומר לבשר להם בשורת הגאולה (ישעיה סא א).

דריסה: נראה לי שכל עוף הנותן רגלו על האוכל כשהוא אוכלו ומחזיקו ברגלו שלא ינוד ולא ינטל כולו אצל פיו הוא דריסה, וכן דרך העורבים שגדלין בבתים שקורין קוקיאה (חולין סב.).

דרך: א) מהלך („דרך שלשת ימים", במדבר י לג), להלך בדרכים (גטין ע.). דרכו — דרך הליכתו (שופטים יז ח); דרכך — דרכים ושבילים שאת הולכת בהם (הושע ב ח); דרך הדרום — לצד דרום (יחזקאל מ מד). ב) חנוך לנער על פי דרכו — דרך שכל ימיו יהא מתנהג בו (קדושין ל. — משלי כב), שימו לבבכם על דרכיכם — על עסקיכם (חגי א ה); דרכי — מדותי שנהגתי בהם (איוב יג טו), להודיעו דרכיו — מנהג מדת משפטיו (ברכות ז.). כדרכה — כהוגן (חולין יב:); ישר דרך — אדם שהוא ישר בדרכיו (משלי כט כז). ג) תשמיש („דרך גבר בעלמה", נדה טז: — משלי ל); דרך איברים — מיעוך דדים (יבמות נה:), שוכב עמה בקירוב בשר (סוטה כו:).

דרך ארץ: א) אם אומן הוא לאומנותו, אם סוחר הוא לסחורתו, אם איש מלחמה הוא למלחמתו (ברכות לב:). ב) תשמיש (גטין ע.); אינו בקי בדרך ארץ — אין לו כח לשמש (שם).

דרך היחיד — ארבע אמות (ב"ק סא.).

כל שדרכו לימנות — כל דבר שיש בני אדם המקפידים עליו מפני חשיבותו למכרו במנין (ביצה ג:), מיוחד למנין הוא (חולין ק.).

לפי דרכו — להנאתו (סנהד' עו:); לפי דרכנו למדנו — כלומר אעפ"י שלא אמר לנו לשם למוד, אלא לשיחת חולין בעלמא... למדנו עפ"י דרך בדיחותו... (סוכה כ:).

יצא ובא לו דרך כניסתו — כשם שנכנס... כך כשיצא לא היסב פניו לצאת אלא יוצא דרך אחוריו ופניו לארון (יומא נב:), כדרך שנכנס כך מחזר ויוצא דרך אחוריו (חולין י:).

העביר עלי את הדרך — איבד ממני דרך בני אדם, שסירסו. כך שמעתי. וי"א לא נהג עמי כשורה (סנהדרין לא:).

דרך — קל: דרך קשתו — דרך דורכי קשת שהם חזקים לשים רגלו עליהם כשהוא כופפם, לכך נכתב בלשון דריכה (איכה ב ד), לשון זה נופל בהזמנת הקשת לירות, וברגלים דורכין אותה, לכך קורא אותה דריכה (ירמיה ט ב), לשון דריכה נופל בקשת, שכשהוא חזק צריך ליתן רגלו עליו כשרוצה לנטותו (תהלים יא ב). גת דרך — לשון הריגה, כמו פורה דרכתי לבדי, כדורך ענבים להוציא יינם כך רמס הנשים להוציא דמם (איכה א טו).

— הפעיל: מנוחה הדריכוהו — אצל הערים שהם נוחים בהם שם הדביקוהו, השיגוהו. ויש דוגמתו בלשון גמרא... ולא אדרכוה (שופטים כ מג); וידריכם — וינהגם (תהלים קז ז).

דירכאות: בני אדם עומדים ומניפים בסודרין, בכדי שיראה זה סימנו של זה, וזה הסמוך לו רואה ומניף גם הוא... (יומא סח:).

גם צורת המלה גם פירושה — שנויים במחלוקת. י"ג דידכאות, דורכיות, דרכיות, ומכאן בקשו להנהיג בדבור העברי „דרכיה" במובן פאספורט. נראית דעת האומרים שמלה יונית היא. לפי הערוך ענינו מצבות גדולות ועליהן עומדים אנשים המניפים בסודרים, וכן פירש הברטנורא. בעל תוספות יו"ט מבקש לגזור מלה זו מן הארמית דרבנאי (ע"ע זה לעיל), ולומר דירבאות, והוא דחוק.

דרכמון: שם מטבע של זהב (עזרא ב סט.).

לפי הראב"ע ענינו דינר זהב.

דרם — הפעיל: מחזיר פניו לדרום, פונה לדרום (ב"ב כה:). המודרמות — שבדרום (מנחות פה:).

דרמסקין: שלקות מעשב... כך ראיתי בפירוש ב"ק של רבינו יצחק בר' יהודה, אבל כאן פירש פרונ"ש וכן שמעתי אני כאן ובב"ק פרונ"ש, ואי אפשר להעמידה (ברכות לט.), פרונ"ש, לשון מורי. לשון אחר אדרופיי"ש ועשב הוא הנאכל בשלקות קדירה (ב"ק קטז:).

בב"ק נדפס בטעות פרושים במקום פרונ"ש, ולא פעם נתחלף למדפיסים בין עברית ללועזית. ואשר לגוף הפירוש נראית דעת האומרים שהם ירקות הבאים מדמשק, שכן נקראת דמשק בארמית דרמשק, ושם זה נמצא גם במקרא.

דרניקוס: ורודא"ש בלעז. לשון אחר פיו עקום (ברכות נח.).

הבלעז ענינו, כנראה, איש נגוע ביבלות. י"ג הדרניקוס, ולפי הערוך ברדניקוס, ולפי הגאונים פירושו אדם גבוה ביותר.

דרן: תולעת (שבת נד: עה. קב:); דרנים — תולעים הנמצאים בין עור לבשר כשמפשיטין הבהמה (חולין סז:).

דרס — קל: א) מכה בצפרניו ומטיל בבהמה ארס ושורפה (חולין מב.). דרס ואכל — שלא הרגה אלא מחיים אכלה; טרף — שהרגה ואכלה (ב"ק טז:), עוף הדורס — האוחז בצפרניו ומגביה מן הקרקע מה שאוכל (חולין נט.), מקבל ברגלים מה שאוכל. ואני אומר שדורס על מאכלו ברגליו לאחוז שלא יבוא כולו לפיו, ואין עוף טהור עושה כן (נדה נ:). ב) דורסין — שדורס לה בתוך גרונה את השעורין, ולא הוי כל כך כמו אובסין (שבת קנה:).

דריסת ארי — לפי הערוך ענינו הריגת בהמה ע"י הטלת ארס, והוא כפירש"י בחולין.

דרסה: שחט והתיז את הראש בבת אחת שלא הוליך והביא (חולין ט.), לשון התזת ראש בבת

אחת... דורס זה החותך כמו שחותכין מקל דק או דלעת או קפלוט שחותך בכח ומתיז להלן (כז. ומעין זה — בדף ל:).

דורסן: מקום דריסת הרגלים (ביצה י.).

דרצינא: קנמון (שבת סה.).

דרקון: נחש (ברכות סב: ב"ב טז:), דומה לנחש (ע"ז מב:).

דרש — קל: בקש („פקודיך דרשתי", תהלים קיט מה). לדרש אלהים — לשאל תלמוד מפי הגבורה (לפי ת"א, שמות יח טו).

דרשן: בקי בטעמי המקראות (סוטה מט.).

דרתא: חצר (יומא עב:).

דשא: לא דשא לשון עשב ולא עשב לשון דשא... ואין לשון למדבר לומר דשא פלוני, שלשון דשא הוא לבישת הארץ כשהיא מתמלאת בדשאים. לבוש עשבים... כולן בערבוביה, וכל שורש לעצמו נקרא עשב (בראשית א יא), עטיפת הארץ מכוסה בירק. קלח אחד קרוי עשב וכל מין ומין לעצמו קרוי עשב (דברים לב ב).

הרמב"ן, בבראשית א, משיג על דברי הרב ואומר: אין דברו זה נכון, שאם כן לשון דשא לא יתרבה, וחכמים אומרים הרכיב שני מיני דשאים, והרב עצמו מזכיר דשאים, אבל דשא הוא הקטן הצומח ועשב הוא הגדול המזריע, עכ"ל. הראיה שהביא מן הרבוי דשאים אינה ראיה, כי במקרא אין אלא דשא ביחיד, ורק בתלמוד יש דשאים. כיוצא בזה צמח ועשן שבאו בתלמוד גם בלשון רבים: צמחים, עשנים. עיין בראב"ע לכתוב „צרורות כספיהם" בפרשת מקץ.

דשא — הפעיל: תדשא הארץ — תתמלא ותתכסה לבוש עשבים (בראשית א יא. עיין בערך הקודם) פרה ורבה מאד וממהר לגדל ולצמוח, דהוא ענין פריצה (שבת קנו.). תתכסה ותתלבש בדשאים (ר"ה יא.).

דשא (ארמ'): דלת (ברכות נו. סוכה נב. חולין צה: כתובות י: סז:), פתח (שבת קיב. קיט.). קורה שעל הפתח (מו"ק יא.). בזעא דדשא — סדק שבדלת (חולין צה:). דשא ברייתא — דלת חיצון שבבית (ברכות נו.). עיבורא דדשא — בריח הדלת (סוכה נב. חגיגה טו.). צנורא דדשא — חור מפתן הבית שהדלת סובבת בו (ברכות יח: פסחים צד:), חור שבמפתן וציר הדלת סובב בו (כתובות סז:).

דשוש: דשושות — שדשין וכותשין חטין לדייסא (מו"ק יג:). דשושי — דשי תבואה. איכא דאמרי דשושי המשברים תבואה חדא לשנים ושורין במים (שם).

דֶשֶׁן: לשון שומן (שופטים ט ט), שומן (ירמיה לא יד, תהלים סה יב). טוב, חלב (תהלים כב ל).

דָשֵׁן: שמן (תהלים צב טו).

דשן — פעל: א) הסיר את הדשן (שמות כז ג), לטול את הדשן (במדבר ד יג). ב) משח („דשנת בשמן ראשי", תהלים כג ה. מכללא); ועולתך ידשנה — לשון שומן, כלומר יקבלם ברצון (כ ד).

דת: א) ספר חוק ומנהג המלכות (אסתר א יט), חוק, גזירת המלך (ג יד), חוק מאת המלך (ט יד). ב) תורה (עזרא ז יב, בארמית), מצוה (ח לו). ג) מנהג („דתיהם של אלו", ביצה כה:).

הֵא: כמו הנה (בראשית מז כג, יחזקאל טז מג).

הָא: הא לשון מעתה הוא (יומא ז:), האי הא כמו הרי, כלומר מעתה... (מד.), הא משמע לשון טעם, כלומר הרי (מנחות יח.).

הבאי: לשון הבאי — לשון הדיוט, שאינו מדקדק בדבריו ומוציא מפיו דבר שאינו, ולא שיתכון לשקר, אלא לא דק (חולין צ:).

בנו"ג הואי, אבל בערוך ובעין יעקב — הבאי, וכן נהוג. לדעת הר"ן הוא מלשון הובאי, ועיין בערוך ע' גוזמא.

הבה: כל הבה לשון הזמנה הוא שמכינים עצמן ומתחברין למלאכה או לעצה או למשא (ברא' יא ג: „הבה נרדה"); הבה נא אבוא אליך — הכיני עצמך ודעתך לכך. כל לשון הבה הזמנה הוא, חוץ ממקום

שיש לתרגמו בלשון נתינה, ואף אותם של הזמנה קרובים ללשון נתינה הם (לח טז); הבה נתחכמה — כל הבה לשון הכנה והזמנה לדבר הוא, כלומר הזמינו עצמכם לכך (שמות א י). הבו — הכינו, ומנחם חברו לשון נתינה (תהלים כט א), לשון הזמנה, כמו הבה נרדה, הבה נבנה, הבה נתחכמה („אהבו הבו קלון", הושע ד יח).

הבו דלא לוסיף עליה — הזמינו עצמכם שלא ללמוד ממנה במקום אחר (שבועות מח:).

הבהב: זבחי הבהבי — זבחי עולות שהם מהבהבים באש (הושע ח יג).

הבהב — פעל: א) ולא הבהבה — על השלהבת, כדי שתהא מחורכת ותדלוק יפה (שבת כח:), מהבהבת — אוחזת ודולקת... (סנהדרין לז.). ב) מהבהב — מזמין עצמו, כמו ננער לעמוד (ברכות לד.).

סברות רבות נאמרו בפירושו של מהבהב זה, ובעלי המלונים אומרים שאף הוא נובע מלשון הבהוב אש, כדבר הנחרך שמניעים אותו מצד לצד על האש, או בדמיון אחיזת האש בתחלה, שהיא כמתנודדת (פין ב„האוצר"). אך מפי אבי ומורי, מנוחתו כבוד, שמעתי שאין זה אלא לשון הבה, כאומר לעצמו הבה נא אלך. ומאד ישרו דבריו בעיני. עיין בערך „הבה" ותראה שהדברים מאירים, כאלו יצאו מפי רבנו.

הבטחה: אם הבטחתו — כלומר אם בטוח הוא (ברכות לד.).

הבל: א) דבר המהביל את הבריות (קהלת ח יד), יש הבל שהוא לשון פורענות וצרות, כמו כי בהבל בא ובחושך ילך (יא ח); לא כלום (ב"ב טו:). ב) חמימות כעין עשן (יבמות פ:), זיעה וזוהם (בבא מציעא קז:).

הבל — הפעיל: שיהבילו — שיתחממו (שבת יז:).

הבלילא: המסס (חולין נח:).

הבנים: טווסים, עופות ששמן פאון (יחזקאל כז טו).

לפי ת"י, והפירוש המקובל שמין עץ הוא.

הגא: סנה (ב"ק קיט:); היזמי והיגי — מיני סנה (סוכה יג.).

הגה — קל: א) והגית בו — והתבוננת בו. כל הגיון שבתורה בלב, כד"א והגיון לבי לפניך. לבך יהגה אימה (יהושע א ח. וכן תהלים א ב). הגה — דבר (ישעיה כז ח), יהגו — יחשבו (תהלים לח יג, סג ז), יהגה לענות — יחשוב ויבין מה יענה (משלי טו כח), יהגה — יעיין (ברכות סג:). ב) יהגה — המיית קול (ישעיה לא ד), גונח כיונים (ירמיה מח לא), תהגו — תקוננו (ישעיה טז ז), נהגה — לשון יללה (נט יא). ג) משך („הגו סיגים", משלי כה ד), הוציא („הרו והגו", ישעיה נט יג. ע"ע גהה — קל).

הוגה את השם באותיותיו — דורשו בארבעים ושתים אותיות ועושה בו מה שהוא חפץ (— ע"ז יז:).

בקדושין עא כתב: שם בן י"ב ובן מ"ב אותיות לא פרשו לנו.

— נפעל: נוגי ממועד — לשון הוצאה, כמו הגו סיגים (צפניה ג יח).

דעת שאר המפרשים היא שנוגי משורש יגה, ולשון יגון הוא.

— הפעל: הוגה מן המסלה — הומשך, כמו הגו סיגים (ש"ב כ יג).

הגה: א) דבור הממהר לכלות (תהלים צ ט). ב) לשון שמחה (ערובין כא. — יחזקאל ב).

הפירוש בערובין — לפי דרשת חז"ל, וכן בפירושו ליחזקאל: מתן שכרן שירננו עליו לעתיד לבא.

הגות: מחשבות (תהלים מט ד).

הגיון: מנעו בניכם מן ההגיון — לא תרגילום במקרא יותר מדי. לשון אחר משיחת ילדים (ברכות כח:).

הגינה, ע' ערך גדרת.

הגפה: הגפת תריסין — מגיפין וסוגרין ומדביקין התריסין זה סמוך לזה, כדי שינקשו זה על זה, וקולם נשמע כקול המון לאיים על שכנגדם (סוטה מב.).

הגרמה: לשון הגרמה שמכריע ידו לצאת חוץ ממקום הכשר שחיטה, וכמו היה שוקל עין בעין נותן לו גירומיו (חולין ט.). גרם המעלות — ...לשון פגם. והגרמה שבהלכות שחיטה מן הלשון הזה הוא, ששורט והולך ויורד ונראה כמין גבשושית למעלה (— מ"ב ט יג).

הד: הד הרים — לשון צעקת הכרזה לקום לברוח אל ראשי ההרים (יחזקאל ז ז).

הדדי: בהדי הדדי — זה אצל זה (שבת עד:).

אקרו אהדדי — למדו זה את זה (ב"מ פה:).

הדה — קל: ידו הדה — ת"י יושיט, כמו הד הרים וכמו הידד שהוא לשון הרמת קול, אף זה לשון הרמה (ישעיה יא ח).

הדום: שרפרף (איכה ב א. ע"ע שרשיפא).

הדוס: רקידת התרנגולים (בבא קמא יז:).

הדור: והדורים אישר — ת"י ושורייא אכבש, על שם שסובבת החומה את העיר, ויש לפרש הדורים אורחות עקלקלות (ישעיה מה ב).

כנראה פירש מלשון הדר בארמית, שענינו חזר וסבב. וכן הדורא דכנתא. יעיד על כך פירושו:

הדורא דכנתא — דקין הסובבין אותו סביב כעגולה (חולין מח:), דקין שסביב הכנתא (קיג.). בהדורי — ארץ קשה ויש בה מעלות ומורדות (ב"ב יב.).

לפי פירושו להדורא דכנתא יתכן שכדאי ליחד הדורה או הדרה לענין ספיראל בלעז.

הדיא: בצע להדיא — כלומר מיד, ולא המתין למלח (ברכות מ.).

הדיוט: שאינו אומן (מועד קטן י.).

הדם — אפעל (אר׳): אהדמו — סדרו נתחים, הנתיחו, כלומר ערכו הנתחים (גטין סז:).

הדס — פעל: רקד (ב״ק יז. יז:); הידס והתיז — גלגל הכלי ברקידתו (יז:).

הדק — פעל (אר׳): קשר יפה (שבת קכה:), מחבר יפה (חולין מט:). דהדקיה — סיגרו במסגר (בבא קמא פה:).

— אתפעל: נכנס בדוחק (ע״ז לא.).

הדר — קל: לא תהדר בריבו — לא תחלוק לו כבוד לזכותו בדין (שמות כג ג).

— פעל (אר׳): חזר (גטין סח.).

הדר: הוד ועושר (מיכה ב ט), תפארת (דניאל ד כז).

הדראה: פת הדראה — שניטל כל הדרה דהיינו פת קיבר (פסחים לו:), קיבר (מ.), פת קיבר שניטל הדרה (שבת קיז:).

גירסת הערוך — פת הרדאה, כלו׳ לחם עב, והוא מלשון רומי. אבל רבינו מקרב את המלה ללשון העברית. (ע״ע אפיקטוזין). ר״ח מפרש: פת סובין שאוכל העני.

הדרוקן: חולי המצבה את הכרס (ברכות כה.), כרסו צבה (סב:), חולי הוא (שבת לג.), חולי הפה, מושג״א (עירובין מא:), חולי מעיים (בכורות מד:). שלושה מיני הדרוקן הן: של עבירה עבה, ושל רעב תפוח ושל כשפים דק — של עבירה בשרו מתקשה ועב ונפוח בעוביו; תפוח — נופח עורו על בשרו ומים בינתים ונראה כזכוכית ורך מתוכו; דק — בשרו דק וכחוש (שבת לג.).

הפירוש בערובין סותר את שאר הפירושים, והב״ח העיר על כך.

הה: כמו אהה (יחזקאל ל ב).

הו-הו: לשון צעקה (עמוס ה טז).

הוא: הן והן — אלו ואלו (חגיגה יא:); היא שיבה היא ביאה — כלומר זו כזו (ערובין נא.).

הובר: הוברי שמים — י״ת כמו צופי שמים, דימהו לברה כחמה ולברור מלו, וכן חברו מנחם, מבררי הליכת המזלות (ישעיה מז יג).

הוגן: אשה שאינה הוגנת לו — פסולה לו (קדושין ע.).

הוד: תפארת (ירמיה כב יח), חן (דה״א כט כה). מהודך — זה קירון עור פנים (כת״א. במדבר כז כ).

הֹוֶה: בהווה — בדבר הרגיל להיות (ב״ק נד:).

הֹוָה: הווה על הווה — מאורע על מאורע, הויה אחר הויה, ומנחם חברו לשון שבר (יחזקאל ז כו).

הַוָּה: מרמה (תהלים ה י), רשע (נב ט), שבר (נה יב, איוב ו ב), רעה (תהלים נז ב). הות נפשו — דבר ההווה לרצונו ולנפשו, כמו אין נפשי אל העם הזה... (מיכה ז ג).

הוה — פעל (ארמ׳): כי הוו — כי מדקדקי (יומא מג:); הוי בה — לשון מקשה (כתובות עב:).

הוזה: הוזים — נרדמים (לפי ת״י ודונש, יש׳ נו י).

הוי: א) כל הוי שבמקרא לשון קובל וקינה, כאדם הגונח מלבו וצועק אהה... (ישעיה א ד), לשון צעקת אנחה על פורענות העתידה לבוא (ה ח), לשון גניחה וצעקה (ברכות טז:). ב) לשון הזמנה והכרזה (ישעיה א כד), הוי זה לשון קריאה וזימון וקיבוץ... („הוי כל צמא", נה א), אין הוי אלא לשון הכרזה והזעקת קבוץ... (זכריה ב י).

הויה: הויות דרב ושמואל — עומק גדול (תענ׳ כד:).

הולל: הוללים — משתטים, ובלשון משנה מעורבבין (תהלים ה ו. בכ״י — שוטים), מערבבי דרכיהם, כמו סבאך מהול במים (עג ג), רשעים המערבבים את הצדיקים (עה ה.).

ע׳ ערך הלל בנין פועל והתפועל.

הוללות: שעמום וטירוף הדעת (קהלת א יז), מעורבב ומשועמם (ז כה), שעמום וערבוב (י יג). כל לשון הוללות שבתורה לשון ערבוב (ב״ב טו:).

בתורה — ענינו כאן במקרא, כי אין לשון הוללות אלא בנ״ך.

הום — נפעל: ותהום כל העיר — נעשית הומיה (רות א יט).

הון: לא אמרו הון — הרבה יש לנו (משלי ל טו). הונה של תורה — כבודה (ערובין סד.).

הון — הפעיל: ותהינו — לשון הננו ועלינו, זה הלשון שאמרתם, לשון הן, כלומר נזדמנתם (דברים א מא).

הוצא: א) עלה של לולב (שבת קט: סוכה לז:), כף תמר (יומא עח: יבמות סד:), לולבי דקלים (סוכה כג. ב״ב ד.), של לולבי דקל (שבת עח:), ענפי דקל דתמרים (מועד קטן ז.).

תיבת דתמרים נראית כיתרה, והב״ח מחקה.

ב) גדר (נדרים צא:), גדר קוצים או לולבים (שבת עז:), גדר של קוצים (ביצה כז:), גדר עצים (תענית כד.).

הוקעה, ע״ע יקע — הפעיל.

הוראה: סוף הוראה — סוף כל האמוראין. עד ימיהם לא היתה גמרא על הסדר, אלא כשהיתה שאלה נשאלת בטעם המשנה בבית המדרש או שאלה על מעשה המאורע בדין ממון או איסור והיתר, כל אחד ואחד אומר טעמו. ורב אשי ורבינא סדרו שמועות אמוראין שלפניהם וקבעו על סדר המסכתות כל אחד ואחד אצל המשנה הראויה השנויה לה, והקשו קושיות שיש להשיב ופירוקים שראויים לתרץ, הם והאמוראים שעמהם וקבעו הכל בגמרא... (ב״מ פו.).

הורים: יולדים (סוף קדושין). הורי — לשון הריון, שהורוני במעי אמי (בראשית מט כו).

הורמיז: שד (תענית כד: סנהדרין לט. נדה כ:).

הושענא: לולב (סוכה לז.).

הושענא ענינו לולב אגוד עם הדסים וערבות, ויע״ד על זה מאמר חז״ל בסוכה לז: „לא לידוץ אינש לולבא

בהושענא", ופירש"י: „לאחר שאגד הערבה וההדס יחד לא יתחוב הלולב מלמעלה בתוך האגד". עיין ערך לולב.

הות — פ ו ל ל: תהותתו — מנחם פירש מגזרת התיו לאכלה... ולי נראה שיש לפותרו לשון הוות... לשון מחשבת שבר ותרמית (תהלים סב ד), תבקשו תרמיות ותואנות (סנהדרין קט.).

הזאה: זריקת הדם (מגלה כ: חולין קלג. ע"ע „מצוי").

הטפה, ע"ע נטף — הפעיל.

הטריות: דלועין (נדרים מט.).

הי: נהי (יחזקאל סוף ב).

הייא: מהר (שבת קיט. קלד: ב"ק פד.).

הידד: קול שודדים ובוזזים (ישעיה טז ט), לשון הוי שצועקין עושי מלאכה כבדה בקול רם לזרז זה את זה להתחזק. ודורכי גתות רגילין בה (ירמיה כה ל), השמעת קול נושאי משא ענבים אל הגת (— יחזקאל ז ז).

הידות: מין כלי שיר לזמר שירה (נחמיה יב ח).

היה — ק ל: ויהי ריב ומדון ישא — הנושא ריב ומדון הווה ומתקיים ומצליח (חבקוק א ג). זה העם לא היה — אשר לא כדאי הוא להיות עם (ישעיה כג יג), אינו כדאי והלואי לא היה (סוכה נב:). לא תהא כזאת בישראל — לא תאמר זאת בישראל (ב"מ פה:); לא תהא כדבר הזה בישראל — כלומר שלא אומר כדבר זה לעולם (כתובות קג:).

— נ פ ע ל: א) תאוה נהיה — הווה (משלי יג יט).

ב) ושנתו נהיתה עליו — לשון שברון, כמו הווה על הווה (דניאל ב א); נהייתי ונחליתי — לשון הווה ושבר, כלומר נצטערתי ונדכיתי (ח כז).

היזמא, עיין ערך חוח.

היטני: מין שעם (יומא עח:).

היכל: בית קדשי הקדשים (— שמואל א ג ד).

בפרושו לויקרא ד ה כתוב: „אל אהל מועד — למשכן, ובבית עולמים להיכל", כלומר ההיכל במקדש כאהל מועד במשכן. ע"ע דביר.

הילל: הילל בן שחר — כוכב הנוגה המאיר אור ככוכב הבוקר (ישעיה יד יב).

הימנו: א) על ידו (ב"ב מח.). משך הימנו — איש מחבירו (קדושין נד:).

ב) לא כל הימנו — אין הכל כדבריו להאמינו (גיטין פ.).

הימנותא: לשון שבועה, כלומר באמונה (בר' נה.).

הין: י"ב לוגין (שמות כט מ, ל כד, שבת טו. סוכה מח. ב"מ מט. ע"ע איפה).

הינא: מצה הינא — אינה אפויה כל צרכה, לשון אל תאכלו ממנו נא (פסחים לז.).

היינו: היינו מטופל ואין לו היינו ביתו ריקם — היינו כמו זהו (תענית טז:); היינו צדיק היינו עובד אלהים — מי הוא צדיק ומי הוא עובד אלהים? הלא אחד הוא (חגיגה ט:), היינו פני כרוב היינו פני אדם — מה הן פני כרוב מה הן פני אדם? וכי לא אחד הן? (חגיגה יג:).

הינומא: נערה המאורסה היו רגילין לעשות לה חופה של הדס בכניסתה לחופה וקורין לה הינומא, כדאמרינן בכתובות שיצתה בהינומא וראשה פרוע (— ברכות נו:).

בכתובות, ראש פרק ב, אומר רש"י על תיבת בהינומא „בגמרא מפרש", ונחלקו בזה האמוראים (דף יז:) „מאי הינומא? סורחב... תנורא דאסא... קריתא...", ופירש רש"י שם:

תנורא דאסא — כמין חופה של הדס עגולה; קריתא — צעיף על ראשה משורבב על עיניה כמו שעושין במקומנו, ופעמים שמנמנמת בתוכו מתוך שאין עיניה מגולין, לכך נקרא הינומא על שם תנומה.

הכי: הכי קרא שמו יעקב — לשון תימה הוא, שמא לכך נקרא שמו יעקב על שם סופו, שהוא עתיד לעקבני (בראשית כז לו); הכי אחי אתה ועבדתני חנם — לשון תימה, וכי בשביל שאחי אתה תעבדני חנם (כט טו).

הכן: מכוונים ונצבים זה כנגד זה (יהושע ג יז).

הכנסה: מבטלין תלמוד תורה להכנסת כלה — ללוותה מבית אביה לבית חופתה (מגלה כט.).

הכר — ק ל: תהכרו — תתנכרו (איוב יט ג).

הכרע: אין להן הכרע — לדעת היכן הן נוטין (יומא נב.).

הכשר, ע"ע כשר — הפעיל.

הלאה: גש הלאה — קרב להלאה, כלומר התקרב לצדדין והתרחק ממנו. וכן כל הלאה שבמקרא לשון רחוק, כמו זרה הלאה, הנה החצי ממך והלאה. גש הלאה המשך להלן, טריט"י דנו"ש, ודבר נזיפה הוא לומר אין אנו חוששין לך, ודומה לו קרב אליך אל תגש בי (בראשית יט ט).

הלדת: יום הולדת — יום לידתו, וקורין לו יום גינוסיא. ולשון הולדת לפי שאין הולד נולד אלא על ידי אחרים, שהחיה מילדת את האשה ועל כן החיה נקראת מילדת (בראשית מ כ).

הלואה, ע"ע שאלה.

הלום: פה (תהלים עג י. בהומש לא פירש).

הלז, הלזה: כל הלז והלזה שבמקרא אינו לשון הזה, אלא לשון דבר שכנגדו והוא מראהו באצבע (ש"א יד א), לשון חשיבות. כל מקום שנאמר הלז בעל צורה הוא (דניאל ח טז).

הליך: רגל (איוב כט ו).

הלך: א) עובר דרך (ש"ב יב ד, סוכה נב:).

ב) הלך דבש — שהיה נוטף מן הקנים (ש"א יד כו).

הלך: עיין ערך מנדה.

הלך — קל: הלוך ונסוע — לפרקים יושב כאן חדש או יותר, ונוסע משם ונוטה אהלו במקום אחר (בראשית יב ט).
— פעל: מהלכי שתים — אדם (כריתות כא:).
— התפעל: התהלך לפני — הדבק בעבודתי (בראשית יז א).

הלכה: הלכות — הלכה למשה מסיני (קדושין מט. סוכה כח.), משנה ובריתא הלכה למשה מסיני (סוף נדה). משניות (סוטה כב.). הלכתא — משניות (מגלה כח: חגיגה ג. ברכות מז: בע"י בלבד).
הלכתא למשיחא — הלכה זו כשיבואו ימות המשיח אצטריך לנו (סנהד' נא:), הלכה הצריכה לנו לימות המשיח, כשיבנה בית המקדש, ועכשו לא הוצרכנו לה (זבחים מה.).
למאי הלכתא — מה אתא קרא לאזהורי (יבמ' צג.).

הלל: א) כל שיר שאומרים בו הלל (דה"ב ז ו). ב) הלל המצרי — הלל שאנו קורין בפסח; לפי שיש אחר הקרוי הלל הגדול קורין לזה הלל המצרי (ברכות נו.).
עיין בתלמוד פסחים קיח. הלל בפסוקי דזמרה, עיין ערך זמרה.

הלל — קל: בהלו נרו — לשון אור ושמחה (איוב כט ג).
— הפעיל: יהלו — יאירו (ישעיה יג י), תהל — תזרח (איוב מא י). יהילילו — מתפארים לאמור ידנו רמה (ישעיה נב ה. לפי שאר מפרשים שרשו ילל).
— פועל: לא הוללו — לא נכללו לאפריון וחופה... לשון הלולא בארמית (תהלים עח סג).
— התפעל: משתבח (מ"א כ יא), מתפאר (ירמיה ד ב, מט ד, תהלים קה ג, משלי כה יד, כז א).
— פועל: יהולל — ישוטה, לשון הוללות וסכלות... לערבב ולבלע חכמתם (איוב יב יז), יערבב דעתו (קהלת ז ז).
מהולל — מעורבב בבכי ואנחה (ב ב), מהוללי — המתלוצצים בי, לשון הוללות (תהלים קב ט).
— התפועל: מתהולל — משתטה (ש"א כא יד), יתהוללו — ישתכרו וישתטו (ירמיה נא ז), לשון הוללות, ישתטו (כה טז), לשון סכלות (מו ט), ישתטו. ל"א כת"י משתבחין (נ לח), ינהגו עצמן בשגעון (נחום ב ה).

הלם — קל: הולמתו — יושבת בראשו יפה ומכוונת למדת ראשו (ע"ז מד). בקש להולמו ולא הולמתו — שהושיב בראשו כתר מלכות ואינה מתיישבת בראשו (סנהדרין כא:).

הלקטי: שביל (שבת קנז.).

הלקט, ע"ע לקט בנין הפעיל.

המה: ולא מהמהם — ולא מבניהם (כת"י, יחזקאל ז יא), ולא ממשאם (סנהדרין קח.).

המה — קל: שאון קול גדול (ירמיה ה כב).
— פועל: מהומה — ממהרת (נדה ה.).

המון: ממון (קהלת ה ט). כקול המון — כקול קבוצת המון רב שקולם נשמע למרחוק (דניאל י ז).

המיין: אבנט (שבת כא. עיר' צד. קד: סוכה נא. מנחות כו.).

המלה: שאון עם רב (ירמיה יא טז).

המלטה, ע"ע מלט — נפעל והפעיל.

המם — קל: ויהם — לשון מהומה, אשטורדישו"ן בלעז. ערבבם. כל מקום שנאמר בו מהומה הרעמת קול הוא, וזה אב לכולן וירעם ה' בקול גדול... ויהמם (בשם פרקי ר"א. שמות יד כד); והמותי — לשון מהומה וערבוב הגוף ומה שבתוכו (סוטה לו. — שמות כג).
בשמות כג מאריך רבנו רק לפרש כי והמותי לשון המם הוא, ולא לשון מות.

המן — קל: יען המנכם מן הגויים — יען הזמינכם את עצמכם להפקר מן הגויים. המנכם לשון וימן להם המלך, ומנחם פתרו לשון הומה, כמו המו גויים (יחזקאל ה ז).

המניכא: רביד, ענק (דניאל ה ז).

המנק: ברזל של סופרים שיש לו שני ראשים וראשו אחד מפוצל (סוכה לב.).
לפי זה יאה ההמנק לאותו וו מפוצל שבראשי מעטפות גדולות, כעין מזלג קטנטן בעל שתי שניים. כיום עדיין הוא בלשוננו בבחינת „בן בלי שם".

המסס: הוא הסמוך לבית הכוסות, עשוי סגלגל כמין כדור ובתוכו קליפות הרבה כגלגל של ריחים, וקורין צינפי"ל, ודופנו דק מאד (שבת לו.).

הן: א) לשון קבלת דברים (בראשית ל לד). ב) אִם („הן היתה כזאת", ירמיה ב י); תמיהה היא: וכי דברים כוונים הם? (שבת סד.), בתמיהה, כלומר: וכי כן הוא? (ערכין יח.).

הנאה: שהנאתך ממנה — שערבה לך (גטין ע.), מה שהנאתך — כל מה שדעתך נוחה הימנו (קדושין ל:).

הנדואי: כושים (ברכות לו:); מבי הנדואי — מארץ כוש (יומא פא:).

הנדקא: נהמא דהנדקא — בצק שאופין בשפוד ומושחין אותו תמיד בשמן או במי ביצים ושמן (ברכות לז:).

הנה: הנני — כך היא ענייתם של חסידים. לשון ענוה הוא ולשון זימון (בראשית כב א. מעין זה במדרש תנחומא), לשון ענוה וזריזות (לז יג). הנה נתתי לך — בשמחה, לשון שמחה הוא זה, כמו הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו (לפי חז"ל, במדבר יח ח). הנה באתי — עכשו באתי (גטין ס. — תהלים מ).

הנה — פעל: הנאך — ישר הדבר בעיניך (ע"ז יז.).
— נפעל: מצוות לאו ליהנות ניתנו — אין קיום מצוות הנאת הגוף, אלא עבודת עבד לרבו (— סוכה לא:).

פירש דרך אגב, ואלו בערובין ובר"ה, ששם הובאה מימרא זו, לא פירש.

הֲנָחָה: והנחה למדינות עשה — הניח להם מן המס שעליהם (אסתר ב יח).

הַנָּחָה: משעת הנחתו [של לולב] — מיום שמברכין בו באחרונה, דהיינו בשביעי (תענית ב:).

הנף: יום הנף — י"ו בניסן, יום הנפת העומר (סוכה מא. ר"ה ל.), י"ו בניסן, שבו מניפין את העומר (מנחות סח.).

הס: לשון שתיקה. כן דרך בני אדם: הרוצה לשתק אגודת אנשים אומר שי"ט (במדבר יג ל), השלך וסלק (לפי ת"י, עמוס ו י), לשון שיתוק ודמימת חורבן (חבקוק ב כ), לשון שתיקה (נחמיה ח יא), שתוק (ברכות סג: סנהדרין סד.).

הסבה: כל מושב סעודה קרויה הסבה (ש"א טז יא). אין קבע סעודה בלא הסבה (ברכות מב.).

הסה — הפעיל: ויהס — השתיק (במדבר יג ל. סנהדרין סד.), שיתק (סוטה לה.).

הסת: שבועת היסת — לשון שימה, ששמו חכמים עליו שבועה, כמו אם ה' הסיתך בי (שבועות מ:), שבועה שהשיאו חכמים לכך להסיתו להודות... (בבא מציעא ה.).

בדפוס וילנא — „שהסיתו". והעתקתי לפי רש"י שברי"ף. בדפוס חורב — „שהסיאו".

הסתה, ע"ע סות — הפעיל.

העדפה: המותר על מזונות (ב"ק פז:).

הפוגות: חליפין והעברה (איכה ג מט).

הפך — קל: לא הפך את עינו — לא כהה ממראיתו (ויקרא יג נה).

הפוך בה והפוך בה — סלסלה ותרוממך, שבכל שעה תמצא בה חדושים וטעמים (אבות ה כב).

דהפכיה ככיתונא — כהפיכת חלוק, לעשות פנימי חיצון (ר"ה כז:).

חכאן שהופכין או מהפכין את הבגד, ביידיש — ניצעווע"ן.

— נפעל: נהפך להשמט ממקומו, מרוב רתת והרדה („נהפכו צירי עלי", דניאל י טז).

— פעל: מהפך בארעא — מחזר עליה לקנותה (קדושין נט.).

— הפעל: נהפך (איוב ל טו).

הפכפך: חוזר בדבורו (מגלה טו:).

הפלאה, ע"ע פלא — נפעל.

הפצר: פצירה פים — שיש לה הפצר פיות, כלומר פיות וחדודים הרבה (ש"א יג כא), שיש לה פיות הרבה ונקראת הפצר פיות (— איוב טו כז).

אעפ"י שיש במקרא און ותרפים הפצר יש לראות הפצר זה כאחד מחדושי רבנו, שהרגיש בחדושו וראה צורך לפרשו.

הפקר: חפצי הפקר — כלים שאין להם בעלים (ערובין מה:).

הפרכיא: עיין בפרושו לדברים ג ד, וע"ע ארגוב.

הפתק: מערכה גדולה, שעורכין ומושיבין להקצותה לסחורה שקורין ט"ש, בין של בגדים בין של צמר בין של חגבים ובשר מליח (שבת נ.). מקום כינוסן של חגבים מלוחים (ע"ז לט), מקום כינוסן [של חגבים וירקות], שהם עצורין שם זה על זה, ובלעז פיל"א (מ:).

הבלעז, גם בשבת גם בע"ז, ענינו עריַמה, צבור.

הצלה, ע"ע נצל — הפעיל.

הצן: פירש דונש אחד מכלי המלחמה הוא, ואני אומר לשון הקפות מחנות, כמו ולצנינים בצדיכם. מנחם פירשו כמו צנה וסוחרה אמתו, ואין דונש מודה לו, והתרגום... מסייע לדונש. וי"מ הוצן כמו חוצן שפירושו זרוע... ועניינו חיל (יחזקאל כג כד), גדודים ולסטים (משלי כב ה — יחזקאל כג).

הקהל: בשנה ראשונה של שמטה במוצאי יום טוב האחרון של חג, כדכתיב מקץ שבע שנים במועד שנת השמטה, כדאמרינן במסכת סוטה, היה המלך קורא בתורה ספר משנה תורה וכל העם חייבין לבוא ולהביא את טפם כדכתיב הקהל את העם, האנשים והנשים והטף, ובשבת אי אפשר ומעבירין אותו למחר (מגלה ה. בחגיגה ג — בקצור).

הקף: א) אשראי (ב"ק עט). ב) כל שיש בהיקפו שלשה טפחים -- שצריך חוט ארוך שלשה טפחים להיקפו סביב (עירובין יג:).

הקפה: אמנה (אבות ג טז).

הר: הררי טרף — ענקים טורפים הגבוהים כהרים (תהלים עו ה).

הראל: גובה גג המזבח מן הסובב ולמעלה (יחזקאל מג טו), מזבח (זבחים נג.).

הרבה: המלאכה הרבה — היא גדולה (נחמיה ד יג).

ע"ע רבה — הפעיל.

הרג: רוצח (ב"ק קיג. ב"מ נב.).

הרגל: הרגל דבר — תשמיש. הרגל — התחלה, כמו מרגילין את האדם לערוה, ממשיכין, והיינו התחלה (ע"ז יז.).

הרדוף: עץ מר שהמתיק בו משה את מי מרה (פסחים לט.).

הרה — הפעיל(?): הורה גבר — שעיבר אבי את אמי. בנקבה נוהג לומר הרתה, ובזכר נוהג לומר הורה את הנקבה (איוב ג ב).

לפי הפירוש המקובל בנין פועל הוא, כלומר נוצר בבטן. לפי רש"י כאלו בנין הפעיל הוא, ההרה, ויתכן היותו בנין פועל, ע"ד יודעתי, שושיתי.

הרה: מעוברת (בר' לח כד, מ"ב ט יב). הריות — נשים מעוברות (הושע יד א). הרת עולם — הריון של עולמית (ירמיה כ יז).

הרהור: הרהורי לבו — מה שהוא מהרהר ביום (ברכות נה:).

הרהר — פ ע ל: מהרהר אחריו — מחפה עליו דברים (סנהדרין קי.).

הרוחה: רווח ביתא, מזונות מרווחים ותכשיטין (כתובות סב.)؛ להרווחא — שלא לצמצם (סנ׳ כא:).

הרמון: והשלכתנה ההרמונה — והשלכתן מעליכן הגאוה והשררה שנטלתם, ולשון ארמי הוא בגמרא הרמנא דמלכא. ויונתן תרגם טורי חרמוני, והם הרי חושך, לשון חרם וחרבה (עמוס ד ג).

הרמנא: המושל, דהיינו ריש גלותא (ערובין נט.). הרמנא דמלכא — צווי המלך (—עמוס ד ג), מצות המלך (ב״מ פג:), שולטנות המלך (גטין נז:).

הרס — ק ל: פן יהרסו — כל הריסה מפרדת אסיפת הבנין. אף הנפרדים ממצב אנשים הורסים את המצב (שמות יט כא).

הרסנא: שומן הדגים (ביצה טז:). כסא דהרסנא — דגים המבושלים בשמנן בקמח (שבת לז:), דגים קטנים מטוגנים בשומן קרביהן ובקמח (קיח:), סעודה מועטת. דגים קטנים מטוגנים בקמח בשומן שלהם (סוכה מד:), מטוגן בשומן קרבי דגים ובקמח (ביצה טז.), דגים מטוגנים עם הקמח בשומן שלהם (יומא פד.), דגים מטוגנים בקמח וציר ושומן שלהם (כתובות ס:), דג שטיגנוהו בשומן היוצא ממנו עם הקמח (ע״ז כח.), טיגן במורייס שומן דגים עם קמח (לח.).

הרף: הרף עין — שיעור קריצת עין ברפיון ולא בחזקה (שבת לד:).

הרפתקא: הרפתקי — מקראות (בע״י — מקרים, ר״ה טז.)؛ הרפתקאות — מקראות וצרות... נסים הרבה ומופתים (קדושין לג.).

הרצאה: הרצאת דמים — זריקת דמים על המזבח (כריתות ט.).

הררי: יושב ההר (ירמ׳ יז ג), מן ההר (ש״ב כג יא).

הרת: רחמה של בהמה (ע״ז כט.) , ולדיר״א שהולד נוצר בו (ברכות מד:), וילדיי״ר שהשליל בתוכה (נז: ע״ע שלפוחית).

השבון: לא ניתן להשבון — להשבה (ערובין סב.), אינו בחזרה (יבמות מז:).

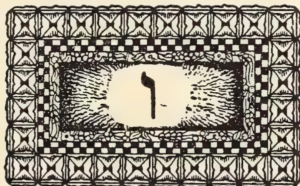
השקפה, ע״ע שקף — הפעיל.

השתחואה: כל השתחואה פשוט ידים ורגלים הוא (לפי חז״ל. בראשית מב ו).

התחברות: שותפות (דניאל יא כג).

התמהמה: עכוב (עירובין נד.).

התר: כחא דהתירא עדיף — ע״ע עדיף.

ו: אונקלי (שמות כו לא, כז י). ווי העמודים — יתדות כסף העשויין כמין אונקלות וקבעום בעמודים שבהם תוחבין לולאות קלעי החצר והמסך, וכל אונקלאות דומין לווין (סנהדרין כב).

וי: וי לה — חבל עליה (שבת קנב.).

וילון: מסך שכנגד הפתח (— שמות כו לו, שבת קלה.).

וסס, ווס — א ת פ ע ל (ארמ׳): דניתווס — שיהא צבוע (שבת עה.), דמיתווסן — ישורו במים (קיג:), איתווסאי — נתלכלך (קכד:), מיתווסי — מתלכלכין בדם (פסחים סה:).

וסת: שבדקה עצמה כשיעור וסת — מיד, סמוך לנגיעה בדיקה. ולשון וסת היינו מיד (נדה ו.).

ועד: בית הועד — בית המדרש (ברכות כד:), מקום שתלמידי חכמים מתוועדין שם ללמוד תורה (סנהדרין צז.).

ועוד: אחד מעשרים בביצה (שבת טו. לפי חז״ל בערובין פג.).

ורד: מין בושם הוא (נדה ח.).

הרא״ש, ברכות מג:, מציין את דברי רב האי גאון שהורדין אנו קורין אותן רוז״א.

ורדא: א) מרחץ של ורדים (ע״ז סה.). ב) כיתונא דורדא — מלבוש אדום שהריאה מונחת בו. ורדא על שם שקרום תחתון אדום הוא (חולין מו.).

ורדינא: סנה (שבת סז. בבא קמא פ.).

ורדינאה: נאה היה ועל שם ורדים היה נקרא. ולי נראה מאותו מקום ששמו ורדינה (ביצה כז.), נאה כורד. ל״א מקום הוא ששמו ורדינה (נדה יט:).

וריד: ורידין — חוטי הצואר שמקלחין את הדם (חולין כז.).

ושט: כפיטורי בפי ושט — ים אוקינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל, ומחברין לוחי הספינה ע״י חבלים ועקלים שתוחבין בנקביו ותוקעין אותן בדוחק לפי שהן גסין כמדת הנקב. פיסורי — חבלים. בפי ושט — הוא הנקב שהוא עגול כפי ושט (ברכות ח.). כציפורי בפי ושט — כחבל שיש בו קשר ויוצא בקושי מן התורן (מו״ק כט.), כפיטורי — שקושרין שתי ספינות יחד (שם).

ותור: דבר שהיה מותר לכל אדם ואינו מקפיד עליו (מגלה ח.).

ותיק: ותיקין — אנשים ענוים ומחבבים מצוה (ברכות ט:), המקדימין למצוות ומחזרין לעשות דבר בזמנו ומצותו (כו.).

ותיקא: מאכל קמח (פסחים לט:).

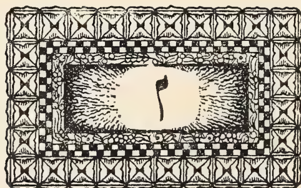
בספר הקצרת להרמב״ם פרק ג׳ (ירושלם ת״ש) מעיר המו״ל שותיקא הוא קוייק״ר בלעז, פתיתי שבולת שועל.

ויתק: חלשות (גטין ע.). ויתקין — חלשים (נדה יז.).

ותר — פעל: אבד (ב״ק ט.). מוותר נפשיה — מפקיר עצמו לעבירות (סנהדרין פא:).

— התפעל: יתוותרו חייו — יופקרו חייו וגופו (בבא קמא נ.).

כן הנוסחה בכ״י מינכן, ולפי הערוך — יתותרון מעוהי; אך בנו״ג — יותרו חייו. הגרי״פ, בהפלאה שבערכין, מציין „לפנינו איתא יוותרו חייו", ויאסטרוב במלונו מציינו כבנין נפעל. אך לא מצאתי בדפוסים אלא ביוד אחת: יותרו. לפיכך נראה לי שהוא בנין הפעל מן נתר, ע״ד דמו מותר, התיר את דמן.

זאטוט: זאטוטי לשון חשיבות, אבל נערי לשון קטנות (מגלה ט.).

זבול: מדור (חבקוק ג יא, לפי ת״י. תהלים מט טו, דה״ב ו ב), בית מדור (— בראשית ל כ). שפשטו ידיהם בזבול — שהחריבו בית המקדש בעוונם (ראש השנה יז.).

לשון חז״ל בר״ה: אין זבול אלא בית המקדש.

זבולא: זיבולא בתרייתא — השלכת עפר האחרונה שבכסוי קבורתו (ברכות ח.).

זבורא: צרעה (ע״ז יב: שבת קט:).

זבורתא: דבורה (מגילה יד:).

זבח: דבר הזבוח בסכין, דהיינו בהמה, דעוף מלוק הוא (חולין מא.). ויזבח זבח — שחט בהמות למשתה (בראשית לא נד). זבחים — שלמים (שמות יח יב, ירמיה ז כא), שלמים של חובה (דברים יב ו).

זבילא: כמין דלוסקמא (מגלה כו:).

זבינא: לוקח (פסחים לב.).

זבל — קל: יזבלני — לשון זבול, בית מדור, לא תהא עיקר דירתו אלא עמי (בראשית ל כ).

— פעל: א) מניח זבל בעיקר האילן (מו״ק ג.). ב) מסדר צרכי ע״ז להתנדב לה. לשון יזבלני אישי, ענין הנייה של חבור ואסיפה (ע״ז יח:).

זבלגן: עיניו זולפות דמעה (מגילה כד:), עיניו זבות וזולגות מים (בכורות מג:).

זבן — קל (אר׳): קנה (ב״מ מ: יבמות סג.).

— פעל (אר׳): מכר (שם). זבון וזבין תגרא איקרי? — משל הוא לאמר לשוטה לקח בדמים והזור ומכור בלא שכר ותיקרי תגר (ב״מ מ:).

זג: קליפה [של ענב] שמבחוץ, שהחרצן בתוכה כענבל בזוג (במדבר ו ד). זגין — פסולת של יקב יין (שבת מז:).

בענין חרצנים וזגים נחלקו התנאים בנזיר פרק ו, ודעת ר׳ יוסי, שזג הוא הקליפה, נראית לרוב הפרשנים, וכן נהוג.

זגא: זגי — פעמונים (נדה יז.).

זגג: עושה כלי זכוכית (פסחים נה:), מוכר כלי זכוכית (בבא קמא לא.).

זגתא: תרנגולת (בבא מציעא פו: בכורות ח:).

זד: מזדים חשך עבדך — מן הזדונות (תהלים יט יד), מזיד של פרהסיא (סנהדרין קז.).

זה: הר ציון זה שכנת בו — תקון לשון הוא כמו זו חטאנו לו, והוא כמו אשר שכנת בו (תהלים עד ב. בישעיה מב כד פירש בענין אחר: „זו היא שגרמה" וכו'); כווא כזה — כלומר דבר מועט וקל כמו זה מהו חשוב למלאותו לי מיינך במתנה (שבת עז:); מזה ומזה — מכאן ומכאן (סוטה לב. — יהושע ח).

כן לפי הפירוש שבעין־יעקב, אבל בתלמוד נאמר „מכאן ומכאן", ולראיה הובא הפסוק שביהושע „מזה ומזה לארון", ונמצא שלפי נוסח המשנה גופה פירושו של מזה ומזה — מכאן ומכאן.

זהב: א) זהוב (מ"ב ה ה, דה"א ט טו); דינר של זהב (מ"א י טז, ב"מ מד.); חתיכות זהב (כתובות סז.). ב) מראית פנים המצהיב כזהב (איכה ד א). זהבין — גחלים לוחשות אדומות כזהב (ערובין נג:). סירקון של זהב — מרוקם בחוטי זהב (קדושין לא.).

זהבי: זהבין — צורפי זהב (סוכה נא:).

אין להכריע מכאן אם היחיד זהבי, ביוד, או זהב על משקל פחה, אבל יש בתלמוד גם זהבי, ביוד ביחיד.

זהוב: דינר זהב זהוב — היינו טבוע (שבועות מ.), דינרי זהב — שהן טבועין (כתובות סז.).

זהורית: זהורית מוזהבת — טלית צבועה שני, ובה קבועין טסי זהב עד שמעמידין אותה כמין כיפה (סוטה מט:). לשון של זהורית — צמר סרוק ומשוך כמין לשון צבוע אדום (יומא לט.).

זהיר: זריז עדיף מזהיר: זהיר שיודע להזהר בשעת מעשה שלא יעבור על המצוה; זריז הרואה את הנולד ומתקן עצמו שלא יבוא לידי כך, והיינו דאמרינן בע"ז זהירות מביאה לידי זריזות (חולין קז:). כשהעבירה באה לידו זהיר להשמר שלא יכשל („זהירות", עבודה זרה כ:).

זהם — פעל: כשיש מכה באילן ונשרה קצת קליפתו מדביקין שם זבל וקושרין שלא ימות, ולא דמי האי לאין מזבלין דמו"ק, דהתם זיבול דקרקע (עבודה זרה נ:).

— פועל: מזוהם — מסריח (בכורות מא.), מוציא זיעה ומסריח (תמורה כח:).

זוהמא: זוהמא דשמשא — חום של יום המעונן (יומא כח:).

נוסחת הערוך — זיהא דשמשא, ובכ"י אוכספורד זוהרא דשמשא.

זוהמא ליסטרון: כף גדולה שמסלקין בה זוהמא של קדירה (שבת קכג:), כף גדולה שמסלקין בה זוהם של הקדירה והקלחת לצדדין (ב"מ לג.), אותו כף שבוחשין את הקדירה... על שם שמעבירין הזוהמא לצדדין (הוריות יג:).

המלה יונית, ובמשניות נאמר זומליסטרון, כתבה אחת, אך רבינו — בעקבות חז"ל — נהג „לגייר" כמה מלים לועזיות (ע"ע אפיקטוזין, אנפוריא); ב„לצדדין" תתכון ודאי לפרש „לסטרון", מלשון סטרא — צד בארמית. בב"מ נדפס „שמסלקין בו", וקשה בעיני לומר שרבינו השתמש בכף בלשון זכר ונקבה בדבור אחד.

זוב: בתלמוד הגדירו חז"ל (נדה לה:) מה בין זוב לשכבת זרע, והדברים הובאו בפרש"י ויקרא טו ב ונדה יג.

זובן: נרתיק שהגיד של בהמה חבוי בו (בכור' לט:).

זוהי נוסחת הפירוש לפי צ"ק, והיא הנכונה ולא זו שבדפוסים („נרתיק שהכיס חבוי בו"), כי הייןו כיס היינו נרתיק. גם בפירוש הברטנורה, שהעתיק לרוב מפירש"י, הנוסחה כמו ב„צאן קדשים".

זוג: מספריים (שבת צד: מכות כ:). זוג של ספרים — מספרים של ספרים והן של פרקים, וכל חד כלי באפי נפשיה הוא, ועושין המלאכה בין שניהם כריחים ורכב (ב"מ קטז.), יש להן שני סכינים להכי מקרו זוג, ויש להן חליות ופורקין אותן זה מזה (ביצה לה:).

זוגא: זוגא דסרבלא — מספריים שגוזזין בהן צמר (ב"מ קטז.), מספריים של סורקי בגדים (שבועות מו:), מספריים שגוזזים בהן בגדי צמר (ע"ז עה: „זווא דסרבלא").

כרכזי דזוזי (בכ"י אוכספורד — „כריכי דזוזי") — זוג של מחצלות שמכסים בהן פרגמטיא של ספינה, וזוזי לשון זוג לפי שהן שתים ועשויות כאהל. ובתשובות הגאונים מצאתי כרכי דזיווי ומפרש שהוא לשון ספינה (שבת יט:), מחצלות העשויות לספינות לכסות פרקמטיא שבתוכן. זוזי ספינות בלשון ארמי, כך מצאתי בתשובות הגאונים (קנו:).

הב"ח מעיר שגירסת „דזיווי יותר מתישבת לפרשו מלשון זוג, כמו דקאי מאדים בזווי" (שבת קכט:) שהוא לשון זוג. ויש להוסיף שבכמה מקומות בתלמוד גירסת הערוך זווא, ולפנינו זוגא, או זווא, כגון: חד מהאי זוגא (ברכות כב:), כל כי האי זוגא (שבת נד:), זווא (מגילה טז. במובן זוג של ספרים). וכן זווי זוזי דרבנן (שבת קיט:) פירש"י — זוגות זוגות, וגירסת הערוך זווי, גם י"ג זוגי. כיו"ב פירש זווא — זוג (ערובין לז. כתובות קה:), זוג של ספרים כעין מספריים (מגלה טז.); וכן זווי — זוגות (שבת קכט: ערובין צז.). עין לעיל „זוגא דסרבלא". לפי הערוך זווא דסרבלא, וכן בנו"ג ע"ז עה:

זוגיתא: זכוכית (גטין סח:).

זוד — קל והפעיל: א) ויזד — לשון בשול כתרגומו (בראשית כה כט. אונקלוס תרגם „ובשיל"). ב) הרשיע (שמות יח יא. נחמיה ט י).

זוודא: אגודה (קדושין יב.); צידה (תענית כא: כתובות סז:); זוודתא — תכריכין. צידה לדרך מתרגמינן זוודין לאורחא, ותכריכין הן צידה לדרך מתים (עבודה זרה יז.).

זוז: הזוז מתחלתו חמש מעות, אלא באו והוסיפו עליו שתות והעלוהו לשש (שמות ל יג), דינר

(בכורות נ: כתובות ח:), הסלע ד׳ זוזין, והזוז כמשקל זהב של משקל שני פשיטים ומחצה למשקל הברזל (בכורות מט:).

בעלי התוספות מעירים: „נראה שקבלה היתה בידו מרבותיו ומשמע שרוצה לומר דזוז הוא דינר של כסף ומשקלו כשל זהב. וכמו כן פירש בפי׳ חומש... משמע נמי שרוצה לומר דדינר כסף וזהב משקלו שוה, דסלע הוא ד׳ דינרים. אבל לא נראה לרבינו תם, דקאמר דדינר של זהב משקלו כשנים של כסף״...

דעת רבינו תם, שהוא מנמקה בכמה מקומות (ב״מ מד: בכורות נ. ועוד) היא שדינר הזהב היה משקלו כפול כשל כסף, ולפיכך היה מחירו פי עשרים וחמש, כי הזהב יקר, לדעתו, מן הכסף פי שתים עשרה בערך.

זוזא: **דינר (כתובות ח:). זוזא חיורתא — דינר של כסף צרוף (גטין סח:). זוזי פשיטי — זוזי מדינה, שמנה מהן זוז צורי (כתובות סז.).**

זוזא דסרבלא — ע׳ ערך זוגא.

זוז — קל: ומשנה לא זזה ממקומה — ומשנה ראשונה אעפ״י שחזר בו מסתימתה, מאחר שפשטה ברוב התלמידים לא היה יכולת בדורות שאחר רבי לשכחה מפיהם ולבטלה מבית המדרש והניחו את שתיהן, והמשכיל יבין שאחרונה עיקר שחזר בו מן הראשונה (שבועות ד. ועין קדושין כה.), לא עקרוה לגמרי דהואיל ונשנית נשנית, אבל אין הלכה כמותה (ע״ז לה:), לא שכחוה התנאים ולא עקרוה ממשנתם אעפ״י שחזר בו (חולין לב:).

זוח — קל: שתזוח דעתו עליו — יגבה לבו... ויטול בלא בושת (כתובות סז:), זחה דעתו — מתגאה (סנהדרין צו:).

זוט: לשון גודל ושירוע בלשון יווני, כמו שכתבו הזקנים לתלמי המלך ואל אצילי ואל זאטוטי (ב״מ כא:). זוטו של ים — מקומות בשפת הים, שדרך הים לחזור לאחוריו י׳ פרסאות או ט׳ פרסאות פעמים ביום, ושוטף מה שמוצא שם (שם, ומעין זה — בעבודה זרה מג.).

זוטר: קטן (תענית כא:), בחור (ה:); אדזוטר — בעודו בחור (חגיגה ה.); זוטרתא — קטנה (מגלה כו:). כד הוינן זוטרי לגברי — כשהיינו קטנים היינו חשובים כגברים (בבא קמא צב:).

זוית: שפה מזוית לזוית — מסוף הפה לסוף האחר (מועד קטן יח.).

זול — קל: זלת — זלזלת (שבת נה:). מה תזלי — לשון זלזול (ירמיה ב לו. לדעת הרוב שרשו אזל).

זון — קל: שזנו עיניהם — שנהנו במראית העין (שבת סד:). יזונו עיניהם — לשון הנאה כמזונות, שמשביע עצמו ממראה נוי המלאכה ונהנה (פסח׳ כו.). יושב וזן — קוצב להם מהיכן תזדמן להם פרנסתן (ע״ז ג: בשבת קז לא פירש).

— נפעל: נזונין בצדקה — בצדקתו של הקב״ה ולא בזכות שבידן; נזונין בזרוע — בזכות שבידם (ברכות יז:).

— **הפעל:** ע״ע בהמה וע״ע יזן — פועל.

זונה: שנבעלה בעילת ישראל האסור לה (ויקרא כא ז, לפי חז״ל), מופקרת (סנהד׳ פב.). אשה זונה — ת״י פונדקיתא, מוכרת מיני מזונות (יהושע ב ב).

זוע — קל: רתת (קהלת יב ג).

זועה: זוועות — הארץ מזדעזעת (חולין פו.).

לשון חז״ל בברכות נט — מאי זוועות? אמר רב קטינא גוהא; ופירש״י: בלשונם קורין רעידת הארץ גוהא.

זור — קל: א) זרו — נעשו זרים, נתרחקו (תהלים עח ל), אך זרו — לשון אכזר (איוב יט יג). ב) ויזר את הגזה — לשון מכבש, וכן לא זורו ולא חובשו (שופטים ו לח), תזורה — תבקענה (איוב לט טו).

— נפעל: נזורו אחור — אין נזירה בכל מקום אלא לשון פרישות, נסוגו לאחוריהם, וכן הוא אומר וינזרו... נזיר אחיו (ישעיה א ד).

בהשפעת הנון של נזורו פירש מלשון נזירה, כאלו היתה הנון שרשית, אך בעקרו של דבר לשון זר הוא, כמובן.

— פועל: זורו רשעים — נעשו זרים, נזורה, כמו שומו שמים, וימררוהו ורובו, רומו מעט, כלם לשון נפעל (תהלים נח ד), נעשו זרים ונתנכרו (יומא פג.).

לא זורו ולא חובשו — לפי רוב המפרשים שרשו זרה, ואף רש״י עצמו מפרש כן בישעיהו א, ונמצא שפירושו בשופטים ו סותרו.

זורו רשעים — אף זה יש מפרשים משרש זרה, אך נראית דעת רוב החוקרים שהוא משרש זור. לפי הראב״ע והרד״ק יתכן שהוא בנין קל, ע״מ אורו. לפי ריב״ג — בנין פועל, וכן דעת רבנו, ומה שכתוב „כלם לשון נפעל״ אין כונתו לבנין נפעל דוקא, כי אם לציון ההוראה הפאסיבית. ראיה לדבר — פרושו לבראשית מט כג, ובמלון חדושי רש״י, ע׳ תוך — התפעל, בררתי את הענין לאשורו.

— פולל: ויזורר — נתעטש (מ״ב ד לה).

זורה: והזורה תבקע אפעה — ת״י משחנן לשון חמום, שקורין בלעז קובי״ר [דגר]. ועיקר לשון והזורה לשון עיצור הוא, להוציא הבלוע בתוכו, כמו ויזר את הגזה, ועיצורו של זה הוא חמומו (ישעיה נט ה).

זוריון: משרת הפשתן (פסחים קז.).

זחוח: זחוחי הלב — שאין מטין את אזנם לשמוע יפה מפני רבם וסומכים על בינתם לדקדק שמועתם (בע״י — מלדקדק על שמועתם. סוטה מז:), גבוהי הלב, שלא דקדקו מפי רבם כל צרכם וסמכו על לבם (חולין ז.).

זחח — נפעל: ולא יזח — לשון נתוק, ולשון ערבי הוא כדברי דונש (שמות כח כח), ולא יהא נד ונבדל, הולך וחוזר (כח ו. מכללא איתמר).

— הפעיל: אין מזיחין אותו — אין מבדילין אותו משמועתו לאמר חזור בך (חולין ז.), אין מזחיחין אותו — לומר גאותך גרמה לך שלא הטית אוזן לשמוע דבר כהלכתו מפי רבך. ל״א [אין] מגביהין ומסלקין אותו מדבריו (חולין ז.).

זחל: מין חגב בלשון ארמי, ואין לו קרצולים בקטנותו, וגדלים לאחר זמן (חולין סה.).

זחל — קל: ירא (איוב לב ו). זוחלי ארץ — הם נחשים הזוחלים על גחונם בעפר הארץ (מיכה ז יז), זוחלי עפר — נחשים המהלכים על גחונם על העפר כמים הזוחלים על הארץ. זחילה לשון מרוצת המים על העפר, וכן כל מרוצת דבר המשפשף על העפר והולך (דבר׳ לב כד). מים זוחלין—נובעין (בכור׳ נה:).

זיג (אר׳): לשון זכוכית, לבן וצלול (פסחים עד:), צלול כזכוכית (שבת קלד.), צלול, קלי״ר בלעז, כעין מראה (חולין טז:), צלול (נדה כה.); דזיגי — צלולים, קליר״ש, לבנים קצת (חולין עו:). עד דזג — נפחו פניה וכריסה ונעשו כזכוכית (כתובות סא:).

זיהרא: ארס (ע״ז ל: גטין מה:), ארס של סם המות (נדה נה:).

זיו: א) תואר פנים (דניאל ד לג), תואר (ה ו), מראית יופי ותואר (ז כח). ב) חדש איר (ר״ה ב: יא).

במקרא גופא נאמר: בחדש זיו הוא החדש השני.

זיון: שלשה זיונין — ג׳ תגים בראש האות... אחד נוטה לימין ואחד נוטה לשמאל ואחד למעלה (מנחות כט:).

זיונא: מידי דבר אכילה (ברכות מד.).

זיז: א) זיז שדי — רמש השדה. זיז על שם שהם זזים ממקום למקום (תהלים נ יא), כל רמש השדה, ולשון זיז שהוא זז ממקומו והולך (פ יד). זיזין — כמין יתושין הן, אלא שבעדשים זיזין שמן (חולין סז:).

רש״י מוסיף כאן גם בלעז, והוא אמור גם בכנימה (חולין יג).

ב) מזיז כבודה — מכבוד גדול הזז וממשמש לבוא לה (ישעיה סו יא). ג) כל עץ היוצא מן הכותל קרוי זיז (שבת ד:), קורה היוצאת מהכותל (ב״ק פב:), קורה היוצאת מהכותל ובולטת לרשות הרבים (ב״מ פג:), קורה של עלייה הבולטת בתוך הבית (שבועות מג.). זיז שלפני החלון — בולט מן הכותל, גבוה י׳ ורחב ד׳ טפחים (ערובין צח:).

זין: סייף ורומח (ע״ז טו:). כלי זין — בית יד לרומח ונדן לסייף (שם).

זיף: דבש הזיפים — דבש שהוא עבה ויכולין לזייפו, לערב בו משקין אחרים, וזיפים משמע לשון זיוף, כדמפרש במסכת סוטה בפרק בתרא (נזיר ג.).

בסוטה מח ע״ב נאמר: מאי זיפים? אמר ר׳ יוחנן בני אדם המזייפין דבריהם. ור׳ אליעזר אמר על שם מקומן.

זיפא: בחרט — תרגם אונקלוס בזיפא, לשון זיוף הוא: כלי אומנות שחורצין בו בזהב אותיות ושקדים שקורין ניי״ל, ומזייפין על ידו חותמות (שמות לב ד. ע״ע שקד — פועל).

זיק: א) זיקות — גצין וגחלי אש הנזרקין בקלע, ויש לו דוגמא בלשון ארמי זיקוקין די נור (יש׳ נ יא. ע״ע זק). ב) זיקין — נודות (סנהדרין קח.).

זיקא: א) רוח (סוכה נא: תענית ג: כתובות עז: ע״ז כח:). ב) שחפת צוננת (ע״ז כח:). ג) נוד (ערובין מד: גטין סט:), נוד קשור (ע״ז ס.). זיקי דחמרא — נודות יין (גטין סח.).

נוד, בוז, ענינו כאן נאד, באלף.

זיר: זירים — ענפים לחים שמזרדין אותם ובעודם לחין ראויין לבהמה, ורוב בני אדם מניחין אותם לעצים (שבת קנה.).

הב״ח גורס במשנה זרדים ולא זירים, ואמנם כן פירש״י גם זרדים. ע״ע זרד.

זיירא: מכבש, כמו ויזר את הגזה (ע״ז ס.). זיירי — כלי צבעים הן. ורבינו הלוי פירש קנים שבשתי... וראשון נראה לי דזיירי לשון עוצרים הן... (שבת קכג.).

זית: זית שמן — זיתים העושים שמן (דברים ח ח), זית אגורי ששמנו אגור בתוכו (כו ב, לפי חז״ל).

לדעת ר׳ אליה מזרחי הוצרך רש״י לפרש, לפי שיש זית שאינו עושה שמן, וסברה זו הביא גם ברלינר, אך אינה נראית לי, כי הואיל ונאמר זית שמן לא יעלה על הדעת זית שאין בו שמן. קרוב לודאי שרבינו פירש כן בעקבות אונקלוס, ולפיכך גם כתב בלשון רבים, ונראה לי שהתכון להדגיש שהשמן מצטבר בזית ואגור בתוכו, ואינו יוצא דוקא ע״י כתישה. ואולי התכון לפרש שיש שמן בזיתים ולא שהם שמנים. עיין בפרושו ל„לשד השמן".

זך: שמן זית זך — בלי שמרים (שמות כז כ).

זכאי: אין לשון זכאי אלא נקי ופטור (סנהד׳ לג.).

זכה — קל: א) זכינו — זכות וטובה וריוח ותקנה היא לנו (פסחים יט:). ב) אסור לזכות בביצים — לפשוט ידו תחת האם ולהחזיק בהם. כל קנייה דהפקר זכייה קרי ליה (חולין קמא:).

זכור: א) כל זכורך — כל הזכרים שבך (שמות כג יז, לד כג).

יתכן שהכונה לזכרים הבוגרים, כשם שפירש בדברים כ יד: כל זכורה — בגדולים.

ב) והביא זכר עליו — ולא גרסינן זכור, דלא מקרי זכור אלא נקב המשכב (סנהד׳ נד:).

כונתו לומר שזכור הוא בעל תפקיד הנקבה במשכב זכר, והשתמש בנקב במקום נקבה כיון שזכר הוא ולא נקבה. כמדומה שלזה נתכון גם ר׳ יעקב עמדין בהגהתו.

ג) מעלה בזכורו — מעלה ומושיב את המת על זכרותו (סנהדריון סה:).

רבנו ראה, אפוא, את הוו של בזכורו כוו הנטיה, ואלו בעלי המלונים מביאים את הנפרד זכורו, במובן כשוף, מפני שמצאו מלה זו בתרגומים (אונקלוס לדברים יח יא, ועוד).

זכות: הוי דן לכף זכות — על כל שתשמע עליו אמור שנתכווין לטובה, עד שתדע בבירור שאינו כן (אבות א ו).

זכך — קל: זכו — יצהרו. כל לשון זך הוא צוהר (איוב טו טו).

זכר — הפעיל: א) מזכיר לבונה — מקטיר לבונה, כמו אזכרתה (ישעיה סו ג), נזכיר — לשון הקטרה ותפלה... (תהלים כ ח), לשון תפלה (ע א). ב) אזכיר את שמי — אתן לך רשות להזכיר... (שמות כ כא), אתן דעת בלבך להזכיר (— אבות ג ו), יזכר שמי על מצוותי ודברי (ברכות ו.). מזכירין גבורות גשמים — אומרין משיב הרוח ומוריד הגשם (תענית ב.).

זכר: איל (שבת נב: ר״ה כו: חולין נא. בכורות יד:).

זכרות: א) הגיד (בכורות ח. לט: מב.). ב) עיקר („זכרותא דדמא", „זכרותא דירדנא", בכורות נה.). ג) ראש הקצר [של קרדום] שמבקיעין בו עצים (ביצה לא:). ד) עצם בולט מן הראש ונכנס לתוך הקרן (של איל, — ר״ה כז:). עצם התחוב בתוך הקרנים (בכורות מד.); זכרות הטלפיים — היינו עצם שבתוך הטלפיים (שם).

זלדקן: מי שזקנו דקה והלושה (סנהדרין ק:).

זלוחאה: זלוחאי — מרביצי הבית במים מפני אבק העולה (חולין ס.).

זלות: כרום זלות לבני אדם — כשמתרומם איש הזולל בעיני בני אדם... ומנחם פתר כראם הזולל לאכול בני אדם... (תהלים יב ט).

זלזל: זלזלים — זמורות ושריגים (ישעיה יח ה).

זלזל — פעל: לא דקדק (ב״מ קז:), לא הקפיד למהות (סוטה מח.). המזלזל בנטילת ידים — שאוכל תמיד בלא נטילת ידים (סוטה ד:).

זלזלנא: זלזלני — רעבתנים (כתובות ס:).

זלח — קל (אר׳): לרבץ הבית (שבת צה.).

זלחא: זלחא דמטרא — זרם מים שבאים בכח (מגלה כח:).

זליפה: פליטה שפולטין ומזיעין שמנונית (ע״ז לה:).

זלעפות: לשון שריפה (תהלים יא ו, איכה ה י).

זלף — קל: להרביץ העפר, שלא יעלה אבק (ערובין פח.), כל מידי דשפוך קרוי זילוף (מו״ק יא:), שופך עד המיצוי (יומא נח.).

בגוף הפירוש נדפס — שואף עד המיצוי, ומן הצד רשום: ס״א שופך. גירסה זו עדיפה בעיני, והעתקתי על פיה.

זמה: עצה, כתרגומו עצת חטאין (ויקרא יח יז), עצות של רשעה (יחזקאל כב ט), עצה (הושע ו ט, משלי כד ט), עצת חטאים, עצת רעה (תהלים קיט קנ, משלי י כג. ע״ז יז:); זנות (ע״ז יז:). כל זמה שבמקרא לשון עצה הוא, יש לטובה ויש לרעה (יחזקאל טז מג. בתהלים כו יא — לשון מחשבה וכו׳).

לשון חז״ל בע״ז יז: „זימה מתרגמינן עצת חטאין", ופירש״י: „עצת הוא תרגום של זימה. וחטאין הוא תוספת התרגום, מפרש שעצה זו רעה היא, של חטא, אלמא דזימה היינו לשון עצה".

זמור, ע״ע זמר — קל.

זמורה: א) שוכת גפן (במדבר יג כג). ב) שולחים את הזמורה אל אפם — שולחים אל חוטמם ריח רע של זמורה זו שהם מזמרים ברוח היוצא מפי טבעת... ומנחם פירש ענין דופי וקלון (יחזקאל ח יז).

זמיר: א) עת שהעופות נותנים זמר וקול ערב (שה״ש ב יב). ב) זמיר עריצים — לשון לא תזמור (ישעיה כה ה).

זמירה: א) זמירות היו לי חוקיך בבית מגורי — כשהייתי בורח מפני אויבי ואגור מפניהם הייתי משתעשע בחוקיך והיו לי לזמירות לשעשעני (סוטה לה.— תהלים קיט). ב) נותן זמירות בלילה — כמו כרמך לא תזמור, שמכרית את הרשעים (איוב לה י).

לפי שאר מפרשים הוא לשון זמר ושיר.

זמם: א) זממו אל תפק — מחשבתו אל תצליח (תהלים קמ ט), לשון רסן הזומם את פי הגמל (שם). ב) טבעת של רצועה שתוחבים בחוטם בהמה שעסקיה רעים ונותנים אותו בשפתיה לתופרן יחד ולסותמן (— ברכות סג:). כמין טבעת, נוקב את חוטמו ומכניסו בתוכו (שבת נא:). מנקבין לנאקה בחוטמה ונותנין בו טבעת של רצועה, קושרין אותה ועומדת שם לעולם, וכשרוצה לקושרה לבהמה קושר רצועה ארוכה באותה טבעת וקושרין בה, ופעמים שמתירה (שבת קיא:), כמין טבעת ברזל שנותנין בחוטמה של נאקה ונמשכת בו ומתוך חוזקה אינה משתמרת כי אם בו (מגילה ו.).

זמם — קל: א) לשון מחשבה (תהלים לא יד). ואם זמות יד לפה — אם בלבך להתקוטט שים יד על פה ושתוק (משלי ל לב), שסתמת פיך מלשאול... סופך שתתן יד לפה כשישאלוך ולא תדע להשיב (לפי דרשת חז״ל. ברכות סג:). ב) זוממות והולכות — כמו בזממא דפרזלא, חבושות בבית הסהר (שבת קנב:).

פירוש זה נראה כבלתי הולם את דברי חז״ל, שכן מן הכתוב המובא שם לראיה משמע שלשון קליעה והשלכה הוא, ואולי היתה גירסת רש״י אחרת, כהערת הרש״ל.

זמן — פעל: חייבין לזמן — להזדמן יחד לצרוף ברכה בלשון רבים, כגון נברך (ברכות מה.), לברך

ברכת המזון (ברכות יז:), לברך על המזון אחריו (יומא עט:). אין מזמנין עליו — אינו מצטרף עם שלשה לזימון (ברכות יח.). מזמנין בשם — נברך לאלהינו (מגלה כג:).

— פּוּעל: מזומן — מוכן לכך (יומא סו:).

זמנא: זמנין — פעם אחרת (שבת צה: קל: כתובות כה: מכות ה: חולין קכד. נדה נג:).

זמר: מיני זמר — כלי שיר (שבת נו:).

זמר — קל: קצץ זמורות, כסח (ויקרא כה ד), מחתך ענפים יבשים של גפן („זימור", מו"ק ג.).

— פעל: זמר בכל יום — הוה מסדר למודך, אעפ"י שסדור בפיך, כזמר (סנהדרין צט:).

זמרא: לשורר בבית המשתאות (גטין ז.).

זמרה: א) מזמרת הארץ — מתורגם מדמשבח בארעא, שהכל מזמרים עליו כשהוא בא לעולם (בראשית מג יא). ב) פסוקי דזמרה — שני מזמורים של הילולים: הללו את ה' מן השמים, הללו אל בקדשו (שבת קיח:).

באלפס נאמר: „פסוקי דזמרה, ומאי ניהו? מן תהלה לדוד עד כל הנשמה תהלל יה". פרוש זה הוא המקובל, ונראה לי שרבנו בחר באותם שני המזמורים, לפי שבהם חוזרת ונשנית הרבה מלת הללו. גם בזהר פ' פקודי — כברש"י.

זן: מין (ב"ק טז). זנים — מיני בשמים (דה"ב טז יד, ב"ק טז:). מזן אל זן — משעת אסיף מזון לשנה זו עד זמן אסיף לשנה אחרת (תהלים קמד יג).

הפירוש נראה כדרוש, ובדניאל ג ה פירש זן — מין, על סמך תרגום אונקלוס.

זנאי: נואף (שבת קנו.).

זנב: זנב הלשון — סרוקה במסרק ונעשית קצרה לראש האחד כמין זנב (יומא מא:).

קצרה ענינה צרה. עין במלון חדושי רש"י ע' „קצר".

זנב — פעל: ויזנב בך — מכת זנב, חתך מילות (לשון חז"ל — דברים כה יח), נטל את זנבך (— חולין קלא:).

זנדוקא: שומר בית האסורים (תענית כב.).

זנה — קל: יצא, כל זונה תרגום נפקת ברא (יחזקאל כג מג), נפרד (תהלים עג כז: „זונה ממך").

כל לשון זנות אינו אלא לשון יוצא, נפקת ברא, יוצאת מבעלה לאהוב את אחרים (שופטים יט ב), כל מי שעוזב וממיר יראת הקב"ה בעבודת כוכבים ומזלות נופל עליו לשון זנות, שעשה דוגמת אשה מזנה ומנאפת עם אחרים (דה"ב כא יא), אין לשון זונה אלא שזינתה ויצאה מתחת בעלה לאחרים, כמו כי זנית מעל אלהיך, לשון מורדת ויוצאה מזה לזה (סנהדרין נא.).

— פעל: בשמה זינתה — המזכיר את שמה בגרר אחר תאוות זנות (מגלה טו.).

מפרש כאן זינתה כפעל יוצא.

זנוק: צינור המקלח מים מהר זקוף (זבחים כה:), קילוח (חולין לז.).

זנז (?) — התפעל: מזדנזין בדבר — מגמגמין (חולין מח.).

יש אומרים שמזדנזין הוא כמו מזדנזעין, מזדעזעין.

זנח — הפעיל: מזניחין אותו — משקצים את דבריו (חולין ז.).

זנק — פעל: מזנקת — מקלחת (נדה נט:).

זעוה: והיית לזעוה — לאימה ולזיע, שיזועו כל שומעי מכותיך ממך ויאמרו: אוי לנו, שלא יבואו עלינו כדרך שבא על אלו (דברים כח כה).

זעום: זעום ה' — מי שהקב"ה שונאו, נזוף מלפניו (משלי כב יד). ואיפת רזון זעומה — מדה קטנה שעשיריכם מרמים בה העניים ומביאים אותם לידי רזון, והיא זעומה באפו של הקב"ה (מיכה ו).

זעזע — נתפעל: נזדעזעו אבריו — נעקרה שכבת זרע מגופו (נדה מ.).

זעיר: מעט (ישעיה כח י, איוב לו ב).

זעירא: זעירא דמן חברייא — צעיר שבישיבה (תענית כד.), צעיר הישיבה. ולי נראה דאושעיא זעירא היה נקרא דמן חבריא, שמבני הישיבה (חולין לא.).

מטעם זה, כנראה, פירש בחולין יב ע"ב רק דמן חבריא — בני הישיבה.

זעך — נפעל: נקפץ, כמו נדעך (איוב יז א).

זעם: אף (דניאל יא לו). זעם לשונם — לשון קשה (הושע ז טז).

זעף: סופה, טורביי"ל (ברכות נט.).

המדפיסים שבשו את הפירוש וכרכו את שתי המלים לבלעז אחד: סופטורביי"ל. לפי „מרפא לשון" נשתבש כן גם הבלעז של אלונקי בביצה כה.

זעף — קל: זועפים — עצבים (בראשית מ ו).

זעק — הפעיל: צוה להכריז (יונה ג ז).

זפק: כיס שהאוכל נקבץ שם (חולין נו:).

העתקתי לפי תקון הגרי"פ: בדפוסים — „כרס", ולא „כיס".

זק: א) זקים — שלשלאות (נחום ג י), שרשראות (תהלים קמט ח). ב) זקים — זקוקין די נור. ד"א לשון אבני קלע, וכן בגמרא זיקתא פסיקא לן (משלי כו יח).

בנו"ג זוקתא, בוו, אך בכ"י מינכן — זיקתא, כברש"י, ושם פירש: קלעים המקַלעים באבן (בבא מציעא צד.). ע"ע זיק.

זקה: כל שיש בו זיקת תרומה — כל דבר שנותנין ממנו תרומה (בכורות כט:).

זקיף: עץ לתליה (עזרא ו יא. ב"מ פג:).

מאן דאית ליה זקיפא בדיוקתיה לא נימא לחבריה זקוף ביניתא — מי שיש לו תלוי במשפחתו לא יאמר לחברו או לבן ביתו תלה לי דג זה, שכל שם תליה גנאי הוא לו (ב"מ נט:).

זקיפה: אסקוה לזקיפה — לתלייה. זקיפה — פורק"א שצולבין בה (עבודה זרה יח:).

זקירה: קפיצה (בבא קמא כב.).

זקן: זקנים — סנהדרין (שבת נה.); זקני ישראל — מיוחדים לישיבה (שמות ג טז).

לשון חז"ל ביומא כח: זקן ויושב בישיבה.

זקנה, ע"ע שיבה.

זקף: זקפים — בני אדם עומדים בקצה המערכה לזקוף את הנופלים ולחזקם בדברים: שובו אל המלחמה ולא תנוסו, שתחילת נפילה ניסה (—דברים כ ט), בני אדם גבורים ממונים לכך שאם יפול אחד מן הנלחמים יעמידוהו ויזקפוהו ויגבירו את אנשי הצבא בדבריהם (סוטה מד.).

בסוטה — זקיפין. בירושלמי — זקופים, ברש"י לסוטה — זוקפין.

זקפא: גודל (ברכות נה:), אגודל (פסחים קי.).

זקק — קל: יזוקו — כמו יצוקו, צק לעם ויאכלו (תענית ט: — איוב לו).

— פועל: מזוקק — לבן הרבה (דה"א כט ד).

זקר — נפעל: נזקרים לאחוריהם — נרתעים (יומא לח:).

— נתפעל: נזדקרה — נזקפה לצד אחוריה, כגון פרקדנית (נדה יז:), זקפה עצמה לאחוריה (נז:).

זֵר: כמין כתר (שמות כה יא), זר אינו כלי, אלא תקון כלי לקשטו (סוכה ה.). זר זהב — סימן לכתר כהונה (שמות ל ג).

זָר: מים זרים — מים חיים נובעים, שהם זרים עד הנה מכל אדם. זרים הם נובעים וזה יוכיח אני קרתי ושתיתי מים זרים. ומנחם חבר זרים עם לא זורו ולא חובשו... ועוד יש לפתרו אם ינתשו להיות מים זרים נמאסים... (ירמיה יח יד), מים נובעים קורא זרים, לפי שעד הנה לא הכירו בהם (מלכים ב יט כד).

זרא: לזרא — שתהיו מרחקין אותו יותר ממה שקרבתם. ובדברי רבי משה הדרשן ראיתי שיש מקום שקורין להרב זרא (במדבר יא כ).

זרב — פועל: יזורבו — לשון יצורבו (איוב ו יז).

— אתפעל: מזדריב — מחליק ונשמט מידו (יומא עח.).

זרד — פעל: קוצץ זרדים לחים חדשים של שנה זו ופעמים שהן מרובים ומכחישים האילן ומתייבשין (שבת קג.), מהתך ענפים יבשים ולחים, לפי שיש לאילן ענפים יותר מדי (מועד קטן ג.).

הפירוש במו"ק סותר קמעא את פירושו בשבת, ונראה שהעיקר כפירושו בשבת, שאלמלא כן אין הבדל בין מזרד למקרסם. ע"ע קרסם.

זרד: זרדים — מין קנים הם ובעודן רכים זורדין אותם למאכל אדם, נתקשו מעט ראויין למאכל בהמה, יבשו עומדין להסקה (שבת קג.), מין קנים הם שמזרדים כשהן רכים ואוכלים אותם (קכו:), מין קנים הם ואוגדים אותם ובעודם לחים בהמה אוכלתן ולכי יבשי עומדים להיסק (סוכה יב.).

ע"ע זיר. הבלעז של זרדים הוא כבלעז של בקנה אחד, בפרשת מקץ.

זרדתא: אילנות של עוזרדים, ולא היה פריים חשוב להם, וקוצצין אותם לעצים (כתובות עט.).

זרה — קל: ויזר — לשון נפוץ, וכן יזורה על נוהו גפרית, כי חנם מזורה הרשת (שמות לב כ), מגביה התבואה ברחת (בבא קמא ס.).

— פעל: וזרוה — ונפצוה (ירמיה נא ב), יזרו דעת — יכתירו דעת, כמו זר זהב (משלי טו ז. לפי רוב המפרשים ענינו הפצה). ארחי ורבעי זרית — דרכי ורבצי ושכני סבבת מחיצה... לשון זר זהב סביב, וכן חברו מנחם. ורבותינו דרשו על טפת תשמיש... לשון זורה התבואה לברור את הפסולת שבה (תהלים קלט ג. וכן פירש בנדה ל"א בעקבות חז"ל: בירדת בנפה).

— פועל: לא זורו — אבקת סממני תחבושת, לשון יזורה על נוהו גפרית. ומנחם פירש לשון רפואה, כמו אין דן דינך למזור (ישעיה א ו. ע"ע זור — קל).

זְרוֹעַ: א) מן הפרק של ארכובה עד כף של יד (דברים יח ג. עפ"י המשנה בחולין). ב) עזר (ירמיה יז ה), עוזרים (יחזקאל לא יז: „וזרועו ישבו"), חוזק (ש"א ב לא), כח ועזרה (תה' פג ט). זרועות הנגב — חיילות הנגב (יחזק' כג כד — דניאל יא). זרועות השטף — גבורים, שהיו שוטפים וחזקים (דנ' יא כב). זרועי תורה — עומק סברא ולסמוך טעמי תורה שבעל פה על מדרש מקראות ואותיות היתרים ולשונות המשתנים במקרא (סוף סוטה).

זֵרוּעַ: זרועים — מין קטניות (דניאל א יב).

זרע זרוע, ע"ע זרע.

זרז — פועל: מזורז — חזק ובריא (נדה לא.).

זרז: חגורה („זרזי תאנה", ערובין יח:).

זרזא: חבילה (שבת ח:).

זרזיף: לשון טיפים (תהלים עב ו), התזת טיפי שופכין (יומא פז.).

בשני המקומות מציין רש"י את מציאות הזרזיף בעברית ובארמית.

זרזיר: זרזיר מתנים — לא ידעתי מהו, ולפי המשמע היא היה תשושת מתנים (משלי ל לא).

זרח — קל: זרח בחשך אור — כמו הזריח. ומדרשו הוא עצמו נעשה להם אור (תהלים קיב ד).

רבנו חושב, אפוא, כאן את זרח כפעל יוצא, ולא כן דעת רב המפרשים.

זריד: מין מאכל חטין (יומא מז.).

זריז: כהנים זריזים הם — בקיאים הם בכל ואין צריכים סימן (שבת קיד:). זריזות — זריז ונשמר קודם לכן שלא תבוא עבירה לידו (ע"ז כ:).

ע"ע זהיר. „כהנים זריזים הם" יש הרבה בתלמוד, ולא פירש אלא בשבת.

זריקה: **לא זריקה בכלל שפיכה ולא שפיכה בכלל זריקה — כל זריקה מרחוק משמע, שזורק מן הכלי למזבח למרחוק; שפיכה — עומד אצל היסוד ושופך (זבחים לז.).**

ע"ע זרק — קל וע"ע שלשול.

זרם: **קלוח מטר סוחף (ישעיה ל ל), קלוח, שטף (חבקוק ג י).**

זרם — קל: **הטף... לשון שטיפה (תהלים צ ה).**

זרם בבנין קל יש רק בכתוב זה שבתהלים ובהוראת פעל יוצא. בלשוננו שגור כפעל עומד, ועיין במלון חדושי רש"י ע' זרום וזרם בבנין קל.

זרמה: **קלוח הזרע (יחזקאל כג כ).**

זרנוקא: **נאד (בבא מציעא קג:).**

זרע: **א) גרעיני כל פרי שמהן האילן צומח כשנוטעין אותו (בראשית א יא). זרע הארץ — דגן (ויקרא כז ל). ב) זרע זרוע — זריעה של מיני זרעונין. זרוע שם דבר הוא, כמו ויתנו לנו מן הזרעונים (ויקרא יא לז). ג) חצי תשרי ומרחשון וחצי כסלו (לפי חז"ל. בראי ח כב). ד) זרעם — אמו (קדו' ע.).**

בקדושין דרשו חז"ל את הכתוב בנחמיה — „ולא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם אם מישראל הם" — זה אסופי שנאסף מן השוק (בע"י נוסף על זה: שאינו מכיר לא את אביו ולא את אמו). רש"י מפרש שם: בית אבותם — אביו; וזרעם — אמו, גירסתו בגמרא היתה, כנראה, כגירסת הע"י, אך קשה לברר את מקור הפירוש וזרעם — אמו. המהרש"א אומר שכנראה דרש „אם מישראל" מלשון אֵם, בצירה.

זרע — קל: **וזרעו — כלומר ששתלו (מנחות ע.).**

לכאורה קשיא למה פירש? נראה לי מפני שבתלמוד אמורה שם בבצל לשון שתילה. ואולי התכון שלא יטעו ויקראו וזרעו, כמו וזרעו במים רבים, כלומר הזרע שלו.

זרעון: **אין זרעונים חליפי לחם אלא חליפי תבשיל (— דניאל א ה).**

זרעית: **זרעייתא — משפחות (קדושין ע:).**

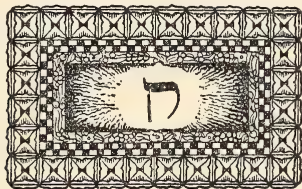
זרף — פעל (ארמ'): **מיזרף זריף — מנפה (שבת קלד.), עושה חבורה (ע"ז כח:), עושה חבורה. ל"א מעלה נפח (יבמות ו:), עושה חריצים בבשר ומכאיב המכה (חולין עז.).**

זרפא: **נפח מכה (שבת סז.).**

זרק — קל: **ענין הזאה (שמות כד ח). לא יזרוק ברכה מפיו — במהירות שדומה עליו כמשא (ברכות מז.). אהל זרוק — אהל המיטלטל (ערובין ל:), אהל המיטלטל ונזרק (חגיגה כה.).**

— **נפעל: נזרקה מפי חבורה — כולם הודו בדבר זה (פסחים סד.).**

זרת: **אצבע קטנה (כתובות ה: מנחות יא.).**

חב: בחובי — **במחבואי (איוב לא לג. עיין „אֵב").**

חבא: מחבוא, **אוצר לימות החורף (ב"ק קא:).**

חבא — הפעיל: החביא דבריו — **לא אמרם כמות שהם (סוטה לד:).**

חֲבָה: **לשון מחבא (סוכה מ. ע"ע חב).**

חָבוּי: **טמון (מנחות סג.).**

חֲבוֹל: **א) עבוט (יחזקאל לג טו). ב) לשון השחתה (נחמיה א ז).**

בנחמיה — חבל — חסר ו. ואולי הוא שם הפעל.

חבולה, ע"ע חבל — קל.

חָבוּר: **נצמד (הושע ד יז).**

חֲבוּרָה: **בני חבורה — הולכין בדרך או יושבין בבית אחד איש לסעודת עצמו (ב"מ עה.). בחבורה — נראה לי יום אסיפה או יום ועד היה להם שקורין חבורה (מכות כא:).**

חַבּוּרָה: מכה **שהדם נצרר בה ואינו יוצא, אלא שמאדים הבשר כנגדו (שמות כא כה), לשון חבלה (ישעיה א ו).**

חבט — קל: **השפיל ענפים למטה... כל לשון חבטה שבש"ס לשון השפלה, והמפרש חבטה תלישה או שליפה טועה... (סוכה ט:), לשון נענוע (מד:). סיד חבוט — סיד הנימוח במים הרבה (שבת פ:).**

חביב: חביבי — אחי אבי (עירובין יב: מכות יא.). דודי (מכות ג: יא. חולין לב.).

חביל (ארמ׳): חם (שבת פו:), נתחמם (ב״מ צז.).

חבילה: נתפרדה חבילה — אהבתנו, שנקשרה נפש בנפש (עבודה זרה יא.).

חביץ: חביץ קדרה — מין מאכל קפוי כמו חלב שחבצוהו בקיבה כך עושין מאכל קפוי בקדרה... (ברכות לז:).

חביצא: א) כעין שלקוק, שמפררין בתוך האלפס לחם (ברכות לז:). ב) חביצא דתמרי — תמרים המדובקין יחד קרי חביצא (ב״מ צט:).

לפי רב האי גאון חביצה הם פירורין, מחוברין יחד ע״י דבש או מרק בלי בשול, וכן הובא בתוספות, ברכות לז:

חבית: חבית של שייטין — כלי של גומא שאורגין אותו ועושין כמין חבית ארוכה ולמדין בו לשוט (ביצה לו:). כל חביות שבתלמוד כדים של חרס הן (עבודה זרה ס.).

חֶבֶל: א) חבל מדה — חוט למדוד (זכריה ב ה); פתיל (אסתר א ו). ב) חבל ארגב — בית פלך, הפרכיא (דברים ג ד). חבל הים — ספר ימא, כלומר הסמוכים לים. ולשון חבל מדת הקרקע היא, שמודדין בחבל (צפניה ב ה). משליך חבל — חולק נחלה, שכן דרך לחלק נחלה בחבל המדה (מיכה ב ה). ג) חבל זה לשון גורל הוא, וכן ת״י (צפניה ב ז. וכן יהושע יט כט, תהלים טז ו — „חבלים נפלו לי בנעימים״, איוב כא יז, לו ח). ד) חבל נביאים — ת״י סיעה, וכן חבלי שאול (ש״א י ה); חבלי רשעים — סיעות של רשעים (תהלים קיט סא); חבלי מות — מחנות אויבים (יח ה), חבורות אויבינו המבקשים להמיתנו (קטז ג); וחבל נמרץ — לשון אגודה, סיעה (מיכה ב י). חבלי שאול — כתרגומו משרית (מחנות, ש״ב כב ו, וכן יז יג. תהלים יח ו).

חֲבָל: צירים וחבלים — לשון יסורי אשה הכורעת לילד, שצירי דלתי בטנה מתפרקים להפתח (ישעיה יג ח); חבליהם — חבלי לידה (איוב לט ג); חבלים — צער (נדה לא.).

חִבֵּל: תורן הספינה (משלי כג לד).

חֲבָל: הפסד ועגמת נפש הוא (יבמות קכב.), הפסד, לשון אהה. כל חבל לשון צער וקבל הוא (סנהד׳ נט:), כל חבלה שבש״ס לשון חבלה והפסד הוא (חולין ע:). חבל על דאבדין ולא משתכחין — הפסד גדול יש על גדולים שאבדו ואיני יכול למצוא חסידים אחרים כמותם (סנהדרין קיא.).

בסנהדרין נט העיר הגרי״פ שצריך להיות הספד ולא הפסד, אך אין תקונו נראה כלל, והערתי על כך בהקדמה לכרך א עמוד יז.

תשפך חבל — לשון חבילה, כלומר תשפך יחד (פסחים כ:).

בב״ק נאמר „תשפך הכל״, אבל אין לשבש את הגירסה „חבל״, ואולי היא הנכונה, ולשון הפסד הוא. הערוך גורס הבל, ופירש שענינו לאלתר.

חבל — קל: א) למשכן על החוב (דברים כד ו). כל לשון חבלה אינו משכון בשעת הלואה, אלא שממשכנין את הלווה כשמגיע הזמן ואינו פורע (שמות כב כה). בגדים חבולים — זוקפים מלוה על העניים וממשכנים אותם ועושים בגדיהם מצעות (עמוס ב ח). ב) לשון השחתה (נחמיה א ז).

— נפעל: יחבל לו — מתמשכן עליו (משלי יג יג).

— פעל: א) עשה חבורות, אגודות... וכן ת״י לשון סיעה (מיכה ב י). ב) יְחַבֶּל און — לשון הריון ולידה (תהלים ז טו), חבלתך אמך — לשון חבלי יולדה, באו לה חבלים ממך (שה״ש ח ה, סוטה יא:).

חבס — נפעל: הוכה מכות רבות ולא נפחת ולא ניקב הקרום, דמינצי״ר בלעז (חולין מב:).

בדף נב פירש רק בלעז.

חבץ — פעל: מעמיד החלב בקיבה. ולי נראה מחבץ עושה כמין כלי גמי ונותן הקפוי בתוכו ומי החלב שהן נסיובי נוטפין (שבת צה.), מעמיד החלב ועושה ממנו חביצין שקורין מטונ״ש (פסחים סה.), [עושה] מיני הריצי חלב (בבא מציעא פט.).

חובצא: חובצא דתמרי — לאחר שעשו בהן שכר ונשאר הפסולת. אי נמי נידוכין הרבה כדי לעשות מהן שכר (כתובות פ.).

חבצלת: שושנה (שיר השירים ב א).

חבק: א) ענקי רצועות שאינן מוזהבות... צינגל״א לאסור בו סוס (שבת נז.), צינגל״א של סרגא ואוכף ועושין אותה מנוצה של עזים טווי ואריג (סד.).

ב) עד מקום חבק — כמדומה לי שהוא קפץ הירך והשוק... וחבק היא מתיחת הגידין שחובקין הירך והשוק יחד סמוך לאותו קפץ (נדה נח.).

גם בשבת קנד ע״ב כתב: מסמר קטן כעין שעושין לחבק שקורין צינגל״א.

חָבֵר: חבר טוב — אשה טובת מראה (שבת סג.).

הברים — שוים בעצה אחת (שופטים כ יא).

חברייא — בני הישיבה (חולין יב: לא. פב.), בני מחלוקתו (שבת קטז). זעירא דמן חברייא — צעיר הישיבה. ולי נראה דאושעיא זעירא היה נקרא דמן חברייא שמבני הישיבה (חולין לא.).

ע״ע זעירא. לפי התוספות, חולין יב:, חברייא שם מקום הוא.

חֶבֶר: א) חבר עיר — צבור, חבורת עיר (ברכות ל. וכן חולין צד.), חבורת צבור (ר״ה לד:). ב) תלמיד חכם המתעסק בצרכי צבור (מגלה כח:).

לפי הפירוש במגלה נראה שקריאתו היתה חבר עיר, החית בחטף פתח והבית בצירה. גם בערוך הובאו שני פירושים: גדול העיר; צבור, מקום שמתחברין בני העיר.

ג) חובר חבר — מצרף נחשים או עקרבים או שאר חיות למקום אחד (דברים יח יא), יודע ללחוש את הנחשים (תהלים נח ו), מחבר חיות ובהמות נחשים ועקרבים למקום אחד ע״י לחשים (סנ׳ סה.); חבריך — לשון כשפים (ישעיה מז ט).

חָבֶר: א) מכשף, לשון חובר חבר (איוב מ ל), לוחש נחשים (ע״ז יח:), יודע ללחוש (יבמות קכא:). חבר גדול — מאסף חיות ובהמות גדולות (סנ׳ סה.), מחבר חיות גדולות ומצמדן יחד (כריתות ג:). חבר קטן — מחבר שקצים ורמשים (סנהדרין סה.), לחיות קטנות לוחש ומחברן בכשפים (כריתות ג:). ב) חברים — אומה הסמוכה לפרסיים ומשחיתים הם וטרפנים הם יותר מפרסיים (קדושין עב.), אומה מבני פרסיים (שבת יא.), שם אומה שהיתה עם פרסיים (מה.), אומה רשעה שהיו בימי פרסיים וכופין את ישראל לעשות מלאכתן (ביצה ו.).

הב״ח מעיר על ההבדל בין שני הפירושים.

חברייא — פרסיים רשעים ומבזין ואינם מכירין כבודם של ישראל (יבמות סג:), פרסאי (גטין יז.).

חבר — קל: היחברך — היוכל להדמות לך (תהלים צד כ); חבור עצבים — נצמד לע״ז (הושע ד יז).

— פועל: כעיר שחוברה לה — להיות כמותה (תהלים קכב ג), שהיא כיוצא בה, חבירתה ודוגמתה (תענית ה.).

חבש — קל: לשון קשירה (ויקרא ח יג), לקשור שברי עצם זה עם זה, כמשפט הרופאים (יחזקאל לד ד). חובש — שופט, שהוא חובש את הנדונים בבית הסהר (ישעיה ג ז).

— פעל: לשון קשירה, שקושרין עצם הנשבר (יחזקאל ל כא), לשון רפואה (ישעיה א ו). חבש... ס״א תקן (איוב כח יא).

חבתין: חצי עשרון למנחתו של כהן גדול שקרב עם התמידין בכל יום... על מחבת בשמן תעשה לכך קרוי חביתין (יומא כה.), מנחת מחבת, על שם מחבת קרי להו חביתין (מנחות נ:).

חג: חגיגה (סוכה ט.), סוכות (אבות ה ט). אסרו חג בעבותים — הזבחים והחגיגות שהיו נקיים ובדוקין ממום קושרים בכרעי מטותיהם עד שיביאום לעזרה בקרנות המזבח (תהלים קיח כז), הביאו זבחים ושלמים הרבה לשמוח (פסחים קיט.).

חגא: לשון שבר, אימה ופחד (ישעיה יט יז), נקיק, והוא לשון שבר (שיר השירים ב יד).

בשיר השירים פירש „בחגוי הסלע״, וכן פירש בעובדיה ג, ובשניהם הדגיש שאין תימה כי היחיד חגא והרבים חגוים, וכן קצה — קצוי. ע״ע חגו.

חגב: א) עגבות (לפי חז״ל. קהלת יב ה). ב) ארבה, כתרגומו (תענית יד.).

חגג — קל: א) תחוגו— קרבן שלמים לחגיגה (ויקרא כג לט); שלא חג — שלא הביא חגיגתו (חגיגה ט.). ב) יחוגו — לשון שבר הוא, וכן בחגוי הסלע, וכן... לחגא (תהלים קז כז).

חגו: חגוי סלע — כמו לחגא... (עובדיה ג), נקיקים והוא לשון שבר. ודומה לו יחוגו וינועו, לחגא... (שיר השירים ב יד).

חגור: אזור (משלי לא כד), על חלוקו מבפנים (בנגוד לפונדא. שבת קכ.).

חגורה: היקף של חבלים (ערובין כב:).

חגיגה: שלמי חגיגה (מגלה ה. חגיגה ב.).

חגר — קל: א) חגר מתניך — כל חגירת מתנים לשון זירוז וגבורה הוא, לפי שהוא שליח לדבר הסכנה (מ״ב ט א), חגירת מתנים הוא זירוז כח (ישעיה מה א).

גם „תאזר מתניך״ (ירמיה א יז) פירש: לשון זירוז כאיש חיל.

חגרהו על מתניך — הדבק בו, שסופך ליהנות מתלמודו (שבת סג.). חוגר צדעי — קושר (נדרים מט:). ב) ויחגרו ממסגרותם — לשון פסחים (ש״ב כב מו). ג) שארית חמות תחגר — לשון עכבה בלשון משנה: פגימת הסכין כדי שתחגור בו הצפורן. ויש עוד לפתור כמשמעה לשון חגורה (תהלים עו יא); שתחגור בה צפורן — שתעכב בה (בכורות לז:).

חד: חריף (ברכות נט.). מימיו חדין וקלין — חריפין וקלין לשקול במאזנים וטובים לשתות שאין מכבידין את הגוף (ברכות נט:).

חוד: הודו [של ארז] — צדו, כלומר רוחבו של אילן (בכורות נז:). בחודא דכובעא — בעליונו של כובע, בגגו (חולין יח:).

חדד — פעל: מחדדין זה לזה בהלכה — שואלין ומשיבין ולא לקפח אלא להתחדד (שבת סג.), יהיו מחודדין בפיך — חזור עליהם ודוק בעומקם (קדושין ל.).

כן בפירוש שבעין־יעקב, וברש״י לגמרא — ובדוק בעמקם.

חדה — קל: שמח („ויחד יתרו״, שמות יח ט; „אל יחד״, איוב ג ה; „וחדי״, ביצה לח:).

חִדּוּד: חדודין חדודין — קמטין קמטין (סנ׳ צד.).

חַדּוּד: חדודי חרש — זהרורי שמש (איוב מא כב וחולין סז:).

חדוה: שמחה (ביצה טו:).

חדוק: חדוק של קרויה — חתיכה של דלעת יבשה (חולין נז:).

חדוש: חדוש הוא — תימה הוא ודבר חדוש שאינו מצוי (פסחים מד:).

חדל — קל: פסק (בראשית יח יא), מנע עצמו (תהלים לו ד), נמנע מן (איוב ג טז). מה חדל אני — מתי נהיה אנחנו חדלים ממנה (מן הצרה, תהל׳ לט ה), באיזה יום אני חדל ובטל מן העולם (שבת ל.).

חדק: קוצים (מיכה ז ד, משלי טו יט, ערובין קא.). חדקי — חיתובים סביב למנורה (שבת מו.).

חדקאה: משול כקוץ (ערובין קא.).

חדר: חדר מבפנים ופרוזדור מבחוץ — שניהם זה אצל זה בעובי גופה [של אשה], חדר לצד אחוריה ופרוזדור לפניה, וכותלי רחם למטה באמצע פרוזדור ודרך שם דמים יוצאים (נדה יז:). חדרי בטנה — מקור דמה (שבת לא:).

חדש: א) ראש חדש (במדבר כט ו). ב) לבנה („שהחודש מתכסה בו", ביצה טז.). ג) שלשים יום (נדרים ס.), כ"ט ימים (סנהדרין יא.).

בתוספות לסנהדרין נאמר שחודש יתכן גם בן שלשים יום, אבל כאן — שנאמר „רצו חודש רצו שלשים" — ברור שהכונה לכ"ט יום.

חוב — קל: חב לאחרים — מפסיד את האחרים, כמו אין חבין לאדם (בבא מציעא י.).

— התפעל: מתחייב בנפשו — כלומר הוא גורם לעצמו (נדה יז.), מסתכן בנפשו (אבות ג ז).

בתלמוד שם נאמר — מתחייב בנפשו ודמו בראשו; מהרש"א עומד על כפל הלשון ויגע לפרשו, אך דבריו דחוקים. הטעם פשוט לדעתי: מתחייב בנפשו, כלומר עלול לבוא לידי סכנה, ואלו דמו בראשו ענינו הוא אשם באסון שכבר קרהו.

חוב, חב: תפירה במחט (ב"ק קיט: עיין „חכה").

חובה: דברי תורה לא יהו עליך חובה — כאדם שיש לו חוב ואומר מתי אפרענו ואפטר, כך לא יאמר אדם אשנה פרק אחד ואפטר, שאי אתה רשאי לפטור עצמך מהם (מנחות צט:).

חובל: קרש רחב יש בראש הספינה אל מול התורן, ובו מהפכין את הספינה לכל צדדיה ומכוונין אותה אל הדרך, ורב החובל אוחז בו, ובלשון משנה קברניט, ובלשון לעז גובריינא"ל (יחזקאל כז ו), אוחז הקברניט לכוין ולישר האניה (כז ח). רב החובל — שר המלחים, שאף הם נקראים חובלי הים (יונה א ו).

מפירושו לפסוק ו ביחזקאל כז קשה להכריע אם התכון שהקברניט הוא הקרש או האוחז בו, אבל פירושו לפסוק ח מעיד שכוונתו היא כי הקברניט הוא הקרש או ההגה, ולא האוחז בו, וקצת תימה בדבר זה.

חובר: בחוברין — בחבירין (מנחות צד.).

חובר כאן ענינו לא סתם חבר אלא נוטל חלק, משתתף. גם במשנה, מנחות ט ט, נאמר לפי נוסחת כ"י מינכן: אחד מניף לכל החוברים. בנו"ג לכל החברים.

חוברת: קבוצת חמש היריעות (שמות כו ד).

חוג: לשון מחוגה, עוגל קומפ"ש בלעז (יש' מ כב, וכן איוב כב יד וכו י). לשון היקף (משלי ח כז).

חוג — קל: סיבב (איוב כו י: „חוק חג על פני מים").

חוה — הפעיל: מראה (ב"ק פו.). אחוי לי שינך — לשון שחוק, שהשוחק שיניו נגלים (כתובות קיא:).

— פעל: לשון הגדה (תהלים יט ג), הגיד (איוב לו ב).

חוזאה: מגיד (פסחים קה:).

חוזה: א) חזון (מ"ב יז יג). ב) עשינו חוזה — גבול. וכן מחוז חפצם, וכן מחזה אל מחזה, כולם לשון גבול הם וקיצונו של דבר (ישעיה כח טו).

רבינו מטשטש את התחומים בין חוז לחזה. בענין חוזה לא הודו לו המפרשים, אבל בענין מחזה יש נוטים לפרושו, שהוא לשון גבול.

חוח: א) קימוש וחוח — מיני קוצים הם (ישעיה לד יג), בחוחים — מקום קבוצת חוחים (ש"א יג ו), חוחי — גדר של היזמא (גטין ע.). ב) חוח באהליהם — מיני חיות תרגם יונתן (הושע ט ו). ג) ובחוח תקוב לחיו — כלי של ציידי דגים (איוב מ כו).

הפירוש בהושע תמוה קצת, שהרי גם שם בא חוח יחד עם קימוש.

חוט — פעל (ארמ'): חייט — תפר (בכורות ח:).

— אפעל: יחיטו — לשון פתיל, כמו אם מחוט, שהם תופרים ומחברים הכתלים זה עם זה (עזרא ד יב).

חוטרת: חלדרוב"א שיש לכל גמלים על גביהם (שבת נד.).

גם דבשת לועז רבנו חלדרוב"א.

חויא: נחש (ברכות יב:).

חוכא: שחוק (ערובין סח:).

חוכר: מקבל שדה בכך וכך כורין לשנה, בין עושה ובין אינה עושה (ב"מ קא. ע"ע חכיר).

חול: א) עוף ושמו חול, ולא נקנסה עליו מיתה (איוב כט יח). ב) מקום שנוטלין חול לבניין (כתובות עט:).

חוֹל: חולי ארץ — המחולל ארץ. יוד יתרה בו, כמו מגביהי, משפילי, ההופכי (תהלים קיד ז).

רבנו ראה, אפוא, מלת חולי כשם-עצם ממשקל צור, אך לא הודו לו המפרשים, כי הכל פירשו חולי כצווי לנקבה, וכן בת"י.

חול, חיל — קל: א) יחילו — יבהלו (יש' כג ה). ויחל — ויתחלחל (דה"א י ג), חולי — לשון חלחלה, כמו כי החזיקך חיל (מיכה ד י), ותחל הארץ — לשון חיל כיולדה (תהלים צז ד). לבי יחיל — דואג (תהלים נה ה). ב) חלה לטוב — קוותה לטובה (מיכה א יב). ג) וחלה חרב — ותנוח (הושע יא ו), יחולו על ראש יואב — ינוחו (ש"ב ג כט). ד) יחילו דרכיו — יצליחו (תהלים י ה, וכן איוב כ כא, ברכות ז: מגלה ו:).

— פּוֹלֵל: א) מחולל כל — ברא את הכל (משלי כו י), תחולל — תוליד ותברא (כה כג), חוללה ידו — לשון חיל וצרה. ל"א יסדה (איוב כו יג). יחולל אילות — יפחיד ויחיל. ל"א קריא"ה בלעז, כמו לפני גבעות חוללתי (כלו' לשון יצירה. —

תהלים כט ט). מחוללך — מוציאך מרחם, לשון יחולל אילות, חיל כיולדה (דברים לב יח). ב) ותחולל לו — וקוה לתנחומין (איוב לה יד). ג) מחוללת תנין — לשון הרג חלל (ישעיה נא ט).

הפירוש ליחולל אילות, שהובא בדברים, נראה כעדיף משאר פירושים, וגם בת״י לשון לידה הוא, ובתהלים לא פירש כן.

לפני גבעות חוללתי — נבראתי (משלי ח כה).

— ה ת פ ו ל ל : א) סער מתחולל — משתכן, מחזר לשכון (ירמיה כג יט. עיין ערך גור — התפולל). ב) התחולל לו — לשון תוחלת (תהלים לז ז). ג) כל ימי רשע הוא מתחולל — מתאונן, לשון אנינות (איוב טו כ).

חולה: כחוש ותשוש כח (יומא פב.), מסוכן למות (בבא קמא קיב:).

ביומא פירש כן, לפי שהכונה לא לחולה ממש, הפטור מן התענית.

חולָה: חולת המחוז — סביבות עיר. חולת כמו מחול הכרם, ומחוז עיר. ל״א מחוז שם מקום (ערכין יד.).

חולל: א) שרים כחוללים — לשון מחוללים (תהלים פז ז). ב) חולל אילות — לשון חיל יולדה (איוב לט א).

חולסית: מקום אבנים דקות (מגלה ו: בע״י ובדפוסים ראשונים), מקום שאינו ראוי לזריעה ונוטלין משם אבנים (ערכין לב.).

חום: שהום דומה לאדום, רו״ש בלעז (בראש׳ ל לב).

חומה: עיר חומה — עיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון (ויקרא כה כט, לפי חז״ל), בחומה היא יושבת — כלומר בעיר חומה (ערכין לב. — יהושע ב). חומותים — חומות כפולות (יש׳ כב יא).

חומטון: ארץ מלחה ומשמרת את הפירות מהתליע (שבת לא.), מלחה ומתבקעת (נד.).

חוֹמֶץ: חומס (תהלים עא ד).

חומרתא: א) פרח (גטין סט.). ב) קשר (שבת נז: סב.), בוטו״ן (גטין סט:). ג) אבן (גטין סט:).

חומרתא דקטיפתא — קשר שעושין לרפואות, קיטוף עין רע שלא תשלוט (שבת נז:). חומרתא דמדושא — קשר של בושם; טבעת שהותמה ממין אחר, ואמרינן במס׳ שבת היא של אלמוג וחותמה של מתכת... (ערובין סט.), טבעת היא של מתכת וחותמה של אלמוג (מועד קטן יב:).

חומרתא דפילון — ע״ע פילון.

חומש: חומשים — ספר תורה שאין בו אלא חומש אחד (מגילה כז.), יש ספרים שהן עשויין כל חומש לבדו, וכולן בגליון (כו:); שני חומשים — ב׳ חמישיות של ספר (קדושין לג.).

בקדושין אמור הדבר בספר תהלים, ובעלי התוספות מעירים כי חמשה חומשים יש בספר תהלים כמו בשל תורה (לפי החלוקה המקובלת בספרינו).

חוף: כתרגומו ספר, מרק״א בלעז, מקום הנמל שאניות מביאות שם פרקמטיא (בראשית מט יג).

חוף — ק ל: חפין — משפשפין (שבת נ.).

חף — נתחכך (גטין סח.), דחייף — מתחכך (יומא פד.).

שתי הדוגמאות, מגיטין ויומא, בארמית. ע״ע חפף — קל.

חופיא: אשקוב״א שבו מכבדין את הבית (ב״ק צו.), אשקוב״א שבו מכבדין את הבית, ועושין אותה מעלין של לולב התלושין מהשדרה ואוגדין מהן הרבה ביחד (סוכה לב.).

חוץ: א) שוק (ירמיה ו יא, ט כ). ב) חוץ ממני — מבלעדי (קהלת ב כה). עדיין רוב תקופת טבת מבחוץ — עדיין רוב התקופה לבוא (ר״ה יד.), חוצה לארץ — שאר ארצות לבד מבבל (וכמובן גם חוץ מארץ-ישראל. ערובין כא.). חוץ משל חמיה — תוספת שהוסיף לה החתן (כתובות סו:).

נראה שכונת הפירוש היא שהכסף עבר לרשותה ולא נמצא ברשות חמיה. ואולי הכונה גם שאין „חוץ" משמש כאן למעט אלא לרבות, וכבר עמדתי על כך באחד ממאמרי (ב„משמר", י״ג כסלו תש״ה).

חווק: שני חווקין, כמין שתי שליבות סולם המובדלות זו מזו ומשופות ליכנס בחלל האדן, כשליבה הנכנסת בנקב עמוד הסולם (שמות כו כה).

חוק — פ ע ל (ארמ׳): חייק — חותך (בכור׳ כט:); וליחייקיה לגוויה — יחקוק בתוכו חקק (שבת קט:); חייקי ליה דוכתא — מנמיכין לו מקום (מו״ק טז:).

חוֹר: חור כרפס ותכלת — מיני בגדים צבעונים (אסתר א ו). חרי חרי — מעשה מחט, מלאכת המצעות היתה עשויה נקבים נקבים (מגלה יב.).

רב ושמואל חולקים בענין חור: „רב אמר חרי חרי, ושמואל אמר מלת לבנה". רב דרש מלשון חוֹר, ושמואל — מלשון חוור, ובעקבותיהם פירש רבנו כן במגלה.

חור — פּ וּ ע ל: מחוורת — ברורה (פסחים פא:).

חוורא: א) לבן (גטין סט:). ב) צרעת (סט.).

חורג: חורגו — בן אשתו (סוטה יא: סנהדרין כז:). חורגתא — בת אשתו (סוטה מג:).

חורור: חולי הוא שיש טיפין לבנות בעין (בכורות לה:).

חורי: א) סלי חורי — סלים של נצרים קלופים חורין חורין, ובמקומנו יש הרבה, ודרך מוכרי פת כסנין לתתם באותם סלים (בראשית מ טז). ב) חורי — מצודות דגים שהן עשויות חורין חורין (יש׳ יט ט).

סלי חורי פירש גם הרשב״ם כזקנו. רד״ק מביא לפי הירושלמי גם פירוש אחר מלשון חררה. לפי ת״י מיני מאפה לבנים ומשובחים, וכן דעת האחרונים.

חורם: ר׳ יוסי החורם — חוטמו משוקע, כדאמרינן בבכורות חרום זה שחוטמו משוקע (מנחות לז.).

בתוספות נאמר: תימה הוא לומר שכינהו בלשון גנאי, אלא על שם מקומו נקרא כן.

חוש: שתיקה („ובעבור חושי בי", איוב כ ב).

פירש כאלו הוא מן חשה, ולפי שאר המפרשים ענינו הרגשה.

חוש — קל: בא מהר (דברים לב לה), מהר (איוב לא ה). נחלץ חושים — מהירים, כמו מהר שלל חש בז (במדבר לב יז).

חושב: כרובים מעשה חושב — כרובים היו מצויירים בהן באריגתן, ולא ברקימה שהוא מעשה מחט אלא באריגה בשני כתלים, פרצוף אחד מכאן ופרצוף אחד מכאן, ארי מצד זה ונשר מצד זה, כמו שאורגין חגורות של משי (שמות כו א, ומעין זה — יומא עב: ושם הוסיף „אבל רוקם כצורתו מכאן כך צורתו מכאן"), כבר פרשתי שזו היא אריגה של שני קירות, והציורים שמשני עבריה אינם דומים זה לזה (שמות כו לא), כבר פרשתי שהיא אריגת שני קירות שאין צורת שני עבריה דומות זו לזו (כח ו). רוקמים במקום שחושבים — בתחלה מתקן הצורה על הבגד ע"י צבע, ואח"כ רוקמה במחט (יומא עב:).

לשון חז"ל ביומא: רוקם מעשה מחט, לפיכך פרצוף אחד, חושב מעשה אורג, לפיכך שני פרצופות.

חותלות: כלים שעושין מלולבים (שבת כ.), כלי של כפות תמרים ועושין כמין סלים ונותנים לתוכן תמרים להתבשל (קמו.), כלי כפות תמרים (—ביצה מ.).

חותם: טבעת שחותם בה (בראשית לח יח), צורה לחתום בה אגרת או כל דבר סגור (שבת נז.), אותו ברזל שהצורה חקוקה בו (סנהדרין לז.), צורה (עבודה זרה מג:).

חזה — קל: ראה (מיכה ד יא), ידע לראות ולהבין (איוב לד לב), התבונן (שה"ש ז א), לשון נבואה (יחזקאל יג ו). בית אבנים יחזה — מקום איתן רואה ובונה לו למצודה. ומנחם פירש יחזה לשון גבול, יגבול אותו, יבננו עד גבולו, וכן מחוז חפצם, וכן מחזה אל מחזה (איוב ח יז. ע"ע חוזה).

חזות: נבואה (ישעיה כא ב), מראה (דניאל ח ח). קרן חזות — קרן גדול למראה העין (דניאל ח ה). להראות חזותו — להראות נויו של ספר תורה ותפארת בעליה שטרח להתנאות במצוה (יומא ע.). הזותא — גוונים (חולין מו:).

חזזית: כמין אבעבועות דקות (סוכה לד:), ילפת („חזזיתא", גטין ע.). חזזית המצרית — שחין שהובא על המצרים (בכורות מא.).

חזיון: אחיזה (ב"מ קה: הב"ח גורס אחזיון).

חזיז: א) שחת (תענית ה. ב"ק נח:), שחת של תבואה כשהוא ירק, וגוזזין ואוכלין אותו (עיר' כח.), עשבים של זרע תבואה (כתובות ס:), שחת של תבואה, חטין ושעורין בעודן ירק (בבא קמא קיט:). ב) חזיזים — עננים מביאים מטר (זכריה י א).

חזית: כל חזית לשון קצה הוא, וכן שנינו בתמיד גבי מערכה וחזיתה, וכן מחזה מול מחזה דמלכים, ראשי הנסרים מוסבין זה מול זה... (ב"ב ד.).

ע"ע חוזה, מחוז ומחזה.

חזן: א) חזן הכנסת המקריא את השבעה הקוראים בתורה, ופעמים שאינו יודע היכן צריכין לקרות למהר ורואה היכן קורין תינוקות של בית רבן... ל"א חזן מלמד תינוקות... (שבת יא.). ב) שמש הצבור (שבת לה: סוכה מב: נא:), שמש (שבת נו. קלט. יומא כד: סח: כתובות ח:), שמש הכנסת שטורח עסקי הכנסת עליו, להכניס ולהוציא ולהפשיט את התיבה ולהכין הכל (סוטה מ:), חזן הכנסת הוא השמש ולא שליח צבור (תענית טו:). ג) שמש בית דין להלקות החייב ולהזמין בעלי דינים לדין (סנ' יז:). ד) שומר („שמשא", בבא מציעא צג:).

הפירוש בתענית טו עב מעיד שבימי רש"י כבר היה נהוג לקרא לשליח צבור בשם חזן, וכן יעיד הפירוש באותו דף עמוד א, שבו כתוב „כל חזן שטועה סימן רע לשולחיו" (הב"ח תקן: „כל שליח צבור"). וכן בד"ה ברש"י לתענית טז ע"ב נאמר: „זה המעמיד חזן שאינו הגון" (בגמרא נאמר — שליח־צבור). וכן בפירש"י לברכות לד ע"א: „אם אין שם כהן אלא הוא — החזן". משמע שאף כאן השתמש רבינו בחזן כבשליח צבור. חזן במובן שליח־צבור מצאתי במדרשים ובמסכת סופרים, ועיין ברא"ש לברכות לד.

שמש הקהל, ולא שמעתי בו שום משמעות (מכות כב:).

מן הצד נדפסה הערה: „רש"ל אומר שהוא לשון חוזה, רואה צרכי העיר". הפירוש במכות כב אינו של רבינו, כי אם של הריב"ן, חתנו ותלמידו.

חזק — קל: חזקתני — הכבדת עלי ידך החזקה (ירמיה כ ז).

— פעל: וחזקתי — לשון חזוק, והחזקתי — לשון אחיזה שאוחז בידו לסומכה שלא תפול (יחזקאל סוף ל).

— הפעיל: א) לשון אחיזה הוא והרבה יש במקרא... כל לשון חזוק הדבוק לבי"ת לשון אחיזה הוא (שמות ד ד). מחזיק — אוחז (שמות ט ב: ישעיה ד א, נו ד, ירמיה כג: ח ה וכא; יחזקאל ל כה, נחום ג יד, משלי ג יח, ד יג, איוב ב: ג וט, דניאל יא לב). קשת וכידון יחזיקו — יקחו, וכן צרה החזיקתני אחזתני (ירמיה ו כג). ב) כבש (דניאל יא ז). ג) מתקן („מחזיקי בדקך", יחזק' כז ט). ד) אין עורו מחזיק את בשרו — משהופשט הוא כווץ ואין יכול לחזור ולכסותו בו (גטין נז.).

רש"י מרבה לפרש שמחזיק ענינו אוחז, ונראה לי כדי שלא יתפרש כענין חזוק, לפי שהוא עצמו משתמש במחזיק במובן חזוק.

— הפעל: הוחזק לחולין — כלומר נתכוון לטבול לשם חולין. הוחזק לשון כוונה, כלומר נתכוון להעמיד גופו בחזקת טהור לחולין (חגיגה יח:), נתכוון (חולין לא:).

חזר — קל: לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי — לראות מי יעמוד אחורי, שאף בפני הבעלים אני אומרה... ל"א שאם באו הבעלים ואמרו למה אמרת כן, לא חזרתי בי לאמור לא אמרתי, אלא בפניהם הודיתי (ערכין טו:). תורה חוזרת על לומדיה — מחזרת אולי תמצא לומדים (סוטה מז:).

חזרא: א) ענף עץ שהוא חד כקוץ וראוי לתוקעו בצלי כמין שפוד (ביצה לג.). קני דחיזרא — קנים שנועצים בארץ לארוג קוצים או נסרים סביבות השדה (ב"מ קג:). כחיזרא בגבבא בעמרא — כענפי הסירים הנסבכים בגיזת הצמר (ברכות ח.). כי חיזרא לדקלא — כמו האטד שמקיף הדקל ומגין לפירות שאין יכולים למשמש בו (נדרים מא:).

במסכת גיהנום מובא במקום חזרא בגבבא טכסט עברי: כגרירת קוצים מן הצמר.

שקילא טיבותך ושדיא אחיזרי — נטולה טובתך ומוטלת על הקוצים (שבת סג: ב"ק פג. וכאן הוסיף: מה שאתה מנחמני הבל), אין אנו מחזיקין לך טובה בכך, נטולה היא טובתך ומוטלת על הקוצים (ביצה כט:), חזוק טובתך, שאתה סבור שנחזיק לך טובה בזו, נטולה היא ממך ומוטלת על החרולים (כתובות נג:).

ר"ח פירש: שיחתה דבריך הטובים במקום קוצים.

ב) מיא דחיזרא — מי סובין (פסחים מב: ב"מ ס:).

חזרה: ישנו בחזרה — חוזר על תלמודו. ל"א מצוי כל שעה לפני רבו, ואם חזר בו מדבר שאמר תחילה שומע [התלמיד] וחוזר גם הוא בו (יבמ' סד:).

חזרן: מחזר אחר מצוות (שבת קנו.).

חזרת: ירק שלועזין לטוג"א (בכורות נז:).

כן לועז רש"י גם חסא בפסחים לט. ואמנם, היא חזרת היא חסא, אלא שבעברית המדוברת בימינו נהגו לקרא חזרת למרור, כריי"ן בלעז.

חח: תכשיט של זהב עגול נתון על הזרוע, והוא הצמיד (שמות לה כב). כעין שיר הוא שמושכין בו בהמה שעסקיה רעים (מ"ב יט כח), כמין טבעת הוא ותוחבין אותו בשפת בהמה שעסקיה רעים למושכה בו (ישעיה לז כט), כמין טבעת ברזל, נוקבין חוטמו ומושכין אותו בה (יחזקאל יט ד), כמין טבעת ברזל (כט ד), דרך חיה להוציאה בחחים שבלחיה לפי שאינה רוצה לצאת (לח ד).

חט: חטין — ככי דשיני שקורין ינציב"ה (בכו' לה.).

ע"ע ככי ומתאימות.

חֵטְא: מצילות אותנו מן החטא — הרהור עבירה (יבמות סג:).

חַטָּא: חטאים — חוטאים (יש' יג ט, תהלים קד לה, משלי א י), רשעים (משלי יג כא. ע"ע פשע — קל).

אני ובני שלמה חטאים — חסרים (בראשית לא לט — מ"א א), חסרים ומנועים מן הגדולה (מ"א א כא. בת"י מתרכין, כלומר מגורשים).

חטא — קל: שהיו חוטאין — משחקין אנשים ונשים יחד ובאין לעבירה (יומא יט:).

— פעל: א) אנכי אחטנה — אנכי אחסרנה, אם חסרה חסרה לי, שמידי תבקשנה (בראש' לא לט). ב) המחטא אותה — העובד עבודתה, שהיא נעשית חטאת על ידו (ויקרא ו יט), ויחטאהו — עשהו חטאת (ט טו). ויחטא את המזבח — טהרו מזרות ליכנס לקדושה (ויקרא ח טו). וחטאת — ותדכי. לשון מתנת דמים הנתונים באצבע קרוי חטוי (שמות כט לו), וטהרת (יחזקאל מה יח, מג כג). מחטא — מזה מלמעלה למטה... מחטא לשון ירידה היא (יומא נח:), זריקת חטאת קרויה חטוי, כמו הכהן המחטא אותה (זבחים נג.), זורק את הדם (צח:). חטהו — הכשירהו לאכילה וטהרהו. ל"א נקהר (חולין כז.).

לשון חז"ל בנדה לא: חטא לישנא דדכויי הוא, דכתיב וחטא את הבית, ומתרגמינן וידכי ית ביתא.

— הפעיל: לא יחטיא — לא ישגה (שופ' כ טז).

— התפעל: יטהר (במדבר לא כג). לשון חסרון (איוב מא יז. ע"ע חַטא). כבן שמתחטא לפני אביו — לשון חוטא, נקל בלבו לחטא לאביו ולהטריחו על תאותו (ברכות יט.), לשון חטא, כלומר הולך וחוטא (תענית כג.). ונשמח ונתחטא באהבים — נטייל, כמו בן מתחטא לפני אביו (מנחות סו:). נושא עולה ונתחטא — האי חטוי לשון הורדה כדתנן במסכת יומא התחיל מחטא ויורד (מנחות סו:), לשון ירידה, וחברו במסכת תענית בן המתחטא לפני אביו (בכורות נז:).

בתענית יט פירש רק בלעז, והוא לשון טהרה. לפי זה פירש „כבן שמתחטא" בכמה אפנים: לשון חטא, טהרה, טיול וגם ירידה. הגרי"פ בברכות העיר על כך, והוסיף בשם הערוך שלשון ארמית היא, כדמתרגמינן הילדים רכים מטלייא חטיין. קרוב לודאי שמשמעותו העקרית לשון טהרה, כבן המתרפק על אביו ומבקש להטהר ע"י כך מחטאו.

חִטָּא: חיטי — גלנ"ץ, דומין לחטין ומונחין על הקנה אצל הכובע (חולין יח:).

הכונה למה שאנו קוראים כיום „שקדים בגרון".

חטאה: חטא (ישעיה ה יח).

חטאת: לשון חטוי כפשוטו (במדבר יט ט). חוטא, ועל שהוא רשע גמור קוראהו חטאת („ורשעה תסלף חטאת", משלי יג ו). מי אפר פרה (חגיגה כה.). חטאת רובץ — חטאך שמור (בראשית ד ז), פורענות מוכנת לבוא (קדושין סא:).

חטב — פועל: מחוטבות — מהוללות בפי רואיהן (תהלים קמד יב).

גם חטובות (משלי ז טז) פירש מהוללות, ועין להלן חטיבה.

חטוט: **אבנים חטוטות, כלומר שלא באו לידי אדם אלא בטורח, שמחטטים ומחזרים בעליהן אחריהן עד שמוצאין אותן בדמים יקרים** (מגלה יב.).

לשון חז״ל „אבנים שמתחוטטות״, והצורה חטוט מחדושי רש״י היא וע״כ הוסיף לפרש. בילקוט שמעוני נאמר: אבנים מחוטטות. הערוך פירש בכמה אופנים: לשון ענוג וקירוב, כמו בן שמתחטא על אביו, וגם לשון חטא וסכנה, והוא דחוק. לפי האחרונים הוא לשון שיוף ומרוט, ויש אומרים שענינו כאלו נחרתות הן בלב מרוב ערכן.

חטט — **פעל**: **נקר בחרטום** (ב״ק יז:).

מחטטי שכבי — מוציאין המתים מקבריהם (יבמות סג:).

חטיבה: **חטיבה אחת — שבח אחד, שבח מיוחד, לומר אין כמוך** (חגיגה ג.).

חז״ל אמרו: את ה׳ האמרת היום... אתם עשיתוני חטיבה אחת (והוא בהשפעת אונקלוס שתרגם האמרת חטבת), ולפי שהאמרת פירש רבנו לשון שבח לפיכך פירש כן גם חטיבה. עיין לעיל חטב — פועל.

חטיטום: **מגן** (בבא מציעא נח:).

חטם: **חוטמו של אתרוג — עובי גבהו, שמשפע משם ויורד לצד ראשו** (סוכה לה:).

הרא״ש כותב: משמע מתוך פירש״י שאין כל השיפוע עד הפיטמא נקרא חוטם, אלא עובי גובהו שממנו משפע ויורד, אבל מדהזכיר הרב אלפסי ז״ל ור״ח ז״ל החוטם אצל הפיטמא משמע שהשיפוע קרוי חוטם.

חוטם נוטף — ע״ע נטף, וכן חוטם סולד, בלום. בעל החוטם — ע״ע בעל.

חֲטָם: ע״ע זמם.

חטם — **קל**: **אחטם לך — אשים חטם באפי לסתום נחירי בפני האף והרוח שלא יצאו** (שמות טו ח — ישעיה מח), **אסתום חטמי מצאת עשן נחירי ומקצוף עליך, שהכועס יוצא עשן מנחיריו...** (ישעיה מח ט).

חטף — **קל**: **חוטפין מצות — מגביהין את הקערה בשביל תינוקות שישאלו. ויש אומרים אוכלין מהר, וזה הלשון עיקר** (פסחים קט.).

חטר: **שבט מלכות** (ישעיה יא א), **מקל** (משלי יד ג. בבא קמא לא: „חוטרא״. ע״ע יחיד).

חי: **א) חי אני — לשון שבועה. כשם שאני חי כך אקיים** (במדבר יד כא), **לשון שבועה** (יד כח), **חי אל — שבועה היא** (איוב כז ב), **כה לחי — כה יהיה לשנה הבאה** (ש״א כה ו).

ב) איש חי — זריז, מזורז (ש״א כה ו — ש״ב כג), **מנהג בני האדם כשרואים אדם זריז אומרים: זה כולו חי** (דה״א יא כב — ש״ב כג). **כמו חי — בגבורה ובחוזק, חי לשון גבורה** (תהלים נח י).

ג) יין חי — שאינו מזוג (ברכות נא.), **שלא מזגו במים** (פסחים קח:). **חי — לגמרי, שלא נצלה כלל** (פסחים מא.), **שאינו מבושל** (נדרים סה.).

ד) נפש חיה — שיש בה חיות (בראשית א כ וכא וכד).

רבינו חוזר על פרושו ג״פ בפרק אחד, ונראה לי שכונתו לבל יחשבו נפש חיה נפש של חיה.

כעת חיה — כעת הזאת לשנה הבאה... כעת הזאת שתהא חיה לכם, שתהיו כלכם שלמים וקימים (בראשית יח כ), **למועד הזה כעת חיה — כמו שאת קיימת היום ולשלום כך תהי קיימת למועד הזה** (מ״ב ד טז).

ה) לחיי — שפיר (גטין ו:).

חיב: **רומי חייבת — רומי הרשעה. תרגום של רשעה חייבת** (בדפו״י, ע״ז ב:), **תרגום של רשעה, שנאמר וקראו להם גבול רשעה** (שבועות ו:).

כל זה בדפו״י בלבד, ובחדשים הושמט ע״י הצנזור.

חיה: **א) נפש** („חית ענייך״, תהלים עד יט). **ב) גוף** („וחיתם לדבר הסגיר״, עח נ). **ג) צורך** („לכל חיתם״, במדבר לה ג; „חית ידך״, ישעיה נז י). **ד) גדוד כחית השדה** („ויאספו פלשתים לחיה״, (ש״ב כג יא, וכן תהלים עד יט). **חיתך ישבו בה — עדתך. ד״א כנסת ישראל קרויה בהמתו והיתו של הקב״ה** (תהלים סח יא. כאן מובא לדוגמה גם הפסוק „ויאספו פלשתים לחיה״, שפי׳ בש״ב גדוד). **ה) חיות הנה — בקיאות כמילדות** (שמות א יט), **חיה — מילדת** (— בראשית מ כ, סוטה יא: ע״ע הולדת), **יולדת** (שבת קכח: יומא עג:). **אשה שילדה** (ברכ׳ נד:).

חיה — **קל**: **הבריא** (עבודה זרה י:).

— **פעל**: **ותחיינה את הילדים — מספקות להם מים ומזון** (שמות א יז. לשון חז״ל בסוטה), **מסייעות להחיותם, שהיו מטמינות אותם בבתיהן ומגדלות אותם** (סוטה יא:). **חיהו — עוררהו והשיבהו** (חבקוק ג ב), **רפאהו והרווח להם ותן להם חיותם** (סוטה מט.).

— **הפעיל**: **החייה — כלומר הכשירנה ושמרה** (מנחות נג.).

חיים: **שנות חיים — שנים של פרנסה ועושר** (משלי ט יא). **חיי עולם — תורה** (שבת י. תענית כא.), **חיי שעה — תפלה צורך חיי שעה היא, לרפואה, לשלום, למזונות** (שבת י.). **חיי שעה — סעודה** (ביצה טו:), **עולם הזה, זה סחורה** (תענית כא.).

חִיל: **לשון פחד** (ירמיה ה כב).

חַיִל: **א) ממון** (בראשית לד כט, ישעיה ל ו, ירמיה טו יג, יז ג, זכריה ט ד, תהלים מט יא, סב יא, איוב ה ה, כ טו), **נכסים** (יחזקאל כח ד, מיכה ד יג, תהלים נט יב), **נכסים גדולים** (איוב כ יח). **ב) כח** (משלי לא ג). **בחיל — בכח גדול** (דניאל ג ד), **בכח** (ה ז). **חילך לאורייתא — כמה כוחך יפה לסבול עול תורה** (בבא מציעא פד.). **ג) שלשים חיל — ראשי גייסות והבורות חלוקות** (ברכות לב:). **איש חיל — ובשמואל כתוב איש חי, כי כן מנהג בני**

האדם, כשרואים אדם זריז אומרים: זה כולו חי (דה"א יא כב. הקרי גם בשמואל — חיל. ע"ע איש).

חילק: דג טהור קטן וסולתנית שמה, ובקטנותו אין לו סנפיר וקשקשת ועתיד לגדל לאחר זמן (ע"ז לד: לה: לפי חז"ל. ע"ע צחנתא).

חילק ובילק: אלא חילק ובילק אכלי להו — כך היו רגילין לומר, כאדם שאומר וכי שדים ושדתות יאכלוהו. ובמסכת חולין לא חילק ידענא ולא בילק ידענא. ולי נראה דמשמעות לשון חילק ובילק לשון חורבה כמו בוקה ומבוקה ומבולקה. ואמרינן בחולין לא חילוק דרבנן דמצריכין לחלק הסימן ולא בילק לר' יוסי שמחריב הסימן, שחותך קצת... ונראה למורי שאין לו משמעות לא הכא ולא התם. ל"א חילק ובילק שני דייני סדום שהיו שמותיהם כך (סנ' צח:). לא חילק ידענא ולא בילק ידענא — לא כרבנן שמעתי דמיירי במחלק טבעת לשנים, ולא כר' יוסי שמעתי דמיירי במבלק הסימנין, דקרניי"ר בלעז, לשון מבולקה. כך שמעתי, אבל ראיתי בחלק אטו חילק ובילק אכלי להו, ולפי הדברים לישנא בעלמא הוא (חולין יט.).

חיס: יש להם חייס — מתייחסין אחרי אביהם (יבמות סב.).

חיפני: מן חיפה (כתובות קג.), חיפני ובישני — מאנשי חיפה ומאנשי בית שאן (מגלה כד:).

חיצה: חיצת הקנים — קנים מחוברים, נטועים כסדר מחיצה (ערובין טו.).

חיצון: א) בית החיצון — היכל (יומא נב:). ב) מלאכה חיצונה — מלאכה שעושין חוץ לעיר ביערים ובהרים ולכרות ארזים ולחצוב אבנים ולחרוש שדה של הקדש (דה"א כו כט). ג) חיצונים — בני אדם ההולכים אחרי דעתם, חוץ מדעת חכמים (מגילה כד:).

חיק: א) בחיקו — בשפולי בגדיו (משלי ו כז), לתוך חיקו — בשולי בגדיו (ביצה יג:). בחיק יוטל את הגורל — בינו לבין עצמו (משלי טז לג), אשת חיקך — השוכבת בחיקך ומחוקה בך (דברים יג ז). ב) חיק הארץ — יסוד התקוע בארץ (— דברים יג ז), יסוד, לשון חיקוי קביעות (יחזקאל מג יג, לפי חז"ל), יסוד (— איוב יג כז).

לשון חז"ל (ערובין ד.) „חיק האמה זה יסוד", ופירש"י: חיק על שם שהוא חיקויו ותיקונו של מזבח מלמטה.

חירונית, ע"ע עירונית.

חיתא: א) שק (חולין מה.), שק קטן (גטין מה:). חיתא דקטרי — שק קטן מלא קשרים (כתובות צג.), שק קשור מלא רוח (ב"ק ט.), שק מלא קשרים (בבא מציעא יד:).

הגרי"פ ציין את דבר ההבדל בין הפירושים, אף כי לא רב הוא.

חייתא וגלגלתא — שק קשור ופקיע ועגול של אבן או של עופרת בתוכו (גטין מז.). ב) חייתא ופלגא — כלומר מכה וחצי מכה (גטין מז.).

חכה: א) עץ שפותח פיו שלא יוכל לדבר („מטילין לו חכה לתוך פיו", עירובין יט.). מאי מצודה רעה חכה — שהוא רע וחלש וקטן ואוחז בו דגים גדולים פתאום (סנהדרין פא:). ב) וכחכי איש גדודים — וכאסיפת איש ציד דגים, האוספם בחכה יחד, כן חכי גדודים חבורות כהניהם... ואף בלשון משנה חכי לשון חבור הוא, ולא יטיל בו יותר משלשה חכין, הם תפירות שהסורק מחבר בהם שני ראשים מן הבגד יחד כשחובטו במקלות, ולשון זה משלי והגון בעיני. וכן פירושו: וכשיש בהם חברות בני אדם הנאספים יחד חבר כהנים הוא לרצח. והראשון מדברי ר"מ שליח צבור זצ"ל (הושע ו ט).

זהו, כמדומה, המקום היחידי שבו מציין רבינו את פירושו לשבח.

חכה — פ ע ל: א) המתין (ישעיה ל יח, איוב לב ד). ב) קוה („וחכיתי לה'", ישעיה ח יז; „לא חכו לעצתו", תהלים קו יג). ג) מטיל חכה לצוד דגים (ב"ק פא.).

חכוך: שחין, שמתחכך האדם, פרוטי"ר בלעז (בבא קמא פ:).

חכינה: כנוי שמכנים לו בני אדם לגנאי כגון שם לווי (תענית כ:), כנוי שם לגנאי (מגלה כח. ע"ע חניכה).

חכיר: שקבל [שדה] לשמירה ולעובדה, לסכום כך וכך כורין אני נותן לך ממנה (מו"ק יא:), המקבל שדה מחבירו בעשרה כורין לשנה, בין תעשה הרבה בין תעשה מעט (ב"מ סח.), שקבלה מן הנכרי בכך וכך חטין לשנה (גיטין מג:).

חכליל: חכלילי עינים — לשון אודם, וכן למי חכלילות עינים, שכן דרך שותי יין עיניהם מאדימין (בראשית מט יב, ומעין זה — משלי כג כט).

חכם: מבין את הנולדות (דברים לב ו); משכיל את האדם לדרך טובה (קהלת ד יג. במדרש — שמלמד את הבריות לדרך ישרה); ממונה על העיר, שמבקשים ממנו הוראה (מו"ק כב:); החכם יודע להבדיל בין קודש לחול, בין טמא לטהור (ברכות לג.). חכם לב — שלמד חכמה מרבו (משלי טז כא). חכם לכשירצה — כשהיה רוצה להיות מתון ומתיישב בדבריו היה חכם (גיטין סז. ע"ע נבון).

חכם — ק ל: התחכם (משלי ו ו, כא יא, כג יט, כז יא). לכשיחיו נחכם להם — נתישב בדבר (נדה ע: בע"י — נחכים, בנין הפעיל).

— ה פ ע י ל: נתן חכמה (תהלים יט ח).

— ה ת פ ע ל: נתחכמה לו — נתחכם מה לעשות לו (שמות א י), נבקש לנו חכמה כנגדו (סוטה יא.).

חָכְמָה: א) מה שאדם שומע מאחרים ולמד (שמות לא ג), יודע מה שלמד (חגיגה יב.). ב) תורה (איוב כח יב, קהלת א יג, ז כג. ברכות יז. סוטה כא:). ג) תורה ודרך ארץ (קדושין מט:).

דבר חכמה — הלכה (נדה סט:), מילתא דתליא בסברא (קדושין מט:).

„טובה חכמה עם נחלה" (קהלת ז יא) פירש בבכורות נב ע"ב בעקבות דרשת חז"ל, וע"ע גמרא.

חֲכָמָה: א) מילדת (שבת קכח:). ב) אשה חכמה — אשת תלמיד חכם או בת תלמיד חכם ששמעה מאביה (שבת צה.).

חכר — הפעיל: קרקע מוחכרת — שנותנה לחברו בכך וכך כורין לשנה (שבת קכז:).

חל: א) חל יזרעאל — בקעת יזרעאל. חל תרגומו של גיא (מ"א כא כג); גלות החל — לשון חיל, אלא שזה חסר יוד. ויש עוד לפרש הגיא (עובדיה כ. וכן פירש בש"ב כ טו לפי ת"י לשון מחנה וחיל, ויש פותרים לשון חל וחומה). ב) חומה נמוכה שלפני החומה הגבוהה (ישעיה כו א, וכן איכה ב ח), חומה המקפת כל ההר (יחזקאל מב כ). לחילה — לחומותיה (תהלים מח יד), לפנים מהסורג הוא, בין הסורג לחומת עזרת נשים בתחלת עליית ההר (פסחים סד:).

חלא: א) חומץ (ערובין סח. פסחים עד: תענית כה. גטין סט. ע. קדושין עא: ע"ז יב: ל:). ב) חול (תענית כד:).

חלאה: זוהמה שמוציאין מעל פיה [של קדרה] על ידי הרתחתה שקורין אשקומ"א בלעז (כלומר קצף, — יחזקאל כד ו), זוהמה (כד יא), זוהם (— נחום ב יד).

חלב: א) המובחר (ויקרא ג ט, ד ח), טוב (תהלים קמז יד). כל חלב לשון מיטב הוא („חלב הארץ", בראשית מה יח). ב) חלב המכסה את הקרב — הוא הקרום שעל הכרס (שמות כט יג). כל חלב נקרא חלב, בין טמא בין טהור, ושומן אינו אלא לשון חכמים, כגון גבי שתי חתיכות אחת של חלב ואחת של שומן, דעל כרחך קרי ליה שומן משום דגבי חלב תניא (חולין מה:). שומן (תהלים עג ז. בכורות י. לח:). חטאת חלב — כל חטאת סתם קרי חטאת הלב (סוטה טו.). חלבי התמיד — הוא הדין לכל אבריו, דכל אברי עולה קרי חלבי (סוכה נד:). יצא מחלב עינמו — עיניהם בולטות מרוב שומן, כל אדם כחוש עיניו משוקעות (תהלים עג ז), שומן העין בלב הוא (בכורות לו:).

בבכורות י העירו התוספות שמפירש"י משמע „שר"ל דכל שומן קרי חלב, ולא מיירי דוקא בחלב האסור." למעשה אין כאן צורך במכללא איתמר, כי בפירוש איתמר.

חלב — קל: מושך החלב מן הבהמה (פסחים סה.).

חלבון: יין הלבון — יין לבן מבושל. ומנחם חברו עם חלב חטים, לשון טוב (יחזקאל כז יח).

חלבנה: בושם שריחו רע וקורין לו גלבנ"א (שמות ל לד), גלבנ"א (כריתות ו.).

חלגלוגות: מין ירק הוא, ושנוי בכמה מקומות במשנה ובברייתא (מגלה יח.).

חלד: א) זקנה, לשון חלודה (תהלים לט ו), זקנה (פט מח). ממתים מחלד — מאותם שמתים בזקנה, משהעלו חלודה (יז יד). ב) יושבי חלד — היא הארץ, על שם שהיא נושנה וחלודה. ורבותינו פירשו על שם החולדה שהיא ביבשה ואינה בים (תהלים מט ב). יקום חלד — מזל וזמן... ד"א אור חלודה, מקום אפילה (איוב יא יז).

מובא כאן כדוגמה וחלדי כאין נגדך, אבל בתהלים לט פירש זקנה ולשון חלודה ולא מזל וזמן.

חלד — הפעיל: מחלידין את הקרקע — לשון חלדה דהלכות שחיטה, שמהלכין מתחת לקרקעית הבור (ב"ב כה:), מעלין עפר תיחוח ומתמוטט קרקע יסוד הכותל (יט:).

חלה: טורטי"ל בלעז (במדבר טו כ). חלות דבש — כמין חלות של שעוה והדבש בתוכן (שבת יט:). שתי חלות — של צפיחית מניחין בכוורת כשרודין אותה, ומהן פרנסה לדבורים כל ימות הגשמים (ביצה לו.).

חלה — קל: ובל יאמר שכן חליתי — בשביל האומה הזאת באתני הרעה (ישע' סוף לג), כלומר אל יתרעם לומר צר לי (כתובות קיא.).

בחדושי אגדות עומד המהרש"א על ההבדל בין שני הפירושים. בישעיה פירש, כנראה, מלשון חיל ורעה.

— פעל: ויחל — לשון תפלה (ירמיה כו יט), חלותי — לשון חולי וחיל (תהלים עז יא).

המפרשים חלוקים בדעותיהם בענין חלותי: יש אומרים משורש חלל, ויש אומרים מן חלה לשון תפלה, ועוד. רבנו מטשטש את התחומים בין נחי ל"ה ונחי ע"ו. כיוצא בזה להלן, בדוגמה אחרונה של בנין הפעיל, שגם חז"ל לא הקפידו על תחומים אלה.

— נפעל: הנחלות — הכחושות מאין כח, שצריכות חזוק לתמוך בהן ביד (יחזקאל לד ד).

— הפעיל: הביא חולי („מחלה לב", משלי יג יב), האניש („החליתי הכותך", מיכה ו יג). החלו שרים — נעשו חולים (הושע ז ה).

לפי זה החלו פעל עומד הוא, אבל לפי הרד"ק ושאר מפרשים פעל יוצא הוא, וענינו: עשו את המלך לחולה.

שהחלהו — הפציר בו, אנויי"ר בלעז (ברכות לב.), שהחלה עליהם מדת רחמים — כמו יחולו על ראש יואב, לשון הניח (שם).

— התפעל: עשה עצמו כחולה (סנהדרין כא — שמואל ב' יג).

חלוזא: כלי שנותנין בו תמרים (פסחים קיג.).

חִלּוּל: חלול השם — אדם גדול שבני אדם למדים הימנו ואינו נזהר במעשיו, נמצאו הקטנים מזלזלים

בתורה על ידו ואומרים: זה מבין שאין ממש בתורה ובמצוות ונמצא השם מתחלל, נעשו דבריו חולין (שבת לג.), חוטא ומחטיא אחרים (יומא פו.).

חָלוּל: נקבים נקבים חלולים חלולים — נקבים כגון הפה או החוטם או פי הטבעת; חלולים כגון הלב או הכרס או המעים (ברכות ס:).

חלוף: או חילוף — או אני אחליף הדין (פסח׳ סו.).

חלוץ: א) חלוצי צבא — המוצאים מן העם. ויש אומרים זריזים, כמו רצה והחליצנו (דה״א יב כד). ב) חלוצי כתף — שקרעו בגדיהם עד שנראו כתפיהם (ב״ק יז.). עצמות חלוצין — כלומר שבורין, ונחלץ מוח מהן (פסחים פג.).

חִלּוּק: ולא היה מחליק — מסיים, אלא באבוב יחידי; כשהיה מגיע לסיום הנעימה היה האחד מן החלילים מאריך לאחר שתיקת האחר, שזהו חילוק יפה יותר משיסיימו שניהם כאחד. חילוק היינו סיום שמחלק בין נעימה לנעימה (ערכין י.).

השם חלוק במובנו המוזיקאלי — מחדושי רבנו הוא, בעקבות לשון חז״ל.

חָלוּק: א) קמיש״א שעל בשרו (שבת קכ.). ב) כעין כיס דחוק היו עושין ומלבישים את ראש הגיד עד העטרה וקושרים שם (שבת קלג.).

מן הבלעז קמיש״א משמע שבקצת מלים היו מבטאים בימי רש״י ch כמו ק. ואולי מוצאה הערבי של מלה זו גרם לכך. עיין בהערה לערך חליל.

חָלוּק: יצא חלוק — כלומר לבו חלוק ותוהה (הושע ב א — ספרי, פ׳ בלק). חלוקי כפרה — שחלוקין בכפרתן, זה כך וזה כך (יומא פו.).

חַלּוּק: חלוקי אבנים — אבנים דקות וחלקות (שמואל א׳ יז מ).

חלזון: א) כמין דג קטן ועולה אחת לשבעים שנה וצובעין התכלת בדמו (שבת עד:), עולה מן הים להרים וצובעין בדמו תכלת ונמכר בדמים יקרים (מגלה ו.), תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה, וצובעין בדמו תכלת (סנהדרין צא. עפ״י חז״ל במנחות מד.). ב) תרגום תבלול חליז, שהוא דומה לתולעת אותו החוט [המבלבל את העין], וכן כינוהו חכמי ישראל במומי הבכור: חלזון, נחש עינב (ויקרא כא כ), חולי הוא שקורין לימו״ן (בכור׳ לח.).

קצת תמוה הדבר, שהרי במשנה דבכורות נאמר „דק, תבלול, חלזון, נחש״. משמע שתבלול וחלזון אינם הינו הך. ואולי תבלול שם כללי הוא.

חלחל — התפעל: ותתחלחל — נתמסמס חלל גופה (מגלה טו — אסתר ד).

פירש כן בעקבות דרשת חז״ל, ובמגלת אסתר לא פירש כלל.

חלחלה: לשון רעד (יחזקאל ל ד).

חלחלת: כרכשא טבחייא (חולין נ.).

חלט — קל: ויחלטו — לשון צמיתות, כרתו הדבר מפיו שלא יחזור בו (מ״א כ לג).

— הפעל: תשובת המוחלטין — רשעים גמורים (יומא פו.).

חֲלִי: עדי, קבוצת זהב (משלי כה יב), קבוצת עדיי זהב קרויה חלי (שיר השירים ז ב).

חֳלִי: חולי — הוא חולי ארוך המנוונה והולך ומתיש כח, כגון אשתא וחולי הראש; כאב — הוא ההולך ובא, כגון כאב שן, כאב מכה; מיחוש — חששא בעלמא לפי שעה וקל (שבת יא.).

חלי (ארמ׳): מתוק (ברכות נו.). אתרוגא חליתא — מתוק (שבת קט:). חוליא — מתיקא (מגלה ז:).

חליה: עדי, קשוט (הושע ב טו).

חוליה: א) אין הבור מתמלא מחולייתו — העוקר חולייא מבור כרוי וחוזר ומשליכו לתוכו אינו מתמלא בכך. אף כאן אם אין אתה מכין לעניים שבנו מזונות ממקום אחר אין אנו יכולים לפרנסם משל עצמנו (ברכות ג:), עוקר חולייא מבור עמוק וחוזר ומשליכה לתוכו אינו מתמלא בכך, כלומר אין סיפק בידינו לפרנס עניים שבתוכנו (סנהדרין טז.).

התוספות משיגים על רש״י ואומרים שענינו אין הבור מתמלא מהמים הנובעים בו.

ב) חולית הבור — קרקע חפירת הבור נותנין סביבותיו להקיף חומה, כמו שאנו נותנין היקף עצים או אבן סביב פי הבור (שבת צט.), קרקע שניטלה מחפירת הבור והקיפו בו פי הבור סביב (עירובין עח. פג:). ג) חוליות — פרקים (של מנורה, — שבת מו.). ד) הקפה ג׳ פעמים (בציצית, — מנחות לט.), טבעת, שמעתי, ובעיני נראה שהן שלש טבעות, כדאמרינן במנחות כדי שיכרוך וישנה וישלש הויא חוליא לגבי ציצית (חול׳ מה.), שלש טבעות (נט).

חליל: אבוב של קנה (ישעיה ה יב).

נוסף כאן בסוגרים צלמיי״ל בלעז. הרד״ק בספר השרשים מביא בשם רבינו שהוא שקורין קלמיי״ל בלעז. במהדורת ביזנטאל־לברכט נאמר בהערה שבפירש״י נאמר צלמיי״ל, אבל בכ״י — קלמיי״ל. כנראה נעלם מהם שבפירש״י לתלמוד (כתובות מו. ערכין י.) נאמר להדיא — קלמיל״ש, בקוף. בצרפתית — chalumeau, וכנראה בקצת מלים היו מבטאים בימי רש״י ch כמו ק; ע״ע חלוק.

חלילה: חלילה לך — חולין הוא לך (כלשון חז״ל, בראשית יח כה). חלילה לעבדיך — חולין הוא לנו, לשון גנאי. ותרגומו חס לעבדיך (מד ז).

חֲלִילָה: חוזר חלילה — לשון מחול סביב סביב (פסחים מח:).

חלים: בריא (פסחים עה: י״ג חלום), חזק, מחובר ועומד הוא לבשר (חולין קכג:).

חליף: בית החליפות — ששם גונזים סכינים של קדש, וסכין קרוי חילוף בלשון ערבי (יומא לו.).

חליפה: אין חליפות למו — אין נותנים לבם אל יום חליפתם, אין חרדים מיום המיתה (תהלים נה כ).

חליצה: חליצותם — מלבושים שחלץ מעליהם (שופטים יד יט).

חלכה: כה במקום ך, כגון ובכה ובעמך... למדנו ממסורת שחלכה כמו חילך, חיל שלך. ומנחם פתר אותה כמו ונפל בעצומיו חלכאים, ענין נמוכים ומרודים, וכף יסוד בתיבה. במסורת הגדולה ראיתי חלכאים אחת מחמש עשרה תיבות הכתובות תיבה אחת ונקראות שתי תיבות כמו בגד דותאמר לאה... אף זה חלכאים חיל של נשברים, כאים לשון ונכאה לבב... (תהלים י, פסוקים ח, י, יד).

חלל — קל: ולבי חלל בקרבי — יצרי הרע מת בקרבי (בבא בתרא יז. — תהלים קט).

— נפעל: להחלו — להתחלל הוא מכהונתו (ויקרא כא ד); יחל — יחולל שמי (ישעיה מח יא); ואֵחל — נתחללתי (יחזקאל כב כו); ונחלת בך — תתחלחלי בעצמך (כב טז).

— פעל: א) מחלליה — הנוהג בה חול (שמות לא יד); ויחללו את שם קדשי — השפילו את כבודי (יחזקאל לו כ). ב) ביד מחללך — כמו הורגך (כח ט. ע"ע חלל — קל). ג) נטע כרם ולא חללו — לא פדאו בשנה הרביעית (דברים כ ו). חללו על אחר — אמר זה תחת זה (ראש השנה ה:).

פועל: א) מחוללי חרב — כמו הרוגי (יחזקאל לב כו). ב) במחוללין — שנעשו חלולין רחבים, שיש חלול בדביקתן, שנתן טבעת בתוך טבעת כמות שהוא רחב (שבת נב:).

הפעיל: א) מחל — מתחיל (ירמיה כה כט). ב) ויחל נח — עשה עצמו חולין (בראשית ט כ. דרשת חז"ל היא, ולפי הפשט ענינו התחיל). לא יחל דברו — כמו לא יחלל דברו, לא יעשה דברו חולין (במדבר ל ג). כי תחל לזנות — כשתתחלל על ידי זנות (ויקרא כא ט). לבלתי החל — שלא יתחלל (יחזקאל כ ט). מיחל — מחלל (ערובין לז. סוכה כג: גיטין כה: מעילה כב.).

לפי התוס׳ בערובין ובגטין ענינו מתחיל ולא מחלל, וכן גירסת הערוך. ואכן, פעל זה משמש גם לשון התחלה, גם לשון חולין, ועיין בהערה לויחל נח.

— הפעל: הוחלה שבועתו — בטלה, לשון לא יחל דברו (סוטה י.).

חלל: כל חללי עלמא — פירוש דברים הנעשים בכל חלל העולם (שבת עז:). חללה של רשות — עומק לבם, שהוא צריך להיות לו לב לכמה מדינות למס הקצוב ולכמה משפטים, והכל ביום אחד (שבת יא.).

חללה: שנולדה מן הפסולים שבכהונה, כגון בת אלמנה מכהן גדול... וכן שנתחללה מן הכהונה ע"י ביאת אחד מן הפסולים לכהונה (ויקרא כא ז. לפי חז"ל), שנולדה מפסולי כהונה (כא יד).

חלם — קל: יחלמו בניהם — יחזקו (איוב לט ד).

— הפעיל: תחלימני — תבריאני ותחזקני (ישעיה לח טז).

חלמה: מקום חלמה — מקום התפירה, שולדור"א, כמו שאני עור דחלים (שבת צא:).

חלמות: דבר חזק שמרבה ריר ורוק כגון שום... לשון חוזק. ויש פותרים לשון חלום, ואין נראה בעיני מפני דגשות הלמד (איוב ו ו).

חלמיש: חלמיש צור — תקפו וחזקו של סלע (דברים לב יג).

חלף — קל: וחלפה רקתו — יוצא מצד אחר (שופטים ה כו); תחלפהו קשת — חצים שתזרוק הקשת יחלפו את גופו לעבור מעבר אל עבר. ל"א תקדמהו (איוב כ כד). ודאשתמש בתגא חלף — עבר מן העולם (מגלה כח:), נכרת בחצי ימיו (אבות א יג).

— הפעיל: כלבוש תחליפם — כאדם ההופך לבושו לפושטו (תהלים קב כז). מחליף בדבורו — משנה (סנהדרין צב.), אין גזעו מחליף — אין לו זכר, אינו קם בתחית המתים (תענית כה:).

— הפעל: מוחלפת השיטה — החליף שיטתו ויצא הימנה (ערובין צט.), התנא שסידרן טעה באחת מהן והחליף שיטתו (פסחים נה.), כאן הוחלפה שיטתם וצריך להפוך דבריהם (ביצה ט:).

חלפא: ערבה (שבת עז:), צפצפה, עץ ששמו פופליי"ר (גטין סח:), אורטיא"ש (שבת קנב. חולין סב. ע"ע שברא), חלפי תרדין וקלחי כרוב — לשון קלח בירק שלו (זבחים עב.). חלפי דימא — בושם שקורין אשפי"ג והוא שבולת נרד, ועשוי כעין גבעולי פשתן, דאשכחן גבעולין דאיקרו עץ (ברכות מג:), גירו"פלא (גיטין סח:).

חלץ — קל: וחלצה נעלו — ושלפה, לשון הסרה (ויקרא יד מ — דברים כה. בספר דברים לא פירש), חלץ מהם — נשמט (הושע ה ו). חלצתו חמה — שלפתו, ניטלה מגופו החמה הוא החולי הקודהו. חלצתו לשון חלץ מהם (ברכות לד:), נשלף ממנו החולי ויצא מגופו (שבת קלז.), שהיה חולה ונתרפא ונשתלפה ממנו חמה (יבמות עא.).

חלצתו חמה יש גם בנדרים מא, והר"ן מפרש שם להפך: „שלבשתו חמה כאדם המזדיין, שעל ידי כלי זיין שעליו נקרא חלוץ". אבל נראה שפירוש רש"י הוא הנכון.

— נפעל: א) נחלץ חושים — נזדיין מהירים (במדבר לב יז); החלצו — כתרגומו, לשון חלוצי צבא מזויינים (לא ג. לשון התרגום — זריזו). ב) יחלצון ידידיך — ינצלו מרעה (תהלים ס ז).

— פעל: וחלצו את האבנים — כתרגומו וישלפון, יטלם משם, כמו וחלצה נעלו, לשון הסרה (ויקרא יד מ); ואחלצה צוררי — שיחתי את חליצתו בכרתי כנף מעילו... לשון הפשטה (תהלים ז ה).

— הפעיל: א) ועצמותיך יהליץ — יזיין, כמו חלוצי צבא (ישעיה נח יא). ב) החליצנו — זרזנו, כמו נחלץ חושים (ערובין לט.).

חלצים: מתנים (ישעיה לב יא, ירמיה ל ו).

חָלָק: א) חלקת שדה (עמוס ז ד). ב) חלקלקות (איוב יז ה). בחלק שפתיה — בדבור חלקלק (משלי ז כא). חלקות — חנפיות (ישעיה ל י).

חָלָק: א) ש״ע: חלקי נחל — חלוקי אבנים אשר בנחל (ישעיה נז ו).

ב) ש״ת: קלוף (ערכין י:). מקלות חלקין — מחולקין, מפוצלת קליפתן (פסחים סד.).

עיין במלון החדושים כרך א׳, ע׳ חלק — הפעל.

חלק — קל: חלקו מחמאות — לשון חלקלקות (תהלים נה כב).

— פעל: מסיים, חילוק היינו סיום, שמחלק בין נעימה לנעימה (ערכין י.). אך חַלק — כלומר אכין ורקין מיעוטין, חלק מיעט (ערובין קה. וכן פסחים ה. עא. שבועות יג.).

— הפעיל: א) גבר מחליק — מדבר חלקות (משלי כט ה). לשונם יחליקון — דברי חלקלקות (תהלים ה י). ב) בשרו מחליק — חלק (יבמות פ:).

— הפעל: קנים המוחלקין — שניטלה קליפתן, מהשוף הלבן שעליהן (בבא מציעא קג:).

חלקא: חטה שנחלקה לשנים (נדרים נה:).

חלקה: שדה קבורה („חלקת מחוקק״, דברים לג כא), בקעת שדה, קמפניי״א בלעז (עמוס ד ז).

חלקלקות: ארץ חלקה שהרגל מחלקת בה והאדם נופל. כחלקלקות באפלה — כשלון על כשלון: חלקלקות באור יש כשלון, אפלה בלא חלקלקות יש כשלון (ירמיה כג יב).

חֲלָשׁ: חלשים — גורלות (שבת קמח: וכן פירשו חז״ל).

חלש — קל: א) ויחלוש — חתך ראשי גבורים ולא השאיר אלא חלשים שבהם (שמות יז יג).

„חתך ראשי גבורים״ יש במדרש, אך רבינו הוסיף פירוש לשוני.

ב) חולש על גויים — מטיל גורל על המלכים (בעקבות חז״ל, ישעיה יד יב, גטין עד:). ג) חלש לבו — מצטער... ולי נראה דאין זה אלא לשון חלשה דעתו, ולשון חלש לבו לשון תענית הוא, שלא סעד כל היום (שבת י.), נתעלף (תענית כה.). מאן דחליש — מי שחלה (ברכות נה:). ד) חולש מעותיו ללשכה — זורק, כמו חולש על גויים, מטיל גורל (גטין עד:), כמו חולש על גויים, וכדגרסינן מטילין חלשין על הקדשים, שיהא מטיל מעותיו ללשכות שבעזרה (ערכין לא:).

חולשא: חולי (גטין לה.).

חלתא: כוורת (שבת לה.), כוורת של קנים (עד:), כוורת של שבטים שמסננים בהן יין (עבודה זרה עה.).

חלתית: חלטי״ש בלשון ישמעאל, ובלעז לזרי״א, ושורין אותו בפושרין ושותין אותן המים לרפואה (שבת קמ.), מין פרי הוא שקורין לזר״א בלעז, ומחתכין את קרטיו בסכין (עבודה זרה לה:).

פרי כאן ענינו צמח.

חם: סוף ימות החמה, חצי אב ואלול וחצי תשרי, שהעולם חם ביותר, כמו ששנינו במסכת יומא שלהי קייטא קשי מקייטא (בראשית ח כב), סופו של שמש (כלו׳ של ימות החמה. בבא מציעא קו:).

חמאה: שומן החלב שקולטין מעל פניו (בראשית יח ח), שומן הנקלט מעל גבי החלב (דברים לב יד), שומן החלב (ישעיה ז כא).

חֵמָה: א) כעס (תהלים עו יא). ב) חום („חמת מיין״, הושע ז ה). ג) ארס („חמת זוחלי עפר״, דברים לב כד; „חמת נחש״, תהלים נח ה; „חמת עכשוב״, קמ ד; „חמתם״, איוב ו ד). חמת תנינים יינם — מרירות נחשים (דברים לב לג), לשון ארס, שאם תפרשהו לשון אף, וכי לשון אף נופל אצל יין? (— תהלים קמ ד). ד) ברחץ הליכי בחמה — כמו בחמאה (איוב כט ו).

חַמָּה: שמש (איוב ל כח, שבת לט.). חמי חמה — מים שהוחמו בחמה (פסחים מב.), המין שהוחמו בשמש (נדה סו:). חמי טבריא — מעינות רותחין (פסחים מא.). ימות החמה — מניסן עד החג (כלומר עד סוכות. תענית ג:).

חָמוּד: חמודו — בשרו שהוא חמדתו (תהלים לט יב), בשר יופי חמדתו (איוב כ כ). איש חמודות — איש טהור (דניאל י יא). החמודות — הנקיות, כתרגומו (בראשית כז טו). לחם חמודות — פת נקיה (דניאל י ג).

חִמּוּד: דם חמוד — שנתאוית לבעלה וראתה הדם מחמת תאוה (נדה כ:).

חמום: בשעת חמום — בשעת התחלת הצער בשעת מיתה (מועד קטן כד.).

חמוץ: גזול (ישעיה א יז), נגזל (— תהלים עא ד, יומא לט: קדושין נג. סנהדרין לה.).

בכל אלה מפורשת תיבת חמוץ שבישעיהו.

חמוצתא: חמוצתא רומיתא — חלוק שבא מרומי (מועד קטן כג.).

חמוק: חמוקי ירכיך — סתרי ירכיך, על שם שהירך בסתר... (שה״ש ה ו — ז ב. וכן סוכה מט.), כמו חמק עבר (מועד קטן טז.).

חמור: דורשי חמורות — קשרים וסתומים הכלולים בתורה (ברכות כד.), מקראות סתומים (פסחים נד. חולין קלד:).

ברש״י לברכות נאמר: דורשי רשומות... דורשי חמורות גרסינן והיא היא, עכ״ל. וכן בפרושו לדברים יח ג — דורשי רשומות. ע״ע חומרתא.

חמוש: חמושים — אין חמושים אלא מזויינים,

וכן תרגמו אנקלוס מזרזין, כמו וירק את חניכיו וזריז. דבר אחר המושים אחד מחמשה יצאו וארבעה חלקים מתו (פירוש שני הוא דרשת חז"ל. שמות יג יח).

חמט: לימצ"א (ויקרא יא ל), אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצ"א, הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל (חגיגה יא.), לימצ"א שתחילת ברייתו בכעדשה, צא ובדוק בתיק שלה שגדל והולך עמה (חולין קכב. לימצ"א ענינו שבלול).

חמילה: כעין יריעה (נדרים נה:).

חמיס: חמיסין — אומרים חמישית הטעם (כתו' יז.), חמסנין, שמונעין מלומר טעמי תורה (סנהדרין יד.).

פירוש ראשון — מלשון חמשה, והשני — מלשון חמס. הגרי"פ העיר על ההבדל שביניהם. עיין ע' סרמיטין, סרמיסין.

חמירא: שאור (מנחות מג.).

חמל — קל: חס (יחזקאל טז ה). לא תחמל — לא תהפך בזכותו (דברים יג ט).

חמן: חמנים — מין עבודה זרה שמעמידין על הגגות ועל שם שמעמידין בחמה קרויין חמנים (ויקרא כו ל), מין צלמי ע"ז העשויין על הגגות לחמה (יחזקאל ו ד), צורות חמה (דה"ב לד ד).

חמס: גזל (בראשית ו יא, תהלים עב יד). חמס ושד — ממון של גזל (עמוס ג י). אזעק חמס — אזכיר חמס העשוי לי (חבקוק א ב). לחמס — לשלול ולבוז (חבקוק א ט), שנאת חמס — שלא כדין (תהלים כה יט). חמסי עליך — חמס העשוי לי עליך אני מטיל העונש (בראשית טז ה). מחמס — בעוון חמס (יחזקאל יב יט).

חמס — קל: ויחמס כגן שכו — לשון כריתה, וכן יחמס כגפן (איכה ב ו). ומזמות עלי תחמסו — תריעו לחשוב חמס (איוב כא כז).

— נפעל: נחמסו עקביך — נגזרו דרכיך, פסקו עוברי דרכים (ירמיה יג כב).

חמץ: חומץ בן יין — רשע בן צדיק (ב"מ פג:).

חמץ — קל: מעול וחומץ — כמו חומס, וכן אשרו חמוץ (תהלים עא ד).

— פעל: מחמץ את דינו — משהה אותו ומלינו כדי להוציאו לאמיתו (סנהדרין לה.).

— הפעיל: א) מסריח כשושהה בכלי (יבמות פ.). ב) נעשה רשע (ראש השנה ג:).

חמצא: חמצי — מין קטנית (יבמות סג.), פישל"ש, מחליקין הן ואינן נכבשין (חולין נב.).

חמצן: גזלן (יומא לט:).

חמק — קל: נסתר ונכסה (שיר השירים ה ו, וכן סוכה מט.).

— התפעל: תתחמקין — תסתרי ממני (ירמיה לא כב), תסתרי ותתכסי מחמת בושה (— שה"ש ה ו, וכן סוכה מט.).

חֵמָר: אדמה לטיט של בנין (בראשית יד י), טיט (שמות ב ג. מכללא ולא בפירוש).

חֹמֶר: א) כור, בית כור, שלשים סאין (ישעיה ה י, יחזקאל מה יא, הושע ג ב, כתובות קיא: מנחות עז. חולין צב.). ב) חמרים חמרים — צבורים צבורים (שמות ח י). ג) קשר (שבת קלח.); חומרי מתנייתא — כללות של ברייתות (שם). ואדרשנה כמין חומר — בוטו"ן בלעז, והוא של זהב וחותמים בו שני צוארי חלוק לנוי (סוטה טו.), צרור המרגליות וצרור הבושם התלוי בצואר לתכשיט (קדושין כב:), בוטו"ן שהנשים תולות בצואריהן, של זהב או של כסף (גיטין סט: ד"ה „חומרתא דפילון").

בסוטה ובקדושין מביאים התוספות את פירש"י, ומעירים (בסוטה) שרבינו סעדיה גאון פירשו „כמין המעשה", כמו שאומרים בלשון ארמית... ובקידושין הם מביאים פירוש זה בשם הערוך ור"ח, ומעירים שכן אומר אדם לחברו בלשון ערבי... וכן הם מפרשים „דורשי חמורות" (חולין קלד:) בשם רס"ג שהובא בערוך. עיין לעיל ע' חמור. גירסת הערוך הומר, בהא, ועל סמך זה בקשו בדורותינו לומר שהוא לשון הומור, ואינו נראה לי. לדעת רשי"פ ב„האוצר" מושאלת מליצה זו מלשון הכתוב תתהפך כחומר חותם, שכן מקבל חמר זה צורת כל חותם.

חֲמַר: יין בלשון ארמי. אין זה שם דבר אלא לשון משובח בטעם, ווינו"ש בלעז (דברים לב יד), יין טוב, וינו"ש בלעז (ישעיה כז ב), יין (דניאל ה א). ויין חָמַר — חזק, וינו"ש בלעז (תהלים עה ט).

קשה להכריע האם התכון רבינו לפרש חמר כשם־תאר, כשם שפירש חמר בשש נקודות. הנקוד שלפנינו — קמץ ופתח, כלומר פעל. ראוי להוסיף שגם ריב"ג מפרשו כשם־תאר: אדום. אך הרד"ק ושאר המפרשים פירשוהו כפעל.

חַמָּר: יוצא לכפר להביא תבואה למכור בשוק (כתובות סא:).

חמר — קל: א) יחמרו מימיו — יגרשו רפש וחומר וטיט. ומנחם חברו כמו מעי חמרמרו (תהלים מו ד).

כן פירשו גם ריב"ג, רד"ק ושאר קדמונינו, והעד הנאמן לאמתות פרושם — הים עצמו, שכן מראהו כמראה החומר בשעת המיה חזקה. החדשים פירשו לרוב לשון רתיחה והעלאת קצף.

ב) חומרת את בני מעיו — לשון חמרמרו מעי, כווצת (סנהדרין נב.), לשון נחמרו בני מעיה (זבחים נג.).

— נפעל: נחמרו בני מעיה — כווצו מחמת האור ונהפכה מראיתם, לשון מעי חמרמרו (חולין נו.).

— פעל: מנהיג חמור טעונה קרוי מחמר (שבת קנג.), בהמה הנושאת משאוי והוא מנהיגה קרי ליה מחמר (פסחים סו:).

חמרא: יין (שבת קי: פסחים לו: יומא לה: גטין סח.). חמרא נקידא — יין צלול יפה שאינו אדום (גטין סט.).

יין נקי (סט:). קמי דשתי חמרא חמרא — לפני כל אדם מביאים מה שרגיל בו: לפני שותה יין מביאים יין (סוטה י.).

חמרמר: פני חמרמרו — נקמטו, כמו נחמרו בני מעיה בלשון משנה (איוב טז טז); מעי חמרמרו — כווצו (איכה א כ), דרך בני מעים כשמשליכם אדם לאור הם כווצים ומתחמרמרים (ב יא).

חמרת: חמרת וגמלת — שיירא של חמרים ושל גמלים (בבא בתרא ח.).

חֹמֶש: כמו דופן חמישית, מקום שמרה וכבד תלויין שם (ש״ב ב כג. לפי חז״ל).

חמש — פעל: וחמש — כתרגומו ויזרז, וכן והמושים (בראשית מא לד).

סברות שונות נאמרו בענין זה, ונראית דעת המפרשים שמשמעותו נטילת החלק החמישי.

חמת: עור שנותנין בו יין (ב״מ כ:), נוד (מנחות לז:), מין נוד של עור (חולין קז.). כזורק אבן לחמת — קשה לגוף. ולי נראה לא קשה ולא יפה (שבת י.).

חן: נוי (זכריה ד ז). חן אשה על בעלה — אפילו היא מכוערת נושאת חן בעיניו (סוטה מז.).

חנגא: א) שוק, על שם שסובבין את השוק מחולות מחולות עגולות של בני אדם (שבת נד.), שוק (נד:). ב) מחול, ועל שם שבני אדם סובבים והולכים בשוק כעין סובבות במחולות קרו ליה חנגא (ביצה לג.).

חנה — קל: חנות היום — עת שכל הולכי דרכים נוטים לחנות בבית (שופטים יט ט).

חנוטים: חניטה (בראשית נ ג. מכללא איתמר).

חנות: חנויות — כמו תיבות הן ועומדות בשוק ואינן מחוברות לקרקע (ביצה יא:).

חנט — קל: ענין מרקחת בשמים הוא (בראש׳ נ ב).

חניכה: אותו כנוי שמסודר ובא לו ממשפחתו, שם דופי (מגלה כה.), שם לווי של משפחה כולה (גטין פז:).

בפירוש שבע״י לתענית כ: שם משפחתו, דיש משפחה שכל בני המשפחה נקראים בחניכת שם לווי. ע״ע חכינה. ולפי זה נראה שחכינה הוא דוקא כנוי בני אדם לגנאי, ואלו חניכה הוא שם לווי העובר מדור לדור, ולרוב אין בו משום גנאי. והערוך גרס רק חניכה: בחניכתי — שלא כניתי לו שם, בחניכתו — שם שכינו לו אחרים. גירסתנו נראית יותר, ואכמ״ל.

חניכים: בין החניכיים — המדבק בחכו (חולין קג:). פאלייי״ש בלעז (כלומר חך. — תהלים כב טז).

חנין: חנינו — אביו המחננו (מועד קטן כה:).

חנך — קל: חנכו למצוות, והוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן חנוך לנער (— בראשית יד יד), מלמד (משלי כב ו). ולא חנכו — לא דר בו, חנוך לשון התחלה (דברים כ ה).

חנכה: תחלת העבודה (דניאל ג ב). בחנוכת חומת ירושלם — בתשלום חומת העיר (נחמיה יב כז).

חנכי: שניים (ב״ק לה.), חנכין שקורין זינציב״ש (— חולין נט.).

ע״ע חניכים ומלקוח. משלשת הפירושים שהובאו מקובל בלשוננו האחרון: זנציב״ש בצרפתית ענינו בשר השנים.

חנם: בחנם — כלומר שאין לו הנאה (נדרים מא:). שנאת חנם — שלא ראה בו דבר עבירה, שיהא מותר לשנאותו, ושונאו (שבת לב:).

חנמל: שם ארבה (תהלים עח מז).

חנן — קל: ויחונך — יתן לך חן (במדבר ו כה). לא תחנם — לא תתן להם חן. דבר אחר לא תתן להם חנייה בארץ (לפי חז״ל. דברים ז ב).

— נפעל: נחנת — מצאת חן. ומנחם פתר לשון חנייה, אבל דונש פתר אותו לשון חן (ירמיה כב כג).

— התפעל: ואתחנן — אין חנון בכל מקום אלא לשון מתנת חנם... ד״א זה אחד מעשרה לשונות שנקראת תפלה, כדאיתא בספרי (דברים ג כג).

— התפועל: שתתחונן דעתו — שתהא דעתו מיושבת לערוך דבריו בלשון תחינה. שתתחולל — לשון חילוי, והיא היא, אלא בלישנא בעלמא פליגי (ברכות ל:).

חננא: חנני — בעלי חן (כתובות סא.).

חָנֵף: מסית חברו בדרך רע (משלי יא ט); חנפי לב — רשעים (איוב לו יג); חנפים — רשעים ומראים עצמם כצדיקים (יומא פו:).

חנף — קל: התחייב בחטא (מיכה ד יא).

— הפעיל: לא תחניפו — לא תרשיעו, כתרגומו לא תחיבון (במדבר לה לג).

חנק — קל: אינו חותך אלא קורע מחמת הפגימות (חולין טו:).

— נפעל: אם בקשת ליחנק התלה באילן גדול — לומר דבר שיהיה נשמע לבריות ויקבלו ממך, אמור בשם אדם גדול (פסחים קיב.).

רבנו חננאל פירש: אם רצית לשאול בדבר איסור, שאל חכם גדול ועשה כהוראתו. וכן הובא בערוך.

חסא: חזרת (ברכות נו.).

חסד: א) ויט אליו חסד — שהיה מקובל לכל רואיו, לשון כלה נאה וחסודה (בראשית לט כא). מונע חסד מתוך ביתו — שאינו מניח העניים לבוא לפתחו (שבת סג.). ב) חסד בלשון ארמי חרפה (ויקרא כ יז).

חסד — פעל: פן יחסדך שומע — חרפת מצרים מתרגמינן חסודי דמצרים (משלי כה י).

חסדאה: חסדאין — חסודים ונאים (גטין ז.).

חסה — קל: לשון כסוי (ש״ב כב ג), להתכסות (ישעיה ל ב, תהלים יח ג, צא ד). צור חסיו בו — הסלע שהיו מתכסין בו מפני החמה והצנה, כלומר שהיו בטוחין בו להגן עליהם מן הרעה (דברים לב לז).

טוב לחסות בה׳ — חסיון זה אינו אלא לשון חביון צל, ודבר מועט הוא. מבטח — דבר בריא וסמך חזק, ואעפ״י כן לחסות בה׳ טוב מהבטחת בני אדם (תהלים קיח ח).

חסוד: כלה נאה והסודה — חוט של חסד משוך עליה (כתובות יז.).

חסודה: ריבדא דכוסילתא (שבת קח:).

חסום: מקדח וחיסומו — לאחר שנעשה החור מצדדין את המקדח ונוטל מצידי הנקב ומרחיב את הנקב כדי שיכנס מקדח ויצא בריוח, והיינו חיסום שנוטל מה שחוסם וסותם את הנקב ואינו מניח ליכנס המקדח (בכורות לח.).

נראה ומקובל יותר פירוש הערוך: „בפי הסכין ובפי הקרדום ובחודו של מקדח נותנין ברזל טוב ששמו צר בלשון קודש וחוסמין פיהן בו שיהא חד לחתוך יפה, ובלעז נקרא אצר״ו" (כלו׳ פלדה). „צר" במובן ברזל טוב אין, כמדומה, בעברית, ואולי התכון בעל הערוך למקרא שבישעיהו: „פרסות סוסיו כצר נחשבו".

חסון: תוקף, שהיו אונסין את העניים וגוזלין אותם ומתחסנין בממון (ישעיה א לא).

חסחוס: תנוך האוזן (בכורות לז. מ: ע״ע תנוך).

חסיד: צדיק — במשפט אמת; חסיד — נכנס לפנים מן השורה (ר״ה יז:), חסיד עושה לפנים משורת הדין (אבות ו א). שורפן חסיד קוברן צדיק — חסיד עדיף מצדיק: כשקוברן איכא למיחש דהדרי ומגלו (נדה יז.).

לפי זה ברור שחסיד עדיף מצדיק, וכן כתב רבינו שישר עדיף מצדיק. ע״ע ישר. ואשר לדבריו במנחות מ: „חסידים — זריזין למצוות", נראה לי שאין זה פירוש לחסידים אלא אחת מתכונותיהם, כלומר: סתם חסיד זריז למצוות הוא.

חסידה: דיה, לבנה, ציגוני״א (ויקרא יא יט, ירמיה ח ז, זכריה ה ט).

חסיל, ע״ע חסל — קל.

חסין: מתאפק (גיטין נו: לפי הדרוש, ובתהלים לא פירש).

חסיסי: קמהא דאבשונא (פסחים מ:), מפרש לה בפסחים קמהא דאבישונא, קמח של קליות שעורים שלא הביאו שליש ומייבשין אותן בתנור וקלופין הן (נדרים מט:).

חסך — קל: ע״ע חשך, בשין. חסוכי בנים — חסרי בנים (בע״י — חסורי בנים, והיא היא. תענית יא.).

— פעל: שהיסך הכתוב — חסך מעוונותיהם ולא דקדק אחריהם לפי שחס על ממונם, וחבירו במסכת מנחות מפני החיסחון... (זבחים ו:).

„חיסחון" — בחית אחר הסמך, וכן בגמרא, ויתכן שאינו ט״ס.

חוסכא: פחת (בבא מציעא ע.).

חסל — קל: מכלה, ועל שם כך נקרא חסיל שמכלה את הכל (דברים כח לח).

חסם — קל: וחוסמת היא את העוברים — וסוגרת... כמו לא תחסום, שרוב פגרים שיפלו שם יהדלו את העוברים מעבור. ומנחם פתרו בספרו יחסמו את אפם מלהריח ריח הפגרים (יחזקאל לט יא). אין חוסמין אותה — אין סותמין טענותיה (יבמות ד.), אין מגערין בה (מכות כג.).

קא חסמינן להו — סותמים אנו את פיהם (סנ׳ לב:), וחסמין לי — משתקין אותי (סוטה לה.), הוה קמחסם — לשון לא תחסום (שבת קמז.), מגמגם, תמה (כתובות כ:), לשון לא תחסום, מגמגם בדבר ולבו נוקפו (ב״מ כג:), לשון לא תחסום, מגמגם (חולין ג.).

גירסת הערוך קא מהסס. וכן נהוג בעברית החדשה. ע״ע הסס במלון צרופי רש״י.

חסן: ממון (ירמיה כ ה, יחזקאל כב כה).

חסן — נפעל: לא יחסן — לא ינחילנה לבניהם (ישעיה כג יח).

פירש כנראה מלשון אחסנתא בארמית, נחלה וירושה. ולפי שאר מפרשים ענינו אצירה וגניזה, וכן תרגם יונתן: ולא יתגנז.

חספא: שברי חרסים (גטין סט. ע״ע פחר). חספא דאומנא — כלי חרס מנוול שמקיזין לתוכו דם (גטין סט.).

חספניתא: פניו מתבקעות. ואני אומר שהוא מין שחין... והוא בגרב ובחרס שכתוב בתורה (שבת קלד.), סדקין שבפני אדם (עבודה זרה כט.).

בפירושו בשבת הוסיף שחספניתא הוא תרגום של חרס, והעיר הגרי״פ: בתרגום שלפנינו ליתא. לדעתי יש להגיה בפירש״י שחספא הוא תרגום של חרס.

חספס: מחוספס — מגולה, ואין דומה לו במקרא. ויש לומר מחוספס לשון חפיסא ודלוסקמא שבלשון משנה... בין שתי שכבות הטל. ואנקלוס תרגם מקלף, לשון מחשוף הלבן (שמות טז יד).

חסר: חסרון (משלי כח כב).

חסר — פעל: מחוסר בגדים — כהן גדול ששימש בפחות משמונה וכהן הדיוט בפחות מארבעה (זבחים טו:). מחוסר זמן — ולד שלא עברו עליו שמונה ימים (ר״ה ו.). מחוסרי כפרה — טמאים שהוצרכו לקרבן (שבת קלב.), זב ומצורע שטבלו והעריב שמשן ולא הביאו כפרתן (זבחים טו: ומעין זה במכות ח: „מחוסר כפורים"). מחוסר צידה — שקשה לתופסו (שבת קו:), שצריך לצודו (ביצה כד.). מחוסר קריבה — שנתרחקו זה מזה מעט (חולין קג:).

חסריה לגנבא נפשיה לשלמא נקיט — כשהגנב חסר, שאינו מוצא מקום לגנוב, מחזיק עצמו בענוה כאיש שלום, כלומר מפני שזקנת ותשש כחך אתה אומר שאני אסורה לך (סנהדרין כב.).

— הפעיל: ולא החסיר — לא מצא חסר (מן המדה, — שמות טז יז).

חסרון: הפסד (ב"ב י.), בורא נפשות רבות וחסרונן — צרכי ספוקן (ברכות מד.).

חף: א) ש"ת: טהור ומשופשף, כמו נזיר לא יחוף ראשו (איוב לג ט).

ב) ש"ע: חפי פותחת — שינים הקבועין בה, ולא היא עצמה, ועושים אותן מעצם (שבת פא.).

חפה — קל: חפו ראשם — לשון כסוי (ירמיה יד ד). חפוי — מכורך כדרך האבלים (ש"ב טו ל. במגלת אסתר לא פירש).

— פעל: ויחפאו דברים — בדאו. פתרונו לפי ענינו (מ"ב יז ט); ויחף — ויצף; ויחפהו — צפה אותו (דה"ב ג ה—ז). מחפה — מכסה את הזרעים בעפר (מועד קטן ב:), מכסה (יג:).

חפופי: נועצים יתדות קטנות לפני הכותל שיחופו שם עגלות וקרונות ולא יחופו בכותל ויפילוהו (שבת ו.), נועצים יתדות ואבנים גדולות סמוך לכותל שלא יזיקוהו קרונות (ערובין צד.).

חפורה: שחת, ירק מן התבואה עד שלא הביאה שליש (יבמות סג.), שחת (בכורות נב:).

חפושית: אשקרבו"ט בלעז (— ויקרא יא מב; חולין סז:), אשקרבו"ט, ובלשון כנען קרוקי"ט (ע"ז כח:). חיפושיתא גמלניתא — גסה, והוא הנטו"ן (שם).

חפז — קל: א) מהר לנוס (מ"ב ז טו). ב) התקשה (איוב מ כג. ע"ע חפץ — קל).

חפזון: לשון בהלה ומהירות (שמות יב יא), מהירות (פסחים צו.).

חפיפה: לחפיפה — לכסות בו מאכל (מו"ק יב:).

חפף — קל: א) חופף עליו — מכסה אותו ומגין עליו (דברים לג יב). ב) נזיר חופף — מחליק שערו (שבת פא:), לשון מגרד, כמו חופף עליו כל היום (נזיר מב:), מתחכך, לשון שפשוף (מגלה כו.).

גם בזבחים נד פירש: חופף עליו כל היום — כמו נזיר חופף, כאדם המחשב ודואג, עכ"ל. הפירוש בא בעקבות דרשת חז"ל „והיה בנימין הצדיק מצטער עליה". ובפירושו למגלה כו הוסיף: אדם המצטער חופף ומתחכך בבגדיו, לשון שפשוף.

חפפית: מין שחין (שבת עז:).

חפץ: דבר. כל הדברים קרויים חפצים בלשון משנה (קהלת ג א). כל חפציך — כל חמדותיך (משלי ג טו). ארץ חפץ — ארץ שחפצי בה (מלאכי ג יב). מה חפצו — מה הוא חושש (איוב כא כא); החפץ לשדי — ההנאה וחשש לו? (כב ג).

חפץ — קל: א) יחפץ זנבו — כמו יחפוז, מתקשה. וכן בלשון חכמים דחפיזא כי אופתא, קשה כעץ (איוב מ יז). ב) ויעשה מה שלבו חפץ — עבירה... ואמר לן רבי משום רב האי גאון ויעשה מה שלבו חפץ רוצה לומר דודאי כיון שלבוש שחורים וכו' אני ערב בדבר שאינו חפץ מכאן ואילך בעבירה (מועד קטן יז).

בשנוי סגנון ובקצור, אך לא בשנוי תכן, מובא פירוש זה בעין-יעקב. כדעת רב האי גאון פירש גם רבנו חננאל, ובצדק השיגו התוספות (חגיגה טז.) על פירוש זה, אך בקדושין מ הביאו את פירושו של ר"ח ולא השיגו עליו. וראיתי לטוב להביא כאן את פירוש רבינו לרישא של אותה מימרא בשאר מקומות בתלמוד:

מקום שאין מכירין אותו — אין שעתו גסה עליו ושמא יקל כח יצרו, וגם אם יחטא אין אדם נותן לב לפי שאינו חשוב בעיניהם (חגיגה טז.), ילבש שחורים — שלא יראה עצמו בכבודו אולי ירך לבבו בכך, וגם אם יחטא אין אדם נותן לב לפי שאינו חשוב בעיניהם (קדושין מ.).

חפר — קל: א) לחפור — לרגל (יהושע ב ב, איוב ג כ). ב) חפרה — לשון בושת (ירמיה טו ט), יחפרו — יתביישו, כמו וחפרה הלבנה (תהלים לד ו).

חפרפרות: מיני שרצים שחופרין הארץ, שקורין טלפ"ש בלעז (ישעיה ב כ).

גם קורפדאי (ברכות נז:) לועז רבינו כן.

חפש — פועל: התחפש (כלומר התבקש. משלי כח יב).

— התפעל: שנה בגדיו שלא יכירוהו (ש"א כח ח, מ"א כב ל), ויתחפש באפר — שינה את מעפורתו שלא יכירוהו. וכל שנוי בגדים הוא לשון חפוש (מ"א כ לח), יתחפש לבושי — משתנה גלד אחר גלד. כשאדם פושט את בגדיו ולובש בגדים אחרים, משונים מראשונים, קורא אותם בגדי חופש (איוב ל יח).

חפשי: לחפשי — לחירות (שמות כא ב).

חפת — קל: פרגוד הפות — חלוק שיש בו אימרא (יבמות קב:).

חפת: חפת חלוקו — שפת חלוקו, שולי חלוקו (יומא עז:).

חץ: א) שד המעופף כחץ (תהלים צא ה). ב) מכה, נגע (איוב לד ו), מכה (סוטה ט. — דברים לב). ג) חצים זכרים — כעין שלנו שתוחבים אותם בבית קבול של חץ; חצים נקבות — שיש נקב בראשו והעץ עשוי כמרצע ונכנס לתוך הנקב (סוכה יב:).

חצב — קל: חפר (ירמיה ב יג). בורות חצובים — לפי שהיו מקום טרשים וסלעים נופל בו לשון חציבה (דברים ו יא).

חַצָּב: החוצב אבן מן ההר לעקרה מחיבורה; סתת — הוא המרבעה ומחליקה (בבא מציעא קיח:).

חָצָב: עשב שמשתרש בעומק כנגדו ואין שרשיו מתפשטין, ובו תיחם יהושע את הארץ לישראל (שבת קכח. ע"ע חצבא וחצובא).

חצבא: א) כד (ברכות נח. פסחים מ. ב"ב כו. סנהדרין קט:), דלי (שבת קח.), כד של חרס ששואבין בו מים (סוכה כט.). ב) חצוב, שתיחם יהושע בו לישראל את הארץ (פסחים קיא: ע' בערך הקודם).

חצד — קל (אר׳): קוצר (מועד קטן יב:).

חצה — קל: חלק (איוב מ ל). כחצות הלילה — כהחלק הלילה. זהו פשוטו לישבו על אפניו שאין חצות שם דבר של חצי (שמות יא ד). לחצות בו שיניו — ליטול הבשר שבין השינים ולחצות ביניהן (שבת פא:).

במשנה שבמסכת ביצה, פרק ד, נאמר „לחצוץ בו שיניו״, ופירש״י: ליטול בשר החוצץ בין שיניו.

חצובא: עשב ששרשיו נקובין ויורדין בעמק ואין מתפשט לצדדין כלל, ונוטעין אותו בין גבולות שדות, ובו תיחם יהושע לישראל את הארץ (ע״ע חצב. ביצה כה:).

חצובה: שלש רגלי קנקן, כל אחד כנגד אויר של שני, כזה ⁂ (ב״מ כה.), שלש רגלי קנקן (ערובין פה:).

חצות: חצי היום (פסחים נ.).

ביומא כ „קודם חצות״, והוסיף רבינו: לילה. משמע שסתם חצות לאו דוקא חצות לילה הוא, כסברת רבים. ע״ע חצה — קל.

חצי: מחציו — מאמצעיתו (זכריה יד ד). מדברין מחצייהן — קולן עבה ונראה הדבור יוצא מטיבורן (גטין יד:).

חצינא: א) מגל (יומא לז:). ב) פסל, דולוי״ר (לג:).

חציר: כרישין, פוריל״ש (במדבר יא ה).

חצן: יש מפרשים הוצן כמו חוצן, מן והביאו בניך בחוצן שפירושו זרוע (— יחזקאל כג כד).

בישעיהו מט ובתהלים קכט פירש רק בלעז, שענינו כתף או זרוע. בנחמיה ל פירש חצני — בגדי.

חצץ: א) אבנים דקות (משלי כ יז), אבנים דקות שבתוך העפר (איכה ג טז). ב) חצציך — כמו חציך (תהלים עז יח).

חצץ — קל: לעשות מחיצה („לחוץ״, עירובין כז.). לחצוץ שניו — ליטול בשר החוצץ בין שניו (ביצה לג.).

בירושלמי — לחצות בו שניו. ע״ע חצה — קל.

— פעל: מקול מחצצים — פתר מנחם עורכי מלחמה וסודרי קרב, וחברו עם מלך אין לארבה ויצא הוצץ כלו, לשון גדודים. ד״א מקול אבנים הלוקי הנחל. קיול״ש בלעז, שהעובר עליהם נשמע קולם... לשון אבני חלוקי הנחל, כמו ויגרס בחצץ (שופטים ה יא).

רד״ק פירש לשון חץ, ויש מפרשים לשון חציצה וחלוקה.

— פועל: חדשיו חוצצו — נקצצו ויכלו (איוב כא כא).

חצר: א) כל חצר האמור בתלמוד אינו אלא לפני הבית, אבל שאחורי הבית מוקצה או רחבה קרי ליה (ערובין ה.), כן היו דירותיהן, לפני כל בית היה חצר (יב:), כל חצרות שבתלמוד לפני הבתים, ויוצאים דרך חצר לרשות הרבים או למבוי (ביצה כא.), כל חצר שבתלמוד לפני הבתים, והבתים פתוחין לו (סוכה יז.), כל חצירות ששנו חכמים לפני הבתים הן, ורוב תשמישן בחצר (ב״ב ב.), כל היקף שאחורי הבתים קרוי רחבה, ושלפני הבתים קרוי חצר (ו:), כל כניסה ויציאה דבתים שבתלמוד דרך החצר הוא, וחצר לפני הבתים (ערובין ז.). ב) חלל עזרת ישראל לפני האולם וההיכל (יחזקאל מ מז), עזרה (דברי הימים ב׳ ד ט).

חצר בית ה׳ — מקום מעמד הלויים (דה״ב כט טז), עזרה (ערובין קה.).

החצר החדשה — הר הבית, וקרי לה חדשה מפני חדוש שחדשו והוסיפו על קדושתה (בעקבות חז״ל. פסחים צב. — דה״ב כ).

החצר החיצונה — הר הבית (יחזקאל י ה), שער העזרה (מ ו). החצר הפנימית — היא העזרה (יחזקאל י ג), עזרת ישראל (מ כג), ההיכל (מד כא).

חצר הכבד — ע״ע יותרת.

חצר מות — בית הקברות (ברכות יח:).

חצרים — כרכים שאין להם חומה, ותרגומו בפצחיהון, שהם מפוצחים, לשון פתיחה כמו פצחו ורננו (בראשית כה יג), כתרגומו פצחין, עיירות פתוחות מאין חומה (ויקרא כה לא), ערי הפרזים בלא חומה (יהושע יג כח).

מקרא מלא הוא בויקרא: ובתי החצרים אשר אין להם חומה. ונראה לי שרבינו הדגיש ופירש לבל יטעו לחשוב שיש גם חצרים אשר חומה להן. וכן פירש בערכין לג. „בתי החצרים — שאין להם חומה״.

חצירות של רבים — שפותחין בתים הרבה לחצר ואין יכולים להוציא מן הבתים לחצר בלא ערוב, מפני שהבית רשות מיוחדת לו, וחצר רשות חברו מושל בה ונמצא מוציא מרשות לרשות (ערובין יב:).

חק: א) דברים שיצר הרע ואומות העולם משיבין עליהם, כגון אכילת חזיר ולבישת שעטנז, שאין טעם בדבר, אלא גזירת המלך וחקותיו על עבדיו (בראשית כו ה), דברים שאינם אלא גזירת המלך בלא שום טעם, ויצה״ר מקנטר עליהם: מה איסור באלו, למה נאסרו, כגון לבישת כלאים ואכילת חזיר ופרה אדומה (שמות טו כו), דברים שהם גזירת המלך, שיצר הרע משיב עליהם למה לנו לשומרן, ואומות העולם משיבין עליהם, כגון אכילת חזיר ולבישת שעטנז וטהרת מי הטאת (יט יט, וכן יומא סז:), גזירה (איוב כג יד), גזירה קצובה (כח כו), גבול בל יעבור (משלי ח כז).

הבאתי את כל הפירושים כלשונם, אם כי אין ביניהם אלא שנויים קלים, כי אופיניים הם לגבי סגנון רבינו, וגם שנוייו הקלים ערכם רב. הדברים לקוחים בעיקרם מלשון חז״ל ביומא („את חקותי תשמרו״ — דברים שהשטן משיב עליהם, ואלו הן: אכילת חזיר ולבישת שעטנז וחליצת יבמה וטהרת מצורע ושעיר המשתלח), ורבינו — כדרכו — הוסיף נופך משלו.

ב) כך וכך ליום (בראשית מז כב: „חק לכהנים״), מזונות (יחזקאל טז כז, איוב כג יב), מזון הקצוב (משלי לא טו), מזון (ערובין נד.). אספרה אל חק — חק קצוב הוא ומקובל עלי לספר זאת ולהודיע (תהלים ב ז), אספר דבר זה להיות לחק ולזכרון (סוכה נב.).

הפירוש בתלמוד קרוב יותר לפשט.

חקה: חקת עולם — כל מקום שנאמר חקת עולם הוא גזרה מיד ולדורות לעכב בו (שמות כח מג).

לשון חז״ל במנחות יט „כל מקום שנאמרה תורה וחוקה אינו אלא לעכב״. בפרושו לויקרא ג יז הסתפק במה שהעיר: „יפה מפורש בתורת כהנים כל הפסוק הזה״.

חקה — פעל: יחקה את הצדוקים — יחזיק ידיהם בחקותיהם, יחקה לשון חוק (חולין מא:).

מחוקה — חקוק (יחזקאל ח י), חקוק הצורות (מ״א ו לה).

רבינו אינו קובע תחומים מסוימים ביו חקה — חקק — חוק, ואכן גם במקרא עצמו מטושטשים התחומים במקצת. עיין בערך חקק — קל ובמלון חדושי רש״י ע׳ חקוי.

חקלאה: בן כפר (ברכות לז. מגלה ז:).

חקק — קל: א) בחוקו מוסדי הארץ — בחקותו, לשון חקוק כמו על כפים חקותיך, וכן ומחיק הארץ (משלי ח כט). ב) האגוז שחקקו תינוקות — נקבו נקב קטן בצדו והוציאו האוכל מתוך הנקב (חולין יב:). חקוקי כפות הרגלים — אין בשר בפרסותיהם ורצים על הקוצים ועל הברקנים ואינם נזוקין (סנהדרין כא:), נטל הבשר מן העצם ולא היו מרגישים בקוצים ובברקנים (עבודה זרה מד.).

לדעתי הוא לשון „חוקקי בסלע״, „חוקקין להשלים״, והכונה שכפות הרגלים היו מקועקרות ביותר, בנגוד לכף שטוחה, פלאטפו״ס בלעז.

חקק: חקקי און — שטרי און, שטרות מזוייפין (ישעיה י א). חקקי לב — נכלי ליבא, ערמומית (לפי ת״י. שופטים ה טו).

חר: שר (ישעיה לד יב, ירמיה כז כ, נחמיה ו יז).

חראים: רעי היוצא דרך חור פי הטבעת (מ״ב יח כז), רעי היוצא דרך הנקב (ישעיה לו יב, מגלה כה:).

הריא (אר׳) — צואה (פסחים קי.), רעי (תענ׳ ט:), זבל הצאן (גטין ע.).

חֶרֶב: א) כלי זין (שיר השירים ג ח). ב) גייסות (דברים כח כב, ירמיה ה יז, יח כא, יחזקאל יד יז, לג ג). ג) תגרה של מלחמה (ירמיה כה כז); חיילות ההולכין להרוג ולהשחית בכל מקום (תענית יט.). כשבויות חרב — כל חיל הבא למלחמה קרוי חרב (בראשית לא כו). והבאתי עליכם חרב — כל הבאת חרב שבמקרא היא מלחמת חיילות אויבים (ויקרא כו כה). יתוץ בחרבותיו — באומניות חורבן (יחזקאל כו ט).

חֹרֶב: חורבן (צפניה ב יד).

חָרֵב: יבש (תענית כה:). עיר חריבה — מדיוריה ולא מחומה, מחיצותיה קיימות סביב לה (עיר׳ סא:).

השוה את האמור בתפלת נחם: החרבה ממעונותיה והשוממה מאין יושב.

חרבה: חרבות — ערים בצורות שסופן להיות חריבות (יחזקאל לג כז), ערים נחרבות (איוב ג יג); מדברות (תהלים קב ז).

חרג — קל: ויחרגו ממסגרותם — לשון אימה. אימה מתרגמינן חרגת מותא. מנחם פתר אותו לשון רפיון חגורה... ודונש פתר ויחרגו ויפסחו מכבליהם הנתונים על רגליהם, ופתרון ויחרגו ויפסחו, כדמתרגמינן חגירא (תהלים יח מו).

פירש כן מפני שבשמואל ב׳ נאמר ו י ח ג ר ו, ושם פירש: לשון פסחים.

חרגא: פסולת הנסורת [של חמה] והוא נראה בעמוד של חמה (יומא כ:), אבק הנראה בחמה כשהיא נכנסת דרך חלון, וי״א זיהרא דשמשא (נדרים ה:).

„פסולת הנסורת״ הוא מלשון גלגל חמה המנסר ברקיע. הפירוש בנדרים לקוח מעין־יעקב. בפירוש בגמרא — „זיהרא דשמשא״. יש להעיר שרוב הפירוש בע״י למסכת נדרים לקוח מפירוש הר״ן, ומסדר הע״י שלב במקומות אחדים את פירש״י והר״ן גם יחד. עיין במבוא ל„היכל רש״י״ כרך א׳ עמ׳ סז.

חרד: חרד על דברי — זהיר על הדבר שיהא עשוי ונותנו אל לבו (מ״ב ד יג — ישעיה סו), החרדים אל דברו — הצדיקים הממהרים בחרדה להתקרב אל דבריו (ישעיה סו ה).

חרד — קל: ויחרד — כתרגומו ותוה, לשון תימה (בראשית כז לג).

חרדלי, ע״ע גורדלי.

חרדלית: שוטפת ויורדת ממקום גבוה (חגיגה יט.), זרם גשמים המקלח מן ההר בכח (חולין לא:).

בשני המקומות נאמר שרב האי גאון גרים הרדלית, בהא. ובחולין הוסיף כעין נוטריקין: שבאין מדליו של הר.

חרה — קל: חרה אף — כל אף וחרון שבמקרא לשון שרפה ומוקד, שהנחירים מתחממים ונחרים בעת הקצף... כשאדם כועס יוצא רוח מנחיריו (שמות טו ה), דרך הכועס יוצא עשן מנחיריו, וזהו כל לשון חרון אף, שהאף ניחר ומעלה הבל (ש״ב כב ט). כל חרון אף הוא לשון חמום החוטם. נחר חוטמו מרוב חמום (— ישעיה מח ט), חרון אף ניכר בחוטם, שמתחמם ומוציא הבל, על כן הוא קרוי חרון אף (ברכות נו:). ועצמי חרה — לשון דבר הנחרה ומתיבש מפני חום הראש (איוב ל ל). חרה לו — נצטער (במדבר טז טו).

— נפעל: א) הנחרים — המתגרים (יש׳ מה כד). ב) יחרו — יבשלו ויעשנו (יחזקאל כד י).
— התפעל: אל תתחר במרעים — שלא יתחרו בהצלחת המרעים לעשות כמעשיהם, כמו ואיך תתחרה את הסוסים (תהלים לז א), להיות כמותם (משלי כד יט), אינו לשון גרוי אלא שלא תאחז במעשיו, כמו ואיך תתחרה את הסוסים, כלומר שאינו רץ כמותן. על כרחך אין קנאה זו לשון גרוי מלחמה אלא אחיזת מעשיו (מגלה ו:).

תתחרה את הסוסים דירמיהו פירש רק בלעז. בגטין נז ע״ב פירש: חרחורי לשון — מריבת לשון, כמו אל תתחר.

חרוז: חרוזים — ענקי זהב ומרגליות חרוזות בפתילי זהב (שיר השירים א י).

חרול: חרולים גדולים מקמשונים והרי הם חדים כקוצים (משלי כד לא).

חרום: שחוטמו שקוע בין שתי העינים, שכוחל שתי עיניו כאחת (ויקרא כא יח).

עפ״י חז״ל בבכורות (פרק ז) ופירש״י שם: כוחל שתי עיניו כאחת — שאין לו כלל חוטם בין שתי עיניו וכשהוא כוחל עיניו במכחול יכול למשוך המכחול מעין לעין ואין החוטם מעכבו.

חרום, ע״ע חרם.

חרון, ע״ע חרה — קל.

חרוף, ע״ע חרף — נפעל.

חרוץ, ש״ע: א) חריצים שעושין סביב החומה לחזק העיר (דניאל ט כה). ב) מין זהב (משלי ג יד, ח י, איוב מא כב), מין מראית זהב (זכריה ט ג). ירקרק חרוץ הוא זהב טוב מאד מאד, לא ירוק ולא אדום (תהלים סח יד). ג) ריס של עין שנסדק או שנפגם (לפי חז״ל. ויקרא כב כב). ד) מורג, והוא כעין שופינא שקורין לימ״א, שעשוי חריצים ובו מחתכים את קשי התבואה להיות תבן (עמוס א ג, וכן ישעיה כח כז. ע״ע מורג, טורביל). מורג חרוץ — שנון (שמות יא ז — ישעיה מא), עשוי חריצים חריצים (ישעיה מא טו), טרוף בפגימות, והן פיפיות (עבודה זרה כד: — ישעיה מא).

חרוץ, ש״ת: מחשבות חרוץ — אדם חריף ושנון (שמות יא ז — משלי כא), אדם ישר המתהלך באמת ובמשפט חרוץ (משלי כא ה), אדם כשר עושה אמת (יב כז). יד חרוצים — חריפים, סוחרים שנונים (שמות יא ז — משלי י), ישרים, שחורצים דבר באמתו ומשפטו בלא עולה (משלי י ד), ישרים (יב כד), ישרים האוכלים יגיע כפיהם (יג ד).

הפירוש בשמות לשון חריפות, ובמשלי — לשון יושר, ונראים הם כסותרים זה את זה.

חרוצים ימיו — חרוצים וקצובים (איוב יד ה).

וו זו אינה אלא כעין כלומר, אף כי נראית היא כוו החבור, וזה אחד מדרכי רבינו בפירושו.

חרורי: משוחררי (קדושין סט.).

חרות ש״ע: חריות — ענפים קשים כעץ. משהוקשו שדראות של לולבין ונפלו עלים שלהן קרי להן חריות (שבת נ.), ענפים (סוכה מה.).

יסטרוב גוזר את היחיד חריה, ובדרכו הלכו אחדים מבעלי המלונים, אך שני הערכים שלאחר זה מעידים נאמנה שהיחיד חרות. מהשמטת הוו ברבים אין להסיק דבר, שכן גם לשון הרבים של גלות, מלכות וכו׳ בתלמוד לרוב בהשמטת הוו.

חרות ש״ת: קשה, שנעשה חריות, שכן דרך הלולב, עליו נושרים בימות הגשמים והשדרה מתקשה ונעשה עץ (סוכה לב.). חרותה — כל שצמקה ריאה שלה ונתקשה כחריות של דקל מחמת שהבעיתה אדם בקולו ופעמים שצומקת מקולות וברד (חולין מב: ומעין זה בדף נד).

לשון חז״ל בחולין: איזוהי חרותה כל שצמקה ריאה שלה. רבינו מוסיף, כדרכו, נופך משלו. ע״ע חק.

חרותא: ענף של דקל (גטין לו. פז:), ענף הדקל משנתקשה שתי שנים ושלש ויוצאין בו לולבים הרבה, שנשרו עליהם ונתקשו גם הם ונעשו עץ (סוכה לב.).

חרחור: חולי המחממו תוך הגוף וצמא תמיד למים, לשון חרה מני חורב (דברים כח כב).

חרחור: מריבה („חרחורי לשון״, גיטין נז:).

חרט: יש לתרגמו בשני פנים. האחד לשון סודר, כמו המטפחות והחריטים, בשני חריטים. והשני כלי אומנות הצורפין שחורצין וחורתין בו צורות בזהב כעט סופר החורת אותיות בלוחות ופנקסין, כמו וכתוב עליו בחרט אנוש (שמות לב ד). חרט אנוש — מכתב כתב אשר ירוץ כל אנוש קורא בו, אפילו אנוש כל־שהוא ואפילו אינו חכם (ישעיה ח א).

חרטם: חרטמים — הנחרים בטימי מתים, ששואלים בעצמות. טימי הן עצמות בלשון ארמי (בעקבות דרשת חז״ל. בראשית מא ח, וכן דניאל א כ).

חריונים: חרי, לשון רעי (מגלה כה: — מלכים ב ו, לפי הכתיב).

חריט: חריטים — מיני בגדים וסודרין... והפותרים אומרים כיסים ארוכים (מ״ב ה כג), תרגומו מחכיא, דפוס של בית הרחם (ישעיה ג כב).

חריע: קרו״ג, והוא כרכום (נדה נא: ע״ע קורטמא).

חריף: יוצא בהוצאה ועובר לסוחר („כספא דחריף״, ב״מ מד:). חריף סכיניה — לב פתוח לו בסברא (חולין עז.).

חריץ: א) חריץ ברזל — מורג חרוץ. מלא חריצים כמין פצירה פים, שקורין לימ״א בלעז (ש״ב יב לא. ע״ע חרוץ). ב) חריצי החלב — גובנין דחלבא (כן תרגם יונתן. ש״א יז יח).

חריץ בענין חפירה ע״ע בור.

חריקא: בחריקאי — במקומי. ולי נראה לשון חירקי קרן, כלומר לשון פקידת מקום, בפקד מקומי ובפגמי (כתובות סא.), במקומי. אומר אני שהוא

לשון פגום כמו קרנים הרוקות דשחיטת חולין, כלומר שאני מסתלק ונפגם מקומי (קה.), בחריקי — במקומי (יומא עז, בדפו״י), בחריקין — במקומנו (ערכין כז:).

בדפוסים בכתובות סא — חידקי קרן, בדלת, אך העתקתי בריש, חירקי, שאלמלא כן מה ענין חדקא לחריקא, והפירוש בדף קה יוכיח. גם בשבת מו גורס הערוך מנורה של חוליות דאית בה חרקי (בגו״ג — חדקי). ואשר לחריקָא — גירסת הערוך הריקא, בהא, ופירושו ממלא מקום.

לא למותר להעיר כאן שלפני 20 שנה, בטרם חודשו המייצג והנציג, נעשה נסיון להשתמש בחריק במובן רפרזנטאנט, כלומר בא־כח או נציג (בספר „תולדות הסוֹציאליות״ חלק ד׳, שנת תרפ״ט).

חרישי: רוח קדים חרישית — אמרו רבותינו בשעה שמנשבת משתקת כל הרוחות מפניה והיא חמה מאד, וכן ת״י שתיקא (יונה ד ח; איוב לז יז — יונה ד).

חרך: החרכים — החלונות (שה״ש ב ט). תגרי חרך — חנוונים היושבים אצל חלונותיהם ומוכרין. כמו מציץ מן החרכים (פסחים קטז.).

חרך — קל (אר׳): חרוכא — שרוף (פסחים מא.).

חֵרֶם: א) לשון מצודה (יחזקאל לב ג), מכמורת (יחזקאל מז י, קהלת ז כו), רשת (ב״ק פא:), מצודת דגים, וחברו מצודים וחרמים, וגדר של קנים הוא (ערובין מז:). ב) לשון קדש, וכן כל לשון חרמה שהוא על הקדש (יחזקאל מד כט). ג) איש חרמי — איש מלחמתי, לשון חירום נופל במלחמה (מ״א כ מב), עם חרמי — עם מלחמתי. לשון משנה בשעת חירום שנו (ישעיה לד ה).

במלכים הביא לדוגמה את הפסוק שבישעיהו, ובישעיהו — את הפסוק שבמלכים.

חָרָם: בעל תגרה ומריבה וגוזל ממון (ב״ק קיג.), אדם אנס (ב״מ נב.), משוגע ובעל מריבות וממהר לעשות שלא בכוונה (עבודה זרה נח.).

חרם — הפעיל: הקדיש השלל לגבוה (במדבר כא ב). לשון הקדש (מיכה ד יג, ערובין סד:). מחריבין — איכא שיור, מחרימין — ליכא שיור (שבת קיט:). יהרם — יומת (שמות כב יט).

לשון חרם משמש הן להריגה והן להקדשה לגבוה, ויש ששני הלשונות הם בדבור אחד, כפירש״י: ויחרם אתהם — בהריגה; ואת עריהם — חרמי גבוה (במדבר כא ג).

חַרְמָן: מין נחש שאין רפואה לנשיכתו. והוא צפעוני, וקרוי חורמן על שם שעושה הכל חרם (בראשית מט יז).

פירש דרך אגב, בהביאו את תרגום אנקלוס.

חרנוגא: מין עשב הוא שגדל אצל ההיגים (שבת קי:).

חרס: א) מכיתת חרסים (נדה ח:). ב) שחין יבש כחרס (דבר׳ כח כז), שחין שקשה כחרס (בכור׳ מא.). ג) חמה (שופטים יד יח), שמש (איוב ט ז, מא כב, חולין סז:). מלמעלה החרס — עד שלא שקעה השמש, בעוד החמה נראית גבוה (שופ׳ ח יג. וי״א שם מקום).

חרסית: טיט (מלכים ב׳ ג כה), לבינה כתושה (שבת עח:), כיתותי רעפים (ב״ק סט.), שחיקת חרסין (חולין פח.). שער החרסית — שער האשפות ששם זורקין חרסים הנשברים (ירמיה יט ב).

חרסת: אייגרו״ש, ויש בו חומץ ועשוי לטבל בו בשר, ורגילין לתת בו קמח וכל דבר שמקהה את טעמו (פסחים מ: הבלעז ענינו חמוץ).

חרף: א) עת זרע שעורים וקטנית החריפין להתבשל מהר, הוא חצי שבט ואדר וחצי ניסן (בראשית ח כב), חוזקו וחורפו של סתיו וימי צינה, לשון כאשר הייתי בימי חרפי (ב״מ קו:). מחורף עצל לא יחרוש — מפני הצנה (משלי כ ד). ב) בימי חרפי — בימי קדמותי, לשון ארמי הוא חרפי ואפלי (איוב כט ד), בימי חוזקי ועיקרי (בבא מציעא קו:).

חרף — קל: א) בחרפם בפלשתים — תקעו כף להלחם בהם ולנצחם (ש״ב כג ט). ב) עליו תחרף — [תהיה] כל ימות החורף (ישעיה יח ו).

— נפעל: נחרפת לאיש — מיועדת ומיוחדת לאיש, ואיני יודע לו דמיון במקרא (ויקרא יט כ). שפחה הרופה — שפחה כנענית המאורסת לעבד עברי (יבמות נה.), שפחה כנענית המיועדת לעבד עברי (זבחים נד:).

הרבה סברות נאמרו בענין זה, ונראית דעת האומרים שהוא ענין ארוסין בלשון גנאי וחרפה. השוה: חרף נפשו. — הערה נפשו. חז״ל אמרו: ביהודה קורין לארוסה חרופה.

— פעל: מבזה את המקום ומשנה את דבריו (קדושין מט. בעקבות חז״ל. ע״ע גדף — פעל, וע׳ בפירושו לתהלים נה יג). זבולון עם חרף נפשו — בזה נפשו והפקיר עצמו למות במלחמה (שופ׳ ה יח).

חרפה: שמץ פסול. חרפה בכל מקום גדוף (בראשית לד יד), גדוף, גדופים (ש״א יא ב. ישעיה ל ה, יואל ב יז ויט, תהלים לא יב, עד כב, דניאל ט טז, יא יח). לחרפה — שיחרפו אותם, וכן כל לשון חרפה שבמקרא (ירמיה כט יח). חרפת נעורי — שיכולים אויבי לחרפני על חטאות נעורי (לא יט).

חרץ — קל: א) לא יחרץ כלב לשונו — אומר אני שהוא לשון שנון, לא ישנן, וכן לא חרץ לבני ישראל לאיש את לשונו, לא שנן (שמות יא ז.); לא חרץ — לשון דבור הלשון וכן לא יחרץ כלב לשונו, וכן אז תחרץ דדוד, תקרא תצעק, קול תשואות המלחמה (יהושע י כא); אז תחרץ — תרים קול מלחמה ואבחת הרב (ש״ב ה כד). ב) החורץ — עושה חריצין בקרקע (שבת עג:).

הפירוש בשמות נראה כסותר את שאר הפירושים. ע״ע חרוץ.

חַרְצֻבּוֹת: לשון אסירה (תהלים עג ד); חרצבות רשע — לשון קשור ואסור (ישעיה נח ו), מסגרי כבלי רשע (תהלים עג ד).

חַרְצַן: חרצנים — הם הגרעינים, זג — קליפות שמבחוץ, שהחרצנים בתוכם כענבל בזוג (בעקבות חז״ל. במדבר ו ד). חרצנים וזגים — פסולת של ענבים וגרעינים שבתוכם (עבודה זרה כט:).

עיין בהערה לערך זג.

חרק — קל: קרנים הרוקות — מלאות פגימות וחריצים (חולין נט:).

חרר — קל: חור שחררוהו מים — כגון בשפה גבוהה על הנהר והמים חוטטין מתחתיה ונכנסין ועושין נקב ארוך (סוכה כ:).

— נפעל: נחר גרוני — יבש, כמו חרה מני חורב (תהלים סט ד); כמוקד נחרו — לשון יובש (קב ד); ותוכו נחר — נשחר מן האש, לשון ועצמו חרה, ויחר אפו (יחזקאל טו ד), פסק לחו שלו ויבש... (שבת כ.).

— פועל: מחורר — בן הורין (בבא קמא צה.).

חָרֵר: חררים — יובש, כמו חרה מני חורב (יר׳ יז ו), כמו ערירים, דמתרגמינן בלא ולד (אבות ג יז — ירמיה יז).

חֲרָר: חור (שבת קכג.).

חררה: עוגה שאופין על גבי גחלים (סוטה לה. וכן ביצה כא.), עוגת רצפים (שבת יט:).

עוגת רצפים — ת״י חררא מעפפא (מ״א יט ו). כיוצא בזה בפרושו להושע ז ח: עוגה בלי הפוכה — ת״י כחררה... עוגה חררה שאופין על הגחלים.

עני המהפך בחררה — מחזר אחריה לזכות בה מן ההפקר, או שיתננה לו בעל הבית (קדושין נט.).

חֶרֶשׁ: ברז, כך ת״י. אמר להם עשו עצמכם כחרשים, כדי שלא יסתירו דבריהם מפניכם. ד״א חרס, הטעינו עצמכם קדרות (ד״א הוא דרוש, כמובן. יהושע ב א).

חָרָשׁ: א) אומן (שמות כח יא, מ״א ז יד, ירמיה י ג, דה״א יד א, כט ה, סוכה נב:), נוסך הפסל (ישעיה מא ז), נגר (חולין פח:). חרש צירים — אומן ציורים (ישעיה מה טז). חרש אבנים קרוי אומן וחרש עץ קרוי נגר (שמות לא ה). ב) מכשף (ברכות סב. שבת עה.).

חֹרֶשׁ: יער (ישעיה יז ט, יחזקאל לא ג, ערובין יז. בבא קמא עט:).

חֵרֵשׁ: חרשא — חרש, שומע ואינו מדבר (מנח׳ סד:).

בדרך כלל חרש הוא שאינו שומע, אבל „חרש שדברו בו חכמים בכל מקום הוא שאינו לא שומע ולא מדבר״. באגדה דמנחות משמע שהיה שומע.

בצק החרש — שאין ניכר אם החמיץ אם לאו, שמשונה הוא כחרש הזה שיש לו אזנים ואינו ניכר אם שומע אם לאו. ל״א בצק החרש קשה כחרס ואינו ניכר שהחמיץ (פסחים מו.).

חרש — קל: א) חשב (משלי ג כט). ב) חרושה על לוח לבם — חקוקה, כזה שהוא חורש בעומק (ירמיה יז א).

— הפעיל: שתק והתבייש (נחמיה ה ח). יחריש באהבתו — יכסה על פשעיך באהבתו, וכן ת״י... (צפניה ג יז).

— התפעל: ויתחרשו — נהגו עצמן בשתיקה (שופטים טז ב).

חֲרֹשֶׁת: לשון אומנות, כמו חרש חכם (שמות לא ה.)

חֲרֶשֶׂת: חרסית, הוא הטיט (מ״ב ג כה).

לדעת רוב המפרשים קיר חרשת שם מקום הוא. ע״ע חרס.

חרת — קל: לשון חרת וחרט אחד הוא, שניהם לשון חיקוק (שמות לב טז); חרות משמע חקוק ואינו נמחק לעולם (ערובין נד.).

חרתא: דשומשמנא גברא כורסא בי חרתא רמו לה — מי שבעלה גוץ כנמלה מחזקת עצמה כנשואה ונותנת כסאה אצל חשובות. חורות הארץ (יבמ׳ קיח:), משל הדיוט הוא: מי שבעלה קטן כנמלה כסאה בין השרות בנות חורין מושיבה, כלומר גם לי בעל כמוכן (כתובות עה.).

חרתא: חרתא דאושכפי — ע״ע קנקנתום.

חשב: חשב האפוד — חגור שלמעלה הימנו (שמות כח ד), חגורה הצמודה לאפוד מלמעלה (כח ז), (חגורה (כט ה).

עיין בערכים אפוד ואפודה.

חשב — פעל: חשבה להשבר — נדמה כאלו היא נשברת (יונה א ד).

— התפעל: ובגויים לא יתחשב — כתרגומו, לא יהיו נעשין כלה עם שאר האומות... אינן נמנין עם השאר (במדבר כג ט).

חשה — קל: החריש (ישעיה סד יא).

— הפעיל: מחשים — מתעצלים (שופטים יח ט, מ״א כב ג).

חשוק: לשון חגורה (שמות כז י), עגול סביב שהוא קשורם (של האופנים. מ״א ז לג).

חשור: חשורים — זרועות העץ המהדקין וקושרין עגולי האופנים יחד (ש״ב כב יב — מ״א ז), זרועות האופנים התחובים מגביהם לחשוקיהם (מ״א ז לג).

ברוב המלונים המקראיים (פירסט, גזניוס, שטיינברג, קניג ועוד) נאמר שהחשור הוא טבור הגלגל, כלומר מקום קבוץ היתדות, ואלו הזרוע המחברת את טבור הגלגל עם חלקו העליון — לדעת בעלי המלונים הנ״ל הוא הנקרא חישוק. גם פין בעל „האוצר״ נגרר אחריהם. אך הוסיף ש„לדעת קצת חשוק הוא החגורה הגדולה סביב האופן״. רק במלונים העבריים החדשים הובאה ההגדרה המקובלת, בעקב פירוש רבנו. היא נראית גם כנכונה יותר, והארתי ענין זה בפרטות במדורי „פנת הלשון״ (בעתון „משמר״, ל מרחשון תש״ח).

חשיכא: חשיכייא — עניים (סוכה מד:).

חשילתא: דבר מעוך (— ברכות לח.).

חשיף: חשיפי עזים — קבוצי עזים, ואין לו דמיון. ומנחם חברו לשון גלוי... (מ״א כ כז).

חשך — קל: מנע (יחזקאל ל יח, משלי יז כז, איוב ז יא, עזרא ט יג); הצניע (איוב לח כג). חושך אמריו — אינו מרבה בדברים (משלי יז כז). אחשך פי — אמנע דבור (איוב ז יא). חושך עצמו מן הדין — שאינו רוצה לישב בדין. נ״א שמתפשר עם בעל דינו קודם שיבוא לבית דין (אבות ד ז).

חושכא: פחם המחשיך אורה (של נר. ביצה לב:).

חשכה: ספק חשיכה — כגון בין השמשות; עם חשיכה — מבעוד יום הוא (שבת לד.).

חשל — נפעל: הנחשלים — חסרי כח (דברים כה יח).

— פעל: רדד (דניאל ב מו). דחשלי כלי זיין — מחלישין אותן בקורנוס עד שנעשו דקות, ועושין מהן כלי זיין (עבודה זרה טז).

בנו״ג דחלשי, אבל בחולין יז ע״ב מביא רש״י את לשון הגמרא בע״ז דחשלי. ואכן חלש וחשל אחים הם. אך בעברית החדשה נתקבל הפעל חשל דוקא בהוראת חזוק וחסון, ע״ד הברזל המחושל אחר גמר מלאכתו. עיין בערך הבא.

חשלא: השלי דודי — מחשלין ומרדדין נחושת ועושין ממנה יורות (כתובות עז.).

חושלא: חושלא דשערי — שעורין קלופים (יחזקאל כז יז. נדרים מא: ב״מ קטז. סנהדרין כז. חולין נא.).

בפרושו ליחזקאל כתוב שערי דחושלא. עיין ערך רכס — פעל.

חשמל: מלאך ששמו כך, וכעין גוון שלו ראה מתוך האש... ויתכן שיהא חשמל שם העין שהוא קרוב לעין האש... (יחזקאל א ד).

חשמן: חשמנים — דורונות. ומנחם פתר שם מדינה, יושבי חשמונה (תהלים סח לב).

חשן: תכשיט כנגד הלב (שמות כח ד). חשן משפט — שמכפר על קלקול הדין. דבר אחר משפט שמברר דבריו והבטחתו אמת (שמות כח טו), דבר שהם נשפטים ונוכחים על ידו אם לעשות דבר או לא לעשות. ולפי מדרש אגדה שהחשן מכפר על מעוותי הדין נקרא משפט על שם סליחת המשפט (כח ל).

חשף — קל: א) גילה (ישעיה נב י, ירמיה יג כו, מט י); חשוף — כמו גלוי (יחזקאל ד ז). ב) קלף (יואל א ז, תהלים כט ט). ג) לחשף מים מגבא — לדלות (ישעיה ל יד, שבת פב.), לחשף חמשים פורה — לשאב, למלאות (חגי ב טז).

חשק — קל: א) חפץ (בראשית לד ח). ב) כבש „חשוק שפתיך״, עבודה זרה לה.).

— פועל: המחושקת ברקמי זהב — קשורה, מצופה, כמו וחישוקיהם כסף (עבודה זרה כד:).

חשר — פעל: העבים מחשרין, כלומר משירין המים לארץ (תענית ט:).

חשרה: חשרת מים — לשון כברה שהוא נופל על הארץ דק דק, וכן הוא אומר באגדות הרבה חושרין אותו בכברה. ויש לפתור חשרת לשון קשר שמתקשרים השמים בעבים ע״י המים, כמו וחשוריהם (ש״ב כ״ב יב).

חשש: קשין של שבולין (ישעיה ה כד), מין מוץ, דבר שנוח לידלק (לג יא).

חשש — קל: חש בראשו — חששא בעלמא, מיחוש קל (שבת לב.). חוששני לו מחטאת — חוששני לומר חייב חטאת הוא (שבת קכא.).

אל תחושו למנינכם — ע״ע מנין.

חת: אימה (בראשית ט ב). לבלי חת — בלי פחד ומחיתה (איוב מא כה).

חתה: פחד (בראשית לה ה).

חתה — קל: א) לשון שאיבת אש ממקומה (שמות כז ג — ישעיה ל); כל שאיבת אש נופל בה לשון חתייה (ישעיה ל יד), כל לשון חתיית גחלים לשון שאיבה היא כמשמעה (משלי ו כז), שאב. כל שאיבת גחלים מתוך ההסק קרי חותה (כה כב). ממלא כלי מצבור הגחלים (כריתות כ.). ב) יחתך — לשון שבירה (תהלים נב ז).

תרגומו יתברינך, ואם כי החדשים נמנו וגמרו שלשון חתייה הוא, אין זה מן הנמנע שיהא משורש חתת, שכן מצאנו במקרא: להפרכם את בריתי, אלהים יתנך בני. עיין בהערה לע׳ חתת — פעל.

חִתּוּל: מעשה בגדים ורטייה (יחזקאל ל כא).

חתחתים: אימות וחתות הרבה (קהלת ב ה).

חתימה: סתימה (״חתימת פי האמה״, פסחים סז:).

חתית: שבר (יחזקאל לב כג), מורא (לב לב).

חתך — קל: גוף שאינו חתוך — כולו שלם כעין דף ואין בו חיתוך אברים וצורה, אלא חלק כעין עיגול (נדה כד:). יד חתוכה — מחותכת כצורתה בחתוך אצבעות (יח.).

— פעל: מקצע ומחתך [את העור] לרצועות וסנדלים (שבת עג.), מקצץ העור במדה (עד:). בשר שאינו מחותך — שאינו מנוקר מן החלב ומן הגידים האסורים (חגיגה ה.).

חתל — הפעל: לשון כריכה בבגדים, וכן וערפל חתולתו, שמלפפין את הולד (יחזקאל טז ד).

חתלה: תכריך (איוב לח ט).

חתם — קל: סגר מחיצה (איוב ט ז). תורה חתומה — גמורה ומסויימת ושלמה (גטין ס.).

— פעל: סגר (איוב כד טז), סתם וסגר (סנ׳ קט).

— הפעיל: נסתם (ויקרא טו ג, „החתים בשרו״).

חתן: משיצא חתן לקראת כלה — שירדו [הגשמים] כל כך שכשהטפה נפלה יוצאת אחרת ובולטת כנגדה; מפי מורי. לשון אחר שהשוקים מקלחים מים, שוק מקלח וזה מקלח כנגדו (תענית ו:).

חתף: כחתף — פתאום (משלי כג כח), לשון פתאום (— איוב ט יב).

חתף — קל: הכה פתאום (איוב ט יב).

חתר — קל: לחתור שן — לנקרה ולגרר סביב מושבה (קדושין כד:).

חתת: מכה (איוב ו כא).

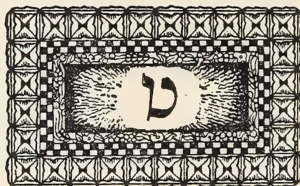
חתת — קל: וחתו — והשברו (ישעיה ח ט); וחתו גבוריך — יפחדו (עובדיה ט).

— נפעל: יחת — יתרוצץ (ישעיה ז ח), ייראו (איוב לט כב), נחת הוא — לשון חתת, נתירא (מלאכי ב ה), לשון הכנעה (ברכות יב.). יחתו — ירדו, ובתרגום נחיתו (איוב כא יג).

— הפעיל: החתות — שברת (ישעיה ט ג); יחיתני — מייראני (איוב לא לד).

— פעל: חתהו — שברהו, כלומר חתכהו (חולין כז.).

לשון חז״ל (חולין כז.): „ממקום שזב חתהו; מאי משמע דהאי חתהו לישנא דמתבר הוא, דכתיב אל תירא ואל תחת״. אעפ״י כן לא נמנעו חז״ל מלומר שם חתוי, כאלו שרשו חתה ולא חתת, שכן לא הקפידו לפעמים על תחומי הגזרות. ואף תיבת חתהו נראית כאלו שרשה חתה, שכן קשה לראותה כבנין קל (שהוא פעל עומד ולא יוצא), ובבנין פעל ראוי לומר חתתהו. ע׳ בהערה לערך חתה — קל.

טאטא — פעל: לשון כיבוד (ישעיה יד כג).

טב: טב רמו ליה — הרבה הכוהו, לשון מורי; ל״א יפה ראויות המכות הללו (גטין יד:).

ממש כן בלשון הדבור בימינו: „הרביץ לו היטב״.

יומא טבא לרבנן — סעודה לתלמידים (קדושין לא.).

טבהקי: חתיכות (ערובין כט:).

טבול: סרוחי טבולים בראשיהם — יתירי כובעים גדולים ומנחם פירש כמו ויטבלו הכתונת בדם, סרח העודף מן המצנפת צבועה. טבולים אין לו דמיון ופתרונו לפי הענין. וכן ת״י מחתין קולסין (יחזקאל כג טו).

טבור: טבור הארץ — גובה וחוזק הארץ, כטבור זה שהוא אמצעו של אדם ומשופע מכל צדדיו (יחזקאל לח יב). בטבורה — באמצעיתה (מגלה ו.).

טבח: א) שוחט בהמות המלך (בראשית לז לו), מקבץ את הבהמות ליום השוק (ב״ק פ.). שוחט (חולין ט. לב.). ב) הורג המחוייבים הריגה (דניאל ב יד).

טביא: צבי (ערובין לט: כתובות קג:).

טבל — קל: תרומה טובלת — אוסרת משום טבל (חולין קלו.).

טבלא: א) עור של בתים של תפילין (מנחות לה.). ב) זוג וענבול תלוי בצוארו ומשמיע קול (ברכות נז.), זוג (ערכין י:). קל טבלא — קשקוש הזוג (מו״ק ט:); טבלא דחד פומא — זוג של ענבל אחד שמקשקשין בו לשיר בבית המשתאות (סוטה מט:).

בשבת קי פירש רק בלעז, וכן פירש גם זוג בשבת נג.

טבע: שמע (ע״ז ב: „טבעה יצא בכל העולם״).

טבעת: א) טבעת אדם — שנותן באצבע לנוי; טבעת בהמה — כגון שיר; טבעת כלים — כגון שעושין בראש ידות הכלים (שבת נב.). ב) פי טבעת — נקב הרעי שעגול כטבעת (שבת קה:), נקב הגדולים לפנות (בבא קמא צב.).

טגון: כל מידי דאית ביה שמן קרי טיגון (מנח׳ קד:). חמשה מיני טיגון — סלת מחבת ומרהשת והלות ורקיקין דמנחת מאפה (מנחות קד:).

טהור: אמרו.ת טהורות — ברורות ומתקיימות (תהלים יב ז). טהור צח מלובן ועדיף מנקי (ע״ז כ:).

כבר רמזו חז״ל שטהור עדיף מנקי, באמרם: נקיות מביאה לידי טהרה. כיוצא בזה דרשו ארחץ בנקיון כפי — בכל מידי דמנקי. ר״ח, בפרושו ליומא טו ע״ב כתב: השמים הנקיים שאין בהם עבים נקראים טהורים.

טהור מלקדש בו מי חטאת — טהור לאו דוקא, אלא כמו טהר יומא, כלומר בטל מתורת כלי לענין מי חטאת (שבת צה:).

הרי כאן טהור במובן גמר וסלוק, כלומר פקע כחו

מלקדש בו. ובברכות ב דרשו חז"ל: מאי וטהר טהר יומא, כדאמרי אינשי איערב שמשא ואדכי יומא; ושם פירש"י: ואדכי — לשון עבר, נתפנה מן העולם. לכאורה מה ענין טהרה אצל בטול וחלוף? אלא לכשנעיין בדבר נראה כי יש קשר ביניהם, שכן המטהר מעביר ומבטל את הטומאה, את החטא, את סיגי הכסף וכו'. בוא ולמד: לשון מריקה בא במקרא רק לענין טהרה, ואלו בתלמוד יורה גם על גמר וסלוק: קרצו ומירק אחר שחיטה על ידו, מירק את ההפשט, המתחיל במצוה אומרים לו מרוק (הנוסח השגור בפי הבריות: גמור!). וכן בתפלת יום כפור: ומה שחטאתי לפניך מרוק ברחמיך הרבים. ברוב המחזורים — „מחוק", ויתכן שיש כאן „השתלבות" של ריש עם וו לחית (מרוק — מחק), כנהוג בכ"י ובדפוסים. על כל פנים מעידות הדוגמאות שלעיל על קשר ברור בין טהרה לגמר וסלוק.

טהר — פ ע ל: מטהר את השבטים — מיחסם (קדושין עא).

טהר: לטוהר — לשון ברור וצלול (שמות כד י). טהרו של מזבח — גגו, על שם שמטהר ומפנה הקטורת שנשרף עליו בבקר... כדכתיב וכעצם השמים לטוהר (יומא טו:), גגו של מזבח, שהיה מטהרו תחילה מדשן שעליו ומגלה את גגו, ועל שמטהרו ומייפהו קרי ליה טהרו, כדכתיב וטהרו (זבחים לח:).

פירוש זה הוא לדעת האומר בתלמוד שטהרו הוא גופיה דמזבח. אך נחלקו חז"ל בענין זה, ויש שאמרו כי ענינו אמצע המזבח, פלגיה דמזבח, גלויה דמזבח.

טיהרא: צהרים (יומא טו. זבחים לח:), טיהרא תרגום של צהרים, שהוא בחצי היום (יומא נט.).

טהרה: טוהר (יוקרא יב ד). רוח טהרה — נבואת שכינה (סנהדרין סה:). בוצרים בטהרה — בכלים טהורים (פסחים ג:).

טוב: עושה הטוב והישר (דה"ב יט א). הטוב — בעיני השמים, והישר — בעיני אדם (לשון חז"ל. דברים יב כח). טוב עין — שונא בצע וגומל חסדים בממונו (סוטה לח: — משלי כב). בדרך טובים — לפנים משורת הדין (ב"מ פג. — משלי ב). שמן טוב — שיש בו בשמים (ברכות נג:). לעולם יצא אדם בכי טוב ויכנס בכי טוב — היוצא לדרך יכנס ערבית לבית מלון בעוד החמה זורחת, ולמחר ימתין עד הנץ החמה ויצא, ואז טוב לו, שנאמר באור כי טוב. ומה היא טובתו? מפני החיות ומפני הלסטים (פסחים ב. וכן ב"ק ס:), ימתין עד שיאור ויכנס בערב בעוד שהחמה זורחת שאין ליסטין מצויין. אי נמי שלא יפול בבורות ובקעים שבעיר, ושלא יעלילו עליו עלילות מרגל אתה או גנב (תענית י:).

טוב: בטוב העולם נדון — במדת רחמים (אבות ג טו).

פירש כן ודאי בהשפעת הכתוב „אני אעביר כל טובי על פניך".

טוב — נ ת פ ע ל: נטייבה — נזדבלה, שהוליך לה זבל בעגלות ומשאות (מו"ק יג. גטין מד.), נזדבלה ע"י עגלות ומשאות של זבל (בכורות לד:).

רבנו תם משיג על זקנו ונוטה לפירוש ר"ח שענינו נחרשה חרישה עמוקה. אך פירש"י הוא המקובל.

טובה: טובות — דברי נחומים (סוף מלכים ב). טובת הנאה — דבר מועט (פסחים מו: חולין קלא: בכורות כז.). אל תחזיק טובה לעצמך — לומר ראוי אני שיכבדוני הבריות (אבות ב ח). מחזיק טובה לעצמו — נושא חן בלבו על עצמו (ו ו).

טוביינא: טוביינא דחכימי — מאושר שבחכמים (גטין כו:).

טובעני: מקום מצולה ורקק (תענית י.).

טוזיג: משתה של מריעות שעושין הנערים זה עם זה (עבודה זרה יד.).

טוח — ק ל: וטחן — טח והכה ושפשף (פסחים נד. בגמרא — וטחנן, וגירסת רש"י עיקר); טחו בכותל — כובשו בידיו לכותל (חולין קט:).

טוח — מכוסה בכסוי וטוח בטיט סביב (שבת יח.). פניה טוחות — דבוקות ומכוסות בקרקע. טוחות משמע לשון שעיעות, טיח חלק, שאינה בולטת (ברכות כד.), אין צורה בהן ניכרת לגמרי (נדה כד.).

— ה פ ע י ל: הטיח — לשון זריקה, כמו כמטחוי קשת (ברכות לב. וכן סוכה נג.). הטיח באשתו — בעל (יבמות צ:), בא עליה (סנהדרין מו.).

טוחות: כליות, שהן חלקות... (תהלים נא ח), כליות (איוב לח לו), לשון חלקות (ראש השנה כו.).

בר"ה נדפס „חלוקות", והוו יתרה. בע"י — חלקות, ובסוגרים מרובעים הוסיפו „חלוקות", לפי הנדפס בגמרא, אך תקון זה אינו תקנה, אלא תקלה.

טוחן: זה שם האומן בלשון המשנה (גטין סא:).

לא הבאתי פירוש זה אלא להראות שגם משקל פועל יציין את המקצוע, וחדושו של ביאליק „טחן" (בסגול ובקמץ) אינו הכרחי.

טוחנות: שינים (קהלת יב ג).

טוט: טוט אסר טוט שרא — אותו שופר שנידהו יכול להתיר לו (מועד קטן טז.).

טוטפות: תפילין... ומנחם חברו עם והטף אל דרום, אל תטיפו, לשון דבור, כמו ולזכרון, שהרואה אותם קשורים בין העינים יזכור הנס וידבר בו (סוף פרשת בא).

בפירוש הובאה גם דרשת חז"ל („טט בכתפי שתים, פת באפריקי שתים"), ובפירושו לדברים הובאה דרשה זו בלבד. חז"ל פירשו טוטפות (בשבת נז:) חומרתא, והוא לשון ק ש ר, כפירש"י, ואיכא דאמרי אפוזייני, והוא כעין ציץ. וכן פירשו התוספות (במנחות לד:) „על שם שהם בראש בין העינים, לשון הבטה, כמו ועינוהי מטייפין, וכן ציץ לשון הבטה". ראוי להוסיף שבתלמוד (כתובות ס:) נאמר מ צ י צ י עינא, ולפי הערוך — מ ט י י פ י עינא.

טוי — קל (ארמ׳): צלה (גטין סט:).

טול — הפעיל והפעל: לשון השלכה (ירמיה כב כו), השלכה שאין לה תקומה (כב כח). לא יוטל — לא יושלך להיות נעזב (תהלים לז כד).

טולא: צל (פסחים קיא: גטין יז. סט.).

טום — קל: סתם ומלא עפר (גטין סח. ב״ק נ.), סתם (ב״ק נא:). טום ולא תשפיץ — אם יש לך חור קטן בכותל רעוע סתום אותו מיד, ולא תרחיב בנקב לשפץ בו טיט ולבנים הרבה ליפותו. שפיץ — פלשטי״ר בלעז (יבמות סג.).

טומוס: קבוצת קונטריסים (שבת קטו:).

טונא: משוי (ר״ה כו:), חבילה (בכורות ח:). מטונך — ממשאך שבאת עלינו להשיבנו אני משיבך תשובה (ר״ה ד.), ממשאך שבאת עלי להכביד אכביד עליך (זבחים לב:).

בחולין ריש קלב פירש מטונך — „הגעתו״, כנראה מלשון מטי — הגיע, ואינו מתאים לפירושו בר״ה ובזבחים.

טונס: דג הוא, ושפין בעורו כלי עץ להחליק (חולין כה.).

טווס: עוף ששמו פאו״ן בלעז (— יחזקאל כז טו, וכן ב״ק נה. בחולין קטז — רק בלעז).

טוף — אפעל: על דאטפת אטפוך — על שהצפת גולגלות של אחרים במים הציפוך אחרים עכשו (סוכה נג.), על שהיית מלסטם את הבריות ומציפן בנהר הציפוך בנהר (אבות ב ה). וסוף מטיפיך יטופון — עוד יבוא יום ויציפו גולגלותם של אלו שהרגוך (סוכה נג.), אותם שהמיתוך יהיו ג״כ מתים באותה מיתה (אבות ב ה).

— פעל: ועינוהי מטייפין — צופין למרחוק (מגלה יד:).

טופיינא: יותר (בבא מציעא סג:).

טור: נדבך של קירות בחומה (מ״א ו לו), שורת נדבך אבנים (יחזקאל מו כג).

טורא: א) הר (גטין סח. סנהדרין צו:); טור פלן — הר פלוני (גטין סח.). טור מלכא — מדינה ששמה הר המלך (גטין נז.). ב) טורא ומר ירואר — מיני ירקות (פסחים לט.).

לכאורה יש לתמוה שכתב על טור מלכא כי היא מדינה, אך לא קשה הדבר כלל, כי יש מדינה שאינה אלא ישוב קטן. ויפה העיר הרש״ש בהגהותיו ליומא יא, על האמור שם „שערי חצרות ומדינות ועיירות״. וזה לשונו:

וקשה דהוה ליה למיתני עיירות קודם למדינות כמובן. ולעד״נ לפרש מדינות דהכא עיירות המוקפות חומה, ועיירות היינו בלי חומה... ואף שברוב מקומות שם מדינה הונח על מחוז כולל עיירות רבות (פראווינ״ץ), לפעמים שמשו בה לשם כרך פרטי.

טורביל: דף גדול ועב מאד ורחב וטרוף בפגימות הרבה לרוחבו, עמוקות תכופות זו אצל זו, ודשין בו תבואה שמעבירין עליו הבהמות, והפגימות נכנסות בדייש והתבואה נחבטת (ע״ז כד: עיין „מורג״), כמין עז של עץ ויש בו יתידות חדין וגם עשוי חריצים חריצים, ומוליכו ומביאו על הקשים של דישה לאחר שנידושה ומתחתכין ונעשין תבן (זבחים קטז:), נסר גדול מלא יתידות שנותנין אותו על התבואה וקושרין בו שוורים ומושכין אותו ונידושת התבואה (מנחות כב.).

הפירוש אמור לא בטורביל עצמו, אלא בעזא דקורקסא. אך בגמרא נאמר: מאי מוריגים? מטה של טורביל. מאי מטה של טורביל? עזיא דקורקסא.

טורזינא: שומר האוצר (ברכות נו.). ממונה על כלי זין העשויים לשמירת העיר להלחם על הצרים (ערובין פ.), שומר כלי זין של בני העיר (ב״ב ח.).

גם הערוך פירש שומר כלי זין. כנראה דרשו מלה זו כלשון נוטריקון: נוטר זין. ע׳ בהערה לערך טירה.

טורטני: א) מאזנים (שבת פא.). מאזנים גדולים (ב״ק קיט), משקלות (מנחות פז:). ב) משאוי (סוטה לד.).

טוש — קל: א) פרח (איוב ט כו). ב) שף (ביצה לד. „אין טשין״). טח (ב״מ צא. פסחים ל:). ג) טשו מִבַּניו — היו מתחבאים (ארמ׳, תענית כד.).

טות: תענית (דניאל ו יט), לשון תענית (ברכ׳ נה.).

טחוה — פעל: כמטחוי קשת — כשתי טיחות, והוא לשון יריית חץ, בלשון משנה שהטיח באשתו. על שם שהזרע יורה כחץ... (בראשית כא טז).

טְחוֹן: רחיים (איכה ה יג).

טחורים: חלחולת, כרכשתא (ש״א ה ו. הכתיב: עפולים). ויך אותם בטחורים — מכת הנקב. עכברים נכנסים בנקביהם, ושומטים בני מעיהם ויוצאין (ש״א ה ו), מכת בית הסתרים (ה ט).

טחיא: א) שומן (פסחים ל.), שומן שטוחין בו את פי התנור ונבלע בתוכו (מו״ק יז.). ב) טחיי — רקיקים, טחין פניהם בשומן אליה או בשמן (שבת קיט.), מין טגון הוא שעושין מלחם וטשין התנור באליה ואופין את הלחם אחר שטחוהו (זבחים צה: ע״ע בוכיא), טחאי — פת נקיה, פניה טוחין בשמן ודבש (חולין קיא.).

טחינין: מאכל של גריסין, ותבלין מעורבין בו, וכן רסיסים מעדשים (חולין ו.).

טחן — קל: טוחן הרבה — שנה הרבה (גטין סז.).
— הפעיל: מטחנת — מכינה צרכי טחינה, נותנת באפרכסת וקולטת הקמח (כתובות נט:).

טיבותא: טובת הנאת נחמה (שבת סג:), טובה (ביצה כט:).

שקילא טיבותך — ע״ע חזרא.

טייזן: עניו (עבודה זרה כו.).

טיט: עפר ומים (שבת קטו.). טיט היון — הוא רפש לטבוע בו, וסתם טיט היינו טיט שראוי לבנין (ערובין יט. — תהלים טז. ע״ע יון).

טיל — פעל: מהלך לפי דרכו (שבת מ.).

טיליא: יין רע (גטין ע.), יין חזק מאד (ע"ז כח. ל.).

טינא: א) טיט (דניאל ב מא. שבת קכד: עיר' יד. יומא כט. עח. נדרים פט: ב"מ קטז:), טיט לח ובלול (פסחים מז:), טיט ללבון לבנים (ביצה ל.). קרקעית הנהר (ע"ז לט.). ב) העלה לבו טינא — נימוק, מרוב אהבה ניטמטם לבו והעלה חולי (סנהדרין עה.).

טיעא: ערבי (ב"ק נה.), סוחר ערבי (ברכות ו: סנהדרין סז: חולין ז.), ישמעאל (שבת פב. ע"ז כח. חולין לט:), סוחר ישמעאל (שבת קיב. תענית כב: מו"ק כה: סנהדרין קי.), הולך דרכים (ע"ז לד:). טייעתא — ישמעאלית (גטין מה:).

טיעות: דרך סוחרים ישמעאלים הוא זה (פסח' סה:).

טיף טיף: כלי שתחת חביות שמקבל יין הנוטף (עבודה זרה ל:).

טירה: טירותם — מקום פלטרין שלהם, שהוא לשון מושב כמרים יודעי חוקיהם. דבר אחר לשון מושב שריהם, כמו שמתורגם סרני פלשתים טורני פלשתאי (במדבר לא י.). נבנה עליה טירת כסף — נהיה לה לעיר מבצר ולכתר ולנוי (שיר השירים ח ט).

במהדורת ברלינר — מקום נוטירין (פלטרין), ובספרי — מקום שהיו נוטרים שלהם. כנראה פירשו חז"ל טירה מלשון נטר, ע"ד גישה מן נגש, קיחה מן לקח. ע' לעיל ערך טורזינא.

טיריא: רעידה (מכללא איתמר. בבא בתרא יח. כ:).

טכסיס: טכסיסי מלכות — תקוני צרכי המלך לפי הכבוד (שבת לא.).

טל: טל הוא לשון נחת (שיר השירים ה ב).

טלה — קל: טלה עליהן עור — ל' טלאי, כלו' עשה היפוי כיס שלהן בעור (גטין מה:), לשון טלאי, כלומר היפה בעור (סנהדרין מח:), כרך (חולין נז:).

טלוא: לשון טלאים, חברבורות רחבות (בראשית ל לב). במות טלואות — מכוסות בבגדים מנומרים של מיני צבעונין (יחזקאל טז טז).

טלופחי: עדשים (יומא פג: יבמות קיח: כתובות עה. נדרים סו: גטין סט. ע"ז לח:).

טלי: טלי כסף או טלי זהב — מפות של פשתן לבנות, או של משי צבועות (כתובות סח.).

הב"ח העיר כאן על הפירוש לבמות טלואות ביחזקאל.

טלית: לבוש (מלאכי ב טז).

מכללא איתמר, שכן כתב בפרושו טלית במקום לבוש שבמקרא, והוא בעקבות חז"ל. וכן בפירושו בשמות כב כו: כסותו — זו טלית. ע"ע אדרת.

טלל — פעל: א) מסכך (נחמיה ג טו). ב) עושה צל (בבא מציעא פו. בארמית).

טללא: גג (ברכות יט. מח. בבא קמא סו:).

טלמא: טולמי דנהמא — ככרות לחם (מגלה טו:).

טלע — אתפעל: איטלע — נעשה חגר (סוכה נג.).

טלף: טלפים — צפרני הפרסות (חולין נט:), פרסות סדוקות (נדה נא:). רגלי בהמה („טלפי", נדרים סו:).

טמא: לשון מאוס (יחזקאל ד יג), כלומר מקבל טומאה (מנחות כט.).

דייק לפרש כן, לפי שהדברים אמורים שם בשולחן הטהור.

בהמה טמאה — סוסים וגמלים (זבחים לד.).

טמאה: נדה (ש"ב יא ד); קרי (חולין לז:). רוח הטומאה — יצר הרע (זכריה יג ב), רוח שדים שיסייעוהו להיות מכשף (חגיגה ג:).

טמה — נפעל: נטמינו — נחשבנו טמומים, סתומים... (איוב יח ג).

רבינו מדגיש שאין זה לשון טמינה, אלא לשון סתימה. וכן נהרא טמימא (מו"ק ד:) פירש מעין סתום. ב„מקראות גדולות" נדפס בטעות נחשבנו טמונין. ע"ע טמום בכרך א' של „היכל רש"י".

טמטם — פעל: לשון סתימה (פסחים מב.). מטמטמת לבו — אוטמת וסותמת מכל חכמה (יומא לט.).

טמיא: עצמות בלשון ארמי. אובא טמיא — בעל אוב של עצמות, שעושה כשוף בעצמות המת. ודומה לו במסכת כלים בית מלא טמיא ופירש רב האי בית שהוא מלא עצמות, והביא ראיה מבראשית רבה דקתני אדריינוס שחיק טמיא דהיינו שחיק עצמות. ואין לפרש אוב טמא שאין זה הלשון (ברכות נט. ומעין זה גם בשבת קנב:).

במשנה לא נאמר בלשון זה ממש, והעיר הרש"ש שצ"ל החורש מלא טמיא (אהלות יז ג), וכן בערוך. אבל לפנינו מלטימיא, מלטומיא, תבה אחת. גם היא הובאה בערוך, ויש רואים מלה זו כעיקר, ולועזית היא. ע"ע חרטם.

טמיון: יורדים לטמיון — נטממין וכלים מאליהם (סוכה כט:).

טמן — קל: טומנין את החמין — נותנין בקופה של מוכין להיות חומם משתמר בהם (שבת לד.).

— הפעיל: הטמין בהורשין — נטמן ביער (ב"ק עט: בתוספות — הטמין עצמו).

טמע — נפעל: נתערב (כתובות יד.). נטמעו בכהונה — נדמעו, נשאו בנות כהנים (קדושין ע:).

טמר — אתפעל: דמטמרא מטמרא — הנסתרות נסתרות (סוטה כב:).

טמש — פעל (אר'): טבל (ע"ז כח:), שרה (גטין סט. סנהדרין קי.).

— אתפעל: נשרה (סוכה י: ביצה ל.).

טן דו: גופים שנים, בעל ואשתו (קדושין ז.), גופים שנים (יבמות קיח:). טן — גוף, דו — שנים (כתובות עה. קדושין מא. ב"ק קיא.).

טנא: פירות; דבר אחר דבר לח שאתה מטנן בסלים (דברים כח ה).

מטנן — כצ"ל לדעתי, ובכל הדפוסים שבדקתי —

מסנן, ולא ידעתי מה ענין מסנן לכאן. מטנן, בטית, קרוב לטנא, וגם משנה מפורשת היא, המטנן בחול (מכשירין ג ד), והוא לשון לחות.

טנבורא: כך קורין אותו בלשון לעז טנבור, והוא עשוי דפנותיו עגולות כעין נפה וקושרין בדפנותיו חוטין של ברזל ושוטחין על פיו עור כשהוא לח ומותח והוא מתייבש שם מאליו, וכשמכין עליו במקל דק הוא מוציא קול צלול, ויש אומנין שיודעין להכות עליו מכה אחר מכה כסדר עד שנשמע כמין שיר (סוטה מט:).

טנן — פּוּעַל: שדה מטוננת — לחה (מו״ק ו:).

טנף — פִּעֵל: עז שטינפה — שמבצבצת ומוציאה דם דרך רחם, וזהו הולד שנימוח ויוצא (נדה נז. — בכורות כ.).

— הִתְפַּעֵל: פירות המיטנפים — פירות מבושלים ורכים מאד, כגון תאנים ותותים וענבים, שאם ישליכם לארץ יטנפו (שבת קמב.).

טנרא: אבן (גטין סח.).

טסקא: א) מס קרקע (גטין נח: ב״מ עג: קח.). ב) טסקא דקשבא — שק מלא תמרים (מגלה ז:).

טעון: משא (סוטה לד. „טעונא״). טעונך — מה שאתה נושא (שבת סו.).

טָעוּן: שאינו טעון לפניו [ברכה] — כלומר שלא מצינו לו מקרא מפורש לברך לפניו (ברכות כא.).

טעימה: נסיון (מנחות מ.).

ע״ע נסיון במלון חדושי רש״י.

טעם: א) בשנותו את טעמו — את דבריו (תהלים לד, א, וכן ש״א כא יד). משיב טעם — חכם (משלי כו טז). מטעם המלך — מעצת המלך (יונה ג ז). ב) טעמים — נגינות (מגלה ג.). טעמי תורה — נגינות טעמי מקרא של תורה נביאים וכתובים, בין בנקוד של ספר בין בהגבהת קול ובצלצול נעימות הנגינה של פשטא ודרגא ושופר מהפך (ברכות סב.).

טעמא: מאי טעמא לא בטלו — כלומר באיזה ענין לא בטלו (מועד קטן יט. ע״ע מאי).

טען — קַל: טוען קורה ראשונה - כלומר נותנן [לזיתים] על גבי בית הבד וסוחט עליהן הקורה פעם אחת (מועד קטן יא:).

— נִפְעַל: ע״ע נטען.

— פּוּעַל: מטועני חרב — מדוקרי רמחים. מדוקר בלשון ערבי מוטען (ישעיה יד יט).

טף: בנים קטנים (בראשית מז כד).

טפה: טיפין של זבוב — עיני זבוב (נדה כה.).

טפוחאה: מטפח בכותל לידע אם יש שם חלל (בבא מציעא מב.).

טפול: א) טורח (בכורות כו:). ב) טפולן של בנות עשירים — לשון מטפל, מדביק סיד או סולת על הבשר להשיר השער (פסחים מב:).

טפוף: לא מחוק ולא גדוש (ב״מ פ:), לשון דבר צף בגובה מעט, כמו על דאטפת אטפוך (יומא מח.).

טפח: ארבע אצבעות (פסחים קט:), ארבע אצבעות בגודל, חמש באצבע ושש בקטנה (ב״ב יד. וכן בכורות לט: ונדה כו. לפי חז״ל במנחות מא:). יש טפח ששיעורו כפול (חולין קכג.). טפח שוחק — ארבע אצבעות שאינן נוגעות זו בזו, דהוי טפח ומשהו (סוכה ז.).

רבנו משתמש גם בשוחק סתם, בנגוד למצומצם: „שערינהו בשוחק״, חולין נה.

טפחות: ממסד עד הטפחות — מן היסוד עד שמי הקורה (מ״א ז ט). טפחות נתת ימי — מדודים הם ימי האדם, כדבר הנמדד בטפחות כן ימי האדם קצובים (תהלים לט ו).

טפח — קַל: א) נתקלקל (ב״מ נט: לפי הב״ח — תפח, וכן בכ״י מינכן). ב) הכה (ב״ב כב.).

— פִּעֵל: יטפח — ידיו על לבו; יספוק — כף אל כף; ירקד — ברגל (ערובין קד.). מטפחין — ידיו זו לזו; מספקין — כף על ירך; מרקדין — ברגל (ביצה ל. ומעין זה — לו:). מטפחות — על לבן (מגלה ג:). יטפח בשמן — מכניס בו כפו והשמן נדבק בה (שבת קמג:).

הפירושים בערובין ובביצה נראים כסותרים זה את זה. גם יש לציין שבביצה ל״ו כתב: וכולן לשמחה ולשיר, ואלו בדף ל כתב משום שיר או משום אבל. לשון חז״ל במו״ק כז: הספד על לב, טפוח ביד; ופירש״י — קופץ יד זו לזו. בעקר נראית דעת רבנו חננאל, האומר (בפירושו לביצה) כי „סיפוק הוא שבא בחמתו כדכתיב ויספוק את כפיו, טפוח לרצונו״. והוא עפ״י הירושלמי, שהובא גם ברא״ש. וכן בערוך. ע״ע ספק — פעל.

— הִפְעִיל: מטפחת — מקיאה מים (יומא עח.).

טפיח: א) פך ששואבין בו מן הבור או מן המעין (שבת קכה:), פך של חרס (קנז.), פך שיוצקין ממנו מים על הידים (יומא ל.), כמין פכין נותנין בחומות הבירות והמגדלים לקנן שם עופות הבר (ביצה כד.), קדרות קטנות שנותנין בחומה (חולין קלט:). ב) שחור כקדירה (בכורות מה:).

רש״י מוסיף „וחבירו בשלהי מסכת שבת, ופקקו את המאור בטפיח״. ונראה לי שכוונת דבריו כי התאר טפיח שאול מהשם טפיח שהוא קדירה שחורה. ע״ע פרור — פארור.

טפיפיות: קמטים ברחם (בכו׳ כב. ע״ע פיפיות).

טפל — קַל: א) חבר („טפלו עלי שקר״, תהלים קיט סט; „טופלי שקר״ — איוב יג ד וחולין קכא. וכן חגיגה ה. ע״ז כה: חולין צא. „טופלו לימינו״). ותטפל על עוני — נתחברת... (איוב יד יז). ב) משח („טופלות אותן בסיד״, שבת פ:).

— נִפְעַל: נטפל לו — נתקרב אצלו (עיר׳ סד:).

— נִתְפַּעֵל: ליטפל בבכור — לטרוח בו לגדלו (תמורה ח:).

איטפל ביה — גידלו בביתו (סוטה מט.).

— פ ו ע ל: מטופל ואין לו — יש לו טפלים ואין לו במה להתפרנס (תענית טז.).

טָפָל: ולד (בכורות יד:). טפלי — בנים קטנים (חולין יח.).

במלונים הובא רק הרבים — טפלים — כלשון רבים של טפל, בקמץ ובצירה, ולא נראה לי.

טָפֵל: דבוק („טפל לבשרו", סוכה ו.).

טפלה: חבור (פסחים צא. ע"ע תנור). דבר שאינו חשוב בעצמו, אלא נטפל באחרים (סוטה ה:).

טפס: לשון טפוס, מול"ל בלעז (זבחים ג.).

טפס — פ ע ל: מטפס וַעולה — אוחז בְּיָדיו ורגליו בכתלים ונכנס ויוצא (ערובין כא.).

טפסא: ארגז (בבא מציעא עג:).

טפסר: לשון חיל (ירמיה נא כז), ממונה (נחום ג יז).

בפירוש לירמיה נוסף בסוגרים: או לשון אדון. וספק אם פירש"י הוא.

טפף — ק ל: הלוך וטפוף תלכנה — לשון דבר צף על גבי חבירו, כמו אשר הציף ומתרגמינן דאטיף. כך היתה ארוכה מהלכת בין שתי קצרות כדי שתהא נראית כצפה למעלה מהן... (ישעיה ג טז).

בעקר דרשת חז"ל היא, ומעין זה פירש בשבת סב:

טפקא: רעפים שקורין טובל"ש (שבת קכה.).

טופרא: צפורן (שבת קמ. גטין סט.).

טפש — ה ת פ ע ל: מיטפשין — מוסיפין טפשות (תענית ז.).

טצדקי: תחבולות (בבא קמא נו. מנחות מא.).

טצהר: בלשון פרסי שתי שנים (גטין פו.).

טרד — ק ל: א) דלף טורד — מטריח (משלי יט יג. ע"ע דלף). ב) טורד חבית של יין — מערבב (שבת קלט:), מים טורדין — ממחין (נדה כה:).

דומעות — מעט; דולפות — יותר מדומעות; טורדות — יותר מדולפות, כמו דלף טורד (בכו' מד.).

א ת פ ע ל: א) לאיטרודי — לטעות (ברכות כט.). ב) להתקוטט (ערכין טז:).

טרודא: קנתרן ומטריח בדבריו (סנהדרין כו.).

טרוט: עינים טרוטות — רכות... ובמקום אחר מפרש טרוטות לשון עגולות בית מושב שלהן, ואף כאן אני אומר כן, ומפני שדרים בין החולות שינה אותם המקום שלא יהא סדק של עיניהם ארוך כשלנו ויכנס בו החול (שבת לא.), רכות (נדרים סו:), עגולות (בכורות מד. סוטה מז וסנהד' קז: רק בדפו"י).

העקר כפרוש ראשון, כי מה מום יש בעינים עגולות? ע"ע צירניות. בערוך מובא: מאי טרוטות? דמרמצן עיניה (בכורות מד. בנוסחאות שלנו חסר), ופירש שעפעפיו סגורות ואינן פתוחות אלא מעט. ר' בנימין מוספיא הוסיף שברומית ענינו עגולים הנוטים קצת לאורך. לפי זה יהא פירוש תרוטות כמו סגלגלות, מוארכות, והשתא אתי שפיר שאינן נאות.

טרטן — פ ע ל (ארמ'): דמטרטין — רוכב כאשה, ירך מכאן וירך מכאן, לשון מאזנים (נדה יד.).

טרוניא: עלילה (עבודה זרה ג.).

טרופאה: טרופאי — מורי הוראות על הטרפות (חולין נה:).

טרי: לחי חמור טריה — לחה, וראיתי בספר רפואות שקורא לליחה היוצאת מן המכה טריה (שופטים טו טו). מכה טריה — ת"י מרססא, כתותה ומרוססת, ובלשון גמרא טרייה לרישיה. מנחם פירש לשון לחות, כלומר לחה ורטובה תמיד נובעת... (ישעיה א ו).

טרי — ק ל (ארמ'): שקיל וטרי — נושא ונותן בהלכה (חגיגה יא:), דלא שקיל וטרי ליה — לא נשא ונתן עמו מעולם (בבא מציעא סד.).

טריא: מי טריא — י"א מין פרי וי"א מי גשמים (שבת קד:), מי גשמים; לשון מורי מי טריא מים ששורה בו פרי שהוא כעין עפצים (גיטין יט.).

נראה לי שבפרושו לשבת יש להגיה: מי פרי, ולא מין פרי.

טרימא: כל דבר הכתוש קצת ואינו מרוסק (ברכות לח.).

טרינא: סל (פסחים פח.).

טרית: דג ששמו טונינ"א (ברכות מד. מגלה ו.), דג ששמו טרית ומוכרין אותו בחתיכות (נדרים נא:). טרית טרופה — מין דגים קטנים מלוחים שנטרפו ונשתברו (עבודה זרה לה:).

טרכסיד: סיד חזק ומתקשה יותר משאם לא עירב בו [תבן או חול] (שבת פ:), חול וסיד מעורבים (— קטו.).

טרם: עדיין לא (שמות ט ל. חולין ס:), עוד לא (שמות י ז). כל טרם שבמקרא עד לֹא הוא, ואינו לשון קודם... (בראשית ב ה, וכן שמות ט ל, שמואל א' ג ז).

הראב"ע השיג על רבינו שפירש טרם כמו לא, אבל לא דק פורתא, שכן פירש טרם כמו ע ד י י ן ל א, ופירושו נכון ומקובל ואין לערער עליו. הרמב"ן הלל את השגת הראב"ע. ואין היא ראויה כלל לשבח. צדק מאד המזרחי בסתרו את טענותיהם. ואשר לפירש"י (בסוף פרשת וארא) שבו נאמר „טרם תיראון — עדיין אינכם יראים", כתב המזרחי: „לא ידעתי למה לא פירש גם זה עבר כחבריו, עדיין לא יראתם, והמתרגם תרגם גם זה בלשון עבר: עד כען לא אתכנעתון". תמהני קצת על המזרחי שלא התבונן יפה בדבר. טרם יצמח, טרם ישכבו, טרם יכבה — כולם אמורים בענין שחלף ועבר, ולפיכך יאה להם זמן עבר, וכן תרגומם: עד לא צמח, עד לא שכיבו, וכו'. ואלו טרם תיראון אמור בדבר ההוה, ומשמעו עד היום אינכם יראים. אלו כתב רבנו אף כאן בלשון עבר — עדיין לא יראתם — היה משמע שכאלו לפני כן לא יראתם, ואלו עכשו כבר

יראים הנכם. לפיכך יפה דייק לכתוב כאן בלשון הוה. ואף אנקלוס שנה כאן קצת מדרך תרגומו, ולא תרגם „עד לא אתכנעתון", אלא „עד כ ע ן לא אתכנעתון".

טריסית: מעה קטנה (עבודה זרה מ.).

טַרְסִי: טרסיים — חרשי נחושת (סוכה נא:), צורפי נחושת (מגלה כו. חולין נז:), גרדיים (ע"ז יז:), צורפי נחושת או גרדיים והולכין מעיר לעיר למלאכתן ונושאין עמהן מטות של פרקים (שבת מז.), צורפי נחושת. אמרי לה של אותה אומה, ואמרי לה אורגים (נזיר נב:).

אין לתמוה על שוני הפירושים, שכן את שניהם כאחד הביא בשבת מז, אבל עצם הפירוש — טרסיים גרדיים — תמוה קצת, שהרי בסוכה נאמר: טרסיים בפני עצמן, גרדיים בפני עצמן.

טרסקל: סל (שבת ה.), סל רחב (ערובין לג:), סל מלא שעורים, תולין לבהמה בצוארה ופיה נתון לתוכו ואוכלת, ותענוג בעלמא הוא שלא תטרח לשוח צוארה לארץ (שבת נג.). כסא טרסקל — כך שמו, ובלעז פלודשטו"יל"י, ועליונו של עור ומקפלין אותו, וכשמסלקין אותו סומכין אותו לכותל, וכשרוצה לישב עליו נוטהו ויושב על ד רגלים (שבת קלה.).

הבלעז אמור גם בדלפקי. ע"ע דלפקי.

טֶרֶף: מזון (מלאכי ג י, תהלים קיא ה, משלי לא טו).

טורפי טרף — גזלנים (סוטה מז:).

טָרָף: עלה (יחזקאל יז ט, שבת קכט. תענית כד: כתובות עז: ב"מ קיד: ב"ב יט. סנהדרין קו:).

טרף — ק ל: א) חטף („טרף בפיה", בראשית ח יא). ב) חבל („טורף נפשו", איוב יח ד). ג) עירב (שבת קלג. חגיגה יב.), קשקש (סנהדרין סז:); טורפין ביצים בקערה בכף, דרך טרפה שמכה בכח (שבת קמ). ד) עשה טרפה (חולין פה:). טרופה — שנטרפה ונשתברה (עבודה זרה לה:).

טרף בפיה — פירש גם לשון מזון, לפי האגדה. לדעת רוב המפרשים ענינו עלה. ע"ע טרף. בפרושו לדרשת חז"ל (סנהד' קח:) כתב „היתה שואלת מזון, טרף של זית". משמע שאף כאן התכון לטרף — עלה.

— ה פ ע י ל: הטריפני לחם חקי — לשון מזון (משלי ל ח).

— ה ת פ ע ל: ספינה המיטרפת בים — כמו ביצים טרופות, שהולכת ונדה ועתידה להיטבע במים (תענ' יד.), מלשון טרף אבבא ומל' ביצה טרופה (יט.).

טרף — ק ל (ארמ'): הקיש באגרופו (עיר' קד.), הקיש ביד (חולין קמא:), קשקש (גטין סט.).

טרפא: עלה (סוכה יג. גטין סט.). טרפא דאסא — עלה של הדס (שבת קמו: חולין מז.). בר תלתא טרפי — בן ג' שנים, שטענה אמו משנקלט ג' עלין חדשין (שבת קכט.). כטרפא דטריף — דבר שהוא חסר וסתמוהו מגופו, שעשאוהו כנוס ומתחזי כמכה בקורנס. טרפא דטריף מוכה בהכאות, כמו ביצה טרופה. ל"א נדבק יחד ועשאו סניפין כמין חבור (ברכות נט.).

טִרְפָּא: שטר מבית־דין לטרוף מקרקעות [של החייב] מה שנתן (גיטין נח:).

טרפעיק: סלע מדינה שהוא חצי דינר (יומא לה:), שלש מעות (כתובות סד.).

הפירוש ביומא מיוסד על דברי חז"ל בכתובות, ושם נאמר שהטרפעיק הוא אסתירא או חצי זוז.

טרפשא: טרפשא דליבא — שומן הלב, עשוי ככובע והלב נחבא בו (חולין מט:).

ע"ע אצטומכא דליבא, יותרת הכבד.

טרק — ק ל (ארמ'): א) נעל (ערובין קב.), סגר (ב"מ פו.), סתם (סנהדרין קיג.). ב) נשך (שבת קט: מועד קטן יז.).

טרקסין: אמה טרקסין — כותל מחיצה שהפסיק במקדש ראשון (יומא נא.), לשון פנים וחוץ הוא... (יומא נב.).

רבנו מסתייע כאן בירושלמי ובטרקסמון. עיין בערך הבא.

טרקסמון: דרך טרקסמון — דרך שערי החצר והבית (ברכות לה:), דרך הכבושה מחוץ ליכנס לפנים, ודומה לי שהוא לשון יוני כמו טרקסין (גטין פא.), הטרק לשון כניסת פנים הוא (— יומא נב.).

טרש: טרשים — סלעים שאין עושין פירות כארץ להה (סוטה לד:).

טרש — ק ל (ארמ'): עשה כאבן חלקה, לשון טרשים (בבא קמא צח.).

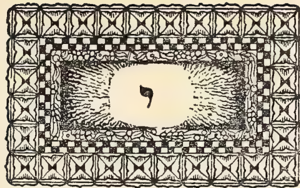
— פ ע ל: דמטרשי — לשון טרשים, שמקשין אותה (חולין מז:).

טשא — ק ל (ארמ'): נחבא (תענית כט: קדושין פא:), נטמן (קדושין לט:).

טשטקי: פלדושטו"ל לישב עליהן (נדה סח.).

כן לועז רבנו גם דלפקי וכסא טרסקל. לפי התוספות (נדה סו: ד"ה אם) ענינו „כסא לישב עליו בבית המרחץ, ורבינו סעדיה פירש טשטקי מסרקות". לפי סברתם יש לזהות מלה זו עם טכטכי — תכתכי — תכתקי.

טשטש — פ ע ל: מטשטשות את הארץ — עושות את הארץ כטיט (בבא בתרא טז.).

יאה — קל: לך יאתה — לך נאה (ירמיה י ז).

יאה (ארמ׳): אי בר אוריין הוא יאי — אם בן תורה הוא הגון (מנחות נג.).

יאור: כל שאר נהרות אינם קרויין יאורים, חוץ מנילוס, מפני שכל הארץ עשויה יאורים יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכה ומשקה אותם (בראשית מא א). יאורים — בריכות נגרים העשויות בידי אדם משפת הנהר לשדות, ונילוס מימיו מתברכים ועולה דרך היאורים ומשקה השדות (שמות ז יט), הריצין משפת הנהר עד סוף השדה... שכשדולין המים מן הנהר שופכין בחריצין, וההריצין מוליכין עד סוף השדה (בבא מציעא קג:).

לפי זה מציין השם יאור גם את הנילוס גם את תעלות המים. ע״ע אנגרא, נגרא.

יאוש: יאוש שלא מדעת — דבר שסתמו יאוש לכשידע שנפל ממנו, וכשמצאו עדיין לא ידעו הבעלים שנפל מהן (בבא מציעא כא:).

יאל — נפעל: נואלנו — כתרגומו, לשון אויל (במדבר יב יא, וכן ישעיה יט יג).

— הפעיל: א) הואיל — התחיל, כמו הנה נא הואלתי (דברים א ה). ב) הואלתי — רציתי (בראשית יח לא, וכן שמות ב כא, ש״א יז לט, ש״ב ז כט, הושע ה יא, איוב ו ט), ויואל — ויאבה (יהושע יז יב), הואל נא — התרצה (מ״ב ו ג, וכן איוב ו כח). ג) הואל — השבע (ש״א יב כב, מ״ב ה כג, סנ׳ קז: ערכין טז.), ויואל שאול את העם — לשון אלה (ש״א יד כד). ד) ולו הואלנו — הלואי נמלכנו (יהושע ז ז).

„הואל קח״ דאלישע אף הוא לשון התרצות ולא שבועה, ורבינו שפירש לשון שבועה הלך בעקבות חז״ל שדרשוהו כן בסנהדרין ובערכין. כיו״ב הואיל ה׳ לעשות אתכם לו לעם, שתרגומו לשון רצון הוא, וכן לפי המפרשים.

הפירוש בדברים להואלתי דבראשית, שלשון התחלה הוא, סותר לכאורה את פירושו בבראשית, והמזרחי נתעורר על כך והעיר שאולי התכון הרב בפרשת דברים להואלתי הראשון, כלומר לפסוק כז שבבראשית פרק יח. אך המזרחי עצמו פקפק בדבר, ויש להוסיף שגם אונקלוס תרגם שניהם כאחד. אכן יש בהנה נא הואלתי גם משום התחלה גם משום רצון והחלטה.

יאש — נפעל: ע״ע נואש.

יבב — פעל: לשון דבור, כמו ניב שפתים, ורבותינו פירשוהו לשון גניחה כתרועה דמתרגמינן יבבא, ואני אומר לשון ראייה כמו בבת עיני. וכן חברו מנחם (שופטים ה כח).

גם יונתן תרגם לשון הבטה, אך הפירוש המקובל הוא כדעת רבותינו.

יבבה: קול בעלמא כל שהוא (ראש השנה לג:).

יבחוש: כמין יתוש בלא כנפים כדרך שגדל בשולי חביות של יין שלנו מבחוץ. יבחושים דקין נבראים מן המים (זבחים כב.), כמין יתושין דקין הנמצאין במרתפות של יין (חולין סז.), יתוש (נדה כא.).

בויקרא יא יא הביא דרך אגב מלת יבחושין ופירשה רק בלעז.

יבל: יבלי מים — נהרי מים, כמו ועל יובל ישלח שרשיו (ישעיה ל כה).

יבל — הפעיל: הוליך (סוכה נג. גטין סז:). תמן מובלין יתיה — לשם מוליכות אותו (סוכה נג.).

בשני המקומות בתלמוד הסגנון ארמי. במקרא לא פירש לשון הובלה.

יבלא: מין עשב (גטין סח:), עשב ששמו יבלא (ע״ז כח.). יבלי — עשבים (יומא עח:), עשבים שבאפר (חולין קה:).

יבלת: ורוא״ה בלעז (ויקרא כב כב, ערובין קג.), יבלת דקרא קרינן יבלת שאינה שם דבר אלא כמו חיגרת, דומיא דשבור ולא כתיב שבר, ועורת נמי לא כתיב עיורון, אבל יבלת דמתניתין הוא שם דבר של המום (ערובין קג.).

רבנו סותר כאן את פירושו בחומש, שהרי בשני המקומות הביא בלעז אחד. וכנראה גרס במשנה לא יבלת, שאפשר לראותו כתאר (ע״מ צדקת, גנבת), אלא יבולת, וראיה לכך הנוסחה שבדפוס סונצינו. גם שומה (בנדה מו. ועוד) פירש בלעז ורוא״ה. ע״ע עורת.

יבש: יין יבש — קרוש (שבת עז.).

יגב: יגבים — שדות לעבדם. כל יגיבה לשון חפירה (ירמיה לט י).

יגה — נפעל: נוגות — לשון יגון (איכה א ד).
נוגי ממועד — ע״ע הגה נפעל.
— הפעיל: הוגה — הדאיב, לשון יגון (איכה א ה ויב), הביא יגון, לשון תוגה (ג לב).
ביד מוגיך — ע״ע מוג.
יָגָע: הגזל שגזל (איוב כ יח).
יגר — קל: יגור — ירא (דברים כה ס).
לא מצאתי שום מקום שיפרש רבנו תיבת יגור, יגורתי וכו׳. ואף כאן לא פירש להדיא, אלא מכללא איתמר.

יד: א) כף. נתנו יד — תקעו כף (דה״א כט כד), ידך ממש — כף (מנחות לז: יד ענינה גם זרוע, כדברי הז״ל במנחות לז וערכין יט:), כתף (בעוף, — חולין נז.).
ב) רשות (בראשית לב יד: „מן הבא בידו״; בראשית מא לה, שמות כב ג: „בידו״; במדבר כא כו: „מידו״; במדבר לא לו; דברים ג ח: „מיד שני מלכי האמורי״). אל ידי — סמוך לרשותי (ש״ב יד ל׳). ידו בכל — לסטים; ויד כל בו — הכל שונאין אותו ומתגרין בו (בראשית טז יב). תחת יד פרעה — ברשותו ובאוצרותיו (בראשית מא לה), מתחת יד מצרים — כתרגומו לשון רדוי ומרות היד שהיו מכבידים עליהם (שמות יח י). עודך בידך — עודך ברשותך, קודם שתמות (שבת קנא:).
ג) מקום (דבר׳ כג יג: „ויד תהיה לך״; דבר׳ לב מ, ישעיה נז ח: „יד חזית״; ירמיה ו ג, יחזקאל כא כד, כו טו; תהלים קד כה: „רחב ידים״, וכן נחמיה ז ד; ישעיה מה ט: „ופעלך אין ידים לו״; מ״ב יא טז ודה״ב כג טו: „וישימו לה ידים״; ב״מ קט. „ידא דאספסתא״). **אצל („כל יד נחל יבוק״, דברים ב לז. ע׳ על־יד).**
ד) חלק („חמש ידות״, בראשית מג לד, וכן נחמיה יא א).
ה) כח („ולא היה בהם ידים״, יהושע ח כ; „והצליח מרמה בידו״, דניאל ח כה; „להציב ידו״, דה״א יח ג; בידי — כח בידי, גטין ז.). יד אבשלום — כח, גבול אבשלום... דבר אחר בתוך המצבה צר אבשלום צורת אורך ידו... (דה״א יח ג — ש״ב יח. עיין באמור להלן), להציב ידו — להציב כחו, להשיב גבולו (דה״א יח ג), מציב לו יד — בונה לו מזבח... ויונתן תרגם אתר (ש״א טו ב. פירוש ראשון לפי דרשת חז״ל).
ו) גבורה. היד הגדולה — הגבורה הגדולה, והרבה לשונות נופלין על לשון יד וכולן לשון יד ממש, והמפרשו יתקן הלשון אחר ענין הדבור (שמות יד לא). יד ה׳ — כל לשון יד האמורה בספר זה ובכל לשון נבואה אינה אלא לשון תוקף, שהנבואה תוקפתו על כרחו כאדם משתגע (יחזקאל א ג), אכפו וכפו (ג יד), חוזק תקפו (מ א); כל יד ה׳ שבנבואה לשון כפייה הוא, שהיה הרוח כופה אותו לילך כמשתגע אל מקום שהרוח חפץ (לז א). ביד רמה — בגבורה גבוהה ומפורסמת (שמות יד ח). במזיד (במדבר טו ל).
גם בת״י לבמדבר טו נאמר בזדנא. אונקלוס תרגם בשני המקומות בריש גלי, ולא הקפיד להבחין.
ז) מכה (תהלים עז ג, פ יח), מכת נגע (איוב כג ב: „ידי כבדה על אנחתי״), משטר אימה ונגוש („ישת ידו על שנינו״, ט לג). יד ה׳ — מכת דבר (לפי הדרוש, רות א יג).
ח) עצה. ויתנו ידם — עצתם, כמו היד יואב אתך בכל זאת (עזרא י ט, — שמואל ב׳ יד יט).
ידים — האחרונים קרי רגלים ושלפניהם קרי ידים (בבהמה, — חולין מב:). ויעל על ידיו ועל רגליו — כלומר בכל כח ומרוצה (ש״א יד יג). ידיו רב לו — יריבו ריבו וינקמו נקמתו (דברים לג ז׳), יהיה לו נצחון לריב ריבו. ידיו לשון מלחמה הוא (סוטה ז: בעקבות חז״ל). ידיו יפות — לישנא מעליא, ממהר לאכול הרבה (פסחים פט). ידים שאין מוכיחות — בית אחיזה לדבר לאחוז בו ולומר הוכיח... (גטין פה:), בית יד, אחיזת הדבר, אעפ״י שאינו מוכיח. אחיזת לשון גמור (קדושין ה:).
ידות — כמין מקלות זהב מפאה לפאה, פשוטין לימין ולשמאל לסמוך זרועותיו עליהם (מ״א י יט, ומעין זה — דה״ב ט יח), עץ התחוב באופנים וקורין איישי״ל (כלו׳ אכס״ע, ציר. מ״א ז לב). ידות לקרש — חורץ את הקרש מלמטה ומניח רביע מכאן ורביע מכאן והן הן הידות... ותרגום של ידות צירין, לפי שדומות לצירי הדלת הנכנסים בחורי המפתן (שמות כו יז). ידי האופן — הם החור שהמרכבה מתגלגלת בתוכו... (יחזקאל י יב). ידי הכלי — בית יד. כלי שיש לו בית יד, כגון מחבת (ברכות נב: חגיגה כב:), כגון כלי חרס, שעושין לו זנב לאחוריו (בכורות לח.).
ביד — אצל, על יד („ביד שני צנתרות הזהב״, זכריה ד יב). נכון בידו — מזומן לבוא בידו, כלומר אליו ועמו (איוב טו כג. עיין בהערה). ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל — על ידי עמי ישראל (גטין נו — יחזקאל כה. במקרא פירש: הם יהיו שליחי לנקום נקמתי).
כלפי הפירוש באיוב (בידו — אֵלָיו ועמו) ראוי לציין כאן את הפירוש לבראשית לז יח: „ויתנכלו אותו — כמו אתו, עמו, כלומר אליו״. סברות שונות נאמרו בענין פירוש זה, וגם לפירוש עצמו יש כמה נוסחאות. חיד״א מספר ב„שם הגדולים״ שמקובל אחד הלך על קבר רבינו ועשה סיגופים והפסקות עד שגילו לו סוד פירושו. אכמ״ל, אך במלון הדקדוקים אבררנו לאשורו.
ליד אבי — סמוך לאבי (שמואל א׳ יט ג).
על יד: א) אצל (במדבר יג כט), על יד היאור — אצל היאור, כמו ראו חלקת יואב על ידי, והוא

לשון יד ממש, שיד האדם סמוכה לו (שמות ב ה. במקרא נאמר חלקת יואב אל ידי, באלף, ועיין לעיל סעיף ב), על ידו — אצלו (ש"ב טו יח, דה"ב יז טז), על מקומו, ואין לשון יד זז ממשמעו. רוח של צדו קרוי על ידו הסמוכה לו לכל הושטת ידו (במדבר ב יז), אצל ידו, בסמוך לו, כמו ועליו מטה מנשה. והמקרא לא דקדק בלשונו: פעמים שהוא אומר על ידו ופעמים שהוא אומר עליו ואחריו החזיק (נחמיה ג ב. מפסוק טז ואילך נאמר אחריו החזיק, ובפסוקים הקודמים — ועל ידם החזיק). ב) בשבילו („עוברין על ידו", מגלה כד. יבמות קכ.), בשבילו, כמו קוצץ אדם ע"י עצמו. אי נמי על ידו לשון אחריו וסמוך לו, והרבה יש בספר עזרא על ידו החזיק פלוני את החומה (יומא לא: הכונה לספר נחמיה, שבימי רש"י נכלל בשם עזרא). עירב על ידן—בשבילן (ערו' פב:). ג) קובץ על יד — מעט (ע"ז יט. — משלי יג). על יד על יד — מעט מעט (ביצה יב:), פורתא פורתא (ערכין כא:). ד) ממעט על יד — ממעט אחריו (שבת טו.). מעת לעת ממעטת על יד מפקידה לפקידה — על כח, כמו פוסל על ידו דיבמות, וכן הרבה (נדה ב. אף על־יד זה ניתן להתפרש כמו אחר, כלומר לפי. עיין להלן על־ידי ובמ"א א ו).

על ידי: א) על ידי בני מנשה — סמוך להם (דה"א ז כט), רועות על ידיהם — כמו איש על ידו. ואינו לשון מקום אלא על שם שהוא מוכן ומזומן לידו (איוב א יד). ב) ירדו על ידיהם — אחריהם, לעשות כדבריהם, כמו וכל העם עוברים על ידו (ירמיה ה לא).

בש"ב פירש על ידו אצלו, הוא עומד והם עוברים. וכאן פירש שענינו אחר דבריו, כי אין אחריהם אלא לפיהם. ע' מלכים א' א ו.

ג) מביאים על ידיהם פר — עליהם (הוריות ב:). ד) כותב על ידי כולן — בשביל כולן (גטין סז:, וכן בערובין מט: מוליך על־ידי כולן. בגמרא שם — מוליך לכולן, ונ"א כברש"י), על ידי עצמו — כלומר בקבלת עצמו (גטין עז:).

ידה — **קל:** זרק (ירמיה נ יד).

— **פעל:** השליך (זכריה ב ד), לשון זריקה (במדבר יט ט — איכה ג וזכריה ב).

— **הפעיל:** ליה אנו מודים — לא לשון הוד אלא לשון תודה, שאנו מודים בו ולא כופרים (סוכה מה:).

לא ידעתי למה פירש רבנו מלשון הודאה בנגוד לכפירה. והרי נאמר ליה, ולא ביה, ואם כן לפי פשוטו לשון הלל והכנעה הוא. גם קשה לי למה הדגיש שאינו לשון הוד. כלום יש מודה מלשון הוד?

ידוע, עיין ע' ידעוני.

ידותון: שם אדם אחד מן המשוררים, וגם כלי שיר היה שם ששמו ידותון (תהלים לט א), שם כלי שיר, ומדרש אגדה על הדתות ועל הדינין הנגזרים על ישראל מאויביהם (סב א).

בתהלים עז א פירש רק לפי המדרש.

ידיד: לידידי — לעם סגולתי (ירמיה יא טו). ידידות משכנותיך — אהובות וחביבות (תהלים פד ב. „לידידו", בפרק קכז, פירש לפי דרשת חז"ל). אשר קדש ידיד מבטן — יצחק קרוי ידיד, על שם אשר אהבת (שבת קלז:).

ידידות: שיר ידידות — שיר אהובים, שיר של שבח... (תהלים מה א).

ידע — **קל:** א) כי ידעתיו — לשון חבה, כמו מודע לאישה, הלא בועז מודעתנו, ואדעך בשם. ואמנם עיקר לשון כולם אינו אלא לשון ידיעה, שהמחבב את האדם מקרבו אצלו ויודעו ומכירו (בראשית יח יט). ידעתיך בשם — הכרתיך משאר בני אדם בשם חשיבות (שמות לג יב). לא ידעו — לא היו מכירין (איוב כד טז). ביודעה — היינו נמי מכירה (תענית ה: בגמרא — ביודעה ובמכירה). טרם ידע — עדיין לא היה מכיר (שמואל א' ג ז). רק אתכם ידעתי — אהבתי (עמוס ג ב), אהבתי, כמו יודע ה' דרך צדיקים, וכמו ואדעך בשם (ע"ז ד.). יודעיו — אוהביו (איוב כד א).

בתהלים פירש יודע ה' לשון ידיעה כפשוטו, וראוי לציין שבפירושו בתלמוד לפסוק זה אין משום לחץ של דרשת חז"ל.

ב) לא ידע אתו מאומה — לא היה נותן לבו לכלום (בראשית לט ו), וידע אלהים — נתן עליהם לב ולא העלים עיניו מהם (שמות ב כה), כי ידעתי את מכאוביו — שמתי לב להתבונן ולדעת את מכאוביו ולא העלמתי עיני ולא אאטום אזני מצעקתם (ג ז). דעהו — תן לב (ברכות סג. — משלי ג), וידע — ויבין (איוב כא יט). אינם יודעים לעשות רע — אין הכסיל מבין שהוא עושה רע לעצמו (קהלת ד יז). איני יודע מהו — כלומר לא סבירא לי (נדה נב:). יודע לשחוט — לאמן ידיו לשחיטה, אעפ"י שאינו בקי בהלכות שחיטה (סוכה מב:). המקום יודע בהכרעות — המקום יודע לשלם שכר המרבה בהכרעות. ענין אחר שלא היה שוקל ההכרעות לבד, אלא מניחן כמות שהן, והמקום יודע מה משקלן (כריתות ה.).

פירוש ראשון מובא בעין־יעקב בלבד, וכנראה הושמט בגמרא, ויעיד עליו „ע"א" שלפניו, שהוקף סוגרים ברש"י לגמרא.

— **נפעל:** ומעקש דרכיו יודע — ישבר ויתיסר, כמו ויודע בהם את אנשי סכות (משלי י ט), יודע כמביא למעלה — לשון שבר (סוטה ה. — תהלים עד. בתהלים פירש לשון ידיעה).

— **הפעיל:** ויודע — ותבר (כלו' שבר, והוא ת"י. שופטים ח טז, וכן בתהלים קלח ו וסוטה ה); יידע — ייסר (תהלים קלח ו).

גם בסוטה ה פירש"י „יידע" לשון שבר, כמו ויודע בהם, יודע כמביא למעלה. אלא ששם — בעקבות חז"ל — פירש מלה זו בהוראה פאסיבית: מתאונן ומשתבר.

הנותן פת לתינוק צריך להודיע לאמו — לעשות לו אות וסימן שאם יאכלנו קודם שיבוא לאמו תראה את האות ותשאלנו: מי עשה לך כך? והוא יאמר: פלוני, וגם נתן לי פת. ומתוך כך ידעו אביו ואמו שהוא אוהבם ותרבה חבה ורעות בישראל (ביצה טז.), הנותן מתנה לחברו צריך להודיעו — מתן פלוני אתן לך, וזהו דרך כבוד, דשמא יתבייש לקבלה ומתוך כך מתרצין בדברים ואינו בוש בדבר... שמתוך כך יהא אוהבו (שבת י:).

אף כאן גובלת הידיעה באהבה; פירוש זה התחיל באהבה וסיים באהבה, ויפה אמרו: יש אהבה המביאה לידי ידיעה, ויש ידיעה המביאה לידי אהבה.

ידעוני: מכניס עצם חיה, ששמה ידוע, לתוך פיו, והעצם מדבר ע"י מכשפות (דברים יח יא, וכן ויקרא יט לא, כריתות ג:).

לשון חז"ל בסנהדרין סה: ידעוני זה המניח עצם ידוע בפיו, והוא מדבר מאליו. ופירש"י שם: ידוע — מין חיה (לבל נטעה לחשוב שהוא בינוני פעול של ידע); לדעת הרמב"ם מין עוף הוא.

יהב: יהבך — משאך (תהלים נה כג).

יהב — קל: הב — תן (משלי ל טו, דניאל ה יז, ע"ע הבה).

יהד — התפעל: התגייר (אסתר ח יז).

יהודי: כל מי שגלה עם מלכי יהודה היה קרוי יהודי בין הגויים, ואפילו משבט אחר הוא (לא מיהודה — אסתר ב ה).

לשון חז"ל במגילה יג: כל הכופר בעבודת אלילים נקרא יהודי.

יהיר: גס רוח (משלי כא כד, סנהדרין צח.).

יוהרא: חשיבות (מגלה יד:).

יובל: שופר של איל, שכן בערביא קורין לדכרא יובלא (לשון חז"ל. שמות יט יג); יובלים — אילים (יהושע ו ד). במשוך היובל — כשימשוך היובל קול ארוך, הוא סימן סלוק שכינה והפסקת הקול (שמות יט יג), בסיום השופר, כשתסתלק השכינה (תענית כא:).

יובל: נהר מים (אבות ג יז — ירמיה יז. ע"ע יבל).

יובשני: יבש (תענית י.).

יוגב: יוגבים — חופרי הארץ, לשון יקבים שהם חפירות בקרקע (מ"ב כה יב), חופרים בארץ (ירמיה נב טז), לשון יקבים, שעוצרין ופוצעין את החלזון להוציא דמו (שבת כו.).

הפירוש בשבת בא בעקבות חז"ל שדרשו: יוגבים אלו ציידי חלזון; דרשה זו הובאה גם בפירושו לירמיהו.

יוד: יוד קרת — יוד, שהיא קטנה, עשאה עיר גדולה, כלומר האריך משנתו חנם (קדושין טז:).

כן פירש גם הערוך, ויש אומרים שיודקרת שם מקום הוא, וכן רב יוסי דמן יוקרת (תענית כג:; לפי הערוך — דמן יודקרת, וברש"י — דמן דיוקרת, ופירושו מקום, ואכמ"ל.

יוחנא: מין חגב שיש לו גבחת (חולין סה.).

יוחס: ספר יוחסין — מתניתין דדברי הימים (פסחים סב:). מעלה עשו ביוחסין — בכהונה (כתובות יג.).

יוכני: בר יוכני — עוף גדול הוא מאד... (סוכה ה: יומא פ.).

יולד: אב (דניאל יא ו).

יום: א) ביום השבת — לשון ביום משמע באור עצום היום, ולא בבקרו (יומא לד — ויקרא כד). מכרה כיום — כתרגומו, כיום דילהן, כיום שהוא ברור כך מכור לי מכירה ברורה (בראשית כה לא. הרמב"ן השיג ואמר שפשוטו כעת הזאת, ועיין להלן). כיום הזה — כאשר אתה רואה היום (דברים ד לח), כאשר אנחנו רואים היום (דניאל ט ז). כהיום — כאשר היום קיים (ש"א ט יג). ויהי כהיום הזה — כלומר ויהי כאשר הגיע יום מיוחד... (בראשית לט יא). יום ביום — בכל יום ויום (נחמיה ח יח). ויהי היום — יום מועדא (ת"י, ש"א א ד). לבו ביום — לצורך יום אחד (כתובות סו:). בו ביום — ביום שמינו את ר' אלעזר בן עזריה לנשיאות (פסחים יח.). מלא ימים — קרוב למות, והוא יתר על זקן (ירמיה ו יא). ימיה — ימי טובתה (ישעיה יג כב). שני ימים טובים של גליות — כגון שני ימים של פסח ועצרת וסכות, שהתורה אמרה יום אחד שבתון, ובגולה עושין שני ימים, מפני שרחוקין מבית דין ואין יודעין אם הוקבע תשרי וניסן ביום ל או ביום ל"א (ערובין לט:). ימיו — דרכיו ומדותיו, דרך שנהג בימיו (לפי דרוש, איוב כד א), מימי — מכל דרך ומדה שנהגתי בימי (כז ו). ימי נדה — ימים הראויים לנדות (נדה לה:). יחינו מיומים — משתי עתים שעברו עלינו (הושע ו ב. ע' בערך הבא).

ב) לרוח היום — לאותו רוח שהשמש באה לשם (בראשית ג ח), שיפוח היום — שתתפשט החמה. היום הוא השמש, וכן לרוח היום, וכן כי הנה היום בא בוער כתנור (שה"ש ד ו), כי הנה היום בא — יום זה לשון שמש הוא, שכך אמרו חכמים... (מלאכי ג יט), היום הבא — שמש של אותו יום (נדרים ה: — מלאכי ג), כנגד היום — כנגד זריחת השמש (יומא סב: ע"ע יומא).

ימים: ימי שנה שלמה קרויים ימים (ויקרא כה כט. שנה (בראשית כד נה, במדבר ט כב. וכן דרשו חז"ל), י"ב חודש (בראשית מ ד). לימים — לסוף שנה (שופטים יז י). מימים ימימה — משנה לשנה (שמות

יג י), מזמן מועד למועד (ש"א א ג). מקץ ימים לימים — משנה לשנה (סוטה י: — ש"ב יד). אחת לימים — פעם אחת לימים, לזמן קבוע (בכורות מד:).

יש סבורים שימים במובן שנה אינו לשון רבים של יום, אלא לשון יחיד, ע"מ תמים. לפיכך הובא כאן כערך מיוחד.

יומא: בכמה דוכתי קרינן לשמשא יומא (ע"ז ד. ע"ע יום סעיף ב), חמה (פסחים יב: חולין ס:), שמש (יומא כ: חולין ס.).

יומחרא: שתי תיבות הן, ליום אחריו, וקצור סופרים הוא (ב"מ יז.).

בדפוסים שלפנינו „יומא חרא", אך רש"י גרס כאן, כנראה, מלה אחת, וכן עפ"י רוב בתרגומים.

יומם: יום יום (יחזקאל ל טז), בכל יום ויום (נחמיה ט יב). כל יומם שבמקרא לשון יום יום הוא, דבר הנוהג ימים רבים (יחזקאל יב ג).

יָוֵן: לשון רפש (תהלים מ ג), בוץ טיט (סט ג), רפש לטבוע בו (ערובין יט — תהלים מ).

יונה: א) חרון היונה — משתכרת ביין, כן ת"י. דבר אחר לשון אונאה (ירמיה כה לח). חרב היונה — לשון יין. ל"א לשון אונאה (מו טז). העיר היונה — פותה כיונה אין לב (צפניה ג א).

לדעת רוב המפרשים לשון אונאה היא.

ב) יוני הרדיסיות — על שם מקומן וניזונין בתוך הבית (שבת קנה:), על שם מקומן, ויש אומרים על שם הורדוס, והן הגדלין בבתים (ביצה כד.), שדרכן ליגדל עם בני אדם (חולין קלח:). יוני שובך ויוני עליה — יוני הבר הן ושטין ואוכלין בחוץ (ביצה כד.), יוני שובך עשויין להשמט ולברוח מפני בני אדם (שם).

לשון חז"ל בחולין קלט: רבי חייא ורבי שמעון, חד תני הדרסיאות, וחד תני הרדסיאות. מאן דתני הרדסיאות על שם הורדוס, ומאן דתני הדרסיאות על שם מקומן.

יונקת: שורש היונק, או ענף הילדה הגדל בשנה זו (איוב ח טז).

יוֹרֶה: רביעה הנופלת לאחר הזריעה, שמרוה את הארץ ואת הזרעים (עפ"י חז"ל. דברים יא יד), רביעה ראשונה היורדת על הזרע, והיא במרחשון (— יואל ב כג), רביעה ראשונה היורדת במרחשון (תענית ו.).

יורקי: [כלים] עשויין מקרקע שחופרים ממנה צריף, אלו"ם בלעז, והוא עז ובולע לעולם (פסח' ל:).

יותרת: יותרת הכבד — טרפשא דכבדא (שמות כט יג, ברכות מד: ע"ז כט. חולין מו.), דופן המסך ובלשון ארמי חצרא דכבדא (ויקרא ג ד).

חצר הכבד (חולין לח:) פירש טרפשא דכבדא, וכמעט בכל המקומות הוסיף: אייבר"ש בלעז.

יזן — פ ע ל: חנות מיוזנת — ייננה מוכן בה תמיד, שאין החנווני צריך לומר ללוקחיו המתינו ואביא לכם. כן נצרך אדם ללמוד מפיו, מזומן לו ותלמודו ערוך בפיו (גטין סז.).

בתוספות נאמר: מיוזנת לשון מזון, ואית דגרסי מזוינת, לשון זיון, עכ"ל. והנראה שהיא מלשון זן, כלו' מלאה מזן אל זן. ע"ע זון הפעל. וע"ע בהמה.

יזע: מקום שמזיעין... מקום זיעה. ל"א מלבושי צמר, כי הצמר מזיע הגוף ומזיע את הבשר (יחזקאל מד יח), מקום זיעה (שמות כח ז — יחזקאל מד).

יחד: יחד נבנה — לבדנו נבנה (עזרא ד ג). לבב ליחד — לבבכם ולבבי יהיו כלב אחד (דה"א יב יז).

יחד — ק ל: אל תחד — אל תתיחד (בראש' מט ו), לא תחד אתם — לא תשוה להם (ישעיה יד כ).

— פ ו ע ל: מיוחד — חשוב (סנ' צט. ע"ע עמד קל). שם המיוחד — ככתבו (סוטה לח.).

מדברי חז"ל כאן משמע ששם המיוחד ושם המפורש הינו הך.

יחדו: בלב שוה (בראשית כב ח), כולם שוים (בעקבות חז"ל, שבת צח:).

יחוד: וידעו ביחוד — בברור (יומא נד.), ביחוד אמרו — באמת ובברור אמרו (בכורות כו.). שאלתי את רבי ביחוד — בינו לביני... ל"א בברור (פסח' לז. וכן ביצה כב:). אמור מה שאמרת ביחוד — כלומר אין איש עכשיו עמנו, ויכול אתה לומר מה שאמרת לי (סנהדרין סז.).

בביצה ובפסחים מסתייע רבנו באמור ביומא. נראה לי שההתיחדות עם מישהו או משהו, ללא מחיצה מפסקת, הוא תנאי קודם לידיעה וברור, כי יחד ואחד אחים הם, והפוכו — מחלוקת.

יחור: נוף (עבודה זרה מח: חולין קכח:).

יחיד: כאבל יחיד — כאב שמתאבל על בן יחיד (עמוס ח י); כמספד על היחיד — כאשר יספוד איש על בן יחידו (זכריה יב י), כאדם המספיד על בן יחיד שהיה לו ומת (סוכה נב.).

מעשה יחידי — מעשה החשוב בפני עצמו (מנחות נה:). יחידים — חסידים (תענית ו.), חולים שאינם יושבים עם שאר בני אדם, אלא שוכבים או יושבים לבדם (יומא כג.).

רבינו חננאל והערוך פירשו שיחידים היינו רבנן, שנקראו יחידים ונקראו חולים. הב"ח השיג על פירש"י וכתב שלדעתו יחידים הם הרבנן, וכנראה נעלם ממנו שכן פירשו ר"ח והערוך.

יחידא: תומא יחידא — ראש שום שלא היה בו אלא צלע אחד (גטין סט.), חוטרא יחידא — עץ הגדל יחידי בלא ענף (שבת קט:). תספורת יחידאה — נאה ואין דוגמתה (סנהד' כב:), תספורת יחידתא — שאין כמותה (נדרים נא. והר"ן פירש: נאה).

יחל — נ פ ע ל: א) וייחל — לשון המתנה... ויתמתן (לדעת רבינו בנין התפעל הוא, ברא' ח יב). ב) נוחלה — לשון חולי (יחזקאל יט ה).

קשה להסכים לדעת הרב, ואין ספק שלשון תוחלת

היא. אך ראוי להעיר שהתחומים בין חלה—חיל—יחל מטושטשים בקצת מקומות. וכן יש ויחל מלשון חולי (ש״א לא ג), וגם מלשון חיל ויחל. עיין בערך הבא וע״ע חלה — הפעיל, וכן פירש חליתי בלשון אוחיל (תהלים קיט נח).

— **הפעיל: א) ויחל — לשון המתנה, וכן לי שמעו ויחלו (בראשית ח י). ויוחל — המתין (ש״א י ח, יג ח), הוחילי — המתיני וצפי לגאולה (תהלים מב ו).**

לדעת המדקדקים „ויחל" דבראשית שרשו חול, ולא יחל.

ב) לא כן אוחילה — לא אבקש עוד בקשה (ש״ב יח יד. ע״ע חלה ואחלי).

— **פעל: איחל — אמתין (איוב ו יא). יחלתי — קויתי (תהלים קיט מג). ויחלו — לשון תוחלת... ל״א לשון המתנה (יחזקאל יג ו).**

יחס — פעל: לייחס בהן שנותיו — לידע בן כמה שנים היה (יבמות סד).

— **התפעל: לחקור יחוסן (נחמיה ז ה). כתבם המתיחשים — כתב יחוסם (עזרא ב סב וקדושין סט).**

יטב — הפעיל: בהיטיבו את הנרות — לשון נקוי הבזיכין של המנורה, מדשן הפתילות שנשרפו בלילה והיה מטיבן בכל בקר ובקר (שמות ל ז), כשמדשן את המנורה מן האפר שיש שם מן הנרות (מנחות נ.). מיטיב את הנרות — מדשנן מן אפר הפתילות שכבו (יומא יד.).

יין: א) לשון עברי הוא להיות כל סעודת עונג ושמחה נקראת על שם היין, כענין שנאמר אל בית משתה היין, בשיר לא ישתו יין... (שה״ש א ב). ב) לחלוה בפרי (כתובות קיא:).

יין לשון תאניה ויללה (יומא עו:).

דרש כן בעקבות חז״ל שאמרו יין שמביא יללה לעולם. ואשר לפירושו בכתובות — פשט גמור הוא, שכן הכונה שם למיץ בעודו בפרי.

יכח — הפעיל: הוכיח — בירר והודיע, וכן כל הוכחה שבמקרא בירור דבר (בראשית כד מד, וכן כ טז); כל הוכחה שבאיוב בירור הדברים הם ומעמידם על האמת (איוב ו כה); הוכחת — בירת (בראשית כד יד, איוב ו כו); ויוכיחו — ויבררו עם מי הדין (בראשית לא לז); תוכיחוך — לשון מוסר (ירמיה ב יט), יוכיח — ייסר (תהלים צד י). הוכיח — התווכח (בראשית כא כה, איוב יג ג, טו ג, טז כא).

על פירושו לויוכח אמש ע״ע הוכחה במלון חדושי רש״י.

יכל — קל: לא תוכל לאכל — יכול אתה, אבל אינך רשאי (דברים יב יז), לא יכול לבנות בית — לא היה רשאי (מ״א ה יז), לא אוכל — איני רשאי (דברים לא ב), לא יוכל — אין לו רשות (יומא יט: — קהלת א).

בשני הכתובים האחרונים אין הפירוש אלא דרש, ובדברים תרגם אונקלוס לית אנא יכול, ולא לית לי רשו (כשם שתרגם בדברים יב יז ובשאר פסוקים, שבהם ענין לא תוכל אין לך רשות: לא תוכל להתעלם, לא יוכל לבכר, לא יוכל לשלחה). פירושו בדברים יב יז לקוח מלשון חז״ל שדרשו גם את הכתוב ביהושע טו סג — „לא יכלו בני יהודה להורישם" — שענינו לא היתה להם רשות, אך יונתן לא תרגם כן. דרשה זו הביא רבנו בפרושו ג׳ פעמים (דברים יב יז, יהושע טו סג, ש״ב ה ו).

חזקתני ותוכל — ונצחת (ירמיה כ יז), ביכול — שאפשר לו (שאין כאן ענין רשות אלא יכולת, — תענית ל:).

כביכול: אני שמעתי אם היה צבור יכול... ואני אומר לפי שדבר קשה הוא לומר שהקב״ה קץ בישראל אמר כביכול, וכן כל כביכול שבתלמוד (יומא ג:), נאמר בהקב״ה כבאדם שיכול להאמר בו כן (מגלה כא.).

ילא: א) עלוקה שקורין שנשוא״ש (שבת נד:). ב) אנקה... שרץ שקורין הרצו״ן ושערו קשה כמחטין (בבא בתרא ד.).

הרצו״ן ענינו קפוד. בעלי התוספות משיגים על פירש״י בשבת ואומרים שגם שם ענינו קפוד, ולא עלוקה. ואלו הערוך — להפך — פירש בשניהם עלוקה.

ילד — קל: א) יש מקום שהוא אומר בזכר הוליד, ויש מקום שהוא אומר ילד, שהלידה משמשת שתי לשונות, לידת האשה, נישטר״א בלעז, וזריעת תולדות האיש, אינזירא״ר בלעז. כשהוא אומר הוליד בלשון הפעיל מדבר בלידת האשה, פלוני הוליד את אשתו בן או בת, וכשהוא אומר ילד מדבר בזריעת האיש (בראשית ד יח). ב) אני היום ילדתיך — להיות קרוי בני וחביב עלי כבן (תהלים ב ז), היום אגלה לבריות שבני אתה (סוכה נב.). ג) ואותו ילדה — כלומר גדלתו (מלכים א׳ א ו).

— **נפעל: נעשה (קהלת ד יד. ע״ע ילוד).**

— **פעל: למילדות — לשון מולידות, אלא שיש לשון קל ויש לשון כבד... (שמות א טו), בילדכן — כמו בהולידכן (א טז).**

— **פועל: א) יולדו — גדלו (סוף פרשת ויחי). ב) נבראו (תהלים צ ב). היולד — העתיד להולד (שופטים יג ח).**

— **הפעיל: כל המוליד — שיולד עובר ממש (ולא מטיל ביצים, בכורות ז:).**

ילד והוליד — עיין לעיל בבנין קל.

— **התפעל: ויתילדו על משפחותם — הביאו ספרי יחוסיהם ועידי חזקת לידתם כל אחד ואחד להתייחס על השבט (במדבר א יח).**

ילד: בחור (בבא קמא פג. סנהדרין מט. סוכה כו: נא. קדושין עו: אבות ג י).

ילדה: בחורה (שבת לב. מועד קטן ט:).

סתם ילד אינו, כמובן, בחור, אך במקומות שפירש רבנו ענינו בחור, כגון: הילדים לעולם חולצין מפני שרגילין בטומאה... על שלש עבירות נשים מתות ילדות.

יִלּוֹד: הילוד — משמע שכבר בא לעולם, כדכתיב הילודים במדבר (נדרים ל:), הילודים — אותן שכבר נולדו (אבות ד כב), הנולד — העתיד להולד (גטין פה. נדרים ל:).

רבנו מפרש כן בעקבות חז״ל בנדרים, ושם מוכח מן המקרא שנולד ענינו גם שכבר בא לעולם. הרואה את הנולד (אבות ב ט) — לפי הרמב״ם ורבנו יונה והברטנורה ושאר מפרשים ענינו מה שעתיד להולד. יפה העיר הר״ן שלעומת זאת גם ילוד ענינו כפול: שכבר נולד ושעתיד להולד. הגר״א, בהגהותיו לנדרים וליורה־דעה, חולק על הקריאה המקובלת ואומר שהילוֹדים — במשנה דנדרים — יש לקרוא בשוא ובשורוק (כבדה״א יד ד), ולא בחיריק ובחולם.

השוה לזה את מחלוקת חז״ל בדבר הבינוני בורא או המוציא (ברכות לח. נב:), המציין הוא את ההוה בלבד או גם עבר ועתיד.

יליד: יליד בית — שילדתו השפחה בבית (בראשית יז יב).

ילל — פעל: מקונן (סוטה ה.). ילולי יליל — כאדם הבוכה ומקונן קולות קצרים סמוכים זה לזה (ראש השנה לג:).

ילע — קל: ילע קדש — מקלקל את קדושתו (משלי כ כה), סטר על הלוע (סנהדרין נח:).

בתלמוד פירש כן לפי דרשת חז״ל. לדעת מפרשים חדשים בנין הפעיל הוא מן לוע או לעע.

ילף — פעל (אר׳): מלמד (אבות א יג).

ילפת: חזזית המצרית... לח מבחוץ ויבש מבפנים (עפ״י חז״ל. ויקרא כא כ), מין חזזית, ולשון ילפת כמו וילפת שמשון, שאחוזה בו עד יום המיתה, שאין לה רפואה (כב כב).

בויקרא כא הביא רש״י לשון חז״ל „שמלפפת והולכת עד יום המיתה״, וכאן מפרש מלשון לפת, הקרוב לו יותר קרבת שרש, וכן פירש הראב״ע. החוקרים החדשים — מהם נוטים לדעת רבינו, ומהם רואים את היוד כשרשית.

יָם: א) מערב (שמות י יט, במדבר לד ה—ו, יהושע ה א, יא ב, יחזקאל מו יט, מז כ. ע״ע ירכה). ב) חיל גדול כמו הים („עלה על בבל הים״, ירמיה נא מב). ג) הים הגדול וגבול — הנסין שבתוך הים אף הם מן הגבול והם איים שקורין אינזול״ס (במדבר לד ו, וכן יהושע טו מז).

לשון חז״ל היא בגטין ח, ונסים כאן ענינם איי הים. בתוספתא יש גם אניסים, ומלה יונית היא.

ד) ים כל — גיהנום קרוי ים כל, לפי שהרוב הולכים שם (שבת קד.).

יֵם: הימים — פרדים (בראשית לו כד).

ימין: דרום (במדבר לד טו, איוב כג ט), נגב (בראשית לה יח. ע״ע אחור).

ימיני: איש ימיני — מבנימין היה (אסתר ב ה).

ימן — הפעיל: למימינין — שמפשפשין טעמיהן בדקדוק ובוררין [בע״י — בדיוקין ובירורין], כימין המיומנת למלאכה (שבת סג.), עוסקים בכל כחם וטרודים לדעת סודה, כאדם המשתמש ביד ימינו שהיא עיקר (פח:). מימינים — מלמדים זכות. משמאילים — מלמדים חובה (לפי חז״ל. מ״א כב יט).

— פועל: אצבע מיומנת — אצבע הרגילה למלאכה... היינו שאצל גודל (זבחים נג.). מיומן שבאחיו — גבור שבהם, כמו שיד ימין חשובה מן השמאל (סוטה לד:).

ימר — התפעל: ובכבודם תתימרו — אתם תכנסו תחתיהם בכבוד שנטלו עד הנה (ישעיה סא ו).

פירש כלשון תמורה משורש מור, ויש בירמיה „ההימיר״, ביוד לפני המם.

ינה — הפעיל: לא תונה — אונאת דברים, כמו והאכלתי את מוניך את בשרם (שמות כב ב, וכן ויקרא יט לג. לפי חז״ל); מוניך — לשון אל תונו, הונאת דברים, המקנטרים אותך בגדופיהם (ישעיה מט כו).

ינוקא: מר קשישא ומר ינוקא — שני בנים היו לרב חסדא ושם שניהם שוה, אלא שהגדול קורין לו מר קשישא ולצעיר קורין לו מר ינוקא (כתו׳ פט:).

דעת התוספות (ב״ב ז:) היא להפך: הגדול ע״ש שנולד בינקותו של רב חסדא קרי ליה מר ינוקא, ומר קשישא הוא הצעיר ונולד בקשישותו של רב חסדא, עכ״ל. ונראים דברי רבנו מדבריהם.

יניבא: תולעת הגדלה בבגדי צמר (חולין כח.), תולעת האוכלת פשתן (פה:).

איניבא (תענית כב:) פירש תולעת, והבלעז שהובא שם אמור גם בביצי כנים (נזיר לט.). וכן בפרושו לע״ז ג: ביצי כנים דקין הן והוא אינבא בלשון ארמית.

יניקה: יניקותיו — כמו ענפיו (יחזקאל יז ד).

ינשוף: כוס וינשוף הם צואיטי״ש הצועקים בלילה ויש להם לסתות כאדם (ויקרא יא יז).

בישעיה לד יא לועז כן קפוד, אך לא התכון שם לקפוד במובנו המקובל בימינו, אלא למין עוף. עיין בהערה לערך ילא וע״ע קפוד.

יסד — קל: כל תחילת דבר נקרא יסוד, כמו יסוד הבית שהוא ראש לבנין, ודומה לו הוא יסוד המעלה (דברי הימים ב׳ לא ז).

— נפעל: נוסדו — לשון סוד (תהלים ב ב), בהוסדם — בהתיעצם (לא יד).

— פעל: יסד המלך — תקן וצוה (אסתר א ח).

יְסוֹד: א) יסוד המזבח — כמין בליטת בית קבול עשוי לו סביב סביב לאחר שעלה אמה מן הארץ (שמות כט יב). ב) בעפר יסודם — קברם (איוב ד יט).

יְסוֹד: יסוד המעלה — תחלת העליה (עזרא ז ט. עיין ערך יסד — קל).

יְסוּד: יסוד נביאים — תקנת נביאים אחרונים, חגי זכריה ומלאכי, שהיו ממתקני תקנות ישראל באנשי כנסת הגדולה (סוכה מד.). ביטולה של תורה זהו יסודה — כגון שמבטל תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה זהו יסודה, כלומר מקבל שכר כאלו יושב ומייסדה ועוסק בה (מנחות צט:).

יסף — קל: ויתנבאו ולא יספו — לא נתנבאו אלא אותו היום. כך מפורש בספרי, ואונקלוס תרגם ולא פסקין, שלא פסקה נבואה מהם (במדבר יא כה); ולא יסף — מתרגמינן ולא פסק... ד״א לא הוסיף להראות באותו פומבי (דברים ה יט. עפ״י חז״ל בסוטה י: וסנהדרין יז.).

יסר — נפעל: הוסרי — קבלי מוסר (ירמיה ו ח.) — פעל: ויסרו אותו — מתרין בו בפני שלשה ומלקין אותו (ל׳ חז״ל, דברים כא יח), מלקות (כב יח). יסרתו — הוכיחתו (משלי לא א, סנהדרין ע:). — הפעיל: איסירם — אביא עליהם יסורים (הושע ז יב).

יעד — נפעל: קבע מועד לדבר (שמות כה כב, כט מב, ל לו). ונועדתי שמה לבני ישראל — אתוועד עמם בדבור כמלך הקובע מקום מועד לדבר עם עבדיו שם (שמות כט מג).
— הפעל: מועדים — מוכנים (ירמיה כד א, ערובין כא.); פניך מועדות — מזומנות (יחזק׳ כא כא).

יעה: יעים — כתרגומו מגרפות שנוטל בהן הדשן והן כמין כסוי קדרה של מתכת דק ויש לו בית יד, ובלעז וודי״ל (שמות כז ג, ומעין זה במדבר ד יד, מ״א ז מ), מגרפות שגורפין בהן אפר הכירות (ישעיה כח יז).

יעז — נפעל: עם נועז — כמו לועז, שאין לשונם לשון הקודש (ישעיה לג יט).
פירש על סמך חלופי נון ולמד, וכן בפרושו ל„מעם לועז״, בתהלים קיד. בספר השרשים הביא הרד״ק פירוש זה בשם „ויש מפרש״.

יעל — הפעיל: להותי יועילו — להקניטני מוסיפין (איוב ל יג). מחשבה מועלת — דאגת הלב על מזונותיו של אדם מהניא לשכח למודו. ל״א מחשבה שאדם מחשב כך וכך אעשה כך וכך תעלה בידי מועלת להשבית הדבר, שאין מחשבתו מתקיימת אפילו לדבר תורה, כגון האומר עד יום פלוני אסיים כך וכך מסכתות בגירסא (סנהדרין כו:).

יְעָף: ביעף — בפריחה ובטיסה (דניאל ט כא).

יעץ — נפעל: התיעץ (משלי יג י).
— התפעל: נתיעץ בו — נטל רשות ממנו (ערובין נג:).

יער: א) חיות רעות שביער (ש״ב יח ח). ב) אילנות גדולים ואין סמוכין זה לזה (ברכות נז.).
עיין בערך הבא וע״ע כרמל.

יערה: יערת הדבש — קנה הדבש. בסוף מתרגמינן ביערא, וסוף הם קנים של אגם, וכן אכלתי יערי עם דבשי. ובלשון ישמעאל קורין לאותו דבש סוקר״א (ש״א יד כז). אכלתי יערי עם דבשי — יש דבש שהוא גדל בקנים כענין שנאמר ביערת הדבש... ומוצצין הדבש ומשליכין העץ. ואני מרוב חבה אכלתי הקנה עם הדבש, את שאינו ראוי עם הראוי (שיר השירים ה א).

יפה: א) יפה יפה — בלב שלם (ר״ה ז:). ב) כך יפה השדה — כך וכך היא עושה תבואה (ערכין כא:). ג) נפש היפה — שאינו אסטניס ואין דעתו קצה בהם (חולין סד:), שאין דעתו קצה בה מחמת מאוס (עז.).

יפח: יפח חמס — דוברי רעה. ל״א לשון מוקש (תהלים כז יב. ע״ע פוח — הפעיל).

יפח — התפעל: תתיפח — תייליל ותצעק גניחות (ירמיה ד לא).

יפע — הפעיל: הופיעה — הראה גבורתך (תהלים פ ב), הראה (צד א). הופיע רוח הקודש — נגלה והוכיח בשעת הצורך, כך שמעתי. ל״א נשמע בקול גדול (מכות כג:).

יפעה: הופעה, לשון תואר פנים. והמדרש דורשו יפעתך — יופי עתק (יחזקאל כח ז).

יצא — קל: יצאו רוב גשמי שנה — כבר עבר רוב ימות הגשמים (ר״ה יד.). יצא שכרכם בהפסדכם — מה שנשתכרתם בממון יצא ואבד בשביל הפסד עונש שתענשו (ביצה כא.).

יצב — נפעל: נצבה — לעמוד על עומדה בזקיפה (בראשית לז ז). הנצבה — שיש לה כח קצת לעמוד על רגליה וצריכה סיוע לנהלה לאט (זכריה יא טז). נצב לריב — עמידה זו לשון עכבה (ישעיה ג יג).
— הפעל: והוצב — המלכה הנצבת לימין המלך... (נחום ב ח, כתרגום יונתן).
— התפעל: להתיצב על ה׳ — לריב עמו, שאין להתיצב אלא לדין, שנאמר נצב לריב (איוב א ו).
דרשה היא, וכן בפרושו בחומש, במדבר טז כז: יצאו נצבים — בקומה זקופה לחרף ולגדף, כמו ויתיצב ארבעים יום דגלית.

יצג — הפעיל: ויצג — לשון תחיבה ונעיצה (בראשית ל לח, על סמך אונקלוס).

יצוע: לשון משכב, על שם שמציעים אותו ע״י לבדים וסדינין (בראשית מט ד), משכב (תהלים סג ז).

יצוק: חזק ומיוסד (איוב מא טז).

יצור: יצורי — איברים שאני נוצר בהם (איוב יז ז).

יציאה: א) יציאות השבת — הוצאות שמרשות לרשות האמורות בשבת (שבת ב.).
יפה העירו התוספות: „הוצאות הוה ליה למיתני, אלא נקט יציאות לישנא דקרא אל יצא איש ממקומו״. ראוי להוסיף שבמדרשים יש גם יציאה במובן הוצאה כספית. בלשון חז״ל יש לא פעם משקל פעילה במקום הפעלה, ואכמ״ל.

ב) זריחה (של החמה. בפירוש שבע"י בלבד. סוכה כט.).

יציב: אמת (דניאל ב מה, ג כד, ו יג, ז טז).

יציבא: אזרח (ערובין ט.).

יציע: שלשה שמות יש לו: יציע, צלע, תא (עפ"י חז"ל. מ"א ו ה, יחזקאל מא ה).

יצק — קל: כמו שפך (יחזקאל כד ג); לשון התכה, כתרגומו (שמות כה יב, וכן לח כז).

— הפעיל: ויציקו — כמו ויציגו, העמידו (שמואל ב׳ טו כד).

— הפעל: הוצק חן — כמו נשפך, כמו ויצק עליה שמן (תהלים מה ג).

יצר: יצרו מבחוץ — קשויו ניכר ומתגנה (כתו׳ סד:). דן את יצרו — כופיהו לשוב בתשובה; מתגבר על יצרו — אינו הולך אחריו לעבור עבירה (מגלה טו:).

יצת — נפעל: נצתו — לשון ציה (ירמיה ט ט, מו יט), שרופים (נחמיה א ג).

יקב: בור שלפני הגת שהיין יורד לתוכו, וכל לשון יקב חפירת קרקע הוא (במדבר יח כז), בור שלפני הגת לקבל היין, וכן כל יקב שבמקרא לשון בור הוא (ישעיה ה ב), בור שלפני הגת (— יואל ב כד), בור שלפני הגת והיין יורד לתוכו (חגי ב טז), בור שלפני הגת שהיין זב לתוכו. ת"י שיחי, פושיי"ן בלעז, וכמו שיחין ומערות, וכן כל יקבים שבמקרא לשון שיחין הם (זכריה יד י). כל יקב שבמקרא הוא הבור שלפני הגת, ושם אין הענבים נתונים אלא היין (יומא עו: — משלי ג), בור חפור (סוכה מט.).

יקהה: יקהת עמים — אספת העמים, שהיוד עיקר היא ביסוד, כמו יפעתך... (בראשית מט י); יקהת אם — קבוץ קמטים שבפניה מפני זקנתה (— שם), קמטים הנקבצים ונקהים בפניה (משלי ל יז).

פירשו בו המפרשים לשון משמעת, וכן בערבית. ורבנו שכתב ונקהים, כעין נרדף לנקבצים, בקש כנראה לדמות פעל זה לנקוים (נפעל מן קוה), מלשון יקוו המים. ואכן יש לפעמים חלופים כאלה: שלו — שלה, מול — מהל, רוץ — רהט. אך לשון נקהה במובן נקוה אין במקרא ובתלמוד.

יקוש: יקוש עושין ללכוד צביים ביער, כשרגלו בא לתוכו הוא נושכו ומחזיקו ברגלו ונלכד (יר׳ ה כו), [פח] שפושטין להיות ללוכדן ברגלים, כשנוגעין בו קופץ ומתחבר מאליו ולוכד (—שבת יח.).

יקוש אין כלל בתלמוד; מדובר כאן במצודות חיה ועוף. ואגב המצודות פירש גם יקוש מהו.

יקיר: חשוב („מיקירי ירושלים", יומא יט: סו:), נכבד, עשיר (סוכה לז.).

יקע — נפעל: ותקע — נתקעקעה ממקום מחברתה... לשון הסרה. ובמשנה לקעקע ביצתן, לשרש שרשיהן (בראשית לב כו); תקע נפשי — תנתק (ירמיה ו ח. ביחזקאל כג יז — רק בלעז).

— הפעיל: והוקע — היא תלייה (במדבר כה ד, ש"ב כא ו, יבמות עט.). תוהבין עץ בארץ ותולין אותם עליהם, ונמצאו מחוקין ותחובין בקרקע (— ויקרא יט כח), הוקעה לשון חבור ויש לשון הסרת החבור, והרבה תבות משמשות כן (יר׳ ו ח. כלפי תקע נפשי שפירש תנתק), הוקעה לשון חבור ותקיעת עץ בארץ הוא, וכן בהשתלפו מן הארץ יפול בו לשון קעייה (יחזקאל כג יז).

יְקָר: א) ודבר ה׳ היה יקר — מנוע (ש"ב ג א), יקר רוח — מונע דברים (שם, משלי יז כז), יקר בעיני ה׳ — דבר קשה וכבד הוא בעיניו (תהלים קטז טו). ב) אבנים יקרות — כבדות (מ"א ה לא, ז ט). לשון כובד (קהלת י א). ג) עשיר וחשוב (פסח׳ נ.), עשיר („נשים יקרות", כתו׳ קו.).

בסוכה מט ע"ב פירש גם מה יקר חסדך כלשון מנוע (שאינו מצוי תמיד), אך אין זה אלא בהשפעת דרשת חז"ל.

יְקָר: תפארת (תהלים מט יג), כבוד (דניאל ד כז).

כיקר כרים — לשון אור יקרות, כאור ענן בקר הנראה שחרית מלבין על מרחבי בקעה, שאינו מתקיים. ויש פותרים ככבוד כבשים שמפטמין אותם לטבח (תהלים לז כ). אור יקרות — כמין אור הנראה שחרית על ההרים וכלה והולך, לשון כיקר כרים (זכריה יד ו), כשחמה מאירה בגבורתה ואורה גדול (פסחים נ.).

בפסחים פירש בעקבות הדרש, ולפיכך סותר את פירושו במקרא.

יֹקֶר: מעות ביוקר — אין מעות מצויות (תענית יט:).

יקר — קל: א) מה יקרו — מה נכבדו (תה׳ קלט יז). ויקר פדיון נפשם — יתיקר מכל הון. ומנחם חברו לשון מניעה (מט ט). ב) יקרתי מעליהם — הפשטתי מעליהם, מהיות להם ליקר. לשון הסרת כבוד, והמם של מעליהם יוכיח... (זכריה יא יג).

—הפעיל: הוקר רגליך — מנע מלבוא (משלי כה יז).

— קל (ארמ׳): יקירן אודניה — כבדו אזניו משמוע (סוטה יג.).

יקרה: בנות מלכים ביקרותיך — מבקרות אותך, לשון בקור. ומנחם חברו לשון יוקר (תהלים מה י), מיקרות אותך (ר"ה ד.), לכבוד לך (עבודה זרה סה.).

בע"ז העירו התוספות שפירוש הקונטרס שונה מפירושו בתהלים, ולפי זה נראה שהאמור שם בשם מנחם — תוספת היא, שאלמלא כן אין כאן סתירה גמורה.

יוקרא: כובד (סוכה נב:). יוקרא דליבא — ליבו כבד עליו (שבת קמ. גטין סט:).

ירא — קל: התיירא (נחמיה ב ב, ו יג).

— פעל: מיראים אותנו — מתיראים ממנו (נחמיה ו ט).

לדעת רוב המפרשים ענינו מפחידים ולא פוחדים.

יראה: ערום ביראה — מערים בכל מיני ערמה ליראת בוראו (ברכות יז.). עבד את המקום מיראה — מדאגת פורענות שלא תבוא עליו (סוטה לז:).

ירבוז: ירבוזין — הנפל"ש בלשון אשכנז, וכאן קורין לו אוידל"ש, והן עשבים וטעמם קרוב ללולבי גפנים (סוכה לט:).

ירד — קל: א) עד רדתה — לשון רדוי, שתהא כפופה לך (דברים כ כ, בעקבות אנקלוס), עד רדת חומותיך — לשון רדוי וכבוש (כח נב); ירד יער הבציר — נשבר (זכריה יא ב). וירדתי על ההרים — לשון יללה... מתעצם בבכי עד שגופו משתבר (שופטים יא לז). יורד בבכי — גונח ונוהם בבכי... כמו זכר עניי ומרודי (ישעיה טו ג). ב) יורדי הים — הפורשים בספינות (ישעיה מב י). ג) כבהמה בבקעה תרד — תתפשט, כמו לרד לפניו גויים (סג יד).

רבנו מטשטש את תחומי הגזרות של ירד — רדה — רדד, שכולם אחים הם. וכן בפרושו לתבת ורדו בבראשית: „יש בלשון הזה לשון רדוי ולשון ירידה". גם רדו דיואל ד פירש לשון כבישה ורדוי, ואף אמנם חלוקים המפרשים בדעותיהם, אם לשון ירידה או לשון רדייה הוא, וקשה להכריע.

יורד עמו לחייו — בכל דבר שהוא יכול להקניטו ולהפסידו הוא יורד (יומא עה.), לרדותו ברצועה ובחוסר לחם (כתובות נ.), מותר לשנאותו ואף למעט פרנסתו ולירד לאומנותו (קדושין כח.), רגיל להתקוטט עמו כאילו הכהו וכאילו בא להורגו. ואני שמעתי רשאי לירד לתוך אומנותו של חבירו ולמעט מזונותיו של חבירו, וקשה בעיני שיתירו חכמים לישראל להנקם ולגמול רעה... (ב"מ עא.).

הפירוש האחרון סותר קצת את הקודמים, ונשקפת מתוכו נפשו הזכה של רבנו.

— הפעיל: יורידו אותו — כתרגומו יפרקון, מפרקין אותו מהקמתו (במדבר א נא).

ירה — קל: השליך (שמות טו ד, יט יג, יהושע יח ו, סנהדרין מה.).

— נפעל: יירה — יושלך למטה, כמו ירה בים (שמות יט יג).

— הפעיל: הורני — למדני. ל"א השליכני (איוב ל יט), ותורך — ותלמדך (שבת סג. — תהלים מה). יורה — איסור והיתר (סנהדרין ה.). שהורה בה חכם — שנולד בה ספק. והוצרך לשאול לחכם להתיר (חולין לז:).

ירואר, ע"ע טורא.

ירוד: תבלול ובתוספתא ראיתי הורור, והן טפות דקות של לובן, הנולדות בעין, כדתנן בבכורות (שבת עח.).

התוספות משיגים שתבלול אינו חורור. ע"ע חורור ובהערה שם.

ירוד: תניז. מעון תנים מתרגמינן מדור ירודין (כתובות מט:), ירוד נאלה — תנין שוטה. עוף ששמו תנין והוא שוטה ובוכה ומספיד תמיד, וכל תנין שבמקרא מתרגמינן ירודין (סנהדרין נט:).

„כל תנין" — הכוונה לכל תנים, במם, שכן דרך רבותינו להחליף מם בנון בסיום הרבים. מה שכתב — תנין שוטה במקום תן, היחיד מן תנים, אין תימה, כי במקרא יש רק תנים ולא תן, (יש אף תנים ביחיד במקום תנין), ורוב המפרשים הקדמונים לא הבחינו בין היחיד תנין ובין תנים, שהוא לשון רבים של תן. אבל מה שכתב רבינו עוף ששמו תנין קשה בעיני.

חוקר בעלי־החיים, י. אהרני, החזיק בדעתו זו של רש"י והרבה להדגיש שהירוד הוא התן אינו אלא מין צפור, בנגוד למקובל שהתן הוא שאקא"ל בלעז. אי משום שרש"י פירש כן ירוד, הרי לעומת זאת פירש שתנים מין חיה היא (ישעיה לד יג). גדולה מזו: כיצד נפרנס את הכתוב „גם תנים חלצו שד, היניקו גוריהן". כלום יש חלב לצפרים?

ירוקה: חולי של ירקון (שבת קט.). ירוקה שעל פני המים — ספינה המתעכבת במקום אחד במים גדל ירקרוקת סביב שוליה מבחוץ (שבת כ:).

ירט — קל: חרד — לשון רטט... ל"א ירט לשון רצון, וכן על ידי רשעים ירטני, מפייס ומנחם אותי ע"י רשעים שאינם אלא מקניטים (במד' כב לב).

הובאה כאן גם דרשת נוטריקון של חז"ל — יראה ראתה נטתה — אבל כדרוש בלבד.

יריב: ואת יריבך — ועם מריביך (ישעיה מט כה). ריבה את יריבי — עשה מריבה עם אותם שעושים מריבה עמי (תהלים לה א).

יריד: שוק הנקבע ליום חג של נכרים (עיר' מז.), יומא דשוקא (מו"ק יא.), שוק של ע"א (ע"ז לג.).

ירך: א) עצם הקולית התקוע במתנים (חגיגה יג.). ב) צד, כירך שהוא בצדו של אדם (שמות מ כב: „ירך המשכן"), צד („ירך המזבח", ויקרא א יא). יריכו של הא — רגלו הימנית (מנחות כט.). ירך של כירה — פטפוט כעין רגל (שבת קלח:). ירך המנורה — רגל של מטה העשויה כמין תיבה ושלש הרגלים יוצאין הימנה ולמטה (שמות כה לא), השידה שעל הרגלים, חלול כדרך מנורות כסף שלפני השרים (במדבר ח ד).

הגהת ברלינר בבמדבר — השידה [השדרה] — יתרה היא, והפירוש בשמות יוכיח.

ירכה: וירכתו — סופו, סוף גבולו, כמו ולירכתי המשכן (ברא' מט יג), בירכתים — בסוף (יחזק' מו יט), בירכתי בור — במעמקי בור, בתוך עמקו (לב כג), מירכתי — כתרגומו מסיפי (ירמיה כה לב. „ירכתי צפון" בתהלים פירש רק בלעז). ולירכתי המשכן ימה — לשון סוף כתרגומו, ולסייפי. ולפי שהפתח במזרח קרוי המזרח פנים והמערב אחורים, וזהו סוף שהפנים הוא הראש (שמות כו כב).

ירק: עלה ירוק, ורדור"א בלעז (שמות י טו).

ירוק: כעין עשבים (חולין מז), לא כעשבים אלא כמראה כשותא, הומלו"ן, או כמראה מוריקא, כרכום, או כמראה ביצה, וכל אלה מין ירוק הן, אלא שזה משונה מזה וכל מראה קרו"ג נקרא ירוק (חולין מז:).

קרו"ג הוא כרכום, זעפרן. ואין לראות את שני פירושיו כסותרים זה את זה, שכן רבים גוני הירוק, מהם כתכלת ומהם כחלמון, וכן הסיקו התוספות בסוכה לא:

ירק — קל: ירק בפניה — הראה לה פנים זועפות (כת"א, במדבר יב יד).

— הפעיל: כל ירק חי מוריק — נוטל תאר הפנים (ברכות מד:). הוריקו פניו — חרה לו (נדה לג:).

ע"ע ריק — הפעיל, ובהערה שם.

ירקון: א) מכת תבואה שבשדות, יובש ופני התבואה מכסיפין ונהפכין לירקון (דברים כח כב), שהתבואה אינה עולה בקנה לעשות שבולת (מ"א ח לז). ב) חולי ששמו גלניצ"ה (ברכות כה.), חולי שפניו מוריקות (יומא פד.).

ירקון משמש, אפוא, לשני ענינים: מכת תבואה ומחלת אדם, ולחנם חדשו לענין האחרון „צהבת". בתענית יט פירש: שדפון — בתבואות; ירקון — חולי. נראה שאף הירקון אמור כאן בתבואה, ולא ידעתי מנא ליה לרבינו לחלק. הברטנורה מפרש בשני אופנים, ויפה העיר בעל „תפארת ישראל" שדוחק הוא לפרש „דמיירי באדם, דאיך מפסיק תנא בירקון בין שדפון לארבה, דשניהם בתבואה". וקצת תימה שלא עמד על כך שפירוש זה, הדחוק בעיניו, לרש"י הוא.

ירקרק: ירוק שבירוקין (ויקרא יג מט). פתר דונש לא ירוק ולא אדום, ולכך קראו ירקרק, כמו אדמדם שאינו לא אדום ולא לבן (תהלים סח יד), לשון ציהוב (נדרים לב. — תהלים סח).

אל תתמה על הסתירה שבין הפירושים, כי בחומש פירש לפי חז"ל בספרא. ע"ע אדמדם וע"ע ירוק.

ירש — נפעל: פן תורש — דלמא תתמסכן, לשון מוריש ומעשיר (בראשית מה יא), יורש — יתמסכן (משלי כג כא), תורש — תעשה רש (משלי כ יג, סנהדרין עא).

— פעל: יירש — יעני, יעשנו רש מן הפרי (דברים כח מב).

— הפעיל: א) תורישמו ידי — לשון רישות ודלות, כמו מוריש ומעשיר (שמות טו ט. לפי רוב המפרשים לשון גירוש הוא), יורישנה — לשון מוריש ומעשיר (זכריה ט ג). ב) אוריש גויים — כתרגומו... לשון גירושין (שמות לד כד), ואורישנו — לשון תרוכין (במדבר יד יב, וכן יד כד), ויורש — כתרגומו ותריך, שתיבת ריש משמשת שתי מחלקות: לשון ירושה ולשון הורשה שהיא טירוד ותירוך (לב לט), והורשתם — וגרשתם (לג נב).

יש: ויש אשר — כלומר ופעמים (במדבר ט כ). יש בילה — יש לסמוך על הבילה (ראש השנה יג:). יש דין גזל — דין השבת גזלה נוהג (עירובין פח). יש דחוי אצל מצוות — כלומר נוהגת תורת דחוי אצל מצוות (סוכה לג.). שיש להם אחורים ותוך — שראויין להשתמש בהן בתוכן ובאחוריהן (פסחים יז:). דבר שיש בו מנין — שדרכו לימנות (זבחים עג.), דבר שיש בו פגם — כלומר שדרכו ליפגם (מעילה יח.). ישנו בעולם — מתקיים (סוטה ה.).

ישב — קל: א) אין ישיבה אלא לשון עכבה, כמו ותשבו בקדש, וישב באלוני ממרא (ויקרא יב ד, וכן דברים ט ט, תהלים קי א, ולשון חז"ל היא), לשון עכבה (במדבר כב ח), התעכב (תהלים קי א), ישב בה — יאריך בה, כמו ותשבו בקדש (איוב כב ח), אשרי יושבי ביתך — כלומר השוהין בביתך, כמו ותשבו בקדש (שבלי הלקט מ"ד בשם רש"י).

פסוק זה הובא בפירש"י כמה פעמים לראיה, ובמקומו — דברים סוף פרק א — לא נתפרש.

ב) שבה נא — לשון מיסב אל השלחן (ברא' כז יט). ג) ישב לו קוץ — נתחב לו קוץ (עבודה זרה יב). ד) ישב ולבסוף הוקף — נתיישב תחלה בבתים ולבסוף הוקף חומה (מגלה ג:).

שב ואל תעשה שאני — דברים רבים התירו לעקור דבר תורה מפני סייג ומפני כבוד הבריות היכא דאינו עוקר דבר במעשה ידים אלא יושב במקומו ודבר תורה נעקר מאליו, כגון תקיעת שופר ולולב בשבת וסדין בציצית. ודכותייהו טובא ביבמות. והלובש כלאים עוקרו במעשה ממש שהוא לובשו (ברכות כ.), לאו עקירה היא, כגון אכילת בשר עשה הוא ואמרו רבנן שב ואל תאכל לאו עקירה בידים היא, אבל תרומה דמפקת לה לחולין עקירה ממש היא (יבמות צ.).

— התפעל: המתיישב ביינו — שותה יין ואין דעתו מטורפת (ערובין סה.).

ישוע: ישוע הבן — משתה שעושין לפדיון בן בכור. ישועה מתרגמינן פורקן כמו פדיון (ב"ק פ.). פדיון (עבודה זרה ד.).

לפי רבינו תם — „על שם שהולד נושע ונמלט ממעי אמו, כדכתיב והמליטה זכר".

ישועה: צפית לישועה — לדברי הנביאים (שבת לא.).

ישח: וישחך בקרבך — יגרום לך חולי שתהא חולה והולך שחוח (מיכה ו יד).

מכאן משמע שפירש וישחך לשון פעל, ותמהני על י. שטיינברג שכתב במלונו כי „כל המבארים יחשבוהו לשם", ורק לדעתו פעל הוא.

ישיבה: תלמידים לעסוק בתורה (בבא קמא טז:). עיר שישיבתה קרובה — שנתיישבה מקרוב, כלומר עיר חדשה (שבת י:).

ישימון: ארץ ציה ושממה (דברים לב י).

יָשָׁן: מליח ישן — דג מליח של שנה שעברה (שבת קמה:).

יָשֵׁן: ישני אדמת עפר — המתים (דניאל יב ב).

ישר: מכוון (יחזקאל א ז וכג). **הישר והטוב — זו פשרה לפנים משורת הדין (דברים ו יח). ישרים עדיפים מצדיקים (תענית סוף פרק א). ישר — עושה יושר ועדיף מצדיק (אבות ו א).**

כלפי מה שכתב רבינו „ישרים עדיפים מצדיקים" יש להעיר שמלשון חז"ל בסוף פרק א' דתענית קשה להכריע מי עדיף: „לא הכל לאורה ולא הכל לשמחה, צדיקים לאורה וישרים לשמחה: צדיקים לאורה דכתיב אור זרוע לצדיק, ולישרים שמחה דכתיב ולישרי לב שמחה". מהרש"א בחדושי אגדות נוטה לדעת הרשב"א שהישרים היא מדרגה למטה מצדיקים.

לא למותר אחשוב לציין כאן שבני עדו, בלמדי עמו מסכת תענית, והוא אז כבן י"ג, העיר לפי תומו: והרי הכתוב שלאחריו, „ושמחו צדיקים בה'", מעיד שאף הצדיקים לשמחה הם, ונמצא שהם לאורה ולשמחה גם יחד, ועדיפים הם מן הישרים...

ראוי להוסיף שמצאנו במקרא כמה כתובים, שבהם אמורה לשון שמחה בצדיקים, ולא בצווי בלבד כי אם בהוה: „ישמח צדיק (בתהלים פרק נח וסד), „שמחה לצדיק" (משלי כא טו). ולעומת זאת יש אורה גם לישרים: „זרח בחושך אור לישרים".

ישר — הפעיל: ועפעפיך יישירו — יבחרו הדרך הישרה (משלי ד כה. בקצת דפוסים — יסתכלו על הישרה), לשון יושר (ברכות יז.).

— פעל: ישרתי — ישרו בעיני (תהל' קיט קכח).

אם איישר חיל — אם אחזיק כח (גטין לו:). יישר! — יפה עשית (ברכות מב: חולין יז), יפה אמרת (שבת סג:), שפיר קאמרת (פסח' נג: חול' עה:).

יתד: א) כמין נגרי נחשת עשויים ליריעות האהל ולקלעי החצר, קשורים במיתרים סביב סביב בשפוליהן כדי שלא תהא הרוח מגביהתן, ואיני יודע אם תחובין בארץ או קשורין ותלויין וכובדן מכביד שפולי היריעות שלא ינועו ברוח (סוף פרשת תרומה) לתקוע ולקשור בהן סופי היריעות בארץ שלא ינועו ברוח (שמות לה יח). שקושרין בו מיתרי האהל (ישעיה לג כ), נגר (שבת קנה.). ב) יתדות הדרכים — בימות החמה יבש הטיט ונעשה כיתידות מקום דריסת האדם ובהמה שדרסו שם בימות החורף ונעשו כשחיתות (בבא קמא פא.). ג) יתד של מחרישה — הוא כלי גדול העשוי כסכין שבו עושין חריץ של תלם המענה, קולטר"א בלעז (שבת קכג:), החופר את הקרקע, קולטר"א בלעז (קנז.), קביל"א בלעז (ערובין עח. פו.).

בסוף פרשת תרומה נאמר „ואומר אני ששמן מוכיח עליהן שהן תקועין בארץ לכך נקראו יתדות, ומקרא זה מסייעני: אהל בן יצען בל יסע יתדותיו לנצח". נראית דעת ברלינר שתוספת תלמידו של רש"י היא. מכל מקום אין במקרא זה משום ראיה, ומקרא אחר הוא המסייע: היתד התקועה.

יתמא: מזמורא יתמא — שלא הוזכר שם אומרו (עבודה זרה כד:).

לדעת התוספות הוא מזמור שלא הוזכר בראשו על מה נאמר.

יֶתֶר: א) יתר הבז — העודף על הבז (מכללא איתמר, וכן פירשו האחרונים. במדבר לא לב). ב) יתרם — נכסיהם אשר ישאירו במותם (תה' יז יד), גאותם וחכמתם (איוב ד כא), גאותם (כב כ). שפת יתר — דברי גאוה (משלי יז ז). ג) יתרים — חבלים דקים (שופטים טז ז). משלם על יתר — מדה במדה... חבל כנגד חבל, קו כנגד קו. ד"א לשון גאוה... (תהלים לא כד). ד) יתרי פתח — כלומר כחי התיש (איוב ל יא). ותגדל יתר — מאד (דניאל ח ט).

יָתֵר: יותר מן הראוי („קופה יתרה", שבת נו.). אצבע יתרה — זו אצבע הגבוהה שאחורי האצבעות (בעוף, חולין נט.). שיחה יתרה — דברי שחוק (חגיגה ה:).

יתר — נפעל: הנותרות — הרעועות שבהן, החולות והעקרות שאינן אלא שיריים (בראשית ל לו).

— הפעיל: א) אל תותר — אל תרבה ליטול כל היתרות הללו שהיו ראויות לך (בראשית מט ד). ב) הותר בני תמותה — פתח אסירים ממסגר שלהם, כמו מתיר אסורים (תהלים עט יא).

— פעל: יתר ידו — יגדל ידו במכתו (איוב ו ט).

נראה שפירש לשון יתר, ואלו לפי רוב המפרשים שרשו נתר, וענינו יתיר ידו, ישלחנה.

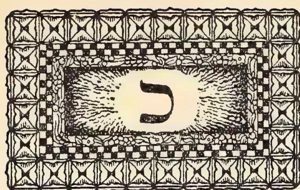
יתרה: גאוה (ירמיה מח לו. תהלים לא כד — ישעיה טו).

יתרון: שכר ומותר (קהלת א ג).

יתרות: ביתרות — יותר מדאי (מועד קטן כז:).

פירוש זה הובא בע"י בלבד, ואף המלה יתירות אינה בגמרא, ושם נאמר: ביתירתא, ובכ"י מינכן — בתדירתא.

יתרת: אצבע יתרה (כתובות עו. קדושין כה. בכורות מה.).

כאב, ע"ע חלי.

כאה, ע"ע חלכה.

כאה — נפעל: נשבר קצת (דניאל יא ל).

כאור: כמו כעור (בבא קמא ק:).

כאן: מכאן אמרו — מפני דבר כזה אמרו (פסחים צט.).

כבב — פעל (אר'): צלה בשר בגחלים (עיר' כט:).

כבבא: חתיכות [בשר] צלויות בגחלים (זבחים מו:). בשר כיבא — כוויה בגחלים (סנהדרין ע.).

על סמך זה הערתי שהמלה הערבית קבב, המצויה לרוב בשלטים, יש לכתבה בכף ולא בקוף: כבב („משמר" טז אלול תש"ו).

כֹּבֶד: כובד ראש — הכנעה (ברכות ל:).

כָּבֵד: כבד מאד במקנה — טעון משאות (בראשית יג ב). כבד פה — בכבדות מדבר (שמות ד יא).

כָּבֹד: מטה כבודה — מוכללת במצעות נאות (יחזקאל כג מא).

כבד — קל: ידי כבדה — מכת נגעי תקיפה (איוב כג ב).

— נפעל: הכבד ושב בביתך — עשה עצמך כאדם שכבד עליו ראשו ושב בביתך. בלשון כבוד אומר לו. לישנא אחרינא: הכבד — התכבד כבודך שתשב בביתך (מועד קטן יז.).

הכבד ושב בביתך — מקרא מלא הוא במלכים ב יד י, ושם לא פירש כלל. הב"ח מעיר שפירוש שני עיקר, וכן משמעו במקרא.

— פעל: אין מכבדין בדרכים — לומר היה אתה קודם... לומר לגדול הימנו לך לפני (ברכ' מו:).

— התפעל: התכבדי כארבה — במטאטא השמד. ויש פותרים התכבדי בכובד גייסות, לשון עם כבד (נחום ג טו).

כבודה: משאות, כל דבר שהוא כבד בהליכתו, שאינו יכול לרוץ אם ירדפו אחריו (שופטים יח כא).

כבוד: כבוד נופל על העושר, כמו ומאשר לאבינו עשה את כל הכבוד הזה (דה"א כט יב).

מובא כאן כדוגמה גם הפסוק שבנחום: כבוד מכל כלי חמדה. אבל בנחום פירש שהוא מקור, כמו זכור ושמור, והוא לשון מכבד הבית, כלו' מטאטא, מפני שהוא שם חסר וו, וכן ת"י.

לכבודו — לשבחו (סוף פרקי אבות). ענני כבוד — ענני רקיע, וענני עשן ושאר עננים אינן של כבוד (תענית ט:).

כבול: ארץ כבול — ארץ כבלים, ארץ טיט שהרגל משתקעת ונכבלת בה (מ"א ט יג).

עפ"י חז"ל בשבת נד, ושם פירש: „כבול — לשון כבלי ברזל, קשור". ע"ע כפה.

כבוש: א) דברי כבושין — לשון עצירה כמו מכבש, בלעז פריש"א. שכובשין את הלבבות להחזירם למוטב (תענית טו.). ב) ממני יצאו כבושים — דברים עלומים, דברי סתר, גזירות מלך, כמו בהדי כבשי דרחמנא (סוטה י:).

בתענית הביאו התוספות בשם ר"ח שענינו מגלין להם סתרי מעשיהם. פירוש כזה הביא רבנו בסוטה. יש מנקדים דברי כִּבּוּשִׁין (משקל דִּבּוּר) בחירק ובית דגושה, להבדיל מן הבינוני כָּבוּשׁ, בקמץ.

כְּבִיר: עור מופשט שלם כחמת (ש"א יט יג).

כַּבִּיר: לשון רוב (ישעיה טז יד, איוב ח ב), לשון מאוד (איוב לד יז), מרובה (איוב טו י), רבים (ברכות ח. — איוב לו).

כבל — פועל: מעוטף ומקושר (שבת נד.).

כבלא: שרשרת זהב (ב"ק קיט.). כבלא דעבדא — חותם שעושין לעבד בכסותו, לסימן הוכחה שהוא עבד (שבת נז:).

כבן — פעל: קושרין בגד סביבו ביום שנולד שצמרו נקי, ומשמר צמרו שלא יטנף. מכבנין — על שעושין כמין קרסי מתכת לחבר הבגד, כמו תנתן כבינתי לבתי (שבת נד ומעין זה — שבו' ו:), מלבישין לבוש שלא יתלכלך צמרו (סנהדרין מד.).

כבנה: נושק"א בלעז (גטין טו.), בית נפש שקורין נושקא, שמחברין בה פתיחות פי החלוק (שבועות ו:).

בית נפש הוא מלשון בתי הנפש בישעיה ג, ושם פירש: שכנגד הלב, נושק"א בלעז. התוספות, ב"ב קנו:, השיגו על פירוש זה, הוא גם פירוש הרשב"ם.

כבס — פעל: לשון טבילה. תרגום של כבוסין שבפרשה זו לשון ליבון, ,ויתחוור', חוץ מזה שאינו לליבון אלא לטבילה, לכך תרגומו ויצטבע. וכן כל

כבוסי בגדים שהן לטבילה מתורגמין ,ויצטבע׳ (ויקרא, סוף תזריע). פרכוס בשיער, כבוס בבגדים, רחיצה בגוף (תענית יג:).

כבסא: אשכול תמרים (שבת סז. מכות ח. חול׳ עח.)· כל דבר התלוי במחובר קרי ליה כובסא (שבו׳ מא.).

כבר — הפעיל: לשון מאוד (איוב לה טז). יתן אכל למכביר — למי שטפליו מרובים וכבירים וצריך למזונות (איוב לו לא).

הפירוש נראה כדרוש, שהרי כמעט כל המפרשים אומרים שלמכביר ענינו לרוב, בשפע. שטיינברג, במלונו המקראי, הוא כמדומה היחידי המפרש כדעת רבנו, והוא מדגיש שללא אמת פתרוהו המבארים נגד דעת רש״י. עפ״י זה נוכל להשתמש ב„מכביר״ במובן של הבא בדרישות מופרזות, התופס תפיסת מרובה, וכדומה. במשמעות זו עשוי המכביר לספק צורך ממשי, ואלו כשם נרדף למלים שפע ורוב אין בו תועלת יתרה·

כברה: א) כברת ארץ — מנחם פירש לשון כּביר, רבוי, מהלך רב. ואגדה בזמן שהארץ חלולה ומנוקבת ככברה... ואין זה פשוטו של מקרא... ואומר אני שהוא שם מדת קרקע, כמו מהלך פרסה או יותר, כמו שאתה אומר צמד כרם... (בראשית לה טז), מדת ארץ והם אלפים אמה כמדת תחום שבת, כדברי ר׳ משה הדרשן. ואונקלוס תרגם כרוב ארעא, כדי שעור חרישת יום. ואומר אני שהיה להם קצב שהיו קורין אותו כדי מחרישה אחת, קוריאד״א בלעז, כדאמרינן כרוב ותני, כמה דמסיק תעלא מבי כרבא (מח ז), שם מדה של קרקע, כמו צמד כרם (מ״ב ה יט).

אונקלוס ויונתן תרגמו כרובא דארעא, ושרש כרב בהפוך אותיות כבר. לפי הרמב״ן והרד״ק הכף נוספת, ואין דעתם נראית לשאר מפרשים.

ב) כאשר ינוע בכברה — לאחר שנפלו ממנה סובין הדקין ונותרו הגסין שאין יכולין לצאת ואז המנענע מנענע בכל כחו (עמוס ט ט). ג) כמין כברה בים — סלע עגול ועשוי ככברה (שבת לה.).

כבריתא: גפרית (שבת צ. גטין פו. נדה סב.).

כבש — קל: א) לאנוס בחזקה („לכבוש את המלכה״, אסתר ז ח)· ב) טמן (סוכה מג:), הטמין (ב״מ עב.). יכבוש עוונותינו — יכסה (— סוכה מג: — מיכה ז), כובש ומסתיר (ערכין ח:), כובש את כף המאזנים ומכריע (ראש השנה יז.).

כאן פירש לשון מכבש ולחץ, והעיר המהרש״א שלא כן פירש בערכין (כן צ״ל, ולא כבנדפס בטעות: בערובין).

ג) עגלה כובשת — דורסת הקרקע ונדוש תחתיה ונעשה מקומה נמוך (ביצה כג:). כבש עליו לתוך המים — אוחז ראשו של חבירו ותוקפו במים, כדי שלא יוכל להרים ראשו (סנהדרין עו:). כובשת ירק — עוצרת, שיצא המשקה שלהם (תענית כד:).

כבוש — בחומץ ובחרדל ומיני ירקות (ביצה טז:), בחומץ או בחרדל (סוכה לו.). ד) כובש שכר שכיר — מדחהו בלך־ושוב (סוכה כט:).

— פעל: מכבשין — משכיבין את האפר והעפר שיהא חלק, משפילו ומשווהו שלא יגע בפת שמדובקים בדפנותיו וישרפו, מכבשין פרימבר״א (ביצה לב:)· כבשינהו — לחצן, לשון מכבש של בגדים, כפאם ביסורין (גטין סח.).

— נפעל: נכבש על השפחה — נדחק ונדבק עליה, לשון מכבש, פריש״א בלעז, ולשון גנאי הוא (יבמות סט:).

כבש: עושין בספינה גדולה לירד בו מספינה ליבשה (שבת קכב.).

כבשים: ירק שכובש להתקיים (שבת קח:), ירק חי כבוש ביין וחומץ (קמה.), דגים ושאר דברים שכובשין במלח ובחומץ (מועד קטן יא.).

כבשא: הטמנה. רישא בכבשא — הראש כשרוצין להסיר שערו נותנין עליו מים ומטמינים אותו ברמץ (חולין צג:). בהדי כבשי דרחמנא — סתרים דהקב״ה, כמו רישא בכבשא, בהטמנת האפר (ברכות י.)·

כבשון: כבשונו של עולם — סתרו של עולם, כמו רישא בכבשא, בהדי כבשי דרחמנא למה לך, ממני יצאו כבושים (חגיגה יג.).

כבשן: חפירה ששורפין בה את האבנים לסיד, וכן כל כבשן שבתורה (בראשית יט כח), גומא שעושין לשרוף בה אבנים לסיד, והוא כבשן שבכל המקרא (— דניאל ג ו: „אתון־נורא״), שורפים בו אבנים לסיד (חגיגה יג:). כבשונות — משרפות סיד לקדירות (בבא קמא פב:).

כגנא: כגני לייא — כדים שבורים להיכן הולכים? (ברכות נח. פסחים ה: סוטה מד.).

כד: רחב, פלטר״א בלעז, כלומר עשוי ככד שרחב מתחתיו בית מושבו (ע״ז מ.). פלט״א בלעז, שאינו חד אלא ככדור (צ״ל ככד? חולין סד.)·

כדאי: ראוי (שבת לא. „כדאי הוא הלל״; פסח׳ נא: „כדאי הוא לסמוך עליו״; תענית יג. „כדאי הוא בית אלהינו״; סוטה ז. „שאינה כדאי לשומען״); איני כדאי — איני ראוי, ומי יתן ואזכה לכך (יבמות מז.); העולם כדאי הוא לו — כלומר שנברא בשבילו (אבות ו א).

כדור: פלוט״א (שבת עח: ע״ז מ: חולין סד.), פלוט״א, מחופה עור ומלא מתוכו צמר של איל בדוחק (סנהדרין סח.).

ע״ע דור. בתוספות לחולין סד הובאה השגת רבנו תם שאין לומר כי הכף במקרא שרשית, דאם כן צריך היה לומר ככדור, ונדחק לפרש שענינו כגר הגולה, לשון מדור באהלי רשע. אך במקום אחר (סנהדרין כו.) סותרים בעלי התוספות עצמם השגה זו ומסתייעים בדרשה שדרשו חז״ל כדרבונות, ככדור של בנות, אע״ג שלא נאמר ככדרבונות. תמיהני שבאו

להסתייע בדרש והזניחו את הפשט, שבכמה מקראות מושמטת כף הדמיון, השוה: עיניו כיונים — עיניך יונים. וכן פירש רבנו: עיניך ברכות — כברכות (שיר השירים ז ה). בראשונה — כמו כבראשונה (ישעיה ס ט). ומה שאירע לבעלי התוספות אירע גם לר"ש פרחון, שפעם ציין את הכף של כדור כשמושית, ופעם כשרשית.

כְּדִי: בכדי — בחנם („וכי בכדי ספדו ספדניא", תענית ה:), בלא כלום (סנהדרין ד.), בלא מתן דמים (זבחים לז:). מילי דכדי — דברי רוח (בכורות ח:).

כן גירסת הערוך. בע"י — מילי דכדיבי, בנו"ג — מילי דכדיאי. וגירסה זו הובאה גם ברש"י.

כדית: כד (מנחות פז:).

כדכד: מין אבן טובה (ישעיה נד יב, סנהדרין ק.).

כדר — קל: כודרת — משוכה שרחבה בראשה אחד והולכת ומקצרת ונמשכת (ע"ז מ.), עבה ככדור (חולין סד.). כודרת ועגולגולת — חדא היא, דאי תנא עגולגולת לחודה הוי משמע עגולה כעדשה וכגבינה [כלו' שטוחה] להכי תנא כודרת ועגולגולת כעיגולה של כדור שאינה קלושה אלא עגולה בעובי (חולין סד.).

יש גורסין כודדת, בדלת כפולה, וגירסה זו עיקר לפי התוספות. כיוצא בזה הכדר — הכדד.

כה: נלכה עד כה — כלומר דרך מועט למקום אשר לפנינו (בראשית כב ה), עד כה — עד הנה (שמות ז טז), אקרה כה — הלום (שמות ג יח — במדבר כג).

כהה: אין כהה לשברך — אין מיצר על שברך, כי הכל שמחים. כהה לשון דבר העמום (נחום ג יט).

רוב המפרשים פירשו כהה לשון הקלה ורפיון המחלה. אעפ"י כן השתמשו אחדים ממשוררינו בכהה לפי פירוש רבינו. וכן כתב יל"ג (בשירו „הוי אח"): „מי אל שבר נפשו כי גדל יכהה, יאנח", כלומר יצטער.

כהה — פעל: הוכהה ממראיתו (ויקרא יג ו).

על סמך פירושו לפסוק נה שבאותו פרק נוכל להסיק שכהה הנגע ענינו — הפך את עינו.

כהון: כהונה (זבחים קיג.). בכהונו — בבגדי כהונה (— יומא כד: מנחות י.).

כהן: א) הכהנים — הכמרים. כל לשון כהן משרת לאלהות הוא, חוץ מאותן שהם לשון גדולה, כמו כהן מדין, כהן און (בראשית מז כב); כהן בית אל — כומר לעבודת אלילים (עמוס ז י, פסחים פז:). הכהן תחתיו מבניו — מכאן ראיה כל לשון כהן לשון פועל, עובד ממש (שמות כט ל). ב) יש במשמע כהן כהונה ושררה, כמו ובני דוד כהנים היו (תהלים קי ד), כהנים — שרים (שמות יט ו, ש"ב ח יח, איוב יב יט), משרתי הבית, כמדומה הם הלויים המשוררים (יחזקאל מ מה). ג) הכהנים הלויים — הכהנים שיצאו משבט לוי (וכן בת"י, דברים יז ט, וגם יחזקאל מג יט). ד) כהן גדול — כהן שהגיע לכלל מצוות (בכורות כז.). ה) כהנת — בת כהן, אפילו אשת ישראל (יבמ' לה. חול' קלא:), בת כהן (סוטה כג.).

עד עמד כהן לאורים ולתומים — כאדם האומר לחבירו עד ימות המשיח לא יעלה דבר זה (עזרא ב סג), כאדם שאומר לחבירו עד שיבוא משיח (קדושין סט:).

כהן — פעל: לכהנו לי — להכניסו בכהונה ע"י הבגדים, שיהא כהן לי. ולשון כהונה שירות הוא (שמות כח ג).

כהן בבנין קל ע' בערך הקודם.

כְּהֻנָּה: לשון כהונה שירות הוא (שמות כח ג), עבודות המסורות לכהנים (במדבר ג י), משמרת (סוטה ה: — שמואל א' ב).

כוא, כותא: חלון (ברכות סב. שבת לה. עירובין לד. ס. ביצה לו.).

כובא: א) קנקן (שבת מח.). ב) מקום חלל בכירה (ברכות לז. י"ג כוכא, וכן נראה). ג) צריף קטן (גטין סח.).

כובע: חודא דכובע — כמין כובע יש למעלה מן הקנה ככובע על הראש, ואין זה אותו בשר קטן שנופל על פי הקנה לעכב את הקול, אלא כמין כובע ממש הוא עשוי ומאמצעיתו ולמעלה הולך וכלה ונעשה חדוד כמין קולמוס (חולין יח:).

כודנא, כודנתא: פרדה (שבת קי: חולין ז: בכורות ח:).

כוה — נפעל: נכוין בפושרין — מבינים דבר ברמז מועט (ברכות טז:).

כוזא: כלי קטן (שבת קלז: מו"ק יב. ע"ז כט.), כלי חרס קטן (שבת סו: עז:), כלי חרס (חולין קז.).

כוזנתא: כלי חרס קטן (שבת קלט:), פך, קטנה מחבית... (עבודה זרה עא:).

יש גורסין במקום כוזנתא כוזתא, כוזא, והיא היא, והנון טפלה, כנראה.

כוי: ספק חיה ספק בהמה (ביצה ח. קדושין ג. בכורות יב. כריתות יז:).

כוך: קבר שחופרין בקירות מערה, ארכו ארבע [אמות] ורחבו ששה טפחים (ברכות יד:).

לשון חז"ל: כוכין בחפירה, קברות בבנין (מועד קטן ח:). ע"ע כובא. ראוי להוסיף שיש בתלמוד שדה בוכין, וברש"י לנדה נז נאמר: שדה כוכין. יתכן שאין כאן טעות דפוס.

כוכב: א) מזל (במדבר כד טז, מועד קטן טז.). דרך כוכב — יקום מזל (במדבר כד טז). ב) כוכבי חמה — זהרורי חמה (סוכה כב:).

כול — קל: מדד (ישעיה מ יב: „וכל בשליש"; ערובין לו. בארמית, וכן נדרים נא. חולין קה: קיב.). לכי תיכול עלה כורא דמילחא — בבדיחותא אהדר

ליה, כשתמדוד לי כור של מלח אומר לך טעמו של דבר. ל"א לכשתאכל עליה כור של מלח לא תוכל להשוותם זו לזו (שבת ד.), לכשתמדוד כור של מלח על דבר זה ותתנהו לי אומר לך טעמו (ערובין לו. וכן חולין קיב.), כשתמדוד לי כור של מלח בשכר שאומר לך, ובדיחותא בעלמא היא (חולין יב.).

נראה לי שפירוש שני במסכת שבת עיקר הוא, כי מה לשון בדיחות יש במדידת כור מלח׳ מענין הדבר שבפואימה הרמן ודורותיאה של גטה נאמר (התרגום — של ש. בן־ציון): „כורא דמלחא אכול עם חברך עד שתאמינו". וכנראה היתה המימרא התלמודית הנ"ל ידועה לגטה.

— הפעיל: א) יכיל — יחזיק (דה"ב ד ה). ב) להכיל — לסבול (יחזקאל כג לב). ג) ואט אליו אוכיל — הטיתי לו כח להכיל עול היסורין (הושע יא ד), הטיתי להם כח להכיל את עבודת הפרך (שבת פט).

פירש אוכיל כמו אכיל, בלא וו, מעין הובישו מן בוש. לשון זו מצויה ביחוד בלשון חז"ל: הוביר — מן בור, הובין — מן בין. בספרי ימי הבינים: הוזיל. המפרשים חלוקים בדבר משמעות הכתוב הנ"ל. והפירוש הובא בעיקר משום ערכו הדקדוקי.

כוליאר: עיגול שקורין גושק"א (יומא כה׳ עיין ערך כבנה).

כולסא: התיכות רחבות של זכוכית שאינם כלים ועושין מהן חלונות (שבת קנד:).

כומז: כלי זהב הוא, נתון כנגד אותו מקום לאשה (שמות לה כב), דפוס של בית הרחם (במדבר לא נ. — ישעיה ג כב. וכן לשון חז"ל בשבת), דפוס של בית הרחם שהיו עושין לבנותיהם ונוקבין כותלי בית הרחם כדרך שנוקבין את האזנים ותוחבין אותו כדי שלא יזדקקו להן זכרים (— ברכות כד.).

כּוֹמֶר: כומר של זיתים — כלי שמניחין בו זיתים יחד כדי שיתחממו (פסחים נח.). כומר של ענבים — כלי שמניחין בו ענבים עד שמתחממין ויינו נוח לצאת (יבמות צז.), כלי שאוספין בו ענבים שבעה ימים או שמונה ימים שידחקו ויתבשלו (בכורות לא:).

כון — נפעל: נכון — מזומן („היה נכון לבקר", שמות לד ב), מכוון („נכון הדבר", דברים יז ד). נכון בידו — מזומן לבוא בידו (איוב טו כג. ע"ע נכון). הכון — הזדמן (יחזקאל לח ז). לא יִכּוֹן — לא יתבסס (משלי יב ג); יִכּוֹנוּ — יתבססו ויתקיימו (טז ג, יב יט).

— פעל: שיכוין משקלותיו — שיאמר משקלו ויכוין האמת (ב"מ כג:). מכוון — מצומצם (שבת כט.), מצומצם, שאין זו קרובה לו מזו אפילו כמלא חוט (סוטה מה:), לא פחות ולא יותר (גיטין טז.).

— פולל: כונן להשחית — נזדמן (ישעיה נא יג). כונן אשורי — הכין (תהלים מ ג)׳ וכונן לחקר אבותם — הכן והזדמן לעמוד על חקרי אבותם (איוב ח ח).

— הפעיל: ויכינו את המנחה — הזמינו, עטרוה בכלים נאים (בראשית מג כה), הכין — הזמין (איוב טו לה, ביצה ב: — שמות טז), זימן (איוב כח כז). לשון הזמנה (מ"א ה לב). הכינותי — זימנתי לתת לכם (שמות כג ב), זימנתי (דה"א כט יט), זימנתי לה מקום (יומא ב — דה"א כט).

— התפולל: ויכוננו — מזומנים (תהלים נט ה).

כַּוָּן: כונים — דפוס הכוכב (ירמיה ז יח), דפוסים כדמות עצבים (מד יט).

כונניות: לשון ואת כנו, בסיס (חולין נו:).

כונתא: כוסמת שלותתין אותן, היינו חילקא (מועד קטן יג:).

כוס: מנת חלקי וכוסי — כל טובתי הימנו. ל"א: וכוסי וחשבוני, כמו תכוסו על השה, וכן חברו מנחם (וכן הראב"ע. תהלים טז ה). נותן עינו בכוסו — אוהב שכרות (יומא עה׳).

אדם ניכר בכוסו — אם דעתו מיושבת עליו ביינו (ערובין סה:), בכיסו — כשנושא ונותן עם בני אדם, אם באמונה הוא עושה; בכעסו — שאינו קפדן יותר מדאי (שם).

כוס העוף סתם בפרושו (תהלים קב ז) וכתב: שם עוף. רד"ק מביא שרבינו שלמה פירש פלקו"ן בלעז, אך בנוסחאות שלפנינו ליתא. ע"ע ינשוף.

כוסילתא: כלי אומן מקיז (כתובות לט:), שם כלי המקיז (סנהדרין צג:), כלי אומן המקיז בכתפים (ע"ז כז.). רבדא — מכה, כוסילתא — כלי שמכה בו (מכות כא.).

כופח: עשוי חלל ככירה אבל ארכו כרחבו ואין בו אלא שיעור שפיתת קדרה אחת (שבת לה:), מין תנור קטן, מקום שפיתת קדרה אחת (מנחות סג.).

בגמרא בשבת נאמר: כופח מקום שפיתת קדרה אחת, כירה מקום שפיתת שתי קדרות׳ ע"ע כירה.

כוץ — קל (ארמ'): כווצא — מתמעט, רטריי"ר (סוכה כג:).

ע"ע חמר קל ונפעל, חמרמר, צרבת.

כור: כלי שמזקקים בו את הזהב (דברים ד כ), כלי שמתיכין בו כסף וזהב (ישעיה מח י). [כלי] חרסים שמזקקין בו זהב קרוי כור (מ"א ח נא), צורפין בו זהב (יחזקאל כב יח), כלי שצורפין בו את הזהב, כלי שזוקקין בו את הזהב כמו קדירה שבורה (משלי יז ג), חרס שצורפין בו (חגיגה ט:).

ע"ע בזק, ולא תתמה על מה שכתב כי כור הוא חרס.

כוש: פלך (שבת קכב: יומא פב.), פלך שהנשים טוות בו (סוכה לז.).

כושי: שם אדם שחור, וקורין מאה"ר בלעז (ירמיה יג כג), שחור הרבה (ברכות נח:). אתרוג הכושי — שבא מארץ כוש, ושחור הוא (סוכה לד:).

כושאה: כושאי — על שם שהיו יפים קרי להו הכי (סוכה נג.).

עיין בדרשה שהביא בפירושו לאשה כושית לקח, בפרשת בהעלותך.

כושל: שאינו יכול לילך ברגליו (סוטה מב. — דברי הימים ב' כח. ע"ע כשל — קל).

כושרות: חודש שהוא כשר להולכי דרכים, לא חמה ולא צנה (תהלים סח ז, וכן סוטה ב. בעקבות חז"ל).

כותבת: היא תמרה והיא דבש האמור בשבעת המינים, שהדבש זב מן התמרים (ברכות לז.), דבש האמור בתורה הוא דבש תמרים, וכותבת היא תמרה (מא:), תמרה (סוכה ו.).

כותח: כותח הבבלי — נותנין בו חמץ... ואינו עשוי לאכול יחד אלא לטבול בו ואינו כלה עד זמן מרובה (שבת יט.), חזק הוא כחומץ... שנותנין בו עיפושי פת ונסיובי דחלבא (עבודה זרה לז:).

בשני המקומות הסתמך על דברי חז"ל בפסחים מב.

כזב: כל לשון כזב מי שבוטחין עליו והוא כוזב ובוגד (ישעיה נח יא), כל לשון כזב אינו אלא לשון חסרון מבטח שבטחו עליו (תהלים קטז יא).

כח: ממון (איוב ו כב, עזרא ב סט. ע"ע גבורה). העונה אמן בכל כחו — בכל כוונתו (שבת קיט:).

כח — בשרצים טמאים — לא פירש. אך רד"ק בספר השרשים מביא בשם רבינו שלמה ז"ל שהוא שקורין לו בלעז לוזיר"ט. בדפוסים שלפנינו ליתא, אך לטאה פירש כן בלעז.

כחד — נפעל: נכחדות — אובדות (זכריה יא טז), נכחדו — נעלמו ונאבדו (איוב ד ז).

— פעל: לא כחדתי — לא חיסרתי (איוב ו י).

כחוש: כח כחוש — אינו כח חזק, אלא קצת כחו יש כאן (סנהדרין עח.).

כחל: צבע שהוא כמראה לזו"ר, לא ירוק ולא שחור (— חולין מז:).

כחל — קל: כחלת עיניך — מין צבע ושמו כחול וצובעות בו עיניהן (יחזקאל כג מ); כוחלת — מוליכה מכחול סביב העין כאדם המוליך קולמוס סביב האות (שבת כד:), נותנת כחול בין עיניה כדי שדומות נאות (מו"ק ט:). כחל — לעינים, שרק — לפנים, פרכוס — לשיער (סנהדרין יד.).

כוחלא: אבני דכוחלא — שיש שחור דומה לכחול (קדושין יב:).

כחש — התפעל: יתכחשו לי — מחמת יראה יאמרו לי כזבים (ש"ב כב מה).

כי: בלשוננו קורין לכף שלהן [יונית] כי (מנחות עד:), אות יונית ועשוי כזה (כריתות ה:).

בדפוסים הובאה כאן צורת חית עברית, ובמקצתם — X (כסימן הכפל). בתוספות (מנחות עה.) נאמר שבקונטרס צייר כמין טית, ובפירושי חומש פירש גימל, ויש מפרשים כמין נון או כמין כ', עכ"ל.

בפירש"י שלפנינו (שמות כט ב) נאמר: עשויה כנון שלנו.

כיבא: ליחא (שבת סב:).

רש"י מפרש כאן גם בלעז, ומביא כדוגמה שיחנא וכיבי דקדושין, ושם הביא בלעז אחר, והוסיף: המוציאין ליחה ומאוסין.

כיד — פעל: עשה ציורין בכתלים בטיח הסיד שטח בו (ב"ק נא. ס"א כייר, בריש. ע"ע כיור).

כיד: לשון שבר (איוב כא כ. ע"ע כידון).

כידוד: כמו לפיד (איוב מא יא).

כידון: כמין חנית... להגין על צווארו מן החרב (ש"א יז ו). גורן כידון — על שם שהמזבח שתחילתו בנוי וסופו חרב. כידון לשון שבר וחורבן הוא, כמו יראו עיניו כידו (סוטה לה: — דה"א טו.).

גם רד"ק פירש כן. הפירוש בסוטה בא לבאר את דברי חז"ל — בתחילה כידון ולבסוף נכון — שהסתום בהם מרובה מן המפורש.

כידור: כמו כידוד, לפיד, אש להבה (איוב טו כד).

כִּיוָן: כלומר מהר, בדחיפה אחת (פסחים לז.), כולה כאחת, מהר (נד'), מהר, בלא טורח (ב"מ לג.).

כִּיּוֹר: א) כמין דוד גדולה ולה דדים המריקים בפיהם מים (שמות ל יח). ב) ככיור אש — כמדורת אש גדולה, וכיור לשון כירה. כך חברו מנחם (זכריה יב ו).

כִּיּוֹר: ציורים של פרחים וציצים וקלעים סביב למזבח, כמו סיידו וכיירו (זבחים סב.).

כיח: ליחה שנתלשה מן הגוף ע"י חולי שקורין טו"ש (כלו' שעול. ערובין צט.), ליחה היוצאה מן הריאה (קדושין פא:), רוק הפה... רוק היוצא מתוך גופו אגב כח (ב"ק ג:). כיחו וניעו — מין רוק הן (נדה נה:).

פירוש שני בב"ק — רוק היוצא וכו' — הובא בסוגרים, כי „בס"א אין זה", אך הוא עיקר, כעדות פירושיו בשאר מקומות. בתוספות הובא שם כי כיחו וניעו פירש הקונטרס מי האף, והשיגו על כך, ובצדק. אפס כי בפירש"י שלפנינו לא נאמר כן, וכנראה היתה זו מהדורא קמא בפירושו. כלפי מה שכתב רבנו חולי שקורין טו"ש יש לציין שהמלים שעול והשתעל לא נודעו עדיין בימים ההם. ע"ע ניע וסחי.

כיל: מדה (בבא מציעא מ, ביצה כט.).

כילון: שראשו חד מלמעלה ורחב מלמטה (בכורות מג:).

כילי: רמאי נוכל והורש רע (ישעיה לב ה), לשון כלתה נפשי, שמתאוה לשתות יין תדיר (סוטה מא: — ישעיה לב).

פירוש שני אינו אלא דרוש, בעקבות חז"ל, אך פירושו במקרא — רמאי נוכל — נראה אף לאחדים מחכמי הגויים, שכתבו כי כילי הוא קצור של נכילי.

כילף: **כלי משחית של נגרים. כילפות לשון ערבי הוא, כך פירש דונש (תהלים עד ו).**

כימה: **כסיל וכימה — מזלות הם (איוב ט ט).**

כיסנין: **פת הבאה בכיסנין — לאחר אכילה וברכת המזון היו רגילים להביא כיסנין והן קליות לפי שיפין ללב... ומביאין עמהן פת שנלושה עם תבלין כעין אובליא"ש שלנו, ויש שעושין אותן כמין צפורים ואילנות ואוכלין מהן דבר מועט... (ברכות מא:), קליות (ערובין כט:).**

אובליא"ש הוא הבלעז של לחמניות (ברכות מב.), וע"ע זה. גם בפירושו לבראשית מ טז כתב „פת כיסנין שקורין אובליא"ש בלעז", והוא כעין רקיקי מצות. לפי ר"ח ענינו כעין כיסים מלאים סוכר ושקדים ואגוזים, כמין כעכין, ולועסין אותם בבתי משתאות, עכ"ל. ובימינו נהוגים הכיסנים במקום קרעפלי"ך ביידיש.

כיצד: **כלומר במה („כיצד הרגל מועדת", ב"ק יז.). כמו מניין („חליצה כיצד", „ברכות וקללות כיצד", סוטה לב.).**

כירה: **עשויה כעין קדירה ונותנין קדירה לתוכה (שבת לו:), כלי חרס ששופתים קדירה על חללה ואין עושין בתוכה היסק גדול כמו שעושין בתנור (ב"ב כ:), פחותה מתנור ואין מבעירין בתוכה אש גדול (ב"ק סא:), תנור מקום שפיתת שתי קדירות, כירה מקום שפיתת קדירה אחת (מו"ק י., נדה כו.), תנור אין בו אלא שיעור שפיתת קדירה אחת, וכירה יש בה שפיתת שתי קדירות (שבת לח:), כירה יש לה בית קבול לקבל שתי קדירות (ביצה כ:).**

בנדה השיגו התוספות על הקונטרס ואומרים שלא דק, והנכון כפירושו בשבת, וכן נתעורר הב"ח על הפירוש שבמו"ק ותקן שם. אבל יש לחוש גם לפירש"י בשאר מקומות, שהובאו לעיל.

כירים: **תנור וכירים — כלים המטלטלין הם, והן של הרס ויש להן תוך, ושופת על נקב החלל את הקדרה, ושניהם פיהם למעלה (ויקרא יא לה).**

כישור: **ווירטי"ל המכשיר את הפלך לטוות (משלי לא יט).**

ככא: **ככא דאקלידא — שן של מפתח (שבת פט:). ככי — שינים הפנימיות שקורין משילאר"י (ברכות נו. גיטין סט.), שינים (יומא פד: חולין קכז.), שן ממש (פסחים קיג.), זנציב"ש (ע"ז כח.), לחיים (מועד קטן כה: כח:).**

בכמה מקומות (גיטין סט. ע״ז כח. חולין נט:) השיגו התוספות על רבנו שפירש סתם ככי זנציב"ש, מקום מושב השינים, והביאו ראיה מהאמור „נתור ככי ושיני", שהרי אין החניכים נושרים, ולפיכך הסיקו שככי הן הטוחנות, וסתם שינים הן אותן שלפנים. בעל „מרפא לשון" סבור שלדעת רש"י במקום שמצינו שינים וככי בהדי הדדי פירוש ככי — חניכים. אך הפירוש במו"ק סותר הנחה זו. גם בבכורות ל"ה פירש חוטין החיצונות — ככי דשיני שקורין ינציב"א. מכל מקום לא צדקו התוספות שסתם פירושו לככי הוא זנציב"ש, שהרי דוקא לרוב פירש שינים, ונראה שסבור היה כי יש שתים־שלש הוראות לככי, כשם שפירש גם חנכי בשלשה אופנים. כלפי הבלעז משילאר"י נציין שבבכורות לט פירש כן מתאימות: שינים גדולות שקורין מיינשליר"ש.

ככר: **א) מישור, כתרגומו (בראשית יג יא. ע"ע איל פארן). ב) אחד משלש לקב. חצי ככר הוא ד' ביצים (כריתות יב: עפ"י חז"ל בערובין פב:). ג) ככר זהב — ככר של חול ששים מנה, ושל קודש — כפול היה: מאה ועשרים מנה. והמנה הוא ליטרא ששוקלין בה כסף למשקל קולוניא, והם מאה זהובים, עשרים וחמשה סלעים והסלע ארבעה זהובים (שמות כה לט), ששים מנה, ומנה של קודש כפול היה... והמנה כ"ה סלעים, הרי ככר של קודש שלשת אלפים שקלים (שמות לח כד, וכן בכורות ה.).**

כל: **כל משמע כל־שהוא. כמו אין לשפחתך כל בבית (מנחות יא: בכורות ג.), אפילו דבר מועט במשמע (חגיגה ה.). תמונת כל — תמונת כל דבר (דברים ד כג). לא יצלח לכל — אינו ראוי לכלום (ירמיה יג ז). כל כלי — שום כלי (יחזקאל טו ג), אל תהי בז לכל אדם — לשום אדם (אבות ד ג). כל־שהוא — מעט (ברכות כה:).**

כולי האי ואולי — כל היסורין הללו יקבל ועודנו בספק אם תהיה לו תקוה (חגיגה ד:).

כלא — **קל: א) מנע („כלאו שמים", חגי א י „שפתי לא אכלא", תהלים מ י, קיט קא), כלו בבית — לשון כלא (ש"א ו י), לשון בית הכלא. ל"א לשון מניעה, כמו לא יכלה ממך (ע"ז כד:). לא יכלה — לא ימנע, כמו לא תכלא רחמיך (בראשית כג ו). כליתיני — מנעת אותי (ש"א כה לג, מגלה יד:). ב) כלאם — תנם אל בית הכלא (במדבר יא כח).**

— **נפעל: נמנע (בראשית ח ב), לשון מניעה (שמות לו ו).**

מפאת קרבת השרשים כלא וכלה יש שהאחרון בא במובן הראשון, ולפיכך יכירנו מקומו כאן.

כלאים: **א) חטה ושעורה והרצן במפולת יד (דברים כב ט: דברי חז"ל). ב) מן התיש והרחל בא (בכור' נז.).**

כלב: **כלב כופרי — כלבים גדולים שצדין בהם חיות (יבמות נט:), כלב קטן וננס. ל"א כלב גדול של ציידים ואינו מזיק (ב"ק פ.).**

כעטרה לכלב — כלב חילוף מלך (ע"ז מא. בדפו"י, ובחדשים הושמט).

כלב — **הפעיל: אינו תופר ביושר אלא מפזר התפירה, ולהכי קרוי מכליב שדומין תחיבי המחט לשיני הכלב, רחוקות זו מזו כשיני הכלב... תוחב המחט פעם אחת למעלה ופעם אחת למטה, דהכי קיימי שיני הכלב שן אחד גבוה מחבירו (מו"ק י.).**

בגמרא שם נאמר: מאי מכליב? ר' יוחנן אמר

מפסיע, רבה בר שמואל אמר שיני כלבתא. ורש"י מפרש כאן פעמים: מפסיע מהו ושיני כלבתא מהו.

כלבוס: מסמר ששני ראשיו חדין וכפופין ונועץ שני ראשיו בעץ, כדאמרינן בסוטה... (שבת ס:), שתי שינים יש לו ונותן לתוך פיה זקוף (סוטה יט:). גלואו"ן, שם כלי עשוי כעין מחבת שלנו והדופן באמצעות כלפי פנים כזה, ומצוייר תוכו גומות גומות (מנחות סג.).

הובא כאן הציור ודומה הוא לצורת ∏. ע"ע אטבא.

כלדי: כלדיים — חוזים בכוכבים („כלדאי", שבת קיט. קנו:); בעלי אוב (פסחים קיג:).

בשבת קנ"ו סתרו התוספות את פירושו בפסחים, ונראית דעתם שענינו בכל מקום חוזים בכוכבים. וכן הסיק מסדר הע"י בהערתו בגוף פירש"י.

כִּלָּה: יריעה שפורסין סביב למטה לישן (עיר' קב.), יריעה הפרוסה סביבות המטה (סנהד' כט:), כילת התנים אינה כשאר כילה ואין עושין לה גג, והיא סביבות המטה וגגה משופע כשל נקליטין (סוכה יא.).

כַּלָּה: שבת שלפני הרגל, שהכל נאספין לשמוע הלכות הרגל (ברכות ו:). בני כלה — באין לשמוע הדרשה בכל שבת (ב"ק קיג.). ריש כלה — דורש ברבים בשבתות (ב"ב כב.).

כלה כמות שהיא — ע"ע כמו.

כָּלָה: גמירא, כליל (שמות יא א). כלה ונחרצה — כליון חרוץ (דניאל ט כז).

כלה — ק ל: וכלות אליהם — מצפות אליהם שישובו ואינם שבים (דברים כח לב). כלה שארי — נתאוה, לשון תאוה (תהלים עג כו), כלתה נפשי — נתאותה (פד ג, קמג ז), אותה (קיט פא). כלתה הרעה — נגמרה (אסתר ז ז). יכל בשרו — יחשך (איוב לג כא).

— פ ע ל: השלים (דברים לב כג), השליך, לשון גרש, כמו כלה גרש יגרש (תהלים עד יא).

מכלות עינים — ע"ע כליון.

— פ ו ע ל: כלו — נסתיימו (תהלים עב כ).

כלוב: מקום שמפטמין בו עופות (ירמיה ה כז), סל („כלוב קיץ", עמוס ח א), סל שמקננין בו עופות (ביצה כד.), קן עופות (יבמות סג:), דירה של עופות (סנהדרין ק:).

כלום: טהורה מכלום — אינה מקבלת שום טומאה (שבת פד.). טהור מכלום — משום כלי (צה:).

כלופסין: תאנים שנתבשלו יותר מדי (נדרים מט:).

כלח: אין סמך במקרא להבין מליצתו, ולפי ענין המליצה יפתר וילמד מענינו שהוא לשון גמר בישול התבואה (איוב ה כו), זקנה (ל ב).

כלי: כלים — בגדים (ערובין פו. ביצה יד:), בגדים; כלי תשמיש (ב"מ כז: חולין לב.). מלבושים (הוריות יג:). כלי גולה — אדם יוצא לגולה מתקן לו חמת זמקידה של חרס לשתות בה (ירמיהו מו יט), כלי לשתות ומקידה קטנה ללוש בה חררה (יחזקאל יב ג).

כליא: כליא עורב — טבלאות של אמה [על אמה] היו עושין, והן חדין כסכין סביבותיהם, ומסמרין חדין בכולן, ומחפין בהן גגו של היכל למנוע את העורבים מלישב (שבת צ.). מסמרות חדין תוחבין בראש גג ההיכל, לכלות העורבים שלא ישבו עליו (מנחות קז.), הגג כלה ומקצר למעלה עד כאמה ומחפין אותו שם בברזל ובמסמרים כדי שלא ישבו העורבים עליו (מו"ק ט.). טבלאות של ברזל אמה על אמה ובהן מסמרות גבוהין אמה קבועין ומחפין בהן ראש הגג של היכל לגרש את העורבים שלא ישכנו שם. כליא לשון מגרש, כמו כייל דידבי כייל פרוחי. ל"א מונע העורבים כמו לא תכלא רחמיך (ערכין ו.).

כליא פרוחי — מצנפת קטנה. לאחר קשוריה, שקלעה ראשה וכסתה, יש שערות קטנות שיוצאין חוץ לקשוריה והן נקראין פרוחי, על שמפריחין ויוצאין לחוץ ואוגדתן לתחת קשוריה ע"י מצנפת קצרה. כליא—מונעת אותן שערות מלצאת (שבת נז:).

במועד קטן הובא בע"י פירוש אחר: „שפודין של ברזל אורך באמה שעל גג הבית לכלות העורבים שלא ינוחו שם ויטנפו את גג הבית. כליא כמו לא תכלא רחמיך, שמונע את העורבים". פירוש זה הוא מעין הפירוש שבערכין, והבדל של ממש אין בין שני הפירושים שבערכין.

כליא של תנור — ע"ע תנור.

כליבה: מטה של מתים (מועד קטן כז:).

כליה: חלב כליות חטה — חטים שמנים כחלב כליות וגסין ככוליא (דברים לב יד).

כליון: כליון עינים — כל תאוה שאינה באה ותוחלת ממושכה קרויה כליון עינים (ויקרא כו טז), כל תוחלת שאינה באה קרויה כליון עינים (דברים כח לב), כל תוחלת ממושכה קרויה כליון עינים (תהלים סט ד), המתאוה ואינו משיג קרוי כליון עינים וכליון רוח (תהלים קמג ז, וכן איוב לא טז), כל כליון עינים שבלשון קודש זהו המצפה לראות ואינו משיג... (איוב יא כ), מצפה לישועה ולא תבוא (דברים כח סה).

כליל: א) עולה („וכליל על מזבחך", דברים לג י), כולה שוה לגבוה (ויקרא ו טז). ב) כולו, כולם („והאלילים כליל יחלף", ישעיה ב יח). כליל תכלת — כולו תכלת, שאין מין אחר מעורב בו (שמות כח לא), כלילת יופי — סוף גמר היופי כלול בה (יחזק' כז ג). ג) לשון מכלול. ד"א שלם... ד"א קרונ"א בלעז, כמו נזר („כליל הוא בהדרי", יחזקאל טז יד). עטרות לחתנים, יש של זהב וכסף צבועות ומצויירות בגפרית ומלח... ויש של ורד והדס (גיטין ז.), עטרת חתנים — מאבן של מלח שהוא צלול כאבן הבדלח... וצובעין אותה כמין ציורין בגפרית, כשם שעושים בכלי זהב וכסף (סוטה מט:), עטרה (ב"ב ח. ע"ז מא.), כתר (ב"ב טז: „כלילא"), נזר („כלילא", שבת קנב.), כלילא דמלכא — חבצלת (כתובות עז:).

כליל משמש כשם וכתאר, ושתי הוראותיו כרוכות

לרוב זו בזו, כעדות פרושו ביחזקאל. בשבת קט ע״ב פירש: כלילי — וורדין, ונראה לי שיש להגיה: דוורדין, כלו׳ של ורדים, שכן פירש בשבת קנב ע״א: כלילא דוורדא — נזר של וורד.

כליס: **כליסים — מין קטנית, צידרא״ש בלעז** (חולין סז:).

כלך! — לכה לך, אלא שקיצר הלשון (שבת קמה:). **כלך מדברותיך — חדל מדבריך** (חגיגה יד.).

צ״ע מדוע כתב לכה לך, ולא לך לך. לדעת רוב המפרשים הוא קצור של כלה ולך.

כלך: **מעיל שעושין מבית התולעת שמצויין במשי** (מנחות לט:).

בדפוסים נשתבש הפירוש: שעושין מאותן דגים (הוא בית התולעת) שמצויין במינוי (נ״א במינין). ברור שתיבת מינוי אינה אלא טעות סופרים במקום משי, כעדות הפירוש לגושקרא הוא כלך (ע״ע גושקרא). אבל תקון טוב לדגים לא מצאתי. לפי „מרפא לשון״ צ״ל תיקים.

כלכית: **שרץ קטן ונכנס לדג גדול באזנו** (שבת עז:), **שקץ, דגים קטנים** (חולין צז.).

כלכל — פעל: **א) סבל („ונלאיתי כלכל״, ירמיה כ ט), הכיל („ומי מכלכל את יום בואו״, מלאכי ג ב), סבל משא („והוא יכלכלך״, תהלים נה כג). יכלכל דבריו במשפט — מנהיג במדה חפציו הצריכין לו** (תהלים קיב ה), **לפי היכולת הוא עומד על צרכיו ולא בכל תאות לבו** (חולין פד:). **ב) עד שתכלכל — לא שמעתי מהו, ונראה בעיני... עד שיהו שם שערות הרבה, רצוף ומלובש בשער** (נדה נב:).

גם התוספות הסיקו שענינו גידול שיער. אך ראוי לציין שכלכול זה כבר לא היה ידוע לחכמים על בוריו: „כשבאתי אצל ר׳ עקיבא אמר לי כלכול זה איני יודע מהו״ (נדה נב:), „ממאי דהדין כלכול שערו הוא״ (נזיר ג.).

כלל: **כלל ופרט — פרט הבא אחר כלל פירושו של כלל, הלכך כלל ופרט אין בכלל אלא מה שבפרט, ואפילו הדומים לפרט אין נדונים עמו, לפי שהוא פירושו: מהו כלל הכלול למעלה? זה שאני אומר לך עכשו ולא יותר; כלל ופרט וכלל — וכי אתי כלל שני אחר הפרט בא להוסיף עליו, ודייך אם תוסיף עליו את הדומים לו, הלכך אי אתה דן ע״י כלל אחרון אלא דברים הדומים לפרט, שלא נתרבו מתחילה** (סוכה נ:).

כלם — הפעל: **נכלם** (ש״א כה טו).

כלמי (ארמ׳): **כנים** (נדה כ:).

כלפי: **כלפי שאמרה — מתוך שאמרה** (פסחים ה:). **כלומר הואיל („כלפי שנתנה״, זבחים צא:).**

הכלומר לכאורה מיותר, אך נראה שהכונה להטעים שכלפי באה כאן בהוראה מיוחדת.

כלפי לייא — כלפי היכן נהפך דבר זה? (שבת צג:), **כנגד היכן פונה הדבר הזה האמור להיפוך?** (קכז.), **שתי מלות: כלפי היכן נוטה דבר זה? הא איפכא מסתברא** (פסח׳ ה:) **כנגד איפה הפכת את דבריך. לייא איפה... איפכא מסתברא** (סוטה מד.), **כנגד איפה הדבר הזה סובב** (כתובות טו.), **כלפי היכן הדבר נוטה** (ב״מ נח.).

בדפוסים נאמר „איפוא״, בוו ואלף, וכנראה אין זו טעות דפוס, אעפ״י כן ראיתי צורך לתקן, כי יש להבחין בין איפה — איה, ובין אפוא — אם כן. ע״ע אפוא ובהערה שם.

כמה: **כמה יין חי שתתה אמו—לשון גוזמא** (נדה כד:).

כונת הפירוש שאין כמה מציינת כאן כמות, לא בשאלה ולא בחיוב, כי אם הפלגה והתפעלות, כנהוג בלשון הדבור בימינו: כמה הוא גבור! כמה כסף יש לו! בארמית שבמקרא כבר מצוי שמוש זה: „אתוהי כמה רברבין״ (דניאל ג לג). ואולי מעין זה גם בתהלים: „כמה ימרוהו במדבר״.

כמה — קל: **לשון תאוה** (תהלים סג ב).

כמהין: **כמהין ופטריות מיני אוכל הם, וקיים להו לרבנן דלא זייני (שאינם זנים, — קדושין לד.).**

כמו: **אספרה כמו — לספר את הכל כמו שהוא** (תהלים עג טו). **ומצניעין כמוהו — כמות זה, כלומר שיש בו שיעור הראוי להצניעו** (שבת עה:). **כלה כמות שהיא — לפי יופיה וחשיבותה מקלסין אותה** (כתובות יז.).

כמוס: **גנוז ושמור** (דברים לב לד).

כמוש: **שם אלהי מואב** (במדבר כא כט).

כמך: **כותח** (פסחים קיא: כתובות ס: גיטין סט: חולין קיב. נדה נא:), **כותח, ויש בו נסיובי דחלבא** (פס׳ עו.).

בכל המקומות כמכא, בארמית. הצורה העברית — כמך — רק בנדה נא:

כמן — קל: **ארב (— בארמית, בראשית מט יז). — הפעיל: החביא** (סנהדרין כט.), **מעמיד לו מארבים אחורי הגדר לשמוע דבריו** (סז.).

כמר — קל: **מחמם, מטמין בעפר חם** (ב״מ פט:). **— נפעל: נכמרו רחמיו — נתחממו. ובלשון משנה על הכומר של זיתים...** (בראשית מג ל), **נכמרו נחומי — נתחממו** (הושע יא ח), **עורנו כתנור נכמרו — נתחממו** (איכה ה י), **נתחממו ונקמטו קמטים קמטים. כן דרך כל עור כשמחממין אותו נקמט ונכווץ** (בראשית מג ל — איכה ה).

מכמר (ארמ׳) — **הוחמם** (ב״מ עד.).

כמתא: **כובע** (ערובין פד: גטין לט:).

כן (א): **א) אמת** (משלי יא יט, טו ז). **כן דברת — יפה דברת ובזמנו דברת** (שמות י כט), **כן בנות צלפחד דוברות — כתרגומו יאות. יפה תבעו** (במדבר כז ז). **כנים אנחנו — אמתיים** (בראשית מב יא). **לא כן — לא כדין** (ירמיה ח ו, כג י), **לא באמת ולא במשפט** (מו ל). **ב) עד כן — עד עתה** (נחמיה ב טז). **ובכן — אז** (קהלת ח י). **כן עשו — כך וכך עשו** (שם). **ג) כן תרגם — הכן היטב** (ישעיה לג כג).

ובכן דקהלת תרגומו בקושטא, ועקרי ההוראות של כן יובאו בכרך ג, בחלק דקדוקי רש״י ודיוקיו. כאן לא הובא פירוש ובכן אלא משום ההקבלה המענינת שבדבור: רבנו פירש ובכן — אז, ובעברית שבדבור נהוג אז במקום ובכן: „אז מה לעשות?״ המדקדקים פוסלים שמוש זה, אך כבר יש כיוצא בו במקרא, ואכמ״ל.

כן (ב): בסיס ומושב (בראשית מ יג), בסיס מושב מתוקן לכיור (שמות ל יח), בסיס להושיב הכיור עליו (מ״א ז כט), בסיס (דניאל יא כ, יומא לז:), בסיס לישב עליו (חולין כה.), מקום („בכנייהו — על כנם במקומם, במחובר״, ברכות נז.).

כנדא: א) שם אילן (פסחים קיא:). ב) כנדי — קדרות (פסחים ל.).

כנדוקא: מוכר כדים, שמעתי (חולין מט:).

כנה: כנה שבבני מעים — תולעים (ב״מ קז:).

כנה — פעל: לא אכנה — לא אשנה דברי להחליפו לכבודו... כנוי הוא שמשנה את הדבור בשביל כבודו (איוב לב יא). דנין את העדים בכנוי — מכנין בדבריהם הקללה כלפי אחרים. כל מי שמהפך דבריו ומדבר כאדם זה שמדבר ומקלל ותולה באחר קרי ליה כנוי בלשון חכמים, ויש לו חבר גם בלשון המקרא... (סנהד׳ נו.), המכנה בעריות — בגמרא מפרש שדורש פרשת עריות בכנוי ואומר לא ערוה ממש דבר הכתוב אלא כינה הכתוב בלשונו וקרא אותה ערוה המגלה קלון אביו וקלון אמו ברבים (מגלה כה.).

בגמרא נאמר „המכנה בעריות — קלון אביו וקלון אמו״. ותמוה בעיני פירוש הרמב״ם למשנה שבמגילה, שאינו הולם את דברי חז״ל.

כנוי: כנוי הוא לשון היפוך שמהפך דבורו לשבח או לגנאי והרבה יש בלשון חכמים בספרי... (מגלה כה. עיין בערך הקודם).

כנונא: כלי נחשת שמביאין בו האור לפני שרים להתחמם (שבת מז.), כלי שמשימים בו הגחלים (ביצה כא:).

כנושאה: כנושאי — מכבדי הבית (חולין ס.).

כניסה: א) לקה בכניסתו — בשקיעתו (סוכה כט.). ב) יום הכניסה — יום שני או חמישי בשבת שהכפרים מתכנסים לעיירות למשפט (מגלה ב.).

כנם: רחישה (שמות ח ב ויג).

מן הבלעז שהובא יש להסיק שהכונה לשם קבוצי של כנה.

כנס — קל: כונס כנד — לשון אוסף וצובר (שמות טו ח — תהלים לג. בתהלים לא פירש). ניקב ככונס משקה — שאם מושיבו על המים נכנס בתוכו, דהיינו נקב רחב קצת (שבת צו:).

— נפעל: ימים הנכנסים — העתידים לבוא (שבת כא:).

— פועל: מכונס—נאסף במקום אחד (חול׳ קיז:), נאסף יחד יפה (קכא.).

כנסיה: קבוץ (אבות ד יא).

כנסת: בתי כנסיות — אסיפות, מקום שמתכנסים שם להתיעץ ולהוועד (ב״מ כד. בדפוסים בטעות „אסיפת מקום״). ראש הכנסת — על פיו נחתכין צרכי הכנסת, מי מפטיר מי פורס על שמע מי עובר לפני התיבה (יומא סח:), על פיו נחתכין דברי הכנסת, מי יפטיר בנביא מי יפרוס על שמע מי ירד לפני התיבה (סוטה מ:). חזן הכנסת — שמש (יומא סח:).

כנעה: סחורה, כמו כנען בידו מאזני מרמה. ומנחם פירש לשון הכנעה ושפלות (ירמיה י יז).

כנען, כנעני: תגר (בראשית לח ב, ישעיה כג ח, משלי לא כד, איוב מ ל), סוחר (מכללא אתמר, — הושע יב ח). מעשה כנען — זמה (סנהד׳ פב:). שפת כנען — שפת ישראל היושבים בארץ כנען (מנחות קט:—ישעיה יט), כישראל שבארץ כנען (ישע׳ יט יח).

כנעני דבראשית פירשו חז״ל תגרא. וכן תרגם אונקלוס.

כנף: א) מושב גבוה, לשון גובה ככנף עוף הפורח (דניאל ט כז: „כנף שקוצים״). ב) כנף אחד — עוף אחד של אותו מין, כעין צפור כל כנף (תענ׳ כב.). כנף רננים — כן שם עוף גדול רננים, ובלשון משנה קרוי בר יוכני (איוב לט יג), בר יוכני (מנחות סו:). ג) כנפים — נוצה תלושה (חולין קמ: ע״ע נוצה). כנפי יונה — נוצה (שבת מט. ע״ע נוצה). ד) כנפי ריאה — אוני ריאה (חולין מה.). ה) כנפיו — כנפי כסותו (שבת קז.). מקבלין לכנפים — שיטול ידיו קודם אכילה (בכורות ל:).

כנף — קל (ארמ׳): צבר (שבת עג:).

— נפעל: התכסה בכנף בגדיו (ישעיה ל כ, סוטה מט).

כנשתא: ריש כנישתא — מפטיר כנסיות, המכניס ומוציא ומיישב תלמידים ותינוקות (שבת כט:).

כנת (אר׳): חברה וסיעה (עזרא ד ז), סיעה (ד ט, ה ג).

כנתא: א) סל (כתובות קה:). ב) חֲלֵב טהור (חולין מח: בכורות ל.).

כמעט בכל מקום לועז כנתא אנטריי״ל, כלומר קרבים.

כס: כסא (סוף פרשת בשלח).

כסא: א) לשון מלוכה (בראשית מא מ), מלכות (ישעיה מז א). ב) מצור („ושמתי כסאי בעילם״, ירמיה מט לח).

כסא של כובס — מאספים עליו את הבגדים, והוא דף ארוכה ומנוקבת נקבים הרבה ומניח המוגמר תחתיה והכלים מתגמרין דרך הנקבים (שבת פח:).

כסא של קיטע — יש קיטע שיבשו וכווצו גידי שוקיו, ואפילו על ארכובותיו אינו יכול לילך, ועושין כמין כסא נמוך ויושב עליו, וכשהוא מהלך נסמך על ידיו בספסלים קטנים ועוקר גופו מן הארץ ונדחף לפניו, וחוזר ונח על אחוריו, והכסא קשור לו מאחריו (שבת סו.).

כסא גלין — ע"ע גללניתא. ע"ע שרפרף.

כסא (ארמ'): כוס (קדושין פא:). סחופי כסא — כוס שיש בו הבל, כגון שעירו ממנו מים חמין, וכופהו על הטיבור למי שחש במעיו, ואוחז הכוס את הבשר ומושך אליו את המעיים ומושיבן במקומן (שבת סו:).

כסבר: אליינדר"א (סוכה לט: כתו' סא. „כוסברתא". ע"ע גד).

כסה: יום מועד קבוע (תהלים פא ד), זמן המועד הקבוע (משלי ז כ).

כסה — קל: כסוי חטאה — שלא נתגלה עוהנו (יומא פו: — תהלים לב).

— פעל: מעלים (בראשית יח יז). וכסינו את דמו — ונעלים את מיתתו (בראשית לז כו). ולא תכסה עליו — אינך רשאי לשתוק (דברים יג ט).

— פועל: נכסה (משלי כד לא).

כסוי: כסוי קדירה — דבר מועט (פסחים צד).

כסות: טלית (לפי חז"ל, שמ' כב כו), כסוי (איוב כד ז).

כסח — קל: כסוחים — קצוצים, כמו לא תזמור לא תכסח (ישעיה לג ב, וכן תהלים פ יז, סנהד' כו.).

— פעל: חותך העשבים הרעים מן הטובים, ולאו היינו ניכוש, שמעקר העיקרים מן הקרקע, דלזה אין עוקרין, אלא חותכין למעלה (מו"ק ג.).

כסיל: א) כסילות („וכסיל אדם יבלענו", משלי כא כ). ב) רשע („הכסיל חובק את ידיו", קהלת ד ה). ג) מזל (ישעיה יג י. ע"ע כימה).

כסיתא: מין עץ העולה בקרקע הים ושמו קוראל"ו (ר"ה כג.). כיסתא — מספוא. ל"א כסיתא גרסינן עצי אלמוגים שקורין קורא"ל (כתובות צח.).

לשון חז"ל בר״ה: אלמוגין כסיתא.

כסכס — פעל: שפשף (שבת קמ. קמא.), משפשף צדו זה על צדו זה כדרך המכבסין בגדים, אוחז הבגד בשתי ידיו ומשפשף (זבחים צד:), לשפשף בין שתי ידיו כדרך כבוס בגדים, שכופף צדו עם צדו ומשפשף ומוליך ומביא (נדה סב.).

לכסכוסי (ארמ') — גיהוץ (מו"ק י:).

כסכסים: רצועות התלויות בכילה (שבת קלט:).

גירסת הערוך — בכסכיו, בכסכיה.

כסל: א) שטות (תהלים מט יד). ב) תוחלת („באלהים כסלם", תהלים עח ז), מחשבת מבטח (איוב ח יד). כסלי מלאו נקלה — במחשבתי אני קל בעיני עצמי (תהלים לח ח). ה' יהיה בכסלך — במבטחך. ד"א בדברים שאתה כסיל בהם. כך מצאתי בירושלמי (משלי ג כו). שמתי זהב כסלי — תקותי ומחשבתי. ע"י שכליות על הכסלים הן והכליות יועצות נקראת המחשבה כסל (איוב לא כד). ג) כסלים — חלב שתחת המתנים (ויקרא ג ד), חלצים (איוב טו כז).

כסל — קל: לשון שטות (ירמיה י ח). לכסלה — לשטות, לחטוא (תהלים פה ט).

כסלא: כי כסלא לאוגיא — כשורת חפירה המקפת האוגיא, שעושין תחת הגפנים, כמו ששנינו אין עושין אוגיות לגפנים לאסוף שם מים להשקות הגפן. כסלא הוא תלם של מענה המקפת סביב סביב את תל האוגיא והגפן נטוע בתל (ברכות ו.).

כסלה: כסילות (איוב ד ו).

כסם — קל: כסום יכסמו — ככוסמת הזו, שסדורין בשבולת... ויתכן לפרשו לשון מדת דבר השוה, לא גזיזת ראש ולא גידול שער, אלא במדה שוה (יחזקאל מד כ).

כסס — קל: א) תכוסו — תתמנון (לפי ת"א. שמות יב ד). ב) כל אכילה שלא כדרכה נקרא כוסס (מגלה ז: חולין טו.), כל דבר שאדם אוכל שלא כדרכו מקרי כסיסה (ברכות לו:), כל דבר שהוא אוכלו שלא כדרך אכילתו קרי ליה כוסס (יומא פא.), כל דבר הנאכל חי קרי אכילתו כוסס (ביצה כו:). ג) כוס לי טלה זה — שחט (פסח' סא.), כוס כוס — שחוט שחוט (חולין קז.).

אמנם, רוב המלונים מביאים כוס־כוס בשרש נכס, שענינו בארמית שחט, אבל הואיל ורבותינו הביאוהו בפסחים כדוגמה למלת תכוסו שבמקרא, מצאתי לטוב להביאו בערך כסס. השוה: מוך — נמך, מול — נמל, קבב — נקב.

כסף: דינר כסף או כל מטבע של כסף (ב"מ מד.). שתי כסף — שתי מעות (כתובות קה.), שתי מעות כסף, דהא שתי לשון נקבה הוא, והן שליש הדינר (שבועות לח: וכן בחגיגה ב. בקצור קצת). ארבעה כסף — מעות כסף שהם שש בדינר (ב"מ מט:). כל כסף האמור בתורה כסף צורי — אם פירש שקלים הוי שקל צורי, ואם סתם הוי מטבע הפחותה שבצורי (קדושין יא.), היכא דכתיב שקל הוי סלע צורי, והיכא דלא כתיב שקל אלא כסף הוי דינר צורי (בכורות נ:).

הראיה שהביא „דהא שתי לשון נקבה" אינה ראיה נצחת, שהרי בבבא מציעא נאמר במשנה „ארבעה כסף", לשון זכר.

ושל דבריהם כסף מדינה — שמיני שבכסף צורי, אם סלע הוא שמיני שבסלע צורי, ואם דינר הוא שמיני שבדינר צורי, הילכך פרוטה לא מצית למימר לפי שהיא של נחושת, ובצורי מטבע של נחושת ליכא (קדושין יא.), כל מקום ששנינו שום כסף מדינה, בין סלע בין שקל, הוי שמינית לצורי (ב"ק לו:), שמינית של כסף צורי (בכורות נ:).

כַּסָּף: כספין — צורפי כסף (סוכה נא:).

כסף — קל: חמד (תהלים יז יב, איוב יד טו).

— נפעל: חמד (בראשית לא ל, צפניה ב א). נכספה — נחמדה (תהלים פד ג).

אף זה ענינו חמדה, ולא כתב נחמדה אלא בהשפעת נכספה.

— הפעיל: השחיר (שבת לד:), נתקלקל (קדוש' כ. ערכין ל.).

כֻּסְפָּא: פסולת (שבת נ: תענית כד: „כוספא דתמרי", „כוספא דיסמין").

בתענית כד: פירש כוספא דתמרי — כלי מלא תמרים, או פסולת של התמרים, אבל בע"י הובא פירוש שני בלבד, והוא עיקר.

כֻּסְפָּן: פסולת של תמרים שעשו מהן שכר וחולטין אותן (ע"ז לח:).

כספתא: ארגז שמניחין בו כסף (ב"ק סב.), ארגז שנותן בו המעות כשמקבלם תמיד מן הלוקחים (חולין קלג:).

כסת: מתפרות כסתות — כמין כסתות קטנות היו תופרות ותולות לנשאלים אליהן על אצילי ידיהם וקוסמות להם באותן כסתות קסם שקרים. למי שהן חפצות אומרות קסם טוב ולמי שרוצות אומרות קסם רע... (יחזקאל יג יח).

כעוס: נחש כעוסה (שבת סב:).

כעך: כעבין — כגלוסקאות נאות (ברכות לח.); כעכין — קויילי"ש בלעז, ארוכין וקצרין (=וצרין, פסחים מח:).

גירסת הערוך גם בברכות כעכין, בכף, וכן היחיד בעברית החדשה: כעך.

כַּף: א) כף הירך — קולית הירך התקוע בקלבוסית קרוי כף על שם שהבשר שעליה כמין כף של קדירה (בראשית לב כו), פולפ"א הנכרכת סביבות עצם הקולית העליונה סביב סביב בעגול (חול' פט:), בשר עגול הסובב את הקולית (צא.), בשר הסובב את הקולית ודבוק לעצם והגיד הארוך שוכב מקצתו על גבי אותו בשר (צו.). כל בשר גבוה ועגול קרוי כף, כדאמרינן בנדה עד שתתמעך הכף (צב:). משתתמעך הכף — מלמטה הוא על בית הרחם, כמין תפוח גבוה (נדה מז), גובה שעל האבר למטה מן הכרס (נב: כאן אמור הדבר בזכר).

כף הסנדל — שול"א בלעז שתחת פרסת הרגל (שבת קיב.).

כף של יד — עצם רחב של הכתף (חולין נד. קלד:).

ב) כפותיו — בזיכים שנותנין בהן לבונה (שמות כה כט).

ג) כפים — עננים (איוב לו לב, איכה ג מא).

ד) ותשת עלי כפכה — אכפך ורדוייך (תהלים קלט ה), כפך מעלי הרחק — כפייתך. ויש פוחרים ידך, וקשה לי לאומרו כי לא מצינו כף לרעה, כי אם להגן, כמו ושכותי כפי (איוב יג כא).

כֵּף: סלע (ירמ' ד כט, איוב ל ו, הוריות יב. כרית' ו.).

כיפים — אולמים (סוטה לד. זבחים נח.).

הובא גם בלעז שענינו מקומר, וע"ע כפא

כֵּפָא (ארמ'): א) כיפי — סלעים ארוכים, הבאים אל תוך הנהר והמים מכסין עליהן (ב"ב כד.), אלמוגים. ל"א סלעים (כתובות קיב:). ב) נזמים (כתובית פא: ב"מ נא.), מרגליות. ל"א נזמים, וכן עיקר (ערו' צו:).

כיפא דארבא — אולמות שעושין בספינה, שנועצין כעין מעגלין שקורין צרק"ל, ראשו אחד בדופן זה של ספינה וראשו שני בדופן זה, והוא כפוף כמו אולם ועומד כמו כיפה (ערובין קב.).

כיפי דנורא — אבנים של אור (מו"ק כה:).

מכיפיה מתבריך — משפתו וממקורו ומסלעו, סלע מתרגמינן כיפא, ולא ממי גשמים (שבת סה:), שנובע מגדותיו ולא ממי גשמים (נדרים מ.). על כיף ימא — על שפת הים (נדרים נ.).

כִּפָּה: א) כל ענפי אילן דומין לכיפה (איוב טו לב), כמין כפות תמרים („בין הכיפין", פסח' נב:), נופות התחתונים (נו:). ב) שער העשוי ככיפה (ערובין יא:). ג) חדר (סנהד' פ. בכורות טו:). ד) צעיף (מגלה כז: כתובות סד: ב"ק קיט. סנהד' מח.).

כפה של צמר — כובע שתחת השבכה, דמקרי נמי כבול, ומתקשטת בו (שבת נז:), כעין כובע של צמר, ונותנות הנשים [אותו] תחת צעיף קשוריהן (גטין כ.), כובע של צמר לבן, שקורין פולטר"א (כלו' לבה, סוטה מט:), כובע קטן, פלטר"יי (חולין קלח.).

כיפת הירדן — עשב הגדל על שפת הירדן (כרית' ו.).

מטיל מים ואינו עושה כיפה — קלוח ארוך למרחוק (יבמות פ:). כיפין — אמצעיתו של גל שעומד באויר כמין כיפה (חגיגה יט.), כיפי הגל היינו אמצעית שהוא עשוי ככיפה (חולין לא:). מלכו בכיפה — תחת כל כיפת הרקיע (מגלה יא.).

כְּפָה: אונפל"ש, אבעבועות, כך לשון ר' יצחק בר מנחם נ"ע. ולשון רבותי לכיפה למי שכופהו שד (שבת סז.).

ראיתי לטוב לנקד שם זה ע"מ גאה, כהה, לאחר שרבנו רומז על שרש כפה, ומה גם שהכפה הדגושה עמוסה הוראות למכביר.

כפה — קל: כמי שכפאו שד — שבא עליה בכח ודומה כמי ששד כפאו. וי"א שמתכסה כולו כאדם שמפחד מן השד (נזיר כ:). כפוי טובה — אינו מכיר להחזיק טובה לבעליה (ע"ז ה.).

כפור: א) בלשון המקרא נקראים המזרקים של קדש כפורי זהב על שם שהכהן מקנח ידיו בהן בשפת המזרק... ולשון ארמי הוא והרבה בתלמוד וכפר ידיה... (— בראשית לב כא), מזרק, ונקרא כפור מלשון קנוח, כמו דכפר ידיה בגלימא דחבריה, על שם שהמקבל דם במזרק היה מקנח ניצוצות הדם שנתזו על ידו בשפת המזרק (עזרא א י), מזרק (ח כז, יומא נה:). כלי שרת לקנח בכלים הדם מהם... וכל כפרה לשון קנוח וחטוי הוא (דה"א כח יז. גם כאן מובאת הדוגמה הארמית), כפורי זהב קרי למזרקים בספר עזרא על שם קינוח (זבחים כה. מובאות כאן שתי דוגמאות מארמית), מזרקין, ועל שם שמקנח בו אצבעו קרי להן כפורי (צג: מנחות ז: חולין ח: גם כאן מובאת הדוגמה הארמית וכפר ידיה דנירון קיסר).

הראב"ע, בפרושו לשמות כה כט, סבור שכפורי הזהב בדה"י אינם אלא שבוש במקום כפות זהב. דברי רבנו בענין כופר וקנוח מיוסדים בעיקר על האמור בתלמוד: במאי מקנחי? בשפת מזרק, כדכתיב כפורי זהב. ואשר לגירסה וכפר ידיה, שרבינו מביאה תדיר, כבר העיר ברלינר שבנו"ג ומשי ידיה, אבל הוא עצמו מציין שיש בתלמוד ובעי לכפורי ידיה.

ב) דק ככפור — מוגלד כקרח על הארץ. שטוח, קלוש ומחובר כגליד (שמות טז יד).

כפיא: דג ששמו כן (פסחים לט.).

כפיס: א) שיפה, לשון קיסם, שפאים בלשון חכמים (חבקוק ב יא). חתיכת עץ (חגיגה טז.). ב) חצי לבינה ורגילים לתתה בין שני נדבכי העצים (תענית יא.).

כפיפה: סל (שבת קלט:), קופה (יבמות קיב: כתובות פו:). כפיפה מצרית — סל נצרים של ערבה (ב"ב כב. ע"ע מצרי), סל של נצרי דקל, זרדים שגדילין סביב הדקל (סוטה יד.), סל העשוי מצורי דקל (שבת עח: קלט:), קופה מצרית מצורי דקל (מנחות סט.).

כפיר: א) הארי גדול, והשחל בינוני והכפיר קטן (איוב ד י), כל כפיר שבמקרא ארי בחור וגבור (יחזקאל יט ה). ב) כפירים — סוחרים חריפין הרגילים לצאת ולשוט ככפירים בכל המדינות ויודעין איזה מקום העושר (יחזקאל לח יג), שרים (זכריה יא ג).

כפישה: כלי של בלאי חמתות (גיטין סב.), מין נוד של עור (חולין קז.).

כפל — אתפעל: איכפל תנא לאשמעינן — טרח התנא בכל זאת (שבת ה.), הוצרך תנא לטרוח ולהשמיע... (קדושין כו:), טרחו ועמלו ונתקבצו לכך (ב"ק צד.), נתעסק התנא וטרח להורות לנו הלכה בדבר שאינו מצוי (ב"מ מו.), טרח (מנחות יב.).

כפלא: כפלי — הכסלים, שחלב הכליות דבוק שם (חולין ח:).

כפן: רעב (שבת לג. תענית יט: „כפנא").

כפן באיוב לא פירש, ועיין בערך הבא.

כפן — קל: כפנה שרשיה — לשון רעבון כמו לשוד ולכפן. רעבו ונתאוו שרשי הגפן (יחזקאל יז ז).

פירוש שני, שכפנה הוא כמו כנפה בהפוך אותיות, תוספת הוא ולקוח מהרד"ק.

כפניות: תמרים רעות שלא בישלו כל צרכן (ערובין כח.), מין תמרים רעים (ברכות נז:), תמרים קטנים שלא בישלו (פסחים נב:).

כפף — קל: כופפין את הקומה — כלומר מתישין כחו (פסחים מב.). כפוף — עניו (שבת קד.). לולב כפוף — ראשו כפוף כאגמון, דומה לאיש גבן וכזקן שראשיהן שחין וכפופין למטה (סוכה לא:).

כֹּפֶר: א) זפת (בראשית ו יד, שבת סז. עד: ב"מ כג: מ. נדרים נא. ערכין יט.), ב) מין בושם (שה"ש ד יג, נדה ח.), בושם ששמו כופר ועשוי כעין אשכלות („אשכול הכפר", שה"ש א יד). ג) ממון (במדבר לה לא, איוב לו יח). לא תקחו כפר — לא יפטר בממון (במדבר לה לא).

כֻּפְרָא: א) עץ כעין חרותא אלא עדיין בן שנה או שתי שנים ולא נתעבה עצו (סוכה לב.). תמרים קטנים קודם בשולם (ברכות לו:), תמרים בקטנותן (כתו' ס:). ב) משחא דכופרא — פסולת של זפת והוא עטרן (גטין סט:).

כפר — קל: כפרו בתורה — האומרים אין תורה מן השמים (ר"ה יז.).

— פעל: סלח (יחזקאל טז סג), פייס (משלי טז יד), קנח (יחזקאל מג כ — איוב א: חולין ח: גטין נו. „לכפורי", אר'). וכפר — לשון רצוי ופיוס (דברים לב מג). אכפרה פניו — אבטל רוגזו (בראשית לב כא), אכפרה בעד חטאתכם — אשים כופר וקנוח וסתימה לנגד חטאתכם, להבדיל ביניכם ובין החטא (שמות לב ל. ע"ע כפרה). וכפר בעדו — מתודה עליו עוונותיו (לשון חז"ל. ויקרא טז ו).

— פועל: וכופר בריתכם — יתבטל (ע"ע כפרה. ישעיה כח יח).

— הפעיל: אל תכפירני — אל תכפור במה שלימדתני (פסחים סט.), אל תכחד דבריך ראשונים וזכור מה שלימדתני (ע"ז מו:).

ר"ח פירש אל תחשדני בכופר על מה שלימדתני, והערוך הביא פירוש זה וגם כפירוש רש"י. יש אומרים שענינו אל נא תאמר כי מיתתי תהא כפרה על עוונותי.

כפרה: נראה בעיני שכל כפרה שאצל עוון וחטא ואצל פנים כולן לשון קנוח והעברה הן (בראשית לב כא), כל כפרה לשון קנוח וסלוק דבר (ישעיה כח יח, וכן מז יא), כל כפרה לשון קנוח והטוי הוא (דה"א כח יז. ע"ע כפור). הריהו כפרתכם — מיתתו תכפר עליכם (יומא כג.), הריני כפרת משכבו — עלי יבוא כל הרע הראוי לבוא על נפשו (קדושין לא:), הריני כפרת רבי חיא ובניו — יסורין הבאין עלי לכפרתו של רבי היא ובניו יהיו. ולשון כבוד הוא זה, כשהוא מזכיר אביו או רבו לאחר מיתתו צריך לומר כן (סוכה כ.).

כפרת: כסוי על הארון, שהיה פתוח מלמעלה ומניחו עליו כמין דף (שמות כה יז).

כפש — קל: מדה כפושה — מדה כפויה (יבמ' קז:).

— הפעיל: הכפישני באפר — כפה אותי באפר ככלי הכפוי על פיו... (איכה ג טז).

כפשנא: כופשני — תורין בלשון ארמי (חולין סב:), לשון של תורים (שם).

כַּפֶּת: מטו"ן, שם דבר הוא ובסדר טהרות טובא איכא... (פסחים מה:).

ע"ע כפתא. מטו"ן ענינו, כנראה, מחצלת. דייק להדגיש כי שם דבר הוא, לבל יטעה הלומד לחשוב שהוא בינוני פועל מן כפת.

כֻּפְתָּא: א) מכתשת. ל״א מדה לחטין. ולי נראה כמין גולם עץ עשוי לישיבה, כמו כופת שאור שיחדה לישיבה דתניא בפסחים (שבת עז:). ב) רעי (סנהד׳ צח: קי.).

בשבת דרשו חז״ל נוטריקין: כופתא — כוף תיב, ופירש: כפוף אותו ושב עליו. ומכאן — הפירוש שבסנהדרין.

כפת — קל: קשר (קדושין ע. חולין טז.). כפות — לשון אסירה (סוכה לא.). הודו כפות — כרבלתו עבה, ודומה כמי שכפולה לתוך הראש וכפותה שם (חולין סג.).

— פעל: אסר (דניאל ג כ), קשר (ג כג).

כפתר: כפתוריה — כמין תפוחים עגולים סביב, בולטים סביבות הקנה האמצעי כדרך שעושין למנורות שלפני השרים וקורין להם פומיל״ש בלעז (שמות כה לא).

כר: א) כר הגמל — לשון כרים וכסתות... והיא מרדעת העשויה כמין כר (בראשית לא לד). ב) כבש. ל״א מישור נרחב (ישעיה ל כג, תהלים לז כ), כבש (דברים לב יד, ישעיה סו כ — טז א, ירמיה נא מ, יחזקאל כז כא, עמוס ו ד). ג) מנחה (נדה לא: — ישעיה טז). ד) כרים — שרים ממונים על הצבא, זה שומר לרוח זה וזה לרוח זה (יחזקאל ד ב), שלטונים ממונים, ראשי גייסות (כא כז).

כרי: שרי המאות לגבורים. ולשון כרי, שלא אמר לכרים, שם דבר של קבוצת הגבורים (מ״ב יא ד).

לדעת הרד״ק אין כרי אלא כרים, והושמטה המם, וכמוהו הרודד עמי תחתי.

כֹּר: שלשים סאה (שבת לה. קכז. ערובין יד: פג: ב״ק נח:). כור זרע — מקום שיכולין לזרוע בו כור (ערכין כה.), כור תבואה — קרקע שקוצרין הימנו כור תבואה (שם).

מקרא מלא הוא ביחזקאל: מעשר הבת מן הכר, עשרת הבתים חמר. מכאן שהכר ביבש כחמר בלח. ע״ע חמר.

כרב — קל (ארמית): חרש (שבת לג: עג: סנהד׳ כו. ב״מ קה. קז. ע״ע כברה).

כרבא: חרישה (ב״ק צו: חולין סג.), זרע כרוב. ל״א חרישה (יבמ׳ סג.). בי כרבא — שדה ניר (יומא מג:).

כרבלתא: מין מלבוש מלכות (דניאל ג כא), שם לבוש חשוב (ברכות כ.).

כרגא: מס של מלך (סוכה מה.), מכס הגולגולות (מגלה יג.). כסף גולגולת (יומא עז., בדפו״י. ב״ק קיג:), כסף גולגולת שהיו כל היהודים כל אחד נותן כסף גולגולתו למלך (ב״מ עג:), כסף גולגולת למלך (קח:), מס גולגולת (ב״ב כא:).

כרה — קל: א) חפר (מכללא, שמות כא לג. גיטין סח. בארמית). כריתי לי — כפשוטו, כמו כי יכרה איש, ומדרשו עוד מתישב על הלשון, כמו אשר קניתי... (בראשית נ ה), קניתי (חולין צב.), תכרו — לשון מקח, וכן אשר כריתי לי (דברים ב ו), ואכרה — לשון סחורה, כמו אשר כריתי לי (הושע ג ב). אזנים כרית — עשיתם חלולות (תהלים מ ז). ב) כורה רעה — בלבו חורש הרע (משלי טז כז). ג) ויכרה להם כרה — לשון תקון סעודה (מ״ב ו כג).

ברוב הכתובים מסתייע רבנו בדברי חז״ל שאמרו כי בכרכי הים קורין למכירה כירה, ונפלאתי שבפרושו לבראשית ציין דברים אלה כמדרש המתישב עוד על הלשון, ואלו בשאר מקומות ציין זאת כפשט גמור, ובדין. ואשר לחז״ל שהביאו ממרחק לחמם, ולא הביאו ראיה מלשון הכתוב „מים תכרו מאתם בכסף״, יפה העיר פין ב„האוצר״: נראה שרמזו שהפעל כרה במובן קניה מקורו מלשון אחרת.

— אתפעל: אתכרית רוחי — לשון כי יכרה, ולשון ארמי ועברי שוין בו, כלומר נסחה מתוך עומק כרייתה (דניאל ז טו).

כרוב: כרובים דמות פרצוף תינוק להם (שמות כה יח), ציורים של בריות (כו לא), חיות הקודש (קדו׳ ע.).

חז״ל דרשו כרובים כאלו הכף נוספת: כרביא, שכן בבבל קורין לינוקא רביא (סוכה ה:); ומכאן פירושו בשמות.

כָּרוֹז: מכריז (יומא כ:), מי שהיה מכריז (זבח׳ כא:).

כרוכיא: תרגום של עגור, גרוא״ה בלעז (קדו׳ מד.).

עגור (ירמיה ח ז) תיב״ע כורכיא. גם בקדושין נוסחת הערוך כורכיא.

כרופייתא: מוכרי בשמים (מועד קטן יג:).

כרושתינא: עטלף שקורין טלפ״א (שבת עח.).

כרז — הפעיל: העביר קול (סוטה ג.).

כרזא: כרזי — חגבים (חולין סב:).

לפי התוספות — עופות קטנים מאד.

כריכה: כריכות — עומרים קטנים, כמו מאלמים אלומים ומתרגמינן בירושלמי מכרכן כריכן (ב״מ כא.), אלומים קשורים (מנחות עא.). כריכא דקני — חבילה של קנים (בכורות ח:).

בערובין צה, בראש פרק המוצא תפילין, נאמר בפירש״י צבתים — קשרים קשרים, הרבה תפילין בכל קשר, ובגמרא מפרש מאי צבתים ומאי כריכות, עכ״ל. אך מהאמור בגמרא דף צז („צבתים זווי זווי, כריכות דכריכן טובא״) ומפירש״י שם („זווי זווי — של ראש ושל יד קשורים יחד וכן הרבה קשרי זוג בצבת אחת; דכריכן טובא — כי הדדי ואין שנים שנים קשורים״) נראה שפירושו במשנה אמור בכריכות ולא בצבתים. והעקר הוא צבת — קשרי זוג, כריכה — כולם ביחד. ואשר לת״י שהובא בפרושו בב״מ — לא כן הנוסחה שלפנינו: מפרכין פירוכין.

כרישא: קפלוט (שבת עט. פ: כריתות טו:). כרישין — כרתי (ברכות מד. יומא פג: ב״ב יח.), כרתי, כרישין של גנה (פסח׳ לט. להבדיל מן כרישי שדה).

בקצת מקומות הוסיף פוריל״ש בלעז, והוא אמור גם בחציר (במדבר יא ה).

כרישין: כרתי (יומא פג: בבא בתרא יח.).

כריתה: הבדלה (גטין י:).

כריתות: הבדלה (ערובין טו:), הבדלה, שיהיו מובדלים זה מזה (ב״מ ז. במקרא לא פירש).

כרך: כל כרך אינו אלא מקום שווקים שנכנסים שם מכל צד וגדול הוא יותר מעיר גדולה (מגלה ג:), כרך גדול מעיר והוא מקום שווקים ומכל סביביו באים שם לסחורה וכל דבר מצוי בו (כתובות קי.), מקום השווקים שהכל נמשכים שם לגור שם, והבתים אין מצויין לשכור (ב״מ קא:). כרכים, מקום שווקים הן לישוב גדול ורגל רוכלין וסוחרין מצויה שם, לפיכך גזל ועריות נוהג בהן (ערובין כא:).

כרך: חוט של כרך — חוט שכירך סביב ועושה ממנו הגדיל (מנחות לט.).

כרך — קל: קשר („וכורכן במשיחה", ר״ה כב:), חבק („כרכה", יומא לח.). כורכין את שמע — שהיו מדבקין כל הקריאה כמות שהיא (פסחים נו.). קרנים כרוכות — עגולות... קליפה על קליפה (חולין נט:). כרוכין — דבוקין זה בזה, ולא דבוקין ממש (נדה כו.). כרוך אחריו — דבוק תמיד לילך אחריו (חולין עה:). כרוך אחריה — נדבק אצלה (קדושין עט:), דבוק אחריה (בכורות כד.). כרוך עליה — דבוק ולהוט אחריה (גטין נו:).

כריכן — בלשון ארמית כריך עגול (במדבר יג כח). כריכא — עגול (ב״ק נ: בכורות מ:) דכריך זיקא — הרוח נכנסת, נכרכת ומתגלגלת (שבת קכט.). כרוך ותני — כפול את דבריו ושנה בה שתי מחלוקות (ר״ה יד:), שני הדברים בכרך אחד, בתורה אחת (שבת לד:).

כרכב: סובב, חריץ מסביב, כל דבר המקיף סביב בעגול קרוי כרכב... (שמות כז ה), לשון היקף חריץ עגול (זבחים סב.).

ענין הכרכוב שנוי במחלוקת חז״ל: י״א סובב וי״א כיור.

כרכב — פעל: עושה חריצין עגולין בקרשי דפני התיבות וספסלי העץ (— שמות כז ה), חוקק חקיקות גדולות וכרכוב, כדרך שעושים בכסוי תבות וספסלים (חולין כה.).

כרכד: עץ יש לאורגים וראשו חד (שבת פא.).

כרכר — פעל: רקד (שמואל ב ו יד).

כרכרות: שיר משחקים ומכרכרים... ומנחם פירש לשון כבש, כמו שלחו כר (ישעיה סו כ).

גם יונתן תרגם לשון כרכור. לפי הראב״ע והרד״ק — מיני גמלים מכרכרים. ובימינו נהוגות הכרכרות במובן מרכבות מרקדות.

כרכש — פעל (ארמ׳): כרכש ברישיה — הודה לדברי ונענע בראשו (נדה מב.).

כרכשא: חלחולת שהרעי יוצא בה (ברכות סב:).

כרכושתא: חולדה (מגלה יד: ב״מ פה. סנהד׳ קה.).

כרם: כרם יבנה — בית המדרש, על שם שהיו יושבים שורות שורות ככרם זה הנטוע שורות שורות (ברכות סג: וכן שבת לג:), שהיו יושבים שורות שורות כעין הכרם (שבת קלה: יבמות מב: עה. כתובות מט. זבחים נז.).

בפרושו לשבת לג וזבחים הוסיף: כך מפורש בירושלמי בברכות.

כרם — קל: מאסף (שבת כו: פח:).

כרמיל: תולעת שני (דה״ב ב ו).

כרמל: א) בעוד הכר מלא, שהתבואה לחה ומלאה בקשין שלה, ועל כן נקראין המלילות כרמל (ויקרא ב יד. כרמל כר מלא דרשת חז״ל היא), כשהיא לחה, בעוד שהזרע נפוח והכר של קש מלא הימנו (שבת קה). קליות שקורין גרנייל״ש (ויקרא כג יד), תבואה רכה ונמללת ביד (מנחות סד: דרשת חז״ל), רך לימלל (פד.), שנתמולל ביד ולא הובהב באור, ולשון כרמל רך ומלל, רך שנמלל (כריתות ד:). ב) יער גבוה (ישעיה י יח), מקום יער ושדות תבואה (טז י), ישוב לשדות וכרמים (כט יז), מקום מיושב (מיכה ז יד), מושב הטוב (נחום א ד), ראש ההרים (שה״ש ז ו), ארץ הנטועה כל טוב ככרמל (ירמיה ד כו). יער כרמלו — מליאת ארצו ויופי הדרה (מ״ב יט כג), טוב שבחו וכובד הזקו (ישעיה לז כד).

כרמלית: לשון יער וכרמל שאינו לא הלוך תמיד לרבים ולא תשמיש רשות היחיד (שבת ג:).

בירושלמי (שבת פרק א) נאמר: כרמלית, תני רב חייא כרמל רך מלא, אינו לא לח ולא יבש אלא בינוני, והכא אינה לא רשות הרבים ולא רשות היחיד אלא כרמלית. הרמב״ם בפירוש המשניות מבארו מלשון ארמלתא, אלמנה: „ומפני זה נקראת כרמלית לדמותו כאשה האלמנה שאינה בתולה ולא בעולת בעל".

כרס: כרסי כרי — בטני ושומן שבמעי הוא לי כר וכסת (גטין מז.).

כרסא: א) כסא (דניאל ז ט, יבמות קי. גטין לה.). ב) כורסיא — בימה של עץ (מגלה כו:), בימה (שם).

כרסם — פעל: כמו קרסם... לשון נתיקה (תהלים פ יד).

כרסם: חולי... והוא בא מן הראש דרך החוטם (גטין סט.), רירין הבאים מן החוטם (חולין קה:).

לפי זה הכונה למחלת הנזלת. גירסת הערוך — ברסם, בבית, ובגטין גם בנו״ג ברסם, ויש אומרים שהוא הנכון.

כרסתן: בעל כרס רחבה (חולין ס.).

כרע: כרעים — כמין שתי רגלים סמוך לצוארו, לבד ארבע רגליו, וכשרוצה לעוף ולקפוץ מן הארץ מתחזק באותן שתי כרעים ופורח (ויקרא יא כא), קרסולים (שם, חולין נט. סה.).

כרעא — רגל (שבת קמ. כתובות מט: עז: גטין סח: סט. קדוש' מט.). כרעיה דהא — רגל הפנימי של הא [או קוף] תלוי באויר ואינו דבוק לגגו (מנחות כט:).

כרע — הפעיל: א) הכריעהו — קפח את רגליו ויכרע ויפול (תהלים יז יב). ב) ולא מכריעו — אם חלוקין בדבר הלכה לא יאמר נראים דברי פלוני (קדושין לא:), המכריע אחרים באורחותיו — ראו ועשו כמוני ולכו בדרכי (סוטה כא:).

כרפס: א) מין בגד צבעוני (אסתר א ו). ב) כרפס של נהרות — קורין בלעז קרישו"ן, אבל של גנה חשוב הוא... (סוכה לט:).

כרצא: תולעים שבמעיים (גטין סט:).

כרקום: מצור (כתובות כז. גטין כח: ע"ז עא.), מצור ועושין שם שחוק וליצנות (ע"ז יח:).

בכל המקומות מציין רש"י כי מצור מתרגמינן כרקומין, וכן הוא בת"א דברים כ כ. בשאר מקומות תרגום מצור — ציירא.

כרת — קל: שכורתים את דבריהם — שאומרים דברים קצובים וגמורים, שלא יפחתו ולא יוסיפו (ברכות ד.).

— נפעל: ונכרתה הנפש — הולך ערירי ומת בלא זמנו (ע"ע כרת. בראשית יז יד).

— הפעיל: אל תכריתו — אל תגרמו להם שימותו (במדבר ד יח).

כרת: ימיו נכרתים והולך ערירי (שבת כה:), הולך ערירי בלא בנים, ואם יש לו מתים (כריתות ז.).

כרתי: כרישין (סוכה לד: גטין סט:).

כשה — קל: כשית — כמו כסית, לשון כי כסה פניו בחלבו, כאדם ששמן מבפנים וכסליו נכפלים מבחוץ (דברים לב טו).

כשורא: קורה (שבת סז. פסחים קי. תענית כה. מגלה כו: כתובות יז. גטין סז: ב"ב ו. סנהד' ז.), קורת העליה (ב"ב ז.).

כשותא: הומלו"ן, וגדל מתוך ההיזמי מריח הקרקע שההיזמי יונק ממנו (שבת קז:), הומלו"ן שגדל על ההגא (שבת קלט.), הומלו"ן (מו"ק יב: גטין סט. חולין מז:).

הומלו"ן הוא ברומית ומעין זה בצרפתית, ובגרמנית — הופפ"ן.

כשיל: כלי משחית של נגרים, קרדום (תהלים עד ו), קרדום ומפיל שפאין גסין (ב"ק קיט.), כעין חץ... (סוטה מד.).

כשל — קל: לשון כשלון נופל בתשות כח, כמו שנאמר כשל כח הסבל, וכן הכשיל כחי (איכה ה יג).

— נפעל: נכשל בהן — אומרן שתים ושלש פעמים בשבוש (שבת קכ.).

כשר: כשרי בתולים — עדים שיכשירו את בתך לבתולה גמורה (כתובות מו.).

נראה לפי זה שרבינו קרא כשרי, על משקל דייני, מלחי. וכן נקד יאסטרוב במלונו.

כשר — הפעיל: הכשרתי את נזקו — הכשרתי וזימנתי אותו היזק שלא שמרתיו יפה. כך מצאתי. לישנא אחרינא עלי להכשיר ולתקן את נזקו, כלומר אני חייב לשלם, ומפי מורי (ב"ק ט: הרמב"ם מצרף את שני הפירושים לאחד).

הוכשרו ליפסל — כל לשון הכשר לשון תקון, שמתקינו ומזמינו לכך (שבועות יא. ע"ע תקון).

כתב: א) קריאת שם האותיות. כך שמעתי, ולי נראה זו היא חקיקת צורתן (פסח' נד. עיין „מכתב"). קריאת שמע ככתבה — בלשון הקודש ולא בלשון אחר (מגלה יז.), ככתבה — באותיות שלה, כלשונו — הוא הדבור (אסתר ח ט). אפילו כתב אחד — אות אחת (מנחות כח. וכן בערובין צז: כתב — אותיות).

ב) דברים ככתבם — כמשמעם (סוטה מח:).

ג) כתבי הקדש — כגון תורה נביאים וכתובים (שבת קטו.), ספר תורה שהוא בכרך אחד, וכן נביאים וכתובים הכתובים בגליון כספר תורה (ב"ב ג.), כ"ד ספרים, והיו רגילין לכותבן בגליון כספר תורה שלנו (יא.).

תורה רובה בכתב — רוב התורה תלויה במדרש הכתוב, ללמדה בכלל ופרט וגזרה שוה ושאר מדות שהתורה נדרשת בהם (גטין ס:).

כתב המהלך תחת הצורה ותחת הדיוקנאות — כגון בני אדם המציירים בכותל חיות משונות או דיוקנות של בני אדם, של מעשים, כגון מלחמת דוד וגלית וכותבין תחתיה: זו צורת חיה פלונית וזו דיוקנית פלוני ופלונית (שבת קמט.).

כתב — קל: והמה בכתובים — במבוררים שבהם לסנהדרין (במדבר יא כו). דכתיב — האי דקתני דכתיב משום שמגילת תענית היתה נכתבת לבד לזכרון נסים (תענית יב.), מגילת תענית נכתבה בימי חכמים, אעפ"י שלא היו כותבין הלכות, והיינו דקתני כל הכתוב במגילת תענית, כאלו היה מקרא (טו:).

— הפעל: מוכתב למלכות — הטא למלכות עד שצוה לגזור עליו שיהרגנו כל מוצאו (כתובות נח.), שנתחייב מיתה למלך (קדושין יא.).

כתית: א) שמן כתית — הזיתים כותש במכתשת ואינו טוחנן בריחים, כדי שלא יהו בו שמרים (שמות כז כ), שמן נקי, שאין זיתים נטחנים בריחים, אלא כותש במכתשת ואין מעלה שמרים כל כך כמו הטחון (מ"א ה כה).

ב) דבש ליתן על פי כתית — מכה שבגבי הסוסים והגמלים מחמת המשאות... אבל רבותי פירשו כתית מכה שעל גב היד ושעל גב הרגל (שבת עו:).

רבנו מסתייע בכתיתא דגמלא שבבי"מ. שם נאמר בכתישא, ופירש: שגבו כתוש ומסוקב מחמת משאו. כתוש וכתות אחים הם, וכן אמרו רבותינו במנחות: אין כתית אלא כתוש.

ג) כתיתין — חתיכות דקות של מוכין ועור רך (יבמות קב:), חתיכות בגדים קטנות (יומא עח:),

בגדים רכים ומוכין (שבת סו.), חתיכות בגדים דקות (קלד:).

בקצת נוסחאות — כתותין, בוו. כל שלשת סוגי הכתית שלפנינו ממקור אחד יהלכו: כתית השמן אינו אלא תאר: כתות וכתוש; כתית המכה הוא המקום הכתות, ושם עצם הוא; והכתיתין — נתמזגו בהם העצם והתאר לאחד.

כתל: א) גדר (ערובין צג.).

ב) כתלי דחזירי — חזירים יבשים שקורין בקונ"ש (חולין יז), בקונ"ש שמינים (מגלה יג.).

כתם: קבוצת זהב (ישעיה יג יב), קבוצת עדי זהב (תהלים מה י), לשון תכשיט זהב (משלי כה יב), קבוצת עדי לתכשיטי נשים, ונקראת הקבוצה כתם בלשון עברי ובלשון ערבי אלחל"ו, והוא נזם זהב וחלי כתם. ויש פותרים כתם כתר, ולא נכון, כי לא מצינו פעולה בלשון זה, כאשר מצינו בלשון כתר מכתיר (איוב כח יט), קבוצות זהב ואוצרות (לא כד), לשון סגולת מלכים שאוצרין בבית גנזיהם (שה"ש ה יא), קבוצת כלי נוי הזהב שהם לעדי קרוי כתם (איכה ד א), קבוצת מרגליות. כל כתם לשון קבוצת זהב ואבן יקרה (דניאל י ה).

כתנא: פשתן (ר"ה כג. מגלה ה: נדרים מט.).

כתנת: חלוק (לפי חז"ל. בראש' לז כג. ע"ע מעיל).

כתף — פ ע ל: לשאת (ב"מ פח:), לשאת על הכתף (סנהדרין ז:).

כתף: א) סוף גבול הארץ (יחזקאל כה ט). ב) פרק השכם (בכורות ט.).

כן בע"י ולפי שיטה מקובצת. ברש"י שבגמרא — שכם. כתף ונטף — ע"ע נטף.

ניטלת בכתף — באדם אחד; באגפיים — בשני בני אדם (מו"ק כד:).

כתפות: כמין רצועות רחבות, אחת כנגד כל כתף וכתף, וזוקפן אצל צוארו מכאן ומכאן עד שנקפלות לפניו כנגד החזה (שמות כח ו־ז).

יש אומרים שהיחיד כתף, וי"א — כתפה. לפיכך הבאתי את הרבים בלבד.

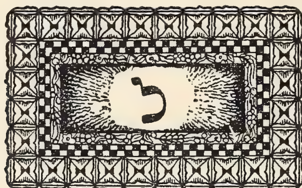
כתר: כתרים לאותיות — כגון התגים של ספר תורה (מנחות כט:).

כתר — פ ע ל: א) כתרו את בנימין—הקיפוהו, ככתר המקיף את הראש, וכן אבירי בשן כתרוני, וכן כי רשע מכתיר את הצדיק (שופטים כ מג, וכן תהלים כב יג). ב) כתר לי זעיר—הוחל לי מעט (איוב לו ב).

— ה פ ע י ל: סובב (חבקוק א ד). יכתירו דעת — יעשוהו כתר לראשם (משלי יד יח).

כתת — ק ל: ע"ע כתית. כתות — כתוש יותר ממעוך (ויקרא כב כד), שכתתו באבנים עד שנימוח (בכורות לט:).

— ה פ ע י ל: ויכתום — כמו ואכות אותו טחון, מכה אחר מכה (במדבר סוף י"ד).

לא: א) לא אֵל — דבר שאינו אלוה; לא עם — אומה שאין לה שם (דברים לב כא). ב) ולא — לשון בקשה, לשון הלואי (מ"ב ה יז, וכן יחזקאל טז מז, ועיין ש"א כ יד). ג) לא יקרב — אינו דין שיקרב (ויקרא כא יח), לא יתחיל — אינו צריך להתחיל (תענית כח:), לא יברך — אינו צריך לברך (מגלה כא.), לא יחזיר — אינו צריך להחזיר (זבחים פו. ע"ע אין). זרעים שלא שתו — שלא היו מלומדין לשתות (מו"ק ו:). ד) על כל צרה שלא תבוא — לִישנא מעליא הוא דנקט, כלומר שאם חס ושלום תבוא צרה עליהן... (פסח' קיז.), לישנא מעליא נקט (תענ' יט.).

לאט: אתנהלה לאטי — לאט שלי, לשון נחת... הלמד מן היסוד ואינה משמשת. אתנהל נחת שלי (בראשית לג יד). לדעת שאר מפרשים אין הלמד מן היסוד). לאט לי לנער — חמלו עליו (ש"ב יח ה).

לאי (ארמ'): באמת (שבת סד. חגיגה ט.).

לב: א) בלב ים — בחוזק ים, ודרך המקראות לדבר כן, עד לב השמים, בלב האלה, לשון עקרו ותקפו של דבר (שמות טו ח). ב) לב בשר — לב רך ונוח ליכנע (יחזקאל יא יט), לב חדש — יצר שנתחדש לטובה (לו כו).

דבר המסור ללב — ואין שאר הבריות מכירות

בו (ויקרא יט יד), שאין מכיר בו אלא הוא (יט לב), ללבו של עושה הדבר, הוא יודע... לפי שיכול להשמט מעיני הבריות שלא יחזיקוהו כרשע ושידונוהו לכף זכות (קדושין לב:).

למדתי לב כל אחד ואחד — כמה היה מחודד, כלומר בכולן הכרתי מה חריפות יש בין זה לזה (ערובין נג.).

לבם עליך — שונאיך הם, ואין שמחים בהצלחתך (קדושין סו.).

תמר זה אין לו אלא לב אחד — כעין מוח יש בו, כגון בעץ האגוז והגפן, ואין לו אלא בעץ האמצעי הזקוף ועולה וגדל למעלה ולא בחריותיו ומכבדותיו (סוכה מה:), שרף יש לו כמו לאילן, אבל אין לו בענפיו אלא בגזעו על פני כל גבהו (מגלה יד.).

לבב — נ פ ע ל: ילבב — יקנה לו לב, לשוב ולפשפש במעשיו... (איוב יא יב).

— פ ע ל: א) ותלבב — ותחלוט סולת מורבכת במים רותחין תחלה ואחר כך בשמן (ש״ב יג ח). ב) לבבתיני — משכת את לבי אליך (שה״ש ד ט), קירבתני אצלך מחמת נוי מעשיך (שבת נג: — שה״ש ד), קירבתני (שבת פח:).

לִבָּה: כמו לב (יחזקאל טז ל).

לַבָּה: לבת אש — שלהבת אש, לבו של אש. ואל תתמה על התיו, שהרי יש לנו כיוצא בו: מה אמולה לבתך (שמות ג ב).

לבה — נ ת פ ע ל: חזר והובער (שבת לז.).

לבוב: עור לבוב — שקורעין כנגד הלב. דרכן לעשות כן לעבודת אלילים ומוציאין את הלב דרך הנקב (ע״ז כט:), שנוקבין כנגד הלב עגול, ודרך אותו נקב מוציא אימורים ומקטירים לעכו״ם (תמורה כט.).

נוסחת צ״ק בתמורה קרובה לפירוש שבעבודה זרה, ושם — בדף לב — נאמר בתלמוד: „איזהו עור לבוב? כל שקרוע כנגד הלב וקדור כמין ארובה".

לבוד: לשון לבוד כמו סניף, דבר קצר שהוסיפו עליו והאריכוהו (ערו׳ ד:), לשון סניף, להאריך (ט.), דבר שמאריכין אותו על־ידי סניפין (סוכה ד:).

לבוט: לשון טורח הדרך וליאות משא (—הושע ד יד).

לבון: ימי ליבונים — כגון זבה שסופרת שבעה נקיים משפסקה וצריכה להיות לובשת לבנים לבדיקה שמא תראה ותסתור ספירתה (שבת יג:).

לבונאה: כתב ליבונאה — אותיות גדולות, כעין אותן שכותבין בקמיעות ומזוזות (סנהד׳ כא:), במסכת סנהדרין קרי לכתב עברי כתב ליבונאה (מגלה ח:).

אין לראות סתירה בין שני הפירושים, שכן לשון חז״ל בסנהדרין: מאי כתב עברית? אמר רב חסדא: כתב ליבונאה.

לבוש: טלית (מכללא איתמר, מלאכי ב טז). חלוק עליון שקורין שרו״ק („לבושא", שבת עז:).

מפירושו במלאכי מסתבר שכאלו הלבוש הוא כנוי גם לאשה.

לבזבז: מסגרת ושפה סביב (פסחים מח:), שפה סביב לשולחן, והיא מסגרת (מנחות צז.), שפה לשולחן סביב (חגיגה כו.), מסגרת סביב (מנחות לא.).

לבט — נ פ ע ל: לשון יגיעה... (משלי י ח. ע״ע לבוט).

לבלר: סופר (סוטה כ.), כותב ספרים (סנהד׳ יז:).

לבן — פ ע ל: מכבס בנהר (שבת עג.). מלבנין — באור (ביצה לג.). ליבן — באור. בלשון חכמים נקרא ליבון, ובלשון הלועזים קורין באדמותי׳ (חולין ח.).

יפה העיר בעל מרפא־לשון: אין זה בלע״ז... כי רש״י ז״ל העיר על ההבדל בין לשון הקודש ובין לשון לעז, שחכמינו ז״ל השתמשו בלשון ל י ב ו ן על החימום והלהיטה באור, והלועזים בני צרפת השתמשו ב א ד מ י מ ו ת, שאמרו על החימום באש פא״ר רוזשי״ר.

— ה פ ע י ל: מלבין פנים — מהרף ומבייש (סנהדרין צז.).

לַבֵּן: על מות לבן — ראיתי במסורת הגדולה שהיא תיבה אחת, שהרי חבר לה והוא ינהגנו עלמות. פתרו מנחם ודונש מה שפתרו, ואינו נראה בעיני. וראיתי בפסיקתא שהענין מדבר בעמלק ועשו... ואומר אני שיר זה לעתיד לבא כשיתלבן ילדותם ושחרותם של ישראל ותגלה צדקתם ותקרב ישועתם שימחה עשו וזרעו. לבן כמו ללבן. ומנחם פתר עלמות לבן נגינות ללמד, ויהיה לבן כמו להבין ולבונן... (תהלים ט א).

פירושים רבים נאמרו בענין „על מות לבן" והובאו בתוספת לפירש״י וגם בראב״ע וברד״ק: לבן — שם אדם, בן — שם אדם והלמד נוספת, לבן — נבל בהפוך סדר האותיות, לבן — הבן, כלו׳ על מות הבן. פירוש זה נראה לי מכולם, ואשר לקושית האומרים שראוי היה לומר הבן, בהא ולא בלמד, מצינו כיוצא בזה במקרא: מצפון לעי, מצפון לעיר (יהושע ח). וכן למד יתרה בסמיכות: מרעש לרכבו (ירמיה מז ג).

לִבְנֶה: עץ הוא ושמו לבנה. ואומר אני הוא שקורין טרינבל״א, שהוא לבן (בראשית ל לז), עץ שקליפתו לבנה (הושע ד יג).

לְבֵנָה: לבנים — טיוול״ש בלעז, שעושים מטיט ומיבשין אותן בחמה, ויש ששורפין אותן בכבשן (שמות ה ז), לבנים שקורין טוול״ש שורפין אותן בכבשן (בראשית יא ג), סתם לבינה ארכה ורחבה ג׳ טפחים ואין לעוביה שיעור. יש מהן עבות ויש מהן דקות (שבת ז.).

לבנון: שם יער שהארזים מצויין בו (יחזקאל כז ה).

לג: רביעית הקב, שש ביצים (שבת טו.), ליטרא (ערובין כט.).

לגז — ק ל: מאסף השבלין (שבת צב:).

לגיון: גדוד העוברים להלחם (חולין קכג.). לגיון

וקרטון וגסטרא — שמות של שררה, כגון שלטון והגמון ודוכוס ופחה (ברכות לב:).

לגימה: אכילה שמאכילין אורחים (סנהדרין קג:). צעקת לגימה — שגוזל ממנו ויורד לחייו לשערי מזונותיו (גטין ז.).

לגין: גדול מכוס וקטן מחבית (שבת קלט:).

לגלוג: פרח (בבא בתרא כה:).

להב: נצב — הוא הברזל שהשנון תחוב לתוכו... הוא המעמיד החרב ע"פ תערה; להב — הוא השנון... (שופ' ג כב); סכין וחרב קרוי להב (נחום ג ג), כלי של ברזל קרוי להב (איוב לט כג).

להג: לעז (מכללא איתמר, ערובין כא: — קהלת יב).

מפירושו בקהלת — „לתת לב לגירסא" — נראה שכאלו פירש להג כמו להגות.

להה — קל: ותלה — כמו ותלאה, לשון עיפות, ודומה לו כמתלהלה היורה זקים (בראשית מז י).

להט: תרגום של להט שנן, והוא כמו שלף שננא, ולשון לעז לאמ"ה (בראשית ג כד). בלהטיהם — בלחשיהון, ואין לו דמיון במקרא. ויש לדמות לו להט החרב המתהפכת, דומה שהיא מתהפכת על ידי לחש (שמות ז יא).

להלה — התפעל: התיגע (משלי כו יח).

להם — התפעל: מתלהמים — מהלומות (משלי יח ה), לשון מתלחמים (כו כב).

להן (ארמ'): באמת (דניאל ד כד), אמנם (סוטה כ:).

לודי: לודים — אומה שקורין קנלינ"ש ואוכלי אדם הן והם רעבתנים (שבת י.). לודאי — אומה שאוכלין בני אדם (גטין מו:).

לודית: לודיות — מאכל חטים (ביצה יד:).

לוה — קל: ילונו בעמלו — יתחבר עמו (קהלת ח טו). —נפעל: נתחבר (במדבר יח ב, זכריה ב טו). — הפעיל: הלויני — משמע לזמן מרובה (שבת קמח.).

ע"ע שאל, בנין קל והפעיל.

לוז: עץ שגדלין בו אגוזים דקים (בראשית ל לז, שופטים א כד).

גם בבכורות ח פירש שהוא עץ שגדלין בו אגוזים קטנים, והשיג עליו הריב"א באמרו שלוז הוא שקד, דבטנים ושקדים מתרגם ירושלמי לוזין. יש להוסיף שכן דעת רב סעדיה גאון, כפי שהביא הראב"ע והרד"ק, וכן דעת האחרונים. אך אונקלוס לא תרגם לוז שגדין, אלא השאירו כצורתו בעברית — לוז. הרד"ק נוטה לדעת רש"י.

לוז — קל: ילוזו — יתעקמו (משלי ג כא).

לוח: נסר (שה"ש ח ט). לווחין — פלנק"ש בלעז. מנסרים של ארז (ב"מ קיז.).

לוחץ: אויב (שופטים ב יח).

לוט: הלוט הלוט — הכסוי המכסה (ישעיה כה ז).

פירש לוט ראשון כשם־עצם, ומשנהו — כבינוני.

לוט: לוטה — כרוכה, וכן וילט פניו באדרתו (ש"א כא י).

בוילט פניו (מ"א יט יג) הביא רק את תרגום יונתן: וכריך אפוהי.

לוי: הכהנים הלויים — הכהנים שיצאו משבט לוי (דברים יז ט), על שם שמשבט לוי הם. ואני שמעתי לשון לויים שמשים, כמו וילוו עליך וישרתוך (חולין כד:). לויה — בת לוי (בכורות מז.).

לשון חז"ל: בעשרים וארבעה מקומות נקראו כהנים לויים... ע"ע כהן וע' בן.

לְוָיָה: דברי לויה — לשורר ולשרת ולהיות שוער (בכורות ל:); מחנה לויה — כל הר הבית חוץ לחומת העזרה (פסחים סז.).

לְוָיָה: א) חבורה שילך עמהם (סוטה לח:). בני לויה — בני חבורה (חולין ז.). ב) לוית חן — חבור של חן (משלי א ט), חברת חן (ד ט).

לוֹיָה: ליות — כמין זכר ונקבה מחוברין זה בזה (מ"א ז כט), כזכר ונקבה החבוקין בזרועותיהן, כן פירשו רבותינו... לשון דיבוק (ז לו. ע"ע לוה — נפעל).

לול: א) בנין העשוי לתרנגולין (שבת קכב.), מקום דירת תרנגולין (פסחים ח.), מקום גידול התרנגולין (יומא יא.), בית קטן שמגדלין בו תרנגולין (בבא בתרא יא:). ב) ארובה שבעליה היורדת לבית (פסח' כו.), ארובה שהיא מלמעלה למטה (סוכה מט.), ארובה בקרקעית העליה (ערובין עו:), כמין גומא חלולה עשויה בבנין הרצפה (פסח' לד.), כמין חלון פתוח (זבחים נה:). ג) לולים — תרגם יונתן מסיבתא, והוא שקורין בלשוננו וי"ץ בלעז, ובלשון אשכנז ווינדלשטיי"ג, והוא בנין עמוד אבנים עשוי מעלות מעלות וההולך בהן דומה כמקיף סביבות עמוד ועולין בו כמה וכמה אמות גבוה, ואינו צריך לשפע כשאר סולם כי הקיפו הוא שיפועו (מ"א ו ח).

מוסב הבית — מסיבה שקורין וי"ץ בלעז, של בנין אבנים הוא כמין עמוד ומעלות עולות בו והעולה בהן דומה לו כהולך ומקיף סביבות עמוד אבנים והוא שאמור בבנין שלמה ובלולים יעלו (יחזקאל מא ז).

לולאות: לשון עניבה (עפ"י אנקלוס. שמות כו ד).

לולב: א) כף של תמרים (סוכה כט:). ב) הושענא (סוכה לא. לט.), האי לולב היינו הושענא, כל ג' המינים יחד (לא.). ג) טאטיתא שמכבד בה הענבים המתפזרין לאוספן (ע"ז עה.), חופיא שמנקים בה את הגת (נדה סה. ע"ע חופיא). ד) לולבי גפנים — אותן פיצולים הגדלין בגפן (שבת פא.).

הושענא שבפירש"י אינה זו שבימינו (ערבה), כי אם לולב אגוד. וכן בגמרא גופה: כשר להושענא (סוכה לד.). חז"ל השתמשו בהושענא גם במובן הדס: לאסא הושענא קרו ליה (סוכה לא.).

ופירש רש״י: „על שם שרגילים לאוגדו להושענא בחג״. משמע שעיקר הוראת הושענא הוא לולב אגוד. וכן כתב בדף ל „לאגוד בהן להושענא״.

לוליבא: תוך (נדרים מט.).

לון — נפעל: וילונו — לשון נפעל הוא, וכן התרגום ואתרעמו. וכן כל דרך לשון תלונה להסב הדבר אל האדם: מתלונן, מתרעם. ולא יאמר לונן, רועם. וכן יאמר הלועז דקומפלישנ״ט ש״י, מסב הדבור אליו באמרו ש״י (שמות טו כד).

— הפעיל: תלינו עלינו — תרעימו עלינו... ועל כרחי אני צריך לפרש תלינו בלשון תפעילו מפני דגשותו וקרייתו... תלינו את אחרים (שמות טז ז).

לונכיא: חנית (סוטה ט: סנהד׳ יד. ע״ז ח:).

לוע: לחי (משלי כג ב, חולין ו.).

לוע — קל: כתרגומו ויסתלעמון, לשון מהומה ושממון וטרוף דעת... אישטורדישו״ן בלעז (עובדיה טז), דברי לעו — מגומגמין, כאדם שאין בו כח להוציא מפיו דבר כתקונו, וכן ושתו ולעו, שכן דרך שיכור לגמגם בדבריו (איוב ו ג).

לועז: שפת לשון אחר שאינו לשון הקודש (תהלים קיד א).

במהדורת מארסן — שפת אחר, ותיבת לשון ליתא. לכאורה תקון הכרחי הוא, אך ראוי לדעת שזה דרך רבנו להשתמש בסמיכות שני שמות נרדפים, כגון: דמות פרצוף, עצי אילנות, ועוד. ע״ע לעוזא.

לוף: מין קטנית (ב״מ קיג: מנחות טו:), מין קטנית שאינו ראוי חי אפילו לבהמה (שבת קכו:).

לוף — פעל (ארמ׳): לייף — מחובר (חולין יא. קז.). מחבר (ב״ב ד.).

לופתא: חבור (בבא בתרא ו.).

לוץ — הפעיל: אם ללצים הוא יליץ — יהיה לץ עמהם (משלי ג לד), מעצמו, לא יסייעהו ולא ימנעוהו (שבת קד.), פותח לו להיות לץ (מנח׳ כט:).

הפירוש במנחות בא בעקבות דרשת חז״ל, ולפיכך סותר הוא את פירושו במקרא.

לווקן: לבן יותר מדאי (ברכות נח:).

לוקטמין: טלמשק״א, נעשין לשחוק להבעית תינוקות (שבת סו.), טלמוש״א הנקשרת על הפרצוף להבעית בנים קטנים (סו:), חמור הנישא בכתפים, הליצנים עושים אותו ונראה כמי שרוכב עליו (שם), אשקצ״ש [כלו׳ קביים] שמהלכים בהם במקום טיט (שם).

שלשת הפירושים השונים באו בעקבות דעות האמוראים שנחלקו בענין לוקטמין: י״א חמרא דאכפא, י״א פרמי וי״א קשירי.

לזות: לזות שפתים—עקמימות שפתים (משלי ד כד).

לח: רטוב (בראשית ל לז, איוב כד ח), כל מי שאינו מנוגב קרוי לח (איוב כד ח).

לֵחַ: לחלוחית (דברים לד ז). לא נס לחה — לא שלט בו רקבון ולא נהפך תאר פניו (דברים לד ז). לא ברח לחלוחית כחו (סוטה יג:).

לחום: א) בשר. בלשון ערבי בשר קורין אל לחם (צפניה א יז). ב) בלחומו — בזעף מלחמתו (איוב כ כג).

לחי: א) קנה או לוח נעוץ אצל כותל בראשו (ערו׳ ב:). ב) חכה שקורין איימ״א, שהדג בולעו ומהדקו והכלי אינו זז מקומו (שבת יח.), חכה, איי״ם בלעז (גטין סא.).

לחישה: עצה רעה (פסחים נז.).

לחם: א) מאכל (בראשית מט כ, ויקרא ג יא, כא יז, תהלים קמז ט), כל דבר מאכל קרוי לחם (בראשית לא נד, וכן ויקרא כא כא, איוב ו ז: „נשחיתה עץ בלחמו״, „עבד לחם רב״, „לשחוק עושים לחם״), כל סעודה קרויה לחם („לחם אלהיו״, ויקרא כא יז); לחם — כל מאכל במשמע (ש״א יד כד), לשון סעודה (חולין ז:). לחם עוני — לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים (עפ״י חז״ל. דברים טז ג). ברכת הלחם של מצה — של אכילת מצה שמברכין לפניה המוציא (ר״ה כט:). ב) לחמי — אלו אמורים (לשון חז״ל, וע״ע לחום. במדבר כח ב).

לחם — קל: א) לחם את לוחמי — לשון מלחמה. הלחם עם הנלחמים עמי (תהלים לה א). ב) בל אלחם במנעמיהם — לא אהיה מיסב בסעודתם (קמא ד). ללחום — לאכול (משלי כג א). אל תלחם — אל תסעד (חולין ז: — משלי כג ו).

לחמי: חבית הלחמית — חבית שעושין בבית לחם (בכורות כב.).

לחמנית: לחמניות — אובליא״ש בלעז (ברכ׳ מב.). ע״ע כיסנין ובהערה שם.

לחץ — קל: דחק (ב״מ נט:). ולא תלחצנו — בגזלת ממון (לפי חז״ל. שמות כב כ. ע״ע ינה — הפעיל).

לחש — קל: א) גחלים לוחשות — גחלים בוערות נראות כמתנענעות ולוחשות זו לזו (פסחים כז.), בוערות (עה:). ב) לוחשי לחישות — עורכי הדיינין ומתלחשים עם הדיינין לפתוח להם פתח בזכותו של זה ובחובתו של זה (סוטה מז:).

לחש: לחשים — נזמי האוזן, מקום שלוחשין לה שם (ישעיה ג כ).

לט: בלטיהם — לחש שאומרים אותו בלט ובחשאי (שמות ז כב), כמו ותבוא בלט, בסתר, זה מעשה שדים שנסתרים ואינם נראין (סנהדרין סז:).

לטאה: לוישרד״ה (ויקרא יא ל, חולין קכב.).

בצרפתית Lézard והוראה זו מקובלת ללטאה בימינו. אך הרד״ק הביא בשם רבנו בלעז אחר.

לט: לוטיתא שמו בלשון משנה, ורבותינו פירשו שרש עשב... (בראשית לז כה).

במשנה — לוטם, לוטס, לָטוּם. ראוי לשים לב לצורה לוטיתא, שלא מצאתיה אלא כאן.

לטש — קל: חדד (בראשית ד כב, איוב טז ט).
— פועל: מלוטש — מחודד (תהלים נב ד).

ליא: להיכן. ע"ע כגנא, כלפי.

ליטרא: א) לוג (ערובין כט.). ב) מנה, כ"ה סלעים (בכורות נ.).

לילה: חושך צרה (תהלים מב ט), עת צרה ואפלה (קיט נה), עת חושך וצרה (איוב לד כה), ייסורים (לו כ), חושך לרשעים (ב"ק ג: עפ"י ישעיה כא יב).

לילית: שד (ערובין ק:), שידה (נדה כד:).

לינה: כל לינה שבמקרא לינת לילה אחד (בר' כד נד).

לכא: צבע עור אדום (חולין כח.).

לכאורה: לכאורה כשמואל רהיטא — פתאום מרוצת משמעות המשנה כשמואל, אבל... (כתו' נד.).

בשיטה מקובצת הובאה לשון מהדורא קמא (הוא פירוש הריב"ן, ותלמיד רש"י) שלכאורה הוא כמו „לכעורה, כלומר לאדם כעור שאינו מעיין ומדקדק נראה לו"... וכן בתוספות רי"ד. לפירוש זה נטה גם המדקדק ר' חנון ילון („במישור" ט שבט תש"ד), שהסיק, על סמך הנ"ל ומתוך השואה עם הסורית, שענינו: „לכיעור, כלומר לגנותך, מרוץ המשנה כשמואל, מפני שלא עיינת בה". אעפ"י כן נראה לי שמוטב לקשור מלה זו עם האורה ולא עם הכעור, כלומר לפי הארה ראשונה, לפי נצנוץ אור־הבנה ראשון, שכן מצאנו לשון אור במובן בירור ופירוש. ונראה לי שעל־ידי זה גם יובן מדוע כתב רבינו „פתאום", שהיא למעשה המלה היחידה הבאה כבאור ללכאורה, כי יש במקרא פתאום גם במובן חוסר עיון: „הולך אחריה פתאום" (משלי ז כב).

לכד — קל: לכדו פיו — אמר פיו את כשלונו (בע"י — פיו הכשילו. סוטה מב:).

לכן: א) בשבועה (במדבר כ יב). אין לכן אלא שבועה (יחזקאל טז ט), שבועה (ירמיה ל טז), לשון שבועה (ירמיה טז יד, מט כו, נ ל), לשון שבועת אמת (ב לג). ב) בשביל כך (במדבר טז יא). ג) על אשר (מיכה א יד). ד) אמת (זכריה יא ז).

לכש: יבש הוא ודק ויש כמין צמר בין קליפה לעץ (שבת כ:).

הפירוש אמור ב„שוכא דארזא", שלפי חז"ל הוא הלכש.

לכתא: עץ קטן שכפול ראשו וצריך לחמורים נושאים דרדורים של יין, שתוחבין אותו בשני עקלים שהדרדורים תלוים בהן משני צדי החמור ומחברים בו הדרדורים שיחזיק זה את זה (שבת קב.), כעין שעושין לדרדור יין, שיש בהן טבעות של חבל לכל אחד ואחד, ומכניס טבעת בטבעת ונוטל עץ כפוף קטן ומכניסו בפנימי ושוב אינו יוצא מחבירו, וכשבא לסלקו מושך העץ אליו והן מנתקין זה מזה ונופלין (קנד:).

למד — קל: למוד — רגיל (סנהד' סה: נדה לט.).
— פעל: הנהיג („למדת את דרכיך", ירמיה ב לג). צאו ולמדום — סדרו אותם... כדאמרינן במו"ק עושה להם למודים, לסדר נסרים על פי הבור (שבת קכה:).

עגלה מלומדה — עשויה חבורות חבורות במלמד הבקר (הושע י יא). מלומד במכות — רגיל ללקות יותר מכולם (סוכה כט.). מלומד בנסים — שנעשו לו נסים (מעילה יז:).

למוד: א) ומבקש למודו — מה שהורגל בבשר ויין (סנהד' עב.). ב) שיחת חולין של תלמידי חכמים צריכה למוד — צריך לשומעה, שיתנו לה לב... צריך להטות אוזן אף לשיחתן, שאף היא סופה להבין בה דבר תורה (סוכה כא:), להתלמד לדבר בלשונם שהוא בלשון נקיה ועושר ומרפא (ע"ז יט:).

יש הבדל בין שני הפירושים, וכבר עמדו על כך מהרש"א והגרי"פ. בע"ז נאמר „צריכה תלמוד", אבל בכגון זה אין הבדל בין למוד לתלמוד.

ג) למודין — נסרים (ברכות לה. מו"ק יב. שבת קכה: — מו"ק).

למען: למען אשר יצוה — לפי שהוא מצוה. למען הביא — כדי שיביא (בראשית יח יט).

לסטים: גנבא — לסטים, הורג נפשות (שבת קנו.), מוכס — גזלן, לסטים — גנב (ב"ק קיד.). לסטים מזוין — בהמה דקה אין יכולין לשומרה, והולכת ורועה בשדות אחרים (תמורה טו:).

לסת: לחי (שבת קנא:), לסתות — לחיים זקופין, כאדם, מה שאין כן בבהמה ובחיה (נדה כג.).

לעב — הפעיל: בזה (דה"ב לו טז).

לעג: כל לשון לעגים וכן עלגים שניהם לשון דבור הפוך שאינו מיושר (ישעיה כח יא).

לעוזא: מי שאינו מדבר בלשון עברי (גטין לז.).

לעז: כל שאינו לשון הקודש נקרא לעז (מגלה יז.).

לעט — הפעיל: הלעיטני — אפתח פי ושפוך הרבה לתוכו, כמו ששנינו אין אובסין את הגמל אבל מלעיטין אותו (בראשית כה ל), גבי בהמות קרי ליה הלעטה וגבי עופות קרי ליה הילקוט (שבת קנה:).

לעילא: לעילא מרבי יצחק — לפניו (שבת כט:), לעילא מרבי תנחום — לפניו, וכן לשון הש"ס והמקרא, שרפים עומדים ממעל לו, על שם שיראים להתקרב לפניו עומדים מרחוק (ל.).

הב"ח מעיר שבדף פח ע"א פירש באופן אחר. שם נאמר לא לעילא אלא עליה דרב חסדא, ופירש"י: לפני רב חסדא, לפי שרב חסדא יושב והדרשן עומד קאמר עליה, שדומה כמי שהעומד למעלה מן היושב. עכ"ל, ואין לראות כאן סתירה לפירושו הקודם.

לעמת: א) כנגד (יחזקאל מ יח, מח כא). ב) כמדת („לעומת קלעי החצר", סוף ויקהל). ג) לעומת העצה — למעלה מן הכליות היועצות (ויקרא ג ט).

לענה: עשב מר (ירמיה ט יד).

לעס — קל: כוסס (פסחים לט:).

לפדא: מאכל שעושין מתאנים (שבת לז: ב"מ פד:), מין מאכל (נדרים נ:).

לפיד: אש (איוב יב ה).

לדעת שאר מפרשים אין הלמד בלפיד בוז אלא למד השמוש, ועקרו — פיד.

לפלוף: פירש בנדה סז רק בלעז, וכן לועז „רירא" (ע"ז כח.), ושם הוסיף: „נוטפת עינו".

לפס: קדרה, לשון אילפס (חולין פד.).

לפף — פעל: מלפפין את הולד... לפופי ינוקא — כורכו בבגדים וקושרו בחגורה ומתיישבין פרקי אבריו (שבת סו:), כמו שעושים לקטן שיתיישבו אבריו ולא יתעקם (קמז:). מלפפתו — כורכתו (סוטה ג:), מעטפתו, לשון מלבוש, כמו מלפפין את התינוק (ע"ז ה.), דבוקה בו, כדמתרגמינן ויחבר ולפיף (בכו' מא.). לפופי — מגלגלו לפי מדתו, אם גדולות אם קטנות, ועושה להן בית קבול („ביצים של יוצר", ב"מ עד).

לפת — קל: אחז (שופטים טז כט).

— נפעל: נאחז (שופטים טז כט — רות ג, איוב ו יח, רות ג ח).

לפתם: שראשו דומה ללפת, רחב מלמעלה והולך וכלה למטה (בכורות מג:).

לקה — קל: קולו לקוי, שערו לקוי — רך (יבמ' פ:).

— הפעיל: מביא לידי חולי (שבת קיג:).

לקוח: לקוחות — סוחרים בקיאין בשומא (סנ' יד:).

לקח: למוד (משלי א ה).

לקח — קל: א) תקח לה — יהיה שלה מה שבידה (בראשית לח כג).

המתבונן בפרוש זה יתפעל מהדר ההסבר שבו בענין שלכאורה אינו טעון פרוש, ואולם כיון שכבר היה הדבר בידה ולא היתה צריכה לקחתו, לפיכך דייק והשכיל לפרש. ומעין זה — הכתוב בפרשת לך לך „והרכוש קח לך", וקושית בעל „אור החיים" מסולקת.

ב) מוסר לא לקחו — לא למדו, לשון לקח (שבת לב: — ירמיה ב). הלוקחים לשונם וינאמו נאום — המלמדים לשונם לומר שקריהם בלשון נאום ה', כנביאי האמת, למען יאמינו בם (ירמיה כג לא).

פירש לוקחים מלשון לקח טוב. ע"ע דבה.

ג) לקחה סתם — קנאה סתם (ביצה ד.).

לקט: שבלים הנושרים בשעת קצירה, אחת או שתים, אבל שלש אינן לקט (ויקרא יט ט, עפ"י חז"ל).

לקיט: שכיר — לעבודת כל השנה, ולקיט — לימות הקציר והאסיף (ערובין סד.), שכיר שגר בבית בעל הבית (כתובות נד.), ששוכרו ללקוט תבואתו (נז:), שלקטו אצלו לדור עמו בביתו לצוותא בעלמא. ל"א לוקט תבואתו (ב"ק קד.).

לקנא: ספל של נחושת (ברכות סב.), ספל (שבת יב. קמג.). לקנא דדהבא—מזרק של זהב (ב"ק קיג:).

לקש: לשון מלקוש, שהתבואה עולה בקנה שלה (עמוס ז א), לשון צמח פרי (איוב כד ו — עמוס ז).

לקש — פעל: ילקשו — נוטלים פרי... נוטלים לקש (איוב כד ו).

לשד: לחלוח (במדבר יא ח, תהלים לב ד).

רבנו מפרש בשם דונש, והביא גם את הנוטריקון שדרשו חז"ל: ליש, שמן, דבש. אך חולק הוא עליהם שדרשוהו לשון שדים, כי „אין ענין שדים אצל שמן".

לשון: א) לשון בני אדם — לשון שהוא רגיל לדבר (ר"ה יב: ע"ע כתב). ב) לשון של ארגמן — צמר סרוק ומשוך כמין לשון וצבוע ארגמן (ב"מ כא.), לאחר שצבען סורקין אותן כעין לשונות ארוכין לטוותן (שבת מח.).

לשכה: בני לשכת הגזית — סנהדרין (תענית כג.).

לשלשת: שום דבר מיאוס, כגון רוק או צואה (שבת קמח:), גיעול של רוק או של צואה (זב' צד:).

לתיתה, ע"ע לתת — קל.

לתך: חצי חומר, ט"ו סאה (הושע ג ב, חולין צב.), חצי כור, ט"ו סאין (קדושין סא. שבת קכז. ב"מ פ. ערכין כה.).

לתת — קל: לשרות במים מעט ולכותשן במכתשת להסיר מורסנן, כדי שתהא סולתן נקייה (פסחים לו.), לשרות מעט במים ולכתוש במכתשת (סנהד' ה:).

מאבוס: מאבוסיה — ת״י אבולהא, שעריה, ומנחם חברו לשון אבוס (ירמיה נ כו).

מאד: בכל מאדך — מן החביב עליך (ברכות סא: — דברים ו).

בפרושו לחומש הביא רק את דרשת חז״ל.

מאהב: למאהבי — לאותם שמראים עצמם כאוהבים (איכה א יט).

מאום: שמץ (איוב לא ז).

מאומה: משאת מאומה — חוב של כלום (דברים כד י). ולא ידע אתו מאומה — לא היה נותן לבו לכלום (בראשית לט ו).

מאור: חלון (שבת קנז. בכורות לז:).

מאורה: נקב, חור עפר (ישעיה יא ח), נקע, חור מעונה (— כד טו).

מאזנים: מאזני מים — יש לו שנתות וסימנים בכלי ונותנין בו מים, והסימנים מודיעין אותו כמה המים עולים למעלה בשביל ליטרא בשר, שכבר שיערו לכך (ביצה כח.).

מאי: מאי סודנא — למה נקרא שם השכר סודנא (פסחים קיג.). מאי דקמאי — מאי דבר זה שאירע לפני עתה, שלא הייתי רגיל בכך (כתובות סז:). מאי דקמן — מה הדבר הזה שבא לפנינו (פסחים ג:), כלומר מה זאת הבאה לפנינו עכשו, דבר חדש כזה (מגלה טו:). מאי תשלומין — כיצד הן תשלומין (חגיגה ט.). במאי קמיפלגי — מה ראיה מביאים לדבריהם (יומא ד:).

מסדר העין־יעקב העיר כאן: יש לציין למה הוצרך הרב לפרש כאן במאי קמיפלגי, כיון שפירושו ידוע במקומות רבים, עכ״ל. ע׳ מאי ביניהו בערך בין ובהערה שם. וכאן המקום להביא את דברי הרב ר׳ צבי הירש חיות בהגהותיו: „הכותב בע״י התעורר למה הוצרך רש״י לפרש זאת, אולם ראה של״ה מאמר תורה שבעל־פה אות אלף... וכיון דאין חולקים בסברא הסביר רש״י דהכוונה איזו ראיה מביא כל אחד לדבריו״.

מאכלת: סכין, על שם שאוכלת את הבשר (בראשית כב ו), סכין (משלי ל יד).

מַאֲכֹלֶת: כינה (שבת יב. נדה יד.).

מאמר: מאמר פתוח ומאמר סתום — יש דברים שניתן רשות לדורשן ויש שאתה מצווה לסותמן כגון מעשה מרכבה (שבת קד.).

מאן — פעל: א) מאן אתה — סרבן, כמו ממאן מסרב (שמות ז כז). ב) ממאנין את הקטנות — מבקשים מהן שימאנו (נדה ח.).

מאן דהו: אדם אחד, מאן דהוה (מו״ק כב.), אחד מן התלמידים, ולא היו זכורין אלו שסדרו הגמרא מי היה (חולין נ.).

מאנא: כלי (כתובות סג. תענית כה.). קנקן (ב״מ פ.). כנור (גטין ז.). מאני — כלים (ביצה לב:), בגדים (שבת קמז: יומא נב. פד. מגלה כז: נדרים פא.). מאני גזיזי — כלים סדוקים (יומא עה:).

מאס — קל: בזה (ישעיה לג ח), מאוס — מלוכלך (בבא קמא פב.).

— נפעל: נמאס בה — קצה דעת חבירו בדבר (חגיגה ה.).

מאסף: הנוסע אחרון, והוא מאסף את כל המתעכבים האחרונים (יהושע ד יג), ההולך אחרי המחנה קרוי מאסף, לפי שהוא ממתין את הנחלשים ואת הנכשלים (ישעיה נב יב).

מאפליה: לשון חושך (ירמיה ב לא).

מאר — הפעיל: סלון ממאיר — ענין הכאבה, כמו צרעת ממארת (יחזקאל כח כד). צרעת ממארת — לשון סלון ממאיר (ויקרא יג נא).

הובא כאן בלעז, שענינו דקירה. ע״ע ארר — פעל.

מארה: חסרון, כמו צרעת ממארת (דברים כח כ).

מאשכן: ביציו גדולים (בכורות מד:).

מבוא: מבוא השמש — מערב (דברים יא ל), מערב, לשון כי בא השמש, מקום שחמה שוקעת (סוטה לג: — דברים יא). מבואות ים — נמל, שהספינות באות עד החומה והשערים... פור״ט בלעז (יחזקאל כז ג).

מבוכה: מבוכתם — עירבוליהון, כמו נבוכים הם, מהומתם (מיכה ז ד).

בת״י שלפנינו — ערבו להון, וברור שהנוסחה הנכונה כבפירש״י. עירבולא לא מצאתי במלונים לתרגומים חוץ מדאלמאן.

מבוסה: מרמס, כמו בוססו את חלקתי (ישעי׳ כב ה).
מבוקה: מרוקנת ע״י בוקקים (נחום ב יא).
פירש מבוקה כמו מובקה. ואל תתמה, שכן מצאנו בלשון חז״ל חביות מגופות, במקום מוגפות. ע״ע מגור.
מבורא: בעל המעבורות (חולין צד.).
מבטח, ע״ע חסה — קל.
מבין: א) מבינים — הכמים (עזרא ח טז). ב) לשון מבין נופל על למוד השיר (דה״א טו כב, ומעין זה גם כה ז), ממונה להרים קול הנגון של שיר (דה״ב כט כה).
מבכירה: אשה המבכרת תחלת לידתה (ירמ׳ ד לא), בחורה שלא ילדה אלא עכשו (בכורות כג:).
מבנה: בנין (יחזקאל מ ב).
מברא: א) ספינה רחבה שעוברין בה את הנהר (שבת לב. חולין צד.). ב) גשר (ביצה ז: כתובות קה:); מעבר המים (גטין מה.), מעברה (סנהד׳ קט:), מקום מעבר (חולין צה.), מעבורות הנהר (צה:), מקום הנהר (יומא עז:). ג) גשר. אי נמי ספינה לעבור הנהר (קדושין ע:), ספינה המעברת (פא.).
מבשלות: החלל מתחת שפיתת הקדירות (יחזקאל מו כג).
מגבה: מעות שגובין הגבאין מבני העיר לחלק לעניים (בבא מציעא עח:).
מגביא: אלו״ם בלעז (בנו״ג גביא. שבת קי. בפסחים ל ע״ב לועז כן יורקא), צריף שקורין בייצ״א, ובלשון צרפת אלו״ם (מנחות מב:).
מגבלות: לסוף גבול החשן (שמות כח יד).
מגג: יונ״ק בלעז (ערובין נח: וכן לועז גמא וגמי׳).
מגד: לשון מעדנים ומתק (דברים לג יג). מגדים — כל מיני פירות מתוקים (סנהד׳ ק.), לשון מעדנים (יומא פג:).
מגדל: א) בית גבוה (מ״ב יז ט). ב) גת לעצור ענבים (ישעיה ה ב). ג) מגדל של עץ, משטיי״ר, ועושין אותו תיבות תיבות קטנות להצניע בהן כלין ומשקין (חולין קכה. ע׳ יחזקאל כז כד), משטיי״ר של עץ (פסחים ח. ביצה כד. חגיגה טו:). שעשאן כמגדלין — שלשתן רחבים זה מזה, ומניח מלמטה את הרחב ועליו את הבינוני, ועליון הוא הקצר שבכולן, כמגדל זה העשוי היסוד רחב ומקצר ועולה (בבא מציעא כה.).
מגדנות: לשון מגדים, פירות (בראשית כד נג).
מגוד: קבילי״א בלעז (פסחים כו: ב״מ ל. וכן לועז גם יתד).
מגופה: כסוי החבית (— יואל א יז), שעל פי חבית (חולין פח.). מגופת חבית — כסוי שעושין לחביות של חרס, רחב מלמטה לכסות החבית והולך ומקצר למעלה, כדי שיאחז בידים (בכורות כב.).
מגור: א) פחד (ישעיה לא ט). יראה. ל״א לשון אסיפה (ירמיה ו כה, כ ב, מט כט). ב) מלון (תהלים נה טז: „במגורם״). ג) שכן רע (איכה ב כב: „מגורי מסביב״). מגורי אל חרב — לשון אסיפה (ירמיה כג — יחזקאל כא), קבוצות עמים באים לחרב. כן ת״י לשון אוגר... ומנחם חברו לשון יראה (יחזקאל כא יז).
נראה לי שהתכון לפרש מגורי כבינוני פעול מן גור. ע״ע מבוקה.
מגורה: א) מגורתם — מה שהם יראים (ישעיה סו ד), מגורותי — לשון פחד (תהלים לד ה). ב) מגורה מלאה פירות — גורן (פסחים ט.), אוצר שאוגרין בו תבואה; גורן — הוא שדשין וזורין בו את התבואה (ב״מ ס.), גורן הוא והלוק בחדרים (ערובין ע:).
הפירוש בב״מ נראה כסותר את פרושו בפסחים, וצ״ע. ר״ח פירש בערובין: „דירה אחת, מלשון לגור בארץ, וי״א מלשון נהרסו ממגורות״.
מגוש: מכשף... צדוקי האדוק בע״א ומגדף תמיד את השם ומסית אנשים לעבודת אלילים... צדוקי הממשיך לעבודה זרה (שבת עה.), מכשף האוחז את העינים וגונב את הלבבות (סוטה כב.).
שוני הפירושים נובע מתוך מחלוקת רב ושמואל בדבר המגוש. ע״ע אמגושי.
מגיזתא: מגיסתא — בני כפר שאין יודעין לדון במשפט. לשון אחר מגוזתא, אנסין בחזקה, כמו אתו גוזאי (ב״ק קיד.), גוזאי הדנין ביסורים ובחזקה, וחבירו בב״ק... (ב״מ ל:).
מגל: מגל יד — שרפ״א בלעז, ויש לה שתי פיות, האחת חלקה כסכין והאחת יש בה פגימות (חולין טו:), מגל קציר — שקוצרין בה התבואה... ופגימותיה נוטות כולן לצד אחד בשיפוע (חולין טו:), במגל קציר עוקצי הפגימות כפופים מאד מאד ואין קורעים דרך הליכתה כלל... אבל עוקץ שאינו כפוף קורע אפילו בירידתו (יז:), יום תבר מגל — שבירת הגרזן, שפסק החוטב מלחטוב עצים (תענית לא.).
במקרא לא פירש. בביצה ל״א — רק בלעז.
מגלה: תורה מגילה מגילה ניתנה — כשנאמרה פרשה למשה היה כותבה, ובסוף מ׳ שנה, כשנגמרו כל הפרשיות, חיברן בגידין ותפרן (גטין ס.).
מגילת סמנין — שכתובין בה שמות סמני הקטורת (יומא לח.).
מגילת סתרים — שהסתירוה מפני שלא ניתנה ליכתב, וכששומעין דברי יחיד חדשים שאינן נשנין בבית המדרש וכותבין אותן שלא ישתכחו מסתירין את המגילה (שבת ו:).
מגילת תענית — שאר כל משנה ובריייתא לא היו כתובין שאסור לכותבן, וזו נכתבה לזכרון לדעת ימים האסורים בתענית. לכך נקראת מגילה שכתוב במגילת ספר (שבת יג:), לא היתה דבר הלכה כתובה בימיהם אפילו אות אחת חוץ ממגילת תענית, ולהכי קרי לה מגילה (ערובין סב:). בטלה מגילת תענית — ימים טובים שקבעו חכמים ע״י נסים שאירעו בהם ואסרום בתענית, ויש מהם אף בהספד, וכתבום

במגילה אחת... עכשיו שחרב הבית בטלו ומותרין בהספד ובתענית (ר"ה יח:).

מגמה: מגמת פניהם קדימה — גמיאת, שאיפת פניהם דומה לרוח הקדים (חבקוק א ט).

מוגמר: היו רגילים להביא לפניהם אחר אכילה אבקת רוכלין על האש במחתות לריח טוב, ומברכים עליו בורא עצי בשמים (ברכות מב). לבונה ומיני בשמים נותנים על האש ומעשנים הבגדים שיהא ריחם נודף (שבת יח.), לבונה על גבי גחלים (ביצה כב:), בשמים על האש לגמר את הכלים ואת הבגדים (כתובות ז.).

מגן: א) מגיני עור שלוק הן, ומושחין אותן בשמן כדי שיחליק את הזיין (ישעיה כא ה), של עור הוא והוא שלוק, וכשיוצא למלחמה מושחו בשמן (ירמיה מו ג). ב) מגניה — שריה ומלכיה (הושע ד יח).

מגן — פ ע ל: הסגיר (בר' יד כ), מסר (הושע יא ח).

מגנה: מגנת לב — שבר לב. ד"א אוטם הלב, צרה ואנחה אשר היא כמגן כנגד לבם (איכה ג סה).

מגס: קערה (פסחים סד:). קערה של כלי שרת (יומא סז:).

מגע: נגיעה (נדה ו.).

מגפה: דם מגפתו — לשון פן תגוף באבן רגלך, כלו' דם מכת בהמה (חולין לה:), דם מכתו (נדה נה:).

מגר — פ ע ל: השפיל והשח. כל לשון שהייה בתרגום יונתן מגר (תהלים פט מה).

מגרה: סכין פגום פגימות הרבה, תכופות זו לזו (ש"ב יב לא), כעין סכין ויש בו פגימות הרבה (שבת קכב:), שיג"ה, כעין סכין מלאה פגימות וממהר לקוץ בו עצים, וכלי אומן הוא (ביצה לא.), סכין שיש בו פגימות הרבה וקוצצת מהר (ב"ק קיט:), סכין מלא פגימות ואין משופעות כשל מגל קציר אלא מכוונות, שיש לפגימה מורשא מכאן ומכאן... בלעז סייג"א (חולין טו:), המגירה פגימותיה מכוונות לעומקן ויש לפגם שני עוקצים, כשאתה מוליך צפורנך מסוף הסכין לראשה צפורנך חוגרת בעוקץ של צד הראש, וכשאתה בודק מראשה לסופה צפורנך חוגרת בעוקץ של סופה (חולין יז.), שיג"א, סכין שיש בו פגימות הרבה (בכורות י:), סכין שיש בו פגימות וחותך מהר כעין שיש לעושי מסרקות (ערכין כג:).

מֶגְרָפָה: מגרפותיהם — ת"י מגופתהון, כסוי החבית (יואל ב יז).

לפי שאר מפרשים ענינו רגב עפר.

מַגְרֵפָה: כלי ברזל הוא שקורין וודי"ל שגורפין בו אפר הכירה וגם מבדילין בו תאנים המודבקות זו בזו (חגיגה כ.), כלי ברזל הוא וראשו רחב ומבדילין בו גרוגרות הנדבקות זו בזו (זבחים צט:). בה גורפין את דשן המזבח, וודי"ל, והוא כעין כף (ערכין י:).

בשבת קכב — רק בלעז, וכן לועז תיבת יעה. בערכין משיגים בעלי התוספות: „קשה, דהא היתה כלי זמר. אלא נראה לפרש דשני מיני מגריפות היו: אחת לדשן ואחת של שיר".

מגרש: ריוח מקום חלק חוץ לעיר סביב להיות לנוי לעיר, ואין רשאין לבנות שם בית ולא לנטוע כרם ולא לזרוע זריעה (במדבר לה ב), כל מגרשי עיר שבמקרא מקום פנוי, לא בתים ולא שדה (יחזקאל מח יז), רחבה פנויה מזריעה ומבתים ומאילנות לנוי העיר להיות לה לאויר (סוטה כז:), מגרש פנוי מכלום ואין בו בית ואין זורעין אותו, אלא נוי הוא לעיר (ערכין לג:). ערי מגרש — ערי לויים, שהטעינן הכתוב מגרשות (סוטה מח:).

מד: מדו — היא הכתונת, שתהא כמדתו (ל' חז"ל. ויקרא ו ג). מדיו — מלבושיו (שופטים ג טז).

מדא — מעיל (ברכות כח.).

מדבך: אבנים גדולות, הערוכות זו על זו, ופעמים שהאחת סדורה על גבי השתים (סוכה כ:).

מִדְבָּר: א) דבור („ומדברך נאוה" שה"ש ד ג).

ב) ארץ ציה שאינה מצמחת (חולין פח:).

מְדַבֵּר: [חלק הלשון] ממקום פרישת דיבוקו ולמעלה (קדושין כה.), קצה הלשון שאינו דבוק במלקוחיו (בכורות מ.).

בדפוסים שבדקתי — קצת הלשון. ע"ע קצת בכרך א' של „היכל רש"י" במלון הצרופים.

מדברה: ישא מדברותיך — המם בו קרוב ליסוד, כמו וישמע את הקול מדבר אליו, ואשמע את מדבר אלי, כמו מתדבר אלי. אף זה מדברותיך מה שהיית מדבר להשמיעני לאמר להם. ואנקלוס תרגם שהיו נוסעים על פי דבריך, והמם בו שמוש, משמשת לשון מן. ד"א מדברותיך גזרותיך ודתותיך (דברים לג ג).

מדברי: מדבריות — רועות באפר תמיד ולנות בתוך התחום (שבת קנז.), הברייתות (ל' בר, חוץ. מה:).

מדברנא: מנהיג (כתובות יז.), מנהיג, שהיה פרנס וקרוב למלכות (סנהדרין יד.).

מדד — ה ת פ ע ל: ל' מדה, נשתטח (מ"א יז כא).

מדה: א) קנה המדה (יחזקאל מה ל). ב) מס (נחמיה ה ד: „מדת המלך"). ג) מצוה („מדותיו של הקב"ה" ברכות לג:).

מדת ימי — כמה ימי חיי (שבת ל. — תהלים לט).

מקום ארון אינו מן המדה — אינו תופס למעט ממידת החלל של בית כלום... אין מקום הארון ממעט כלום (יומא כא.), אינו אוחז למעט מדת קרקע לכל צדדיו כלום (מגלה י.).

עד כאן מדת רשעים — כן הוא נדרש אצל רשעים (שבת קד.). אינה היא המדה — אי אתה יכול ללמוד את זו מדבריהם (פסחים יד.). למצות מדותי — לידע מיצוי תלמודי ולשאול ספקותי (מנחות יח.), למצות מדותיו — ללמוד ולמצות מה שהוא חכם ממני (שם). שנו מדותי — למדו תורתי (גטין סז.).

מתרעם על מדותיו — על מזלו, שנמדד לו מן השמים מדה שאינו חפץ בה (מגלה ו.), על קורותיו, הקורות אותו (קדושין פ:).

מדהבה: לשון מרבית גאוה ומשא כבד, ורבותינו דרשו: האומרים מדוד והבא (ישעיה יד ד).

מדוה: מדויהם... חלוקיהם (ש״ב י ד), כמו מדו בד (דה״א יט ד).

מדוך: בוכנא, שדוכין בו תבלין במדוכה (ביצה יא.), הוא בוכנא שמכין בו (יד.).

גם מדוכיא (סוטה כב:) פירש כן: בוכנא, שהוא עשוי כמקבת וראשו כפוף. בע״י — מדוכה, במקום מדוכיא. אך יש להבחין בין מדוך למדוכה.

מדון: א) מריבה (ירמיה טו י, משלי יז יד, יח יט).

במשלי יח — הכתיב מדונים, והקרי מדינים.

ב) איש מדון — כתרגומו גבר דמשחן, שאין עיקר התיבה אלא מ״ם ודלי״ת, כמו המון ה״א ומ״ם. ובדברי הימים כתוב איש מדה, כלומר גבוה מאד שאומדין כמה מדתו (ש״ב כא ב).

מדורה: לשון אש ניסקת. מערכת עצים על האש קרויה מדורה (ישעיה ל לג), היסק גדול (יחזקאל כד ט, שבת כ: כא. קכט. ביצה כא: ערובין עט: קא. ר״ה כב:). היסק גדול שעושין לפני שרים כדרך בנין: עושין לו כתלים מארבע רוחות וסודרין עצים למעלה ודומה לאהל (ביצה לב:).

מדושה: תבואה, ערימת חטים (לדישה, ישעי׳ כא י).

בפירושו לישעיה כח כט כתב רבנו: אינם מכבידין עליהם במדושה רבה. מסתבר שהשתמש כאן במדושה במובן פעולת הדישה, ולא הדבר הנדוש, וכן צינתי בכרך א במלון החדושים. ראוי להוסיף שגם המשורר ח. נ. ביאליק השתמש במדושה במובן דישה: „מלבד מדושת הגו״ (בשירו „אכן חציר העם״).

מדחה: דיחוי (משלי כו כח).

מדלעת, ע״ע מקשה.

מדמנה: טיט (ישעיה כה י).

מדי: מדיות — נשים ישראליות שבמדי (שבת סה.).

מדינה: מדינת הים — כל חוצה לארץ קרי ליה מדינת הים, בר מבבל (לפי חז״ל. גטין ב.).

עיין בהערה לע׳ טורא וע״ע פלך.

מדינתא: מדינה קטנה (מגלה יג:).

מדנא: מדאני אסא — חבילות של הדס להריח בשבת. מדאני כמו מעדנות כימה (שבת לג:).

בערוך — מדני אסא. לפי הגרי״פ טוב לגרוס בגמרא וברש״י מעדני אסא. עיין מעדן.

מדע: גם במדעך — אפילו במחשבותיך, בלא דבור (קהלת י כ).

מדעם (ארמ׳): שום דבר (נדרים ג.).

מדק: מועט (ערכין כה.).

מדר — הפעיל: ממדיר את כותלו — עושה ראש כותלו מדרון ומשפעו לצד החלונות עד שאינו ראוי לא לעמוד עליו ולא להשען עליו (ב״ב כב:).

לפי הערוך „ממדיר״, ובנו״ג „מדיר״.

מדרגה: ונפלו המדרגות — אני שמעתי שהם סלעים הזקופים ותלויים ונראים כנופלים, ואני אומר הם תלי המגדלים שחופרים סביב וזורקים העפר באמצע להגביה התל, ועשוי מדרגות מדרגות אשקלונ״ש בלעז, כדי שיעמוד העפר, ולאחר שנכבש יפה נוטלין המלבנים מעמודי המדרגה (יחזקאל לח כ). בסתר המדרגה — אשקלונ״ש בלעז, כשעושין חריץ סביבות המגדלים ושופכין העפר למעלה להגביה התל סביב עושין אותו מדרגות מדרגות זו למעלה מזו (שה״ש ב יד).

מדרון: משופע (זבחים טו.).

מדרך: מדרך כף רגל — דריסת הרגל (דברים ב ה).

מדרש: קרוב למקרא, כגון מכילתא וספרא וספרי שהם מדרשי מקראות (ברכות יא:), ספרא וספרי, שהן הלכות של מדרשי מקראות (קדושין מט.).

מה: א) מה הוא לה — איך הוא קרוב לה (אסתר ח א). ונחנו מה — מה אנחנו חשובין (שמות טז ז). ב) עד מה — עד מתי (תהלים עט ה). לא נדע מה נעבד — כמה תכבד העבודה (שמות י כו).

מה יום מיומים — למה תחשב יום שבת יותר משאר ימים? ומה גבר מגוברין — מה לאיש כמוך להיות שר וגדול מכל האנשים? (סנהדרין סה:).

מה זו שתיקה — היה לך לשתוק ואינך שותק (ביצה כ:).

שכינה מה הלשון אומרת — באיזו לשון היא קובלת ומתנודדת (סנהד׳ מו.). מה רבי אומר בדבר זה — אין רבי בעולם היודע דבר זה (מו״ק טז.).

בגמרא הכונה לרבי יהודה הנשיא, ורש״י השתמש במלת רבי במובן רב ומורה הוראה. כמדומה שבתלמוד אין רבי אלא תאר, או — ר׳ יהודה הנשיא. כונת הפירוש להדגיש את הזלזול שבדבר, כלו׳ מה יוכל רבי לומר, ומצאנו לפעמים גם במקרא שמוש מעין זה, כגון: ומה אתבונן על בתולה.

במה הארכת ימים — באיזו זכות (מגלה כז:), איזו זכות בידך (סוטה לט.). במה אתה סועד — מה אתה רגיל לאכול בסעודתך (כתובות סז:).

למה סגן ממונה — לאיזה דבר הוא ממונה ומוכן (סוטה מב.).

הפירוש לא בא אלא למנוע קריאה משובשת, לבל יקראו למה, בשני קמצין.

מהדורא: מחזר בעיירות (ברכות נא:). ממהדורי מילי — ממחזרי בעיירות ירבו תמיד דברים (שם).

מְהוּהָ: בלוי ונרקב (נדה נו.).

מהול: מעורב (ישעיה א כב, ב״ב טו:).

מהולתא: נפה (ביצה כט: מו״ק יא.).

מהומה: כל מקום שנאמר בו מהומה הרעמת קול הוא, וזה אב לכולן וירעם... ויהמם (בשם פרקי דר׳ אליעזר. שמות יד כד, וכן ש״א ה יא). שגוש, קול

בהלות (דברים כח כ). רעב של מהומה — אוכלים ואינם שבעים (אבות ה ח).
מהימן: נאמן (ר"ה כב:).
מהיר: סופר מהיר — מהיר בלשון ערבי בקי (תהלים מה ב).
מהל: כמין מים וזב מן הזיתים, ושלשה מינים יש בו: כשטוענן מתחילה במעטן להתחמם ולהתבשל מאליהן מוחל זב מהן והוא צלול כמים, ולאחר שעמדו ימים ודחקו זה את זה חוזר מוחל לזוב מהן והוא קרוב להיות כשמן ולאחר שעצרן להוציא שמנן בבית הבד, ומשתהה התפוח של גפת בעקלים שהוא אגוד בהן בבית הבד, חוזר מוחל וזב מהן (שבת קמד:), משקה הזב מן הזיתים (חולין קיד:).
במשנה ובתלמוד בבלי — מוחל, בחית, אך בירושלמי — מוהל, בהא, וכן נהוג.
מהל — קל: חותך את הערלה (שבת קלג.).
מהלומות: ופיו למהלומות יקרא — קורא ליסורין להביאם עליו (משלי יח ו).
מהמורות: מלחמה ותגר, לשון ממרים הייתם (תהלים קמ יא).
מהפכת: שם מקום האסורים, וי"ת לכיפתא (ירמיה כ ב), כיפה (כט כו), בית הסהר... (דה"ב טז י).
מהר: כתובה (לפי חז"ל. בראשית לד יב).
מהר — קל: מהר ימהרנה — יפסוק לה מוהר כמשפט איש לאשתו שכותב לה כתובה וישאנה (שמות כב טו).
מוג — קל: ותמוגנו — ותניענו (ישעיה סד ו). למוג — לשון הנעה. ד"א לשון דבר נמס (יחזקאל כא כ). תמוג ארץ — תמס. כן פתר מנחם... אבל דונש פתר אותם לשון הנעה (תהלים מו ז).
— נפעל: נמוג — נמס (שמות טו טו), כמו נד ונע (ש"א יד טז), נרעד ונע (נחום ב ז).
— פולל: תמוגגנה — לשון המסה (תהל' סה יא).
מוג: מוגיך — מניעיך ומטלטליך, כמו והנה ההמון נמוג (ישעיה נא כג).
לפי רוב המפרשים הוא הפעיל מן יגה.
מודע: קרוב הידוע (משלי ז ד), קרוב (רות ב א, ג ב).
מוזר: ביצים מוזרות — שאינן קולטות אפרוח (ב"מ סח:), שאינן של זכר ואין אפרוח קלוט בהן לעולם (חולין סד:), שאין אפרוח בא מהן (קמ:). ביצה מוזרת — שאין אפרוח גדל בה (בכורות נז: רש"י כ"י), שאינה ראויה לאפרוח (שם), שאינה משרצת אפרוח תחת תרנגולת (נדה לה:).
יאסטרוב ציין מלה זו כבנין הפעל של זרר, ואין דעתו נראית. יש קוראים מוזרות, בקל, משורש מזר. לדעתי בנין פועל הוא מש' מזר, והצורה מוזרת באה בהשמטת מם, ע"ד מועט — ממועט, מוסמס — ממוסמס, כלומר ביצה שהתחיל להתרקם בה משהו ונפסלה לאכילה. ע"ע רקם — פעל. כיו"ב בילמדנו:

שהזמיר בשרו כביצה מוזרת. אך יתכן גם שהוא בנין הפעל מן זור בענין דגירה, והכונה אחת. ע"ע זורה.
מוט: כמין יתד בשני ראשי העול המעכבים המוסרה, שלא תצא מראש השור ויתיר הקשר („מוטות עלכם", ויקרא כו יג).
מוט — קל: לשון שפלות (תהלים ס ד).
מוטה: הטיית משפט (ישעיה נח ו).
מוך — קל: ואם מך הוא — שאין ידו משגת (ויקרא כז ח), כי ימוך — ...דוחק עוני (כה כה).
מוך: מוכין — כל דבר רך קרוי מוכין, כגון צמר גפן ותלישי צמר רך של בהמה וגרירת בגדים בלויים (שבת מז), של שחקי בגדים שהסורק מוציא מבגדי הצמר בקוצים (ב"ב יט.).
מוכיח: דרשני"ר בלעז, מראה לכל אחד חובתו וזכותו (איוב ט לג).
מוכני: אופן (שבת מד), גלגל לשקעו בבור, שיהו מימיו מחוברין למימי הכיור (יומא לז.), גלגל שקורין טו"ר (חולין טו:).
מוכס: מוכס קטן — פעמים שיש מוכס גדול, שטורח לו לעמוד על הגשר כל היום, וממנה מוכס קטן (שבת עח:).
מוכססים: מין בנות שוח, ולא בנות שוח ממש (בכורות ח.).
מול: א) מול האלהים — שליח ומליץ בינותם למקום (שמות יח יט). ב) נגד (נחמיה יב לח), כנגד, בעבור (מיכה ב ח). ממול נגב — צד צפוני, משוך ומרוחק מן הדרום. ואין מול וממול שוין בפתרון (מ"א ז לט). מול הגלגל — רחוק מן הגלגל (דבר' יא ל, סוטה לג:).
פירש כן בעקבות חז"ל בסוטה, ונחלקו שם בענין זה: ר' יהודה אומר סמוך לגלגל... ור' אלעזר אמר והלא לא ראו את הגלגל. משמע שהרב פירש כדעת ר' אלעזר.
מול — קל: דבר שמל קשיותן של ישראל — שכשאין המלקוש יורד חוזרין ישראל בתשובה ומתענין ועושין צדקות (תענית ו.).
— הפעיל: אמילם — אכריתם, לשון ימולל ויבש (תהלים קיח י).
מולא: מולאות — פרדות (שבת נב.).
מולאי: דאתו ממולאי — מקוטעים (ערובין כה:), ממשפחה אומללה (יבמות עו.), כרותי ימים. ולי נראה ממולאי גבנונים, בעלי מומים (כתובות פה.), ממשפחה רעועה (ב"מ קט.). מילי מולייתא — קטועות, בלא רגלים (ערובין כה:), דברים גבנונים (ב"מ קט.).
אין לראות סתירה בפרושי מילי מולייתא, שכן בפרושו לכתובות הביא כאחד שני פרושים אלה לממולאי. לפי הפירוש כרות ומקוטע נראה שרבנו התכון לשורש מול, והפירוש גבנון מכוון ודאי לשורש מלא. עיין להלן ע' מוליא ומולייתא. התוס' ביבמות סבורים שממולאי הם אנשי המקום ממלא, והמם אינה לשמוש. דעה זו הביא גם הערוך (ע'

ממלא), ואולם בע' מל ז' הביא שני פרושים אחרים לגמרי: האחד כדעת רש"י, והשני — לשון גדולה: אדם גדול מפני שהוא גדול מדבר גדולות, עכ"ל. לפי פירוש זה אין, כנראה, מולייתא אלא מעלייתא, ואין לתמוה על שני הפירושים ההפוכים זה מזה, שכן חזיון מצוי הוא בלשון, כגון הפעל קלס המשמש לשבח ולגנאי, וכן מזור המיוחד למכה ולרפואתה, ואכמ"ל.

מולדת: ולמולדתנו — למשפחותינו (בראש' מג ז).

מוליא: קרקע ממקום גבוה (מו"ק י:), גבשושית (בבא מציעא קט — מו"ק).

מולייתא: אינפלדור"א בלעז, כמו שאנו ממלאין הטלאים והתרנגולים בין בשר לעצמות (פסחים עד.).

מוליאר: כלי שיש בו בית קבול קטן אצל דופנו מבחוץ מהובר לו ונותן שם גחלים והמים בקיבולו הגדול. ורבותינו מפרשים מוליאר שני שולים, ואנטיכי בי דודי מחיצה בינתים, ולי נראה להיפך (שבת מא.). דוד גדול של נחושת ותלוי על האור כל שעה, ונחושתו עבה, ואפילו כשאין שם אור מים שבשוליו חמין או פושרין (פסח' מב.).

בגמרא נאמר: מוליאר מים מבפנים וגחלים מבחוץ. ודברים אלה מובאים בראש פירש"י: בגמרא מפרש... לפי פירושו מוליאר הוא המחם שלנו, סאמווא"ר בלשון רוסיה.

מונה: עשרת מונים — לשון סכום כלל החשבון (בראשית לא ז).

מוניני: א) דגים קטנים (כתובות ס:). ב) ציר דגים קטנים (שבת קה: גטין סט:). מוניני דקמצי — ציר חגבים (שבת קי:).

מוסב, ע"ע לול.

מוסך: גג אהל עשוי לצל לשבת תחתיו (מ"ב טז יח).

מוּסָר: יסורים (ירמיה ל יד, יחזקאל ה טו, משלי טו י, טז כב, איוב לג טז: „ובמסרם", המם בחולם).

מוֹסֵר: מוסריכם — יסוריכם (ישעיה כח כב, ע"ז יח:). פתחת למוסרי — התרת מעל צוארי מוסרות ומוטות (תהלים קטז טז).

מוסרה: אפסר (שבת נב.). מוסרות — רצועות שקושרין בהן העול (ירמיה ב כ, תהלים ב ג, יבמות עז.), רצועות העול (ירמיה כז ב).

מוסתקי: חבית שבורה מדבקין שבריה בשרף של עץ שקורין שף, שעושין הימנו זפת וקורין אותו רישינ"א וריחו דומה לריח לבונה, ובלשון ערבי קורין אותו מוסתקי, ומדבקין בו קערות חרס הנשברים (ביצה לג:).

מועד: זמן (יהושע ח יד, דניאל ח יט), זמן קבוע (הושע ט ה), יעידת גייסות („קרא עלי מועד", איכה א טו). מועדיה — עת עברם... ועת שובם (ירמ' ח ז). עשו מועדים לתורה — קבעו עתים לתורה לתלמידיכם שידעו עת לבוא ולשנות (ערובין נד:).

אהל מועד — הוא בית ועד למבקשי תורה (שמות לג ז). בקרב מועדך — הוא בית המקדש אשר נאמר בו ונועדתי לך שם (תהלים עד ד), בבית שאתה מתוועד בו (גטין נו: — תהלים עד). הר מועד — הר שהכל מתועדים שם, הוא הר ציון (ישעיה יד יג).

במועד — בחולו של מועד (שבת קלט: סוכה מב.).

מועדה: הזמנה. ערי המועדה — היעודות לכך (יהושע כ ט).

מועקה: לשון מסגר, וכל המעיק והמציק כמוהו (תהלים סו יא).

מופת: א) אות (שמות ז ט), דוגמה (תהלים עא ז). מופתים — נפלאות, מכות מופלאות (דברים לד, ז יט). אות — בשמים, מופת — בארץ (דברים יג ב).

בספרי פ' נשא נאמר: אות הוא מופת ומופת הוא אות, אלא שדברה תורה שתי לשונות. מעין זה גם בפסיקתא זוטרתי, וראייתם מן הכתובים: ונתתי מופתים בשמים ובארץ, ושאל לך אות... העמק שאלה או הגבה למעלה. וכן מצינו במקרא „לאות ולמופת", „לאותות ולמופתים". דעת החדשים שאות הוא סימן להזכיר או להוכיח, ואלו מופת יציין את הדבר הנפלא והנפלה. אבל יש במקרא גם מופת במובן דוגמה („והיה יחזקאל לכם למופת", „אנשי מופת"). וכן בעברית החדשה משמש המופת בשני מובניו אלה.

ב) מופת הדור — גדול הדור, כמו כי אנשי מופת המה (חולין קג:).

בפרושו לזכריה הביא רק את תרגום יונתן.

מוץ: לשון קש (תהלים א ד). מזקן־השבולת העליון ואינו ראוי למאכל, וכוברין אותו בכברה שיפול המוץ (שבת קמ.).

מוצא: מוצאי שבת — יום ראשון; מוצאי שביעית — שמינית (תענית כט.).

מוצק: א) והיית מוצק — חזק, כמו מצוקי ארץ (איוב א טו). ראי מוצק — ראי שהנשים רואות בו (לז יח). ב) יציקה (איוב לז י), יסוד (לה לח). ג) מוצקות — צנורות קטנים (זכריה ד ב).

מוק: קלצו"ן של לבד קשה ומגין (יבמות קב:). מוקי — קלצונ"ש קשים הם, וכן בלשון ערבי קורין למנעלים אלמוק (שם), אנפילאות, קלצונ"ש בלעז (גטין סח:).

מוקד: מדורת אש (שבת יט:), לשון מדורת עצים (יומא לג.).

מוקיון: בוקיון, מוקיון, לוליון, סנגריון — כולם מיני ליצנים הם (ע"ז יח:).

מוקרא: כסא דמוקרא — כוס זכוכית יקרה שקורין לה בלשון ישמעאל ערקי"א (ברכות כח.), כוס של זכוכית לבנה (לא. ע"ע מקר).

מוקש: כלי אומנות של ציידים ששולים בו דגים (איוב מ כד).

מור — הפעיל: החליף (יחזקאל מח יד).

מורא: דאגה מימים רבים (דברים יא כה. ע"ע פחד).

המורא הגדול — נסים וגבורות שבמדבר הגדול והנורא (סוף ספר דברים).

מורג: א) כלי עץ מלא חריצין וכבד הוא ומעבירין אותו על הקש תמיד ומחתכו להיות תבן למאכל בהמות (ש"ב כד כב). חרוץ — עץ עשוי חריצים ושמו מורג ומחתך בו הקשין להיות תבן (ישעיה כח כז). מורג חרוץ — כלי הוא של עץ וכבד ועשוי חריצים חריצים כמין כלי נפחים של ברזל שקורין לימ"א בלעז, וגוררין על הקשין של שבלין ומחתכן עד שנעשו תבן דק (ישעיה מא טו). נסר שדשין בו התבואה (דה"א כא כג), קרשים ובהן יתידות ודשין בהן את התבואה (ב"ק סא:), נסר גדול מנוקב ויתדות קבועות בו ונותנין אותן על התבואה ומרהיטין עליו את הבהמות (תמורה יח.). ב) מוריגי בהמה. כל בשר שיש בבהמה העשוי כמורג שהוא פגום, והרוקה כמורג חרוץ חדש, כלומר כל מקום שאין הבשר חלק, כגון קליפת הלשון וכגון החיך, שיש בו כמין קוצין, וכפגימות בבית הכוסות (שבת פא.), כל בשר שבבהמה שאינו חלק אלא דומה למורג חרוץ שאינו חלק, כמו החיך והלשון והכרס הפנימי ובית הכוסות (ברכות נה.).

לשון חז"ל: מאי מוריגים? מטה של טורביל. ע"ע חרוץ וע"ע טורביל. הפירוש בב"ק פגום קצת, ויפה העיר הב"ח שבע"ז כד ע"ב נאמר שהקרשים עצמם היו פגומים.

מורד: מעשה מורד — מרודדין כמין רידוד טס דק (מ"א ז כט).

כן פירש גם הרד"ק. לפי החדשים אף מורד זה לשון ירידה הוא, לפי שלא מצאו משקל זה בגזרת הכפולים, אך פירוש הרב נראה יותר.

מֹורֶה: א) סרבן (במדבר כ י, וכן ת"א.), מסרב בדברי אביו, לשון ממרים („סורר ומורה", דברים כא יח. ע"ע מרה — קל). ב) כמו יורה (יואל ב כג).

מֹורָה (ש"ז): א) תער, על שם שמורה ומשליך את השער (שופט' יג ה). ב) שיתה ה' מורה להם — מרות ועול. ד"א לשון השלכה, לשון ירה בים (תהל' ט כא), תן להם מרות לאותם עניים, עושר, שיהו נוהגים בהם כבוד (סוטה מט.).

מֹרָה (ש"נ): מורת רוח — לשון המראת רוח, כמו ממרים הייתם, מעשים להכעיס ולעצבון (בר' כו לה).

כן פירשו גם הרשב"ם, רד"ק ועוד. לדעת הראב"ע הוא לשון מרירות, וכן דעת רוב החוקרים החדשים. לפי זה ראוי להביאו בלא וו אחר המם, ומה גם שהוא לשון נקבה. אבל כיון שהרב פירש מלשון ממרה הבאתיו כאן.

מוריס: שמן של דגים (ע"ז כט), מורייס מערבין בו קרבי דגים (לא:). מי מלח (מנחות כא.).

במנחות פירש לא מורייס אלא מי מלח: מי מלח — מורייס.

מוריקא: כרכום (שבת קי: ביצה יד. פסחים קי: גטין מז. חולין מז:), קרו"ג (גטין סט. ע. וכן לועז קורטמא).

מורנא: תולעת היוצאת מן הריאה (חולין מט.).

מורסא: קלו"ג (גטין סט:), נפח שקורין קלו"ג (כתובות ו:), קויסטר"א (שבת ג.).

גם סימטא (שבת סז:) פירש קלו"ג בלעז. והלעז קויסטר"א אמור גם בכיבא (שבת סב:) וליחה סרוחה (נדה נה:).

מורסן: סובין היוצאים באחרונה (כתובות קיב.).

מוש — קל: ומשתי — והסירותי (זכריה ג ט).

מושב: בית מושב (סנהד' פב:). מעמד ומושב למת — כשנושאין את המת לקוברו היו יושבין ז' פעמים לבכות את המת (מגלה כג:).

מות — קל: בניו קטנים מתים — אהבתו ניטלת מהם (שבת לב:).

— פולל: תמותת — תמית (תהלים לד כב).

מותר: ריוח (משלי יד כג), הצלחה וריוח (כא ה), שכר (ברכות ל: — משלי יד).

מזבח: מזבח — של בנין; מצבה — אבן אחת (דבר' ז ה), מזבח — של אבנים הרבה; מצבה — של אבן אחת, והיא בימוס ששנויה במשנה (דברים יב ג). אין בודקין מן המזבח ולמעלה — אם שימש במזבח אין צורך לבדוק למעלה הימנו, שאם לא היה ראוי לכהונה לא היו מניחין אותו לשמש (פסחים ג:), התחיל לבדוק באמהות ומצא שאבי אביה שימש על המזבח בידוע שמיוחס הוא (קדושין עו.).

מזבלא: בולו"ס, ועשוי לרועה להניחו תחת ראשו ולשכב (סוכה כ. הבלעז ענינו שק תבן).

מזג: משקה (שיר השירים ז ג).

מזג — קל: נתן בו [ביין] מים (יומא פא: ב"מ ס.). יין מזוג — שני חלקי מים ואחד יין (ע"ז ל.).

מֶזֶה: מזי רעב — אונקלוס תרגם נפיחי כפן... ומשמו של ר' משה הדרשן מטולושא שמעתי שעירי רעב. אדם כחוש מגדל שער על בשרו. מזי לשון ארמי, שער מזיא (דברים לב כד).

נראית דעת הרשב"ם שהוא לשון נתמזמז, נתמסמס.

מָזֶה: מזה בן מזה — כהן בן כהן (ברכות כח.).

מזוה: זוית החצר (תהלים קמד יג).

מזוזה: א) מזוזות הם הזקופות אחת מכאן לפתח ואחת מכאן (שמות יב ז). ב) שמע והיה אם שמוע (שבת עט:), האגרות שבתוך הבתים (שם). ג) מקום מזוזה — העץ שהדלת שוקף עליו, ואף הוא קרוי מזוזה (ב"מ קא: בשמות פירש כן משקוף).

מזון: לפתן (בראשית מה כג), דבר הסועד (ברכות מד.). מזונותיו של אדם קצובים לו — מה שעתיד להשתכר השנה, שיהא נזון משם, קצוב לו כך וכך ישתכר בשנה זו (ביצה טז.).

מזור: א) רפואה (ירמיה ל יג). ב) לשון חולי, מכאוב (הושע ה יג), חולי (עובדיה ז).

מזח: לשון אזור, וכל אזור לשון חוזק (ישעיה כג י), חגורה (תהלים קט יט). מזיח אפיקים רפה — חגור החזקים מרפה ומפתח להתיש כחם (איוב יב כא), אזור החזקים פתח (תהלים קט יט — איוב יב).

מזחילה: גגים שלהם חלקין היו וטחים בטיט, ומרזבים קטנים הרבה היו לגג להוציא המים, ונותנין למטה מהם דף כנגד אורך הכותל בשיפוע, וכל המרזבים שופכין עליו והוא מביא כל המים למקום אחד, שלא יזיקו את הכותל (ערובין צט:), צינור גדול כעין קנעל״א שלנו, ומונחת לאורך הכותל על הכותל, ומי הגג זבין לתוכה והיא מקלחתם לארץ (ב״ב כב:).

מזיא: שיער (— דברים לב כד. מגלה טז. נדר׳ נ. ב״מ פד: סנהדרין קי. ע״ז עה.).

מזיגה: כדי מזיגת כוס — כמו שנותנין יין חי בכוס, כדי למוזגו במים (ערובין כט:).

מזיד: הטה במזיד — במתכוין ובכח (כתובות י.).

מזיח, ע״ע מזח.

מזכיר: מזכיר איזה דין בא לפני המלך ראשון לפוסקו ראשון (ש״ב ח טז, ומעין זה בדה״א יח טו), איזה משפט בא לפניו ראשון שיפסקנו ראשון, כך שמעתי (מ״א ד ג, וכן במ״ב יח יח, בלי „כך שמעתי״), כותב הזכרונות בספר דברי הימים (ישעיה לו ג), דרך המקרא להזכיר סופר ומזכיר שניהם ביחד, לפי שהם זקוקים זה לזה: האחד מסדר ומזכירו והסופר כותב (עזרא ד ח). בכל מקום שכתוב סופר כתוב בסמוך מזכיר, שהיה לכל מלך סופר לכתוב כל המאורע לו במלכות, בין טוב בין רע, והיה לו מזכיר יושב אצל הסופר להזכיר כל דבר ודבר, והסופר כותב על פיו (דה״ב לד ח).

מזל: מזלות — כוכבים המכונים כן ועשויים דוגמת ראש וזנב (— ישעיה יט טו). מזל — מלאך ומליץ (שבת נג:), מלאך (סא:).

אית ליה מזלא — יש לו דעת לשמור את גופו (ב״ק ב:). מזליהו — שר של כל אדם למעלה (מגלה ג.).

מזלג: מזלגות — כמין אונקליות כפופים ומכה בהם בבשר ונתחבים בו... ובלשון חכמים צנוריות (שמות כז ג), צנוריות של נחושת שבהן מכין באברים שעל המזבח להפכן כדי שיתעכלו יפה ומהר (במדבר ט יד).

מזמה: עצת חטאים (ירמיה יא טו), לשון מחשבה (כג כ), מחשבת עצה (משלי א ד), עלילה (יב ב), עצת רשעים (משלי כד ח), מחשבות עצה רעה (יד יז), מחשבה (איוב מב ב). אין אלהים כל מזמותיו — במחשבותיו אין שכינה חשובה כנגדו (נדרים כב: — תהלים י).

מזמוטים: במזמוטי חתן וכלה — מיני שחוק שמשחקין לפניהן (חגיגה יד:).

בתוספות נאמר: בירושלמי גריס בשמחת חתן, והיא היא.

מזמז — נתפעל: נתרוקן מהמוח מקצתו מאליו (חולין מה:).

מזמרה: שזומרין בה הכרמים (ישעיה ב ד. ביואל ד — רק בלעז).

מזמרות: כלי שיר (מ״ב יב יד), כלי זמר (ירמיה נב יח, דה״ב ד כב), כלי של מיני זמר (מ״א ז נ).

מזר: מזרות — כל שאר מזלות (איוב לח לב).

מזר — קל: נשים המוזרות בלבנה — נשים הטוות בשוק לאור הלבנה ודרכן לשוח שיחות בטלות ולדבר בחשודות שבעיר (גטין פט.), טוות (סוטה ו:).

בתוס׳ סוטה כ״ז ד״ה דומה נאמר בשם הירושלמי: מוזרות, נשים שטוות פשתן משזר. ביצים מוזרות — ע״ע מוזר.

מזרה: נפה שקורין ווא״ן בלעז (ירמיה טו ז. בישעי׳ ל כד רק בלעז). פל״א שבו זורה את הגורן לרוח להעביר הקש, וכשאין גורן עודר בה את הקרקע (ע״ז טו:).

בעלי התוספות מקשים ואומרים שהוא כלי של מחרישה כי רחת ומזרה אינם היינו הך. ע״ע רחת.

מזרח: מקום זריחת השמש (דברים ד מא).

מזרקא: מזרקי — חוטין גסין שהן ורידין שבבית הבליעה (פסחים עד:).

מֵחַ: מחים — שמנים (ישעיה ה יז, תהלים סו טו).

ממוחיים — נוחים ושמנים כמוח עצמות (ישע׳ כה ו).

מחבא: מחבא רוח — מחסה סלע שנחבאים בו מפני רוח (ישעיה לב ב).

מחברת: מקום חבור (שמות כח כז).

מחברות: שמחברים ומחזיקים הדלתות והשערים בהם (דה״א כב ג).

מחבת: כלי הוא שהיה במקדש שאופין בו מנחה על האור בשמן והכלי אינו עמוק אלא צף, ומעשי המנחה שבתוכו קשין שמתוך שהיא צפה האור שורף את השמן (ויקרא ב ה), מחבת צפה ומעשיה קשים, מתוך שהכלי צף מעשיה מתפשטין והאור שורף את השמן (זבחים ט:), מחבת אינה עמוקה אלא שוליה צפין אצל אוגניה ומתפזר השמן באוגני הכלי (מנ׳ סג.).

הפירוש הובא עפ״י המשנה שבמנחות. ע״ע מרחשת. במנחות מ״ח כתוב בפרושו: מחבת עבה, ורשום מן הצד שצ״ל צפה.

מחה — קל: ימחה את הצלחת — יקנח את הקערה (מ״ב כא יג, יומא עה.). ומחתה פיה — כופה פיה למטה (משלי ל כ), מקנחת פיה של מטה (יומא עה.).
מחי (ארמ׳) — הכה (מגלה יט: גטין נז. ע״ע מהוי).
— נפעל: נמחית אבן הטועים — נתכסית מים (בפירוש שבע״י. תענית כג.).
— הפעיל: א) התיך (ביצה ז.), התיך באור (חולין קכ.). ב) שופך בתוך המלבן של אבנים ונדבקים יחד (זבחים נד.).

מחוג: רמיזה בידים ובאצבעות (ברכות מו:), רמז (חגיגה ה:).

מחוז: א) לשון גבול... וכן מחזה אל מחזה (תהלים קז ל. ע"ע חזה — קל). ב) עיר. ל"א שם מקום (ערכין יד.), היינו כרך (ברכות נז.).

מחוי: מחוי קרביו — פרש רכה דנמחית בתוכה... ל"א לשון נקיבה וחיבול, כמו תמחה את זכר עמלק (פסחים סח.).

מחול: סביב, לשון מחול הכרם (תענית לא.), סביב, כעין מחולות (ערובין צג.).

מחוקק: לשון שררה, שר, שולח ספרים ומצוה (תהלים ס ט), חכם (הוריות יא:). שבט — לשון שררה; מחוקק — שררה מועטת (סנהדרין ה.).

מחורתא: דבר ברור (מעילה טו.).

מחוש: (ע"ע חלי). בית מיחוש — אפילו ספק (קדושין ה:).

מחזה: לשון קצה, ומנחם כן פותרו וחברו אל מחוז חפצם. וכל חזית שבלשון משנה כך היא (מ"א ז ד).

מחט: עושה מעשה מחט — תופר (קדושין יז.).

מחט של יד — היא מחט קטנה שתופרין בה בגדים (סנהדרין פד: שבת קכב:).

מחט סדקית — מחט שתופרין בה סדקי בגדים, והוא דק ביותר (ערובין נג.), מחט שלנו שהיא דקה ותופרין בה סדקי בגדים (מגלה יט.).

מחט של סקאין — מחט גדולה שתופרים בה שקים (שבת קכב:), מחט גסה (מגלה יט:).

מחטא דאושכפי — מרצע הרצענין שפיותיו חדודין וחותכין חוטי התפר (חולין לא.).

מחטא דתלמיותא — שהתפירות עשויות שורות שורות כתלמי מענה (ברכות סג.), מחט תלמיית, שהתפירות עשויות תלמים תלמים, שורות שורות, כתלמים של מחרישה (סוף קדושין).

מחט — קל: מוהטין בו פתילות — מקנחין ראשיהן לעדויי חושכן (שבת צ.), כשהפתילה נעשית בראשה פחם מעבירה (ביצה לב:), מפילין ראש הפתילה כשהוא שרוף (מנחות קז.).

בביצה לב ע"ב לשון חז"ל: מאי מוחטין... לעדויי חושכא, ופירש"י — להסיר פחם המחשיך אורה. בשבת ובמנחות בנו"ג מחטטין, אבל בכי"מ, בערוך וברש"י — מוחטין.

מחי: מחי קבלו — הוא אחד מתחבולות המצור לזרוק אבנים גדולות ומכה כנגדו... (יחזקאל כו ט).

מחיה: מזונות (שופטים יז י). מחיה מעט — חיים מועטים (עזרא ט ח).

מחיר: במחיר — בדמים קלים (דניאל יא לט).

מחיתא: בחדא מחיתא — באריגה אחת (ברכות כד. שבת קמח. פסחים מב. חולין נח:). תקון דבור קרו ליה אינשי אריגה, שמסדר את דבריו (חולין נח:).

מחל — קל: מוחל על עלבונו — מעביר על מדותיו מרוב ענוה (אבות ו ב).

מְחִלָּה: מערה (ישעיה ב יט).

מחלף: מחלפים — סכינים, לשון בית החלפות (עזרא א ט).

מחלפה: מחלפות — קווצות (שופטים טז יג).

מחלץ: מעגילה, שפעמים שטחין במחלצים שהוא כלי אומנות של בונים ובלעז טרואיל"ה (הכונה לכף סיידים. מכות ט:).

מחלצים — עץ כעין רגל שדוחקו במעזיבה לסתום הסדקין, ויש בו מעשה אומן יותר ממעגילה (ע"ע מעגילה. מו"ק יא.).

יש כאן חלופי נוסחאות: מחצלו, מחצלייא, והגירסה מחלץ עדיפה, כנראה.

מחלצה: מחלצות — כיתונייא, כמו וקח את הליצותם, שהגוף מלובש בהם, וכשפושטין אותם חולצין מן הגוף (ישעיה ג כב), חליפות בגדים נאים (זכריה ג ד).

מחלקת: חלוקה (ב"ק ט.).

מחלת: שם כלי שיר... (תהלים נג א).

מחם: קומקמוס שמחמם בו חמין (שבת לח:), קומקמוס של נחושת (שם), קומקמוס של חמין (מא.). מחם — של נחושת; קדרה — של חרס (נא:).

מחמצן: נברכת ששורין בה את הבגדים יום או יומים בצואת כלבים עד שמחמיצין ומסריחין (ב"ב יט. ע"ע נברכת).

מחמת: נאכל מחמת מלחו — כלומר נאכל במלחו (חולין קיב.).

בטוי זה לא בא אלא בהשפעת האמור לפניו: אינו נאכל מחמת מלחו.

מחסה: לשון כסוי (ישעיה ד ו, יואל ד טז), כסוי אהל (ישעיה כה ד). כל לשון מחסה לשון צל ומחבוא, שאדם מתכסה שם מן הזרם ומן המטר, אבר"י בלעז (תהלים קד יח. ע"ע חסה — קל).

מחפרת: קרקע שחופרין משם (ע"ז לג:).

מחץ: שם כלי ששואבין בו יין מן הבור (—תהלים סח כד), כלי שדולין בו מן הבור לחבית (ע"ז עד:).

מחץ — קל: וחציו ימחץ — ...יטבול ויצטבע בדמם. ואינו זז מלשון מכה, שהצבוע בדם נראה כאלו מחוץ ונגוע (במדבר כד ח). תמחץ רגלך בדם — לשון בוקע בתוך הדם, כמו ומחצה וחלפה רקתו... (תהלים סח כד).

מחק — קל: כותש („מוחק את הכרישה", כרי׳ טו:).

משנה היא במכשירין, ושם נאמר ממחק, בפעל.

— פעל: מגרר שער (של העור, — שבת עג.), מחליק (בכורות כה.).

מחר: כי ישאלך בנך מחר — יש מחר שהוא עכשיו, ויש מחר שהוא לאחר זמן, כגון זה וכגון מחר יאמרו בניכם לבנינו (לשון חז"ל. שמות יג יד).

מחראות: לשון בית הכסא (מ"ב י כז).

מחשבה: לחשב מחשבות — אריגת מעשה חשב (שמות לא ד).

מחשוף: גלוי (בראשית ל לז, מ"א כ כז).

מחשך: במחשכים הושיבני כמתי עולם — כשאדם נתון במחשך ואינו רואה חשוב כמת (נדרים סד: — איכה ג. בעקבות חז״ל).

מחתא, ע״ע מחיתא.

מחתה: מחתותיה — כמין בזיכין קטנים שחותה בהן את האפר שבנר, כשהוא מטיב את הנרות מאפר הפתילות שדלקו הלילה וכבו (שמות כה לח), בית קבול יש להן ליטול בהן גחלים מן המזבח... ועל שם חתייתן קרויין מחתות, כמו לחתות אש מיקוד, לשון שאיבת אש ממקומה (כז ג), כמין כף קטנה ושוליה פשוטים ולא סגלגלים, ואין לה מחיצה לפניה אלא מצדיה וחותה בה את דשן הנרות כשמטיבן (במדבר ד ט), בה חותים גחלים לתרומת הדשן, שעשויה כמין מחבת שאין לה אלא שלש מחיצות, ומלפניה שואבת את הגחלים (ד יד), כלי שחותים בו גחלים ויש לו בית יד (טז ו), לחתות בה תרומת הדשן וגחלים (מ״א ז נ, דה״ב ד כד), שחותין בה גחלים מעל המזבח (ירמיה נב יט); כל מחתות מכוסות הן, ויש בהן נקבים להוציא הריח (שבת מז.).

מְחִתָּה: חסרון (משלי יד כח).

מַטֶּה: שבט (חבקוק ג ט). ראשי המטות — הנשיאים (מכללא איתמר, במדבר ל ב). מטה לחם — לשון משען, מסעד אוכל (— ויקרא כו כו), משען לחם (יחזקאל ד טז, ה טז, יד יג), מטה עז — לשון משען (תהלים קי ב, ויקרא כו כו). מטה מוסדה — תוקף יסודות אוכלוסיו (ישעיה ל לב).

מֻטֶּה: דין מעוקל (יחזקאל ט ט).

מֻטָּה: פרק קטן שבסוף הכנף קרוי מוטה („מוטות כנפיו״, ישעיה ח ח).

מַטָּה: משש שעות ולמטה — כלפי השחר (תענ׳ ל.).

מטה — קל (ארמ׳): א) הגיע (דניאל ד ח), בא (ב״ב ד. סוטה כא. — דניאל ד). ב) ומטו בה משום ר׳ — יש שמטין בדבר להכריע שר׳ אמר... (שבת קא.), מטין ומכריעין בשמועה זו לאמרה משמו (ר״ה י.), יש מטים בדבר זה לומר שבשמו נאמר (קדושין סז:).

יתכן שרבנו התכון כאן לשורש נטה, והארתי ענין זה בפרטות בכרך א, במלון צרופי רש״י ע׳ מוט—קל.

מִטְהָר: מטהרו — זריחתו, כמו צהרים דמתרגמינן טיהרא (תהלים פט מה).

לדעת הרוב מם השמוש היא, כלומר: השבת אותו מן טהרו. ע״ע טהר.

מטולא: אמטולתיה — בשבילו (כתובות סז:).

מטיל: משאוי (איוב מ יח).

מטכסא: לבוש העשוי מכלך (שבת כ:), תכשיט משי (ב״ק קיז:), לבוש משי (כתובות פה:).

מטולטלת: יש מפרשים רצועה שתחת זנבו, ויש מפרשים מרדעת, והאחרון נראה בעיני... ולי נראה מטולטלת כר קטן מלא מוכין נותנין לגמל תחת הזנב כדי שלא תשחית הרצועה הבשר, לפי שהמשוי שעל גבה כשהגמל יורד מכביד ויורד כלפי צוארה, אלא שהרצועה מעכבתו (שבת נד.).

מטלית: טלית („במטלית של טרסיים״, חולין נז:).

מטללתא: סוכה (סוכה כח:).

מטמט — נתפעל: כלה לגמרי (ערובין פ:).

מטעמת: טעימת תבשיל (ברכות יד.), טעימה (פסחים קז.).

מטפחת: מפה (ישעיה ג כב), סודר (יומא עח.). מטפחות ידים — שמנגבין בהן ידים; מטפחות הספוג— שמנגבין בהן עצמן כשיוצאין מבית המרחץ (מועד קטן יח.).

מטר — הפעיל: לא תמטיר עליה — לא תראה נמטרת את עצמה (עמוס ד ז), מוסב הדבר על העב, שהעב בלשון נקבה, דכתיב הנה עב קטנה (תענית כ.).

עיקר שמושו של עב בלשון זכר: עב קל, אם ימלאו העבים גשם. שני הפירושים — שונים זה מזה.

מטרה: חצר המטרה — לשון בית המשמר (ירמיה לב ב).

מטרוניתא: שרית נכרית (ב״מ פד.), נכרית (שבת פא: קכז: ע״ז כח. חולין קה:), רומית (ע״ז י:).

מסתבר שאין תיבת נכרית אלא המשך לד״ה ולא פירוש ממש, שהרי לא כל נכרית מטרוניתא היא. וכן בפרושו ביומא פד ע״א: מטרוניתא — נכרית היתה.

מטרופולין: לשון יון, אמא של מלכות. מטר״א אם. פולי״ן לשון שררה (מגלה ו. ע״ע דיופלי, דיופלוסטון).

מטרפסא: מטרפסיה — גמולו (פסחים נז:), גמולו. ל״א מלקותו (סוף כריתות).

מטרקא: רצועה העשויה שוט לסוסים (יומא כג.), שוט הסוס (עז. בנו״ג — מרטקא, והב״ח מתקן).

מטרתא: הפוכי מטרתא למה לי — הנושא שני מרצופין של עור ומשאן שוה, מה יתרון לו להפוך של ימין לשמאל ושל שמאל לימין כתובות קי.).

מי: א) מי אנכי — מה אני חשוב (שמות ג יא). ב) כלום („מי כאן הלל״, שבת לא.).

פירש כאן „מי״ על דרך השמוש הארמי: מי איכא מידי, וכדומה: „כלום כאן הלל? ולשון גנאי לנשיא ישראל״. לפי זה הנגינה ההגיונית, כלו׳ הטעם וההדגשה, על תיבת כאן.

ראה מי קורא לך בחוץ — כלומר צא מכאן (מועד קטן טז:).

מְיֻדָּע: מיודעי — כמו אלופי, לשון ואדעך בשם (תהלים נה יד), חכם שלי, כמו אנשים חכמים וידועים (אבות ו ג).

מיחא (ארמ׳): קמח (שבת לז:).

מיכל: מיכל המים — איני יודע לו פתרון במחברת כל, ופתרונו לפי ענינו כמו שבולת הנהר (ש״ב יז כ).

פירש כן בעקבות יב"ע שתרגם מיכל ירדנא.

מיל: ד מילין — שלשים ריס (ב"ק עט: ב"ב כג).

לשון המשנה ביומא: שבעה ריס ומחצה לכל מיל.

מילדת, ע"ע ילד — פעל.

מילה: עץ שגדילים בו מילין והם עפצים (ערובין ג.). מילין — עפצים (פסח' נג.). מי מילין — מים ששרה בהם עפצים שחוקים (גטין יט.).

מילת: א) צמר שגוררין ברותחין מן הכרס (חולין נ:). ב) אליה של אזן, בשר ולא תנוך (קדושין כא:), אליה (בכורות לז:).

מין (א): כל עוף שנאמר בו למינה, למינו, למינהו יש באותו המין שאין דומין זה לזה לא במראיהם ולא בשמותם, וכולן מין אחד (ויקרא יא יג). חמשת המינים — חטה ושעורה וכוסמין ושיפון ושבולת שועל (נדרים נה.).

מין (ב): זה האדוק בעבודת אלילים, ומין ישראל חמור ממומר לע"א, שהמין אדוק בה וכל מחשבותיו לה (חולין יג:), האדוק בעבודת כוכבים, כגון כומר (גטין מה:). מינים — עובדי כוכבים (ברכות יב.), האנשים אשר הפכו דברי אלהים חיים לרעה, כגון צדוקים ובייתוסים (ר"ה יז.), כומרין לעבודת אלילים, בין עכו"ם בין ישראלים (ע"ז כו:).

כבר נחלקו חז"ל בענין המין: י"א מומר להכעיס הוא, וי"א זה העובד עבודה זרה (ע"ז כו:). בדפוסים חלו כאן הרבה שנויים, בעטייה של הצנזורה, וציינתי זאת בכרך א' של „היכל רש"י" עמוד ס וסד. בחגיגה ה נאמר בגמרא וברש"י — אפיקורסין, והנכון כבעין־יעקב — מינאי. בברכות כח: בהוריות יא ובשאר מקומות הוחלף המין בצדוקי. בגיטין הובא בקצת דפוסים (חורב ועוד) פירוש אחר לגמרי: יהודי שאינו מאמין לדברי רז"ל. הפירוש שהבאתי לעיל הוא עפ"י דפוס וילנא. ע"ע צדוקי, ולהלן ע' מינות.

מינה: למינה תהיה דגתם — לא מפיק הא, ופירושו למינים הרבה תהיה דגתם. למינה לשון רוב מינים, כמו והדגה אשר ביאור (יחזקאל מז י).

מינות: פריקת עול של כל המצוות (— משלי ב טז). והמלכות תהפך למינות — הנמשכים אחר טעות שלו [של ישו] ותלמידיו נקראו מינים (סוטה מט:).

כן בדפו"י, ובחדשים הושמט ע"י הצנזורה. בע"י יש והמלכות תהפך למינות, אך פירש"י הושמט אף כאן.

מינקת: קנה חלול המוציא ומעלה היין עד פיו (עבודה זרה נח.).

מיץ: סחיטה... (משלי ל לג).

מישור: ארץ חלקה שנוחה לידרס (חולין פט.). במישור — לשון נוח ורך (ישעיה יא ד), בדרך ישרה (תהלים כו יב). כל העולם דומה עליו כמישור — ממון אחרים דומה לו היתר (יומא עה.).

מישרא: ערוגה (תענית ט: חגיגה טו. ב"מ פה. גטין סט: בכורות ח:).

מישרים: זכיות (תהלים צו י), פשרה ושימת שלום (צט ד), פשרת שלום (דניאל יא ו), פשרה, דרך חלק ומישור, שוה לזה ולזה (משלי א ג), מישור (שה"ש א ד, ז י).

מיתה: מיתה משונה — מת בחרב וברעב וכל מיתה שאינה בידי מלאך המות כדרך כל אדם על מטתו (תענית יא.).

מיתר: מיתרים — חבלים לקשור (שמות לה יח); חבלים דקים התלויים בשולי אוהלים וקשורים ביתדות... (ישעיה נד ב).

מך: א) עניו (סוטה י:), חלש (לד: ע"ע מוך — קל). ב) זוזא מכא — זוז רע ופחות שאינו יוצא בהוצאה (שבת קכט.).

מכבדות: ענפי דקל (סוכה יג:), אישקוב"א שמכבדין בהן את השולחן (שבת קכד: ע"ע חופיא), כפות תמרים הן בראש הדקל וכפופות זו אצל זו כעין כלי וכשהתמרים נושרים מקבלות אותן (פסח' נו:).

מכבנתא: נושק"א, על שם שמכבנת וקושרת מפתחי החלוק (שבת סב.), נושקא של זהב שיש כמו טס בראשה (קנו: ע"ע כבנה).

מִכְבָּר: לשון כברה, כמין לבוש עשוי לו למזבח עשוי חורין חורין כמין רשת (שמות כז ד), כעין ציור מצויר בקליעה ושל נחושת היה בתחתיו של מזבח, עשוי כנפה וגבוה עד חציו של מזבח („הרשת", זבחים נג.), לבוש כמין היקף של כברה והוא עשוי נקבים נקבים ככברה ורשת של דגים ומגיע למעלה עד מתחת לכרכוב המזבח... והוא היה סימן להבדיל בין הדמים העליונים לדמים התחתונים (סב.).

מַכְבֵּר: ת"י גונבא, וכן תרגם שמיכה, והוא בגד (מ"ב ח טו).

מכבש: פריש"א, שני לווחים ארוכים וכבדים, וסודרין בגדים על התחתון ומורידין העליון עליו וכובשים את הבגדים על יתידות, שיש עמודים קבועים מנוקבין בארבע הפאות של התחתונות, והעליונה מנוקבת בארבע זויותיה ועולה ויורדת בעמודים, וכפי מה שהוא רוצה לכבוש מורידה, ותוחב יתד בנקב העמוד ואינה יכולה לעלות (שבת קמא.).

מכה: דיני מכות — מלקות ארבעים (סנהדרין ב.).

מכון: א) לשון אוצר של פורעניות, כדכתיב נכונו ללצים שפטים (חגיגה יב:). ב) אין ברכה במכונם — באוצרות יין ושמן (שבת לב:).

מכונה: בסיס, כן (לפי ת"י, ירמיה כז יט), קביעות ובסיס (זכריה ה יא).

מכורה: מגורה, ומנחם חברו לשון הולדה (יחזקאל טז ג), מגורה. ל"א כמו תולדותם, וכן חברו מנחם (כט יד).

מכוש: מכת קורנס (עבודה זרה יט:).

מכותא: וילון ספינה (גטין לו.), נס שפורשין עליו וילון של ספינה (פז:).

מכחול: עץ שהוא מכניס בשפופרת ונותן בעיניו (— שבת קנא:), כנף עוף או כף רחב דק של עץ שנוטל בו הכחול ונותן בעין (גטין סט.), קיסם או כנף שמכניסין בשפופרת חלולה שהכחול לתוכה ומוציאין מן הכחול במכחול ומעביר על העין (ב״מ צא.), קיסם שמכניסין בשפופרת, קנה שהמכחול בתוכה, והקיסם קרוי מכחול על שם שכוחלין בו (ע״ז כ:), שפופרת הוא קנה חלול שנותנין בו כחול לכחול עינים; מכחול הוא קיסם דק שבו נוטלין הצבע מתוך הקנה (מכות ז.), קיסם של עץ או של כסף... ומטבלו בכחול (סנהדרין סח.), קיסם ארוך (נדה סו.).

מכך — קל: וימכו — נעשו שפלים (תהלים קו מג).

— נפעל: ימך — ישפל (קהלת י יח), כמי שאין בו כח (תענית ז:).

— הפעל: הומכו — נדכאו ונתמסכנו (איוב כד כד), נעשה מך, שממיך את עצמו (סוטה ה.).

— פעל (ארמ׳): מכיך — משפיל (יומא פד:).

מכלה: א) דיר הצאן (חבקוק ג יז, תהלים נ ט, עח ע).

ב) מכלות זהב — מזוקק וצרוף, פיי״ן בלעז (דה״ב ד כא).

מכלת: לשון מאכל (מלכים א ה כה).

מִכְסָה: חשבון (שמות יב ד), לשון מנויין (פסח׳ סא.), לשון מנין (זבחים כג.).

פירש כן בעקבות אונקלוס, שתרגם תכוסו — תתמנון (שמות יב ד).

מְכַסֶּה: חלב המכסה את הקרב (ויקרא ט יט).

מכפלה: בית ועליה על גביו. דבר אחר שכפולה בזוגות (בראשית כג ט).

שני הפירושים לשון חז״ל בערובין.

מַכָּר: מכרו — מכירו הרגיל אצלו (מ״ב יב ו). מכרי כהונה — מכיריו ואוהביו, כמו איש מאת מכרו (גטין ל.), כהן שהיה ניכר בעיר ורוב בני אדם אוהבין אותו... לשון איש מאת מכרו (חולין קלג.).

מכר — התפעל: והתמכרתם — אתם מבקשים להיות נמכרים... ולא יתכן לפרש והתמכרתם בלשון ונמכרתם ע״י מוכרים אחרים, מפני שנאמר אחריו ואין קונה (דברים כח סח). התמכר לעשות הרע — מכר עצמו לכך (מ״ב יז יז), מכר עצמו להכעיס... (מ״א כא כ), נמכר לעבודה זרה (כא כה).

מִכְרֶה: מקום כרייה (צפניה ב ט).

מְכֵרָה: מכרותיהם — לשון כלי זיין. הסייף בלשון יוני מכי״ר. ד״א ארץ מגורתם (שני הפירושים בתנחומא. בראשית מט ה).

מכשול: לפני עור לא תתן מכשול — לפני הסומא בדבר לא תתן עצה שאינה הוגנת לו (עפ״י חז״ל. ויקרא יט יד).

מכשלה: והמכשלות את הרשעים — דברים שהרשעים נכשלים בהם (ע״ז נה. — צפניה א).

מכתב: הכתב — קריאת שם האותיות; המכתב — חקיקתן וצורתן. כך שמעתי, ולי נראה כתב זו היא חקיקת צורתן והמכתב הוא עט והרט שנכתבה בו חקיקת הלוחות, כי ההיא דקדושין מניין לרבות הסול והסירה והמכתב, ונראין דברי, דקרייה לא קרי לה כתב (פסחים נד.).

לפי פירש״י נראה שקריאתו היתה הכתב והמכתב, בצירה בתיו. ע׳ בערך הבא. אבל הקריאה השגורה בפינו — הכתב והמכתב — במם חרוקה. פירוש ראשון נראה יותר בענין המכתב, ואשר לכתב — קרוב לודאי שענינו צורת האותיות ולא קריאתן, ובזה תתורץ קושית רבנו. גם בערוך נאמר שהכתב צורת האותיות היא, ואולם הפירוש שהובא שם למכתב — צירוף האותיות להיות תיבה — רחוק הוא. ועוד הובא שם פירוש אחר, ושני הפירושים לקוחים ודאי מתוך פירוש רבנו חננאל.

מַכְתֵּב: גריפ״א שחוקקין בפנקסיהן (קדושין כא:), חרט שקורין גריפ״א (שבועות ד:). עט ברזל (בכורות לז:), עט (נא.), עט סופר, גריפ״א בלעז (אבות ה ו).

מכתבא — מכתב שקורין גריפ״א ושל ברזל הוא (עבודה זרה כב:).

מכתיר: נשיא, על שם שנותן רשות לסמוך ולקרותו רבי ומאז והלאה הוא כשר להיות מוכתר ליקרא רבי מומחה לרבים (ערובין נג:).

מכתם: אחד מן שמות מיני נעימות הזמר. ד״א מכתם לדוד לשון עטרה, כמו כתם, שמשמע דבר זה היה רגיל לומר דוד (תהלים טז א), שם נעימות שיר (נח א).

מכתש: א) גומא שהשן יושבת בה עשויה כעין מכתשת (שופט׳ טו יט), מקום קביעות השן (סוטה ט:).

ב) אסיתא מורטיי״ר בלעז (משלי כז כב).

מכתש דשמשון הוא לפי רוב המפרשים כעין משקע בסלע, וכן פירש הרד״ק לפי ת״י: כיפא דבלועא. ואולם הרד״ק הביא גם נוסחה אחרת של ת״י: ככא די בלועא, וכנראה היתה נוסחה זו לפני רבינו. אולם מסתבר שהנוסחה שלפנינו היא הנכונה. „יושבי המכתש״ (צפניה א יא) פירש כת״י: נחלא דקדרון, שעמוקה כמכתשת.

מלא: א) ש״ת: בכסף מלא — שלם, כל שוויה (בראשית כג ט). כלי מלא — אדם חכם (ברכות מ.). כלל שאינו מלא — לא גמר הכלל את דבריו ולא נשלם... לא נתמלאו דבריו להשלים (זבחים ד:). מלאה — מעוברת (בכורות כ:).

ב) ש״ע: קבוצת אנשים (ירמיה יב ו), לשון קבוץ (ישעיה לא ד), קבוץ, אסיפה (תהלים קי ו).

מלא — קל: מלאו ידכם — התחנכו (שמות לב כט). וימלאו לו ארבעים יום — השלימו לו ימי חניטתו עד שמלאו לו ארבעים יום (בראשית נ ג).

נראה לי שרבנו התכון לפרש וימלאו כפעל יוצא ולא עומד (כמו מלאו ידכם, מלאו את הארץ חמס,

וכדומה), כלומר הרופאים מלאו את הזמן הדרוש, שכן לא מצאנו לשון מלוי ימים במתים. המזרחי, בפרושו לדברי רבנו הניח מקום להתגדר בו.

— נפעל: עמד על מליאתו מליגדל ומלהצליח עוד (איוב טו לב). להמנות, להמלאות מיבעי ליה — אצל חסרון נופל לשון מילוי, לא יתמלא עוד חסרון זה משחסר (חגיגה ט:).

— פעל: א) בחרשת אבן למלאת — להושיבה במשבצת שלה במלואה, לעשות המשבצת למדת מושב האבן ועביה (שמות לא ה). ב) ומלאת את ידם — כל מלוי ידים לשון חנוך, כשהוא נכנס לדבר להיות מוחזק בו מאותו יום והלאה, ובלשון לעז כשממנין אדם על פקידת דבר נותן השליט בידו בית יד של עור שקורין גאנ"ט בלעז, ועל ידו הוא מחזיקו בדבר (שמות כח מא), כל חנוך דבר שאדם נכנס בו לשם גדולה קרוי מלוי ידים (שופטים יז ה). ולמלא בם את ידם — ע"י הבגדים הוא מתלבש בכהונה גדולה (שמות כט כט).

דרכו של רבנו בענינים ריאליים, כגון מלבושים ומלאכה וכיוצא בזה, להסתייע בארחות החיים שבימיו ולהקיש מן החול על הקודש. עיין, למשל, ע' אפוד. ולפיכך לא יפלאו דבריו בענין ומלאת את ידם, אלא שהפעם הפליג קצת, והרמב"ן השיג עליו בחריפות יתרה.

ג) ובידיו מלא — קיים (דה"ב ו ד). ד) את מספר ימיך אמלא — לאו לשון תוספות, אלא משלים ולא יותר (יבמ' מט: — שמות כג). ממלא מקום אבותיו — גדול באביו (שבת נא.), חשוב כאביו (סנהד' כד.).

ולימלי עיניה — ישים מעט בעינו. כל לשון נתינה בעין קורהו בלשון גמרא לשון מלוי, לפי שבדבר מועט הוא מלא (ברכות ו.), ומלי ליה כוחלא — נותן כחול סביב עינו, וכן לשונו בתלמוד (שבת י:).

— התפעל: לשון קבוץ (ישע' לא ד — איוב טז), התאסף (איוב טז י). מתמלאת גידים — הגידים שבלחייה נופחין ונראית כמלאה גידים, וגם בשרה נעשית שיטה שיטה של נפיחים, והכי תניא בספרי כמין שרביטין מזורקין בה (סוטה כ.).

מלאה: מלוי ותוספת שהזרע מוסיף (דברים כב ט, וכן חולין קטז.). כמלאה מן היקב — תרומת תירוש ויצהר הניטלת מן היקבים. מלאה לשון בשול, תבואה שנתמלאת (במדבר יח כז). חובה המוטלת עליך כשתתמלא תבואתך להתבשל והם בכורים (שמות כב כח. לשון חז"ל: „מלאה אלו ביכורים"), להכי קרי לביכורים מלאה משום דלאלתר שנתמלאה התבואה ונגמרה מלאכתה הוקבעה לביכורים (תמורה ד.).

מלאי: א) סחורה (פסח' נג:), פרגמטיא (שבת נו. סוטה מז:). מטילי מלאי — דיינים המטילים פרקמטיא שלהם על בעלי בתים, היודעים בטיב סחורה, שישתכרו הדיינים על ידם (סוטה מז:). ב) זקן העליון של שבולת (חולין קיט:).

במובן זקן השבולת הנוסחה שבמשנה מלעין, לשון רבים של מלע.

מלאך: שליח (תהלים קד ד).

מלאכה: א) מלאכת מחשבת — שחשב לעשות זאת (סנהד' סב:), שנתכוון לעשות מלאכה, אלא כסבור שהיום חול או סבור שמלאכה זו מותרת בשבת (ב"ק כו:), שהעושה אותה מתכוון למלאכה גמורה, אלא ששגג בשבת או סבור שמלאכה זו מותרת (זבחים מז.), חשב ונתכוון למלאכה זו (כריתות יט:).

ב) מלאכת עבודה — מלאכה החשובה לכם עבודה וצורך, שיש חסרון כיס בבטלה שלה, כגון דבר האבד. כך הבנתי מתורת כהנים (ויקרא כג ח, ומעין זה בפסוק לו), מלאכה הצריכה לכם, כגון דבר האבד (במדבר כח יח), של טורח (שבת קלא:).

הרמב"ן משיג ומסיק שמלאכת עבודה היא כל מלאכה שאינה לצורך אוכל נפש.

מלאכות: שליחות (חגי א יג, תהלים סוף עג).

מלאת: יושבות על מלאת — לשון נוי, לא בולטות יותר מדאי ולא שוקעות, אלא יושבות על מלאת, גומא שלהן... כל לשון מושב אבן יקרה בזהב קרוי מלאת (שה"ש ה יב-יד. ע"ע מלואה ומלואים).

מלבן: א) דפוס הלבנים ללבון בתוכו (נחום ג יד), כמין דפוס שבו עושין הלבינים, שממלאים אותו טיט ומחליקים אותו והיא הלבינה (סוטה יא.), דפוס מרובע עשוי מארבעה קרשים... ממלאו אבנים וסיד וזפת וקוניא עד שמשוהו לגובה המלבן (זבח' נד.). ב) והעביר אותם במלבן — בטיט חוצות, וכן ת"י... (ש"ב יב לא).

מלבנות המטה — כעין רגלים קטנים ויש להן בית קבול ומכניס לתוכן ראשי כרעי המטה שלא ירקבו בארץ (שבת מז.).

מלבנות בצלים — שורות שבין ירק לירק (חולין קלז.), שורות (נדה נ.).

מלגז: פורק"א בת שלש שינים, ומהפכים בה תבואה בגורן (שבת צב:), כעין עתר שקורין פורק"א של ברזל, ולו שלש שינים ומהפכין בו קש בגורן (קכב:).

מלה: מלין — דברי רוח (חולין קלט:). דבר מילך — דבר דבריך (יומא לט.).

מילתא — לחש של מכשפות (חולין קה:). לאו מילתא היא — אין נכון לומר כן (סוכה לח.).

מְלוֹא: א) אספה, קבוץ („מלוא רועים", ישעיה לא ד). ב) עושר („ממלואה", יחזקאל יב יט).

מלוא המחט — מלוא אורך המחט (ב"ק קיט:).

כמלא רגל בהמה רועה — כפי שיעור שהבהמה מתרחקת והולכת כשהיא רועה. ל"א כפי מה שהבהמות רחוקות זו מזו ויכולות להשתמר ברועה אחד (בכורות נד:).

שני השיעורין שוים, והיינו ט"ז מיל.

מִלּוֹא: היקף חומה נמוכה וממלאין אותה עפר, וגבוה

התל באמצעו ומשפע והולך לכל רוח, הוא קרוי מלוא (ש"ב ה ט), מקום היה בירושלים בעיר דוד, ונקרא מלוא על שם שמוקף חומה נמוכה ומלאו לתוכה עפר (מ"א ט טו). תל גבוה ונלחמים בה [בחומה], שעל ראשה מגדל בנוי ושיפועו משפע לצדדין, וסביבות מרגלותיו חומה נמוכה להחזיק העפר מליפול (— חבקוק א י). בנה את המלוא — מלאו לכותל החומה ובנה שם מגדל (סנהדרין קא: — מ"א יא).

מלואה: מלואת אבן — על שם שהאבנים ממלאות גומות המשבצות המתוקנות להן קורא אותן בלשון מלואים (שמות כח יז); במלואותם — בעומק שיעור שיתמלא בעובי האבן, זהו לשון במלואותם, כשיעור מלוי עביין של אבנים יהיה עומק המשבצות, לא פחות ולא יותר (כח כ. ע"ע מלאת), שיהו שלמות, שלא יחסרו מהן כלום (סוטה מח: לפי הדרש).

מלואים: א) אבני מלואים — על שם שעושין בזהב מושב כמין גומא ונותנין האבן שם למלאות הגומא, ומקום המושב קרוי משבצת (שמות כה ז), לשון כל דבר שעשוי למלאות גומא העשויה לו למושב, כמו אבני מלואים, ומלאת בו מלואת אבן (שה"ש ה יב). ב) איל מלואים — שלמים, לשון שלמות שהושלם בכל. מגיד הכתוב שהמלואים שלמים שמשימים שלום... (שמות כט כב), איל השלמים, שמלואים לשון שלמים שממלאין ומשלימין את הכהנים בכהונתם (ויקרא ח כב). ג) למלואים — ליום חנוך הכהונה (ויקרא ז לז. ע"ע מלא — פעל).

מלוגמה: רפואה (שבת קיט: סוכה מ.).

בב"ק קב פירש רק בלעז, וענינו כמו רטייה.

מלוזמא: משקל (ברכות נג:).

מלוח: שם עשב הוא ובלשון ארמי נקרא קקולי (איוב ל ד), ירקות הן, ושמן קקולי בלשון ארמי (קדושין סו.).

בע"ז ג ע"ב פירש בעקבות דרשת חז"ל: „דברי לחלוחית ועיקר. ל"א הנכתב בלוחות".

מלון: מקום שלנים בלילה (בראשית מב כז).

מלונה: זו שבכרם קרויה סוכה, לפי שהוא גר שם יומם ולילה: ביום שומרה מן העופות ובלילה מן הגנבים. אבל הקשואים קשים הם ואין לירא מן העופות ואין צורך לשמרה ביום, לפיכך נקראת מלונה על שהיא לינת הלילה (ישעיה א ח), סוכת נוצרים שבראש האילן (כד כ).

מֶלַח: מלח אסתרוקנית — מלח גסה, מן הקרקע נעשית ובידי אדם (מנחות כא.), שהיא גסה וניכרת (ביצה לח.). מלח סדומית — מלח דקה, הים משליכה לאגפה (מנחות כא.), מלח דקה מאד ונדבקת ביד ואינה נכרת (ביצה לט.).

מי מלח — מורייס (מנחות כא.).

מלח ממון חסר — הרוצה למלוח ממונו, כלומר לגרום לו שיתקיים, יחסרנו לצדקה תמיד, וחסרונו זהו קיומו (כתובות סו:).

מְלָח: מלחים — בגד הנשחת (ישעיה נא ו — ירמיה לח), לשון רקבון, כמו שמים כעשן נמלחו (ירמיה לח יב).

מַלָּח: ספן (יחזקאל כז ט), בן אדם המנהיג את הספינה (יונה א ה), על שם שמהפך את המים במשוטות כשמנהיגים את הספינה, כאדם המהפך בכף ביצים טרופות לערבן עם המים (— שמות ל לה).

פירוש זה הובא גם ברד"ק בשם רבנו. עיין בערך הבא.

מלח — נפעל: שמים כעשן נמלחו — נחבלו, לשון בלויי הסחבות והמלחים. ל"א נתבלבלו, לשון מלחי הים שמבלבלין המים במשוטות מנהיגי הספינה. וכן ממולח טהור קדש (ישעיה נא ו).

— פועל: כתרגומו מעורב, שיערב שחיקתן יפה יפה זה עם זה, ואומר אני שדומה לו וייראו המלחים... וכל דבר שאדם רוצה לערב יפה יפה מהפכו באצבע או בבזך (שמות ל לה).

מלחמה: מלחמתה של תורה — הוריותיה ולעמוד על בוריה ועל עיקרה, לא כאדם המפולפל ומחודד ובעל סברא ולא למד משניות וברייתות הרבה... (סנהדרין מב.).

מלחמת מצוה — כגון כבוש ארץ ישראל בימי יהושע (סוטה מד.).

מלחמת רשות — ע"ע רשות.

מלחתא: מקום שריפת המים, שעושין נגרים על שפת הים להמשיך מים לבריכות רחבות העשויות לכך, וכשנתמלאו סותם את החריצין והשמש שורף את המים שמלוחין הן ונעשה מלח (שבת סו:), משרפות מים, דמתרגמינן חריצי ימא, שממשיך לתוכן מים מן הים והחמה שורפתן והן נעשין מלח, ואותו חריץ קרוי מילחתא (עג: ע"ע משרפות מים).

מלט — נפעל: לשון השמטה... (בראשית יט יז, ע' בסוף הערך). ברח (שופטים ג כו). אין מליטה אלא לשון השמטה, שנשמט מן הצרה (איוב א טו).

— פעל: ותמלט — ותלד ביציה (ישעיה לד טו). מלט — לשון הוצאה ממקום בלוע... ותמלט — הוציאה ביצתה (מו ב).

— הפעיל: הוציא מן הצרה (ישעיה לא ה). כל יציאת דבר בלוע קרוי המלטה (סו ז).

המלט — לשון השמטה, וכן כל המלטה שבמקרא, וכן והמליטה זכר, שנשמט העובר מן הרחם, כצפור נמלטה, לא יכלו מלט משא, להשמיט משא הרעי שבנקביהם (בראשית יט יז).

מלטט, מלטס: מלטסין — ארזים שנותנין בראש הכתלים להניח עליהם ראשי הקורות (— יחזקאל סוף מא), נסרים סביב פתחי חלונות ופתחין ובמקום חורי קיבוע הקורות (ב"ק סז.).

ע"ע אפריזא. ביחזקאל פירש כן בעקבות חז"ל שפרשו: „צלעות הבית אלו המלטטין".

מליח: כל דבר מלוח (ברכות מד.), דג או בשר מלוח (תענית ל.), דג (ביצה לב:).

מלילה: ראש שבולת שאדם מולל בידו (תענית ו.), שבולת שלא בשלה כל צרכה (שבת יט.). מלילות — של חטין, שמולל ביד כשהן רכים (ביצה יב:).

מליץ: שליח, על שם שהשליח מליץ בין השולח למשתלח (דה"ב לב לא). המליץ בינותם — היודע לשון עברי ולשון מצרי (בראשית מב כג).

מלך — נפעל: א) הועץ (נחמיה ה ז), נטל עצה ורשות (ב"ב יב:), נטל רשות (ברכות ג: כט: סנהדרין טז.). ב) חזר בו (ערובין יג:).

— הפעיל: השליט (נדרים לב:).

— התפעל: נטל רשות (ב"ב ד.).

מֹלֶךְ: עבודה זרה היא ששמה מולך, וזו היא עבודתה שמוסר בנו לכמרים ועושין שתי מדורות גדולות ומעבירין את הבן ברגליו בין שתי מדורות האש (ויקרא יח כא).

מעין זה — אך בקצור — פירש בדברים יח י. חז"ל נחלקו בדבר עבודת המולך, ומסקנא דמילתא שהעובר לפני המולך לא היה נשרף (סנהדרין סד), אך לא כן כתב הערוך (ע' גיא) עפ"י מדרש ילמדנו.

מַלָּךְ: חשבונות של מלך — של עצה שאינו שלו ואין צרך בכך... ולי נראה כמו מה לך, מה לך ולחשבונות הללו, הרי אין צורך בהן לא לך ולא לאחר (שבת קנ.).

פירוש ראשון מלשון נמלך, ואשר לפירושו השני ראוי לציין שבכ"י מינכן נכתב בשתי תיבות: מה לך, וכתיב זה ראיה נצחת לפירוש רבינו. הערוך, בע' חשב, פירש מלשון הלך ואורח, וגם מלשון מלכים, ואין דבריו נראים.

מלך: דיין (לפי דרשת חז"ל, משלי כט ד, קהלת י טז, שבת י.).

מלכא: ראש ישיבה (ברכות נו.).

לפי חז"ל: „מאן מלכי ? רבנן".

מִלְכָּא: עצה (דניאל ד כד, סוטה כ:).

מלכות: בגדי מלכות (אסתר ה א: „ותלבש אסתר מלכות"). הרוגי מלכות — הרוגי חרב (ב"מ קז:), שנתחייבו מיתה למלכי ישראל... (סנהדרין מח:).

מלכם: עבודה זרה של עמון מלכם שמה (יר' מט א).

הפירוש תמוה, כי כל המפרשים פירשו מלכם המלך שלהם, וכן תרגם יונתן. הרב מסתייע בכתוב שבמלכים ב כג יג, אַך שם נאמר מלכֹּם, מם בחירק וכף בחולם.

מלכת: מלכת השמים — הכוכב הגדול, לשון מלוכה וכן ת"י (ירמיה ז יח).

מלל — קל: א) משפשף זה על זה („מולל ברגליו", משלי ו יג). מוללו — בין אצבעותיו, להוציא ריחו (ביצה לג:). ב) מוללין את הקדרה — נותנין קמח לתבשיל (פסח' מ:). ג) קפל בגד בתפירה (מו"ק כו.), דרך תופרי בגדים למלול את הבגדים, לכופלן מעט סביב התפירה, ואחר כך תופר (שבת כט.).

— נפעל: ימלו — לשון כריתה (תהלים לז ב).

מלמד: דרבן מרדע (שופטים ג לא. ע"ע פרש — הפעיל).

מלמלא: פשתן דק ביותר, כדאמרינן בגטין דבר הנמלל ונמתח דהוי כי אמגוזא, שכל כך דק שכשכורכין אותו כולו ביחד אין הכרך גדול יותר מאגוז (מעילה יח.).

מלע, ע"ע מלאי.

מלפפון: אבטיח, מלו"ן בלעז. ע"ע אבטיח.

בארץ־ישראל החזיקו בטעות במלפפון במובן קשוא (גורק"ע בלעז). כבר נתעוררו אחדים מאנשי המחקר החקלאי על שבוש משונה זה, גם ועד הלשון נלוה אליהם, אך לפי שעה לא תוקן הדבר, ואף הירחונים החקלאיים נגררים אחר השבוש, שאינו קיים אלא כשלשים שנה. כלפי המלפפון, שענינו אבטיח צהוב, יש לציין בין השאר גם את דברי חז"ל (ילק"ש שמות רסט): „אפילו מרור בתמוז ומלפפונין בניסן לא חסר שולחנו של שלמה". קשואים (גורקע"ס) בניסן אינם, כידוע, דבר יקר המציאות.

מלצר: הסודר את המנות ואת הקערות (דנ' א יא).

מלקוח: א) אדם ובהמה, ובמקום שכתוב שבי אצל מלקוח שבי באדם ומלקוח בבהמה (במדבר לא יא). ב) מלקוחי — הם החניכים... (תהלים כב טז).

בתהלים פירש גם בלעז שענינו חך. הובא שם גם דעת מנחם שענינו שניים. ע"ע חניכים וחנכי.

מלקוש: רביעה היורדת סמוך לקציר למלאת התבואה בקשיה. ולשון מלקוש דבר המאוחר... ד"א מלקוש שיורד על המלילות ועל הקשין (ד"א דרשת חז"ל היא. דברים יא יד), מטר היורד בניסן על המלילות ועל הקשין (ירמיה ג ג).

מלקחים: צבתים העשויין ליקח בהם הפתילה מתוך השמן לישבן ולמשכן בפי הנרות. ועל שם שלוקחים בהם קרויים מלקחים, לשון צבת טנייל"ש בלעז (שמות כה לח), כמין צבת שמושך בה את הפתילה לכל צד שירצה (במדבר ד ט), מרימין בהן את הפתילה מתוך השמן (מ"א ז מט), מגביהים הפתילה מן הנר שיש בו השמן (דה"ב ד כא), צבת (ישע' ו ו).

מלקט: א) מלקחיים שקורין טנל"ש (יבמות מג.). ב) פליינ"א של מצחצחי חרבות, שמחליקין בס את תיק הסייף (קדושין לה:).

מלתחה: ארגזים וקופסאות שכורכין וגונזין בתוכן תכשיטי עובדי הבעל (מ"ב י כב).

מלתעות: שנים הפנימיות... (תהלים נח ז).

הובא גם בלעז שענינו השנים הטוחנות, ופירוש זה מקובל לרוב, אך י"א שמלתעות הן החותכות.

ממגורות: מגורות של חטין (יואל א יז).

ממד: מדה (איוב לח ה).

ממזר: א) עם נכרי (זכריה ט ו). ב) שנולד מחייבי כריתות (קדושין עח:).

ממחה: בקי במדידה (ערובין נח:), בקי במומין, להבחין בין מום קבוע למום עובר (ביצה כה:). מומחים — סמוכין ונטלו רשות מנשיא לדון... אלהים משמע לשון שררה ורבנות (סנהדרין ב:).

בערובין פירש רב חננאל מומחה דרך ישרה, מלשון ומחה על כתף ים כנרת. פירוש זה נראה לבעלי התוספות, והובא גם בערוך, אך פירש"י הוא המקובל.

ממכר: מה שמכרו (דברים יח ח, סוכה נו.).

ממלא: דק דק של זהב (כתובות סז.).

התוספות פירשו: זהב הניטל מן הארץ ממוצאו, ולא ציינו שכן פירש הערוך. הר"י עמדין מוצא סמוכין לפירש"י במקרא („יצא וימלי", איוב יד ב) ובתלמוד („מולאי", כתובות פה.). לפי זה צ"ל מללא, בלמד כפולה, ואכן כן גירסת הערוך.

ממונה: סגן הכהנים (סנ' יח.), הממונה הוא הסגן (יומא טו: כח.).

ביומא טו: השיגו בעלי התוספות שהממונה אינו סגן, אבל בסוטה מב הביאו את דברי הגמרא בסנהד' יט „היינו סגן היינו ממונה" ויישבו את הענין.

ממסך: יין מזוג במים כמשפטו (ישעיה סה יא), ממזג, יין טוב (משלי כג ל), היין הטוב הממוסך בבשמים (סנהדרין ע.).

ממרא: זקן ממרא — שהמרה על בית־דין של לשכת הגזית (סוטה כה.), כמו ממרים הייתם, שמסרב על פי בית־דין הגדול שבלשכת הגזית (סנהד' פד:).

ממש: גדולה ממש — גדולה שבגדולות (חולין נ:).

ממשלות: ספר משלי (גטין לה.).

ממשק: כמשק גבים — כקול נהם מים... וכן ממשק חרול, כשהרוח מנשבת בחרולים והם מכים זה על זה נותנים קול (ישעיה לג ד), ממשק חרול — השמעת קול חרולים הגדלים שם מאין עובר והן נוקשין זו על זו ומשמיעות קול (צפניה ב ט).

מָן: הכנת מזון הוא, כמו וימן להם המלך (שמ' טז טו).

רבנו הלך בזה בעקבות מנחם, ותימה הוא שהרי בתורה נאמר בו בפסוק: כי לא ידעו מה הוא. נראית, אפוא, יותר דעת דונש שפירש מלשון מה, וכן דעת הרשב"ם. הראב"ע מביא בשם רבינו שלמה את הפירוש שהובא ברשב"ם, וכנראה טעות סופרים היא, וצ"ל רבינו שמואל. גם בפרוש לאיוב הובאה תיבת מנלם (טו כט) כנוטריקון של שתי מלים מן להם, ואף שם הובא הפסוק וימן להם המלך כראיה שלשון הכנה הוא.

מִן: ומינה — כלומר מתשובתך אתה מסייעני (סוטה לד:), מהא גופא מייתי פירכא (מנחות נה.).

מַן (ארמ'): מנו — מי הוא (שבת קמ:), מני — מי היא (שם), של מי היא (קלג:). מנו רב ומנו רב — מי הוא זה רב שאומרים לפנינו כל שעה (חולין נד.).

מנגדנא: שליח בית דין המכה ברצועה זו למטה מזו, שאינו מכה במקום אחד (יומא טו.), מכה ברצועה, שמתחיל מן הכתפים ומכה והולך למטה (נה.), אדם המכה מלקות ארבעים ברצועה, זו למטה מזו בסמוך (זבחים לה.).

מנדה: מנדה, בלו והלך — מיני מסים הם וכסף גולגולת (עזרא ד יג. חז"ל פירשום בבבא מציעא).

מָנֶה: מאה דינר (מ"א י טז, דה"ב ט טו, ע"ז יא. בכורות ה. ע"ע ככר). מנה צורי — כ"ה סלעים. מאה זוז (ב"ק צ: ע"ז יא. חולין קלז: בכורות מט:). מנה היוצא במדינת צור (בכורות מט:). מנה של מדינה — שמינית של צורי (ב"ק צ:). מנה שחור — סלע ישנה (סנהדרין ל:).

לשון הכתוב ביחזקאל מה יב: עשרים שקלים חמשה ועשרים שקלים עשרה וחמשה שקל המנה יהיה לכם. ופירש"י שם שהמנה כולל את כל המשקלים הללו, כלומר בס"ה ששים שקלים שהם מאתים וארבעים זוז, לאחר שהוסיפו עליו שתות מלבר. ומנה של חול היה רק מאה זוז שהם כ"ה סלעים. ויש גם מנה בן ארבעים סלעים (חולין קלח.).

מָנָה: חלק (ש"א א ה, ירמיה יג כה), מתנה (נחמיה יג ה ו). מנות — מיני מעדנים (מגלה ז.), דבר המוכן ואינו עשוי להניחו למחר, כגון חתיכות בשר חתוכות לפני האורחים, וכן דגים (ביצה יד:).

מנה — קל: שמנוהו חבריו לדבר מצוה — שאמרו לו בוא עמנו (חגיגה ט:).

— נפעל: נמנו ורבו — באו למנין ונמצאו מרובין (שבת יג:); נמנית עמנו — הסכמת לדעתנו להיות מן המנין (שבת לד.).

— פעל: וימן — לשון הזמנה (יונה ד ו, דניאל א ה), הזמין וסיפק (דניאל א י). מן ינצרוהו — לשון הזמנה (תהלים סא ח), לשון מזונות (ערובין פו.).

מנהג: „נהגו" משמע הן נהגו מאליהן אבל אינו עיקר, ו„מנהג" משמע תורת מנהג יש בדבר ומנהג כשר הוא (תענית כו:). מנהג נביאים — הנהיגו את העם ולא תקנו להם (סוכה מד. ע"ע יסוד).

מנהרה: מנהרות — מטמוריתא... על שם שעושין בה מאור קטן במקום שאין ניכר (שופטים ו ב).

מנוד: במנוד ראש—ברתת וענוה יתירה (שבת קד.).

מְנֻוָּל: פגע בך מנוול זה — יצר הרע (סוכה נב:).

מנון: שליט, וכן לפני שמש ינון שמו (משלי כט כא. ע"ע נין).

מנוס: מנוסי — שהייתי נס אליו לעזרה (ש"ב כב ג), מנוס הוא מבטח (איוב יא כ). מנוס אבד מנהם — מעוזם נסתלק מהם (ר"ה לא. — איוב יא).

בירמיה טז יט פירש רק בלעז, והביא שם גם דעת מנחם שפירשו לשון נס ופלא, אך דונש פתר אותו לשון מנוס ממש.

מנור: עץ שכורכים עליו הבגד (דה"א יא כג. בש"א יז הובא רק ת"י), עץ עגול שכורכים בו הבגד בשעת האריגה (כ ה).

מנורה: גופה של מנורה (שמות כה לד). אל מול פני המנורה — אל מול נר האמצעי שאינו בקנים, אלא בגוף של מנורה (במדבר ח ב), למול פני נר שבגוף המנורה שהוא אמצעי (מגלה כא:).

פירוש זה הוא למאן דאמר (במנחות צח:) שהמנורה היתה עומדת מצפון לדרום והוא מקובל לרוב. אבל לפי הפשט משמע שמול פני המנורה פירושו לצד שכנגדה, כלומר לצד השולחן, והוא למאן דאמר שם שממערב למזרח היתה עומדת. כן פירשו גם הרשב״ם וזקנים מבעלי התוספות.

מנזר: שר, וכן נזיריה ושריה (נחום ג יז. ע״ע נזיר).

מנחה: מנחת נסכים של תמיד (שמות מ כט). עד המנחה — עד הקרבת תמיד של בין הערבים (ביצה ה.). מן המנחה ולמעלה — תשע שעות ומחצה (פסחים ג:). מנחה גדולה — מכי ינטו צללי ערב, משהחמה נוטה למערב, דהיינו משש שעות ומחצה ולמעלה (ברכות כו:), התחלת זמן תמיד של בין הערבים, מכי מתחיל להעריב, דהיינו מחצי שבע ולמעלה (שבת ט:). מנחה קטנה — מתשע שעות ומחצה ולמעלה (ברכות כו: שבת ט:).

מני: מנין חשבון (ישעיה סה יא), עבודה זרה ששמה מני (סנהדרין צב.).

בתלמוד פירש בעקבות חז״ל, וקרוב פירושו לפשט.

מנים — ע״ע עוגב.

מנין: אל תחושו למנינכם — אל יהיה לכם שום חשש וגמגום במה שמיניתם ותיקנתם (חגיגה ג:). כל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו — דבר שנאסר בקבוץ חכמים שנמנו וגמרו... צריך מנין אחר שימנו לך ויתירוהו (ביצה ה.), כל דבר הנאסר במנין בית דין, אעפ״י שקבעו זמן לדבר, צריך למנות פעם אחרת להתירו כשעבר הזמן (סנהדרין נט:).

מניקה: אשה מניקה בן (ע״ז מג.).

מנית: חטי מנית — שם מקום שחיטיה יפות, ומדרש אגדה חטין יפין וגסין הנמכרין במניין, ויונתן תרגם בחטי ריחוש, לשון קבוצת מניינים הרבה (יחז׳ כז יז).

מנלה: לשון כליון (ישעיה לג א — איוב טו), לשון תכלית (איוב טו כט). לא יטה לארץ מנלם — כליון הנגזר עליהם לא יטה לארץ להיות בטל והולך, אלא הולך וחזק (ישעיה לג א — איוב טו), לשון תכלית, לא יטה לארץ להיות בטילה גזירת חרוץ (איוב טו כט).

באיוב מובא תחילה פירוש אחר כנוטריקין של מן־להם, אבל תימה שנאמר שם „זה נראה בעיני ומנחם מסייעני", בה בשעה שדוקא הפירוש השני — לשון תכלית — הוא המובא בפירש״י לישעיה בשם מנחם. מעין זה ע׳ בערך אלוף.

מנעול: מסגר (נחמיה ג ג).

מנעל: א) מנעולים ובריחים (דברים לג כה), האי דכתיב באורייתא ברזל ונחושת מנעלך לשון מנעול ובריח הוא (יבמות קב.). ב) אין מנעל כתוב בכל התורה אלא נעלו, דמשמע בין סנדל בין מנעל, דמנעל לשון חכמים ונעל לשון תורה (יבמות קב.).

מנקטא פארי, ע״ע קטלה.

מנקיות: סניפים כמין יתדות זהב עומדין בארץ וגבוהים עד למעלה מן השלחן הרבה כנגד גובה מערכת לחם הפנים ומפוצלים פצולים זה למעלה מזה, וראשי הקנים שבין לחם ללחם סמוכין על אותן פצולים, כדי שלא יכבד משא הלחם העליונים על התחתונים וישברו. תרגומו ומכילתיה, סובלותיו, כמו נלאיתי הכיל. אבל לשון מנקיות איני יודע איך נופל על סניפין. ויש מחכמי ישראל אומרים מנקיותיו אלו הקנים שמנקין אותו שלא יתעפש (שמות כה כט), סניפי הזהב שבהם מעמידים לחם הפנים כדי שלא יתעפש (ירמיה נב יט).

במנחות צז נאמר: קשותיו אלו סניפין, ומנקיותיו אלו קנים, ופירש״י: קנים שמנקין הלחם מעפוש. מחלוקת בתלמוד שלפנינו לא מצאנו בענין המנקיות, וכבר העירו על זה בעלי התוספות בד״ה לא היה, אך ודאי היתה הגירסה בבית מדרשו של רבנו שונה מזו שלפנינו.

מנת: חלק (חולין קל: — דה״ב לא).

מס: למס מרעהו חסד — למי שמונע חסד מחבירו... מכלה אותו, כמו וחם השמש ונמס (איוב ו יד), ממיס עצמו מרעהו, ממיס ממנו חסדים (כתובות צו.).

גם במקרא גם בתלמוד פירש לפי דרשת חז״ל — „כאלו מונע ממנו חסד", וכן הפשט לדעת רוב המפרשים.

מסב: א) מטה שמיסב עליה בשעת אכילה (שבת סג.). במסיבו — במסיבת חופתו (שה״ש א יב), בחופתו (שבת פח: גטין לו:). מיסב רחב — אשה שמנה; מיסב קצר — כחושה (שבת סג.).

ב) מסב קלע — מוקפות ציורים (מ״א ו כט), צורות רשתות וקליעות (יומא נד.).

פירש, כנראה, מסב כבינוני פעל וקלע כשם־עצם, בעקבות ת״י, אך מהיות טעם קלע מלרע נראה שפעל הוא.

מסבה: בנין אבנים מעלות מגלגלות וסובבות במקיף עמוד כמין עץ גלגל של גת (יומא יט.).

מסגרת: א) כתרגומו גדנפא... כמו לבזבזין שבשפת שולחן שרים (שמות כה כה), שפה כעין לבזבזין סביב השולחן (סוכה ה.). ב) ממסגרותם — יסורי מסגר שאני מייסרן בהם (ש״ב כב מו), יסורי מסגרות כלא שאני מסגירם שם ומייסרן... ודונש פתר מכבליהם הנתונים על רגליהם (תהלים יח מו).

נראה לי שרבנו קרא ממסגרותם בפתח תחת מם שניה, לשון רבים של מסגר, וכן בקצת דפוסים לפנינו.

מַסָּה: נסיון (דברים ד לד, ז יט).

מִסָּה: מסת נדבת ידך — די נדבת ידך (דבר׳ טז י).

פירש כנראה בעקבות אונקלוס, שתרגם די מחסורו

כמסת חסרוניה (דברים טו ח), וכן דעת דונש כנגד מנחם, שפירשו מלשון למס עובד. ראב"ע אומר שהוא „מגזרת נס, כטעם הרמת יד". החדשים חלוקים בדעותיהם. רשב"ם מפרש כדונש וכרש"י זקנו, והוא מוסיף: „והמדמה מסת אל מס הוא חמס". כנראה כונתו למנחם, אך גם חז"ל חברו מסת עם מס על הארץ (חגיגה ח.), וע"ש בתוספות ד"ה וישם.

מסוביתא: מוכרת יין בחנות, כמו זולל וסובא... (עבודה זרה ע:).

מסוה: כתרגומו, בית אפי. לשון ארמי הוא בתלמוד... לשון הבטה, אף כאן מסוה בגד הניתן כנגד הפרצוף ובית העינים (שמות לד לג).

מסוליים, ע"ע סנדל.

מסוס: הנטחן ונופל ע"י התולעת (ישעיה י יח).

מסור: מלשין, שמוסר ממון ישראל ביד הנכרים (ר"ה יז.), מלשין (גטין מה:), מלשין המאבד ממון חבירו (ב"ק קיט.), מלשין המוסר ממון חבירו ביד עכו"ם (ע"ז כו:).

מסותא: מרחץ (ב"מ ו: סנהדרין סב: גטין סז: קדושין לג. „מסחותא").

מסח: ושמרתם... מסח — שמרוהו מאד, שלא תסיחו דעתכם (מ"ב יא ו).

מסחתא: מקום שמקצבין הבשר ומוכרין (שבו' מב.).

מסיג גבול: מחזיר סימן חלוקת הקרקע לאחור לתוך שדה חבירו, למען הרחיב את שלו (דבר' יט יד), מחזירו לאחוריו וגונב את הקרקע (כז יז), אדם המדביק גבול חבירו... גוזל שדה (הושע ה י).

מסיפס: מחיצה נמוכה של חתיכות עצים (ערובין עב.), מחיצה נמוכה (ע"ז ע:).

מַסִּיק: מסיקין — אנסים (ב"ק קטז: ב"מ טו.).

מָסִיק: לקיטה של זיתים (נדרים סא:).

מָסָךְ: וילון שהוא מסך כנגד הפתח, כמו שכת בעדו. לשון מגין (שמות כו לו), מחיצה. כל דבר המגין בין מלמעלה בין מכנגד קרוי מסך וסכך (לה יב), וילון (לה טו ויז, במדבר ג כה, ד כה, ש"ב יז יט). פרוכת אף היא קרויה מסך (במדבר ג לא).

מֶסֶךְ: תקון המשקה (ישעיה ה כב), עירוב משקה בחביות עד שמעמידו בטעמו קרוי מסך (יט יד), מזג (תהלים עה ט), עירוב יין במים לתקנו או עירוב בשמים ביין לקונדיטון (— קהלת ב א).

מסך — קל: מזג (ישעיה ה כב, יט יד. תהלים קב י, משלי ט ב וה. ע"ז נח:). יין שמסכו — שמזגו, שנתן בו מים לתקנו לשתיה, שכן דרך יינם חזק, כשהיו נותנין אותו בכוס נותנים בו מים לפי שהוא חזק (ע"ז נח:).

מסכה: א) לשון מתכת (שמות לב ד: „עגל מסכה"). ב) לשון נסיכות ושררה (ישעיה כה ז).

מסוכה: חופה. לשון אחר לבוש כסוי (יחזק' כח יג).

מסכן — פעל: מדלדל (סוטה יא.).

מסכנות: אוצרות לתת בהם תבואה ויין ודגן (דה"ב יז יב), על אוצרות התבואה נופל לומר מסכנות בכל מקום (לב כח).

מובא כאן כדוגמה גם הכתוב „ערי מסכנות" שבתורה. שם פירש"י רק כתרגומו, ואכן לפי אונקלוס ענינו ערי אוצרות.

מסכת: עץ שהגרדי מיסך בו את השתי (שופ' טז יג).

מסלה: דרך כבושה (ישעיה לו ב), מדרגה. ובמלכים כתוב מסעד, כדרך שעושין לעולים בדרך מעלות ומורדות. וי"א מסעד ומסלה אחד הם (ע"ע מסעד. דה"ב ט יא).

מסמא: אבן מסמא — אבן ששמוה ע"ג יתידות וכלים תחתיה, כדכתיב ושומת על פום גובא (שבת פב:), אבן שמוטלת ע"ג המת ברה"ר... אבן שומא ולישנא דקרא נקט... (נזיר נג.), אבן גדולה המושמה על הכלים (נדה נה.), אבן כבדה העשויה להינוח ואינה מיטלטלת (סט:).

רבנו פירש מלשון שימה, בעקבות חז"ל, שהביאו כראיה את הכתוב שבדניאל „ושומת על פום גובא". ואשר תרגם יונתן עזרה — מסמתא (יחזקאל מג יד) העיר רש"י שהוא לשון רצפה, שהיה ממלא את המלבן חלוקי אבנים... כמין רצפה. רבים נתלבטו בפרושה של אבן מסמא ובשרשה; ויש אומרים ששרשה סמא. לפי זה יהא משקל מסמא כשל מגמה.

מסמס — פעל: ממעך ומכתש (חולין ד.). פניו מוססים — מעוכים קצת (נדה כד.), ממסמס (אר')— מלוכלך (חולין נג:).

— נתפעל: נתמסמס — נרקב (חולין עז.).

מסנא: מסאני — מנעלים (תענית כב.). מסנא כופלין רצועות על אזניו והוו ליה כשני נעלים זה על גב זה (יבמות קב.). מסאנא דרב מכרעאי — מנעל גדול ממדת רגלי (קדושין מט.).

מסננת: כמין כברה ובה אבקת רוכל ויין, ותחתיה כלי והקונדיטון מסתנן לתוכו (סוכה נ.), כלי על גבי כלי ונותנין השמרים בתוך העליון והוא ככברה, והיין מסתנן מאליו (ב"ק קטו:).

מסס — נפעל: ונמס — תרגומו פשר, לשון פושרים. על ידי השמש מתחמם ומפשיר (שמו' טז כא).

— הפעיל: ותמס — הרקבת (תהלים לט יב).

מסע: מקום חנייה אף הוא קרוי מסע... לפי שממקום חנייה חזרו ונסעו, לכך נקראו כולם מסעות (שמות מ לח), אבן שלמה מסע — כמו שהסיעוה מן ההר ולא סתתוה בכלי ברזל (מ"א ו ז, סוטה מח:).

מסעד: ובדברי הימים כתוב מסלות, לכך אני אומר המסעד הזה לשון רצפה (מ"א י יב. ע"ע מסלה).

מספוא: כל מאכל הגמלים קרוי מספוא, כגון תבן ושעורים (בראשית כד כה).

מספח: אסיפת חטא על חטא, כמו מהסתפח. ד"א לשון נגע... דימה משפט למשפח (ישעיה ה ז).

מספחת: א) שם נגע טהור (ויקרא יג ו).

ב) המספחות — לא ידעתי מה הם, ומתוך שנאמר וקרעתי אותם אומר אני שהן של בגד, לשון ספחני נא. ויונתן תרגם פת כומרין, וכן תרגם במות טלואות (יחזקאל יג יח. ע״ע טלוא).

מספר: מנין (שמות טז טז). ימים מספר — ימים מועטים (במדבר ט כ).

מסר: היא מגירה שקורין שיג״ה ופגימותיה הולכות נוכחו ולהם שני עוקצין, אחד מכאן ואחד מכאן, כפגימות סכין (סוכה לד.). מסר הגדול — מגירה גדולה שעשויה לקצות קורות (שבת קכג:), מגירה של אומנין לקוץ בה עצים... ועשוי כסכין מלא פגימות (קנז).

מסר — קל: מסר לו — למדו (שבת פט.).

מוסר שנתו לאחר — אומר לחברו אם ארדם העירני (סוכה כו.), אומר לו הניחני לישן מעט וכשיגיע זמן תפילה הקיצני (ערובין סה.).

אין מוסרין לו עדות — אין מזמנין אותו לשמוע דבר להעיד עליו (פסחים מט:).

מוסר דין על חברו לשמים — בוטח הוא בזכיותיו שחברו יהיה נענש על ידו (ברכות נה.), כמו ישפט ה׳ ביני ובינך (ר״ה טז:). בידי למסרם למלכות — כח בידי להלשין עליהם (גטין ז.).

מסרת: מסרת הברית — ברית שמסרתי לכם (יחזקאל כ לז).

מעברא: מעברות ושאר מחיצות (תענית כא:).

מעברה: מעברות — מקום מעבר המים (יהושע ב ז). בין המעברות — הגיא (ש״א יד ד). מעברות הים — מקום שעברו ישראל ים סוף (ברכות נד.).

מעבורת: ספינה רחבה שעוברים בה רוחב הנהר (בבא קמא קטז.).

מעברתא: מעברתא דתפילין — כשנותן הרצועה של תפילין סביב התיתורא יכפיל הקלף סביב הרצועה כעין שעושין לפי המכנסים שלא תהא הרצועה קבועה אלא כשהוא רוצה מושכה אילך ואילך ומאריך ראש זה ומקצר ראש זה. לשון מעברתא שמעבירה ומושכה לכל צד שירצה (מנחות לה.).

מעגילה: עץ גדול עגול (מו״ק יא.), חתיכת עץ עבה והלקה ובה בית יד (מכות ז. עין עגל — פעל והפעיל).

מעגל: מעגלי צדק — דרכי מישור (תהלים כג ג).

מעד — קל: החליק (תהלים לז לא).

מעדה: מעדה בגד — בגד עדים, בגד מוסר, כלי שהוא ראוי להסירו מעליו לפי שהוא בלוי, כדמתרגמינן ויסר ויעדי (משלי כה כ), בגד בלוי ונרקב, כמו וכבגד עדים (חולין קלג.).

פירש מעדה כשם עצם, ע״מ מעטה, ולפי רוב המפרשים בנין הפעיל הוא.

מעדן: מעדנות כימה — קישורי כימה (איוב לח לא), קשרים של כימה (ברכות נח:), ראשי מעדנים — קשר העליון (סוכה יג: ע״ע מדנא).

מעה: שני פונדיונים, אחד משׁשה בדינר (ערובין פב: ב״מ נא: ע״ע גרה, דינר). מעות — פרוטות של נחושת (שבועות מה.).

הרבה מעות יש לי, ואין לי שולחני להרצותן — כלומר הרבה שאלות יש לי לשאול ואין לי למי לשאול (סנהדרין סח.).

מעוג: כמו עוגה (מ״א יז יב). בחנפי לעגי מעוג — בשביל חניפות של ליצנות אכילה ושתיה, שמהניפים בשביל שיאכילם וישקם. מעוג לשון אכילה... עוגה קטנה (תהלים לה טז), בשביל חנופה של לגימות... מעוג לשון דבר הנאכל (סנהדרין נב.).

מעוז: א) סלע (שופטים ו כו), עיר מבצר (דניאל יא ז וי ויט). ב) מעוזים — כרובים (דניאל יא לח).

מעוט: מעוטן יפה — כשיש לאדם מעט מהם יפה לגופו לרפואה, וטוב שיהא לו קצת משלא יהא לו כלום (גטין ע. ע״ע תפס — קל).

מעון: מדור (צפניה ג ז), מדור ומנוס (תהלים צ א), מבטח (צא ט), לשון מדור, מקום שדרין בו (חגיגה יב:). המעון הזה — שבועה (כריתות ח.).

מעונן: נותן עונות שאומר עונה פלונית יפה להתחיל (דברים יח י).

בשם ר׳ עקיבא, אך בסנהדרין ס״ה נאמר: „ר״ע אומר זה המחשב עתים ושעות״, ובספרי — „נותני העתים״. ע״ע ענן — פועל.

מעוף: א) עייפות (ישעיה ח כב). ב) חשך אפלה (— עמוס ד יג).

מעור: גלוי, ערוה... קלון, ניוול (חבקוק ב טו).

מְעֻוָּת: מקולקל (חגיגה ט. — קהלת א).

מעזיבה: רצפת טיט, ודומה לו בספר עזרא ויעזבו את ירושלים עד החומה, מילאוה מתוכה עפר להחזיק החומה (סוכה טו.), טיח, טיט שעל התקרה (יבמ׳ טו.), טיח של סיד על תקרה, ודומה לו בספר עזרא ויעזבו את ירושלים עד החומה (ב״ק סא:), טיח של טיט שנותנין על התקרה שקורין אשטרי״ך... (ב״מ קטז:), אשטרי״ך בלעז (ב״ב כ:).

בכרך א׳ הבאתי את דברי התפעלותו של ח. נ. ביאליק מהאופן שבו מפרש רבינו את ענין המעזיבה. אך כנראה טעה המשורר וכונתו היתה למזחילה. ע״ע זה ותמצא נחת.

מעט: כמעט — בשעה מועטת (תהלים פא טו).

מעט — פעל: ימעט — ישפיל (ערובין ב. סוכה ב.).

מזונותיו מועטין — אין אדם חס עליו לתת לו מזונות הרבה (שבת קנה:).

מעטן: צוברים הזיתים יחד ושומנן מתעגל ומתאסף לתוכן כדי שיהא מוכן כשעוצרו בבית הבד. ואותו כלי שצוברין אותו כדי להאסף שמנו לתוכו נקרא מעטן (— איוב כא כד), כלי גדול שצוברין בו את הזיתים כדי שיתחממו ויתבשל שמנן בתוכן ויהא נוח להוציאו בבית הבד (ביצה לה.), מקום קבוץ הזיתים להתחמם זה על זה („מעטנא״, סנהדרין יא:).

מעטפה: מעטפות — מצעות המטה, כתרגומו שושיפיא (ישעיה ג כב).

מעי: מעיא — קיבה וכרס ושאר הדקין (חולין קיג.).

מעיל: כמין חלוק, וכן הכתונת, אלא שהכתונת סמוך לבשרו ומעיל קרוי חלוק העליון (שמות כח ד).

הרמב"ן משיג „שאין הדבר כן, כי המעיל בגד יתעטף בו".

מעין: קרב (תהלים פז י).

מעינא: מעיים (גטין סט: חולין נו:). משום מעיינא — שלא יתחלחלו מעיו של אדם ברוב אכילתו מפני טורח הדרך. יש אומרים יהיו מעיו של אדם שופכים זה לזה כעין מעין (תענ' י:).

מעך — קל: מעוך — לשון כתישה (ויקרא כב כד), מעוכה — נעוצה (וכן ת"י. ש"א כו ז). מועכות — משירות בתוליהן באצבעותיהן (יבמות לד:).

— פעל: ממעך — ממשמש (בכורות מ.).

מֹעַל: במעל ידיהם — בנשיאת ידיהם, שנשאו כפיהם למעלה (נחמיה ח ו).

מעל — קל: אין מעילה בכל מקום אלא שנוי... (ויקרא ה טו. לשון חז"ל: אין מעל אלא שנוי). מועלין בהם — יש בהם איסור ליהנות בלא דמים (יומא נח:), כלומר אסור ליהנות מהם בלא דמים (פסחים כב.), אסור ליהנות מהם אלא בדמים (ע"ז מד.).

מַעֲלֶה: א) הר (ש"ב טו ל), מעלות הר (ישעיה טו ה), הר או סלע (ע"ז כה:). ב) מיטב (דה"ב לב לג).

מעלה עשן — שם עשב שגורם לעשן לעלות זקוף כמקל (יומא נג.).

מַעֲלָה: א) מדרגה (מ"א י יט, דה"ב ט יח. ע"ע גרם).

ב) למעלה ולמטה — בתחלה ובסוף (שבת קטו:).

מהיום ההוא ומעלה (ש"א ל כה) פירש בעקבות חז"ל שענינו לפני כן, וכן הובא בפירושו לבראשית יד כד. לכאורה אין זה אלא דרוש, אך ראוי לדעת שכן גם מלת „להלן" תשמש בשתי הוראות הפוכות: לעיל וגם לקמן. כל הבעיה הזאת הוארה בפרטות במדורי „פנת הלשון" („משמר" ז שבט תש"ו).

מעלנא: פה להכניס מאכל (גטין נו:).

מעמד: שמוש במקדש (ישעיה כב יט). אנשי מעמד — ישראל העומדים בשליחות הצבור על הקרבן... (ע"ע משמר, יומא לז:), אחד כהנים ולויים וישראלים הקבועים ועומדים ומתפללים על קרבן אחיהם שיקובל לרצון (תענית טו:). ישראל במעמדם — העומדים בעזרה, במקום כל ישראל, על קרבן התמיד (יומא נג.), עומדין על תמידי צבור בשעת הקרבת הקרבן (מגלה ג.), על כל משמר ומשמר היה מעמד של ישראל בירושלם שבאין ועומדין בעזרה בשעת התמיד, והן שלוחי כל ישראל לעמוד על קרבנן... (זבחים יט). במעמדות — ארבעה ימים בכל שבת שאנשי משמר ישראל מתכנסין בעריהם ומתענין וקורין במעשה בראשית, כדאמר' בתענית (יומא פז:).

מעמסה: אבן מעמסה — אבן משאוי המוטלת על בני אדם מפי המושל לשאתה ולעמסה על כתפיהם, והיא כבדה מאד (זכריה יב ג).

מַעֲנֶה: עדות קבועה (קהלת ה יט). למענהו — בשביל קלוסו, כמו ענו לה' בתודה. ד"א להעיד עליו... שניהם באגדת תהלים (משלי טז ד), לכבודו (שבת נ: קטז:).

החדשים מביאים למענהו בערך למען, ואולי הדין עמם, אך בחרתי ללכת בעקבות הרב.

מַעֲנָה: תלם המחרישה (ש"א יד יד).

מענית: תלם המחרישה (תהלים קכט ג).

מעפרת: סודר (חגיגה כ. חולין קכג:), סודר, ונותנו על ברכיו שלא יפול השער על בגדיו (שבת ט:), לעטף ראשו (קכ.).

מעצד: אחד מכלי הנפחים (ישעיה מד יב), כמו קורנס גדול של ברזל (שבת קב:), דילדיי"ר בלעז. קטנה ומחליק בה את הנסרים, ושפאים שהוא משוה דקין הן (בבא קמא קיט.).

בירמיהו יג פירש רק בלעז.

מעקה: גדר סביב לגג (דברים כב ח), כותל קטנה שעושין על האיצטבאות שלפני עליות גדולות, כעין שיש על שפת נהר ריינוס (מו"ק יא.).

מער: א) לשון אחיזה ודבוק (מ"א ז לו). ב) גלוי (נחום ג ה).

מערב: לערב מערבך — להביא הסחורה לתוכך. לשון ערובה הם כל צרכי האדם שהוא חי בהם, וממונו הוא ערובתו והצלתו לחייו. גרנטיא"ה בלעז (יחזקאל כז ט), היו לך לערבה ומישור, כשם שהמישור הוא דרך כבושה להביא בו סחורה לעיר היושבת ביבשה (כז כה).

תמהני שבו בפרק נגזר הפירוש משני מקורות שונים: לשון ערבון ולשון ערבה ומישור.

מערבא: ארץ ישראל (בבא מציעא ז.).

מְעָרָה: מקוה מקורה שהוא חם ואין הומו יוצא (שבת קמז. ע"ע בור); גרוט"ה בלעז (שופטים ו ב).

מַעֲרֶה: מקום צר, ערותה וגלויה, מקום תורפה שלה שהיא נוחה ליכבש משם, כמו לראות את ערות הארץ באתם (שופטים כ לג).

מערך: לאדם מערכי לב — הוא סודר עצתו ודבריו בלבו (משלי טז א). דברי מערכי מלחמה — מי ראוי לחזור ומי ראוי לילך (סוטה מב:).

מערצה: משור המקצץ הענפים... כלי משחית העורץ ושובר אותם (ישעיה י לג).

מעשה: מקנה וקנין (ש"א כה ב).

הלכה למעשה — הלכה לעשות מעשה (ברכות כד.), להורות על המעשה (ע"ז עד.).

מזווגין לאדם אשה לפי מעשיו — צנועה לצדיק ופרוצה לרשע (סוטה ב.).

למדנו מכאן שלשה דברים: ההפך של צנוע פרוץ; בלשון נקבה מקביל לצדיק — צנועה, ולרשע — פרוצה, ואין להקפיד דוקא על צדקת — צדקנית, או רשעה — מרשעת, שכנראה לא היה שמושן תדיר בימי רש״י. בעל הע״י בקש, כנראה, להשוות את המדות, שכן נאמר שם: „צנועה לצנוע וצדיק ופרוצה לפרוץ״.

מַעֲשֵׂר: מעשר ראשון — ללוי (דברים יד כט, כו יג). מעשר עני — לגר ליתום ולאלמנה (דברים כו יב־יג). מעשרות — מעשר בהמה ומעשר שני לאכול לפנים מן החומה (עפ״י חז״ל. דברים יב ו).

במעשר ראשון ומעשר עני הפכתי את הפירוש לערך, כי בתורה נאמר ובא הלוי, ופירש״י: ויטול מעשר ראשון. וכיוצא בזה במעשר עני.

מַפְגִּיעַ: חיה קטנה וקולה גדול ושומע [הארי] ויירא שתהא בריה גדולה ובורח (שבת עז:).

מַפְטִיר: המפטיר — מי שרגיל להפטיר (מגלה כד.). מפטיר כנסיות — מכניס ומוציא תלמידים ומאספם ומעמידם לילך מבית המדרש (חולין נא.).

מֵפִיץ: מפיץ וחרב — שם כלי מלחמה (משלי כה יח).

מַפָּל: מפל בר — פסולת שנופל מן החטים (עמוס ח ו), מפלי בשרו — חתיכות נדבקות ותכופות זו בזו... לשון כפילות חתיכות. ויש לומר כמו פלא פלויי שבלשון גמרא, לשון ביקוע (איוב מא טו).

מֻפְלָא: מופלא שבבית דין — מומחה לבית דין, למעוטי תלמיד (סנהדרין פז.).

בעלי התוספות, בהביאם פירוש זה, מוסיפים: ואין זה כשאר מופלא דבכל דוכתין.

מְפֻלָּם: דגים המפולמין — לחין (ביצה כד:), אבנים מפולמות — לחות (זב׳ נד.), לשון ליחלוח (חגיגה יב.).

מִפְלָשׂ: גילוי... לשון מבוי מפולש (איוב לז טז).

מַפֹּלֶת: עיר שיש בה מפולת — שחומותיה והבתים נופלין ברוח (תענית יט.).

מפולת יד — שזורעין ביד; מפולת שוורים — שהיו רגילין לתת שקין מלאין זרע על השוורים ומנוקבין השקין מתחתיהן נקבין רחבים ומוליכין אותן על פני המחרשה והזרע נופל (ערכין כה.).

מַפֵּץ: משחית ומנפץ (ירמיה נא כ), שהוא משבר את הכל (יחזקאל ט ב).

מַפָּץ: מחצלת של קנים (בכורות נה: „מפצי״), של קנים (שבת פד.), רך ממחצלת (כתובות סד:).

מִפְקָד: מפקד הבית — מקום שהבית כלה, כמו לא נפקד ממנו איש (יחזקאל מג כא).

מַפְקְנָא: מוצא, דרך בית הרעי (גטין נו:).

מַפְרַחְיְיתָא: רצועות קצרות תלויות בה [בחתיכת מעיל רחבה] לקושרה בהן ולהדקה סביבותיו (שבת נט:).

מִפְרַע: למפרע — מסוף הספר לתחלתו (יומא ע. מגלה כד. הפכתי פירוש לערך, ולהפך), ברכה למפרע — ברכה שלאחריהן (פסחים קא:). עד זומם למפרע הוא נפסל — העיד בניסן והוזם על עדות זו באייר, כל העדויות שהעיד בינתים פסולות, דמשעה שהעיד עדות זו נפסל (ב״ק עב: ומעין זה סנהד׳ פז.). מנאן למפרע — שהראשון שיצא קרא עשרה, והשני תשעה והשלישי שמנה וכן כולם (בכורות ס.).

מַפְרַעְתָּה: צד הכרס הרואה את הקרקע, הנראה מיד כשפותחין הבהמה להוציא את המעיים (חולין נ:).

מַפְרֶקֶת: עצם הצואר (ש״א ד יח, זבחים סה: חולין יז:).

מִפְרָשׂ: הוא שקורין בלשון אשכנז סיג״ל, ובלשוננו בוויל״א (יחזקאל כז ז).

מִפְשָׂעָה: ערוה פנים ואחור (דה״א יט ד).

מִפְתָּן: אסקופה (שמואל א ה ד). מפתן הבית — הוא הסילוק עצמו (כלו׳ מקום סלוק השכינה. יחז׳ י ד).

מָצָא — ק ל: הספיק („ומצא להם״, במדבר יא כב; הושע יב ט). לא מצא ידיו ורגליו בבית המדרש — לא היה יכול לעמוד בדבריו (יבמות עז:).

— נ פ ע ל: הספיק (יהושע יז טז).

כשתמצא לומר — כשתדקדק בדבריהם תמצא כן (ערובין פט.), כשתעמוד על סוף דעתן זהו גמר דבריהן (צ:), כשתדקדק בדבריהם ותעמוד על מכונו תמצא... (פסחים יא:). כשתמצי לומר — כשתדקדק ותדע מיצוי הדברים (ב״מ מ:), אם תמצי לומר — כלומר אם תשיבני בשאלתי ממה שאמרנו... (בר׳ כו.).

פעם פירש לשון מציאה, ופעם לשון מיצוי, ואעפ״י כן אין להפריד בין הדבקים, שכן אין כל תחומים בלשון חז״ל בין מצאנו ומצינו. החדשים נמנו וגמרו שתמצי לומר — בנין נפעל הוא.

— ה פ ע י ל: לשון הושטה והזמנה (ויקרא ט יב).

מַצָּב: נציבים לשמור שלא יצאו מן העיר משחיתים בהם... דרך אנשי צבא לעשות מהם מצב ומשחית, הם הפושטים ורצים אחר השלל אל העיר (ש״א יג כג).

מֻצָּב: לשון כרקום המוצב על העיירות (ישעי׳ כט ג).

מַצֵּבָה: אבן שמציבין להשתחוות לה (שמות כג כד), אבן אחת, והיא בימוס שבמשנה (דברים יב ג), אבן אחת להקריב עליה (דברים טז כב. ע״ע מזבח).

מְצָד: מצודה (דה״א יב טז). מצדות — שעושין ביערים ע״י הפלת האילנות סביב סביב (שופטים ו ב), מחבא להטמן (יחזקאל לג כז).

מַצָּה: א) בצק שלא החמיץ קרוי מצה (שמות יב לט). ב) מחלוקת (משלי יג י), קטטה וריב (יז יט).

מָצָה — ק ל: לשון מוצץ עד התמצית (יחזקאל כג לד. בישעיה נא יז — רק בלעז).

— נ פ ע ל: לשון מיץ אפים (ויקרא א טו), נחשב תמצית (תהלים עג י).

מִצְהָלוֹת: צהלה (ירמיה יג כז).

מְצוּבִיתָא: בירית גרדין האורגין ברגל הוא... במקום הקנה העולה ויורד בירית אריגת נשים (שבת קה.).

מצודה: א) לשון מבצר (תהלים יח ג), מקום צר, מאסר (סו י), לשון חוזק. מצודת יערים... (ע"ע מצד. ש"ב כב ב). ב) חכה שאינה אלא כמין מחט ודג גדול נלכד בה (לפי חז"ל. קהלת ט יב).

מצוה: מצוות — דברים שאילו לא נכתבו ראויין הם להצטוות [ברמב"ן — דין הוא שיכתבו] כגון גזל ושפיכות דמים (בראשית כו ה. ע"ע חק). שלוחי מצוה — הולכי בדרך מצוה, כגון ללמוד תורה ולהקביל פני רבו ולפדות שבויים (סוכה כה.). דבר מצוה — תשמיש (ערובין ק:). צדקה לעניים קרי ליה מצוה בכל לשון אגדה (שבת קנו.).

בויק"ר ג כתב בעל מתנות כהונה: בר מצוותא — פי' בן עושה מצוות, וסתם מצוה בספר זה הוא צדקה.

מצוי: הזאה — אוחז בגוף העוף ומעלה ומוריד בכח והדם ניתז מעצמו (מנחות ב: וכן כריתות כו:); מצוי — סוחט בין אצבעותיו ונצוק הדם הולך למרחוק (מנחות ב:), מקריב ומקיף בית מליקתו לקיר המזבח וסוחט (כריתות כו:).

מצוי המדות — שמן יש בו מצוי, מפני שמודבק בשולי המדה ובדפנותיה (ביצה כט. ע"ע ברור).

מצולה: תהום (ברכות ט:).

במקרא לא פירש, ואף כאן מכללא איתמר.

מצוק: א) עקת רעבון (דברים כח נג), לשון צרה, כמו צוקה (ירמיה יט ט). ב) מצוקים — צדיקים מצוקי ארץ (כתובות קד.).

יש אומרים שמצוקים בנגוד לאראלים ענינו בני־תמותה, יודעי צר ומצוק, וכן פירש ר' ש. י. פין ב„האוצר". אך הקדמונים לא סברו כן. גם הקליר, שכתב בפיוטו לראש־השנה „אם כן במצוקי ארץ מה יעשו רשעי ארץ", סבר ודאי שמצוקים הם הצדיקים.

מצור: יאורי מצור — יאורי עיר הבאה במצור ע"י יאורות (ישעיה לז כה. במלכים ב לא פירש כן).

מצחה: כמין יד ברזל היוצא מן הכובע כנגד החוטם (ש"א יז ו).

בדפוסים אחדים נשתבש: „כנגד החוטים".

מציעא: לבוש מציעא — לבוש שלובש בינתים בין מלבוש העליון ובין התחתון (מעילה יח.).

מציצא: מציצי עינא — עיניו פורחות ונעות תמיד (כתובות ס:).

נראה שפירש מלשון ממצמץ. גם הערוך הביאו בע' מץ ופירש קטני עינים.

מציק: מושל משעבד (ישעיה נא יג), אנס (ב"מ קא.), גברא אלמא (ע"ז מב.).

מצלה: מצלות הסוס — נקישות שתולין לסוס לנוי בין עיניו (זכריה יד כ), כלומר שתולין לסוס לנוי ולקשקש, לשון מצלתיים (פסחים נ.).

מ צ ל ת י ם — כמו צלצלי שמע, כלי שיר הם (עזרא ג י), כלי שיר, ולא היה עשוי כי אם להשמעת קול... (דה"א יג ח), שתי חתיכות רחבות של מתכת ומכין זו על זו וקורין צינב"ש, ואין אחד מועיל בלא חבירו (ערכין יג: כן פירש גם צלצלים).

מצנפת: כמין כיפת כובע, שהרי במקום אחר קורא להן מגבעות ומתרגמינן כובעין (שמות כח ד).

מצע: של לבד שקורין פולטר"א (ב"מ קיג:).

מצע — פ ע ל ו ה ת פ ע ל: שלשה אין ממצעין ואין מתמצעין — לא יעברו בין שני אנשים ולא יעבור איש אחד בין שניהם... (פסחים קיא.).

מצער: מועט... קטן (בראשית יט כ).

מצר (א): גבול (תהל' קטז ג, סוטה יא:). גבול של שדה וכרם (איכה א ג). נחלה בלא מצרים — כלומר אין לה קץ (שבת קיח.).

מצר (ב): חבל קשור בראשי שתי יתדות, אחת תקועה בשפת הנהר מזה ואחת תקועה בשפת הנהר מזה, ועץ קצר מוטל לרוחב הנהר ועוברין בו בדוחק, ע"י שאוחזין בחבל ועוברין (ביצה ז:); עדיין קטן מגמלא, אין יכול להלך עליו אלא כשקושרים חבל אחד משני עברי הנהר בשתי יתידות, ואוחזין בו והולכין על אותו גשר צר (מועד קטן ו:); יש מקום שאין גשר ומשליכים עץ על רוחב הנהר משפה לשפה ואינו רחב לילך עליו כי אם אוחז בידיו בחבל המתוח למעלה הימנו, קשור שני ראשיו בשתי יתידות, אחת מכאן ואחת מכאן בשני עברי הנהר (כתובות קיב.). חבל מתוח משפת הנהר אל שפתו ואוחזין בו לעבור על דף קצר המוטל ברוחב הנהר (קדושין פא.).

מצראה: אסא מצראה — גדל על המצר של שדה. ל"א הדס מצרי (סוכה לג.).

לפי רבנו חננאל הדס שעליו צרים. ע' בהערה לערך הבא.

מצרי: חבל המצרי — עשוי מצורי דקל, מסיב הגדל סביב הדקל וכרוך עליו (סוטה ז:).

גם כפיפה מצרית פירש מלשון נצרי דקל, צורי דקל (ע"ע כפיפה), ופעם אחת פירש „קופה מצרית מצורי דקל", ואולי נתכון לשלב כאן גם לשון מצרים. אף חבלי דצור פירש חבלים של צורי דקל (ע"ז עה.), ויותר נראיות דעת האומרים שהוא לשון צור המדינה. הערוך אף הוא מפרש חבל המצרי מלשון נצרים. אעפ"י כן יחכן שאינו אלא על שם מדינת מצרים, וכן חלון המצרי וסולם המצרי. ראיה ברורה — בירושלמי סוטה פרק א: ולמה חבל המצרי? אמר רבי יצחק לפי שעשתה כמעשה מצרים.

מצרנאה: הגדל על המיצר (יומא יח:).

מצרף: כלי שצורפין בו כסף ועושין אותו מאפר מקלה על גבי חרס קרוי מצרף (משלי יז ג), כלי עשוי לצרוף כסף, והכור עשוי לבחון זהב (כז כא).

מק: דבר הנימוק (ישעיה ה כד).

מקבילות: מכוונות זו כנגד זו. תרגומו של כנגד לקבל (שמות כו ה).

מקבת: שנוקבין וחוצבין בה את הבורות (ישעיה נא א), קורנס (ירמיה י ד), קרדום שעורפו עגול וקצר ברוחב (בכורות מג:).

בבכורות נאמר בגמרא: „מקבן, דדמי רישיה למקבן", ולדעתי ט"ס היא, וצריך להיות למקבת.

מקידה: כלי חרס (שבת קנז. מנחות כו.). מקידה של חרס — פחותה ומגונה שבכוסות (יומא ט.).

מוקדם: אין מוקדם ומאוחר בתורה — לא הקפידה תורה על סדר מוקדם ומאוחר, ופרשיות שנאמרו תחלה הקדימו המאוחרות לה (פסחים ו:), אין מוקדם ומאוחר — לא דקדקו להקדים במשנתן את המוקדם ולאחר את המאוחר, שיש מקום שהשנוי מאוחר במשנה צריך להקדימו במעשה... (סנהדרין מט:).

מקדש: א) בית קדושה (שמות כה ח). ב) דברים המקודשים („נושאי המקדש", במדבר י כא), דברים המקודשים, הוא האהל והארון והשלחן וכלי הקדש (יח א. ע"ע קדש), קדושה (יחזקאל כח יח: „הללת מקדשיך"). מקדשי — כנסת ישראל שהיא מקודשת לי, כלשון ולא יחלל את מקדשי (דרוש. ויקרא כ ג). ג) מקדשו — מקום אשר שם מתקדשים ומזדמנים להתפלל (ישעיה טז יב), מקדשיהם — בתי היכל הבמות שהיו נועדים שם, לשון בית זמונם (יחז׳ ז כד).

בשני הפסוקים האחרונים פירש לשון זמון, לפי שהדבר אמור בבתים שאין בהם קדושה. ביחזקאל מנוקד מקדשיהם, קוף בפתח, כבינוני פעל, אולם יתכן שרבנו קרא מקדשיהם, מם בחירק וקוף בשוא, וכן בתרגום יונתן.

מקוה: א) אגם מים (ישעיה כב יא), מים חיים נובעים בבית (בכורות נה:), מים מכונסין (נדה סז). ב) אסיפת הסוסים (דה"ב א טז). ג) תוחלת (ירמיה יד ח), תקוה (עזרא י ב).

מקולין: מקום הקצבים (מנחות כט:), איטליז (חולין צב:).

מקום: א) ממקומו — מדעתו וממדתו (איוב יח ד. הפירוש — דרוש). ב) עושה מקום — חריץ קטן (חולין מא:). מה מקום לתפילה זו — כלומר מה טיבה (ברכות כח:). במקום תפילין — הראוי להניח בו תפילין (ערובין צה:).

הפירוש בא למנוע אי־הבנה, לבל יתפרש במקום כלשון חלוף ותחת. ע"ע תחת.

מקור: מקורה של אשה — עובר שבמעיה (גטין לא:).

מקחות: סחורות (נחמיה י לב).

מקטורן: מנטי"ל (שבת קכ.).

מקלה: אפר מקלה — אפר הקלוי בתנור ובכירות, כלומר אפר סתם (ברכ׳ כח.), אפר ממש ולא עפר, אפר שריפה (ע"ע אפר. תענית טו.), סתם אפר שבא מן הקלוי באש (קדושין נח:), אפר הכירה שקלוי ושרוף מאד ושחור (ע"ז כט.), כל אפר קרוי אפר מקלה (בכורות כט.).

מקלעת: צורת פרחים (מ"א ז לא), קליעה (יומא סז:).

מִקְנֶה: קנין (איוב לו לג), בקר, גמלים וצאן, שכל מין הבהמה קרוי מקנה (דה"א כח א). מקנה קנינו — מה שקנה מצאנו: עבדים ושפחות וגמלים וחמורים (בראשית לא יח).

יש במקרא מקנה וקנין, ופירש הרד"ק שהאחד על הבהמות והאחד על שאר הנכסים. אבל מקנה קנין, בסמיכות, לא מצאנו אלא בפסוק אחד בלבד, וקשה היה לרבנו צרוף זה, ומה גם שבו בפסוק נאמר כבר וינהג את כל מקנהו, ולפיכך פירש מה שפירש.

מִקְנָה: מקנת כסף — שקנאו משנולד (בראשית יז יב). תרבה מקנתו — תמכרנו ביוקר; תמעיט מקנתו — תמעיט בדמים (ויקרא כה טז). ספר המקנה — שטר המכירה (ירמיה לב יא).

מקסם: מקסם חלק — קסם של חלקלקות (יחזקאל יב כד).

מקפה: כל תבשיל קפוי, לא רך ולא עב, קרוי מקפה (סוכה כח:), תבשיל קפוי ועב כגון דייסא (פסח׳ מד.), תבשיל עב, דהיינו מעין עיסה (חולין יד:).

מוקצה: רחבה שאחורי בתים, שהקצה אחורי ביתו להכניס שם דבר לאוצר (שבת קנז.), רחבה שאחורי הבתים קרויה מוקצה, על שם שהיא מוקצה לאחור ואין נכנסים ויוצאים בה תדיר, ושם נותנים עצים וכל דבר שאין דעתו ליטול עד זמן מרובה (ביצה ל.), רחבה שאחורי הבתים (ערובין יח. קא.).

מְקֻצֹּעַ: אנגלא"ש בלעז (זוית, — יחזקאל מו כא), קרן זוית (נחמיה ג יט).

ביחזקאל מא כב נשתבש, כנראה, הפירוש על־ידי המדפיסים.

מַקְצוּעַ: א) כלי שנותנין בו הגרוגרות ועל שם כלי קרי להו קציעות (מנחות נד:). ב) איזמל שמחתכין בו דבילה (שבת קכג: מסתייע בת"י לישעיה מד), איזמל, כלי ששמו מקצוע (— זבחים עג.). מקצועות — סכינים שקצצו בהם התאנים (נדרים סא:). במקצועות — ברהיטני ואיזמל. ת"י איזמליא (ישעיה מד יג).

מן במקצועות דישעיה גוזרים בעלי המלונים את היחיד מקצועה.

מקצועה, ע׳ בערך הקודם.

מקצת: מקצתו — אפילו משהו (ערובין עו.).

מקק: אכילת תולעת, אוכלת הספרים ומרקבן, ושמו מקק (שבת צ.), רקבון, רקבובית של אכילת התולעים (קטו.).

לפי זה יציין המקק גם את התולעת גם את אכילתה, אך נראה יותר שתולעת היא. ואשר כתב ומרקבן — זה דרך רבנו להשתמש בתולעת גם בלשון זכר: „היה תולעת יושב ונוקב" (שבת צ.).

מקק — נפעל: ימקו — לשון המסה, כמו ימסו (ויקרא כו לט). נמוק והולך לו — מתנוונה והולך לו ונמשך למיתה (ברכות סא:). ריאה שנמוקה — נתרוקנה מאליה מקצתה, שאינה נשפכת כקיתון אך במקצתה לא נשאר כלום (חולין מז:).

מקר: כלי מיקר — שמביאים קרירות, כגון זכוכית. (שבת קנא:).

יש קוראים ביחיד כלי מיקר, כלו׳ מקרר, והוא בנין הפעיל. אך מפירש״י נראה שקרא ברבים — כלי מיקר, כלו׳ קרירות, והוא שם עצם. בשבת נג ע״ב — אין מיקר לבהמה, ופירש: אין דרך להקר בהמה.

מקרא: א) מקרא קדש — קדשהו במאכל ובמשתה ובכסות נקיה ובתפלה (לשון חז״ל. ויקרא כג לה). ב) למקרא העדה — לאסוף את העם (מכלְלא איתמר, — במדבר י ב). ג) קריאת שמע („זמן המקרא״, ברכות יג. שבת י. ר״ה כח:). ד) לשון עברי של חומש (מגלה ג.). ה) תורה, ולא נביאים וכתובים (קדושין ל.). ו) תורה, נביאים וכתובים (ב״מ לג.).

בקדושין ל „אמר רבא: מקרא זו תורה״, ופירש״י: תורה, ולא נביאים וכתובים. הב״ח השיג על פירוש זה (ע׳ בש״ך יו״ד סימן רמ״ה), אבל למעשה אין לראותו כסותר את הפירוש בב״מ, שכן בקדושין פירש לדעת רבא, ואכן תורה לחוד, ונביאים וכתובים לחוד. וכן אמרו חז״ל: תורה זו מקרא, כתבתי אלו נביאים וכתובים (ברכות ה.). הרי שהשתמשו במקרא לגבי התורה בלבד, ואלו בשאר מקומות השתמשו במקרא כמציין גם נביאים וכתובים: חזרנו על כל המקרא, בעלי מקראות יעסקו בתורה ובנביאים ובכתובים, ועוד. רי״ב לוינזון, בספרו „תעודה בישראל״ (שער א, פרק ה) הקשה על המהרש״א, שכתב בחדושי אגדות לברכות שאין המקרא כולל אלא את החומש בלבד, והסיק מה שהסיק. אכן, נראה שהמושג מקרא התפתח קמעא קמעא, ועם הקריאה בספרי נביאים וכתובים בצבור החל להקיף גם ספרי נ״ך. ולעומת זאת היה השם מקרא משמש גם לפסוק אחד בלבד: מקרא אחד אני דורש, אין מקרא יוצא מידי פשוטו. וכמאמר הרומי: „פְּאַרס פְּרוֹ טוֹטוֹ״.

מְקָרֶה: בנין המקרה את הבית והמסכך עליו (קהלת י יח).

מקרזל: אבנים מקורזלות — ראשן חד וראויות לקנוח (שבת מג.), ביקועות, שיהו ראויות לקנוח (פא.), ראויות לקנוח (סוכה לו:).

בתלמוד נאמר „מקורזלות, דחזיין לבית הכסא״, וקשה לעמוד על הוראתן. רבינו תם (בסוכה ובפסחים מז:) חולק על פירש״י ואומר שענין מקורזלות „רכות שהן ראויות לחרישה ולזריעה״. בפסחים מז ע״ב לא הובא פירוש למקורזלות, ובתוספות נאמר שם: „ורש״י מחקו כאן מן הספרים״, כלומר חזר בו מפירושו.

מקשה: א) שלא תעשם בפני עצמם ותחברם לאחר עשייתם, כמעשה צורפים שקורין שולדי״ר בלעז, אלא הטל זהב הרבה בתחלת עשיית הכפרת והכה בפטיש ובקורנס באמצע וראשיו בולטין למעלה וצייר הכרובים בבליטת קצותיו. „מקשה״ בטדי״ץ בלעז, כמו דא לדא נקשן (שמות כה יח), שלא יעשנה חוליות ולא יעשה קניה ונרותיה איברים איברים ואחר כך ידביקם כדרך הצורפים שקורין שולדי״ר בלעז אלא כולה באה מחתיכה אחת, ומקיש בקורנס וחותך בכלי האומנות ומפריד הקנים אילך ואילך. מקשה תרגומו נגיד, לשון המשכה שממשיך את האיברים מן העשת לכאן ולכאן בהקשת הקורנס. ולשון מקשה מכת קורנס, בטדי״ץ בלעז, כמו דא לדא נקשן (כה לא), בטדי״ץ בלעז, לשון דא לדא נקשן. עשת של ככר זהב היתה ומקיש בקורנס וחותך בכשיל לפשט איבריה כתקונן, ולא נעשית איברים איברים על ידי חבור (במדבר ח ד), מהעשת תעשה בהקשת הקורנס (י ב), מקשה משמע חתיכה אחת... מקשה משמע דבר המוכה ונהלם... מכה בקורנס עד שיצאו ממנה כל כליה (מנחות כח.).

ב) קשואין ודלועין שם הפרי, מקשאות ומדלעות קרי כל האילנות (פסחים ו:); מקשואיו ומדלועיו — נטיעה שהקשואין והדלועין גדלין בה (ב״ב כד:).

מקשואיו ומדלועיו הם צורת הרבים של מקשה ומדלעת, ע״ד דלעת — דלועין. והנכון: מקשאות ומדלעות.

ג) מקשה של חזיר — נימין קשין שבשדרה של חזיר (שבת צ:).

מר (א): מר מדלי — טפה מרה המטפטפת משולי הכלי ומשקע טנופת המים (ישעיה מ טו). שפתותיו נוטפות מר — מרירות מחמת אימה (שבת ל:).

מר (ב): אדון (דניאל ב מז, ד טז). מרי — אדוני (ב״ק מט: סנהדרין כו: מנחות יז.). אבא מרי — אבי ואדוני (קדושין לא:). וכן למר — אף אתה תהא מבורך בכך (מגלה כז:).

מֹר: בלסמ״א (מנחות פו.).

הפירוש אמור בסטכתא, אך בגמרא נאמר: מאי שמן המור? סטכתא.

מרא: מרי דיכי — בעליו של זה (ב״מ פו. וכן חולין צ:), בעל השמועה הזאת, הלזה מתרגמינן דיכי (ב״ק מט.), בעל השמועה הזאת (זבחים מג:).

מרא דעובדא — מדקדק במעשיו (שבת לז: ביצה כט:), זהיר במעשים טובים (חולין קי.).

שרא ליה מריה — ימחול לו אדונו על דבר זה (ערובין כט.), ימחול לו יוצרו על מעשיו (יומא פו.), ימחול לו רבונו, כלומר צריך הוא לבקש מחילה על דבריו (סוכה לב:), ימחול לו רבונו (ברכות כה.).

מרי חטייא — מי שקבץ תבואה למכור, כלומר מי שקבץ שמועות (ברכות סד.), מי שמשנה ובריתא סדורין לו מפי השמועה כנתינתן מהר סיני (הור׳ יד.).

מרא דארעא דישראל — ר׳ אלעזר בן פדת (— תענית כה.), ר׳ אלעזר בן פדת, ובקי היה במראות דם מכל חכמי ארץ ישראל (נדה כ: ומעין זה גטין יט:).

מר, מרא: פושיי״ר בלעז (ברכות נז: ערובין עז: תענית כא: מגלה כח. גטין ע. ב״מ פב: זבחים קטז:).

לא מצאתי אף פעם פרוש עברי למלה זו, ואולם מפרושו בגטין נראה שכלי ברזל הוא, שכן כתב: ברזל של פושיי"ר חדש. ראוי להוסיף שגם מעדר (ישעיה ז כה) ומחרישה (ש"א יג כ) פירש כן בלעז.

מרא — הפעיל: במרום תמריא — כל לשון המראה כאדם שזונה לבו לצאת ממדתו ומגידולו ומארצו לשוטט לו בארצות ולבקש לו מדות אחרות, וכן בן סורר ומורה. ובלשון גמ' אימראי כלתיה (איוב לט יח).

בנוסחאות שלפנינו — אימרדה כלתיה (כתובות סג:), וע"ע מרה — אפעל.

מַרְאֶה: א) זיו קלסתר („יפת מראה", בראשית כט יז); תבנית (במדבר ח ד). ב) חזון (דניאל ח טז וכז).

מֻרְאָה: מקום הרעי, זה הזפק (ויקרא א טז), זפק (זבחים סד:).

לשון וזז"ל בזבחים: מוראתו זה זפק. ע"ע ראי.

מראשות: עליה (ירמיה יג יח: „ירד מראשותיכם").

מרבדים: בגדי חופש ונוי (משלי ז טז), מצעות נאים למטה (לא כב).

מרבית: א) רבוי (דה"ב ט ו). ב) מרבית של עגלים — תרבות, מנהג של עגלים (בכורות מ:).

מרבית במשמעות זו לא הובאה, כמדומה, בשום מלון.

מרביות: נטיעות (סוכה מג:).

מרבניתא: אומנת (קדושין לא:).

מרבעתא: מרבץ (זבחים קיג:).

מרבק: מקום כנוס העגלים, קופל"א בלעז (עמוס ו ד). עגלי מרבק — הנכנסים לרבקה לפטם, קופל"א בלעז (מלאכי ג כ. ע"ע רבקה).

מרגוע: מנוחה (ירמיה ו טז).

מרגלא: מרגלא בפומיה — דבר זה רגיל בפיו (ברכות יז.), סדור היה הדבר הזה בפיו, ולא ששנאה במשנה ובברייתא אלא כך קיבלה שמועה מרבו (סנהדרין נ:).

מרגניתא: נקיט מרגניתא בחדא ידיה וכורא בחדא ידיה — מתאוה לתשמיש ואוחז הדדים בידו אחת והאחרת על אותו מקום (שבת קמ:).

מרד: סרבנות (עזרא ד יט). עושה להכעיס (יומא לו:).

ביומא נאמר המרדים, ולכאורה אפשר להניח שרבנו קרא מרדים, בשני קמצים, ע"מ פרשים. אלא שאין זה מסתבר, ולא היתה כונתו אלא לומר שהמורד עושה להכעיס.

מרד — קל: עין שמרדה — שרוצה לצאת, כאדם המורד ויוצא (ע"ז כח:). תרנגולת שמרדה — שברחה ונעשית מדברית לאדוניה (נדה נ:).

— הפעיל: המריד — השיא עצה להלחם (פסחים צד:).

מרדא: אדמה וצפיעי בקר מעורבין ועושין מהן כלי (עבודה זרה עה:).

מרדה: כלי שרודין בו הפת ומפרידין אותו מכותל התנור שנדבק בה (שבת קיז:), עתר שמוציאין בו הלחם, על שם שרודין פת מן התנור (תענית כה.).

מרדות: לשון רדוי והכנעה (ברכות ז.), רידוי (שבת מ:), רידוי בתוכחת (חולין קמא:). נעות המרדות — אשה נעה ונדה, יוצאנית... ראויה לרדות ולייסר (ש"א כ ל).

מורדיא: עץ שרב החובל מנהיג בו הספינה לרחקה מן האבנים ומן המכשולים, ובלעז גובירנייי"ל (בבא מציעא פז.).

מַרדין: רציחה בלשון פרסי (ב"מ לט.).

מַרדע: מלמד הבקר (ב"ב כז: שבועות מח.).

בשבועות כתב רבנו מרדעת, והוא בעקבות שתי מרדעות שבגמרא (שם, ובשבת יב: וקמט.). הרבוי בסיום — ות גרם, כביכול, לנקוב המרדע, וראוי להבחין בין מרדע למרדעת.

מרדעת: בשטי"ל, ומניחין אותו כל היום על החמור לחממו (שבת נב:).

ע"ע כר, והוא בלעז כמרדעת.

מרה: אימה (כתובות קג:). זרוק מרה בתלמידים — שתהא אימתך עליהם (שם).

מרה — קל: הקניט (ישעיה סג י, ירמיה ד יז. ע"ע מורה).

— הפעיל: ותמרו את פי ה' — לשון התרסה, התרסתם כנגד מאמרו (דברים א כו), ימרה את פיך — יקניט את דבריך (יהושע א יח), למרות — להקניט (ישעיה ג ח, תהלים עח יז, איוב יז ב), ממרים — מורדים (ערכין טו.).

ותמר את משפטי — ותחליף (יחזקאל ה ו).

פירש לשון תמורה, אך נראית דעת האומרים שהוא לשון ממרה.

שהמרו זה את זה — נתערבו, כמו ממרין את היונים דסנהדרין (שבת לא.), ממרים את היונים — מרגיזים אותן זה על זה להלחם (סנהדרין כה:).

— אפעל: מאן אמריך דאימריית — מי הכעיסך כשכעסת (סוטה לה:). ואימרו — לשון הפרש ונזור אחור ומתרחק מן הדבר, ובלשון המקרא דומה לו כעת במרום תמריא (ב"מ עז.), אימרא — לשון כעת במרום תמריא, נתנכרה לו ומרדה עליו (חולין נח:).

בן־יהודה טעה בהבנת ואימרו, וכסבור היה ששרשו אמר. על סמך זה חדש אימור במובן שביתה, וטוב שחדוש משובש זה לא נקלט.

מרוד: מרודיה — לשון צער, כמו וירדתי על ההריב. אריד בשיחי (איכה א ז). עניים מרודים — נאנחים ונאנקים על צרתם, כגון עניי ומרודי, אריד בשיחי (ישעיה נח ז, ומעין זה — ב"ב ט.). ומרודי — קומפליינ"ט בלעז (איכה ג יט).

מרום: א) הקב"ה שהוא יושב מרום (תהלים נו ג). ב) מרום משפטיך מנגדו — מסולקים ומרוחקים משפטי יסורין ופורעניות שלך מנגדו, שאינם באים עליו (תהלים י ה), מסולקין הם ממנו (מגלה ו:).

נראה שבתהלים נו כונת פרושו: רבים לוחמים לי מרום — רבים נלחמים בי, רבונו של עולם! וכן ת״י. הראב״ע פירש רבים נלחמים למעיי ברום, כי „מלחמה ואחריה למד היא לעזר״, אך פירושו דחוק. האחרונים פירשוהו רבים נלחמים בי בגאוה ובוז, או — נלחמים בי כאלו היו שוכני מרום.

מרון: כבני מרון — כבבשים שמונין אותם לעשרן ויוצאין זה אחר זה בפתח קטן שאין יכולין לצאת כאחד; כבני חיילות של מלך, מרון לשון מרות ואדנות (ר״ה יח.).

האמוראים עצמם חלוקים בענין בני מרון. פירוש ראשון בא בעקבות חז״ל שאמרו „כבני אימרנא״, והשני — עפ״י האמור שם „כחיילות של בית דוד״. מענינת הסמיכות שרש״י מוצא בין מרון למרות ואדנות. באחת הנוסחאות מצאו כתוב „כבנומרון״ (כלומר כבמספרים), ואחדים מהחוקרים החדשים נפלו על נוסחה זו כעל מציאה, אך דחוקה סברתם, ואכמ״ל.

מרוצה: ריצוץ דלים, ועושק יוכיח עליו, כי עשוק ורצוץ תמיד סמוכין בלשון מקרא (ירמיה כב יז).

מרוק: שמזריע (יבמות נה: ע״ע מרק — פעל).

מרור: כל עשב מר נקרא מרור (שמות יב ח). מרורות — סרבניות, אשר מריתי פיך (איוב יג כו).

מרזב: א) סילון (יבמות עה:). צנור המקלח מים מן הגג (חולין קה:). כל גגותיהן טחין בטיט ומשופעין מן ד׳ צידיהן וסומכין נסרים לכותל אצל הגג להרחיק המים מן הכותל (ב״מ קא:). ב) מסלקין בגדיהן מן הארץ כשהן ארוכין וכופלין אותן כלפי מעלה, פרונצי״ש, ומחזיקין אותן ע״י חוטין והיינו כמין כיס וכמו מרזב („כיסי בבלייתא״, שבת קמז.).

מרזבני: דוכסים (מגלה ו:).

מרזח: משתה... אבל רבותינו פירשו מרזח אבל (ירמיה טז ה), משתה (עמוס ו ז).

מרזפתא: קורנס (ברכות לד.), מרטי״ל בלעז (מגלה כה.).

בשני מקומות מסתייע הרב בתרגום יונתן: המקבת — מרזפתא. מרטי״ל בצרפתית — פטיש. הערוך, ע׳ מרזב, גורס גם מרזבתא, בבית, ואומר שלשון ישמעאל הוא.

מרח — קל: החליק (ישעיה לח כא).

— פעל: ממרח רטיה — מחליק גומות שברטייה (ערובין קב), מחליק תחבושת על המכה (שבת עה:). שבולת שמירחה בכרי — השוה אותה ברחת (מנ׳ ע.); מירוח גמר מלאכה של תבואה, כשמשוה את הכרי ומחליקו ברחת (בכורות יא:).

מרחשת: כלי הוא שהיה במקדש, עמוק, ומתוך שהיא עמוקה שמנה צבור ואין האור שורפו, לפיכך מעשי מנחה העשויין לתוכה רוחשין (ויקרא ב ז), מרחשת עמוקה ומעשיה רוחשין ורכין, שאין האור שורף את השמן וכשמניח אדם אצבעו עליה נראה כמו רוחשת (זבחים ט:), כלי עמוק והיה כל השמן במקום אחד וכשמניח אדם אצבעו על המנחה נד השמן בתוכה (מנחות סג.).

לשון המשנה: מרחשת עמוקה ומעשיה רוחשין. ע״ע מחבת.

מרט — קל: צחצח... ומנחם חברו לשון שליפה (יחזקאל כא יד־טז). המורטו — לצד זנבו שהוא קשה מורט שערו מכאן ומכאן ומשליך הקנה ונותן השיער בכר וכסת (שבת עד:). מורט את הכנף — מחליקה מן הצדדין ומורט מן הקנה את השיער (בכורות כה.).

— פעל: מירטו — עקרו לגמרי ממקום גדולו (נזיר לט:).

— פועל: נחשת ממורט — דק שיכולין לקפלו (ערכין ו: — מ״א ז).

בדה״ב ד טז נאמר נחשת מרוק, ושם פירש: במלכים א כתוב ממורט, כמו כי ימרט ראשו, ותרגומו נחשת טב.

— פעלל: ממרטט (אר׳) — משרש (חולין צב:).

מרטא: צמר הנמרט (שבת מט.).

מרטקא: גיד השדרה והצואר, והוא רחב ולבן וקשה מאד (חולין קכא. ע״ע אלל).

מרי: בית המרי — אנשי קנטורין (יחזקאל ב ה).

מריא: שור פטום (מ״א א ט), שור פטם (ישעיה א ו), שור של פטם (יחזקאל לט יח), בהמות צאן פטומות (ישעיה א יא), בהמה מפוטמת (עמוס ה כב).

בישעיה א ו יש לפרש שור של פטם, כביחזקאל, ואין צורך לתקן ולהוסיף וו אחר הטית. גם יתכן היות פטם תאר. ע״ע פטם.

מריבה: תגר וקטטה (סנהדרין קי.).

מריעי: תלמידי חכמים שהם תשושי כח (ר״ה טז. עפ״י חז״ל בנדרים).

מריש: קורה (— יחזקאל מא כו. ב״ק סו: צה. תענית טז. גטין נה.).

מרך: פחד ורך לבב (ויקרא כו לו).

הרב הוסיף והטעים כי מם של מרך „יסוד נופל הוא, כמו מם של מועד ושל מוקש״. הרשב״ם, שכתב בפרושו „אינו לשון רך הלב, כי המם של מרך עיקר, שהרי הניגון במם, כמו אוהל, אוכל בכסף״, נראה כמשיג על זקנו, ולא צדק כלל: כמעט כל המדקדקים, החל באבן ג׳נאח, הראב״ע, רד״ק, וכלה בחוקרים החדשים, נמנו וגמרו שיסוד מרך הוא רך, מעין מועל ידיהם — מן עלה, ממר — מן מרר, וכדו׳. מלשון חז״ל, שאמרו „נתמרך״, אין להביא ראיה שמם של מרך יסודית היא מראשיתה, שהרי לא נמנעו חז״ל מלגזור פעלים משמות מורחבים, כגון: תורם — מן תרומה, מתחיל — מן תחלה, מתמסכן — מן מסכן, וכו׳. ואף במקרא מצינו כיוצא בזה: מליץ — מן לוץ, ואולם בפעל נמלצו נחשבת המם כשרשית.

מרך — נתפעל: לשון מורך, נתרכך ונעשה כמים (חולין מה:).

מרמה: במרמה — בחכמה (לפי ת"א. בראשית כז לה, לד יג).

מרמר — התפעל: נלחם, לשון כעס מר (דניאל ח ז), נלחם (יא יא).

מרס — פעל: ממרס — מגיס (יומא מג: מגלה יב:).

מורסן: סובין היוצאין באחרונה (כתובות קיב.), קליפה היוצאת כשכותשים במכתשת (חולין פח:).

מֶרַע: רשע (ישעיה ט טז, משלי יז ד).

מֵרֵעַ: חבר לשושבינות (שופטים יד יא), שושבין ואוהב (משלי יט ז), שושבין (שופטים יד כ. דה"א כז לג — שופטים יד).

גם ואחוזת מרעהו, בפרשת תולדות, פירש"י שיש פותרין מרעהו כמו מרעים דשמשון, אך הוא סותר פירוש זה ואומר שמם זו מם השמוש היא.

מְרֵעוּת: שמחת מריעות — סעודה שעושין ריעים ואהובים זה עם זה (מו"ק כב:).

מרעית: צאן מרעית (ירמיה י כא).

מרפא: אסותא שרגילין לומר לאדם המתעטש (ברכות נג.).

מרפסת: עלייה ארוכה על פני החצר על פני רשות הרבים, ובה פתחים הרבה לפי מחיצותיה, ודיורין בכל אחת ואחת ועושין מרפסת ארוכה לפני הפתחים כאורך עלייה וכולן עולים בסולם אחד למרפסת ודרך המרפסת נכנסין ויוצאין. מרפסת אלויי"ר (סוכה ג:). ארוכה היא והרבה פתחי עליות פתוחים לה וכולם יוצאים בסולם אחד לחצר, וממנה לרשות הרבים (ערובין פג: ומעין זה ביומא יא:), אלויי"ר, והרבה פתחי עלייה פתוחין לה וכולן עולין דרך סולם אחד שקורין דגרי"ד (בבא בתרא יא:).

מרפק: אצילי ידיו (שבת קד:), אציל שקורין איישיל"א (כלו' כתף, ערכין יט.).

בשבת צב ע"א פירש"י רק בלעז; התוספות משיגים עליו ואומרים שמרפק אינו כתף, למעלה מן הזרוע, אלא קוד"א, למטה מהזרוע, כלומר הפרק האמצעי של הזרוע. ואמנם, זוהי ההוראה המקובלת בימינו. אבל רבינו שפירש אצילי ידיו הלך בזה בעקבות יונתן שתרגם אציל מרפק. והואיל ובירמיהו אין „תחת אצילות ידיך" אלא בית השחי, ע"כ פירש פעם גם מרפק כן. והנראה ששתי הוראות לו לאציל: בית השחי; הפרק האמצעי של הזרוע, מרפק. ע"ע אציל.

מרץ — נפעל (ע"ע נמרץ): נמרצו — כמו נמלצו, לשון מליצה, דבר דבור על אופניו (איוב ו כה).

— הפעיל: מה ימריצך — ישטרך פיך לחשוב דברים נמרצים על אופניהם (איוב טז ג).

מרצוף: מרצופין — שקין העשויין מקליפת עץ גדול שנושאין בהן פרקמטיא בספינות וחותמין אותם (— שבת פ:), של עור (פסחים יז:).

מרק: רוטב (שופטים ו יט, ישעיה סה ד).

מרק — קל: מרוק — ממורט (דה"ב ד טז).

— פעל: א) ללטוש ולהאיר (סנהדרין לט:). נחשת ממורק — קלל (ערכין י: — מ"א ז. במקרא נאמר נחשת מרוק). ב) ומרק אחר שחיטה גמר (יומא לא:); מרק ברחמיך הרבים — כלה והתם (ברכ' יז.); ממרק עצמו לעבירה — מפנה לבו לכך. ממרק עצמו משאר עסקים להתעסק בעבירות (שבת לג.).

עיין בהערה לערך טהור.

מרקא: מזוג במים הרבה (גטין סז: סט:).

מרקוליס: מצדדין שלש אבנים, אחת מכאן ואחת מכאן ואחת מלמעלה על גביהן וקורין אותה מרקוליס, ועובדין אותה בזריקת האבנים (סנהד' ס:), יש עכו"ם שעובדין לגל של אבנים וקורין לה מרקוליס, וכל הבא זורק לה אבן והיא עבודתה (ע"ז מב.), עבודתו דרך בזיון לסקלו באבנים (זבחים קו.).

מרקח: מרקחים — בשמים, שמפטמים אותם מעשה רוקח (שה"ש ה יג).

מרקחה: מרקחת, ריקוח בשמים שהיא מעורה ומעורבת (איוב מא כג).

מרקחת: כל דבר המעורב בחבירו עד שזה קופח מזה או ריח או טעם קרוי מרקחת (שמות ל כה), פטום סממנים, שמערבים אותה יפה יפה (יחזקאל כד י). רקח מרקחת — רקח העשוי ע"י אומנות ותערובות (שמות ל כה).

מרר — נפעל: ימר — יהא מר (גטין ז. — יש' כד).

מררה: מררתי — מרה שלי (איוב טז יג).

מריתא: חזרת (סוכה יג.).

מרתכא: קוגילו"ן, והוא פסולת הכסף, מקום שחופרין כסף מן הקרקע ויוצקים אותו ומעלה ריתחא והוא מרתכא (גטין סט:), פסולת סיגי כסף שיוצא ממנו במקום שמתיכין אותו בשעת הפירתו מן ההרים וקורין לו קוגילו"ן (פו.).

מַשָּׁא: הלואה, חוב (נחמיה ה י־יא), מלוה (י לב).

מַשָּׂא: נשיאות השיר (דה"א טו כב).

מַשָּׁאָה: משאת מאומה — חוב של כלום (דבר' כד י), משאות — הלואות (משלי כב כו).

מַשָּׂאָה: משא (ישעיה ל כז), משאת העשן — גובה העשן (שופטים כ לב), משאת בר — לשון משא שמכביד... למכור תבואה ברבית (עמוס ה יא), משאת כפי — מה שאני נושא כפי אליך (תהלים קמא ב). משאת משה — שקלים, ע"ש כי תשא (דה"ב כד ו. ע"ע משאת).

משאון: מחשך, שואת חושך (משלי כו כו), מחשך (סוטה ט — משלי כו).

משארת: שירי מצה ומרור (לפי חז"ל, שמות יב לד), דבר יבש שנשאר בכלי ואינו זב (דברים כח ה).

לפי הפשט נראית דעת הרשב"ם וראב"ע שהוא הכלי שנותנין בו הבצק.

משאת: א) נס להקבץ ולהלחם (ירמ' ו א). ב) דורונות (אסתר ב יח). משאות — מנות (בראשית מג לד).

משאותיכם — כמו משארותיכם, לשון מזון, כמו שארה כסותה ועונתה (יחזקאל כ מ).

בעלי המלונים נוהגים לרוב לכלול משאה ומשאת בערך אחד, ואכן אין התחומים מסוימים כלל. יש דואים משאת כעיקר ויש מעדיפים משאה.

משבצת: מקום המושב [של אבן הנתונה בזהב] (שמות כה ז, ע״ע מלואים), כמין גומה העשויה בתכשיטי זהב למושב קביעות אבנים טובות ומרגליות (— כח ד), מושב האבן בזהב כמין גומא למדת האבן (כח יא).

מַשְׁבֵּר: מושב האָבנים שהאשה יולדת שם (— ש״ב כב ה. ע״ע אָבנים), שם מושב אשה הכורעת לילד (מ״ב יט ג).

מִשְׁבָּר: משבריך — נחשולוהי דימא, על שם שהנחשול משבר ומפרק את הים (יונה ב ד), לשון גלי ים, על שהים גליו עולים למעלה ומשתברים ונופלים (תהלים מב ח), לשון גלי הים (פח ח; איוב מא יז).

משגה: אולי משגה הוא — שמא שכחו שוגג (בראש׳ מג יב); שלו — משגה, כלומר שום דבר של גנאי (דניאל ג כט).

משגה דבראשית תרגם אנקלוס שלו.

משה: כלומר רבינו בדורו כמשה בדורו (שבת קא:), גדול הדור (סוכה לט.), ביקרא דמשה קא משתבע (ביצה לח:), תלמיד חכם (חולין צג.).

בסוכה ובביצה העיר הגרי״פ על ההבדל בין הפירושים, וה„נודע ביהודה" (יו״ד קנג) מתחבט בזה בתשובתו לשאלת הגרי״פ.

משה — קל והפעיל: לשון הוצאה (שמות ב י, תהלים יח יז).

מְשׁוֹאָה: שואה — לשון שממון, משואה — שממון יותר (צפניה א טו).

מַשּׁוּאוֹת: לשון חורבן, כמו שאיה (תהלים עד ג).

מַשּׁוּאוֹת: אבוקות בראשי ההרים (פסחים ב:), סימן תבערה (ביצה ד: ע״ע משאת).

משוח: מודד התחומין לעיירות (ערוב׳ נב: וכן קה.), מציין תחומי העיר (נו:), מודד קרקעות („משוהאה", ב״מ קז:).

משוט: עץ שמנהיג את הספינה ומיישרה (— ישעיה מג יד), מנהיג הספינה (נא ו); משוטים — הם קרשים שרחבים בראשם שמנהיגים בהם האניה (יחזקאל כז ו).

משוך: מהול שנמשכה ערלתו וכסתה את העטרה (יבמות עב. ע׳ גם בערך משך — קל).

משוכה: סייג קוצים; גדר — הוא גדר אבנים (ישעיה ה ה), גדר (משלי טו יט).

משונית: שן סלע (ערובין ק. תענית כג. ב״מ קח:), שן הר (ב״מ קט).

משורה: מדת הלח היא (ויקרא יט לה. ב״מ סא: לפי חז״ל אחד מל״ו בלוג), מדה קטנה (אבות ו ד).

משוורתא דפוריא: קופץ ברגליו כדרך שהתינוקות קופצין בימי הפורים, שהיתה חפירה בארץ והאש בוער בו והוא קופץ משפה לשפה (סנהדרין סד:).

משח — קל: משחת שם מצבה — לשון רבוי וגדולה... להיות משוחה למזבח (בראשית לא יג), למשחה — להתגדל בהם, שיש משיחה שהיא לשון שררה... (שמות כט כט); כל משיחת משכן וכהנים ומלכים מתורגם לשון רבוי, לפי שאין צורך משיחתן אלא לגדולה, כי כן יסד המלך שזהו חנוך גדולתן, ושאר משיחות, כגון רקיקים משוחים, וראשית שמנים ימשחו לשון ארמית בהן כלשון עברית (שמות ל כט); משח ה׳ אותי — אין משיחה זו אלא לשון שררה וגדולה (ישעיה סא א); כל לשון גדולה נופל עליה לשון משיחת שמן כדת המלכים (תהלים מה ח).

פרוש זה נובע מתרגום אנקלוס, וכן פירשו חז״ל בכמה מקומות (בסוטה, זבחים, חולין) למשחה — לגדולה. בעקבותיהם כתב כן רבנו בפרושו לבמדבר יח ח, פסחים פו. מנחות נח. ועוד.

משוח מלחמה — כהן שמשחוהו למלחמה, לדבר דברי מערכי המלחמה, שנאמר ונגש הכהן ודבר אל העם (יומא עב:), הכהן המכריז במלחמה מי האיש הירא ורך הלבב וגו׳ (תענית לא.), כהן המשוח לומר במלחמה צרכי המלחמה אל ירך לבבכם וכל הענין (מכות יא.), כהן שנתרבה ונמשח לכך (סוטה מב.).

מן הצד רשום: נ״א שנתברר (במקום שנתרבה), ואין טעם לנוסחה זו, כעדות פירש״י לשמות ל כט.

ומשוח בששר — ת״י ומצייר בסממנין. ל״א כמו חוט המשחה (ירמיה כב יד).

משחא: שמן (שבת כא. קמ:), שמן עב (קמו:), שומן (יומא פד.), עצים דמשחן (י״ג דמשהא) — עץ שמן, שהעץ עצמו מדליקין בו להאיר (סוכה מ.).

משחה: הר המשחה — הר הזיתים (פסחים יד.), הר הזיתים שלפני ירושלם (ר״ה כב:), הר הזיתים אשר על פני ירושלם מקדם (יומא טז.).

משחית: הר המשחית — הר הזיתים, הוא הר המשחה, וכיון שהזכיר את שמו ע״י עכו״ם שינה שמו לגנאי (מ״ב כג יג).

משחק: כמו שחוק (חבקוק א י).

משחת: חבול (לפי ת״א, ויקרא כב כה), בעל מום (מלאכי א יד).

משחתא: מדה (שבת עד:).

משטר (אר׳): תחבושת על העין (חול׳ קה.), מטפח (ב״מ פה: ע״ע שטר — קל).

משיח: כל שם גדולה קרויה משיחה (ישעיה מה א), משיח אינו אלא לשון שר וגדול (דניאל ט כו). במשיחי — בגדולי. כל משיחה לשון שררה וגדולה (תהלים קה טו. ע״ע משח — קל).

משיחה: חוט (גטין עח: ב"מ ז.), לניא"ל שעושין למדוד, וקולעין מן הנוצה כמו שנתלשה ואינו טווי (שבת סד.).

משך: גובה (סוכה ה:), בדבר הבולט כגון מעוט שייך לומר רוחב, ובדבר השוקע ומקיפות אותו מחיצות כגון הקק שייך לומר לשון משך (ערובין ה.).

עפ"י זה יובן היטב פירושו בסוכה יז, בראש הדף: הרחיק את הסכוך מן הדפנות — לאו בגובהה קאמר, אלא במשכה. ע"ע פלג — הפעל.

משך — קל: א) הרגיל („אל תמשכני עם רשעים", תהלים כח ג). ב) במשך היובל — כשימשוך היובל קול ארוך (שמות יט יג), שימשוך ויאריך התוקע את קולו כמנהג התוקע באחרונה. לשון אחר במשוך היובל שימשוך התוקע מלתקוע והכי מפרש לה במכילתא (ביצה ה: במכילתא שלפנינו נאמר: „כשימשוך היובל את קולו", ומשמע לפי זה כפירוש ראשון), בסיום השופר דרך הוא להאריך ולמשוך התקיעה בשעת סיום (תענית כא:). במשך בקרן היובל — בתקיעה אחרונה בהאריך התוקע את הקול (יהושע ו ג).

ותמשך עליהם שנים רבות — משכת עליהם רחמים שלא להשחיתם (נחמיה ט ל).

לפי הראב"ע השנים משוכות, והטעם הארכת להם.

מושכין מים מאילן לאילן — אם יש מים תחת אילן אחד עושין דרך קטן מאילן לאילן כדי שימשכו המים מאילן זה לאילן אחר (מו"ק ב.). נהרות המושכין — היינו סתם נהרות, שיש להם משך להלאה ממקום מקור נביעתם (ביצה לט.).

זיתים שמשך מהם שמן — זב מאליהם, כמו נהרות המושכין (שבת קמג:).

בעלי התוספות חולקים ואומרים שפעל יוצא הוא, כלומר האדם משך מהם שמן. אי משום הטעם המובא שם, שבמים צריך לומר „שמשכו או שנמשכו, דמים בכל מקום לשון רבים", לא קשיא כלל, שכן מצאנו הרבה פעמים מים בלשון יחיד, במשנה ואפילו במקרא: יזל מים (במדבר כד ז), ולא היה מים (במדבר כ ב, לג יד, מ"ב ג ט), נתך מים (ש"ב כא י), ולא יהיה עוד המים למבול (בראש' ט טו), עבר על נפשנו המים הזדונים (תהלים קכד ה), מי שנתערב לו מים ביין (ב"מ ד יא), ציר טהור שנפל לתוכו מים (מכשירין ו ג). ואם תאמר הושמטה כאן וו, הרי בפירוש רבנו חננאל נאמר והמים מתנסך (פסח' יז). גם מלשון התוספתא בשבת פרק ד (עביט של ענבים ומעטן של זיתים שמשכו) משמע שפירוש רבנו עדיף, ומשך פעל עומד הוא כאן.

מושכי הרוק — מאריכי הרוק, ומדת גאוה היא (סוטה מז:).

משוך — רחוק („משוך מן הכותל", ערובין צג.), מרוחק (יומא לג:), קורה משוכה — רחוקה מן הכתלים (ערובין ט.).

— הפעיל: נותן („ממשיך לתוכן", שבת קמ.).

משכא: א) עור (יומא יב. פסח' קיב: חולין נט.). ב) אורך (חולין נט:).

משכב: מצעות (ש"ב יז כח), ונפל למשכב — לחולי שמבטלו ממלאכתו (עפ"י אנקלוס. שמות כא יח). משכבך — אשתך (לפי דרשת חז"ל. שבת לב: — משלי כב).

משכוכית: דבר המושך כל העדר אחריו... יש לבעל העדר עז חריף, ודרך העזים להלך בראש והעדר הולך אחריהן (ב"ק נב.).

משכיל: כל מקום שנאמר משכיל ע"י תורגמן נאמר, שהיה הנביא מעמיד תורגמן לפניו, וכשרוח הנבואה באה לו אומר את הנבואה לתורגמן והוא משמיעה (תהלים פח א).

משכית: א) אבן משכית — לשון כסוי, כמו ושכותי כפי, שמכסין הקרקע ברצפת אבנים (ויקרא כו א), משכיתם — על שם שהיו מסככין את הקרקע ברצפת אבנים של שיש להשתחוות עליה... (במדבר לג נב), רצפת שיש, על שם שסוככים בו את הקרקע (ישעיה ב טז). משכיות כסף — כלים המצופים בכסף (משלי כה יא). ב) משכיות לבב — תאות לב (תהלים עג ז).

רבינו הלך בעקבות מנחם ולא הקפיד להבחין בין הכפולים (סכך) לנחי ל"ה (סכה). נראית דעת רוב המפרשים שמשכית מן שכה, ע"מ מרבית מן רבה, ועניָנה לשון ראיה, אבן מצוירת שמסתכלים וסוכים בה. כן פירשו הרשב"ם, ראב"ע, רד"ק ועוד, וכן דעת האחרונים. פירושו למשכיות לבב, לשון תאוה, נובע בלי ספק מלשון סכיה וראיה.

משכלה: מפלת נפלים או קוברת את בניה (שמות כג כו).

משכלא: ספל (מו"ק יח: קדושין נב:), ספל גדול שהכל רוחצים ידיהם ורגליהם ממנו (שבת עז:), עריבה (גטין סט:), כמין עריבה קטנה שמשתמשין בה מים ושופכין (ב"מ פד:), גביע, ואינה עשויה כמין כובע, אלא כלי ארוך, ובלשון כנען אקדו"ן ונותנין בו מים... („משיכלתא", ע"ז נא:), ספל קטן ונאה („משיכלתא", שבת עז:).

משכן: א) יריעות התחתונות הנראות בתוכו קרוי משכן (שמות לה יא), יריעות התחתונות (במדבר ג כה). ב) משכנותיך — חניותיך, כתרגומו (כד ה).

לשון חז"ל בשבת כח ע"א: משכן קרוי משכן, ופירש"י: כגון עשר יריעות שש משזר. ובריש פרשת נשא כתב: יריעות המשכן — עשר תחתונות.

משל: טעם (ערובין כא:). והיית למשל — כשתבוא מכה רעה על אדם יאמרו: זו דומה למכת פלוני (דברים כח לז). מושלי משלות — לתת אות אמתלא וטעם לחכמה ליכנס בה בשערי בינה, כגון משלות שועלים... (סוטה מט.). משלות כובסים ומשלות שועלים — [דבר חכמה] שיסדו קדמונים לתת אמתלא לתוכחתם, ותולין אותם בכובסים ובשועלים.

כגון מאזני צדק, אבות יאכלו בוסר [צדיק מצרה נחלץ, ובימי האמוראים נשתכחו] (סוכה כח.).

המוקף בסוגרים הובא רק בפרוש שבעין־יעקב.

מֹשֶׁל: אין על עפר משלו — אין שום בריה מושלת עליו, והוא שם דבר, מושל ושלטון (איוב מא כה), ומשלו — וממשל שלו (זכריה ט י).

משל — קל: א) לשון משל וחידה (יחזקאל יב כג, טז מד). ב) יד הרוצים תמשל — תעשיר (משלי יב כד). מושל ברוחו — כובש את יצרו (משלי טז לב), כופה את רוחו (אבות ד א — משלי טז).

— הפעיל: לשון דמיון (ישעיה מו ה).

— התפעל: נדמה (איוב ל יט).

מְשֻׁלָּשׁ: כמשלש חדשים — כהשתלש החדשים, כמו ומשלוח מנות, משלוח ידם, וכן תרגם אנקלוס כתלתות ירחיא (בראשית לח כד).

לפי שאר מפרשים אינו אלא כמו כמשלשה חדשים.

משמה: תמהון (יחזקאל ה טו), תמהון, שיתמהו הרואים (ו יד).

משמהיג, ע' ערך פרוותא.

משמוטא: לסטים השומט ממון מיד בעליו ונמלט והולך (ע"ז טו:).

ראוי להשגיר בפינו משמוט במקום גונב־כיס או כייס, ועמדתי על כך ברשימה מיוחדת ב„משמר" (ז' אב תש"ז).

משמע: משמע מוציא מיד משמע — משמע מקרא זה מוציא מכלל משמע מקרא שלפניו. מה שפסל זה הכשיר זה, או מה שהכשיר זה פסל זה; משמע ממילא — מקראות שמתקיימין ממילא, שהמשמע עומד במקומו ואינו מוצא מכלל חבירו (יומא מב:).

משמעת: לשון מנוי (דה"א יא כה). וסר אל משמעתך — וקרוב לשמושך ואל שמע דבריך (ש"א כב יד). משמעתם — מקבלים מצותם עליהם (ישעיה יא יד).

משמר: א) בית האסורים (בראשית מב יז). ב) אנשי משמר — כהנים שהעבודה מוטלת עליהם (יומא לז:), כהנים ולויים העובדים (תענית יב.). ארבעה ועשרים משמרות של כהנים היו, ועל כל משמר היה מעמד בירושלם שקבועין ועומדין בעיר ועומדין על קרבן אחיהם. ולבד אלו הדרים בירושלים היו מעמדות בכל עיר, שישראל נחלקו לכ"ד מעמדות כנגד כ"ד משמרות, כדתניא בברייתא של מ"ט מדות (תענ' כו.).

לשון המשנה בתענית פרק ד: „התקינו נביאים הראשונים עשרים וארבעה משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים, של כהנים, של לויים ושל ישראלים". ע"ע מעמד, בית־אב.

משמרת: א) כל מנוי שהאדם ממונה עליו ומוטל עליו לעשותו קרוי משמרת בכל המקרא ובלשון משנה (במדבר ג ז. ע"ע בית־אב). לשמר משמרת — לחנות סביב לאהל ולהקים ולהוריד בשעת המסעות (במדבר ח כו). אין משמרתי ומשמרתך שוה — אתה ממונה על עבודה אחת ואני ממונה על עבודה אחרת (מגלה יג:).

הפירוש שבע"י מתחיל ב„אני" ומסיים ב„ואתה", וכנראה בקש המסדר להשוות את הפירוש למימרא, המתחילה במשמרתי, ואח"כ ומשמרתך. תקון כזה אינו הכרחי כלל, שכן מצאנו גם במקרא גם בתלמוד שהפירוש החוזר לענין שלפניו מתחיל לא בנושא ראשון אלא בסמוך לו: שם, חם ויפת... בני יפת... (בראשית י א־ב), ותוסף ללדת את אחיו את הבל. ויהי הבל רועה צאן וקין היה עובד אדמה (בראשית ד ב), והפשתה והשעורה נכתה, כי השעורה אביב והפשתה גבעל (שמות ט לא), מסה ומריבה, על ריב בני ישראל ועל נסותם (שמות יז ז, וע"ש בראב"ע), ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריכם לנזירים... ותשקו את הנזירים יין ועל הנביאים צויתם לאמר לא תנבאו (עמוס ב יא—יב). כיוצא בזה בתלמוד: איבעית אימא קרא, אב"א סברא. אב"א סברא... (ברכות ד.), במה מדליקין ובמה אין מדליקין? אין מדליקין... (פרק ב' דשבת), שתים שהן ארבע מבפנים ושתים שהן ארבע מבחוץ, כיצד? העני עומד בחוץ... (משנה א' דשבת).

ב) למשמרת — לגניזה (שמות טז כג ולב). ג) לשון בקור, שטעון בקור ממום (שמות יב ו, וכן פסח' צו. עפ"י חז"ל). ד) משמרתי — גזרות להרחקה על האזהרות שבתורה, כגון שניות לעריות ושבות לשבת (בראשית כו ה). עשו משמרת למשמרתי — כלומר עשו גזרה לתורתי (— ביצה ב:).

מְשַׁמֶּרֶת: שמסננין בה שמרים (שבת קט.), שמסננין בה שמרי יין ומונח פיה לכל צד בעגול (קלז:).

משמש — פעל: ימשמש במעשיו — כגון אם באת מצוה לידו יחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ולא יניח מלעשותה בשביל ההפסד שהרי שכרה עתיד לבוא, ואם באה לידו עבירה יחשב שכרו שמשתכר בה עכשו כנגד הפסדה העתיד ליפרע ממנו (ערובין יג:).

ע"ע פשפש — פעל; רבינו האריך כאן בפירושו, והערוך פירש בקצור: ימשמש מעיקרא שיהא זהיר מהחטא, או אם חטא יפשפש במעשיו ויחזור בתשובה.

מִשְׁנֶה: שני, אחר (עזרא א י), אחר (נחמיה יא ט). משנה התורה — שני ספרי תורה, ואנקלוס תרגם פתשגן, פתר משנה לשון שנון ודבור (דברים יז יח).

כסף משנה — פי שנים כראשון (בראשית מג יב).

כהן משנה — סגן הכהנים הממונה תחת כהן גדול לשמש תחתיו אם יארע בו פסול (ירמיה נב כד); כהני משנה — סגני כהונה שהם שניים לכהנים גדולים (מ"ב כג ד).

מגיד משנה—הגדה שניה, בשורה שניה (זכר' ט יב).

מרכבת המשנה — השניה למרכבתו, המהלכת אצל שלו (בראשית מא מג).

מִשְׁנָה: המשנה מפרשת סתימת התורה (בע״י — סתומות, חגיגה י.), דברי משנה ובריתא של ששה סדרים ותורת כהנים וספרי (סוכה כח. שלש המלים האחרונות — בפירוש שבע״י, ואינן ברש״י בגמרא), כמו שהן שנויות ואין טעמן מפורש בהן (ב״מ לג.). סוף משנה — סוף תנאים. עד ימיהם אמרו איש איש את דבריו בבית המדרש והיו תלמידים גורסים שמועה שמועה לבדה ולא היו מסכתות סדורות... והם כללו את האמור בדורות שלפניהם וסדרו את המסכתות ואחריהם לא יוסיפו אלא מעט (ב״מ פו.).

משעול: כתרגומו שביל (במדבר כב כד).

משעי: למשעי — לצחצות. צחיח סלע תרגומו שעיעות כיפא. ומנחם חבר למשעי לשון שעשועים (יחזקאל טז ד), לטוח ולהחליק הבשר (— שבת קכט:), להחליק הבשר, כמו חלקת צוארו שעיעות (סוטה יא:).

משענת: מטה (במדבר כא יח). על משענתו — על בוריו וכחו (לפי חז״ל, שמות כא יט).

משפחה: א) שבט (במדבר א ב ויח). ב) יושבים („ומשפחות קרית יערים״, דה״א ב נג), סיעה (ב נה). אין משפחה קרויה אלא מצד האב (במדבר כז יא).

לשון חז״ל: משפחת אב קרויה משפחה, משפחת אם אינה קרויה משפחה (יבמות נד: ב״ב קט:).

יש במשפחה אחת הרבה בתי אבות (יהושע ז יד). הכתוב ביהושע מעיד על כך נאמנה, ואולם יש גם משפחה שאינה אלא בית־אב. ע״ע בית.

משפט: משפט משמש שלשה לשונות: דברי טענות הבעלי־דינים וגמר הדין ועונש הדין (שמות כח טו), משפט משמש שלשה לשונות: תחלת טענות וגמר הדין ומשטר ששוטרין אותו ביסורין. יושטיצ״א בלעז (ישעיה לב ז), משפט משמש ג׳ לשונות: תחלתו הוכחת דברים, אמצעיתו פסק דין וסופו משטר יסורין וגיבוי חוב. ופעמים שהמקרא כותבו על שם תחלתו ופעמים על שם אמצעיתו ופעמים על שם אחריתו (איוב ט לב). ובדבר אביון משפט — משפט זה לשון תחלת דברים במשפט, כשמדבר האביון טענותיו (ישעיה לב ז); משפט היינו תחלת דין (ר״ה כה:).

א) משפטו יתן לאור — דן דין אמת לאמתו (צפניה ג ה). צדק — צדקה בממונו; ומשפט — לשפוט אמת (משלי א ג). כמשפט — כדת (ויקרא ה י). משפטי — דברים האמורים בתורה במשפט, שאלו לא נאמרו היו כדאי לאמרם (ויקרא יח ד), משמע דברים המיושרים והדין נותן לעשותם (יומא סז:).

לשון חז״ל ביומא: את משפטי תעשו — דברים שאלמלא לא נכתבו דין הוא שיכתבו. ע״ע חק, מצוה, חשן, ריב.

ב) דברי תוכחות (איוב ט לב), הוכחת דברים (יג יח, כג ד, לד ה), לשון תוכחה (מיכה ד ג), לשון ויכוח (ירמיה ד יב: „אדבר משפטים״).

ג) יסורין (ירמיה י כד, הושע ה א ויא, צפניה ג טו: „הסיר ה׳ משפטיך״. משלי יט כח, איוב לז כג), פורענות (ירמיה מח כא, יחזקאל לט כא, תהלים קיט קכ: „וממשפטיך יראתי״. קהלת ח ה), יסורין ופורענות (הושע י ד), נקמה (תהלים צז ח: „למען משפטיך ה׳״, מ״א ח מה). ותאחז במשפט ידי — המשפט הזה לשון פורענות הוא, בלעז יושטיצי״א (דברים לב מא). ועשית משפטם — נקמתם ב׳ ויביהם (מ״א ח מה), נקמתם באויביהם. ענין אחר צרכיהם, דוגמא לעשות משפט עבדו (דה״ב ו לה). לעשות משפט עבדו ומשפט עמו — לתבוע עלבונם מיד האויב (מ״א ח נט).

משפטי ודיני — תיבות כפולות במקרא ואין הילוק ביניהן, כמו עדי וסהדי, עצמיו... גרמיו (תהלים ט ה).

משפך: טרייטו״ר, מלמעלה פיו רחב ומלמטה נקב קצר ומושיבין אותו ע״פ צלוחית של לוקחין שפיה צר ושופכין היין מן המדה לתוכו והוא יורד לתוך הצלוחית (ע״ז עב.).

ברוב הדפוסים נפלה טעות: „שפיהן״, וצ״ל שפיה.

משפתים: בין המשפתים — בין התחומים (בעקבות ת״א, בראשית מט יד).

מֶשֶׁק בן משק ביתי — כתרגומו, שכל ביתי נזון על פיו... כמו ועל פיך ישק. אפוטרופוס שלי (בראשית טו ב).

אונקלוס תרגם בר פרנסא. ע״ע נשק — קל.

מַשָּׁק: כמשק גבים — כקול נהם מים הנאספים ונופלים בגבים בנהם. משק לשון נהם כמו ארי נוהם ודב שוקק, וכן ממשק חרול... (ישעיה לג ד), השקאה של צנורות שמקלחין בהן מים נובעים (—סנהד׳ צד:).

ברש״י בגמרא — שמזלחין, בדפוס וילנא — שמזלפין, ובחרתי בנוסחה שבע״י, שהיא עדיפה בעיני. ואשר לשורש המשק נתערבו כאן תחומי שלשה שרשים: שקק — משק — שקה. אך הפירוש בגמרא לא בא ודאי אלא בעקבות דרשת חז״ל, שכן אינו לשון משקה כלל. לשון הכתוב — כמשק גבים שוקק בו — מעיד על שרש שקק, ואחדים מהחוקרים רואים בו שרש נשק.

משקה: כי כלה משקה — ארץ נחלי מים (בר׳ יג י).

משקוף: הוא העליון שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותו... ולשון שקיפה הבטה, כמו עלה נדף טרפא דשקף, חבורה משקופי (שמות יב ז), שהדלת נוקש עליו (כא כה), מפתן העליון (חולין י:). שקיפן — חבוטות, לשון משקוף החבוט תמיד על ידי הדלת המכה עליו (— בראשית מא ו).

רוב המפרשים אומרים שהוא לשון השקפה והבטה, כלומר מפתן נראה. רד״ק מפרש גם כרבנו, מבלי לומר זאת בשמו. הרשב״ם, שכתב „והמפרש לשון שקיפה וחבטת הדלת צריך למצא לו חבר בלשון תורה ונביאים, בלשון העברים״, התכוון ודאי לזקנו, ולא כתב את דבריו דרך כבוד. לו יגע כי אז מצא כיוצא בזה בלשון חכמים: „שוקפין אותו בקרקע

שנאמר ונשקפה" (נדרים נה. בנו"ג שוקעין, אך גירסת הערוך היא הנכונה).

משקלת: **הוא חוט שהבונים חומה קושרין בו עופרת לכוון בו את החומה (מ"ב כא יג), מיישרת בנין הבונים בחומות (ישעיה כח יז). חוט האדרכלין שבונין חומה ותולין בה משקולת של אבר (ב"ב כז:).**

בדפוסים „האמרכולין", והעתקתי לפי תקונו הטוב של הב"ח.

משקולת קטנה — כעין אונקיה שעושין מעופרת ומחפין אותה בעור כדי שלא תחסר. אבל משקולת גדולה אין דרכה לחפותה בעור (סנהדרין סח.).

משקע: **משקע מים — מים צלולים, ששקע הטיט ולא נעכרו ברגלים (יחזקאל לד יח).**

משרה: **לשון צביעה במים וכל משקה, ובלשון משנה יש הרבה (במדבר ו ג), מים ששורין שם הפשתן והקנבוס והם מסריחים (ברכות כה:), מים ששורין בו את הפשתן (ב"ב יח. שבת קט.).**

משרפות מים: **חריצים שעושין ומי הים יוצאין לתוכן ונשרפין מחום השמש ונעשים מלח (יהושע יא ח), חריצין עשויין שמי הים נכנסים להן והחמה מייבשתן ועושין מלח, והן משרפות מים האמורים במקרא, ומתרגמינן חריצי ימא (— כתובות עט:).**

מַשְׂרַת: **תרגום מחבת מסריתא (ש"ב יג ט. פס' לז).**

משש — הפעיל: וימש חשך — יאמיש ויחשיך. וימש כמו ויאמש. יש לנו תיבות הרבה חסרות אלף... כמו לא יהל לא יאהל, ותזרני חיל כמו ותאזרני. ואנקלוס תרגם לשון הסרה כמו לא ימוש... ומדרש אגדה פותרו לשון ממשש בצהרים, שהיה כפול ומכופל ועב עד שהיה בו ממש (שמות י כא).

אותו מדרש אגדה, שהובא כלשון דרוש בלבד, הוא הנראה לרוב המפרשים, שפירשוהו לשון משוש, כלומר כאלו ימששו את החושך, או שהחושך יכריחם למשש כעוור בצהרים. וכן פירש הראב"ע, בדחותו את פירוש רבנו.

מִשְׁתֶּה: **כל סעודה נקראת על שם היין שהוא עיקר (אסתר ה ד).**

משתוקא: **שתיקה (מגלה יח). סמא דכולא משתוקא — מבחר כל הסמנין היא השתיקה (מגלה יח.), מלה בסלע משתוקא בתרין — אם תרצה לקנות הדבור בסלע תקנה השתיקה בשתים (שם).**

משתיתא: **מסכת (נדה נה.).**

מת: **משמש מת — באבר מת, בלא קושי (סנהד' נה.). אין בשר המת שבחי מרגיש באיזמל — בשר הגדל באדם החי, מחמת מכה או מחמת כויה, אינו מרגיש באיזמל כשהותכין אותו (שבת יג:).**

מתא: **עיר (שבת קמה: ב"ק קיג: „בר מתא". סנהד' קיב. מנחות פה.).**

במתא שמאי בלא מתא תותבאי — בעירי איני צריך להתכבד אלא בשמי, שאני ניכר בה. במקום שאינה עירי כבודי תלוי בשמלתי (שבת קמה:).

למתא ירקא ירקא שקול — לעיר שגדל שם ירק הרבה הבא ירק שלך למכור, לפי שמתקבצין שם הכל לקנות (מנחות פה.).

מתוותא — עיירות חריבות (ערובין כא.).

בעלי התוספות מעירים שבפרק קמא דגטין משמע שמתוותא הן עיירות גדולות, ואלו בערובין משמע שכפרים קטנים הם. אך לפירוש הקונטרס, שכתב עיירות חריבות, אין ראיה שכפרים הם, „דשמא גדולות היו ולפי שנחרבו לא היו ידועות".

מתאימות: **שינים גדולות שקורין מיישליר"ש, שאחת נראית כשתים (בכורות לט.).**

גם שינים הפנימיות לועז רש"י כן (ברכות נו. בכורות לה.). ע"ע תאם — הפעיל.

מתבן: **תבן (ישעיה כה י); בית התבן (פסחים ח.), גדיש של תבן (ערובין עח: עט.).**

מתג: **ת"י זמם, והוא של ברזל ותוחבין אותו בנחירי הנאקה ונמשכת בו (מ"ב יט כח, וכן ישעיה לז כט).**

מתוח: **למיתוח — לפרוש בגד כעין החייטים, שמותחין עורות במסמרים (יבמות מג.).**

בפירש"י למתוח, בלי יוד, ולכאורה פעל הוא. אבל נראה שהעיקר ביוד, וכן במשנה דכלים יג ה: של מיתוח.

מתוכילתא: **דבר שמטבלין בו כגון כותח או שאר לפתן (שבת עז), שום לפתן ללפת בו את הפת (פסחים מג. בנו"ג מתכילתא).**

מתון: **מתון בדין — רגיל בהמתנה, כדי לעיין בדין יפה קודם שתחתכהו (סנהדרין ז), לשון ממתין, שלא יהא גומר הדין במהרה, אלא חוקר בו בעומק... ס"א לשון קשה, כלומר שיהיו מתקשים ומתחממים בדין שמתוך כך יצא הדין לאמיתו (אבות א א).**

מתונתא: **דבר לח (ב"ב יח.), לחלוח (יט.). ארץ לחה ראויה לזריעה (פסחים מז:).**

מתח — קל: ע"ע מתוח.

— נפעל: נמשך („כל שנמתח עמו", חולין נו:).

מתחלא: **שומר הגדל סביבות התמרים בקטנן, כעין פקס הגדל סביבות אגוזי יער הדקות (פסחים נב:), שומר שיש להם לתמרים בקטנותם, כעין שיש לאגוזים קטנים (כתובות עז:).**

לשון חז"ל בברכות לו: „הני מתחלי נעשו שומר לפרי", ושם כתב רש"י: מתחלי בתמרי כקפריס בצלף. ע"ע קפריס.

מתיבתא: **ישיבה קבועה (גטין ו.). מתיבתא דרקיעא — ישיבה של מעלה (סוטה ז:). תליתר מתיבתא — שלש עשרה פנים (ברכות כ.).**

מְתִים: **אנשים (דברים ב לד), בני אדם (איוב יא ג), מתיה וטוביה (של עיר, כד יב). מתי מספר — אנשים מעטים (בראשית לד ל). מתי ישראל — מספר ישראל (ישעיה מא יד).**

מתיקה: לפתן (ב"מ פג.).

מתיר: דבר שיש לו מתירין — שיכול לאכלו אחר יום טוב בהיתר גמור (ביצה ג:).

מתכנת: סכום חשבון (שמות ה ח, יחזקאל מה יא), סכום הסממנים, לשון חשבון (שמות ל לב), מנין הסממנים (ל לז). על מתכונתו — על מכונו (דה"ב כד יג).

מתלעות: הן השיניים הגסין שלועס בהן (יואל א ו), שנים הפנימיות (משלי ל יד. ע"ע מלתעות).

מְתֹם: לשון תמימות, שלם (ישעיה א ו), תמימות (תהלים לח ד).

מתן: מתן בסתר—צדקה (משלי כא יד. ע"ע תרומה).

מתן — נפעל: שימתין — שלא יסריח מחמת חום (שבת קנא:).

הערוך פירש לשון לחלוח בחול, וכנראה היתה זו גם דעת רש"י. ע"ע מתונתא. בעלי המלונים הביאוהו כבנין הפעיל, ולדעתי יאה לו הנפעל, כי אינו לשון המתנה. ואשר ליוד שלפני הנון — הרי כידוע תבוא היוד לא פעם גם במקום צירה, הן בשמות (דליקה, שריפה, אסיפה, עקידה, פיאה ועוד; כתיב זר וקרינן זיר — יומא עב:) והן בפעלים. גם תיבות כגון „משיגריעו", „משיבחילו" — בסדר זרעים — נראות לחוקרים אחדים כבנין פעל ולא הפעיל. לפיכך אין להקשות מן האמור במכשירין פרק ו בשביל שימתינו. ומה גם שיש גורסים שם בוו: בשביל שימתונו.

מתנא: חבל קטן (שבת נא:), חבל (קב.ערו׳ לד. לה.).

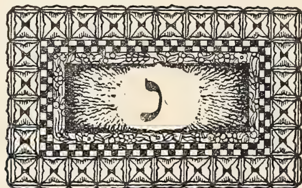
מתנות: מתנות כהונה, זרוע לחיים וקיבה. לשון אחר מתנות לויה כגון מעשר (שבת נו. ע"ע תרומה), הזרוע והלחיים והקיבה (ביצה יב: מגלה כח. „בהמה שלא הורמו מתנותיה". בכורות יב: נדה נא.).

מתק: מתקי — דבש דבורים (שופטים ט יא).

מתקלא: מכשול (סוף כתובות).

מתורגמן: מי שעומד לפני החכם בשבתות ושומע מפיו ומשמיע לרבים (פסחים נ:), על ידי מתורגמן — הוא אומר ואחר מפרש (פסחים קיז.).

מתת: מתהלל במתת שקר — מתפאר לומר כך וכך צדקה אתן ליד גבאי והוא משקר (משלי כה יד), פוסק ואינו נותן (יבמות עה:).

נא (א): לשון בקשה (בראשית יט יח), כל נא לשון בקשה (במדבר יב א), אין נא אלא לשון בקשה (לשון חז"ל. בראשית כב ב, לח כה, מ יד, במדבר י לא, דברים ג כה).

נא (ב): אל תאכלו ממנו נא — שאינו צלוי כל צרכו קוראו נא בלשון ערבי (שמות יב ט), צלי ואינו צלי (פסחים מא.).

נאד: כנאד בקיטור — כנאד של עור המתייבש בעשן (תהלים קיט פג). נודות — של עור, קנקנים — של חרס (ע"ז לג.), נודות שלנו של שמן לאחר שקושרין אותן מכניסין פי הנוד כשהוא קשור בתוכו ועוד קושרין אותו פעם אחרת (לא.).

נאה, ע"ע נוה.

נאה — התפעל: להתנאות — ליהנות (ברכות מג: ר"ה יא.), להתקשט (ר"ה כו.).

נאור: מנאר אויבים וקמים ומטאטאן מן העולם (תהלים עו ה).

פירש מלשון „נאר מקדשו", והוא על משקל קנוא: „נאור על שם מעשיו נקרא, כמו חנון ורחום וקנא". פרושו הולם את תכן הפסוק, אלא שלדעת רוב המפרשים הוא נפעל מן אור, ובמשמעות זו נהוג גם בעברית החדשה, אם כי גם קצת חוקרים חדשים רואים את הנאור כלשון גנאי, ואחדים אומרים שהוא כמו נורא, בהפוך סדר האותיות.

כיוצא בזה „בהיר", שהוראתו המקובלת היא לשון אור וברור, ואלו מן הכתוב שבאיוב „ועתה לא ראו אור בהיר הוא בשחקים", משמע שענינו מעונן. כן היתה דעת רש"י, שפירש „דומה לבהורים בהורים הנראים בשחקים להוריד גשם", והוא עפ"י חז"ל בתענית ז: „בשעה שרקיע נעשה בהורין בהורין להוריד טל ומטר". וכן דעת האשוריולוגים בימינו, אלא שהוראת הכתוב לחוד ושמוש הלשון לחוד. המלים בהיר ונאור יצאו מאפלה לאורה, וגם נגזרו מהם חדושים: נאורות, בהירות, הבהרה, מבהיר וכדו׳.

נאלת: רוח שטות על ידי שד (בכורות מד:).

בתלמוד חסרה מלה זו, אך נראה שגירסת רש"י עריפה: „רוח קצרות באה עליו. מאי ניהו? נאלת. תנא רוח בן נפלים באה עליו". גם לפי הערוך ושיטה מקובצת באה מלת „נאלה" לפני „תנא", וכן עיקר. אין זה לשון התלמוד להביא מלת „תנא" סמוך ל„מאי ניהו". בדפוסים שלנו הקיפו תיבת „נאלת" בסוגרים ותקנו שצ"ל נפלים, אך תקון זה אין לו טעם, ומוטב לתקן בתלמוד לפי גירסת רש"י. נראה לי שרבינו התכון לפרש מלה זו כלקוחה מן נוֹאַל, לשון אויל ומשורש יאל (נואלנו, נואלת וכדומה). דרך זו עשויה להעשיר את לשוננו בכמה שמות ממשקל זה, ומה גם שיוד ונון מתחלפות לפעמים: יקש — נקש, יצב — נצב ועוד. ציינתי נאלת ולא נאלה, כי ברוב הדפוסים הובא בתו בסוף, וגם צורה זו נראית יותר מצד המשקל פעלת, היאה למחלות, ואכמ"ל. ע"ע ירוד.

נאמן: נאמן כפוף — אדם כשר צריך להיות כפוף ועניו (שבת קד.).

נאץ — פ ע ל: הרגיז (במדבר יד יא, ישעיה א ד), לשון בזיון (ש"א ב יז), הכעיס, וכן כל ניאוץ לשון כעס (דבר' לא כ), חרף, וכן כל לשון ניאוץ (תהל' י ג).

נאקה: צעקה (שמות ב כד).

נאר — פ ע ל: בטל (תהלים פט מ: „נארת ברית עבדך"; איכה ב ז: „נאר מקדשו").

נבא — ה ת פ ע ל: ויתנבא — ואשתטי, נביא ושוטה מדברים דברי רמזים שאינם ניכרים (ש"א יח י).

ע"ע נביא ונבה — פעל. במ"א יח כט הביא את ת"י בלא כל תוספת: ויתנבאו — ואשתטיאו. גם משגע ומתנבא דירמיהו (כט כו) ת"י ומטפש. אבל מתנבא דשמואל א (פרק י) תרגם תמיד לשון שבח. בשאר מקומות כתוב גם בת"י אתנבא, וכן באנקלוס בפרשת בהעלותך.

נבג — ק ל (אר'): בצבץ ויצא (סנהדרין פב.).

נבגא: כוס, כמו אנבגא (ברכות נא: ע"ע אנבגא, אַנפק).

נבה — פ ע ל: כשאדם מדבר מנענע שפתיו ורוח יוצא (בבא קמא ס.).

הפירוש בא בעקבות חז"ל שאמרו: מאן דתני ניבה לא משתבש, דכתיב בורא ניב שפתים. אבל יש כאן בלי ספק גם רמז ברור על שרש נבא. ע"ע נביא.

נבוב: חלול (שמות כז, ח, לח ז, ירמיה נב כא, איוב יא יב, ב"ב יב:). נבוב לוחות — כתרגומו חליל לוחין, לוחות עצי שטים מכל צד והחלל באמצע, ולא יהא כלו עץ אחד כמין סדן (שמות כז ח), הלוחות של עצי שטים לכל רוח והחלל באמצע (לח ז).

נבוך: נבוכים — כלואים ומשוקעים. אינם יודעים לצאת ולהיכן ילכו (שמות יד ג).

נבון: מבין דבר מתוך דבר (דברים א יג, ערו' ק:). חכם — זה בעל השמועה. נבון — מוסיף על ידיעת חכם, שיודע להבין דבר מתוך דבר ומוסיף על שמועתו (משלי א ה). מפולפל בחכמתו (טז כא).

נבזבה: דורונות (דניאל ב ו, ה יז).

נבח — פ ע ל (ארמ'): קשקש בקול (ברכות נז.), תבלין נבוחי מנבח — כשמשברין הגרעינים נשמע קולן במדוכה כמנבחים (ביצה יד.).

נבחן: כלב נובח (סנהדרין סג:).

נבחן מובא בתלמוד (סנהדרין סג:) כלשון הכתוב במלכים ב (יז לא), אך שם נאמר נבחז, בזין רבתי. (רש"י פירש שם בעקבות חז"ל: דמות כלב). ר"י עמדין ציין שיש לתקן בגמרא לפי הכתוב נבחז, אך ודאי אין זו טעות סופרים. במקרא גופו יש כמה כ"י שבהם כתוב נבחן, בנון. מעין זה הכתוב „היה לי לצור מעון" (תהלים עא ג), שבכ"י רבים ודפוסים עתיקים נאמר לצור מעוז, ככתוב בפרק לא ג. רד"ק מעיר כי יש ספרים שכתוב בהם נבחן, בנון, וטעות היא לדעתו. הוא מפרש נבחז כלשון נוטריקון: נבח חז שנובח ומראה שניו. גם ר"י עמדין פירשו לשון נוטריקון: נובח כשחוזה אדם זר.

נבט — ק ל: מתחיל לבצבץ ולעלות (תענית ד.), צמח (מו"ק יח:).

צורבא מרבנן... כיון דנבט נבט — תלמיד חכם כיון שיצא שמו הולך וגדל למעלה (תענית ד.).

— ה פ ע י ל: יביטו — יסתכלו (משלי ד כה).

נביא: מתורגמן, כתרגומו. וכן כל לשון נבואה אדם המכריז ומשמיע לעם דברי תוכחות, והוא מגזרת ניב שפתים, ינוב חכמה, ויכל מהתנבות. ובלעז קורין לו פרידיג"ר (שמות ז א). כל לשון נבואה נופל בו לשון דבור, כמו הרק אך במשה דבר, הלא גם בנו דבר. וטעמו של דבר לפי שהרוח נכנס בו בקרב הנביא ומדבר בו (— ש"ב כג ב), בעל לשון, כמו בורא ניב שפתים (נחמיה ו ז).

נביאות: אין אלו אלא דברי נביאות — כמתנבא מפי הגבורה שאינו נותן טעם לדבריו (ערובין ס:), בלא טעם (ב"ב יב.). עשו דבריהם כדברי נביאות — שאין צריכין ליתן טעם לנבואתם, לפי שבלא טעם שומעים לה (בכורות מה.).

נבייה: העלין הנושרין מן האילן בימות הגשמים (ע"ז מב.). עלין נושרין בימות הגשמים מן האילן (מח:), עלים שנושרין בימות החורף (תמורה לא:).

נבך: נבכי ים — מסגרי ים, כמו נבוכים הם בארץ (איוב לח טז).

בפרושו לישעיה ט יז מציין רבנו שנבך ואבך אחים הם, „ואין יסוד בתבה אלא בך".

נָבָל: שוטה (יחזקאל יג ג).

נֵבֶל: א) נוד של חרס (ישעיה ל יד), כלי חרס הוא ועשוי להכניס בו יין (ירמיה יג יב), חבית (מח יב), כד שנותנין בו יין (איכה ד ב). ב) נבל עשוי כמפוח של נפחים ומוציא קול ע"י רוח (ערכין יג:).

נבל — קל: לשון כמישה, לאה (שמות יח יח, לפי ת"א), לאה (ש"ב כב מו, תהלים יח מו), כמש (ישעיה לד ד, מ ח, סד ה, ירמיה ח יג), לשון כמוש (תהלים א ג). כנבל עלה מגפן — שהוא כמוש ע"י חמה וע"י קרח וכחו תש ונלאה (שמות יח ח — ישעיה לד). והללו נובלין — מתים (ערובין נד.).

— פעל: מגנה ומבזה (דברים לב טו). המנבל עצמו על דברי תורה — ששואל לרבו כל ספקותיו ואעפ"י שיש בהם שחבריו מלעיגים עליו (בר' סג:).

נבע — הפעיל: א) דבר (תהלים קיט קעא). ב) לשון אבעבועות (קהלת י א. ברכות סא.). יביע — מעלה קצף שקורין אשקומ"א בלעז ונראה בו כמין אבעבועות (קהלת י א), כל משקה סרוח מעלה רתיחה ואבעבועות (ברכות סא.).

כע"י מובא גם פירוש אחר: כשהשמן מבאיש מסריח ונותן קול כשהוא מביע, כמו יביע אמר.

נבר: נאמן (תהלים יח כו).

נברא: סיב כמין לבוש מצויר גדל סביבות הקור של דקל כשהוא רך (שבת ל:). סיב הגדל סביבות הדקל וכורכו (צ:), סיב שגדל ומתגלגל סביב הדקל כעין ויגיל"א של גפנים (ערובין נח.). סיב הגדל סביב הדקלים ומייבשין אותו ונחלק לרצועות ומפשילין ממנו חבלים, וכל זמן שלא נעשה רצועות הוא קשה (חולין נא:).

נברכת: בריכה של כובסין (מו"ק ח: ע"ע גיהא). חפירה מרובעת בעומק אמה או יותר ומי גשמים מתכנסים בה לכבס בגדיהם, והיו להם שתים, אחת ששורים את הבגדים יום או יומים בצואת כלבים והיא קרויה מחמצן בגמרא, ואחת שמשפשפים בה והיא קרויה נדיין (ב"ב יז.).

נברשת: מנורה אשר לפני השולחן (דניאל ה ה), מנורה, ודומה לו בספר דניאל... (יומא לז.).

נגב: דרום (בראשית יב ט, יג ב, במדבר יג כב, דברים לד ג, ישעיה ל ו, יחזקאל מ ב, דניאל ח ט). ארץ הנגב — ארץ חרבה (יהושע טו יט). בנגב — בארץ יבשה (ישעיה כא א, תהלים קכו ד), שכל שעה היא נגובה, שאין שם צל ואילנות, והחמה זורחת ומנגבתה (בבא קמא פא:).

בתענית ח: בנגב — יבשה. הב"ח מתקן לפי הפירוש שבעין־יעקב: לשון יובש. אך אין התקון הכרחי, והפירוש בישעיהו ובתהלים יוכיח.

נגב — קל: יבש („ויגוף ותיגוב", ע"ז סס.).

— פעל: מנוגב — חרב ויבש מכל טוב (תמו' מז.)

— הפעיל: הנגיב — הדרים, הלך לו לדרום (ערובין נג:).

נגד: א) על (נחמיה יא כב: „לנגד מלאכת בית ה'"). ב) לפני (נחמיה יב לז: „ונגדם עלו"). כאין נגדו — כאין הם בעיניו (ישעיה מ יז). ומכאובי נגדי תמיד — מזומן הוא לבוא עלי תמיד (תהלים לח יח).

כנגד: אצל („כנגד ראשיהן", יומא סט.; „כנגד רבו", ברכות כז:). שכנגדי — אנוש כערכי וראוי לחלוק עלי (כתובות נד:), שקול כמותי (פד:). עזר כנגדו — חלוקה עליו וסותרת דבריו (יבמות סג. — בראשית ב).

לנגד: בשוה (בראשית לג יב, ע' להלן), אצל (דה"א ה יא: „לנגדם ישבו"). לנגדך — בשוה לך (בראשית לג יב), בשוה (חגיגה ה: בע"י — אצלך בשוה). רשע לנגדי — מריבני ומקניטני (גטין ז — תהלים לט).

מנגד: מרחוק (בראשית כא טז, במדבר ב ב, דברים לב נב, מ"ב ג כב).

נגד — הפעיל: ונגידנו — ונעידנו. ומנחם פירש כמו לא תתגודדו, לשון השחתה, כמו גודו אילנא. ודונש פתר אותו לשון הגדה ממש... (ירמיה כ י). ב) מי הגיד לך כי עירום אתה — מאין לך לדעת מה בושת יש בעומד ערום (בראשית ג יא).

חן מיוחד משוך על פירוש פסוק זה, שלכאורה איוו טעון פירוש כלל, ואולם השכיל רבנו לפרש, לבל נדמה שהכונה לברר באמת את שם המגיד. כיוצא בזה בדבורנו העברי: מי הגיד לך? כלומר מאין אתה יודע? ע' בהערה לערך לקח — קל.

— קל (אר'): משך (גטין סח:). נגיד שמא אבד שמיה — כל מי ששמו נמשך ועולה לגדולה מיתתו מתקרבת. ואית דאמרי כל מי שאינו לומד אלא כדי שיגדל שמו לקרותו רבי (אבות א יג). למידש ולמנגד — לדרוך בגת ולמשוך היין אל הבור שלפני הגת (ב"מ עד.) ונגדי מתותיה שיתין משיכלי דמא — ומושכין מתחתיו ששים עריבות מלאות דם (פד:).

— אתפעל: טוביה חטא וזיגוד מינגיד — משל הוא על אדם שלוקה בשביל סרחון של אחרים, משום ההיא דאמרינן בערבי פסחים: טוביה חטא וזיגוד אסהיד ביה ביחידי, שלא היה עד בדבר, ונגדיה רב פפא לזיגוד (מכות יא.).

נַגְדָּא: מושך ספינות בחבל (סוטה מח.).

ב) עביד לנגדא סמותא — עֵץ המושכת מנקר עיניה ונכשלת ונופלת בבורות והעדר אחריה (ב"ק נב.).

נִגְדָּא: מלקות (ברכות נה. תענית כד: מו"ק יז: „נגידא"); רצועות מלקות (יומא כג.). ממנין אניגדא ולא ממנין אשמתא — תלמיד שסרח היו נמנין להלקותו ולא לנדותו, משום דשמתא חמורה וחוששין לכבוד התורה (פסחים נב.).

נגה — קל (ארמ'): איחר (שבת י.).

נגיד: ממונה (נחמיה יא יא), מוציא ומביא (דה"א יב כז); נגידים — שרים ונציבים לשמר הערים והכרכים (דה"ב יא יא). נגידים אדבר — דברי נגידות וחשיבות (משלי ח ו).

נגידא: כן קורין למכשפות של אוב בלשון ארמי (שבת קנב:), אוב (גטין נו:).

נגינה: לשון נעימות קול להרים ולהשפיל, אורגנידור"ש בלעז (סוף חבקוק).

נגע — קל: אין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימה — משהגיע זמן המלכות ליפול ותעמוד אחרת לא יאחר זמן כמלא נימה, אלא מי שזמנה ליפול בלילה נופלת בלילה... ושזמנה ביום נופלת ביום (יומא לח:).

— הפעיל: הגיע לארץ — השפיל לארץ (איכה ב ב), והגיע בשליח — והשיג (גטין לב.). הגיעה חמה ל... — מתפשטת ומתקרבת אצל... (סוכה כז:).

נגף — קל: נוגף את כל גבולך — מכה, וכן כל לשון נגיפה אינו לשון מיתה אלא לשון מכה, וכן ונגפו אשה הרה אינו מיתה, וכן ובטרם יתנגפו רגליכם, פן תגוף באבן רגלך, ולאבן נגף (שמות ז כז); ונגפו אשה הרה — אין נגיפה אלא לשון דחיפה והכאה... (כא כב. הפסוקים הנ"ל הובאו שוב כדוגמה); וכי יגוף — ידחוף בין בקרניו בין בגופו בין ברגלו בין שנשכו בשניו, כלן בכלל נגיפה הם, שאין נגיפה אלא לשון מכה (כא לה); פן תגוף באבן רגלך — פן תכשל, וכן כל לשון נגיפה (תהלים צא יב), לשון כשלון (משלי ג כג). נגפה ידו — נכשלה ולקתה, לשון פן תגוף, דם מגפתה (שבת קט.).

— התפעל: נכשל (ירמיה יג טז).

נֶגֶר: א) יתד שתוקעין בחור שבמפתן ונועלין בו את הדלת (שבת קכו.), קבילי"א שתוחבין אותו בחור שבאיסקופה לנעול הדלת (ערובין קא:), שנועלין בו את הדלת ותוחבים אותו בקורת האיסקופא (ב"מ קא:). ב) ביבר, ועל שם שעושין שם ניגרי מים וחריצים לשתות החיות שם קרי להו נגרים (ביצה כד:). ג) יאור להשקות שדה (ב"ב יב:), חריץ של מים (שבת קי. „נגרא". ע"ע אנגרא).

נַגָּר: חרש עץ (— שמות לא ה), חרש עצים (שבת כג: מכות ח:). נגר בן נגר — חכם בן חכם (ע"ז נ:).

נגר — נפעל: נגרות — נתונות למשיסה ולבז (איוב כ כח).

— הפעיל: והגירם ע"י חרב — הורידם ע"י גייסות (ירמיה יח כא), יגירוהו ע"י חרב — ימיתו אותו... לשון גרירה (תהלים סג יא). והגרתי לגי אבניה — והסחבתי... (מיכה א ו), ותגר את בני ישראל — ותשפל... שהיו מסגירים אותם לאויביהם (יחזקאל לה ה). ויגר מזה — מזה הכוס יפיץ ויקלח את משתיהם (תהלים עה ט).

— הפעל: כמים מוגרים — לשון זיבת מים (מיכה א ד).

פסוק זה שבמיכה — כמים מוגרים במורד — מובא כדוגמה בפרושי כל הפסוקים הנ"ל.

נִגְרָא: פסיעה (שבת נא: סו:), פסיעה גסה (פסחים קיג.). נגרי דפרזלא — רגלים של ברזל (ברכות מא:). ניגרי דחמרא שערי — פסיעותיו של חמור לפי שעורים שהוא אוכל (שבת נא:).

נַגְּרָא: מושך חבל ספינה. ל"א חרש (סנהד' קו.).

לפי פירוש ראשון צ"ל נגדא, בדלת.

נגש — קל: גש הלאה — קרב להלאה, כלומר התקרב לצדדין והתרחק ממנו... (בראשית יט ט); גשה לי ואשבה — המשך לצדדין בעבורי ואשב אצלך (שם — ישעיה מט), התקרב לצד אחר בשבילי ואשבה (ישעיה מט כ). מצינו הגשה למלחמה ויגש יואב והגשה לפיוס ויגש אליו יהודה, והגשה לתפלה ויגש אליהו הנביא (הכל בבראשית רבה. בראש' יח כג).

נֵד: חומה, לשון צבור וכנוס (שמות טו ח), גדיש, לשון גובה (ישעיה יז יא), לשון גובה (יהושע ג יג, תהלים לג ז), תל גבוה (עח יג). ויעמדו נד אחד — אינם יורדים למטה, אלא מתקבצים ונגדשים ועולים למעלה, כיפין על גבי כיפין (יהושע ג יג).

נדב — קל: ידבנו לבו — לשון נדבה, והוא לשון רצון טוב (שמות כה ב).

נדבה: נדבות פי — דבר רצוי שפי מתנדב לך. כל נדבה לשון רצון הוא (תהלים קיט קח). נדבות — רצון ועין יפה („גשמי נדבות", תענית יט.), אהבם נדבה — אתנדב לאהבתם (הושע יד ה).

נדבך: לשון כתלים וקירות (עזרא ו ד), בנין של אבנים... (ברכות טז.), שורת אבני הבנין (שבת קטו. וכן ר"ה ד.), אבנים סדורות ומוקצות לבנין (שבת קכה:).

נדד — קל: התרחק (נחום ג ז). כצפור נודדת — שהולכת ומטלטלת (משלי כז ח).

נֵדֶה: מוהר (יחזקאל טז לג).

נִדָּה: א) כמו ומתבל ינידוהו, שהיא מנודה ממגע כל אדם (ויקרא טו יט), מנודה ומאוסה (כ כא), שקוץ (יחזקאל ז יט), גלולים („והוציאו את הנדה מן הקדש", דה"ב כט ה). לנדה — לריחוק, לבוז (איכה א יז). ב) מי נדה — מי הזייה, כמו וידו אבן בי... לשון זריקה (במדבר יט ט). ג) פירסה נדה — חזר להיות לה אורח כנשים (ב"מ פז). ימי נדות — כל שבעה של ראיה ראשונה (שבת יג:).

יש קוראים נדות, ביחיד, על משקל אישות.

נדח — נפעל: ונדחה ידו — ונשמטה (דברים יט ה).

נדיין: נברכת שכובס ומשפשף בה את הבגדים (ב"ב יט. ע"ע נברכת).

נדל: שרץ שיש לו רגלים מראשו ועד זנבו לכאן ולכאן, וקורין צינטפיד"ש (— ויקרא יא מב), שרץ שיש לו רגלים הרבה, כדתניא בתורת כהנים מרבה רגלים זה נדל (ערובין ח:), מאה רגלים קורין לו (חולין סז:).

נדמה: אינו דומה לאביו ולא לאמו שבא מאיל ורחל ודומה לעז (ב"ק עז:), עז שילדה מתיש כמותה ובנה

דומה לרחל (חולין לח:), רחל שילדה מין העז או עז שילדה דומה לרחל (עז:), אמו רחל והוא דומה לעז (בכורות נז.), אביו ואמו מן העז והוא כבש (נדה מא.).

נדן: תיק, נרתיק (דניאל ז טו).

נדנוד: רמז („נדנוד עבירה", פסחים נ:).

נדף — נפעל: עלה נדף — שהרוח דוחפו ומכהו על עלה אחר ומקשקש ומוציא קול (ויקרא כו לו).

בקצת דפוסים — שהרות רודפו. ויתכן שהגירסה הנכונה — הודפו, ויהא נדף כמו נהדף.

נדר: האומר הרי עלי קונם שלא אוכל או שלא אעשה דבר פלוני (במדבר כ ג).

הרמב"ן מביא בשם רבנו שכתב „יכול אפילו שיאכל נבלה", כלו' יכול אפילו נדר שיאכל וכו'. הוא משיג על דברי הרב ואומר שלא הוזכרו נדרים בגמרא בקום ועשה כלל, ולפיכך צריכה להיות כאן לשון שבועה, כדאיתא בספרי: יכול אפילו נשבע לאכול נבילות וטריפות. ברש"י שלפנינו נאמר בפירוש: יכול אפילו נשבע שיאכל נבלות, ונמצא שתמיהת הרמב"ן מסולקת. דבר זה הדגיש גם המזרחי, והוא טוען בצדק כי אפילו „לנוסחת הרמב"ן ז"ל שכתוב בה סתם יכול אפילו לאכול נבלות וכו', מצינו לפרושי שלא אמר זה אלא בשבועות... לא שיחושדנו שטעה בהפרש שבין נדרים לשבועות, שהם מבוארים בגמרא, ולא יטעה בהם אפילו בר בי רב דחד יומא... וכי עלה על דעתו שרש"י ז"ל דנהירין ליה שבילי דכולא תלמודא לא למד מימיו פרק שני דנדרים"...

אמנם, המזרחי מציין את התחומים בין נדר לשבועה כדבר קל שבקלים, שבר בי רב דחד יומא אינו טועה בו, אבל חז"ל עצמם כבר יגעו בברור ההבדל ביניהם. במקרא יורה הנדר דוקא על התחיבות לעשות מעשה. יתכן שרבנו לא הקפיד על התחומים שבין נדר לשבועה, שהרי גם בלשון חז"ל יורה הנדר לא רק על הנזרות ממעשה, כי אם גם על התחיבות לעשות מעשה, וכהערת הרמב"ן עצמו. עיין בע' הבא

ברלינר הביא בהתפעלות, בשם אבי תלמידו הרב בראדי, תקון זה: נדר — האומר הרי עלי קונם; שבועה — שלא אוכל וכו'. אבל הגהה זו בדברי רש"י דחוקה היא, כי קשה לראות „הרי עלי קונם" — סתם — כפירוש והגדרה לנדר.

נדר — קל: דור לי — לשון שבועה (סנהדר' כד.).

— הפעיל: נדרו... או הדירו — נדרו שניהם זה מזה, דזה אמר לחבירו קונם שאני נהנה לך, וזה אמר קונם שאני נהנה לך, דעכשו נדרו זה מזה ממש. אבל הדירו זה את זה דכל אחד הדיר את חברו ואמר קונם שאתה נהנה לי, קונם נכסי עליך, דתרוייהו אנוסים, דכל אחד אסר לו חברו שלא מדעתו (נדרים מו.).

— הפעל: המודר הנאה מחברו — שחברו הדירו שלא יהנה ממנו בשום ענין (נדרים לב:).

נה: ולא נה בהם — אין בהם נוהה אחרי, מגעגע ונותן לב אלי, כמו וינהו... ולשון ארמי הוא ואתנאיהו לפולהנא, לשון תאוה וגעגועים. ומנחם חברו לשון יללה... (יחזקאל ז יא), אין בהם תועלת למשכם אל הטוב (ש"א ז ב — יחזקאל).

נהג — קל: מתגלגל („נוהג בחכמה", קהלת ב ג).

נהה — קל: בכה וקונן (יחזקאל לב יח. ע"ע נה).

— נפעל: לשון המשכה הוא, ולשון ארמי... ומנחם חברו לשון יללה... שהתאבלו על מעשיהם הרעים ושבו אחר ה' (ש"א ז ב).

הובא גם פירוש שלישי, לשון אסיפה וקבוץ, ואולם בסא"א וכנראה הועתק כלו מספר השרשים להרד"ק.

נהורא: דבר המאיר (פסחים ב:).

נהיר: זיותן („חכים ונהיר", שבת קנו.)

לפי הערוך ענינו זכרן.

נהל — פעל: נהג (בראשית מז יז). נהלת — לשון מנהל, ואנקלוס תרגם לשון נושא וסובל ולא דקדק לפרש אחר לשון העברי (שמות טו יג).

אין להקשות: למה כתב נהלת לשון מנהל? שכן המלה מנהל שגורה ומובנת יותר.

נהם — קל: ארי נוהם — שמח ומשתגע ומזיק (ברכות לב.).

נהמא: לחם (ברכות לז:), סעודה (חולין ס.).

תוריתא דנהמא — תואר מראית הלחם (ברכות לז:).

עבדא דנהום כרסא לא שויא — עבד שאינו שוה לחם אכלו (גטין יב.).

נהר — קל: א) ונהרו — האירו פניהם (תהלים לד ו). ב) יתקבצו, ימשכו כנהרות (ישעיה ב ב, וכן מיכה ד א), יאספו כמו נהר (ירמיה לא יא). ולא ינהרו — לא יאספו... כמימי הנהרות ההולכים אל הים (ירמיה נא מד).

— קל (ארמ'): נהירנא — אני זוכר (תענ' יט:); נהירן שמעתא — מוגהת לנו שמועה זו (תענית כג.); ולא נהירת ליה — אין אתה זכור מי הוא (חולין נד.).

נהרה: אורה (איוב ג ג).

נוא — הפעיל: מנע... לשון מניעה והסרה (במדבר ל ו), הסיר והמניע (לב ז), הסיר (תהלים קמא ה).

נואש: אין מיחוש (ירמיה ב כה), אין חוששין (יח יב). אמרי נואש — שאין בהם ממש (איוב ו כו).

נוב — קל: א) ינוב — יצמח, מצליח וגדל, לשון תנובה (תהלים סב יא), ינובון — יצמחון (תהלים צב טו, סוף קדושין). ב) ינוב חכמה — ידבר, לשון ניב שפתים (משלי י לא).

— פולל: ותירוש ינובב בתולות — בניב שיר ושמחה. ויש פותרין יצמח בקרקע בתולה (זכריה ט יז. פירוש שני דרוש), יין טוב שהוא משכר את האדם לגלות סתרי לבו האטומים כבתולה (יומא עו: בעקבות דרשת חז"ל).

נובלת: וכנובלת מתאנה — כמושה באילן קרויה נובלת. וזהו שפירשו רבותינו מאי נובלות? בושלי כומרא, שנתבשלו בכומר, לאחר לקיטתן צוברן ומתחממות ומתבשלות (ישעיה לד ד).

נוד: נודי — המקומות שנדדתי (תהלים נו ט). לשון לנוד לו (שבת קה:).

הפירושים סותרים זה את זה, כי הפירוש שבתלמוד בא בעקבות דרשת חז"ל.

נוד — קל: מקונן (ירמיה טו ה, טז ה). לשון קינה (מח יז).

— התפולל: מניד בראשו ומתלוצץ. ל"א מתנודד לצאת בגולה וכת"י... (ירמיה מח כז).

— פעל (ארמ'): ניידא — נודד (קדושין עב.).

נודד: לשון נע ונד (ירמיה מט ה).

נוה: בית (ירמיה כה ל, תהלים פג יג, איכה ב ב). לשון מדור (תהלים עד כ). דיר הרועים (ש"ב ז ח). נוה רועים — עדר רועים (ירמיה לג יב). נוה תנים — מדבר (ישעיה לד יג).

בנאות דשא — בנוה דשאין (תהלים כג ב). בנאות ארצך — לשון נוה כמו בנאות דשא (ברכות כס.).

נוה — קל: לא ינוה — לא יתקיים מדורו ונוהו (חבקוק ב ה).

— הפעיל: ואנוהו — אנקלוס תרגם לשון נוה. דבר אחד ואנוהו לשון נוי, אספר נויו ושבחו (שמות טו ב).

נוז: שעטנז — דבר שהוא שוע טווי ונוז. ואומר אני נוז לשון דבר הנמלל ושזור זה עם זה כמו חזיין לנאזי דאית בהון, שאנו מפרשין לשון כמוש פלישטר"א (ויקרא יט יט). ארוג (— הוריות יא. נדה סא:).

לפי רבינו תם — בנדה סא — ענינו שזור, כפירש"י בחומש, ולא ארוג. במו"ק יב ע"ב פירש לנזיי — גרעינין, כמו נזייתא דשיכרא, ב"ק לה. ואלו בב"ק פירש נזייתא כסוי הכלי. הרי ששלשת הפירושים — בחומש, מו"ק וב"ק — סותרים זה את זה, וכמדומה שלא נתיישבה סתירה זו.

נוח — קל: לשון חנייה (ש"ב יז יב). שכן ושקט בנחת (משלי יד לג).

— הפעיל: אל תניחנו — אל תעזבנו (יר' יד ט).

נוח: אין רוח חסידים נוחה הימנו — דעתן של חסידים אינה מעורבת עמו, שאינו הגון בעיניהם על מה שעשה. נוחה — עריבה, אין מתרצין במעשיו (שבת קכא:). נוחין זה לזה בהלכה — נושאין ונותנין בה בנחת רוח, מתעסקין כדי שילמדו זה מזה. לשון אחר מנהיגין זה את זה להבנתה של הלכה, כמו לך נחה (סג.). רוח הבריות נוחה הימנו — אהוב לבריות (אבות ג י).

נוטרין: סופרים, והם קורין אותם נוטיר"י (סוט' לה:).

נוטריקון: כתב אות אחת נוטריקון — שעשה סימן נקודה עליה, לומר שלהבין בה תיבה שלמה כתבה (שבת קד.).

נוי: נויי סוכה — פירות שתולין בה לנוי (שבת כב.). סדינין הפרוסין תחת סכך לנוי (סוכה י:).

נוכל: מתנכל במרמה, בדברי שקר (מלאכי א יד). נוכל הוא לשון מחשבה, כמו ויתנכלו אותו להמיתו (ירמיה ו כח. ע"ע רכיל).

נולד, ע"ע ילד — נפעל. ר"ח פירש (ביצה ב): כל דבר שלא היה מאתמול ונעשה היום נקרא נולד.

נול — קל (ארמ'): ונוולה — אורגת (גטין לד.). טווה (סנהדרין צה.).

נולה (א): עומד לנוולה — ראוי אותו בגד לאורגים, שהוא מחליק המטוה של אריג בסובין או בשום דבר כדי לחזקו. כורך בגד כל שהוא על אצבעו להגין עליו שלא יתחכנו החוט, והיינו עומד לנוולה לכרך על אצבעו כשאורג ומטווה החוטין, ונוולה היא אריגה כדאמרינן במסכת גטין (מעילה יח.).

נולה (ב): את ונוולה אחי — אתה והיא קרובים אתם ותתרצו ביניכם, ונוולה לשון ארמי בין בזכר בין בנקבה כשרוצה לומר אתה והוא או אתה והיא. כך ראיתי בתשובת הגאונים, ואני אומר שזה שמה (בבא מציעא סז.).

נום — קל: א) נרדם (תהלים עו ו). ב) אמר („נומיתי לו", יבמות קכב; „נמתי לו", חולין ע:).

נומה: עצלות ותנומה (משלי כג כא).

נומי, ע"ע צמח.

נון — נפעל: ינון — לשון מלכות ושררה כמו ואחריתו יהיה מנון (תהלים עב יז. ע"ע מנון ונין). ימשול ויגדל (— מגלה י:).

נונה — התפעל: מתנונה — מכחשת (סוטה ו.).

נוס — קל: לנוס — למי שנס, לנס, כמו שובי מלחמה, ששבו מן המלחמה... (במדבר לה לב).

הרד"ק מביא בספר השרשים את פירוש רבינו ואומר כי יפה פירש. גם לפי ת"י משמע כן, וכן דעת אחדים מהפרשנים החדשים.

— הפעיל: הבריח (שמות ט כ).

נוסס: תולעת (ישעיה י יח).

נוע — קל: נע ונד תהיה — אין לך רשות לדור במקום אחד (בראשית ד יב). נעו — נשמטו בדם (איכה ד טו).

— הפעיל: ויניעם — ויטלטלם. כמו נע ונד (במדבר לב יג).

נועז, ע"ע יעז — נפעל.

נוף: יפה נוף — עיר שהיא נוף יפה. לשון נוף של אילן. ד"א כלה של יופי... (תהלים מח ג. פירוש שני דרשת חז"ל היא). נופו של אילן — כלומר מעט ממנו (קדושין מ:).

נוף — קל: נפתי משכבי — הנפתי הרוח, כמניף

בסודר בבית מבושם להביא הרוח מלמעלה למטה. ודונש פירש לשון קטור (משלי ז יז).

— הפעיל: מוליך ומביא, מעלה ומוריד (במדבר ה כה), מוליך ומביא (סוכה לז: ע״ע תנופה).

— התפולל: התנופפי — התרוממי (ע״ז כד:).

נץ — הפעיל: הנצו הרמונים — כשהם גמורים והנץ שסביבותיהם נופל. הנצו נופל נצו (שה״ש ז יג), גדלו כל צרכן וכבר הנץ גדל סביבותיו כעין שומר שיש לאגוזים קטנים (ערובין כא:). משינצו — משיגדל הנץ סביב. נץ ברמון כקפריס באביונות (ברכות לו:), משיגדל הנץ עליהן (פסחים נג.).

וינאץ השקד — בולט, כמו נץ האילן (קהלת יב ה), יציץ ויהיו בולטין נצים שלו (שבת קנב.).

נוצה: א) כנפיו — כל כנפי הגוף. נוצה — היא הדקה שהיא בבשר כמין צמר, שאין לה שרשים קשים (שבת קח.), כנפיה היינו נוצה גדולה שעל כל גופה, פלומ״ש בלעז. נוצה היא הדקה הסמוכה לבשר שאין לה קנים (חולין נו:). ב) בנוצתה — עם בני מעיה. ונוצה לשון דבר המאוס, כמו כי נצו גם נעו, וזהו שתרגם אנקלוס באוכליה. וזהו מדרשו של אבא יוסי... ורבותינו אמרו קודר סביב הזפק בסכין כעין ארובה ונוטלו עם הנוצה שעל העור (ויקרא א טז. ע״ע נצה — קל), לשון פרש ודבר מאוס הוא, כמו כי נצו גם נעו (זבחים סה.).

נוצר: א) נוצרים — צופים בראשי מגדלים גבוהים להכריז קול נשמע למרחוק. ל״א כמו נוצר חסד, לשון שמירה, אותם ששמרו התורה (ירמיה לא ה). ב) נותני מצור (ד טז).

נוצרי: ההולך בטעות של אותו האיש שצוה להם לעשות יום איד באחד בשבת (עבודה זרה ז.).

בדפוסים חדשים הושמט כל זה ע״י הצנזור.

נור: אש (דניאל ז י). כיפי דנורא — אבנים של אור (מו״ק כה:).

נורא: יראוי (תהלים סח לו). נורא תהלות — יראוי מלהגיד תהלותיך פן ימעטו (שמות טו יא). נורא עלילה — יראוי על בני אדם פן ימצא להם פשע כי כל מעשיהם גלויים לך (תהלים סו ה).

לדעת רוב המפרשים — נורא במעשיו.

נותר: בשר פסח שנתעצלו באכילתו וניתותר (פסח׳ פג.), בשר שניתותר חוץ לזמנו (נדה מ:).

נזה — הפעיל: יזה — יתיז (מכללא איתמר. יומא יד:).

נזהא: ניזהא דתורא — לחש על השור שלא ינגחנו (פסחים קיב:).

לפי הרשב״ם לשון גערה הוא. ע״ע נזיהותא.

נזיד: תבשיל (מ״ב ד לח, חגי ב יב).

נזיהותא: לשון המדבר בקושי ובחזקה, לשון ניזהא (סנהדרין מא:).

נזייא, ע׳ בהערה לערך נוז.

נזיפה: גערה (ביצה כ: מו״ק טז. אבות ו ב).

נזייתא: גיגית שעושין בה שיכר (סוכה כ: וכן כתובות ו. וע״ז לא:).

נזיר: א) שר (נחום ג יז — איכה ד), שר, כמו נזר וכתר. ואני אומר נזיריה ממש, שהיו מגודלי שער ונאים ביותר (איכה ד ז). ב) ענבי נזירך — שהנזרת והפרשת בני אדם מהם ולא הפקרתם (ויקרא כה ה), הענבים המשומרים (כה יא). נזיר אחיו — שהופרש מאחיו במכירתו (דברים לג טז). לנזירים תרגם יונתן למלפין, שהיו פרושים מדרכי עם הארץ ועוסקין בתורה (עמוס ב יא).

בענין ענבי נזירך נראית השגת הרמב״ן, שפירושו ענבי גפנים שלא נעבדו ולא נזמרו.

נזם: נזמים — נזמי האוזן (שבת נט:).

הכונה שסתם נזם באוזן הוא, וכן משמע גם מלשון חז״ל: נזמים... ונזמי האף. והשכיל הראב״ע לפרש: יש נזם שהוא באף, גם באוזן (בראשית כד כב). עיין בראשית כד מז ולה ד.

נזף — קל: נזוף — מנודה (אבות ו ב).

נזר: א) שיער. ל״א כתר, לשון גדולה („גזי נזרך״, ירמיה ז כט), שער הראש (סוטה מה: — ירמיה ז), עטרה (דה״ב כג י). ב) נזר הקדש — זה הציץ (שמות כט ו). אבני נזר — טורי חושן ואפוד (זכריה ט טז).

נזר — נפעל: וינזרו — יפרשו מן הקדשים בימי טומאתם (ויקרא כב ב), ויבדלו מלעבוד (סנהד׳ פג:). הנזר — לפרוש מן התענוג (זכריה ז ג).

— הפעיל: להזיר לה׳ — להבדיל עצמו מן היין לשם שמים (במדבר ו ב), והזרתם — והפרשתם (שבועות יח: — ויקרא טו).

בענין לשון נזיר והפעל נזר בנפעל ובהפעיל מציין רבנו לרוב את הכלל הבא, עפ״י חז״ל:

אין נזירה אלא פרישה, וכן נזורו אהור, וכן נזיר אחיו (ויקרא טו לא, וכן כב ב), אין נזירה בכל מקום אלא פרישה (במדבר ו ב, הושע ט י, זכריה ז ג), אין נזירה בכל מקום אלא לשון פרישות (ישעיה א ד, עמוס ב יא).

נחה — קל: נהג („ולא נחם״, שמות יג יז).

— הפעיל: נהל (מ״א י כו, משלי יא ג), נחג (תהלים סז ה, קז ל), כמו הנהיג (משלי ו כב); להורות (מכללא איתמר, שמות יג כא).

נחותא: נחותי — סיעה שירדו מארץ־ישראל לבבל ושעלו מבבל לארץ ישראל וחזרו (סוכה מג:).

יאה שם זה כלפי העוזבים את הארץ, וכדאי להשגירו בפינו.

נחילות: מנחם פתר שם כלי זמר... ומדרש אגדה לשון נחלה, ואין זה משמעות התיבה... ויתכן לפתור נחילות ל׳ גייסות, כמו נהיל של דבורים (תהל׳ ה א).

פירוש זה הובא ברד״ק בשם רב האי גאון.

נחל: עמק („נחל איתן", „נחל קדרון", פסחים כב.), מקום נמוך (מגלה ג:).

כן פירש גם רבנו חננאל, ר"ה ל.

נחלי בליעל — גייסות שוטפים כנחל (ש"ב כב ה, תהלים יח ה).

נחל מצרים — תחום א"י במקצוע מערבית דרומית ומחובר לים הגדול (גטין ח.).

נחל — נפעל: ונחלו — ויתנחלו לאחרים (יחזקאל ז כד), נחל — ננחל והיה מורשה לאחרים (כה ג).

לפי רוב המפרשים לשון חלול הוא ולא נחלה, ולדעתם לא נמצא כלל במקרא בנין נפעל של נחל. אך לאחר שאין דגש בלמד של ונחלו ראהו רבנו כלשון נחלה.

— התפעל: והתנחלתם אותם לבניכם — החזיקו בהם לנחלה לצורך בניכם אחריכם. ולא יתכן לפרש הנהילום לבניכם, שאם כן היה לו לכתוב והנחלתם אותם לבניכם (ויקרא כה מו); והתנחלום — יהיו ננחלים מהם (ישעיה יד ב).

נַחֲלָה: נהלתי — זרעי, כמו נחלת ה' בנים (רות ד ו).

נַחְלָה: נחלה עבר על נפשנו — לשון הולי (תהלים קכד ו).

דוגמא זו שייכת לערך נחל, כי אין נחלה עבר אלא כמו נחל עבר, וההא נוספת כהא של לילה. אבל הואיל ורש"י מפרשו כלשון חולי קבעתי לו ערך לעצמו, ותימה שאף בת"י לכתובים — מרעית — לשון חולי הוא.

נחם — נפעל: וינחם ה' — נהפכה מחשבתו של מקום ממדת רחמים למדת הדין. עלה במחשבה לפניו מה לעשות באדם שעשה בארץ. וכן כל לשון ניחום שבמקרא לשון נמלך מה לעשות: ובן אדם ויתנחם, ועל עבדיו יתנחם, וינחם ה' על הרעה, נחמתי כי המלכתי, כלם לשון מחשבה אחרת הם (בראשית ו ו); פן ינחם — יחשבו מחשבה על שיצאו (שמות יג יז), והנחם על הרעה — התעשת להם מחשבה אחרת להיטיב להם על הרעה אשר חשבת להם (שמות לב יב), חשב מחשבה אחרת (ירמיה יח ח), נהפך למחשבה אחרת (יואל ב יג). נחמתי — אני מתחרט (ירמ' לא יח). ולא אנחם — לשוב ממחשבתי הרעה אשר דברתי לעשות (יחזקאל כד יד). וינחם — נתעשת על הרעה לשוב ממנה (יונה ג ט). והנחם — חשוב מחשבה טובה (תהלים צ יג). וינחמו — שבו לחשוב עליהם מחשבת פליטה (שופטים כא ו).

— התפעל: יתנחם — לשון הפך המחשבה להיטיב או להרע (דברים לב לו), יתעשת (תהלים קלה יד). מתנחם לך להרגך — נחם על האהוה לחשוב מחשבה אחרת להתנכר לך ולהרגך... ולפי פשוטו לשון תנחומים, מתנחם הוא על הברכות בהריגתך (בראשית כז מב).

נחמה: בנין ירושלים קרוי נחמה כל היכא דמתחיל בין רחם בין נחמנו (ברכות מח:).

נחמני: אביי (שבת עד. מעילה כ:), אביי. ונראה בעיני על שם שרבה בר נחמני גידל אביי בביתו ולמדו תורה השיאו את שם אביו נחמני. רבה סתם הוא רבה בר נחמני (גטין לד: עיין שבת מ ד"ה אמר ליה).

נחר — קל: א) לשון נחירה, שקורעה [לבהמה] לאורכה מנחיריה ועד החזה (חולין יז.), קורע מנחיריו עד לבו (ב"ק עח:), חונק (חולין פה.).

— ב) (ארמ'): טושי"ר בלעז (השתעל. ע"ע כיח, ברכות סב:); גער (קדושין פא:); עשה לו סימן, כמו נחרת סוסיו (גטין סח.).

נחרה: עטישת הנחירים (ירמיה ח טז).

נחש: א) נחש שבבצל — ארס שרף הבצל (ערו' כט:).

בתוספות מובא בשם הקונטרס: ארס של שרף בצל. ועוד מובא שם בשם רבנו חננאל שענינו הקנה האמצעי בבצל, כעין עמוד, וכן הביא הערוך בשם רב שרירא גאון.

ב) הנחשים — מנחשים ומכשפים (ע"ז יח:).

יתכן שלפי זה יש לקרא הנחשים בסגול תחת הנון, והוא שם אומן, כמו המנחשים. ע"ע קרן. בבמדבר כד א כתב: לקראת נחשים — לנחש. כאן אין נחשים אלא רבוי של נַחַש, בשני פתחים.

נחש — פעל: נחש ינחש — יודע לנחש ולדעת, מדעת ומסברא ובינה (בראשית מד טו).

נחשול: סערה (יומא לח.), רוח סערה (גטין נו:). הנחשול משבר ומפרק את הים (יונה ב ד. ע"ע משבר).

נחשל: חסר כח (דברים כה יה).

נחשת: א) פרוטות של נחושת (ב"מ מד.). ב) נחושתך — לשון שוליים... וכן הרבה בסדר טהרות נחושתו של תנור (יחזקאל טז לו), שולייך, והיינו מקור. נחושת שוליים כדאמר במסכת שבת... ובטהרות... (נדה מא:). נחושתה — נחושת שלה... ואני אומר לשון שוליים, כדכתיב יען השפך נחושתך... (שבת מא.).

נַחַת: א) קורת רוח (משלי כט ט). נחת רוח בעשרו — שמח בחלקו, אם מעט אם רב (שבת כה:). ב) ונחת זרועו — אין זה לשון נוח, אלא לשון נוחת, כמו וינח בכל גבול מצרים, הנחת גבורתו (ישעיה ל ל). ג) כלי עץ העשוי לנחת — שאינו מיטלטל (יומא כא: חגיגה כו:), במקום אחד (מגלה כו:). מחיצה העשויה לנחת — שלא לדור שם, אלא להשתמר מה שיניחו שם (ערובין כו.).

נָחֵת: נחתים — חונים (מלכים ב ו ט).

נחת — קל: ותנחת — לשון ותרד (תהלים לח ג).

— " (ארמ'): בהא נחתינן ובהא סלקינן — במחשבה זו אנו עסוקים תמיד (פסחים פז:).

— נפעל: מי יחת — מי יחנה, כמו כי שם ארם נחתים (ירמיה כא יג). ונחתה קשת — ונדרכה קשת (ש״ב כב לה), לשון דריכת קשת... מגזרת ננחתה... (תהלים יח לה). חציך נחתו בי — נזרקו. לשון נחת נופל בנטיית קשת, ולפי שעל ידי דריכת הקשת נזרקים החצים כתיב נחתו בי... (תהלים לח ג).

כאן באה הערה ארוכה על גזרות חסרי פ״נ, ויש אומרים שתוספת היא לפירוש רבנו. בענין נחתה קשת שבשירת דוד יש סבורים שבנין פעל הוא.

— הפעיל: הנחת ה׳ גבוריך — ישבור גבורתכם, כן תרגם יונתן. ואיני יודע אם לשון ארמי הורדה או לשון חתת והנון בו נופל... (יואל ד יא).

תמהני על „ואיני יודע״ זה, שהרי בפרושו לתהלים לח ג נאמר: לשון ותרד, ובזה הנון שורש בתבה.

נחתום: מוכר ככרות (ערובין פא. ב״מ קא:), מוכר לחם (ב״ב יח.). הלוקח תבואה מעם הארץ למכור פת בשוק (יומא ח:). מבשל קדרות נמי קרי נחתום (ביצה כט.).

בגמרא נאמר: „והנחתום מודד תבלין ונותן לתוך קדרתו״. הפירוש בא כאלו לתרץ את הקושיה, שמא אין הנחתום אלא אופה, לכך פירש שענינו גם מבשל.

נטה — קל: ויט שכמו — השפיל שכמו, כמו ויט שמים, הטו אזניכם (בראשית מט טו). לנטות בארץ — לפשוט בארץ (תהלים יז יא).

— נפעל: נטיו — נארכו ונמשכו לנטות למרחוק (במדבר כד ו).

— הפעיל: א) לא תענה על ריב לנטות אחרי רבים, להטות — אם ישאל הנדון על אותו המשפט אל תעננו על הריב דבר הנוטה אחרי אותן רבים להטות את המשפט מאמיתו, אלא אמור את המשפט כאשר הוא וקולר יהא תלוי בצואר הרבים (שמ׳ כג ב). להטות ארחות משפט — להפוך הדין [של רשע] מרעה לטובה (משלי יז כג).

רבנו מופיע כאן כפשטן גמור, בהתנגרו למדרש־הלכה מקובל של חז״ל בענין „אחרי רבים להטות״, זהוא אומר „יש במקרא זה מדרשי חכמי ישראל אבל אין לשון המקרא מיושב בהן על אפניו״. לאחר שהאריך בנתוח דברי חז״ל ובתרגום אונקלוס, שאף הוא אינו מניח את דעתו, הביא את פירושו „לישבו על אפניו כפשוטו״.

ב) אל תט באף — אל תכריע (תהלים כז ט). ואט אליו אוכיל — הטיתי לו כח להכיל עול הייסורין (הושע יא ד, ומעין זה בשבת פט:... להכיל את עבודת הפרך). ג) יטו — לשון מסיבה, שכל מסיבת סעודה בהטיה היא... (עמוס ב ח). מטין עם חשיכה — לא נועלין ולא פותחין (תענית יד:).

משיטו הדדים — גדולים יותר (נדה מז.).

נטופייתא: טיפות (גטין סט:).

נטיעים: שאין בהם מום (תהלים קמד יב), נטיעות יונקות שלא נתקלקלו עדיין ולא אירע בהן שבר (פסחים פז.).

נטיפות: על שם שתלויות על הצואר ונוטפות על החזה והם כמין מרגליות נקובות וחרוזות בחוט (ישעיה ג יט).

בשופטים ח כו הביא רק את ת״י: כלילא.

נטירה: הדבר שמור בלבו ולא הסיחו מדעתו (יומא כג.).

נטישה: נטישות — עקרי הגפנים (ישעיה יח ה), שרשי כרם (ירמ׳ ה י), ענפים קטנים (סנהד׳ צח.).

נטל: משא (צפניה א יא, משלי כז ג). נטילי כסף — עתירי נכסיא [ת״י], טעוני משא כסף וזהב (צפניה א יא).

נטל — קל: נשא (איכה ג כח, דניאל ד לא). כי נטל עליו — אמרי לה לשון סכך, כמו וסכות על הארון, ומתרגמינן ותטיל (אבות ג ב — איכה ג).

— הפעיל: מי שהוטל עליו — מי שנתאנה (בבא מציעא נא.).

נטלא: כלי מחזיק רביעית (גטין סט.), כוס (בר׳ נא.), כלי ששואבין בו יין מן הכובא (שבת מח.); של זכוכית קרוי נטלא, והיתה מוצנעת לשער בה כלי של כל איש ואיש שמתקנו ליטול ידיו (חולין קז.).

נטע — קל: מצינו לשון נטיעה באהלים, שנאמר ויטע אהלי אפדנו (בראשית כא לג, וכן במדבר כד ו: „כאהלים נטע ה׳״, וגם סנהדרין קיא. „מקום לנטוע אהלו״).

נטען: חשוד, כלומר שטוענים עליו דברי לעז (יבמות כד:), נחשד ויצא עליו קול (צז.).

נָטָף: צרי, ועל שם שאינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף קרוי נטף, ובלעז גומ״א (שמות ל לד), צרי („נטפא״, גטין סט:).

בפרושו לשמות נאמר: והצרי קורין לו טריאק״ה. הרמב״ן השיג על זה וכתב: „לא ידעתי אם הוא טעות סופרים או המגיד כחש לו״. ואמנם, ברלינר ציין שבנוסחאות ישנות ליתא.

נָטֵף: ראיתי בתלמוד ירושלמי כתף פסיגין זה על גב זה, נטף אלו התלויות בשדרה ויורדות (דברים כד כא. וכן הנוסחה בירושלמי פרק ז דפאה).

נטף — קל: א) הנוטפין — גשמים הזוחלין — מים נובעים (שבת סה:). ב) ועלימו תטוף מלתי — לשון נבואה (איוב כט כב). ג) ציצית נוטפת על הקרן — תולה ומכה על הקרן (מנחות מב.), חוטמו נוטף — ארוך ותלוי למטה משפתו (בכורות מג:).

נטוף עיניך (ארמ׳) — זקוף עיניך, כמו שפיל ואזיל בר אווזא ועינוהי מטייפי (כתובות ס.).

— הפעיל: הנבא (יחזקאל כא ז), לשון נבואה (עמוס ז טו); כל טיף לשון נבואה, כמו ולא תטיף, והטף אל דרום (מיכה ב ו).

נטר — קל: צופן את איבתו (נחום א ב. ע"ע נטירה), צופן (דניאל ז כח). המתין (ארמ', קדושין ע.).

נטש — קל: א) עזב (ישעיה ב ו, ירמיה ז כט, כג לג). ב) ויטש על המחנה — ויפשט, כמו והנם נטושים על פני כל הארץ, ונטשתיך המדברה (במדבר יא לא). ותטש המלחמה — ותתפשט... (ש"א ד ב). ויטשוהו אל ההרים — ויפילוהו לארץ, כמו ויטש על המחנה (יחזקאל לא יב). חרב נטושה — פשוטה על פני הארץ, כמו והנם נטושים... ד"א נטושה כמו לטושה... (יש' כא טו); מגלך נטושה — שהוזה להרוג (סנ'צה:).

— נפעל: וינטשו — ויתפזרו (שופטים טו ט), ויתפשטו (ש"ב ה יח). נטשו — נפוצו (ישעיה טז ח). נטשה על אדמתה — כל דבר המושלך ומוטל ונפוץ על השדה קורהו נטישה (עמוס ה ב).

ני: נהי (יחזקאל כז לב).

ניאשתק: טבעת (יומא מד:).

ניב: א) ניב שפתים — שפה העליונה (גטין נו.). ב) ניבי — ארבע שינים ארוכות שבהן נושך (שבת סג: ב"ק פג.). שתי שינים שיש לגמל למעלה אחת מכאן ואחת מכאן, וגם בסוסים הן ניכרות אעפ"י שהרבה שינים יש לו. לשון מורי ניבי חנכין שקורין ינציב"ש (חולין נט.).

התוספות מעדיפים פירוש ראשון, ויש להוסיף שתרגום מלתעות ניבי. ע"ע ככא וחנכי.

נידה: גולה, לשון נע ונד (איכה א ח).

ע"ע נדה. באיכ"ר, הוצאת בובר, נאמר: לנידה — לריחוק.

ניחוח: נחת רוח (במדבר טו ג). נחת רוח לפני מי שאמר ונעשה רצונו (שמות כט יח וכה, ויקרא א ט, במדבר כח ח, זבחים ב:).

לשון חז"ל בזבחים מו: אין בהן משום ריח ניחוח לשם הנחת רוח, ורש"י מפרש שם הנחת רוח כמו שפירש מלת ניחוח.

נימא: א) נימין — חוטין של מטוה, של נוצה של עזים, צבועין (שבת סד.). חוטין שיוצאין מן הבגד בתפירה (מנחות מב:). עשאה מן הנימין — כגון טלית שתפרוה או שעשו בה אימרא במחט, וראשי חוטי התפירה תלויין בה ומהן גדלו הציצית (סוכה ט.). ב) בין הנימין — בין חליקת נימת השפה, נגד מחיצת החוטם (יומא לח:). ג) שיש לו נימא ברגלו — בשר מת ומצערו (ע"ז י:). ד) נימא של מים — עלוקה (יב:).

נימוס: מוכתר בנימוסו — בשמות נאים. נימוס שם בלשון יון (מגלה יב:). נימוסות שלהן — דברים החקוקים להן כגון טרטיאות ואצטדיאות (— ויק' יח ג).

נין: בן מושל במלכות אביו (ישעיה יד כב), שליט על נכסי אחרים... מלך (תהלים עב יז — תהלים עד). מושל (עד ח), מנון — שליט, וכן כל נין שבמקרא, שהנין קם תחת אביו לשלוט בנכסיו (משלי כט כא), לשון ממשלה, וכן ינון שמו, ימשול ויגדל (מגלה י:).

ניניא: מינט"ה (גטין סט:).

ניע: ליחת החוטם (ב"ק ג:).

בתוספות נאמר: פירש הקונטרס מי האף, וקשה לרבינו תם דבפרק דם הנדה קתני כיחו וניעו ומי האף. ונראה דניעו הוא היוצא מן הפה ע"י נענוע, וכיחו הוא היוצא מן הגרון בכח, עכ"ל. אבל הפירוש המקובל הוא ליחת החוטם. ע"ע סחי.

ניצוץ: שביב (סנהדרין ק:), זהרורית (של חמה, יומא לז:). שלהבת הנוטפת מן האור („לקבל ניצוצות ניצוצות", שבת מב:).

נִ֫יר (א): א) לשון מלכות ועול וממשלת איש, כמו למען היות ניר לדוד עבדי (במדבר כא ל), ממשלה (מ"ב ח יט), ממשלה, וניר לשון עול (מ"א יא לו), עול (דה"ב כא ז). ב) חרישה ומחשבה („ניר רשעים חטאת", משלי כא ד). ג) חרישה שחורשין בימי הקיץ ואין זורעין בו עד ימות החורף, כדי שימותו שרשי הקוצים והעשבים, כדכתיב נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים (ב"ב כד: ע' בפרושו ירמיה ד ג והושע י יב), חרישה ראשונה ועומד לזרוע (שבת פא:), חרישה שלא נזרעה (ב"ק ס.). שדה ניר — חרוש ולא זרוע (ב"ק פא:), שדה חרושה (ע"ז טו: מו"ק יא:), שדה שנתחרשה (אבות ג ז).

נִ֫יר (ב): ליצ"א (שבת סו: קה. ע"ז כח:). בתי נירין — ליצי"ש, שנתן שני חוטים בתוך הבית־ניר (שבת עג.).

כונתו וזאי לפרש תבת נירין ולא בתי־נירין. ועניין ליצ"א חוט הנמתח באורך על כסא האורגים.

נְיָר: לוח — של עץ, נייר — של עשבים שכותשין ומדבקין אותן בדבק שקורין גלי"ד ועושין כמו עור (סוטה יז.), נייר מעשב עושין אותו (שבת עח. ומעין זה בדף עט: „נייר — של עשבים"), מן עשבים עשוי על־ידי דבק (מגלה יט.).

בכל הדפוסים שבדקתי נאמר במגלה „מין עשבים", ואין ספק בעיני שהיוד יתרה, והפרוש בשבת יוכיח.

ניר — קל: חרש (ב"מ קה.).

שדות המנונרות — חרושות הרבה (מנחות פה.).

נָךְ: נכים — אנשים פסחים, כדמתרגמינן נכה חגירא. ומנחם חברו כמו נכאים (תהלים לה טו), בעלי מומין, כמו פרעה נכה (סנהדרין קז.).

החדשים פירשוהו לשון אנשי ריב ומכות, והיחיד יתכן שיהא נכה ע"מ גאה, רעה.

נָכֵא: רוח נכאה — רוח של זעף (משלי טו יג).

נכאים: שברים (ישעיה טז ז).

נכא — נפעל: נכאו — לשון נכה רוח, שהייתי משפילם (איוב ל ח).

נכאת: כל כנוסי בשמים הרבה קרוי נכאת, וכן ויראם את כל בית נכתה, מרקחת בשמיו, ואנקלוס תרגמו לשון שעוה (בראשית לז כה), שעוה (מג יא). בית נכתה — בית גנזי בשמיו, כמו נכאת וצרי ולוט (מ"ב כ יג, ישעיה לט ב).

בסנהדרין קד נאמר: אמר רב מאי בית נכתה? אשתו השקתה עליהם. ושמואל אמר בית גנזיו. בעקבות הדרשה פירש רש״י: לשון מנכה, ע״ש צלע שנפחתה מן האדם וממנה נבראה אשה. ואשר לסברת שמואל ציין רבינו שכן תרגם יונתן בית גנזוהי, ומנחם פתר במחברתו לשון סממנים, כמו נכאת וצרי ולוט. חוקרים חדשים מבקשים להבחין בין נכאת באלף, שענינו בשמים, ובין נכות בוו, שענינו גנזים.

נכד: בן הבן (ישעיה יד כב, איוב יח יט).

נכה: שבור („נכה רגלים״, ש״ב ד ד).

נכה — פעל: מנכין — פוחתין (שבת לב.), ממעטין (תענית כ:).

— פועל: נוכתה — נשברה (שמות ט לא).

— הפעיל: מלקה ורודה (שמות ב יא), נתן מלקיות, הלקה (נחמיה יג כה). הכיתי כפי — צעקתי ווי וקינה (יחזקאל כב יג). לא נכנו נפש — מכת נפש זו היא מיתה (בראשית לז כא). מכה רעהו בסתר — על לשון הרע הוא אומר (וכן בת״י ובפרקי דר׳ אליעזר. דברים כז כד). החליל מכה — שהיו נקבים בחליל ומכה באצבעו על הנקב להנעים את הקול (ערכין י.).

נכוח: הולך נכוחו — ביושרו (ישעיה נז ב), בדרך ישרה (כתובות קד.). נכוחה — ישרה (עמוס ג י).

נכון: מזומן („נכון הדבר״, בראשית מא לב; „והיה נכון לבקר״, שמות לד ב; איוב יב ה, טו כג, נחמיה ח י); מתוקן („נכון יהיה הר בית ה׳״, ישעיה ב ב); נאמן („נכון לבי״: תהלים נז ח, קח ב, קיב ז). אל נכון — אל דבר מכוון ואמת (ש״א כג כג). עד נכון היום — עד חצות היום שהוא בירורו של יום (משלי ד יח). נכון בידו — מזומן לבוא אליו (איוב טו כג), מזומן אצלו (ביצה לב: ע״ע כון — נפעל).

נכח: לנוכח יביטו — יסתכלו אל האמת ואל הישר (משלי ד כה).

נכל — קל: נוכל — מתנכל במרמה בדברי שקר (מלאכי א יד), לשון מחשבה (— ירמיה ו כח).

— התפעל: ויתנכלו — נתמלאו נכלים וערמומיות (בראשית לז יח).

נכס — קל (ארמ׳): שחט (נדה סט.). כוס — שחוט (פסחים סא. סנהדרין פב:).

חז״ל עצמם פירשו בפסחים: תכוסו — לשון סורסי, כאדם שאומר לחבירו כוס לי טלה זה.

נכסים: קרקעות (בר׳ מו. נו. גטין לז. סה. חולין קה.), שדות (גטין לח:), מקרקעי (קדושין מט:). נכסים בלא מצרים — נחלה בלא מצרים, כלומר קרקעות רחבים ורבים (ברכות נו.).

נכפה: חולי שאדם נופל מחמתו לארץ ומכהו בראשו במוחו ומפילו (שבת סא.), חולי שממנו נופל לארץ (כתובות עז.), נופל מחולי (כתובות ס: ב״מ פ.), נופל מחמת חולי (בכור׳ מד:), נופל מאותו חולי (גטין ע.).

נכר — קל: ביום נכרו — ביום הסגירו (עובדיה יב).

לפי שאר המפרשים הוא שם־עצם: נכר, ע״מ נפך. גם בש״א כג ז הביא רבינו את הפסוק שבעובדיה כדוגמה לפעל שענינו הסגיר, ואלו בפירוש לאיוב לא ג הובא פסוק זה כדוגמה למלת נכר בשש נקודות.

— נפעל: א) ינכר שונא — יתנכר, שלא יכירו שהוא שונא (משלי כו כד). ב) ניכרים דברי אמת — מתקבלים ומיושבים ודבורים על אופניהם (סוטה ט:).

— פעל: א) פן ינכרו — יתלו הגבורה בנכרי (דברים לב כז), וינכרו את המקום — עשאוהו לנכרי (ירמיה יט ד). ב) נִכַּר — הסגיר (ש״א כג ז).

— הפעיל: מכיר — יודע (ביצה כו:). לא תכיר פנים — לא תהא רך לזה וקשה לזה (לפי חז״ל. דברים טז יט). איני מכירך מעולם — רמז לו שלא רצה לראותו (מו״ק טז.).

— התפעל: ויתנכר אליהם — נעשה להם כנכרי (וכן בב״ר. בראשית מב ז).

נכר: נכר הארץ — גויי הארץ (דברים לא טז). בן נכר — שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים, זהו מומר לעכו״ם, ערל לב (לפי חז״ל, יחזקאל מד ז, שבת פז. פסחים צו.), מי שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים, ולא לכל התורה (פסחים כח:).

נכרי: א) שאינו ממנו ואינו נקרא על שם ישראל (— ב״מ לג: ע״ע עם). ב) גפן נכריה — הצומחת ביערים (ירמיה ב כא).

נכש — פעל: תולש עשבים רעים מתוך הטובים (מו״ק ב: ע״ע כסח), עוקר מביניהן שאינן יפות (ב״מ פט.). מנכש זרעים — נוטל ירקות מביניהם (בבא קמא קיט:).

— הפעיל: הכיש — נשך (בבא בתרא טז:).

נכשל: חלש (ש״א ב ד, זכריה יב ח).

נכת — קל (ארמ׳): נכית — נושך ומחסרו (ב״מ ס:). דנכתיה חמרא — נשכו, כלומר ששתה ממנו והרגיש בו (גטין סז:).

— פעל: ומנכתינן ליה — מניחין ראשו שם ונושך ונדבק ראשו בנקב (יבמות עו.). מנכית — נושך (עבודה זרה לה:).

נכתמא: כסוי הכד (שבת קה:), כסוי (קמח:), כסוי של עץ העשוי לכדין (ביצה ל.).

נלה — הפעיל: כנלותך — ככלותך (ישעיה לג א. ע״ע מנלה).

נלוז: מגונה וליצן (ישעיה ל יב), עקום (משלי ב טו, יד ב), מעוות בדרכיו (ג לב). כל לשון נלוז לשון עקמימות הוא, שבכל מקום הוא סמוך לעקש, ועקש הוא לשון עקום, כדכתיב ומעקשים למישור (ב טו).

לא בכל מקום סמוך נלוז לעקש, והכתוב בישעי׳ יוכיח. גם הפירוש שם אינו לשון עקמימות.

נמוך: רוח נמוכה — עניו ושפל ברך (אבות ה יט. ע״ע שפל ברך).

נמוק: טעם (ערובין נא. ב״ק כד. בכורות לז.).

נימוקו עמו — טעמי ראיותיו מביא לו בכל מקום (ערובין יד:), טעמו. נים קו, דבר ישר כקו המשקולת (נא. פירש כלשון נוטריקון), פירושו עמו לתת טעם לכל דבריו, שהיה מיישב את דבריו (גטין סז.), טעמו וראיותיו עמו (ב״ק כד.), שהיה מביא טעם לדבריו כל שעה (בכורות לז.).

נמושות: לשון ממשש (תענית ו:), זקנים עניים הולכים על משענתם בנחת ורואין כל שבולת ושבולת, ולשון נמושות כמו לא ימושו, שממשמשין והולכים; לשון נמושות כמו לא ימיש, שנוטלין ומשין הכל מלפניהם (ב״מ כא:).

הפירוש האחד — בעקבות ר׳ יוחנן שאמר „סבי דאזלי אתיגרא״, והשני לדעת ריש לקיש „לקוטי בתר לקוטי״. רש״ל מתקן בפירוש רבנו ומציין במקום לא ימושו ולא ימישון.

נמטא: לבדין, ואין שם טווי, פלטר״ש בלעז (ב״ק קיט:), לבד פלטר״א בלעז (יומא סט.), לבד שקורין פלטר״א (ב״מ פד: ביצה טו.).

בבכורות כט פירש רק בלעז. במסכת ביצה נאמר בגד שקורין פלטר״א, אבל לפי תקוני נוסחאות עפ״י כ״י צ״ל לבד, וכן ברש״י שבאלפס.

נמיה: חיה קטנה (ב״ב כב:), חיה היא, ויש אומרין שהיא מרטרינ״א בלעז (חולין נב:).

בפרושו לשבת קמו ע״ב כתב: שלא יכנס בו שרץ, כגון נמייה וחולדה, שממיתין את התרנגולים.

נמל: פורטו בלעז, ששם הספינות יוצאות מן הים לשפתו (ערובין מא:), פורט״ו, מקום שהספינות נמשכות שם ליבשה (יומא לח.), פור״ט בלעז, מקום שהספינות עולות בו ביבשה (ע״ז לד:), פורט״ו, מקום שהספינות נקבעות (נדה סז.).

בר״ה כג פירש: פרוותא— פורט״ו בלעז, ובלשון משנה נמל. ע״ע חוף.

נמנם — פ ע ל: גוסס (מו״ק כח. בפי׳ שבע״י נוסף: ולשון מעליא נקט).

נמר: ליאופר״ט בלעז (ירמיה יג כג).

נמר — פ ע ל: המנמר שדה — קוצר שורה ומניח שורה, דהוה שדה מנומר (מנח׳ עא:), מלקט כאן את המבושלין כל צרכן ומניח את הלחים שלא בשלו וחוזר ומלקט במקום אחר, דהוה ליה מנומר (נדה נא.).

— פ ו ע ל: מנומר — בצבעים הרבה (ב״ק קיט:).

נמרץ: מפורש („קללה נמרצת״, מ״א ב ח), דבר מפורש באר היטב (מיכה ב י).

ננס: ננסין — עמודים נמוכים התקועים בקרקע ואונקלאות של ברזל קבועין בהן שבהן תולין את הבהמה להפשיט (יומא טז:).

נס: א) כלונס שקורין פירק״א בלעז, ולפי שהוא גבוה לאות ולראיה קוראו נס (במדבר כא ח), כלונס ארוך, ונותנין בראשו בגד ועולין בראש הר גבוה ורואין אותו מרחוק והוא סימן לקבוץ בני אדם, פירק״א בלעז, ועל שם שהוא לאות קרוי נס („ונשא נס לגויים״, ישעיה ה כו), כלונס גבוה שנותנין בראש הגבעה, וכשרואה הצופה גייסות באין נותן עליו סודר והרוח מוליכו והוא סימן שינוסו או יתקבצו („וכנס על הגבעה״, ל יז), פירק״א בלעז, סימן קבוץ ונותנין בראשו בגד (מט כב), כלונס, פירק״א בלעז, אות הוא שיקבצו (סב י), סימן אסיפה הוא (ירמיה נ ב), בלשון משנה כלונס, ובלעז פירק״א (יחזקאל כז ז). וילון המנהיג את הספינה (ישעיה לג כג). ב) לנס — לאות ולזכרון (במדבר כו י). ג) נסין שבים — איי הים (גטין ח. ע״ע ים).

נסג — ה פ ע י ל: ע״ע מסיג.

נסה — ה פ ע י ל: לבעבור נסות אתכם — לגדל אתכם בעולם שיצא לכם שם... לשון הרמה וגדולה כמו הרימו נס (שמות כ יז. בעקרו — דרשת חז״ל). הנסה — הכי עשה נסים (דברים ד לד. כנראה בעקבות אונקלוס.).

נסח — ק ל: ויסחך — ויעקרך (תהלים נב ז).

— נ פ ע ל: ונסחתם — לשון עקירה, וכן בית גאים יסח ה׳ (דברים כח סג).

— א ת פ ע ל: יתנסח אע מן ביתיה — יחרב עץ מביתו, שיחרב ביתו. יתנסח כמו ונסחתם מעל האדמה (עזרא ו יא).

נסיובי: נסיובי דחלבא — מי החלב (שבת צה.), מי פסולת החלב, שקורין משג״א (ב״מ סח:).

בפסחים מב פירש רק בלעז.

נסיך: שר (דניאל יא ח).

נסיס: עצבון (תמורה טז.).

נסך: א) היין המתנסך על גבי המזבח אחר העולה והזבח... (ברכות יד:), יין נסך — שנתנסך לעבודה זרה (ע״ז ל:). ב) כסוי, לשון מסך („קשות הנסך״, במדבר ד ז. ע״ע נסך — הפעל). ג) דמות מסכה (ישעיה מא כט, ירמיה י יד, נא יז).

נסך — ק ל: נסך עליהם ה׳ רוח תרדמה — לשון מזג, כמו מסכה יינה, או לשון נסיכות, השליט בהם רוח תרדמה (ישעיה כט ט); ופסל נסך — לשון יציקה ומסכה (מד י).

— פ ע ל: אנסכה — לשון מסך יין לשתות (קהלת ב א).

לפי רוב המפרשים ענינו אנסה אותך.

— ה פ ע י ל: יוסך — יכוסה. וזה וזה, יוסך והנסך, לשון סכך וכסוי הם (שמות כה כט).

הרד״ק מפרש יוסך גם בערך נסך גם בערך סכך, ובשניהם — לשון כסוי והסתר. גם לפי הרשב״ם — לשון סכך. אבל אנקלוס תרגם יתנסך, וכן לפי החדשים לשון נסך ויציקה הוא.

נסכא: א) זהב או כסף, דבר הניתך (שבת נט:), התיכת כסף מותך (שבועות לב:), חתיכה של כסף (קדושין ח:), חתיכה אחת של זהב שקורין פלט״א (מנחות קז.), פלט״א של כסף (ב״ק צו: ב״מ כו.). ב) נסכא בתרא — חוט אחרון של קנה, שהקנה נשמט

מהחוט... זריקה אחרונה של חוט, לשון המיסך (שבת צו:).

נסע — קל והפעיל: ויסעם — ויעקרם ממקומם (שופטים טז ג), ויסיעו אבנים גדולות — לשון תלישה (ישעיה לג כ — מ"א ה לא), לשון עקירה (מ"א ה לא). ויסע — לשון עקירה (איוב יט י), גפן ממצרים תסיע — עקרת (תהלים פ ט). הסיע מלבו — הסיח מלבו (ערובין פו).

— נפעל: ניסח (איוב ד כא).

נסק — אפעל: להנסקה — להעלות (דניאל ו כד), לאסוקי — להעלות (גטין סט).

נסרת: שמנסרין הנגרים מן העצים (שבת מט.), דק דק היוצא מתחת המקדח (ב"ק קיט.), עצים דקים שנופלים מן החתיכה (מו"ק יב:), שמגררין נגרים במגירה פגומה וקוצצים בה עצים והיא משרת נסורת דקה כעפר (חולין פה:).

נעוה: נעות המרדות — לשון נע, אשה נעה ונדה, יוצאנית... שהיא ראויה לרדות ולייסר (ש"א כ ל). נעוה לב — כמו נעויתי משמע, וכן בן נעות המרדות. ויש לומר נעוה מי שלבו נעוע, מגזרת נע ונד, כאשר יאמר זעוה מגזרת זע (משלי יב ח).

פירוש ראשון במשלי נראה כסותר את פירושו בש"א, שהרי שם פירש רק לשון נע ונד, ולא מלשון עווי.

נעוה (ארמ'): גת (ע"ז עד:).

גם בש"א כ ל פירש כן „נעות המרדות", לפי הדרש: על שם הכרמים והיא גת, כמו נעוה אירתתו, יטופון נעווהי בחמר.

נעילה: מפורש בברכות ירושלמי בפרק תפלת השחר אימתי נעילה. יש אומרים נעילת שערי מקדש, ויש אומרים נעילת שערי שמים, שנועלים אותם לעת ערב בגמר תפלה. ונוהגין היו להתפלל תפלת נעילה בכל תעניתם כדרך שמתפללין ביום הכפורים (תענית כו.).

בירושלמי שלפנינו כתוב „שערי היכל", במקום „שערי מקדש".

נעימה: ביסומי קלא, שמושך הלב (תענית טז.), ביסוס קול שקורין טרו"ף (קדושין עא.), כגון טעמי המקראות („הקורא בלא נעימה", מגלה לב.).

נעיץ: עיין ערך בור.

נעל: מסגר („על אדום אשליך נעלי", תהלים ס י).

בענין ההוראה הרגילה של נעל ע"ע מנעל וסנדל.

נעלם: נעלמים — הנכנסין בסתר לעשות במחשך מעשיהם (תהלים כו ד).

נעם — קל: ממי נעמת — סבור אתה להיות בנועם מן האחרים (שבת קמט: — יחזקאל לב).

נעמית: בת היענה (שבת קי: קכח.).

נעץ — קל: תקע (ב"ק פב:).

נעצוץ: מקום הסירים (ישעיה ז יט); נעצוץ וסרפד — מיני קוצים הם (נה יג).

נער: עבד (בראשית יד כד), נער גדול משמע (סוטה יב: — שמות ב), בחור (נחמיה ד טז), משרת (איוב כד ה, כט ה), משרת, שומר הצאן (א טו־טז). מנוער מכל טוב („כי נער ישראל", הושע י טו).

לשון חז"ל בסוטה מו: נערים — שמנוערים מן המצוות... ודילמא ע"ש מקומן... נערה קטנה, קטנה דמן נעורן. ועפ"י זה פירש"י במלכים ב ה ב: נערה — ריבה מעיר נערון. בחולין ה פירשו התוספות: נעורן — שם מקום. קושית חובשי בית המדרש על כונת התוספות אינה קושיה, כי נעורן אינו מן השמות המפורסמים, ומה גם שבמקרא נאמר נערן, ולא נעורן.

נֹעַר: וגוע מנער — מת מתוך תשנוק, מיתה חטופה (תהלים פח טז); תמות בנער נפשם — בשינוק (בקצת דפוסים — בפינוק, וטעות היא. איוב לו יד).

נָעַר — קל: ונוער בשן — לשון תשנוק (ישע' לג ט).

— נפעל: ננערתי כארבה — לשון תשנוק וטרוף ואוטם כארבה שהוא נודד ונע ומטורף (תהלים קט כג). ננערו לעמוד — נעקרו ממושבם כדי לעמוד ולילך (ר"ה ל.), מנענעים ורוצים לעמוד (מו"ק כב.).

עפרו ננער — מקיץ בתחיית המתים (סוטה ה.).

קשתו ננערת — גבורת ידו מתהלכת ומתמעטת (סנהדרין צב.).

— פעל: א) וינער ה' — כאדם שמנער את הקדרה והופך העליון למטה והתחתון למעלה... [תרגומו] ושניק, והוא לשון טרוף בלשון ארמי (שמות יד כז), פירש מנחם לשון חביטה (— תהלים פח טז). ניער — הגיס במגיס (חולין קח:). ב) לנער את צאנם — לשמור (מו"ק יב.).

נערה: לנערותיך — לבני ביתך (חול' פד—משלי כז).

נערות: נולדו בה סימני נערות — חזרה לימי עלומיה באורח כנשים ובתואר פנים ונתפשטו הקמטים (סוטה יב.). החזירוני לנערותי — לתשמיש (שבת קיא.).

נערת: מה שמנערין מן הפשתן, שהוא קל ונוח לישרף (ישעיה א לא), דק דק שנוערין מן הפשתן וקורין ארישט"ש (שבת מט. בדף לז רק בלעז), ארישט"א שמנערין מן הפשתן (חולין פח.).

נפה: פלכים (יהושע יא ב, יב כג, מלכים א ד יא).

נפול: א) גוזל (ב"ב כג:). ב) גמר נפילה (חולין עג.).

פת ניפולין — נשבר ונופל כשאוחזין אותו (ב"ק צט:).

נפח: חרש ברזל (סוכה נא:).

נפח — קל: נפחה נפשה — לשון דאבה, ודאבון נפש מתרגמינן ומפחן נפש (ירמיה טו ט).

— הפעיל: והפחתם — והדאבתם, לשון מפח נפש (מלאכי א יג).

נפט: מין שמן שריחו רע (שבת כד:).

נפט — פעל: מפרק גרעינים מצמר גפן (שבת עג:).

נפטוריי: מוכרי נפט (נדרים צא:).

נפילים: ענקים מבני שמחזאי ועזאל שנפלו מן השמים בימי דור אנוש (במדבר יג לג. עפ"י חז"ל),

... על שם שנפלו והפילו את העולם (בראשית ו ד).
בן נפלים — שד (בכורות מד:), בן הנפילים — שרץ, מין צב (חולין קכז.).
בנו״ג וכן הנפילים, ויפה העיר הגרי״פ שצדקה גירסת הערוך: ובן הנפילים, ועי״ז תתישב תמיהת המהרש״א.

נפילה: זרע שמפוזרים במפולת יד (ב״מ קה.).

נפל — קל: א) ותפל — השמיטה עצמה לארץ, כתרגומו ואתרכינת, הטתה עצמה לארץ ולא הגיעה עד הקרקע... ודומה לו כי יפול לא יוטל, כלומר אם יטה לארץ לא יגיע עד הקרקע (בראשית כד סד). ב) על פני כל אחיו נפל — שכן (בראשית כה יח), נופלים בעמק — שוכנים בעמק (שופטים ז יב, בראש׳ כה יח — שופטים ז), יפול — ישכון (קהלת יא ג). מיום נפלו — מיום חנייתו עלי (ש״א כט ג), ותפול שבא — נתנפלה וחנתה עליהם (איוב א טו), יפול מצדך אלף — לשון חנייה (תהל׳ צא ז, וכן יבמ׳ כד:). עליך יפול — ינוח, כמו על פני כל אחיו נפל (יבמות כד: — ישעיה נד).

תפול בנחלה — על שם שנתחלקה בגורל נקראת חלוקה לשון נפילה (במדבר לד ב).

והימים הראשונים יפלו — אל יעלו מן המנין (במדבר ו יב).

נפלת ליד — נפלת לידי, כלומר עכשו אתה צריך לי (עבודה זרה לט.).

נפולה — נפלה מן הגג (חולין מג.).

— התפעל: להתנפל עלינו — להיות העלילה נופלת עלינו (בראשית מג יח).

נפלאות: נפלאות מתורתך — דברים המכוסים, שאינם מפורשים בה (תהלים קיט יח. ע״ע פלא — נפעל).

נפץ — קל: נופצת — מנפצת (נדה סו.). נפוץ — נשבר (ירמיה כב כח).

— פעל: הכה עד שישבר לחתיכות דקות... וכן כל ניפוץ שבמקרא (ירמיה יג יד), שבר, והוא לשון ניפוץ בכל המקרא, כחרס משובר לשברים דקים (תהלים ב ט), שבר (ירמיה מח יב).

נַפָּצָא: מנפץ צמר, ואומנות מאוסה היא (יבמות קיח: וכן כתובות עה.).

נַפְּצָא: סמא דנפצא — סם שמפלת בו ומנפצת כל זרע שבמעיים (נדה ל:).

נַפְּקָא: צואה (גטין סט:). ניפקי — מוצאות (ערו׳ פז:)

נפקת ברא: כל זונה תרגום נפקת ברא, כך שמעתי וכן ת״י (— יחזקאל כג מג).

נפקותא: נפקות יד — הוצאה (ב״מ קה.).

נפש: א) דם („אין נפשה חוזרת עליה״, בכורות ו: נדה ט.).
זהות הדם והנפש כבר מפורשת בתורה: הדם הוא הנפש, נפש הבשר בדם הוא.

ב) נפש משמע כל דבר המיישב דעתו של אדם, כמו אם יש את נפשכם, שהוא לשון תאוה וקורת רוח שהנפש נהנה ממנו (חולין קכ.). אם יש את נפשכם — רצונכם (בראשית כג ח), בדעתכם (ע״ז כז.). אין נפשי אל העם הזה — אין רצוני (ירמיה טו א). נפשי — הוא יצר תאות אדם בכמה מקומות (איוב ו יא), נפש בוגדים — חפצם (משלי יג ב), אל תתנני בנפש צרי — בתאות שונאי, להיות תאותם מתקיימת עלי (תהלים כז יב). נשבע בנפשו — מדעת וכוונה (עמוס ו ח). כנפשך — כמה שתרצה (דברים כג כה), אכנפשך — אם רצונך... (מגלה לא:). מה נפשך — מאי דעתך (ערובין צז.), ואם נפשך לומר — ואם יש בידך להשיב על זה... (יומא עד: סוטה מו.).
ברוב הפירושים הללו מובא לדוגמה הכתוב שבבראשית: אם יש את נפשכם.

ג) איש לנפשו — כל אחד על עצמו (יחזקאל לב י), כנפשך — כאלו הן שלך (ב״מ פז: — דברים כג. בעקבות חז״ל). אנא נפשי — אני בעצמי (שבת קה.).
בדבר נפשו שענינו עצמו, גופו, כבר דנו חז״ל (נדרים מא: ע״ז כז.).

והיתה לו נפשו לשלל — כאדם השולל שלל וחוטפו והולך לו, כן תהיה לו נפשו שלולה מן המיתה, מן ההורגים (ירמיה כא ט), והיו לו חייו הצלה, כאלו שלל נפשו, כאדם השולל שלל ומשתכר כך ישתכר זה נפשו (לח ב).

חוטא נפשו — חוטא לאבד נפשו (חבקוק ב י).
הנפש לא תמלא — לשון השגת תאוה (קהלת ו ז).
מר נפש — מצטער על עניו ועל אבלו (משלי לא ו).
משא נפש — שהנפש מתנשאה בו (יחזקאל כד כה). מנשאים את נפשם — לשון תנחומים, שנפשם מתנשאה להתנחם (ירמיה כב כז). נפשי אשא — אכוון לבי (תהלים כה א, פו ד).

יודע צדיק נפש בהמתו — מה בהמתו ובני ביתו צריכים (משלי יב י).

כל נפש משיב את הנפש — דבר חי הנאכל שלם, כגון דגים קטנים שגדלו כל צרכן (ברכות מד:).

נפש משמע אשה ומשמע נפשות הרבה, כענין שנא׳ ונפש אדם מן הנשים ששה עשר אלף (ערכ׳ ד:).
הכונה שנפש ענינו גם אשה. בתורה נאמר „ונפש אדם ששה עשר אלף״, ורבנו הוסיף „מן הנשים״, לפי שבפסוק קודם נאמר כן, ואף בכתוב המובא הכונה לנפש אדם מן הנשים.

ד) נפש שבנאו לשם חי — בנין שעל הקבר שבנאו לשם חי, לכשימות יקבר בו (סנהדרין מח.).

נֹפֶש׳ ע׳ בערך הבא.

נפש — נפעל: וינפש — כתרגומו: ונח, וכל לשון נופש הוא לשון נפש, שמשיב נפשו ונשימתו בהרגיעו מטורח המלאכה (שמות לא יז).

— אפעל: א) לא ליפש — הלואי לא יפרה ולא ירבה (סוטה כו.). ניהא לי לאפושי אריסי —

טוב לי שתרבה לך אריסין (ב״ב יב:). ב) לאפושי — לרכוב בהרווחה ולא בצמצום. ל״א לאפוחי גרסינן, כשרוכב סוס אחד ומושך סוס אחד אצלו ביד ורוכב פעם על זה ופעם על זה להרגיע את חבירו (סנ׳ כא:).

נפת: מתק (תהלים יט יא, שה״ש ד יא). לשון מתוק (משלי ה ג).

נפתולים, ע״ע פתל — נפעל.

נץ: א) עלתה נצה — נעשו סמדר... נץ גדול מפרח, כדכתיב ובוסר גומל יהיה נצה, וכתיב ויוצא פרח והדר ויצץ ציץ (בראשית מ י). נצה של גפן פגה (ישעיה יח ה).

ב) אישפרוי״ר (ויקרא יא טז, חולין מב. סג.).

הכונה לשפערבע״ר בגרמנית, ובחולין סג השיגו התוספות על כך.

נצא: קרקע ממקום נמוך (מועד קטן יא:).

נצב: א) הברזל שהשנון תחוב לתוכו, הוא המעמיד החרב ע״פ תערה (שופט׳ ג כב). ב) נציב (מ״א כב מח), הנצבים — נוגשים ונציבים על עושי המלאכה (ה ל).

ע״ע להב וע״ע יצב — נפעל.

נצה — קל: עריך תצינה — לשון ציה (ירמיה ד ז). נצו — לשון סרחון ולכלוך, כמו מוראתו בנוצתה, דמתרגמינן באוכליה. כך חברו מנחם (ע״ע נוצה. איכה ד טו).

פרושו לירמיה מח ט סותר פירוש זה, שכן כתוב שם: נצא תצא — במעופה וחפזון תצאו, ויהיה נצא מגזרת נצה, כן חברו מנחם, וכן כי נצו גם נעו. גם לדעת החדשים נצו שבאיכה ענינו תעיה ונדודים.

— נפעל: א) נצים — מריבים (שמ׳ ב יג), ינצו — בא לידי מכות (דברים כה יא). ב) גלים נצים — גלי אדמה שצומחין בהן ירקות (מ״ב יט כה), גלים צומחים ירק (ישעיה לז כו).

רבנו פירש מלשון נץ ונצן. לפי רוב המפרשים הוא לשון ציה וחורבן.

— הפעיל: הצו — השיאו לריב (במדבר כו ט), חלקו כלפי... (סנהדרין קי.).

נצוק: קילוח (גטין טו.), קילוח צינור הבא מלמעלה למטה בזקיפה, כמרזב של גגין (ע״ז עב.), קילוח היורד מגרגותני לבור (נו: ע״ע גרגותני).

נצור: א) נצורות — שמורות באוצרותי (ישעי׳ מח ו). ב) נצורים — פגרי המתים, שהם כנתונים במצור (ישעיה סה ד). הנצור — הנאסף אל העיר ויצורו עליו (יחזקאל ו יב). עיר נצורה — שצרו עליה (ישעיה א ח), המוקפת כרכום (משלי ז י — ישעיה א). נצורת לב — לבה של זו מוקפת זימת אולת (משלי ז י). נצורי ישראל — כמו ונצורת לב, שלבם מוקף יצר הרהורי עבירה (ישעיה מט ו).

נצורות — משורש נצר, והפסוקים שבסעיף ב — פורשו כנפעל של צור. אך נצורת לב ונצורי ישראל גם הם לפי רוב המפרשים משרש נצר.

נצח: א) נצחון (דה״א כט יא: „והנצח וההוד״). ב) ויז נצחם — דמם, שהוא תוקפו ונצחונו של אדם (ישעיה סג ג), ואוריד לארץ נצחם — גבורת נצחונם (סג ו). ג) נצחי ותוחלתי — עולמי וסברי (איכה ג יח). לנצח — תמיד (משלי כא כח).

נִצַּחַת: משובה נצחת — משובת עולם, כמו נצח (ירמיה ח ה).

נצח — פעל: לשון נצוח נופל במתחזקים בעבודה, כענין שנאמר לנצח על מלאכת בית ה׳ (תהל׳ ד א).

— התפעל: התגבר (דניאל ו ד).

נציב: פקיד לגבות מס (ש״ב ח יד), נציב אף הוא היה קרוי מלך כמו שנאמר ומלך אין באדום, נצב מלך (מ״ב ה כ), שלטונים, שלא רצה להמליך עליהם מלך (דה״א יח יג), ממונה (סנהדרין יב.).

נצל: ליחה היוצאה מן המת, ואין נצל אלא לשון הפרשה... (נזיר מג:).

לשון חז״ל (בנזיר נ) — „איזהו נצל? בשר המת שקרש ומוהל שהרתיח״. בנדה כז הובא ברש״י בסוגרים „בשר המת שנימוח ונעשה ליחה סרוחה״, אך אין זו אלא הערת רש״ל על פירוש הרמב״ם (וכן בברטנורה), ונשתרבבה לגוף הפירוש.

נצל — נפעל: הנצל — מהר והשמט, המלט (משלי ו ה).

— פעל: ונצלתם — כתרגומו ותרוקנון (שמות ג כב), וינצלו — ורוקינו (יב לו).

— הפעיל: כל הצלה שבמקרא לשון הפרשה, שמפרישו מן הרעה ומן האויב (בראשית לא טז), והצלתי צמרי — כל הצלה שבמקרא לשון תרומה והפרשה היא, ומוכיח עליו ויצל אלהים את מקנה אביכם (הושע ב יא), ואל תצל — ואל תבדל (תהלים קיט מג).

ע״ע נצל. ושם — נזיר מג: — הסתייע גם באנקלוס שתרגם ויצל ואפרש.

נצפה: צלף (ברכות לו.).

נצץ — קל: הללו נוצצין — כלומר כשהם גדילים גדילה פרנסתם ועושרם עמהם. ואינך צריך להדאג עליהם (ערובין נד.).

נצר: יונק אילן (ישעיה יא א, יד יט), שבט (בבא קמא צב. ע״ז עה.). נצרים — ערבה קלופה. ל״א צורי דקל והוא סיב (ערובין נח. ע״ע דקל וכפיפה).

נצר — קל: שמר (ישעיה מט ה, תהלים כה כא, לא כד, לב ז, מ יב). ותורותיו ינצורו — יקיימו (קדושין מ: — תהלים סוף קה).

נקב — קל: א) נקבה שכרך — כתרגומו פריש אגרך (בראש׳ ל כח), תנקוב ותפרש שכרך (נדה לא:), נקובי ראשית הגויים — לכם היו קוראים גוי המשובח שבגויים (עמוס ו א).

במקראות גדולות ובשאר דפוסים חדשים — „המשובח שבעכו״ם״, ויוצא שכאלו גם בני ישראל עובדי כוכבים הם... מובן מאליו ששנויים משובשים

כאלה באו מחמת יראת הצנזור על המדפיסים. כיוצא בזה בפרושו לסוכה כט. („לדאוג יותר משאר אומות", ולא „משאר עכומ"ז"), והערתי על כך במבוא לכרך א', עמוד סה.

ב) ונוקב שם ה' — שיפרש את השם, לשון קללה כמו מה אקב (ויקרא כד טז). ויקוב — כתרגומו ופריש, שנקב שם המיוחד וגדף (עפ"י חז"ל. כד יא). יקבוהו — יקללוהו (איוב ג ז). ג) מקרא זה נוקב ויורד עד תהום — מה תהום אין לו קץ וסוף כך אין אדם יכול לעמוד על סוף פסוק זה (סנהדרין צז:).

— נפעל: נקבו בשמות — אנשים גדולים קרויים בשם (דה"א טז מא).

נקבות: הראש הרחב [של קרדום] (ביצה לא:).

נקד: מנוקד בחברבורות דקות כמו נקודות (בראש' ל לב).

נקד — קל: נקדה לו חמה — זרחה, לשון מקדיר, שהיתה חמה קודרת ברקיע וזורחת (תענית כ.), נקבה, לשון מקדרים בהרים, זרחה בשבילו (גטין נו.).

נוסחאות מתחלפות מצויות כאן: בתענית בנו"ג נקדרה, אבל בע"י וכ"י מינכן אף כאן נקדה. ומה שהביא רבנו בגטין ראיה מלשון מקדרים בהרים נראה שאף שם היתה גירסתו נקדרה. כדי ליישב את חלופי הנוסחאות הללו נראה לי שהעיקר כגירסת הערוך: מקדדים בהרים (בדלת כפולה); ולפי זה יש לומר נקדדה חמה, ויתכן שאף נקדה לו חמה בנין נפעל הוא.

נְקֻדָּה: נקודות הכסף — כלי כסף מנוקדים ומצויירים בחברבורות וגוונים (שה"ש א יא).

נקדן: דווקן (ברכות נ.). נקדני — דייקנים במאכל (נדרים מט:).

גירסת הערוך בברכות נקרנים, בריש, ופירושו המדקדק בדבר ללא צורך, כגון תרנגול המנקר באשפה. וכן מקובל בדבור העברי כיום.

נקה — פעל: ונקה לא אנקך — לשון טיאוט השמד (ירמיה ל יא, מו כח).

— נפעל: ונקתה לארץ תשב — ותתרוקן מכל, כמו וגם אני נתתי לכם נקיון שניים, ובלשון משנה יצא פלוני נקי מנכסיו (ישעיה ג כו).

נקודים: מין קליות שמייבשין בתנור ועושין אותן קמח לעשות ממנו מאכל שקורין לו שתיתא בלשון גמרא (מ"א יד ג), לשון מוקד, וכן ת"י כיסנין (יהושע ט ה). תאכל נקודים — ביובש (בכורות כב:).

נקוטאי: שנתלקטו ממקומות הרבה (ב"מ פג:).

נָקוֹר: מנקר ריחים של יד שנשים טוחנות בהם (קדושין פב.).

נְקוֹר: כמין מקום נשיכת הנחש (ע"ז ל:).

נקז — הפעיל: מקיז דם בכתלים — עושה עצמו כעוצם עיניו שלא יסתכל בנשים, ומתוך כך מכה ראשו בכותל והדם יוצא (סוטה כב:).

נקט — פעל: לקט (שבת קלח. ע"ע נקוטאי).

— קל (ארמ'): נקטינן — מסורת מאבותינו, מנהג מרבותינו (ערובין ה.), מסורת מאבותינו (גטין נט:). נקט נפשיה כחד פרשא — התקין עניני לבושו כאחד מן הפרשים (ע"ז יח.).

חסריה לגנבא נפשיה לשלמא נקיט — כשהגנב חסר, שאינו מוצא מקום לגנוב, מחזיק עצמו בענוה כאיש שלום (סנהדרין כב.).

נקוט נפשך בקצירי—החזק עצמך כחולה (גטין נו.).

— פעל ואפעל (ארמ'): א) נקיט ליה שוקא — הכרז שלא ימכור איש בעיר אלא הוא (ב"ב כב.). ב) מנקיט תיבנא — מלקט תבן (נדרים נ.). מנקיט הלכתא — מלקט ממנו הלכות פסוקות: הלכה כפלוני ופלוני (יבמות מב:).

נקי: באין חטא (ע"ז כ:). נקי וצדיק — נקי אעפ"י שאינו צדיק, שלא נצטדק בבית דין; צדיק שנצטדק בבית דין (שמות כג ז, בעקבות חז"ל), נקי משמע מן החטא, ואעפ"י שנתחייב בדין; צדיק משמע שנצטדק בדין ואעפ"י שאינו נקי (סנהדרין לג:). נקבה נקיה באה — חסרה, כמו יצא פלוני נקי מנכסיו (נדה לא: ע"ע נקה — נפעל).

נקיון: נקיון שינים — חוסר אכילת בשר שהוא נכנס בין השינים (עמוס ד ו. לפני זה מובא ת"י שתרגם לשון קהוי: אקהיות שנין). ארחץ בנקיון כפי — שאין גזל במצות שאני מקיים (תהל' כו ו), כאדם שמשליך מידיו כל טנוף (— איכה ג מא).

בפירושו לאיכה לא הובא הפסוק ארחץ וכו', אלא נאמר שם: כאדם הרוחץ בנקיון כפיו שמשליך וכו'. ע"ע טהור. על ההבדל בין נקי לטהור עמדתי במדורי „פנת הלשון" („משמר", ל שבט תש"ז).

נקיק: נקרה (ישעיה ז יט), ביקוע (סוכה כא.).

נקירי: מין עופות קטנים (שבת קי:).

נקליט: נקליטי המטה — שנים, יוצאין באמצע מטה, אחד למראשותיה ואחד לרגליה, ונותנין כלונסא מזה לזה ופורסין עליו סדין והוא משפע לכאן ולכאן, ואין גג טפח רחב למעלה (סוכה י.), עצים יוצאין מתוקנין למראשותיה ולמרגלותיה, ונותנין עץ ארוך עליהם ונותן הסדינין עליהם לשמור מהזבובים (מועד קטן כז.), שני עצים ארוכים ומעמידין אותן באמצע דופני המטה, אחד מראשותיה ואחד מרגלותיה, ומפוצלין הן בראשיהן ומניחין קנה מזה לזה ועליו פורסין הכילה (סנהדרין כ:).

בסנהדרין נדפס ומפוצלין הן בראשותיהן, ולדעתי נפלה כאן טעות וצ"ל בראשיהן, וכן העתקתי, כי אין לשון ראשותים לגבי עץ.

נקע: גומא העשויה מששת ימי בראשית, ווליא"ה (סוכה כה.), אחד מנקיקי הסלעים (ערובין טו.), כמין גומא (קדושין סא.).

נקף — קל: נוקף זית — קוצץ זיתים ולוקטם מן האילן (ישעיה יז ו).

— פ ע ל: מנקר, חותך (איוב יט כו), חותך („עני המנקף", גטין נט:), לשון קציצה (ישעיה י לד. לפי רש"י בנין נפעל). המנקף את רגליו — מהלך בשפלות, עקב בצד גודל ואינו מרים רגליו מן הארץ, ומתוך כך מנקף את אצבעותיו באבנים (סוטה כב:). מנקפי היגי — ניקוף שייך בהגא, כמו וניקף סבכי היער בברזל (ב"ק קיט:).

בסוטה בע"י — מנקף, בלא יוד, ובגוף הפירוש גם בגמרא בלא יוד, ולפיכך קבעתי מנקף, בבנין פעל. ויתכן שאף בגמרא אין היוד — מנקיף — אלא סימן לצירה ולא לחירק. ע' בהערה לערך מתן—נפעל.

— ה פ ע י ל: א) לא תקיפו פאת ראשכם — זה המשוה צדעיו לאחורי אזנו ולפדחתו, ונמצא הקף ראשו עגול סביב, שעל אחורי אזניו עקרי שערו למעלה מצדעיו הרבה (ויקרא יט כז).

זה המשוה וכו' עד ולפדחתו — ל' חז"ל במכות כ ע"ב, ושם פירש: אחורי אזנו אין שיער כלום וכן במצחו אין שיער כלום, אבל בצדעיו שבאמצע יש שיער, ואם הוא משוה ונוטל כל השיער שבצדעיו למדת אחורי אזנו ופדחתו זהו מקיף סוף הראש.

שהקיפוה — שסיבבו סביב לה (סוכה יז). הקיף — הרבה את הדרך (אר', ערו' פ. ביצה כה:). ב) הקיפו ימי המשתה — כלו (איוב א ה). ג) לשון אמנה, כמו והחנוני מקיף (חולין מח.), מכר באמנה ואשראי ולא קבל דמים (ב"ק עט.). ד) מקיפין — מקריבין זו אצל זו (ערובין קא. ביצה לב: חולין מו:), מקריבין ומגיעין (חולין ז.), סומכין זו אצל זו... לשון קירוב (סנהדרין מו.), מקפת — מקרבת (נדה ז. עא:). ה) מקיפין בבני מעיים — אם נמצאו נקובים ואין אנו יודעים אם קודם שחיטה ואם לאחר שחיטה נוקבין נקב אחר בצדו ורואין אם מראיהן שוין (חולין נ. מקיף זה לשון נקיבה וקריבה כאחת), ויקיף — יתחכנה יותר במקום אחר (נד.). אין מקיפין בחלול השם — האי מקיפין לשון עיוני, כמו אין מקיפין בבועי, שמקרב זאת אצל זאת ומעיין אם דומות (קדושין מ.).

— ה פ ע ל: מוקף — סמוך (ערובין ל: „לתרום שלא מן המוקף", גטין ל: נדה ז.), קרוב (נדה עא:), מן המוקף — מן המחובר וסמוך לו (חולין ז.), מוקפות — סמוכות זו לזו (שבת ק:).

נקפה: מקום ניקף, נחתך בחבורות ורשומי מכות, כמו ואחר עורי נקפו, ונקף סבכי היער (ישעיה ג כד); נקפים נקפים — חבורות, לשון המנקף רגלו, ונקף סבכי היער (שבת סב:).

נקר — פ ע ל: מנקה (סוטה יא: חולין מא:), לשון נקבים (חולין ט.). מנקר ריחים — כשהיא ישנה והלקה ואין החטין יכולים ליפרך מנקרין אותה, חותכין אותה כדי שלא תהא שוה, כדי שיפרכו החטין תחתיה (מועד קטן י.).

נקרה: נקרת הצור — כריית הצור (שמות לג כב). נקרת פסולין — עפר שמנקרין מן הרחיים (חולין פח:).

נקש — ק ל (ארמ'): דא לדא נקשן — מקישות ודופקות (דניאל ה ו).

— נ פ ע ל: פן תנקש אחריהם — לשון טרוף וקשקוש... תטרף אחריהם להיות כרוך אחר מעשיהם (דברים יב ל).

רש"י חולק על אנקלוס שתרגמו לשון מוקש, אבל כן פירשו גם רוב המפרשים, וכן לפי ת"י ורד"ק. הרשב"ם מפרש כדעת זקנו.

— פ ע ל: ינקש נושה לכל אשר לו — נושים רבים מחזירין ומתנקשין אחר ממונו (דברים יב ל — תהלים קט), אדם הטורח ומחזר ולהוט לעשות דבר נופל בו לשון מתנקש, כלומר מוטרף ומתלבט, כמו וארכובתיה דא לדא נקשן, וכן פן תנקש אחריהם. אף כאן יהיה הנושה מתנקש ומתלבט אחרי ממונו של זה... ל"א יהיה הנושה נוגע ונקרב לכל אשר לו, נוקש ונשען על כל ממונו (תהלים קט יא).

— ה פ ע י ל: מקיש — מדמה (זבחים כב.).

— ה ת פ ע ל: מבקש תקלה (ש"א כח ט), מוטרף ומתלבט (עיין בבנין פעל לעיל).

נקשא: הכאה זו על זו (סנהדרין כה:).

נִקְשֶׁה: מאורע קשה; נלאה בצרות קשות (יש' ח כא).

פירש גם כשם־עצם גם כתאר, ופירוש שני עיקר לפי רוב המפרשים.

נָקְשָׁה: חמץ נוקשה — רע, ואינו ראוי לאכילה (מכללא איתמר, פסחים מג.), לשון רעוע, כלומר חמץ שפל (מנחות נד.).

נר: כמין בזך, לצוק השמן לתוכו ולתת הפתילה (שמות כה לא). נרות — כמין בזיכין שנותנין בתוכם השמן והפתילות (כה לז), לוצי"ש בלעז, בזיכין שהשמן והפתילות נתונין בהן (לה יד), לוצי"ש בלעז, שנותנים בהן השמן והפתילות (במדבר ד ט), בזיכין שנותנין בהן השמן והפתילה (מלכים א ז מט), כמין בזיכין שנותנין השמן והפתילה לתוכם (זכריה ד ב), לוצי"ש בלעז, וכן כל נרות האמורות במנורה, חוץ ממקום שנאמר שם העלאה, שהוא לשון הדלקה (שמות ל ז), לוצי"ש של זהב שנותנים לתוכן שמן ופתילה (שבת כב:). כל נר שבגמרא היינו הכלי קרויישי"ל (פסחים יא.), קרויישי"ל של כסף או של זהב (ערכ' ו:). בראש כל קנה וקנה היה נר אחד כעין בזך ושם נותנין השמן והפתילות (מנחות כח.), כלי חרס שמדליקין בו (מעילה כא.).

בשבת כא. וכט: וקכ: פירש רק בלעז: קרויזי"ל. ובביצה כב פירש שרגא: נר של חרס, קרויזי"ל בלעז. ומעין זה במנחות פח:

נר שיש לה ב' פיות — שהנרות שלהם של חרס הן ומכוסין ועושין לו נקב בצדי כסויו להכניס לו הפתילה והוא הפה, ולמעלה בכסויו יש נקב קטן וגם

חלל יש למעלה מן הכסוי וממלאו שמן והוא נכנס דרך הנקב מעט מעט (שבת כג:).

נרגא: קרדום (יומא לז: ביצה לג:), גרזן (סוכה יב. סנהדרין לט:).

שדא ביה נרגא — קצצה בגרזן, כלומר השיב תשובה נצחת (סוכה יב.).

מניה וביה אבא גיזיל ביה נרגא — מעצמו של יער יכנס בתוך הגרזן להיות בית יד ויקצצו בו את היער (סנהדרין לט:).

נרגל: דמות תרנגול (לפי חז״ל. מ״ב יז ל).

נרגן: אדם המוציא דבה (דברים א כז — משלי יח), בעל לשון הרע המסכסך בעלי ריב (משלי כו כ), מרבה דברים (נדה טז:).

נרד: בושם (גטין לו: — שה״ש א), כפרים עם נרדים — מיני בשמים הם (שה״ש ד יג).

שבולת נרד — ע״ע חלפא.

נרדשיר: שחוק שקורין אישקקי״ש (כתובות סא:).

נרפש: עכור ברגלים (משלי כה כו).

נרקיס: חבצלת השרון (ברכות מג:).

נרתיק: ע״ע תיק. מוציא חמה מנרתיקה — מזריח המה בכח (ב״מ פו:).

נשא — קל: א) כמו לקח (יחזקאל מה יא, מיכה ב ב), נטל (במדבר טז טו, דניאל א טז), הגביה (תהלים קב יא). קבל („חרפת עמי תשאו״, מיכה ו טז). סבל (איוב ז יג, כא ג). סלק מן העולם („ישאני עושני״, לב כב). נושא עון — נושא ומגביה (ערכין ח: — שמות לד), מגביה כף מאזנים של עון (ר״ה יז.), נושא שכר — שומר בשכר (שבועות מט.). וישא יעקב רגליו — נשא לבו את רגליו ונעשה קל ללכת (לפי ב״ר. בראשית כט א). הרפה לא נשא על קרובו — לא סבל חרפת קרובו (מכות כד, — תהלים טו).

זהו פירוש הריב״ן, חתן רש״י. מפירש״י לתהלים משמע שהכונה — לא נשא פנים לחברו, אלא הוכיחו על חטאתו.

ב) נשאתי את ידי — הרימותיה להשבע בכסאי (שמות ו ח), אשא אל שמים ידי — אשא ידי אל עצמי בשבועה (דברים לב מ), ישא ביום ההוא — אין ישא אלא לשון שבועה, הוא ישבע להם (ישעיה ג ז), לא נשא לשוא נפשו — לא נשבע בשמי ובנפשי לשוא. מצינו לשון שבועה נופל על נפש, שנאמר נשבע ה׳ צבאות בנפשו (תהלים כד ד). ג) ונשא אהרן את עון הקדשים — לשון סליחה, ואעפ״י כן אינו זז ממשמעו, אהרן נושא את המשא של עון, נמצא מסולק העון מן הקדשים (שמות כח לח). ישא ה׳ פניו אליך — יכבוש כעסו (במדבר ו כו), הפניו תשאון — וכי להחניף לו בשאת פנים באתם (איוב יג ח), וישא ה׳ את פני איוב — כמו נשאתי פניך גם לדבר הזה, שקיבל תפלתו והסביר לו פנים (מב ט). ד) ישא את ראשך — לשון חשבון, כשיפקוד שאר עבדיו ימנה אותך עמהם (בראשית מ יג, וכן כ), כי תשא את ראש בני ישראל — לשון קבלה, כתרגומו, כשתחפוץ לקבל סכום מנינם לדעת כמה הם (שמות ל יב). נשא את ראש — מנה (במדבר ד ב), קח את החשבון (לא כו). ה) נשא אשא להם — אחלק להם מנת כוסם ופעולתם, כמו וישא משאת (הושע א ו).

בפסחים פז ע״ב פירש לשון סליחה ובתמיהה, ופי׳ זה — הנובע מדרשת חז״ל — קרוב לפשט יותר.

ו) ולא תשא עליו חטא — לא תלבין את פניו ברבים (ויקרא יט יז).

פירש כן בעקבות חז״ל שדרשו בספרא: יכול אתה מוכיחו ופניו משתנות, תלמוד לומר ולא תשא עליו חטא. לפי זה פירוש ולא תשא כמו אך לא תשא. לדעת רוב המפרשים וו זו וו החבור היא, והכונה לא תשא חטא בלבבך, אל תחשוב בלבבך שעמיתך חטא כנגדך. הראב״ע נדחק לפרש שאם לא תוכיחנו „עונש יהיה לך בעבורו״, כלומר הוכיחנו לבל תחטא.

ז) שא נא כליך — לשון השחזה, כאותה ששנינו אין משחיזין את הסכין אבל משיאה על גבי חבירתה (בעקבות דרשת חז״ל. בראשית כז ג).

— הפעיל: והשיאו אותם עון אשמה — את עצמם יטענו עון (ויקרא כב טז). והשיאוה — והעתיקוה, כלומר נטלוה משם ע״י העתקה (סוטה לה:).

— התפעל: התפאר (מלכים א א ה).

נשא — נפעל: נתעה (ישעיה יט יג).

— הפעיל: הטעה („הנחש השיאני״, בראשית ג יג; ישעיה לו יד), לשון הסתה (ירמיה כט ח), סכסך והסית (תהלים נה טז).

נשא: סם המשיר את השער ואינו חוזר (ב״ק פו. ומעין זה במכות כ:).

נשאת: משאת, פרס מבית המלך (ש״ב יט מג).

נשב — הפעיל: וישב — לשון נשיבה והפרחה (בראשית טו יא).

נשב: נשבין — מכמורות (כתובות קג), פחים (ב״ק עט), רשתות ומכמורות (ב״מ פה:).

נשדור: סם שקורין אמוניק״א (גטין סט.).

נשה — קל: א) שכח (דברים לב יח, תענית כד. סנהד׳ קב:). ב) לא תהיה לו כנושה — לא תתבענו בחזקה. אל תהי דומה עליו כאלו הלויתו אלא כאלו לא הלויתו, כלומר לא תכלימהו (שמות כב כד), כלוה כנושה — לוה נופל בכסף, נושה נופל בכל שאר דברים כגון יין ושמן ותבואה ודבש (ישעיה כד ב). ג) ונשיתי אתכם — לשון גיד הנשה, ולשון ונשתה גבורתם, קופץ ומטלטל ממקום למקום (ירמיה כג לט), נשתה — קפצה (ירמיה נא ל, חולין צא.).

גם גיד הנשה פירש כן, בעקבות חז״ל: למה נקרא שמו גיד הנשה? לפי שנשה ממקומו ועלה, והוא לשון קפיצה, וכן נשתה גבורתם. כל זה לשון חז״ל בחולין צא, פרט ל„והוא לשון קפיצה״.

— הפעיל: תשה ברעך — תחוב בחברך (דברים

כד י. כלו' יהא לך חוב בידו), ישה לך מעוונך — הרבה יש לו עוד חוב עליך בדברי עווניך (איוב יא ו). שהנשי — שהשכיח (סנהדרין קב:).

גם הכתוב שבאיוב לפי רוב המפרשים לשון שכחה הוא.

נשוורא: פירורין (פסחים קיא:).

נשיא: א) אומר אני שהנשיא הזה בכהן גדול מדבר. ושמעתי משמו של ר' מנחם שבמלך מדבר (יחזקאל מה יז). ב) נשיאים — עננים (ירמיה י יג, יומא עה.), עבים (משלי כה יד).

נשיקה: משיק השמש באותו מקום (סוטה כו:).

נשך — קל: כשך יקושים — כאשר ישוך היקוש, שעושין ללכוד צביים ביער, כשרגלו באה לתוכו והוא נושכו ומחזיקו ברגלו ונלכד (ירמיה ה כו).

לפי רוב המפרשים הוא משורש שכך.

מדבריכם אתם נושכים — מוקשים (כלו' מדבריכם אפשר להקשות עליכם ולסתרם, נדה עב).

— הפעיל: א) לא תשיך — לא תתן רבית למלוה (דברים כג כ). ב) השיך בו את הנחש — שאחז את הנחש בידו והוליכו והגיע שיני נחש בידו של חבירו (סנהדרין עו:), שאחז הנחש והוליכו והשיך הנחש בבשרו (עח.), שנטל את הנחש בידו והניח פיו ליד חברו עד שנכנסה לתוכו ונשכו (ב"ק כג:).

נשך: רבית, שהוא כנשיכת נחש, שנושך חבורה קטנה ברגלו ואינו מרגיש, ופתאום הוא מבצבץ ונופח עד קדקדו, כך רבית אינו מרגיש ואינו ניכר עד שהרבית עולה ומחסרו ממון הרבה (שמות כב כד, מעין זה בתנחומא), שהוא נושך, דשקיל מיניה מאי דלא יהיב ליה (ב"מ ס:).

נשל — קל: של נעלך — שלוף והוצא, כמו ונשל הברזל, כי ישל זיתך (שמות ג ה); ונשל את הגויים — לשון השלכה והתזה, וכן ונשל הברזל (דבר' ז א). ישל זיתך — ישיר פירותיו, לשון ונשל הברזל (כח מ), אילן זית יפיל את פירותיו ולא יגיעו לבשול (ביצה לה:). ישל — ישליך... (איוב כז ח, ב"ק קיט. לפי רוב המפרשים לשון שלוה הוא). ונשל הברזל מן העץ — יש מרבותינו אומרים נשמט הברזל מקתו, ויש מהם אומרים שישל הברזל לחתיכה מן העץ המתבקע (דברים יט ה).

ברור שרבנו פירש נשל בכל מקום כפעל יוצא. אבל ונשל הברזל וכי ישל זיתך תרגם אנקלוס כפעל עומד, וכן דעת הראב"ע ורד"ק ורוב הפרשנים החדשים. אך הרשב"ם לא סר מדרך זקנו. עיין בהערה לערך ריס.

— הפעיל: משילין — משליכין (ביצה לה:).

חז"ל מפרשים שם בתרי אנפין.

נשמה: נשיבה (ש"ב כב טז, תהל' יח טז, איוב ד ט), נפיחת רוח (ישעיה ל לג), רוח (איוב לז י). נשמה יתרה — רוחב לב למנוחה ולשמחה ולהיות פתוח לרוחה, ויאכל וישתה ואין נפשו קצה עליו (ביצה טז.), דעת רחבה ומתאב לאכול ולשתות (תענית כז: בע"י).

בפירוש שבגמרא, בתענית, נאמר: שמרחיבין דעתו לאכילה ושתיה. יתכן כי טעות סופר היא וצ"ל שמרחיבה דעתו.

רוח ונשמה — חדא היא; ויש מפרשין רוח היא הנשמה העשויה בדמות הגוף, נשמה נשימה, אליינ"א בלעז (חגיגה יב:).

נשף: הרי נשף — הרי חושך (ירמיה יג טז). כוכבי נשפו — חושך אישונו (איוב ג ח), כוכבי לילו (פסחים ב:). קדמתי בנשף — קודם עמוד השחר (כתובות קיא: בתהלים קיט לא פירש).

לשון חז"ל בברכות ג: נשף אורתא הוא, דכתיב בנשף בערב יום, ופירש"י: בהעריב היום קרוי נשף. להלן שם מסיק רבא: תרי נשפי הוו, נשף לילא ואתי יממא, נשף יממא ואתי ליליא. רש"י קרא כאן נשף, לא בשש נקודות כי אם בשוא ופתח, כפעל ארמי, וכן יעיד פירושו: קפץ ועלה, כמו לנשוף מדוכתיה, וכמו בוקא דאטמא דשף מדוכתיה. לינשוף (מגלה ג.) פירש ידלג.

נשף — קל: לשון הפחה (שמות טו י), נפח (סנהדרין צה:).

בנין קל בארמית — עיין בערך הקודם.

— נפעל: בנשופין בו — כן דרך הנחש, עושה כעין שריקה כשהוא רואה שונאו וכועס (שבת קכא:).

לכאורה הוא משורש שוף, אבל בחרתי לציינו בשורש נשף, כי ענין נשיפה הוא. עיין בהערה לערך שפיפון.

— אתפעל: א) אינשפא — נפוחה ברוח, כמו נשפת ברוחך (מנחות נ:). ב) דמינשתפא — מתגלגל ברגלי אדם ובהמה ואינו נמצא במקום שנפל שם תחילה (בבא מציעא כג.).

נשק: כלי זין (מ"א יא כה, דה"ב ט כד).

נשק — קל: א) שפתים ישק — ראויים כל שפתיים לנשקו (משלי כד כו), ראוי הוא לינשק (גטין ס.). ב) ישק כל עמי — יתזן, יתפרנס. כל צרכי עמי יהיו נעשים על ידך, כמו ובן משק ביתי, וכמו נשקו בר, גרנישו"ן בלעז (בראשית מא מ). ג) נושקי קשת — מזויינים בקשת ובחצים (דה"א יב ב).

— פעל: נשקו בר — זרזו עצמכם בבר לב. ומנחם פתר אותו לשון תאוה, כמו ואל אישך תשוקתך (תהלים ב יב).

— הפעיל: משיקות — לשון נשיקה, מקישות זו אל זו (יחזקאל ג יג).

נשקי: חותם וסימן עבדות שתולין לעבדים בצואריהם (גטין מג:).

נֶשֶׁר: א) ותפסו נשר — חיל המלך (סנהדרין יב.).

ב) ידאון נשריא לקיניהון — ילכו תלמידים לבתיהם (ערובין נג:).

על נשר, מלך העופות, לא מצאתי הגדרה בפירש"י, אך במיכה ב טז הביא את ת"י „כנשרא דנתרן

גדפוהי", והוסיף שם כי דרך הנשר למרוט רוב כנפיו. הפירוש המקובל של נשר אדלע"ר, ברומית — אקויל"א. בחולין סג מערערים בעלי התוספות על הפירוש המקובל של נשר „שקורין אייגל"א, ואינו דנשר יש לו ד' סימני טומאה, ואייגל"א יש לו אצבע יתירה". הרמב"ן, בחדושיו למסכת חולין, מביא השגה זו של רבנו תם ואומר כי „לא ידע שהנשר הקרח הוא הנשר שהזכירו חכמים והוא שדברה בו תורה, כמו שכתוב הרחיבי קרחתך כנשר, והוא אין לו אצבע יתירה". מכלל דבריו משמע שסתם נשר לא תמיד הוא קרח. גם קשה להניח שחז"ל, באמרם „מלך בעופות נשר", התכונו למלך קרח... אעפ"י כן תמך החוקר י. אהרני את יתדותיו בפסוק שבמיכה ובהשגת רבנו תם, כדי להפקיע את הנשר מהוראתו המקובלת ולהוכיח שעיט, ולא נשר, הוא אדלע"ר. אי משום תכונת הנשירה אין דעה זו נראית כלל, כי הפעל נשר הוא בארמית ובערבית — נתר (בתיו), ואלו שם העוף נשר — נשרא (בשין). בשיר ובפרוזה מקובל עד היום נשר כאדלע"ר, ולשוא התחילו בבתי־הספר להגרר אחרי מסקנת אהרני ולהחליף את היוצרות. בקורת חריפה על כך נדפסה ב„לשוננו" כרך יב חוברת א, בה צוין חדושו של אהרני כמשובש ומטעה.

נְשָׁר: פירות הנושרין (פסחים נו.), עלין וקיסמין הנושרים [מהסכך] על השולחן (סוכה י.), פירות שתחת האילן שנשרו (מנחות עא:).

נשר — קל: נפל (שבת קמו: ביצה לה:).

— פעל: המנשר פרסותיה — משיר וחותך (עבודה זרה יא:).

נשת — נפעל: ונשתו מים — ונחרבו, לשון השאת והשבר (ישעיה יט ה).

נשתון: אגרת (עזרא ד ז), כתב (ז יא), כתב שנשתנה (סנהדרין כב.).

נתז — הפעיל: כרת וקצץ („התז", ישעיה יח ה), השליך (ע"ז מב:), הפיל (מעילה יג:).

נתח — הפעיל: אהדמו — הנתיחו, כלומר ערכו הנתחים (גטין סז:).

הנתיחו — מחדושי רבנו הוא (בעקבות אהדמו), ובקצת מקומות ראה הרב צורך לפרש את חדושו. ע"ע חטוט, עצרן, רבץ — נפעל.

נתיב: דרך (איכה ג ט).

נתין: זה גבעוני, על שם ויתנם יהושע חוטבי עצים ושואבי מים (קדושין מט.). נתינים — עבדים (עזרא ח כ), גבעונים שנתגיירו בערמה בימי יהושע ונתנם עבדים, לחוטבי עצים ושואבי מים (יבמות עח: וכן לז.). נתינה — מן הגבעונים, והיא אסורה לקהל... וע"ש ויתנם יהושע חוטבי עצים ושואבי מים קרי להו נתינים (כתובות כט.).

נתך — קל: ותתך עלינו האלה — ותגיע עלינו (דניאל ט יא, שמות ט לג — דניאל), תתך — תגיע ותרד (דנ' ט כז), ויתכו כמים שאגותי — נגרים ויורדים כמים, ויש לפרש נתיכה לשון רביה (איוב ג כג).

— נפעל: לא נתך — לא הגיע (שמות ט לג, יחזקאל לח כב — שמות ט), ומנחם בן סרוק חברו בחלק כהתוך כסף, לשון יציקת מתכת, ורואה אני את דבריו, כתרגום ויצק ואתיך... לא הוצק לארץ (שמות ט לג). חמת ה' נתכה — לפי שהחמה היא אש נופל עליה לשון נתוך (דה"ב לד כא), וחמתי נתכת — יורדת ומגעת (ירמיה ז כ), חמתו נתכה — הגיעה לארץ (נחום א ו).

— הפעיל: יצק (יחזקאל כב כ), הציק (הפעיל מן יצק, דה"ב לד יז).

— הפעל: שיותך הבשר — שיתעכל, שיעשה אפר (מעילה ט.).

נתן — קל: א) נתתי אותך על כל ארץ מצרים — מניתי יתך. ואף על פי כן לשון נתינה היא כמו ולתתך עליון. בין לגדולה בין לשפלות נופל לשון נתינה עליו, כמו נתתי אתכם נבזים ושפלים (בראשית מא מא), נתנה ראש — נשים עלינו מלך (במד' יד ד). ב) לא נתתיך — חשכתי אותך מחטוא ולא נתתי לך כח. וכן ולא נתנו אלהים, וכן לא נתנו אביה לבוא (בראשית כ ו), ולא יתן המשחית לבוא — ולא יתן לו יכולת לבוא (שמות יב כג). לא יתנני השב רוחי — אינו מניחני (איוב ט יח).

הניח בפרושו לאיוב לשון נתינת יכולת הוא, ובקהלת — להלן סעיף ג — כמשמעו.

ג) ויתן יד — הוציא ידו לחוץ (בראשית לח כח), ענין רע נתן לבני האדם — הניח לפניהם (קהלת א יג). מצרים נתנו יד — הושטנו יד שיעזרונו. דרך אדם הנופל ורוצה לעמוד מושיט יד למי שאצלו לעזור לו (איכה ה ו), נתנו יד תחת שלמה — תקעו כף לעבדו בלבב שלם (דה"א כט כד). ד) לא נתן תפלה — לא הטיל תפלה (איוב א כב). ה) ונתתי — כמו והשכנתי (יחזקאל לד כו). נתן את כל חפצה — נתינה זו אינה אלא למוד חכמה (מ"א י יג).

היא הנותנת — המדה הזאת, שהבאת ראיה לדבריך, היא הנותנת את הדין שאנו אומרים (סוטה ז.). מדת הדין נותנת — כלומר כך יפה לומר (יומא מג:). ענין רע נתן לבני האדם — הניח לפניהם (קהל' א יג).

נתס — קל: נתץ (איוב ל יג).

נתק: כך שמו של נגע שבמקום שיער (ויקרא יג ל), צרעת (גטין ע.).

נתק — קל: נתוק — [שביציו] תלושין ביד עד שנפסקו חוטים שתלויים בהן, אבל נתונים הם בתוך הכיס והכיס לא נתלש (עפ"י חז"ל, ויקרא כב כד), נתוק ביד לגמרי אלא שעדיין תלויים בכיס (בכו' לט:).

— פעל: העול של עץ נופל בו לשון שבירה, והמוסרות שהן של עור נופל בהן לשון נתיקה (ירמיה ב כ).

נתר: מין אדמה שחפין ושפין בה את הבגדים (ירמיה ב כב), מין אדמה רכה, כגון אדמה שלנו הנקרא קריד״א, והיו חוקקים אותה ועושין כלים, ואם יפול בו חומץ ממסמסו ונשחת (משלי כה כ), מין אדמה לבנה (שבת טז.), מין אדמה שקורין ניטר״א (שבת פט: סנהדרין מט:), קרקע או אבן כעין שקורין קריי״א בלעז (תענית יג.), מין צריף, אלומ״א בלעז (חולין קלג.).

נתר — קל: קפץ („ויתר ממקומו", איוב לז א).

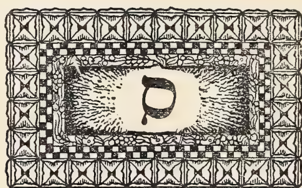
— הפעיל: א) ויתר גויים — הקפיצם, לשון ויתר ממקומו, לנתר בהם (חבקוק ג ו). ב) מתיר את בשרכם — לשון הפקר (כתובות קיא.).

— הפעל: ע' בהערה לערך ותר — התפעל.

נתש — קל: ויתשם — כתרגומו וטלטלינון (דברים כט כז), אתוש — לשון עקירה (ירמיה כד ו).

— נפעל: ינתשו — יעזבו (ירמיה יח יד).

— הפעל: ותותש בחמה לארץ — כל לשון נתישה ונטישה הוא דבר המוטל בפזור על פני כל הארץ (יחזקאל יט יב).

סאב — פועל: בידים מסואבות — כלומר בלא נטילה (חולין לג.).

סאה: ששה קבים (ערובין פב: יומא מד: ב״ב ט.), חמש סאין ירושלמיות הן שש מדבריות, עשרים עשרון (ויקרא ז יב. וכן במנחות ריש פרק ח, לפי האמור במשנה), כשבאו לירושלים הוסיפו שתות על המדות ונעשו שש מדבריות חמש ירושלמיות (יומא מד). בית סאה — חמשים אמה על חמשים אמה (סוכה לד. מו״ק ג:).

גדשו סאה — הרבו סייג לתורה, במדה גדושה ויפה מדדו להרבות גדר בישראל (שבת קנג:). מחקו סאה — במדה מחוקה מדדו בו ביום, שהרבו לגזור יותר מדאי ואין יכולין לעמוד בגזירתם ומתוך כך עוברין על דברי תורה, נמצאת מדתם מחוקה מטפיפתה וטוב היה להם להיות מדתם טפופה ולא תבוא לידי מחק מרוב גודשה (שם).

סאסאה: א) מדה (ישעיה כז ח). ב) זקן השבלים, שאינו חלק (חולין יז), גבהו של שבולת שקורין זקן השבולת, והוא נשבר ונופל מאליו („סאסא", סוטה ה.).

סֹב: סובן — קליפת חטין הנושרת מחמת כתישה (שבת עו:).

רבנו חשב את הנון כנון המשקל ולא הנטיה, כעדות פרושו לעסה בלוסה: מעורבת בסובנה ובמורסנה.

סובין — שהמכתשת מוציאה, כשלותתין חטין לסולת כותשין אותן במכתשת (כתובות קיב.), שהנפה קולטת (חולין פח:), סובין גסין ממורסן (ב״ק צט:). אינו מוציא אלא סובין — לא שכח אלא דברים שלא נראו שהלכה כמותן (גטין סז.).

סֹבֶא: משקה (ישעיה א כב), משתה יין (הושע ד יח), יין (בבא בתרא טו:).

סבב — קל: א) לא נסוב — לא נשב לאכול. כל מושב סעודה קרויה הסבה (ש״א טז יא). ב) ויסב מעליהם — נתרחק (בראשית מב כד). ג) הקיף (ירמיה נב כא). ד) הסובב אליו — הסמוך אליו (מ״ב ח כא).

— נפעל: הוסב (יחזקאל כו ב). כל מקום שנאמר ונסב או ויצא מלמד שלא היה המצר שוה אלא הולך ויוצא לחוץ... (במדבר לד ד), אינו אומר ויצא ונסב ותאר אלא במקום שחוט של גבול בולט אל החוץ או כונס לצד פנים, שאינו הולך מכוון (יהושע טו ג).

— פעל: הקיף („יסובבנו", דברים לב י). פעמים מסבבתן ופעמים מהלכתן — היקף היום קרוי הילוך שהוא בתוך החלל, והיקף הלילה קרוי סיבוב שהוא מקיף בחוץ (ב״ב כה:). לבעבור סבב את פני הדבר — לגלגל עד שיצא הדבר לאור (ש״ב יד כ).

— הפעל: מוסבות — מוקפות (שמות כח יא). מוסבות שם — הסבו את שמם לשמות אחרים (במדבר לב לח).

סבטא: יתד (סנהדרין קיב.).

סביב: סביבותינו — שכנינו (דניאל ט טז).

סבך — פעל: ילדה שסיבכה בזקינה — לשון נאחז בסבך, שעשאה ענף בזקינה (סוטה מג:).

יסובכו — יתאחזו בענף ובסבך (איוב ח יז).

סבך: אילן (בראשית כב יג); ענף (ישעיה ט יז). סבכי היער — הענפים החשובים והגבורים (יש' י לד).

סְבָךְ: סובך של רגל — היינו פרק שבין הקולית ועצם אמצעי (חולין קלד: ע״ע שוק).

סֵבֶל: סובל ועומס אבנים ועצים (נחמיה ד ד). נושא משאות (קדושין פב:).

סבל — קל: נשא (ישעיה נג יא, זבחים קד:).

— פֻּעַל: אלופינו מסובלים — נסבלים על קטניהם (תהלים קמד יד).

— התפעל: דומה כסבל משא כבד (קהלת יב ה, שבת קנב.).

סבלות: טורח משא (שמות ו ו), מלאכה שיש לעשות בבית (ה ד).

סבלונות: מגדנות שהחתן שולח לארוסתו (כתובות עג:), דורונות שדרך חתן לשלוח לארוסתו (קדוש' נ.).

סְבֹלֶת: תערובת סעודה של כל ימות השנה (פסחים פט:).

סבניתא: סודר גדול שתלוי לו בין כתפיו וראשו עטוף בו (שבת קמז:).

כן גירסת הערוך ורש"י. ובנו"ג בכף: סכניתא.

סבר — קל (אר'): סבירנא — יודע אני להוסיף ולישב טעמים מדעתי (סנהדרין ה.), סברה — נתן בה דעתו וקבל ממנו (שבת קלג.), וסבר סברא — שהיה חריף לפלפל ולדייק במה שלמד להשיב תשובות ומשניות זו על זו ולתרץ (ערובין יג.).

— אפעל: אסברה לי — פירש לי טעמו של דבר (שבת קכה.), הבינני טעמו של דבר (סוטה לט:), פירש והבינה לי (ב"מ עד:), הראני דוגמה לדבר (זבחים קיח:).

סברא: דבר הבא מבינת הלב (מגלה יח:), דבר שצריך הרהור (תענית יב:), לתת טעם לדבר מדעתי (יומא לג.), ללמוד חריפות וחדוד הלב לאחר שלמד ושגורה בפיו גירסת התלמוד (ע"ז יט.), דעת (מו"ק טז.). מעייני בסברא — מה טעמו של דבר ואם יש להשיב כלום (סוכה כט.).

סגוס: מין שק והוא עבה טפי מיריעה (נדרים נה:).

הב"ח מעיר שלפי האמור במשנה, נגעים יא, משמע שהוא מין מרדעת.

סָגוֹר: א) זהב סגור (ע"ע סגר קל. איוב כח טו). ב) סגור לבם — חזה. ל"א לבם הסגור מלהבין (הושע יג ח).

סגי (אר'): לא סגי ליה—לא יכול להתאפק (גטין סח.).

סגלא: סיגלי — עשב שקורין ויאו"ל ויש בו שלשה עלים (שבת נ:), עיקרי עשבים והוא ממיני בשמים (סנהדרין צט:).

בברכות מג פירש רק בלעז.

סגלגל: בילונ"ה בלעז שאינו עגול. לישנא אחרינא סגלגל עגול (שבת לא.), עגול (נדרים סו:).

בנדרים פירש כלישנא אחרינא בשבת. וכן בפירושו בשבת כו ע"א: עשוי סגלגל כמין כדור.

סְגֻלָּה: אוצר חביב (שמות יט ה), אוצר אישטו"יי בלעז (כלומר נרתיק, מלאכי ג יז), קבוצת זהב וכסף (דה"א כט ג). סגלת מלכים — גנזים, זהב וכסף ואבן יקרה שהמלכים מסגלים בגנזיהם (קהלת ב ח), כלי יקר ואבנים טובות שהמלכים גונזים אותם (שמות יט ה — קהלת ב).

סגן: כהן השוב ממונה תחת כהן גדול להיות תחתיו ביום הכפורים, אם יארע פסול בכהן גדול ביום הכפורים ישמש זה הסגן תחתיו (תענית לא.), סגן הכהנים — שני לכהן גדול (אבות ג ב).

הפירוש בתענית ארוך ביותר, ובע"י בקצור: ממונה תחת כהן גדול לשמש תחתיו אם אירע בו פסול. ע"ע ממונה.

סגנון: דבר מליצות של רוח הקודש (סנהד' פט.).

סגף — פעל: לענות נפש מתרגמינן לסגפא (תענית כב:), עינה ברעב, או העמיד בקיץ בחמה ובחורף בצינה (בבא מציעא צג:).

סגר — קל: זהב סגור — זהב טוב, שבשעה שנפתח כל חנויות של זהב נסגרות (איוב כח טו — מ"א ו, לפי דרשת חז"ל שהביא גם בפרושו למלכים א), ... יונתן תרגם דהב טב, ר"ל כל מי שיש לו ממנו סוגרו לעצמו (מ"א ו כ).

— הפעיל: הסגירם — מכרם ומסרם בידינו, דליברו"ר בלעז (דברים לב ל).

— אתפעל: אסתגר בקמייתא — הוסגרתי ונאלמתי בראשונה (ב"ק מ.).

סגריר: יום סגריר — יום גשם, שהכל נסגרים בבתיהם (משלי כז טו), יום ברד ורוח (— יבמות סג:).

סד: בלשון ארמי סדנא. עץ גדול שנותנין בו רגלי האסורים, ובלשון אשכנז אשתו"ק (איוב יג כז), לשום בו רגלי איש, ובלשון אשכנז שטו"ק (ע"ז טו:).

בפירוש לאיוב נאמר „ובלשון יוני", אך ברור שצ"ל לשון אשכנז, כעדות הפירוש בע"ז. בתלמוד שם נאמר סדין, והוא לשון רבים של סד, אך בקצת דפוסים נאמר סדן, כלשון יחיד. ע"ע סדן ואסדא.

סדין: סודר (— שבת קיט.). סדינים — לבנים, של פשתן (ביצה לז.), סדינים המצויירין — שצורתם בולטת, כגון מעשה רוקם או מעשה אורג (סוכה י.).

סדן: עץ עב שעליו יושב ומגלגל הביצים לעשותן בדפוס הכלי לפי גדלו וקטנו (סוטה יא:), עץ עבה תקוע בארץ כמו של נפחים (סנהד' נב:).

סדנא דפחרא — גלגל של יוצרים של חרס ויש להם מוכני שמגלגלין בו כשחוקקים את הכלי (חולין טז.).

סדנא: נגר עושה סד, לשום בו רגלי אסירים, כמו ותשם בסד רגלי (פסחים כח.).

סדקית: כלי מלאכת נשים ועניים, כגון: פלכים ומחטין וצנורות (סוטה מ.).

מחט סדקית, ע"ע מחט.

סדר: א) סדרים — סדרי פרשיות דתורה (סוטה מט.), פרשיות של מקרא (ע"ז יט.). הסדיר י"ח ברכות על

הסדר — כמשפט המקראות (מגלה יז:). ב) מערכות של לחם (שבת קלג:).

סדרא: פרשת מקרא של נביאים או של כתובים (יומא פז.), פסיק סדרא — לימד פרשיות (מו"ק טז:).

קדושא דסידרא — סדר קדושה, שלא תקנוה אלא שיהו כל ישראל עוסקין בתורה בכל יום דבר מועט, שאומר קריאתו ותרגומו, והן כעוסקין בתורה, וכיון שנוהג בכל ישראל, בתלמידים ובעמי הארץ, ויש כאן שתים, קדושת השם ותלמוד התורה, חביב הוא. וכן יהא שמיה רבה מברך שעונין אחר הגדה שהדרשן דורש ברבים, בכל שבת היו נוהגין כך ושם היו נקבצין כל העם לשמוע לפי שאינו יום של מלאכה, ויש כאן תורה וקדוש השם (סוטה מט.).

ריש סידרא — ראש ישיבה (חולין קלז:).

סדרנא: מסדר שמועות לפני רבותיו תמיד (פסחים קה:).

סהדותא: עדות (מכות ה:).

בבראשית לא מז ציין: יגר שהדותא תרגומו של גלעד.

סהר: א) [דיר] לבהמות של עיר (ערובין יח.). ב) אגן הסהר — אגן של מים צלולים שרוחצין בהן והוא עשוי מאבני שיש, ובלשון ערבי קרוי סהר (שה"ש ז ג), כחצי לבנה עגולה (סוטה מה.—שה"ש ז).

סואר: סואר של קורות — סדר של קורות חדשות שמסדרין אותן לבנין, כדי שלא יתעקמו (שבת קכה:) קורות הערוכות על גבי קרקע, זו על גב זו, ועומדות לבנין (סוכה כ:).

סובב: כרכוב. שני סובבים היו לו למזבח שעשה משה. אחד סביב הקיר... בליטה קטנה חוגרתו סביב לנוי... ולמעלה בראש המזבח העמיקו סובב כמין חריץ עמוק דבר מועט, להיות להם שפתו היקף מעקה קטן סביב שלא יחליקו (זבחים סב. בעקבות מחלוקת חז"ל), כרכוב המזבח... ורבנן סבירי להו זהו הכיור, והכי אמרינן בזבחים (סוכה מט.).

סוג: א) סוג הוא שם הפסולת, הכסף המעורבב בפסולת, כמו כסף סיגים. סוג לב — רשע (משלי יד טו). ב) סוגה בשושנים — גדורה ומסוייגת בגדר שושנים (שה"ש ז ג), גדורה בשושנים (סוטה מג: סנהדרין לז.).

סוגייני: קיסמין (ערובין כט.).

סוגר: קולא"ר של הבל, כדמתרגמינן ויתנהו בסוגר בקולרין (שבת נא:).

סוד: דבר סתר (פסח' מט:). באין סוד — בלא עצה (משלי טו כב).

סוד — קל: לסוד — לטוח (שבת פ.), לסוד קטנה שבבנות — טופלות סיד להשיר את השיער (עח:). לא תסוד — לא תתן סיד על פניה (ע"ז ו:). בור סוד — טוח בסיד כל סביביו (אבות ב ח).

סודנא: שכר (פסח' קיג.), בי סודנא — בית עושה השכר (שם).

בפירוש שבע"י רק עושה שכר, וכן ברשב"ם. יתכן שסודנא יציין גם את השיכר גם את עושהו. השוה: מסגר.

סודני: א) בעל שכר תמרים (ברכ' מד:). ב) תלמיד חכם, על שם סוד ה' ליראיו... (מנחות עא. נדה יב:).

במנחות ובנדה הביא גם פירוש אחר, כפירושו בברכות, וסומך על מאמר חז"ל בפסחים, שסודנא ענינו שכר והוא לשון נוטריקון. לפי תשובות הגאונים פירוש סודני חקלאה, כלומר מבני השדה.

סודר: מעפורת (ערובין פד:). סודר שבצוארו — תלויין ראשיו בפניו לקנח בו פיו ועיניו (שבת קכ.).

סוח — קל: סח — מוציא קול (חולין כז.).

סוחה: רוק וקיא הניסח מתוך גופו של אדם שהוא מאוס... סחי (ישעיה ה כה).

סוחרה: צנה המקפת את האדם קרוב לארבע רוחותיו. לשון סחור סחור (תהלים צא ד).

סוחרת: לשון סחור סחור... והאי וסוחרת לשון סהרא הוא (מגילה יב. — אסתר א).

בעקבות חז"ל שאמרו: ומאירה להם כצהרים.

סוטה: אשת איש שזנתה (יבמות מט:).

סוי — קל (ארמ'): ראה (כתובות סב:).

— אפעל: מסוי — מביט (כתובות ס.).

סוך: ענף („סוכי תאנים", סוכה יג:).

סוכן: גזבר הממונה על האוצרות (שמות א יא — ישעיה כב), ממונה. בעל הנאות היה, וכן ותהי לו סוכנת. ומדרש אגדה אומר מן סכני היה (יש' כב טו).

סוכנת, ע"ע סכן קל.

סול: חתיכת עץ חדודה (שבועות ד:), קיסם שראשו חד (בכורות לז:).

בקדושין כא ע"ב ובכורות נא פירש רק בלעז ברוק"א (בצרפתית — ברו"ש). בעל מרפא לשון העיר שמה שפירש בשבועות ד „נרשם על הגליון".

סוללה: צבור אדמה להגביה תל לעמוד עליו להלחם על העיר, ועל שם שהוא כובשו וחובטו בעצים ומקבות כדי שיהא נדוש וכבוש בחוזק קורהו סוללה, לשון סולו סולו המסילה (מ"ב יט לב), אומר אני הוא ששופכין עפר וצוברין לפני החומה והמגדלות לבנות עליה כרקום. סוללה — על שם שסוללין וכובשין אותה במקבות כדי שתתקשה (ישעיה לז לג); סוללות — תלים שצבורים למעלה, אשר בונים בני העיר לעלות אל הסוללות להלחם מעליהם (ירמיה לג ד), שופך עפר וסוללו וכובשו במקלות ועושה תל גבוה לעמוד עליו ולראות בתוך העיר ולירות בחצים (יחזקאל ד ב). שופכין עפר וסוללין וצוברין תל גבוה וכובשין אותה כעין שכובשין תלי המגדלים לעמוד עליו ולהלחם בבני העיר (יחזקאל כא כז, ומעין זה בחבקוק א י).

סום — פעל: סיים לו את השדה — הראה בסימניה ובמצריה (גטין לז.). לא מסיימן — לא יהא בהן סימן (יומא כב.).

— פועל: דבר המסויים — שנראה בעין (ערכין ו.), ניכר (ב״מ סב.), דבר שאינו מסויים — שאין לבעלים סימן בו (ב״ק סג.). מקום מסויים — מיוחד וחלוק משאר הבקעה, שיש לו מחיצות (ערובין נ:), מקום שאינו מסויים — שאינו כולו רשות אחת... שאין לו מחיצות (שם).

— התפעל: תסתיים — יש סימן (מגילה כז.), מיני ומינך תסתיים שמעתתא — כלומר על ידי ועל ידך תתפרש אמיתו של דבר (מגילה יד:), תאמר שמועה בשם אומרה (ע״ז טז:).

סומא: שוטה בלא ראות (חולין קלט:).

סומק: א) אדום (שבת קלד. ב״מ פג:). סומקא דלולבא — דבר אדום הגדל בדקל (גטין סט.). ב) סומקי — טחולים (גיטין סט.).

מאי חזית דדמא דידך סומק טפי — מי יאמר שנפשך חביבה לפני המקום יותר משל זה (פסחים כה:), למה יהיה דמך חביב עליך יותר מדם חבירך ישראל (יומא פב:), מי יודע שיהא דמך חביב ונאה ליוצרך יותר מדם חבירך (סנהדרין עד.).

סוס: כמו סיס, והוא שם עוף (ישעיה לח יד).

סוסה: לססתי—לקבוצת סוסים הרבה (שה״ש א ט).

סוסכינתא: חולי מעוצר השתן, ואדם נעקר הימנו (יבמות סד:).

סועה: רוח סועה — רוח סערה עוקרת אילנות, כמו ויסע כעץ (תהלים נה ט).

סוף: מיום שנברא העולם ועד סופו — עד שיכלה (סוכה מה: בע״י נאמר — ועד העולם). סוף היום — תחילת בין השמשות שהוא סוף היום (ערובין לו.).

מה סופנו לרבות את האשה — כלומר היאך נרבה את האשה (מנחות צג. לשון חז״ל בתמורה ב: אשה מניין).

סוף מילה — ציצין שנשתיירו, שלא חתך כל הערלה (יבמות עא:).

סופי ענבים, סופי תאנים — שאינם מתבשלים כל צרכם עולמית (פסחים ו:).

ע״ט קץ. לעמוד על סוף דעתו — ע״ע עמד.

סוף: לשון אגם, רוש״ל בלעז (כלומר קנים, — שמות ב ג), לשון אגם שגדלים בו קנים (יג יח); קנים של אגם (— ש״א יד כז), ערבה דקה (סוטה יב:).

סוף — קל: לא יסוף — לא יתם (אסתר ט כח. ע״ע ספה נפעל).

— הפעיל: אסף — לשון כליון, כמו ואספת את נפשך דמיכה, ואלף חסרה בתבה שניה... (צפניה א ב), כלה (ע״ז נה.).

לדעת רבנו שרשו אסף, ותעיד עליו תבת אסוף שלפניו: אסוף אסף. לדעת מדקדקים חדשים שרשו סוף, ואלף של אסוף נוספת, כמו אדוש ידושנו. מכל מקום ברור שאין תחומים מסוימים בגזרת סוף — אסף. וכן כתב רבנו בפרושו לתוסף רוחם (תהלים קד כט): לשון כליון כמו ספו תמו. ע״ע אסף קל.

סופה: טורבילו״ן בלעז (תהלים פג טז, משלי א כז). גם בחולין פו פי׳: רוחות — זעפא, אשטורביי״ל. מכאן ראיה ברורה לתקונו הנכון של בעל „מרפא לשון״ בדבר הפירוש של זעף, שנשתרבבו בו לשון קודש ובלעז לתבה אחת. ע״ע זעף.

סופלי: גרעיני תמרים (ביצה כא: גטין סט:).

סופר: מלמד תינוקות (שבת לא. סוכה כט. סוטה ל: ב״ב כא.), חכם (ע״ז ב:), אית דאמרי תלמיד, ואית דאמרי לבלר (נדרים סד. ע״ע מזכיר). סופר מתא — מלמד תינוקות העיר (ב״ב כא.), לבלר (כא:).

סור: סורו רע — מנהגו רע, קרבתו רעה להשתדל עמו שיהא סר אליו ובא לביתו (קדושין פב.), יצר לבם רע הוא יותר מדאי. סורן שר שלהם כדאמר בגר שסורו רע דהיינו יצר הרע, ששר שלו רע הוא (הוריות יג.). הומק סורו — נשפלה גאותו, כמו סורו רע (סנהדרין צב:).

הפירושים בקדושין ובהוריות סותרים זה את זה. הערוך פירש מלשון שאור וחימוץ. ר״ב מוספיא בהערתו לערוך תמה על המזרחי שבפירושו לרש״י בפסוק וגר לא תלחץ, ציין שסורו הוא כמו צורו, רוצה לומר אלוהו. אבל לפי מה שפירש רבנו בהוריות אין תימה.

סור — קל: סר סבאם — נעשה משתיהם זר מעלי, סר לשון זר כמו סורי הגפן נכריה, כלומר סר ממקומו ונהפך לאחר (הושע ד יח). סורים — אותם שסרים מדברי, שאינם שומעים שליחותי (ירמיה יז יג). סורה — מוסרת מכל אדם, הכל אומרים עלי סורו ממנה (ישעיה מט כא).

— פולל: דרכי סורר — לשון סירים, קוצים, קווץ אותם, מפזר קוצים בדרכי (איכה ג יא).

— קל (ארמ׳): בדק (ערובין סג. „סר סכינא״; גיטין סח.).

— פעל: סייר — מעיין (תענ׳ ט:), בודק, תרגום פוקד מסער, כמו האי גברא דלא סר סכינא קמי חכם (כ: בחולין יח פירש סר סכיניה — הראה סכינו), סייר נכסיה — הולך ורואה קרקעותיו מה הן צריכות (חולין קה.), מסתכל בשדותיו לידע מה הם צריכים (גיטין לח:).

כלפי הפירוש בתענית יש לציין שגם רבנו חננאל בערובין סג כתב: תרגום פוקד מסער.

סוריא: ארם צובה שכבש דוד והוסיפה על גבול ארץ־ישראל (ברכות לו.). ארם צובה שכבש דוד וסנפה עם ארץ־ישראל (קדושין לח:), ארם צובה וכבשה דוד והוסיפה על ארץ־ישראל (גיטין ח.), ארם צובה וסמוכה לא״י וכיבשה דוד וחיברה לקדושת א״י שלא עפ״י הדבור (עבודה זרה כ:), ארם

צובה שכבשה דוד... ולא חלה בה קדושת הארץ וקלה קדושתה (חולין קלו.), ארם צובה (גיטין מד: בבא קמא עט:).

סורייקי: הוטין, בלשון ישמעאל קורין לחוט סוריאק (עבודה זרה ד:).

סורסי: לשון סורסי — ארמי, חכמי האומות קורין לו לינג"א שוריי"א (פסחים סא.), קרוב הוא ללשון ארמי, ואומר אני שזה לשון גמרת ירושלמי, ואומות העולם קורין אותו לינג"א שוריי"א (סוטה מט:).

סורק: כך שם האומנות, על שם שהוא סורקו בקוצים כעין מסרק (ב"ק קיט. ע"ע טוחן).

סורר: סר מן הדרך הישרה (ישעיה א כג), סר מן הדרך (דברים כא יח; ישעיה ל א, סה ב; ירמיה ו כט; משלי ז יא). סורר ומורה — סר מן הדרך ומסרב בדברי אביו (דברים כא יח).

סות: לשון מין בגד הוא, ואין לו דמיון במקרא (בראשית מט יא).

רש"י מוסיף שרבותינו פירשוהו לשון הסתה: דעל היין שמא תאמר אינו מרוהו? ת"ל סותה (כתובות קיא:), וברש"י שם: לשון הסתה, שהיין מסית את השכור, עכ"ל. ולכאורה מה ענין הסתה אצל רויה, אלא שענין מרוה כאן הוא משכר, כהערת המהרש"א (ע"ע רני). יש בפירוש זה משום דוגמה חדשה לקשר שבין הבגד והבגידה: בגד — בוגד, מעיל — מועל, סות — הסית.

סות — הפעיל: גירה (ש"ב כד א). אין הסתה אלא גרוי... שמשיאו לעשות כן (דברים יג ז), כל הסתה לשון שומה (ש"א כו יט), כל לשון הסתה אינו אלא לשון המשכה, שממשיך את האדם לעצתו (איוב ב ג), הסתת אדם אינה אלא לרעה (מנח' צט:).

סחב — קל: גרר (ירמיה טו ג, מט כ).

סחה — פעל: עקר (יחזקאל כו ד).

סחוי: יעבירנו בסיחוי — בשיט (יומא עז:).

לשון חז"ל שם: מי שחו — שיוטא, שכן קורין לשייטא סייחא.

סחוף: סחופין — כפופין (חגיגה טו.), שפלים וכפויים, כמו סחופי כסא, כפיית הכלי (יבמות מז.).

סחופא: מכת יד בהמה וחיה... שמכה כלפי מטה (עבודה זרה טז.).

בחולין נב ע"ב פירש רק בלעז.

סחי: הוא ניע, בלשון משנה כיחו וניעו, שניסח מתוך הריאה ויוצא דרך הגרון (איכה ג מה).

סחיש: גדועי אילנות שיצמחו (מ"ב יט כט), ספיחי גדועי אילנות („שחיס", ישעיה לז ל).

סחף — קל: מטר סוחף — שוטף (משלי כח ג).

— נפעל: נסחף אביריך — נשטפו והחליקו גבוריך, כמו מטר סוחף, נסתחפה שדהו בלשון משנה, ומנחם חברו לשון כליון. ודונש פתר מטר סוחף כמו מטר סועף, כמו מסעף פארה במערצה (ירמיה מו טו), נשטפו ומעדו וכשלו (—משלי כח ג).

— התפעל: נסתחפה שדך — לשון מטר סוחף, נשטפה שדך, כלומר מזלך גרם כי מהיום אני מוטלת עליך לזון (כתובות ב.).

סחר — קל: סבב (בראשית מב לד, ירמיה יד יח), סבב, חזר על הפתחים (אר', ב"ק פז:). כל לשון סוחרים וסחורה על שם שמחזרים וסובבים אחר הפרקמטיא (בראשית מב לד).

סחרחר: מוקף יגון (תהלים לח יא), מוקף דאגה (גיטין ע. — תהלים לח).

סחרן: מחזר בעיירות (ערובין נה.).

סטיו: אצטבא (ברכות לג: פסחים יג: נב: סוכה מה.), מקום אצטבאות שיושבים סוחרים שם, ושם כרמלית עליה (שבת ה:), מקום מוקף אצטבאות לישב והוא כרמלית (צא:), סטיו כפול — אצטבאות כפולות, זו לפנים מזו סביב (פסחים נב:).

סטומתא: חותם שרושמין החנוונים על החביות של יין, שלוקחין הרבה ביחד ומניחין אותן באוצר הבעלים ומוליכין אותן אחת אחת למכור לחנות, ורושמין אותן לדעת שכל הרשומות נמכרות (בבא מציעא עד.).

סטיס: מוריקא (פסחים נו:).

במגילה כד ע"ב פירש רק בלעז (קרו"ג), וכן פירש קורטמא.

סטכתא: בלסמ"א (מנחות פו. ע"ע מור).

סטר — קל: הכה על הלחי (ע"ז מג. ב"ק צ. זבחים קב. נדה כה:), הכה (סנהדרין נח:), הכה מאחורי ידו (צב:), יסטרנו — כלאחר יד (ערכין טז:).

סטרא: צד (נדה נו:).

סיב: שגדל סביב הדקל כעין מלבוש ונכרך סביבותיו ועולה (שבת עח:), הגדל סביב הדקל ונכרך עליו סביב כמין לולבין בגפנים והוא רך וסופג... (יומא נח:), גדל סביב הדקל ונכרך סביבו כלולבי גפנים (סוכה לא. לו: ומעין זה חולין ע.).

סיג: סיגים — תערובת נחושת בכסף קרוי סיג (ישעיה א כה), שעושין מעות נחושת ומצפין אותן בכסף להונות בהם (א כב), תערובת פסולת המעורב בכסף וזהב וצריך להתיכו באש לצרפו (יחז' כב יח), הכסף המעורבב בפסולת (משלי יד טו), תערובת (סנהדרין צח.).

סְיָג: גדר (סנהד' לז. מו.); חזוק וגדר מדרבנן (נדה ג:); משמרת (אבות א א, לפי חז"ל), גדר וחזוק (ג יג).

סיגה: כסף סיגים (בכורות נא.).

גירסת הערוך סיג. גם במלונים התלמודיים לא מצאתי סיגה.

סַיָּד: מוכר סיד (שבת סו.).

סנדל של סיידין — מוכרי סיד כשמתעסקין בו נועלין אותו ושל עץ הוא, מפני שהסיד שורף את העור (שבת סו.).

קָנה של סיידין — הטחין ומלבנין הבית בסיד יש להם קנים של פרקים ונותן מטלית בראשם ושורין בסיד המחוי וטח את הבית, וכשהוא טח מלמטה אי אפשר לו אלא בקנה קצר וכשהוא הולך ומגביה מוסיף קנה על קנה ומאריכו (שבת מז.).

סיוט: בעות (ב"ק לז), מלאכי פחד מבהילים (יומא כב:).

סייח: עייר בן סוס (ראש השנה ג.).

סיט: כדי הפרש אצבע מהאמה (שבת עט.), מפרש בגמרא, סיט הוא הפסק שבין אצבע לאמה כמו שאדם יכול להרחיבו (קה:). סיט כפול — ריוח שבין גודל לאצבע, שיש בו כפלים כאותו שבין אמה לאצבע (קו.). מלא הסיט — מלא הרחקת גודל מאצבע מה שהוא יכול להרחיק (תמורה לד.).

לפי זה מלא הסיט וסיט כפול הם היינו הך, וכבר העיר על כך בתמורה בעל צ"ק. יתכן שתיבת מלא היא הנותנת, שכן נאמר במשנה מלא רוחב הסיט כפול. מה שכתב „מפרש בגמרא", ראוי לציין כי בגמרא לא פורש שעור הסיט, ונאמר רק ש„רב יוסף מחוי כפוף, רב חייא בר אמי מחוי פשוט". ובמנחות לה ע"ב נאמר: „עד אצבע צרדה, רב כהנא מחוי כפוף, רב אשי מחוי פשוט", ופירש"י: „כפוף — כמה שיכול לפשוט מאצבע עד אמה; פשוט — כמה שיכול לפשוט מגודל עד אצבע". התוספות במנחות מפרשים כפוף כדעת רש"י, ואולם פשוט ענינו, לדעתם, כשעור מרחק שבין אגודל לאמה. הנראה כדעת רבנו; פירוש זה הובא גם בערוך (ע' כף) כפירוש שני, והפירוש הראשון שהובא שם אינו נראה כלל. קרוב לודאי שהסיט לא היה מדה מסויימת וקבועה לגבי כל המקומות, ולפיכך נחלקו בה האמוראים. הרמב"ם בפרושו לשבת כתב שרוחב הסיט הוא ששית הזרת, סיט כפול — שליש, ומלוא רוחב הסיט כפול — כמרחק שבין גודל לאצבע (כשני שלישי זרת, או כשני טפחים). ואלו ביד החזקה (הלכות שבת פרק ט) סתר את דבריו אלה, שכן כתב שם: „רוחב הסיט כדי למתוח מן בוהן של יד עד אצבע ראשונה, כשימתח ביניהן בכל כחו, והוא קרוב לשני שלישי זרת... כמלוא רוחב הסיט כפול הוא אורך ארבעה טפחים". פרושו למסכת שבת אינו נראה כלל: כאן צמצם ביותר את שעור הסיט, כי ששית הזרת אינה אלא כ־4 סנטימטר וחצי, וכל מרחק שבין שתי אצבעות מפושקות גדול הוא מזה. לעומת זאת ביד החזקה הפליג בשעור מדותיו של הסיט. דעת רבנו עדיפה ונראית לרוב הפרשנים.

סימא: מסמון (ערכין יט.).

סימונא: סימונא דאגמא — עשב הגדל באגמי מים וקרוי לישק"א, וכשהוא יבש חדוד וחותך ואין קיסמין נבדלים הימנו (חולין טז:).

סימן: סימנין — סימני השמועות זו אחר זו וסימני חכמים כדרך שיש בתלמוד (עירובין נד:). וסימניך — שלא תשכח שמועה זו (חולין מה:), שלא תשכח בשם מי נאמר (מט.), שלא תטעה מי מהם אמר... ומי מהם אמר... (קו.)

סימניות — סימנים הפוכים כזה (ר"ה יז:).

לא ראה סימן יפה במשנתו — לומד ושוכח (חולין כד:)

סינא: כובע של לבד שקורין פילטר"א (שבת קיט. קלח: ערובין קב:).

סיני: מי ששנה משנה ובריתא וסדורין לו כנתינתן מהר סיני (הוריות יד.). רב יוסף, לפי שהיה בקי במשניות ובברייתות (ערובין ל. וכן ברכות סד.).

סינר: פורצ"יינט שאשה חוגרת בו ומגיע ממתניה ולמטה (שבת יג: ע"ע אפוד. גם אפוד ואזור לועז כן). כמין מכנסים קטנים וחוגרות אותו לצניעות (שבת צב:), כעין מכנסים שהיו הנשים חוגרות לצניעות (יבמ' כד:), דוגמת מכנסים קטנים (ב"ק פב.).

סינרא: צנור הדלת, חור האסקופה שציר הדלת סובב בו (שבת סז.).

סיס: פקעת (מנחות מא:). סיסין — פקעיות כדוריות של חוט (סוכה ט.).

סיסיא: זעם (עבודה זרה ד.).

סיסין: מי סיסין — תבשיל של פוליאו"ל (ברכות מד: וכן גיטין סט:).

גם פותנק (שבת קט:) פירש כן בלעז. לפי תשובות הגאונים הוא הפרח הנקרא קאמילע בגרמנית, וכן קבע עמנואל לב. בדבור העברי נהוג בבונג (כבערבית וסורית). ביאליק חדש לענין זה כרכמונית.

סיסנא: א) כלי שנותנין בו תמרים, כדאמרינן בב"מ... (שבת קי.). סל (ב"מ סז:). ב) סנה (גטין סט:).

סיקריקון: נכרי רוצח שנותן לו ישראל קרקע בפדיון נפשו ואומר לו: שא קרקע זו ואל תמיתני (גיטין נה:).

פירש כלשון נוטריקון, וכן בערוך.

סיר, סירה: א) סירים — קוצים (נחום א י, ר"ה כג:), עצי קוצים (קהלת ז ו). סירות — קוצים רכים (תהלים נח י). סירה — קוץ (קדושין כא: שבועות ד: בכורות לז: נא.). ב) סירותיו — כמין יורות (שמות כז ג). סירות דוגה — ספינה קטנה של ציידי דגים, ולפי שקטנה היא קורא לה סיר, וקורא לה בלשון משנה דוגית (עמוס ד ב).

בתלמוד לרוב — סירא, באלף. במקרא רק בלשון רבים (סירים, סירות), וקשה להכריע בדבר צורת היחיד. אך נראה שבהוראת קוץ היחיד סיר, כעדות הכתוב: סירים סבוכים. מן סירות דוגה גזרו בעברית החדשה סירה, להבחין בינה ובין סיר בשול. סירותיכם בתהלים לפי רוב המפרשים קדירות הם ולא קוצים.

סירה: עוגל המקיף את השחור [בעין] שקורין פרוניל"א (— ויקרא כא כ), שורה שבעין סביב

לשחור, שקורין פרוניל"א, שמשם מראית העין באה (בכורות לח.).

סירקון: מעיל עשוי מן המשי הרך המתפצל ומצוי במשי וקורין לו במקומנו יד"ש (שבת כ:), מעיל עשוי מנעורת של משי (מנח' לט:), לבוש בגדי מלכות (חגיגה טז:). סירקון של זהב — לבוש מרוקם בחוטי זהב (קדושין לא.).

בקדושין הוסיף צינדו"ר בלעז, והוא אמור גם במטכסא.

סך: לשון חשבון, סך בני אדם. ד"א לשון סכך וסוכה, כלומר עגלות־צב שהיו מחופות כמין סוכה, ושמן בלשון אגדה סקפסטאות (תהלים מב ה), מנין (ב"ב כא.), חשבון (ע"ז יא:).

סכא, סכתא: יתד (שבת עד: ערו' נג. יומא ז: פסח' פ. גטין לב.); מגוד (שבת קלז). סיכי — יתידות, קייבל"ש בלעז (שבת סז.), יתידות קטנות של עץ (ביצה טו.).

מכאן שיש לקרוא סך (ע"מ חץ) למסמר קטן של עץ (ביידיש — פלעק"על), החסר שם בעברית. בערובין ח — קביליא בלעז, וכן פירש יתד. במנחות מא פירש סיכי ברוק"ש בלעז. ע"ע סול.

סָכָּה, עיין ערך מלונה.

סכה — אתפעל: תסתכי ליה — תצפה לו, חכה לו (סנהדרין צז:).

— פעל: מסכיא — תרגום של מצפה (כתו' סב:).

סָכוּי: עצמותיו סכויין — שחורין שמעתי. ל"א סכויין בלא מח ומשיחה אלא יבשין (נדה כד:).

נראה לי שענינו שקוף, מלשון סוכה ומביט, וכן במלון יאסטרוב. גירסת הערוך סבואין, אבל גירסה זו אינה נראית כלל, לאחר שבגמרא נאמר „אכילתו מרובה משתייתו עצמותיו סכויין".

סכוי: ובטל סכויים — תוחלתם ומבטם, כדמתרגמינן הבט נא אסתכי (סוכה מה:), מה שאנו סוכין וצופין להם (יומא עב.).

סכוכית: זכוכית, ועל שם שסוכין בה קרוי סכוכית, ועל שם שהיא זכה קרוי זכוכית (שבת פא.), אבן סכוכית — אבן מסמא... ל"א אבן המסככת על הקבר (נזיר נג.).

סכום: כלל החשבון (—בראשית לא ז). סכום מדה — קב או קבים; סכום מקח — דמים (ביצה כט:).

סכות בנות: דמות תרנגולת עם אפרוחיה (מ"ב יז ל).

חז"ל פירשו בסנהדרין סג: סכּות בנות — מאי ניהו? תרנגולת. ורבנו פירש שם: בלשונם קורין לתרנגולת סכּות בנות. אך בפרושו למקרא הוסיף „עם אפרוחיה", וכנראה פירש כן על סמך תבת בנות.

סכי שמש: שאינו יכול להסתכל כנגד החמה (בכורות מג:).

בבכורות מד — „סכי שמש, תני רב יוסף סני שמש", ופירש"י: „ששונא את השמש ואינו יכול לראות מקום שחמה זורחת שם". לא ידעתי מה מום הוא זה שאינו יכול להסתכל בשמש, והרי אין לך אדם שיוכל להסתכל בה. לפיכך נראה לי שענינו מי שממצמץ בעיניו תדיר כאלו מסתכל בשמש. בתוספתא פירשו: „איזהו סכי שמש? שרואה את החדר ואת העליה כאחת". אבל מן האמור במשנה משמע שמום אחר הוא, שכן מפורטים שם שניהם כל אחד לעצמו. פירוש התוספות, שאמרו כי „סכי שמש הוא לשון חסוכי שמש, שנמנע ממנו אור השמש", אינו נראה בעיני, וכבר ציין הריעב"ץ שדחוק הוא. דעת פין, שסכי שמש הוא על דרך סגי נהור, נראית כקרובה לאמת.

סכך — קל: וסכּות — לשון הגנה, שהרי מחיצה היתה (שמות מ ג). סכּותה באף — חצצת את האף, להיות מחיצה בינך ובינינו (איכה ג מג).

— הפעיל: א) תסך — תגונן ותסוכך (תהלים ה יב), יסך — יסוכך (צא ד), ויסך בעדו — עשה מחיצה לפניו לסגרו במסגר, כמו הנני שך את דרכך (איוב ג כב). ב) להסך את רגליו — להפנות לנקבים גדולים (ש"א כד ד, וכן שופ' ג כד), נקבים הגדולים. ולשון מיסך כמו אילן המיסך על הארץ, לפי שהצריך לנקבים גדולים כורע על ברכיו ומכסה את גופו ואת רגליו... (יומא כח.), גדולים, שהלך לבית הכסא (מנחות ק.). מי רגלים (יבמות קג.).

גם חז"ל דרשו בברכות: להסך את רגליו — שסכך את עצמו כסוכה. תימה שביבמות פירש לא כבשאר מקומות, ולא ראיתי מי שיעמוד על כך.

ג) אילן המיסך על הארץ — נופו נוטה סמוך לארץ (ערובין טו.), נופו נוטה למטה מכל צדדיו סביב (צט:). נופו גדול מאד וראשי הנוף כפופין סביב על הארץ (סוכה כד:). ד) מיסך — מסדר חוטי השתי (שבת עה:).

סכל — פעל: קלקל (ש"ב טו לא).

סכלות: שטות (קהלת א יז).

סכן — קל: א) סוכנת — מחממת (מ"א א ב, סנהד' כו: קה:), לשון מחממת (ע"ז ד:). ב) לא יסכון — לא יהנה (איוב לד ט, וכן טו ג). יסכן גבר, כי יסכן עלימו משכיל — הראשון לשון הנייה כמו ותהי לו סוכנת, והשני לשון למוד כמו ההסכן הסכנתי. וגם הראשון יתכן להיות נפתר לשון למוד... (איוב כב ב).

— נפעל: יסכן ־ם — יתחמם (קהלת י ט, סנהד' ק:), יהנה (איוב טו ג — קהלת י).

— הפעיל: ההסכן הסכנתי — לשון למוד (איוב כב ב — במדבר כב. בפרושו לחומש כתב „כתרגומו"), וכל דרכי הסכנתה — למדת (תהלים קלט ג), הסכן נא עמו — למוד להיות עמו שלם (איוב כב כא).

— פועל: מסוכן — חולה (גטין סה:), רגיל לאוחזו בולמוס (שבת לז:).

סכנה: בשעת הסכנה — שגזרה המלכות גזרה על המצוות (סוכה יד:).

סכסך — פעל: שהאור מסכסכת בהן — קופצת ונפסקת ואין השלהבת עומדת במקומה (שבת כ:), כמין סכין פגומה מסכסכת בבשר... שאין האור זקוף ונוח במקום אחד אלא נדעך וקופץ. לישנא אחרינא מסכסכת בהן אינה נכנסת תוך הפתילה אלא סביב מבחוץ, כמו סכסכה אבניו... (שבת כא.), מדלקת (ב"ק כב.). סכסכה אבניו — באבנים שייך לשון סכסוך, שלא נשרפו לגמרי, אלא שסכסכה ונדבקה האש בהן. כדאמרינן גבי סכין מסוכסכת מרוח אחת, שלא נפגמה משני צדדין לגמרי (ב"ק ו.), סכסוך שייך באבנים, לחיכה בשאר דברים (ס.).

סכין מסוכסכת — עיין לעיל וגם ע"ע אוגרת.

סכסן: שוטה (סנהדרין ק:).

סכר — קל: סתם (ביצה כה. ב"ק ס:).

— נפעל: יסכר פי דוברי שקר — יסתם, כמו ויסכרו כל מעינות תהום רבה (תהלים סג יב).

— פעל: סגר, סתם (ישעיה יט ד).

— " (ארמ׳): דמסוכר — מקיז לדם מן הכתפיים (פסח׳ קיב.), מסוכרינן — מקיזין (יבמות עב.).

— אתפעל: איסתכר — לשון ויסכרו מעינות תהום, נסתמה הליכתו [של נהר] (ב"מ קו:).

סכרא: א) קבר (כתובות יז.). ב) חור שבמזוזת הדלת שבו תוחבין הבריח לנעול (מנחות סד:).

סכת הפעיל: הסכת — כתרגומו („אצית", דברים כז ט).

סלא — הפעיל: שהסליא עוונות של משפחתו — גרם שיזכרו ויספרו, לשון לא תסולה, המסולאים בפז. ל"א גרם לחפש ולדקדק אַחר עונם, לשון מסלסל בשערו (סנהד׳ פב:).

— פועל: המסולאים בפז — המהוללים והנערכים כפז. הרואה אותם אומר ראו תוארם של אלה כמראית פז... לשון הילול וערך (איכה ד ב), מעריכין עצמן בפז (סנ׳ פב:), משובחים היו ביופים מן הפז... (גטין נח.).

סלד — קל: סולדת — נמשכת לאחוריה מדאגה שלא תכוה, וזהו לשון ואסלדה בחילה ואדאג ברעדה, ואמשך מתלונתי מדאגת יום הדין (שבת מ:), נכוית (חול׳ קה:). סולד מן האור—מתיבש ומגליד (גטין נז.). חוטמו סולד — קצר בארכו (בכורות מג:).

הובא כאן גם בלעז שענינו מכווץ, וכן פירש רבינו גרשום: שנכוץ ראש חוטמו למעלה.

— פעל: ואסלדה בחילה — ואבקש ממנו סליחה. ואני איני מוצא לו דמיון במקרא, זולתי שבלשון משנה הוא לשון ירא ודואג, שהיד סולדת בהן מליכוות ברותחין, כלומר אתחולל בדאגה (איוב ו י. ע׳ לעיל בבנין קל).

סלה — קל: רמס, נתן למרמס („סלית כל שוגים", תהלים קיט קיח).

— פעל: רמס ורפס (איכה א טו).

— פועל: לא תסולה בכתם אופיר—לא תשתבח, לשון סולו לרוכב בערבות. המשבחה לומר חשובה היא ככתם אופיר וכשהם יקר לא שבח הוא לה. וכן המסולאים בפז (איוב כח טז. ע"ע סלא פועל).

סלה: לעולם (חבקוק ג ט).

סלוא: קוץ (יבמות עה: ע"ז כח:). סילוים — קוצים בלשון ארמי (יומא עה:).

תרגום חוח סלוא. ע"ע סלון.

סלולה: סל (עבודה זרה לט:).

בירושלמי ובערוך — סליל׳ה, ביוד, וצורה זו עדיפה.

סלון: א) מין קמשונים וחוהים (יחזקאל כח כד). ב) צנור מחובר בקרקע (ע"ז יב.). ג. סילון — של מי רגלים (ברכות כה.), קטנים (כלו׳ של צורך קטן, בכורות מד:).

סליקוסתא: א) עשב שהוא נאה למראה ולהריח, וממלאין כד עפר לה ותוחבין אותו לתוכו ונותנו לפני שרים (שבת נ:).

ב) פסולת עיצורי תמרים, שעשו מהן שכר. ל"א שמרי שכר תמרים ומגבבין אותן כעין יין קרוש ומאכילין לחמורים (ב"ק לא.).

סלל — קל: א) עשה מסילה (איוב ל יב), כבש דרך (ישעיה סב י). סלול — כבוש (ירמיה יח טו), כבוש ומופנה (משלי טו יט). ב) סולו — לשון שבח, וכן לא תסולה בכתם, המסולאים בפז (תהלים סח ה).

— פועל: מסוללות — מתחככות משום תאות תשמיש (שבת סה.), משפשפות נקבתן זו לזו (יבמ׳ עו.), לשון פריצות (סנהדרין סט:).

— התפועל: מסתולל — תרגומו כבישת, והוא מגזרת מסלה, דמתרגמ׳ אורח כבישא (שמות ט יז).

סלם: כל מדרגה קרי סולם ואף הכבשים שלנו (ביצה לו.), אשק"לא (סוכה ג:).

ללוקטן ולעשותן כעין סולמות — אין מלקטין [בגדך] זה סמוך לזה, אבל זה רחוק מזה, שמלקט ברוחב כעין מעלות סולמות (מו"ק כו.).

סולמי דפרת — מעלות העשויות כמחילות שבהן מי פרת עולין תחת הקרקע, לפי שפרת גבוה מוצאו מאד... (סוכה נג:), מקלחין תחת הקרקע ועולין בהרים כמו סולם (בכורות נה:).

סולמא דצור — מעלה הר וקצרה המסילה וגבוהה וקורין אותה פוייאיא"ה (שבת כו.), סלע הר גבוה סביב לעלות בו לארץ ישראל (ערובין כב), מעלות הר גבוה (סד:).

סלמנדרא: חיה הנבראת מן האור כשמבעירין אש במקום אחד שבע שנים תמיד בלי הפסק (חגיגה כז.), חיה קטנה שיוצאה מתנור שהאש בוערה בו שבע שנים, והסך מדמה אין האור שולט בו (סנ׳

סג:), שרץ הנוצר מן האור מעצי הדס ע״י כשפים, והסך מדמו אין האור שולט בו (חולין קכז.).

הסך מדמה אין האור שולט בה — לשון חז״ל הוא בחגיגה. ברש״י לגמרא נדפס „כשבוערין אש״, והעתקתי לפי הנוסח שבעין־יעקב.

סלסול: מעלה („נוהג סלסול בעצמו״, קדושין עח: בכורות ל:).

סלסל — פ ע ל: חפש (— ירמיה ו ט). סלסלה — חפשה, היה חוזר עליה לדקדק בה (משלי ד ח), חפוש והפך במטמונים שלה (ר״ה כו:), הסלסול לשון הפוש והפוך (מגילה יח.).

סלע: א) צור (ישעיה ז יט). סלעים — אבנים שהאור יוצא מהן, שקורין קיילו״ש (כלו׳ חלמיש. ב״ב יז.). ב) סלע שלי — רושם שלי שאני רושם בו, ובלעז קויי״ן (ע״ז נד:). ג) סלע צורי — ארבעה זהובים (שמות כה לט), כ״ד מעות (ויקרא כז כה), ד זוזין או ד דינרי כסף (ערובין פב: ב״ק לו: ב״מ מד: בכורות מט: נ. נ: כריתות יז), מ״ח פונדיונין (ערובין פב: ב״ב ט). סלע של קדש — ארבעה דינרים צוריים (בכורות נ.) סלע של מדינה — חצי זוז או חצי דינר, שמינית שבסלע צורי (קדושין יא: ב״ק לו: צ: ב״מ נב.).

לשון חז״ל (בבכורות) סלע של קדש ארבעים ושמונה פונדיון, וכן פירש״י בערכין כד. בחומש פירש סלע סתם. הוה אומר סתם סלע הוא סלע צורי או סלע של קדש.

ענין המשקלים והמטבעות בימי קדם הוא מן הענינים המסובכים מאד, וקשה לעמוד לא רק על שעורם המדויק לפי המשקלים שבימינו, כי אם אף על יחסם ההדדי. ברור שגם היחס ההדדי גם הערך המוחלט לא היו קבועים בכל עת ובכל מקום, והכל לפי התקופה והמדינה. וכבר אמרו חז״ל: כסף האמור בתורה סתם סלעין, דנביאין ליטרין, דכתובים קנטרין... כל כסף האמור בתורה סתם כסף צורי ושל דבריהם כסף מדינה (בכורות נ). בקדושין יא ובבכורות נ שקלו וטרו חכמינו בענין השקל והסלע לסוגיהם, ושם גם נאמר שסלע של מדינה פלגא דזוזא הוא.

אונקלוס ויונתן בן עזיאל תרגמו שקל סלעא, אך בימי התלמוד התחילו לקרא לשקל הקדש סלע, והשקל סתם ירד לחצי הסלע. לפיכך היה מקום למריבה אם „אמר לו סלע הלויתיך עליו ושקל היה שוה״ (ב״מ לד.). ע״ע שקל.

סלף — פ ע ל: קלקל (שמות כג ח, משלי יג ו). כל סלוף קלקול וכשלון הוא (משלי יג ו).

סלק — ק ל (ארמ׳): עלה (סוטה מח:).

— פ ו ע ל: מסולקים הבגדים — מן הקרקע, מתוך שהם קצרים (זבחים יח.).

— ה ת פ ע ל: נשתתק (זבחים נז.).

סלקא: תרדין (ברכות לה: לט. שבת עג: קט: גטין סט. שבועות כב. ע״ז כח:). מיא דסילקא — מים ששלקו בהן תרדין (יומא עו.), תבשיל של תרדין (ברכות לט.), מרק תרדין (שבת קלט.).

אל תתמה שפירש סלקא תרד, כי כן גם דעת כל הפרשנים והחוקרים. אך בעברית החדשה שונה הסלק מן התרד תכלית שנוי.

סלקונדרי: נחתומין (עבודה זרה לט:).

סלת: אין סולת אלא מן החטין (לשון חז״ל, ויקרא ב א). החטים טחונים בריחים של גריסים ואינן טחונים דקים, והנפה מוציאה הקמח וקולטת הסולת ומחזיר מה שבנפה לריחים (כתובות קיב.); טוחנים בריחיים של גרוסות... עם אותם גריסין של חטים שנשארו בנפה דק ומוציאין מהן סולת נקיה (אבות ה טו).

בפרושו לבראשית יח ו — סלת לעוגות, קמח לעמילן של טבחים, וכן פירש בב״מ פז — סולת עדיף מקמח. לפי פרושו בכתובות משמע שהקמח דק מן הסולת, וכן כתב הרד״ק בספר השרשים (על סמך המשנה שבאבות): סולת הוא הקמח שטחון טחינה גסה. גם הברטנורה, בפירושו לאותה משנה, כתב: יורד כל אותו הקמח הדק, שהוא כעין עפרורית לבנה, ונשאר הסולת הגס החשוב, עכ״ל. אך לפי רוב המפרשים סולת הוא הקמח הדק, ולפיכך נדחק בעל „תפארת ישראל״ לפרש: „סולת הוא היותר דק שבקמח, שנשאר דבוק בשולי הנפה ודפנותיה״. ע״י זה בקש ליישב את לשון המשנה, שהנפה קולטת את הסולת, והוא דחוק. סולת שבמשנה היא, כנראה, לא הקמח הדק, ונראית דעת רבנו, רד״ק והברטנורה. ואולי יש להבחין בין קמח סולת, שהוא דק, ובין סולת שהיא עבה. מכל מקום יפה נהגו בדורנו לקרוא בשם סולת לקמח־גריסין עבה.

כאן יש לציין בתמיהה רבה את האמור בספר הקטן „שיחת חולין של תלמידי חכמים״ (פרק א): „מיושב בזה קושית כל המפרשים שהקשו על מה דאמרינן בגמרא הוא אמר קמח והיא אמרה סולת, מלמד שאשה עיניה צרה באורחים. והקשו אדרבה כיון שאמרה סולת הלא סולת יותר טוב מקמח ומדוע עיניה צרה באורחים״... בגמרא לא מצאתי מימרא זו, כי בב״מ פז לא נאמר אלא כך: „כתיב קמח וכתיב סולת, מכאן שהאשה צרה עיניה באורחים״. בפרש״י שם נאמר: „היא אמרה קמח והוא סולת״. הוה אומר שקושית כל המפרשים שהקשו בטלה ומבוטלת, כי סרסו את הכתוב, אך אין מקשין על מבקשי דרש ופלפול...

סלתא: א) סל (ע״ז לח. חולין צה: נדה יז.). ב) שלייה (שבת קלד.). ג) קוץ (יבמ׳ סג:). ד) עצים דקים (בבא קמא ס.), בקעת עבה (נדה סו:). מסלתינן סילתי — חוטבין עצים (שבת קנ:). סילתי — עצים דקים להבעיר אש (עד:).

רש"י מסתייע בסילתא שביבמות, ושם פירש קוץ. ע"ע סלוא וסלון.

סלתנית: מין דגים קטנים (חולין סו.).

סם, סממן: כל דבר המועיל לחבירו קרי ליה סם לגביה, ואין סם לשון בושם ולא לשון מרפא, אלא לשון דבר הצריך לתקון חבירו (סנהד' מט:).

סמא: זרניך בלשון קודש (מגלה יח:).

סמא — פעל: המסמא את עינו — מראה את עצמו כאלו עינו סמויה (כתובות סח.).

— פעל (ארמ'): סמי מכאן—הסר מכאן (שבת יד:).

סמבטיון: נהר אחד של אבנים, ובכל ימות השבת שוטף והולך וביום השבת שוקט ונח (סנהדרין סה:).

סמדר: כשנופל הפרח והענבים מובדלים זה מזה ונכרים כל ענבה לעצמה קרויה סמדר (שה"ש ב יג), כשהפרח נופל והענבים ניכרים הוא פתוח הסמדר (ז יג). ענבים כיון שנפל הפרח וכל גרגיר נראה לעצמו קרוי סמדר (ברכות לו:). משנפלו פרחי הגפן ונראית צורת הענבים היינו סמדר (פסחים נב:). כתום פרח ועינביו נראין באשכול כסדרן (גיטין לא.). כשהענבים ניכרים לאחר שנפל הפרח (קדושין נד:). ענבים דקין בהתחלתן לאחר שפרחו מיד (ב"ק נט.). כבר חנטו ענבים (מנחות טו:). סמדר גדול מפרח (ערובין כא:).

סימטא: א) קרן זוית הסמוכה לרשות הרבים, ובני אדם העושין סחורה זה עם זה בשוק ורוצים לדבר דבריהם בנחת וישוב הדעת מסתלקין לשם (כתובות פד:). זוית שהיא אצל רשות הרבים ואינה לא רשות הרבים ולא רשות היחיד (קדושין כה:). קרן זוית הסמוכה לרחבה, מוכרין בה בהמות ועבדים (ב"מ ק.).

ב) שחין, קרו"ג בלעז (שבת סז.), קלו"ג בלעז, נפח העומד באדם (ע"ז כח.).

מענין החלוף של ריש ולמד: קרו"ג — קלו"ג. אם אין כאן ט"ס הרי זו ראיה שגם בלעז הצרפתי בימי רש"י היה נהוג חלוף זה (בעברית — חלוף כזה אינו יקר המציאות). כיוצא בזה רגילים התימנים בארצנו לומר „רילה" במקום לירה.

סמידא: סולת (ברכות לו: שבת קי: פסח' מב: עד: תענית כד: גטין נו.).

סמיך: עבה (שבת ק: סוכה מח:). עב יותר מדאי (ב"ב כ.).

סמך — קל: א) נשען (תהלים פח ח). סמך מלך בבל אל ירושלים — צר עליה (יחזקאל כד ב). התחיל לצור עליה (ר"ה יח:). יצר סמוך — נשען בחזקה (ישעיה כו ג). סמוך לבו — נשען ובטוח (תהלים קיב ח). ב) סמוך למנחה — קודם למנחה (שבת ט:). קודם למנחה מעט (פסחים צט:).

— פעל: סמכוני באשישות — כלומר צריכני חזוק (חולין קכד: — שה"ש ב).

— פעל (ארמ'): לסמוכיה — להטיל ולכתוש בו הרבה כדי שיהיה עב (פסח' קטז. ע"ע סמיך).

סְמָכָא: עובי (שבת צח. פסח' צד. סוכה נג: חול' נה:).

סמל: צורה (דבר' ד טז), צורה, צלם (יחזקאל ח ג).

סמלון: העול שלהם לא היה פגום כשלנו אלא חלק ונוקבים בו שני נקבים וביניהם כעובי עורף השור ותוחבים בו שתי יתדות והם סימלונין (שבת נט.).

סמלק: יסמין קורין לו בלשון ישמעאל, והוא מין עשב שיש בו שלש שורות של עלין זו למעלה מזו, ושלשה עלין לכל שורה (ברכות מג:).

סמפון: א) כל דבר המבטל דבר קרוי סמפון שלו, כגון שובר הוי סמפון של שטר (קדושין יי:). לשון סמפון הוא בטול, כגון שובר המבטל שטר... ומום באשה או בבהמה שמבטל המקח (כתובות נז:), שובר המבטל שטר, וכל דבר המבטל דבר קרי סמפון... (ב"מ כ:), שובר (סנהד' לא:). ב) סמפונות — קנוקנות קטנות המתפשטות בתוך הריאה (חולין מב.), קנוקנות (מז:).

סמר — פעל: תסמר שערת בשרי — לשון אדם שעמדו שערותיו (איוב ד טו).

סמרטוט: משחק בגד בלוי וממורט (ברכות נא:), ומסמרטוטי כלמי — וממשחקי בגדים בלויים וממורטים ירבו כנים (ברכות נא:).

סנדל: א) נעל משמע בין סנדל בין מנעל, דמנעל לשון חכמים ונעל לשון תורה... נעל כופלין רצועות על אזניו והוה ליה כשני נעלים זה על גב זה, אבל סנדל אין קושרין וכופלין רצועות על אזניו, שהרי קשה הוא ואין הרצועה דוחקתו, אבל בשפת פיו יש כמו קשר לקצר את פיו (יבמות קב.).

נהפך סנדלו — שיש לו שתי פיות ויכול לנועלו משני צדדין, אבל ניכר מי הוא לפנים ומי לאחור וכשנועלו זה הפוך נראה הנכנס כאלו הוא יוצא וניכר מקומו בקרקע (שבת ס.).

סנדל המסולייס — הנפחת, שאין לו עקב, שול"א. ל"א על שם מקומו נקרא מסולייס (יבמות קג:), הנפחת, כדמסיים ואזיל שאין לו עקב, שול"א בלעז (קדושין יד:).

בקדושין בנו"ג פרט למסוליים, אבל בערוך — למסוליים, וגירסתו עדיפה. על סמך „למסוליים" במס, הוצע לפני 50 שנה להשתמש במלה „מסוליים" כבלשון רבים, במקום נעלי בית. במלה זו מחזיק גם ועד הלשון, שפרסמה כמה פעמים במלוניו, אך לא נקלטה, ואינו דין שתקלט.

סנדל המסומר — של עץ הוא ותוחבין מסמרות למעלה לחזק העץ עם העור שלמעלה הימנו ויש לו שתי פיות ותוחב רגלו בו (שבת ס.). תקוע במסמרות בכותל (ערובין לד.).

סנדל הנוטה — שתחתון שלו אינו שוה, שעב מצד זה ודק מצד זה, וכשדורס נוטה לצד הדק וצריך להגביהו שיהא שוה לצד שכנגדו (שבת ס:).

ב) דג יש בים ושמו סנדל (ברכות ס. נדה כה:).

ג) ולד שאין לו צורת פנים (יבמות יב: בכורות מו), ולד הוא אלא שנפחתה צורתו (כריתות ז:), אין צורת פניו ניכרת, שאין סנדל בלא ולד אחר ומתוך דוחק חברו הוא נמעך (נדה כג:), כשמתעברת תאומים פעמים שאחד דוחק את חברו ופוחת את צורתו (מה. וכן יבמות יב: ק:). שלא יהא סנדל — שלא תתעבר אשתו ולד אחר ויהיה פוחת צורתו של ראשון ודומה לדג של ים ששמו סנדל (ברכות ס. רש"י מביא כאן גם את דברי חז"ל בנדה כה:).

סנדלכונים: שם אבן טובה (סנהד' נט:).

סנונית: אירונדייל"א (— ירמיה ח ז. שבת עז: חולין סב.).

סנוקרת: אוכף של חמור שהכה בו (ב"ק כז:).

הכונה למכת האוכף, ולא לאוכף עצמו.

סנורתא: כובע עור תחת כובע המתכת (שבת סב.).

ח. נ. ביאליק השתמש במלה זו בצורה עברית: סְנוֹרֶת. מלה זו הבאתי במלון חדושי ביאליק והארתי את שמושה.

סַנְטֵר: מקום חבור שני הלחיים יחד (— ויקרא יט כז; מכות כא), הלחיים מחוברין שם והעצם קצר מלמטה (שבועות ג.).

סַנְטָר: זקן הממונה להיות בקי בנחלת גבול שדה כל איש ואיש (גטין פ:), יודע מצרי השדות וגבוליהן: עד כאן של פלוני, מכאן ואילך של פלוני, ובידו לרבות לאחד ולמעט לאחד (סנהד' צח:).

הרשב"ם (ב"ב סח.) מפרש בשם ר"ח שהוא „שומר העיר, לשון נוטרה את הכרמים". יש מנקדים את שני הערכים הללו בדרך אחת: טית בצירה. אבל ראיתי לטוב להבחין ביניהם. גם במשניות מנוקדות (בבא בתרא פרק ד) הטית בקמץ.

סניגור: אוהב, מליץ יושר (חגיגה יג:).

בפירוש שבע"י נוסף: סני תיגרא. ר"ז פירש מליץ יושר (ר"ה כו.).

סניא: מכוער ושנאוי (קדושין ע.).

סניות: סניות מילתא — רוע לב (נדרים סב.).

סניף: סניף לעשרה — חבור לזמון עשרה (בר' מז:).

סנסן: ענף (שיר השירים ז ט).

סנף — קל: חבר (בבא מציעא פ.).

סנפיר: סנפירין אלו כנפים ששט בהם (ויקרא יא ט), שפורח בהן (תענית כד.). כנפים ששט בהן על פני המים (חולין סו. נדה נא:), כנפים שפורח בהן (שם).

לשון חז"ל: סנפירין שפורח בהן.

סנק — פעל (ארמ'): כגדי מסנקן — כגדי עייף. סינוק לשון עייפות, ודומה לו גד גדי וסינוק לא, בגמרא דשבת בפרק במה אשה יוצאה, התגבר מזלי ואל תהי עייף (פסחים ג:), וסינוק לא — עייף אל תהי (שבת סז.).

סס: מין תולעת (ישעיה נא ט), שם תולעת (יומא ט:)

סעד — קל: א) אכל (מ"א יג ז). ב) סמך (שבת יב: — תהלים מא), עזר (ערכין יג:). ג) במה סעדת — תשמיש (שבת סב:).

סעד: סייג וסמך (סנהדרין יא.).

סעיף: א) ענף (ישעיה יז ו, כז י). ב) נקרת סלע (שופטים טו ח), נקרת הצור (ישעיה נז ה).

סעף — פעל: מקצץ ענפים (ישעיה י לג), מפשח סעיפים (—שמות כז ג).

סֵעֵף: סעפים — חושבי מחשבות און... כשאתה קורא סעיפים הוא שם המחשבה, וכשאתה קורא סעפים נופל הלשון על החושבים אותם (תהלים קיט קיג).

סְעַפָּה: בסעפותיו — בענפיו (יחזקאל לא ו).

סְעִפִּים: מחשבות (מ"א יח כא, — תהלים קיט קיג).

סער — קל: סועד את החולה — סומך בתשות כחו. ומשום רבינו יעקב סוער, תרגומו של פוקד, כלומר מבקר (שבת יב:).

גירסת הערוך — סר את החולה. ע"ע סור — פעל.

סף: א) כלי (שמות יב כב, זכריה יב ב, ע"ז לה:). ב) מזוזה (יחזקאל מ ו), מזוזת הפתח (מא טז), אסקופת הבית התחתונה (עמוס ט א). שומרי הסף — אמרכלים הממונים על מפתחות העזרה (מ"ב יב י), אמרכלים, הממונים על כל צרכי הבית ומפתחות העזרה בידם (כג ד), אמרכלא, טרישורי"ר בלעז (ירמיה לה ד), אמרכלין, שמפתחות העזרה מסורות להם (נב כד).

ג) ספים — ת"י קוליא, ולא ידעתי אם ממיני כלי זמר הוא, ואומר אני שהן אגנות לקבל דם, כמו בדם אשר בסף. ויש מפרשים לשון כדים לפי תרגום יונתן, ולשון זה נראה, שהספים אינם ממין כלי זמר, אלא הם כדים (ירמיה נב יט). ספות — כלי של מיני זמר (מ"א ז נ), כלי שיר (מ"ב יב יד).

ד) סַפּוֹת — כלי תשמיש הם, כמו ספות כסף (ש"ב יז כח).

רבנו לא הבחין בין ספות בחירק לספות בפתח. אך לפי רוב המפרשים סַפּוֹת ענינו מטה לישיבה, וכן נהוג בעברית שבדורנו, והיחיד סַפָּה.

ספג — קל: מקנח (זבחים סד:).

— פעל: מקנח באצבעו דופני הכלי (מנחות ז:), מקנח בדופני הכלי (זבחים מ:), מקנח בשולי הכלי או בדופנותיו (צג:).

— נתפעל: קינח (שבת קמז.), מתעטף באלונטית של בגד לספוג מים שעל בשרו, מתקנח (יומא לא:).

ספגן: סופגנין — מין לחם הן ועשויין כספוג (פסחים לז.).

ספה, ע"ע סף.

ספה — קל: א) כילה (ישעיה ז כ, תהלים מ טו), לשון כלוי (סנהד' צו. — ישעיה ז).

ב) לשון תוספת, כמו ספו שנה על שנה, עולותיכם ספו (במדבר לב יד), הוסיף (דבר׳ כט יח). עולותיכם ספו על זבחיכם — טוב לכם שתוסיפו אותם על שלמיכם (ירמיה ז כא). חבר (סנהד׳ עו: — דבר׳ כט).

— קל (ארמ׳): ספי — תוחב לתוך פיו (שבת קנה:), הלעיט, נתן לאכול (פסח׳ ג:). ספי ליה כתורא — הלעיטהו תורה כשור שאתה מלעיטו ואובסו מאכל (כתובות נ.), האכילהו והשקהו תורה בעל כרחו, כשור שנותנין עליו עול על צוארו (בבא בתרא כא.).

— נפעל: תספה — תהיה כלה. עד תום כל הדור מתורגם עד דסף כל דרא (בראשית יט טו).

תרגום זה הובא כדוגמה גם בפרושו לספותה (בתהלים מ) ולא יסוף (אסתר ט כח), ושם הוסיף: ואי אפשר לומר להיות מגזרת פן תספה, שאם כן היה לו לכתוב לא יספה מזרעם, עכ״ל. לכאורה כעין סתירה יש כאן, אלא שאין הדבר כן, כי לא התכון אלא לציין שיסוף הוא מגזרת נחי ע״ו ולא נחי ל״ה, כלומר שיסוף ויספה אינם בני גזרה אחת, אבל משמעותם אחת היא.

ויש נספה בלא משפט — ויש כלים מן העולם בשביל לא משפט, שאינם נוהגין כשורה (משלי יג כג), יש כלה ואין עוון בידו (חגיגה ד:).

בפרושו למשלי הביא את דרשת חז״ל בחגיגה, אבל למעשה הפירוש שהביא בחגיגה, בעקבות דרשה זו, הוא המקובל; וכן ת״י: ואית גברא מתנגד בלא דינא. הראב״ע פירש כרש״י למשלי.

— הפעיל: אספה עלימו רעות — אחביר רעה על רעה, לשון ספו שנה על שנה, ספות הרוה, עולותיכם ספו על זבחיכם. ד״א אספה אכלה, כמו פן תספה (דברים לב כג).

ספוג: ספונג״א בלעז (אבות ה טו). ספוגין של צמר — צמר מנופץ (שבת קכט:).

ספון: תקרת העליה (מ״א ו י), הגג היה כמו ספינה ועריבה הפוכה, שכן מנהג לקרות את הקירוי עגול כעין ספינה (— דה״ב ג ז).

סְפוֹנָא: רב החובל (בכורות ח:). ספונאי — יורדי הים באניות (ב״מ פד: ע״ע ספן).

ספוניות: סופי ענבים שאין מתבשלים עולמית ועושים מהן חומץ (ברכות לח.).

יש גורסים סתווניות, וע״ע זה.

ספוקא: סובין גסים וקמח (גטין נו:).

ספח — קל: אסף (ש״א ב לו, שבו׳ ו: סוטה ה:).

— נפעל: ונספחו — ונוספו, וכן ספחני נא, וכן מהסתפח בנחלת ה׳ (ישעיה יד א).

— פועל: יסופחו — היו נאספים (איוב ל ז).

סיפטא: ארגז (תענית כא. סנהד׳ פב. קד.), ארגז, מרצוף (סנהדרין קט.).

ספיח: לא זרעתה והיא צמחה מן הזרע שנפל בה בעת הקציר, הוא קרוי ספיח (ויקרא כה ה). ספיחי כרוב — עלים היוצאין מקלח הכרוב (פס׳ נא:).

ספינה: כל היכא דתניא ספינה, ולא תני עריבה, גדולה היא (שבת ק:). ספינת הירדן — קטנה, ומיטלטלת מלאה וריקנית, לפי שהנהר קטן (פג:).

ספינה רוקדת — ע״ע בצית.

ספירא: מה שמסתפר משער הסוס ומזנבו (סוכה כ:).

ספן: פורש לים הגדול לקצווי ארץ (כתובות סא:).

ספן — קל: א) לשון כסוי (דברים לג יט — מ״א ו, לשון כסוי תקרה (מ״א ו ט: „ויספן את הבית״). ספון — טמון (דברים לג כא), מכוסה בנסרי ארזים (חגי א ד). ב) חשוב בלשון ברייתא (מגלה ו — דברים לג. ע״ע שפון). ג) קבר (כתובות עב. „ספודה... סופנה״).

במו״ק כח פירשו התוספות בשם הערוך שספון לשון חשיבות הוא.

— קל (ארמ׳): ביעי דספנא מארעא — מתחממת בקרקע ויולדת ביצים ואותן ביצים אין מגדלות אפרוחים. ספנא — קולטת ביצים כשמתעפרת בקרקע... ואינו אלא לשון שפוני טמוני חול (ביצה ז.), היא מעצמה מתחממת בארץ ויולדת (חולין נח.).

ספנא: חדר ספון ומתוקן (סנהדרין קח:).

ספסף — פעל: חתך ראש השיער כל־שהוא, ומשמע ספסף כמו סוף (נזיר לט:).

כן בנוסחת הריב״ן, וברש״י שלפנינו — נאמר רק: כמו סוף.

ספסר: קונה ומוכר מיד תמיד (ב״מ נא.), מי שלוקח בהמה על מנת למכרה לאחר („ספסירא״—נדר׳ לא:).

ספף — התפועל: לשקוד על הסף ועל המזוזות (תהלים פד יא).

סָפֵק: ספק חשכה — כגון בין השמשות (שבת לד.).

סֵפֶק: במלאת ספקו — בהתמלא תאות לבו. ספקו לשון די כדמתרגמינן כד ספיקו גמליא, ומצא להם היספקון (איוב כ כב), כל רצונו (סוטה ט.), כשתמלא סאתו (לפי חז״ל, ערכין טו.). סיפק בידו — יכול (קדושין ל:).

ספק — קל: הכה זו על זו (במדבר כד י: „ויספק כפיו״). לשון רוב דברים והרמת קול (איוב לד לז).

— פעל: א) מאריכו כדי ספוקו (סוכה לז.). ב) מספקין — כף אל כף משום אבל; מטפחין — על הלב (שבת קמח:).

— הפעיל: המציא (סוכה מט:).

רבנו כתב ומספיקין וממציאין לו, אבל אין סַפק שוו זו היא מעין כלומר, שכן דרך רבנו לחבר בהרבה מקומות את הפירוש לערך המפורש ע״י וו החבור.

— התפעל: מסתפק ממנו — נוטל ממנו ואוכל (ביצה כב.).

סֵפֶר: א) ספר משמע קלף כדכתיב ואני כותב על הספר בדיו, והדר קרי ליה מגילה, כדכתיב אחרי שרף המלך את המגילה (עירובין טו:), קלף (סוכה כד: מגלה יז. גטין כא:). ב) הספר — כל כתבי הקודש, תורה נביאים וכתובים (שבת יג:). ספרים — תורה נביאים וכתובים (מגלה ח: חולין יג.), ספרי תורה (ב"ב יד.). אף ספר תורה (מגלה כו:), נביאים וכתובים (כו.). שאר ספרים — נביאים וכתובים (ט.).

אין להקשות ולראות כעין סתירה בין הפירושים, כי יש אשר ציין השם ספר את כל כתבי הקודש, ויש אשר ציין רק חלק מהם, והכל לפי הענין. ע"ע מקרא ותורה.

ספרי צדוקים — משרתים לעבודה זרה וכתבו להם תורה נביאים וכתובים כתב אשורית ולשון הקודש (שבת קטז.). ג) בינותי בספרים — נסתכלתי בחשבונות (דנ' ט ב), לשון ספירה וחשבון(מגלה יב.).

כל הספרים העשויים בימים הראשונים היו עשויים בגלילה כספר תורה שלנו (ערובין צז: ומעין זה — שבת קטז.).

סְפָר: חוף — כתרגומו ספר, מרק"א בלעז (—בראשית מט יג), גבול הארץ (—דברים כ ב), סוף גבול הארץ (יחזקאל כה ט), עיר שמבדלת בין גבול ישראל לגבול האומות (ערובין מה.), מרק"א בלעז, כרך המבדיל בין ארץ ישראל לארץ העמים (יבמות מח:), מרק"א בין ישראל לנכרים (ב"ק פג.), כרך המבדיל בין ישראל לנכרים, ובלעז מרק"א (סנה' ב.).

גם חוף הים (יחזקאל כה טז) פירש מרק"א בלעז, וכן הגלילה (מז ח).

סַפָּר: המספר את אנשי העיר בתספורת (ב"מ צז.).

ספר — קל: לשון מנין (תהלים מח יג).

— פעל: א) כשהוא מספר — כשהיה מדבר עם אחרים (הוריות יב.), מדבר. ל"א מסתפר (כריתות ה:). ב) משמש (עם אשתו, נדרים כ:).

סַפְּרָא: ספרייא — מלמדי תינוקות (סוכה לח:), מלמדי תינוקות, שהם קטנים מן החכמים (סוטה מט:).

סִפְּרָא: תורת כהנים (ברכות מז: שבת קלז. סנהדרין פו. יומא מא.), סתם ספרא תורת כהנים (ערובין צו:). ספרא דבי רב — תורת כהנים (ברכות יח:), תנא דבי רב — ברייתא קמייתא ששנויה בתורת כהנים דמקרי ספרא דבי רב לפי שהיה שגור בבית המדרש בפי כולם, אבל ברייתא דתנא דבי רבי ישמעאל לא היתה שגורה אלא בפי תלמידיו (חולין סו.).

ספרי — סתם ספרי ספר וידבר ומשנה תורה (סנהדרין פו.).

ספרד — ע"ע צרפת.

ספרה: מנין (תהלים נו ט).

הפרשנים נמנו וגמרו שספרה זו ענינה ספר, אך רש"י פירש כנראה לפי ת"י, לשון חשבון. אף אין לראות את פירושו כרחוק מפשט, שהרי באותו פסוק נאמר „נודי ספרת". בעברית החדשה אין ספרה אלא אות המספר.

ספת — קל: א) טבל (ב"מ פט:). ב) האכיל (ע"ז נ:).

בעלי התוספות חולקים ואומרים „שבלשון משנה לא מצינו אכילה בלשון ספייה", והם מפרשים לשון טיבול, וכן פירש"י בב"מ.

ג) לא יספות — לא יתקן להסיר בליטות ועוקצין (שבת קכד:).

סקאי: מין ארבה, כדמתרגם הצלצל סקאה (תענ' ו.).

סְקָבָא: סקבא דשתא ריגלא — ריעוע של ימות השנה ליחוד ולעבירה ימות הרגל, שיש קבוצות אנשים ונשים לשמוע דרשה ונושאים ונותנים זה עם זה (קדושין פא.).

סקיבס: לווחין של סקיבס — עץ קטן כמין דף שתוקעין בקשת... שעליו מושך החץ (שבת מז.).

בתוספתא ובירושלמי — סטיבס, והיא עקר לפי המלונים. יש מפרשים סטיבס כמו מזרן.

סקיפס: מי שגובה ראשו חסר מאחוריו, שנראה כמי שניטלה ממנו חתיכה (בכורות מג:).

לשון חז"ל שם: שקיפס מאחוריו, כדאמרי אינשי שקיל פיסא.

סקיפסטאות, ע"ע סד.

סקל — פעל: ויסקלהו — הוציא אבנים מתוכו (ישעיה ה ב), מפנה אבנים ממנו (סוכה מט.). סקלו מאבן — השליכו אבני מכשול לצדדין (ישעיה סב י), הסירו אבניה (שמות כז ג — ישעיה סב). לסקל — להשליך אבנים לחוץ (סוכה מד:), להוציא אבנים מן הכרם (מו"ק ג.). מסקל — משליך אבנים מן הפרדס (מנחות פה: בע"י — מפנה אבנים מן השדה).

סקר — פעל: ומשקרות עינים — לשון הבטה. ד"א צובעות עיניהן בסיקרא ובכחול (ישעיה ג טז).

שני הפירושים רמוזים בדרשת חז"ל בשבת סב: ומסקרות עינים — דהוה מלאן כוחלא לעינייהו ומרמזן; ושם פרש: כוחלא לשון סיקרא; ומרמזן את הבחורים, סיקור לשון הבטה.

סקרא, סיקרתא: צבע אדום שצובעין בו תריסין (שבת קד: מגלה יח: חגיגה ח.), צבע אדום (גטין יט.).

בחגיגה מסתייע רבנו באמור במשנה פרק ח דבכורות, אך שם לא פירש.

סָרָב: סרבים — לשון מרדות, כלומר סרבנים. ודונש פתר אותו לשון קוצים (יחזקאל ב ו).

סרב — פעל: א) יסרב — יעשה עצמו כלא רוצה (ברכות לד.). ב) מסרבין בו — מפצירין (שבועות כ. ע"ע סרהב וסרבן).

סרבל: בגד מעטפה (דניאל ג כא), טלית (שבת נח.), מונטי"ל (קא:), מנט"ל בלעז, כגון אותן שלנו שהן עגולים ואין להן אלא ב' כנפים למטה (מנחות מא.).

סרבלא — בגד (ב"ק צט.), מלבוש לבן (מו"ק כג.).

סרבל — פעל: מסורבל — שמן ועב (שבת קלז:).

מלובש בבשר (מגלה יא.), בעל בשר, לשון עובי ושמן הוא... מלובש בבשר כסרבל (קדושין עב.), שמן... ולשון מלבוש הוא, כמו כפתו בסרבליהון (עבודה זרה ב:).

בקדושין ובע"ז מסתייע רבנו בברייתא דשבת.

סרבן: מפציר (דברים ג כו), מפציר ולשון חכמים הוא: מסרבין בו לישא את בת אחותו בנדרים, ובשבועות במסרב בו חברו (סוטה יג:).

ע"ע סרהב, ונראה שהוא העיקר בענין הפצרה, ונתכוץ לסרב בהשמטת ההא.

סרג: מחיצה העשויה נקבים נקבים כסירוגי מטה של חבלים, ועושין אותה בדפי עץ ארוכים וקצרים [=וצרים] שקורין לט"ש ומרכיבין אותן זו על גב זו באלכסון וקורין אותן בלעז פרודנ"י (יומא טז.). סרגי הלונות — נותנים עצים דקים או טסי ברזל בהלונות בסירוג, בקליעה, שלא יכנס אדם בהן (חולין קכה: ע"ע שבכה).

סרג — פעל: א) מסרגין — לשון סירוגין, כלומר מפסיקין... (מגלה ל.). ב) אורגין (מו"ק י.), כורכין הבגד או העור שישנים עליו סביב אותם עצים שעומדים למראשותיו ומרגלותיו, שאותם עצים נקובים ומכניסין המשיחות שבבגד או שבעור לתוך אותן נקבים (נדרים נו:).

— פועל: דמסורג — שיש לו אוכף על גביו יפה (ברכות נז.), אוכף על גביו, ויש אומרים בתון באפסר (נז:).

סרדיוט: שוטר (—יומא יא.), שנמסר לסרדיוט — להוליכו לפני השופט (שבת לב.).

בסוכה נו: ובו"ק לח. לא פירש, וגם ביומא לא פירש אלא דרך אגב.

סרה: דבר סרה — דבר המוסר מן העולם שלא היה ולא נברא, ולא צויתיו לדבר כן (דברים יג ה). לענות בו סרה — דבר שאינו, שהוסר העד הזה מכל העדות הזאת. כיצד? שאמרו להם והלא עמנו הייתם אותו היום במקום פלוני (יט טז), עדות המוסרת שהוסרו משם (מכות ה.).

במכות דרשו חז"ל: לענות בו סרה — עד שתסרה גופה של עדות. ע"ע סור; ולפי פירוש רבנו יש להניח שחז"ל לא דייקו להבחין בין תוסר לתסרה, כשם שטשטשו את התחומים בין רוץ לרצה, שכן יש בתלמוד רצתה מן רוץ.

סרהב — פעל: א) הפציר (ב"ק כח. חולין צד.). ב) מהר (ברכות מז.), מהר לעמוד (שבת י.), אל יסרהב אדם בחברו — לשון בהלה ומהירות, כלומר צריך למהר ולילך (חולין ז:).

סרוג: א) קשירה (סנהד' ב:), קליעה (—חולין קכה:). סירוגה מתוכה — מכניס רצועות מן חורי עצי המטה (מו"ק כז.). ב) קראה סירוגין — קורא מעט ופוסק וקורא מעט וחוזר ופוסק (מגלה יז.).

סרוח: א) סרוחי טבולים — יתירי כובעים גדולים, כמו סרח העודף (יחזק' כג טו). סרוחים על ערשותם — משתטחין ומאריכין עצמם (עמוס ו ד. הובאה כאן גם דרשת חז"ל שהוא לשון סרחון). מרזח סרוחים — משתאות המגודלים וגסי הרוח (ו ז). אזניו סרוחות — גדולות וכפולות למטה (יומא פג:). ב) אתרוג סרות — סרח, נרקב. ל"א ריחו רע מחמת תולעים שאכלוהו (סוכה לו.).

סרונכי: אסכרה, והיא בגרון (כתובות ל:), בומלנ"ט והוא חולי בגרונו (סוטה ח:).

ביומא פד פירש ע"י שני לעזים, שהובאו גם כפירושים לאסכרה (ברכות ח. ומ.).

סרוס: קראה סירוסין — למפרע, כמו סרס את המקרא ודרשהו (מגלה יח:).

סרוק: סורק בגדים לנשים (קדושין פב.).

בנוסחאות שלפנינו — הסריקים, אך גירסת הערוך — הסרוקין — עדיפה.

סרח — קל: א) תסרח על — עודפת (שמות כו יב, מכללא איתמר), נגררת (שבת צח:). גפן סורחת — כמו סרח העודף, גדולה (יחזקאל יז ו).

סריח (ארמ'): לשון עודף, כמו תסרח על אחורי המשכן (יומא עט:).

ב) סרחו — נתלוננו (יומא עה:). משתסרח המקפה — משתקלקל (סוכה כח: ע"ע סרוח).

סרטא: סדק (עבודה זרה ל:).

סרטיא: מסילה שהולכין בה מעיר לעיר (שבת ו.), רשות הרבים (קמב:), דרך הלוך בני אדם (ערוב' ז.).

סרי (ארמ'): מבאיש (סוכה יג.). סריא — מוסרה (הוריות יב. כריתות ו.), דבר מסריח (גטין נו.).

סריס: משרת המלך (דניאל א ט). סריס אדם — שנסתרס לאחר שנולד; סריס חמה — ממעי אמו (יבמות עט:).

סריקים: א) ריקים (סנ' ע:). ב) מצות, כמין רקיקים (פסחים לז.).

סרך: סרך טבילה — אין כאן חובה מן התורה אלא לסרך ולתפוש בשם טבילה, כדי לעלות על לב שאין טבילה אלא לטמאין ולתת ללבו אם יש טומאה עליו (יומא ל.). נטילת ידים לחולין מפני סרך תרומה — הנהיגוה בחולין, שירגילו אוכלי תרומה ליטול ידיהם (חולין קו.).

סרך — קל (ארמ'): סריך — מתחיל להתייבש ולהדבק קצת (מנחות כא.), מידבק (נדה סו:). בחדא מילתא לא סריך — אינו נדבק לומר דבר אחד של שטות כל הימים ואינו אומר דבר שטות אחרת (גטין סח:).

— פעל: דמסריך — מתחזק ונדבק עליהם מעט (יבמות קכא:).

סרכא: א) כל סירכי דריאה קרום העולה מחמת מכה הן (חולין מז:). ב) מנהג („סירכא דגברא", עבודה זרה ל.).

סרמיטין: לשון סמרטוט (כתובות יז.), לשון סמרטוט, שאין נותנין טעם הגון לדבריהם (סנ׳ יד.).

סרמיסין: מסרסין הלכות בהפוך טעמיהן (כתובות יז.), לשון הפכנין כמו סרס את המקרא מסופו לראשו, שמהפכין את טעמי תורה (סנ׳ יד.).

סרן: כמו נסר (לפי ת״י, מלכים א ז ל).

סרס — פ ע ל: מסורס — מהופך (סוטה לח.), דרך מרגלותיו, ולשון היפוך הוא, כמו סרס המקרא ודרשהו (נדה כח.).

סרעף: סרעפותיו — ענפיו (יחזקאל לא ה).

סרפד: ע״ע נעצוץ.

סָרֻק: כתוש ומתוקן במסרק (בכורות כט:).

ברוב הדפוסים, לרבות דפוס וילנא, נאמר סרק, בלא ו, ובמשניות מנוקדות ראיתי בוו: פשתן ואפילו סרוק. הרבה תארים מצויים בעברית על משקל חכם, חדש, וגם סרק יוכל לשמש במקום סרוק.

סָרְקָ: מעברת סרק על פניה — סם אחד, כדי שתראה אדומה (מו״ק ט: ע״ע שרק).

סתו: חורף (שה״ש ב יא), ימות החורף („סיתוא״, נדרים נ.).

סתוניות: ענבים קשים שמניחין בכרם כל ימי הסתיו ועושין מהן חומץ (נדר׳ נג.), ענבים הנמצאים בגפנים בימות החורף, שאין מתבשלין לעולם, ועושין מהן חומץ (חולין קכ:).

בדפוס וילנא „שמניחן״, ואין צורך בתקון זה, כי הכונה שמניחין אותם, ולפי תקון זה צ״ל ו ע ו ש ה מהן, בלשון יחיד.

סתימתאה: ר׳ אלעזר בר׳ שמעון סתימתאה — יש משנה ובריתא הרבה שאמר ורגילים התנאים לסדרן במשנה בלשון סתם (חולין ל.). ר׳ יוסי בר׳ יהודה סתימתאה — סתימתאה קרוי כל מי שראה רבי דבריו במקומות הרבה ושנאן במשנה סתם (עיר׳ לח:). ר׳ מנחם סתימתאה — הרבה משמועותיו נשנו סתם במשנה ובבריתא (כתוב׳ קא:). ר׳ עקיבא סתימתאה — הרבה סתם משנה סתם רבי שהן דברי ר׳ עקיבא. ויש מפרשים סתימתאה כל הסתומין תלמידיו היו.. אך קשה בעיני לפרש כן, שמצינו בכמה מקומות בשם: ר״א בר׳ יוסי סתימתאה, ר׳ מנחם בר׳ יוסי סתימתאה (מגלה ב. ומעין זה בכור׳ ל.).

סתם — ק ל: מאן סתם לן למתני׳? רבי — הוא סדר המשנה, וכשראה דברי חכם וישרו בעיניו, שנאן סתם ולא הזכיר שם אומרו עליהם, כדי שלא יהיו שנויים מפי יחיד, ונראים כאלו נשנו מפי המרובים ויעשו כמותן (ביצה ב:).

סתר: מגילת סתרים — שהסתירוה לפי שאין כותבין הלכות (שבת צו:), מגילה טמונה, לפי שאסור לכתוב הלכות, וכשהיה שומע דבר חידוש ויירא לשוכחו היה כותבו ומסתיר מן העין (ב״מ צב.).

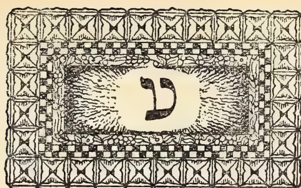
סתרי תורה — מעשה מרכבה ומעשה בראשית (פסחים קיט.), כגון מעשה המרכבה וספר יצירה ומעשה בראשית, והיא ברייתא (חגיגה יג.).

לשון סתר — רכילות (משלי כה כג), רכילות, לשון שקר (תענית ז: — משלי).

סתר — ק ל: מעשה לסתור — בתמיהה, וכי דרך המדברים לומר דבר ומביאין מעשה אחריו להכחיש דבור הראשון? (ביצה כד.), וכי דרך המדברים להביא אחר דבריהם מעשה הסותר דבריהם? (סוכה כו:), יש אדם שמביא ראיות לסתור את דבריו? (ע״ז סה:). סתר דבריו — הכחיש ועשאו בדאי (סוטה לד:). סותר את שערה — מרבה בגילויה שסותר קליעתה (סוטה ח.).

סתרה: מחסה ומסתור (דברים לב לח).

סתת — פ ע ל: מסתת את האבן — לאחר שנעקרה מן ההר ונחצבה מחליקה (שבת עה:), מרבע את האבן ומתקנה, הכל לפי המקום, שיש מקומות שרגילין להחליק ויש מקומות שרגילין לחרוץ בה חריצים, בארץ אשכנז (שבת קב:), מרבע ומחליק (ב״ק קיט: ע״ע חצב).

עב: א) בעב הענן — במעבה הענן, וזהו ערפל (שמות יט ט).

לשון המכילתא: בענן עבה, ואיזה זה ערפל. ע"ע ענן.

ב) באו בעבים — ביערות עבים, מקום סבוך קוצים (ירמיה ד כט). ג) מריש (מ"א ז ו, לפי חז"ל), כלונס של ארז (יחזקאל מא כה), לשון קורה כבדה (חבקוק ב ו).

עֹב: והעובים — אלו המרישות, קורות (יחזקאל מא כו, לפי חז"ל).

עבד: א) עבדי דויד — מלך מזרעו (יחזקאל לד כג). ב) עבד היינו אבר המשמש, כן שמעתי (תמורה ל.).

עבד — קל: עבודה — חרושה, כגון שדה ניר (תענית כה:). עבודים — תפורים (מנחות פז.).

— נפעל: נעבד — שמשתחוים לו (נדה מ:).

עֲבָדָה: פעולה. עבודה משמע עבודה אחת, עבודה משמע פעולה רבה (בראשית כו יד).

עבדן: מעבד עורות (פסחים מו:).

עבדקן: מי שזקנו עבה (סנהדרין ק:).

עבה — פועל: מעובה — שנותנין בקרקע זרע מרובה (ערכין כה.). המעובה כמין בית — שסכך שלה עב מאד (סוכה כב.).

עבודה: לעבוד עבודתו — לעשות מלאכתו (ישעיה כח כא). עבודת עבד — עבודה של גנאי שיהא ניכר בה כעבד (ויקרא כה לט). עבודת עבודה — השיר במצלתים וכנורות, שהוא עבודה לעבודה אחרת (במדבר ד מז).

לשון חז"ל בערכין: איזוהי עבודה שצריכה עבודה? הוי אומר זו שירה.

העבודות — הלכות עבודת קרבן (חגיגה י.). העבודה! — שבועה (תענית כד.).

עבור: א) לאור עיבורו של חודש — ליל שעבר שלשים להודיע שהיום נתקדש. ליל שלשים ואחד קרוי אור עבורו על שם שבו נעשה החודש מעובר כשאין קובעין בו ר"ח (פסח' ב:), לאור עיבורו — לערב יום שלשים נגהי ל"א. יום שלשים קרוי יום עבורו על שם שממנו מעברין את החדש היוצא (ר"ה כב:), לילה שבו מתעבר ההודש, שכשעושין ר"ח יום ל"א הוי חודש שעבר מעובר (ערכין ט:).

בפסחים העתקתי לפי נוסחת מהרש"א, ולדעת הגרי"פ צ"ל יום שלשים קרוי יום עיבורו, כפירושו בראש־השנה.

ב) עיבורה של עיר — כל בית שישנו בתוך שבעים אמה ושיריים לעיר קרוי עיבורה של עיר (ערובין לב: וכן ס.). בית החיצון שבתוך שבעים אמה ושיריים לבתי העיר (סוטה מו:). ג) עיבור צורה — העברת צורה (מכללא איתמר, פסח' לד.). ד) ימי עיבורו — משעת הפרח עד שעת גמר פירות (בכורות ח.).

עֲבוֹת: חבל שקושרין [בו] שוורים לתלמי המחרישה (איוב לט י). עבות העגלה — חבל עבה שקושרין בו את הפרה למחרשה (סוכה נב — ישעיה ה), שקושרין בו את הקרון למשוך (ישעיה ה יח). עבותים — חבלים גסים (שופטים טז יא). מעשה עבות — מעשה קליעת חוטין ולא מעשה נקבים וכפלים כאותן שעושין לבורות, אלא כאותן שעושין לערדסקאות (שמות כח יד), מעשה קליעה (כח כב).

עָבוֹת: עץ עבות — שענפיו קלועים כעבותות וכחבלים, וזהו הדס העשוי כמין קליעה (ויקרא כג מ), שענפיו מרובין (יחזקאל ו יג. ע"ע עבה פעל), הדס הראוי ללולב (נחמיה ח טו. להבדיל מן הדס שוטה, לפי חז"ל בסוכה יב.), הדס על שם שהעלים מורכבין זה על זה כמין עבותות ושרשרות (סוכה יב.), שהעץ מחופה בעלין ע"י שהן עשויין בקליעה שוכבין על אפיהן (לב:), מעשה שרשרת, מורכבין זה על זה (שם). עבותים — אילנות שענפיהן מרובין (יחזקאל יא), עצי רענן (לא ג), אילנות (סוכה מה — תהלים קיח).

עבט — הפעיל: נתן בהלואה (דברים טו ח).

עבי: שיכנס בעביה של קורה — נושא רוב משוי הקורה. מי שטרח בגידולם יבקש עליהם רחמים (ברכות סד.).

גירסת רש"י כאן — „שיאחז בעובי הקורה". חלקו הראשון של הפירוש הובא בעין יעקב בלבד.

עבידתא: אנגריא של מלך (שבת נד.), חיל, לשון העביד את חילו עבודה גדולה (סוטה לג.).

עביט: א) גרף ועביט שניהם כלי חרס הם, אלא של רעי קרוי גרף ושל מי רגלים קרוי עביט (ברכות כה: ביצה לו.), למימי רגלים (כתובות פב:). כלי גדול שצוברין בו את הענבים לפני דריכה, והם מתחממים

ומתבשלים להוצא יינם יפה יפה, ושל זיתים קרוי מעטן (ב"מ עב:). ב) עביט הגמל היא מרדעת העשויה כמין כר (— בראשית לא לד), כר שתחת אוכף הגמל, כדמתרגמינן בכר הגמל בעביטא דגמלא (ערובין טז.).

עֵבֶר: לעברו — לדרכו (ישעי' מז טו), מעבר המדבר — מצד שני של המדבר, והיה הבית בצד זה, וזהו לשון עבר במקרא (איוב א יט). בעיי העברים — דרך מעבר העוברים (במדבר כא יא).

עֻבָּר: עוברי דגים — ביצי הדגים כמות שהן מחוברים יחד (חולין סד.), ביצים שלהן (ע"ז מ.).

עבר — קל: ויעבר אברם בארץ — נכנס לתוכה (י"ג בתוכה. בראשית יב ו). אחר תעבורו — אחר כן תלכו (יח ה). ויעבר את הכושי — קדם לרוץ לפניו (סוכה לט.), קדם לפניו (נדה סג.), קדמו (פסחים ז: מגלה כא:). ויעבר מלכם לפניהם — הקדים ליל בראש (פסחים ז: — מיכה ב).

במקרא גופא — ש"ב יח כג — לא פירש כתוב זה והסתפק בהבאת ת"י: וקדים ית כושי.

שקל כסף עובר לסוחר — שמתקבלים כשקל בכל מקום (בראשית כג טז, וכן ב"מ פז.), שבכל מקום שיש סוחרים מקבלין אותו בתורת שקלים (בכור' נ.). כסף עובר — כסף השקלים שבכל שנה, שנאמר בו כל העובר על הפקודים (מ"ב יב ה, דה"ב כד ה). עובר לפני התיבה — להוציא את הצבור בקדושה שבתפלה (מגלה כד.). אומנות שעוברת מן העולם — שבטילה מן העולם (קדושין פב:).

לשעבר, ע"ע בוא. בנין קל.

— הפעיל: והעברת כל פטר רחם — אין והעברת אלא לשון הפרשה, וכן הוא אומר והעברתם את נחלתו לבתו (שמות יג יב, לפי חז"ל). והעברת שופר תרועה — לשון ויעבירו קול במחנה, לשון הכרזה (ויקרא כה ט). והעברת את נחלת אביהן להן — לשון עברה הוא במי שאינו מניח בן ליורשו. דבר אחר על שהבת מעברת נחלה משבט לשבט, שבנה ובעלה יורשין אותה (במדבר כז ז. עפ"י ספרי). תעבירו באש, תעבירו במים — כדרך תשמישו הגעלתו: מה שתשמישו ע"י חמין יגעילנו בחמין ומה שתשמישו ע"י צלי, כגון השפוד והאסכלה, ילבנו באור (עפ"י חז"ל. במדבר לא כג). מעביר ראשון ראשון — עון שבראשונים הבאים לתתם לכף מעבירו ושומטו (ר"ה י"ז.). אין מעבירין על האוכלין — המוצא אוכלין בדרך אינו רשאי לעבור עליהם ולהניחם שם (ערוב' סד: ב"מ כג.), לאו לשון דריסה הוא, אלא כמו אין מעבירין על המצוות (ב"מ כג.). אין מעבירין על המצוות — הפוגע במצוה לא יעבור ממנה (יומא לג.). המעביר על מדותיו — שאינו מדקדק למדוד מדה למצערים אותו ומניח מדותיו והולך לו; מעבירין לו על כל פשעיו — אין מדת הדין מדקדקת אחריהם אלא מנחתן והולכת (ר"ה יז.

ע"ע מחל — קל). להעביר את הרעה — שלא תתקיים (אסתר ח ג).

— התפעל: נתמלא חמה (לשון חז"ל, דברים ג כו). מתעברו — מכעיסו (משלי כ ב). מתעבר — מתחזק לעבור בחזקה (יד טז).

לדעת רוב המפרשים אף זה לשון כעס הוא.

עֲבָרָה: ספינה המעברת, שעוברים בה את עבר רוחב הנחל (ש"ב יט יט).

עֶבְרָה: חמה (משלי כב ח).

עֲבֵרָה: שיש בידו עבירה — גזל (תענית טז.), ביתו ריקם מן העבירה — שאין חמס וגזל בביתו (טז:).

המהרש"א העיר על כך: פרט בו הגזל, כי היא העבירה השכיחה, כמ"ש בב"ב ורובן בגזל.

עברי: שבא מעבר הנהר (בראשית יד יג), מעבר הנהר, מבני עבר (לט יד).

פירוש שני מסכם בקצור נמרץ את שתי הדעות בענין זה: „רב נחמן אמר שהוא מבני בניו של עבר, ורבנן אמרי שהוא מעבר הנהר" (ב"ר מב יג). דעת רוב החוקרים והפרשנים בימינו נוטה לדעת רבנן, אך ד"ר י. ל. כצנלסון (עורך אנציקלופדיה יהודית, בלשון רוסית) חולק על דעה זו באמרו שבלשון המקרא אין תארים הגזורים משמות (פרט לאדמוני וקדמוני). ברם, משום השקפה זו בלבד קשה להניח שעברי נגזר מהשם הפרטי עבר, כי במה זכה עבר יותר משאר אבות אבותיו של אברהם? גם ראוי להוסיף שמלבד אדמוני וקדמוני יש במקרא עוד כמה תארים הגזורים משמות: אלמוני, פנימי, עתי, אוילי, רועי.

כתב עברי — כתב של בני עבר הנהר (מגלה ח: סנהד' כא:), אותיות גדולות הן, ואין דומות לכתב אשורית, אעפ"י שכתובים בלשון הקודש, אלא שכתב האותיות משונות (שבת קטו:).

עיין בהערה לערך הבא.

עברית: כתב של עבר הנהר (שבת קטו.), לשון עבר הנהר (מגלה יח.).

במקרא נקראת לשוננו העברית בשם „יהודית" (מ"ב יח כו, ישעיה לו יא ועוד). אך משגלינו מארצנו בוטל השם „לשון יהודית" מפני שהיהודים דברו לא בלשון אחת בלבד. חז"ל השתמשו ב„לשון הקודש", „לשון תורה", „לשון חכמים". גם לשון עברית יש במשנה במובן המקובל בימינו: „תרגום שכתבו עברית" (ידים ד ה). אך במגלה יח דייק רבנו לפרש „לשון עבר הנהר", שכן מנויה שם העברית בין הלשונות הזרות: „קראה גיפטית, עברית, עילמית, מדית, יוונית לא יצא". חכמים שונים התחבטו בדבר. ר' מאיר איש שלום סבר שעברית זו, המנויה בין הלשונות הזרות, היא „איברית שבאספמיה", ועל סמך זה, כנראה, כתב פין ב„האוצר" (בסוף הערך „עברי"): „המחברים השתמשו בשם לשון עברי

ועברית ללשון הקודש, וזה שלא כמשפט". אך כבר נדחתה סברה זו ע"י רוב חכמי ישראל. ב„עברית" שבתלמוד יש להבחין, לדעתי, שני סוגים: עברית — לשון הקודש או לשון חכמים, שהיתה מדוברת גם בפי העם בימי הבית השני; ועברית — לשון העם הבלולה בארמית, והיא לשון עבר הנהר, שהיתה מדוברת אחר החורבן. לפיכך לא יפלא שבמשנה נזכרת העברית כלשון הקודש, ובגמרא היא נמנית בין הלשונות הזרות. צא ולמד: כגורל העברית בימי קדם כן גורל היהודית בימינו. הן אך לפני דור אחד בלבד עוד היו נוהגים להשתמש ב„יהודית" לציון ה„ז'רגון האשכנזי" (יידיש), שהיה מדובר בפי רוב יהודי הגולה. והן במקרא אין יהודית אלא לשון הקודש דוקא.

כל זה בררתי במאמר מיוחד ב„משמר" (כ"ב שבט תש"ו), על ההבדלים בין עברי ליהודי וישראל. ח. נ. ביאליק, במאמרו „הלכה ואגדה", נגע דרך רפרוף בשאלה זו, ויפה כתב שם: „אין מלמדין אלא בעברית, דברי חכמים... אמר ר' פלמוני: אין מלמדין אלא ביהודית בלבד. והמפרש שלעתיד לבוא יפרש: ביהודית — כלומר עברי טייט"ש, שדברו בה היהודים במקומו ובזמנו של ר' פלמוני, ואין זו יהודית שבמקרא, שהיא עברית".

עבש — **קל**: **העלה חלודה ועיפוש (יואל א יז).**

עבת — **פעל**: **ויעבתוה — עשאוה קליעה של חטא בין שלשתן, כעבותות העגלה חטאה, שהעבות משולשת היא (מיכה ז ג).**

עגב — **קל**: **שחק עם הנשים בצדי מיני ניאוף (ירמיה ד ל), התאוה (יחזקאל כג ה).**

עגבה: **תאוה (יחזקאל כג יא).**

עגבים: **שחוק (יחזקאל לג לא).**

עגה: **לשון עגה — לעז... לשון בלעגי שפה. ל"א לשון עוגה, מקום שיש בו חבורת בני אדם שמדברין דברי חול (סנהדרין קא).**

עגול: **כלי ששמו עגול שבו עושין העגולין (של דבילה, — ביצה ג:), שם כלי הוא, עגול ודורסין בו קציעות ונדבקין זו בזו ונעשין עיגול כעין גבינה (זבחים עג.); לא היו בוצרין את הענבים בגלגל כמו שלנו, אלא טוענין אותן בקורות כבדין, והני דגת קרי עיגולין שהיו דפין עבין עשויין כעיגולין (שבת יח.).**

עגיל: **נזמי אוזן (במדבר לא נ), ל' נזם (יחז' טז יב).**

עגל: **כל מקום שנאמר עגל בן שנה הוא (ל' חז"ל. ויקרא ט ז).**

עגל — **פעל**: **מעגל במעגילה — טחין היו גגותיהן בטיט, והגגות לא היו משופעין אבל הטיט משפעין מעט כדי שיזובו המים, וטחין אותן בחתיכת עץ עבה וחלקה ובה בית יד ודוחפה לצד השיפוע וחוזר ומושכה אליו וחוזר ודוחפה והטיט מתמרח ומחליק, ובדחיפתו קורהו מעגל ובמשיכתו קורהו מושך, ושם העץ מעגילה (מכות ז.).**

— **הפעיל**: **מעגילין אותן במעגילה — גוללין על קרקעית התנור עץ גדול עגול כדי לסתום הסדקין (מועד קטן יא.).**

בדפוסים — קרקעות, בוו, וצ"ל לדעתי ביוד.

— **התפעל**: **מתגלגל (שבת קמא:). מתעגל ויוצא — מתאסף תחלה יחד ואחר כך יוצא (נדה לד:), מתאסף הרבה כאחד ואחר כך יוצא, כגון רוק ומי רגלים ושכבת זרע (נו.).**

עגולגלת: **עגולה מצידיה ומגלגלת, דאין צידיה רחבים (ע"ז מ. ע"ע כודרת).**

עגלה: **אותן כוכבים העשויים כעגלה, והוא מזל שור (פסחים צד.).**

ראוי לציין שרישא דעגלא (ברכות נח:) פירש: ראשו של עגל והיינו מזל שור. יתכן שקריאת הרב היתה עגלה, בעין סגולה, ע"מ עדנה.

עגן — **קל**: **עגונה — מאוחרת (ב"ק פ.).**

— **נפעל**: ע"ע עוג נפעל.

עד (מ"י): **א) לפני („עד בואי אליך", בראשית מח ה; „עד בוא המלך", מ"ב טז יא). טרם („עד בואם", במדבר י כא). עד בוא אלי — כלומר בעוד בואו אלי, כמו לפני בואו אלי (יחזקאל לג כב). ב) עד שהמלך במסבו — בעוד המלך על שלחן מסבת חופתו (שה"ש א יב). נמלט עד התמהמהם — כמו עד שהמלך במסבו (שופטים ג כו). עד שתחפץ — בעוד ששנינו חפצים בה (שופ' ג כו — שה"ש ג), בעוד שאהבתו חפץ עלי (שה"ש ג ה).**

עד כה - **עד הנה (שמות ז טז), ונלכה עד כה — כלומר דרך מועט למקום אשר לפנינו (בראש' כב ה).**

עד מה — עד מתי (תהלים עד ט).

עד לו — עד שייחס עצמו (ב"ב טו.).

עד עתה — כמו עדיין (דברים יב ט).

עד מחצה — קרוב למחצה (בכורות כג:).

ג) בנין עדי עד — בנין נוהג לדורות (כתו' ח).

עד ימיו — כל ימיו (נזיר נב:).

עד (ש"ע): **יאכל עד — לשון בזה ושלל המתורגם עדאה. ועוד יש לו דומה בלשון עברית אז חולק עד שלל (בראשית מט כז, ומעין זה בב"ק יא.).**

עֵד: סדין לקנח (כריתות יז:), סדין (נדה ב. יב:), סדין שמקנחת בו (יב.), סדין שבודקת בו (נז:).

בגד עדים — לבוש מרחק, בגד מאוס שהכל אומרים הסר (ישעיה סד ה). בגד מאוס שהאדם מסירו מעליו (ב"ב ט:).

„לבוש מרחק" — ת"י הוא, ובהשפעתו, כנראה, ראה רבנו כאן שרש עדה, עבר. לדעת החדשים שרשו עדד, לשון ספירה בערבית. מן בגד עדים גוזרים החדשים את היחיד עדה או עדי, אך בחרתי להביא עד, כלשון חז"ל.

עֵדָה: **א) קהל (משלי כא טז). עדה שופטת — עשרה מחייבין; עדה מצלת — עשרה מזכין (סנהדרין ב.). עדת ישראל — דהיינו אותן שישבו להורות (הוריות ג:), עדה היינו סנהדרין, כדאמר בפ"ק דסנהדרין (ד:).**

ב) בעבור תהיה לי לעדה — לשון עדות של נקבה, כמו ועדה המצבה (בראשית כא ל).

פירש כן, לבל תחשוב שהוא לשון עדה וקהל.

עָדָה — קל: א) התקשט („תעדי", ירמיה לא ג). ב) עבר (איוב כח ח, ר"ה טז. קדושין לג.), סר (ארמ', דניאל ד כח).

בפרושו ל„ולא עדה עליו שחל" (באיוב) הוסיף: כדמתרגמינן אשר עבר דעדא. ואכן, עקר שמושו של עדה במובן עבר מצוי בארמית. גם בר"ה ובקדושין הסגנון ארמי: הרפתקי דעדו.

גם „עד ירח" (איוב כה ה) פירש רבנו „כמו ולא עדה עליו שחל", ויש מסכימין עמו. אך בענין „עד דיבון" (במדבר כא ל), שפירש „סר ניר מדיבון, תרגום של סר עד", לא הודו לו המפרשים. ודאי פירש רבנו כן בעקבות אנקלוס שתרגם „עדא שלטון מדיבון".

עֲדוּדָה: **יביאהו עד, יביא עדודה — נבילה, כדכתיב בבקר יאכל עד דהיינו שלל (ב"ק יא.).**

גירסת הערוך אדורה, כלומר עור הבהמה, וכן פירש אודרייתא דתבנא עורות מלאים תבן (בנו"ג — אורוותא). מכאן השם המחודש אדר, במובן עור צפור או בהמה ממולא תבן ודומה לחי. בתוספות הובאו גם נוסחאות אחרות (ארורה, עדורה)

עֵדוּת: **א) התורה, שהיא לעדות ביני וביניכם שצויתי אתכם מצוות הכתובות בה (שמות כה טז), הלוחות (מ כ). הארון (ויקרא כד ג). ספר תורה (מ"ב יא יב, דה"ב כג י).**

ב) עדים (מכות ה.).

גם ביידיש נהוג השם עדות במובן עד.

עִדּוּר, ע"ע עדר בנין קל.

עֲדִי: **בעדי עדיים — לשון מכלול, ומנחם פירש לשון עד. אבל דונש פתר אותו לשון עדי, ומשקל עדי עדיים הוא מן י' שמות: ארי אריים, צבי צביים, גדי גדיים (יחזקאל טז ז).**

עֲדִי (ארמ'): הרי (מנחות לד.).

עָדִיף: **קודם (יומא לג.), חביב (מגלה ו.), פקח והריף (כתובות עה.). כח דהתירא עדיף — טוב לו להשמיענו כח דברי המתיר שהוא סומך על שמועתו ואינו ירא להתיר, אבל כח האוסרין אינה ראיה, שהכל יכולין להחמיר ואפילו בדבר המותר (ביצה ב:).**

בברכות ובערובין לא פירש.

עִדָּן: **עת, מועד (דניאל ב ט), שנה (ד יג).**

עדן — פעל: א) מעדן — מצהיב ומצהיל (מגלה יג.). בוהן עדנה וזיו (כתובות י:). שיעדן — את זיוה (כתובות נט:).

ב) מעדן עצמו כתולעת — כופף עצמו, ידיו ורגליו ביחד, ויושב לארץ (מו"ק טז:).

בפירוש שבעין יעקב: כופף ידיו ורגליו ויושב לארץ, כמו התקשר מעדנות כימה.

עֶדְנָה: **צחצוח בשר... דבר אחר לשון עידן זמן, וסת נדות (בראשית יח יב).**

עָדַר — קל: א) עודר — חופר (שבת לה: גיטין סב: ב"מ עה. פט: סנהדרין לט: ע"ז סג:), חופר תחת הגפנים (מו"ק ג.). ב) עודרי ירקות — כשהן תכופות יותר מדי נוטל אחת מבינתיים כדי שיהא מקום להרחיב ולהתפשט (ב"ק קיט:), לשון לקיטה (בבא מציעא פט:).

— נפעל: לשון חפירת כרם הוא (ישעיה ה ו).

עֲדָשָׁה: **עדשים היינו גת עצמה (ע"ז עה.), זו היא הגת עצמה שהענבים נתונים שם (נדה סה.), גת העליונה היינו עדשים (מנחות מח.).**

בנדה משיגים התוספות ומסיקים „דערשים לאו גת עצמה הוא אלא עיגול של טיט שמכביד על ענבים שבגת לדורכן, וכן פירש בערוך ערך טלופח".

עוב — הפעיל: יעיב — יאפיל, כמה דאתאמר והשמים התקדרו בעבים (איכה ב א).

עוּבַר: **קודם („עובר לעשייתן", פסחים ז: סוכה לט. נדה סג.).**

„מאי משמע דהאי עובר לישנא דאקדומי הוא" פירשו חז"ל בכמה מקומות, והביאו ראיות מן המקרא. ע"ע עבר—קל. נראה שחז"ל השתמשו במלת עובר ולא סמוך, כי סמוך יתכן גם לפניו גם לאחריו; ואשר למלת קודם יתכן שלא יהא סמוך כלל, ואלו עובר פירושו קודם סמוך, כאמור באבודרהם.

עוג — נפעל: תעגנה — לשון אסור וכלוא כמו עג עוגה ועמד בתוכה, ויש פותרים לשון עיגון, ולא יתכן, שאם כן היה לו לנקד הנון דגש (רות א יג).

י"א שהוא נפעל מן עגה, אך לפי רוב המדקדקים הוא מן עגן, למרות רפיון הנון, וכן פירש רש"י עצמו בב"ק פ. „עגונה מאוחרת, כמו הלהן תעגנה תאחרנה מלהנשא". הרד"ק בספר השרשים מאריך ומוכיח שהוא לשון עגון, „ובא הנח תמורת הדגש".

עוּגָב: **מין כלי שיר (תהלים קנ ד), עוגב אינו אלא לשון שחוק על שם העגבות (איוב כא יב).**

עוּגָה: **א) חררה (שמות יב לט), חררה שאופין על הגחלים (הושע ז ח). צריקים לחם, בינונים עוגות — לחם משמע אפוי, עוגות משמע קודם אפייה (יומא עה.).**

לא פירש כן אלא בעקבות דרשת חז"ל.

**ב) עג עוגה — שורה עגולה (בע"י — גומא עגולה. תענית כג.). עוגיות — גומא תחת הגפן ליתן בה מים (מו"ק ג.), עגול סביב כמו עג עוגה ועמד בתוכה... בורות תחת גפנים וזיתים ונותן

בהם מים (ד:). עוגה של מים — גומא, כמו עוגיות לגפנים דמועד קטן (חולין מא.).

הפירוש „בורות תחת גפנים" וכו' אמור בתבת „בנכי", אבל בגמרא נאמר: מאי עוגיות בנכי.

עוד: ויבך על צואריו עוד — לשון הרבות בכיה, וכן כי לא על איש ישים עוד, לשון רבוי הוא, אינו שם עליו עולות נוספות על חטאיו (בראשית מו כט). לא על איש ישים עוד — לא ישים הקב"ה על בריותיו עלילות, תוספת על פשעם. עוד לשון תוספת (איוב לד כג). עוד לשון אורך ימים הוא (מיכה ו י).

בעודי — כמו בעודני חי (תהלים קד לג), בעוד אני חי (קמו ב). יהודה ועוד לקרא — וכי המקרא צריך סיוע ממנהג שביהודה? (קדושין י.).

עוד — פעל: עודוני — שללוני, כמו יאכל עד. כך חברו מנחם. ויש לפתרו לשון עוד, כלימר נוספו ורבו עלי (תהלים קיט סא).

— הפעיל: העיד ב... — התרה, לשון התראה (בראשית מג ג, שמות יט כא, זכריה ג ו).

והועד בבעליו — ל' התראה בעדים (שמ' כא כט).

— פולל: יעודד — לשון כח (תהלים קמו ט).

— התפולל: ונתעודד — נתגבר, לשון עוז (תהלים כ ט).

עודה: עודה של שקין — שקין הרבה ריקנין קשורין ביחד. ל"א עודה עץ שטווין בו שקין (ע"ז כג.).

עודף: העודף שבידו — הנשאר בידו מן הדמים שקבל לאחר שינכה לו הלקוח חשבון המגיע (ערכין ל.).

עוה: לשון עיי השדה, לשון חורבה. ומנחם חבר עוה עם עותה ושתי המלכה (יחזקאל כא לב), עיווי (ע"ז ד — יחזקאל כא).

עוה — נפעל: נעויתי — הולי הוא הקרוי עוית בלשון חכמים (ישעיה כא ג).

— פעל: ועוה פניה—והבהיל חשוביה (ישע' כד א)

— פעל (ארמ'): מעוו — צועקים (סוטה יב.), מעואי — נוהם (חולין נג.).

עוון: יצר הרע (איוב טו ה). בעת עוון קץ — בעת נתמלאת הסאה והגיע העון האהרון הממלא את הסאה (יחזקאל כא ל), כשנגמר קץ העון ונתמלאה הסאה (לה ה).

עוות: עוות הדין — שמעוותין אותו מזידים (שבת לג.), הולך אחר בצעו (אבות ה ח).

עוז — הפעיל: העז — כתרגומו כנוש (שמות ט יט). העיזו — נאספו (ישע' י לא), האספו (ירמ' ד ו).

עוט — קל: ותעט אל השלל — כמו ותעף, לשון עיט (ש"א טו יט). ויעט בהם — אפרחינון במלין, לשון עיט (ל' חז"ל. כה יד).

עויל: אויל, לץ עול (איוב טז יא), נער (יט יח).

עוית: רתת והלהלה, בלעז קרנפ"א (הולין ס.),

קראמפ"ף (— קהלת יב ג), קרנפ"א (גטין ע. גם שגרונא לועז כן).

עול: עולל (ישעיה מט טו). עול ימים — נער, כמו עולל, קטן בשנים (סה כ).

עָוֶל: הדיין המקלקל את הדין קרוי עול שנוי ומשוקץ חרם ותועבה, שהעול קרוי תועבה... והתועבה קרויה חרם ושקץ (לפי חז"ל, ויקרא יט טו).

עַוָּל: שופט עול (צפניה ג ה. ע' בערך הקודם).

עול — קל: עלות — מגדלות עולליהן, לשון עולל ויונק, עול ימים (בראשית לג יג), מיניקות (ש"א ו ז), צאן מיניקות (תהלים עח עא).

—קל (ארמ'): נכנס (דניאל ה ח, קדושין כט:).

עַוְלָה: עול, רעה (תהלים נח ג). עלילה (סד ז: „עולות"). עלילה ורשעה (איוב ה טז: „ועולתה").

עוֹלָה: א) כמשמעה שהיא כולה כליל (שמות יח יב): עולה של בהמה ועוף, מנחה היא של לחם (ל ט). ב) עולותיו — כמו מעלותיו (יחזקאל מ כו).

עולל: יונק (ירמיה ו יא), לשון ועוללתי בעפר קרני, ועל שם הלכלוך נקראו כל תינוקות עוללים (תהלים ח ב), תינוק, ולכן קורא אותם עוללים שכולם שחוק ולכלוך, כמו ועוללתי בעפר וכמו ויתעללו בה (איוב ג טו). גדול מיונק (סוטה לו:). עוללי טפוחים — ילדים רכים שעודם גדלים בטפוחי אמותם (איכה ב כ).

בסוטה הביא ראיה לפירושו: „כדכתיב מעולל ועד יונק, ודוך המקרא לומר כן, כלומר הכל, מן החשוב עד הגרוע, כמו משור ועד שה". פירוש זה נראה כסותר את פירושו בירמיהו, ובשמואל א, פרק טו וכב, לא פירש כלל.

עוללות: אשכול שאין לו פסיגין (קדושין נד:), שאין לו לא כתף ולא נטף (ל' הז"ל. דברים כד כא).

עולם: מן העולם ועד העולם — מתחלת העולם ועד תכליתו (נחמיה ט ה). עד עולם — עד עת קץ (ישעיה לב יד).

הרת עולם — הריון של עולמית (ירמיה כ יז), שנת עולם — שנת עולמית (נא יט).

בכל העולם כולו — בכל ישראל (שבת נד:). עולמך תראה בחייך — כל צרכך תמצא (ברכות יז.). קבל עולמו — כל מנוחתו לעתיד (ערכין טז: בפירוש שבע"י — „ואין לו חלק לעוה"ב").

חיי עולם — תורה (שבת י. תענית כא.).

העתקתי לפי תקונו הנכון של הר"עב"ץ, ולא כבנדפס: „חיי העולם הבא".

כחרבות מעולם — כערים אשר הרבו מאז (יחזקאל כו כ).

שבילי עולם — שבילים המתוקנים (ירמיה יח טו).

את העולם נתן בלבם — חכמת העולם... לשון העלמה (קהלת ג יא).

עוֹנה: א) תשמיש (שמות כא י. ל׳ חז״ל). ב) יום ולילה (פסחים קיג:). בעונתן — בזמנן (תענית ב.). משתגיע עונת המים שלו — כשהגיע זמנו להשקות השדה (מועד קטן יא:).

עוֹנן: עוננים — מכשפים ומשתמשים בשם עבודת כוכבים (מכללא איתמר, ישעיה ב ו).

עִוְעים: שם חולי של טירוף הדעת (ישעיה יט יד).

עוֹף: עוף השמים — מלאכים המעופפים (דרוש, — איוב כח כא). עוף הדק — צפרים ויונים; עוף הגס — אווזות ותרנגולים (חולין מב.).

עוּף — קל: א) עף — נתייגע (חולין לב.). ב) מגלה עפה — רבותינו פירשו כפולה... ויונתן תרגם פרחא, פורחת באויר... (זכריה ה א).

— הפעיל: התעיף עיניך בו — ברגע שתכפול עיניך לעצמן. כמו וכפלת ותיעוף (משלי כג ה). אם תכפל וסגרת עיניך (ברכות ה.), אם תכפול עיניך ממנה (מגלה יח:), לשון וכפלת דמתרגמינן ותיעוף, שאם תכפול עיניך לסתום עין בהיסח הדעת מהסתכל בהם (סוטה לה.).

— פעל (ארמ׳): עייפינהו — כפלינהו (כתובות סז:), דעייפי לה — שכופלין אותו (מקפלין, מגלה כו:).

עוֹפרת: אבר, פלו״ם בלעז (שמות טו י).

עוּק — הפעיל: מעיק — תרגום של מציק (עמוס ב יג).

עוּקה: גומא (ערובין פח.).

ר״ח פירש: לשון חקיקה, והיא כמו חפירה בארץ להתקבץ בה המים, עכ״ל. הוה אומר ש״ש כאן מעין חלוף חית בעין. אבל נראה יותר שהוא כמו עוגה. ע״ע זה לעיל.

עוֹר: עור בעד עור — אבר בפני אבר (איוב ב ד).

עור שני — חניכיים (מכללא איתמר, איוב יט כ).

עִוֵּר: סומא בדבר (ויקרא יט יד, דברים כז יח).

עוּר — פולל: עורר — ערער, קונן (איוב ג ז).

— התפולל: כמו מתגבר על יצרו (ישע׳ סד ו).

— נפעל: נעור — לשון הערה והקצה (זכריה ב יז), הקיץ („עד שיעור״, סוכה כט.).

מצא מין את מינו וניעור — נתחזק ע״י מינו וניעור משנתו, שהיה בתחלה בטל אצל שאינו מינו (ערובין ט.), כלומר נתחזק ונתוסף איסורו... ולשון ניעור כאיש אשר יעור משנתו... וכל היכא דתני מצא מין את מינו וניעור היינו פירושה, ויש שמפרשין וניעור נוער מתורתו ונדבק בחבירו ונתחזק, ואם כן נוער מיבעי ליה (ע״ז עג.).

בערובין מסתייע בברייתא דבכורות, אך בבכורות לא פירש.

עורבא: עורבא פרח — עורב פורח למעלה, השיאו לדבר אחר (ביצה כא.), ראה עורב הפורח באויר, כלומר השיאו לדבר אחר (חולין קכד:).

רבנו חננאל פירש: לשון גנאי ופחיתות היא, כלומר דעת זו דעת נערים ששוחקין בעורבין.

עורק: עורקי — גידי. גיד בלשון ערבי עורק, כך פירש דונש. ל״א רודפי המבריחים אותי (איוב ל יז. בת״י לשון דחק ולחץ).

עורת: שם דבר של מום, עורון בלשון נקבה (ויקרא כב כב).

עיין בהערה לערך יבלת.

עוּשׁ — קל: עושו — חושו, כך חברו מנחם ויונתן תרגם יתכנשון. ואומר אני שהוא לשון עשת ברזל המכונס יחד, מש״א בלעז, ואין תו בו יסוד (יואל ד יא).

עוּת — קל: לעות — מנחם חברו במחלוקת עת, לקבוע להם עתים (ישעיה נ ד).

— פעל: הרשיע (תהלים קיט עח). מזיד („עוות הדין״, — שבת לג.).

מעוות — מקולקל (חגיגה ט. בקהלת לא פירש).

לשון המשנה: אין קורין מעוות אלא למי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות. בפרש״י לחגיגה ט ע״ב נאמר: מי שהוא רע מתחילתו אין זה מעוות. כך הנוסחה בע״י, והיא עדיפה מזו שברש״י לגמרא, בה נאמר „מי שהוא מעוות מתחילתו״.

— התפעל: והתעותו — יאחזם עוית שקורין קראמפ״ף (קהלת יב ג).

עַז: חזק (במדבר כא כד. מכללא איתמר). עזים שבאומות — קשים להנצח (ביצה כה:). שתהא עזה — שיהא ריחה חזק (כריתות ו.).

עֹז: גבורה (איוב מא יד).

עֵז: עזים — נוצה של עזים ולא עזים עצמן (שמות כה ד, כו ז. לראיה הובא ת״א).

עזאזל: הר עז וקשה, צוק גבוה, שנאמר ארץ גזרה, החתוכה (ויקרא טז ח. לפי חז״ל ביומא סז:).

עזאי: הריני כבן עזאי בשוקי טבריה — הריני מזומן להשיב בחריפות לכל מי שישאלני, כבן עזאי שהיה דורש בשוקי טבריה, ולא היה בימיו עוקר הרים כמותו (ערובין כט. ומעין זה — סוטה מה. וקדושין כ.), הריני משובח במקומי שאני דרשן ובקי כבן עזאי שהיה משתבח בשוקי טבריה (ערכין ל:).

הגרי״פ ציין בערכין שבקדושין פירש״י בענין אחר, אך הבדל ממשי אין.

עזב — קל: א) לעני ולגר תעזב אותם — הנח לפניהם והם ילקטו (ויקרא כג כב). ב) עזב תעזב עמו — עזיבה זו לשון עזרה, וכן עצור ועזוב, וכן ויעזבו ירושלם עד החומה, מלאוה עפר לעזור ולסייע את חוזק החומה (שמות כג ה). עליך יעזב — הם עוזבים עליך את המשא... ומנחם פתר יעזב לשון עזרה, כמו עזב תעזב עמו (תהלים י יד). ג) ויעזבו ירושלים עד החומה — מלאוה עפר כדי להחזיקה (נחמיה ג ח).

עזוב: ואפס עצור ועזוב — עצור נושע על ידי עוצר ומושל שיעצור בהם. עוצר הוא המושל העוצר

בעם שלא ילכו מפוזרים בצאתם לצבא על האויב. עצור הוא הנושע במעצור המושל; עזוב — מחוזק, כמו ויעזבו את ירושלם עד החומה, איך לא עוזבה עיר תהלה (דברים לב לו), עצור — שיש לו מחזיק יד, כמו זה יעצר בעמי; עזוב — שאין לו מחזיק ביד (מלכים א יד י).

פרושי „עזוב", בדברים ובמלכים, סותרים זה את זה.

— פועל: איך לא עוזבה — לא נתמלאת עפר סביב חומתה לחזק החומה, כמו ויעזבו את ירושלם עד החומה. ויש עוד לפתור למה לא נעזבת מן הרעה הזאת, שלא תבוא הרעה עליה (ירמיה מט כה).

כן גם דעת מפרשים חדשים, האומרים שלא עוזבה הוא כמו לא נותרה לפליטה. אך לפי ר"י אבן ג'נאח „לא" זו יתרה היא.

עזבון: עזבוניך — חוזקך ועוזרך, כמו ויעזבו את ירושלם עד החומה, וממונו של אדם הוא חזקו המעמידו על רגליו (יחזקאל כז יב).

עזות: ממזרות (קדושין מט:).

עזז — קל: יעז בהותו — מתגבר היה ברשעו (תהלים נב ט). לא יעוז — לא יהיה נצחון המלחמה שלו (דניאל יא יב).

עזק — קל: חופר סביב הזית כעין טבעת (מנחות פה:); סוגר, כמו ויעזקהו (חולין צד.).

עוזק שבחולין אמור בביצה: עוזק אחת בפיו. ובמסכת דרך ארץ פרק ט נאמר במקום עוזק אוחז.

— פעל: ויעזקהו — סייגו וגדרו סביב, מוקף כמין טבעת דמתרגמינן עיזקא (ישעיה ה ב), סייגו בגדר אבנים סביב סביב בעגול כמו טבעת (ר"ה כג:).

בסוכה מט פירש בעקבות חז"ל: בנה להם ערים בצורות מוקפות דלתים ובריח...

עזק: צמר גפן או כל דבר רך (שבת נד:).

עזקתא: טבעת שחותם בה (— בראשית לח יח), טבעת (דניאל ו יח, גטין סח:).

עזר — קל: החזיק יד (עזרא י טו). היה לך לעזרני — לומר: תצלח מלאכתך (שבת פט.).

עֲזָרָה: עזרה גדולה — עזרת ישראל (דה"ב ד ט). החצר הפנימית — היא העזרה (יחזקאל י ג).

עטה — קל: א) יעטה — משמע עטיפת הראש (מו"ק טו — ויקרא יג). עוטה — לובש (ש"א כח יד). עוטיה — אבילה עוטה על שפה, בוכיה (שה"ש א ז). ועטה את ארץ מצרים — יכרוך כל שללה (ירמיה מג יב). ב) ועוטך עטה — כמו ויעט בהם, לשון עיט, יפריחך כעוף בגלות (ישעיה כב יז).

— פועל: מעוטה לטבח — עטויה בשמלה עד תתפש בכף לטבח ביום המלחמה (יחזקאל כא כ).

רבנו מביא גם דעת הפותרים מלשון מעט, „שמתמעטת כשמשננין אותה", והוא סותר דעה זו: בגלל חוסר וו ודגשות הטית אין המם שורש בתבה. אך החדשים נמנו וגמרו שהוא תאר משורש מעט (מרט, חדד), ע"מ אדם — אדומה.

עטי: בעטיו של נחש — בעצתו. בעטיו תרגום של בעצתו, כדכתיב עטא וטעם (בבא בתרא יז. וכן שבת נה:).

רבים מסופרינו טועים ומשתמשים ב„בעטיו" גם לגבי דומם, ואפילו בהיותו אמור לטובה, כגון: „בעטיו של היבול הטוב ירדו המחירים". גם אין לומר „בעטייה של מחלתו", אלא — בגלל מחלתו, מחמת מחלתו; וכבר בררתי דבר זה במדורי „פנת הלשון" („משמר", ו אב תש"ד).

עטין: עטיניו — חלבו ולחלוחו ושומנו (איוב כא כד).

ע' בערך עטן, שרבנו מפרשו לרגל העטין. על סמך התרגום „ביזוהי" פירשו רוב המפרשים שענינו שד הבהמה, הוא הכחל בלשון המשנה, וכן נהוג. דקדקנים אחדים ערערו בעתון „הארץ" כמה פעמים על הוראה מקובלת זו.

עטלף: קלב"א שורי"ץ, דומה לעכבר ויש לו כנפים (בכורות ז:).

בחומש לא פירש כלל. בישעיהו ב וביצה ז רק בלעז. בשבת עח פירש כרושתינא — עטלף שקורין טלפ"א. ע"ע קיפוף ותנשמת.

עטן — קל: עוטנו בבית הבד — צובר הזיתים יחד ושמנן מתעגל ומתאסף לתוכן כדי שיהא מוכן כשעוצרו בבית הבד (איוב כא כד — מנחות פו.).

עטף — קל: א) כסה (איוב כג ט). עטופה כאבל — בושה לצאת בראש פרוע (ערובין ק:). ב) תפלה לעני כי יעטף — דאגת לבו. לשון כאב ופריחת לב מתוך צרה (ע"ז ז: — תהלים קב). רוח מלפני יעטף — יודה ויכנע על מעלו, כמו העטופים ברעב (ישעיה נז טז), לשון עכבה, כמו והעטופים ללבן (יבמות סג: נדה יג:), יאחר (ע"ז ה. בתלמוד פירש לפי דרשת חז"ל). ג) העטופים ללבן — לשון עכבה... המאוחרים (ע' לעיל. בחומש לא פירש אלא: ובהעטיף).

— הפעיל: ובהעטיף הצאן — לשון איחור כתרגומו בלקישות. ומנחם חברו עם המחלצות והמעטפות, לשון עטיפת כסות, כלומר מתעטפות בעורן וצמרן ואינן מתאוות להתיחם ע"י הזכרים (בראשית ל מב).

בר"ה ח כתב: יש לך צאן המעטיפות ומתאחרות לקבל זכר. הוו של ומתאחרות אינה אלא מעין כלומר שלפני פירוש, כדרך רבנו בהרבה מקומות.

עטר — קל: עוטרים — סובבים, תעטרנו — תסובבנו (יהושע כג יג — תהלים ה, ש"א כג). הקפה נקראת בלשון עטרה (שופטים כ מג — ש"א כג), מקיפים וסובבים מצד אל צד כעטרה המקפת את הראש (ש"א כג כו).

— פעל: מפאר (שבת כב.), מיפה (ביצה ל:).

— קל (ארמ'): פטיר ועטיר מן חרורי — פטור ומופרש מכל חירות. עטיר כמו עיטרא, שטר חלוקה. לא סרו מתורגם לא עטרא (גטין פו.).

עטרא: שטר חלוקה (גטין פו. ב״מ לט:).

עטרה: שורה גבוהה המקפת הגיד סביב, שממנה הגיד משפע ויורד לצד הקרקע ומשפע ויורד לצד הגוף (— שבת קלג:), שפה גבוהה המקפת את הגיד סביב, וממנה משפע ויורד לראשו (קלז.), שורה גבוהה שסביב הגיד, וממנה הולך ומשפע למעלה ולמטה (יבמות מז:), שורת בשר המקפת במקום המילה בגובה, ושופע ויורד עד סופה (ע.), ראש הגיד (נה:), שפה גבוהה המקפת את ראש הגיד (נדה יג.).

ביבמות ציין הב״ח: ס״א שורש בשר המוקפת וכו׳. אך הפירושים בשאר מקומות מעידים שהציון מיותר לגמרי.

עטרן: לאחר שיצא הזפת מן העץ זב ממנו על ידי האור פסולת צלול כשמן והוא עיטרן (שבת כ:). משהא דכופרא — פסולת של זפת והוא עטרן (גטין סט:).

בתלמוד — „עטרנא פסולתא דזיפתא״, וכן בפירש״י לשבת כד: לפי גירסת הב״ח יש להוסיף לפירש״י: „שקורין דהי״ט בלשון כנען״. לשון כנען הנזכרת לפעמים בדברי רבנו היא הלשון הסלאבית, כפי שהוכיחו החוקרים. ואכן, ברוסית נקרא העטרן דיוח״ט.

עטש — התפעל: מתעטש למטה — מפיח בקול (ברכות כד:).

בעמוד א פירש מתעטש רק בלעז.

עי: עיי העברים — לא ידעתי למה נקרא שמם עיים, ועי לשון חורבה הוא, דבר הטאוט במטאטא, והוא מלשון יעים, ויעה ברד (במדבר כא יא), לשון חרבות וגלים (לג מד), גלים (ירמיה כו יח, מיכה א ו), הורבה במטאטא השמד, כמו ויעה ברד (יומא ט:).

עיא: כך כינה שמו של ר׳ חייא, לשון גנאי (מועד קטן טז:), ר׳ חייא, ובלשון גנאי קאמר ליה (כרי׳ ח.).

אולי יש כאן פתח אפשרות לשנות בלשון הדבור שמות לגנאי ע״י חלופי שאר אותיות בעין, כגון: חוה — „עוה״, חיים — „עיים״, חידה — „עידה״, ראובן — „עובן״, שמעון — „עמעון״ וכדומה. ביידיש נהוג לשם זה הצרוף „שמ״: ראובן — „שמובן״, לוי — „שמוי״, וכד׳.

עיבא: יומא דעיבא — יום המעונן (יבמות עב.).

עיון: עיון תפילה — לכוין בתפילתו (שבת קכז.), סומך על תפלתו ובטוח שתהא נשמעת ומתאמץ לכוין לבו (ראש השנה טז:).

בברכות לב: מקשים התוספות שפעמים משמע שעיון תפלה לטובה הוא ופעמים לרעה, ומתרצים שיש עיון תפלה של המצפה שתבוא בקשתו (והוא לרעה) ויש שמכוין את לבו לתפלה (והוא לטובה). תרוץ זה דחוק, והנכון כתרוצם בב״ב קסד: „עיון תפלה שהוא רע שאינם מכוונים תפלתם״. הוה אומר: עיון תפלה לעולם טוב הוא, ומה שאמרו חז״ל „הרהור עברה ועיון תפלה״ כונתם לחוסר עיון תפלה.

עיט: הוא עוף, ועל שם שהוא עט ושואף אל הנבלות לטוש עלי אוכל (בראשית טו יא). עיט הרים — עוף הרים (ישעיה יח ו). עיט צבוע — עוף שמים. ד״א עוף אחד שהוא צבוע, וכל העופות נאספים עליו לאוכלו, ששונאים אותו (ירמ׳ יב ט).

עין: א) עין הארץ — מראה הארץ (שמות י ה). עמד בעיניו — במראהו ובשיעורו הראשון (ויקרא יג ה), לא הפך הנגע את עינו — מראיתו (יג נה). עיניך — גווניך ומראיתך ודוגמתך (שה״ש ד א). ב) מים מן העין — מן המעין (כתובות יד:). ג) כדי שיקלוט העין — הצבע (שבת יז:).

כעין — כמו כמראה (יחזקאל א ז), כגוון (א טז).

עין בעין — אינו מכריע (כלו׳ בד בבד. כרית׳ ה.).

בת עין — שחור של עין שקורין פרוניל״ש (איכה ב יח).

עין טובה — שאין לו קנאה על חבירו וחביב עליו כבוד חבירו ככבודו (אבות ה יט). עינו צרה — בממונו להוציא כלום... אינו מלומד להוציא; עינו רעה — נותן עיניו בבריאים שיחלו ויהיו צריכים לו (קדושין פב.), עינו רעה בשל אחרים — צרה בממון אחרים, שאינו רוצה שיעשו צדקה כדי שלא ירבו נכסיהם; עינו רעה בשלו — צר עין בשל עצמו שמסרב ליתן צדקה כדי שלא יחסר חשבון מעותיו (אבות ה יג).

עיני העדה — זקנים מאירים עיני העם (תענ׳ כד.).

פירש כאן לפי הדרש, אך בחומש — במדבר טו — פירש כפשוטו.

והיית לנו לעינים — כל דבר ודבר שיתעלם מעינינו תהיה מאיר עינינו (במדבר י לא).

תנו עיניכם באחיכם — התבוננו בתפלתכם עליהם (תענית כב:). נתנה עינים לדבריה — דוגמא ופתח היתר נתנה לעצמה שאין עבירה בדבר (סוטה י.).

עין — פעל: כל המאריך בתפלתו ומעיין בה — מצפה שתעשה בקשתו ע״י הארכתו (ברכות לב:), אומר בלבו שתעשה בקשתו לפי שהתפלל בכונה (נה.).

עיין לעיל ע׳ עיון ובהערה שם.

עינוניתא: כמו אינוניתא, אונה קטנה דוורדא (חולין מז.).

עיננא: עינני — עיניהם גדולות (כתובות סא.).

עיפה: חשך אפלה (עמוס ד יג), חשיכה (איוב י כב).

עיר (ש״נ): עיירות גדולות על הכפרים וכרכים גדולים מהן (כתובות קג.).

בפירוש שבע״י — גדולות מן הכפרים; אך יש גדול על במובן גדול מן, ואין הכרח לתקן. עיין במלון צרופי רש״י ע׳ גדול.

ערי מבצר — כרכים גדולים (מכות י.), אין שלום בעירך — במקומך (שבת פט.). על העיר — על ירושלים (סנהד׳ ב. יד: סוטה מה.), עיר של

זהב — כמין נושק"ה ומציירין בה כמין עיר (שבת נז.), עטרה של זהב ועיר של זהב מצויירת עליה (סוטה מט:).

בגמרא פירשו: עיר של זהב — ירושלם דדהבא. ובפי' לנדרים נ — „ירושלם של זהב, בתי נפש שמצויירת בכל עניני ירושלם". בענין נושק"ה יצויין כאן שהיא משמשת בלעז גם לבתי הנפש, מכבנתא, כבינה וכוליאר. בעל „מרפא לשון", מו"ק יב:, האריך בבירורה והסיק שהוא לשון מבנה לולייני, מעין השבלול.

שלשים עירים — ערים בלא חומה, לכך נקראו עירים לשון עיירות (שופ' י ד). עיר ובהלות — גייסות של עיר. ויש פותרים לשון שונא, כמו ויהי ערך (ירמיה טו ח).

עיר (ש"ז): **מלאך, שהוא ער לעולם (דניאל ד י); עירין — מלאכים, כלומר תלמידי חכמים שהם כמלאכי השרת (פסחים לג.).**

עַיִר: **חמור זכר (בראשית לב טז), עול, סוס בחור (שופטים י ד).**

עירניות: **בנות כפרים (שבת פ.). אלפסין עירניות — קערות של בני עיירות, שאינן בני כרכים גדולים ואין מקפידין על כלים נאים ומשנפשטה הקערה של הרס אוכלין בה בשר ואין ממתינין עד שתתחקק ותצרף בכבשן (ביצה לב.).**

בתלמוד נאמר: „מאי חרניות? אמר רב יהודה: ערניות. מאי ערניות? אמר אביי: צעי חקלייתא". במשנה שבעדיות, ב ה, נאמר לפסין אירוניות, באלף. יש מפרשים כמו עירוניות, ויש שפירשו בענין אחר.

עיש: **כוכב גדול שבכימה (איוב לח לב).**

עכבה: **עכבת יין — אוגנים יש בכלי שמתעכב היין על פיו כטיפה או כשני טיפין (ע"ז עא:), מקום שמתעכבת שם טיפת יין (עב.).**

עכבית: **קונדס ועכביות — מיני ירקות הן שיש טורח בתקונן (ביצה לד.).**

עכוז: **עגבות (עירובין נג: בכורות מ.).**

עכל — **התפעל**: **נרקב (חולין נד:).**

עוכלא: **שמינית שבליטרא, וליטרא הוא לוג (עירובין כט.). מאה עוכלי בעוכלא — מאה מכות ברצועה שבראשה ברזל כמין משקולת קטנה ששמה עוכלא (כתובות נג.).**

בסוטה ח ע"ב כתב: תומן ועוכלא משקלות קטנים הן ושעורן בב"ב. ובדף ה פירש: אחד משמונה בשמינית — משקל קטן הוא והיינו עוכלא. אבל בב"ב צ נאמר שעוכלא הוא אחד מחמשה ברביע, כלומר חמישית הלוג, ס"א אחד משמונה, כלומר שמינית הלוג. לפי זה אתי שפיר פירושו בערובין, אבל על כל פנים אין עוכלא שמינית שבשמינית, כי זהו שעור הקורטוב.

עכן — **פעל**: **עיכן עליהם עוונותיהם — גלגל עליהם פקודת עוונותיהם כעכנא זו שמתגלגלת בהיקף עגול (סנהדרין מד:).**

עכנא: **נחש (ברכות יט. ב"מ נט: פד:).**

עכס: **א) ארס של נחש (ישעיה ג טז, משלי ז כב); ארס של נחש, וקרי ליה עכס על שם שאינו מטילו אלא על ידי כעס (שבת סב: עפ"י דרשת חז"ל שם). ב) מנעל אשר ברגל (ישעיה ג יח).**

עכר — **קל**: **עכרתם אותי — אין דעתי צלולה עכשו (בראשית לד ל). עוכר שארו — מתענה ומכחיש בשרו (תענית יא: — משלי יא). רוח קמעא עוכרתו — פורענות קלה טורפתו ומאבדתו (סוטה ה.). עמק עכור — עמק הגלות שהן עכורים שם (הושע ב יז).**

דהוה עכירא דעתיה — שהיה צעור (מנח' נג).

עכשוב: **עכביש (תהלים קמ ד).**

עַל: **א) למעלה (ש"ב כג א: „הוקם על"); מעל מתניך — למעלה ממתניך (ישעיה כ ב). מעל לעם — גבוה מכל העם (דה"ב כד כ).**

כל שמושי על ופירוטם לסוגיהם יובאו אי"ה בפרק מלות היחס, בספר הדקדוקים. כאן אסתפק בהערה אחת בלבד, המתרצת שאלה קשה לכאורה: למה התכון רבנו בפרושו למעל מתניך? כתשובה לדבר יצוין פירושו ביבמות קג ע"א: מעל רגלו — משמע מדבר שהוא על רגלו, מדלא כתיב וחלצה נעלו מרגלו, עכ"ל. פירוש זה בא בעקבות דרשת חז"ל, שהקשו שם, בדף קב:, אם כן לכתוב רחמנא ברגלו... במעל רגלו; ואף כי קושיה זו אינה עומדת בפני ההגיון הלשוני, מכל מקום ראה רבנו צורך לפרש שאין מם של מעל מתניך כמו מן.

ב) העלו גלוליהם על לבם — לבם אל גלוליהם (יחזקאל יד ב). ג) על כן — מפני כן (דבר' טו יא).

כן נאמר בספרי, ולפיכך אין להקשות מה ראה רבנו לפרש. המזרחי העיר שטעם הפירוש הוא לבל תחשוב כי פרושו הואיל, כמו כי על כן לא נהתיה. פירושו נראה כדחוק קצת, שהרי נאמר כאן על כן, ולא כי על כן; ועוד שהרי הרבה פעמים יש בתורה על כן, ורבנו לא פירש שם. אעפ"י כן עיין בפרושו לתהלים קיט קכז.

חמסי עליך — חמס העשוי לי עליך אני מטיל העונש (בראשית טז ה). על מי להביא — משל מי תלקח (יומא כג.).

עלב — **קל ונפעל**: **הנעלבים ואינם עולבים — אחרים באים עליהם בחוצפה, ולא הם על אחרים (שבת פח:). עלובה — חצופה, דעולבנא לישנא דחוצפא היא, והכי אמר במסכת גיטין (שם), חצופה (גיטין לו:). עלובין — סבלנין (ערובין יג:).**

בגטין דנים חז"ל בענין עולבנא, אם לישנא דחוצפא הוא או לישנא דניחותא הוא, ומשמע שהיה משמש בשני המובנים; ואכן בערובין פירש רבנו לישנא דניחותא, כעדות ל' חז"ל: נוחין ועלובין היו.

עלג: כל מי שאינו יודע לכוין דבורו להיות צח קרוי עלג ונלעג (ישעיה לב ד).

עלה — קל: א) נסתלק („כעלות גדיש", איוב ה כו; „ותעל המלחמה", דה"ב יח לד). עולי עין — מסולקין מן העין, שאינה שולטת בהן (ברכות כ.).

עיין להלן בהערה לבנין נפעל.

ב) טבילה עולה לה — מועלת (שבת טז). עלתה לו שנה — כלומר כלתה לו שנתו, ומעתה מונין לו שנה שניה (ר"ה ב.). עולין לה לימי מניקותה — מצטרפין לימי מניקותה (נדה לו.). שגגת תלמוד עולה זדון — אם שגית בהוראה בשגגת תלמודך, שלא ידעת טעם המשנה... ענוש אתה עליה כמזיד, שזדון הוא בידך שלא שאלת טעם מרבך (ב"מ לג:). זוגן עולה יפה — במזל טוב (פסחים מט:).

ג) עלה למטה — חלה הרבה, שצריך לעלות וליפול למשכב (שבת לב.). עולין לה — כל כניסה לסוכה נקט בלשון עלייה במסכת סוכה, לפי שרובן עושין סוכותיהן בראש גגן (שבת קנד:).

דעה זו הובאה גם ברא"ש, סוכה כג., ולא הודגש שם כי דברי רבנו הם.

— **נפעל:** העלות הענן — כתרגומו, אסתלקות. ולא יתכן לכתוב ולפי עלות הענן, ועלה הענן, שאין זה לשון סלוק, אלא צמוח ועלייה, כמו הנה עב קטנה ככף איש עולה מים (במדבר ט יז). העלו — כתרגומו הסתלקו (טז כד).

מצינו גם עלה במובן הסתלקות, ופרושו לבנין קל לעיל יוכיח.

— **פועל:** מעולה בדמים—דמיו יקרים (ב"ק צא:).

— **הפעיל:** א) להעלות נר — מדליק עד שתהא שלהבת עולה מאליה (שמות כז כ, לפי חז"ל). בהעלותך — על שם שהלהב עולה כתוב בהדלקתן לשון עלייה, שצריך להדליק עד שתהא שלהבת עולה מאליה (במדבר ח ב). לא מעלין — אין מניחין לעלות (עבודה זרה כו:). ב) מעלין — שמין (בכורות ב.).

עָלָה: עלילה (דניאל ו ה, כתובות כ:).

בנזיר סה: עילא. ושם פירש כמו עילעא, צלע.

עֲלָה: כלי שרת והעלות — שטושי"ל בלשון אשכנז הוא, שכותשין את הבשמים במכתשת. כן אמר לי ר' יצחק בר שמואל מנרבונא. ויש אומרים והעלות אלו הנסרים שחותכין עליהם בשר, ודוגמתו בביצה אין מטלטלין את העלי לקצב עליו בשר (דה"ב כד יד).

לפי המפרשים החדשים אין והעלות אלא בנין הפעיל, כמו: והרבות, והשקות. אך הרד"ק מפרשו כשם־עצם, ולעומת דעת אחרים שענינו בוכנה הריהו מביא שלדעתו הוא כלי קטן ששואבין בו יין, כמו עלת נקפת בכד. פירסט מביא אף הוא עלה כשם־עצם. מנדלקרן מפקפק.

עלוה: בני עלוה — בני גאוה, שעשו עצמן עליונים (הושע י ט).

פירש מלשון עלה — עליה, ולדעת רוב המפרשים הוא כמו עוולה.

עלוי: דרך עילויו — דרך מיטב שלו ומבחר נתחיו, המובהר קודם (יומא כה:).

עלומים: נעורים (תהלים צ ח, ישעיה נד ד). כח נעורים (איוב כ יא).

בדפוסים — „כח נערותיו", וצ"ל נעוריו או נערותו.

עלוקה: מנחם פתר כמשמעו, למדנו שהוא ערבי. והפותרים אומרים שהוא לשון שאול ומורה, יכן במדרש תהלים... (משלי ל טו).

עלטה: חשך (בראשית טו יז). בעלטה — לכשתחשך (יחזקאל יב ו). מגיד בעלטה — תרנגול המודיע עונות הלילה (ערובין נג:).

עלי: יד המכתש שכותשין בו (— תהלים יב ז), בוכנא... ועל שם שמעלין אותו ומכין בו תמיד נקרא עלי (משלי כז כב), דף עב וכבד וכותשין בו חטים (ביצה י.). בוכנא (תענית כח.).

הפירוש בתהלים הוא, כנראה, תוספת לפי הרד"ק. גם רבנו חננאל פירש עלי: יד המכתש (תענ' כח.).

עליה: בני עליה — כת המקבלין פני שכינה (סוכה מה:).

עליל: בעליל לארץ — לשון גלוי הוא בלשון המשנה, בין שנראה בעליל בין שלא נראה בעליל (תהלים יב ז).

הובאו כאן עוד שלשה פירושים: לשון מעלה; כור ועלי; בעל ואדנות. וכל אלה ודאי אינם לרש"י כלל, והובאו כנראה מתוך ספר השרשים לרד"ק. פירוש שלישי אף נשתבש בנדפס ברש"י, עד לבלי הבינו, ויתברר רק לאחר עיון בספר הרז"ק, כמו שבירינתי בכרך א' במבוא, עמוד נט.

נראה בעליל — גלוי לכל (שבת קלג: ר"ה כא:), לכל העולם (מנחות סד.). נמצא בעליל לעיר — במפורסם לכל שקרוב הוא לעיר זו מכל עיירות (סנהד' יד:), במגולה ופשוט שאין עיר קרובה כזו (סוטה מה.).

עלילה: מעלל (ישעיה יב ד, תהלים יד א, קה א), מעשה (יחזקאל יד כב, תהלים סו ה), מעשה גבורות ונפלאות (דה"א טז ח).

עלל — פועל: א) לא תעולל — לא תטול עוללות (ויקרא יט י, ומעין זה — דברים כד כא). ויעוללוהו במסלות — הריגה אחר הריגה כעוללות שאחר הבציר (שופטים כ מה). ב) ועולל למו — ופעול למו (איכה א כב). עיני עוללה — נוולה, לשון נוול, כמו ועוללתי בעפר קרני (ג נא, וכן סוטה מט:). ועוללתי בעפר קרני — לכלכתי וגניתי, לשון בזיון וגנאי, כמו ויתעללו בה וכמו עיני עוללה (איוב טז טו).

— **פועל:** אשר עולל לי — נעשה לי (איכה א יב).

— **התפעל:** אשר התעללתי במצרים — שחקתי, כמו כי התעללת בי. ואינו לשון פועל ומעללים, שאם כן היה לו לכתוב עוללתי, כמו ועולל למו

(שמות י ב), כי התעללת בי — כתרגומו, לשון גנאי ובזיון (במדבר כב כט. אונקלוס תרגם חיכת).
עלם — נפעל: נעלמים — הנכנסים בסתר לעשות במחשך מעשיהם (תהלים כו ד).
— התפעל: כובש עין כאלו אינו רואה (דברים כב א וג). התכסה („יתעלם שלג״, איוב ו טז).
עלמה: אשה (ישעיה ז יד), בתולה (שה״ש א ג), שכל כחה עליה, כמו חזק ואמץ — תקיף ועלם (סוטה יב: — שמות ב).
גם בשמות פירש בעקבות חז״ל: ותלך העלמה — הלכה בזריזות ועלמות כעלם.
עֲלָמוֹת: שם כלי שיר (תהלים מו א, וכן ט א).
עַלְמוּת: ינהגנו עלמות — כאדם המנהיג את בנו קטן לאט. ומנחם פתר אותו לשון עולם, ינהגנו עולמית (תהלים מח טו).
לפנינו על־מות, שתי תבות, אך בכ״י רבים ודפוסים ראשונים תבה אחת, וכן משמע מת״י, תרגום השבעים והרומי. במסורה נמסר עליה נ״א תרין מלין, אך העקר מלה חדא, וכן בפירש״י בראש פרק ט: ראיתי במסורת הגדולה שהיא תבה אחת, שהרי חיבר לה והוא ינהגנו עלמות, עכ״ל. משמע שבענין ינהגנו עלמות לא פקפק כלל כי תבה אחת היא. חז״ל דרשוהו גם כתבה אחת, לשון עלומים וזריזות, גם כשתים, כלומר עד מות. והעיקר כדעת מנחם לעיל.
עלע — פעל: בולע הרבה, ונראה כאומר על על, וכן בלשון חכמים בהשקאת סוטה מערערין אותה... וכן זעקת שבר יעוערו, לשון קריאת גרון דומה לכך (איוב לט ל).
עלף — התפעל: א) ותתעלף — כסתה פניה (בר׳ לח יד). ב) תתעלפנה — תפרח רוחם (עמוס ח יג), נתעלף — לשון עייפות וחלישות הלב (הולין ג:). שמא יתעלפה — דומה למת (נדה סט:).
— פועל: א) מקושט ומתוקן (שה״ש ה יד: „מעולפת ספירים״). ב) לשון עייפות (ישעיה נא כ). עולפה — פסק להלוחו כאדם שמתעלפה ורוחו פורחת (יחזקאל לא טו).
הבלעז שהובא בפרושו לישעיה, יחזקאל ועמוס הובא גם לשמא יתעלפה (שבת ט: נדה סט:), וכן לועז רבנו לבו פורח, פשמיי״ר (גטין סט:).
עלץ — קל: שמח (ערובין נג:).
עלש: עולשין — עשב שקורין קרישפל״א (שבת קג. הולין קכח. נדה נ. וכן לועז הנדיבי, פסחים לט.).
עלת: שם כלי שדולין בו יין מן החבית וממלאין הכוסות (עירובין נג:).
עַם: א) עם שמש — כשהשמש יוצא (ברכות ט: — תהלים עב), בעוד החמה זורחת (שבת יח.), עם זריחתה (קיח: — תהלים עב. ע״ע שמש ובהערה שם). עם יציאתה — כשיצאה (ביצה ו:).
ב) עמך — בתמיהה, כלומר וכי נראה בעיניך שתשובה זו הוגנת היא. לישנא אחרינא עמך תהא תשובה זו, שאינה כלום (בבא קמא כח.).
בפי דוברי יידיש שגורה המימרא: „ביי דיר בלייב עס״, „ביי איהם בלייב עס״, והכונה — יהא דבר זה ברשותו, שאינו חשוב כלל, ועיני אינה רעה בו חלילה... לפי פירוש רבנו נתנת מימרא זו להבעה בעברית במלה אחת בלבד: עמך! עמו!
ג) עם השופי — בשוה לשופי (חולין צב:).
כל שמושי עם, לסוגיהם ולפרטיהם, יובאו אי״ה בפרק מלות היחס לפי א״ב, בספר הדקדוקים.
עָם: א) לעם נכרי — לאחר (שמות כא יח).
כן משמע מכלל פירושו: „שאינו רשאי למכרה לאחר״. לשון חז״ל בקדושין יח: „שוב אינו רשאי למכרה״, ושם פירש: „לעם נכרי דהיינו שפחות״. הרמב״ן השיג על פירש״י בחומש וכתב: „אם כן יהיה לעם נכרי כמו לאיש נכרי, ולא מצינו לו חבר בכל הכתוב״. רבנו פירש כן ודאי בעקבות אונקלוס שתרגם לגבר אחרן. וכבר דרשו חז״ל עם כמו אם: „בניך ובנותיך נתונים לעם אחר — זו אשת האב״.
ב) חובב עמים — חבב את השבטים, כל אחד ואחד קרוי עם (דברים לג ג), עמים — של שבטי ישראל (לג יט).
כיוצא בזה פירש: גוי — בנימין, גויים — מנשה ואפרים (בראשית לה יא), וכן ת״א עמים — שבטיא.
ג) עם הארץ — שלא שמש תלמידי חכמים, שלא למד משנה (ברכות סא.), דלא גמר דרך ארץ (ערובין יח:), שאין בו תרבות (אבות ה י).
בברכות מז נתנו חז״ל הגדרות שונות לעם הארץ.
עמד — קל: א) ובית צדיקים יעמד — יתקיים (משלי יב ז). לעמדה — למען תתקיים (יחזק׳ יז יד). עמדי נא — התחזקי נא (ישעיה מז יב), ועמד על כנו — ויתחזק על בסיסו (דניאל יא כ — כא).
ב) ועומד לדין עמים — עמידה זו לשון עכבה (ישעיה ג יג). ג) עמדו כל העם — לשון שתיקה, כמו עמדו ולא ענו עוד (נחמיה ח ה). עמוד — שתוק (ברכות כז: בכורות לו.).
הפסוק שבנחמיה, לדעת רוב המפרשים, פשוטו כמשמעו: נצבו ועמדו. אך חז״ל דרשוהו לשון שתיקה: אין עמידה אלא שתיקה, שנאמר כי עמדו לא ענו עוד (סוטה לט.).
ד) עומדים — שרפים ומלאכי השרת שאין להם ישיבה (זכריה ג ז), המלאכים נקראו עומדים מפני שאין להם קפצים (דניאל ז טז).
אכל ועמד — מהר לעמוד פתאום אחר שאכל שובעו (שבת קכט.).
לא יכלו לעמוד על סוף דעתו — לא יכלו להבין באיזה דבריו נכונים ובאיזה אין דבריו נכונים, שהיה נותן טעם מיושב והגון על אין הלכה כהלכה (עיר׳ יג:).
סכין שעמדה — מחריפות שלה, שאינה חותכת יפה אבל לא נפגמה (ביצה כח:).

צפוי עומד — קבוע במסמרות (מנחות צו:), צפוי שאינו עומד—שאינו מחוזק במסמרים יפה (חגי׳ כו:). כלי מיוחד למדה — שמודד ומוכר בו ; כלי העומד למדה — שכשישבר זה בא זה תחתיו, אבל עדיין לא מדד בו (ביצה כט.), כל העומד ליזרק — שאינו מחוסר אלא זריקה (פסחים יג:).

עתידים שיעמדו על הקרקע — יניחו אומנותם לעסוק בחריש ובקציר (יבמות סג.).

לא עמדתי על מדותי — לשלם גמול רע למי שציערני (מגילה כח.).

עומד על הגמלים — לשמרן, כמו והוא עומד עליהם, לשמשם (בראשית כד ל.), עומדים עלי — להרף ולגדף (גטין ז.)

— הפעיל: מעמידי בית המדרש — ממונים לעת האוכל לומר הגיע עת לעמוד ולאכול (שבת קיח:).

מעמיד על מדותיו — לנטור איבה (קדושין עא.). מעמידו על רגליו — משמח לבו (פסחים קיט.).

עמד: על עמדי — על מעמד רגלי (דניאל ח יח, י יא).

עמדה: מעמד הבנינים (מיכה א יא).

עמוד: א) מעמד המלך בבית ה׳ (מ״ב יא יד), מקום מעמד המלך בבית המקדש (כג ג).

ב) עמוד החוזר — גדולים (כלו׳ צורך נקבים גדולים. בכורות מד:).

עמון ומואב: ישראלים הדרים בארץ עמון ומואב, שכבש משה מסיחון ונתקדשו בקדושת ארץ ישראל (יבמות טז.).

עמור: שמוש (סנהדרין פה: ע״ע עמר התפעל).

עמיל: פת עמילה — שאינה ממהרת להחמיץ, שעמילתה מעכבתה (פסחים לז.). פת עמילה — בעולה ; שאינה עמילה — בתולה (שבת סב:).

עמילן: עמילן של טבחים — חלות עשויות לכסות פי הקדרות לשאוב זוהמת התבשיל (ב״מ פו:).

מעין זה בפרושו בחומש : קמח לעמילן של טבחים, לכסות את הקדרה לשאוב את הזוהמא (בראשית יח ו). חז״ל פירשו : פת תבואה שלא הביאה שליש, שמניחה על פי קדירה ושואבת הזוהמא (פסח׳ מב:).

עמיר: קשין של שבלין (שבת עו.).

במקרא לא פירש עמיר.

עָמֵל: יד עמל — יד עניים (איוב כ כב).

עָמָל: ולא ראה עמל בישראל — לשון עבירה, כמו והרה עמל, כי אתה עמל וכעס תביט, לפי שהעבירה היא עמל לפני המקום (במדבר כג כא) ; כל עמל — העבירות, שהן עמל בעיני הקב״ה (קהלת ד ד).

עמל — פעל: מחמם (שבת קמז:).

— התפעל: מתעמלין—לשפשף בכח (שבת קמז.)

עמם — קל: לא עממוהו — לא כהו תארו (יחזקאל לא ח), לא החשיכו מראיתו (שבת עז), לא הכהו את מראיתו (פסחים עה:). גחלים עוממות — כבויות (פסחים כז. עה:).

יפה פירש רבנו חננאל : קרובות לכבוי.

— הפעל: יועם — יכהה, כדמתרגם כהה עמיא (איכה ד א).

עמץ — פעל: עצם, סגר (—שבת קח: וכן בארמית, ביצה כב.).

עֹמֶק: הרוגי עומק — מתי בבל העמוקה (מגלה ו.).

עָמֹק: עמוק מכן — עמוק במראה שחרורית, כלומר שחור יותר (נדה יט.).

עמר: שם מדה (שמות טז טז), עשירית האיפה, מ״ג ביצים וחומש ביצה (טז לו), עשירית האיפה. כך היה שמה, כמו וימודו בעומר (ויקרא כג י), עשירית האיפה, שבעה לוגין וחומש לוג (ערובין פג:), עשרון, עשירית האיפה (מנחות עו:), עשירית האיפה, עשירית ע״ב לוגין, שבעה לוגין וביצה וחומש ביצה (קדושין מו:).

בתורה עצמה נאמר: והעמר עשירית האיפה הוא. לפיכך קצת תימה שבאותו פרק בשמות פירש סתם „שם מדה״, וגם בפרושו בויקרא הביא כראיה את הכתוב וימודו בעומר, ולא את הכתוב המפרש בברור.

עמר — פעל: פנה את העומרים (שבת קכז.).

הוראה זו חסרה, כמדומה, בכל המלונים. בן־יהודה הביא את המאמר שבשבת במובן הרגיל, כלו׳ עשית עמרים, אך מן האמור שם ברור שהנכון כפירש״י.

— התפעל: השתמש. בלשון פרסי קורין לעבדות ושמוש עמירה (דבר׳ כא יד), השתמש (כד ז).

עמרא: צמר (נדר׳ מט: גטין סח. חגיגה טו: „עמר״).

עמראה: מוכר צמר (בבא בתרא כב.).

עמרניתא: צמר (שבת כ:).

ענבל: בטדי״ל שעשוי בתוך הזוג להשמיע קול (שבת נח:), מה שתלוי בתוך הזוג לקשקש (זבח׳ פח:).

עָנֹג: הוא הרך הוא הענוג, לשון פנוק, ומהתענג ומרך מוכיח עליהם ששניהם אחד (דברים כח נד).

ענד — קל: לשון קשר (משלי ו כא), קשר (איוב לא לו).

ענה — קל: א) אלהים יענה — יתן ענייה בפי (בראשית מא טז). ב) טרם אענה — לשון שונה והוגה בבית המדרש הוא, כמו תען לשוני אמרתך (תהלים קיט סז). לענות בו — להתנהג בו (קהלת א יג, ג י). ג) לשון הרמת קול (דברים כו ה, ש״א יד יב), לשון עניית זמר (עזרא ג יא), צעק (איוב ג א), צוח (דניאל ג ט). כל לשון ענייה צעקת קול רם היא (ירמיה כה ל), כל ענייה שבמקרא לשון צעקה (תהלים כב כה), כל ענייה הכתובה בתורה אינה אלא לשון הרמת קול, ואב לכולם וענו הלויים ואמרו (איוב ג א. ומעין זה — תהלים קיט קעב, שה״ש ב י, דניאל ג ט), כל ענייה הכתובה בתורה הרמת קול היא (גטין פג). קול ענות גבורה —

קול ענית גבורים הצועקים נצחון; קול ענות חלושה — קול חלשים שצועקים ווי או ניסה (שמות לב יח). ותען להם — אמרה שירה (שמות טו כא), ענו לה' בתודה — לשון קלוס (מכללא איתמר. משלי טז ד — תהלים קמז).

גם בתהלים קיט נאמר בהוצאת מארסן: לשון קלוס (במקום — לשון הרמת קול).

ד) וענתה שמה — לשון דירה, כמו מעון (הושע ב יז), עניים ושפלים יהיו (בהשפעת הדרש, סנ' קיא.).

לפי הפשט נראה שאף כאן אין וענתה אלא לשון שירה וקול רם. בישעי' סוף יג פירש: וענה איים — כמו וענתה שמה, ומעונותיו טרפה. ויש לפרש עוד וענה לשון ענית קול.

ה) ומהמונם לא יענה — לא יכנע, לא יעשה עצמו עני, וכן לענות מפני, וכן וענה גאון ישראל (ישעיה לא ד), וענה גאון ישראל — וימאך יקר ישראל, כמו לענות מפני, לשון עוני והכנעה (הושע ה ה). יענו — יתכנעו, כמו לענות מפני, לשון עוני (זכריה י ב). ו) וענתה בי צדקתי תבוא ותעיד (בראשית ל לג), עוונינו ענו בנו — העידו בנו (ירמיה יד ז), ענה בי — העיד בי (מיכה ו ג, רות א כא).

— נ פ ע ל: לענות מפני — כתרגומו לאתכנעא, והוא מגזרת עני (שמות י ג), לשון הכנעה (תהלים כב כה), לשון עוני (זכריה י ב). נעניתי עד מאד — נעשיתי עני ושפל, כמו לענות מפני (תהלים קיט קז).

האמור כאן בסוף — „נעניתי חולי הוא שמטרף את הדעת ושמו עניה בלשון משנה" — נראה כתוספת של איזה תלמיד טועה, ודברים אלה צריכים להאמר לא בנעניתי אלא בנעויתי, ולא עניה שמו אלא עוית. ע"ע עוה נפעל.

נענה ואמר — הרים קולו (גטין פג.). נעניתי לך — דברתי למולך יותר מן הראוי (ברכות כה. בע"י נוסף: שורפרלי"ק בלעז), דברתי יותר מדי (כתו' סז:).

נראה לי שגם כאן העיקר הוא לשון הכנעה, כפרושו לעיל.

— פ ע ל: א) ותענה שרי — היתה משעבדת בה בקושי (בראשית טז ו). אין מענין אותן — אין חייבין למנוע מהן מאכל (יומא פב.). ב) קול ענות — קול חרופין וגדופין המענין את נפש שומען כשנאמרין לו (שמות לב יח). ג) מענות — הספד על המת (מגל' ג:).

מענה את דינו — ע"ע ענוי הדין.

— ה ת פ ע ל: לישב בתענית (עזרא ח כא). צאו והתענו על מה שהתעניתם — כלומר עשו תשובה (ראש השנה יח:).

ענו: שפל וסבלן (במדבר יב ג).

ענוה, ע"ע תוקף.

ענוי: ענוי הדין — שמאחרין הדיינין לדונו, ולא לשם שמים אלא לאחר שהוברר להן הדין משהין אותו (שבת לג.), שמענה דינו של אדם ומעכבו מלפסוק לו דינו (אבות ה ח). מענה את דינו — שאם לא אמרו לו דינו לאלתר, דעייני ביה, הוה ליה ענוי הדין (מו"ק יד:).

ענות: ענות עני — צעקת דל. ועוד יש לפתור ענות לשון הכנעה... (תהלים כב כה).

ענותנות: סבלנות (גטין נו.).

עני: חורבן שהביא לידי עוני (איכה א ז). לחם עוני — לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים (דברים טז ג).

עני: ענותן („עני ורוכב על חמור", זכריה ט ט). מציאה הכל עניים אצלה — כלומר הכל כשרים לזכות בה כעניים בפיאה (ב"מ ט:).

עניות: בעניותנו — מתוך עניות דעתנו שאין אנו יודעים פירוש המקרא (יבמות צב:). אין עניות במקום עשירות — לא עשו דבר בצמצום אלא הכל מתחילתן דיים והותר (שבת קב:), אין חוששין במה ששופך לחוץ (מנחות פט.).

ענין: א) מנהג (קהלת א יג, ב כג, ג י), מנהג דאגה (ב כו), הרהורים שאדם מעיין ומהרהר (ה ב). ענין יש לפותרו לשון מעון ודירה ויש לפותרו לשון עיון ומחשבה (א יג). ב) פרשה (שבת יב: קטז:).

ענן: עיבא — עב עבה; עננא — ענן קלוש, הוא ענן בוקר שאין בו ממש (ברכות נט.).

ענן — פ ו ע ל: לא תעוננו — לשון עונות ושעות, שאומר: יום פלוני יפה להתחיל מלאכה, שעה פלונית קשה לצאת (ויקרא יט כו), לשון מעונן כמו בעל עונות, שמבחין את העונה ואומר: היום יפה לצאת לדרך ויצליח, למחר יפה ליקח מקח וישתכר בו הלוקחו (סנהדרין סה:).

לשון חז"ל בסנהדרין: „מעונן זה האוחז את העינים. ר' עקיבא אומר זה המחשב עתים ושעות ואומר: היום יפה לצאת, למחר יפה ליקח". בפירושו לדברים יח מביא רש"י דברים אלה בשנוי לשון קצת: „ר' עקיבא אומר אלו נותני עונות, שאומרים עונה פלונית יפה להתחיל, וחכמים אומרים אלו אוחזי העינים". לפי זה ראוי היה להביאו בשרש עון, אבל כיון שיש במקרא עוננים — בחרתי להביאו בשרש ענן, וכן דעת האחרונים. רד"ק הביאם גם בערך עון גם בערך ענן.

עננה: אפילה (איוב ג ד).

ענק: א) רביד (שה"ש ד ט). ב) שמעניק חמה בקומתו (לשון חז"ל. במדבר יג לג).

ענק — ה פ ע י ל: א) העניק תעניק — לשון עדי בגובה ובמראית העין, דבר שיהא ניכר שהטיבות לו. ויש מפרשים לשון הטענה על צוארו (דברים טו יד). ב) מעניקין חמה בקומתן — דומה שצווארו נוקב ועולה בחלון הרקיע (יומא י.), מרוב גובה קומתן דומין כאלו צוארם נוקב ועונק בנקב שהחמה יוצאה בו (סוטה לד:).

עונקא: צואר, מקום בית השחיטה (ברכות מד:), צואר (שבת קמ: בנו"ג אונקא).

ענש — **קל ונפעל: ענוש יענש — יגבו ממון ממנו, כמו וענשו אותו מאה כסף (שמות כא כב), ויענש את הארץ — ליתן מסים (דה"ב לו ג), ענוש לצדיק לא טוב — צדיק המעניש לא טוב (שבת קמט; — משלי יז, בהשפעת הדרש). נענשו — נפסדו (משלי כז יב).**

עסה: א) עריבה שלשין בה את הבצק, שמשתייר בשוליה מן העיסה (תענית יט:).

פירש כאן עיסה גם בצק, גם כלי הבצק, כמקביל לריחיים דלעיל. כיוצא בזה: מסגר, מרעית, משכן, נגדא, מקק ועוד.

ב) **לשון ספק (כתובות יד.), כעיסה המעורבת שאין ניכר בה מה בתוכה כך כל המשפחות ספק (קיא.), ספק עירובין כעיסה זו שמערבין בה שאור מים וקמח, מלח וסובין (קדושין סט:), כעיסה שהיא מעורבת, ובשם ר' משה מרומא"ט שמעתי עיסה כפסולת ענבים, שנסחט משקה שלהם (עא.). אלמנת עיסה — מעורבבת בספקות (עה.).**

עסיס: מתק יין (ישעיה מט כו), יין טוב (יואל א ה), יין טוב ומתוק (סוף עמוס), יין מתוק (שה"ש ח ב), מה שנמצץ (ברכות נז — שה"ש ח).

עסיק: יש עליה עסיקין — עוררין לומר שלנו היא (ב"ק ט.), עוררין, כמו התעשקו עמו, שמערערין על המחזיק בה (שבועות לא. וכן ב"מ יד.), עוררין (כתובות צג.).

עסס — קל: ועסותם רשעים — וכבשתם, לשון מעוך, ודומה לו ושם עשו דדי בתוליך (מלאכי ג כא).

אמנם, שתי גזרות שונות הן (עסס ועשה), אולם קרובות הן קרבת ענין. גם הראב"ע שכתב „מגזרת עסיס" הוסיף שם: על שם שמעסים הענבים ברגל או בכל דבר המעטה („מעטה", ולא „מעסס").

עססית: עססיות ותורמסין — מיני קטניות וצריכין בשול יותר (שבת יח:).

עסק: ממעט בעסק — כגון סחורה (מו"ק כב.).

עסק — התפעל: כל מתעסק קרי ליה שאינו מתכוין בדבר זה כלל (סנהדרין סב:), כגון נתכוין לזו ועשה אחרת (כריתות יט.). אין מתעסקין עמו — כלומר אין צריכין לנחמו (מו"ק יט:).

עסקא: פרקמטיא (ברכות נו.), סחורה (שבת יט: קדושין ל:), סחורה להשתכר למחצית שכר (ביצה לב:), כספים קרי עסקא, שהם עומדים להשתכר בהם, להתעסק בהם תמיד (כתובות סו:). תמרי דעסקא — העומדין להוליכן לסחורה, למקום אחר (שבת יט:).

ער — פועל: יעערו — יצעקו, ולשון ארמי הוא (ישעיה טו ה. ע"ע עלע — פעל, ערער — פעל).

עפוי: עייפות (חגיגה טו.).

הרמב"ם פירש לשון חבור, ואין דבריו מכריעים. ב„לשוננו" כרך ו' הקדיש הרב יעקב בלשן רשימה מיוחדת למלת עפוי, ובהביאו את דעת חז"ל שענין מגלה עפה הוא כפולה, כתרגום וכפלת ותיעוף (ע' לעיל ערך עוף הפעיל) הריהו מסיק שענין עפוי הוא סיבוב, ושרשו עפה. וכן לשון המדרש: אופנים לא עפו. קשה להכריע בדבר הוראת העפוי, אך בענין שרשו קרוב לודאי שהוא עוף, ולא עפה. הקושיה על חז"ל שלא אמרו עיוף, לפי הדקדוק, אינה קושיה, שכן לא הקפידו חז"ל בענין תחומי הגזרות, וכן גזרו מן נפה (משורש נוף) מנפה, ולא מנייף. עיין בהערה לערך חתת — פעל, חלה — פעל, ובערך עסס לעיל.

עפי: עפאים — ענפי אילנות (תהלים קד יב, דניאל ד ט).

עפל: לשון מבצר (ישעיה לב יד), לשון מגדל עוז (מיכה ד ח), מצודה (דה"ב כז ג), מגדלים (לג יד).

עפלים: לשון מפורש הוא לגנאי יותר מטחורים, ושניהם בנקב בית הרעי (מגלה כה: — דברים כח. ע"ע טחורים).

עפל — הפעיל: ויעפילו — לשון חוזק, וכן הנה עפלה, לשון עזות, וכן עופל בת ציון, עופל ובחן (במדבר יד מד).

— **פועל: עפלה — לשון עזות, וכן ויעפילו, וכן עופל ובחן (חבקוק ב ד).**

עפעפים: עפעפי שחר — זהרורים (איוב ג ח, וכן פסחים ב:), דמדומי חמה, כמו לעת בוקר שהשמש מתאדמת (איוב מא י).

קצת תימה שבפרק ג באיוב הובא כדוגמה הפסוק שבירמיהו ועפעפינו יזלו מים.

עפצא: עפצי — גל"ש בלעז ומעבדין בהן עורות (שבועות מב.). אפצא — מי עפצים שקורין גל"ש (שבת קד:).

עפץ — קל (ארמ'): עפיץ — מעובד בעפצים (מגלה יט.), מתקנין אותו בשחיקת עפצים, כמו שעושין כאן בשחיקת קליפת ארז שקורין טנ"א (שבת עט.).

עפר: טיט וחומר (נחמיה ד ד: „והעפר הרבה"). עפר עפרה — עפר קרקעה (חולין פט.). עפר מות — דכאות מיתה (תהלים כב טז).

עֹפֶר: איל בחור (שה"ש ב ט).

עץ: אילן (בראשית יח ד, נחמיה י לו), עץ ארז — מקל של ארז (ויקרא יד ד). עץ פרי — שיהא טעם העץ כטעם הפרי (לפי הדרש. בראשית א יא), שנגמר פריו; עץ עושה פרי — ולא עץ פרי גמור (ר"ה יא.).

עִצָּב: מעצבה וקלקול (תהלים קלט כד).

עֶצֶב: א) בעצב — בצער (בראשית ג טז). בכל עצב יהיה מותר — בכל יגיע מלאכה יהיה רווח (משלי יד כג), כשאדם מראה את עצמו עצב יהיה לו שכר (ברכות ל:), ועצביך — יגיעך שנעצבת וטרחת בו (משלי ה י). לחם העצבים — של טורח ויגיעה

(תהלים קכז ב). ב) עצביכם — בעלי חוב שלכם הנעצבים על ידכם (ישעיה נח ג).

עָצָב: אמות שוחקות — בטפחים גדולים, אמות עצבות — מצומצמות (ערובין ג:).

רבנו חננאל פירש: עצבות — האצבעות דחוקות זו עם זו. שוחקות — מרווחות, כדרך השוחק שפוסק שפתיו.

עצב — קל: הכעיס (מלכים א א ו).

— נפעל: התיגע (קהלת י ט).

— פעל: א) העציב (תהלים נו ו). ב) עשה עצב דפוס... (איוב י ח). מעצבין — לשון ידיך עצבוני, שמתקנין ומיישבין עצמותיו וחוליות שדרתו כמדת צלמו (שבת קמז.).

— התפעל: התאבל (בראשית ו ו).

עוצבא: דולבקי שאוכלין עליו, וכעין שולחן הוא (ב"ק סו:), שטיח לאכול עליו או לשכב עליו, ורובן מן העור ויש שעושין מן הבגד (זבחים צד.).

עצבון: צער גדול בנים (לשון חז"ל. בראש׳ ג טז).

עֵצָה: א) כרתו עצה — לא מפיק הא, והוא לשון עץ, שאין לשון כריתה נופל על העצה, ועצה האמור כאן לשון הרבה עצים, כמו דגה לשון דגים הרבה (ירמיה ו ו).

ח. נ. ביאליק בסיפורו „אריה בעל גוף" כתב: „מישור העצה (געהילץ)". כן נדפס ב„השלח" בלבד. במהדורות שלאחר־כך תקן: מישור העצים. גם במכתביו הראשונים (ב׳ אדר א׳ תרנ"ז) תמצא עצה במובן עצים.

ב) טומנין בעצה — בפסולת קטניות (ערובין פז:). חז"ל עצמם פירשו: מאי עצה? תבן של מיני קטנית (שבת עו.).

ג) בעצת ה׳ — בעצתו וברצונו (עזרא י ג).

עֲצָה: כליות היועצות (לפי חז"ל, ויקרא ג ט), מקום הכליות, שהכליות יועצות (—שמות כט כב).

עצה — קל: עוצה עיניו — לשון קריצה (משלי טז ל), איעצה עליך עיני — ארמוז לך בעיני רמז מה תעשה, איעצה לשון קריצת עין (תהלים לב ח).

במשלי הסתייע בכתוב שבתהלים, ובתהלים — בכתוב שבמשלי, ואם כי שונות הגזרות קרובים השרשים במשמעותם. השוה: יאב — אבה, סוף — ספה.

עצום: רב (דניאל ח כד). ובין עצומים יפריד — אלו בעלי דינין, כמו הגישו עצומותיכם, ובמשנה שנים שנתעצמו בדין, על שם שבריבותם עצומות קרויים עצומים, או לשון חוזק או לשון אוטם, כמו עוצם עיניו (משלי יח יח).

עצומות: טענות בריאות וחזקות, ולשון ריב הוא זה... (ישעיה מא כא. ע׳ בערך הקודם).

עצורא: עוצר שומשמין לעשות שמן (ב"ב כה:).

עציץ: כלי חרס (מגילה טז.).

עצם: א) עצמותי — איברים שבי (איוב ז טו). ב) וכעצם השמים — כתרגומו, ל׳ מראה (שמ׳ כד י), אדמו עצם — אותם שהיה מראיהם אדום. עצם לשון מראה, כמו וכעצם השמים לטוהר, קולי"ר בלעז (איכה ד ז). בעצם היום הזה — בו ביום (בר׳ יז כג). עד עצם היום — עד מראית היום (מנחות ה: סח. — ויקרא כג), כל היום קרוי עצם היום (סוכה מא:).

ג) היא עצמה — כלומר כל עצמה ועיקר מצותה (זבחים נג.), כל עצמן אינן קדושין — כל עיקר (תמורה יט:).

הוא עצמו יהא בנדוי — לא שיהא בנדוי מאליו, אלא ראוי להתנדות קאמר (נדרים ז:).

מלך מעצמו — שלא היה מזרע המלוכה (מגלה יא.).

לעצמן — להנאתן (מנחות מה:).

עצם — קל: א) סגר („עוצם עיניו", ישעיה לג טו). ב) עצמו — רבו (ירמיה טו ח).

— פעל: עצמו — שבר עצמיו (שמות כז ג — ירמיה נ), גירם עצמותיו, שגמר השיריים (ירמ׳ נ יז).

— נתפעל: נתעצמו — נעשו קשין זה לזה (סנהד׳ לא: ע"ע עצומה).

עצמה: חוזק (נחום ג ט).

עצר: יורש עצר — יורשים מועטים (שופ׳ יח ז. לפי ת"י).

עצר — קל: א) נעצרה נא אותך — נאסוף אותך אל הבית (שופטים יג טו). ולא עצרתי כח — כלומר לא כנסתי, כל כחי הלך מקרבי (דניאל י ח). אל תעצר לי לרכב — אל תעכב על ידי את הרכיבה (מ"ב ד כד). ב) יעצר בעמי — ימשול, כמו עצור ועזוב (ש"א ט יז).

עוֹצֵר: המושל העוצר בעם שלא ילכו מפוזרים בצאתם לצבא על האויב (— דברים לב לו). דרך המושל לעצור העם במלחמה שלא יתפזרו ולא יתפשטו זה מזה ולעצור בכל אחד מעשות רעה (ש"א ט יז). עול תחתי לעוצר — הכנס במקומי להפיס את השוטר, כמו זה יעצור בעמי. ל"א לשון אוצר שממונה על אוצרות יין ושמן של מלך לגבות ולאצור (ע"ז עא.).

לי נראה שיש לקרוא עוצר מלעיל, ע"מ מעוצר רעה ויגון, וענינו בית הכלא.

עָצוּר: כנוס („עצור בעצמותי", ירמ׳ כ ט), נחבא (דה"א יב א), בבית הכלא (ירמיה לג א, לו ה).

עצורתי — לשון עצרת, שתהא נאספת עמי בבית (קדושין ו.).

עצור ועזוב, ע"ע עזוב.

— קל (ארמ׳): דקא עצר — סוחטו מן המים שנבלעו בו (שבת מח.).

עצרא: סחיטה (גטין סט: בנו"ג איצרא).

עצרן: הציקנין — עצרנין, כלומר שהן צרי עין (פסחים פא:), עשירים מקמצין — מקמץ לשון עצרן (חולין מו.).

עצרן אין בתלמוד, וכנראה מחדושי רבנו הוא.

עצרת: א) אסיפה (יואל א יד), כנסיה (ירמ׳ ט א). ב) עצורים בעשית מלאכה, ד״א עצרו מלצאת (לפי חז״ל. במדבר כט לה), עצור עצמך מן המלאכה. ד״א כנופיא של מאכל ומשתה, לשון נעצרה נא אותך (דברים טז ח). שבועות ושמיני עצרת (תענית יב:), זמן קציר וזמן פירות האילן (מגלה לא:).

בויקרא כג לו ובמדבר כט לה הביא גם דרושים נאים בענין עצרת.

עָקֵב: לשון מדרך כף רגל (— תהלים מ טז). מדרס רגלים (— משלי כב ד). יגוד עקב — בדרכם ובמסלותם שהלכו ישובו, כמו ועקבותיך לא נודעו, וכן בעקבי הצאן, בלשון לעז טרציא״ס (בראׁ מט יט). הגדיל עלי עקב — מארב, כמו ואת עקבו (תהלים מא י), עקבו — ארבו, כמו ויעקבני (יהושע ח יג). נחמסו עקביך — נגזרו דרכיך, פסקו עוברי דרכים (ירמיה יג כב). עקב בצד גודל — בנחת, עקב רגל אחת בצד גודל של חבירתה (סוכה נב:). עקבות משיחך — סופי מלך המשיח, ולשון משנה הוא בעקבות המשיח חוצפא יסגא (תהלים פט נב). בעקבו של עם — בסופו (סוטה מד.), בעקבות המשיח — בסוף הגלות, לפני ביאת המשיח (מט:).

עֵקֶב: עקב רב — בשביל רב טובך, כמו עקב אשר שמע אברהם בקולי (תהלים יט יב. הובא גם דרוש, מלשון עקבות משיח), עקב ענוה יראה ה׳ — בשביל הענוה. ד״א ענוה עיקר והיראה טפילה ועקב לה, מדרס רגליה (משלי כב ד. פירוש שני דרשת חז״ל). על עקב בשתם — הכל במדה שמדדו ובדרך שהלכו למולי. על עקב, ועקבותיך לא נודעו, צאי לך בעקבי הצאן, כולם לשון מדרך כף רגל הם, טרציא״ש בלעז (תהלים מ טז).

עָקֹב: עקוב הלב — מלא תואנה ועקיבה (ירמיה יז ט). עקובה מדם — מלאה אורבי רציחה, כמו ואת עקבו, ויעקבני (הושע ו ח).

בירושלמי פירשו חז״ל לשון לכלוך, והסתייעו בכתוב זה לשם פירוש הבטוי התלמודי עקבת יין. בנו״ג עכבת, בכף.

עקב — קל: א) ויעקבני — כתרגומו וכמני, וארבני. ויש מתרגמין וחכמני, נתחכם לי (בראשית כז לו). עקוב יעקוב —ארוב יארוב (ירמיה ט ג). ב) עקב את אחיו — אחזו בעקבו (הושע יב ד). הלכה עוקבת מקרא — מקפחת את עקבו מעמדו, עוקרת את הפסוק (סוטה טז.).

— פעל: יעקבם — יכריתם, ולשון משנה הלכה עוקבת מקרא (איוב לז ד).

עקבה: מרמה, לשון ויעקבני (מ״ב י יט).

עֵקֶד: בית עקד — ל׳ קשר, מקום אסיפה (מ״ב י יד).

עָקֹד: עקודים — משונים במקום עקידתם, הם קרסולי ידיהם ורגליהם (בראשית ל לט).

עקד — קל: ידיו ורגליו מאחוריו, הידים והרגלים ביחד היא עקידה, והוא לשון עקודים, שהיו קרסוליהם לבנים, מקום שעוקדין אותן בו היה ניכר (בראשית כב ט), כפף ידיו ורגליו לאחוריו וקשר יד ורגל יחד (שבת נד.).

עפ״י ר׳ יהודה בשבת נד ע״א: עקוד עקידת יד ורגל כיצחק בן אברהם. וי״א: עקוד שתי ידים ושתי רגלים.

עקה: לשון מצוק (תהלים נה ד).

עקולים: מקומות שהמים מתעקלין ומתגלגלין כגלגל במקום אחד מחמת כיפי, סלעים ארוכים הבאים אל תוך הנהר והמים מכסין עליהן... (בבא בתרא כד.), מים שהולכים עקלתון (ע״ז לד:).

עקוש, ע׳ בהערה לערך עקש.

עקיף: באין עליו בעקיפין — בחכמה (ב״ק קיג.).

ברש״י שברי״ף — בעלילות, וכן העתיק ברלינר בהערותיו לרש״י על התורה (ויקרא יט יד). ע״ע עקב — קל.

עקל: דדורת״א, וצריכה לבית הבד לקשור את תפוח הזיתים כשעוצרין אותם בקורה (סנהד׳ כו. ומעין זה בנדה סה:). כמין קופה מסורגת כמצודה ואחרי סחיטת הזיתים נותן הגפת באותו עקל ומניח עליו קורה ומכבידו להוציא המשקה הנשאר (ע״ז עה. בשם רב האי).

עקום: כפוף (מגילה כד: ע״ע עקש).

עקם — פעל: גיא מעוקם — שמדרונו משופע ונוח להילוך (ערובין נח.).

עקץ: זנב (של בהמה, יומא כה. של עקרב, ברכות נח.), עצם האליה (חולין נט.), הנק״א (צג.). זנב הפרי (שבת עו:), זנב הפרי, מקום חבורו לאילן (סנהד׳ מ.), זנב שהפרי תולה בו (מנחות סד.), זנב אתרוג (סוכה לד:), זנב תאנה (סנהד׳ ט:). ב) חודו של דד שהתינוק יונק, ופיטומת היינו סביבות העוקץ (נדה מז.). עוקצה של מחט — פויינט״א (שבת נב:).

עוקצא: עוקצי עוקצי — זויות (ביצה כד.), פיאות להשמט בהן (שבת קו:).

עקץ — קל: עקץ תאנה — לקט תאנים (ב״ק ע:), קצץ והתך מהעוקץ (סנהדרין מא.).

עֵקֶר: גר — זה הגוי; עקר — זה הנמכר לעבודה זרה עצמה להיות לה שמש, ולא לאלהות אלא לחטוב עצים ולשאוב מים (ויקרא כה מז).

פירש כן לפי חז״ל, וכנראה דרשוהו כן משום שנעקר מכל עסקיו לשם זה (רד״ק), ואולי משום שע״ז היא עיקר לעמים (פין). לפי שאר מפרשים ענינו כמו מהגר, מי שנעקר ממשפחתו.

עָקָר: שאינו מוליד (דברים ז יד). עקרה — שנעקרה רחמה ונטלה האם שלה (יבמות מב:).

עִקָּר: שורש (יומא נג. גיטין סט. ב״מ קיח:).

שורש שממנו חי (נדה סב.). שערות שבראש השום והבצל (נדה יז.).

שיש לו עיקר — שנשרש בארץ (שבת צ.), עיקרן — השרשתן (חולין קטז.).

כוס עיקרין — משקה שכותשין לתוכו עיקרי ירקות ובשמים (שבת קט).

עיקר מחיצה — יסוד (ערובין צג.).

עיקר אבידתה — תחילת אבידתה (תמורה כב:). עיקר שבסעודה — אחד מאותן שהיו בתחלת ההסיבה (ברכות מז.). מעיקרא — קודם (מגלה כט.), מעיקרא דדינא — מתחילת הדין (חולין קיד.).

נחושת מעיקרו — מקום מוצאו מן הארץ (כתו׳ עז.), אבר מעיקרו — ממקום שעוקרים העופרת והוא חס (חולין ח.).

השוכח עיקר שבת — כסבור אין שבת בתורה (שבת סז), עיקר רגל — יו״ט ראשון (חגיגה ז.).

עקר — קל: עוקר הרים — רבה בר נחמני שהיה מחודד יותר בפלפול (ברכות סד.), חריף ומפולפל בתורה אעפ״י שאין משנה ובריתא סדורין לו כל כך (הוריות יד.).

הלכות עקורות — כאשה עקרה שאין לאדם ממנה פרי, אלא גופה (מו״ק יב. לשון הגמרא: שהן עקורות ואין למדות זו מזו).

— נפעל: א) תיעקר — נעשית עקרה (ע״ז כב:). ב) נעקר מן העולם — חייב מיתה (סוטה ד:).

מסכת מנחות איעקר ליה — נשתכחה הימנו (מנחות ז.).

עקרב: היינו כימה, וממזל טלה הוא (ברכ׳ נח:). עקרבים במקרא (מלכים א יב, יחזקאל ב) פירש רק בלעז.

עקרבנין, ע״ע ערקבלין.

עקש — פעל: נתיבותם עקשו — העוו את דרכם (ישעיה נט ח).

עקש: עקום ומעוקל, כמו ואת כל הישרה יעקשו. ובלשון משנה חולדה ששיניה עקומות ועקושות (דברים לב ה), לשון עקום, כמו שנאמר ומעקשים למישור (— משלי ב טו), עקמומית (ח ח).

בנו״ג דקות ועקומות. ברלינר, בהערותיו לפרשת האזינו, ציין שבכ״י בספר דקדוקי סופרים על חולין הנוסחה כברש״י. כלפי עקושות יש להעיר שבמגלה כד ע״ב פירש: עקומות — כפופות; עקושות — לצדיהן (כלו׳ כפופות לצדיהן).

עקשות: עקשות פה — לשון עקום, כמו תם אני ויעקשני, ובמשנה שיניה עקומות ועקושות (משלי ד כד), עקימת שפתים (ו יב).

עֵר: לשון אדם חריף (מלאכי ב יב), חריף להבין ולהורות בין החכמים (שבת נה: — מלאכי ב).

גם בפרושו לבראשית טו ב פירש ער ועונה מלשון ולבי ער, בנגוד לדעת מנחם.

עָר: שונא (ש״א כח טז, דניאל ד טז), שונא מציק (ישעיה יד כא: „ומלאו פני תבל ערים״), בעל דבבא (לפי ת״י, מיכה ה יג), אויב (תהלים קלט כ). מאס ערים — בזה בעיניו כל שונא (ישעיה לג ח).

לפי רוב המפרשים הוא לשון עיר, וכן בישעיה יד כא. אך שם פירש גם רש״י שיש עוד לפתור מלשון עיר.

ערא: עץ שקורין לוריי״ר, ופריו קורין ביי״ש (ראש השנה כג. גטין סט:).

גם דפנא (פסחים נו.) לו״ר בלעז. יש שהציעו להנהיג על סמך זה בעברית החדשה את השם ערה (ע״מ שדה) במובן דפנה, אך ההצעה לא נתקבלה.

עראי: שאינו להתקיים (ביצה לב:).

עֶרֶב: א) לשון נשף והושך, כמו ערבה כל שמחה (שמות יב ו). ערב שבת — ליל שבת (גטין לח:). ב) כל הערב — אשר משענתו עליהם לעזרה, גרנטיא״ה בלעז (ירמיה כה כ, ומעין זה — יחזקאל ה ומלכים א י טו).

פירש כן על סמך תיב״ע — סומכותא — לשון סמיכה ומשען. בירמיה כה כד פירש ואת כל מלכי הערב — סומכוותא של ערביים. יונתן תרגם מלכי ערבאי, ורש״י בפרושו שלב כאן שני ענינים כאחד: גם לשון ערובה גם לשון ערבי.

עֵרֶב: תערובת האומות (נחמיה יג ג). ערב רב — תערובת אומות של גרים (שמות יב לח).

עָרֹב: כל מיני חיות רעות ונחשים ועקרבים בערבוביא (שמות ח יז).

עֲרָב: ערביא (ירמיה כה כד), מדינה (שבת קמו.), מקום (קכא.).

ערב — קל: א) נעם (ירמיה ו כ, לא כה: „ושנתי ערבה לי״, משלי ג כד). ב) החשיך (ישעיה כד יא: „ערבה כל שמחה״). ג) נתן לאחרים בערבון ומשכון (נחמי׳ הג). ל׳ ערבות, גרנטיא״ה בלעז (יש׳ לח יד).

— פועל: דעתו מעורבת עם הבריות — לעשות לאיש ואיש כרצונו (כתובות ז.).

— התפעל: התפאר, בוא בערבון, גי״ר בלעז (מ״ב יח כג), לשון ערבון שקורין גי״ר בלעז (ישעיה לו ח).

ערבאה: ישמעאלי (בכורות מט:).

עֲרָבָה: מישור של יער (דברים א ז, עפ״י ספרי). לשון מישור (ירמיה יז ו). חורבה (ישעיה לג ט). לשון מדבר... אלא שהערבה כבר היה בה ישוב והוחרבה (נא ג).

עֲרֵבָה: ספינה (ברכות נז.), ספינה קטנה (עבודה זרה מ. ערובין פח:). עריבת תרנגולין — ארובה, ומחיצה נמוכה באמצעיתה, כדי להלוק בין מים למורסן (מנחות כד.).

עֲרָבָה: הצלה ושלום, כמו ערוב עבדך לטוב,

גרנטיא"ה בלעז (ש"א יז יח), גרנטיא"ה בלעז (— יחזקאל ל ה).

ערבוביה: בני ערבוביה — שבא על אשה אחת בין הנשים ואינו יודע על איזו מהן בא. ל"א שבאו עליה אנשים הרבה ואין ידוע בן מי הוא (נדרים כ:).

ערבוביתא: ערבוביתא דרישא — עפרורית שמתכנס לאדם בראשו שאינו רוחץ; ערבוביתא דמאני — שנושא בגדים שאינו רוחצן עד ששחורין הרבה; ערבוביתא דגופא — זוהמה הבאה על בשרו של אדם מחמת זיעה שאינו רוחץ (נדרים פא.).

ערבון: משכון (בראשית לח יז).

ערבי: יושב אהלים שהוא תמיד מצוי בחוץ במדברות, ועל שם כך הוא קרוי ערבי, ששוכן בערבה (ירמיה ג ב), על שם שיושב בערבה (יז ג).

ערביות — נשים ישראליות שבערב (שבת סה.).

ערבית: שקרא ערבית — איחר יותר משאר חבריו. ולי נראה שקרא כעורב (שבת סז.).

ערג — קל: צעק, כאשר פתר דונש ערג לאילים ונהם לשחלים וגעה לעגלים וצהל לסוסים, צפצוף לעופות ונבח לכלבים (יואל א כ), לשון ערג נופל על קול האיל כאשר יפול לשון נהם לארי ושקוק לדוב וגעה לשוורים וצפצוף לעופות (תהל' מב ב).

ערדילין: ראיתי בתשובות הגאונים שרגילין ללבשן תחת מנעליהן, וטולים עליהם עור של תישים מעובדים תחת קרקעיתן, וכנגד העקב של רגל יש עושין אותן של צמר וקורין אותן נמטי (ביצה טו.).

ערה: ערות על יאור — לשון דבר המעורה ונשרש יפה יפה, ודומה לו ומתערה כאזרח רענן, וכן חברו מנחם במחברתו זרעים הנשרשים על נילוס (ישעיה יט ז).

ערה — נפעל: יערה — ישפך, כמו ותער כדה. לשון שפיכה נופל על הרוח... (ישעיה לב טו).

— פעל: ותער כדה — לשון נפיצה, והרבה יש בלשון משנה, המערה מכלי אל כלי, ובמקרא יש לו דומה אל תער נפשי, אשר הערה למות נפשו (בראשית כד כ). ערו ערו — לשון חורבן, וכן ערער תתערער, וכן ערות יסוד, ואינו נופל אלא על דבר שעוקרין שרשיו מהארץ (תהלים קלז ז). השלך (תהלים קמא ח: „אל תער נפשי"), עקר ושרש (צפניה ב יד).

—פועל: מעורה — מחובר (ביצה ז.). מעורין זה בזה — לשון דיבוק, מדובקים זה בזה ואחוזים ומחבקים זה את זה כזכר את הנקבה (יומא נד.), מעורה בלוייה שלו — נדבק וחבוק באשתו בין זרועותיו (נד:).

— הפעיל: הערה — גילה. וכן כל לשון ערוה גלוי הוא (ויקרא כ יח); הריק (סוטה יד. — ישעיה נג).

בפרושו לישעיה נג ציין רק „לשון ותער כדה".

— התפעל: א) ומתערה — משריש, כמו ערות על יאור, ובלשון משנה יש הרבה אילן שנפשח ומעורה בקליפה (תהלים לז לה). ב) תשכרי ותתערי — ותקיאי, כמו ותער כדה (איכה ד כא).

ערוב: דרך בתיהם להיות פתוחין לחצר, והרבה בתים פתוחין לחצר אחת, והן יוצאין דרך חצר לרשות הרבים; נמצא החצר רשות לכולן והבתים כל אחד מיוחד לבעליו. ואמרו חכמים אין מוציאין מרשות לרשות בלא עירוב, שיערב כל הרשויות להיותן רשות אחת, ותיקנו ליתן כל בית ובית שבחצר פת וכולן בסל אחד ומניחין אותו באחד מן הבתים ונעשים כולם כאלו דרין באותו בית וכל הבתים דירה אחת (סוכה ג.), סתם חצר יש בה בתים הרבה, וצריכים בני הבתים לערב יחד, לפי שהבית מיוחד לכל אחד והחצר רשות כולן, ואסור להוציא מרשות לרשות, דהיינו מן הבתים לחצר בלא ערוב, ומניחים אותו באחד מן הבתים (ערובין מח.), עירוב שמו — שיהו כולן מעורבין ומרוצין בו, שלא ימחה זה בחבירו, אלא שותפות נוחה ועריבה (מט.), בעירוב — בשותפות (לז.).

ערוב פרשיות — פסוק שהוא מפרשה אחרת נתערב בזו, שאינו מקומו (ב"ק קז.), יש מקרא כתוב בפרשה זו שאינו יכול לעמוד בה, אלא מפרשה אחרת הוא (סנהדרין ב:).

ערוגה: א) עוגיות מים (יחזקאל יז ז). ב) דופן הריאה (חולין נ.).

ביחזקאל פירש כן, משום שנאמר שם „להשקות אותה מערוגות מטעה". אך הפירוש המקובל לערוגה אחר הוא, כידוע.

ערוד: א) חמור הבר (איוב לט ה, ברכות ט: ר"ה ג. ב"ק לז. ע"ז טז:). ב) מן הנחש והצב בא, שנזקקין זה עם זה ויוצא משניהם ערוד (ברכות לג.), מן הצב ומן הנחש הוא בא (חולין קכז.).

ערוה: א), קלון (איכה א ח), בזיון (עזרא ד יד), גנות (ב"מ עה — עזרא ד). שפת בית הרחם (— חולין יז.). ב) עבירה („מרגילין את האדם לערוה", אבות ג יג).

גלוי עריות — תשמיש ממש (שבת יג.).

ערות הארץ — גלוי הארץ, מהיכן היא נוחה ליכבש, כמו את מקורה הערה, וכמו עירום ועריה. וכן כל ערוה שבמקרא לשון גלוי (בראשית מב ט. ע"ע ערה הפעיל).

ערוער: מגדל עשוי במדבר, ואין סביבו ישוב כי אם שוכני אהלים, ומגדל העומד באין ישוב נראה כחורבה. כן ת"י, ומנחם פירש ערוער שם עץ מעצי היער (ירמיה מח ו).

ערוץ: בערוץ נחלים לשכון — יש ארץ מלוחה מתבקעת, ששם היו שוכבים בחורי העפר וחורי נקיקי הסלעים. ד"א הוא הנקיק שעושה הנחל סביבותיו (איוב ל ו).

עריכה: תקון החלות... (מנחות נ:), תקון העוגה (עיר׳ פא.). עריכת שפתיים — שאינו מגמגם, אלא הותכן בלשון ומוציאן בפה (אבות ו ה).

בערובין בנו״ג עריבתה, בבי״ת, אך צ״ל עריכתה, בכ״ף, וכן בע״י, וכן תקן הריעב״ץ.

עריסה: א) עסה (במדבר טו כ). ב) מעריסתן — מקטנותן, שהן שוכבות בעריסה... (ע״ז לו:).

עריף: בעריפיה — בבוא מאפליה שלה, לשון יערף כמטר, וכן דרך בערוף מטר האור מאפיל (ישעיה ה ל).

ערירי: מנחם בן סרוק פירשו... בלא יורש, חסר בנים. ולי נראה... לשון חורבן (בראשית טו ב), כתרגומו בלא ולד. ודומה לו ואנכי הולך ערירי (ויקרא כ כ).

אין רבנו חולק על מנחם אלא מצד השורש, ולא מצד הכונה והענין. עיין בהערה לערך ספה נפעל.

ערך: אנוש כערכי — חשוב כמוני (תהלים נה יד, אבות ו ג). כערכו — כפי עשרו (מ״ב כג לה).

ערך בגדים — זוג חליפות בגדים שהם ערך וסדר לכל בני אדם כפי הראוי להם לשנה (שופ׳ יז י). ערך לחם — שתי מערכות של לחם הפנים (שמות מ ד).

בערכך — שוה (ויקרא ה טו), ערכך — אין ערך זה לשון דמים, אלא בין שהוא יקר בין שהוא זול, כפי שניו הוא הערך הקצוב עליו. ערכך כמו ערך, וכפל הכפי״ן לא ידעתי מאיזה לשון הוא (כז ג).

ברלינר מעיר שבכמה כ״י נאמר: ויש אומרים שהוא כמו בואכה סדומה. לפי הרשב״ם כפל הכפין הוא כמו אדמימות מאודם, ולפי הרד״ק הוא לשון נוכח כלפי הכהן, ומעין זה דעת ריב״ג ב„הרקמה״ שער ו.

ערך — קל: אין ערוך אליך — אין לדמות לך כל שר ומושיע. לשון ערך, כמו כערכך (תהלים מ ו).

עורכי הדיינין — מלמדין את בעלי דינין לטעון (שבת קלט.), אוהב אחד מבעלי דינין, ומטעים זכיותיו לדיין... שעורך את הדיינין להפוך לבם לטובתו של זה (כתובות נב:), קרוב של בעל דין או אוהבו הבא אצל דיינין ועורכן בראיות אחר זכות אוהבו או קרובו (פו.), אדם שאינו דיין ומעריך ומסדר לבעל־דין טענותיו כדי שיזכה בדין (אבות א ח).

בשבת ובאבות פירש שהכונה למי שמלמד את בעל הדין לטעון, ובכתובות — שהוא טוען במקומו.

ערכי: סדרי הדיינין (קדושין עו. לפי רש״י הוא רבוי של ערך). ערכאות — דיינים (ערובין מז.), מקום בית ועד דיינים קבועים שלהן (גטין י:).

ערל: ערל שפתים — אטום שפתים (שמות ו יב), ערלה אזנם — אטומה משמוע (שם — ירמיה ו), אטומה, וכן כל לשון ערלה (ירמיה ו י). ערלי לב — אטומים מהבין (שם — ירמיה ט). ערל לב — רשע (זבחים יח: — יחזקאל מד). שלש שנים יהיה לכם ערלים — אטום ומכוסה ומובדל מלאכלו (שמות ו יב — ויקרא יט).

בכמה מקומות (פסחים ס. צו. חגיגה ד:) פירש „ערל — ישראל שמתו אחיו מחמת מילה״, כי כאן הכונה לישראל והוא ערל.

ערל — נפעל: והערל — והאטם משכרות כוס הקללה (שמות ו יב — חבקוק ב), האטם בשממון ובתמהון לב. כל ערלה לשון אוטם... (חבקוק ב טז), התערל והתגנה (שבת קמט: — חבקוק ב).

ערלה: כל לשון ערלה אני אומר שהוא אטום. ערלת בשר שהגיד אטום ומכוסה בה (— שמות ו יב), ערלת לבבכם — אוטם לבבכם וכסויו (דברים י טז), וערלתם ערלתו — עשו לו אוטם וכסוי, איסור שיבדיל בפני אכילתו (שמות ו יב — ויקרא יט), ואטמתם אטימתו, יהא אטום ונסתם מליהנות ממנו (ויקרא יט כג). מושך בערלתו — משך את עור אמתו תמיד עד שנשתרבבה וכסתה את ראש הגיד, כדי שלא יראה מהול (סנהד׳ מד. ע״ע משוך), שתי ערלות — שני עורות זה על זה, ואמרי לה שני גידין (שבת קלה:), ב׳ עורות זו על גבי זו (יבמ׳ עב.).

ערם — נפעל: נערמו מים — יבשו המים והם נעשו כמין גלים וכריות של ערמה שהם גבוהים (שמות טו ח).

רבנו חולק כאן על אונקלוס שתרגם לשון ערמה: חכימו מיא.

ערום: שמעמיד עצמו ערום עליה — שפורש מכל עסקיו ונעשה עליה עני וחסר כל. ל״א שמערים שתתקיים תורתו, לקבוץ על יד וללמוד מכל אדם (סוטה כא:).

פירוש ראשון מלשון עירום ועריה, והשני לשון ערמה ועדימה.

עֲרֵמָה: אלומה של תבואה (נחמיה יג טו); ערמים — גרנות (ירמיה נ כו); ערמות — ענין חמרים ותלים (נחמיה ג לד).

ערמון: קשטניי״א בלעז (בראש׳ ל לז. ע״ע דולבא).

ערנית: בעלת חן וחריפה כאדם ער (ערו׳ נג:).

ערס — פעל: חזר וגבל יחד וחזר ואפה. עֲרִסַן — לשון עריסותיכם (ברכות לז:).

ערסא: א) מאזנים גדולות לשקול צמר ושעוה ונחושת והן של עץ... עץ ארוך שהקנה שקורין ייש״א והלשון תחוב בו והשלשלות קבועות בקנה, וכולן העץ הארוך מעמידן (שבת ס.). ב) שורת בתים שבצד רשות הרבים (גיטין ו.), ערסייתא — שכונות, ובכל שכונה היו מבואות הרבה (ערובין כו.), שכונות (ס.).

ג) ערסא דגדא — מטה שמייחדים אותה למזל טוב ואין משתמשין בה כלום, אלא מייחדים אותה לשרות מזל טוב עליה (מו״ק כז.), נוהגין היו לערוך מטה ושלחן בבית, ולא היו משתמשין בהן כלל,

אלא למזל הבית מונח, משום ניחוש. גדא מזל (סנהדרין כ.).

ערסא דצלא — מטה של עור ותולין רצועות בשפת העור סביב, וכשרוצין לנטותו עונבין הרצועות בארוכות המטה, וכשמתירין אותה הוא נופל, והן הן קרביטין (סנהד׳ כ.), מטה של עור (מו״ק כז.), מטה של עור שיש רצועות סביב לעור, ומותחין אותו בין ארוכות המטה וקושרין הרצועות בארוכות ושוכבין עליו, וכשמתירין הרצועות העור נופל (נדרים נו:).

ערסא דגדא וערסא דצלא מובאים בגמרא כפירושים לדרגש, שנחלקו האמוראים במשמעותו.

ערסלא: יציע, גג משופע (ערו׳ כה: בנו״ג אורזילא)

יפה פירשו התוספות: מטה, דתרגום כמלונה כערסלא, והם חבלין המתוחין מאילן לאילן כסדר המטה, והשומר שוכב עליה בלילה ויושב בצלו ביום. במובנו זה שגור הערסל בפינו כיום.

ערסן: מין מאכל חטין (יומא מז. ע״ע הושלא).

ערעיתא: צרעה (שבת פ:).

ערער: א) עץ יחידי, לשון ערירי. ומנחם פירש שם עץ מעצי היער וערער שמו (ירמיה יז ו), אילן יחידי, לשון חרבה (אבות ג יז — ירמיה יז). צועק, כמו זעקת שבר יעוערו. ד״א ערער הרוס ונשחת, כמו ערו ערו (תהלים קב יח).

ב) קרא עליו ערער — אומר לפנינו על מה הוא פוסלו. ערער — שמץ של פסול (סנהדרין כג:). שני עדים קראו עליו שמץ של פסול, ולא שמעידים עדות גמורה, אלא יציאת קול (קדושין עו:).

ערער — פעל: א) מערערין אותה — חוזרין לה לתוך גרונה, כאדם הנחנק ע״י משקה נראה כעושה ערער, והוא לשון זעקת שבר יעערו (סוטה יח: ע״ע עלע—פעל), פותחין פיה שלא בטובתה ושופכין את המים לתוך גרונה (יט:). ב) לא יערער על מתו — לא ישכור ספדן לחזור על קרוביו לומר: בכו עמי כל מרי נפש (מו״ק ח. עפ״י חז״ל).

— התפעל: לשון חפירה, לשון ערו ערו עד היסוד (ירמיה נא נח).

ערף: גובה הראש המשפע לצד הצואר (ויקרא ה ח). מול ערף — מול הרואה את הערף, והוא אורך כל אחורי הצואר (שם).

„מול הרואה את הערף" לשון חז״ל הוא בחול׳ יט:

קשה ערף — מחזיר קשי ערפו לנגד מוכיחיו וממאן לשמוע (שמות לב ט). ונתתי את כל אויביך אליך ערף — שינוסו מפניך ויהפכו לך ערפם (כג כז).

רוח מערבית שבאה מעורפו של עולם — אני שמעתי מחוזקו של עולם, ואני אומר מאחוריו של עולם, שהמערב קרוי אחור, שנאמר הן קדם אהלך ואיננו ואחור ולא אבין (ב״ב כה.).

דעת החוקרים היא שהשם אירופה מקורו במלת ערף שענינו מערב (בלשון צורית ועוד), ולפיכך יש מדקדקים שהקפידו לכתוב עירופה, בעין.

ערף — קל: א) עורפו בקופיץ מאחוריו והורגו (שמות יג יג, לפי חז״ל), קוצץ את העורף בקופיץ (דברים כא ד). יערף מזבחותם — ישחית, ישבר (הושע י ב). ערפהו כמטר — הרגהו (תענית ז.).

קצת קשה, ובע״י ליתא. המהרש״א פירש: הפנה אליו עורף ולך מאתו, סור ממנו.

ב) יערף כמטר לקחי — יטיף, וכן יערפו טל, ירעפון דשן (דבר׳ לב ב), יערפו טל — יטפו (לג כח).

ערפילא: גשמים דקים (תענית ד.).

ערץ — קל: שבר (ירמיה ב יט), כתת ושבר (תהלים י יח), הפחיד (איוב יג כה), הכניע (לא לד). לא תערצון — לשון שבירה כתרגומו, ודומה לו בערוץ נחלים לשכון, לשבור נחלים (דברים א כט).

— הפעיל: לא תעריצו — לא תאמרו חזק הוא, כן ת״י. והוא מעריצכם — מחזיקכם (ישעיה ח יג—יד).

ערצוביא: מין חרגול שיש לו זנב (חולין סה.).

ערק — קל: ברח (איוב ל ג. מכללא איתמר).

ערקוב: פרק שבירך (בכורות מ:), ארכובה (מא. מג. מכללא איתמר).

ערקבלין: א) שם מרור (ערובין כג.). ב) סיב עבה הגדל סביב הדקל ונכרך ועולה בו כלולבי גפנים (כו:).

פירוש זה אמור באצוותא, שריש לקיש מביאו כפירוש לערקבלין. במשניות נאמר עקרבנין.

ערקום: עצם קטן הוא המחבר את הפרקים, ומה שיש מן הגידין ולמעלה הימנו עד מקום שמתפשטין קרי צומת (חולין עו.).

ערקמא: עורקמא דמיא — שלולית של מים מכונסין (מגלה כח:).

ערקתא: ערקתא דמסאנא — רצועה של מנעל (ב״ב כא.), שרוך הנעל (סנהד׳ עד:). שרוך נעל מתרגם ארקתא דמסאנא (יבמות קב.).

עש: תולעת הבגדים (ישעיה נ ט), רמה (איוב ד יט), תולעת (כז יח). עש וסס מיני תולעים הם (ישעיה נא ח).

עשב: עשב קרי עשב האפר וכל הגדל מאליו, שאין בו טורח לחרוש ולזרוע (סנהד׳ נז. ע״ע דשא).

עשה — קל: א) ברא (איוב כג ט). ויעש אלהים את הרקיע — תקנו על עמדו והיא עשייתו, כמו ועשתה את צפרניה (בראשית א ז), ויעש — תקנם בצביונם ובקומתם (א כה). ובן הבקר אשר עשה — תקן (יח ח). עת לעשות לה׳ — לעשות תקנה לשם שמים (גטין ס — תהלים קיט). ועשתה את צפרניה — תגדלם (דברים כא יב). ולא עשה רגליו — לשון תקון הוא, העברת שער שבין הרגלים (ש״ב יט כה), לא קצץ צפרני רגליו (יבמות מח.), לא הסיר שער

זקן התחתון (יבמות קג.), ולא עשה שפמו — לא גילח שער שפמו (יבמות מח — ש"ב יט).

בענין ועשתה את צפרניה חולקים ר' אליעזר ור' עקיבא: לדעת ר' אליעזר ענינו העברה וקצוץ, ורש"י מפרש כר' עקיבא שהוא לשון גדול, וכן דעת אונקלוס והראב"ע, וכן להלכה. הרמב"ן נוטה לדעת ר' אליעזר, כי ולא עשה את שפמו ראיה חזקה היא. וכן פירש אבן ג'נאח. אך הרו"ה מטעים שאילו התכוון הכתוב לקציצת הצפרנים היה מדרך לשון המקרא לומר ועשתה את ידיה, כי תקון הידים הוא נטילת הצפרנים. דעת המפרשים החדשים כר' אליעזר, ואשר לעשה את רגליו — הרוב מפרש לשון רחיצה וטהרה. רש"י הביא ביבמות שני פירושים שונים, ובתוספות ישנים, דף קג, נאמר כי יפה פירש, ולא כן פירושו בדף מח.

ב) הנפש אשר עשו בחרן — שהכניסן תחת כנפי השכינה... ופשוטו של מקרא עבדים ושפחות שקנו להם, כמו עשה את כל הכבוד הזה, וישראל עושה חיל, לשון קונה וכונס (בראשית יב ה), עשה את כל הכבוד — כנס, כמו ויעש חיל (לא א, וכן יחזקאל כח ד), יעשה און — יקבץ מחשבות און, כמו עשה לי את החיל הזה (ישעיה לב ו), עשית לך חיל — קנית לך נכסין (ת"י, יחזקאל כח ד). ועשה — והצליח (דניאל יא ז ויז וכח). ג) בעשות ממצרים דדיך — לשון כבישה (יחזקאל כג כא), משחק וממעך (נדה מח.).

עשוי: א) עשויין לדדות — רגילין להיות מדדין (ביצה י:). ב) חמש צאן עשויות — תרגם יונתן תכברא, ממולאות בשר דק וביצים, פשטי"ץ בלעז, כמו ששנינו בפסחים... (ש"א כה יח).

— נפעל: א) צפרים נעשו לי — לשון תקון, כמו ובן הבקר אשר עשה (נחמיה ה יח). ב) קרובים נעשו רחוקים — נדמין לי כרחוקים. ל"א מרוב הלשות של אדם כשמזקין צריך להרחיק רגליו זה מזה (שבת קנב.). נעשית לו כהיתר — דומה בעיניו כהיתר (ערכין ל:).

עָשׂוֹר: עשרה חדשים (בראשית כד נה, וכן ת"א).

נבל עשור — של עשר מיני נעימה (תהלים לג ד), כנור של עשר נימין (צב ד. וכן ערכין יג:).

עִשּׂוּר: מעשר (ראש השנה יד.).

כעשורייתא דבי רבי — מי שיש לו עשר בנות ובן אחד הראשונה נוטלת עישור נכסים, והשניה [עישור] במה ששיירה וכן לכולן (נדרים לט:).

עשות: ברזל עשות — עשוי כעששיות מש"ש בלעז, והוא פרזלא הנדואה (יחזקאל כז יט. ע"ע עששית ועשת).

עָשָׁן: מעלה עשן — שם עשב (כריתות ו.).

עשן — קל: יעשן אף ה' — על ידי כעס הגוף מתחמם והעשן יוצא מן האף, וכן עלה עשן באפו... (דברים כט יט. ע"ע חרה).

— פעל: עושה עשן תחת האילן, כדי שינשרו התולעים שעליו (מו"ק ג.).

המעושנת — נכנס עשן בגופה (חולין נח:).

עֵשֶׂק: ערער (בראשית כו כ).

עשק — התפעל: התעשקו — נתעסקו במריבה וערעור (בראשית כו כ).

עֹשֶׁק: לשון ריב וקנתורין (קהלת ז ז). **כל עושק כבישת שכר שכיר הוא (ב"מ סא:).**

עשק — קל: גזל (איוב י ג, מ כג, סוכה כט:). לא תעשק את רעך — זה הכובש שכר שכיר (לשון חז"ל, ויקרא יט יג, וכן ה כא). עשוק בדם נפש — המחטיא את חברו ואבדה נפשו על ידו (משלי כח יז), מחויב בנפש שאבדה על ידו (יומא פז.). והיית אך עשוק — בכל מעשיך יהיה ערעור (דברים כח כט).

פירוש זה נראה כדרש, מל' עשק בשין שמאלית. סברתו של בעל „שפתי חכמים", שרש"י פירש כן באשר נאמר גזול בצד עשוק, אינה נראית כלל, שהרי כן גם לשון הכתוב „לא תעשוק ולא תגזול".

— קל (ארמ'): עשיק לגבך — לכסות גופך וגבך קנה ביוקר. עשיק לשון יוקר הוא וחבירו באיזהו נשך עשיק עפרא (ב"מ נב.), עשיק עפרא — יקר ואינו מצוי (עד.).

עשר — התפעל: מראה עצמו כעשיר (משלי יג ז).

וכן בפירש"י בע"י למנחות פה: ברש"י בגמרא — נוהג עצמו כעשיר.

עשרון: עשירית האיפה, מ"ג ביצים וחומש ביצה (שמות כט מ. ע"ע איפה).

עשש — קל: עששה מכעס עיני — לשון עששית, עין שמאורה כהה ודומה לו כאלו הוא רואה דרך זכוכית שכנגד עיניו. ומנחם פירשו לשון רקבון כמו ועצמי עששו, וכן כל לשון עש (תהלים ו ז), כהתה, לשון עששית, שאדם נותן זכוכית לנגד עיניו לראות לעבר הזכוכית, אין אותה מראה ברורה (לא י); ועצמי עששו — לשון רקב, כאלו אכלם עש (לא יא).

עששית: א) כלי גדול של זכוכית, בלעז לנטירנ"א (שבת כג.), כוס גדול של זכוכית שקורין לנפ"א (שבת מד.), לנטירנ"א בלעז (ברכות כה: נג.), קנדיל"ה בלעז (ר"ה כד.).

בלעז ראשון — ענינו פנס, והשני — נר. ע' בערך הקודם.

ב) עששיות — חתיכות עבות, כמו עשת שן, ואף לשון חכמים מנורה באה מן העשת, משי"ש בלעז (יומא לד:), של זכוכית, מש"ש בלעז (שבת קנד:), של ברזל, חתיכות גדולות (ערובין פו.), חתיכות עבות שקורין מש"ש (ע"ז טז.).

עשת: לשון שמנו עשתו, קבוץ עב קרוי עשת, משיא"ה בלעז (שה"ש ה יד. ע"ע עוש קל, עשות).

עשת — התפעל: לשון מחשבה, וכן עשתונותיו (יונה א ו).

עשתות: עשתונות (איוב יב ה, סנהדרין קח:).

עשתנות: מחשבות (תהלים קמו ד).

עשתרות: סלעים חזקים (דברים כח ד). עשתרות צאנך — מנחם פירש אבירי בשן, מבחר הצאן, כמו עשתרות קרנים, לשון חוזק. ותרגום אונקלוס עדרי ענך. ורבותינו אמרו למה נקרא שמם עשתרות שמעשירות את בעליהן (דברים ז יג), כתרגומו. ורבותינו אמרו שמעשירות את בעליהן ומחזיקות אותם כעשתרות הללו שהן סלעים חזקים (כח ד).

עשתרות קרנים — לשון צוקין וקושי (דברים א ד), שני הרים גדולים והשפלה ביניהם (סוכה ב.).

עת: מעת עד עת — מיום ליום (יחזקאל ד יא). מן העת ההיא — מן אותו יום והלאה (נחמיה יג כא). בעת חיה — כעת הזאת לשנה הבאה (בראשית יח י), כעת הזאת שהיתה בחיים ובשלום (מ״ב ד יז). אכלם בעתו — הכל לפי מה שהוא צריך, כל יחיד ויחיד לפי למודו (כתובות סז: — תהלים קמה).

עתד — פעל: ועתדה — לשון עתודים, שים לך בהמות בשדה (משלי כד כז), ונצבה (סוטה מד.).

עתה: הפעם (סנהדרין קיא — שמות ו א).

עתוד: א) עתודים — צאן (חולין פד — משלי כז). ב) לשון שרים (זכריה י ג). כל עתודי ארץ — מלכי האומות השרים והשרות הכתוב מושלם לפרים ולפרות ולעתודים... (ישעיה יד ט).

עתי: איש עתי — המוכן לכך מיום אתמול (ויקרא טז כא).

לשון חז״ל ביומא סו: עתי — שיהא מזומן; ופירש״י: מזומן — מוכן לכך מאתמול.

עתיד: א) עתידותיהם — מעמדם ומצבם (ישעיה י יג. הקרי — עתודותיהם, בוו). ב) ראש חודש להבא — הוא נמנה עם הימים הבאים, שהוא ראשון שלהם; וראש השנה לעתיד לבוא — להכי קרי לעתיד לבוא, שהוא נמנה לימים ולחדשים הנכנסים שהוא אחר זמן, ולהכי קאמר לעתיד ולא להבא (נדרים ס.).

הוה אומר: „להבא" אמור בימים הקרובים, ו„לעתיד לבוא" — בימים שאינם קרובים. וכן כתב הרא״ש בפרושו: לשון העולם לומר חודש הבא ושנה העתידה לבוא.

עַתִּיק: א) ראשון, קדמון (מכללא איתמר, דה״א ד כב), מימים רבים (גטין סז:). ב) עתיקי משדים — לשון ויעתק משם. ד״א מוסרים מלפני תלמידי חכמים (ישעיה כח ט. ד״א דרשת חז״ל היא), לשון סלוק, כמו המעתיק הרים (ע״ז ג:).

עָתִיק: ולמכסה עתיק — למלבושי גוי. עתיק משובח, כמו ידברו עתק (ישעיה סוף כג).

עתק: דבר חזק. ד״א לשון סרה, כמו ויעתק משם (ש״א ב ג), סרה, כמו ויעתק משם, דבר שאינו. ודונש פתר אותו לשון דבר גדול וקשה, כמו עתקו גם גברו חיל, הון עתק (תהלים לא יט).

עתק — קל: עתקה — נתישנה ונזדקנה עיני בכהיית אור (תהלים ו ח).

יושם נא לב לסגנון הרב, שהשתמש לגבי העין בלשון זקן וישן כאחת.

— **הפעיל:** מעתיק הרים — מסלקם מהמקום (איוב ט ה). העתיקו מהם מלים — סרו (לב טו). העתיקו אנשי חזקיהו — החזיקו (משלי כה א).

פירש כן מלשון עתק חזק, כלעיל, אך לדעת הרוב ענינו כתיבה בספר מתוך ספר אחר.

עָתָר: עתר ענן הקטרת — מרבית עלית העשן (בראשית כה כא — יחזקאל ח), תמור קטור ענן הקטרת, ולשון עתר מרבית (יחזקאל ח יא), לשון רבוי (— לה יג).

עֶתֶר: פורק״א בלעז (סוכה יד. תענית כ.).

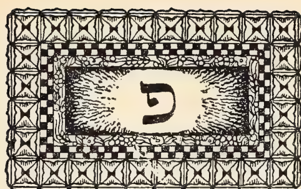
בלעז זה ענינו קלשון. ביבמות סד פירש פל״א בלעז, וענינו רחת. אך כבר העירו בעלי התוספות בסוכה שלא יתכן דבר זה, והעיקר פורק״א.

עתר — קל: ויעתר — הרבה והפציר בתפלה (בראשית כה כא), נתאמץ בתפלה, הרבה להתפלל (שמות ח כו).

— **נפעל:** ויעתר לו — נתפצר ונתפייס ונתפתה לו. ואומר אני כל לשון עתר לשון הפצרה ורבוי הוא, וכן והעתרתם עלי דבריכם... (בראשית כה כא). ויעתר לנו — קבל תפלתנו (עזרא ח כג). נעתרות נשיקות שונא — לשון גודל (משלי כז ו), דומות למרובות והנם למשא (—בראשית כה כא), לשון הפך, כדאמרינן במסכת סוכה... אי נמי לשון רבוי וייתור, כמו העתרתם עלי דבריכם (—תענית כ.), נהפכות, כמו עתר שמהפך התבואה, כלומר נהפכות מנאמנות (סנהדרין קה: פירוש זה קרוב לדרש). ונעתר להם — ירצה להם (ישעיה יט כב).

— **הפעיל:** כל לשון עתר הרבות פלל הוא, ואב לכלם והעתרתם עלי דבריכם, הרביתם (שמות ח ה, וכן יחזקאל ח יא, לה יג).

עתרת: עתרת שלום — ברכת שלום, שלו״ד בלעז (ירמיה לג ו).

פאה: א) כל הרוח קרויה פאה (שמות כו יח, כז ט). רוח (במדבר לד ג, יחזקאל מז טו). פאת נגב — רוח דרומית (במדבר לד ג). לפאת נגבה — אין פאה זו לשון מקצוע, אלא כל הרוח קרויה פאה (שמות כו יח). פאת ים — מצר מערבי (יחזקאל מז כ), פאת דרך הים — רוח מערבית (מא יב). ותחלקם לפאה — כמו להיות לצד זוית אחת, מחולקים, בלי להתערב עם האומות (נחמיה ט כב), להפקר, וכן חברו מנחם (—דברים לב כו. הפירוש סותר את שלפניו). בפאת מטה — במקצתה, באחת משתי רוחות של פאה, והיא שמינית של מטה, שהרי ארבע פאות יש ושתי רוחות לפאה (עמוס ג יב). ב) פאת זקנך — סוף הזקן וגבוליו, והן חמש: שתים בכל לחי ולחי... ואחת בסנטרו (ויקרא יט כז. ל׳ חז״ל: סוף זקנו), פאת ראשכם — פאה לשון סוף וקצה הוא, כמו לפאת ים, לפאת נגב. מקום חבור הגולגולת עם הלחי והן מקום הצדעין (שבועות ב: — ויקרא יט). ג) קליעה (שבת סד: ערובין טז. ערכין ז:), קליעת הזמורה המתוחה מקונדס לחברו, ודוגמתו פיאה נכרית (ערובין יא:). פאה נכרית — קליעת שערות תלושות (—ישעיה ג כב), גדיל של שערות דעלמא שעושין לנוי (סנהדרין קיב.), קליעת שער תלושה וצוברתה על שער עם קליעתה שתראה בעלת שער (שבת סד:), רגילות היו נשים כששערן מועט לקשור שער נשים נכריות לשערן והוא פאה נכרית (ערכ׳ ז:).

פאה — הפעיל: אפאיהם — אפאה אותם, אשיתם פאה להשליכם מעלי הפקר (דברים לב כו).

פאר: תפארת (שמות לט כח). פארי המגבעות — המגבעות המפוארות (שם).

פאר — פעל: לא תפאר — לא תטול תפארתו ממנו (דברים כד כ, תענית ו:).

לשון חז״ל היא בחולין קלא, ושם פירש: לא תטול כל פריו, לשון ובכל תבואתי תשרש, דמשמע עקירה, ולשון ויזנב בך נטל את זנבך.

— **התפעל:** התפאר עלי — השתבח לומר אני גדול ממך, השתבח להתחכם ולשאול דבר גדול ולומר שלא אוכל לעשותו (שמות ח ה).

פארה: א) ענף (ישעיה י לג); פארות — ענפים מרובים (יחזקאל יז ו), זמורות (לא ה). ב) נימין של כינור, קורד״ש בלעז (ע״ז מז.).

פארור: קבצו פארור — שחרות כקדירה, כמו ובשלו בפרור (יואל ב ו), שחרורית כקדירה (נחום ב יא).

רבנו לא הבחין בין פארור לפרור, שכן הטעים בפרושו ליואל: ואלף הכתובה יתרה היא ואינה נקראת. אך לדעת רבים, והראב״ע בכללם, פארור הוא מלשון פאר ואודם, ע״מ נעצוץ.

פארי: סובין (גטין נו:). פארי דריש נפיא — סובין גדולים שצפין למעלה בנפה כשמרקדין (גטין סט.).

פגה: תאנה שלא בשלה כל צרכה וטומנה בתבן להתבשל (שבת קכג.), תאנה בוסר שטומנין אותה בתבן להתבשל (ערובין עז.), פרי כשגדל מעט (ע״ז ג:). סמדר. כך באשה עודה תינוקת קרו לה פגה (נדה מז.). פגים — תאנים שלא נתבשלו (ערובין כח:), שלא בשלו כל צרכן (יומא פו: ברכות נז: „פגי תמרים״).

פגול: מתועב (ויקרא יט ז). מרק פגולים — רוטב נתעב (ישעיה סה ד).

פגום: מגדל עגול בולט בהומה (ערובין נב:).

בתוספות מובא פירוש ר״ח שהוא בנין העשוי כעין שובך, ומכאן ההוראה המקובלת בימינו למעמד־עצים ארעי בשביל הבנאים.

פגיון: רומח (בכורות לה.).

בנו״ג פגום, אבל במשניות פגיון.

פוגלא: צנון (שבת קח: קכג. חגיגה טו. ב״מ פה.), צנון, שטומנין בקרקע להתקיים (שבת קמא.). צנון נטעי אינשי אדעתא דפוגלא — לאכלו כשהוא רך (ערובין כח:).

פגם — נפעל: נפגמו — ניטל מהם מעט (בכורות לה.), חסרו מעט (לז.).

פגמין: פגמיהן — דפים שמזרזים בהן (את היונים. סנהדרין כה:).

בירושלמי — פגימין, ביוד אחר הגימל, ולפי זה יש גוזרים את היחיד פגים או פגימה. וי״א פגמה, ע״מ פרצה.

פגן — הפעיל: צעק (ב״ק קיד:). הפגינו בלילה — צעקו בשוקים וברחובות, כדי שישמעו השרים וירחמו עליכם (ר״ה יט.), צעקו, כך מתרגמינן בתהלים כל ל׳ שוועה וצעקה לשון פגינה (תענ׳ יח.).

פגע — קל: א) ופגעו לי — לשון בקשה, כמו אל

תפגעי בי (בראשית כג ח); לא אפגע אדם — לא אבקש פני אדם (ישעיה מז ג); אל תפגעי — אל תפצרי (רות א טז). ב) פן יפגענו — פגיעה זו לשון מקרה מות היא (שמות ה ג). פוגעין — ממיתין, כמו לך ופגע בו (סנהדרין פא:).

— נפעל: הציץ ונפגע — נטרפה דעתו (חגיגה יד:). אין שוטה נפגע — אין פגע רע בא עליו, כלו' אינו מכיר בפגעיו. כך כמה נסים באים לנו ואין אנו מכירים בהם (שבת יג:).

— הפעיל: הפגיע בו — נעתר על ידו ונתרצה... לשון תחנה (ישעיה נג ו), התחנן (ירמיה לו כה), לשון תפלה (איוב לו לב).

פגע: פגעים — מזיקין, שפוגעין בבני אדם להזיק (שבועות טו:).

יתכן שרבינו קרא פגעים, בפא פתוחה, ע"מ גנבים, ע"ע נחש וקרן.

פגעין (ל"ר): פרונ"ש בלעז (כלו' שזיפים. שבת קמד:)

פגר — פעל: פגרו מעבור — נמנעו. ואומר אני לשון ארמי הוא, תרגום של ונהרסו (ש"א ל י. ת"י אתמנעו). יומא דמפגרי ביה רבנן — שהיו התלמידים מתעצלים מלבוא לבית המדרש (שבת קכט:).

אפגריה — אבטליה ממצוה (כתובות קג:).

— אתפעל: איפגר — התבטל ממלאכה (תענית כג:), לשון בטול (כתובות קיא:).

— אפעל: אפגורי מפגרא — מסרטט ומוציא דם (נדה סו.).

גירסת הערוך — אבגורי מבגרא. בכתובות סה — ומבגר לה, ושם פירש"י: מצערין לה ומזקינין אותה, לשון בוגרת.

פגרא: אי אגרא לא פגרא — כיון דנוטל שכר אין לו לתבוע דמי שבירתה (ב"מ סט:).

פדה — קל: פדאו — נתן את המעות (קדוש' כט.).

— הפעיל: והפדה — יתן לה מקום להפדות ולצאת (שמות כא ח).

פדחת: מצח (שבת נד: קנא: יבמות קכ. כתובות עה. מכות כ: בכורות מו:).

פדן: צמד בקר (הושע י י). פדן ארם — על שם ששני ארם היו, ארם נהרים וארם צובה, קורא אותו פדן, לשון צמד בקר תרגום פדן תורין. ויש פותרין פדן ארם כמו שדה ארם שבלשון ישמעאל קורין לשדה פדן (בראשית כה כ).

פדעתא: פצע, מכת הרב (ע"ז כח).

פה: א) הם השפתים (ברכות סא.).

בע"י — עם השפתים; ולא נראה לי. בגמרא נאמר: פה גומר, ורש"י מפרש: פה, הם השפתים, גומר ומוציא. מסדר הע"י תקן, כנראה, משום ששפתים לשון רבים הם.

ב) יהיה לך לפה — למליץ (שמות ד טז), על פיהם — על עצתם (דה"א יב לב). על פיך — על ידך (מכללא איתמר. בראשית מא מ, שמות כג יג), בהגרמת פיך (בכורות ב:), על פי ה' — ברשותו (במדבר יג ג). ג) פיה חלק — חודן של עלים חלק ואינו עשוי פגימות פגימות (סוכה לד).

פי הזוג — חודן של מספריים (מכות כ:), ראש מספריים (שבת צד:).

פי כור — נקב שנותנין בו המפוח (שבת עח.).

פה של מטה — רחם (סנהד' ק. מנחות צח.), פי כרסה — נגד טבורה (נדה סג.).

פי נר — מקום שהפתילה דולקת (מנחות פח:).

פי תאנה — כשתולשין אותה נעשה לה פה קצר במקום עוקצה (ע"ז ל:). עדשים אין להן פה — כמו שיש לפולין ולשאר מיני קטנית כמין סדק (ב"ב טז:).

פהק — פעל: באליי"ר בלעז. חיך מלקוחיו פותח להוציא רוח הפה מלא, כאדם שרוצה לישן או שעמד משינה. ויש שדורשים פיהק נוטריקון: פיו הקים (ברכות כד.), ביילי"ר (שבת קלו.).

בנדה ס"ג פירש בלעז אחר, שענינו מתיחת הגב, והשיגו התוספות על כך, בהעירם שהעיקר כפירושו בברכות ובשבת.

פוג — קל: ויפג לבו — נחלף והלך מלהאמין, לא היה לבו פונה אל הדברים. לשון מפיגין טעמן בלשון משנה, וכמו מאין הפוגות. וריחו לא נמר מתרגמינן וריחיה לא פג (בראשית מה כו). לא תפוג — לא תדמה (תהלים עז ג. במארסן — לא תמיר). שתפוג צינתן — שתתחלף (שבת מ:), להמיר מיד צינתן במקצת (יומא לא:).

— נפעל: נפוגותי — נחלפתי, לשון ויפג לבו (תהלים לח ט).

— הפעיל: מפיגין טעמן — ממירין טעמן (ביצה יד.). עמוד והפג — טייל להפיג שינה מעיניך (יומא יט:).

כמעט בכל המקומות הביא כראיה את התרגום לוריחו לא נמר וריחיה לא פג.

פוגת: העברה, כמו ויפג לבו (איכה ב יח).

פודגרא: שם חולי הוא שאוחז ברגלים (סוטה י.).

פוז — קל, עיין פזז קל.

פוזמקי: אנפילאות חשובים ברגלים, ובלעז קאלצונ"ש (שבת י. וכן שבועות לא.), אנפילאות של ברזל במלחמה (שבת סב.).

פוח — קל: שיפוח היום — שתתפשט החמה (שיר השירים ד ו).

— הפעיל: א) יפיח בהם — בהפחת רוח, והם נופלים לפניו (תהלים י ה), בנפיחתו הוא דוחה אותם כקש (ברכות ז:). יפיחו קריה — ילהיבו, כלהבת אש הנפוחה ברוח (משלי כט ח). ב) ויפח לקץ — לשון דבור. והרבה יש בספר משלי. ועל שם שהדבור אינו אלא רוח היוצא מן הפה קורהו פיח וקורהו רוח, כגון וברוח פיו כל צבאם (חבקוק ב ג). יפיח לו — לשון דבור, הרבה יש בספר משלי ובחבקוק... ומנחם פתר אותו לשון מוקש

כמו הפח נשבר (תהלים יב ו). יפיח כזבים — לשון דבור, כי כל דבור ברוח הפה הוא (משלי ו יט), תמיד מדבר כזב (יד ה), יפיח אמונה — מי שמדבר אמונה (יב יז).

פוחח: במסכת סופרים מפרש כל שכרעיו נראין. ערום ויחף מתורגם ערטילאי ופחח (מגלה כד.). פחחא — לשון עירום ועריה, דמתרגמינן ערום פחיה (ערכין יט.).

פוטיתא: שרץ המים (פסחים כד. מכות טז:), שרץ המים קטן שאין בו כזית (ערובין כח.).

לפי רבנו חננאל הוא דג טמא.

פוך: א) אבני נופך (ישעיה נד יא). ב) תקרעי בפוך עיניך — פוך לשון כחול (ירמיה ד ל. ע"ע קרע). קרן הפוך — קרן שנותנין בו כחול ובורית (איוב מב יד).

פול: פולין — גלאנ"ץ (חולין מה: ע"ע בלוט). פול המצרי — מין קטנית ושמו פאזול"א (ר"ה יג: מנח' ל:)

פוליפוס: ריח החוטם והפה (שבת קט.).

פולמוס: חיל (ברכ' ל: גטין ז. סוטה מט. נדה סא:), חיל המלך (ערובין לד:), חיל השלטון (חולין מו.). ראש הגייס, שר צבא („פולמוסא", ע"ז ע:). פולמוס האחרון — הוא של חורבן הבית (סוטה מט.).

פולמוסטוס: שליח עכו"ם (מנחות פה: בפירוש שבע"י — ממונה).

פומא: פה (שבת קלד.). פום גובא — פי הגומא (דניאל ו' יח).

פומביני: מקום התפירה (קדושין לב.).

פוס — הפעיל: א) מטיל גורל (שבת לג. נד.), מטיל פייס, לחלק מי מגיע כל מנה ומנה (קמח:). ב) מפיס מורסא — עוצר שתפתח ותצא הליחה (שבת ג.), מבקע מורסא (קז.), פותח פה נפח שקורין קלו"ג (כתובות ו: ע"ע סמטא).

פוסתא: דף (גטין נח.).

פוץ — הפעיל: א) הפיצם — פזרם (סנהדרין קט — בראשית יא). ב) והפיצוהו לרגליו — ינפצוהו, יחבטוהו על הארץ (איוב יח יא).

פוק — קל: פקו פליליה — הכשילו המשפט, לשון פיק ברכים (ישעיה כח ז).

— הפעיל: א) הוציא („יפיק תבונה", משלי ג יג; „יפיק רצון", יב ב, יח כב). זממו אל תפק — מחשבתו אל תצליח. ורבותינו פירשו זממו לשון רסן הזומם את פי הגמל. אל תפק אל תוציא מלחייו (תהלים קמ ט), אל תוציאנו מנחיריו (מגלה ו.). ב) יפיק — יכרע ברכיו, לשון פוקה ופיק ברכים (ירמיה י ד). ג) כל המפיק מגן — המעביר תפלת מגן אברהם, שאינו אומרה (ערובין סה.).

האמוראים שם חולקים בענין מפיק זה. יש אומרים לישנא דעבורי הוא, ויש אומרים לישנא דגלויי.

פוקה: כשלון, כמו פיק ברכים (ש"א כה לא, וכן מגלה יג:).

פורים: מעות של פורים — שגביתי מבני העיר לחלק לעניים לסעודת פורים. ל"א מעות שלי לסעודת פורים (עבודה זרה יז:).

פורה: מדה שמודדין בה יין מגיתות (חגי ב טז).

פוריא: מטה שנושאין שרים בדרכים ושל פרקים היא, ויש להם עור ארוך מוקף לולאות וקושר הלולאות בארוכות המטה, וכשהוא פורקן מתיר הלולאות והעור נופל (עירובין קא.), מטת שרים (ביצה לג.), מטה (שבת קכא: קלח: תענית כב. מו"ק כה. גטין סט. ב"מ כג:).

לשון חז"ל בכתובות י: פוריא שפרין ורבין עליה.

פורנא: ריוח (כתובות נד.), ריוח שליש (סז.).

פורני: תנור גדול כעין תנורים שלנו, שהתנורים שלהם היו קטנים ומיטלטלין ופיהם למעלה ומדביקין הפת בדפנות, שאין אופין בה אלא פתים קטנות (פסחים לא:), תנור שהוא גדול ופיו מן הצד. וכל תנור שבמשנה קטן הוא ומקום שפיתת שתי קדרות ופיו למעלה (ע"ז לה:), תנורים שלנו הגדולים ופיהם בצדם (ביצה לד.).

פורסי: בלעז מנשטר"ל והן שוטרים (שבת קנד.), פקידי המלך (יומא ט.). פורסי דבבל — גבאים הממונים על ישראל (יבמות מה:).

פורת: בן פורת — ע"ע בן.

פוש — קל: א) ופשו — ורבו (חבקוק א ח); ופשתם — לשון שומן (מלאכי ג כ); לשון שומן ורבוי ועובי (— ע"ז ד.). ב) לפוש — לנוח (שבת ה:).

— נפעל: נפושו — נפוצו (נחום ג יח).

פותה: פותות — מפתחות (מ"א ז נ).

פותחת: פותחת יש לה בית קבול ומקבל מפתח (שבת פא.).

פז: אבן יקרה עד מאד ואינו מצוי בעולם (ע"ז יא:).

פזור: פזור לרשעים — שנפרדין זה מזה ואין יכולין להועץ עצה רעה ולסייע זה את זה (סנ' עא:).

פזז — קל: ויפוזו — לשון זהב מופז... לשון פז (בראשית מט כד), לשון ויפוצו, שזיין וצדי מתחלפין זה בזה, כמו צעקה וזעקה (סוטה לו: בעקבות חז"ל).

פזתה — מהרת בעצמך וחטאת (שבת נה:).

לכאורה יש להביאו בערך פוז, אלא שאין ספק כי שרשו פזז ולשון פזיזות הוא. חז"ל לא הקפידו על תחומי הגזרות, ופעלים רבים מגזרת הכפולים קרובה נטייתם לנחי ע"ו. אף במקרא יש כיוצא בזה: „וצרת הכסף בידך" (דברים יד כה) הוא במקום „וצררת", ואין לגזרו משורש צור. וכן „האם תמנו לגוע" (במד' יז כח), „התלת בי" (שופט' טז י), ועוד.

— הפעל: זהב מופז — מבהיק כמרגלית (מ"א י יח).

פזיז: עמא פזיזא — נמהר (שבת פח.), עם בהול (כתובות קיב.).

פזר — פעל: בשעת המכנסים פזר — כשאין חכמי הדור מרביצים תורה לתלמידים פזר אותה

לשנות לתלמידים; בשעת המפזרים כנס — כשהגדולים שבדור מרביצים תורה כנס אתה ולא תטול שררה עליהם (ברכות סג.).

פח: א) טס מרודד (במדבר יז ג). ב) פחים — לשון פחמים (תהלים יא ו, לפי חז"ל). ג) צנים פחים — כמו לצנינים בצדיכם... כלומר יסורים (משלי כב ה), צנים — צנה, פחים — חולי הבא ע"י חום, כמו עד שיפוח היום (ע"ז ג.), קור וחום (כתובות ל.), קור הנופח (לפי חז"ל. ב"מ קז:).

מלת פחים מפורשת, אפוא, פעמים מלשון חום ופעם מלשון נפיחה. גם התוספות בב"מ ובע"ז פירשו צנים פחים — קור וחום, ובכתובות השיגו על דעת האומרים „דצינים פחים חדא מילתא היא, כלומר צינים שהם פחים לאדם, לשון פח ומוקש, ואינו כן"... (כן פירש הרשב"ם בב"ב קמד: והוסיף שם „ויש מפרשים צנים פחים — קור וחום").

ד) בפחי נפש — בדאבון נפש (שבת קכז:).

לכאורה יש להניח שהפירוש מסייע לדעת המנקד (יאסטרוב במלונו) פחי ע"מ בכי, אלא שאין הדבר כן. רש"י פירש בפחי — בדאבון, שכן תרגם אונקלוס ודאבון — ומפחן. מסתבר שהקריאה המקובלת היא הנכונה, ואין לשנות. בפחי נפש יהא, אפוא, תאר־הפעל, מעין „לא בערתי ממנו בטמא", „ביודעים ובלא יודעים". ראיה נצחת מצאתי בפירושו לפסוק „הפח בחורים כולם" (ישעיה מב כב): בחוריהם פחי נפש כולם. מכאן שרבנו השתמש בפחי־נפש כבתאר בלשון רבים.

פחא: סבא בביתא פאחא בביתא — שבר, שאינו אלא למשא. ל"א פחהא גרסינן לשון עירום ועריה... (ערכין יט. ע"ע פוחח).

פחד: א) לשון בעיתת פתאום; מורא — לשון דאגה מימים רבים (דברים יא כה), דאגה שאינה באה פתאום (סוטה כ:), דאגה שדואג על דבר העתיד, כגון טירוד מזונות או פחד אויב (גיטין ע.), דאגת יראה (נדה עא.). לפכוחי פחדך — להפיג דאגתך (ברכות נו.).

הפירוש בתלמוד סותר את זה שבחומש, ויש סוברים שנתחלף סדר הפרושים של פחד ומורא. בסוף פרשת עקב הוסיף: פחדכם על הקרובים, ומוראכם על הרחוקים. וכן פירש אימתה ופחד בשירת הים, ולשון חז"ל היא. הבלעז שבפירושו לגיטין הוא מעין הבלעז של דאגה, יחזקאל ד טז.

ב) פחדים — ביצים (— ויקרא כא כ, איוב מ יז). פחדיו מרוססין — ביצים שלו כתותין (— ויקרא כא כ).

פחד — פעל: מפחד תמיד — דואג מעונש (משלי כח יד), דואג לראות הנולד, שלא תארע תקלה בכך אם אעשה זאת (— גטין נה:).

פחה: שלטון (דניאל ג ב, נחמיה ה יד).

פחות: כלכלה פחותה — שנפחתו דופנה או שוליה (שבת קמב.).

פחז: בהלה (בראשית מט ד).

בפירושו נאמר „הפחז והבהלה", אבל וו זו באה לפרש, ואינה וו החבור. ע' בערך הבא.

פחז — קל: פוחזים — בהולים במעשיהם לעשות בלא תבונה (שופטים ט ד). פחז יצרי עלי — נתגבר עלי יצרי ובקש להביאני לידי מעשים רעים (נדרים ט:), מיהר, מלשון פחז כמים (שם. בע"י).

פחזות: לשון תמהון, אשטורדישו"ן בלעז (ירמיה כג לב).

פחיא: כמו פעיא, תרנגולת חיה שפועה בלידתה (ביצה ז.).

חיה ענינה כאן יולדת; ונראה לי שרבינו כתב כן בכונה, לפרש פחיא בלשון נוטריקון: פועה חיה.

פחם: כמו פחה, שלטון, דוגמת ריקם שהוא כמו ריקה (נחמיה ה יד). פת פחמין — פת האפויה בגחלים (הוריות יג:).

פחמי: עושה פחמים. וי"א נפח (ברכות כח.).

לדעת ר"ח ענינו עושה מחטין, שמלאכתו בפחמים. פירוש זה, שהובא גם ברש"י שבע"י, מיוסד על האמור בירושלמי, ברכות פרק ד: אשכחיה יתיב עביד מחטין.

פחס — קל: הכה בפטיש עד שנתמעכה הצורה (ע"ז מב.), מיעך בקורנס (נג.).

פחר: חסף די פחר — חרס של יוצר. והרבה יש בגמרא מאני דפחרא (דניאל ב מא).

פחרא: חרס, וחברו בדניאל... (חולין טז.), חרס (יומא עה:).

פחת: גומה ליפול בה (ישעיהו כד יז), שוחה (איכה ג מז), גומה (ירמיה מח כח, מגילה כד: סוטה כא.). כיונה תקנן בעברי פי פחת — מקום שהמים כורין תחת גדודי שפת הנחל הגבוהים, וכשהנחל מתמעט נמצאת הגומא ריקנית, והיונה מקננת באחד מעברי הגומא וכשהנחל רבה שוטף את הקן והיא נודדת משם. כך שמעתי... (יר' מח כז).

פחת — נפעל: אדם... נפחת — מתמעט מחשיבותו ונעשה פחות באנשים (סוטה ה.).

פחתת: לשון גומא, כמו באחת הפחתים, כלומר שפלה היא, נגע שמראיו שוקעין (ויקרא יג נה).

כן פירש מנחם במחברתו, אך לא נזכר כאן שמו.

פטדה: אבן טובה (איוב כח יט).

פטור: פטורי ציצים — ת"י אטונין שושנין, צורת שלשלאות, חבלים ופרחים. פטורי לשון חבלים, כמו כפיטורי בפי ושט. ומנחם חבר פטורי לשון פטר רחם, וכמו יפטירו בשפה (מ"א ו יח).

ב) כפיטורי בפי ושט — ים אקיינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל, ומחברין לוחי הספינה ע"י חבלים ועקלים שתוחבין בנקביו, ותוקעין אותן בדוחק לפי שהן גסין כמדת הנקב. פיטורי — הבלים, דמתרגמינן ופטורי ציצים אטונין. בפי ושט

— הוא הנקב שהוא עגול כפי ושט (ברכות ח.), שקושרין שתי ספינות ביחד (מו"ק כס.).

בתשובות הגאונים פירשו שענין פיטורי פטריות, הגדולות מן הכמהין. ויש מפרשים מלשון פוטר מים.

פטיט: מעשה פטיט — לשון קול היוצא בחשאי (ערכין טז:), קרבן פטיט — שהצפרים צועקין בכל שעה (שם).

בפירוש שבע"י: צפרים שמשוררים ואומרים פטפוט. ע"ע צפצף.

פטירתא: בהמה שהיתה פטר רחם לאמה (גטין סט.).

פטיש: קורנס גדול של נפחים (שבת כא:), קורנס (עג.), בלעז פי"ק, שמפוצץ בו את האבן מן הסלע (קב:), המפוצץ, פי"ק בלעז (ברכות כח:). פטיש כל הארץ — שהיה מפוצץ ומכתת את הכל (ירמיה נ כג).

פטם — פעל: ממלא את הנקבים שמן (ע"ז נ:), לכתוש הסַמנין לערבן יפה, כמו שנאמר ממולח (יומא לח.). מפטמת את הבשמים — נותנת בהם ריח (ערכין י:).

— (בארמ'): פטומי מילי — אין אלו אלא דברי תנחומין בעלמא לפטם את לבו (ב"מ סו.).

פטם: א) מפטם עופות, לשון משמין (ביצה כט:), מפטם שוורים למכור (לח.), קצב (ערובין קא.). ב) שור שמפטמין אותו (שבת קמ:).

דלמן מנקד פטם זה בשני קמצין, להבדיל בין שור מפוטם לאיש המפטמו, אין אין בזה הכרח. גם מסגר ישמש לכלי ולעושהו, וכדומה.

פטמה: פטמה של רמון — הפרח שבראשו כעין שיש לתפוחים ולספרגלין (ברכ' לו: וכן חולין קיח:). נטלה פטמתו — ראש אתרוג. מפי ר' יעקב. ודוגמתו פטמה של רמון (סוכה לד:).

פִּטֹּמֶת: ראש הדד, כמו ניטלה פטמתו (נדה מז.), סביבות העוקץ (שם).

פטניתא, ע"ע בטניתא.

פטפוט: רגל למקום מושב הכור, שהיו מושיבין על כן העשוי לכך כגון טרפיי"ד לשפות הקדרה (שבת עח:), רגל כירה, כמין כלי ברזל שקורין טרפיי"ד (קב:).

ר"ח (ביצה כג:) כתב בפרושו: כמין פטפוטים, בלוטין קטנים קטנים.

פטפט — פעל: פטפט ביצרו — זלזל ביצרו ולא חשבו, אלא נתגבר עליו (גטין נז.), זלזל וכבש אותו ולא חשבו (סוטה מג.).

פטר: פטר רחם — שפתח את הרחם תחילה (שמות יג ב), לשון פתיחה (לד יט).

בשני הכתובים הביא לדוגמה את הכתוב שבמשלי פוטר מים.

פטר — קל: פתח (משלי יז יד, סנהדרין ז.). פוטר מים — פותח חור בגדרי אבני אמת המים (משלי יז יד).

— נפעל: נטל רשות („נפטר והולך לו", ברכות לד.; „כי הוו מיפטרי מהדדי", יומא עא:, „כי הוו מיפטרי מקמיה", חגיגה ה:). הנפטר מן המת — כשהיו מוליכים ארונות ממקום למקום לקבורה היו מלוים אותו מעיר לעיר, וחוזרים אלו ואחרים מלוים אותו משם והלאה, והחוזרים קרי נפטרים, נוטלין רשות להפטר ממנו (ברכות סד.).

— הפעיל: א) יפטירו בשפה — יפתחו שפתים (— שמות יג ב, תהלים כב ח). ב) שדה שמפטירין בה את המתים — שכשמביאין מתים ממקום למקום לקבור, כשבאין בשדה סמוך לעיר נפטרים אלו שהביאום ממקומן והולכים להם, ובאין אנשי המקום ומקבלים אותם ורוחצין אותם שם וקוברין אותם (מו"ק ה:). ג) אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן — לשון הנפטר מחבירו. כשנפטרין מן הסעודה מביאין מיני מתיקה. ולשון אפיקומן הוציאו והביאו מיני מתיקה (פסחים קיט:).

פטרא: פטריות (שבת קח:).

הבלעז בולי"ץ משמש גם לארדי (ע"ז לח.) ולכמהין ופטריות (תענ' כג.), והוא כנראה פילצע"ן בגרמנית.

פטרה: פתיחה (במדבר ח יז: „פטרת כל רחם").

פטרוזא: שה כחוש (בכורות יא.).

פיגם: עשב שקורין רוד"א (סוכה לט:).

פיד: א) שבר (משלי כד כב, איוב ל כד). ב) פיד של תרנגולין — ניקור, שמנקרין מעט מעט (ע"ז ד.).

פיוס: מקבל פיוס — נוח לרצות (נדה לא:).

פיח: דבר הנפח מן הגחלים עמומים הנשרפים בכבשן. פיח לשון הפחה שהרוח מפיחן ומפריחן (שמות ט ח).

פיטס: חבית גדולה (ביצה טו: ר"ה כז.).

פילא: פילי — בקעים (סוכה מד: מו"ק ג.), סדקי הארץ (תענית ד.), בקעים וסדקים [בבשר] מחמת החול (שבת לג:).

ר"ח בתענית מפרש שהוא כמו פילחא בהשמטת החית, מלשון פולח ובוקע בארץ.

פילון: סם ששמו פילון וריחו ערב ובלעז בלסמ"א, ואשה שריחה רע טוענתו עליה (שבת סב.), שמן שמעורב בו מין בושם ששמו פילון (גיטין סט:).

פילוספא: צדוקי (שבת קטז.). פילוסופין — חכמי האומות (עבודה זרה נד:).

הגריי"פ מעיר בשבת על ההבדל בין שני הפירושים. יש להוסיף שבתוספות נאמר: „פילוספא צדוקי, כדפירש בקונטרס. ורבינו שמע מיהודי אחד שבא מארץ יון ואמר דבלשון יון פילוספוס הוא דוד החכמה".

פילי: כוס (סוטה טו.).

פימה: פימה עלי כסל — פה על חלצים, שחלבו ועובי שומנו כפול על כסליו ונראין כמין פה (איוב טו כז).

פיס — פ ע ל: פייסינהו — הרבה תחנונים (ב"מ עז.). — ה ת פ ע ל: מתפייס הימנו — מקבל הימנו פיוסים (יומא פו:).

קשה לברר את כונת רבנו בפירושו זה. בעל הע"י הוסיף כאן את הערתו: חשש הרב לדקדק מתפייס בלשון מתפעל, עכ"ל. ובני עדו העירני שלדעתו התכון רבנו להדגיש את טעם הקשר שבין מתפייס ובין הימנו. דוק בפרושו ל„מתרפאין מהן" ותמצא שכן הוא. בפירוש ר"ח נאמר: מתפייס לו. והשמוש הרגיל בלשוננו: התפייס עמו.

פיסא: שלום (נדה לז.).

פיפיות: חדודי החריצים (ישעיה מא טו), פגימות (עבודה זרה כד:).

בבכורות כב פירשו חז"ל טפיפיות פיקה מתוך פיקה, ושם פירש"י: טפיפיות, תרי זימני, פיפי היינו פיקה.

פיק: כשלון, כמו לפוקה ולמכשול (נחום ב יא).

פיקה: פיקה של גרגרת — שיפוי כובע שהוא פתחו של קנה בית הבליעה (חולין קלד:). פיקה יוצאה מגודלו — חתיכת בשר עגול כפיקה (בכור' מה.).

פיר: פיר של גפרית — גומא שחופרין הימנה גפרית, וכן מחפורת של צריף... וחופרין אותו בקרקע וסופו לכלות ולהגיע ליסוד קרקע בעלמא (כתו' עט:).

פירא: שוחה עמוקה (ערובין כו.), גומא גדולה (ס.). פירי — חריצין (גטין ס:). פירא דכוורי — מחילה של דגים (תענית כד.), חפירה של דגים (כתובות עט.), ביבר דגים, בריכה עשויה לגדל דגים, ובלעז ביבר (קדושין עב.).

רבינו משתמש בביבר כבמלה עברית, ואח"כ מציין שכן הוא בלעז, כי אמנם זר הוא מקור הביבר, אך כבר נמצא בתלמוד כמלה עברית. ביבר ביונית — בבית דגושה, ברומית — בבית רפה. כיוצא בזה הלעזים שברש"י: ויבי"ר, ויוי"ר.

פיתום: מכשף המדבר משחיו ומעלה את המת בבית השחי שלו (— דברים יח יא), מכשף המדבר משחיו: מעלה את המת מן הארץ ומושיב לו בשחיו תחת זרועותיו ומדבר משחי (סנהדרין סה.).

בויקרא (יט לא) פירש „בעל אוב זה פיתום המדבר משחיו", והוא לשון חז"ל בסנהדרין.

פכה — פ ע ל: מים מפכים — רחבים כרוחב פי הפך (יחזקאל מז ב, וכן יומא עח. לפי חז"ל).

פכח — פ ע ל (ארמ'): מבטל (ברכות נה.). לפכוחי פחדך — להפיג דאגתך (נו.).

פכחותא: קלישות (נדה כ.).

פכר — ק ל (בארמית): פכר ידיה — חובק ידיו באצבעותיו, מרצי"ר בלעז, כאדם המצטער מאימת רבו (שבת י.).

רבים מסופרינו טועים וכותבים „מפרך ידיו" במקום „פוכר ידיו". הטעות באה, כנראה, מתוך „עבודת פרך".

פלא: פלאות עדותיך — מכוסים ונפלאים (תהלים קיט קכט). ותרד פלאים — במטמוניות, מכוסה, חבושה בטמון (דברים ל יא — איכה א), ירידתה נפלאת פלאים הרבה, שהכל פליאים שאירע לה מה שלא אירע לכל עיר (איכה א ט).

שני הפרושים סותרים זה את זה.

פלא — נ פ ע ל: כי יפלא — כל הפלאה לשון הבדלה ופרישה, שהדבר נבדל ומכוסה ממך (דברים יז ח). היפלא — וכי שום דבר מופלא ומופרד ומכוסה ממני מלעשות כרצוני (בראשית יח יד). לא יפלא — לא יכחד (ירמיה לב יז), הממני יפלא — וכי העתידות עלומות ממני (לב כז). לא נפלאת היא ממך — לא מובדלת ומופרשת היא ממך (שמות ח יח — דברים ל), לא מכוסה היא ממך, כמו שנאמר כי יפלא ארי יתכסי (דברים ל יא). נפלאו ממני — נכסו משחלפו מעיני, ואיני יודע להיכן הלכו, שממהרין להסתר מן העין (משלי ל יח).

— פ ע ל: לפלא נדר — להפריש בדבורו (ויקרא כב כא).

— ה פ ע י ל: יפליא — יפריש בפיו (ויקרא כז ב), יפריש (במדבר ו ב).

במופלא ממך — במובדל ומופרש ממך (חגיגה יג.). מופלא שבבית דין — מומחה (סנהדרין פז.).

תחומי הגזרות של פלא ופלה מטושטשים קצת. ע"ע פלה הפעיל.

— ה ת פ ע ל: תתפלא בי — לדקדק ולהפליא במשפט. לשון כי יפליא (איוב י טז).

פלג: א) נחל (איוב כט ו), בריכה (תענית ח:). ב) חצי („אינו שוה אלא פלג", ב"מ מח:).

פלג — פ ע ל: פלג לשונם — הבדילהו, שלא ישמע אדם להם (תהלים נה י).

— ה פ ע י ל: א) שהה (יומא ל.). ב) מתרחק (עבודה זרה סט.).

מפליגין בספינה — מפרישין מן היבשה לים וזהו לשון הפלגה על שם שמפליג עצמו מן הישוב. ומרבינו יעקב שמעתי בעירובין שאמצעיתו של ים נקרא פילגוס, ואף בלשון לעז פילגא (שבת יט.), והפליגה ספינתן — כשהיא מתרחקת משפת הים ונכנסת לאמצעו קרי ליה הפלגה, ולשון לעז הוא שקורין לשלולית הים פיל"ג (ערובין מא:).

מפליג נפשו ממנו — נזהר ונבדל ממנו (חולין ה.). הפלגת — יותר מדאי אמרת (בכורות מג:).

מפליג לכל דבר — דוחה, כמו מפליגו בדברים (אבות ד ג). הפליגן בדברים — הפרישן לדברים אחרים כאדם המתכון לדחות כשאינו יודע להשיב (יומא סו.), השיאו לדבר אחר... לדחות (סוכה כז:).

— ה פ ע ל: א) מופלג — הרבה מאד זקן וחכם (ערובין סג. כן בערוך, ובנו"ג דמיפלג). ב) סמוך ומופלג — סמוכה שאינה רחוקה מתחתונה במשך הכותל ד' טפחים. ואני שמעתי שאינה גבוהה ממנה

עשרה, ולא מצינו לשון הפלגה בש"ס בגופה אלא במשך... (ערובין פח.).

פלגא: חצי (גטין מז, נח.). פלגיה דמזבח — חצי גובהו (זבחים לח:), אמצע גובה כתלו (יומא נט.), אמצע גובה קירו (טו). פלגי — רמונים שנחלקו (ברכות נז.).

פלגאה: חולק על החכמים (עירובין סא: גיטין סב.), בעל מריבה (גיטין לא:), קנטרן, רגיל לחלוק על חבריו (קדושין נח.).

פְּלֻגָּה: מחלוקת (דה"ב לה ה).

מחלוקת זו ענינה מחלקה, ולא מריבה.

פלוגתא: חלוקה (ב"ב ב:), חילוק (מו"ק יד:).

פלגס: כבש שעברה שנתו ולא בא לכלל שנים (מנחות צא:), כבש בן שנה בתוך שנתו קרוי כבש, ואיל משעברו י"ג חדשים שנכנס חודש שלם בתוך שנה שניה קרוי איל עד עולם, פלגס בתוך חודש ראשון של שנה שניה (חולין כג.).

במשנה, פרה פרק א, נאמר: „בן שלשה עשר חודש אינו כשר לא לאיל ולא לכבש, רבי טרפון קורהו פלגס, בן עזאי קורהו נוקד" וכו'.

פלה — נפעל: ונפלינו — ונהיה מובדלים (שמות לג טז, לד י).

— **הפעיל:** והפליתי — והפרשתי (שמות ח יח), והפלה — והבדיל (ט ד, יא ז, תהלים ד ד). והפלא ה' את מכותך — מופלאות ומובדלות משאר מכות (דברים כח נט). להפלות — לפרש לשם מי נדרה, ולישנא דקרא נקט כי יפליא לנדר (נדה מה:).

— **פעל:** לא יפלה את כליו — מבער כנים מבגדיו, דמתרגמינן בערתי פליתי (שבת יא.).

—**פעל ואפעל** (ארמ'): אי מפלאי אפלויי — אם יש בה סדקים (ברכות כה), פלי — מבקע, והרבה יש לו דומים במסכת נדה (כתובות סא:), מבקע (נדה כ.), דפלי ליה — קורעו וחוצהו (חולין יא.), פאלי — מחתך, כמו פלי פלויי במסכת נדה (סנ' קה:).

ע"ע פילא ופלח. יש להוסיף שבאיוב מא טו פירש מפלי בשרו לשון כפילות חתיכות, ויש לומר כמו פלאי פלויי, לשון ביקוע, ביקועי חתיכותיו.

פלוני אלמוני: אלמוני — אלמון מאין שם, שאינו חפץ להזכיר כי דבר סתר הוא; פלוני — כמו כי יפלא, יתכסה (ש"א כא ג); אלמוני — מבלי שם, שלא היה רוצה להתגלות; פלוני — לשון כי יפלא, יתכסי (מ"ב ו ח); פלוני — מכוסה ונעלם, לשון כי יפלא, היפלא מה' דבר; אלמוני — אלמון מבלי שם (רות ד א, דניאל ח יג). פלוני — אדם אחד, ויש פותרים על שלמה בן דוד (יומא סו:).

פלח — קל: לשון בקוע (תהלים קמא ז).

— **פעל:** בקע (מ"ב ד לט, איוב לט ג).

פלט — הפעיל: הציל (ישעיה ה כט).

פלטיא: רחבה (שבת ה.), רחבה של עיר ששם מתקבצין לסחורה (ו.). רחוב לשוקים (ערובין ז.).

פלטר: פלטר לענין ככרות כסיטון לענין תבואה, לוקח ככרות הרבה ומוכר לחנוונים ולנחתומים (ב"מ נה.), אופה הפת (ע"ז נה:), נחתום (מנחות קג:).

פלי: מכוסה, תמיד הוא משתנה (שופטים יג יח. ע"ע פלוני).

פליט: פליטים — נסים ופליטים מחרב (במדבר כא כט).

פליטה: על שם שנצלו (נחמיה א ב).

פלייטון: בלסמ"א, משחא דאפרסמא (שבת סב.), בושם שריחו נודף ואינו אפרסמון (סנהד' קח.).

פירושו בסנהדרין דוחה את פירושו בשבת, ולא ראיתי שיעמוד מי על כך. ע"ע ראשית. חז"ל דרשו: ראשית שמנים — זה פלייטון (שבת סב:).

פליל: פלילים — שופטים (דברים לב לא), בפלילים — על פי הדיינים (שמות כא כב). עוון פלילים — עוון שמשפט יסורין ראויין לבוא על ידו (איוב לא יא).

פלילה: לשון ויכוח משפט (ישעיה טז ג. ע"ע פלל — פעל). שעשה פלילות עם קונו — דין (סנהדרין מד.), ריב (פב:).

פליליה: משפט (ישעיה כח ז).

פליניא: סינר (נדרים נה:).

פלך: הרבה מדינות בפלך אחד, והוא לשון איפרכיא (ב"ב כא.), היפרכיא (מכות ז.), מדינה (סנהדרין נו: מכות יב:).

אין לתמוה על שכתב „הרבה מדינות בפלך אחד". עיין בהערה לערך „טורא" ותמצא נחת.

פלל — פעל: ראה פניך לא פללתי — לא מלאני לבי לחשוב מחשבה שאראה פניך עוד. פללתי — לשון מחשבה, כמו הביאי עצה עשי פלילה (בראשית מח יא. ע"ע פלילה, ושם לא פירש כן). ופללו אלהים — לשון משפט (ש"א ב כה). פללת — שפטת (יחזקאל טז נב).

„ופללו אלהים" דרשו חז"ל (יומא פז.) מלשון פלילים ומשפט וגם מלשון תפלה ופיוס, ורש"י מפרש שם בעקבות חז"ל.

פלמוני: פלוני אלמוני (דניאל ח יג).

פלס — פעל: חמס ידיכם תפלסון — מכריעין, שהוא שוקל משקל רב (תהלים נח ג). מעגל צדיק תפלס — פילוס זה לשון קונטרפיי"ש בלעז, כמלך היושב ומחשב ומשקל בלבו איזה יכשר, הזה או זה (ישעיה כו ז). פלס מעגל רגליך — שקול דרכך, הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה (משלי ד כו), כלומר שקול מצוות ועיין בהן איזו מצוה גדולה ועשה הגדולה (מו"ק ט.), כלומר שקול כל מעשיך זה כנגד זה. באה מצוה לידך חשוב איזו מהן אתה עושה, אם לעשות אותה מצוה אם לישב לעסוק בתורה (שם, בפי' שבע"י). וכל מעגלותיו מפלס — שוקל דרכיו ויודע כמה עוונות וכמה זכיות בידו (משלי ה כא).

פולסא: א) עגול של עץ ויצור עליו (שבת סה.

ע"ע אסימון). ב) מכת מקל (חגיגה טו.), חבטת מלקות (ב"מ פה:). פולסי דנורא — מלקות של אור (יומא עז.), ניצוצות של אור, שהן עגולות כפולסא (ב"מ מז.).

הפירוש שביומא הובא בדפוסים ישנים ובע"י; בגמרא הושמט לרוב ע"י הצנזורה הטכסט ופירושו.

פלסתר: שקר (ברכות לא:), כזב (ע"ז יא:). כותבי פלסתר — שטרות מזויפים ומכתבי עמל לשום דופי על אדם לכתוב בשמו מה שלא צוה (סוכה כט.).

פלפלא: מין אילן הוא (יומא פא:).

חדא פלפלתא — גרעין אחד (פה:).

פלצות: בהלה (ישעיה כא ד).

פלש — פועל: גשרים המפולשים — שיש להם מחיצות למטה בשני הצדדים (ערובין צה.).

— התפעל: התגלגל (ירמיה ו כו, יחזק' כז ל), התגלגל בעפר (ירמיה כה לד), התגלגל, התעפר (מיכה א י).

פמוט: מנורה של מתכת (שבת מד.), מנורה, ולא של חוליות היתה (קכא:), מנורה קטנה (מנחות כח.).

פמליא: פמליא של מעלה — חבורת שרי האומות; פמליא של מטה — חבורת החכמים (ברכות יז.). פמליא שלו — כניסת חבורת עצתו והמסכימים לדעתו אשר דברי סתרו אליהם (זבחים מא:).

פמלניא: סינר, חללו תלוי למטה ברוחב, שלא יתעטף האבר ויתחמם (נדה יג:).

פן: שמא (דברים כט יז).

פנג: שמן אפרסמון (יחזקאל כז יז; — מ"ב כ יג; — ישעיה לט ב, ברכות מג.).

בכל המקומות העיר שכך ראה בספר יוסיפון. ע"ע שמן.

פנדא: בית יד (בבא קמא כז:).

פונדה: חגור חלול ונותנין בו מעות (ברכות נד.), אזור חלול שנותנין בו מעות (סב:), אזור חלול מעל למדיו (שבת קכ.), אזור חלול שחוגרין בו (נדרים נה:), אזור חלול (שבת צב. קיג. פסח' יא.), חגורה (סנהד' לא.), ארנקי שאוזר בו מתניו (יבמ' ו: בע"י — שאוזר במתניו). פונדאות — כמין חריטין, כיסים ארוכים, ונותנין בהן מעות, ובלעז ברידו"ש, וראויין לשמש שכיבה עם מלאכתם, שיושב עליהם והם מלאים מעות (שבת צג.).

פונדק: בית גדול שרגילין אורחים ואכסנאים ללון בו (ב"ק יד.), מקום שעוברים ושבים לנים לילה אחד ושנים (ב"מ כו.), בית שלנים בו עוברי דרכים בדרך (מנחות לב:), שלנים בו עוברים ושבים (מד.), ללון שם אורחים (סוטה י.). יש בו חדרים פתוחים לחצר והאכסנאים נכנסים לשם (ערובין סה:).

פנה: פנת הבית היא חוזקו (עמוס ג יב).

פנות העם — שרי העם. אבן הפנה היא החשובה (ש"א יד לח).

פנה — קל: ימינו פנו — נבערו והלכו להם (תהלים צ ט).

לפנות בקר — לעת שהבקר פונה לבוא (שמ' יד כז).

— הפעל: גזרה שוה מופנה — ששתי התיבות לא יהו צריכין לגופן, ומאחר שמופנין ללמוד גזרה שוה הוה ליה כמאן דכתיב דרשא בקרא בהדיא, ואין משיבין עליה (שבת סד.).

פניא: לפנות ערב (תענית כג:).

פנים: א) פתח (יחזקאל מ מד). פני הבית — פתח כניסה ויציאה (ברכות לה:). ב) מול פניו — בעבר העליון שכלפי החוץ, כי אותו עבר שאינו נראה אינו קרוי פנים (שמ' כח כו), בעבר החיצון (כח כז). לחם הפנים — כמין תיבה פרוצה משתי רוחותיה, שולים לו למטה וקופל מכאן ומכאן כלפי מעלה כמין כתלים, ולכך קרוי לחם הפנים שיש לו פנים רואים לכאן ולכאן, לצדי הבית מזה ומזה (שמות כה כט), כבר פירשתי על שם שהיו לו פנים לכאן ולכאן, שהוא עשוי כמין תבה פרוצה (לה יג. ע"ע דפוס).

לשון חז"ל — לחם שיהו לו פנים, ופירש"י: פנים — דפנות. ל"א זויות, והן הן הקרנות. לפי הראב"ע נקרא כן בעבור הפירוש של הכתוב עצמו: לחם פנים לפני תמיד. ודעת הרשב"ם שענינו לחם נאה, לחם הראוי לפני שרים.

ג) אכפרה פניו — אבטל רוגזו (בראשית לב כא); יאר פניו — יראה לך פנים שוחקות, פנים צהובות; ישא פניו אליך — יכבוש כעסו (במדבר סוף ו). שמתי פני — כתרגומו, רוגזי (ירמיה כא י), לעת פניך — לעת זעמך (תהלים כא י). פני ה' — פנים של זעם, כמו ושמתי פני באיש ההוא (תהלים לד יז). עזבה פני — חמתי (איוב ט כז).

בויקרא (יז י, כ ג) פירש לפי הדרש: ונתתי פני — פנאי שלי, פונה אני מכל עסקי ועוסק בו. וכן פירש: משים בה פנים — פנאי להפרע ממנה. ושמתי אני את פני, ונתתי פני — כולם לשון פונה אני מכל עסקי ועוסקני בהם (סוטה ט.).

ד) ועוה פניה — והבהיל חשוביה (ישעיה כד א). פני הארץ — אלו העשירים (בראשית מא נו).

כן נאמר במדרש תנחומא: „אין פני הארץ אלא עשירים" (מקץ ז). דרוש נאה הוא וקרוב לפשט. ביידיש שגור הוא בפי העם: „די פני", כלומר העשירים, הנכבדים. כיוצא בזה הדוגמה הבאה „לפנים", שבהוראתה זו — כלו' למראית עין — שגורה אף היא ביידיש, ולא בעברית.

ה) הם לא עשו אלא לפנים — מיראה (מגלה יב.). עיין בהערה הקודמת.

ו) מראה לו פנים — נותן טעם מיושב והגון (ערובין יג: כן בפירוש בע"י, וברש"י בגמרא — „דעת" במקום „טעם"); להראות לו פנים — ללמדו ולתת טעם לדבריו בכל אשר יוכל, ולא יאמר כך שמעתי, הבן אתה הטעם מעצמך (נד:).

ז) מגלה פנים בתורה שלא כהלכה — דורש את התורה לגנאי... (יומא פה:), מעיז פנים כלפי עוסקי תורה... כופר במה שכתוב בתורה (סנ׳ צט:), בא על דברי תורה בחוצפה ובגלוי עזות פניו... (שבועות יג.), דורש באגדות של דופי... (כריתות ז.).

בפני: בפני הבית — בעוד הבית קיים (שבת טו. חולין קל.), בזמן הבית (חולין עח.), בפניו — כשהוא רואה לפניו (חגיגה יא:).

לפני: א) לפנים — מתחלה (תהל׳ קב כו). לפני— קודם (איוב ח יב, נחמיה יג ד: „לפני מזה — קודם לכן"). לפני מותו — סמוך למיתתו (דברים לג א. ל׳ חז"ל בספרי). ב) לפני העם—לעיני העם (יהושע ד יא). יש דרך ישר לפני איש — עובר עבירה ואומר אין בה עבירה (משלי יד יב), כשרואין הרשעים שלוותם נראית דרכם בעיניהם ישרה (קדושין מ:). ג) ולפני ירח — בעוד הירח קיים (תהלים עב ה), קודם אור הירח, בעוד השמש לא שקעה (שבת קיח:).

הפירושים סותרים זא"ז, כי בשבת פירש בעקבות הדרש.

ד) והעושר והכבוד מלפניך — מידך (דה"א כט יב). לפני ה׳ — ברשותו (בראשית כז ז), לפנים מן החומה (דברים יב יח). ה) התהלך לפני — הדבק בעבודתי (בעקבות אנקלוס. בראשית יז א), יחיה לפניך — יחיה ביראתך... (יז יח). ו) אל תתן את אמתך לפני בת בליעל — כבת בליעל (ברכות לא:— שמואל א).

פירוש זה הוא הפשט הגמור, ודוקא פרושו למקרא נראה כדרש: „שלא יתננה הפקר ובזיון לפני צרתה בת בליעל".

מפני: מפני הרעה נאסף הצדיק — מפני שלא יצטער הוא ברעה. ל"א מפני רעות של אלו הוא נאסף, שאין הקב"ה רוצה שיבקש עליהם רחמים (תענית יא — ישעיה נז).

על פני: א) ותעבר המנחה על פניו — כמו לפניו. וכן חמס ושוד ישמע בה על פני תמיד, וכן המכעיסים אותי על פני (בראשית לב כב. בישעיה ובירמיה לא פירש), על פני — לפני (ב"מ נט — ישעיה סה). ב) לא יהיה לך אלהים אחרים על פני — כל זמן שאני קיים (ל׳ חז"ל. שמות כ ג), בכל מקום אשר אני שם, וזהו כל העולם. ד"א כל זמן שאני קיים (דברים ה ז), זולתי (— סנהדרין נו:). ג) על פניו — בחייו (בראש׳ יא כח, במדבר ג ד).

פְּנִים: א) בפנים — בעזרה (פסחים סג: זבחים פח. מנחות יח:), בחוץ — בכל עיר ועיר (מנחות יח:). ב) אינה צריכה לפנים — אינה צריכה כדי לתרצה להכניסה לפני בני הישיבה, שאין בהם יודע לפרקה. ותשובות הגאונים פורשין לגנאי, דליכא קושיא מעליא, אל תעלוה לגיו (ב"מ טז.).

פנינה: מרגלית (משלי ח יא, לא י).

פנכא: קערה (פסחים מט.), קערה של חרס (חולין קיא:). מלוא הכף (תענית כד:).

בפירוש שבע"י גם בתענית — קערה, לפי שבתענית מסתייע רבנו באמור בפסחים. ויתכן שהפירוש בעין־יעקב לתענית הוא העיקר.

פנס: עששית, לנטרנ"א (ברכות נג:), לנטרנ"א (סוכה כט.).

פנק — פעל (ארמ׳): מפנקי — מעונגים (שבת קט.), מעונגים במאכל ובמשתה (כתובות סב.). מפנקן — מרבות אסטניסות על הלב (כתובות י:), מענגות את הלב להיות אסטניס (גטין ע.).

בדפוסים — „מתענגות את הלב", אך הנכון כבע"י: מענגות.

פנקס: פנקס של חנווני כעין אותו של סוחרים, שיש להם לוחים הרבה חקוקים וטוחין בשעוה (שבת קד:), כעין לוחות של סוחרים (קמט.), פנקס עשוי עמודים כמגילה (קד:), לוחות קשורות זו עם זו כאותן של סוחרים (קנו.), לוח שכותבין בו הגלחים (נדה ל:), לוח מחופה בשעוה וכותבין בו (אבות ג טז).

פנתא: גב המנעל (יבמות קב.). אנפינ"א בלעז שעל גב הרגל (ברכות מג:).

גם בשבת ס ע"ב לועז כן, ואלו בתענית יב ע"ב פירש אשקרפו"ן בלעז, והוא מין נעל.

פס: כתונת פסים — לשון כלי מילת, כמו כרפס ותכלת וכמו כתונת פסים דהמר ואמנון (בראשית לז ג), בתלמידי רבינו יצחק הלוי מצאתי סביב פס ידו נתן מילת, ולא כל הכתונת (שבת י:).

רוב המפרשים פירשו כתונת הפסים מרוקמת מצבעים שונים. וי"א ארוכה, כלשון המדרש: „שהיתה מגעת עד פס ידיו". עיין בהערה לערך פסה.

פסא: רגב, גוש עפר (מכות ח.), רגב (— שבת פא.), פיסת רגבים (עג:).

בשבת פא פירש „פאים — כמו שקל פיסא, רגב שקורין בלשט"א". כן צריך להיות, כי רבנו מביא את האמור בסנהדרין סד ע"א: „שקל פיסא". ובדפוסים נשתבש: „שקל פיסת רגב", וגם הבלעז „גלישטא" משובש הוא, והנכון בלשט"א כבסנהדרין סד ואיוב כא לג.

פסג — פעל: א) הגביה („פסגו ארמנותיה", תהלים מח יד. במדבר כא כ — תהלים). סומך האילן שהוא רענן יותר מדי (מו"ק ג.). ב) מנתק זמורות הנושבות המעכבות אותו (ב"ק פא.), כשיש בהן ענפים יותר מדאי קוצץ אחת מבינתיים (קיט:).

פסגה: רמה, לשון גובה (במדבר כא כ).

פסה: פסת בר — לשון פסיון, תוספת ורבוי (תהלים עב טז).

בשבת ל ע"ב ובכתובות קיא ע"ב דרשו חז"ל „עתידה א"י שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, שנאמר יהי פסת בר בארץ", ופירש"י בשבת: פיסת בר —

גלוסקאות שרחבות כמין פס יד, ומשמע מילת כמו כתונת פסים, ולענין כלי מילת בר נקי, כמו ברה כחמה. וכן פירש בכתובות: „דריש פסת בר לשון פסת היד שהיא רחבה... וכלי מילת דריש פיסת לשון כתונת פסים". בעברית החדשה נהוגה פסה דוקא במובן קוטן: פסת ניר. ואולי נובע הדבר מפירש"י: כמין פס יד. גם יל"ג בשירו „עב הענן" השתמש בפסת בר במובן קומץ קטן: „פסת בר או נתח לא יתנו לך לשבור רעבון ביתך".

פִּסֵּחַ: **פסחים — חלשים (ישעיה לג כג). מצינו שקורא פסחים חלשים כמו שנאמר פסחים בזוז בז (לה ו). פסחים בזוז בז — דבר שאין הדעת סובלתו שיהו חגרים בוזזים בזות, כלומר אתה אינך מחודד ושאלת שאלה כזו שאיני יודע תשובה (בכורות לט— ישעיה לג).**

פֶּסַח: **הקרבן קרוי פסח על שם הדלוג והפסיחה... (שמות יב יא). הקרבת קרבן ששמו פסח (ויק' כג ה).**

פסח — קל: ופסחתי — וחמלתי. ודומה לו פסוח והמליט. ואני אומר כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה, מדלג היה מבתי ישראל לבתי מצרים. וכן פוסחים על שתי הסעפים, וכן כל הפסחים הולכים כקופצים, וכן פסוח והמליט, מדלגו וממלטו מבין המומתים (שמות יב יג). ופסח — וחמל, ויש לומר ודלג (יב כג). פסוח והמליט — דילוג, ויש עוד לפתרו לשון חייס (ישעיה לא ה).

— פעל: ויפסחו — כמו ויפסעו (מ"א יח כו).

כיו"ב לשון חז"ל במכילתא: אל תקרי ופסחתי אלא ופסעתי.

פסיון: עוף חשוב ושמן, מין שליו שירד במדבר (קדושין לא.), מין שליו שקורין פירדי"ץ (ב"ק נה.).

פסיעה: פסיעה בינונית — דרך הליכתו של אדם, אמה (ערובין מב.).

פסיקה: פסיקות ובריכות — חדא מלתא היא (מו"ק ד.).

פסיקיא: אזור רחב וחוטים תלויין בראשו לקושרו בהן (שבת קיא:), פיישול"א שכורכין סביבות שוקים (פסחים יא.). אזור (מנחות כט.).

בשבת קיג פירש רק בלעז. הפסיקיא ראויה לדחוק את החיתולים הנקראים פאטע"ס בלשון העם. ב„פנת הלשון" („משמר" יד כסלו תש"ח) עמדתי על כך, בהסתמכי על פירש"י, וגם הצעתי להשתמש בלפופים.

פסכתר: סיר של נחושת (ערובין קד:).

פֶּסֶל: צלם (דברים ז ה).

פְּסָל: סכך העשוי בפסולת גורן ויקב (— סוכה ד.).

בסוכה יט נאמר: „מאי פסל? אמר עולא קנים היוצאים לאחורי סוכה". ורבינו בפירושו עמד על שורש הפסל.

פסל — קל: פוסל — מגדף (קדושין ע.). פסול — אסור בהנאה (חולין לט.). פסולי המוקדשין — קדשים שנפל בהם מום (בכורות לא.).

— נפעל: נתקלקל (פסחים מה:).

— קל ופעל: פיסלו לאלוה — שיפה לעבודה זרה; פסלו מאלוה—שבטלו, מלשון פסולת (ע"ז נב.).

בתלמוד בלא יוד, בשתי הפעמים, אך ברש"י פעם אחת ביוד, ונראה לי שכן צריך להיות, אם כי במקרא פוסל ענינו דוקא עשית פסל, ולא בטולו.

פסלא: עץ שוכב לרחבו של רשות הרבים וממלא כל רחבו (שבת פ.).

פסלת: פסולת גורן — קשין; פסולת יקב — זמורות ואשכולות ריקנים (סוכה יב.).

פסס — קל: פסו — כמו אפסו (תהלים יב ב).

פסע — פעל: פסע על מדותיו — דלג, שלא אמרם כאשר הם (סוטה לד:). מפסע ואזיל — הולך לאט (יבמות קה:).

פספס: פספסים — חתיכות עצים מבדילין לסימן (יומא טו:), שברי עצים, והן מרלי"ש בלעז (סנ' כה:).

גם בפרושו לאסקונדרי (קדושין כא:) לועז כן מלת פספסים, ומן הבלעז נראה שכוונתו למשחק הנקרא עכשו בלשון הדבור של ילדי ארצנו „קלאס". כדאי אולי ליחד את הפספסים למשחק הנקרא „דומינו".

פספס — פעל: מפספס — מפזר לבהמה העשבים (שבת קנה.). מנפץ שערו (שבת נ: בדף פא: רק בלעז), מפריד שערותיו זו מזו אבל לא במסרק (נזיר מב.).

פסק — קל: א) פסק הריח — כלה (ברכות כה.). ב) פוסק — מפסיק הפסוק לשנים (תענית כז:). לא פסק פומיה מ... — תמיד היה שגור בפיו (כתובות עז.). ג) פוסקין על שער שבשוק — כל לשון הפסקה נמשך אצל לוקח, לשון פרעון נמשך אחר המוכר (ב"מ סג:).

פסקא: פסקי דארזא — כלונסות של ארז ארוכים תחובים בכותל (ערובין ג.).

פסקי דארזא הוא פירוש לאמלתרא, וע"ע זה.

פסקון: רוח פסקנית — גבריאל (סנהדרין מד:).

שמשון הלוי בלאך תמה על הגר"א שהעיר: „אינו כן". להבנת הפירוש עיין בדברי חז"ל, מנחות כט ע"א: גבריאל חגור כמין פסיקיא.

פיסתקא: גלנ"ט שאוכלים חזירים (גטין נט.), גלנ"ט של ארז (סס. ע"ע אלון).

פעה — קל: מדברת והוגה לולד, כדרך הנשים המפייסות תינוק הבוכה (— שמות א טו). משעשעת את הולד, כדרך שמשחקים לתינוק בדברים ערבים לפתותו ולשעשעו (סוטה יא:).

בשני המקומות מציין רש"י שהוא לשון צעקה, כמו כיולדה אפעה (בישעיהו), ואלו בישעיהו לא פירש כלל.

— קל (ארמ): מפעא פעי — תדיר הוא צועק (חולין קלג:), קלא אית ליה (ערובין עה:), צועק ופותח פיו הרבה (בכורות לה.). פעיא — צועקת. ואני שמעתי פעיא מנשמת (חולין מג.).

פעוטות: תינוקות בני תשע ושמונה (כתובות ע.).

פעיתא: קולנית (סוכה לא. ע״ע פחיא ופעה).

פעל: פעלו — שבח פועל מדותיו (איוב לו כד). רב פעלים — פעולות של גבורות הרבה עשה (דה״א יא כב). עשה דברים לשם פעלם — לשם שמים (נדרים סב.).

ברש״י — לפועלם, בוו, וכנראה פירש לשון פוֹעל, עין בצירה ומלרע, והכונה להקב״ה, וכן פירשו הרא״ש והר״ן. במסכת דרך ארץ זוטא פרק ב נאמר — לשם פעולתם, ותקן הגר״א שצ״ל לשם פועלם.

פעלה: שכר פעולה (ישעיה מ י, סב י, יחזק׳ כט כ. קדושין טו.).

פעם: א) פעמותיו — זויותיו, כתרגומו (שמ׳ כה יב). ב) מה יפו פעמיך — בעלית הרגלים (שה״ש ז ב). הרימה פעמיך — הגבה פעימות ובהלות שלך (תהלים עד ג).

הראב״ע משיג בשמות על רבנו ואומר שפעמותיו ענינו רגליו, ולדעתו היו רגלים לארון העדות.

פעם — נפעל: ותפעם רוחו — מקשקשת בתוכו כפעמון (בראשית מא ח).

פעמון: זג עם ענבל שבתוכו (שמות כח לג).

פענח: צפנת פענח — מפרש הצפונות (בר׳ מא מה).

פעפועין: ירקות שקורין קקולי בלשון ארמי (ערובין כח. ע״ע מלוח).

פעפע — פעל: א) מרכך (ב״ב י. חולין קה.). המין מפעפעין את הידים — מרככין את הידים ומבליעין בהן את זוהם התבשיל (חולין קה.). ב) מתפשט בכל הכלי (זבחים צו:), מבצבץ והולך ומתפשט (חולין צז.). ג) לפעפע ביצים — לטרוף ביצים מגולגלות בקערה (בארמית. שבת קט.).

פער — קל: פתח (ישעיה ה יד, איוב טז י). פוער עצמו — מתריז רעי (סנהדרין ס:).

פצה — קל: פתח (יחזקאל ב ח). הוציא, לשון הצלה (תהלים קמד ז).

פצח — קל: לשון פתחון פה (ישעיה מד כג). פצחו רנה — פתחו פה ברנה (מיכה ג ג — ישעיה יד).

— פעל: עצמותיכם פצחו — פתחו להוציא המח (מיכה ג ג).

פצים: סף מזוזה של צורת הפתח (מנחות לג:). פצימין — עמודים (שבת פב. עירובין צג. צה. מנחות לג:), עמודים כמין חלונות (סוכה יח.), עמודים קבועין לקרני הזויות (ערובין צג.), עמודים קבועין במחיצות (צה.). פצימי פתחים ופצימי חלונות הקבועים בחומה הם של עץ, וסודרין אותם למטה ולמעלה ומשתי רוחות, ופעמים שהן קצרים ברוחב ומושיבים שנים זה בצד זה וצריך להושיבם בשוה, שלא יהא זה נמוך מזה ולא יהו עקומים, וכשהאחד נוטה נותן לתחתיו חרס או אבן להשוותו, או בשאין די ברוחב שניהם מבדילם זה מזה מעט ונותן חרסים דקים ביניהם (ביצה לט.).

במנחות לג: כתוב ברש״י „בפצים המבדילין״. אעפ״י כן לא נראה לי לגזור מכאן את היחיד פץ, ואכמ״ל. ע״ע פצם קל.

פצירה: לימ״א בלעז, שיש לה הפצר פיות, כלומר פיות והחדודים הרבה (ש״א יג כא), לימ״א של נפחים שיש לה פיות הרבה, הפצר פיות (— איוב טו כז).

בדפוסים חדשים הושמטה מלת „ונקראת״ לפני „הפצר פיות״, וכן נכון לדעתי.

פצל — הפעיל: קרניה מפצילות — בכל שנה ושנה נוסף בהן פיצול אחד (יומא כט.).

פצלה: קלוף (בראשית ל לז).

פצם — קל: שבר... ור׳ משה הדרשן פירשו לשון קריעה, וראיה הביא לדבר וקרע לו חלוני מתורגם ופצים. אך אני אומר ופצים שתרגם יונתן לשון תקון חלון הוא, ככל הפתחים שיש להם פצימין (תהלים ס ד).

פצע: כל פצע לשון מכת כלי זין הוא (שיר השירים ב ז). מכת חרב או עץ (בראשית ד כג), מכת חרב (ישעיה א ו, סנהדרין לז: ע״ז כח. „פדעתא״), מכת חרב וסכין (— יבמות עה.), מכה המוציאה דם, שפצע את בשרו, נברור״א בלעז (שמות כא כה). מכת חבורה (מ״א כ לז). מכה המוציאה דם וליחה (איוב ט יז).

פצע — קל: א) הבל חבורה (שה״ש ה ז), דוחקו בידיו שיצא דמו (שבת עה.). ב) מנתק, פעמים שיש בשני חוטין יותר מדאי ומנתק מהן ומקלישן (שבת עג.).

פצעיל: פצעילי תמרה — תמרים שאין מתבשלות באילן לעולם, וגודרין אותן מהאילן ועושין להן חותלות, הן כלי כפות תמרים, וכונסין אותן לתוכן ומתבשלות (ביצה מ.), תמרים הנלקטים קודם בישולן וכונסין אותם בסלים שעושין מלולבין והן מתבשלות מאליהן (שבת מה:).

לפי התוספות עשויים הם להבשיל, אלא שעדיין לא נתבשלו, „ופוצעים אותן אחת לשנים בסכין ומעלין עותן לגג ליבשן״.

פצפץ — פעל: שבר לשברים הרבה בהבטה רבה, כמו ונפץ (איוב טז יב).

פצר — קל והפעיל: ויפצר בו — הרבה עליו דברים (ש״א טו כג — בראשית לג), הפצר — לשון תוספת (שם).

פקד — קל: א) צוה (איוב לו כג, עזרא א ב). מי פקד עליו — מי מושל בו (איוב לד יג). ואת אהרן ואת בניו תפקד — לשון פקידות ואינו לשון מנין (במדבר ג י). ופקדתי עליהם ארבע משפחות —

לשון מינוי ופקידות (ירמיה טו ג). ב) ותפקדי — ותזכרי (יחזקאל כג כא). לא פקדתם אותם — לא נזהרתם לשמרם (ירמיה כג ב). ואינו פוקדה — בתשמיש בעת עונתה (יבמ׳ סב:). ג) לא פקדו — לא חסרו (ישעיה לד טז). ד) לא תפקד — לא תמנה (מכללא איתמר. במדבר א מט).

פ ק ו ד : א) הפקודים — הנמנים (שמות ל יג, במדבר יד כט).

בשמות ל הסקתי מכללא את הפירוש : „העובר על הפקודים — דרך המונין מעבירין את הנמנין״.

חומש הפקודים — ספר וידבר שמתחיל במנינם של ישראל (יומא סח:), ספר וידבר שנסדר בראשו אלה שמות האנשים אשר יעמדו אתכם (סוטה לו:). ב) פקודי החיל — הממונים על החיל (במדבר לא יד ומח). עד שהראשונה פקודה — עד שלא כלתה צרה ראשונה (סנהד׳ צז.).

— נ פ ע ל : א) ולא נפקד ממנו איש — לא נחסר... וכן כי יפקד מושבך, יחסר מקום מושבך, איש הרגיל לישב שם. וכן ויפקד מקום דוד נחסר מקומו ואין איש יושב שם (במדבר לא מט), לא נחסר (שבת סד — במדבר לא), יפקד — לשון חסרון (ש״א כ יח), יברח, לשון חסרון (מ״א כ לט), יפקדו — יחסרו (ירמיה כג ד), להפקד — להגרע (שופטים כא ג). ב) ויפקדו השוערים — נעשו פקודים על פקידותם (נחמיה ז א), לשון פקידות (יב מד). ג) ונפקדת — לשון זכרון, כי יפקד — לשון חסרון (ש״א כ יח. מעין הוראה והפוכה בדבור אחד), יפקדו — כמו יזכרו (ירמיה ג טז). נפקדה שרה — בא זכרונה לטובה ונגזר עליה הריון (ר״ה יא.)

— ה פ ע י ל : והפקדתי עליכם בהלה — וצויתי עליכם (ויקרא כו טז), כמו לא נפקד ממנו איש, אמעט את מה שעליכם שכנסתם כבר (שבת לב: פירש בעקבות הדרש). הפקד את הלוים — כתרגומו מני, לשון מנוי שררה על דבר שהוא ממונה עליו (במדבר א נ). המופקדים — הממונים (מ״ב יב יב).

— ה ת פ ע ל : נמנה (במדבר כו סב).

פקדה : א) פקודתו יקח אחר — גדולתו, כמו ויפקד המלך פקידים (תהלים קט ח). ופקודת אלעזר — שהוא ממונה עליהם (במדבר ד טז). ב) פקודות — פקידים (יחזקאל ט א, מד י), ממונים (דה״ב כג יח), ממונים לשמור במקום משמרתם כהלכתם (מ״ב יא יח). ג) בית הפקודות — בית האסורים (ירמיה נב יא).

פקולי : מוכר פקולי צמר גפן שקורין קוטו״ן (ברכות כה:), יש אומרים שמשתכר בצמר גפן שנקרא פקולא (מגלה יז:).

גם בנדה יז פירש פקולין קוטו״ן.

פקועה : בולו״ן בלעז, סם המות (מ״ב ד לט), דלעת מדברית (שבת כד:).

פקורין : פשתן סרוק שנותנין על המכה (שבת נ.).

פקח — פ ע ל : א) מפקחים — מוציאים לאור (כתובות ה.).

ב) חמרא וריחני פקחין — עשאוני פקח (סנ׳ ע.).

פקטים : פסולת הגרעינים הצפין על פני השמן (בבא מציעא מ:).

פקיד : ממונה (ירמיה כט כו, נחמיה יא ט ויד וכג).

פקידות : בעל פקידות — ממונה לשמור (ירמיה לז יג).

פקיע : א) רצועות המלקות (יומא כג. עיין ערך מטרקא), לכך קרויה פקיע, שאינה רחבה בראשה כשאר רצועות מלקות, אלא מפסקה בראשה לרצועות דקות, כדי שירגיש בה הסוס יותר. ופקיע לשון פיסוק וסדקים, כמו מבלאי מכנסי הכהנים מפקיעין, לשון קריעה (יומא כג.). ב) קשר (ב״ק קיז.). פקיעי עמיר — קשין של שבלים, שאותם שאוגדים מתירין אותם שיהו נוחין לבהמה לאכלה (שבת קנה.).

פקם — ק ל : פוקם את פיה — נותן חכה לתוך פיה שלא תוכל לסגור פיה (שבת קנה:).

בדפוסים פוקס, בסמך, ולדעתי צ״ל במם. וכן בפרושו לבמדבר כג טז: ונתן לו הקב״ה רסן וחכה בפיו, כאדם הפוקם בהמה בחכה להוליכה אל אשר ירצה. אף כאן ברוב הדפוסים, וכן בברלינר, הפוקס, בסמך, ואולם הגירסה הנכונה פוקם, במם, כעדות הערוך, וכן במדרשים : שעקם את פיו ופקמו. עמדתי על כך בפרטות ב„פנת הלשון״ („משמר״, יז טבת תש״ז) והסקתי שיש להשתמש בפקימה במובן פתיחת פה ושימת משהו בתוכו למען ישאר פתוח.

פקס, ע״ע פקס פעל.

פקס — ק ל : פוקסת — שרק על פניה והוא אדום (שבת סד:), יש מרבותי אומרים מתקנת שערה במסרק או בידיה, ויש שמפרשים טחה כמין בצק על פניה וכשנוטלתו מאדים הבשר (צד:), מתקנת שערה בין אצבעותיה ופושטתו כשהוא נכרך (שם), מחלקת שערה לכאן ולכאן (מו״ק ט:) ; מעברת שרק על פניה (כתובות ד:).

פשר הסתירה שבין הפירוש במו״ק לפירושו בשאר מקומות נובע מתוך הפירוש הכפול בשבת צד : בעלי התוספות נוטים לפירוש השני („טחה כמין בצק״).

— פ ע ל : משיפקסו — משניטל פקס שלהן והוא כמין פרח בראשן כמו שיש בתפוחים, ונופל מאליו כשמתיבש (ביצה יג:), משניטל פיקס שלהן והוא פרח הגדל בראשו ודבוק בו ולאחר זמן הוא נופל בתלוש (בבא מציעא פח:).

פקע — ק ל : קופץ מתוך האור ונופל („קטרת שפקעה״, מנחות כו:).

— ה פ ע י ל : מפקיעין — קורעין ועושין פתילות (שבת כא. סוכה נא.), לשון קריעה שקורע הקרקע („הפקיע תלם״, שבת פה:), לשון קריעה (— יומא כג.). שבר (שבת לח:). סותר שרשרות החבל (קמו.), סותר עבותו וגדילתו (של חבל, ביצה לא:). מפקיע

את השער — מבטל שיעור מדה הראשונה וממעטה (תענית י).

פקעא: פי טבעת של בית רעי, ובלעז פיג״א (ע״ז כח: בשבת פא לועז כן תחתוניות). פיקעא להדי פיקעא — סדק של גרעין נגד סדק שבבשרו (שם).

פקפק — פעל: סותר ומנענע (סוכה טו. ר״ח מפרש: פותח ומרחיב). אין מפקפקין בה — אין מפרשין טעמא. מפקפקין לשון הטיטה בדבר סתום לפשפשו... (ע״ז לה.). שפקפק בנטילת ידים — זלזל (ברכות יט.).

פקק: קשר, שהלל הקנה פקוק וסתום שם (— ברכות כח:), קשר התחתון (תענית כה:), קשר (בבא קמא פא.).

פקק זה אמור בקנים ובגפנים, ועד היום מתקשים חקלאינו בשמו הנכון של קשר שבצמחים. בב״ק נאמר „מותר לקטום פקק קשר״, וטעות יש כאן בפיסוק: צ״ל „מותר לקטום. פקק—קשר״.

פקק — קל: פקוק — סתום (שבת נד:).

— התפעל: א) שיתפקקו כל חליות שבשדרה — שיראו הפקקים הם הקשרים (ברכות כח:). ב) עוונותיו מתפקקין — נסתמין, כמו פוקקין הנקבים (יבמות סג:).

פקר — קל: פקרו — העיזו פניהם לומר יש ממש בעבודת אלילים (מגלה כה:).

— התפעל: מתפקר בשליחא דרבנן — כלומר שחירף שליח בית דין (מו״ק טז.), לשון חוצפה, שמעיז פניו להתריס עם שליח בית דין (יבמות נב.).

פקתא: א) בקעה (ברכות נד: שבת כ: נזיר מג: חולין לא.). ב) שוק (מועד קטן טו.).

פר: א) שור בן יומו נקרא שור... ופר אינו נקרא עד בן שלש (ר״ה כו. וכן הולין ס.).

לשון חז״ל בב״ק סה: שור בן יומו קרוי שור, דכתיב שור או כשב או עז כי יולד. וכן אמרו בר״ה י ע״א: כל מקום שנאמר עגל בתורה סתם בן שנה, בן בקר בן שתים, פר בן שלש.

ב) פרים — מלכיות (תהלים כב יג), כל מלכי הגויים השרים והשרות הכתוב מושלָם לפרים ולפרות ולעתודים, כמו כי סבבוני פרים, וכמו פרות הבשן אשר בשומרון, וכאן מושלָם לעתודים (ישעיה יד ט, וכן ירמיה נ כז).

פרא — הפעיל: יפריא — לשון פורה ראש ולענה, מפריח וצומח... ד״א לשון פרא אדם (הושע יג טו).

פרא: פרא אדם — אוהב מדברות לצוד חיות (בראשית טז יב).

פרגוד: א) מחיצה (סוטה מט.). מחיצה המבדלת בין מקום השכינה (ברכות יח:), מחיצה שבין שכינה לצבא מרום („מאחורי הפרגוד״, ב״מ נט. ע״ע פרוכת). ב) פרגוד הפות — הלוק שיש בו אימרא (יבמות קב.). ג) שני פרגודין — בלשון אשכנז קניהוז״ן (שבת קכ.).

כלפי הוראה ב יש לציין את לשון המדרש בב״ר: כתונת הפסים — זו הפרגוד. ואשר להוראה ג — הרי בירושלמי נאמר: אבריקין (מכנסים רחבים).

פרגית: פרגיות — גוזלות (ב״מ כד:), בשר עוף שקורין פרדר״י (ברכות לט. ע״ע פסיון).

פרד — פעל: עם הזונות יפרדו — ת״י מסתייען, לשון סיעה, כלומר מתחברים אתן, ומנחם חברו אצל עבשו פרודות, שהם חביות יין (הושע ד יד), נואפים כפרדים (סוטה מז.).

— נתפעל: נתפרדה חבילה — נפסק הקשר, איבד הלוי את כבודו בשביל חבילתו הנפרדת ואינו קורא כלל. כך אמר מורי הזקן ומורי ר׳ יצחק בן יהודה, וכן סידר רב עמרם. אבל מתלמידי מורי רבי יצחק הלוי שמעתי משמו שאין סדר לדבר להקדים לוי לישראל, ומי שירצה יקדים (גטין נט:).

לפירוש ראשון — נתפרדה לשון ניתוק, ולפי השני — לשון ערבוב. במס׳ ע״ז יא לא פירש אלא מלת „חבילה״ בלבד, כי שם אין „נתפרדה״ אלא לשון נתוק.

פרדס: יער (נחמיה ב ח), כרם (ב״מ לט: עב. עג. קו: ב״ב יב. כד. כו. ערכין יד. ע״ע בוסתן). נכנסו לפרדס — עלו לרקיע ע״י שם (חגיגה יד:).

בתוספות נאמר: לא עלו למעלה ממש, אלא היה נראה להם כמו שעלו. וכן פירש בערוך.

פרדשכא: סרדיוט (שבת צד.), פקיד ונגיד (מגלה יב:).

פרדשנא: דורון (מגילה יג. סנהד׳ צד:). דורון. ל״א מתשובת הגאונים מי שיש לו כור חטין למכור פוסק דמים ללוקח והולך לביתו ומשגר לו קב חטין לראות כמה הן יפות, ואם מעכב הלוקח אותו קב אצלו מתקיים המקח ואם אינו חפץ בהן מחזירו (עבודה זרה עא.).

פרה: פרות הבשן — נשי השרים והסגנים (עמוס ד א. ע״ע פר).

פרה — קל: עשה פרי (בראשית א כב); תפרה — תרבה, לשון פרי, כמו פרו ורבו (שמות כג ל).

פורה ראש ולענה, ע״ע ראש. בן פורת, ע״ע בן. על ההבדל בין פרו לרבו ע״ע רבה—קל.

פרהבא: קוטו״ן. ל״א צמר נקי ורך (נדה יז.).

פרהגבני: גבאי המס (ערובין לו:).

פרהדרין: פקידי המלך (יומא ח:).

פרהנג: מציק ושם עלילות (גטין מד:), ממונה של מלך (ב״מ פג: „פרהגונא״).

פרהסיא: בפרהסיא — במקום מגולה (פס׳ קיג.); דבר שבקול (זבחים פח:).

בפרושו לע״ז ז: פרהסיא לשון מרד וגאוה; אך נראית הגהת הב״ח שלשון מרד וגאוה אמור בשובב, ולא בפרהסיא.

פרודה: פרודות — חביות יין (— הושע ד יד, יואל א יז).

פירש כן בעקבות ת"י, ולפי שאר מפרשים ענינו גרגרי תבואה.

פרוז: תקנה (גטין לה:).

פרוזבול: כותב מלוה בשטר שאינו משמט, ולא משמט ליה שמיטה (מועד קטן יח:).

בב"ב כז פרש באריכות, לפי חז"ל בגיטין לו.

פרוזבולי, פרוזבוטי: בפרוזבולי — בטענת עושר, בפרוזבוטי — בטענת עוני (מגלה טו. ע"ע בוטי, בולי).

פרוזדאות, פרדסיאות: שומרים (גטין פח. תענית כח.).

פרוזדור: א) לשון יון הוא, פורטיק"ו בלעז, והוא בין השער לחצר (אבות ד טז). ב) בשר כותלי בית הרחם, בולט מן השינים ולחוץ. בית הרחם הוי מן השינים ולפנים (שבת פו:), כותלי רחם מבחוץ, הקרוי בית החיצון (ב"ב כד. ע"ע חדר).

פרוזמא: פרוזמיות — טליתות (שבת קכה.).

פרזומא — טלית (סוכה יא.).

פרוחי: יתושים (נדה יז.).

פרוטה: אחד ממ"ח ברובע דינר (כריתות י: עפ"י חז"ל שם. ע"ע „דינר", „איסר").

פרוטטות: מעות של נחושת שהם עדיין בלא צורה, כעין אסימון של כסף (ב"מ מו.).

פרומאה: שובר התקרה (בבא מציעא מב.).

פרומביא: רסן (ישעיה ל כח, בבא קמא יז:).

בישעיה פירש רסן — פרומביא, והפכתי באור למבואר.

פרוונקא: רץ (סוכה מח:), שליח (ב"מ פג: סנ' פב.).

פרונקא: בגד העשוי לפרוס על הגיגית (שבת מח.), בגד ששוטחין על גיגית יין לכסותה (קלט:). כסוי של בגד (עבודה זרה ל.).

פרוס: פרוס הפסח — שתי שבתות קודם הפסח... על שם ששתי שבתות חצי שלשים יום פרוס קרי להו, לשון פרוסה (מנחות סח:). פרוס החג — ט"ו יום קודם החג. פרוס לשון פרוסה, דבר הפרוס לשני חלקים (בכורות נח.). מתריעין על האילנות בפרוס הפסח — בימי הפסח (תענית יט:).

לשון חז"ל בבכורות: אין פרס פחות מט"ו יום. מאי משמע? א"ר אבהו פרוס פלגא. וכן בירושלמי שקלים פרק ג, בשם ר' אבהו: פרוס פלגא דשלשים יום קודם המועד.

פרוקא: פירוקא לסכנתא — לדבר שיש בו סכנה אתה בא לתרץ ולסתור ראיה שאנו מביאין? (ע"ז ל.).

פָּרוּר: קדרה (במדבר יא ח), מחבת (שמואל א ב יד).

עץ פרור — שמגיסין בו את הקדרה (פסחים ל:), בף גדולה (ביצה יד.).

פֵּרוּר: פזור. לשון שחיקה שייך במתכת ולשון פירור שייך בפת (פסחים כח.).

פְּרָזָר: כפרים וחצרים הסמוכים לעיר (מכות י.).

בפרושו למ"ב כג יא כתב: פרורים לא ידעתי מה הם. ובפירוש לדה"א כו יח הובאה דרשת חז"ל: לפרבר — כלפי בר.

פָּרוּשׁ: פרושים — צנועים (נדה יג:), אוכלי חולין בטהרה (הגיגה יח: חולין לה:).

פרוש מאהבה — מאהבת שכר מצוות ולא מאהבת מצות בוראו (סוטה כב:).

מכות פרושים — מפרש בגמרא שמכה את עצמו בכתלים להראות שהוא עניו וצנוע (סוטה כ. לשון חז"ל — זה המקיז דם לכתלים).

פרוותא: נמל, פור"ט (יומא עז. חולין צה:). פרוותא דמשמהיג — פרוותא הוא נמל שקורין פור"ט; משמהיג — דבר מלכות בלשון פרסי, לפי שהוא מעלה שם מרגליות, כדאמרינן בראש השנה (יומא עז. ברוב הדפוסים הושמט ע"י הצנזורה), נמל של מלוכה. פרוותא פור"ט בלעז, ובלשון משנה נמל (ראש השנה כג.).

פרז — **הפעיל**: מפריז על שדהו — לשון מרחיב ומגדיל, כמו פרזות תשב ירושלם, וכן מצינו בנדה לא כהלל שהפריז על מדותיו, וכן יסד רבינו משולם בפיוט חכמי מדות מפריזים (ב"מ סט:). הפריז על מדותיו — הגדיל לשאל על מדותיו (נדרים לב.), הגדיל והרחיב מדתו (נדה ד:).

פרזומא: שכר שעורים (פסחים קז. ע"ע פרוזמא).

פרזון: ערי הפרזי שאין להם חומה (שופטים ה ז).

פרזות: מאין חומה (זכריה ב ח). ארץ פרזות — יושבי כפרים מאין חומה, שבוטחים במעוזם ואינם יראים להאסף אל ערי מבצר (יחזקאל לח יא).

פרזי: שאינם יושבים בערי חומה (אסתר ט יט). ערי הפרזי — כרכים פצוחין ופתוחין מאין חומה (— במדבר יג יט), פרוזות ופתוחות בלא חומה (דברים ג ה), עיר שאין לה חומה ומתוך כך ישיבתה נפוץ ופרוז ומרוחקין משכונה לשכונה (מגלה ב:). כפר הפרזי — כפר שאין לו חומה (ש"א ו יח). פרזיו — עריו וטירותיו, כמו פרזות תשב ירושלם, ערי הפרזי (חבקוק ג יד).

פרזל — **אתפעל**: מיפרזל — משתגע ומתעסק לנתקה (את השלשלת. גיטין סח.).

בעברית החדשה נהוג הפרזול במובן צפוי ברזל (פרזול הסוס, החלון וכו'). אך ביאליק, בספורו „מאחורי הגדר", השתמש בפרזל לפי פירוש רבנו: „הכלב הומה... מפרזל בשלשלת וכל עצמותיו נמשכות לקרב".

פרזלא: לקנא דדהבא במר דפרזלא — מזרק של זהב בחזקת של נחושת (ב"ק קיג:).

כמדומה שבשאר מקומות פירש תמיד פרזלא —

ברזל, כנהוג. יתכן שלא הקפיד רבנו כאן, הואיל ולא התכון אלא למסור את תוכן הענין בכללו.

פרח: **א) פרחיה — ציורים עשויים כמו פרחים** (שמות כה לא), **פרחי העמודים — ציורים שמציירין בעמודים** (מנחות כח:). **ב) פרחי כהונה — ילדים כהנים** (סוכה מט.).

בחולין צב ע״א: פרחי כהונה — המשרתים במקדש. וכנראה אין זה אלא כעין המשך, ולא פירוש.

פרח — קל: א) פורח בהן — שט בהן על פני המים (חולין סו.). **ב) פורחת היא — דבר החוזר וצומח** (ויקרא יג נז). **שהין פורח אבעבועות — כתרגומו, סגי אבעבועין, שעל ידו צומחין בהן בועות** (שמות ט ט), **שנראה למעלה, דדבר הבולט הוי פורח** (בכורות מא.). **ג) עיניה פורחות — פותחת ועוצמת תדיר. ל״א דומעות** (נדה סז.). **ד) קטן פורח — שהביא סימנים ולא בא לכלל שניו** (כלו׳ עדיין אינו בן י״ג. ברכות מז:). **ה) היתר נדרים הפורחים באויר ואין להם על מה שיסמוכו — מעט רמז יש במקרא** (חגיגה י.), **אין להם מקרא מן התורה על מה שיסמוכו** (ו״ר סב).

— **פ ו ע ל: מפורחים — גדולים ופורחים למרחוק** (ביצה יא.).

— **ה פ ע י ל: אפרוחים מפריחין — גדולים** (חולין קמ:).

לדעת בעל התוי״ט בא בהפעיל, שהוא יוצא, כי דרך העופות שכל אחד מפריח לחבירו עמו. אך סברה דחוקה היא, וקרוב לודאי שהפעיל משמש כאן כעומד, כבמקרא („מריח מים יפריח", „בחצרות אלהינו יפריחו"), והענין לשון צמיחה, שכבר צמחה נוצתם.

פָּרְחָא: **אורחי ופרחי — „אורחי" אורחים המשתהים שבת או חדש; „פרחי" עוברים לדרכם** (כתובות סא.).

פִּרְחָא: **א) צלף** (פסחים קיא:). **ב) פרחא דלבא — שלבו פורח, פשמיי״ר בלעז** (גטין סט:).

הבלעז הוא לשון התעלפות, וכן פירש בלעז מלת יתעלפה (שבת ט: נדה סט:).

פרחח: **פרחים קטנים, כשאר הדיוטים** (איוב ל יב).

פרחים ענינם כאן כפרחי כהונה.

פֶּרֶט: **גרגרי ענבים הנושרים בשעת בצירה** (ויקרא יט י, חולין קלא:), **הנושר בשעת בצירה** (קדו׳ נה.). **פרט בכרם ולקט בקמה** (בבא קמא צד.).

פרט — קל: א) הפורטים על פי הנבל — מנחם חברו עם ופרט כרמך, ורואה אני את דבריו, שהמשורר על פי כלי זמר מחתך את הדבור בפרוטרוט, הכל לפי נעימות קול הכלי להגביה ולהנמיך (עמוס ו ה). **ב) פורטין — להחליף סלעים בפרוטות** (ב״ק קיג.), **מחליפין פרוטות נחושת בסלעי כסף, מפני שהפרוטות מתעפשות ונפסלות** (ב״מ לח.).

לפי זה אמור לשון פורט גם במצרף מטבעות קטנים לגדולים. וכן פירש בכתובות סז „לפורטן — שיש להן קצבת מטבע להחליפן תמיד בדינרי כסף ובפרוטות".

— **פ ע ל: וצריך לפרט את החטא — כשהוא מתודה אומר חטא פלוני חטאתי** (יומא פו:).

ברש״י ובע״י ובתוספתא — לפרט, בלא וו, ובגמרא — לפרוט. אך בנין פעל נראה לי כעדיף.

פרט וכלל, ע״ע רבוי.

פרטתא: **שטר צוואה** (סנהד׳ צו: ע״ע שטר).

פרי: **א) שכר** (ירמיה ו יט: „פרי מחשבותם"; משלי יב יד, יג ב: „מפרי פי איש"), **גמול** (משלי יא ל: „פרי צדיק"). **ב) פרי בטני — עוללים דקים** (ישעיה יג יח). **פרי העץ — תירוש ויצהר** (ויקרא כז ל). **פירות שבעמקים — תבואת דגן** (פסחים נג.). **פירות שובך — אפרוחים וביצים** (חולין קמא:).

פרי — כל דבר שאינו כלי (ב״מ מז.).

אינו עושה פירות — אין לו שכר (תענית כה:). **עבירה שעושה פירות — כגון חלול השם, שאדם חשוב עובר עבירה ואחרים למידין הימנו לעשות כן; מחשבה שעושה פירות — שקיים מחשבתו ועשה** (קדושין מ.).

פרידה: **א) גוזל** (יומא מא: ב״ק לח: ב״מ פד: זבחים סה. מנחות קד: כריתות ח:), **בן** (ב״מ פד:). **ב) גרגיר** (נדה כז:); **מין עשב...** (גטין סט.).

פריכה: **שברון גוף ומתנים בחזקה** (סוטה יא:).

בדפוסים — וחזקה, בוו, וטעות היא בעיני.

פרימה: **פרימה גדולה מקריעה, שנקרעת לקרעים הרבה, דמינצייי״ר בלעז, כמו האי דפרים סילקא** (סוטה ז.), **פרימה שייך במנעל, ופחיתה וקבול שייך בסנדל** (יבמות קב: ע״ע פרם נפעל).

פריסא: **יריעה שפורסין סביבות הארון מבפנים** (מגלה כו:), **יריעות הארון** (שם).

פרסי — וילון כנגד הפתח, כדמתרגם מסך הפתח פרסא דתרעא (סוכה כ:).

פריעה: **פריעת הראש — גידול שער** (פסח׳ סז:), **שמגלה האבל ראשו ואינו מתעטף** (מו״ק כד.).

כלפי שני הפירושים השונים ע״ע פרע קל.

פריפרית: **כמין כיפה של מעגלי עץ כמו שאנו עושין ותולין בה צניפין ורדידי זהב, כמו שאנו עושין** (סוטה מט:).

פריפרין: **עצים משופים ונאים לעשות לו אפריון** (בבא מציעא עה:).

פריץ: **פריץ חיות — חזיר מיער** (ישעיה לה ט). **גמלא פריצא — גמל משוגע שעסקיו רעים** (ברכ׳ נד.).

פרישות: **אף מדבר המותר פורש להחמיר על עצמו** (עבודה זרה כ:).

פרך: **א) עבודה קשה המפרכת את הגוף ומשברתו** (שמות א יג). **לא תרדה בו בפרך — מלאכה שלא לצורך כדי לענותו...** (ויקרא כה מג, לפי חז״ל).

ב) עשויין פרכין פרכין — גורנן עשוי מעט מעט, שאין נלקטין כאחד אלא היום לוקטין ומפרכין מעט ולמחר מעט... לשון זה נופל בקטניות, כדאמרינן במסכת ביצה מוללין מלילות ומפרכין קטניות ביום טוב (ר״ה יג:). אגוזי פרך — מקום, וכן רמוני בדן (עבודה זרה עד:).

חז״ל דה̇שו: אגוזי פרך שנפרכים מעצמן. הברטנורה, בפרושו לערלה ג ז, הביא פירוש זה בצד הפירוש האחר, שהוא שם מקום.

פירכא: פרכינן — דיינינן, וכל דין קל וחומר קרי ליה פירכא משום דבלשון תימה אתי (ע״ז מו:).

פרכוס: קליעת שיער (כתובות יז.). פרכוס — בשער, כבוס — בבגדים, רחיצה — בגוף (תענ׳ יג:).

פרכילין: זמורות (סוכה יג:).

פרכס — פעל: א) מפרכסות זו את זו — את שער חברתה להיות נאה (שבת לד.). ב) לא פרכס — לא היה יכול לנוד כנף ולקנתר אפילו רמז דבר, מתוך שגדולים הם ויש לו לירא מהם (חולין נז:).

פרכת: לשון מחיצה הוא, ובלשון חכמים פרגוד, דבר המבדיל בין המלך ובין העם (שמות כו לא), מחיצה (מנחות צח.).

כן פירשו חז״ל בסוכה ז: פרוכת מחיצה.

פרם — קל: פרומים — קרועים (ויקרא יג מה).

— קל (ארמ׳): פרים סילקא — מחתך הדק (שבת עד:), מחתך, לשון פרומים (קיט.), לשון קניבת ירק (ברכות לט.).

— נפעל: נקרעו — כדרך כל הנקרעים; נפרמו — קרע משונה לכאן ולכאן ולחתיכות קטנות (סנהד׳ מה.), נפרמו — קריעה של תפירה (מכות כב:).

פירוש זה של הריב״ן הוא המקובל, וכן פירש הרד״ק.

פרמא: קניבה (גטין סט.).

פרמשתק: פרמשתקו — אמתו (מו״ק יח.).

פרנס — פעל: א) ואפרנסם — אעשה צרכיהם (ב״מ מו.), פרנסוה — כל לשון פרנסה לשון עשיית צרכיה הוא (גטין סה: ע״ע פרנסה). ב) פרנסת ארון לארכו — כלומר מלאת כל חללו לארכו. פירשת צרכי מדתו (ב״ב יד.).

פרנסה: שפע טובה ומחיה לכל העולם (תענית ט.). נדוניא (כתובות נא. סח:). כל צורך סיפוק קרי פרנסה (ב״מ מו.), כל צורכו של דבר קרוי פרנסה (סט:). ניזון — מזונות כדי חייו, פרנסה — היינו כל שאר צרכיו (גטין יב:); זנין — מזונות, מפרנסין — לבוש וכסות (כתובות מח. קו:). כל לשון פרנסה לשון עשיית צרכיה היא (גיטין סה:).

ברוב המקומות הוסיף קנדרי״ר בלעז, ובכתובות ב הסתפק בבלעז בלבד. בב״מ סט העתקתי לפי תקון הב״ח, ולא כבנדפס: אפרנסנה — כל צרכה כל דבר וכו׳.

פרס: א) מתן (ב״ב כה.), לשון ערך, מתנה (אבות א ג), שכר (ע״ז יט.). נוטל פרס מבית המלך — מזון (מגלה ו: בדפוסים ראשונים ובע״י. בגמרא שלפנינו ליתא). מקבלי פרס — הוצאה מבית אביהם (ערובין עב:).

ב) חצי מנה (ערובין כט. יומא מג: תענית כא: כריתות ה.).

ג) אכילת פרס — חצי ככר (ברכות מא. פסח׳ מד. יומא פ: סוכה ו. חולין עא:), חצי ככר, ארבע ביצים. פרס לשון פרוסה (ערובין כט. כריתות יב:), חצי ככר, והוא פרס דכוליה תלמודא, על שם ששיעורה בפרוסה כלומר בחצי ככר (ערובין פב:), ארבע ביצים הן, מזון סעודה בינונית. פרס לשון פרוסה, חצי ככר (ד.), חצי ככר... ולשון פרס פלגא, כדתנן בערובין... (סוכה מב:), אכילת חצי ככר של שמונה ביצים, דהוי חציו ד׳ ביצים (ברכות לז:), חצי ככר, שהוא מזון שתי סעודות והוא שמונה ביצים (חולין עא:).

לדברי ר׳ יהודה (ערובין פג.) חצי פרס שעורו שתי ביצים חסר קמעא, ור׳ יוסי אומר שתי ביצים שוחקות. וכן פירש״י בשבת טו וביומא פ:

פרס — קל: א) ולא יפרסו להם על אבל — לשון שבירה, כמו מנא מנא תקל ופרסין, שמברין את האבלים ברחבה ופורסין להם ברכת המוציא... (ירמיה טז ז), ופרשו — לשון שבר, כמו פרוס לרעב לחמך, פרשה ציון (מיכה ג ג). פורסה — משברה, לשון פרוסה (פסחים לז.).

ב) פורסין על שמע — מנין הבא לבית הכנסת לאחר שקראו הצבור את שמע עומד אחד ואומר קדיש וברכו וברכה ראשונה שבקריית שמע. פורסין לשון חצי הדבר (מגלה כג:).

י. מ. אלבוגן בספרו „תולדות התפלה והעבודה בישראל״ (בסעיף על קריאת שמע) מפרש שענינו חלק את שמע לחצאין: הפותח אומר חציו של פסוק, והקהל — מסיים. הוא מנמק דעתו זו כנגד האומרים שענינו לשון ברכה (הערוך ועוד), באמרו שלא מצאנו בשום מקום פרס בהוראות ברך. אך דבר זה תמוה קצת שהרי הערוך מסתייע בתרגום יונתן: יברך — יפרים. וכן פירש״י: לא יפרוס — ברכת המוציא (ר״ה כט:), וע״ע בצע קל. אבל כלפי מה שכתב אלבוגן „למה נאמר דוקא פרס על אין בידי לבאר״ — יש לציין שבמשנה, מגלה ד ג, ובמסכת סופרים פרק יד וטז נאמר פורס את שמע.

ג) פריס להו — משלח להם למזונות לעניים של עיר. פריס לשון פרס שנוטלין מבית המלך (סנהדרין מט.).

— נפעל: אוכל שנפרס — לשון פרוסה, נשבר (חולין קכז:).

— הפעיל: א) מפרסת — סדוקה, כתרגומו (ויקרא יא ג, דברים יד ו), מפרסת פרסה ושסע אינה שוסעת — שפרסתה סדוקה למעלה, אבל למטה היא מהוברת (יא כו). ב) הפריס — עמד על פרסותיו (חולין עה:).

פּוּרְסָא: א) תקנה (גטין לז.).

לשון חז"ל שם: מאי פרוזבול? פורסא דמילתא.

ב) פורסא דדמא — זמן הקזה, כמו בפרוס הפסח (שבת קכט:).

פרסא, ע"ע פריסא.

פרסה: ארבעה מילין (בר' סג: פסח' צג: מגלה ו.).

פרסק: אילן שפירותיו אפרסקין (ב"מ קטז:).

פרסתן: בעל פרסות רחבות (חולין ס.).

פרסתקא: א) שליח (מגלה ז. כתובות סב. גטין נו: ב"מ פו.). ב) פרסתקי — מצודות (חולין קמא:).

פרע: גדול של שער (במדבר ו ה, יחזקאל מד כ).

פרע — קל: א) ופרע את ראש האשה — סותר את קליעת שערה (ל' חז"ל, במדבר ה יח), בכל מקום לשון גלוי הוא (סוטה ח.). פרע את המילה — גילה (שבת קלז:), פורעין — את העור המכסה ראש הגיד (קלג.), מגלין (סוכה נג:). ב) את ראשו לא יפרע — לא יגדל פרע על אבל (לפי חז"ל. ויקרא כא י), ראשיכם אל תפרעו — אל תגדלו שער (י ו. יומא עג. מו"ק יד:). ג) לא אפרע — לא אבטל גזירתי (יחזקאל כד יד); ותפרעו כל עצתי — ותבטלו (משלי א כה); אל תפרעו — אל תבטלו מוסרי (ח לג). ד) פרעהו — בטלהו (משלי ד טו), רחקהו (שמות ה ד — משלי), הגדילהו והוסף עליו, כמו גדל פרע (יבמות כא — משלי).

ביבמות פירש בעקבות הדרש, ואולם הפירוש שהביא בשמות דרך־אגב נראה כעיקר. גם הראב"ע פירשו לשון נסיגה.

פרוע: ראשו יהיה פרוע — מגודל שער (לשון חז"ל. ויקרא יג מה). וראשה פרוע — שערה על כתיפיה. כך היו נוהגין להוציא את הבתולות מבית אביהן לבית החתונה (כתובות טו:). פרוע הוא — מגולה, נתגלה שמצו וקלונו (שמות לב כה), נרחק ונתעב (— ה ד). עלייה פרועה — מגולה, שניטלה תקרה שלה (ברכות י:).

— פועל: מפורעת —מגולה ונכרת (חול' יט: ל.).

— הפעיל: תפריעו את העם ממעשיו — תבדילו ותרחיקו אותם ממלאכתם (שמות ה ד).

פרעות: מראש פרעות אויב — מפשע תחלת פרצות האויב (דברים לב מב); בפרע פרעות — שפרצו פרצות (שופטים ה ב).

רבנו פירש בשני הכתובים לשון פרצה. לדעת שאר מפרשים פרעות אויב הוא לשון גדול פרע בשיער, ובפרע פרעות — לשון השחתת המוסר. ויש שפירשו את שניהם לשון גדול פרע, שכן היה דרך העמים בימי קדם לצאת למלחמה בשיער פרוע. בשבת קיט ע"ב פירש בפרע פרעות — ביטול פורענויות, כגון פרוע דמתרגמינן בטיל. אך פירוש זה נובע מדרשת חז"ל שם.

פרף — קל: פורפת — מתעטפת בטלית ותולה הרצועה בשפתה האחת כנגד צוארה, ובשפתה השנית כורכת אבן או אגוז וקושרת הרצועה בכרך ואין הטלית נופל מעליה. כל המחבר בגד לחברו קרי פריפה. קרסים מתרגמינן פורפין (שבת סה.). פרופה — ראשה כפולה לצד החוץ ונאחזת בקרס של זהב להיות פתוחה ועומדת (יומא נב:).

פרפיסא: עציץ נקוב שזרעו בו. ובתשובות הגאונים מצאתי שעושין חותלות מכפות תמרים וממלאים אותם עפר וזבל בהמה, וכ"ב או ט"ו יום לפני ראש השנה עושין כל אחד ואחד לשם כל קטן וקטנה שבבית וזורעים לתוכן פול המצרי או קטנית וקורין לו פורפיסא וצומח, ובערב ר"ה נוטל כל אחד שלו ומחזירו סביבות ראשו שבעה פעמים ואומר זה תחת זה וזה חליפתי וזה תמורתי ומשליכו לנהר (שבת פא:).

פרפר — פעל: ויפרפרני — ל' פירורין (איוב טז יב).

פרפראות: מיני מעדנים (שבת קמח:), מיני מעדנים הפותחים את בני מעיים להיות לבו משוך אחר הפת ויאכל (סוכה כז.), מידי דגריר לבא, שמביאין לפני הסעודה שום דבר שממשיך לבו של אדם לאכילה (אבות ג יח).

פרץ: חוזק (בראש' לח כט). נקב (ארמ', שבת קח.). פרץ מים — גלי מים שנפרצים ממקומם ונופלים למקום אחר (דה"א יד יא).

פרץ — קל: א) ופרצת — וחזקת, כמו וכן יפרץ (בראשית כח יד), פרצת עליך פרץ — חזקת עליך חוזק (לח כט). תפרצי — תגברי (ישעיה נד ג). פרצה טהרה בישראל — גברה, כמו ופרצת (שבת יג.) ומקנהו פרץ בארץ — נתחזק (איוב א י. בפירוש־משנה). ויפרץ מכל בניו — פזר בניו... (דה"ב יא כג). ב) יפרץ בהם — יהרג בהם ויעשה בהם פרצה (שמות יט כב). פורץ גדר — סייג של חכמים, לעבור על דבריהם (קהלת י ח), עובר על דברי חכמים (ע"ז כז: — קהלת). תבה פרוצה — שניטל כסויה, ושתי דפנותיה זו כנגד זו (מנחות צד:).

— נפעל: נפרצו עליו — משדרה, ואינם מחוברין אלא על ידי אגידה כי חופיא (סוכה כט:). נשרו (לב:).

התוספות השיגו על פירוש זה בכתבם: משמע שרוצה לומר שנתלשו לגמרי מן השדרה ולא משמע כן בגמרא. לדעתם ענין נפרצו הוא שנחלקו העלים לשניים, לפי שכל עלי הלולב כפולים. דעתם זו הובאה ברא"ש כמעט מלה במלה, ותימה שלא ציין כי דעת התוספות היא.

פרצידא: גרעין (שבת כא. תענית ד. ב"מ פד.).

פרצידא דתותי קלא — גרעין שתחת גושה של קרקע (תענית ד.).

פורצנא: פורצני — חרצנים (פסחים מב:), הרצנים שאצל היקבים (חולין קי.), פסולת של ענבים (ע״ז לד:). טרימא דפורצני — כתישת ענבים לתת לתוך החרצנים מים, לעשות תמד (ברכות לח.).

פרק: א) גזל, שמפרקו מיד בעליו (נחום ג א). ב) מקום שהבורחים יוצאים דרך שם להמלט („ואל תעמד על הפרק", עובדיה יד). ג) חוליה (ע״ז מג. מנחות פה:). מקום חבור היד והזרוע, והוא פרק העליון (חולין קו:), מקום חבור הכף והזרוע (ערכין יט:), שמתחברין שם שתי עצמות (פסחים פה.). פרק שני — באמצע אצבעות; פרק שלישי — בגב היד (חולין קו:). ד) מזמור (ר״ה ל:), פרשה של מזמור (שם). ראשי פרקים — ראשי פרשיות (חגיגה יג.), הללויה שהיא ראש הפרשה (סוטה ל:). פרק בשיר — הכרעת קול נעימה (יומא לח.). בפרקים — בין ההפסקות (ברכות יג.).

כלפי מה שכתב בין ההפסקות, ולא בהפסקות, ע׳ בפרושו לבין המשפתים (בראשית מט יד).

ה) פרקים — מועדות (ר״ה לה.), בשלשה פרקים — בשלשה רגלים (סוכה נה: מו״ק יז:). ו) בין הפרקים — פרקי שנותיו, כגון לאחר מ׳ שנה... לאחר ששים (שבת קכט:). סמוך לפרקן — פרקן הוי בן שלש עשרה לנקבה וארבע עשרה לזכר, שדרך תינוקת להביא שתי שערות בתוך שנת שלש עשרה והיא פרקה לעונשין, ותינוק שנת ארבע עשרה פרקו לעונשין ושנת שלש עשרה היא שנה הסמוכה לפרקו (יומא פב.), ימי נעורים (כתובות נט:). הגיעו לפרקן — לשיער (מו״ק ט:), הביאו שתי שערות (שבת פ:). הגיעו לפרקן ולא הגיעו לשנים — שאינן בנות י״ב שנה ויום אחד, שעדיין אינו דין שיהיא להן שער, ובושות על כך (מו״ק ט:), יש להן שערות כאלו הגיעו לפרקן (פסחים מג.). פרקו נאה — אפילו כשעמד על בחרותו היה נאה בלי שם רע (תענית טז:).

בגמרא שם: „זה שלא יצא עליו שם רע בילדותו". ורבינו מדגיש ומטעים את הגיל.

ו) מכסין אותו פרק אחד מלפניו — כלומר מעט ממנו מלפניו. ויש אומרים פרק התיכת בגד, ולשון פרק בתרוייהו לישני טרונצו״ן (סנהד׳ מה.).

פרק — קל: א) פדה (ארמ׳. סוטה כ: — דניאל ד). ב) פורק עול — כופר בהקדוש ברוך הוא (יומא פה:), כופר בעיקר (שבועות יג.), של כל המצוות (הפירוש המשך, כמובן. כריתות ז.).

— נפעל: נפרקה ידו — יצאה העצם מפרק שלה (שבת קמז.).

— פעל: [מסיר] אבנים של עיקרי האילן (מועד קטן ג.), נותק דבר ממקום שגדל בו, ולא מן המחובר אלא מן התלוש (כתובות ס.). מנתק אבריו (ארמ׳, גטין סט:).

פרקא: א) דרשה (ברכות ו: ערובין סה: יבמות סו:), דרשה דריש גלותא (יומא עח.). ב) זמן („כל יומא פרקיה הוא", גטין לא:).

בני פרקי — תלמידים שהרב מצוי להם בעירם ושונין פרקם ולנים בביתם (כתובות סב.).

אגרא דפרקא רהטא — עיקר קבול שכר הבריות הרצים לשמוע דרשה מפי חכם הוא שכר המרוצה, שהרי רובם אינם מבינים להעמיד גירסא ולומר שמועה מפי רבן לאחר זמן שיקבלו שכר למוד (ברכות ו:).

פרקד — אתפעל (ארמ׳): פרקודי מיפרקדא — כעין פרקדן, שלא היתה זקופה בשוה, אלא משופעת ונוטה כלפי חוץ (מנחות צו:).

פרקדן: שוכב על גבו ופניו למעלה (ברכות יג:), פניו למעלה („אפרקיד", נדה יד.).

התוספות מאשרים את פירש״י, „ולא כפירוש הערוך שפירש פניו למטה" (נדה יד. וכן בפסחים קח.). בפסחים מפרש ר״ח בתרי אנפי: רובץ לאחוריו, וי״א על פניו. פירש״י הוא המקובל. בנדה דרשוהו התוספות כלשון נוטריקין: אפורייא קדל. והעיר הרש״ש בהגהותיו: למד מתחלפת בנון.

פרקליט: מליץ טוב (זבחים ז:), מליץ יושר (בבא בתרא י. אבות ד יא).

פרקמטיא: סחורה (מו״ק י:). עושה פרקמטיא לתלמידי חכמים — מתעסק בממון ת״ח כדי להגיע להם שכר (כתובות קיא:).

פרר — הפעיל: ותפר האביונה — תבטל (שבת קנב — קהלת יב). מפר בריתו של אברהם אבינו — שאינו רוצה למול (אבות ג יא). עת לעשות לה׳ הפרו תורתך — פעמים שמבטלין דברי תורה כדי לעשות לה׳ (ברכות נד — תהלים קיט. לפי הדרש).

גם בפרושו לתהלים הביא שרבותינו דרשו שעוברין על דברי תורה כדי לעשות סייג וגדר לישראל.

פרש — קל: פרוש — דרוש וחקור תחילה (בבא בתרא ט.). ב) רטיה שפרשה — שנפלה (ערו׳ קב:).

— נפעל: נפרשות — נפוצות (יחזקאל לד יב).

— פעל: א) עד שיפרש את השם — שיזכיר... שיוציא שם מפיו (סנהדרין נה:).

בדפוסים — שיזכור, בוו. אך טעות דפוס היא וצ״ל שיזכיר, ביוד, וכן להדיא בתוי״ט שהעתיק מרש״י.

שם המפורש — כלומר שם המיוחד (סנהד׳ ס.). כן משמע גם מלשון חז״ל בסוטה לח.

ב) פירש — סילק ידיו (שבת קלג:). המפרש — לים (גטין סה:), בים (גיטין יג: מנחות ל:), מן הישוב לים (חולין עה:). עצמות שפירשו — שחלצו מן הבשר (זבחים פה:)

— הפעיל: א) כצפעוני יפריש — לשון עקיצה, פויינ"ט בלעז. במלמד הבקר תרגומו בפרש תורי... (משלי כג לב). ב) לא הפרישה — לא בדקה עצמה להפריש בטהרה (נדה סח.).

פרש — קל: ופרשת כנפך על אמתך — כנף בגדך לכסותי בטליתך, והוא לשון נישואין (רות ג ט). ופרשו השמלה — בוררין את הדבר כשמלה הדשה (תהלים סח טו — דברים כב).

בחומש פירש כלשון חז"ל: הרי זה משל, מחוורין הדברים כשמלה.

— פעל: ופרש ידיו — ישבר ידיו וזרועותיו בספוק כפים בבכי (ישעיה כה יא). פרשה ציון בידיה — כאדם המוליך ידיו, מוליכם ומביאם ומצטער בהם (איכה א יז).

הובא שם גם פירוש אחר, לשון שבירה, וכנראה אינו מדברי רבינו. ע"ע פרס קל.

פרש: רוכב סוס (מגלה כז.). פרשא דמתא — בני העיר שוכרין אדם רוכב סוס, שיהא להם מזומן לשולחו בשליחות למושל העיר כשיצטרכו (מגל' כז.).

פרשא: א) דנקיט פרשא — אגוליי"ן בלעז (משלי כג לב — ב"מ פ.). ב) מרדע (ב"מ פ.).

הבלעז ענינו מלמד הבקר. הראב"ע, בפרושו לאותו כתוב, ציין כי „נקרא פרש בעבור הפרישין אשר ברגליו".

פרשגן: פתרון, פתשגן (עזרא ד יא, ה ו, ז יא).

פרשדון: ויצא הפרשדונה — תרגם יונתן ונפק אוכליה שפיך. עשאן כשתי תיבות, ושין משמשת לשתיהן: ויצא הפרש שדונה, נשפכה. תרגום שפך שדא (שופטים ג כב. ע"ע דראון).

גם הרד"ק פירש כן, ועוד פירש שהוא שם מקום. בספר השרשים כתב כי נדמה לו שיונתן ראה מלה זו כמורכבת מן פרש שדונה; ותימה שלא ציין את הדבר בשם רבינו.

פרשה: א) פרשת דרכים — מקום ששני דרכים מתפרשים (שבת סו.), דרך פורש לכאן ולכאן (עירובין נג.), מקום שהדרכים מתפרשים לשנים (חולין עז.).

ב) בין הפרשות — מקום שהוט השדרה מתפרש ומתפצל פיצולין, כנגד הירכים הוא מתחיל ליפצל... לשון מורי. ל"א פרשות הוא בשר המפריש בין צלע לצלע, בין הפרשות הן צלעות קטנות... ולשון מורי הראשון הגון... (חולין מה: מו.).

ג) פרשת הכסף — פירוש הכסף (אסתר ד ז).

ד) סדר פרשיות — פרשת שקלים וזכור ופרה והחודש (מגלה ו:).

ה) פרשת כהנים — אמור אל הכהנים; פרשת לויים — קח את הלויים דבהעלותך; פרשת טמאים — ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם; פרשת שלוח טמאים — וישלחו מן המחנה; פרשת נרות — בהעלותך (גטין ס.).

פרתמים: שלטונים בלשון פרס (אסתר א ג), דוכסים (דניאל א ג).

פש: לשון רוב, כמו ופשתם, וכמו כי תפושו, וכמו כי פשע הנגע (איוב לה טו. ע"ע פשחור).

פשוט: זוז מדינה, שמינית שבצורי (ב"מ סט).

פשח — קל: פשחו — נתקו (יבמות קכב:). דפשח דיקלא — זומר הדקל מן הענפים שבו (מו"ק י:).

— נפעל: נבדל מן הקלח (כתובות קיא:); אילן שנפשה — נתלש ממנו ענף (חולין קכז:).

— פעל: ויפשחני — לשון פיסוק הרגלים, שהעובר על הדרכים שאין מופנים צריך להרחיב צעדיו... (איכה ג יא), עשה לי גדר בסעיפות, בענפי עצי היער, כדי שלא אצא (—ביצה לג:).

הפרושים סותרים זה את זה.

— פעל ואתפעל (ארמ'): מפשח — מסעף בידו ענפים מעץ גדול כמו ויפשחני (ביצה לג:). אפשח — הרחיב ופיסק רגליו (קדושין פא.).

פשחור: לא פשחור קרא ה' שמך — פשחור משמע אדם גדול ובן חורין. פש־חור. אלא לכך נקרא שמך פשחור פשח שחור, כמו אילן שנפשח, וכמו ויפשחני. ד"א פש סחור רבים סביבותיך להרוג, וללשון זה מגור הוא לשון אסיפה, כמו מגורי אל חרב (ירמיה כ ג).

אעפ"י שמעטתי מאד בהבאת שמות פרטיים ראיתי לטוב להביא את השם פשחור, שנגודו למגור שנוי במחלוקת החוקרים והפרשנים. אחדים מהחדשים רואים אף הם את פשחור כצרוף של פש סחור, אך בהוראת מנוחה מסביב. וזה סוד הנגוד למגור מסביב.

לא למותר לציין בזה שלפני כ"א שנה חדשתי את הפעל כספר, וביסודו הנחתי את הצרוף כסף־ספר, ממש כפשחור — פשח שחור.

פשט — קל: א) ויפשטו על הגמלים — לשון בזוז בז... פושטים במרחב המקנה זה לכאן וזה לכאן לאסוף המקנה (איוב א יז). פשטה מלכות — שלטה (ע"ז ה:). שפשטו ידיהם בזבול — שהחריבו בית המקדש בעוונם (ר"ה יז.). ב) פשט — פירש (ארמ', הוריות יג:). ג) פשט לו את הרגל — לשון בזיון הוא ואמר נואש, שאינו חש לדבריו, טול טיט שעל גבי רגלי. ואני שמעתי תלה אותי על עץ ואין לי מה ליתן (כתו' קח:). ד) פשוט — זקוף (שבת קד.).

פשוט, כפוף — ע"ע סיט.

פשטינא: עשב שאינו גדל בקומה אלא הולך ופשט על גבי קרקע (שבת קי:).

יש גורסים פשיטנא, ולפי הערוך פשישנא.

פשיחה: מקום שנפשח (שבת קט: ע"ע פשח נפעל).

פשיטא: א) פשיטי — בהרות עגולות (גטין סז:).

ב) פשיטי דספרא — שכר הסופר (ב"מ טז:).

פשיטותא: חלק כחלק פשוט (סוטה יג.).

פשל — הפעיל: גודל („מפשילין חבלים", מו"ק י.)

פשע: עבודה זרה (דניאל ח יב).

פשע — קל: א) מרד (ירמיה ג יג, יומא לו:), לשון מרדות (דה"ב י יט). פושעים — מורדים ומונים לעכו"ם; חטאים — עבריינים העוברים על שאר איסורים (ישעיה א כח), פושעים — שאינם מאמינים בדת משה שהיתה מן השמים (מגלה יז:).

ב) פושע — מתעצל (ברכות מג:).

רש"ל גורס בגמרא „עצל", ולא „פושע".

ג) פשע בינוקי — חובטן יותר מדאי (גטין לו.).

— נפעל: אח נפשע — נמרד, שמרד בו, שפירש ממנו (הוריות י: — משלי יח).

פְּשַׂע: פסיעה (ש"א כ ג).

פשפש — פעל: יפשפש במעשיו — יבדוק עבירות שבידו ויתודה וישוב (עירובין יג. ע"ע משמש פעל).

פשפש: שער קטן (— יחזקאל מו ב), פתח קטן כמין כיפה קטנה (ב"מ לג.), פתח קטן (זבח' לג. נה:).

פשק — קל: פתח, לשון רחב (משלי יג ג).

פשר: פתרון (דניאל ב לו, ד טו).

פשר — נפעל: נימוח (בבא קמא כח:).

— הפעיל: מפשיר מים — מחמם, לשון פושרין (שבת מ:).

— קל (ארמ'): פתר (ברכות נה.).

פושרא: פושרי — מקום שיפוע הנהר ע"י הפשרת שלגים, שאין דרך ספינות לעבור שם (קדושין עג:), מי שלגים נפשרין על שפת המים ואין מושכי הספינה יכולין לבוא באותו הדרך (ע"ז לד:).

בע"ז נאמר „פשורי", ואף בקדושין בגמרא „פשרי" בלא וו, אך בפירש"י פושרי, וצורת היחיד פושרה עדיפה ונוחה לקליטה בדבור העברי.

פת: פת מרובה — הרבה חררין ביחד (פסחים לז.).

פת עמילה — ע"ע עמילה. פת פחמים — ע"ע פחם.

פתאם: פתע — זה אונס, פתאם — זה שוגג. וי"א פתע פתאם דבר אחד הוא, מקרה של פתאם (במדבר ו ט). מת פתאם — שלא חלה (מועד קטן כח.).

פתבג: שם מאכל המלך בלשון כשדים... (דניאל א ה), מאכל (יא כו).

פתגם: משפט (קהלת ח יא).

פתה — קל: פותה שפתיו — מדבר חלקות לפתות ולהסית (משלי כ יט).

— פעל: יפתה בתולה — מדבר על לבה עד ששומעת לו, וכן תרגומו ארי ישדל. שדול בלשון ארמי כפתוי בלשון עברי (שמות כב טו); מפתיה — משדלה להמשך אחרי (הושע ב טז). פתיתי את הנביא — פתחתי לו פתח לאיזה שירצה (יחזק' יד ט).

הרמב"ן משיג על רבנו וכותב: „ואיננו נכון, אבל ענין הפתוי הטיית רצון בשקר". דעתו נכונה, אבל בהשגתו לא צדק, כי מי הגיד לו שכוונת רש"י לדובר דברי אמת? בפרושו לפסוק ויפתוהו בפיהם (תהלים עח לז) כתוב להדיא: לא באמת אלא בפתוי.

— הפעיל: יפת — ירחיב (בראשית ט כז).

— התפעל: המתפתה ביינו — שמפייסין אותו על דבר ומתרצה כשטוב לבו ביין (ערובין סה.).

פתה: פתהן — כליהן, לשון ארמי פתיא אוכמא... לשון רוחב, לשון גודל (ישעיה ג יז), כמו פתחיהן (בעקבות הדרש. שבת סב:).

פותיא פירש"י רוחב (יבמ' סג. סנ' ז. חול' קלט:).

פִּתּוּחַ: פתוחי חותם — כתרגומו... חרוצות האותיות בתוכן כמו שחורצין חותמי טבעות לחתום איגרות, כתב ניכר ומפורש (שמות כח יא), הקוק (מ"א ו כט, סוטה מח:).

פְּתוֹי: פתוי ראש — ששערו כנמטא, כל שערו דבוק זה בזה... (ברכות נח:).

פתורא: שולחן (ביצה כט:).

פתוראה: שולחני (חולין נד:).

פתח: פתח הוא החלל שבו נכנסין ויוצאין; דלת — הסובבת לנעול ולפתוח (בראשית יט ט), פתח אינו אלא החלל, והפותח והנועל קרוי דלת (זבח' נה:). פתחים — שערי עיירות ובתים (ישעיה ג כו), שערי מדינות (מיכה ה ה).

בתהלים נה כב הביא את הכתוב במיכה „בפתחיה" ופירשו לשון חרב. ע"ע פתיחה ובהערה שם. גם בישעיה יג ב הביא שמנחם פתר פתחי נדיבים לשון חרב, כמו והמה פתיחות, אך כנראה לא הסכים לדעת מנחם.

פתח דבריך — תחלת דבריך (תהלים קיט קל).

בפתח עינים — בפתיחת עינים, בפרשת דרכים (בראשית לח יד).

פתח — קל: התחיל (סוטה לט. — נחמיה ח ה). פותחין בחרטה — צריך חכם למצוא פתח לשואל, שיהא לו פתחון פה לומר לדעת כן לא נדרתי, ואלו הייתי יודע שכן הוא לא הייתי נודר, ונמצא נדר נעקר מאליו (עירובין סד:).

— נפעל: נפתח אזור חלציו — לשון ניתר, כמו ויפתח הגמלים (ישעיה ה כז). נפתחו כתלי בית הרחם — נרחבו (חולין ע.).

— פעל: א) התיר (בראשית כד לב, זכריה ג ט, תהלים קטז טז). ב) ישדד — עושה תלמים קטנים; יפתח — עושה תלמים רחבים (ישעיה כח כד). ג) לחתום ולצייר באבנים, גראבי"ר בלשון אשכנז (דה"ב ב ו).

— התפעל: א) התפתחי — הוי ניתרת (ישעיה נב ב). ב) נתפתחו חביותיו — ניטלו מגופותיהן (ב"מ צב:).

ג) צפירתא דלא איפתח — עז שלא ילדה (פס' מב: גטין סט:).

פתי: א) פתיים — המתפתים ע"י מסיתים ומינים (משלי א כב). ב) תאהבו פתי — הסתה, שם דבר לפתיות, כמו כלי, קרי (שם).

פתיא: א) כלי (גטין סט: ע״ז טז:), כלי חרס (ברכות נ. ע״ז לג:). פתיא אוכמא — כלי שחור... כלומר גם אתה רגיל ותדיר בתורה, כמו מכותלי ביתך ניכר שפחמי אתה... (ע״ז טז:). ב) כריא פתיא — חפירת בור לשתות מים, ועל שם הכלי המונח שם בבור תמיד לשתות בו עוברי דרכים קוריהו פתיא (בבא בתרא ח.).

פותיא, ע״ע פתה ובהערה שם.

פתיחה: א) והמה פתיחות — מנחם פתר לשון הרבות, כמו ואת ארץ נמרוד בפתחיה. ואומר אני לשון קללה הוא בלשון ארמי, כדאמר כתב אמימר פתיחה עלה והוא שטר שמתא (תהלים נה כב). ב) שטר שמתא על שאין פורע החוב (ב״ק קיב:), שטר שמתא (ראש השנה לא:).

ע״ע פתח. הכתוב „ואת ארץ נמרוד בפתחיה" לא הובא בגוף הפירוש בהוצאת מארסן, כי המהדיר חשבו, כנראה, לתוספת.

פתיגיל: כשתי תיבות: פתי גיל, כלי שהוא מביאן לידי גילה, והוא בית הרחם (ישעיה ג כה).

הרד״ק בספר השרשים מביא בשם רבנו פירוש שאינו בספרים שלפנינו: „ורש״י פירש החגור שחוגרות הנשים שקורין יציל״א". פירוש זה מקובל על רוב הפרשנים, כי פתגא בארמית הוא תרגום של לבוש.

פְּתִיל: א) חבל (יחזקאל מ ג. מכללא איתמר).

ב) שמלה שמתכסה בה (בראשית לח יח).

פירש כן בעקבות אונקלוס שתרגם ופתילך ושושיפך, והרמב״ן השיג על פירוש זה.

פָּתִיל: לשון מחובר (במדבר יט טו). בשעת פתיל — בשעה שפותלו, שתולה בו הפתילים (סוכה יא:).

פתילה: עלה ארוך („פתילה דאספסתא", ע״ז כח:).

פתילת המדבר — ע״ע שברא.

פתך — קל (ארמ׳): עירב (חולין קיב.). פתוך — מעורב (פסחים סג. שבועות ו.; נדה ז: „פתיכא").

פתכא: פתכא דאופי — משאוי של עצים (ב״מ ל: חולין קה.).

פתל — נפעל: נפתולי אלהים נפתלתי עם אחותי — מנחם בן סרוק פירשו במחברת צמיד פתיל חבורים מאת המקום נתחברתי עם אחותי... ואני מפרש לשון עקש ופתלתל, נתעקשתי והפצרתי פצירות ונפתולים הרבה למקום להיות שוה לאחותי. ואנקלוס תרגם לשון תפלה... (בראשית ל ח), נתחברתי עם אחותי (— במדבר יט טו).

בבמדבר חזר ופירש כדעת מנחם, בנגוד לדעתו הראשונה שהדגישה ב„ואני מפרשו לשון עקש ופתלתול".

נפתל ועקש — עקמומיות (משלי ח ח).

פתלתל: אנטורטיליי״ש, כפתיל הזה שגודלין אותו ומקיפין אותו סביבות הגדיל (דברים לב ה).

פתן: נחש משהזקין נעשה הרש ונקרא פתן, ושוב אין לו לחש... (ישעיה יא ח). כמו פתן הרש — הנחש כשהוא מזקין נעשה חרש באזנו אחת ואוטם השנית בעפר שלא ישמע את הלחש כשחבר משביעו שלא יזיק (תהלים נח ה).

פתע: מהר (משלי כט א), פתאם ופתע לשון תכיפה הוא (ו טו). פתע פתאם — מקרה פתאם (ישעיה כט ה). פתע זה אונס, פתאם זה שוגג. ויש אומרים פתע פתאם דבר אחד הוא, מקרה של פתאם (במדבר ו ט. פירוש ראשון דרשת חז״ל הוא); בפתע — באונס, ותרגומו בתכיף, שהיה סמוך לו ולא היה לו שהות להזהר (במדבר לה כב, וכן מכות ז:).

פתק — קל: א) פתח (שבת יח ב״ק ו.). פותקין מים לגינה — פותחין, עושין נגר קטן משפת המעיין לגינה (שבת יח.). פותק למקוה — שלא יערה מן הדלי לתוך המקוה... אבל יעשה חריץ וגומא למרחוק ויערה מן הדלי לתוך הגומא ויקלחו המים דרך החריץ לתוך המקוה, והיינו המשכה (תמורה יב.).

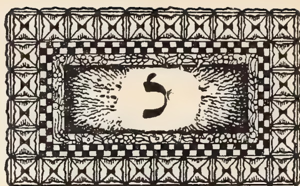
ב) בארמ׳: זרק (ברכ׳ כד: סנהד׳ צה. שבו׳ יח:), השליך (פסחים סב:), דחף (ב״ק לה.).

פתק: פתקה של חוה — גזר דין שלה ושטר גזירות קללתה דעצבון והריון (סוטה יב.). מפתקה של ירושלם — מכללה... מחזקתה (סנהדרין קב.).

פתקא: כתב (יומא סט:), שטר (בכורות ח:).

פתשגן: ספור הכתב (אסתר ג יד), אגרת מפורש (ח יג).

פתת — קל: פותתן — כלומר בוצען קודם קמיצה ועושה אותן פתיתין כזיתים, כדכתיב פתות אותה פתים (ברכות לז:).

צאה: עפרורית שבצפרנים (נדרים מט:).

צאוי (ארמ׳): מתייבש (פסחים נו.).

צאלים: צל אילנות (איוב מ כא).

הפירוש המקובל של צאלים הוא העץ הנקרא „זיזיפוס לוטוס" (גדל בנגב של ארץ־ישראל). גם רב סעדיה גאון, אבן ג׳נאח ועוד פירשו מין עץ. אולם בהשפעת פירש"י נהגו רבים ממשוררינו (שד"ל, יל"ג, ביאליק ועוד) להשתמש בצאלים במובן צללים.

צאן: עם (יחזקאל לד יט). צאן ההרגה — ישראל, שהרגום רועיהם ואכלום (זכריה יא ד). צאן ברזל — עיסקא שאדם מקבל מחבירו ומקבל אחריות שאם מתו מתו לו ואם אבדו אבדו לו, והשכר יחלוקו. והיינו צאן ברזל שקיים אצל בעליו ואינו פוחת אצלם. ונראה לי שרוב המקבלים כך היו נוהגים לקבל בהמה דקה להכי קרי להו צאן (ב"מ סט:), כל אחריות הנכסים על המקבל (ע:). נדוניא שהכניסה לו להתן, ומקבל עליו אחריות: אם פחתו פחתו לו ואם הותירו הותירו לו... נכסי צאן ברזל הם נכסים העומדים באחריות המקבל לשלם, כעין ברזל זה שהוא קשה להיות פוחת (ב"ק פט.).

בב"מ פירש מלשון צאן, ובב"ק — מלשון ברזל.

צאצאים: צאצאיה — היוצא ממנה (ישעיה מב ה).

צב: א) פרויי"ט הדומה לצפרדע (ויקרא יא כט, ומעין זה — ע"ז מ. ונדה נו.). ב) עגלת צב — אין צב אלא מחופים, וכן בצבים ובפרדים. עגלות מכוסות קרויות צבים (במדבר ז ג, לפי חז"ל). צבים — עגלות מטוקסות במחיצות ואהל (ישעיה סו כ ע"ע סך).

צבא: זמן („הלא צבא לאנוש", איוב ז א; דניאל ח יב), זמנים קצובים (איוב י יז). צבא גדול — זמן ארוך (דניאל י א).

צָבֶה: בטנך צבה — כתרגומו, נפוחה (במד׳ ח כא).

צְבוּ ארמ׳): בצבו נפשיה — ברצון עצמו (יומא פז.).

צָבוּעַ: אפעה, מין שרץ רע ומזיק (לפי ת"י וחז"ל. ש"א יג יח). צבוע זכר משתנה לכמה מינין, הלכך קרי לה ברדלס ונפרזא ואפא. כך מצאתי (ב"ק טז. ע"ע ברדלס).

צָבוּעַ: הצבועים — כלומר שאין מראיתם כתולדתם, אלא צבועים מבחוץ ואין תוכם כברם (סוטה כב:).

צבט — קל: ויצבט לה — ויושט לה, ואין לו דמיון במקרא, אלא בלשון משנה אחוריים ותוך ובית הצביטה (רות ב יד), צובטו — אוחז בו ומושיטו לאחרים (חגיגה כב:).

לשון חז"ל בחגיגה — „מאי בית הצביטה, מקום שצובטו, וכן הוא אומר ויצבט לה קלי", ורש"י פירש: „ויצבט לה — תרגומו ואושיט לה".

צבי: א) נוי, דבר צביון שיש חפץ בו (ישעיה ד ב), צביון (ירמיה ג יט, סנהד׳ צד, לפי חז"ל), תפארת (יחזקאל כו כ), מצב חזק (ישעיה כג ט), מצב ותקומה (כד ט), מצב (כח א). ארץ הצבי — ארץ ישראל (דניאל יא טז, מגלה ו. לפי חז"ל). ב) צבי דאין קרניו מפוצלות — לא ידענא מאי קאמר דהא ודאי מפוצלות הן, ונראה בעיני שמה שאנו קורין צבי לא היו הם קורין צבי, אלא אותן הנקראים שטיינבו"ק וקרניים שלהן אינן מפוצלות (חולין נט:).

רבנו תם משיג על זקנו ואומר „שזהו אותו שאנו קורין צבי". ואכן, מאות בשנים נהגו לתרגם צבי היר"ש ואייל גאזעלל"ע. אך חוקרים חדשים מסיקים את ההפך, ומקצתם מסתייעים בדעת רש"י. מכל מקום ברור שבימי רש"י כבר נהגו לקרא להיר"ש צבי ולגאזעלל"ע — אילה. וכן משמע מפירושו ביומא כט ע"א („מה אילה זו קרניה מפצילות"), שבו נאמר: אילה לאו דוקא נקט שהרי אין קרנים לנקיבה. יפה העיר הרש"ש: משמע דאייל הוא מה שאנו קורין צבי דקרניו מפוצלין. ברש"י שבע"י נוסף: אלא מין אילה קאמר. ברי שארבע תבות אלה הוסיף מסדר הע"י, שכנראה לא ירד לסוף דעת רבנו: מה שכתב, לאו דוקא ענינו לאו דוקא נקבה, אילה, כי אם איל, זכר. גם ר׳ יעקב עמדין לא כון יפה בהשגתו על פירש"י, שכן כתב בהגהותיו ליומא: דומה כשגגה שיוצא מלפני השליט, כסבור שהאילה היא נקבת האיל מן הצאן, ואינו כי היא קרויה רחל, אבל זו היא נקבת איל חיה, כמו איל וצבי, והן שוין בקרנים, עכ"ל, שרי ליה מאריה, שנכשל בהשגה משונה, בהעלותו על דעתו שלא הבחין רבנו בין רחל לאילה...

צביון: **בצביונם נבראו — בטעם כל אחד ואחד ובדפוס כל אחד ואחד (ר״ה יא.), בדמות שבחרו להם (חולין ס.).**

ר״ח פירש: בתוארם, ביופיותם. התוספות מעירים בחולין שהערוך פירש את מאמר חז״ל „אל תקרי צבאם אלא צביונם... בקומתן נבראו, בדעתן נבראו", דכולהו נפקי מצביונם שהוא לשון יופי, ויש לומר דקומתן נפיק מלשון הצבה. עכ״ל. ע״ע צבי שפירושו גם מצב ותקומה.

צבע — פעל (אר׳): **טבל (דניאל ד כב).**

— **אתפעל: היה שרוי, לשון טבילה (דנ׳ ד יב).**

— **הפעיל: הצביעו — הוציאו אצבעותיכם, כל אחד יראה אצבעו (יומא כב.).**

צבר — קל: **ויצבר עפר — עלה ברוב חיילותיו, כל אחד נושא משא עפר והרי הוא לפני החומה תל גבוה ונלחמים בה על העיר, והיא שפיכת סוללה... (חבקוק א י).**

צבת: **צבתים — עמרים קטנים, יש דוגמתו בלשון משנה, מצאן צבתים או כריכות (רות ב טז), בלא קישור (מנחות עא.). צבתים של תפלין — של ראש ושל יד קשורין יחד, וכן הרבה קשרי זוג בצבת אחת (ערובין צז.).**

ע״ע כריכה. ר״ח בערובין מפרש: שנים מדובקין זה על זה נקראים צבותין, מלשון צבת בצבת עשויה.

צבת: מלקחיים (אבות ה ו).

צבתא: אחיזה וכח, מלשון צבת שקורין טניילא״ש (כלו׳ מלקחיים. ב״ק ט:), צבת (נט:).

צד: **א) לצדים — למצדדים בצדיכם בגדודים וגייסות לשלול ולבוז (שופטים ב ג). ב) צדי עגלה — ריוח שבין דופן עגלה לאופן ועובי האופן (שבת צח.), חלל שבין דפנות לאופנים ועובי הדופן ועובי האופן (צט.). ג) לצד שני — כמו דבר אחר (ב״מ קטו.). ד) טלטול מן הצד — כלאחר יד (שבת מג:); מן הצד — מן הקטנים (גטין נט.).**

צדד — פעל: **המצדד את האבן — מושיבה ומצדדה עד שמתיישבת בקרקעית יסוד הבית יפה (שבת קב:).**

צדה: **הכינו לכם צדה — כל דבר הצריך לדרך, וכלי זינם למלחמה אמר להם לתקן, שאם אתה אומר במאכל ובמשתה הרי היו מסתפקים במן שבכליהם (יהושע א יא).**

רד״ק פי׳ „מיני מאכלים זולתי הלחם", וכן נראה.

צדה — קל: **לא צדה — לא ארב ולא נתכוון (שמות כא יג), לא נתכוון לזרוק בצדו ובסמוך לו (— מכות ז:), צדו צעדינו — ארבו (איכה ד יח), אם צודה להם — אם יש אורבים בדרך (ר״ה כב.).**

בשמות מאריך רש״י בברור ההבדל שבין צודה לצד, מצד השורש והמשמעות, וסותר את דעת מנחם שחברו בחלק הצד ציד, „ואם יש לחברו באחת ממחלקות של צד נחברנו בחלק על צד תנשאו... אף כאן אשר לא צדה לא צדד למצא לו שום צד מיתה, ואף זה יש להרהר עליו"... דברי רבנו אמת, ולית מאן דפליג עליהם. אעפ״י כן בדרך כתיבתו לא הקפיד בעצמו וכתב צודה במקום צד (בפרושו לבראשית כה כז, חבקוק א יד).

צדוקי: **ישראל הוא הנהפך לרשע ואינו מודה בתורה שבעל פה (ערובין סא:).**

בדפוס וילנא — ונהפך למינות, ואולי צ״ל ונתפס למינות. מכל מקום שנויי צנזורה יש כאן. ואף בתלמוד גופא נטשטשו בגללה התחומים שבין מין, צדוקי, אפיקורוס (בברכות כח: בע״י — המינים, בגמרא — הצדוקים. ע״ע מין). חז״ל נחלקו בענין הצדוקי: י״א שהוא האוכל נבילות להכעיס, וי״א עובד עבודה זרה (הוריות יא.), י״א הריהו כנכרי, וי״א אינו כנכרי (ערובין סח:).

צדוקים — משרתים לעבודה זרה (שבת קטז.), תלמידים החולקים על התורה (יומא מ:), כופרים באל חי (סנהדרין ק:).

בדפו״י בסנהדרין נאמר לא צדוקים אלא מינין, והפירוש: גלחים.

צדיה: **בצדיה — כתרגומו בכמנא, במארב (במדבר לה כ). בלא צדיה — לשון צדוד, שלא נתכוון לצדד לצד שני (— מכות ז:).**

פירש כן בעקבות חז״ל: פרט למתכוון לצד זה והלכה לה לצד אחר. ע״ע צדה — קל ובהערה שם.

צדיק: **דברי צדיקים — דברים המצודקים, משפטי אמת (שמות כג ח, דברים טז יט). חוקים צדיקים — הגונים ומקובלים (דברים ד ח). תמים בדרכיו — עניו ושפל רוח; צדיק במעשיו — בלא חמס (ע״ז ו.).**

ע״ע חסיד, ישר, נקי.

צדע: **רקה (שבת קכט. נזיר ג. „צדעא"), פדחת (נדרים מט:).**

בשבת פ ע״ב פירש צדעא טינפל״א בלעז, וכן לועז רקה (שופטים ד כב).

צדק: **הן שלך צדק ולאו שלך צדק — כלומר כשאתה מדבר הן או לאו קיים דבריך והצדק אותם (ב״מ מט.). בשרתי צדק — שירה על הים, שירה על הבאר, שירת דבורה (תהלים מ י), דברי תורה (ערובין סג.).**

הפירוש בתהלים נראה כדרוש ולשון נוטריקון: ב׳ שרתי.

צדק — הפעיל: **המצדיק עצמו — מכשיר ומקשט מעשיו; מצדיקין עליו את הדין — מדקדקין עמו אפילו כחוט השערה (תענית ח.).**

צדקה: **שמש בשבת צדקה לעניים — שמתעדנין בה ונוח להן יום ברור ומתחממין בה ביום הצינה (תענית ח: ע״ע מצוה).**

צדקן: **צדקן במצוות — צדקה לעניים קרי ליה מצוה בכל לשון אגדה (שבת קנו.).**

צהב: **דומה לתבנית הזהב (ויקרא יג לז).**

צהב — קל: צהבו פניו — שמח (מנחות סה: חולין ז). צהוב — כעוס (סנהדרין קה.).

— הפעיל: מצהיבין — מרגישין ומצטערין (מו"ק כד:)

צהל — קל: יצהלו — לשון זה נופל על הסוסים, כמו מקול מצהלות אביריו (ירמיה ה ח), צנף הסוסים קרוי צהלה בלשון המקרא (סוטה מב.).

צהר: א) יש אומרים חלון ויש אומרים אבן טובה המאירה (לפי חז"ל, בראשית ו טז).

ב) צהרים — חצי היום (— יומא נט.), אור הצהרים (איוב י יז). בצהרים — זה מתורגם בשירותא, שהוא לשון סעודה ראשונה בלשון ארמי, ובלעז דיזנ"ר... אבל כל תרגום של צהרים טיהרא (בראשית מג טז).

לפי זה אין לקרא תגר על הקצור שבלשון הדבור: „עוד לא אכלתי צהרים".

צהר — הפעיל: עשה שמן (איוב כד יא).

צואה: צואה עוברת — שנושאים לפניו גרף של רעי להעבירו (ברכות כה.).

צואי: שלא נתלבן עדיין כולו (חולין קלה.), שאינו מלובן מצואתו (בכורות כט:).

צוה — פעל: ואצונו — ואזרזנו (דברים לא יד).

חז"ל אמרו: אין צו אלא לשון זרוז, וכן הביא רבנו בפירושו לחומש, בראש פרשת צו.

צוחה: צעקה (ירמיה יד ב), קול מהומת מלחמה (תהלים קמד יד).

צום: תענית (תהלים סט יא), חובה להתענות (ראש השנה יח:).

צוער: הצוערים — השלטונים הצעירים (זכר' יג ז).

נראה שגם צוערי הלויים (ערכין סוף פרק ב) ענינו קטני הלויים, אעפ"י ששם פירש"י בעקבות חז"ל, שנקראו כן ע"ש „שעושים קולם דק ויפה ומצערין הלויים שאין יכולין לבסם קולם כמותן".

צוף: מתק (משלי טז כד).

צוף — הפעיל: מציפין עליו מים — נותנים בו מים עד שצפים עליו (ביצה יד:).

צופה: א) כצופה שמעמידים על המגדלים לראות אם יבואו גייסות לעיר יתקע בשופר להזהיר את העם שיכנסו ויתחזקו (יחזקאל ג יז, ומעין זה בעמוס ג ו), צופים שמעמידים על החומות והמגדלים לבשר ולראות מי בא לעיר (ישעיה נב ח), מעמידין אנשים על המגדלים בשעת החרום, ואיש צופה ורואה אם גייס בא לעיר תוקע בשופר ומזהיר את העם להחלץ ולבוא על החומה (ירמיה ו יז). צופים — נביאי הדורות (מגילה ב:).

ב) צופים — מקום שיכולין לראות משם הר הבית ומשם והלאה אין יכולין לראותו (ברכות סא:), מקום שיכול לראות בית המקדש (מט:) שם כפר שיכול לראות בית המקדש משם (פסחים מט.), מקום שיכול לראות משם הבירה, ומשם והלאה אין יכול לראותו (פא:). הצופים — ההרים הגבוהים שמשם צופה למרחוק (סוטה מח:). שדה צופים — מקום גבוה ששם הצופה עומד לשמור אם יבוא חיל על העיר (במדבר כג יד).

צוץ, ציץ — פעל (ארמ'): א) ולד דצויץ — צועק בתוך המעיים (נדה מב:). ב) צויץ — רותח (ב"מ כט:); צייץ — הרתיח (חולין פד:).

צוציתא: א) ניצוץ (תענית כה.). ב) זנב (שבת קכא: ביצה לו:), ענף קטן שבגובה הדקל (קדו' פא:).

צוציתא דארמאי — בלוריות של נכרים, דבוקות מלמטה ופרודות מלמעלה (מנחות מב.).

נתן דצוציתא — על שם ניצוצין דנורא. ל"א על שאחזו המלאך בציצת ראשו (שבת נו:), על שם האור שהיה זורח עליו (— סנהדרין לא:).

צוק: הר גבוה וזקוף (יומא סז.), הר חד ומשופע (ב"מ לו:), הר חד וגבוה (צג:).

צור: א) כל צור שבמקרא לשון סלע (דבר' לב לא), סלע, שהסלע מהסה לעוברי דרך מן המטר והרוחות (ש"ב כב ג), סלע (דברים לב יג ולז, ש"א כד ג, תהלים כז ה, איוב כב כד, כד ח, סנהד' לח.), לשון סלע (תהלים יח ג). צור מכשול — אבן נגף, שהצור הוא אבן (ישעיה ח יד), סלע מכשלה (סנהד' לח.), צור המישור — הר שכל סביבותיו מישור (ירמיה כא יג). ב) חדוד („צור חרבו", תהל' פט מד). חרבות צורים — כתרגומו אזמלין חריפין... וכן כלי יוצר עליך (יהושע ה ג). ג) וצורם — וצורתם (תהלים מט טו), כמו וצורתם (— ר"ה יז.). ד) יעתק צור — יוצר (כדרשת חז"ל, איוב יח ד).

צורי דקלים, ע"ע דקל וע"ע מצרי.

צור — קל: ויצר — לשון צורה (שמות לב ד).

זהו פירוש שני, והוא עיקר; אם כי אין רש"י מכריע בדבר, נכר שגם לדעתו פירוש זה עיקר, מתוך שהאריך בו והביא לו ראיה את תרגום אנקלוס. פירוש ראשון („לשון קשירה") אינו מקובל, ועל כל פנים אין ענינו לכאן, כי שרשו צרר.

עליו שושן הבירה צורה — מצויירת (פסחים פו. מנחות צח.).

נראה שפירש צורה כבינוני פעול מן צור, ע"ד בור סוד, סוגה בשושנים. צורה במובנה זה לא הובאה, כמדומה, בשום מלון.

— הפעל: כל כלי יוצר עליך — כל כלי זין אשר ילטשוהו ויחדדוהו בשבילך להלחם בך. יוצר — לשון חרבות צורים, צור חרבו (ישעי' נד יז).

המפרשים נמנו וגמרו שהוא משרש יצר, ואולם רפיון הצדי מעורר ספק. ואם גם לא נניח שלשון חדוד הוא, הרי קרוב לודאי ששרשו צור, במובן עשיית צורה, מעין ויצר אותו בחרט. וכן בלשון חז"ל משמשים צר (צר צורה) ויוצר לענין אחד. כיוצא בזה בפרק א דירמיהו: אצורך בבטן כתיב, והקרי אצרך, לשון יצירה. אך רש"י פירש שם לפי

הכתיב: לשון צורה. בפרושו לצור חרבו (תהלים פט מד) חוזר רבנו ומאשר את הפירוש לכתוב שבישעיהו, וכן ביהושע ה ג. ע"ע צור.

צורבא: צורבא מרבנן — בחור חריף, כמו ביעי דצריבן, במסכת ביצה. תלמיד חכם זקן לא קרי צורבא, אלא ההוא מרבנן קרי ליה (תענית ד.), תלמיד חכם (מכללא משמע ולא בפירוש, שבת קיט.).

צורה: א) צורת הבית — גבול הבנין, היאך הוא מלפניו ועד אחוריו סדורים לארבע רוחות (יחזקאל מג יא). ב) אדם של צורה — בעל קומה, שישמעו ויקבלו דבריו (תענית טז.), אנשים של צורה — אנשים גדולים, כלומר הכמים (מו"ק ט. „אנשים גדולים" יש רק בע"י).

המהרש"א בתענית השיג על פרש"י, דאטו משום שהוא בעל קומה נשמעים דבריו ביותר? לדעתו ענינו חכם במילי דעלמא; והתוספות פירשו: „תלמיד ולא גמיר כחכם", ומסתייעים הם באמור במו"ק. דברים אלה של התוספות הובאו בעין־יעקב, ואלו בתוספות שבגמרא נוסח הפירוש כברש"י, מלה במלה, אך נראה שפירושם בע"י הוא העיקר. במבוא לכרך א, עמוד מח, עמדותי על כך שדברי התוספות בתענית דומים לפעמים לפי' הקונטרס, מלה במלה.

מתרגם פסוק כצורתו — שבא לחסר תוספת התרגום שלנו לומר לא אתרגם פסוק זה אלא כצורתו, כגון: לא תענה על ריב — לא תסהד על דינא.. ואונקלוס כשהוסיף לא מדעתו הוסיף, שהרי בסיני ניתן, אלא שנשתכח וחזר ויסדו, כדאמרינן במגילה ושום שכל זה תרגום (קדושין מא.).

צורתא דשמעתא — שורש הדבר (שבת סג).

צורנא: צורני צוורני — חבורות חבורות. ל"א קולרין קולרין (קדושין עב:).

צורף: צורף זהב העושה לנשים שירין, נזמים וטבעות (קדושין פב.).

צותא: יחוד (ב"ק ט:). וצוותין בסימא — אלו היינו יכולים לילך בדרך אחד היה נעים צוות שלנו (סוכה נב.).

צח: א) לבן, כמו צחו מחלב (שה"ש ה י). ב) רוח צח — מטאטא ומכבד... ל"א צח לשון צמא. דמתרגמינן צחותא (ירמיה ד יא).

צחור, צחר: לבן (שופטים ה י, יחזקאל כז יח). לבן יותר מדאי (ברכות לא:).

צחיח: צחיח סלע — שעיעות (יחזקאל כד ז; כן ת"י בשאר מקומות), סלע חלק (כו ד), חלקת אבן חלקה, שעיעות כתרגומו (גטין נז — יחזקאל). צחיחה — ציה וצמאה (תהלים סח ז).

צחנה: א) באשו יורה עליו שהוא לשון זהום וסנוף (יואל ב כ), סרחון (סוכן נב.).

ב) מין דגים קטנים („צחנתא", סוכה יח. סנהדרין מס.), חילק (ע"ז לט.).

צחצח — פעל: להחליק (ביצה סו.).

צחצחות: עת צמאון ובצורת (ישעיה נח יא).

צחק — קל: ויצחק — לשון שמחה (בראשית יז יז), ותצחק שרה — חייכה, לגלגה (מכללא משמע, ושניהם לפי ת"א. יז יז — יח יב). יצחק לי — ישמח עלי (כא ו).

— פעל: לשון עבודה זרה כמו שנאמר ויקומו לצחק. ד"א לשון גלוי עריות, כמה דתימא לצחק בי. ד"א לשון רציחה, כמו יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו (בראשית כא ט).

מעין זה פירש גם בשמות לב ו, ודרשת חז"ל היא, אך קרובה לפשט.

צי: א) ספינה גדולה (במדבר כד כד, סנהד' קו.), ספינה, בירנית גדולה (ישעיה כג יג). ב) לגיון (לפי ת"י, יחזקאל ל ט). ציים — כתות (תהלים עב ט), כתות וצבאות, סיעות (עד יד, וכן דניאל יא ל).

פרושו לתהלים מסתייע באונקלוס שתרגם וצים וסיען.

ציב: חוט הבשר (חולין קיט:), רצועה ותלתל היוצא מן הבשר ותלוי ודבוק במקצת (קכד.).

ציבא: א) ציבי — קיסמים (שבת סז.), עצים לאפות (ערובין פב:), עצים (מו"ק י:), קיסמי עצים (חולין נא:), עצים וקשים דקים (חולין סז.). ב) ציביא — כל דבר שנותנין לתוך המשקה, או עשבים או תבלין או עיקרי בשמים קרי ציביא (ב"מ כט:). שרשי עשבים ותבלין (חולין פד:).

ציבתא: קסמין של סכך (סוכה כט.), קיסמין וקשין שעל פני המים (חולין קה:).

ציד: מזון (תהלים קלב טו, נחמיה יג טו).

צידניתא: מטעמים שמאכילין את האבל (שבת קלו.), סעודות אבל (מו"ק כ:).

בשבת בנו"ג צוורוניתא, אך גיר' הערוך צודנייתא, לשון צידה ומזונות, כמובא בתוספות. כלפי גלגולי תבה זו השוה: ויצטידו — ויצטירו (בספר יהושע).

ציה: מדבר (תהלים סג ב).

ציהרא: ציר דגים... וי"א שמן, ל' יצהר (קדושין מח. ע"ע צריא).

ציון: סימן (ירמיה לא כ, יחזקאל לט טו).

ציון: לשון יובש, ציה (ישעיה לב ב).

צילותא: דעת צלולה (ערובין סה.), דעת צלולה ומיושבת, שאינו טרוד בכלום מחשבה (מגלה כח:). דעתא צילותא — דעה צלולה (יבמות קיג.).

צין — פעל: מציינין את הקברות — עושין סימנים על הקברות בסיד (מו"ק ה.). מציין נפשיה — מקשט עצמו בבגדיו (ברכות ל:).

דמצייני — פירש בנדרים כ: שעטופים בציצית, ובקדושין עב. — מצויינים במלבושים נאים. ר' צ"ה חיות מעיר בהגהותיו: אולי היתה גירסת רש"י דמצייצי כמלאכי השרת, ע"ד מתעטף ויושב בסדינים המצוייצים. גם בתלמוד גופא יש סדינים המצויינים וסדינים המצוייצים, וכנראה אין כאן אלא שנוי

מחמת דמיון האותיות ינ־צ, וקשה להכריע בנוסחאות אלה איזו מהן עיקר.

— פועל: תלמידי חכמים שבבבל מצויינים — מקושטים, מציינים עצמן בלבושים נאים (שבת קמה:)

ציִנוק: סדן (ירמיה כט כו).

ע״ע סד וסדנא, וכן אסדא, שתרגומם בלעז הוא כשל צינוק.

ציפא: א) צמר מנופץ הניתן על המכה (שבת נ.). ב) אוכל הנשאר סביבות גרעיני תמרה כשאוכלין אותה (חולין נ: ע״ע תוחלא).

ציפה: גיזי צמר — כמות שנגזזו; ציפי צמר — לאחר שנפצוה ושטחוה כמין מחצלות משטיחין (שבת מח.).

ציפתא: מחצלת (שבת קמ: נדרים נ: גטין סח. קדושין יב:), ציפי — מחצלות (ברכות כה. ב״ב ח:), אילני צפצפה... ל״א מחצלות (קדושין מה.).

ציץ: א) חנטת הפרי כשהפרח נופל (במדבר יז כג), נץ (ישעיה כח א). ציצים — לשון פרחים (מ״א ו יח), צמחים (שבת קמה:). ב) ציץ זהב — כמין טס של זהב, רחב שתי אצבעות ומקיף על המצח מאוזן לאוזן (לפי חז״ל, שמות כח לו). ג) תנו ציץ למואב — כנף. כל דבר התולה ובולט מן האדם ומן הבהמה קרוי ציץ, כמו והיה לכם לציצית, ויקחני בציצית ראשי (ירמיה מח ט). ציצין — כמין רצועות דקות הפורשות מעור האצבע סביב הצפורן (שבת צד:), רצועות של בשר שנשארו מן הערלה (קלז.), שיורי ערלה (קלג:), חתיכות בשר, שלא נפרעה מילה כהלכתה (יבמות מז:), תרגום של סנפיר. ל״א כמו שערות (ע״ז מג.).

ציץ — הפעיל: יציץ נזרו — יאיר, כמו ונוצצים כעין נחשת (תהלים קלב יח).

ויצץ ציץ — ע״ע ציץ סעיף א ובערך הבא.

— הפעל: ותוצץ הרעה — צמחה, לשון ויצץ ציץ. ל״א בערה, לשון נוצצים, כניצוץ המבעיר גחלת (קדושין סו.).

— פועל: סדינין המצוייצין — סדינין של פשתן ובהן ציצית של תכלת (שבת כה:).

ציצה: ציצתו — ציצית של טליתו (גטין נו.).

ציצית: על שם הפתילים התלויים בה, כמו ויקחני בציצית ראשי. ד״א ציצית על שם וראיתם אותו, כמו מציץ מן החרכים (במדבר טו לח). בציצית ראשי — בשער ראשי (יחזקאל ח ג); ציציתו — ציצית ראשו, דהיינו שערו (זבחים כו.).

גם בספרי נדרשת הציצית מלשון מציץ מן החרכים, אך שם הוא לפי הדרש: שהציץ המקום על בתי אבותינו. נראה שרבנו התקשה בכתוב והיה לכם לציצית, ולפיכך פירשו גם מלשון ראיה. נכדו הרשב״ם כתב בפירוש: הציצית יהיה לכם לראיה, שתראו אותו (והוא מסתמך על הספרי). הרי ששני הפירושים פשט גמור הם, והעיר על כך ר׳ דוד ילין במאמרו ב„לשוננו״, כרך ה. חז״ל אמרו: אין ציצית אלא ענף; אין ציצית אלא דבר היוצא ודבר כל שהוא.

ציק: ציקי קדרה — תבלין לתבשיל ערב ומבושם (יומא עה.), להטעים תבשיל (כתובות סה.).

בב״מ פו כתב: מין מאכל ששמו ציקי קדרה, אשרו״ד בלעז.

ציקן: ציקנים — עצרנים, כלומר שהם צרי עין (פסחים פא:).

ציר: א) רגל הדלת (מו״ק יא — משלי כו). ב) צירים — צירי דלתי הבטן (ש״א ד יט), לשון יסורי אשה הכורעת לילד, שצירי דלתי בטנה מתפרקים להפתח (ישעיה יג ח), חיל וחבלים (כא ג). ראשי עצמות כל אבר ואבר התקועים בחורי מושבם, וסובב בתוכם כדלת על צירה בחור המפתן (דניאל י טז). ג) חרשי צירים — אומני הציורים של פסילים (ישעיה מה טז. ע״ע צור קל). ד) ציר דגים — הנוטף מן הדגים כשכובשין אותם במכבש (שבת מב:), מזיעה וזיבות של דגים כשכובשין אותם במכבש... ונעשה חזק כחומץ (ע״ז לא:). ציר שעל גבי ירק — משקה היוצא מן הירק. ל״א ציר, שהיו מטבילין מאכלן בציר (חולין קכ).

ציר — התפעל: ויצטירו — עשו עצמן כהולכים בשליחות, לשון וציר בגויים שולח (יהושע ט ד).

צירן: עיניו צירניות — עגולות יותר מתרוטות (בכורות מד.).

בגמרא נאמר: „הצירן עיניו תרוטות וצירניות, דומעות, דולפות, טורדות״, ונראה לי שרבינו לא דק בפירושו, כי דומעות, דולפות יש לראות כבאור לצירניות, כלומר: עינים הזולגות תמיד דמעה. וכן פירשו הרמב״ם והברטנורה.

צל: מגן וחוזק („סר צלם״, במדבר יד ט). מחיצה („בצל החכמה״, פסחים נג: — קהלת ז).

צלא: א) עור (מו״ק כז. נדרים נה:). ב) משכא דצלא — עור בבית העבדנין קודם שתגמר מלאכתו (פסחים קיב:). ג) ארבעה־לצלא ארבעה לצללא — אני שמעתי צלא רצען עני וצללא רצען עשיר... ויש לגמגם דהעור קרוי צלא ולא הרצען, כדאמרינן מאי דרגש ערסא דצלא. ואומר אני ארבעה לצורך מקח העור וארבעה לשכר העבדנין (ב״ב ה.).

כלפי הגמגום יש לציין שבפסחים אין צלא אלא עבדן, ולא עור (ואולי חסרה הא, וצ״ל: דצלאה). וכבר מצאנו שמות שיציינו גם את המעשה גם את העושה, כגון: מסגר, מרעית (צאן מרעית), מקק, וכן הרבה שמות פירות, האמורים גם באילנות, ואכמ״ל. בתוספות משיג ר״ת על פירוש ראשון ומקשה את קושית רבנו ואף מביא בשם ר׳ אברהם פירוש כפירושו השני של רש״י. נראה, אפוא, שהפירוש שלפנינו לא היה לפני רבנו תם, ולדעתו צלא הוא עור גדול וצללא עור קטן.

צלה — הפעיל (ארמ׳): דקא מצלי — הטו עצמם (כתובות סז:); מצלי עיניה — מטה עיניו כלפי אחוריו לראות (סח.).

צלופחא: דג ששמו אנגיל״א (ע״ז לט.).

צלח — קל: א) וצלחו הירדן — בקעוהו (ש״ב יט יח), לשון בקוע (— בראשית כב ג). לצלחא — לבקע (ב״ק קיג:). ב) לא יצלח לכל — אינו ראוי לכלום (ירמיה יג ז). ג) יצלח כאש — תעלה חמתו כאש (עמוס ה ו).

צלחת: קערה (מ״ב כא יג). טמן עצל ידו בצלחת— ביורה חמה... ומשום רבינו יצחק הלוי שמעתי בצלחת מלשון תרגום ויבקע וצלח, בשעת הצנה והגליד, על שם שהקור והגליד מבקעים וצולחים הידים (משלי יט כד), ביורה חמה (כו טו).

תימה שרבנו נזקק ללשון תרגום, והרי אפשר להסתיע במקרא שכתוב וצלחו הירדן, כפרושו לעיל. במשלי יט הובא עוד פירוש שלישי, שענין צלחת הוא קרע החלוק, חיק, אך כנראה אינו לרש״י, והוא תוספת עפ״י הרד״ק.

צלחתא: כאב חצי הראש (שבת צ. גטין סח:).

צלי: צלי קדרה — שמבשלין אותו בקדירה בלא מים ובלא שום משקה אלא במים הנפלטין משמנו (פסחים מא.), צלי נמי קרי בשול כדכתיב בדברי הימים ויבשלו הפסח באש כמשפט (פסחים עד: עפ״י חז״ל בראש פרק ו דנדרים).

צלינית: בעלת תפילה (סוטה כב.).

צלל — קל: א) צללו כעופרת — שקעו, עמקו, לשון מצולה (שמות טו י). צללת במים אדירים והעלית חרס בידך — כלומר יגעת לפטור עצמך ולא העלית בידך כלום. שברי חרס אין ראויים לכלום (ב״ק צא.). ב) צללו שפתי — נוקשות זו לזו וקולן נשמע (חבקוק ג טז). ג) צללו שערי העיר — נטו הצללים בשערים (נחמיה יג יט).

— נפעל: שיצולו — שיהו צלולין (שבת קלט:).

— הפעיל: מצל — מסכך צל גדול (יחזקאל לא ג), רץ ומיצל — שצילו תחתיו (פסחים נ.).

צלם: א) דפוס (בראשית א כו), דמות יחזקאל כג יד, תהלים עג כ), צורה (דניאל ב לא). ב) בצלם יתהלך איש — בחושך, פירשו דונש לשון צלמות (תהלים לט ז).

דעת מנחם, שהוא לשון צלם ודמות, הובאה כדבר שלא יתכן. ראוי לציין שבת״י נאמר בדיוקנא דה׳, והיא ראיה נוספת שתרגום כתובים לא היה, כנראה, בידי רש״י. לעומת זאת, על דברי חז״ל „דמות דיוקני נתתי בהן״ (מו״ק טו:) — הוסיף רבנו כעין רמז את הכתוב בצלם אלהים עשה את האדם.

צלמון: ארץ צלמות והושך (תהלים סח יד).

צלמות: כל צלמות לשון חושך, פירש דונש בן לברט (תהלים כג ד), לשון חושך (ירמיה ב ו), צל של מות, חושך (איוב ג ה, טז טז).

צלע: א) צד (שמ׳ כה יב, ערוב׳ יח.). ב) צלעותיו— כאן הוא לשון זוית, כתרגומו, לפי שנאמר על שני צדיו (שמות ל ד).

לפי הראב״ע אף כאן צלע צד, „ועל שני צדיו״ היא תוספת לבאר.

ג) לצלע נכון — מזומנים לשבר תמיד (תהלים לח יח), ובצלעי שמחו — וכשאני צולע, ששבר בא עלי, שמחו (לה טו).

בב״מ נט פירש לפי הדרש: בשביל אשתי... כמו ויבן את הצלע. וכן פירש באיוב יח יב: ואיד נכון לצלעו — לאשתו.

צלעא: צלעי — מוכרי עורות (נדה נו:).

ע״ע צלא ובהערה שם. צלעא, במקום צלאה, כלו׳ חלוף אלף בעין, הוא מן הדברים המצויים אף במקרא: פדעהו מרדת שחת.

צלף: מין אילן הטוען שלשה מיני פירות: אביונות וקפריסין ולולבין. וכי איתא להאי ליתא להאי... (שבת ל:), אילן גדול הוא ובעל ענפים הרבה ושלשה מיני אוכל יש בפירותיו: אביונות, קפריסין ולולבין (קנ:), מין אילן (ברכות לו.). צלפים — פרי של צלף, קפריי״ר (שבת קי.).

צלף — הפעיל: מכה ברצועה זו למטה מזו, שאינו מכה במקום אחד, ולשון מצליף לא נודע לי (יומא טו.), מכה ברצועה, שמתחיל מן הכתפים והולך ומכה למטה (נה.), מכה מלקות ארבעים זו למטה מזו בסמוך (זבחים לח.).

הפירוש ביומא טו אמור במנגדנא. בגמרא שם נאמר: מאי כמצליף? מחוי רב יהודה כמנגדנא.

צלצול: חגורה (שבת קה.). בנדי״ל נאה (שבת סב:), בנדי״ל לחגור (פסחים נה.), אזור נאה, ובלעז בנדי״ל (ערובין קג:), בנדי״ל בלעז (סוטה ח: זבחים יט.). קשור של משי (— ע״ז עג.), אזור (מנחות קט:).

בע״ז נדפס „קשר של משי״, ולדעתי חסרה וו וצ״ל קשור.

צְלָצַל: מין ארבה (דברים כח מב), מין ארבה המשמיע קול (— דה״א יג ח), ארבה, גזלן הוא שאוכל תבואות כל אדם (— ב״ק קטז:).

צִלְצַל: א) סוכה (איוב מ לא). ב) ארץ צלצל כנפים — ת״י... ואני אומר לפי שהן שרויין במזרח והארץ חמה העופות נאספים שם והיא מצולצלת בכנפי עופות (ישעיה יח א).

„סוכה״ הוא מלשון צל, ואולם „מצולצלת״ ענינה, כנראה, צלצול, כלומר משק כנפים.

ג) שני כלים מכין זה על גב זה וקולם דק וקורין להם צינב״ש (ערכין י:). צלצלים — מצלתים; צלצלי שמע — מצלתים המשמיעים קול (תהל׳ קנ ה).

ע״ע מצלתים. לפי חז״ל בערכין יג ע״ב משמע שצלצלים ומצלתים הם היינו הך.

צלצלא: עוף קטן (שבת פ: סנהד׳ ק. „צילצלתא״).

צלק — **אתפעל: נחלק לשנים (ברכות נו:).**

צלקת: נעשה מקומו צלקת — נשאר שם רושם משחייתה המכה (כתובות עה.), כלומר רושם נראה בה, הריץ או גומה, ואין כולו חוזר (נדה נה.).

צמא, ע"ע רוה.

צמד: העול שהוא מוטל על שני השוורים ומצמידם (בבא מציעא מ:).

צמד בקר — שני שוורים, שהצמד אין פחות משנים (מ"א יט כא). צמד כרם — כדי עבודת יום אחד בצמד בקר (ישעיה ה י). צמד שדה — צמד בקר החורש בשדה (ש"א יד יד).

צמד — **נפעל: דבוק משמע מחובר טפי מנצמד. צמידין אינן מחוברין ונמשכין וזזין אילך ואילך. דבוק — משמע יפה יפה (סנ' סד. במקרא לא פירש).**

— **פועל: מצומדת — סמוכה מאד (ש"ב כ ח).**

— **הפעיל: הרגיל (תהל' נ יט: „תצמיד מרמה").**

צמה: א) זרוע ושוק, דבר המצומת וקשור ומכוסה (ישעיה מז ב). ב) לשון דבר המצמצם השער שלא יפריח לצאת... (שה"ש ד א), קישור (ד ג), מקום שהקלעים צומתין בצד הראש (סנהדרין צו:).

בפירושו לשה"ש מוכיח רבנו שלא יתכן כי צמתך יהא משורש צמת, ואלו בפרושו לאיכה ג נג נאמר: צמתו — כמו צומת הגידין, מבעד לצמתך.

צמוקים: ענבים יבשים שנתיבשו ונצטמקו (עירוב' נא:), ענבים יבשים (ש"א כה יח, ביצה כו:).

צמח: צמחין — אבעבועות (סנהד' קא.), מוגלא (חולין מח.).

בחולין הוסיף פעמיים מלנ"ץ בלעז. ע"ע גלדי. בקדושין ל ע"ב פירש נומי — צמחים.

צִמֵּחַ: אזניו ארוכות מאד עד שתכופות למטה (בכורות מד.).

בגמרא נאמר: „לא הוו ידעי רבנן מאי צימח, שמעו להוא טייעא דהוה קאמר מאן דבעי צימח ואישתכח גדיא חזיזא", והפירוש שהובא לעיל אמור במלת חזיזא. גירסת הערוך הצימע, ובמקום הצימע גורס הצימח. וכן בתוספתא: „איזהו צימח, כל שאין לו אזנים". דבר זה סותר את פירש"י, אך נראה שגירסת הספרים עדיפה, ובמקום צימח (בערוך ובתוספתא) יש לגרוס צימע, כאמור במשנה גופה: „איזהו צמע? כל שאזניו קטנות". קשה להניח שצימח, שהוא לשון צמיחה וגדול, יורה על מי שאין לו אזנים או שאזניו קטנות.

צמיד: מגופת צמידה (במדבר יט טו. ע"ע אצעדה).

צמירתא: א) אישתא צמירתא — חולי שמחממת וקודחת את הגוף (שבת סז.), חמימות (ב"ק ס — שבת סז), חולי המה, בלעז מלוו"י. צמירתא לשון שריפה וחמימות... (ע"ז כח. וכן פסחים כה:). ב) אבן שבמקום קטנים (ב"מ פה.), אבן הגדילה בגיד ועוצרת השתן („צמרתא", גטין סט:).

גם צימרא (פסחים נה: חולין נט.) פירש כמו צמירתא, חמימות. הבלעז של צמירתא משמש גם לקדחת, בפרשת תבוא.

צמיתות: לא תמכר לצמיתות — לפסיקה, למכירה פסוקה עולמית (ויקרא כה כג).

אונקלס תרגם לחלוטין, והוא לשון חז"ל בערכין לא: וכן פירש במלכים א כ לג: ויחלטו — לשון צמיתות, כרתו הדבר מפיו שלא יחזור בו.

צמצם — **פעל: לכוין המדה (סוטה מה:).**

מצומצמין — שוכבים זה אצל זה (נדה כו.).

צמק — **קל: יבש (חולין נה:). גשמים צמוקין — שיורדין בקושי, מלשון ושדים צומקים (תענית יט:).**

בגמרא ביוד: צימוקין. אבל ברש"י בלא יוד, וכצ"ל. גירסת הערוך סקימיון, כלו' מתנת עראי.

— **פועל: מצומקות — צלויות הרבה, לשון מצטמק ויפה לו (חולין ו.).**

— **התפעל: מתמעט וכווץ (שבת לז:).**

צֶמֶר: צמרין — מוכרי צמר (ערובין קא.).

צמר גפן: קוטו"ן (— שבת כא. קי:), צמר גפן גדולי קרקע הוא (עג:).

ע"ע מוך. בשבת קי אמור הפירוש בעמרא דגופנא, והוא הוא צמר גפן.

צמר — **קל (ארמ'): לשון אשתא צמירתא, חמימות, כלומר שלא נפח ממש אלא בנשימה, כדרך המחמם בנשימתו את ידיו (ב"ק ס.).**

צמרת: כל נוף האילן, צימ"א בלעז (יחזקאל יז ג).

בפרק ל"א ג פירש רק בלעז. אנשי המדע החקלאי מעדיפים את פירש"י על הפירוש המקובל של צמרת — ראש האילן.

צמת — **קל: א) אסר (איכה ג נג). ב) יבש (גטין מב: קדושין כד:). הגידים צומתין — מתחברין ומתהדקין (חולין נז.), מחוברין יחד ונראין כגיד אחד (עו.).**

— **הפעיל: הכרית (תהלים קא ח).**

צֹמֶת: צומת הגידין — מקום שהגידין צומתין (ב"ק פה: לשון חז"ל בחולין עו.), מקום שהגידין צומתין, מתחברין ומתהדקין, לשון חומץ צומתו דפסחים (חולין נז.), בשוק הוא סמוך לארכובה, ברגלים האחרונים (נט.), למעלה מארכובה וסמוך לה והן אותן שלשה חוטין שנוטלין מנקרי הבשר מתלולית העצם (עו.).

לפי הבלעז שהובא כאן נראה שהכונה לעצם הערקום. ע"ע ערקום.

צֵן: צנים — כלי זין (איוב ה ה).

צנים פחים — ע"ע פח.

צַנָּא: סל (חולין נז.). צנא מלא ספרי — אינו אלא כסל שמילאוהו ספרים ואינו מבין מה בתוכם (מגלה כח).

לפי זה אינו אלא לגנאי, אולם בפינו שגור בטוי זה לשבח, והוא תואר ללמדן וידען.

צַנָּא: דקל (ערובין יט. סג. „צינתא"). צינייתא — דקלים (ברכות לא. סוטה מו:). קשין וקיסמין (שבת קלט:).

צנה: א) קור (משלי כה יג). ב) תריס (לפי ת"י, יחזקאל כו ח), של עץ, דמות תריסין שלנו (ירמיהו מו ג), מקפת את האדם משלש רוחותיו (מ"א י טז, תהלים ה יג, דה"ב ט טו). ג) ציני הר הברזל — דקלים (סוכה כט:), לולבים שלהן העלים מועטין בשדרה מרוחקין זה למעלה מזה הרבה (לב.).

צנום: צנומות — צונמא בלשון ארמי סלע. הרי הן כעץ בלי לחלוח וקשות כסלע (בראשית מא כג); פת צנומה — יבשה (ברכות לט.).

צנוע: צנועים — כשרים, שמרחיקין עצמן מכל לזות שפתים (שבת כט:), פרושים, שמתרחקין מן הכיעור ומן הדומה לו (פסחים כו:). צנועות — שהולכות מעוטפות (שבת פ.).

צנור: א) לשון גובה המגדל (ש"ב ה ח). ב) חור שבאסקופה התחתונה, כמו צנורא דדשא (מו"ק יא.). ג) מרוב המקלח יין לבור (ע"ז נו.).

בתהלים מב ח פירש בלעז, וענינו מרזב.

צנורא: א) מזלג (יומא יב. מנחות קז.), מזלג קטן שטווין בו זהב (שבת צ. סנהדרין יד: פח.). צנוריות — טווין בו זהב ועשויין כמין מזלג קטן מאד (חגיגה יט.), מזלגות קטנים של טווי זהב (ב"מ כד. זבח' כב). ב) רוק (שבת קכז: יומא מז. חגיגה כג.).

צנח — קל: א) נעץ (לפי ת"י, שופטים ד כא). ב) לשון צווחה, צועקת (תמורה טז — שופטים א).

פי' ותצנח כמו ותצוח, והוא בעקבות דרשת חז"ל.

צנינים: פותרים בו הפותרים לשון מסוכת קוצים הסובבת אתכם לסגור ולכלוא אתכם מאין יוצא ובא (במדבר לג נה); לשון מחנות, כצינה זו המקפת את האדם (יהושע כג יג).

צנית: מכה שהיא תחת פרסת הרגל וקושר בה סלע לרפואה (שבת סה.).

הפירוש אמור בבת־ארעא, אך בגמרא שם נאמר: מאי צנית? בת ארעא.

צְנָמָא: סלע (— בראשית מא כג, ב"ב יט: נדה ח:), סלע חזק (בבא בתרא יח.).

צנן — פועל: א) מצונן היה — לא אהב תשמיש (סנהדרין לט:). ב) מצוננת — הולי מחמת צנה (חולין נח:).

צנע — פעל (ארמ'): הסתיר (נדה לו:). זיל צנעינהו — אמור אליהם להסגר ולישב בבית, וזהו לשון נדוי לתלמיד חכם (קדושין כה.).

צנעא: דבר שבחשאי (זבחים פח:). בצנעא — תחת בגדיו (ברכות ה:).

צנף — קל: א) יצנף — יניח בראשו (ויקרא טז ד). צנוף יצנפך — כמצנפת המקפת את הראש יקיפוך (ישעיה כב יח), סביב יסבבוך (סנהדרין כו.).

ב) צניף (ארמ'): צלול, והוא לשון צעקת הסוס (חולין עט.).

צנצנת: צלוחית של חרס, כתרגומו (שמות טז לג).

צנתר: צנתרות — כמין עריבות ועדשים של בית הבד, שהם עומדים אצל הזיתים, והזיתים נחבטים מאליהם לתוך הצנתרות ומתהממין שם כבמעטן ונעצרים שם בבית הבד, והשמן נופל לתוך הצנתרות (— זכריה ד ב).

צעא: קערה (חולין מז: קיא:). צעי — קערות של מיני מאכל (מגלה ז:).

צעד — הפעיל: תצעידהו—תשלחהו (איוב יח יד).

בפרוש כתוב „תצעידהו ותשלחהו", אבל אין זו וו החבור. ע"ע ספק — הפעיל.

צעדה: אצעדה של שוקיים (ישעיה ג כ).

צעה — קל: א) צועה — לשון דבר העומד להיות נירוק... כמו ושלחתי לו צועים וצעוהו וכליו יריקו. ד"א צועה חוגר, חגור מתנים, חלוץ כח, כמו צועה ברב כחו (ישעיה נא יד), נאזר (סג א), מריק, הוא הלוך המעיים בשלשול (ירמיה מח יב), מי שצריך להריק מעיו. הרקת כלי נקראת צעיה, שנאמר ושלחתי לו צועים וצעוהו (ברכות נז:). ב) לשון משכב ומצע (ירמיה ב כ).

צען — קל: בל יצען — בל יסח (ישעיה לג כ).

צעננים: אלון בצעננים — מישר אגניא, מקום מישר של בצעים, מריש"ק בלעז. אגניא גבים כמין גומות שהמים נקבצים שם (שופטים ד יא), נקעים שבשדות שהמים נאספים שם מן ההרים והגבשושיות. ובית של בצעננים אומר אני שאינה נשרשת בתבה אלא משמשת היא (— ישעיה לג כ).

פירושו בשופטים סותר דעה זו, שכן חשב שם את הבית כשרשית, לשון בצעי המים, וכן בירושלמי.

צעק — נפעל: נאסף ע"י כרוז (שופטים י יז).

צער: כאב מכה (ב"ק צג.). צערו — צרות שעברו עליו (סוטה לב:).

צער — קל: יצערו — ימעטו (ירמיה ל יט, איוב יד כא). הצוערים — השלטונים הצעירים (זכריה יג ז. ע"ע צוער).

— פעל (ארמ'): מצער לך — מחרף ומגדף (תענית כד.). מיא דצערי — רוק הגדל בתוך הפה מחמת קיוהא, דבר הנאכל בפניו ואינו אוכל ממנו (כתובות סא:).

— התפעל: שאדם מצטער — שפורענות באה עליו בעונו (סנהדרין מו.).

יתכן שאין הפירוש אלא כעין המשך הכתוב, כלו' פירש לא תבת „מצטער", אלא את סבת הצער.

צף: מחבת צפה — אינה עמוקה (מנחות סג.).

צפד — קל: צפד עורם — נקמט ונתחבר, ואין לו דמיון (איכה ד יח), דונש פירש כמו דבק עורם על עצמם, ומנחם פירש שחר עורם (כתובות י:).

צפדינא, צפידנא: חולי השינים והחניכים, ומתחיל בפה וגומר בבני מעיים (יומא פד.), חולי שבתוך הפה ושמו מישג"א (ב"מ פה.), חולי השינים ובלעז מישג"א (ע"ז כח.).

כן לועז רבנו גם הדרוקן (ערובין מא:), והשיג על זה הב"ח.

צפה — קל: מתבונן (חגיגה טו. ע"ע צופה). צפוי — עתיד (איוב טו כב). הכל צפוי — כל מה שאדם עושה בחדרי הדרים צפוי וגלוי לפני הקב"ה (אבות ג טו).

— פעל: א) הביט (נחום ב ב). ב) חכה (איכה ד יז).

— הפעיל: הצפינו — הראנו, לשון צופיה הליכות ביתה (ערובין נג:).

נראה לי שהוא הפעיל מן צפה ולא מן צפן (גם ד"ת והערוך פירשוהו לשון ראיה), והנון היתרה באה לשם שעשוע עם „צפון" שלאחריו, מעין לשון נופל על לשון. ויתכן שהקריאה הנכונה של הצפיננו בפא צרויה ונון נחה. אך מצד שני מצאנו גם במקרא צפן במובן ראיה: „עיניו לחלכה יצפונו" (תהל' י ח). הראב"ע הביא בפרושו בשם הגאון „כי נון יצפונו נוסף וטעמו יצפו".

צָפָה: ארץ צפתך — ארץ אשר אתה צף בה על פני מימי יאורך (יחזקאל לב ו).

צפון: שוו"ן בלעז (ב"ק צג: קא.), שבו"ן (נדה סב.).

צפוף: לשון צף, מרוב העם היו נדחקים איש באחיו ואין לו מקום לנטות על צדו לכאן ולכאן וזקוף כקורה, אף רגליו נטולין מעל הארץ (יומא כא.). דחוק (אבות ה ה).

צפור: ציפור נפש — תנוך שכנגד הלב ונוח הוא לחבל משם (ב"ק צ:). כציפורי בפי ושט — כחבל שיש בו קשר ויוצא בקושי מן התורן (מו"ק כט.).

ע"ע פטור. ואשר לציפור נפש — יתכן שהוו בשורוק ולא בחולם. בנו"ג לרוב — ציפר (בלא וו). לפי הערוך ענינו תחת הגרון, למעלה מן החזה.

צפחת: צלוחית (ש"א כו יא), בוטיל"א (בקבוק, מ"א יז יב).

צפיחית: בצק שמטגנין אותו בדבש, וקורין לו אסקריטין בלשון משנה, והוא תרגום של אנקלוס (שמות טז לא).

בנזיר נ פירש בלעז, וכן תרגם צפחת בסוטה מח: צפחת וצפיחית קרובי גזרה וענין הם. גם צנתרות הזהב, שהוא לשון כלי, ת"י אסקריטון דדהב, כתרגום אנקלוס לצפיחית.

צפיע: צפיעים — גללים (יחזקאל ד טו). הצאצאים והצפיעות — ת"י בנייא ובני בנייא, ומנחם חברו עם צפיעי הבקר, לימד שהוא לשון עוללים דקים היוצאים ממעי אמן, ויהיה צפיעי לשון יציאה, דבר היוצא (ישעיה כב כד).

צפיר: שעיר (דניאל ח ה).

צפירתא — עז (פסחים מב: גטין סט:).

צפירה: מאור השחר והתפארת (יחזקאל ז ז), שהר (ז י).

צפית: מנורה (לפי חז"ל, ישעיה כא ה).

צפן — קל: שמר (משלי י יד, ערובין כא), ארב (תהלים נו ז), לשון מארב („נצפנה לנקי חנם", משלי א יא). צפנתי אמרתך — לא נתתיה להשתכח ממני (תהלים קיט יא). צפון — מתחבא (ערובין נג:).

— הפעיל: ע"ע צפה הפעיל.

צפעוני: מין נחש רע (ישעיה נט יא), לסוף שבעים שנה נעשה צפע ואוטם אזנו שלא ישמע לקול חבר המלחשו (לפי חז"ל, ירמיה ח יז. ע"ע חורמן).

צפצוף, ע' בערך הבא.

צפצף — פעל: המצפצפים והמהגים — לשון גנאי הוא, שאף הדבור אין בהם, אלא כעופות הללו שמפטפטים בקולם. לשון צפצוף והגה נופל בעופות: כסוס עגור כן אצפצף, אהגה כיונה. וכן מצינו לשון צפצוף בקול נמוך, שנאמר ומעפר אמרתך תצפצף (ישעיה ח יט), צפצוף הוא לשון קול לחש כקול עופות דקים (כט ד), מצפצפים כעגורים ומהגים כיונים, מוציאים קול בגרונם ואינם יודעים מה אומרים (סוטה יב:); צועקים ובוכים מתוך יסורים (ר"ה יז). פוצה פה ומצפצף — כל הלשון הזה נופל בעופות (ישעיה י יד).

צפצפה: מין אילן ערבה שענפיו מרובים (יחז' יז ה).

בתלמוד, סוכה לד, מבואר יפה ההבדל שבין ערבה לצפצפה, ועל פי זה כותב רש"י בפירושו בשבת לו ע"א: „עלה שלה עגול וקנה שלה לבן כדאמרן בסוכה". וכן בפירושו לסוכה לג: „מין ערבה ועלה שלה עגול כדאמרינן לקמן".

צפרן: שחלת דמתרגמינן טופרא, שחלקה כצפורן (כריתות ו. ע"ע שחלת).

צפרנא: בצפרני — לבקרים (גטין ע.).

צפרת: צפורת כרמים — מין ארבה שאין לו גבחת (חולין סה.).

צֶפֶת: כותרת, צפוי (דה"ב ג טו).

צר: א) צרה (תהלים קיט קמג). בצריך — בצרתך (לפי הדרש, ברכות סג — איוב כב. ע"ע בצר). ב) צר — מי שבאה עליו צרה (ישעיה ה ל), דחוק, ל"א משופע (ב"ק כא:).

צר עין — אינו מהנה שכניו מכליו ע"י שאלה (ערכין טז.).

צר לי המקום — מזונותי דחוקים, דירתי דחוקה (יומא כא.), דחוקה לי שעתי בכאן, ואיני יכול להתפרנס (אבות ה ה).

צרב — קל (ארמ'): דצריבן — לשון מבושלות כל צרכן, כמו צרבת כויה (ביצה ז.).

— נפעל: ל' כויה, רטריי"ר בלעז (יחז' כא ג).

צרבת: א) רושם החמום הניכר בבשר. כל צרבת

לשון רגיעת עור הנרגע מחמת חמום, כמו ונצרבו בה כל פנים, רטריי״ר בלעז (ויקרא יג כג), כויה (— ביצה ז.). ב) שורפת (משלי טז כז: „כאש צרבת״).

צרד — קל: צרוד — לשון יובש (ר״ה כז).
בנו״ג צרור. אך ע״ע צריד.

צרדא: א) כאב חצי הראש (פסחים קיא:).
ב) קנבוס (מו״ק כז). צרדי — בגדי קנבוס (כתובות ח: ב״מ נא. ס:).
בב״מ נא בנו״ג צדרייתא, וגירסת הערוך בכל מקום — צדרא.

צרדה: א) אצבע צרדה — אצבע הסמוכה לגודל (יומא יט: מנחות לה:).
רש״י מסתייע בגמרא שביומא: „מאי צרדה? צרתה דדא. מאי היא? גודל״. אבל משם קשה להכריע אם זו אצבע (הסמוכה לגודל) או אמה. לפי הערוך היא האמה, שכן נאמר בתוספתא: „איזוהי אצבע צרדה, זו אצבע גדולה של ימין״. בעלי התוס׳ (מנחות לה:) נוטים לפירוש זה באמרם: „הדבר ידוע שאי אפשר להשמיע קול אלא כשמכה באמצעית״. גם במדרש תנחומא, סוף פרשת בא, נאמר: „ומה צרדה אצבע אמצעית״. וכן פירש הרמב״ם.
ב) רוח צרדה — אשטורדישו״ן בלעז (חולין קה:).
לשון מהומה היא, וכן לועז רבינו ויהם (שמות יד כד), תמהון לבב (דברים כח כח, ירמיה כג לב), עוית (תהלים לח ז), מהומה ושממון (עובדיה יז), משומם (תענית יג), ועוד. ע״ע תונבא.

צרה: א) דיה לצרה בשעתה — דיה לצרה שיתאוננו בה בשעה שתבוא עליהם. למה תדאיבם עכשו בבשורה קשה? (ברכות ט). מה לנו ולצרה הזאת— להכניס ראשינו בדאגה הזאת, אפילו על האמת (סנהדרין לז:).
ב) צרתה — אשת בעלה (ש״א א ו). אשה רעה צרתה בצדה — ישא אחרת אצלה (יבמות סג:). צרות זו לזו — לשון וכעסתה צרתה, שתי נשים יחד (חגיגה ה.).

צרוף: א) לא הגיע לצירוף — לא היה [הברזל] מלובן כל כך שיהא לו חזוק ע״י מים (יומא לד:).
ב) צירוף אחר צירוף—גזירות על גזירות (כתו׳ קיב:).

צרור: קשר (בראשית מב לה), קשר בגד (חגי א ו).

צרחא: כאב („צרחא דליבא״, גטין סט:).

צרי: שרף הנוטף מעצי הקטף, והוא נטף הנמנה עם סממני הקטורת (בראשית לז כה), שרף נטף (כריתות ו.).

צרי — קל (ארמ׳): מבקע במים, כמו צריא דחיטי, ביקוע (עבודה זרה ל.).
— אתפעל: אצטרויי אצטרו — נבקע רחמן מלקלוט זרע ונעשו עקרות. אצטרו לשון ביקוע... (יבמות יז. ע״ע צרר פועל).

צריא: א) סדק (פסחים מ.), סדק שבחטין (ע״ז סה:).
ב) מקום מושב כל העין, ולא הוי עגול בבהמה כאדם (נדה כג.).
ר״ח גורס ציהרא, ולדעתו הוא האדום הסובב את השחור שבעין. ע״ע סירה.

צריד: צריד של מנחות — יבש. מקום שלא נגע לשם שמן (פסחים כ.), קצת מן הסולת שלא נגע בשמן... לשון יובש (מנחות קב:), קורטי קמח הצבור במנחה ואין שמן נכנס לתוכו. לשון יובש (חולין לו.).
בפסחים ובחולין הביא לראיה את לשון חז״ל בר״ה: קול צרוד.

צריח: יער שכפו אילנות ופסיגין סביב סביב... (שופטים ט מו).
לפי שאר מפרשים ענינו מגדל גבוה. בשופטים ט גם בת״י צריחא, אך בש״א יג ו תרגום ובצריחים ובמערת טינרא, כלו׳ מערת סלע.

צריך: א) שלשה צריכים רחמים — צריכים לבקש רחמים שיבואו, לפי שהם בידו של הקב״ה ואין להם רשות לבוא אלא ברשותו (ברכות נה.). כלל הצריך לפרט — הכלל צריך שיהא הפרט עמו; פרט הצריך לכלל — יש שהפרט צריך שיהא הכלל עמו (בכורות יט.). ב) צריך אתה — כלומר יכול אתה (בכור׳ לח.).
לפי התוספות אינו זו מלשון צורך.

צריף: כוך קטן מציידין, שעושין מן קנים ומן ערבה (שבת נו:), דירה של הוצין וערבה ואינו קבע (ערובין נה:), הגג והדפנות באין כאחד, כעין כוורת, שאין גג ניכר לבד והדפנות לבד (סוכה ז:), כמין כוך עגול ככובע, ונחבאים בתוכו ציידי עופות (יג:), כוך של ציידין שאורבין בה את העופות, ועשוי ככוורת שמשפעת והולכת, שגגו וקירותיו אחד (יט:), בית קטן עגול כמין כובע שעושין ציידי עופות לארוב (ב״מ מב. „צריפא דאורבני״, ועין ב״ב ו.), בורדי״ל שאין לו גג, אלא חד מלמעלה ומן ערבה הוא (מנחות סד:).

צְרִיף: מחפורת של צריף — קרקע שחופרין משם צריף, ובלעז אלו״ם, בלשון אשכנז בייס״א (ע״ז לג:), אלו״ם בלעז, שצובעין בו בגדים ומשי וחופרין אותו בקרקע (כתובות עט:). דרך הצובעים לשרות בגדים בצריף שקורין בייצ״א (מנחות מב:).

צרך: א) עשה צרכיו — שמש מטתו (ברכות סב.); לעשות צרכיו — תשמיש (פסחים קט: סוטה לו: סנהד׳ פב:). ב) עושה צרכיה — מטלת מים (נדה יד: נז:); שעשו צרכיהן — מי רגלים (נט:).

צרם — קל: צרם באזנו — משך, ובבכורות שמעתי לשון פוגם (ב״ק צ.), פגם (צה. בכורות לד.); צרם אזן בכור — חתך מאזנו מעט כדי שיהא בעל מום (מועד קטן יג.).
לרוב הוסיף גם אקרני״ר בלעז, כלו׳ חתך בבשר, ובפסחים עה לועז כן מלת חותכו. בזבחים כה ע״ב פירש רק בלעז.

צרעה: מין שרץ העוף והיתה מכה אותם בעיניהם

ומטילה בהם ארס והם מתים (לפי חז"ל, שמות כג כח), מין שרץ העוף שהיתה זורקת בהם מרה ומסרסתם ומסמאת עיניהם (לפי חז"ל, דברים ז כ). שרץ העוף היא וגם שורצת על הארץ (פסחים כד:). גזין וצרעין — מין ארבה (בכורות ז:).

צרף — קל: א) נסה (תהלים יז ג), בחן (קה יט). ב) צרוף — ברור (ש"ב כב לא, תהלים יח לא), מזוקק (משלי ל ה).

— פעל: כשכלי מתכת חם ונותן לתוכו צונן מחזקים את הכלי, וזו היא גמר מלאכת הצורפין שרתיחת האור מפעפעתו וקרוב להשבר והמים מצרפין פעפועיו, שולדי"ר בלעז (שבת מא:).

גם לעיל בעמוד א' של אותו הדף אומר רש"י: ולא הכניסוהו לצונן — שהן מחזקין את הברזל.

מצרף — הנותן ברזל מן האש למים מצרפו, מחזקו ומקשהו (יומא לד:), מצרף בלשון חכמים מחזק ומקשה כלי חרס וכלי מתכות בדבר המחזקן בין במים בין באור (ביצה לב.).

ברוב הדפוסים — בין ביד ובין באור, ובדפוס וילנא — בין (ביד) [במים], כלו' תקנו את המודפס, והוא עפ"י תוי"ט בסוף פרק ד דכלים, והרש"ש ציין תקון זה כנכון מאד.

צרפת: אומרים הפותרים צרפת היא המלכות שקורין פרנצ"א בלעז. ספרד תרגם יונתן אספמיא (עובדיה כ).

כן פירש גם הראב"ע; וזה יותר מאלף שנים משתמשים בצרפת וספרד לגבי שתי המדינות הנ"ל, ולא הובא הפירוש אלא כלפי המחמירים שלא כדין, שבקשו לדחות את צרפת וספרד מפני פראנציה והישפניה...

צרצור: א) מין חגב טמא (חולין סה:). ב) נאד (סנהדרין קו.), פך (ע"ז עג.).

צרר — קל: א) העיק (לפי ת"א, שמות כג כב; עמוס ה יב, לפי ת"י), צרור את המדינים — עליכם לאייב אותם (במדבר כה יז). לצרר — לשון צרה, לעשות את זו צרה לזו (ויקרא יח יח). ב) צררו מהם דוגמא — קשרו ואצרו (תענית כג.).

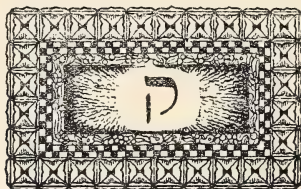
ג) יצר לו — תבוא עליו צרה (איוב כ כב, ערכין טו.), תבואנו צרה (סוטה ט.). יצרו — יהיו קצרים (איוב יח ז). תצרי מיושב — יהי להם המקום צר מרוב יושבים שיבואו (ישעיה מט יט).

נחלקו המדקדקים בגזרתן ובבנינן של צורות אלה. דעת הרוב שבנין קל הוא, וי"א בנין נפעל. אחרים אומרים בנין הפעיל, ויש גוזרים משורש צור. ע"ע צור קל.

— נפעל: נצרר הדם — נאסף ונקשר במקום אחד (שבת קז: וכן חולין מו:).

— פועל: ומצוררים — ומבוקעים, לשון ארמי צריא דהיטי (יהושע ט ד. ע"ע צריא וצרי קל).

— הפעיל: מיצר — מצטער ודואג (סנהד' ק:).

קאזא: גרעיני צמר גפן שקורין קוטו"ן (שבת כא.).

קאלוס: משובח טעם זה (שבת קח.).

קאקא: קאקי חיורי — אווזים לבנים (ברכות כ.).

קאת: שם עוף (צפניה ב יד, תהלים קב ז).

קב: א) ארבעה לוגים (שבת טו. ערובין כט: פג:).

מדה מדברית היא, וירושלמית עודפת עליה חומש שהוא שתות מלבר, ומדה צפורית עודפת חומש על ירושלמי. נמצא הקב הירושלמי ארבעה לוגים וארבע ביצים וארבעת חומשי ביצה. וכן נאמר בתוספתא עדיות ריש פרק א: שבעה רבעים ועוד מדברית שהן חמשה רבעים צפורית שהן קב ומחצה ירושלמית.

דיו בקב חרובים — מתפרנס בצער ובצמצום (חולין פו.).

רוצה אשה בקב ותפלות — חפצה ליזון במזונות מועטים ויהא תפלותה מצוי לה בתשמיש (סוטה כא:).

קב ונקי — במקומות מועטים מוזכר במשנה, אבל נקי הוא, שהלכה כמותו בכל מקום (ערובין סב:), קב מדה קטנה, כלומר במקומות מועטים הוא נזכר במשנה, ובכל מקום שנזכר הלכה כמותו (יבמ' מט:), לא לימד הרבה כשאר חבריו, אלא מה שאומר בבית המדרש נקי הוא שהלכה כמותו לעולם (גטין סז.), מעט, שלא הוזכר אלא במקומות מועטין ומה

שאמר נקי הוא, שהלכה כמותו (בכורות כג:).

בערובין פירש ר"ח: מעט ומנוקה ואין צריך לנפותו ולנקותו.

ב) קב הקיטע — כמין דפוס רגל ויש בה בית קיבול קטן ומכניס שם ראש שוקו ואין נסמך עליו (יבמות קב:). בעלי קבין — כשחתכו רגליהם נתנו קב קטן בסוף שוקו ונותנין בו מוכין וקומך סוף שוקו עליו (חגיגה ג.).

קבב — קל: קלל (במדבר כג ח ויג). **קבה לי — זו קשה מארה לי, שהוא נוקב ומפרש (כב יא).**

לשון חז"ל (סנהדרין צב.) — אין קבה אלא קללה. כלפי קבב — נקב, המשמשים שניהם לענין אחד, השוה: גרר — נגר, פצץ — נפץ.

קֻבָּה: אהל (במדבר כה ח, תענית ח.), **אהל שכולו מוקף (בבא בתרא כה:).**

קֵבָה: א) קבתה — נקבות שלה (במדבר כה ח). **ב) קבת נכרי — זהו הלב קרוש שבתוך הקבה (חולין קטז.).**

בסוף פרק י' דחולין דרשו חז"ל: הקבה — להביא חלב שעל גבי הקבה.

קבורא: **אשכול תמרים (שבת קנו:).**

קביעות: **עצה והזמנה הוי קביעות, אבל ישבו מאליהן במקום אחד יחד אינה קביעות (ברכ' מב:).**

קבל: **הוי קבל וקיים — הוי אפל ותחיה, כלומר הרחק מן הרבנות שמקברת את בעליה. אפלה מתרג' קבלא (סנהד' יד.), הוי עניו ותחיה. קבל לשון אופל, עשה עצמך אפל ושפל (צב.).**

קבל — קל: צעק (סנהדרין לא:).

— פעל: קבלה — נתעברה (יבמות לז:).

— התפעל: **התקבלתי ממך מעות — כלומר הריני כאלו קבלתי ממך מעות (ע"ז ס:).**

סוגיה זו של בנין התפעל עם את אחריו (כגון: ויתנכלו אותו, והתנחלתם אותה, ועוד) היא מן החמורות בדקדוק, ותתברר אי"ה בספר הדקדוק בכרך ג.

קבלה: **מסורת ומנהג שקבלנו מאבותינו (ברכות סב.), מה שהנביא מצוה לישראל (תענית טו.), תורת משה קרויה תורה לפי שניתנה תורה לדורות, ושל נביאים לא קרי אלא קבלה שקבלו מרוח הקודש כל נבואה ונבואה לפי צורך השעה והדור והמעשה (חולין קלז.).**

קבלן: **שקבל שדה לשומרה לזמן פלוני בסכום כך וכך, בין יהיה [היבול] הרבה או מעט (מו"ק יא:). אומן שקבל עליו לעשות מלאכה בכך וכך, ולא לשכירות ימים (ב"מ קיב.).**

קובלנא: **צרה, צעקה. ל"א נגד דמתרגמינן קבל... (סנהדרין קד:).**

קַבֶּלֶת: **קבל עליו לעשות כך וכך (מו"ק יא:).**

קבסתן: **צערתני (קדושין כו: סנהדרין נה.).**

נראה שהתכון לפרשו כפעל בזמן עבר, אבל נראית יותר דעת האומרים שהוא תאר ע"מ גברתן, ועניננו אדם המטריד ע"י שאלות יתרות שלא יתכנו, כמו שכתב רבנו בפרושו: ששאלתני דבר שאי אפשר. הגרי"פ העיר בשולי הגליון על פירוש ר"ח: גנבת את דעתנו, לשון קוביוסטוס. והערוך פירש כאדם שמראה את חבירו דבר מטונף והוא אומר הפכת כל האוכל במעי עד שהגעתני להקיא. מעין זה פירש גם האלפס. הקבסתן ראוי, אפוא, לשמש כטרדן גרוע.

קבע: **עשה תורתך קבע — שלא תהא קובע עתים לתורה, אלא כל היום תעשנה עליך קבע. נ"א קבע לך עתים ללמוד בכל יום (אבות א טו). אל תעשה תפלתך קבע — כאדם שעליו דבר קבוע ומוטל עליו כחובה, ואומר כך וכך אני חייב, מתי אפרוק מעלי עול זה (ב יג).**

קבע — קל: גזל (מלאכי ג ח, משלי כב כג, ב"ק קיט. ב"מ קיב.).

— פעל: מקבעת ביצים בכותל — **לאחר שיצאו האפרוחים מחרזת הקליפות במקל וקובעתן בכותל לפניה, וזהו לנחש שלא ימותו (שבת סז:).**

גירסת הגמרא מבקעת ביצים, אך בפירש"י נאמר: ואית דגרסי מקבעת. גירסה זו נראית כעדיפה.

קֻבַּעַת: **ת"י פיילי והוא שם כוס, ולי נראה קבעת אלו השמרים הקבועים בתחתית הכלי (ישעי' נא יז).**

קבר: **א) קברו של רבי — ארונו (כתובות קג:). כעין מצבה היו מציבין על הקבר כעין שאנו מגביהים וצוברים בו עפר ומשפע לכאן ולכאן (ערובין מג:). ב) בית הרחם (שבת קכח:), פתיחת הרחם (סנהד' פב:), רחם (נדה כא.).**

קבריא: **קמח שאינו יפה, שעושין ממנו פת קיבר (כתובות קיב.).**

בגמרא — קיבוריא, בוו, ויש לפעמים גם פת קיבור; אך הנכון בלא וו: קיבר, קיבריא.

קברניט: **א) קרש רחב שבראש השני של ספינה אל מול התורן שבראשה, אשר בו מהפכין את הספינה לכל צדדיה ומכוונין אותה אל הדרך, ורב החובל אוחז בה. בלשון משנה קברניט ובלשון לעז גוברנייר"ל (— יחזקאל כז ו).**

ב) קברות, ולשון יוני הוא („בקברניט של מלכים", סוטה יג.).

ע' ערך „חובל" ובהערה שם.

קִבֹּרֶת: **גובה של יד, כנגד הלב (— ברכות יג:). גובה היד, בראש הזרוע (— מגלה כד:), גובה הזרוע רחוק מן האציל מעט (ערכין יט:), אבר אמצעי שבזרוע (ערובין צה:).**

חז"ל אמרו: זו גובה שביד. במנחות לז פירש רק ברדו"ן בלעז, ומלה זו הובאה גם בפירושו בברכות.

קדד — קל: **א) ויקדו — קידה כפיפת קדקד, השתחואה — משתטח לארץ (בר' מג כח. ע"ע קידה). ב) הותך (שבת קטז.), נוקב (ביצה כט. ע"ז לב.**

תמורה כח.), לשון נוקב, מחטט ונוקר (סנהד׳ קב:), נוטל בסכין כקדירת ארובה (חולין עז.). קדוד — נקוב כעגול (ע״ז לב.), קדודה — נקובה (חולין קיט:).
— פ ע ל: מקדדין בהרים — כמו נוקבין, דמשוה מדת ההר כאלו הוא נקוב (ערובין לה:), נוקבין, רואין כאלו נוקבין אותם ומודדין דרך הנקב למעט מדת מדרונו (נח.).

בכל אלה בנו״ג קודר, מקדרין — בריש, אבל גירסת הערוך תמיד בשתי דלתין: קודד, מקדדין. גירסה זו עדיפה, וכן פירש רבנו חננאל שהוא לשון גודו אילנא. אעפ״י כן ע׳ קדר הפעיל. כיו״ב גרד וגרר (במסכת שבת), בערוך לרוב בדלת. בחולין נג ע״ב בנו״ג גורדו, וכן גורס רש״י, ולפי הרש״ל — גודדו.

קדה: שם שורש עשב, ובלשון חכמים קציעה (שמות ל כד), בושם ששמו קידה (ערובין לד:).

קִדּוּם: בקידום — כשמנשבת רוח קדים (גטין לא.).

נוסחת המשניות — בקדים.

קדורנית: בשפל רוח (מלאכי ג יד).

קָדוֹשׁ: א) צדיק וטוב (דברים לג ג). ב) מלאך (זכריה יד ה, דניאל ח יג).

קדושים תהיו — הוו פרושים מן העריות ומן העברה, שכל מקום שאתה מוצא גדר ערוה אתה מוצא קדושה.. (ל׳ חז״ל בספרא ובויק״ר. ויק׳ יט ב).

קִדּוּשׁ: קדושא רבה — בורא פרי הגפן, ואהכי קרי ליה קדושא רבה דאכולהו קידושי אמרי ליה (פסחים קו.).

קדח — ק ל: א) בער (דברים לב כב), יקד (ירמיה יז ד). ב) נוקב עץ או אבן (שבת קב:), נקב (ר״ה כז:).
— ה פ ע י ל: יקדיח — ישרוף (ביצה כט.), הקדיחה — שרפה, או ע״י אור או במלח (גטין צ.), שרפה, כלומר נתנה בו מלח יותר מדאי (ערובין נג:), לשון שרפה (ברכות לד.).

כמעט תמיד הביא לראיה את הכתוב שבהאזינו: כי אש קדחה באפי.

קדחת: חולי שמקדיח את הגוף ומחממו ומבעירו (ויקרא כו טז), אש של חולי שהיא חמה מאד (דברים כח כב).

קדים: רוח מזרחית (בראשית מא ו); שמש המזרח (איוב לח כד). רוח הקדים — רוח מזרחית (שמ׳ י יג).

קדיר (ארמ׳): רוק קדיר — נכנס בפשתן בחזקה וקשה לצאת (זבח׳ עט:); אגב דשמן קדיר — נבלע ביותר (מנחות פג.). מתקשה הבליעה בתוכו ונדבקת בו בכולו... ואין נוח לפלוט בהגעלה עד שמלבנו באור (עבודה זרה עו.).

בנו״ג קריד, קריר, וצריך תקון. ע״ע קדר הפעיל.

קדלא: קדלי דחזירי — בקונ״ש שמינים (מגלה יג.).

ברש״י — כתלי דחזירי, וכן בחולין יז, ושם פירש: חזירים יבשים שקורין בקינ״ש.

קדם: א) מזרח (בראשית יב ח, יג יא, במדבר לד טו, יהושע ז ב, איוב כג ח, ב״ב כה.); פנים („אחור וקדם״, תהלים קלט ה. ע״ע אחור, ערף, פנים). המזרח קרוי קדם שהוא פנים, ומערב קרוי אחור (שמות כז יג). קדמה — לפנים הקרויים קדם, ואיזו? זו רוח מזרחית. והמערב קרוי אחור (במדבר ב ג). ב) ירחי קדם — ימים קדמונים (איוב כט ב). קדם ידעתי — קודם היות הדבר ידעתיו (תהל׳ קיט קנב).

קדם — ק ל: חכם קודם למלך — שאין כל ישראל ראויין לחכמה, אבל מלך כל ישראל ראויין למלכות (הוריות יג.).
— פ ע ל: קדמוני— באו לפני (ש״ב כו ו); לא יקדמנה מגן — לא יערוך לפניה מגן, כדמתרגם לפני קדם (ישעיה לז לג). קידם — השכים (גטין נח.).
— ה פ ע י ל: א) השכים (ברכות יד:). ב) מקדימתו — מכרזת לפניו (סוטה ג:).

קדמון: מזרחי (יחזקאל מז ח). משל הקדמוני — משל קדמונו של עולם, התורה שהיא משלו של הקב״ה (ש״א כד יד וכן מכות י: והיא דרשת חז״ל).

קדמותא: השכמה קרי קדמותא בתלמוד (סוכה נב.). בקדמותא — לפני עלות השחר (ב״מ ל:).

קֵדָר: שוכני מדברות באהלים הם, אין חומה ואין עיר (ירמיה מט כח).

קדר — ק ל: א) לשון שחרות (תהלים לה יד, מב י), לשון שחרות ואופל (ירמיה ח כא). ב) קודרים — קומטים פנים ברעב (איוב ה יא), נקמטים (ו טז).
— נ פ ע ל: נקדרה — זרחה, לשון מקדיר, שהיתה חמה קודרת ברקיע וזורחת (תענית כ.).

ע״ע נקד קל וקדד פעל. נוסחת הע״י — נקדה (במקום נקדרה).

— ה פ ע י ל: א) לשון שחרות (יחזקאל לא טו). ב) כתם מקדיר — נכנס בבגד (נדה נו: ע״ע קדיר). ג) מקדיר עליהם חמה — לשון נוקב, כלומר מנקבת בכח חום גדול, כמו מקדרין בהרים, ענין נקב וחתך (ע״ז ג. ע״ע קדד פעל).

קדרה: כל הקדרות — כל מיני תבשיל (ביצה יד.). חמשה מיני קדרה — כגון כרישין ובצלים וכרוב ודלעת ולפת; חמשה מיני טעמים — צלי ומבושל, כבוש, שלוק וצלי קדרה (כריתות טז.).

לפי פירוש ר״י בתוספות — ה׳ מיני קדרה הם כגון צלי ומבושל וטיגון וצלי קדר וכבוש, וה׳ מיני טעמים כגון פלפלין וזנגבילא וקנה וקנמון וקידה.

קֹדֶשׁ: היכל קודש (תהל׳ כ ג), מקדש (דניאל ט כו).

בקודש — בתוך המשכן שהוא קודש (במדבר ד יב), בעזרה (פסחים פב: פו. זבחים פח. ע״ע פנים), לפנים (ויקרא ו כג).

הקודש — הארון והמזבח, כלי הקֹדש — המנורה וכלי שרת (במדבר ד טו), קודש הקדשים — המקודש שבכולם: הארון והשלחן והמנורה והמזבחות

והפרוכת וכלי שרת (ד ד). קדשי קדשים — זבחי שלמי צבור (מנחות כ.).

יאכל קדש — תרומה (ויקרא כב יד). בערתי הקדש — תרומה, מעשר שני, בכורים ונטע רבעי (ל׳ חז״ל. דברים כו יג).

בשר קודש — המילה שעל ידה היו מקודשים (ירמיה יא טו. דרשת חז״ל במנחות). בשר טומאת נבילה או שרץ (חגי ב יב. לפי הראב״ע הוא קודש ממש).

דברים של קודש — דברי תורה (שבת מ:).

כלי הנערים קדש — טהורים (ש״א כא ו).

מקרא קדש — מקרא שם דבר. קרא אותו קדש לאכילה ושתיה וכסות (לפי חז״ל, שמות יב טז), קדשהו במאכל ובמשתה ובכסות נקיה ובתפלה (ויקרא כג לה).

קָדֵשׁ: מזומן למשכב זכור (דברים כג יח), נוהג נאוף בפרהסיא (מ״א כב מז), מפקיר קדושתו והולך לרדוף זונות (סנהדרין פב.). ניאוף (מ״א יד כד). בתי קדשים — בתי זמה (מ״ב כג ז).

קְדֵשָׁה: מקודשת ומזומנת לזנות (בראשית לח כא), מופקרת, מקודשת ומזומנת לזנות (דברים כג יח), מחללת קדושתה (סנהדרין פב.).

קדש — קל: הסתאב (דברים כב ט, כת״א; חגי ב יב). קדשתיך — קדשתי וטהרתי יותר ממך (ישעיה סה ה), טמאתיך, כמו בשר קדש וכמו פן תקדש (שבועות יח: — ישעיה סה). פן תקדש — כל דבר הנתעב על האדם, בין לשבח כגון הקדש, בין לגנאי כגון אסור, נופל בו ל׳ קדש (דבר׳ כב ט).

רבינו פירש לשון קדש כענין טהרה, וגם — להפך — כענין טומאה, ופירושיו נראים כסותרים זה את זה. הראב״ע — בפירושו לשמות ל כט ולספר חגי — מפרש לשון קדושה, אך בבמדבר יא יח סתר את פירושו זה, בכתבו: „לשון התקדש נמצא לשבח ולגנאי, וכן היקדש, שהוא לשון טומאה״. ואכן, הצד השוה שבקדושה ובטומאה הוא האסור שבהם, ונראה שקדשתיך עקר ענינו לשון אסור.

— פעל: א) וקדשתם — וזמנתם, שיכינו עצמם (שמות יט י), קדשו — זמנו (ירמיה ו ד, כב ז, נא כז, איוב א ה), הזמינו (יואל א יד). ב) קידש — אסר את התבואה (ב״ק ק.). קדש עצמך — לעמוד ולהזהר; אף במותר לך — להוסיף לך שניות המותרות על העריות, כדי שלא תבוא לידי עריות האסורות מן התורה (יבמות כ.). ג) הכל כשרים לקדש — מי חטאת, לתת אפר על המים (שבת קלז.), לתת מים על האפר בכלי חרס (יומא מג.), לערב אפר חטאת במים חיים אל כלי (בכורות כט.), לערב מים חיים באפר חטאת (ערכין ג.).

— הפעיל: הזמין (ירמיה יב ג, מיכה ג ה), זימן (צפניה א ז). הקדשתיך — זימנתיך לכך (ירמיה א ה).

— התפעל: יתקדשו — יהיו מזומנים להתיצב על עמדם (שמות יט כב), התקדשו — הזמינו עצמכם (במדבר יא יח), הזדמנו (יהושע ג ה). מתקדשים — מזדמנים (ישעיה סו יז).

קְדֻשָּׁה: מתן דמים (יומא מד:).

קהה: ענבים קהות — שלא נתבשלו כל צרכן, אגרישט״ו בלעז (אבות ד יט).

קהל: לא יבוא בקהל ה׳ — לא ישא ישראלית (דברים כג ג—ד).

קהל — הפעיל: אינו אוסף אנשים בידים אלא הן נאספין על פי דבורו (שמות לה א).

קהלת: על שם שקיהל חכמות הרבה (קהלת א א), מי שבו קבוצה החכמה (יב ח).

קו: גוי קו־קו — שנפרע בו בעונו מדה במדה. ד״א לשון קיא, סחי ומאוס (ישעיה יח ב).

קוה בענין הקאה מצאנו בספר בן סירא: „ואם נאנסת במטעמים קום קוה וינוח לך״.

קוא — הפעיל: ולא תקיא — לשון ריקון, מריקה עצמה (ויקרא יח כח).

קוביא: חתיכות של עצם שמשחקין בערבון (ר״ה כב.), ערבון (ערו׳ פב.), ערבון והמראה... (שבו׳ לא.).

קוביוסטוס: גוגב נפשות (כתובות נח. קדוש׳ יא. חולין צא:).

בעלי התוס׳ בכתובות ובחולין משיגים ואומרים שענינו באותה סוגיה משחק בקוביא, כפירוש ר״ח.

קוה — נפעל: ונקוו — ונקבצו, לשון מקוה מים (ירמיה ג יז).

— פעל: א) קוו — לשון קו נטוי. ד״א לשון יקוו המים (איוב ו יט). ב) יקו — יצפה (פסחים ב:— איוב ג).

קוט — קל: א) אקוט בדור — קטתי בהם, רבתי עמהם, לשון נקטה נפשי בחיי (תהלים צה י). ב) יקוט — יכרות ויקצור, לשון קציר, כמו כמעט קט (איוב ח יד).

— נפעל: לשון קטטה (יחזקאל כ מג), התקוטט (איוב י א). ונקוטו בפניהם — יתקוטטו על עצמם... (יחזקאל ו ט). ונקוטותם בפניכם — תמקו בעצמכם בבשתכם... (לו לא), לשון אדם הנוהם ומצטער (— מלאכי ב יג).

קול: כרוז (עזרא י ז). העביר קול — הכריז כרוז (עזרא א א, דה״ב לו כב).

קולב: הוא כמין עמוד רחב מלמטה ודק מלמעלה ומיטלטל, והחנוני מעמידו לפני חלון חנותו ומסמרים תחובין בו ותולין בהם אבנטים ורצועות למכור (שבת ס.).

קולייס: קולייס האספנין — דג שקורין טונינ״א (שבת לט. עיין „טרית״), שם דג שאוכלין אותו מחמת מלחו על ידי הדהה בחמין (קמה:), דג מלוח הוא ורך ונ״כל כמו שהוא חי, אלא שנותנין עליו המין וזה בשולו (ביצה טז:).

לפי הערוך ותשובות הגאונים הוא הדג שיבוטא וגם כופיא, וי"א שהוא טונינ"א.

קולית: עצם עליון של ירך ובו מוח תמיד (חולין קיט.), עצם הירך (נדה כד:).

קולסא: שמץ פסול משפחה (יבמ' קיח:), ממשפחת דופי (כתובות עה.).

פירוש לשון קלסה. בערוך הובא גם פירוש אחר, מלשון קולסי כרוב, כלומר שומר ירקות.

קולר: א) שלשלת של ברזל שנותנים שם המוכתבים למלכות להריגה (גטין ז.), שלשלת העון (שבועות לא.), עונשה של הטיית משפט (סנהד' ז:). היוצא בקולר — שנתחייב מיתה למלכות (חולין עה:), ליהרג (גטין יג: מנח' ל:), ליהרג למלכות (גטין סה:). קולר הוי טפי [בע"י — יותר] משנמסר לסרדיוט וגרוע מעולה לגרדום, שאין דנין שם אלא להריגה ועל סרחון חמור וצריך פרקליטין גדולים (שבת לב.). ב) קולר של בני אדם — הבורה (יבמות קכב.).

קום: נסיובי דחלבא (נדרים נא:).

קום — קל: נזקף (בראשית לז ז). התקיים („ולא יקום הילו", איוב טו כט; יט כה). עיניו קמו — עמדו מלראות (יבמות טז).

קום ועשה — ע' שב ואל תעשה, בערך ישב.

— הפעיל: הקימותי את בריתי אתם — הצבתי והעמדתי בריתי ביני וביניהם (שמות ו ד).

פירוש זה, שאינו אמור אלא דרך־אגב, מעיד על דיוקו הנפלא של רבנו, שהרי בדרך כלל הקמת דבר ענינו קיום הדבר בפעל: למען הקים את בריתו, למען הקים את הדבר, למען הקים את דברי התורה, והקימותי את השבועה, ועוד. ואלו כאן עדיין לא נתקיימה הברית, ולפיכך אין הקימותי באותו כתוב אלא לשון העמדה ועריכה, מעין כריתת ברית.

הקם תקים עמו — זו טעינה, להטעין משאוי שנפל מעליו (לפי חז"ל. דברים כב ד). הקים מכסאותם — השליך (ישעיה יד ט. בדפוסים רבים בטעות: השליח). הקם להם בציץ — תן ציץ הקודש על מצחך ויעמדו על רגליהם (קדושין סו.).

— התפעל: הרוצה שיתקיימו נכסיו — שלא יהא אדם חומסן וגוזלן ממנו (ביצה טו:), אינו מתקיים — שמחזיקין השומעים אותו כבדאי (סוטה לה.).

קומה: א) גובה (שמות כז יח, ערובין ב: סנהדרין פא:), מדת הגובה (ערכין יט.). קומתו — גובה רגליו עם עובי השלחן (שמות כה כג), עומקו (של ים הנחושת, מ"א ז כג, דה"ב ד ב).

את פירוש קומת השולחן הביאו התוספות (פסח' קט: ד"ה אמתא) בשם רבנו והסכימו עמו.

ב) משתעמוד בקומתה — כשתגיע לפרקה בשנים והבאת שער (יבמות פט). בקומתן נבראו — והיינו עץ פרי, ראוי היה לטעון פרי מיד (ר"ה יא.).

לפי זה יש בקומה משום כח הפריה. ור"ח פירש בקומתן — גדולים ומלאים.

קומוס: גומא, שרף אילן (שבת קד:), שרף אילנות (קי.), שרף אילן (מגלה יח: סוטה יז: גטין יט:).

קומי: המספר קומי — מספר שערו שלפניו ומניח בלורית מאחוריו (סוטה מט:), מספר לפנים במצח (ב"ק פג.), גילח השער שעל מצחו והניח השער שלאחריו כעין בלורית (מעילה יז.).

קוממיות: בקומה זקופה (ויקרא כו יג).

קומנטריסין: ממונין ליהרג (גטין כח:).

קומקום, קומקומוס: יורה קטנה (שבת לח: מנחות פה: בפירוש שבע"י), מיחם של חמין (שבת מח.), קומקמיסין—סירות קטנות של מתכת (ע"ז מג:).

קונאות: בוטונ"ש עשויין כמין תיק של נחשת שעושין בבית יד הרומח... לשון ומשקל קינו דישבי בנוב, והתינוקות תולין אותו בראשי כובעי נצרים שעושין אותו למלחמתם (זבחים פח:).

בנדפס — (בסוף) בית יד הרומח, ולי נראה שצ"ל בראש בית יד, כעדות פירושו בש"ב כא טז. ע"ע קין.

קוניא: כלי חרס שמהפין עליהן עופרת (כתובות קז:), כלי חרס מצופה באבר (ע"ז לג:), תחלתו של חרס וחופין אותו בחופיא של אבר ותשמישו ע"י צונן (עה:), של חרס הוא וטוח באבר (פסחים ל:), ניתוך אבר כעין שעושין לציפוי כלי חרס (זבח' נד.), חרס המחופה באבר, דשיעא הוא ונראה יפה (חולין מז:).

בכל המקומות הוסיף: פלומי"ר בלעז. בע"ז לג ע"ב משיג רבנו תם ואומר שהוא מצופה לא באבר אלא בהתוך זכוכית.

קונם, ע"ע נדר ונדר — הפעיל.

קוסם: האוחז את מקלו ואומר אם אלך אם לא אלך (דברים יח י. ל' חז"ל בספרי), נביא הבעל (חולין יג.).

קועא: גרגרת (יומא פז.), חרטום, בי"ק בלעז (ב"ק נה.), צואר, מפרקת (קיז.), צואר (ב"ק נה. ע"ז כט.).

קופא: א) נקב („קופא דמחטא", ברכות נה: ב"מ לח:). ב) גב הפטיש ולא חודו (סנהדרין צו:).

קופד: שרץ הוא שניניו חדין כמחט וקורין לו הריצו"ן, וקושרין עורו בדדי הפרה שלא יניקוה שרצים (שבת נד:).

בנו"ג קופר, בריש, אך לפי הירושלמי והערוך — קופד, וכן נכון.

קופינא: חור שבראש המרא (ע"ע מרא. שבת קב: גטין לב:). פנדא — בית יד, קופינא — הברזל עצמו אצל הנקב (ב"ק כז:).

קופיץ: סכין גדול שקוצבין בו בשר (ביצה כח.), סתם קופיץ הוא סכין של קצבים, דומה לקרדומות שלנו שאינם כלי אומן, ויש שעושין בו שני ראשים והשני דומה קצת לקרדום האוכפות (לא.), כמין סכין גדול (יומא מה:), סכין גדול (פסח' ע. בכור' י:).

יודגש נא כאן השמוש ההגיוני בסכין בלשון זכר,

ואף לשוא יגעים בשנים האחרונות לנקב את הסכין, כבלשון המשנה. אף בתלמוד יבוא סכין גם בלשון זכר, ובספרי הפוסקים והמפרשים — רובו בלשון זכר, ונכון הוא.

קוץ: א) קוצים — קרדונ"ש בלעז (שמות כב ה). ב) חוטים שנתקו בשתי וקושרים אותן, ותלויין לראשיהן בבגד לאחר שנארג, וקרי להו קוצין ע"ש שבולטין כקוצים (סוכה ט.), חוטים הנקצצים התלויים בכל היריעה, וקוצצין אותן מן הבגד. ל"א להכי קרי להו קוצים שיוצאין מן הבגד כקוצים (מנחות מב:). אל תעשו קוצים קוצים — פסקים פסקים, לשון קציצה (מגלה לא: — סופרים פרק יב). ג) מן הקוצים שבעם — לשון קוץ שהיא פסולה. ל"א מוקצין הן מן העם לפסול (קדושין עה:). ד) קוצו של יוד — רגל ימינו של יוד (מנחות כט.).

לפי רבנו תם הוא הראש הכפוף של יוד.

קוץ — קל: מאס (בראשית כז מו, בכורות לז.), לשון מאוס (ויקרא כ כג), לשון קצור נפש ומאוס („ונפשנו קצה", במדבר כא ה).

קֻוץ — קל: לולב קווץ — שיוצאין בשדרה שלו עוקצין, כמין קוצין (סוכה לב.).

— **פעל:** לקווץ את הדרכים — לפנות קוצים שבדרכים (מועד קטן ה.).

— **נתפעל:** שדה שנתקווצה — ניטלו ממנה קוצים שבה (מו"ק יג.), ניטלו ממנה קוצים וברקונים ליפותה (גטין מד:), נטל קוצים ממנה, שהיו תלושין ומפוזרין בה (בכורות לד:).

בבכורות מעירים בעלי התוס' על פירש"י „שהדין עמו, דאי אפשר לומר בקוצים שהיו מחוברים".

קְוֻצָּה: קווצות הן דבוקי שערות הראש המדובקים יחד (שה"ש ה ב).

קוקיאני: תולעים שבמעים (ברכות לו. שבת קט:), תולעים שבכבד ושבריאה (חולין סז:).

רבנו תם מפרש בחולין שהם תולעים שבדגים.

קוקרי: סלים, פיהם אחד רחב ופיהם השני קצר מאד, והדג נכנס שם ומוציא ראשו בפי הקצר ואין גופו יכול לצאת, וכשבא להחזיר ראשו לפנים ראשי קרמות נכנסין לו תחת לחיו (שבת יח.), שאר מצודות ומכשולים שנותנין חוט ארוך בנהר, וחורזין בו מהטים על פני כולו (גטין סא.).

לכאורה יש לתקן „בפי הקצר" ולכתוב „בפה הקצר", אלא שנראה לי כי אין כאן טעות סופרים, ולא מלאני לבי לתקן.

קור, קורא: רך של דקל, כשענפיו גדלים בכל שנה ושנה, כדרך כל האילנות, הנוסף בשנה זו רך ובשנה שניה מתקשה ונעשה עץ (ברכות לו.), רך הגדל בדקל (מג:), רך הגדל בענפי הדקל בכל שנה כדרך שאר אילנות, ולשנה שניה הוא מתקשה ונעשה עץ (נו:), ענף האילן כשהוא רך יוצא בכל שנה קודם שיתקשה קרוי קור (שבת ל:). דבר רך הנוסף על הדקל בכל שנה, וקודם שיגיעו ימות הגשמים ויתקשה ויעשה עץ קרי ליה קור, וטוב למאכל הוא (ערובין כח:), רך הגדל בדקל, מה שנוסף על הענף בשנה זו (כתובות ס:), רך לאכול וגדל סביב שרשיו (ב"ק צב.).

קור: קורי עכביש — קורי הם כלי האורג שהשתי מוסך בהן. ומנחם חברו במחברת קורות, ע"ש שהעכביש מיסך אריגותיו בקורות (ישעיה נט ה).

קור — קל: כרה בור, לשון מקור (ישעיה לז כה, וכן מ"ב יט כד וסנהדרין צה:).

— **הפעיל:** כהקיר בור מימיה — לשון מקור נובע (ירמיה ו ז), כמו שמעין מקור הנובע מתחדש והולך ומוסיף תמיד (ערובין קד:).

קורא: עוף ששמו קורא, ובלעז פירדי"ץ, וכן קורא דגר ולא ילד, ומרדף אחר קני שאר עופות ויושב על ביציהם (ש"א כו כ), קוק"ו (ירמיה יז יא). עוף הוא ודרכו לרבוץ על ביצי אחרים (חולין קלח:), עוף טהור הוא ולא זהו שקורין קוקו"ק (קמ.).

הפירוש בירמיהו סותר את פירושו בשאר מקומות, וכנראה חזר בו רבנו מפירוש זה. הרמב"ם בסוף חולין פירש שהקורא הוא פרדרי"ץ בלעז. התוס', חולין סג, השיגו על פירש"י בירמיהו, באמרם שקוק"ו הוא עוף טמא, ואלו הקורא עוף טהור הוא.

קורדינאה: מהרי אררט (פסחים ז. חולין נד:).

אררט תרגם אנקלוס קרדו. מכאן, כנראה, קורדי וקורדיסטאן.

קורדקיסין: מנעלים דקים שנועלין תחת מנעלים עבים להגן מן המים, ונקראים אונדרשו"ך בלשון אשכנז (יבמות קב:).

בפסחים נא פירש ר"ח מנעל שאין לו עקב, ורש"י פירש שם בלעז בלבד.

קורה: א) עץ המוטל על הקרקע (שבת קמא.), עוביו של אילן קרי קורה („קורות של שקמה", פסחים נז.). ב) מה שעל הפתח, שתחזור בו הדלת, וקורין אוברטו"ר (מו"ק יא.).

בעל „מרפא לשון" קורא מלה זו כצרפתית, וענינה פתיחה. ולי נראה שהמלה גרמנית: אוב"ר — ממעל, טי"ר — דלת.

ג) שמי קורה — גג (ב"מ מב.), תקרה, כמו שמי השמים (פסחים ח:).

קורטוב: מדה קטנה מאד, אחד משמונה בשמינית דלוג (ר"ה יג.).

קורטסא: נייר של מוכין (גטין סט.).

קורייטי: פיישו"ן בלעז, ובלשון חכמים אנומלין ואלונתית (ברכות נ:), מין פירות. וי"א עפרורית קרטי לבונה, ואינו נראה... (ע"ז יד:).

קורמי: ירקות. ל"א גמי לח (ערובין כב.).

קורנס: פטיש היינו קורנס (מו"ק יא.).

לרוב תרגם: מרטי"ל בלעז (שבת קכב: חולין נח: ועוד).

קזוזות: פיסות רגבים (ב"ק סט. ע"ע פסא וקססות).

קטב: כריתה (דברים לב כד), שם שד המזיק בצהרים (תהלים צא ו, וכן ברכות ה.).

קטבליא: עור שלוק שעושין ממנו משטחות לשלחן ולמטה (שבת קמא:), מלבוש של עור קשה (נדרים נה:), עור שלוק והבהמה מהלכת על גביו (ב"מ צ:), עור (מנח' נז:), עור שלוק וקשה (נדה כח.).

קטופא: אשכול, כדמתרגמינן לא תבצר לא תקטף (כתובות קיב.), קטופי — אשכולות (ב"ק קיג:).

קטט — פעל: מקטטי — כלומר מקטינים ועושים קולם דק ויפה, ומצערין הלויים שאין יכולין לבסם קולם כמותם (ערכין יג:).

בפירוש זה נתמזגו שתי הוראות: גם לשון קט — קטן, גם לשון קטטה וצער. ע' בערך הבא.

— הפעיל: למקט — לצער (ב"מ סא:).

קטיגור: שונא (חגיגה יג:).

בפירוש שבע"י נוסף: „מלשון קורא תגר". וכן פירש באבות ד יא. הכונה ודאי ללשון נוטריקון.

קטיגוריא: מסטינים ומלמדים חובה (כתוב' קיב:).

קטין: דק (שבת קלד. ב"ק נה. פ. מנחות לח:). דק מאד (בכורות מ:), קצר (ב"ק נ:).

קטיעא: ריש קטיעא — מי שראשו קטוע, שאין לו בנים (סוטה לה.).

קטל — קל (ארמ'): א) קצץ (ערובין כח: ב"ק צו. שבועות מו.), קצר (סנהד' עד:), חתך (מו"ק יב: בכורות ח:). ב) הרג (גטין נט. במקרא לא פירש).

קטלי קני באגמא — חותכי קנים מן האגם (שבת צה.), קוצצי קנים ומלקטי עצים (סנהדרין לג.).

קטל: הרג (עובדיה ט).

קטלא: מיתה (אבות א יג).

קטלה: בגד חשוב לתלות בצוארה כנגד לבה שלא יפול מה שהיא אוכלת על בגדיה, ויש לו מקום שנצים כעין שעושין למכנסים ותוחבת בו רצועה רחבה ומוללתו סביב הרצועה שהבגד רחב הרבה וקושרת הרצועה סביב צוארה וחונקת עצמה בחוזק כדי שתהא בשרה בולטת (שבת נז:), בגד שיש לו שנצים כעין מכנסים, ומכנסת בו רצועה רחבה וקושרת סביב צוארה, והבגד תלוי על לבה והוא חשוב ומצוייר בזהב; ויש מפרשים כמין חצי עגול עשוי כמין כלבוס אוחזת בו מפתחי חלוקה (נט:), תכשיט הוא כמין חצי עגול פתוח וסוגרת בו את חלוקה ומקיף את גרונה מן הצדדין (סוטה ז:), ענק של זהב (מעילה יח.).

הפירוש בשבת נט אמור במנקטא פארי, אך בגמ' נאמר: מאי קטלה? מנקטא פארי.

קטלוזא: שוק (עבודה זרה מ:).

קטם — קל: א) לאחר שתלש [את הכנף] חותך ראשו שהוא דק וראוי להניחו בכר וכסת (שבת עד:). ב) כירה קטומה — מפזרים אפר מלמעלה כדי להפיג חומו שלא יוסיף הבל בשבת (שבת כ.), נתן אפר על הגחלים, דאפר מתרגמינן קיטמא (לו:).

קטמא: אפר (ביצה כא:).

קטן: א) בנו הקטן — הפסול והבזוי, כמו קטן נתתיך בגויים, בזוי באדם (בראשית ט כד).

ב) פסח קטן — פסח שני לטמא ושהיה בדרך רחוקה בראשון (ר"ה יח.).

השם הנהוג עכשו פסח שני (ולא פסח קטן), מפני שהוא אחרי הפסח, ולא כן פורים קטן.

ג) קטנים — מי רגלים (יבמות עה:).

קֹטֶן: אצבע קטנה (מ"א יב י, דה"ב י י).

קטנות: קטנות אמנה (סוטה מח:).

קָטַע: שנקטעו ידיו. הכא הוא דקטע משמע דידים הוא, משום דקתני תרתי: קטע וחגר. אבל היכא דקתני קטע לחוד משמע דרגלים, כדתנן הקטע יוצא בקב שלו (ברכות נח:), שנקטעה רגלו (שבת סה:). סמוכות של קטע — יש קטע בשתי רגליו מהלך על שוקיו ועל ארכובותיו ועושה סמוכות של עור לשוקיו... וכשהוא נשען על ידיו ועוקר עצמו נשען גם על רגליו קצת (שבת סו.).

קטף — נפעל: השבר, הנתק (איוב ח יב).

— פעל: א) טח פניה של עסה לאחר עריכתה (פסחים לו.), טחה פני החררה במים (מב.), עורך וטח פניה (של חלה, ב"מ פט.), מחליק פניה במים („קיטוף". מנחות נה:). ב) מקטף — נותק שער (נדה סו:).

קטף: שרף האילן (— ברכות מה.), מין אילן ואין עושה פרי, אלא שרף יוצא ונוטף ממנו וזהו פריו (נדה ח.).

בפטום הקטרת נאמר: הצרי אינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף. והתוספות מעירים שגם השרף עצמו נקרא קטף על שם העץ, כמו שמוכח בגמרא להדיא. קטפא דגווזא — שרף הנוטף מן העץ (ע"ז לה: נדה ח:).

בשבת כג פירש קטף — פרוניי"ל של יער, כמו שאנו עושים משל שרף. גירסת הערוך — כשף, והגאונים פירשו: כשף זהו שרף שמעולה לדיו מכל השרפין, ושמו צמג בערבית ובארמית קומא.

קטפרס: מים הבאים מלמעלה למטה דרך מדרון של תל גבוה זקוף (ע"ז עב.), הר משופע שמדרונו מחודד הרבה (גטין טז), מדרון (עה: חולין לא: ע"ע הרדלית), מקום זקוף יותר מדאי, ומ' סאה שבו אינן במקום אחד (חגיגה יט.).

קטר — קל: קוטר ועולה — מתמר ועולה כמקל ולא יפציל לכאן ולכאן (כריתות ו:).

קטרת: לשון קטורת העלאת קיטור ותימרות עשן (שמות כה ו). מקטר קטרת — להעלות עליו קיטור עשן סמים (ל א).

קידה: קידה האמורה בכל מקום אינה אלא על אפים (מגלה כב:), קידה על אפים — אין לו להשתחוה

להגיע לארץ גופו, אלא בפניו בלבד (סוכה נג.).

ע"ע קדד קל. „קידה על אפים" — לשון חז"ל הוא במגלה כב: ושם מפרש כדברי הברייתא בסוכה: „נועץ גודליו ונשען עליהם ושוחה עד שנושק את הרצפה וזוקף". וכן פירש ביומא יט ובתענית כה. „מחוה קידה — נועץ שני גודליו בארץ ושוחה ונושק את הרצפה".

קיואה: כלי קיואי — כלי אורגים (שבת קיג. קמ:).

קיוהא: א) יין שלא נתבשל כל צרכו בענביו וקשה לשינים (שבת קיא.), יין קהה, איגר"א בלעז (כתוב' עה.). ב) קיהיון שינים, איגרו"ר בלעז, ומזיק את מי שאוכלין לפניו ואינו אוכל (כתובות סא.).

קייטא: קיץ (יומא כט. ע"ע שלהי).

קיטון: חדר קטן של בית המדרש (שבת סו.).

קיטור: תימור של עשן (בראשית יט כח), עשן (תהלים קיט פג), שואה שקורין ברואינ"ה בלעז (קמח ה. ע"ע חשך). כנאד בקיטור — כנאד של עור המתייבש בעשן (תהלים קיט פג).

קילור: תחבושת שקורין לוזי"א (שבת יח.), שנותנין על העין, לודי"א בלעז (עו.), לוזי"א בלעז (קח:), אנפלשט"ר ואדום הוא (נדה כ.).

אנפלשט"ר ענינו אספלנית, ולוזי"א יתכן שהוא הנקרא כיום לוסיו"ן.

קים: יקום, קומה (איוב כב כ).

קימא: קשר של קיימא — שאינו מתירו לעולם (— שבת קיג:), שהוא עשוי שלא להתירו לעולם (— פסחים יא.).

קין: כמו תיק שבראש בית־יד הרומח... ועשוי כבובע. ויש דוגמתו בזבחים: רמוני המעיל למה הם דומים? כמין קולסות שבראשי התינוקות... (ש"ב כא טז).

ע"ע קונאות. בזבחים פח ע"ב נדפס בגמ' קונאות של קנסות, וצ"ל של קולסות.

קינה: קינים — לשון פורענות (עפ"י חז"ל. יחזקאל ב י, ערובין כא.).

קינוף: ד' קונדיסין לד' רגלי המיטה וגבוהין, ומניח כלונסות מזה לזה על גביהן ופורס עליהן סדין (סוכה י.), ארבעה עמודים וכילה פרוסה עליהם (סנהדרין סח.).

קייסא (בערוך אוקיא): מדה מחזקת לוג (ברכ' מד:).

קיסוס: עשב המתפשט מאד ושרשיו כאילן ועיקרו כאילן, וקורין לו אידר"א, ומתפשט ועולה על החומות (סוכה ט:), איר"א בלעז, והוא נדלה כגפן (יא.).

קיסם: בקיסם שבאזנו — קיסם ארוך ושוה כעין סרגלא שמשרטטין בה ספרים, שקורין ויר"א בלעז, ובו משוין את הנסרים, כדרך נגרים שלנו משוים בנטיית קו (שבת יא:).

טול קיסם מבין שיניך — הסתלק ופרוש מעבירה קטנה שבידך; טול קורה מבין עיניך — פרוש מעבירה המורה שבידך (ב"ב טו: ומעין זה ערכ' טז:).

קיסמית: קיסם (ברכות טו.).

קיסר: מלך רומי (ברכות נו.).

קיפה: מקפה עבה מתבלין (נדרים נב.), תבלין ודקדקת הבשר השוכנת בשולי קדירה (זבחים לה.), דק דק של בשר ותבלין המתאסף בשולי קדירה (חולין צז.), דק דק של בשר שיורד לשולי קדירה (קח:), בשר ותבלין הנקפה בשולי הקדירה (קיב:), תבלין (קיז:), דק שבבשר שצולל ליסוד הקדרה (קכ.), ריסוקי בשר וקפלוטות שבשולי קדירה (בכורות ו:).

בזבחים מקדים רש"י לפירושו את המלים „מפרש בהעור והרוטב", אך שם נאמר: „מאי קיפה? אמר רבה פירמא... אמר רב פפא תבלין". רק פעם אחת פירש רבנו כדעת רב פפא, והעקר כדעת רבה. גם דעת התוספות (חולין קיב: ד"ה וקיפה) כפירש"י.

קיפוף: א) חיה שדומה לקוף ויש לה זנב ארוך ושמה מרטינ"א (בנו"ג קפוד. ברכות נז:), כעין קוף הוא ויש לו זנב, ובלשון אשכנז מרקצ"א (בכור' ח.). ב) צואיט"א בלעז, ויש לה לסתות כלחיי אדם, לפיכך הן מגונים (ברכות נז:), עוף שקורין וולטי"ר ויש לו לסתות ולחיים כאדם (נח:), צואי"ט. ולי נראה שקורין קלב"א שורי"ץ, שדומה לטלפ"א שבשרצים (חולין סג.), עוף הצועק בלילה ופניו דומה להתול ועיניו לפניו (ולא לצדו, נדה כג.).

התוספות (בחולין, בכורות ונדה) מסיקים ששלשה מיני קיפוף הם: תנשמת שבעופות, ינשוף שמתורגם קיפופא וגם חיה ששמה קיפוף. בברכות נז — בכמה כ"י הגירסה קיפוף ולא קפוד, וכן הביאו התוספות בחולין, בכורות ועוד, וגירסה זו עדיפה. קלב"א שורי"ץ הוא „שוב־סורי" בצרפתית שבימינו, וענינו עטלף. ע"ע ינשוף, קורפדאי, תנשמת. בברכות נח ע"ב נאמר בגמרא „הפיל, הקוף והקיפוף" ושלשתם מיני חיות הם, ויפה הקשה בעל „מרפא לשון" על רבנו שהביא עוף בהדי חיות. מעין זה ע"ע קרפדאי. במקום מרטינ"א צריך להיות לפי „מרפא לשון" מרמוט"א. אך יש להעיר כי ברוסית נקרא קוף מרטישק"א, ויתכן שמקורו מרטינ"א.

קיץ: א) חצי סיון ותמוז וחצי אב, הוא זמן לקיטת תאנים וזמן שמייבשין אותן בשדות, ושמן קיץ... (בראשית ח כב), שעה ששוטחין התאנים בחמה ליבשן ולעשות קציעות (משלי כו א), חוזקו של יובש, ועל שמייבשין באותו פרק תמרים ותאנים לקציעות והן נקראין קיץ (ב"מ קו:), שעת לקיטת תאנים (נדרים סא:). ב) תאנים שמייבשין בקיץ (ישעיה טז ט), דבלה (ירמיה מ י, וכן הביא את ת"י לש"ב טז א), תאנים (מח לב), סופי תאנים שאינן טובות (עמוס ח א, לפי ת"י), קציעות, תאנים יבשות (ב"ב ח.). ג) קיץ המזבח — כשהוא בטל, שכלתה הקטרת תמיד ואין מביא נדר ונדבה... ולשון קיץ כאדם האוכל תאנים בקנוח סעודה (סוכה נו.).

לשון חז"ל (שבועות יב:) קיץ כבנות שוח למזבח, ופירש"י: כאדם שמביא בקנוח סעודה מיני מתיקה, והוא לשון קיץ.

קֵיץ: מייבש קציעות בשדה (קדושין פב:). קייצין — שומרי תאנים השטוחין בשדה ליבשן לקציעות (ערובין עג.), שומרי קציעות השטוחין בשדה לייבש (סוכה ח:).

קיצון: לשון קצה, כלומר לסוף (שמות כו ד).

קיק: שמן קיק — שמן של עוף אחד (שבת כא.).

אין לתמוה על הפירוש, שכן אמרו חז"ל: עוף הוא ושמו קיק; קאת זה הקיק.

קיקיון: עשב הגדל למעלה בענפים רבים ומיצל, וכך שמו (יונה ד ו).

קיקלא, ע"ע קלקלתא.

קיר: מסגרת (יחזקאל מא כב). קיר ברזל — דוגמא להומת העיר המפסקת בין הצבא ובין העיר (יחזקאל ד ג), סימן למהיצת ברזל המפסקת... (— ברכ' לב:).

קיר, קירא: שעוה (שבת קי: קלג: פסחים ח. יבמ' קכ. ב"מ פה.), שעוה קשה (ערובין נג.), שעוה שחורה. ל"א שם עשב שחור (נדה כ.).

קיראה: מוכר שעוה (ב"מ סג:), תגר שעוה (סט:).

קירי: קירי הוא לשון אדון, כירי הוא עבד (חולין קלט). מרי כירי — רוצה לומר קירי והוא אדון, ואומר כירי והוא עבד (ערובין נג:).

קישן: מקיש בקרסוליו, שארכובתיו עקומות לחוץ וקרסוליו לפנים ונוקשין זה לזה כשהוא מהלך. ובארכובתיו היינו איפכא שרגליו עקומות לחוץ ומרחיקן זה מזה עד שארכובותיו מלמעלה, העקומות כלפי פנים נוקשות זו לזו (בכורות מד: מה.).

קלא: א) גוש קרקע (תענית ד.), פיסת רגבים (ר"ה כה. שבועות יח: ע"ז יח:).

ב) רמא ביה קלא — גער בו (מו"ק יז. בפירוש שבע"י). קלא אית להו — הכל יודעין (סוטה ו:).

קלא אילן: צבע דומה לתכלת (ב"מ סא:).

קלאי: אבוב של קלאים — מוכרי קליות (מנח' סו:).

בנו"ג אבוב של קליות, אך יש לתקן לפי נוסחת המשנה בפרק ב דכלים, וכן בתורת כהנים ובפרושו לויקרא ב יד (בברלינר ובדפוסים מדויקים).

קלבא, ע"ע רישינא.

קלבון: מעה קטנה לפרוטרוט (ביצה לט:), קלבון הוא לשון הכרע, שחייבין להכריע שקליהן (חולין כה:), הכרע (בכורות נ. נו:).

ל' המשנה בשקלים סוף פרק א: כמה הוא קלבון? מעה כסף, דברי ר' מאיר; וחכמים אומרים חצי.

קלבן: פיקה יוצאה מגודלו (בכורות מה.).

קלגס: קלגסין — חיילות (סוטה מב.).

קלה — קל: נתקלקל ברעי, ולישנא דקרא נקט: ונקלה, לשון זלזול (מכות כג.).

פירוש זה הוא של הריב"ן, חתנו של רש"י.

— נפעל: נתבזה (שבועות כח — דברים כה).

— הפעיל: מקלה אביו — מזלזל, לשון ונקלה אחיך (דברים כז טז).

קלון: נשבו לקלון — ילדים למשכב זכור וילדות לפילגשים (גטין נז:).

קלוניתא, ע"ע קלל.

קלופה: בושם וזהו שמו (כריתות ו.).

בדפוסים נשתבש „וזהו ששמו קנמון", והעתקתי לפי התקון שבשיטה מקובצת.

קלות: קלות ראש — חילוף של כובד ראש, זחות לב ועתק (ברכות לא.), לצון (שבת ל:).

קלח: שורש (סוכה יג.). קולחות — קלחי ירקות (ערובין טז.).

קלח — קל: אש קולחת — אש שיש עליה עמוד שלהבת זקוף למעלה כקלח של עשב גבוה; אש נכפפת — אש ששלהבת שלה נמוכה וכפופה וסמוכה לגחלתה (יומא מא:).

— פעל: פרצופות המקלחין מים — פרצופות אדם חלולין ונכנס סילון מים מאחוריהם לתוכן ויוצאין דרך פיהם (ע"ז יב.).

קלחת: יורה (שמואל א ב יד).

קלט — קל: קלוט — שפרסותיו קלוטות (ויקרא כב כג. פסחים מב. תמורה ז.).

קלי: קמח עשוי מכרמל רך שמייבשין אותו בתנור (ויקרא כג יד), מיני קליות, דגן... ומינים של קטניות שמייבשין אותן בתנור כשהם לחין והם מתוקין לעולם וטוחנין אותם ועושים מהם מאכל שקורין שתיתא (ש"ב יז כח), קמח של תבואה שנתייבשה כשהן קליות בתנור, ואותו קמח לעולם מתוק, והוא קמחא דאבשונא ועושין ממנו שתיתא משמן ומים ומלח שמערבין בו (שבת קנה:), קמח הבא מתבואה שנתייבשה בתנור (מנחות סח.), שנתייבש בתנור (כריתות ד:). קלוי באש — שמייבשין אותו על האור באבוב של קלאים (ויקרא ב יד). קליות — קלי מחטים ישנים (פסח' קט.), שבלין המהובהבין באש (סנהדרין צג.).

קלי קלי: מעט מעט, כלומר בנחת (שבת קנג:). מעט מעט (ערובין נא.).

קליבסת: עצם של הנק"א שהירך תקוע בה (— קהלת ב ה, שבת קנב.), עצם קטן הוא ומונח על עצם שקורין הנק"א ומחובר לחולית האליה מלמעלה (חולין צג:), עצם באליה שקורין הנק"א (נ. נד: נט.), הנק"א (— גטין סט:).

בזבחים יח ע"ב פירש רק בלעז, וגם עוקץ הנק"א בלעז (חולין צג.). לדעת רוב המפרשים קליבוסת היא עצם החלצים ולא עוקץ, „שהוא הזוית החדה והבולטת שבין חוליות המתנים והעצה, ורק על דרך ההשאלה נקראו חוליות המתנים עם העצה ביחד, ולפעמים גם העצה לבדו, בשם עוקץ" (ד"ר י. ל. כצנלסון בספרו „התלמוד וחכמת הרפואה", במאמר „רמ"ח אברים" פרק יח). מכל מקום ברור שיש כאן

סתירה בפירש"י, שהרי בשבת פירש שקליבוסות היא הנק"א, ובחולין — שהיא עצם המונחת על ההנק"א. לדעת כצנלסון בספרו הנ"ל נתחלפו הדברים בפירש"י, וצ"ל: קליבוסת — הנק"א. עוקץ — עצם קטן המונח על עצם שקורין הנק"א.

קליל: נחושת קלל (מנחות סו:).

קלל — קל: קלו — מהרו ללכת (איוב ז ו); קל מהרה — לשון זריזות (יואל ד ד). קלני מראשי, קלני מזרועי — כמו שאדם יגע ועייף אומר ראשי כבד עלי וזרועי כבד עלי, והיינו קללת, קל לית אני, איני קל (סנהד' מו.), איני קל, ולישנא מעליא כינה הדבר כלפי מעלה, קלני מזרועי כבד אני מזרועי (חגיגה טו:).

האמוראים עצמם כבר נחלקו בענין זה, ורש"י פירש כדעת אביי, שרבא הקשה עליו: אם כן כבד עלי ראשי, כבד עלי זרועי מיבעי ליה. נראה שאביי קרא קלני כמו קל איני, ורבא — כמו קל אני. בתשובות הגאונים הובא פירוש אחר, וגם הוא דחוק.

— פעל, ע"ע קללה.

— פועל: לשון קלקול (לפי הדרש, איוב כד יח).

— הפעיל: לא יקל ראשו — לא ינהג קלות ראש (ברכות נד.).

מיקל בזוזי — נוטל זוזים שבורים וחסרים (ערכין כא:).

קלל: נחשת קלל — מזוקק ומאיר, ומנחם חברו עם קלוי באש (יחזקאל א ז), צרוף ומזוקק ומצהיב (דניאל י ו).

נחשת קלוניתא — מזוקקת, והוא נחשת קלל (יומא לח.).

לפי המלונים התלמודיים הנכון קלנתיא, כבתוספתא, והוא ע"ש המקום קורינתוס.

קללה: כל קללה שבמקרא לשון הקל וזלזול (דברים כא כג), כל קללה לשון קלות ובזיון (ש"א ג יג), הך קללה אינה אלא גדוף, וכן היה לשונם, כמו קללה נמרצת, שלא היה שם קללה אלא גדוף (סנהדרין סה:).

קלניא: בת חורין, שלא תתן מס לעולם (ע"ז י.).

קלניתא: עוף כחוש מאד ואין ראוי לשום אדם (ב"ב כ.), עוף כחוש מאד (חולין קב:).

קלס: כל לשון קלס לשון דבור, פארלרי"ץ בלעז (יחזקאל טז לא), כל לשון קלסה לשון דבור הנדברים בו, יש לטוב יש לרע, פרלרי"ץ בלעז (חבקוק א י), קלסה לשון דבור יתר הוא, לפיכך הוא נהפך ללשון שבח וללשון גנאי (סוטה כז.), לשון דבה לדבר בם כמו למשל (תהלים עט ד), דבור (ירמיה כ ח).

לאמתו של דבר נראה שבמקרא אין לשון קלס אלא לגנאי, וחז"ל הפכוהו לשבח בהשפעת קאלוס היונית. גם „לקלס אתנן" פירש הרד"ק ושאר מפרשים שלשון לעג הוא.

קלס — פעל: משבח (סנהד' סד.); לדבר ולהתהלל (יחזקאל טז לא).

— **פועל:** גדי מקולס — צלוי כשהוא שלם ותולין כרעיו וקרסוליו וקרביו סביבותיו בשפוד, ועל שם כך קורהו מקולס שהוא לשון מזוין, כדמתרגמינן וכובע נחשת על ראשו וקולסא דנחשא (ברכות יט.), צלוי ראשו על כרעיו ועל קרבו כצליית הפסח... לפי שתולה כרעיו חוצה לו בצדו כנושא כלי זינו בצדו. כובע נחושת דגלית תרגומו קולסא דנחשא (פסחים נג. וכן עד. ומעין זה — ביצה כב:).

בתלמוד נאמר: איזהו גדי מקולס, שצלאו כולו כאחד (פסחים עד.).

— **התפעל:** התלוצץ (חבקוק א י).

קלסה: דבה, שהכל נדברים בך, פרלרי"ץ בלעז (יחזקאל כב ד. ע"ע קלס).

קלסטור, קלסטינור: ממונה (ע"ז יח.).

קלסתר: זיו (נדה לא.).

קלע: א) כף הקלע — חתיכת עור רחבה עשויה כמין כף באמצע הקלע שנותן בה האבן (ש"א כה כט), רחב הרצועה שנותן האבן לתוכה לקלע עשויה כעין כף (שבת קנב:). ב) קלעים — סרדין, עשויים כמין קלעי ספינה נקבים נקבים מעשה קליעה ולא מעשה אורג (שמות כז ט), אהלים של קלעים כמו שעושין בשוקים (סנהד' קו.). שלא יפרוס קלע — דרך ציידים לתקוע יתידות ולעשות גדרי קנים במים להלכד שם דגים וקורין לו במקומנו גז"ר ובארץ אשכנז קורין לו ווכ"א (ב"ק פא.).

קלע — קל: זרק אבן בקלע (ירמיה י יח).

קלעא: כניסת הבית, חדר שלפני הטרקלין שקורין פורטיג"ו בלעז (ברכות כב:), חדר (ערובין סג:), פורק"א לפני הטרקלין (ע"ז כד.), לפני הבית כעין בית שער וקורין פורי"א (פסחים עב:).

קלעילין: מין קטנית (מעילה יג.).

קלפא: א) מנעול (סנהד' קי.), פותחת שקורין בלעז שררור"א (פסח' קיט.). ב) מכת מקל עב שראשו כראשי לפתות (ברכות נו.), מקל לרדות (נח.), מקל (סוטה יג.). קולפי טאבי — הכאות טובות (מנחות ז.), הכאות גדולות (ערכין כב.).

לשון חז"ל: מאי אלה? קולפא (שבת סג.). בסוטה בנו"ג גולפא, אך בע"י קולפא, וכן נכון.

קלפא: קילפי — קשקשים (סוכה יח.).

קלפה: א) קליפי אגוזים — קליפה לחה שעל קליפי האגוז (שבת עט.), הגדלה על גבי הקליפה בעודן לחין (פט:). ב) קליפות — גלדי המכה (נדה כב:).

קלקול: בקלקולה — בניוולה ובבשתה (סוטה ב.).

קלקול הדין — שלא היו מתונין בדין לעיין כל צרכן ונתקלקל מאליו (שבת לג.).

קלקל — פעל: א) קלקל בחצים — חברו מנחם עם נחושת קלל... ליהט בלהט חצים, זרק חץ כלפי

מעלה והיא פונה מאליה לימין או לשמאל, ולמקום שהיא פונה הוא הגורל (יחזקאל כא כו. הובא גם פירוש אחר, עמום קצת). לא פנים קלקל — אינם לטושים ומרוטים (קהלת י י. בתענית ח פירש „הראה לו פנים רעות", והוא לפי הדרש). ב) קלקלה — זנתה (יומא פו:), מרדה (שבת לא:).

— התפעל: א) הגבעות התקלקלו — נתקו ונזרקו ממקומן, ועם קלקל בחצים חברו מנחם (ירמיה ד כד). ב) לשון קלקול נופל באדם שהיה טוב מתחילה (חגיגה ט:).

קלקלין: א) עירבוב שער תלוש, המתקשה ונאסף בשער שעל החזה ושעל השחי, פולטרי"ץ בלעז, ואינן מחוברין לבשר. להכי קרי ליה קילקלין, מה קילקל־ין זה מקושר כנגד החוץ, אף הני שערות קשורין ומכוסין שם. כך מצאתי בדברי רב האי (— חולין קכו:). מסרך של סוס שקורין פייטרא"ל (שבת סד.). ב) מחיצה היא, פרוסה לפני עבודה זרה, וקילקלין הוא כנוי של קלעים (ע"ז נא:).

יש גורסים קילקי, מלשון קיליקיא (סיליציא).

קלקלתא: אשפה (שבת קנו: ב"ק כא. ע"ז כח.). קלקלי, קלקי (לפי הערוך קיקלי) — אשפות (גטין סט. כריתות ו.).

בב"ק ובע"ז מובא לראיה תרגום הכתוב מאשפות ירים אביון. בהוריות יב לא פירש כלל.

קלש — קל (ארמ'): דקלישא ארעא — עפר של טרשים דק וקלוש ומועט הוא (סוטה לד:). דעתא קלישתא — דקה, כלומר דעתו מועטת שאינו מחודד להבין כשאר בני אדם (יבמות קיג.)

קלשון: מזלג עשוי כעין עתר שקורין פורק"א, ולו שלש שינים (ש"א יג כא).

קלת: א) סל שיש לו מלמטה בית קבול להולמו בראשו ובית קבול מלמעלה לתת בו פלך ופשתן (כתובות עב:), סל שהנשים נותנות לתוכו מחטין וצנוריות (גטין עז.), סל שעל ראשה שנותנת בו כלי מלאכתה וטווי שלה (ב"מ ט:), כעין סל (סוטה יד:). ב) אפרכסת... (ב"ב כ:).

קמה: ושדמה לפני קמה — כשלא הגיע להתבשל ולהקשות לבוא לידי קמה והוא חלש ורך (יש' לז כז).

קמז — נפעל: נכנס הנגר בחור האסקופה ונפחת אותו ההור ויוצא הנגר לצד הקרקע ונועץ בקרקע (ערובין קב.).

קמח: אבק דק היוצא מן הנפה (כתובות קיב. ע"ע אבק וסלת). לא חש לקמחיה — למה שהוא טוחן, אם חטין אם פסולת (פסח' פד.), טוחן ומוציא סובין ואינו חושש, כלומר מרבה דברים שאינם (סוכה נד.), אינו חושש למה שהוא טוחן ומוציא מפיו, כלומר לדבורו (יבמות מב:).

קמח — קל (ארמ'): קמיח — מעובד בקמח (גטין כב.), משהין אותו בקמח ומים (שבת עט.).

— אפעל: דאקמח אקמוחי — ששחקן דק הרבה, כמו קמח שנטחן (נזיר נג:).

קֶמֶט: משיעלה הקמט תחת הדד — שגדלו דדיה עד שכפול מעט על החזה ויראה כקמט (נדה מז.).

קֹמֶט: בקומטו — כגון בין אציליו או שאר קמטים (נדה מב:).

קמט — פועל: נגזר („קומטו ולא עת", איוב כב טז; „קומטו להבראות", חגיגה יג:).

קמטרא: ארגז של ספרים... וכן תרגם יונתן לאשר על המלתחה לדעל קמטרא (ברכות כו.), ארגז שקורין אשקריני"ו, והרבה יש בתרגום יונתן... (מגלה כו:).

גם ארון פירש כן בלעז (שמות כה י). ע"ע ספטא.

קמיצה: אצבע שאצל הקטנה, ממנה מתחיל הקומץ (כתובות ה: מנחות יא.).

קמל — קל: התיבש ונפל (ישעיה יט ו), יבש ונכרת (לג ט).

קמע: כתב לרפואת חולי (שבת נג.).

קמע — קל: קשר („קומעת לו תפילין", בכור' ל:).

בע"ז לט בנו"ג קושרת לו תפילין, וגירסת הערוך אף כאן קומעת.

קמעא: מעט (ברכות ד:). רוח קמעא — פורענות קלה (סוטה ה.).

קמץ: פרנסה מועטת („אין הקומץ משביע את הארי", סנהדרין טז.). ותעש הארץ... לקמצים — קומץ על קומץ יד על יד היו אוצרים (בראשית מא מז).

קמץ — קל: חופה שלש אצבעותיו על פס ידו, וזהו קומץ במשמע לשון העברית (ויקרא ב ב).

פירש כן בעקבות חז"ל, וכן בפרק ט יז: וימלא כפו — היא קמיצה. ואשר ל„במשמע לשון העברית" נראה לי שכוונתו למשמעות בלשון המקרא, בנגוד למקמץ („עשירים מקמצין" וכדו') בלשון חז"ל.

— פעל: מקמצין — נוטלין מן החלב מעט למעלה (חולין נ.). המקמץ — מפרש בכתוב' המקמץ בידו צואת כלבים, ואומר אני כי לתקן בהן עורות שקורין קורדוו"ן, שמעבדין אותן בצואת כלבים (חגיגה ד.), מקמץ צואת כלבים — לא ידעתי מה צורך בה, אבל באשכנז ראיתי ששורין בה הבגדים לפני כבוסן יום או יומים (כתובות עז.).

בברכות כ"ה כתב בפירושו כי „צואת כלבים וחזירים דרכן לתתן בעבוד העורות".

קמצא: נמלה (ברכות נד.), חגב (שבת קי:), מין חגב (פסח' טז. ע"ז לז.), ארבה שמכלה את התבואה (תענית כא:), ארבה, ול"נ נמלה (שבת עז: בפירוש שבע"י — שבלול [נמלה]).

קמר — קל: לקמור — לכסות בנסרים (ערוב' פח.).

קמרא: אבנט חשוב. יש שעושין אותו טס של זהב ויש שעושין אותו רצועה ומשבצות זהב ואבנים קבועות בו (שבת נט:), אבנט מוזהב (הוריות יג:).

קמשון: קמשונים—חוחים (משלי כד לא. ע"ע חוח).

קן: א) קן קולמוסא — תיקון הקולמוס... כשחותכין אותו ומהליקין אותו. ולי נראה קול הקולמוס כשהוא כותב וקול היריעה, שהוא נשמע כמי שאומר קן־קן, ואית דגרסי קל קולמוסא (גטין ו.). ב) קן בים — ששטף הים את האילן והיה קן בראשו; קן בשמים — עוף נושא קן באויר (חולין קלט:).

קנא: מקנא ליפרע ואינו עובר על מדתו למחול. כל לשון קנא אנפרימנ"ט בלעז, נותן לב ליפרע (שמות כ ה), מקנא ליפרע ואינו מוותר, וזהו כל לשון קנאה, אוחז בנצחונו ופורע מאויביו (לד יד). מקנא לנקום, מתחרה על רוגזו להפרע (דברים ד כד). קנאים — בני אדם כשרים המקנאים קנאתו של מקום (סנהד' פא:), בני אדם המקנאים קנאתו של מקום לנקום נקמותיו (ע"ז לו:).

קנא — פעל: קנאוני — הבעירו חמתי (דברים לב כא). בקנאו את קנאתי — בנקמו את נקמתי, בקצפו את הקצף שהיה לי לקצוף (במדבר כה יא). ויקנא ה' לארצו — נכנסה בלבו צרתה ונלחם במלחמתה ונתעסק בצרכיה (יואל ב יח).

— הפעיל: יקניאוהו — הבעירו חמתו וקנאתו (דברים לב טז).

עיין בערך הקודם ובערך הבא.

קנאה: כל לשון קנאה אדם הנותן לב על הדבר, או לנקום או לעזור, אנפרימנ"ט בלעז, אוחז בעובי המשא (במדבר יא כט), כל לשון קנאה הוא המתחרה לנקום נקמת דבר (כה יא), לשון חמה, אחיזת לבישת נקמה ואינו מעביר על המדה (דברים כט יט), תגר שנתגרו... לשון אחיזת הלב לנקום נקם (שה"ש ח ו), כעס מחמת צער. קנאה הוא לשון שאדם מתעבר על ריבו או על ריב אחרים... (גטין ז.). כעס וחמה (איוב ה ב), חמה (תהלים עט ה, משלי יד ל), כעס (סוטה ב:), תחרות (שבת קנב:).

כמעט בכל המקומות הוסיף אנפרימנ"ט בלעז.

מנחת קנאות — מנחת סוטה (כריתות כד.).

קנב — פעל (ארמ'): חתך („דקניב סלקא", שבת עג:).

קנה: א) מקל (ע"ז מב:), כל מקלות דקים קרי קנים, שעושין מהן גדרות ומחיצות (פסחים נ:). עץ („קנה שלה אדום", סוכה לד.). ב) עצם העליון העגול כקנה, ועל שהוא עגול כקנה קורא אותו כן (איוב לא כב).

קנה המנורה — קנה אמצעי העולה באמצע הירך זקוף כלפי מעלה ועליו נר האמצעי (שמות כה לא). משענת קנה — כקנה זה שהוא רך ואינו סומך את הנשען עליו (יחזקאל כט ו).

משענת קנה רצוץ — מבואר יפה במקרא גופא, ישעיה לו ו, ומכלל פירש"י שם משמע עזרה לרעה.

קנה — קל: א) קונה שמים וארץ — כמו עושה שמים וארץ, ע"י עשייתן קנאן להיות שלו (בראשית יד יט). ב) עם זו קנית — חבבת משאר אומות, כחפץ הקנוי בדמים יקרים שחביב על האדם (שמות טו טז). ג) קנו מתפיסת הבית — האי קנו לא לקחו במעות, אלא קנו שנפלו להם בהמות מאביהם (בכורות נו:).

— הפעיל: א) הקנני — פתר בו מנחם לשון מקנה צאן ובקר... הפקידני לשמור את מקנהו (זכריה יג ה). ב) הקנהו להקב"ה שמים וארץ — השליטו בשבהו על הכל (סוטה ד:).

קנון: כלי הוא, ראשו אחד רחב והשני עשוי כעין מרזב קצר, ונותן הקטניות בתוך הרחב ומנענע, והאוכל מתגלגל דרך המרזב, והפסולת נשאר בכלי (ביצה יב:).

קנוניא: עצה של רמאות ביניהם (ב"מ יג.), ערמה (ערכין כג.).

קנוקנות: גידין דקין ההולכין באורך הירך מתחת הבשר מגיד החיצון לגיד הפנימי (חולין צב:).

קנוקנות של גפן פירש רק בלעז.

קנטר: שקלים גדולים הן קנטרין, צנטינאר"ש בלעז (— בראשית כג טז), משקל גדול שקורין צנטני"ר, מאה מנה (ב"מ פז.). קינטרין — מאות (בכור' נ. ס.).

קנטר — פעל: לשון קניטה ועצבון (פסחים סו.).

קנטרן: כעסן (נדרים מח.), מקניט (קדושין נב:).

קניבה: למחוט ראש הפתילה שנעשה פחם (בנו"ג קנבא. ביצה כב.).

קניבת ירק — ע"ע קנב פעל.

קניגי: צד חיות בקניגון (חולין ס:).

קניגיון: צידת חיה ע"י כלבים (ע"ז יח:).

קנין: מקנה (תהלים קד כד).

קנישקנין: כלי זכוכית ארוך ולו שני פיות והיין נזרק מזה לזה (שבת סב:), כלי רחב ויש לו שני קנים או שלשה יוצאין מצדו ונמשכין ועולין כנגד גובהו, וכשנותנין יין בפיו מתמלאים כל הקנים ויכולין כמה בני אדם לשתות בו ביחד. וכאן קורים לו קרוגל"א מפני שמוקף קנים כמחולות הללו (עבודה זרה עב:).

גירסת הערוך קנישקין. יש רואים כאן צרוף של „קני שקוי", ויש רואים את המלה כזרה.

קנמון: קליפת עץ, יש שהוא טוב ויש בו ריח טוב וטעם ויש שאינו אלא כעץ (שמות ל כג). קנמן בשם — מן הטוב (שם).

קנצי: סוף (איוב יח ב).

קנקן: הוא כלי שאוחזין בו מאחורי המחרישה כשהם חורשים (ערוב' קא.), יתד שבו הברזל שקורין קולטר"א בלעז (ב"מ פ.). אל תסתכל בקנקן — אל תביט לקומת האדם ולמראהו לחלוק לו כבוד משום צורתו (אבות ד יט).

קנקנתום: סם שצובעין בו מנעלים שחורין (מגלה יט.).

הפירוש אמור בחרתא דאושכפי, שהוא קנקנתום לפי הגמרא.

קסדור: מגיסטרא"ל ממונה על כך (שבת מט.),

ממונה (שבת קל. בכורות לה.), שם פקידות הוא כגון סרדיוט, והוא שוטר (יומא יא.).

קססה: קססות — קוזזות של אדמה שנדבקו מן הדם ומן המוהל (נזיר סה.).

ע״ע קזוזות. בתוספות מובאים עוד שני פירושים, ואחד מהם נדחה: מיני קיהוי ובשמים שמשימין בארון, לשון יין קוסס; ל׳ דבר בלוי, כמו פריו יקוסס.

קסת: קסת הסופר — פנקס, הם לוחות שמזופין בשעוה וחורתין בם בעט (יחזקאל ט ב).

קעקע: כתובת קעקע — כתב המחוקה ושקוע שאינו נמחק לעולם, שמקעקעו במחט והוא משחיר לעולם. קעקע לשון והוקע אותם... (ויקרא יט כח). כותב תחילה על בשרו בסם או בסיקרא ואח״כ מקעקע הבשר במחט או בסכין, ונכנס הצבע בין העור לבשר ונראה בו כל הימים (מכות כא.).

רבנו סיים פירושו בדף י״ט. ופירוש זה לחתנו הריב״ן הוא.

קעקע — פעל: א) לקעקע ביצתן -- לשרש שרשיהן (— בראשית לב כו). ב) וקעקע להן כתרנגולים — קרקר להם כמו שמקרקרין לתרנגולים (קדושין לא.).

קערה: דפוס שהיה עשוי כדפוס הלחם (שמ״ת כה כט).

על פירוש זה סומכים התוספות במנחות צד., בבחינת סיוע לחז״ל שאמרו: קערותיו אלו דפוסין.

להפוך קערה על פיה — לעקור כל כבוד (ב״ב טז.).

קפא: ארס שבירקות (פסחים קטו: קטז.).

כן פירש גם רבינו גרשום. לפי ר״ח ור׳ יחיאל, אבי בעל הערוך, ענינו תולעת. ורב האי גאון פירש מלשון קפא בארמית, כלומר נפיחה שבמעיים מחמת המאכל.

קפא — קל: א) הוקשה ונעשה כאבן (שמות טו ח). ב) צף (צפניה א יב).

קפאון: קפוי וחשוך ועב כקרח שנקפא ומגליד (זכריה יד ו); אור קפוי וקל, כל דבר קל קרוי קפוי, צף על המים (פסחים נ — זכריה יד).

רבנו מסתייע בתרגום ויצף הברזל וקפא ברזלא, שהוא מרבה להביא כדוגמה בפרושו. בפסחים סתר את פירושו בזכריה, בלכתו בעקבות דרשת חז״ל.

קפד — פעל: הכרית (ישעיה לח יב).

— הפעיל: מקפידין זה על זה — אין מוחלין ומוותרין זה לזה (שבת קמט). הקפידו על לשונם — לדבר בלשון צח ולא בלשון מגונה (ערובין נג.).

קְפְּדָא: כל מיני בשר (ברכות מד:).

לפי הערוך קופדא, ובנו״ג קופרא, בריש.

קְפָּדָה: לשון כריתה (יחזקאל ז כה).

קפדן: רב שהוא קצר לב וכועס אם ישאל התלמיד פעמים הרבה בענין אחד... מן קפדה בא, ומן קפדתי כאורג חיי (אבות ב ה).

קפה — פעל: לשון צף... שצפין החרצנים על היין כשהוא נח בבור (ע״ז נו.).

— הפעיל: מציף (שבת כא. סנהדרין קח.), הקריש על גבי האור (חולין קכ.). המקפה אכילתו במים — שותה מים הרבה אחר אכילתו עד שאכילתו צפה במים. ויצף הברזל מתרגמינן וקפא ברזלא (ברכות מ.).

קֻפָּה: מעות לפרנס עניים בני טובים דזיל להו מילתא דתמחוי (שבת קיח.).

קופה של שרצים — דופי משפחה (יומא כב:).

קפוד: א) הריצו״ן בלעז (ישעיה יד כג). ב) עוף הפורח בלילה, צואיט״א בלעז (לד יא).

הפירוש הראשון הוא המקובל בימינו. ואל תתמה שבפרק לד פירש עוף פורח, שכן נאמר שם קאת וקפוד. ולפיכך גם בצפניה ב יד פירש: קאת וקפוד — עופות. בברכות נז ע״ב פירש: חיה שדומה לקוף וכו׳, אך נראה שהגירסה הנכונה קיפוף. חוקר־החיות בארצנו, י. אהרני, הסיק זה כבר כי שני מיני קפוד הם: אחד — חיה, והשני — עוף, וזה העוף „בגשת אליו איש יסמר נוצותיו כקפוד ההולך על ארבע״ (בספרו „תורת החי״, וביתר אריכות במחקרו המיוחד על הקפוד, ב„לשוננו״ כרך ו׳). ע״ע קרפדאי, קיפוף.

קפוז: קפוד (ישעיה לד טו).

אהרני מסיק במחקרו הנ״ל כי „זקן מבארינו רש״י״ הוא שפירש נכונה, ובעקבותיו שאר מפרשים עבריים (חוץ מהראב״ע והרד״ק): קפוז הוא הקפוד־העוף, ולא כדעת חכמי הגויים שמין נחש הוא.

קפוי, ע״ע קפאון.

קפולאה: קפולאי — חופרים (שבת קנב:).

קפח — קל: קנח (את השמן, כריתות ה.), מוציא לאלתר (את השמן, כלו׳ מעבירו; הוריות יא:).

— פעל: א) קפח את הרועה — כפאו ונטל ככרו הימנו (יומא פג:). לקפחני בהלכות — לקצץ רגלי בהלכות, להודיע שהם חריפים ואין עומד כנגדם (קדושין נב:), לנצחני (נזיר מט:). קפחת לסבי דבי רב — ציערת תלמידים שבבית המדרש (בבא קמא עה.).

פירוש זה מובא בתוספות בשם הקונטרס, ואינו ברש״י שלפנינו, וכנראה חזר בו רבנו. התוספות משיגים על משמעות זו, והם מסיקים שקפוח זה לשון נצוח הוא.

ב) קיפח ארבעה מלכים — קבר, האריך ימים מהם (פסחים פז:); אקפח את בני — אקברם, לשון חתוך וקצור. מצטער היה על תורה המשתכחת ומקלל את עצמו (שבת יז.), שמקפח את בניו — שהיה רגיל לאמר אקפח את בני כשנשבע (ב״מ פה.). ג) מקפח את שוקו — כאלו שוקו נכווצת (כתובות סח.).

קפח: בעל בטן גדול, מתוך עוביו נראית קומתו מקופחת. לשון אחר קפח ארוך הרבה ופרצופו שמוט ובולט דמכוער הוא (ברכות נח:). ארוך הוא ודק שאינו עבה לפי אורכו, ולפי שדק הוא אינו יכול

לסבול קומתו ונכפף ונראה כמו שחוליותיו שמוטות (בכורות מה:).

לשון חז"ל בבכורות: „קפח תני רב זביד גבוה. איני... אמר רב פפא באריכא שמיטה סניא", ופירוש רבינו אמור בשלש התיבות הללו. גירסת הערוך כיפת, בכף.

קפיזא: כלי מחזיק ג' לוגין (שבת קי: סוטה מט. חולין כה.), כלי מחזיק ג' רביעיות (גטין ע.). קפיזי— הצאי קבין (מנחות עה.).

קפילא: נחתום (חולין קיא:).

קפל — קל: כמו כופל (מנחות עה:).

— פעל: א) ליטול מעל הפנים (ע"ז ו:), קלף („וקיפלו את האבנים", חולין מד — סוטה לו.). ב) פתילת הבגד שקיפלה — כמו שגודלין פתילות (שבת כח:). מקופל — מכופל (ע"ז נא:).

— הפעיל: שיקפילו המקצועות — שמכפילין הסכינים שקצצו בהם תאנים ומצניעין אותם, כמו מקפלין את הכלים. ענין אחר שיקפלו שחורץ אותן בקופיץ... ולשון יכפילו על שם שמניחן זו על זו (נדרים סא:).

גירסאות שונות יש כאן: ברש"י — שיוכפלו, בירושלמי — שיכפילו, במשניות — שיקפלו.

קפלוט: קפלוטות — כרתי, פורי"ש בלעז (ביצה יז:), כרתי, נאכלין כמות שהן חיין (ע"ז לח:).

קפנדריא: לקצר הלוכו (מגילה כז:), לקצר הלוכו שלא להקיף ויכנס בפתח זה ויצא בשכנגדו (יבמ' ו:), לקצר דרכו, ליכנס בפתח זה ולצאת כנגדו (סוטה לט.), דרך קצרה (ע"ז סט.).

בסוטה הוסיף לפרש: „ולשון קפנדריא מפרש בברכות, אמדקיפנא דרי איעול בהא, עד שאני מקיף סביב השורות הללו אכנס בזה ואקצר את דרכי". גם במגלה כט פירשו חז"ל כן קפנדריא, ורש"י חוזר ומפרש שם כבמסכת סוטה.

קפסא: אשקרי"ן (יומא עה: תענית לא.).

בפי' שבע"י — „כלומר ארגז". ע"ע קמטרא וארון.

קפץ: קשר (בכורות מא.). קפץ העליון — קשר העליון, היינו ארכובה, מקום חבור השוק והירך (שם).

קפץ — קל: סגר (ישעיה נב טו, תהלים עז י, איוב ה טז), סתם (תהלים קז מב: „קפצה פיה"). רמיזה — בידיו ובראשו, קפיצה — עקימת שפתים, שנאמר קפצה פיה (גטין נט.).

עיין בהערה לערך קרץ — קל.

קפצה לו הארץ — לשון לא תקפוץ את ידך, נתקצרה ונתקמצה לו (חולין צא:), נתקרב לו המקום (סנהדרין צה:).

זקנה קפצה עליו — הלבין שערו (תענית ה:).

— נפעל: יקפצון — יתמו כרגע (איוב כד כד), ימותו מות ישרים (סוטה ה.).

קפריסין: א) קליפה גדולה שסביבות הפרי [של צלף] כעין קליפה הגדולה סביב אגוזים דקים (ברכ' לו.); קפלוטות מבושלין וכבושין במכבש (ע"ז מ:). ב) יין קפריסין — שבא ממקום ששמו קפרס (כריתות ו.).

בגוף הפירוש הובאה הגהה: „ע"א בגליון, יין קפריסין שעושין מקפרא של אילן הוא ששמו קפרס, כגון הצלף והקפרס, מ"ר." התוספות (ביצה כה:) גם הם מפרשים כך, „ולא כפירש"י שפירש בכריתות שהוא יין הבא ממקום קפרס". אעפ"י כן, על סמך פירש"י, מקובל השם קפריסין כשם האי קיפרוס הקרוב לארץ־ישראל.

קץ: כל לשון קץ סוף הוא (בראשית מא א), סוף (מ"ב יט כג, ישעיה לז כד, דניאל ט כו. ערובין כא— תהלים קיט), גבול (תהלים קיט צו: „לכל תכלה ראיתי קץ"), אחרית (דניאל יב יג); גאולה („עד עת קץ", יב ט).

הודיעני ה' קצי — העתידות לבוא עלי (שבת ל — תהלים לט).

בשולי הגליון רשום: ל"א קצי מנין שנותי. יש להוסיף שבתהלים לט ה פירש בדרך רמז הקרוב לדרש: עד מתי נהיה בצרה.

לדברי אין קץ — שאיני נותן שעור; ולדברי חברי אין סוף — שהם מקילים יותר מדאי (נדה נח:).

קצב: לקצבי הרים — לסוף מדת ההרים (יונה ב ז).

קָצָה: פאה (שמות כח כג וכו), סוף (ש"א יד ב).

קצות הכפרת — ראשי הכפרת (שמות כה יח).

מקצה — מקצה העיר עד הקצה (בראשית יט ד), מקצהו — מקצה מניינם ועד קצהו (ישעיה נו יא). ומקצה אחיו — מן הפחותים שבהם (לפי המדרש. בראשית מז ב). בקצה המחנה — במוקצין שבהם לשפלות, אלו ערב רב. רבי שמעון בן מנסיא אומר בקצינים שבהם ובגדולים (במדבר יא א).

קֵצֶה: לשון סוף (ישעיה ב ז), חשבון (נחום ב י).

קצה — קל: א) לשון שליפה וקלוף, כמו הקצות את הבית (חבקוק ב י). ב) לקצות — ליבש תאנים, לעשות מהן קציעות (ביצה לד:).

— הפעיל: א) הקצו — לשון קצה, קצעו (ויקרא יד מא).

אין לתמוה שרבינו משתמש בקצה וקצע לענין אחד (וכן „חולץ וקוצה... חליצה וקצוע", בפסוק מד), שהרי גם בתורה יש יקציע והקצו בפסוק אחד.

ב) מוקצה — שיחדו לצורך תקרובת ע"ז (נדה מ:).

קצוע: מה שמקצע מן העור סביב (ב"ק קיט:).

קצוצא: קצוצי — שוטרים (ברכות טז:).

קצח: מין אוכל הוא (ישעיה כח כה), רבותינו מפרשים ניי"א בלעז, אבל אני שמעתי מין זרעים שזורעין אותן בארץ ישמעאל (ברכות מ.).

קצין: שר (ישעיה א י, כב ג). קציני סדום — שרים שמעשיהם כסדום (א י).

במשלי כה טו ודניאל יא יח פירש קצין — הקב"ה, והוא לפי הדרוש, כלומר שר העולם. ע"ע קצה.

קציעה: א) קדה (תהלים מה ט), מין בושם (ב״ב טז). ב) תאנה יבשה (תענ׳ כח. זבחים עג.), תאנים שנתייבשו בשדה וקצען במקצוע, והוא שם כלי העשוי לכך וחותכין בו עוקצי התאנים ואחר כך דורסין אותן בכלי עגול והן נדבקין יחד ונעשין בגבינה והוא נקרא עגולי דבילה (ביצה ג:), תאנים שקוצצין אותן באזמל, ומוהל שלהן זב, ושוטחן בשדה ליבש (ב״מ כא:).

קציצה: הוא הדפוס של עור שחתוך לארבעה בתים כמין בית יד של עור והאיגרות בתוכן (שבת עט:), דפוס תפילין חוץ מן הרצועה קרוי קציצה (גיטין נח.), קציצה הן תפילין עצמן, דפוס מושבן ורצוען (סוכה כו:).

תיבת ורצוען אינה כמו ורצועתן, אלא ענינה קביעת הרצועות. לפי ר״י עמדין צ״ל ורבוען.

קציר: א) חצי ניסן ואייר וחצי סיון (ברא׳ ח כב), קציר כנגד זרע, זה בתחילת גשמים וזה בתחילת החמה (ב״מ קו:). ב) הג הקציר הוא חג שבועות (שמות כג טז). ג) שרשים („ביבש קצירה״, ישעיה כז יא), פארה („תשלח קציריה״, תהלים פ יב), יונקת („ועשה קציר כמו נטע״, איוב יד ט), יונקת, ענף רך של אילן („וטל ילין בקצירי״, כט יט). ד) שת קציר לך — זמן פורענות, עת סילוק וגלות, כמו עוד מעט ובאה עת הקציר לה (הושע ו יא), עשה חיל וגדולה, כמו ועשה קציר כמו נטע (מגלה יד:), קצין, דנון מתחלפת בריש, כדכתיב נבוכדנצר נבוכדראצר (ערכין לג.).

בתלמוד פירש בעקבות חז״ל, והפירוש אינו רחוק מן הפשט. על כל פנים אין הפירוש קציר — קצין מושפע מדרשת חז״ל.

קצירא: חולה (ברכות ס: ראש השנה טז.). נקוט נפשך בקצירי — החזק עצמך כחולה, הוצא קול שאתה חולה (גטין נו.).

אידלי יומא אידלי קצירא — הוגבה שמש, כשהחמה זורחת, מיקל החולי (ב״ב טז:).

קצע — פ ע ל: התך (מעילה יח.), משוה סביב סביב באזמל ומתקן יפה (סוכה יז:).

— ה פ ע י ל: קלף את הטיח (ויקרא יד מא, וכן ערובין נא.).

בויקרא פירש גם בלעז, שהובא כפרוש למחתך, שבת קמו:

קצפה: מפח נפש (יואל א ז, לפי ת״י).

קצץ — ק ל: חתך לשנים („יקוץ״, ב״מ נב.). קצוצי פאה — המוקצים בקצה אותה הרוח (ירמיה כה כג), מוקצים מקצה אל קצה הרוחות (מט לב).

— פ ע ל: קצץ בנטיעות — קלקל ועוות. ולפי שדימה אותם בתחילת הדברים לנכנס לפרדס נקט לישנא דקיצץ בנטיעות (חגיגה טו.).

קצר: א) קצרו של דבר — כלומר כללו של דבר (ברכות נס:).

טעמו של כלומר זה הוא שלא תפרש כאן קצרו כקוצר רוח, אלא הוא כמו קצור, מעין הסיכום שבעברית החדשה. במלונים התלמודיים לא מצאתי דוגמה זו. בכ״י מינכן הגירסה — כללו של דבר. הב״ח בהגהותיו לאלפס, תענית ב, מתקן שצריך להיות קצבו, בבית; תקון זה אינו נראה כלל.

ב) קצר רוח — כל מי שהוא מצר רוחו ונשימתו קצרה, ואינו יכול להאריך בנשימתו (שמות ו ט).

קצר — ק ל: ותקצר נפש העם בדרך — בטורח הדרך... בענוי הדרך. ולא יתכן לומר בהיותו בדרך ולא פירש בו במה קצרה, שכל מקום שתמצא קצור נפש במקרא מפורש שם במה קצרה, כגון ותקצר נפשי בהם, וכגון ותקצר נפשו בעמל ישראל. וכל דבר הקשה על אדם נופל בו לשון קצור נפש, כאדם שהטורח בא עליו ואין דעתו רחבה לקבל אותו הדבר ואין לו מקום בתוך לבו לגור שם אותו הצער. כללו של פירוש כל לשון קצור נפש בדבר לשון שאין יכול לסבלו הוא, שאין הדעת סובלתו (במדבר כא ד); ותקצר נפשי בהם — מאסתים, וכל לשון קוצר נפש הוא דבר צרה או דבר מאוס שאין הדעת סובלתו וקצר הלב והמעיים מלהכיל, כמו שאליהוא אמר הציקתני רוח בטני (זכריה יא ח).

קצרא: כובס (שבת יט. נדרים מא.), הכובס נקרא קצרא בלשון ארמי (ב״ק קיט:), כך שמם בלשון ישמעאל, והם כובסים. שמעתי אומרים על שם שמקצרין בגדי צמר כשדורסין אותן ברגליהן במים... והיינו דמתרגמינן עין רוגל עינא דקצרא (תענית כט:).

קצרות: רוח קצרות — רוח שד (בכורות מד: ע״ע נאלת).

קקולי: ירקות (פסחים קיד.).

בגטין סט ע״ב פירש: אקוקיא — עשב ששמו קקולי.

קר: קשה מחורף, חצי כסלו וטבת וחצי שבט (בראשית ח כב), סופו של סתיו (ב״מ קו:).

קרא — ק ל: א) זימן (יחזקאל לח כא), לשון הזמנה (יואל ג ה). ב) הכריז (משלי יב כג), צעק הרבה (איוב ה א). ג) עמים הר יקראו — להר המוריה יאספו. כל אסיפה ע״י קריאה היא (דברים לג יט). ד) קראו בשמו — אצל ה׳ נופל לומר לשון קריאה שנפלאות עשה (דה״א טז ח). וקרא שם — כלומר יגדל שמך (רות ד יא).

— נ פ ע ל: נזדמן, לשון הקדיש קרואיו (ש״ב כ א).

— ה פ ע י ל: למד לבריות לקרוא (סוטה י:).

קרא: מקרא (קדושין ו.).

יהודה ועוד לקרא — ע״ע עוד.

קָרָא (א): בעל מקרא ויודעה בגירסא ובקי בטעמיה (תענית כז:), בעל מקרא (פסחים קיז.).

קָרָא (ב): דלעת (ברכות נו: שבת קג. קכט: ערו׳ מ: ע״ז כח: הוריות יב. נדרים מט. כריתות ו.), דלעת גדולה (סוכה נו: מגלה יב. כתובות פג: תמורה ט.). קניבת ירק דק של דלועין (גטין לד.).

קָרָאִי: קראים — שמבזין מדרש חכמים והולכין אחר המשמע (מגלה כד:).

נראה ששנוי צנזורה יש כאן, ובמשניות נאמר: הרי זו דרך מינות. על ענין זה העיר הגצ״ה חיות: „טעות סופרים, דקראים לא היו עדיין בימי משנה וגמרא... ועין גירסת המשנה בירושלמי הרי זה דרך חיצונים, וברמב״ם הגירסא הרי זה דרך צדוקים״.

קֶרֶב: א) בני מעיים (שמות יב ט), כרס (כט יג, מכללא איתמר). ב) מחשבות (תהל׳ מט יב, סב ה); בקרב לבי — כאדם שאומר כמדומה אני (תהלים לו ב).

קְרָב: מלחמה (תהלים נה יט).

קרב — קל: א) אשר יקרב — אין קריבה זו אלא אכילה, וכן מצינו שנאמרה אזהרת אכילת קדשים בטומאה בלשון נגיעה... (ויקרא כב ג), האי יקרב משמע נגיעה, דכי יגע מתרגמינן ארי יקרב (— מעילה י:). ב) קרב אליך — עמוד בעצמך (ישעיה סה ה, שבועות יח:).

קרביטין: לולאות (נדרים נו: סנהד׳ כ.), רצועות... (מועד קטן כז.).

ע״ע אבקתא, ערסא דצלא.

קרד — פעל: מקרדין — במגררת של ברזל ששיניה דקות, ואע״ג שעושה חבורה; מקרצפין — במגררת של עץ ששיניה גסות ואין עושה חבורה (ביצה כג.).

קרדום: סתם קרדום עשוי כמין כלי אומנות שעושין בו אוכפות וסרגות, ויש שעשוי כעין כלי האומן שקורין בירגוא״ה, שראשו הקצר דומה לקרדומות שלנו וראשו השני דומה לכלי אומני אוכפות וסרגות הסוסים (ביצה לא.).

קרה — קל ונפעל: לשון מקרה (שמות ג יח, דברים כה יח).

בדברים הביא גם את דרשת חז״ל שהוא לשון קרי ולשון קור.

— פעל: לעשות תקרות וקורות (נחמיה ב ח, וכן ג ג); המקרה סוכתו — כמו שאנו עושין שמסדרין כלונסות תחלה בסכך ונותן פסל עליהן (סוכה טו.).

מקורה — שיש לו גג (שבת ה. ביצה כד.), מכוסה (שבת צח.), מכוסה בגג הלק כעין תקרת עלייה (עירובין צג.).

— הפעיל: אין הקרייה אלא לשון הזמנה (במדבר לה ד. לשון חז״ל).

קֹרָה: קרת נפשנו — כלומר ספוק צרכינו וקורת רוחנו (ברכות טז:). קרת רוח — הנאה, לשון נתקררה דעתו, שמתקררת ומתיישבת דעתו עליו מפני שמחה (אבות ד יז).

קרוב: א) בקרובי — בבחירי (ויק׳ י ג). ב) מקרוב — במהרה (יחזקאל ז ח). אור קרוב מפני חשך — עתה מקרוב האיר היום ונקצר וחלף והלך לו, כמו העיר הזאת קרובה, נתיישבה מקרוב, מחדש, וכמו כי רננת ישרים מקרוב, וכמו חדשים מקרוב באו (איוב יז יב). העיר הזאת קרובה — קרובה ישיבתה, נתיישבה מקרוב (לפי דרשת חז״ל, בראש׳ יט כ). ימין קרובה לפה — רגילין להושיטה לפה (ברכות סב.).

השכיל רבינו לפרש כאן משמעות נדירה של קרוב, שהרי למעשה אין יד ימין קרובה לפה יותר מיד שמאל.

קֵרוּי, ע״ע אכסדרה וקרה פעל.

קרויה: דלעת יבישה חלולה וממלאין בה מים, ומתוך שהיא קלה אינה שואבת אלא צפה ונותנין בה אבן להכבידה („האבן שבקירויה״, שבת קכה.), דלעת יבשה (חולין נז:).

קרומית: צלע של קנה (חולין טו:).

קרון: בקרונות של צפורי — ביום השוק, שסיעות ושיירות ממקום אחר באות שם (כתובות טו.), רחץ בקרונה של צפורי — ביום השוק בפרהסיא, בשעת הלוך קרונות (מגלה ה:).

לפי הערוך ענינו מים נובעים וקרים. הוא גם מבחין בין קרון לקרונה, וכן נהגו אחדים מבעלי המלונים החדשים, אך מפירש״י לא משמע כן.

קרח: תרגומו גלידא (בראשית לא מ).

קרחא: עז, על שם שאין לו צמר כל כך (סנ׳ סג:).

קרחה: בן קרחה — בנו של ר׳ עקיבא, שר׳ עקיבא קרח היה (שבועות ו.).

קרחת: משפוע קדקד כלפי אחוריו; גבחת — משפוע קדקד כלפי פניו (ויקרא יג מא, עפ״י חז״ל), קרחת — כל ששופע ויורד מן הקדקד ולאחריו; קרחת לשון אחורים וגבחת לשון פנים (יג נה).

קרט: א) קרטין — שיור (שבת מז.).

במנחות כו ע״ב אפילו קרטין שבה, ופירש״י „שלמים וחשובים״, כלומר שיריים חשובים של הקטורת.

ב) קורט דם — גלדי, ובלעז קרושט״א (ע״ז לב. ע״ע גלדי).

קרטבלא: מבשלו [לעור] ברותחין ומתקשה לישב עליו ולכסות דולבקאות שקורין פושדטויי״ל ומטות ולעשותו שלחן (שבת עט.).

קרטופני: בקעים (פסחים ל:), בקעים־בקעים, חטטין (ב״ק פו.), בקעים וסדקים (ע״ז לג:).

קרטמא: כרכום, שכותשין אותו ונותנין בו יין ושותין (ברכות לח.), כרכום (שבת קי.), מוריקא,

קרו"ג (פסחים מב:). קורטמא דחרי — קרו"ג הגדל בקרקע מזובל בזבל הצאן (גטין ע.).

קרטמן: חכם וחריף ביותר (סנהדרין ק:).

קרטע — פעל: מפרפר (חולין עה.).

קרי: תלכו עמי קרי — רבותינו אמרו עראי, במקרה, שאינו אלא לפרקים, כן תלכו עראי במצוות. ומנחם פירש לשון מניעה, וכן הוקר רגלך, וקרוב לשון זה לתרגומו של אונקלוס לשון קושי, שמקשין לבם להמנע מהתקרב אלי (ויקרא כו כא).

קריא: תולעת של שומשמין (סוטה ג:).

קריה: קרייתא — כפרים (פסחים ג: ערובין כח: ביצה ט:).

קריעה, ע"ע שבירה.

קרם — קל: קרמו פניה — לשון קרום, טיל"א, כלומר גלד מעט (ברכות כה.), כמו קרום, קרושטי"ן בלעז (שבת יט:).

— הפעיל: החמיץ (סנהד' יד: ע"ז ל. לפי הערוך — הקריס, בסמ"ך).

קרמין: בגדי צבעונין שקורין אובריי"ץ (ביצה ל:), בגדים המצויירים, אוברי"ץ בלעז (ב"מ ס:), יריעות של צבעים שקורין אובריי"ץ (שבת כב.), בגדי צבעונים שקורין אובריינ"א (מה.), מעשה אורג כגון בגדי צבעונין שקורין אובריי"ן (סוכה י.), בגדים (מועד קטן י:).

הערוך פירש בגדים דקים כקרום ביצה. הבאתי את כל הבלעזים כדוגמה נוספת לשבושי צורה ע"י השתרגות ין לאות צ, ולהפך. בתלמוד יש הרבה דוגמאות ממין זה: פחלץ וצ"ל פחלין, אונץ וצ"ל אונין. ויש שקשה להבחין איזו מלה הנכונה ואיזו המשובשת, כגון: טלית מצויינת — טלית מצויינת. שבושים ממין זה בירתי במבוא לכרך ראשון עמ' עה.

קרמית, ע"ע שיצנית.

קרמנאי: שם מקום. ל"א מוכרי בגדי פשתן (שבת קלח.). שם אומה. ל"א קדמונאי, קדמונים (בבא קמא כא.).

קרן: א) זיו (איוב טז טו). ב) זוית („קרן אורה", ברכות יז.).

קרן כרכום — זוית גן שכרכום גדל בו. ל"א נוגה זיו כרכום, כמו כי קרן עור פניו (נדה יט.).

קרן עגולה, קרן פשוטה — שניהם מין כלי זמר, והוא עשוי נקבים נקבים ככברה ומכניס בהן חלילים ומוציאין קולות הרבה. קרן עגולה מעשה אומן הוא וצריך לתקוע בנקבים בחוזק והויא מלאכה, ובקרן פשוטה מכניסו ברווח, ודרכן לפרקם תמיד (שבת מז.).

קרן אפל — שן סלע גבוה, וכך שמו (סוכה ב.).

קרנים: א) לשון מאור, כשהוא נוקב וזורח דרך הנקב נראה כמין קרנים בולטין, וכן כי קרן עור פניו (חבקוק ג ד), זהרורין (פסחים ח. — חבקוק ג). ב) חוזק וגבורה, לנגח עניים ואביונים (עמוס ו יג). ג) קרני ראשו — גובה ראשו שאצל העורף (נדה כט.).

קרנות: יושבי קרנות — חנונים או עמי הארץ שעוסקין בדברי שיחה (ברכות כח:), יושבי חניות (ב"ק פב.), תגרין (סנהדרין ג.).

קֶרֶן: קרני מלחמה — ראשי גייסות, תוקעי קרן, ומתאספים אליהם בני צבאם (גטין נז.).

הפירוש מעיד שיש לקרא קרני, בשני קמצים, ע"מ פרש, סרב. גירסת הערוך קרוני מלחמה, לשון קרון.

קרן — קל: קרן עור פניו — לשון קרנים, שהאור מבהיק ובולט כמין קרן (שמות לד כט).

קרנא: קרנא דאומנא — וינטוש"א, קרן שמקיז בו (תענית כא:), מקיזי דם בקרן במציצה (מכות טז: ע"ע אומן).

קרנונא: יושב קרנות (קדושין כה.).

רבנו חננאל פירש דג קר, וכן הובא בתוספות.

קרנזול: אלכסון. ולשון קרנזיל זיל בה לקרנות (בבא מציעא קח:).

פירש לשון נוטריקון. ויש בגמרא גם קרנא זול.

קרס — קל: נתרז (ישעיה מו א וסנהדרין סג:).

קרסל: קרסולים אלו כרעים (ויקרא יא כא); קרסולי — עקבי (ש"ב כב לז), הרגלים מן האסתוורין שקורין קביליי"א בלעז ולמטה (תהלים יח לז), אסתוורא שקורין קביליי"א בלעז (חגיגה יג.). שתי רגלים ארוכין [שיש לחגב] לבד הארבעה, והם סמוך לצוארו ממעל לרגליו לנתר בהם כשהוא רוצה לקפץ (חולין נט.).

בברכות נד ע"ב פירש רק בלעז, וענינו מקום חבור השוק והרגל. ע"ע אסתורא.

קרסם — פעל: קוצץ ענפים יבשים מן אילן לתקנו (שבת קג.), נטל קיסמין יבשין שבאילן (ע"ז מט:), היינו זימור, אלא שקרסום שייך באילנות (מו"ק ג.).

קרע — קל: תקרעי בפוך עיניך — שהפוך נראה כמרחיב קרע העין (ירמיה ד ל); וקרע לו חלוני — והרחיב. אחרים הגיהו וקרע לו ופתח, וכן תקרעי בפוך, קרעת שמים, כולם לשון פתיחה (כב יד).

— פעל: מקרעין נייר חלק — מסרטין ורושמין בסכין על הנייר (גיטין ט:), מסרטין (יט.).

קרפדאי: טלפ"א (ברכות נז: חולין סג.).

עיין בהערה לערך קיפוף וקפוד. אהרני, במחקרו על הקפוד („לשוננו" כרך ו) מסיק שקפוד וקורפדאי הם היינו הך, וכשם שיש קפוד בשרצים ובעופות כך גם הקורפדאי משמש בשתי ההוראות. ע"ע תנשמת. חז"ל אמרו בחולין „בואת שבשרצים קורפדאי", ויפה פירש שם רבינו טלפ"א, היא החפרפרת. אך מה שפירש כן גם בברכות עורר את תמיהת אהרני במחקרו הנ"ל („וכן הפך גדול מפרשינו עוף ליונק"), כי שם מדובר בעופות.

קרפף: **היקף גדול חוץ לעיר להכניס שם עצים לאוצר** (עירובין יח.).

קרץ: **לשון התוך, וכן מחומר קורצתי** (ירמ׳ מו כ).

קרץ — קל: **א) קורץ, מולל, מורה — כולם לשון רמזים הם, זה נופל על העין וזה נופל על הרגל וזה נופל על האצבע** (משלי ו יג)**; ירמוז, יקרוץ, יורה — כולם לשון אחד הם, אלא שזה נופל על העינים וזה נופל על האצבעות** (יומא יט:).

רש״י מסתיע כאן בכתוב שבמשלי, ולכאורה הוא סותר את פירושו, כי במשלי נאמר קורץ בעיניו, ובתלמוד נאמר לא ירמוז בעיניו ולא יקרוץ בשפתותיו. למעשה אין כאן סתירה, כי יש במקרא גם קורץ שפתיו, ורבנו פירש בכל מקום לפי הענין, כדרכו. בגופא דעובדא נראה שקריצת שפתים ענינה חתוך ונשיכה, בין שיש בזה רמיזה לאחר ובין שיש בזה סימן תמהון וצער (וכן ביידיש: „צובייסע״ן ד״י ליפע״ן״). בלשון חז״ל מצויה הקריצה בעקר בענין חתוך, והאמוראים פירשו את לשון המשנה קרצו על סמך קרץ שבירמיהו. כדאי להוסיף שקורץ עינים ת״י רמז, וקורץ שפתיו — גזים, כלו׳ לשון חתוך.

ב) קרצו — חתכו, חתך בו הכשר שחיטה ברוב שנים (יומא טו.)**. לקרוץ בצפורן — לאחוז מעט** (נדה נב:).

קרְצָא: **אכל קורצא — נראה בעיני שהיה משפטם לאכול בבית המקבל דבריהם שום הלעטה, והוא גמר חזוק שדבריו מקוימים ויעמידם על האמת, ואותה הלעטה נקראת אכילת קורצין, לשון קורץ בעיניו, שכן דרך כל הולכי רכיל לקרוץ בעיניהם ולרמוז דברי רכילותן שלא יבינו שאר השומעים** (— ויקרא יט טז)**, הלשין. ואומר אני שכן היתה דת של הולכי רכיל לאכול לגימה במקום שמלשינין שם והוא סימן קיום דברים, שמאותה שעה יש עליהם לברר דבריהם ולאמת לשון הרע שאמרו, ואותה סעודה נקראת אכילת קורצין, לשון קורץ בעיניו, שהוא לסימן לשון הרע** (דניאל ג ח)**, הלשין** (ו כה)**, מלשינות** (גטין נו.).

קרצף, ע״ע קרד — פעל.

קרקבן: **קורקבן בעוף הוא המסס בבהמה** (ברכות סא:)**, המסס** (שבת קנב.).

קורקור: **עורבים שדומין בצעקתן כקורין קורקור** (בבא בתרא כג.).

קרקורא: **חתיכה** (לפי הע׳ קדקדא. בכורות מג:).

קרקפא: **ראש** (שבת סז.).

קרקפלא: **עור הפנים** (ע״ז יא:)**, עור ראש אדם מת** (חולין קכג.).

קרקפנא: **אדם חשוב** (יבמות עח.)**, בעל הגולגולת, כלומר אדם חשוב** (ערובין כב:).

קרקר — פעל: **לשון קורה [כלו׳ כורה], כמו אני קרתי, מקבת בור נקרתם, יקרוה עורבי נחל** (במדבר כד יז)**. מקרקר קיר — לשון יללה, מקונן** (בע״י מתאנח. תענית כט. — ישעיה כב)**, מקרקרין — גועות, דלשון צעקת ארי להוד ולשון צעקת כל בהמה לחוד, כמו בלשון עברית: נוהם לארי וגועה לשור וערג לאיל וצהל לסוס וצפצוף לעופות והרץ לכלב** (חולין נג.).

בתענית מסתמך רש״י גם על לשון חז״ל בחולין, אך בישעיהו פירש: קרקור קיר החומה, וכנראה כוונתו לשון הרס.

קרקש — פעל (ארמ׳)**: קשקש** (נדה יז.).

עזא דקרקשא — ע״ע טורבל.

קרקשתא: **זוג שמקרקש בה לפני העדר והולך כולו אחריו** (בבא קמא נב.).

קרר: **בעל קרון** (בבא מציעא עה:).

קרש: **מין חיה וקרניה משחירין כמין צבע** (בבא בתרא טז:).

קרש — קל: **יין קרוש — קפוי** (סוכה יב.)**, שנעפש ונקרש** (מט.).

קרת: **תקרה הנתונה על השער ויושבים עליה** (משלי ח ג)**, תקרת הבית** (יא יא)**, תקרה גבוהה מוכנת ככסא לשבת לזקני העיר** (איוב כט ז).

לפי רוב המפרשים אין קרת אלא קריה.

קש: **לשון לקוט, על שם שדבר המתפזר הוא וצריך לקוששו קרוי קש** (שמות ה יב)**. זנבות השבולים** (שבת כ: לה. סו. קנ:)**. קנה** (תענית ו.).

בשבת כ: לה. וקנ: מוסיף רש״י גם בלעז: אשטריי״ש, אשטרצי״א. בחולין נב לועז כן גם תבנא, ונמצא שהקש כולל גם תבן. אך בחומש (שמות ה ז) פירש תבן אשטובל״א בלעז. מכל מקום, מלשון הכתוב „לקושש קש לתבן״ ברור שיש הבדל ביניהם. גם המשנה שבריש המקבל מעידה על הבדל: כשם שחולקין בתבואה כך חולקין בתבן ובקש. וכן לשון מדרש תנחומא: להביא קש לעשותו תבן. אך כבר נטשטשו התחומים, כאמור, עוד בימי חז״ל, ולפיכך פירש הרמב״ם (בשבת פרק ג) שקש הוא תבן. ע״ע תבן.

בעלי התוספות (שבת לו: ד״ה כירה, ב״מ קג. ד״ה המקבל) מעירים שקש הוא זנבות השבלים שנשארו בשדה ונקרא אשטובל״א, ותבן הוא הנקצר עם השבולת; וכן אמרינן בשבת קנ: בשלמא קש משכחת לה במחובר, אלא תבן במחובר היכי משכחת לה. בעלי התוספות מישבים שם מדוע נאמר בפרק המקבל (ב״מ קג:) דתיתבן, וצריך היה לומר דתיתקש. מכאן משמע שגם בתלמוד עצמו התחומים מטושטשים קצת בין קש לתבן, למרות האמור בשבת קנ: מכל הפירושים מסתבר שתבן הוא הקש הקצוץ ולעולם אינו מחובר, ואלו קש יתכן היותו מחובר וגם קצוץ. רד״ק פירש שקש הוא התבן הדק. בעל „מרפא לשון״ מסיק שיש שני מיני קש ושני מיני תבן: תבן דק ותלוש, תבן קשה וחזק ומחובר

לקרקע; וכן קש הנזכר עם גבבא הוא הנשאר עם השבלים, וקש הנזכר עם תבן הוא המחובר לארץ. סברה זו דחוקה, לדעתי.

קשב — הפעיל: מקשיבין זה לזה בהלכה — מלמדים זה את זה ומבינים זה מזה (שבת סג.). לוא הקשבת — לשון המתנה היא (ברכות ו — ישעיה מח), ויקשב ה' — ממתין להם שם (שם — מלאכי ג).

פירש כן בעקבות דרשת חז"ל. אעפ"י כן יש בקשב משום המתנה גם בדרך הפשט.

קשבא: מין תמרים... ואית דאמר היינו חצובא שבו תיחם יהושע את הארץ, ועשב נאה הוא (ע"ז יד:). דקל (ב"ק נח:). טסקא דקשבא — שק מלא תמרים (מגלה ז:).

קשה: אילנות קשים — אילנות זקנים ועבים (סוכה כד:). אדם קשה כברזל — חכם ומחודד לחתך הלכה כברזל (מנחות צה:).

בתוספות נאמר: שבח הוא לתלמיד חכם, כדאמרינן כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל אינו תלמיד חכם.

קשה — נפעל: נקשה — מאורע קשה, נלאה בצרות קשות (ישעיה ח כא).

— הפעיל: להקשות — להיות קשה (פסחים פד.), ליעשות עב (לט:).

קשוא: קשואים — קוקומברי"ש בלעז (במדבר יא ה. ע"ע מלפפון). קישואין ודלועין — שם הפרי עצמו; מקשאות ומדלעות — כל האילנות (פסח' ו:).

קשוה: קשות — כמין חצאי קנים חלולים הנסדקין לארכן... ובלשון ערבי כל דבר חלול קרוי קסו"ה... ויש מחכמי ישראל אומרים אלו סניפים שמקשין אותו ומחזיקים אותו שלא ישבר... (שמות כה כט. ע"ע מנקיות).

קשוט: אמת (דניאל ב מז).

קשורים: קשורים קצרים שקושרין בהן שערן, ויש שעושין אותן מזוהבין (ישעיה ג כ).

קשח — הפעיל: לשון אמוץ לב (ישעיה סג יז), הקשה (איוב לט טז).

קשטא: ליכא קושטא בעלמא — אין אדם בעולם שידבר אמת תמיד (סנהדרין צז.).

קשיא: לשון הפסוק קשה לתרץ (סנהדרין קיב.).

קשיטה: מעה (בראשית לג יט, איוב מב יא).

קשיש: קשישין שעל השבר — בהמה שנשבר בה עצם עושין לה דפים מכאן ומכאן וקושרין אותם שם והן מעמידין העצם שלא ינוד אנה ואנה עד שמתחבר (שבת נג.).

קשישא: מר קשישא — ע"ע ינוקא.

קשיתא: גרעין של תמרה (חולין מט.), גרעיני תמרים (ברכות נו. סנהדרין צו. חולין כ:), גרעינים (שבת כט. יומא פד. ע"ז כח. כח:).

קשקש — פעל: עודר (סוכה מד:), היינו עדור, אלא שעדור בגפנים וקשקוש בזיתים (מו"ק ג.), לכסות שרשים המגולים (ב"מ פט:), חפר תחת הזיתים (עבודה זרה נ:).

— נתפעל: משיתקשקשו הדדים — כמו מקשקשת לפניו כזוג, כלומר גדולים הרבה (נדה מז.).

קשקשים: קשים ועשבים שסותמים ומעכבים את קלוחו של צנור (כתובות ס.).

קשקשת: קליפין הקבועין בדג (ויקרא יא ט), מלבושין של דג (נדה נא:). אפיקי מגינים אלו קשקשים — הסגורים והתומים בו בדוחק (חולין סז:).

קשר: א) מרד (מ"ב יא יד, דה"ב כג יג). ב) קשרי אצבעותיה — היינו גב היד (נדה נז.).

קשר של ביצה — הוא זרע של תרנגול הקשור בראש הכד של ביצה ומשם יצירת האפרוח מתחילה (חולין סד:).

קשר של מוכסין — יש לך אדם שנותן המכס לראש הנהר במקום אחד, או מוחל לו במתנה, והוא מוסר לו חותם להראות למוכס שמחל לו המכס (שבת עח.).

לעמוד בקשרי המלחמה — כשמתקשרים לעמוד צפופים שלא יפרידום אויבים (סוטה מד.).

קשר — פעל: המקשר על מתו — לשון וקשרו מספד (מו"ק כז:).

כן בע"י; בגמרא ליתא, והגירסא שם: המתקשה על מתו. לא הבאתי פירוש זה אלא משום העידו על כך ש„וקשרו מספד" נחשב, כנראה, לפסוק שבמקרא, אך למעשה אינו במקרא כלל. בפיוט „אשר הניא" (לחג הפורים) יש „לבש שק וקשר מספד", וצירוף זה נראה לאחדים כחידוש גמור, אך כיוצא בזה יש בירושלמי יבמות: „הספד קשור".

— פועל: הצאן המקושרות — כתרגומו הבכירות, ואין לי עד במקרא. ומנחם חברו עם אחיתופל בקושרים, ויהי הקשר אמיץ, אותן המתקשרות יחד למהר עיבורן (בראשית ל מא).

קשש — פועל: לקושש — ללקט (שמות ה ז), לאסוף אסיפה ללקוט לקט (ה יב).

— התפועל: התקוששו — התלקטו והאספו יחד (צפניה ב א).

קשת: קשתו — חזקו (בראשית מט כד), קשתי — איתני (איוב כט כ).

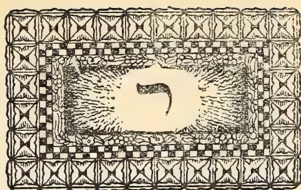
הפירוש באיוב נובע ודאי מלשון ברכת יעקב: ותשב באיתן קשתו. בבראשית הביא גם את דרשת חז"ל, שהכונה לכבישת היצר, ע"ש שהזרע יורה כחץ, וכן פירש בסוטה לו ע"ב בעקבות חז"ל, וכן בסנהדרין צב („כח קושי אבר").

קַשָּׁת: רובה קשת — יורה חצים בקשת (ברא' כא כ).

קשתויא: קשתויי — מושכי קשת (יבמות טז:).

קת: בית יד (ביצה לג: סנהדרין כז:), יד (של כלי, יומא לז:).

קתרוס: קתרוס, סבכא וכו' כולם כלי זמר הם (דניאל ג ה).

ראה: היא ראה היא איה היא דיה, ולמה נקרא שמה ראה? שרואה ביותר (עפ"י חז"ל, דברים יד יג).

ראה — קל: א) לשון הבנה (בראשית יח יב), הבין (דברים לב לט: „ראו עתה"; יחזקאל יב ג: „אולי יראו"). ב) חשב (ישעיה כב יא), לא יראה — לא יחשבו בעיניו (יז ח). לא ראה — לא הוכשר בעיניו, כמו מה ראית כי עשית (איכה ג לו). בכל מקום אשר תראה — אשר יעלה בלבבך (דברים יב יג). ג) ראה! — תן עיניך ולבך על דבריך (שמות לג יב), ראה משמעה ישב לבך, תן עיניך בדבר (ברכות נה — שמות לא ב).

בדפוסים שבדקתי נדפס: ראה משמע היש בלבך, ותקן הב"ח לפי נוסחת הע"י: הכן את לבבך. ב„תורה תמימה" (שמות לא ב) מובא: „הבן בלבך". ולי נראה שהפירוש בגמרא נשתבש ע"י משיכת סופי התיבות לראשי התיבות שלאחריהן, ובמקום „משמע היש בלבך" צ"ל „משמעה ישב לבך", וכן העתקתי לעיל.

ד) אין אדם רואה חובה לעצמו — אין דעתו מתקרבת לצד החובה לחייב את עצמו, ואפילו מתכוין לדין אמת (כתובות קה:), הרואה טריפה לעצמו — כשנולד ספק טרפות בבהמתו ונראה בו טעם לאיסור וטעם להיתר ואינו חס עליה ואוסרה (הולין מד:). עולמך תראה בחייך — כל צרכיך תמצא (ברכות יז.). ה) אל תראוני — אל תסתכלו בי לבזיון (שה"ש א ו), כי ראו בארון — לשון בזיון, כמו אל תראוני שאני שחרחורת (סוטה לה. — ש"א ו). ו) במקום רואים — לעין כל (איוב לד כו). בכל הרואה — בכל מקום שיוכל לראות משם (מגלה ט:).

— **נפעל:** ונראין לי דבריו — ומודה אני לו (נדה נג.). תשעה נראין כעשרה — אין אדם ממהר להבחין בין תשעה לעשרה (ברכות מה:).

— **פועל:** לא רואו — אין להם מראה ותואר (איוב לג כא).

— **הפעיל:** הראתה לו באצבעותיה — רמזה לו לבוא אצלה (סוטה ט.).

— **התפעל:** למה תתראו — למה תראו עצמכם כאלו אתם שבעים... ולי נראה פשוטו למה תתראו למה יהיו הכל מסתכלים בכם ומתמיהים בכם... ומפי אחרים שמעתי שהוא לשון כחישה, למה תהיו כחושים ברעב, ודומה לו ומרוה גם הוא יורא (בראשית מב א).

הכתוב שהובא כראיה: „ומרוה גם הוא יורא" עורר תמיהות ופירושים שונים. לפי ברלינר צריך לבוא כאן הכתוב שבאיוב לג: „לא רואו". נראית דעת המזרחי שה„ודומה לו" הוא ראיה לפירוש ראשון, שהוא לשון שביעה, והובא כראיה שתתראו יתכן שיהא כמו תתרוו, בחלוף וו באלף.

ראוה: כמו ראייה (יחזקאל כח יז).

ראוי: ראוי לו שלא התפלל — כלומר נוח היה לו אם לא התפלל, כמו ראוי לו שלא בא לעולם (יומא נג:). ולא בראוי כבמוחזק — נכסים שלא היה האב מוחזק בשעת מיתתו, אבל ראויין היו ליפול לו בירושה ונפלו להן לאחר זמן, אין הבכור נוטל בהן פי שנים (בכורות נא:). מום הראוי לבוא על ידי אדם — שיש לומר אדם הטילו בו (לה.). שאינה ראויה לילד — שנעקר בית הריון שלה (כתובות ס:).

ראי: א) זבל, לשון והסיר את מוראתו (נחום ג ו: „ושמתיך כרואי"). ב) מראה (איוב לג כא: „יכל בשרו מרואי").

רְאָיָה: שטר זכות (סנהדרין לא.).

רְאִיָּה: הכל חייבין בראיה — במצות ראית כל זכורך, שצריכין להתראות בעזרה ברגל (חגיגה ב.).

ראם: קרני ראמים — חיה גדולה (ע"ז ג:). רימא — ראם דימא, שהוא על שפת הים (זבחים קיג:).

ד"ה הוא אורזילא, ולא רימא, אבל כונת רש"י לפרש תיבת רימא, שכן נאמר שם בגמרא: אורזילא דרימא.

ראמות: מין אבן יקרה שאינה מצויה (משלי כד ז).

ראש [א]: תחלה („מראש פרעות אויב", דברים לב מב). גדול (עזרא ח טז). ראש התחלה — ראש וממונה וגדול לפתוח תחלה (נחמיה יא יז). בשמים ראש — חשובים (שמות ל כג). נתנה ראש — נשים עלינו מלך (במדבר יד ד). נוטל חלק בראש — מנה יפה שיבחר לו (יומא יד.). ראשי אזנים — שפת

האוזן (קדושין כה.). ראש הגוייה — אבר (נדר׳ לב:). גיד (קדושין כה.). ראשו של כותל — גובהו, כדתנן היו בראשו פירות (עירובין עז.). ראשי לפתות — עלי הלפת (פסחים נו:). ראש תור — ירק הנמשך ובא משדה זו לשדה זו שנראה יפה שאינו מזו שנכנס לה אלא מזו שיוצא ממנה. ראש תור קרי ליה לפי שכן דרך לסוף השדה להיות מתקצרת המחרשה ולימשך באלכסון כראש תור, כזה: ◁ (שבת פה:).

ראשך והר — הרי ראשך והרי הר, הכה זה על זה (חולין לט:).

שאר צרופים, שבהם מבוארת המלה שלאחר ראש (כגון: ראשי פרקים — ראשי פרשיות) הובאו בערכים המתאימים.

ראש [ב]: עשב מר (דברים לב לב, הושע י ד), מרה (תהלים סט כב, חולין פז.), ארס (ירמיה ח יד). מי ראש — ארס נחש (ט יד). שרש פורה ראש ולענה — שרש מגדל עשב מר כגידין שהם מרים, כלומר מפרה ומרבה רשע (דברים כט יז).

ראשון: א) חשוב (דנ׳ י יג). ב) ביום הראשון תשביתו שאור — מערב יום טוב וקרוי ראשון שהוא לפני השבעה; ומצינו מוקדם קרוי ראשון, כמו הראשון אדם תולד, הלפני אדם נולדת (שמות יב טו). הראשון אדם תולד — הבטרם אדם תולד (איוב טו ז), הקודם אדם הראשון נולדת (פסחים ה.).

לשון חז״ל בפסחים: ראשון דמעיקרא משמע, דאמר קרא הראשון אדם תולד.

מים ראשונים — שלפני המזון (סוטה ד:). בוא וראה שאלת הראשונים — שהדור האחרון זוכה להתהכם כדורות הראשונים, שאף אני הייתי שואל שאלה זו ועכשו שאלה ר׳ יהושע בן לוי שהוא מן הראשונים (יומא מט.).

ראשית: א) תחלה („ראשית חכמה" משלי ד ז). ראשית דגן, תירוש ויצהר — תרומה גדולה (במדבר יח יב), תרומה (דברים יח ד); התרומה קרויה ראשית שהיא ראשונה משנעשה דגן (כו יג). ראשית גויים עמלק — הוא קדם את כולם להלחם בישראל, וכן תרגם אנקלוס (במדבר כד כ).

הדגיש והטעים, לבל תחשוב כי הוא כמו ראשית הגויים שבעמוס, ששם פירש המשובח שבגויים.

ב) מיטב („ראשית ההרם", ש״א טו כא; „ראשית גבורתם", ירמיה מט לה). ראשית שמנים — מובחר שבשמנים והוא אפרסמון (עמוס ו ו ושבת סב:). תרומה, עיקר („ראשית דעת", משלי א ז; „ומראשית כל תבואתך", ג ט). ראשית הגויים המשובח שבגויים (עמוס ו א. ע׳ בהערה לערך נקב — קל).

ראתן: בעל ראתן — שרץ יש לו במוחו (כתו׳ עז.), הלש הרבה מחמת שיש לו שרץ במוחו כדאמר בכתובות (גטין ע. וכן נדה יז.).

רב [א]: א) שר („מושיע ורב", ישעיה יט כ; „רב טבחים", ירמיה לט יג, דניאל ב יד; „ורבי המלך", ירמיה מא א; „לרבים", דניאל ט כז ויומא נד.). רב ביתו — שרי הסעודה: שר האופים ושר הטבחים ושר המשקים (אסתר א ח).

רבינו — רב (ברכות כב. ל: סוכה לג. ביצה כה. מגלה כט.), רבינו הגדול — רב (בכורות מה. נדה מט:).

ב) ויין מלכות רב — הרבה (אסתר א ז). תאפנה רבה — אפיות הרבה, אופה ומטגנה ואופה. לישנא אהרינא רבה גדולה ומרוקעת ודקה, וזהו נויה (מנחות נג:). רב לכם — הרבה יותר מדאי לקחתם לעצמכם גדולה (במדבר טז ג), דבר גדול נטלתם בעצמכם (טז ז); רב לך — די לך (סוטה יג: — דברים ג); ורב מהיות קולות — די לו במה שהוריד כבר (שמות ט כח); ורב שיהיו ימי שניו — לשון די (קהלת ו ג).

ג) פוסקי צדקה ברבים — לשם ולפנים, ואינם נותנים. ואורחא דמילתא נקט, שאין אדם עשוי לפסוק צדקה בינו לבין עצמו ואינו נותן (תענית ח:).

רב [ב]: רבים — מורים בחצים (ירמיה נ כט, איוב טז יג).

בפרושו לאיוב הובא לראיה „רובה קשת". ע׳ בהערה לערך רובה.

רֹב: מרבית („רוב ההודאות", תענית ז.). רוב וקרוב הלך אחר הרוב — אם בא מעשה לפנינו ויש לתלותו בדבר הקרוב לו להתיר או לאסור ויש לתלותו אחר הרוב לענין אחר הלוף הקרוב הלך אחר הרוב (ביצה י:).

רבב: שומן ושעוה וכל דבר הניתך (שבת כ:), שומן וחלב (קיד.), שומן או שמן (עח:), שומן (נדרים מא.), דבר מאוס כגון חלב ושומן ונדבק בבגדים ונמאסין (סוטה מט.), כל דבר הנתוך, כגון שומן וחלב ושעוה (זבחים צח:).

הפירוש בזבחים הוא כעין סכום הפירושים שלפניו. על הפירוש בשבת עח השיגו התוספות וכתבו שאינו שמן, אלא שומן.

רבב — פעל: ריבבן — בריש, כמו רבב, כלומר התיך הזפת לתוכן (עבודה זרה לג.).

— פועל: מרובבות — עושין פרי לרבבות (תהלים קמד יג).

רבבה: דגול מרבבה — נדגל בחיילות הרבה, רבים חיילותיו. רבבות הרבה קרויין רבבה, שנאמר רבבה כצמח השדה נתתיך (שיר השירים ה י).

רֶבֶד: שכבת זרע (שבת קיד.).

רבנו מסתייע בכתוב מרבדים רבדתי ערשי, שהוא דורשו כלשון קישוט המכנים תאוה. לפי תשובות הגאונים הובא כתוב זה בגמרא כראיה, ולפנינו ליתא. הראשונים פירשו שרבד ענינו דם שנתיבש (תשובות הגאונים והערוך), ויש אומרים שענינו טלאי או קרע בבגד. בגמרא הובא רבד כמשנה־צורה לרבבה.

בע״ז לג מעירים בעלי התוספות שריבבן וריבדן היינו הך.

רֶבֶד: רצפה (— בראשית מא מב), כל הרצפה עשויה שורות שורות, טבלאות אבני שיש, וכל שורה ושורה קרויה רובד (יומא מג:).

רבד — קל: מרבדים רבדתי ערשי — רצפתי ערשי מרצפות (בראשית מא מב — משלי ז), קשטתי (משלי ז טז), רפדתי וקשטתי בבשמים (שבת קיד — משלי ז).

רבדא: ריבדא דכוסילתא — נקבי כלי האומן שבבשרו (שבת קכט), ניקור של כלי אומן מקיז דם (כתובות לט:), מכת הכלי (ע״ז כז. מכות כא. ע״ע כוסילתא), מכה של הקזת דם (מכללא משמע, נדה סז.).

רבה — קל: פרו ורבו — פרו לשון פרי, כלומר עשו פירות; ורבו — אם לא אמר אלא פרו היה אחד מוליד אחד ולא יותר, ובא ורבו שאחד מוליד הרבה (בראשית א כב).

— פעל: גידל (איכה ב כב, וכן בארמית: מגלה ו. נזיר לט.). מדה מרובה — רבה על חבירתה (יומא עו.). מרובה בגדים — כהן שמשמש בשמונה בגדים (מכות יא.).

— הפעיל: והרבה המכשולים — והרבות המכשולים. וכן כל הרבה שבמקרא לשון הרבות הוא, לשון פעול (יחזקאל כא כ).

רבוא: והפיל רבֹּאות — רבים (דניאל יא יב).

רִבּוי: אין כללות ופרטות באין מריבוי לשון אלא ממשמעות המקראות, כגון בכל אשר תאוה נפשך כלל, וכן מן הבהמה כלל, בקר וצאן פרט. אבל לזבח שלמים שתי תיבות דבוקות הן, כאלו כתוב לזבח השלמים, וקרא יתירא בעלמא הוא, דהוה מצי למיכתב לשלמים, וכל מקרא של לשון ייתור אינו לכלל ופרט אלא לרבות וכמאן דכתיב לשלמים וזבח דמי, דאיתרבו ליה כל הזבחים (זבחים ח:).

רבי: רבינו הקדוש (יבמות לב:).

רביא: פני תינוק (חגיגה יג:).

רביתא — נערה (כתובות סב:), ילדה (סנ׳ נח:).

רביבים: טיפי מטר. נראה לי על שם שיורה כחץ נקרא רביב, כדכתיב רובה קשת (דברים לב ב).

רביד: ענק, ועל שהוא רצוף בטבעות קרוי רביד... (בראשית מא מב. ע״ע רבד קל).

רביכה, ע״ע רבך — קל.

רביע: רביעית (בבא קמא ט.).

רביעה: עונת תשמיש (נדה לא. ע״ע רובע). רביעה ראשונה — התחלת גשמים (תענית ה.).

רביעית: א) רביעית הקב, לוג (ערובין כט:), רובע רביעית — רובע הלוג (שם, פסחים קח:). ב) רביעית הלוג, ביצה ומחצה (שבת עו:), רביעית הלוג (פסחים קט: חולין מז:). ג) כלי מחזיק רביעית מלא מים (גטין טו:).

רבעא — לוג; רביעתא — רביעית הלוג (שבת קט:).

רביעית אינה אלא רבע: יש רביעית הקב, כלומר לוג, ויש רביעית הלוג. בתוספות לפסחים קט נאמר: מכאן קשה על פירוש רבותיו של רבינו שלמה שפירש דרביעית בכל מקום היינו רובע הקב, כי לפי זה החשבון הוא רביעית הלוג, עכ״ל. קשיא לי על קושיה זו, שכן מעידים מראי המקומות שלעיל כי רבינו פירש רביעית גם רביעית הלוג, וגם בפסחים ק״ט פירש כן.

רבך — קל: רבוכה — חלוטה במים רותחין (מנחות נג.), חלה מבושלת במים תחלה (זבחים נ.).

— הפעל: מורבכת — חלוטה ברותחין כל צרכה (ויקרא ו יד, ז יב), חלוטה במים רותחין (מנחות נג.).

בתשובות הגאונים יש שפירשו מרבך של אבנים מלשון מורבכת, שהוא מענין הסדור, כלומר אבנים צבורות קצתן על קצתן (שבת קכה:), וכן בפירוש המשניות להרמב״ם.

רבן: רבנן — תלמידי רבינו הקדוש (מגלה יח.), תלמידים (קדושין נט. חולין צח.). ארעא דרבנן — הפקר לתלמידים (קדושין נט.).

רֶבַע: ארחי ורבעי — דרכי ורבצי ושכני... ורבותינו דרשו על טפת תשמיש (תהלים קלט ג), תשמיש, לשון לרבעה (נדה לא.).

רֹבַע: א) רובע הקב, לוג (ערובין כט: פג:), רובע הקב (נדה כח.). רובע ההין — שלשה לוגין (שמות כט מ).

הוה אומר שסתם רובַע הוא רובע הקב. בתלמוד (כריתות ו וירושלמי פרק ד דיומא) נאמר „מלח סדומית רובע״, אך בנוסח התפילה של פטום הקטורת נאמר „רובע הקב״. ברש״י לכריתות מפורש: רובע — הקב (וכן ביומא ב„קרבן העדה״ שהעתיק מפירש״י), וכנראה מכאן נובעת תוספת „הקב״ בנוסח התפילה.

בשו״ע או״ח סימן תנו ויו״ד שכד נאמר כי חמשה רבעים הם עשרון, כלומר מג ביצים וחומש ביצה. סתם חמשה רבעים הם שלשים ביצים, כי הלוג הוא שש ביצים, אבל כונת השו״ע היא לרבעים צפוריים.

ב) חצי דינר צורי, ד׳ זוזי מדינה (יומא נה:). רבעתים — שתי רביעיות דינר כסף. ל״א רבעתים לשון חצי הוא (כלומר שני רבעים. כריתות ח.).

ג) רבע ישראל — רביעותיהן, זרע היוצא מן התשמיש שלהם (במדבר כג י).

ע״ע רביעה ובערך הקודם וברש״י לבמדבר כד ג.

רִבֵּעַ: רבעים — דור רביעי (שמות לד ז).

רבע — קל: רבץ (סוכה כג. נדרים נ.). רבוּע — רובץ ומושכב (לפי דרשת חז״ל. זבחים סב:).

— **פעל: שריבע בעם — שריבץ את ישראל והשפילם** (סנהדרין קא:).

— **הפעיל: מרביעין — אוחזין הבהמה ומביאין עליה זכר** (מועד קטן יב.).

רבעא, ע"ע רביעית.

רבץ — **קל: רבוצים — שכובים** (בכורות נה:).

— **נפעל: אין ירק מצליח אלא בקרקע נרבצת, בארץ לחה** (בבא מציעא קו:).

הבאתי ערך זה במלון חדושי רש"י וציינתי בצדו: רבנו עצמו הרגיש בחדוש שבדבר וראה צורך לפרש את חדושו.

— **פעל: מרביץ במים את האבק שלא יעלה** (שבת צה.), **להשכיב עפר ואבק שלא יעלה** (ע"ז ל:). בנדפס — אפר, באלף. ע' בהערה לערך אפר ורמץ.

— **הפעיל א) מזלפין מים להרביץ את האבק** (מגלה כח:). **ב) מרביץ בפוך — רוצף רצפתך באבני נופך** (ישעיה נד יא).

רבקה: מקום אסיפת הבהמות וקישורן, כמו כעגלי מרבק (גיטין נג.), קופל"א בלעז, שמדבקים שלש בהמות או ארבע בצואריהן זו אצל זו ודשים הדישה (ב"מ ל.), קופל"א בלעז, שקושרין ד' פרות ביחד (פסחים כו.).

גם תותרי (שבת נג:) ומרבק (עמוס ו ד) פירש קופל"א בלעז, ונראה שרבקה ענינה גם מקום קשירת הבהמות גם צמד הבהמות, שכן נאמר בתלמוד: רבקה נכנסת ורבקה יוצאת. רבים השמות ממין זה, כגון: אהל, משכן, מרעית ועוד. ע"ע מקק.

הכניסה לרבקה — יש מפרשים (שטיינברג ועוד) שהוא פעל ולא שם־עצם, אך אינו מוכח.

רגב: גוש עפר (— מכות ח.).

פירש דרך אגב לרגל באורו למלה הארמית פיסא, ובאיוב כא פירש רק בלעז. ע"ע פסא. בעל „מרפא לשון" מתקן את הבלעז באיוב ואומר שכונת רבינו לבקעים וחפירות בארץ. סברה זו מוטעית מעיקרה, והמעיר עצמו מאשר בלעז זה, בהערתו לשבת פא, ושכח כנראה שבזה סתר את הערתו לאיוב כא.

רַגָּז: לב רגז — לב חרד (דברים כח סה), היינו כעס (— נדרים כב.).

רגז — **קל: חרד** (מיכה ז יז, תהלים ד ה: „רגזו ואל תחטאו"), **נזדעזע** („ותרגז בטני", חבקוק ג טז). **תרגז עליכם הדרך — תתעו** (תענית י:).

העתקתי לפי נוסחת הע"י. ברוב דפוסי הגמרא — תרגזו עליכם הדרך (וכן בדפוס וילנא), וכנראה נשתבשה הנוסחה בהשפעת הפסוק אל תרגזו בדרך. גם ברש"י לפסוק זה נאמר: שלא תרגז עליכם הדרך. הרי שנוסחת הע"י היא הנכונה.

— **הפעיל: החריד** (שמואל א כח טו).

— **התפעל: להתגאות ולהתעורר ברוגז ורעש** (מ"ב יט כח), **התרעש והתגבר** (ישעיה לז כח).

רגיל: זקן ורגיל — רגיל להתפלל ותפלתו שגורה בפיו ולא יטעה (תענית טו.), רגיל לקרות — שהפסוקים סדורים בפיו (בגמרא „ובקי לקרות". טז.).

רגיליות — משניות השגורות בפיו, שהוא מוציאן מפיו במרוצה ואין צריך להאריך בהן (ברכות כב.).

רגל: א) לא מיקרי רגל אלא עד פרק א שקורין קביל"א (ערכ' יט:). והשקית ברגלך — להטעין על כתפך מים ולהלך ברגליך סביבותיה להשקותה (שבת פה. — דברים יא). ב) חולק את רגליו — אצבעותיו (חולין סה.), מפרש בגמרא שכשמעמידו על החוט נותן שתי אצבעות מכאן ושתים מכאן (נט.).

בגמרא נאמר: מותחין לו חוט של משיחה, אם חולק את רגליו שתים לכאן ושתים לכאן טמא.

ג) לרגלי — עם רגלי, בשביל ביאת רגלי (בראשית ל ל), בשבילי (סוטה יב: — בראשית ל); לרגל המלאכה — לפי צורך הליכת רגלי המלאכה המוטלת עלי להוליך; ולרגל הילדים — לפי רגליהם שהם יכולים לילך (בראשית לג יד); יקראהו לרגלו — בשבילו (שבת קנו: — ישעיה מא), היה לקראת רגליו בכל אשר הלך (ישעיה מא ב); רגלי חסידיו ישמור — בשביל חסידיו, כמו ויברך ה' אותך לרגלי (יומא לח: — שמואל א פרק ב). ד) לעם אשר ברגלו — עמו (בראשית ל ל — שופטים ח), ויעל ברגליו [עשרת אלפי איש] — עמו (שופטים ד י), העם אשר ברגליך — ההולכים אחר עצתך והלוכך (שמות יא ח). ה) שלש רגלים — פעמים (שמות כג יד). כל זמן שישראל נאספים למקום אחד קרי להו חברים, ורגל היינו אסיפה (נדה לד.).

רגל — **קל: לא רגל על לשונו — לא רצה לשקר** (מכות כד. — תהלים טו).

בפרושו לתהלים כתוב רק „כמו וירגל בעבדך".

— **נפעל: רגיל** („שר הנרגל בבית המשתאות", נדה טז).

— **הפעיל: א) ממשיך את הקרי עליו, שמשמש מטתו** (ברכות כב.). **מרגילין לערוה — ממשיכים את האדם לידי עבירה** (אבות ג יג). **ב) מפשיט בהמה מרגליה כלפי ראשה** (חולין קכג.), **מפשיט דרך הרגלים כל העור שלם** (בכורות לג. וכן תמורה כד.).

מרגלא בפומיה — סדור היה הדבר הזה בפיו.. כך קיבלה שמועה מרבו (סנהדרין נ:).

רגלא: שבתא דרגלא — שבת שלפני פסח ועצרת וסוכות (ברכות ל.), שבת ששואלין בו בהלכות הרגל, והיינו שלשים יום קודם הרגל (סנהד' ז: וכן בכורות מד:), שבת שדורשין בהלכות הרגל, כדקיימא לן שואלין בהלכות הפסח קודם הפסח ל יום (מנחות לז:), שבת שלפני הרגל שבו דורשין הלכות הרגל (בכורות ס.). תלת ריגלי — שהיו תלמידי חכמים נקבצים לשמוע דרשה, הלכות פסח בפסח. ובתשובות הגאונים מצאתי כל הני ריגלי דאמוראי היינו יום שמת בו אדם גדול קובעים אותו לכבודו, ומדי שנה

בשנה כשמגיע אותו יום מתקבצים תלמידי חכמים מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם (יבמות קכב.), שהיו מתקבצים לשמוע דרשה, הלכות פסח בפסח, הלכות עצרת בעצרת והלכות חג בחג (עבודה זרה נו:).

רגמה: רגמתם — זורקין בהם אבנים. ד"א רקמתם, לבוש בגדי רקמתם, לשון ארגמן. כך חברו מנחם (תהלים סח כח).

לפי רד"ק ושאר מפרשים ענינו קהל. לפי שטיינברג — צבא הקלעים.

רגן — נפעל: ותרגנו — לשון הרע (דברים א כז. ע"ע נרגן).

רגע: במעט זמן (תהלים ו יא), זמן מועט (איוב כ ה). כמעט רגע — מעט (ישעיה כו כ), לפי שעה (עזרא ט ח). וחרדו לרגעים — לשברים, פן יבוא עליהם גם הם שבר. לרגעים לשון שבר כמו רוגע הים, עורי רגע, על רגעי ארץ, ומנחם פירשו לשון רגע, כמו כי רגע באפו (יחזקאל כו טז, ובקצור — בפרק לב י).

רָגֵעַ: רגעי ארץ — דכאי ארץ, וכן רוגע הים, עורי רגע. וכן פירש דונש (תהלים לה כ), דכאי ארץ (— יחזקאל כו טז. ע' בערך הקודם).

רגע — קל: עורי רגע — נקמט, כמו רוגע הים... (איוב ז ה, כו יב). רגע הים — כמו עורי רגע, נקמט קמטים קמטים עד שנקוו למקום אחד (איוב כו יב), נקמט. פ"א לשון נוה, גל אחר גל, כקמטים הללו (— ז ה). רוגע הים — לשון עורי רגע, פרונצ"א בלעז (כלומר קמטים. ישעיה נא טו), שובר הים, מנידו ומרתיחו ונעשה קמטים קמטים, כמו עורי רגע (ירמיה לא לה).

— הפעיל: א) נח („לא תרגיע", דברים כח סה). ב) הניח (ישעיה נא ד).

רגש: נהלך ברגש — ברוב עם (תהלים נה טו), לשון אימה ופחד. וי"א ליכנס שם בכל כחו... נ"א ללכת ברגישה ובמהירות (— אבות ו ג).

רגש — הפעיל: א) הבין (ב"ק קיח:), שנט"ר, ידע בעצמו (נדה ג.). ב) להשמיע קול המון עם רב כמה פעמים („להרגיש העזרה", יומא כד:). ג) לא הרגיש — לא שם לבו לפורענות הבאה עליו לחזור בו מעבירה שבידו (קדושין כ.), לא נזדעזע לשוב מן העבירה (ערכין ל:). ד) מזדעזעין אבריו כשמתחמם ורואה קרי (נדה יג.).

בדניאל ו יב — בארמית — פירש לשון משמוש וחפוש, ולפי שאר מפרשים הוא לשון רגישה והתקהלות, כלעיל סעיף ב.

רדד — קל: להרקיע, לשטוח (ישעיה מה א), רקע ושטח. רודד תרגום של רוקע, כדמתרגם וירקעו ורדידו (תהלים קמד ב).

— פעל: מותח חוטי נחושת וברזל לעשות מחטין, ואומנותו בלילה לפי שמושכן בכלי אומנותו בנקבים דקים, זה דק מזה, ואין קולו נשמע בלילה (בבא מציעא פג:).

מרודד — מרוקע (חולין מו.), דק וקלוש וארוך ורחב (קכד:).

— הפעיל: וירד... את הזהב — מרדד הזהב טסין דקין (מ"א ו לב).

רדה — קל: א) שלט (ויקרא כו יז), למשול (במדבר כד יט, הושע יב א, יומא מ:), לשון ממשלה (יחזקאל כט טו), נוגש (מ"א ה ל), מייסר (יחזקאל לד ד), מכה ומייסר (שבת נב:). וירדו בדגת הים — יש בלשון הזה לשון רדוי ולשון ירידה... (לפי המדרש. בראשית א כו). באו רדו — דרכו אותם. רדו לשון כבישה ורדוי כמו ורדו בדגת הים (יואל ד יג). ב) וירדהו אל כפיו — לשון הבדלת דיבוק של כל דבר הנדבק, וכן לענין פת הנדבקת בתנור נקראת הבדלתו רדייה: הרודה פת מן התנור, הרודה את כוורתו, על שם שהדבש עשוי ע"י חלות שעוה, מדובק בדופני הכלי בכל צדדין מדופן אל דופן כמדת עוגל הכלי (שופטים יד ט). לרדות כוורת — על שם שעשויות חלות חלות ודבוקות מדופן אל דופן קרי ליה רדייה כרדיית פת מדובקת בתנור (ב"מ סד.). שלח אש בעצמותי וירדנה — וישבר אותה ע"י רדוי ויסורין... ד"א כמו וירדהו אל כפיו, הריק את המוח, גורר ורודה המוח מתוכו (איכה א יג), לשון שבירה, כמו וירד מיעקב, כאדם המושל בחברו להלקותו ולשברו (סנהדרין קד: — איכה א).

— פעל: ומרדה בה תבן — שוטח (ערובין קד.), ומרדה האדמה — ממעך (מועד קטן ז.).

בתוספתא — ומרדד, ויש מתקנים לפי זה במו"ק.

רדיא: חרישה (שבת יט:). מלאך הממונה על השקות הארץ... ולכך נקרא רידיא, לשון שור החורש, כדמתרגמינן לא תחרוש לא תרדי (יומא כא.), מלאך הממונה על החרישה כך שמו (תענית כה:).

רדיד: כבינה, והיא של זהב שמכבנין בה הסרבל שהאשה מתעטפת בו (ישעיה ג כג), עדי מרודד ומרוקע (שיר השירים ה ז).

רדיוני: ברדיוני נפל — איני יודע לשונו, ונראה שהוא לשון שכשוך (נדה סז.).

רדם — נפעל: לשון תנומה ושממון (דניאל ח יח).

רדף — קל: נרדפה — לשון מרוצה משמע, שהרודף רץ (ברכות ו: — הושע ו). מימיו רודפין — הולכים מהר ושוטפים (— יומא עז:), שוטפים (ע"ז עה.). דרדיפי מיא — בכח מקלחין (לט.), קלות וממהרות לרוץ (סוכה יח.). רדוף — רץ (ברכות נו:). רדופה ליילך לבית אביה — תדירה לדור בבית אביה (ערובין מז.), רדופה — רגילה (יבמות מב:).

— הפעיל: הרדיפוהו — קוראים אחריו רדיפה, צועקים זה לזה לרדוף (שופטים כ מג).

יפה הטעים הרב את פרושו, כי אין ההפעיל משמש

כאן בהוראתו הרגילה: הריצוהו — גרמו לו לרוץ, הוליכוהו — גרמו לו ללכת, ואלו הרדיפוהו — גרמו לו להיות נרדף, ולא רודף.

רהב: א) גסות רוח (ישעיה ל ז), לשון גסות (תהלים מ ה), גדולה ושררה (צ י), גאוה (איוב ט יג). ב) מצרים (תהלים פט יא), מצרים נקראו רהב על שם גאותם... (איוב ט יג), מצריים קרויין רהבים (כו יב).

רהב — קל: ירהבו — יתגדלו (ישעיה ג ה), יתגאו (חגיגה יד.). ורהב רעך — הרבה עליו רעים לבקש ממנו מחילה (לפי חז"ל, משלי ו ג ויומא פז.).
— הפעיל: הגדיל (תהלים קלח ג); הגיס את הלב (שיר השירים ו ה).

רהט: א) רהטים — מרוצות המים, בריכות העשויות בארץ להשקות שם הצאן (בראשית ל לח), בריכות מרוצת המים העשויות בארץ (שמות ב טז). ב) קורנ"ץ בלעז. כן קורין לתלתלי האזורות שקושרין בהן החגורות (שה"ש ז ו).

רהטא: הביץ קדרה (ברכות לז:).

רהיט: א) רהיטנו — לא ידעתי אם לשון קרשים או לשון בריחים, אך ידעתי שאף בלשון משנה שנינו רהיטי ביתו של אדם הן מעידים בו (שיר השירים א יז). ב) רהיטי מוכסא — שרצין אחר העוברים להעליל עליהם שלא נתנו המכס (שבת עח:).

רהיטני: פליינ"א, שממחקין בה את התריסים ונותנין הברזל לתוך דפוס של עץ המתוקן לו ולאחר מלאכתו נוטלו הימנו (שבת מח:), פליינ"ה של אומני תריסים, שנותנין האיזמל לתוך בין שני עצים העשויין לכך, ולאחר מלאכתו נוטלו ומצניעו (נח:), פליינ"א בלעז, שני גווני כלים של עץ וברזל חד נעוץ בתוכו ובהן משוה פני רוחב הקרש ומחליקה (צז.), פליינ"א של עושי תריסים (קדושין לה:).

רהן — הפעל: נתמשכן (כתובות כה:).

רובא: בחור (סוטה כו.).

רובה: הרובים — הנערים (חולין כ.). רובה קשת — יורה חצים בקשת (בראשית כא כ).
קשה להכריע האם אמור יורה חצים ברובה או בקשת בלבד. אך נראה לי שהוא אמור ברובה, והפירוש לאיוב טז יג יוכיח. — בדעת זקנים מבעלי התוספות הובא שיש מפרשים רובה ילד, כלשון חז"ל בחולין, כידוע פירשו חז"ל גם כרובים מלשון רובא ילד, כרביא, ופירש"י: פני תינוק (חגיגה יג:).

רוביא: תלתן (שבת קט: הוריות יב. חולין נב. כריתות ו.).

רוגל: כובס, על שם שבועט את בגדי הצמר ברגליו (יהושע טו ז), כובס בגדי צמר, שחובט אותם שם, שבועט אותם ברגל (ש"ב יז יז), כובס שמתקן בגדי צמר ברגליו ע"י בעיטה (מ"א א ט).

רוגלית: יין מן הרוגליות (נ"א הרגליות) — יין שגדל בגפנים נמוכים שהוא יפה (מנחות פו:).

רוד — קל: א) רד עם אל — מושל ביראת אלהים (הושע יב א). ב) רדנו — נבדלנו ממך, כמו הרודה פת מן התנור, כך דרש רבי תנחומא. ומנחם פירש לשון ירידה (ירמיה ב לא).
גם רד עם אל פירש בסוטה לז לשון ירידה, והוא לפי דרשת חז"ל. ע"ע רדה קל.
— הפעיל: כאשר תריד — לשון צער, כמו אריד בשיחי (בראשית כז מ); אריד בשיחי — אתאונן בצערי, כמו זכר עניי ומרודי, וירדתי על ההרים. ומנחם פתר לשון ממשלה, כמו ורדו בדגת הים (תהלים נה ג).

רוה: למען ספות הרוה את הצמאה — שאוסיף לו אני השגגות על הזדונות. הרוה — שוגג, שהוא עושה כאדם שכור שלא מדעת; הצמאה — שהוא עושה מדעת ובתאוה (דברים כט יח).

רוה — קל: ורותה — לשון שובע. ל"א לשון שכרון, כמו שכר דמתרגמינן מרוי (ירמיה מו י).
— הפעיל: משביע (משלי יא כה).

רוח: א) רצון (יחזקאל א יב וכו, יג ג, עזרא א א, דה"ב לו כב). ב) דעת (יחזקאל כ לב, שבת קכא:). ג) מלאך, שנאמר עושה מלאכיו רוחות (איוב ד יד, דה"ב יח כ). שדים (איוב ל כב). ד) דברי רוח (הושע יב ב). ה) הפילה רוח — שפיר מלא רוח (פסחים ט:).
רוח מזרחית — אין רוח מזרחית קשה תדיר אלא אם כן באה לפורענות, אבל כדרכה היא חמה ומנשבת בנחת... (ב"ב כה. עיין להלן רוח קדים). רוח צפונית — נוחה, לא חמה ולא צוננת, וחמה זורחת (יבמות עב.), נוחה היא, לא חמה ולא צוננת, וממתקת את שאר הרוחות (גטין לא:), רכה ומתוקה וצלולה (ב"ב כה.). רוח קדים — חמה מאד (יונה ד ח, ע"ע חרישי), רוח מזרחית מחממת (— איוב לז יז), חמה מאד ומבטלת צינת כל הרוחות (גטין לא:). לשון פורענות, שהקב"ה נפרע בו מן הרשעים... (תהלים מח ח).
רוח ה' — רוח נבואה (סוטה ט:). רוח הקודש — שכינה (עבודה זרה כ:).
רוח רעה — שד (ערובין מא:).
ארך רוח — המאריך רוגזו ואינו ממהר לריב (קהלת ז ח).

רֶוַח: הפסק בינתיים (חולין פג.).

רוח — קל: הלכה רווחת — כבר נתפשטה ונתרווחה לנהוג (חולין נז.).

רווחה: פתוח לרווחה — לארבע רוחות (אבות א ה).

רַוָּי: שיכור (נדרים מט: גטין סח: "רויא").

רויה: לשון שובע (תהלים כג ה).

רוכל: סוחר ומרגל אחר כל סחורה, וכל המוכר בשמים להתקשט בהם הנשים, על שם שמחזר תמיד בעיירות נקרא רוכל, לשון רוגל (— ויקרא יט טז), מוכר בשמים ומוליך אותם מעיר לעיר (מ"א י טו).

בשם המוכר כל מיני בשמים (שה"ש ג ו), מוכר בשמים לקישוטי נשים, ויש לו קופה קטנה לצרורות בשמים (שבת צ.), מוכר בשמים (צא:), מוכר בשמים לנשים להתקשט בהם (יבמות כד: סג:), מוכר צרורות של בשמים (גיטין לג.), מוכר קישוטי בשמים לנשים (קדושין פב.), מביא בשמים לנשים להתקשט בהם (ב"ק פב.), מוכר בשמים המחזר בעיירות להביא בשמים לנשים להתקשט בהן (ב"ב כב.), מחזיר בעיר ונושא תכשיטי נשים ועסקו עמהם (סנהדרין ק:), מוכר בשמים... עובר מעיר לעיר (ע"ז סא.).

בקצת מקומות אמור הפירוש ברוכלים, לשון רבים, והעתקתי בלשון יחיד.

רום: א) ש"ע: **רום עיניו — גסות רוח, גאוה** (ישעיה י יב). ב) ש"ת: **רום עינים — על משקל סוג, כלומר שירים עיניו בגאוה (משלי כא ד).**

רום — קל: התגאה (תהלים קמ ט).

— **הפעיל:** הגביה (תהלים עד ג), **העלה** (סוכה לז:). **הפריש** (משלי ג לה, יד כט), **לשון הפרשה** (דה"ב לה ו). **הרימותי ידי — לשון שבועה...** (בראשית יד כב). **וירם יד במלך — הוכיחו ברבים** (מ"א יא כו).

זו לשון חז"ל בסנהדרין קא: ושם פירש רבנו: „כלומר קם בדברים כנגד המלך ומרד בו". פירוש זה קרוב יותר לפשט.

ירים ראש — משתבח ומתפאר (תהלים קי ז).

— **הפעל:** הורם — **לשון מעלה ומוריד** (שמות כט כז. ע"ע תנופה ונוף הפעיל).

— **פועל:** עיין ערך רמם קל.

רומה: בקומה זקופה (לפי ת"י, מיכה ב ג).

רומי: רומיתא — **שבאה מרומי** (מועד קטן כג.).

רומיא: קושיא (מנחות מב.).

רונגר, ע"ע דוגזר.

רוע — קל: ברעה — בהריעו, שהיו מריעים ושמחים וצוחקים (שמות לב יז).

— **התפולל: א) התרועע — התחבר** (תהלים ס י). **ב) הריע תרועת שמחה** (סה יד). **עלי פלשת אתרועע — אריעה להם קול ליראם מפני (קח י), לשון ריעות** (סנהדרין קה.).

בסנהדרין פירש לשון ריעות בעקבות חז"ל. אעפ"י כן אין כאן משום דרוש בלבד, ועיין בסעיף א. הפסוק „איש רעים להתרועע" (משלי יח כד) יורה על התחברות וריעות, וכן ת"י ופירשו אחדים ממפרשינו הקדמונים (ריב"ג, רש"י, ראב"ע ועוד). גם הקליר כבר השתמש בהתרועע בלשון ריעות: „בגנו אתרועעה". דעת מפרשים חדשים, שאיש רעים להתרועע הוא לשון רעוע ושבירה, אינה נראית בעיני, ואת דרשת חז"ל בברכות אין להביא כראיה לפשט. שמוש זה בירדתי במאמר מיוחד ב„הארץ" (ג אלול תרפ"ז), בו הוכחתי שטעות היא בידי המדקדק אברונין, אשר ציין את השמוש בהתרועע, במובן רעות והתחברות, כשבוש גמור. לאחר כמה שנים (ב„לשוננו", כרך ד' עמוד 27) חזר בו, כנראה, וציין שמוש זה בשירי יל"ג כדבר מקובל, עפ"י פירוש רש"י. ואולם כבר ציינתי לעיל שלא רבינו בלבד הוא שפירש כן. ע' בהערה לערך רעע — התפעל.

רועה: א) **אדם שמגדל בהמות שלו, ופעמים שמוכר מהן לשכניו ומכיריו** (ביצה לח.), **מגדל בהמות, ופעמים שמוכר מהן** (כט:). ב) **פרנס** (יחזקאל לד ב, זכריה יא ד), **מנהיג ופרנס** (תהלים פ ב). **מלך** (ישעיה מד כז, ירמיה כב כב, כג א, מט יט, נ ו, זכריה יא ג, יג ז). **רועיהם — גדוליהם** (ירמיה נ ו).

רופא: מוהל (ב"ב כא. מנחות מב.), **שיודע למול** (ע"ז כו.), **למול תינוקות** (סנהדרין יז:).

רופילא: משנה למלך (ב"מ מט:), **שני למלך** (עבודה זרה לג: סא:), פחה (ב"מ קז:), איפרכוס של מלך (שבועות ו:).

רווק: פנוי בלא אשה (קדושין פב.), פנוי (פסח' קיג.)

רווקא: רווקי — **משמרת, כמין שקין שנותנין** בהן שמרים להוציא את יינן (ע"ז עה.). בדרווקא — **שנותנין בשמרים מים** (פסחים מב:).

רוש — קל: כפירים רשו — לשון דלות (תה' לד יא).

— **פולל: ירושש — ימסכן** (ירמיה ה יז).

— **התפולל: מתרושש והון רב — נוהג כעני ויש לו הון רב** (בע"י — **מראה עצמו כרש. מנחות פה:** — **משלי יג**).

פירוש זה הוא הפשט, ואלו בפרושו למשלי יג ז כתוב: בא לידי עניות מממון גדול.

רושחתא: תחתוניות (גיטין סט:).

רז: סתר (דניאל ב מז), סתום (ד ו). **נסתרות** („רזי לי", סנהדרין צד — ישעיה כד).

רזבנית: מין חגב (חולין סה.).

רזה: מייגר"א בלעז (יחזקאל לד כ).

רזה — קל: התיש כח (צפניה ב יא).

רזון: מחתת רזון — **חסרון רזונותו** (משלי יד כח).

פירש רזון כמו רוזן, מעין עשוק — עושק, לקוח — לוקח, וכדומה. כן פירש גם רד"ק, ובעקבותיהם — שאר פרשנים. בפירושו למיכה ו י — „ואיפת רזון זעומה" — נראה שכאלו נתמזגו שתי ההוראות של רזון (רוזן ורזה): „מדה קטנה שעשיריכם מרמים בה את העניים ומביאים אותם לידי רזון".

רזק — פעל: מרזקין — כמו מרסקין, משברין לחתיכות דקות (שבת נא:).

רחב: עובי (יחזקאל מ ה).

רחב — הפעיל: שאלו להיכן הולך ירחיב לו את הדרך — אם היה צריך לילך עד פרסה יאמר לו ב' פרסאות אני צריך לילך (ע"ז כה:).

רחבה: היקף חצר שאחורי בתים קרוי רחבה מוקפת ארבע מחיצות (ערובין ז. ע"ע חצר).

רחוב: סרטיא גדולה (סנהדרין קיא:).

רחוש: בחטי מנית — ...יונתן תרגם בחטי ריחוש, לשון קבוצת מניינים הרבה. וחבירו בפסיקתא מה הדס רחוש בעלין אף לאה רחושה בבנים (— יחזקאל כז יז).

רחים, ע״ע רכב.

רחימתא: אהבה (סנהדרין ז.).

רֶחֶם: אֵם (איוב כד כ), בטן האם (לא טו).

רַחַם: רחם רחמתים — שתים ושלש נשים (שופטים ה ל). עוצר רחם — תשמיש (משלי ל טז).

רחם — קל: אהב (תהלים יח ב; שבת כג, בארמית).

— פעל: מרחמת — אוהבת (בכורות כד.). מרחמין על בהמה טהורה — מאהבין את ולדה עליה (שבת קכח:).

מרחמי — אוהבים (שבת לב.).

רחמא: אוהב (גטין נה:).

רחמי: אהבה (סוטה מט.).

רחף — קל: רחפו כל עצמותי — הולכים ונעים ככנפי צפור המרחף על קנו (ירמיה כג ט).

— פעל: על גוזליו ירחף — אינו מכביד עצמו עליהם, אלא מהופף, נוגע ואינו נוגע (דברים לב יא).

רחץ: סיר רחצי — סיר של נחושת המוכן לרחוץ בו (תהלים ס י).

רחץ — קל: ורחצת אותם — זו טבילת כל הגוף (שמות כט ד).

רחק — קל: ירחק חק — זמנו יאריך ולא יבוא לעולם (מיכה ז יא).

רחש — קל: השריץ, לשון נענוע, וכן כל לשון שירוץ וריחוש (תהלים מה ב). כל דבר רך ע״י משקה נראה כרוחש ומנענע (ויקרא ב ז).

— פעל: נע (סנ׳ סז: בארמ׳), פרכס (פסח׳ פח:).

רחש, ריחשא: שרץ (שבת קמו:), תולעת (ב״מ פד:), נחש. רחש תרגום של שרץ (חולין י.).

רחת: פיל״א בלעז (ישעיה ל כד, שבת קכב:), פל״א שזורין המוץ ברוח מתוך התבואה (ב״מ קה.), פל״ה בלע״ז, כשהכרי גדול צריך להגביה התבואה ברחת וזורק כלפי מעלה והרוח מנשבת ודוחפת המוץ למרחוק (ב״ב כד:).

במסכת ע״ז דף טז ע״ב פירש גם מזרה פל״א בלעז. בתוספות נאמר שם שהקונטרס פירש מזרה רחת (בנוסחאות שלפנינו אין רחת בפירש״י, ואולי כתבו כן התוספות על סמך הבלעז), והם משיגים על כך, שהרי בישעיה נאמר „ברחת ובמזרה, אלמא ונרי מילי נינהו. לכך פר״י דהוא כלי של מחרישה״. ע״ע מזרה. דעת המפרשים היא שרחת ומזרה שניהם משמשים לזריה.

רְטֹב: לח וחזק (איוב ח טז).

רְטֶב: מרק (נדרים נב.). רוטב עבה — דק דק של בשר ושומן, דכוליה מין בשר הוא (חולין קח.).

בדבר הרוטב נחלקו אביי ורבא: רבא אמר שומנא, ואביי — חלב דקריש (חולין קכ.), ופירש״י: שומנא — שומן שעל המרק; חלב דקריש — ליחה היוצאה מן הבשר שקורין גליר״א.

רטה — קל: ועל ידי רשעים ירטני — רטיית תנחומיו ורפואתו מסר לרשעים, שאינם אלא מקניטים. ד״א ירטני כמו ירצני, ל׳ רצוי ותנחומים (איוב טז יא. ע״ע ירט קל).

רטוש: נכסי רטושים — שעזובם בעלים מדעתם והלכו להם (ב״מ לח. ע״ע רטש פועל), שדה רטושין — עזובה (ערכין כה:).

רטט: זיע (ירמיה מט כד).

רטיה: תחבושת שעל המכה (שבת עה:).

רטן — קל (ארמ׳): לוחש (סוטה כב.).

רטן: הרטנין — על שם מקום (שבת קמז.).

נראית דעת הערוך ושאר מפרשים שענינו רצים, ורטנין אינה אלא צורה מכווצת של רהטנין: רהט בארמית רוץ. ע״ע רהט.

רטפש: רטוב ופש (נדרים מא. — איוב לג).

פש — לשון רבוי, והפירוש נוטריקין. באיוב פירש בלעז, והאריך להוכיח שאין לראות את הטית של רטפש כנוספת.

רטש — פעל: לשון בקוע המעיים, ואב לכולן וקשתות נערים תרטשנה (מ״ב ה יב), תרטשנה — תבקענה (ישעיה יג יח).

— פועל: התבקע (ישעיה יג טז). רוטשה — נבקעה. ל״א עזובה, כמו נוטשה (הושע י יד), נעזבה (ב״מ לט — הושע י).

ריב: דין (מכללא איתמר. שמות כג ג). דברי ריבות בשעריך — שחכמי העיר חולקים בדבר: זה מטמא וזה מטהר, זה מחייב וזה מזכה (דברים יז ח). ריבות שפתי — הוכחות (איוב יג ו). משפט נופל לומר על דיני ממונות, דוגמא והיתה לבני ישראל לחוקת משפט. וריב נופל על דיני נפשות וחבלות, דוגמת וכי יריבון אנשים (דה״ב יט ח).

ריב — קל: ריבה את יריבי — עשה מריבה עם אותם שעושים מריבה עמי (תהלים לה א). יריב עמו — ידין דין עמו (ישעיה נא כב). להתווכח (איוב ט ג, יג ח, נחמיה ה ז). ידיו רב לו — יריבו ריבו וינקמו נקמתו (דברים לג ז), יהי בו כח לריב ריבו לעצמו נגד חביריו (מכות יא:).

פירש כן בעקבות אנקלוס, ולפי שאר מפרשים לשון רבוי הוא. ע׳ להלן בהערה לבנין פועל.

— הפעיל: ועמך כמריבי כהן — ככהנים הללו שהם בעלי מריבה (שבת קמט: — הושע ד).

פירש כן, כי הסוגיא תעיד שחז״ל התכוונו לכך. אבל בפי׳ להושע הביא את ת״י „נצן עם מלפיהון״, כלומר מריבים עם מוריהם, והוא הפשט.

— פועל: וימררוהו ורבו — נעשו לו אנשי ריב. ואין הלשון הזה לשון פעלו, שאם כן היה לו לינקד ורבו... אלא לשון פועלו, כמו שומו שמים, שהוא

לשון הושמו, וכן רומו מעט שהוא לשון הורמו, אלא שלשון הורמו והושמו ע״י אחרים, ולשון שומו, רומו, רובו מאליהם הוא... וכן תרגם אנקלוס ונקמוהי (בראשית מט כג).

רוב המפרשים פירשו מלשון רביית חצים, וכן פירש הרשב״ם, הנראה כחולק על דעת זקנו. מנחי ע״י לא מצאנו בנין פועל במקרא, ולפי הרגיל צריך להיות בנין פועל של ריב — רויבו. אלא שלרבנו שיטה אחרת בזה, ודוגמת רומו מעט מסייעתו, שכן עיקרו רום ולא רמס. ע״ע תוך פועל.

ריבה: נערה (שבת קכז: חולין צ:).

ריח: ריח זוהמא — כל גופו מזוהם בזיעה תמיד (שבת מא.). ריח רע — ריח הפה (שבת מא.).

ריח — הפעיל: והריחו ביראת ה׳ — ימלא רוח יראת ה׳ (ישעיה יא ג).

גם ריח ניחוח פירש״י נחת רוח (ע״ע ניחוח). על סמיכות ריח ורוח יעידו, לדעתי, גם דברי מדרש תנחומא (ויקהל ב): מלא רוח חכמה — כשהחנווני פקח מריח בכלים... והקב״ה כשרואה באדם שיש בו רוח חכמה ממלאו.

ריחתנא: שיש לו ריח טוב (שבת קי. גטין ע.).

בגיטין הוסיף „מאד״ לשם הדגשה („טוב מאד״). ואכן, הסיום — תן נחשב בעברית החדשה כסימן הפרזה בתכונה או במראה. השוה: כרסני — כרסתן.

ריכא: מלך („לא ריכא ולא בר ריכא״, בראשית מא מג — בבא בתרא ד.).

ע״ע אבא, אברך, אריוך.

ריס: א) שורה חיצונה של עין, היינו בת עין המכסה את העין (בכורות לח:). ב) ריסים — שערות שבשורת כסוי העין (קדושין לא.), שער שבבבת העין (סנהדרין קד: בכורות מג:).

תקונו של ר׳ יעקב עמדין (בבכורות מג:), הגורס בפירש״י „בגבות העין״ במקום „בבבת העין״, אין לו טעם. „שורה חיצונה של עין״ הוא לפי מאמר רב פפא שם: „מאי ריס? תורא ברא דעינא״. יפה העירו התוספות, בבכורות מג:, כי יש ריס שענ״נו שערות שבכסוי העין, ויש ריס שהוא העור המקיף את העין. הרש״ש בהביאו את דברי התוספות, מע״ר שלפי דעתו גם כאן הכונה לעור המכסה את העין, ומה שנאמר נשרו ריסי עיניו הוא על־דרך הכתוב וצפחת השמן לא תחסר, והכונה שהשמן לא יחסר. לפי דעתי אין להביא מכאן ראיה, כי לא תחסר ענינו כמו לא תתרוקן, שהרי יש חסר שהפוכו מלא. אמנם, כמה וכמה פעלים בלשון נפילה יציינו גם את הדבר הנופל גם את העצם והמקום שממנו הוא נופל: „גם שמים נטפו גם עבים נטפו מים״, „יטפו ההרים עסיס״, „והסייף מנטף דם״, „התחילו גשמים מנטפין״, „נוטף חלב״, וכדומה (בררתי כל זה במלון צרופי רש״י, כרך א׳, ע׳ נטף). אבל לפי זה צריכה לבוא השלמה אחרי הפעל נשר, וכיון שנאמר רק „נשרו ריסי עיניו״, ולא נאמר מה נשרו, יש להניח שהכונה לריסים־שערות, והם עצמם נשרו ולא נשר משהו מהם. לפי זה מסתבר שגם „כי ישל זיתך״ (דברים כח מ) ענינו הפרי ישל ולא העץ ישל את פריו. ההוראה המקובלת של ריס היא השיער שבכסוי העין, ולא העור עצמו המכסה, הוא העפעף. וכגורל הריס כן גורל העפעף: יש אומרים שעפעפים הם השערות שבעור המכסה את העין, ויש אומרים שהם העור עצמו.

ריעותא: נקב (מנחות לה.).

ריפות: חטין כתושות (ש״ב יז יט, סוטה מב:), חטים הנידוכין במכתש (משלי כז כב), דבר שנשתנה ע״י כתישה (כריתות יא.).

ריפתא: ככר (יומא עה:), פת (נדרים מט. סנ׳ קט:). דרא דריפתא — שורה של לחם הדביקין זה אצל זה בפי התנור. אי נמי שמדביקין זה למעלה מזה עד פי התנור (תענית כב:).

ביידיש אומרים „א ריפטעל ברויט״, ולכאורה יש כאן קרבה עם ריפתא. אלא שלדעתי אין „ריפטעל״ אלא הקטנה מן „רייף״, חשוק בגרמנית, כי הכונה לפת־לחם עגולה כטבעת. בדבר שורש ריפתא יש סברות שונות, וקשה להכריע בהן. אך זאת לדעת שגם בערבית רעפתא ככר.

ריק: לריק — על חנם (תהלים עג יג).

ריק: אנשים ריקים — רשעים (דה״ב יג ז). לא דבר ריק הוא מכם—לא לחנם אתם יגעים בו (דבר׳ לב מז).

ריק — נפעל: טיט הנרוק — שראוי להריקו מכלי אל כלי, כגון שהוא רך (סוכה יט:), דק שראוי להריקו מכלי אל כלי (זבחים כב.).

בסוכה פירש רבנו חננאל: טיט הנדוק — דק כמים עבים. גם בזבחים הגירסה בדל״ת: טיט הנדוק. אולם בכ״י מינכן אף כאן ברי״ש, וכן במקואות פרק ז. בעלי המלונים הביאו טיט הנרוק בשורש רקק, אולם לדעתי יש לראותו כנפעל של ריק, ופי׳ רבנו יוכיח. וכן פירש „אריקם״ (תהלים יח מג): „כטיט הנרוק שאינו עב, כמו הם מריקים שקיהם, לא הורק מכלי אל כלי״. ואשר לחלופי גירסא נרוק — נדוק (בין רי״ש לדל״ת) יש לציין שממש מעין זה יש במקרא, בשירת דויד: בתהלים יח — אריקם (לשון ריק), ובש״ב כב — אדקם (לשון דק).

— הפעיל: זרז („וירק את חניכיו״, בראשית יד יד. לפי ת״א), זיין (חבקוק א יז). אריק חרבי — אשלוף, ועל שם שהוא מריק את התער בשליפתו ונשאר ריק נופל בו לשון הרקה... (שמות טו ט), והריקותי אחריכם חרב — אזדיין בחרבי עליכם (— בראשית יד ד), כששולף החרב מתרוקן הנדן (ויקרא כו לג). הרק חנית — הזדיין (תהלים לה ג).

בפרושו לשמות האריך להוכיח שלשון הרקה נופל לא רק בכלי המתרוקן אלא גם בדבר היוצא מהכלי, ושם הוא מוסיף שאין „לדחוק ולפרש אריק חרבי

כלשון וירק את חניכיו, אזדיין בחרבי". למדנו מכאן שגם וירק את חניכיו ראה כלשון זיון. ועוד יש להוסיף שגם בשאר מקומות פירש הרקת חרב לשון זיון, ולא ראה פירוש זה כדחוק כלל.

שהריקן בתורה — שלימדם תורה, כאדם שמריק מכלי זה לתוך כלי זה כך הוא לימדם תורה; שהוריקן בזהב — לשון ציהוב, שנאמר ואברותיה בירקרק חרוץ, שנתן להם זהב הרבה (נדרים לב.).

בדפוסים „שהוריקן בתורה", בוו, אך נראה לי שהראשון בלי וו, והוא לשון ריק ולא ירוק, וכפירש"י שם, שכן דרשו חז"ל מלשון „וירק את חניכיו". בפי' הר"ן ב"פ „שהריקן", בלא וו. אך בתוספות, סוכה לא:, מובאת דרשת חז"ל „הוריקן בתורה... הוריקן בזהב... הוריקן באבנים טובות", תמיד בוו. גם בעברית החדשה טועים רבים ואינם מבחינים בין מוריק (נעשה ירוק) למריק (לשון ריקות), בהוסיפם וו גם בלשון הרקה, וכבר העירו על כך המדקדקים.

ריקם: **וביתו ריקם — משמע דהוא עני ואין לו מחיה בביתו. ובגמרא מפרש טעמא אהרינא וגופו נקי מעבירות, שלא חטא ולא יצא עליו שום שם רע בשום עבירה (תענית טו.).**

ריקנא: **אליבא ריקנא — קודם אכילה (שבת קט: חולין נט.).**

ריר: **רוק, דבר הנוטף קרוי ריר (ש"א כא יד).**

ריר — קל: **רר בשרו — לשון ריר, שזב מבשרו כמו ריר שיוצא צלול (ויקרא טו ג), כעין ריר שהוא לח, כמו ויורד רירו (נדה מג: נו.).**

ריש: **עניות (משלי י טו, כח יט), דלות (יג יח, ל ח).**

רישינא: **קלבא רישינא — זפת של עץ שמוציאין ממנו שלא על ידי האור והיא לבנה (שבת קלג:).**

נראית דעת האומרים שתיבת רישינא היא בלעז של רבנו, שנשתרבבה לתוך הגמרא, ואינה אלא פירוש לקלבא. וכן פי' בב"ק פה. „קלבא — רישינ"א שבחביות של יין". ע"ע מוסתקי.

רך: **א) הרך בך — הוא הרך הוא הענוג, לשון פינוק, ומהתענג ומרוך מוכיח עליהם ששניהם אחד... ד"א הרך בך הרחמני ורך הלבב (דברים כח נד). רכות — דברים של תחנונים (איוב מ כז), דברים רכים ונוחים שאדם מהיר לשמעם (מגלה כא.). ב) גלדה רך — דק (יומא מד:), ג) עגל הרך — מפרש בהעור והרוטב כל זמן שיונק (חולין נה:).**

„כל זמן שיונק" דברי ר' יוחנן הם בחולין קכב. ולפי עולא עגל הרך — בן שנתו.

רכב — הפעיל: **מרכיב — אילן בחברו (ר"ה ט:), נוקב האילן ונוטל מן הרך שבענפי האילן ותוחב לתוכו ועושה ענף בתוך הנקב ונושא ממין אותו אילן שנוטל ממנו (סוטה מג:).**

רֶכֶב: **א) ארבעה סוסים (ש"ב ח ד). ב) ריחים היא התחתונה. רכב היא העליונה (דברים כד ו). פלח רכב — התיכת אבן של ריחים העליונה הקרואה רכב (שופטים ט נג), פלח רכב שלמעלה הוא סובב ומתגלגל וטוחן, ושל מטה אינו זז ממקומו (איוב מא טז), שכב היא הריחים התחתונה, רכב היא העליונה, הרוכבת על זו, והיא קצרה טפח מן התחתונה (ב"ב יז.).**

רַכָּב: **המנהיג את המרכבה (דה"ב יח לג).**

רִכְבָּה: **רוב רכב שבה, קרטרי"ץ בלעז. הא יתירה היפך הלשון לריבוי מרכבות, וכן סיר אשר חלאתה בה, זוהם רב (נחום ב יד).**

לפי נוסחאותינו מפיק הא, כלומר הרבה שלה, וכן משמע מתרגום יונתן, אבל לפי פירש"י אין מפיק בהא, וכן בהרבה כ"י עתיקים. רכבה ביחזקאל כז כ לא פירש והסתפק בהבאת ת"י.

רכובה: **ארכובה (ב"ק כז:), עצם הירך הסמוך לשוק (חגיגה יג.).**

בחגיגה אמור הפירוש ב„רכובי החיות", אבל לא נראה לי לומר שהיחיד הוא רכוב.

רכוש: **ממון (בראשית טו יד).**

רכיל: **אני אומר על שם שכל משלחי מדנים ומספרי לשון הרע הולכים בבתי רעיהם לרגל מה יראו רע או מה ישמעו רע לספר בשוק נקראים הולכי רכיל, הולכי רגילה (ויקרא יט טז). הולכי רכיל נחשת וברזל — בין הנחשת והברזל מטיל'ן איבה, בין שני שרים שיש בהם כח להתגרות יחד. כך שמעתי, ואני אומר הולכי רכיל הם וחזקים כנחשת וברזל להחזיק כזביהם. ויונתן תרגם רכיל זה לשון נוכל, מהלכין בנכילו, ונוכל הוא לשון מחשבה, כמו ויתנכלו אותו להמיתו (ירמיה ו כח).**

רְכֻלָּה: **סחורה (יחזקאל כו יב).**

רכן — הפעיל: **והרכין בראשו — הטה (גטין סז:).**

רכסים: **הרים הסמוכים זה לזה שאי אפשר לגיא שביניהם אלא בקושי גדול שמתוך סמיכתם הגיא זקופה ועמוקה (— שמות כח כח), הרים הסמוכים זה לזה, ומתוך סמיכתם מורד שביניהם זקוף ואינו מעוקם שיהא נוח לירד ולעלות (ישעיה מ ד). רכסי איש — חבורי חבלי רשעים (— שמות כח כח), חבורי רשעים המתקשרים יחד להרע (תהלים לא כא).**

רכס — קל: **לשון חבור (שמות כח כח).**

— פעל: **פרות המרכסות בתבואה — ששורין שעורין במים ומייבשין אותן בתנור ודשין אותן בפרות להסיר קליפתן, והוא חושלא (ב"מ פט:).**

לפי זה יש הבדל בין מרכס לדש, שהדש אמור בשבלים והמרכס — בגרעינים.

— אתפעל (ארמ'): **מירכס—מתחבא (נדר' צא:).**

ההוראה הרגילה של מירכס — לשון אִבּוּד: „איידי דזוטר מירכס".

רכסא: **אבנים דקות וטיט בין שני הדימוסות (בבא בתרא ג.).**

רכשא: ארכביה אתרי רכשי — כמו רוכבי הרכש, כלומר נתן בה שני כחות (כתובות נה:).

רכש במקרא לא פירש, ובפרושו למיכה א יג רק ציין שהרכש ממהר לרוץ.

רם: נהוג נשיאותך ברמים — שתהא יושב בין הגדולים (כתובות קג:).

הערוך גרס „בדמים", כלומר בממון, והביא שני פירושים בשם רבנו חננאל, אך ציין שיש גורסים בריש, ופירושו: „לא תזלזל נשיאותך בפני התלמידים אלא נהוג בהם ביד רמה".

רמה: רמותיך — לשון במות (יחזקאל טז לט).

רמה — קל: השליך (שמות טו א), השליך וזרק (תהלים עח ט).

— פעל: מפתה ומסית (משלי כו יט).

— קל (ארמ'): א) הכה (גטין יד:). ב) מירמי — להקשות (נדה כו:).

רמון: רמוני תכלת וארגמן — עגולים וחלולים היו כמין רמונים העשויים כביצת תרנגולת (שמ' כח לג).

רמוצה: מין דלעת היא, ובמסכת נדרים מפרש קרא קרקוזאי (פסחים לט.).

דעת שמואל היא, בנדרים נא. אך נראית דעת רב אשי, שאמר דלעת הטמונה ברמץ. ותימה שרבנו לא פירש כדעת רב אשי.

רמות: א) השלכה, כמו רמה בים. ויש אומרים לשון רמה, כמו וירם תולעים ויבאש (יחזקאל לב ה). ב) רמות רוחא — גסות (שבת צד. ע"ז עא.).

רמיה: קשת רמיה — כשרוצה לירות בו חץ לצפון הוא יורה לדרום (הושע ז טז), שאינה זורקת חץ למקום שהמורה חפץ (תהלים עח נז). תער עושה רמיה — חותך הבשר עם השער (תהלים נב ד).

רמכא: רמכי רמכי — ולדי ולדות (תענית כג.).

הרמכים במגילת אסתר לא פירש.

רמם — קל: רומו מעט — נסתלקו מן העולם כמעט רגע (איוב כד כד).

רוב המדקדקים ובעלי המלונים מניחים, על סמך דגשות המם, שורש רמם כמקביל לשורש רום. רד"ק הביא כתובים אלה, שיש בהם מם דגושה („הרומו", „ירומו"), גם בשרש רום גם ברמם. יש נוסחאות שלפיהן המם רפה באיוב כד, אולם גם דגשות המם אינה ראיה נצחת שהשורש הוא רמם ולא רום. לפי שיטת רבנו אין ספק שראה תבת רומו כבנין פועל של רום. עיין בהערה לערך ריב — פועל.

רמס — קל: רמסם — הרגם (קדושין סו.).

רמץ: אפר המעורב בגחלים (שבת לד:), אפר רותח (פסחים עה.), אפר חם, וכך שמו בלשון ערבי (חולין ח.). עפר של גחלים (נדרים נא.), גחלים ואפר בוערים (נדה מט:).

ר' יעקב עמדין מתקן בנדרים שצ"ל אפר של גחלים. בכל זאת ראוי להעיר שמצאנו אפר שנקרא עפר. ע"ע אפר ובהערה שם וע"ע רבץ—פעל.

רמצא: מסמר ארוך (שבת קג.).

בדף צ פירש בלעז. ע"ע שבץ — פעל.

רמש: שרצים שהם נמוכים ורומשים על הארץ ונראים כאלו נגררים, שאין הלוכן ניכר (בר' א כד).

רנה: צעקה (דברי הימים ב ו יט). יש רנה שהיא אֵבֶל, כמו קומי רוני בלילה, וכמו ותעבור הרנה דאחאב (ישעיה סא ז).

רנן — קל: א) וירונו — כתרגומו [ושבחו] (ויקרא ט כד). ב) תרונה — תזעקנה (משלי א כ. ח ג. ע"ע רנה).

— התפועל: מתרונן מיין — מתעורר ומתגבר בדבור להקיץ מיינו. מתרונן לשון רנה הוא (תהלים עח סה).

רננה: רינון ולעז בני אדם (יבמות כו.).

רננים: שם עוף גדול, ובלשון משנה קרוי בר יוכני (איוב לט יג).

רסיסים: א) בקיעות דקות (— ויקרא כב כד. עמוס ו יא). ב) גשמים. רסיסים תרגום של רביבים... (שה"ש ה ב). ג) מאכל העשוי מן העדשים (ע"ע טחינין. ביצה יד:).

רסן: פרומביא (ישעיה ל כח).

רסנא: סדין שאינו ראוי לעטיפת הראש אלא כסוי בעלמא (קדושין ל.).

רסס — קל: לרוס — לכתת ולבלול (יחזקאל מו יד).

— פועל: מרוסס — כתות (— ויקרא כא כ), סדוק סדקין הרבה, כמו והכה הבית הגדול רסיסים (שבת פ:).

— התפועל: נתרוסס — היה מרודד וקלוש (חולין עז.).

רספק: מרכבת נשים שקורין רייטווג"א בלשון אשכנז והיא כעין עגלה כדאמרינן באותו ואת בנו כי מעיילת לי כודנייתא בריספק (גטין נה:), עגלה שרוכבין בה (חולין עט.).

רסק — פעל: כתת (שבת יט:), מחתך (קנה.).

רסתנא: עצם קטן שעל כף הירך (גטין סז:).

לפי הערוך דסתנא, בדל"ת, ופירושו חלק, מנה.

רסתקא: רחוב העיר (ערובין מד.), שוק (בר' נד.).

רע: רעה (משלי יד טז: „וסר מרע").

טוב ברע — תם בבעל מום (ויקרא כז י, חולין ב.).

דבר רע — מום בגלוי שהוא מגונה קרי דבר רע, בבכורות בפרק על אלו מומין (זבחים לו:).

בבכורות פירשו כן חז"ל מום רע.

רע לשמים ורע לבריות — כגון רוצח וגזלן וגנב; רע לשמים ואינו רע לבריות — מגלה עריות, מבזה מועדים, אוכל חלב (קדושין מ.).

מים הרעים — מים סרוחים (ברכות כב:), מים מגולים (חולין נח:).

רוח רעה — שידה (תענית כב:).

רֵעַ: חבר (דברים כד י), אוהב (בראשית כו כו, ש"א ל כו, משלי יז יז, יט ד, איוב ב יא, איכה א ב, חגיגה ז.), אוהב ומחבב (משלי כב יא), שושבין (דה"א כז לג). רעים האהובים — החתן והכלה שהן רעים האוהבים זה את זה (כתובות ח.).

יגיד עליו רעו — יתפלל עליו חברו (תענית ח — איוב לו). נלמד משנה מחבירתה (ע"ז עו.—איוב לו).

בתענית פירש כן בעקבות דרשת הגמרא, אך בע"ז פירש לפי הכונה שבה היו חז"ל משתמשים בפסוק זה. כבפתגם, כלומר יעיד עליו חברו ממקום אחר. לפי פשט הכתוב באיוב נראה שרעו לשון תרועה הוא.

רעד — הפעיל: מרתית (דניאל י יא), מתיירא (עזרא י ט).

רֵעָה: אוהב (במדבר כג כא — ש"ב טז).

רָעָה: רעת רעתכם — רעת רשעכם, עבירות זדונכם (הושע י טו). ימי הרעה — ימי הזקנה והחלשות (קהלת יב א).

רעה — קל: א) פרנס (מיכה ה ג. ע"ע רועה). ב) מות ירעם — יאכלם. ל"א לשון רציצה, כמו הירוע ברזל (תהלים מט טו).

לפי פירוש שני שרשו רעע; ע"ע רעע קל.

ג) רועה רוח — לשון ריע, מתחבר לדברי רוח (הושע יב ב). רועה כסילים — מחבר לו כסילים להיות לו רעים (משלי יג כ), מחבר לו, לשון רעים („רועה זוללים", משלי כח ז; „רועה זונות", כט ג). ד) הבאים אחריך בהמה ירעו? — בתמיהה, אין טוב לך להיות ימים רבים כמוני, שאם כן לא יטלו בניך בגדולתך, ואתה נשיא והם כל ימיהם יהיו הדיוטות (מגלה כח.).

— התפעל: אל תתרע — אל תתחבר, לשון רעות (משלי כב כד).

רְעוּת: רעות רוח — שבר רוח, כמו רֹעוּ עמים וחותו (קהלת א יד).

פירש מגזרת הכפולים, משורש רעע, ולפי זה היתה הריש צריכה להיות בקמץ. שאר מפרשים פירשו רעות רוח כמו רעיון רוח.

רעותא: רצון (עזרא ה יז).

רעי: בקר רעי — מן האחו (מ"א ה ג).

רעיון: הרהור (דניאל ב כט-ל), מחשבה (ד טז, ה ו. ברכות נה:). כל לשון רעיון שבמקרא אינו לשון רצון אלא לשון מחשבה, וזה יוכיח: ורעיוניה יבהלוניה. וכי רצונו של אדם מבהלו? אלא מחשבותיו מבהלין אותו (ברכות נה:).

הדגשה זו שאין רעיון לשון רצון באה משום שרעותא בארמית רצון.

רעל — קל: רעולות — דרך ערביות להיות מעוטפות ראשן ופניהן חוץ מן העינים, וקרי ליה בלשון ערבי רעולות, היינו הרעלות דכתיב גבי תכשיטי נשים בספר ישעיה (שבת סה.).

— הפעל: והברושים הרעלו — ת"י מסרבלין, מעוטפין. ודומה לו הנטיפות והשרות והרעלות... (נחום ב ד).

רַעַל: לשון שממון, אוטם הלב והאברים שאין להם כח, כאדם המעוטף בשמלה, כמו והברושים הרעלו, השרות והרעלות... (זכריה יב ב).

רעלה: צניף שמצניפות בו כל פרצופיהן, חוץ מגלגל העין. ל"א מיני סרבלים נאים להתעטף בהם... (ישעיה ג יט), לשון עטוף, מין סרבל נאה להתעטף בו (— נא יז).

בכל המקומות שפירש בהם רעל ורעלה במקרא הביא כראיה את לשון חז"ל בשבת „מדיות רעולות". ע"ע תרעלה ורעל — נפעל.

רעם — קל: רעמו פנים — זעומי פנים, וכן בעבור הרעימה, וכן כל תלונה תורעמתא (יחזקאל כז לה).

— הפעיל: בעבור הרעימה — שתתאונן (ש"א א ו).

— התפעל: מתרעם על רבו — אומר על רבו שנוהג לו מדה כבושה ומדה אכזרית (סנהדרין קי.).

רעמה: לשון רעם ובעתה, כמו רעמו פנים (איוב לט יט).

הפירוש המקובל הוא: שער ארוך שעל הצואר.

רענן: כאזרח רענן — הנשרש וממולא בנכסים. וכן פירש מנחם מתלחלח ומתצמח כאשל הנשרש (תהלים לז לה).

רעע — קל: רצץ („ורעו דליותיו", ירמיה יא טז; „הירוע ברזל", טו יב; „ורעו את ארץ אשור בחרב", מיכה ה ה; „תרועם בשבט ברזל", תהלים ב ט; „ירוע כבירים", איוב לד כד), לשון רציצה („ירעוך קדקד", ירמיה ב טז; „מות ירעם", תהלים מט טו).

את הכתוב בתהלים „מות ירעם" פירש לשון רעיה ואכילה, ורק כפירוש שני הובא לשון רציצה, כמו הירוע ברזל. פירוש ראשון עדיף, וע"ע רעה — קל.

שן רועה — רצוצה (משלי כה יט).

יש רואים צורה זו כמכוונת מבנין פועל, ודחוק הוא. נראית דעת האומרים שהוא בנין קל, במקום רעועה או רוֹעעה (ע"מ אומנה).

— נפעל: ורועה כסילים ירוֹע — ירוצץ (משלי יג כ).

— הפעיל: הרע — הרבה רעה (שמות ה כג). להרע — לאסור (עירובין כו.).

— אפעל: וארעוה — קלקלוה ונעשית רעועה (בבא קמא נב.).

— התפעל: התרועעה ארץ — לשון שבר, כמו תרועם בשבט ברזל (ישעיה כד יט), לשון רציצה (—איוב לד כד). נתרעעו דליותיהן — נתרוצצו, כלומר נשברו (מנחות נג:). איש רעים להתרועע — להתרוצץ (ברכות סג — משלי יח), לסוף מריעים לו, שמתקוטט עמהם (סנהדרין ק:).

פירש כן בעקבות הגמרא, לפי שרבי מביא את

הכתוב שבמשלי כאסמכתא למימרא „אל ירבה אדם רעים בתוך ביתו". אבל בעקרו של דבר לשון רעות הוא, ועניננו: יש רעים האוהבים רק להתרועע ולהתחבר לשם שיחת חברים, ויש אוהב שנפשו קשורה בנפש חברו. גם בפירש"י למשלי מבואר להתרועע כלשון קרבה, אבל בענין אחר קצת. ע' בהערה לערך רוע — התפולל.

בית מתרועע — ל' עֵרה, כמו ערו ערו (סוטה מח.).

הביא כראיה פסוק שלכאורה אין ענינו לכאן, הואיל ובגמרא מובא שם הכתוב כי ארזה עֵרה.

רעף — קל: ירעפון — יטפון (תהלים סה יג), כמו יטיפו (משלי ג כ).

רעש: רעש גדול — ע"י קולות ורעמים (יחזקאל לח יט).

רפא — קל: ותרפאני — היא סליחת עון, כמו ושב ורפא לו (תהלים ל ג).

בפרושו לפסוק זה בישעיה כתב: וישובו אלי והיא רפואתם.

— **פעל: ורפא ירפא — כתרגומו, ישלם שכר הרופא (שמות כא יט).**

— **התפעל: מתרפאין מהן — מקבלין מהן רפואה (עבודה זרה כז. ע"ע פיס — התפעל).**

רפאים: א) ענקים, על שם שכל הרואה אותם ידיו מתרפות (לפי חז"ל, דברים ב יא), ענקים (ישעי' יד ט). ארץ עוג, שנאמר בה ההוא יקרא ארץ רפאים (בראשית טו כ). ב) נרפים מדרך הטוב ונעזבים מאין סומך עד שנופלים בגיהנום (לפי דרשת חז"ל, משלי ב יח); גיהנום (כא טז), גיהנום המרפה את הבריות (איוב כו ה).

רפד — קל: לשון מצע ומשכב, כמו רפידתו זהב (איוב מא כב).

— **פעל: שיטח (איוב יז יג); רפדוני — רפידה לשון מצע היא... (שה"ש ב ה).**

רפה — קל: חבל רפוי — אינו מתוח (מו"ק י.). מנעל רפוי — נשמט מאליו (שבת קמא:).

— **פעל: להתיר קצת, שיהיו רפויין (שבת נז.). מרופה בידם — רפיא (שבת קל.).**

לכאורה תימה הוא שפירש מלה עברית ע"י ארמית, אבל הסבה לכך היא, כנראה, תדירותה של רפיא בתלמוד.

— **נפעל: נרפים — מן העבודה. לכך לבם פונה אל הבטלה (שמות ה ח).**

— **הפעיל: לא ירפך — לא יתן לך רפיון, לא יפריש אותך מאצלו (דברים ד לא), לא יתן לך רפיון להיות נעזב ממנו (לא ו). ולא ארפנו — לא נתתי לו רפיון (שה"ש ג ד; דברים ד לא — שה"ש ג). כל לשון רפיון מוסב על לשון מַפעיל ומתפעל, כמו הרפה לה — תן לה רפיון, הרף ממני — התרפה ממני (דברים ד לא). הרף — המתן (לפי ת"י. ש"א טו טז).**

— **התפעל: מתרפים — מתרשלין (ת"י. יהושע יח ג), לשון רפיון (ב"ב טז:).**

— **פעל (ארמ'): לרפויי — לרכך (מו"ק ב:). מרפי — משלשל (פסחים מב:), פותח את המקור (סוטה כ:).**

רפט — פועל: מנעל מרופט — קרוע מלמעלה (שבת קמא:), מבוקע, קרוע מלמעלה (יבמות קב.).

— **התפעל: שפתותיהן מתרפטות — מתבקעות (שבת קנב.).**

תיבותא דאירפט — ארון שנתקלקל ונפרד מחבורו (מגלה כו:).

רפידה: רפידתו — משכבו ומשכנו (שה"ש ג י).

רפיקא: עובד אדמה וחופר בגנים (סוטה י.).

רפס — קל: מוחו רופס — רך (מנח' לז. ערו' צה:). בערובין גירסת רש"י רופף.

— **התפעל: נכנע כאסקופה הנרפסת ונדרסת (משלי ו ג), מתרצה (תהלים סח לא).**

— **פעל (ארמ'): שמעתתא דידי מרפסן איגרי — משברות גגין ועליות, כלומר קשות לשומעיהן שאינם מבינים טעמן (קדושין סג:).**

רפסתא: רפסתא דספינה — ריעוע הספינה, שנתרועעה בהוצאת חבילות והכנסת חבילות (בבא מציעא עט:).

רפף — קל: רף לצואר — אינו מצומצם בדוחק סביב הצואר אלא רפוי בריוח (עירובין נד.).

רפק — קל (ארמ'): רפיק — עודר (ב"ב יב. תענית כג.), חופר (מנחות פז.).

— **התפעל: מתרפקת על דודה — מתחברת על דודה, מודה שהיא חברתו ודבוקה בו. בלשון ערבי רפקתא חבורה (שיר השירים ח ה).**

רפקא: חריץ סביבות שדה (בבא מציעא עו.).

רָץ: הרצים — רוכבי סוסים שצוה להם לרוץ (אסתר ח י).

רַץ: מתרפס ברצי כסף — אינם מתרצים לכל אדם אלא אם כן מַרצה להם מעות (תהלים סח לא).

רצד — פעל: למה תרצדון — למה תארובון... רצד הוא מארב בלשון ערבי. אבל מנחם פירש תרצדון כמו תרקדון (תהלים סח יז).

פירוש שני, רצד — רקד, היה מקובל על רוב פרשנינו הקדמונים. גם בת"י („למה אתון טפזין") לשון רקוד הוא. אבל כעת מעדיפים לרוב פירוש ראשון של רבינו, שלשון מארב הוא. וכן מפרשים את האמור בספר בן סירא „וכל מבואיה ירצד". גם במדרש יש „אזל ורצד", והוא לשון הבטה ומארב.

רצה — קל: א) ותרצני — נתפייסת לי (בראשית לג י. ע"ע רצון), תרצה — תפייס (ויקרא כו לד, דה"ב לו כ). ותרץ עמו — נתרצית ללכת עמו (תהלים נ יח). ירצו את עונם — יכפרו על עונם ביסוריהם (ויקרא כו מא). ב) בפיהם ירצו — לשון הרצאת דברים (תהלים מט יד).

— **נפעל: נתפייס („נרצה עונה", ישעיה מ ב).**

— פעל: מכפר (חולין ז:).
מרוצה לעם — נוח לבריות (תענית טז.).
— הפעיל: א) הרצה דברים — דרש (חגיגה יד:). ב) להרצות מעות — למנות (שבת כב. ערובין יח:).

רצון: כל רצון שבמקרא לשון פיוס (— בראשית לג י), נחת רוח ופיוס, וכן כל רצון שבמקרא (דברים לג טז). נחת רוח (תהלים ה יג; משלי יב ב: „יפיק רצון", פיוס („יהיו לרצון", תהלים יט טו; „יבקש רצון", משלי יא כז). לרצונכם — על מנת נחת רוח, שיהא לכם לרצון (ויקרא יט ה), לדעתכם (לשון חז"ל בחולין. ויקרא כב כט; פירוש ראשון שהובא כאן — כבפרק יט). ומשביע לכל חי רצון — כדי פרנסתו הוא משביע את טובו ואת רצונו ואת ברכתו (תהלים קמה טז). שפתי צדיק ידעון רצון — יודעים לפייס ולרצות (משלי י לב. בראשית לג י — משלי י).

עפ"י רוב הוסיף אפיזמנ"ט או אפימנ"ט בלעז.

רצונך לסעוד אצלי — יהי רצונך לסעוד אצלי (חולין ז:).

הוסיף תיבה „יהי" להראות שאין כאן לשון שאלה סתם, אלא לשון בקשה. אך בדרך כלל רגילים לקרוא מימרה זו בלשון שאלה בלבד.

רצם — נפעל: שפוד שנרצם — נשבר ראשו (ביצה כח:).

רצע — קל: מלקה ברצועה (קדושין ע.).

רצען: אושכף (פסחים נה.).

רצף — קל: מכה על הכלי בקורנס ומחברו (בארמית, זבחים צה.). מאכולת רצופה — מעוכה (נדה יד.). פיה רצוף לתוכה — כפול (נדה פו.).
— נפעל: נמעך, שדרסו עליו ונעקם, אבל לא נשבר (ביצה כח:), נמעך (נדה כה:).
— פעל: (ארמ'): הריק ושבר, כמו מאכולת רצופה (שבת טז:).

מן האמור בגמרא, ביצה כח:, ברור שיש הבדל בין נרצם לנרצף, ועיין לעיל רצם נפעל. בכ"ז ראוי לציין שבנדה גירסת הערוך „שנרצם", ולא „שנרצף".

רצפה: א) גחלת (ישעיה ו ו). רצפים — פחמים (מ"א יט ו). ב) קרקעית (אסתר א ו). רצפה משונה מחברותיה — אחת מן הטבלאות של שיש שברצפה גבוהה מחברותיה (יומא נד.).

רצץ — קל: א) את מי עשקתי את מי רצותי — כל לשון מרוצה הסמוך לעושק לשון עשוק ורצוץ הוא, חומס דלים ורוצץ (ש"א יב ג). ירוץ גולגלתו — ירוצץ (ע"ז כה:). ב) תפילין רוצצות — מתמעכות תחת המשא (ב"מ קה:).
קנה רצוץ — נשבר (ישעיה לו ו, מ"ב יח כא). רצוץ משפט — מיוסר ביסורים (הושע ה יא). טומאה רצוצה — כל דבר שאין לו מקום ריוח קרוי רצוץ, ופחות מטפח לאו חלל הוא ונקרא מה שבתוכו רצוץ (חולין קכה:).

רק (א): רק רע כל היום — כל היום רעתו מתוספת (סוכה נב: — בראשית ו).

רק (ב): ורקות בשר — כל לשון רקות שבמקרא הסרי בשר (בראשית מא יט).

רבים מקשים על מה שכתב כל לשון רקות, שהרי אין רקות בשר אלא בפרשה זו בלבד. לפי שד"ל — הכונה לאכין ורקין, ומלת בשר יתרה. ולי נראה שרבינו התכון גם לרקה — צדע.

רק: רוק — דם; פה — אותו מקום („שהרוק בתוך הפה", נדה טו:).

רוקא: כולכם ברוקא חדא תפיתו — כולכם רוק אחד אתם רוקקים (שבת צט:), כולכם שמעתם שמועה אחת. תפיתו לשון רוק... (נדה מב.).

בשבת תרגם ולא פירש את הכונה, ובנדה הקדים פירוש לתרגום.

רקב — הפעיל: אכילתו מרקבת — אינה מתעכלת לעשות זבל (שבת מא.).

רקב: א) תולעת האוכלת עץ ושוחקתו (הושע ה יב), תולעת הנכנס תוך העצמות וטוחן אותם (משלי יב ד). ב) עפר הנמצא בארון של מת שהוא רקבוביתו של מת (חולין קכה:), רקבובית של מת (נדה כז.).

רוקבא: המת של עור (עבודה זרה לב.).

רקבובית: חלודה בכלי ברזל שאין משתמשים בו (יומא לח:).

רקד — פעל: כיצד מרקדין לפני הכלה — מה אומרים לפניה (כתובות טז:).

רקה: היא גובה הפנים שקורין פומיל"ש בלעז אצל העינים, ובלשון גמרא קורין אותו רומני דאפי (שה"ש ד ג), צדע (לפי ת"י, שופטים ד כא).

רקוע: רקועי פחים — רדודין, טסים מרודדין (במדבר יז ג), טסין של זהב שמחפין בהן בית קדשי הקדשים מתוכו (ערובין קה.), טסי זהב שעושין ציפוי לכותל היכל לבית קדשי הקדשים (עבודה זרה מו:).

רקח: רקחות — מתקנות מרקחים ובשמים לתמרוקי נשים (ש"א ח יג).

רקיק: סופגנין, חררה דקה ורכה (בבא בתרא יט:).

רקם — קל: מעשה רוקם — הצורות עשויות מעשה מחט, כפרצוף של עבר זה כך פרצוף של עבר זה (שמות כו לו. ע"ע חושב).
— פעל: ריקמה הביצה — נוצר השרץ בתוכה (חולין סד.). ביצה מרוקמת — שנולד בה אפרוח (קכו:), שפיר מרוקם — שכבר אבריו ניכרין קצת (נדה כג:).

רקע — קל: וארקעם — וארמסם, והרבה יש בספר יחזקאל... (ש"ב כב מג). רקע ברגלך — ענינו יורה עליו: מכה רגלו על הארץ ומרדד את הטיט והוא דרך אבל (יחזקאל ו יא), לשון מרפס... לשם

שמחה, ואעפ״י שבראש הספר אמר כן לענין אבל... יש דברים שעושין אותם לאבל ולשמחה אבל אין ענינם שוה, וכן הלילים לכלה ולמת (יחזקאל כה ו).

— פעל: רדד (שמות לט ג). מרוקע — מרודד (ירמיה י ט).

— אפעל: ארקיעו לזהבין — שטחו גחלים הלוחשות. ארקיעו — שטחו כמו רקיע. זהבין — גחלים לוחשות אדומות כזהב (ערובין נג:).

רקק: גרוויל״א ומים צפין עליו (שבת ח:), גרביל״א שיש בה מים ויבשה (חולין כז:).

רקתא: מה שמנערין מן הפשתן (בבא בתרא כו.).

רשאי: לשון חייב, נושה מתרגמינן רשיא (ערכין כח:).

רשבא: פורס נשבין לצוד חיה ועוף (שבת יז:), צייד עופות (קל.), צייד עופות, לשון אין פורשין רשבים ליונים (תענית י. חולין קטז.), צייד (חול׳ נד.).

בנוסחאות כתוב „אין פורשין נישבים״ (או „נישובין״), והעיר על כך הגר״פ. ע״ע נשוב. ראוי לציין שהערוך הביא את הנוסחה „רשבים״ בשם רבינו, והוא דבר נדיר מאד (בעל הערוך נולד כחמש שנים לפני רש״י). לפי דעת רבנו חננאל, שהובאה בערוך, אין רישבא אלא נוטריקון של ריש בית אב.

רשו: קב רשו — מלוא קב שטרות (סנהדרין כט:).

רשומות: מקראות (בבא קמא פב. ע״ע חמור).

רשושין: אבנים דקין. ל״א רגבי אדמה קשים שאין עפרם מתפזר (נדה ח:).

רְשות: שבילי הרשות — שיש רשות מבית־דין לעוברי דרכים לקצר שבילן לילך בשדות (תענית ו:), סתם בני אדם, משהכניסו תבואתם, עד שעת הזריעה מפקירים שדותיהם ליכנס בהן כל אדם לקצר את הדרך שלא יקיף, והן נקראין שבילי הרשות לפי שברשות עושין (ב״ק פא. ולפי הערוך — שבילין שיש להם בעלים ואינם מופקרים לרבים). מלחמת הרשות — סתם מלחמת רשות ממלחמת יהושע ואילך, שהיא היתה מלחמת מצוה (עירובין יז.). כל מלחמה קרי רשות, לבד ממלחמת יהושע שהיתה לכבוש את ארץ ישראל (סנהדרין ב.).

לכאורה סותר פרושו בערובין את האמור בסנהד׳, אבל אין זו אלא סתירה מדומה, כי במלת ואילך כונתו למלחמות שהיו אחרי מלחמת יהושע.

אתה ברשותנו — רשות נתונה לך לדון (סנ׳ ה:).

רָשות: א) רבנות (יומא פו:), שולטנות (ע״ז יז.). אדם חשוב, שליט („אם יש בה רשות״, שבת קנא.). ב) מי שיש לו נושין (ערובין מא:).

ע״ע רשאי. ר״ח פירש עבודת השרים והשלטונים. גם בתוספות מובא שר״ח פירש עול מלכות, אך מה שהובא שם כי „רש״י פירש נושה״ שונה מן האמור בנוסחותינו, כהבדל שבין המלוה ללווה.

רשיון: לשון רשות... רשות ורשיון יוצאין מגיזרה אחת לפי שער הדקדוק. ומנחם חברו לשון ארשת שפתינו ולא דקדק בגיזרתו, ואעפ״י כן שני פנים הללו קרובים זה לזה במשמעותם (עזרא ג ז).

גם בפרושו לארשת שפתיו (תהלים כא ג) ציין שמנחם הביא לו חבר „כרשיון כורש״.

רשל — פועל: בגדיו מרושלים — נגררים בקרקע (זבחים יח.).

רשם: סימן (שבת קג.). טיט סביב המגופה. חביותיהן של הרס היו וגפין אותן במגופת חרס ושורקין טיט סביב לדבק המגופה שלא יצא ריח היין... (ב״מ כג:). בצלמו — בדפוס העשוי לו... נעשה בחותם כמטבע העשויה על ידי רושם שקורין קויי״ן בלעז (בראשית א כז. עיין להלן „רושמא״). כל הרון אף שבתורה נאמר בו רושם — בא עונש ע״י אותו חרון (שמות ד יד), סימן מה של חרון היה שם, פעמים הכאה, פעמים נזיפה, פעמים קללה וגדוף (זבחים קב.).

רושמא: הותם המטבע שקורין קויינ״ץ (גטין כ. ע״ע רשם). רושמא דחביתא — כשמוכרין יין חוקקין פגימות הרבה בחבית למספר האיפות (פסחים קי:). רשום דאינש — רושם, סימן שעושין על העבדים (ע״ע כבלא. גטין פו.).

רשע — הפעיל: מרשיעי ברית — פריצי ישראל שירשיעו בריתם עם חבריהם ויהיו ממרים (דניאל יא לב).

רשעה: מלכות הרשעה — רומי (בדפו״י, ע״ז ח:).

רשף: שדים (דברים לב כד). בני רשף — בני עפיפה, שדים (— תהלים עו ד), מלאכים ורוחות (איוב ה ז). רשפים — צפרים (תהלים עו ד), עופות (עה מה). רשפי קשת — אין זה לשון רשפי אש, שאין לשון רשפי אש נופל בקשת, וזה רפי ורשפי אש דגוש... אלא זה לשון חצים המעופפים, כענין שנאמר ומחץ יעוף יומם (תהלים עו ד).

רשקא: גן (שבת קי.).

רשת: מצודה (ביצה כד: ע״ע מכבר).

רתוי: רתוי לו כאלו לא בא לעולם — טוב ויפה היה לו אם לא בא לעולם. ואומר אני שהוא לשון רחמנות, כלומר מרוחם הוא [בע״י — היה] אם לא בא לעולם, ודוגמתו בתורת כהנים ראויין היו לישרף אלא שריתה הכתוב לאהרן (חגיגה יא:).

במשניות נאמר „ראוי לו״, באלף ולא בתו, וכן בקדושין מ. בתורת כהנים — נוסחת הערוך והראב״ד כברש״י, אבל בשאר נוסחאות — „שריחם המקום על אהרן״. נראה לי שרתוי קרוב, קרבת הוראה ושורש, לרצוי.

רתוק: שלשלת (יחזקאל ז כג, נחום ג י — יחזקאל ז). רתוקות — שלשלאות (מ״א ו כא, ישעיה מ יט).

רתח — קל: כעס („לא תרתח ולא תחטא״, ברכות כט:).

— **הפעיל: א) הכעיס (סנהדרין קט:). ב) שלא ירתיח — אשקומ"א בלעז [כלומר קצף] שממלא את המדה כשמוציא את היין, ולאחר זמן נמצאת חסירה (בבא מציעא סא:).**

פעל זה ראוי להחיותו בדבור, כי רבים הם מוזגי המשקאות הנוהגים להרתיח בשעת מזיגה...

רתחא: א) כעס של מקום (כתובות קו.), כעס (סנהד' קה.). כל כי האי רתחא לירתח רחמנא עלן ולפרוקינן — מי יתן ויבוא לנו זה הכעס „בחמה שפוכה אמלוך עליכם", שיגאלנו בעל כרחנו וימלוך עלינו (סנהד' קה.). ב) דבר (בבא קמא ס:).

רתחתא: דבר הרותח, כגון רוטב וכל דדמי ליה (נדרים מט.). מעשה רתחתא — היינו דבר שנגמר בישולו בקדירה, ואינו אלא מחמשת המינין, לאפוקי דבר שאין גמר בישולו בקדירה עד שמבשלין אותו באילפס (נא.).

רתך — פעל: שולד"י בלעז, שמחבר כסף במקום שבר (שבת טז:), הכה בפטיש עד שנתפשט ונתרחב הנקב סביב סביב (נב:), הקיש עליו בקורנס עד שריקעו ונתפשט ונתמלאה פגימתו (ע"ז נב.).

כלפי הלעז שולד"י יש להעיר שבפירושו לישעיה מא ו נאמר: דבק שולדור"א; וכן בפירושו לעבודה זרה סט: דחלים — מתמלא הנקב מלמטה כלמעלה, סלדי"ר בלעז.

רתם — קל: רתום המרכבה — אסור (מיכה א יג).

קצת מדקדקים מחמירים לומר לאסור את הסוס, ולהשתמש ברתם לגבי עגלה בלבד. אבל מן המקרא אנו למדים שאין לתחום תחומים בענין זה, וגם פירוש רבנו יוכיח.

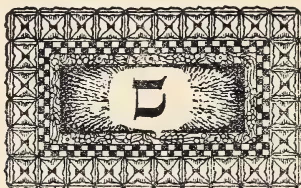
רתע — הפעיל: הרתיע לאחוריו — חזר לאחוריו (נזיר לב:).

רתק — נפעל: נעשה כשלשלת, לשון רתוקות (קהלת יב ו), יפתחו הרתוקות (ב"מ לח. — קהלת).

בב"מ הביא לרגל פירושו את הפסוק שבקהלת כדוגמא להפוך ההוראה, וכן ובכל תבואתי תשרש — תעקר שרשיה. שני הפרושים סותרים זה את זה, וכמדומה שאין הנפעל משמש להוראה הפוכה.

— **פועל: נכבל (נחום ג י).**

רתקא: רתוקת גדר של נצרים (בבא מציעא קז:).

שאה — התפעל: משתאה — משתומם ומתבהל, לשון שאיה... ואונקלוס תרגם לשון שהייה... (בראשית כד כא).

שאול: קבר (בראשית לז לה, ברכות טו:), מיתה (ערובין סג.). ארד אבל שאולה — באבלי אקבר ולא אתנחם כל ימי (בראשית לז לה).

שאון: תשואות להתהלל (ירמיה מו יז), קול תפארת (מח מה), קול צעקה (נא נה), קול המון מלחמה (עמוס ב ב).

שאור: שאור שבעיסה — יצר הרע שבלבבנו המחמיצנו (ברכות יז.).

שאט — קל: השאטות — לשון בזיון, ולא קרי אלף. ויבז מתרגמינן ושט (יחזקאל טז נה). בכל שאטף — לשון בזיון פותרים בו... ואני אומר שאט לשון שאף (כה ו); השאטים — הבוזזים (כח כד).

נחלקו בעלי המלונים בדבר: מהם מביאים השאטים בשורש שוט (כמו „וקאם" שהאלף בו יתרה), ומהם בשורש שאט. כיון שיש שאט נפש בחרתי להביאו בשורש שאט. באחד משירי יל"ג נמצא שטים במובן שואפים, והוא ודאי בהשפעת פירוש רבנו: „השטים לבשר טרפם כזאבי ערב" („מלחמות דוד בפלשתים", שיר ראשון).

שאיה: בית שואה מאין יושב (ישעיה כד יב, סוטה מח.).

שאל — קל: להתפלל על הגשמים (תענית ב. נדרים סג.).

— **קל והפעיל: לא ישאילנו ולא ילונו — שאלה דבר החוזר בעין, הלואה בדבר הניתן להוצאה (שבת יח:). להשאילן ולשאל מהן, להלוותן וללוות מהן — שאלה במידי דהדר בעין, כגון בהמה וכלים, דכתיב כי ישאל איש מעם רעהו וגו'. מלוה במידי דלא הדר בעין, כגון מעות, דכתיב אם כסף תלוה**

את עמי, דמלוה להוצאה נתנה ומשלם לו מעות אחרים (עבודה זרה ב.).

שאלה: א) זו שאלה — יפה שאלת ואשיבך עליה (זבח׳ צב:). ב) כל ימי שאלתה — כל ימי משך הזמן ששאלה אביהם מן הבעלים (כתובות לד:).

שאלתא: גזירה, ועל ידי שנמלכין בהקב״ה קודם שיגזרו הגזירה קורא אותה שאלתא (דניאל ד יד).

שאנן: שאננך — כמו שאונך (מ״ב יט כח, ישעיה לז כט).

שאנן — פעל: ושאנן — כמו ושקט (ירמיה ל י).

שאף — קל: מתאוה (ישעיה מב יד, איוב ז ב, לו כ). שאוף — שואפים ותאבים ומצפים (יחזקאל לו ג). בולע („השואפים אביון״, עמוס ח ד; איוב ה ה). שאפני אנוש — מצפים לבלעני (תהלים נו ב), שואפי — האומר לבלעני (נז ד). פי פערתי ואשאפה — לשון בליעה, כמו שאפה רוח (תהלים קיט קלא).

שְׁאֵר: א) מזונות (לפי חז״ל. שמות כא י). ב) בשר („אכלו שאֵר עמי״, מיכה ג ג; „כלה שארי״, תהלים עג כו; עה כ וכו; שבת קלז: „וחוק בשארו שם״). ג) קרוב („ועוכר שאֵרו אכזרי״, משלי יא יז).

ע״ע עכר — קל. בתענית פירש, אפוא, גם עוכר שארו — בשרו, ולא קרובו. אמנם, פירוש זה נובע מתוך דרשת חז״ל שם, אולם כן דעת רוב המפרשים בדרך הפשט. גם הראב״ע פירש כן.

שְׁאָר: א) שארית (ישעיה יד כב, כא יז), מותר (דניאל ז ז). ב) ושאָר רוח לו — יש פתרון על פי האגדה דעת אחרת היתה לו... אך לא מצינו לא במקרא ולא במשנה שאר משמש לשון אחר אלא במקום שאדם יכול לפרשו בלשון שיריים, כמו אכלה ומדקה ושארה ברגלה רפסה. ובלשון משנה שאר חייבי מיתות, חוץ מאותן שפירש, אבל לשון שאחר משמש אין שאר משמש (מלאכי ב טו).

שאר רוח פירשו המפרשים לשון מעלה ויתרון. אמנם, במקרא אין שאר אלא כמו הנשאר, אבל תמהני על רבנו שהדגיש כי גם במשנה אין שאר לשון אחר. הרי חז״ל השתמשו בשאר במשמע של אחרים: „שבכל הלילות אנו אוכלים שאר ירקות״, „איני כשאר כל אדם״, וכדומה.

שַׁאֲרָה: שארה הנה — קרובות זו לזו (ויקרא יח יז).

שְׁאת: לשון שאייה (איכה ג מז).

שְׂאֵת: א) שם נגע (ויקרא יג ב). ב) לקיחה („ובשאֵת מתנותיכם״, יחזקאל כ לא). ג) שאֵתו — גבהו ואימתו, ויש אומרים שריפת אִשו, כמו וישאם דוד ואנשיו, וכמו משאת העיר (איוב יג יא), כובדו (לא כג), פחדו (מא יז). ד) משאת שכר (קדושין סא: — בראשית ד).

בפרושו לחומש לא פירש „הלא אם תיטיב שאת״, והסתפק בציונו „כתרגומו פירושו״.

שבב: שבבים — נסרי לוחין (לפי ת״י, הושע ח ו); נסורת (סנהדרין ז:).

שבב — פעל: משבבין דעתו — כמו וילך שובב, שמונעין מלקבל, שאם יקבלו יענשו (שבת פז.), שיבב את עצמו — לשון הבת השובבה, מרד בעצתם (סוטה יב.).

שבה — קל: שלל בשבי (ברכות נו.).

שבוטא: דג ששמו שיבוטא (שבת קי: ע״ע קולייס).

שבוע: א) שבוע זאת — שבעת ימי המשתה של זאת (בראשית כט כז). שבוע הבן — ברית מילה, על שם שעברו עליו שבעה ימים (ב״ק פ.). ב) שמיטה (פסחים יב. פו. מו״ק יב. סוטה מד. סנהדרין צז.).

שבועה: שבועת הדיינין — שהדיינים משביעים ע״י הודאת מקצת הטענה (שבועות לח:), הבאה מחמת הודאת מקצת הטענה (בכורות נ:).

כל שבועה לשעבר שאינה אמת קרויה שבועת שוא. לשון שוא לשון ולא כלום, כמו בחבלי השוא, לשוא הכיתי את בניכם (שבועות כ:). שבועת שוא — כל המשנה את הידוע, כגון על האיש שהוא אשה (שבת לג.), שבועת שקר — שאין בדאותו ניכר ומאמין שקר לבריות (שם).

והנחתם שמכם לשבועה — לוקחים משמכם קללה ושבועה לדורות, אם לא יקרונו כאשר אירע לפלוני (ישעיה סה טו), הנשבע אומר אהא כפלוני אם עשיתי כך וכך (— בראשית כו ד. ע״ע אלה).

שבור מלכא: שמואל, משום שהיה בקי בדינין והלכתא כוותיה בדיני, כדין היוצא מפי המלך שמתקיים. שבור מלך פרסיים היה בימי רבא (פסח׳ נד.).

שבות: לשון משובת נערות וילדות (הושע ו יא), להשיב שבותך — לישר משובותיך (איכה ב יד).

שבח: מה שעודף על היציאה (ב״מ טו.). יש לו שבח — אם השביח את הקרקע בזבל או בגדר גובה לוקח מן המוכר שבח (יד:).

שבח — פעל: השפיל („בשוא גליו אתה תשבחם״, תהלים פט י; „וחכם באחור ישבחנה״, משלי כט יא).

— הפעיל: משפיל („משביח שאון ימים״, תהלים סה ח).

— קל (ארמ׳): שביח — מעולה (בכורות יח:).

שבט: א) מקל, כמו כי תכנו בשבט לא ימות (הוריות יא:), לשון שררה (סנהדרין ה.).

חז״ל דרשו בהוריות: לא יסור שבט מיהודה — זה ראש גולה שבבבל שרודה את ישראל במקל. אך כנראה צ״ל בשבט, ותבת „מקל״ נשתרבבה מתוך פירש״י. בסנהדרין נאמר „בשבט״, וכן בפירש״י לחומש (בראשית מט י). ע״ע מחוקק.

וקם שבט — מלך רודה ומושל (במדבר כד יז). תומך שבט — מושל הרודה את העם בשבט ממשלתו (עמוס א ה). לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים — לא יתן הקב״ה את ממשלת הרשע לנוח על

הצדיקים (תהלים קכה ג), לא יזדווג ממשלת רשע בגורל צדיק (סוטה ב.).

ב) שבטך — יסורין שבאו עלי (תהלים כג ד. דרוש במדרש תהלים). שבט ברזל — היא החרב (תהלים ב ט).

ג) שבט עברתו — קנה השבולת שלו. וי"א שבט חמתו שרודה בני אדם (משלי כב ח).

וכל אשר יעבר תחת השבט (סוף בחקותי) פירש בשנויים קלים עפ"י האמור בבכורות נח:

שבט — קל: מכרכר בכרכר (שבת צז:), משוה השתי בכרכר (עה:).

בגמרא נאמר: שובט הריהו בכלל מיסך. ע"ע דקדק — פעל.

שביט: כוכבא דשביט — כוכב היורה כחץ ברקיע ממקום למקום וארוך כשבט שהוא יורה ונראה כמי שפותח רקיע (ברכות נח:).

על הנוסחאות השונות של יורה וברקיע („יורד" ו„ברקים"), עמדתי במבוא ל„היכל רש"י" כרך א, במאמר על טעיות הדפוס בפירש"י.

שביס: מין שבכה לתכשיט הראש (ישעיה ג יח).

שביעית: סוחרי שביעית — עושין סחורה בפירות שביעית (ראש השנה כב.).

שבירה: שור וכליו ונשתברו, חמור וכליו ונתקרעו — בכלי שור שייכא שבירה: העול והמחרשה. בכלי חמור שייכא קריעה: חבילת בגדים ומרדעת שעל גביו (בבא קמא נב. ומעין זה בדף כח:).

שבכה: גראד"ה בלעז. אומר אני שרגילים לאורגו שתי וערב בנסרים ארוכים וקצרים, ועושין נקבים נקבים כעין שבכה. ואני שמעתי שבכה ווי"ץ בלעז ובלשון אשכנז ווינדלשטי"ג כמו שפירשתי ובלולים יעלו (ע"ע לול. מ"ב א ב), קופי"א בלעז, כמין כובע (כה יז), רשת. כל שבכה עשויה כמו רשת, והיא קופי"א שבראשי הנשים (איוב יח ח).

שבל: חשפי שבל — גלי השבילים מן המים שעליהם (ישעיה מז ב), חשפי מים שעל הנתיבה (— שבת פב.), קלעי הראש שדומין לשבלים (— סנהדרין צו:).

במקרא ובשבת פירש לשון שביל, ובסנהדרין — לשון שבולת. גם הראב"ע פירש לשון קליעת שער, וכן דעת אבן ג'נאח. הרד"ק פירש שהוא שוק או רגל והביא שהמדרש מפרשו מלשון שבולת הנהר. הפירוש המקובל של שובל הוא סרח העודף של שמלה, כלומר שוליה הנגררים על גבי קרקע.

שבלול: יש פותרין לימצ"א בלעז, ויש פותרין כמו שבלת מים (תהלים נח ט), לימצו"ן בלעז (מו"ק ו: ע"ע חמט ותמס).

שבלוליתא, שבליליתא: תלתן, פניגר"י בלעז (שבת קי: גטין סט. ע"ז לח: מנחות מב:).

גם רוביא לועז פניגר"י. ע"ע תלתן.

שבלת: א) שטף חוזק הנהר („ושבלת שטפתני", תהלים סט ג). ב) שבלי זיתים — קבוצות זיתים בענף כעין שבולת (זכריה ד יא).

שבולת נרד — חד הוא, ובלעז שפיג"א (כרית' ו.).

שבולת שועל — אביינ"א. שבולת שלה עשויה כזנב שועל (פסחים לה.).

שבעה: שבעת ימים — רצופין (שמות כט ל). כל מקום שנאמר שבעת כמין שם דבר הוא, שבוע של ימים, שטינ"א בלעז, וכן כל לשון שמונת, ששת, חמשת, שלשת (ויקרא כג ח). שלשת ימים — שלוש של ימים, טרציינ"א בלעז, וכן שבעת ימים בכל מקום שטיינ"א (שמות י כב).

שבץ: רתיתא (תרגום יונתן, ש"ב א ט).

שבץ — פעל: עשה משבצות משבצות (שמות כח לט). כל שעתיד לשבץ — לשון משבצות, מרמצן, עשויין כמזלגים קטנים, כמו ומפקי ליה ברמצא דפרזלא, כלומר שמחוסרין לתקוע בהן מסמרות ומשבצות לנוי, כמו שעושין בארגז הנשים (חול' כה.).

שבק — קל: הניח (דניאל ד יב).

שבר: א) שבר רעבון בתיכם — מה שקניתם לרעבון אנשי בתיכם (בראשית מב יט. ע"ע שבר קל), תבואה (נחמיה י לב). ב) עד השברים — תעלות סביב לעיר (איוב לח י — יהושע ז).

ביהושע ז ה הביא רק את ת"י: עד דתברונוו. ע"ע שבר — קל סעיף ב.

ג) עצם שנשבר (שבת קמז.). ד) שברים — ארוכים מיבבות (ר"ה לג:).

שבר — קל: א) וישבור למצרים — שבר לשון מכר ולשון קנין הוא. כאן משמש לשון מכר. שברו לנו מעט אכל לשון קנין. ואל תאמר אינו כי אם בתבואה, שאף ביין וחלב מצינו: ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב (בראשית מא נו). ב) ואשבור עליו חקי — עשיתי לו שברים סביב לעכבו (איוב לח י. ע"ע שבר סעיף ב).

— נפעל: כלים הנשברים — כלי חרס וזכוכית שאם נפלו ישברו (ערובין צח:).

ראוי לשים לב להוראה זו של הנפעל המציין תכונת עצם, כלומר — כל אותם התארים שבלועזית סיומם „באֶר" או אַבּל" (בענין דידן — בצרפתית קאסאב"ל, בגרמנית — צערברעכבא"ר). בלשוננו אין דרך אחת מסוימת לציון התארים הללו. הצעות שונות הוצעו, ודרך אחת קבועה — אין. דבר העלול להשבר נקרא בלשוננו שביר, אך אין להתעלם גם מן הנפעל, העשוי במקרים רבים להניח את הדעת.

שבר — פעל: הוחיל (תהלים קיט קסו), צפה (רות א יג).

שברא: מין עשב ארוך וקורין אותו אורטי"א (שבת כ:).

בגמרא הובא שברא כפירוש לפתילת המדבר.

שברירי: א) שברירי דליליא — סנורים הבאים על אדם בלילה (גטין סט.). שברירי דשמשא —

סנורים מתרגמינן שברירי (יומא כח:). שברירי דשמשא קשי משמשא — שמש הנוקבת בכח דרך נקב עבים קטנים, הנותן עיניו כנגד הנקב קשים לו הסנוירים יותר מן המסתכל בהמה שבאויר (שם). ב) שד הממונה על מכת סנוירים (ע״ז יב:).

שבש — פ ע ל (ארמ׳): מפתה (יומא פד:), מטעה (בכורות ל.).

— א ת פ ע ל: נחפז (דניאל ה ט).

שבשא: שבשי — זמורות, שריגים (ברכות ה:), זמורות (ב״ק קיג:).

שבישתא — זמורה (שבת קי:), חבילי זמורות (בבא קמא קיט.).

שֶׁבֶת [א]: שבתו — בטול מלאכתו מחמת החולי (שמות כא יט).

שֶׁבֶת [ב]: ירק שנותנין מעט בקדירה למתק בעלמא ולא לאכלו. אני״ט בלעז (ברכות לט.), ירק של תבלין שקורין אוי״ר, ובלשון רומי אניט״ו (ע״ז ז.).

שַׁבָּת: א) שבוע („השבת השביעית", ויקרא כט טז. לפי ת״א; „שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה", תענית כו:). ב) שמיטה, שבע שנים („שבע שבתות שנים", ויקרא כה ח; „אז תרצה הארץ את שבתותיה", ויקרא כו לד ושבת לג.). ג) ממחרת השבת — ממחרת יום טוב הראשון של פסח (עפ״י חז״ל. ויקרא כג יא), ממחרת יום טוב (כג טו).

שבת שבתון — מנוחת מרגוע ולא מנוחת עראי (שמות לא טו), מנוחת מרגוע (יומא פא:).

ליום שכולו שבת — שעתיד העולם להיות חרב ואין אדם, וכל המלאכות שובתות (ר״ה לא.).

שבת — ק ל: א) שבתו בשלום — נוחו בשבתכם לשלום (שבת יב:). שובת — חל שבת עליו (לה:). ב) לא ישבותו — לא יפסקו מלהתנהג כסדרן (בר׳ ח כב), לא יבטלו ולא יפסקו מלהיות (— סנהד׳ נח:). תשבת המלאכה — תהיה המלאכה בטלה (נחמיה ו ג). מלח אינה שובתת — שמצויה בקיץ ובחורף (מנ׳ כא.).

שבתא: רוח רעה שורה על הלחם הנלקח בידים שלא נטלן שחרית ושם השד שבתא (יומא עז:), שדים שמזיקים למי שיאכל ואינו נוטל ידיו (תענ׳ כ:).

ביומא מביאים התוספות בשם רש״י פירוש אחר קצת: „רוח רעה השורה על הידים שלא נטלן שחרית". רבינו תם משיג ומסיק שהכונה לשד המזיק אם לא נטל ידיו לפני אכילה, אעפ״י שכבר נטלן שחרית (מעין פירש״י בתענית), „ומה שאין העולם נזהרים עכשו בזה, לפי שאין אותה רוח רעה שורה באלו המלכיות, כשם שאין נזהרין על הגילוי ועל הזוגות".

שבתון, ע״ע שבת.

שגא: תדהר (שבת קיט. קכט).

כן פירשו חז״ל: תדהר — שאגא (ר״ה כג.).

שגא — ק ל (ארמ׳): א) גדל (עזרא ד כב). ב) כפף עצמו (יבמות סג: לפי רוב המפרשים ענינו נבהל.).

— ה פ ע י ל: מגדיל („משגיא לגויים", איוב יב כג).

שגב — ה פ ע י ל: אֵל ישגיב בכחו — כחו גדול (איוב לו כב).

נראה שפירש ישגיב כפעל עומד, וכן בת״י. לפי רוב המפרשים פעל יוצא הוא.

שגה — ה פ ע י ל: השגו חיל — הגדילו (תהל׳ עג יב).

שגה — ק ל: א) ישגו צאני — הולכות טועות (יחזקאל לד ו). ב) באהבתה תשגה תמיד — ראיתי בדברי ר׳ משה הדרשן תשגה תעסוק תמיד, והוא לשון ערבי, והביא ראיה כמו לבקש שגייה לבקש עסק, ולא ידעתי איפה נשנית. ורבותינו פירשו לשון משגה כמשמעו... (משלי ה יט).

רבנו כתב „ולא ידעתי" לפי שסבר כי לבקש שגייה הוא לשון חז״ל, אך כנראה לא הובא אלא כלשון בני אדם. ע״ע שגיה במלון חדושי רש״י.

— ה פ ע י ל: משגה עור — משיאו עצה רעה (דברים כז יח).

שגח — ה פ ע י ל: הביט דרך חורין והרכין (ישעיה יד טז), הביט (תהלים לג יד). אין משגיחין בכף מאזנים — אין מעיינים (ביצה כח.).

שגיא: גדול (איוב לז כג), רב (דניאל ד ט).

שגיאה: שגגה (תהלים יט יג, סנהד׳ קז.). שגיאות מי יבין — אני נזהרתי בהם, אבל אי אפשר להזהר שלא אשגה בהם (תהלים יט יג), מי יכול להשמר משגגות (— סנהדרין קז.).

שגיון: מנחם אמר שגם זה אחד משמות הזמר על שם הכלי, וכן פירש על שגיונות. ורבותינו פירשו לשון משגה... (תהלים ז א), שגגה (מועד קטן טז — תהלים ז).

שגל — ק ל: ישגלנה — לשון שגל, פלגש, והכתוב כינהו לשבח, ישכבנה, ותקון סופרים הוא זה (דברים כח ל), לשון משכב, כדכתיב והשגל יושבת אצלו (מגלה כה:).

— פ ו ע ל: שוגלת — לשון פלגש (הקרי — שכבת. ירמיה ב ג).

שגל: מלכה (תהלים מה י, דניאל ה ב, נחמיה ב ו), יש מפרשים כלבתא (מגלה כה: — נחמיה ב. עיין בערך כלב).

שגלונות: מלכות (סנהדרין צה:).

שגר: א) שגר בהמה — נפל ששגרתו אמו ושלחתו בלא עתו (שמות יג יב), מה שבהמה משגרת ומשכלת (בכורות ג.). שגר אלפיך — ולדי בקר שהנקבה משגרת ממעיה (דברים ז יג), ולדות בקר שהבהמה משגרת ממעיה (כח ד).

הפעל שגר לגבי בהמה אינו מצוי, כמדומה, בתלמוד. אבל כבר נמצא בת״י לכתוב שגר בהמה.

ב) שגר היונה — מרוצת פריחתה פעם אחת (בבא בתרא כג.).

שגר — קל: שגורה תפלתי בפי — סדורה בפי במרוצה ואיני נכשל, ותחנתי נובעת מלבי אל פי, כל מה שאני חפץ להאריך בתחנונים (ברכות לד:).

רבנו האריך כאן, כדרכו בענינים לבביים.

— קל (ארמ׳): הסיק („שגרא תנורא", שבת קט: קדושין מ.). תנורא שגירא — תנור שהוסק ביום פעמים ושלש חם הוא ונוח להסיקו בעצים מועטים (יומא כט.).

שגרא: שגרא דתמרי — תמרים נידוכין יחד, כדרך שדורסין תאנים יחד ליטראות ליטראות. ואני שמעתי שיגרא הרויות, כמין אשכול תמרים, וקשיא לי... (כתובות פ.).

שגרונא: חולי הירכים והקלבוסת (גטין סט:), קרנפ"א (חולין נא.).

גם עוית פירש קרנפ"א בלעז. בפרושו בגטין נאמר „שקורין הנק"א", ואין הבלעז אמור בשגרונא אלא בקלבוסת.

שגש — פעל: לשון מהומה ושגעון (ב"ב ט:).

שד: א) כשוד — כיום ביזה (ישעיה יג ו), כביזת שודדים (יואל א טו). ב) המבליג שוד — המגביר אדם שדוד וחלש (עמוס ה ט). ג) ושוד מלכים תינקי — לשון שדים, ותינקי יורה עליו (ישע׳ ס טז); יגזלו משוד יתום — יניקת היתום, מקום מוצא מאכלו ומזונותיו, כמו ושוד מלכים תינקי (איוב כד ט).

שדד — פעל: יפתח וישדד — לשון עבודת שדה, בתחלה הוא עושה תלמים רחבים, באתים ובכלי מחרישה, וסוף הוא עושה תלמים קטנים. במדרש ר׳ תנחומא (ישעיה כח כד); ישדד עמקים — יתקן השדה (איוב לט י).

שִׂדָּה: שדה ושדות — מרכבות נוי, עגלות צב. ובתלמוד יש שדה תבה ומגדל (קהלת ב ח). שדה — עגלה של עץ מוקפת מחיצות למרכב אנשים ונשים (— שבת מד:), כמין ארגז תלוי בעגלה למרכב נשים חשובות (עירובין יד:), מרכבת נשים, עגלה העשויה כקופסא (ל:), עגלה למרכב נשים ושרים (גיטין סח.), ארגז של עגלה העשויה למרכב נשים (ב"ק צח:), ארגז (כתובות סה.).

שָׂדֶה: שדה כובס — שדה שהכובסים שוטחין בו בגדים (מ"ב יח יז), שדה שהכובסים שוטחים שם בגדים לנגבם (ישעיה ז ג), שדה ששוטחין שם הכובסים את הבגדים (לו ב).

שדה לבן — בית הבעל (מו"ק ו:), של תבואה (ג:).

יש קוראים שדה לבן בנפרד, ומבקשים להוכיח מכאן שיש במשנה שדה גם בלשון זכר. אך הקריאה הנכונה היא בנסמך (שין בשוא), ויעיד עליה „שדה־לבן הסמוכה לעיר" (מועד קטן ז.).

בני שדה — בני בגא ועובדי אדמה ועוסקין בתורה מתוך דוחק (ערובין כא:).

שַׁדַּי: לשון חוזק (תהלים צא א). אל שדי — שיש די באלהותי לכל בריה... וכן כל מקום שהוא במקרא כך, די שלו, והכל לפי הענין (בראשית יז א), שדי בנתינת רחמיו וכדי היכולת בידו ליתן. זהו פשוטו, ומדרשו מי שאמר לעולם די יאמר די לצרותי (מג יד, ע׳ בבראשית רבה מו ב).

שדי — קל (ארמ׳): יארוד ילדה ואבני מתא שדיא — התנין הוליד תולדותיו והטיל פרנסתן על בני העיר (כתובות מט:).

ע"ע שודא. גם בפרושו לירה בים (שמות טו ד) הביא את התרגום, שדי בימא, והוסיף: שדי לשון ירייה.

שִׂדִּים: עמק השדים — כך שמו, על שם שהיו בו שדות הרבה (בראשית יד ג).

פירש כן ודאי בהשפעת אונקלוס, שתרגם מישר חקליא. נראית יותר דעת הראב"ע שהוא לשון סיד, כמו ושדת אותם בשיד. הדגש שבתבת שדים אין בו כדי לסתור הנחה זו, כי יש במקרא כיוצא בזה: סיג — סיגים וגם סגים (דגש בגימל).

שדל — פעל: וכי יפתה — מדבר על לבה עד ששומעת לו, וכן תרגומו ארי ישדל. שדול בלשון ארמי כפתוי בלשון עברי (שמות כב טו). משדלהו — מפתה אותו, כי יפתה מתרגמינן ארי ישדל (יומא לה: קדושין לא.).

שדמה: שדה תבואה (דבר׳ לב לב, ישעיה טז ח), שדה לבן (חבקוק ג יז), קנפני"א בלעז (ירמיה סוף לא). שדמה הוא שקורין אשטובל"א בלעז, הנשאר בקרקע שרשי הקציר (ישע׳ לז כז. ע"ע קמה).

שדף — קל: שדופות — חבוטות (בראשית מא ו).

שדפה: שבלים שדופות (מ"ב יט כו).

שדפון: מכת תבואה שבשדות, רוח קדים (דברים כח כב).

שְׂדֵרָה: שדרות בארזים — לוחות ארזים סדורים לדריסת הרגל (מ"א ו ט). השדרות — מקום מבוא המלך מביתו לבית ה׳, ולא ידעתי מהו לשון שדרות (מ"ב יא ח).

בשני הכתובים הביא גם את ת"י, אך במלכים א פירש את ענינו, ולא כן במלכים ב: הפירוש לדה"ב כג יד אינו, כנראה, אלא העתקה מפירש"י במלכים ב.

שִׁדְרָה: שדרה של לולב הוא צד העשוי כשדרה של בהמה, שהצלעות והחליות מחוברין בה מכאן ומכאן ואמצעה חלק ועולה כמקל (סוכה לב.). שדרה קרי כל זמן שהעלין הולכין ומתחברין ומוסיפין ואחר שכלתה השדרה גבוהין אורך העלין למעלה (נדה כו.). חוט השדרה (זבחים סה:).

שה: שה בין שהוא לכבשים בין שהוא בעזים, כבש ושה קרוים בתוך שנתם, איל בן י"ג חודש ויום אחד (במדבר טו יא), אף עז קרוי שה, שנאמר ושה עזים (שמות יב ה).

לפי הראב"ע שה עזים הוא השה הקטן, הזקוק עדיין לאמו.

שה כשבים — שה הבא משני כבשים (בכורות ז.). לשון חז"ל: שיהא אביו כבש ואמו כבשה (בבא קמא עח. בכורות ז.).

שהה — קל: שוהה לבוא — הולך בנחת וממתין (נדה ס:), כל ששהה באדם שלשים יום — משנולד חי שלשים יום (יבמות לו:).

שוא: א) דבר שאין בו ממש (ישעיה ה יח), על חנם (מלאכי ג יד). חבלי השוא — שאין בהם ממש (ישעיה ה יח), חבלים שאינם חזקים, אלא נוחים להנתק (ברכות כד:), הבלים שאינן של כלום (סוכה נב.). שוא עמלו בוניו בו — בחנם יגיעים בבנין שלא יתקיים (יומא יט: — תהלים קכז). לשוא — חנם, להבל (שמות כ ז), על חנם (ירמיה ב לא, ו כט, תהל' קכז א), לחנם ולהבל (תהל' פט מח).

ב) לא תשא שמע שוא — כתרגומו לא תקבל שמע דשקר. אזהרה למקבל לשון הרע... (שמות כג א).

שואה: א) לשון חורבן (ישעיה י ג), לשון שממון (צפניה א טו), חושך המכסה את הארץ, ברואינ"ה בלעז (יחזקאל לח ט), חושך, ברואינ"ה בלעז (תהלים לה ח), ענן העולה פתאום (משלי א כז). ב) להשביע שואה — ארץ שהיא השיכה ברעב (איוב לח כז).

שוב — קל: א) חזר (עזרא ב א, נחמיה ב ו וטו, ד ט). שובי מלחמה — בני אדם השבים מן המלחמה, חסרי בגדים ומזון, שלקחו אויביהם מה שעליהם. שובי כמו סורי הגפן (מיכה ב ח). ב) שובה ה' — מנחם פירשו לשון מרגוע, וכן בשובה ונחת תושעון (במדבר י לו).

— פולל: א) ושובבתיך — אעשה אותך שובב (יחזקאל לח ד).

ב) לשובב שדינו — להשיב שדותינו (מיכה ב ד). לדעת המפרשים החדשים אין שובב אלא בינוני, על משקל שומר. ע"ע שוטט.

שובב: כל ההולך בשרירות לבו נקרא שובב, כמו וילך שובב בדרך לבו (יחזקאל לח ד). שובו בנים שובבים — שובבים משמע מזידים ופרהסיא, לשון מרד וגאוה, כמו וילך שובב בדרך לבו (ע"ז ז: — ירמיה ג).

הבת השובבה — יצאנית ומורדת (סוטה יב. — ירמיה לא).

שובבית: בעלת שכנות, הולכת ומבקרת שכנותיה תמיד (סוטה כב.).

פירש, כנראה, מלשון שיבבותא בארמית; ולי נראה שהוא לשון הבת השובבה, כפירוש הערוך.

שובה: לשון ישוב ומרגוע, וכן שובה ה' רבבות אלפי ישראל (ישעיה ל טו).

שובך: מושיבין שובכין לתרנגולים — כשנותנין ביצים תחת תרנגולת להתחמם לגדל אפרוחים קרי מושיבין שובכין. לשון אחר מושיבין שובכין ותרנגולת, כלומר שובכין ליונים... והכי מסתברא דשובך לא שייך אלא ביונים (פסחים נה:).

שובר: פרעון שטר (בבא מציעא יג.).

שודא: שודא דדייני — הטלת הדיינים, לפי מה שיראו דיינים שהיה דרכו של מת לקרב את זה יותר מזה, או מי בשניהם טוב ונוהג בדרך ישרה שיש לומר בו נתכוין המת לזכות (כתובות פה:), לשון השלכה, לפי ראות עיני הדיינים יטילו הזכות והחובה (צד.), מה שלב הדיינים נוטה לזכות ולחייב... לשון השלכה (שבועות ל:).

בכל אלה המקומות הובא לראיה תרגום אונקלוס לירה בים — שדי בימא.

שודא עדיף — ראות עיניו של שליח (גיטין יד:).

שוה — קל: א) לא ישוו בה — לא ידמו לשוויה (משלי ח יא). שוה לארץ — כל כמה דלא גבוה י' טפחים קרי ליה שוה לארץ (ערובין עז.). גג שלשתן שוה — קירוי אחד לשלשתן (יומא יט.). ששוה בכל אדם — שהכל צריכין לה, כמו אכילה ששוה בכל אדם. מלוגמא אינה שוה בכל אדם — שאין הכל חולין (סוכה מ:).

ב) ולא שוה לי — לא נהיה לי שכר (איוב לג כז). פירש מלשון שווי וערך, ולפי שאר מפרשים הוא לשון דרך שוה וישרה. יפה העיר פין ב„האוצר" על לשון חכמים שאמרו „לא שוה לך?" כלומר כלום אין לזה ערך בעיניך? יש להוסיף שילדי א"י שגור בפיהם „זה לא שוה", ולשוא רואים בזה דבור משובש, כביכול.

ג) אין שוה להניחם — אין חשש, כלומר אין בצע (אסתר ג ח), אין נאה ואין חשש (מגלה יג:). אין הצר שוה בנזק המלך — איננו חושש (אסתר ז ד, מגלה טז.). איננו שוה לי — אינני חש לכל הכבוד אשר לי (אסתר ה יג).

לפי שאר מפרשים יאה דוקא לכתובים אלה לשון שווי וערך, כפרושו באיוב, ואכמ"ל.

— פעל: א) שויתי ה' לנגדי — שמתי מוראו לנגד עיני (תהלים טז ח); הוד והדר תשוה להם — מנחם פתר תשוה תשים תשית לשון אחד להם (כא ו); משפטיך שויתי — שמתי עצמי למשפטיך ודבקתי בעדותיך (קיט ל). ב) פרי ישוה לו — פרי הטוב והשוה לו (הושע י א).

שוואי נפשאי — עשיתי עצמי (שבת קנו:).

— נתפעל: דלף... ואשת מדינים נשתוה — שניהם שוין (משלי כז טו), שוין הם (יבמות סג:).

שוח — קל: לשוח — לשון תפלה, כמו ישפוך שיחו (בראשית כד סג).

כן דרשו חז"ל שאין שיחה אלא תפלה. גם אונקלוס תרגם לצלאה, כלו' להתפלל. ואם כי לכאורה אין זה אלא דרש, הרי קרוב הוא לפשוטו של מקרא יותר מדעת המפרשים לשוח — לטייל, ואף רבים מחכמי הגויים פירשו כלשון חז"ל. יפה העיר בעל „תורה תמימה" שלא מצאנו לשוח במובן טיול, ולכן „פירוש חז"ל הוא עומק פשוטו של הלשון ואמתתו".

— הפעיל: היא תשיחך — תליץ בעדך (משלי ו כב), תליץ בעדך את זכותך (סוטה כא.).
בשני המקומות פירש כדרשת חז״ל.

שוח — קל: ממקום ששח — כופף (חולין כז.). לשוח — להלך שחוח, כפוף. וי״א ראוי לקבורה (אבות ה כא).
פירוש שני הוא, כנראה, לא לשון פעל, אלא לשון שם עצם: בור שיח.

שוט: מכת יסורין (ישעיה י כו). שוט שוטף — מכה המתהלכת בארץ (כח טו). שוט לשון — שבט מכה (גטין נז: — איוב ה).

שוט — קל: א) שטו העם — אין שיט אלא לשון טיול בלא עמל (במדבר יא ח). ב) שט באמבטי — צף (שבת מ:). ג) ושט את הבכורה — ביזה. שט תרגום של בזיון: מדוע הקילתני תרגם יונתן אַשטתני (ב״ב טז: ע״ע שאט).
— פולל, ע׳ ערך שוטט.

שוטה: שוטה היה — שטות היה בו לעשות מה שאין דרך בני אדם עושים, ומסר נפשו על הדבר (שבת קד:). הדס שוטה — שאינו כשר ללולב, לפי שאין עבותו עשויה של ג׳ ג׳ עלין (סוכה יב.). כלב שוטה — אמרינן בסדר יומא רוח רעה שורה עליו, וכשנושך אדם שורה עליו והורגתו (חולין נח:).
זו דעת שמואל בלבד (יומא פג:), אבל חכמים נתנו בו חמשה סימנים ממשיים.

שוטט: שוטטות — לשון שטין על המים (ע״ז מ.).
קשה בעיני לראות שוטט כבינוני של שטט, כי לא מצאתי שורש זה בלשוננו. קרוב לודאי שהוא מקוצר מן משוטטות. „לשוטט בצדיכם״ (יהושע כג יג) פירש כפעל: ישוטטו בצדיכם. לפי המפרשים החדשים הוא שם־עצם. ע״ע שוב — פולל, סעיף ב.

שוטיתא: בד של הדס שמרקדין בו לפני כלה (שבת עז.), שוט של הדס שמרקד בו (כתובות יז.).

שוטר: הכופת והמכה ברצועה עפ״י הדיינין (לפי חז״ל, דברים א טו), רודה את העם אחר מצותו [של השופט], שמכה וכופת במקל וברצועה עד שיקבל עליו את דין השופט (טז יח). שופטים — לשפוט את העם; שוטרים — להכריחם לעשות צווי השופטים (דה״ב יז ח), שוטרים — גוליירים חובטים במקלות עפ״י השופטים לכל מי שאינו שומע (סנהדרין טז:).

שוי: דשוי חמרא — כלומר שהיין בזול. שוי לשון זול, כדאמרינן בעלמא עשיק לגבך ושוי לכריסך (ע״ז לד:); ושוי לכריסך — למאכלך לא תקנה אלא בשווין (בבא מציעא נב.).

שויסקי: בשר צלי בשפוד (פסחים צו.), צלי (—קדושין ע.).

שויסקאל: לשון גנאי, גרגרן אוכל שויסק, צלי... בשם רבינו הלוי (קדושין ע.).

שוך — קל: הנני שך — לשון סגירה, כמו הסר משוכתו (הושע ב ח). שכת בעדו — הגנת בעדו כמחיצה, כמו הסר משוכתו (איוב א י, בפירוש שני).

שוכה: ענף (שופטים ט מח).
שוכי — ענפים של אילן (בבא מציעא כד.).

שוכתא: לחלוחית היוצא מן הכסף, ובלעז רוי״ל, ויפה למכה. שוכתא כמו דשתך טפי דאלו מציאות, ומשתכין כנחושת דתענית (שבת סה.).
הבלעז ענינו חלודה, ובדף נב ע״ב פירש חלודה רואייר״ה בלעז. ואשר לפירושו כי שורש שוכתא הוא שתך — אין לתמוה, כי רבים ההפוכים הללו בשרשים העבריים, ואכמ״ל.

שול: ושוליו — כמו שולי המעיל, תחתיתו (ישעיה ו א). נגלו שוליך — שיפולי הבגדים. כשמפשיטין את האשה דרך בזיון מהפכין חלוקה מלמטה למעלה (ירמיה יג כב). חשפתי שוליך — גיליתי שיפולי בגדיך להפכם על פניך (יג כו). שוליך — הם שיפולי בגדי אשה (נחום ג ה). שולי מזרק — קרקעיתו (זבחים כה:).

שוליא: שוליא דנגרי — תלמידו של נגר המלמדו אומנות (פסחים קח.), לימוד חרש עצים, שאינו מלמדו תורה, אלא אומנות (מכות ח:).
בגיטין נח פירש רק בלעז, וענינו טירון.

שולל: אילכה שולל — משתגע כשוטה בתמהון לב. לשון שוגג הוא, כמו לא תשלה אותי, על השל (מיכה א ח). מוליך יועצים שולל — שולל שם דבר הוא, שטות. מוליכם בשטות כשהוא רוצה לערבב ולבלע חכמתם, כמו וסר מרע משתולל (איוב יב יז).

שׂום: שום שכל — שימת חכמה (נחמיה ח ז).

שׂום — קל: השם אורחותיו — מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה, ושכר עבירה כנגד הפסדה (מו״ק ה. וכן בסוטה ה:).
בסוטה הובא רק חציו הראשון של הפירוש. עיין בערך שים — קל.

שומא: אומד (כתובות צט:).

שומה, ע״ע יבלת.

שומירה: סוכת שומרים (ערובין כג.).

שומר: שומר ישראל (ישעיה כא יא), הקב״ה (כא יב, בבא קמא ג:).
שומר אבידה — שמצא אבידה והכניסה אל תוך ביתו (ב״מ פב.). שומר חנם — אינו נוטל שכר על שמירתו (ב״ק פ:). שומר שכר — להתחייב בגניבה ואבידה (עפ״י חז״ל. שם).

שומשמנא: נמלה (נדרים כד: חול׳ נז:). שומשמנא גמלא — נמלה גדולה (שבת סו: יבמות עו.). דשומשמנא גברא — גוץ כנמלה (יבמות קיח:), קטן כנמלה (כתובות עה.).
יש לציין שבנדרים ובחולין פירש שומשמני, לשון רבים. אבל בפרושו לנדרים כתוב לא נמלים, אלא נמלות.

שׁוּנְרָא: חתול (ביצה לג.). שונרתא — חתול נקבה (ברכות ו.).

שׁוּעַ [א]: שוע אל ההר — קול שועה לנוס אל ההרים להמלט (ישעיה כב ה), זועק, לשון קול שועת בת עמי (תענית כט.).

יש אומרים ששם פרטי הוא.

שׁוֹעַ [ב]: לשון אדון שהכל שועין ופונין אליו (ישעיה לב ה), שר (איוב לד יט).

שׁוֹעַ: בפידו להן שוע — אם היה שולח פיד שהוא שבר על בריותיו היה משעשען תנחומין במקצת. וכן פירשו רבותינו... ועוד יפתר תפילה ותחינה (איוב ל כד), אני נותן להם פדיון, כמו ויושע ופרק, וכמו ישוע הבן פדיון (ע״ז ד.). היערוך שועך — וכי באת לערוך צעקה (איוב לו יט).

שׁוּע — ק ל: שוע — לשון חלק, שמתרגמינן שעיע (יבמות ה:), לשון חלק, תרגום של חלק שעיע, כלומר שיהו הלוקין יחד במסרק (נדה סא:), שמנפץ כאחת ועושה מהם לבד (הוריות יא.).

שׁוּעָה: לשון גניחה יותר מתפלה (ברכות כט:).

שׁוּעָל: ראש לשועלים — ראש ושר לריקים (אבות ד טו).

שׁוֹעֵר: ממונה על השער (נחמיה יא יט).

שׁוּף — ק ל: א) ישופך ראש — יכתתך, כמו ואכות אותו, ותרגומו ושפית יתיה. תשופנו עקב — תשכנו בעקבו. ולשון תשופנו כמו נשף בהם, כשהנחש בא לנשוך הוא נושף כמין שריקה (בראשית ג טו), ישופני — יכתתני (איוב ט יז). ב) אך חשך ישופני — יחשיך עלי ולא תראני. לשון נשף (תהלים קלט יא), אך בחושך זה אמות והוא יחשיך תמיד עלי. לשון נשף (פסחים ב:). ג) השף מטבע — פחת את הצורה (בבא קמא צח.). לשוף — לשפשף בדבר המחליק ומצחצח, כמו שעושין בעשב שקורין אשפריל״א (חולין כה.), לשפשף ולהמחות (שבת עו:). משישופם בעור הדג — משפשפם (סנהד׳ כ:), משפשפם כדי לעשותם צהובים וחלקים (נדרים נו:). הסכין שפה — לוטשה באבן של נפחים, לשון שופינא, לימ״א בלעז (ע״ז עה:). ד) שפין את הצפורן — מושחין (כריתות ו.). שף — סך שמן בפניו (סנהד׳ קא. בארמ׳). לשוף שייך בכלי ברזל, לגרר שייך בכלי זהב וכסף (חולין כה:).

— ק ל (ארמ׳): א) דשף צלמיה — מחק צורה שעליו (ב״ק כג:). ב) ונישוף — ימשח (גיטין ע.). ג) שף מדוכתיה — קפץ ממקומו (חולין מב:), ניתק ממקומו (—סוטה ז:). בי כנשתא דשף ויתיב בנהרדעא — שהרב וחזר ונבנה (ר״ה כד:), נישוף כאן ונתיישב כאן (עבודה זרה מג:).

בשני המקומות הובא גם ששם מקום הוא נהרדעא. ובנדה יג הובא פירוש זה בלבד: „שם מקום המובלע במלכות נהרדעא; מפי מורי הזקן״.

ד) שוף אכריסך — שחה קומתך עד כריסך (ב״ב ז.).

לדעת התוספות לשון שפשוף הוא, שמתחכך בארץ, אבל עיין בבנין פעל סעיף ב.

— פ ע ל (ארמ׳): א) שייף — משפשף (שבת י: זבח׳ יד:), מושח (שבת עז: פסח׳ כה:), סך (גטין פו.). ב) שייף עייל שייף נפיק — שוחה נכנס ושוחה יוצא, והכי אמרינן בבבא בתרא שוף עול שוף פוק (סנהדרין פח:).

שׁוֹפֵט: דיין הפוסק את הדין (דברים טז יח).

שׁוֹפְטְנָא: שופטני — שוטים (ב״מ מ. ב״ב ז.).

שׁוֹפִינָא: לימ״א בלעז, של נפחים (ב״ק צח.), לימ״א בלעז (— ע״ז עה: חולין כה:).

שׁוֹפְכִין: מים סרוחים (שבת עו:), מים רעים, כגון רהיצת כוסות וקערות (ק:).

שׁוֹפְרְזָא: שופרזי — גביעים ארוכים שקורין מדירנ״ש (כתובות סה.).

מדירנ״ש הובא גם בפרושו לגביעים בתורה (בראש׳ מד ב, שמות כה לא) ובמנחות כח: הכונה, כנראה, לכוס ארוכה וצרה.

שׁוֹפְתָּא: בית יד (גטין לב.). יתד קטן שתוחבין בתוך בית יד של מרא בהיותו בנקב הברזל להדקו שלא יצא, שקורין קאיינ״ל (שבת קב:), יתד של מרא דעץ (הוריות יג:). שופתא דתומא — אמצעי של שום (שבת קמ.), בית יד של שום, והן עלין היבשין שהן נאחזין בהן. שופתא לשון אחיזה כדאמרינן בגיטין... (עבודה זרה כח:).

שׁוּוֹצְרֵי: מיני ירקות, ארניז״א בלעז. ורבי מכיר פירש שווצרי ארב״א שקורין פלקיר״א והוא שעליו רחבים וגדל ביערים (סוכה יב:).

שׁוֹק: מן הפרק של ארכובה הנמכרת עם הראש עד הפרק האמצעי שהוא סובך של רגל (ויקרא ז לב, ע״ע אסתורא וסובך), עצם של צומת הגידין הממוצע בין קולית לארכובה (ע״ז כה.), מן הפרק של ארכובה עד בוקא דאטמא, דהיינו כל הירך (חולין קלד:), עצם הנמכר עם הרגל (חגיגה יג.).

הפירוש מיוסד על דברי חז״ל בסוף פרק י׳ דחולין.

שׁוּק: בשוק — בפרהסיא (ערובין סט:). שוקים — חוצות (בדפו״י ובע״י. מגלה ו:).

שוק — ה פ ע י ל: השיקו היקבים — לשון השמעת קול (יואל ב כד), קול קילוח היקבים, היורד תוך הבור שלפני הגיתות, נשמע (ד יג).

פ ו ל ל: נתשוקקה — תשקה אותה (תהל׳ סה י).

אחדים מבעלי המלונים מביאים ותשוקקה בשרש שקק, אך קרבתה להשיקו היקבים ודאית יותר. ע״ע שקק.

שׁוֹר: שור פר — שור בן יומו קרוי שור, שנאמר שור או כשב או עז כי יולד (תהלים סט לב. וכן חולין ס. ע״ע פר).

שור: א) חומה (בראשית מט כב; תהלים יח ל: „אדלג שור"; מגילה ה: ב"מ קז: ב"ב ז: סנהדרין קט: ערכין לב.). ב) צעדה עלי שור — להסתכל, בשביל ראיתו, כמו אשורנו ולא קרוב (בראשית מט כב). ג) בשורי — בעויני, כמו בשוררי (תהלים צב יב).

שורא: בר שורא — חומה קטנה לפנים מן החומה גדולה והיא נמוכה ושוה לקרקע גובה העזרה (פסחים פו.).

שור — קל: ישור — יארוב, וכן למען שוררי, לשון אשורנו ולא קרוב (ירמיה ה כו); ואשורנו — אראה בעניו (הושע יד ט), אשור — אארוב ואשקוד (יג ז), לא תשורני — לא תראני (איוב ז ח), תשורי — לשון ראיית פנים (ישעיה נז ט), תסתכלי ותתבונני (שיר השירים ד ח).

— פולל: שוררו אנשים — ראו, כמו אשורנו ולא קרוב (איוב לו כד).

הרבה פעמים מסתייע רד"ו בפסוק אשורנו ולא קרוב, אך בפרושו לחומש לא עמד עליו.

שור — קל (ארמ'): קפץ (כתר' עז: קדר' פא:), קפץ למעלה (ברכות נד:), דולג (סנהדרין צו:).

שורבינא: מין ארז, כדאמרינן בר"ה תאשור שורבינא (גטין סח:).

שורה: שורת הדין — כלומר הדין נותן (גטין נד:). כשורה — זו אצל זו (בבא מציעא כה.).

שורק: זמורות היפות לנטיעה משאר זמורות (ישעיה ה ב), זמורות גפן טוב (ירמיה ב כא), גפנים משובחות, ולא זמורות אלא שרשין עצמן (סוכה מט — ישעיה ה).

פרושו בסוכה סותר קצת את פירושו בישעיה, ולא כתב כן אלא בהשפעת חז"ל שדרשו: שורק זה בית המקדש. רש"י מוסיף שם: בית המקדש הוא שורשן ועיקרן.

שורקה: זמורה ארוכה (בראש' מט יא. ע"ע שריג).

שורר: שוררי — עויני, המצפים שאבגוד בך ותעזבני (תהלים ה ט), עויני (נד ז).

בשני הכתובים הביא לדוגמה אשורנו ולא קרוב.

שושבין: משתדל בחופתו ובזווגו (ברכות סא.), אוהב טוב (יבמות סג.), אוהב (סנ' קיג. כתובות עז:).

שושבינות: עשה שושבינות — השתדל בחיתונו לשמחו ולהתעסק בצרכי סעודת חופה (עיר' יח:).

שושיבא: מין חגב טהור (שבת צ:), מין חגב וראשו ארוך (עבודה זרה לז.).

שושילתא: א) משפחה (גטין נו:). ב) שלשלת ברזל (כתובות כז.).

שושן: שושן הבירה — בית הבנוי על גובה השער [של הר הבית] כדתנן במסכת מדות... (פסח' פו.), מקום הוא על חומת שער המזרחי של הר הבית ושושן הבירה מצויירת בו (סוכה ה:).

שושנה: א) הרועה בשושנים — במרעה טוב ונוח ויפה (שה"ש ב טז), במרעה נוח וטוב (ו ג). ב) למנצח על שושנים — לכבוד תלמידי חכמים יסדו השיר הזה, שהם רכים כשושנים ונאים כשושנים ומרטיבים מעשים טובים כשושנים (תהלים מה א).

שותא: א) רוח דרומית חזקה המפלת חומות ועוקרת אילנות (שבת לב. ע"ע אסתנא), רוח דרומית המנשבת בחזקה (ערובין סה.), רוח דרומית והיא קשה מכל הרוחות (יבמות עב.). ב) מכמורת לדגים או לחיות (בבא קמא קיז.), מצודה (שבת קכד:).

גם המצודה ענינה כאן רשת או מכמורת.

ג) דבור (סוכה נו:), שיחה (קדושין ע:).

שותא דינוקא בשוקא דאבוה או דאמיה — משל הדיוט הוא, מה שהתינוק מדבר בשוק מאביו או מאמו שמע (סוכה נו:). שותא דמר לא ידענא — שיחתו של אדוני איני מבין לדבר בצחות לשונו (קדושין ע:). בהדי שותא פילכא — עם שהאשה מדברת היא טווה (מגלה יד: בע"י — בעוד שהאשה וכו').

שזיף, ע"ע שסקי.

שזף — קל: ראה (איוב כ ט, כח ז).

שחה — קל: השוחה — השט במים (ישעיה כה יא).

— הפעיל: אשחה בכל לילה מטתי — לשון סחי ומאוס, והיתה נבלתם כסוחה. ממאס אני מטתי בדמעות. ומנחם חברו עם כאשר יפרש השוחה לשחות ועם מי שחו (תהלים ו ז).

פירוש מנחם הוא המקובל בימינו.

שחה — קל: שוחה — כופף עצמו (שבת ה.).

— התפעל: וישתחוו לו אפים — נשתטחו על פניהם. וכן כל השתחואה פשוט ידים ורגלים היא (בראשית מב ו. לשון חז"ל במגלה כב:). להשתחוות — להתפלל (סוטה ה.).

שחו: מי שחו — מים שצריך לשוט בהם ולא לעברם ברגל, שלא ישטפוהו. שחו — שיט (יחזקאל מז ה), ראויות לשוט [בהן] (יומא עז:).

שחוט: זהב שחוט — רך ונוח להרקע (מ"א י יז), זהב רך ונוח להרקע מרוב חשיבותו, שנטוה כחוט (דה"ב ט טו), משוך שהוא רך ומושכין אותו כעין שעושין צורפי נחושת חוטין שעושין מהן מחטין (חולין ל:).

חז"ל דרשוהו לשון נוטריקון: שחוט — שנטווה כחוט.

שחום: שחימי — שחורים כעין ישנים (ב"ק צו:), שחורים (חולין נה:).

חום (בראשית ל לב) תרגם אונקלוס שחים. רבנו פירש שם: שחום דומה לאדום, רו"ש בלעז. לשון משנה שחמתית ונמצאת לבנה. הרשב"ם (ב"ב פג:) פירש שחמתית אדומה, על שם חמה שמאדימתן.

שחון: שחונה — חמה (יומא נג: תענית כד:).

שחוף: לא שחור ולא לבן (חולין קלה.).

שְׁחוֹר: פחם (איכה ד ח, שבת קד:), פחמין (גטין יט:), פחמין כתושים (חולין פח:).

שָׁחוֹר (ש״ע): א) הוא שקורין פרוניל״א שמשם מראית העין באה (בכורות לח.). ב) תער, על שם שמשחיר את השער (ביצה לה:).

משחיר כאן ענינו משיר, כי חז״ל הביאו בברייתא את השחור של ספרים כראיה לכך שמאן דתני משחירין במקום משילין לא משתבש.

שחור (ש״ת): לבש שחורים — ענין צער ואבל (בבא מציעא נט:).

שְׁחוֹר: חרתא דאושכפי (גטין יט. ע״ע קנקנתום).

שַׁחְוָר: אנגריא של מלך (— במדבר טז טו. ע״ע שחר פעל).

שחח — קל: שחותי — לשון שפלות (תהל׳ לה יד), ישוחו — עומדים כפופים (איוב לח מ).

במקראות גדולות — עומדים צפופים, וטעות היא לדעתי.

— נפעל: וישחו כל בנות השיר — ישפלו, כל שרים ושרות יהיו שפלים בעיניו (קהלת יב ד).

שחט — קל: ואשחט — כתרגומו ועצרית, והרבה יש בלשון משנה (סחיטה. בראשית מ יא).

שחי, ע״ע בית השחי.

שחיל: דלי של עץ (סוכה כט.).

שחין: לשון חמימות, והרבה יש בלשון משנה שנה שחונה (שמות ט ט), לשון חמום, שנתחמם הבשר בלקוי הבא לו מחמת מכה שלא מחמת האור (ויקרא יג יח), לשון חמימות כמו שנה שחונה, וכדמתרגם יונתן חמותי שחינית (חולין ח.).

פירושו בויקרא מיוסד על לשון חז״ל בחולין: איזהו שחין? לקה בעץ, באבן ובכל דבר שלא בא מחמת האור.

שחיף: שחיף עץ — נסר של ארז (לפי ת״י. יחזקאל מא טז. ע״ע שחפא).

שחית: בשחיתותם — בגומות שחפרו (איכה ד כ). כשחיתות — כגומא וכשחת (סוטה לד:).

שחל — קל (ארמ׳): א) כמשחל ביניתא מחלבא — כמושך נימת שער מתוך החלב (ברכות ח.). ב) משחל שחיל — פולט מים שבלע (יומא עח.).

כמשחל ביניתא שגור עד היום בצורתו הארמית. בסוף מסכת גיהנום („בית המדרש״ לילינק, כרך א) נמצא בצורה עברית: כמושך נימא מחלב.

שחלא: א) טעינת ביצים (ב״ק נה.), בלעז פושט״א, ביצים שהיו במעיה (חולין נח.). ב) כאב האוזן (שבת סז.). ג) גרעינה הנזרקת (של תמר. חגיגה טו:).

שחלים: מין מאכל הוא, במסכת ע״ז (גטין נז.), קרשו״ן טרוף בכלי ושחוק, ויין או מים נתונין בו (עבודה זרה ל:).

בערובין כח ע״ב פירש רק בלעז, וגם תחלי לועז כן. ע״ע תחלי.

שחלת: שורש בשם חלק ומצהיר כצפורן, ובלשון המשנה קרוי צפורן, וזהו שתרגם אונקלוס וטופרא (שמות ל לד).

שחמא: חמימות (בבא קמא מט.).

שחן — הפעיל: מחמם את הגוף (בבא קמא פב.).

— פעל (ארמ׳): משחנן — מחממות (כתובות י: גטין ע.).

שחנא: לפום גמלא שיחנא — לפי כח הגמל יטעינוהו משא (כתובות סז.), המשוי לפי הגמל, אף כאן לפי עושרה טובתה (קד.), לפי כח הגמל מרבין במשאו, אף כאן לפי צדקתו מדקדקים אחריו (סוטה יג:).

שחפא: שחפי — ענפים וקיסמים וכל דבר המקשקש זה בזה ומשמיע קול כשיעבור עליהם (שבת קי.).

שחפת: חולי שמשחף את הבשר. דומה לנפוח שהוקלה נפיחתו ומראית פניו זעופה (ויקרא כו טז), שבשרו נשחף ונפוח (דברים כח כב).

שחץ: גסות הרוח (איוב מא כו, פסחים ג:). אנשי שחץ — מדברים בלשון גאוה ולעגי שפה (שבת סב:).

שחק — קל: מי שאינו צריך לדאג נופל בדבר לשון צחוק, כמו וישחק לרעש כידון (משלי לא כה).

שחק — קל: ואשחקם — לשון כתישה (תהלים יח מג). לשון שחיקה שייך במתכת ולשון פירור שייך בפת (פסחים כח.).

— פועל: בגדים משוחקים — ישנים (זבח׳ יח.).

שחק: שחקים — בגדים בלויים (נדה יז.).

שחר: עמוד השחר הבוקע בעבים (ישעיה נח ח). אילת השחר — לשון שהרית, ומנחם פתר לשון בקור, כמו שוחר טוב יבקש רצון וכמו לשחר פניך (תהלים כב א). הילל בן שחר — כוכב הנוגה, המאיר אור ככוכב הבוקר (ישעיה יד יב).

שחר — קל: שוחר טוב — החפץ להדריך את הבריות בדרך טובה (משלי יא כז. ע״ע שחר).

— פעל: א) בקש („ישחרוני״, הושע ה טו, משלי א כח; „ושהרתני״, איוב ז כא; „משחרי לטרף״, כד ה). לשון בקור (ע״ע שחר). אשחרך — אבקש ואדרוש לך, כמו ושחרתני, אם אתה תשחר אל אל (תהלים סג ב). ב) שחרו מוסר — תמיד לבקרים מיסרהו (משלי יג כד).

פירש לשון שחרית, וכן בפירוש הראב״ע. חז״ל דרשוהו לשון רדוי וכפייה, כפרושו בארמית.

— פעל (ארמ׳): דמשחרי לך — עושים בך עבודת המלך, כמו לא חמרא דחד מנהון שחרית, ולשון חכמים הדבק לשחוור וישתחוו לך (ברכ׳ נו.).

ע״ע שזוור. בפירוש לאבות א יג כתוב: „המשתמש בתלמידי חכמים והמשחר אותם. נשאתי תרגומו שחרית. הדבק לשחוור, עושה אנגריא בתלמידי חכמים״. הואיל וההוראה הארמית של משחר — לשון רדוי וכפייה — אינה מצויה במשחר העברי,

לפיכך ראה צורך להוסיף ולפרש את דברי עצמו. עיין בהערה לסעיף ב של שחר — פעל.

— הפעיל: א) מטפה המשחרת ואילך — משהדם מתחיל לצאת שחור (סנהדרין נט.). ב) משחיר פניו — מתיש כחו (שבת קנב.).

שחרות: נערות, שראש אדם שחור בימי עלומיו (קהלת יא י).

שחרית: קודם היום; ערבית — משחשיכה (ברכ׳ סב.).

שחת: א) גומא שחופרין ומכסין פיה בקש והחיה נופלת בתוכה („בשחתם נתפש", יחזקאל יט ד). ב) גיהנום (יונה ב ז, שבת קלז). שחת ובאר שחת חדא מילתא היא (ערובין יט.). ג) עשב של תבואה והוא אספסתא (שבת קנה.), תבואת חטין ושעורין קודם שתמלא בזירין (ע״ז כ:).

שחת — נפעל והפעיל: ותשחת הארץ — לשון ערוה ועבודה זרה, כמו פן תשחיתון, כי השחית כל בשר (לפי חז״ל, בראשית ו יא).

שטה — קל: כי תשטה אשתו — שנו רבותינו...

ופשוטו של מקרא תט מדרכי צניעות ותחשד בעיניו, כמו שטה מעליו ועבור, אל ישט אל דרכיה לבך (במדבר ה יב), תסור מן הדרך (תהלים קא ג — במדבר ה). שטה מעליו — סור (משלי ד טו).

שטה — הפעיל: משטה אני בך — שוחק הייתי בך, בשביל שהיית שואלני מה שלא היה (סנהד׳ כט.).

נחלקו המדקדקים ובעלי המלונים אם בנין פעל או הפעיל הוא. בחרתי בבנין הפעיל, שכן בעמוד ב כתוב בפירש״י „שהשטה בו". משמע שרבינו קרא משטה כבנין הפעיל.

שטוף: שטוף בזימה — כמו סוס שוטף במלחמה, להוט אחרי הדבר ורודף (שבת קנב.).

שטח — קל: שוטח לגויים — מגדיל אותם (תהלים קמד ב — איוב יב), מרבה אותם להשטיח בארץ ולכסותם (איוב יב כג).

שטיח: עור לאכול עליו (נדרים מא.); מרדעת לחמור (נדה נה.).

שטן: א) יצר הרע המחטיא את האדם (שבת פט.), יצר הרע (יומא סז: סוכה לח. קדושין ל.). ב) מלאך המות (ערובין כו.).

חז״ל אמרו (ב״ב טז.): הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות.

שטף: א) טיפת גשם שוטף (איוב לח כה. הובאה גם דרשת חז״ל שבערבית שטפא שערה). כלי שטף — כל שאר כלים שאינם כלי חרס, על שם שיש להם טהרה במקוה (חולין כה.). ב) ובשטף עובר — ובחמה שוטפת (נחום א ח).

שטף — התפעל: שופך מים על גופו (שבת קמז:).

שטפא: אגב שטפא — כשהיית שוטף בגרסתך... עם מרוצת גרסתך (שבת קל:), אגב ריהטא (נדה נג:).

שטר: שטר אמנה — לא לוה כלום, אלא כתבו ומסרו למלוה שאם יצטרך ללוות ילוה, והאמינו שלא יתבענו אלא אם כן מלוהו (כתובות יט.), שכתב ללוות ולא לוה, והאמינו לוה למלוה שלא יתבענו אלא אם כן ילונו, ומסר לו את השטר (גיטין יט:).

שטרי הדיוטות — כגון של חשבונות או איגרות השלוחות למצוא חפץ (שבת קטז:).

שטר הקנאה — שקנו ממנו שאפילו לא ילוה המעות שעבד עצמו לשלמם (ב״מ טז:).

שטר הלטאתא — שטר שכתבו בית־דין למוציא שטר על חבירו וחייבוהו לשלם ולא שלם, וירדו לנכסיו ושמו לבעל חוב אחד מהם ונתנו לו שטר שעפ״י בית־דין באה לו (בבא מציעא טז:).

שטרי חוב המוקדמין — שקדמה מכירה להלואה ובשטר מעיד שהלואה קדמה (ר״ה ב.), שנכתבו קודם המלוה (סנהדרין לב.).

שטר מאונין — קטנה יתומה, שהשיאוה אמה ואחיה לדעתה, יוצאה ממנו במיאון ואין צריכה גט, אלא אומרת בפני שלשה אי אפשי בפלוני וכותבין לה בית דין שטר... (בבא מציעא כ.).

שטר פסים — שטר פיוסים, שאומר לחבירו אוהבו ומאמינו שיכתוב לו על עצמו שטר חוב כדי שיראה עשיר (גיטין יט:), שטר פיוסים (כתובות עט.).

שטר זה נקרא עתה „שטר של טובה".

שטר פרטתא — שטר צוואה שפרט מה תהא על נכסיו (גטין נז:).

שטרי ברורין — ע״ע ברור.

שטר — קל (ארמ׳): משטר קא שטר — מטבל בתוכו כדרכו (פסחים מד.), מטבל פתו (— ב״מ פה:), טובל פתו לשם לפתן (נזיר לו:), אשטר לך משטר — אמשח לך על גב העין משטר, מטפח מוליו״ר בלעז (ב״מ פה:). ונשטרינהו — ישרה אותם (גטין סט:).

שיא: גובה (איוב כ ו).

שיבבא: שיבבי — שכנים (סנהד׳ צו:). בי שבבי — — בין השמשות בחשכותא דשמשי. ל״א בבית אחד משכניו (שבת קט:).

שיבבתא — שכנה (תענית כא: כתובות סג. ע״ע שובבית).

שיבבותא: בשיבבותיה — בשכנותו (תענית כא:).

שיבה: חלשות ותשות של זקנה ושיבה (איוב מא כד: „יחשב תהום לשיבה"). זקנה — הלבנת קצת שערותיו; שיבה — זקן גמור הוא, שנתלבנו רוב שערותיו (אבות ה כא).

שיג: כי שיח וכי שיג לו — שמא יש לו דבר עם יועציו עכשו (מ״א יח כו).

שיח: א) שיחי — יש מקומות שהוא לשון אנינות לב (ש״א א טז), דברי צערי (איוב ט כז). בשיחי — בצערי (תהלים נה ג, סנהד׳ ע.). ב) אילן, כמו תחת אחד השיחים (איוב ל ד).

שיח, בור ומערה, ע״ע בור.

שיחה: ליצנות („לא מתוך שיחה", ברכות לא.,

שיחת חולין ושמחה („משיחתו של רבן גמליאל", סוכה כא:). שיחה יתירה — דברי שחוק שלפני תשמיש (חגיגה ה:). שיחת חולין — דברי הבאי ושחוק (סוכה כח.).

שיחור: הוא נילוס הוא נחל מצרים (יהושע יג ג.), נילוס (ירמיה ב יח).

שייטא: מאי שיאטא דמר הכא — מה דרכו של אדוני לשוט הלום? כלומר, למה בא אדוני הנה? (קדושין ע:).

שייכא: נקב דק מאד שהוא במגופת חבית להיות דיח היין יוצא (עבודה זרה סס:).

בעלי התוספות מעירים: „רש"י גריס שייכא בכף, משום שהיין נמשך ויוצא דרך שם ובערוך גריס שיבא, בבית". והעיר הגרי"פ שבערוך שלפנינו ליתא.

שים, שום — קל: א) וישימו העם — שימה זו לשון הזמנה סמוך לחומה להלחם, כמו שנאמר במלכים שימו על העיר וישימו (יהושע ח יג).

במלכים א כ יב נאמר: שימו, וישימו על העיר. שם לא פירש, אלא כתב דרך המשך: שימו — כלי המצור על העיר.

ב) ושם דרך — שעושין סימן באיזה דרך ילכו (מועד קטן ה — תהלים נ).

— הפעיל: משים נפשו בכפו — כלומר שנפשו מכוונת בכפו (תענית ח.).

„ואשים נפשי בכפי" יש כמה פעמים במקרא, ולא פירש. בפירוש שבע"י כתוב: בכפו מבחוץ; הב"ח תקן לפי זה בפרוש שבגמרא, וגם הוסיף: כלומר עם כפו. תקון זה תמוה בעיני.

שימי: שימי אַת — אתה הוא המקשה לי, בתמיהה (מנחות כס.), בתמיהה: אתה הוא שימי, חכם גדול ומקשה לי דבר זה? ויש אומרים רב לא היה זוקף עיניו אלא כובשן כל שעה מרוב צניעות (קי.), חכם גדול כמותך ואינו יודע לתרץ (בכורות מג:), בכמה דוכתין אשכחן דמהדר ליה רב הכי, ונראה בעיני משום דבר בריה הוה וקאמר ליה הכי משום חביבותיה כלומר אתה יודע להשיבני. ואני שמעתי שמדת צניעות היה בו ברב שלא היה זוקף עיניו למעלה, הילכך לא היה מכירו, ולא נהירא לי, שהרי לא מצינו שאמר רב כך לשום אדם אלא לזה אמר כן בכמה מקומות... (נדה כד.).

ר' ישעיה פיק העיר על פירושי רבנו, השונים קמעא זה מזה, וכאלו יש סתירה ביניהם. הפירוש בנדה הוא המפורט שבהם, ויש בו כדי לבאר בכלל את פשר הסתירות, שיש למצוא לפעמים בפרושי רבנו: פעם פירש כדברי אחד ופעם כדברי אחר, מבלי להביא את שניהם כאחד.

שין: צואה לחה. שיני דכרכשתא... או לשון גלל שבא על ידי לעיסת השינים (מ"ב יח כז), צואה לחה (ישעיה לו יב), שינים יש לכרכשתא וצואה לחה ורכה קרויה מימי שיניהן (מגלה כה:).

הפירוש המקובל של שין שתן, וכן ת"י.

שיע: חלק (פסחים ל: מ. עבודה זרה עד:).

שיעא: שיעא דדנא — מגופת החבית (שבת סו: קי:).

שייפא: א) ישן ביותר, שנישוף מחמת יושנו ואין הצורה ניכרת (ע"ז נב:), שם המלך (בכורות נ.).

בבכורות משיגים בעלי התוספות על הקונטרס ומפרשים כפירושו בע"ז מבלי לומר זאת בשמו.

ב) שייפא דחמימתא — צואת יונים, ולשון מורי צואת תרנגולים (גטין סט:).

כמדומה שבמלונים לא הובאה הוראה זו.

שיפא: א) דלת דחד שיפא — עשויה מקרש אחד (ערובין קא.). שיפי — נסרים. ל"א קיסמין להדלקה (יומא פד:). ב) שיפא דדינרי — שם כלי (קדו' מ.).

שיפה: א) שפשוף ביד (— ביצה כב:), משפשף ביד, מוליך ומביא בפיסת ידו (מנחות עו.). ב) גומא (נדה סה:).

הוסיף כאן גליי"ד בלעז, ויש אומרים שהוא הפרח הנקרא בימינו סיפן או אירוס. בסוכה טז וכו פירש בלעזים אחרים, וכן פירש בלעז סימוני דאגמא (חולין טז:) שהוא לישק"א עשב הגדל באגמי מים; וגם חילת (סוטה מט:) פירש כן.

שיפון: שיגל"א (כלו' קאר"ן בגרמנית. פסח' לה.).

שיץ: שיצים — קוצים בעיקרן של דקלים (פס' נב:), קוצים (מועד קטן כה:).

שיצניתא: קצח שקורין נייל"א בלעז, עגול הוא כעין דוחן ושחור. לישנא אחרינא אשדרניל"א ונמצאת בשיפון (פסחים לה.).

פירוש שני הוא המקובל, והבלעז ענינו קמשונים בתבואה, הנקראים בלשון הדבור „עשבים רעים", ויש אומרים — „עשבים שוטים". בגמרא נאמר: מאי קרמית? אמר אביי: שיצניתא.

שיר: הלל (ערכין י:).

שיר — פועל: משוייר — נותר (מכללא ולא בפירוש, ב"ק נח:).

שירא: מעיל (ברכות נו: כתובות סג:). שיראים — מעיל עשוי מעיקר המשי (שבת כ:), מעיל של משי (מנח' לט:). שירא פרנדא — מין משי (סוטה מח:).

שיש — קל: שמח (איוב לט כא). ששש — ששמח (שבת כח.).

באיוב לא פירש ביחוד, אלא מכללא איתמר; ואולם בשבת פירש בבירור, וכנראה — משום צורת התיבה שהיא שין משולשת.

שיש: שישא — שיש צבוע, לא לבן ולא שחור, אלא כעין ירוק, ביי"ש בלעז; מרמרא — שיש לבן; כוחלא — שיש צבוע ככחול (סוכה נא: וכן בבא בתרא ד.).

שישא (לפי הערוך אשישא): פך (שבת קמא.).

שישורא: הבל (פסחים פב. ע"ע שרשרא).

שַׁיִת: שמיר ושית — מיני קוצים פתר בהם מנחם... שית — לשון השאת והשבר, ולשון תשאה שממה (ישעיה ה ו), קמשונים ותולעים ועקרבים (ז כג), לשון ארץ גזרה וחורבן, ודוגמתו השאת והשבר (ע״ז ד — ישעיה כז.).

ר׳ יעקב עמדין רואה כאן טעות, ולדעתו צריך היה להסתייע בכתוב ועלה שמיר ושית. אך הפירוש לישעיה ה ו מעיד שאין לתקן.

שִׁית: א) שית זונה — כמו שתותיהם, כלומר ערות זונה (משלי ז י), בית הבושת (שבת נד.). יעטף שית חמס למו — החמס שעושין עושה אותם שמנים ועוטף את שתותיהם ועגבותיהם בעובי שומן ובשר (תהלים עג ו).

ב) שיתין — מיני תאנים רעות (ערובין יח.).

חז״ל פירשו בברכות מ: שיתין מין תאנים.

שית, שות — קל: שים (שמות י א, תהלים פד ד, צ ח). סביב שתו עלי — לשון שאייה. ויש אומרים שתו כמו שמו (תהלים ג ז). בחומס אשית את משתיהם — אכוין שיהו משתיהם בעת החום (ירמיה נא לט). שות שתו השערה — שמו מצור על השערים (ישעיה כב ז).

שֹׂךְ: לשכים בעיניכם — ליתדות המנקרות עיניכם. תרגום של יתדות סיכיא (במדבר לג נה).

שׂךְ שוכו — מעונתו (איכה ב ו).

שכב — קל: א) ושכבתי עם אבותי — בכל מקום לשון שכיבה עם אבותיו היא הגויעה ולא הקבורה, כמו וישכב דוד עם אבותיו ויקבר בעיר דוד (בראשית מז ל). ב) דדיו שוכבים — גדולים (בכורות מד:), שערות שוכבות — ארוכות (נדה נב.). גביניו שוכבים — שערות גביניו גדולין ומוטלין על עיניו (בכור׳ מג:)

בנדפס —על פניו, אך העתקתי לפי התקון של שיטה מקובצת, וכן בברטנורה.

— קל (ארמ׳): שכיב — מת (מגלה ו.). כי הוה שכיב — כשהגיע זמנו ליפטר (כתובות עז:).

שכבנא: שגביניו ארוכין ושוכבין על עיניו (בכורות מד.).

לשון חז״ל שם: שכבנא שגביניו שוכבים.

שכוי: זה תרנגול, בלשון חכמים. ויש אומרים זה הלב שהוא שוכה וצופה ומחשב את הנולדות (איוב לח לו. בת״י ליבא), תרנגול, דאיכא דוכתי דקרו לתרנגול שכוי, כדאמרינן בראש השנה (ברכות ס:), לשון ראיה, כמו וישקף ומתרגמינן ואסתכי (ר״ה כו.).

שַׁכּוּל: כל מי שבניו אבודים קרוי שכול (—בראשית מב לו), הקובר את בניו קרוי שכול (— כז מה וחולין קי.).

שְׁכוֹל: כל קבורת בנים וגלות בני הארץ קרוי שכול (ישעיה מז ט).

שכולים: בני שכוליך — בנים שהיית שכולה מהם (ישעיה מט כ).

שכינה: בזמן שהשכינה שורה — שבית המקדש קיים (ברכות סא:).

שכיר: א) נשכר ליום ולחודש ולשנה ולשבת (ב״ק קד.). שכיר יום — שכיר שפעולתו ליום ויוצא לערב (ב״מ קי:), שכיר לילה—יוצא ממלאכתו בבוקר (שם). ב) שכיריה — שריה, כמו בתער השכירה (ירמיה מו כא). בתער השכירה — הגדולה, וכן שכיריה בקרבה ת״י רברבהא (ישעיה ז כ).

נראית דעת הרד״ק ששכיריה הם חיילות שכירים.

שכך — קל: וישׁכּוּ המים — כמו כשוך חמת המלך, לשון הנחת חמה (בראשית ח א). וחמת המלך שככה — נחה מרותחו, הכא נמי מים נחו מרותחן (סנהד׳ קח: — בראשית ח ואסתר ז).

גם רבנו חננאל (ר״ה יב.) פירש: וישוכו המים -- נחו מרתיחתן.

שכל — קל: אשכל — אהיה שכולה. הקובר את בניו קרוי שכול (בראשית כז מה. ע״ע שכול).

— פעל: לא שכלו — לא הפילו עבורם, כמו רחם משכיל, תפלט פרתו ולא תשכל (בראשית לא לח). לשכלם — לגרש יושביך מקרבך (יחזק׳ לו יב).

שכל: חכמה (נחמיה ח ז).

שׂכל — הפעיל: א) הצליח („תשכיל", יהושע א ז; „ישכיל", מ״ב יח ז, ישעיה נב יג ונח ג, משלי יז ח; „אשכיל", מ״ב יח ז; „השכיל", ירמיה כג ה; „השכילו", ירמיה י כא, כ יא). ב) המשכיל — מי שהוא חכם (עמוס ה יג). ומשכילי עם — חכמים שבעם, חכמי הדורות (דניאל יא לג). עלי השכיל — אותי לימד (חולין פג: — דה״א כח). ג) לדוד משכיל — אמרו הכמים כל מזמור שנאמר בו משכיל ע״י מתורגמן אמרו (תהלים לב א); ע״י מתורגמן (מה א). הלויים המשכילים — לענין שירה נופל לומר לשון שכל (דה״ב ל כב. ע״ע בין — הפעיל).

שכם: א) רוחב הכתף (איוב לא כב). ב) שכם אחד — שכם לשון חלק הוא, והרבה יש לו דומים במקרא: כי תשיתמו שכם, תשית שונאי לפני לחלקים. אחלקה שכם. דרך ירצחו שכמה, איש חלקו. לעבדו שכם אחד (בראשית מח כב). תשיתמו שכם — תשית אותם לחלק, שיחלקו ישראל את ממונם (תהלים כא יג). אחלקה שכם — אחלקה ארץ אויבי לישראל. שכם — חלק... (קח ח). דרך ירצחו שכמה — לשון כת אחת (הושע ו ט).

שכם — הפעיל: עמד ממטתו (ברכות נז:), [עמד] קודם עלות השחר (ביצה ז.).

שֵׁכָר: יין ישן, שהיין משכר כשהוא ישן (לפי ת״א. במדבר ו ג), יין המשכר (כח ז).

שכר — קל: שכורה [הארץ] — שתויה יותר מדי (תענית כב:).

— הפעיל: השכירוהו — השקוהו תרעלה עד שישתכר (ירמיה מח כו).

שָׂכָר: ריוח („והשכר אבד", שבת לב:). נושא שכר — שומר בשכר (שבועות מט.).

שכר — נפעל: זריז ונשכר—יש לו ריוח (חולין פב.)

של: שלי ושלכם שלה — על ידה הוא׳ כל מה שלמדתי (נדרים נ.).

שַׁל: שגגה (ש"ב ו ז).

ע"ע שלי ושולל. אך בדה"א יג י נאמר על אשר שלח, ושם העיר כי גם האמור בש"ב על השל פתרונו על השלח, על שאחז בארון. פירוש זה סותר, אפוא, את פירש"י בשמואל ב.

שלאנן: כמו שאנן (איוב כא כג).

שלב — פועל: משולבות — עשויות כמין שליבות סולם מובדלות זו מזו ומשופין ראשיהם ליכנס בתוך חלל האדן, כשליבה הנכנסת בנקב עמודי הסולם (שמות כו יז וכה). תכופות ודבוקות יחד (הנשים, — נדה סא.).

שלג: כצנת שלג ביום קציר — כקור ימי שלג שאדם מתאוה לו בימי קציר, ולא שלג ממש, שהשלג לא טוב הוא בשעת קציר (משלי כה יג). לא תירא לביתה משלג — מצינה (לא כא). הר שלג — שניר (סנהדרין קו.).

שלד: שלדו — גופו (מועד קטן כה.), דפוס צורתו (נדה נו.).

שלדא: נבילה (בבא קמא לא:).

שלה — קל: א) שלו — יושבים בשלוה (איכה א ה), לשון שלוה (ירמיה יב א). ב) שולה — מעלה (מועד קטן יב:).

— נפעל: אל תשלו — ל׳ שגגה (דה"ב כט יא).

— הפעיל: לא תשלה אותי — לא תשגה אותי על דבר טעות (מ"ב ד כח).

— פעל: משישלה בחביות — משנתן יין בחביות והוא תוסס ורתיחתו עולה ומקצת שמריו קופאין למעלה, וקודם שיגופו אותן חביות שולין אותן רתיחות ומשליכן (ב"מ צב:), לשון השולה דגים מן הים, משישלה היין מן הבור להנתן בחביות, וכן מפרש בב"מ (ע"ז נו.).

לכאורה יש לקרוא משישלה בבנין קל, אבל כיון שבתוספתא, מעשרות פרק א, נאמר שילה, בבנין פעל, העדפתי אף כאן בנין פעל.

שלהי: בשלהי פרקין — לאחר שסיים הדרשה (ערובין סה: יבמות סו:), כשסיים לדרוש (ב"מ סד.). שלהי דקייטא קשי מקייטא — אלול שהוא סוף הקיץ קשה חומו מחום הקיץ של תמוז, לפי שכבר נתחמם כל האויר וגוף הבריות בחום הקיץ שעבר עליו תמיד מתחמם הוא עתה בחום קל ומזיקו (יומא כט.).

שָׁלוּ: על השל, על עסקי שלו — שגגה ששגג לאחוז בו (סוטה לה. ע"ע של ושלי).

במלונים תלמודיים לא ראיתי מלה זו. אין ספק שהקריאה הנכונה שלוּ, על משקל אחוּ, כי תרגום משגה שלוּ, כמו שלותא. ראיה חותכת ע׳ בערך שלל — התפועל.

שְׂלָו: מין עוף הוא ושמן מאד (שמות טז יג).

חז"ל פירשו את השליו, ביומא עה:

שלוה: שלום (דניאל ח כה).

שִׁלֹּחַ: מעין הוא סמוך לירושלים (סוכה מח.).

שִׁלּוּחַ: א) שלוחים לבתו — נדוניא (מ"א ט טז).

ב) שעת שילוחה — איבודה מן העולם (סוטה ט.).

שלוחה: שלוחותיה — זמורותיה (ישעיה טז ח).

שלולית: שלוליתו של נהר — כשהוא גדל ויוצא חוץ לגדותיו ושולל שלל ושוטף הנמצא (ב"מ כא:), כשהנהר גדל ויוצא על גדותיו ופושט (ע"ז מג.), מקום שמי גשמים שוללין שם (מנחות עא:).

במנחות פירש כן, לפי ששם נאמר שלולית סתם, ולא שלולית של נהר. פירוש זה דעתו של רבי יהודה היא (בב"ק סא.), ור׳ יוחנן אמר אמת המים שמחלקת שלל לאגפיה.

שָׁלוֹם: א) בזמן שיש שלום — שאין יד העכו"ם תקיפה על ישראל (ר"ה יח:). מפני דרכי שלום — שלא תהא מחלוקת ביניהם (גטין נט:). אהא בשלום אני ואתם — כלומר מה לכם לשאול על זאת? לא אני ולא אתם נזקק לכך (יומא סו:). משים שלום בבית — אבר תשמיש (שבת קנב.). ב) בשלומיו — במי שהיה שלם ושקט עמו (תהלים נה כא).

שִׁלּוּמָה: כליון („ושלומת רשעים", תהלים צא ח).

שלח: א) כלי זין (יואל ב ח, דה"ב כג י, לב ה), הרב, כלי זין, וכן ידו אחת מחזקת השלח (איוב לג יח), כלי קרב (נחמיה ד יא). ב) הפשט. ופשט את בגדיו מתורגם ושלח (נחמיה ד יז). עוֹר (שבת מט. מנחות לה. בכורות נז. גז: כמעט בכל מקום מסתייע הרב בתרגום של ופשט ושלח). ג) משך רוחב המעלה („ושלחה חצי אמה", יומא טז). ד) שלחיך — גידוליך (נזיר ג — שה"ש ד).

הפירוש נובע מדברי חז"ל „שילוח ריבויא הוא", וקרוב מאד לפשט. ואלו במקרא פירש שלחיך — בית השלחין, ואינו אלא דרש. ויותר מזה הפליג בדרך הדרש, בהשפעת דרשת חז"ל, בנדה יט: שלחיך — דם נדות השלוח מן האשה. ע׳ בהערה לע׳ שלחין.

שלחין — שמשתלחין גרעינים מעצמן (מתוך הזיתים. עבודה זרה מ:).

בדפוסים בטעות „מעצמו". בגמרא מפורש „כל שאוחזו בידו וגרעיניתו נשמטת", ורבנו דייק לפרש את מקור השם שלחין.

שלח — קל: א) וישלחני — נתן לי רשות ללכת (נחמיה ב ו). עמי היתה ושלחתיה — דבר זה היה בידי שכל מה שאני מבקש היו נותנים לי, ועכשו

אין תפלתי מקובלת כל כך (תענית כג:).

בפירוש שבעין־יעקב נאמר: „כלומר שקבלתי עלי שלא להתפלל על ענין זה שהתפללתי קודם"; פירוש זה הוקף בחצאי לבנה, ואחריו הפירוש שבגמרא. הב"ח מצינו כס"א. רבינו גרשום מפרש: „בתחלה היה לבי לכך, אבל כבר קבלתי עלי שלא להטריח את קוני".

אילה שלוחה — משולחת לרוץ, קלה לרוץ (בראש' מט כא). ב) וישלח ה' את ידו — כל שליחות שהיא אצל יד לשון הושטה (ירמיה א ט). לשלח יד במלך — להשקותו סם המות (אסתר ב כא).

— פ ע ל: א) וישלח את היונה — אין זה לשון שליחות אלא לשון שלוּח, שלחה ללכת לדרכה (בראש' ח ט), וישלחו — כתרגומו ואלויאו (יב כ), לשלחם — ללוותם (יח טז, ש"ב יט לב).

כבר רמזו חז"ל כי שילוח לשון לוייה הוא: ארבע פסיעות שליוה פרעה לאברהם, שנאמר ויצו עליו פרעה אנשים וישלחו וגו' (סוטה מו:).

ב) ושלח לכם את אחיכם — תרגומו ויפטר לכון, יפטרנו מאסוריו, לשון לחפשי ישלחנו (בראש' מג יד). ג) ותשלח פארות — ותגדל (יחזקאל יז ו); בשלחו — בגדלו, ולשון שילוח נופל בפארות, כמו ותשלח פארות (לא ה).

שלוח לשון שסוי ע' בבנין הפעיל.

— ה פ ע י ל: משליח בך — מגרה בך, וכן ושן בהמות אשלח בם, לשון שסוי, אינציט"ר בלעז (שמ' ח יז). והשלחתי — לשון גירוי (ויקרא כו כב), להשליח — לגרות (מ"ב טו לז).

שלח — **פ ע ל (ארמ'): משלח—מפשיט (שבוע' מא.).**

— א ת פ ע ל: משתלח — נפשט (חולין נט).

שלחין: **בית השלחין—ארץ יבשה וצריך להשקותה תמיד, ושדה בית הבעל יפה הימנה (— שה"ש ד יג), שדה שהיא עומדת בהר וצריך להשקותה תמיד (מו"ק ב.), קרקע יבשה שלא דייה במי הגשמים, וממעין שבה משקה אותה (ב"מ קג), יש לו מעין ובידו להשקותו תדיר (ב"ב יא.), מעין בתוכו שמשקים אותו ממנו תדיר, ועושה פירות תדיר (כח.).**

ע' בהערה לערך שלח. אעפ"י כן יש לציין שכבר נמצא במקרא השם שלח במובן השקיה: „ברכת השלח" (נחמיה ג טו). ואולי גם מכאן שם מעין השלוח.

שלחא: **אומן לעבד עורות (שבת מט:).**

שלחן: **הרי שולחן והרי בשר והרי סכין ואין לנו לאכול — כלומר הרי לנו משנה שנויה ואין אנו יודעים לפרשה (קדושין מו.).**

שלחני: **בעל מטבעות המחליף שקלי כסף בפרוטות (מגלה כט:), מחליף מעות ונותן מטבעותיו בשולחן שלפניו, והבאין להחליף אף הן נותנין שם מעותיהן (בבא מציעא כו:).**

במגילה נאמר שולחנות יושבין במדינה, ובפירוש מהר"א לשקלים א ג נאמר שולחנין. גירסה זו נראית לי עיקר, ומכל מקום הכונה היא לשולחנין.

שלחף — **פ ע ל (ארמ'): שלחופי משלחפי — גבי הדדי הוו יתבי, אלא שאין מכוונים, אלא זה נמשך לפנים וזה לאחור (שבת צו:), מקצת זו על חבירתה ומקצת על גבי קרקע (ב"מ כה.). משלחף ליה — דחפו (נדה כו.).**

שלט: **שלטים — אשפות שנותנים בהם החצים (ש"ב ח ז, יחזקאל כז יא, שה"ש ד יא), אשפות שהחצים נתונים בהם (ירמיה נא יא).**

בכל מקום מסתייע רבנו בכתוב שבירמיהו: הברו החצים מלאו השלטים. בש"ב נדפס אשפתות במקום אשפות, וטעות היא.

שלטן: **עביד שלטן — עושה ממשלה (יומא נג:).**

שלי: **שגגה (ש"ב ג כז. ע"ע שולל, של ושלו).**

שליבה: **שליבות — חווקין (ערובין עז: ע"ע שלב — פועל).**

שליה: **א) בנים קטנים (דברים כח נז). ב) כמין לבוש שהולד שוכב בתוכו... (ברכות ד.).**

שליל: **בן תשעה חי הנמצא בבהמה (חולין פט:).**

שליף: **משאוי (שבת קנד: ערובין טז. קדושין כב:), משאוי שבאמתחות ובמרצופין (ב"ק יז:).**

שליש: **א) אצבע שלישית (יומא כג.). וכל בשליש — מגודל עד אמה, שלישי לאצבעות. ומנחם פירש שהוא שם כלי, וכן ותשקמו בדמעות שליש (ישעיה מ יב). ב) ותשקמו בדמעות שליש — מנחם פירש שם כלי ששותין בו (תהל' פ ו). ג) שלישו — גבור שלו (מ"ב טו כה). שלישים — שרי צבאות, כתרגומו (שמות יד ז), גבורים (ש"ב כג כג, יחזקאל כג טו).**

בש"ב נאמר השלשים, והוא מספר, אך רבנו מסתמך שם על ת"י שבו נאמר גבריא. כנראה קרא יונתן בן עוזיאל שלישים.

ד) ובשלישים — תרגם יונתן ובצלצלין, מין כלי זמר (ש"א יח ו).

שלך: **פירשו רבותינו זה השולה דגים מן הים, וזהו שתרגם אונקלוס ושלינונא (ויקרא יא יז), השולה דגים מן הים (דברים יד יז), עורב המים (חולין סג.).**

על סמך תרגום אונקלוס שלינונא מקובל כעת השם בצורתו העברית — שלדג (חודש ע"י ח. נ. ביאליק).

שלך — **ה פ ע י ל: ותשלך ארצה—השפילה (דנ' ח יב).**

שלל: **מטלטלין של מלבוש ותכשיטין; בז — ביזת מטלטלין שאינם תכשיט (במדבר לא יא. ע"ע מלקוח). טוב („ושלל לא יחסר", משלי לא יא). לשון שלל ומלקוח דבר המקובץ (— ב"ק סא. ע"ע שלל — קל).**

שְלַל: **שלל של ביצים — כשהן כבושין ושלולין בשדרה, כלומר בעודן מעורין בגידין (ביצה ז.). שלל של כובסים — דרכם לשלול הבגדים זה עם זה, קטנים עם הגדולים, כדי שלא יאבדו (שבת מח:).**

שלל — קל: שלות גויים רבים — השלכתם ונשלתם ממקומם (חבק׳ ב ג). מי גשמים שוללים — מתקבצים, כמו מן השלל של ביצים. דבר אחר לשון שלל ומלקוח, דבר המקובץ (ב״ק סא.).

— התפועל: משתולל — מוחזק שוטה על הבריות, כמו אלכה שולל, והוא מגזרת שוגג דמתרגמינן שלו, וכן על השל (ישעיה נט טו); אשתולל — לשון משגה ושלו, כמו שוטים שוגים (תהליב עו ו). משתולל על הבריות — כל העולם אומרין עליו שוטה הוא. משתולל לשון שטות, כמו מוליך יועצים שולל (סנהדרין צו. ע״ע שולל).

שלם — קל: וישלם — והלך שלם (איוב ט ד); הסכן נא עמו ושלם — ותהיה שלם (כב כא).

— פעל: ושלם נות צדקך — ויעשה את נות צדקך שלם ותמים (איוב ח ו).

— פועל: ישולם — יקבל שכר (משלי יג יג).

— הפעיל: השלים ניסן — נתמלא בשלשים יום, לשון שלם (שבת פז:).

— קל (ארמ׳): וכי שלמי — כשיכלו (ע״ז יח.).

בנין קל במובן גמר נמצא גם בעברית („ותשלם כל המלאכה״, ועוד), אבל במקרא לא פירש.

שֶׁלֶם: א) שלמים הם אתנו — בשלום ובלב שלם (בראשית לד כא). בזמן שהוא שלם — בדעתו, שדעתו מיושבת עליו (מו״ק טו:). ב) משנה שלמה — סתם משנה (זבחים ה. מנחות ט:). ג) שלמים — מצומצמים (בעקבות חז״ל, גטין ז.).

שִׁלֵּם: לי נקם ושלם — עמי נכון ומזומן פורענות נקם וישלם להם כמעשיהם, הנקם ישלם להם גמולם. ויש מפרשים שלם שם דבר, כמו ושלום, והוא מגזרת והדבר אין בהם, כמו והדבור (דברים לב לה).

שלמון: שלמונים — תשלומים (ישעיה א כג).

שלף: שלפי הגזירה — בני אדם הנשמטים מן הגזירה (שבת ס.).

שלף — קל: שקדמת שלף — קודם שישלפוהו ויתלשוהו ממקומו (תהלים קכט ו). דשליף — שחולץ ומוציא (חולין נג.).

שלפוחית: וושיא״ה של דג שמליאה רוח (ע״ז מ:), כל שלפוחית היא וושיא״ה כעין אותה של דג (זבח׳ מ:), קרום שהולד מונח בו, ובלעז מטרי״ץ (חול׳ מח.).

בע״ז נדפס משיא״ה, במם, וקשה להכריע אם טעות סופרים היא, או שיש כאן חלוף פוניטי בין וו למם. כשם שיש כיוצא בזה בעברית: ארגון — ארגמן, תוה — תמה.

שלפופי: סמדר (בכורות נב:).

שלציון: שם מקום שמניחין הלוה ותופסין הערב. ל״א שם הערבון על שם נוטריקון: שולף דץ, שולף עצמו מן הלוה ותוקע ודץ עצמו על הערב. דוץ לשון תוקע כדאמרינן דצה ושלפה (יבמות קט:).

שלק — קל: בשל הרבה מאד (חולין עז.). שלוק — מבושל הרבה (ערובין כח:), מבושל הרבה מאד (ביצה טז: חולין קיא.), שלוק הוי נימוח טפי ממבושל (ברכות לה:), מבושל הרבה מאד עד שנימוח (פסח׳ לט.), מבושל ביותר באור ברותחין (סוכה לו.), מבושל יותר מדאי (נדרים מט.).

שלקות: כל ירק שלוק (ברכות לח:).

שלקי — עשבים שלוקות (בכורות ט: יא.).

שלש: שלש אני נוטל עליך — אחת משלש. וכן בשתים תתחתן בי היום, באחת משתים (ש״ב כד יב וש״א יח כא).

שלשת ימים — ע״ע שבעה.

שלש — פעל: עגלה משולשת — שלשה עגלים (בראשית טו ט).

כן הוא לפי אונקלוס, אך לפי ת״י היא עגלה בת שלש שנים. פירוש זה נראה לראב״ע והוא המקובל. הרד״ק אינו מכריע: בת שלש שנים או שלישית לבטן. ע״ע תלתא.

שלשול: תולעת (ר״ה כד: ע״ז מב: חולין מ.), תולעת ארוכה כנחש היא, ונמצאת באשפה (חול׳ סז:).

שלשול במובן הורדה ע׳ בערך הבא.

שלשל — פעל: כל זריקה למעלה מעשרה טפחים, וכל שלשול עמוק מעשרה טפחים (ערובין פג:), כל מלמעלה למטה קרי שלשול (סוכה טז.). שלשל ידו — השפיל (שבת ה.), שלשל טליתו — הוריד למטה (קמז.). משלשל דפנות — מוריד. מתחיל לארוג דופני הסוכה בערב כלפי מעלה ומשלשל ובא כלפי מטה (שבת צז.), שהתחיל לארוג המחיצה אצל הסכך ואורג ובא כלפי מטה (סוכה טז.). ומשלשלן לאחריו — לשון שלשלת, כלומר סודרן [לברכות] לאחר המזון (ברכ׳ נב.). משלשין — מורידין מעל החומה (ב״ק פב:).

בסוף סוטה נאמר משלשלין (ולא „משלשין״), והיא עיקר, כי שלשול לשון הורדה הוא. מסתבר שגם בב״ק יש לגרוס „משלשלין״.

משולשלת — תלויה (זבחים ג.), תלויה למטה (מנחות מא: בכורות לט:).

במנחות ובבכורות נאמר משולשת, אבל לפי שיטה מקובצת צ״ל משולשלת, ונוסחה זו עדיפה, וכן בכ״י מינכן. עיין בהערה הקודמת.

שלשום, ע״ע תמול.

שם: א) ונעשה לנו שם — אין שם האמור כאן אלא עבודת כוכבים, שנאמר ושם אלהים אחרים לא תזכירו (איוב א א — בראשית יא).

הפירוש נראה כדרש בלבד, ואולם קרוב הוא לפשט, שכן מצינו שם ככנוי לאלהות לא רק בתלמוד, כי אם גם במקרא: „השם הנכבד והנורא״. ואולי אף בדה״א יג ו כן: „אשר נקרא שם״.

ב) שרות שבשם — שמזכירין בו שם שמים (ערכ׳ יא.). תוכחה לשמה — לשם שמים (ערכין טז:).

גדולה עבירה לשמה — כלומר לשם מצוה (נזיר כג: הוריות י:). העושה שלא לשמה — שאינו לומד כדי לקיים, אלא לקנטר (ברכות יז.). ענוה שלא לשמה — עושה עצמו ענו שאינו רוצה להוכיחו, ואותה ענוה שלא לשם שמים היא, אלא שלא ישנאנו (ערכין טז:).

ג) כשמה — כמשמעה (ברכות סב: מגלה כט.). לא מן השם הוא זה — לא זה השם של טעם [הדבר] (שבת קטז.), אין זה הטעם (תענית יד:), לא זהו הטעם שאמרת העיקר הנאמר בדבר (סוטה ח.), כלו׳ טעם זה אינו מן העיקר (סנהדרין סג:), אין טעם זה עיקר (מכות ד:).

בסוטה מב: ובנדרים עג לא פירש. שם נאמר: לא מן השם הוא זה אלא משום שנאמר... וי״א שענינו כמו לא משום זה אלא... (ע׳ בהערת הגרי״פ בסוטה מב:). בשאר מקומות לשון חז״ל היא: לא מן השם הוא זה אלא מפני... אלא משום... אלא אמר קרא.

ד) עד שיכתוב כל השם — תבה קרויה שם (שבת קג.), כל התבה (קג:). ה) שמות — לאוין (כרית׳ טו.). ו) ידעתיך בשם — הכרתיך משאר בני אדם בשם חשיבות (י״ג בחשיבות: שמות לג יב). בשמך יקראוך — לא ידאג אדם לומר פלוני יקפח פרנסתי, כי על כרחם בשמך יקראוך לבוא ולישב במקומך (יומא לח.).

ז) אנשי השם — אותן שנקבו בשמות. דבר אחר אנשי שממון, ששממו את העולם (בראשית ו ד).

פירש כן עפ״י בראשית רבה: „שהשימו את העולם ושהושמו מן העולם ושגרמו לעולם שישום". אעפ״י שלכאורה אין פירוש זה אלא דרוש, לא נמנעתי מלהביאו, שכן יש בו גם מן הפשט. ועינינו הרואות: הרבה מאנשי השם בדורנו אף הם אינם אלא מחריבי עולם, משממי עולם...

שְׁמָאָה: פתחי שימאי — פתחים שוממין. ל״א פתחים מקולקלין שמחוסרין תקון, כמו זקן אשמאי חסר מתורה (ערובין יא.), מקולקלים ואשמים, כמו זקן אשמאי (מנחות לג:).

האמוראים חלוקים בדבר פתחי שימאי: י״א שאין להם משקוף וי״א שאין להם תקרה. רבנו חננאל פירש: פתחי ארץ־ישראל שהיא ארץ בני שם (הובא בתוספות).

שמאל: צפון (איוב כג ט. ע״ע ימין).

שמאל — הפעיל: למשמאילין — שאין יגיעין בה כל צרכן. אי נמי מיימינין בה עוסקין לשמה, משמאילין שלא לשמה (שבת סג.).

שמגז: חלא שמגז — חומץ חזק (גטין ע.), חומץ הזק, איגר״א בלעז (ע״ז יב:).

שמד — הפעיל: כלוי בנים, וכן הוא אומר ואשמיד פריו ממעל (לשון חז״ל. דברים ט כ).

שַׁמָּה: א) תמהון (ירמיה ה ל, ח כא). והיית לשמה — כל הרואה אותך ישום עליך (דברים כח לז). לשמה תהיה — ישומו ויהיה תוהים ואין מענה בפיהם (הושע ה ט). ב) שם שמות בארץ — שם ארצות הגויים שממה (תהלים מו ט).

שמוט (ארמ׳): שמוטי — ארוכי צואר, והוא מום (כתובות ס:).

שמועה: א) בעל שמועות — ששמע הלכות פסוקות מרבותיו ושגורות בפיו (חגיגה יד.). ב) מחמת שמועתו — מחמת שם רע היוצא עליו (יומא פו.).

שמורים: ליל שמורים — שהיה הקב״ה שומר ומצפה לקיים הבטחתו. שמורים לכל בני ישראל — משומר ובא מן המזיקין (שמות יב מב).

פירוש שני לשון חז״ל הוא. ע״ע שמר — קל.

שמורה: אחזת שמורות עיני — לשון אשמורת... תמיד עיני נדבקות (תהלים עז ה).

שמותי: ברכוהו כדאמרינן בהזהב. ובתלמוד ירושלמי מפרש שמותי מתלמידי שמאי היה (שבת קל:), ל׳ שמתא, שהרי ברכוהו (כלו׳ נדוהו. נדה ז:).

שמחה: שובע שמחות — שמחה שאין לה קץ ותכלה, היא השמחה של עתיד (תהלים טז יא).

שמחת מריעות — סעודה שעושין ריעים ואהובים זה עם זה (מועד קטן כב:).

שמט — הפעיל: השמיט פסוק אחד — דילג (מגלה יח:).

— פעל: יובל משמט — עבדים נפטרים ושדות הוזרות (קדושין מ:).

שמטה: שמיטת הארץ — שבתה, שלא זרעו (אבות ה ט).

שמיכה: תרגם יונתן גונכא, ופי׳ רב האי גלופקרין, קוט״א בלעז (שופטים ד יח).

שמים: צבא השמים (איוב טו טו). אי שמים! — כלומר למען הקב״ה (ר״ה יט.). השמים! — בשבועה, על שם וירם ימינו אל השמים וישבע (סוף נזיר). לשמים — להקדש (ערכין ו.).

הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים — כל הבא על האדם ביד הקב״ה הוא, כגון: ארוך קצר, עני עשיר, חכם שוטה, לבן שחור, הכל בידי שמים הוא, אבל צדיק ורשע אינו בא על ידי שמים. את זו מסר בידו של אדם ונתן לפניו שני דרכים והוא יבחר לו יראת שמים (ברכות לג:), יראת שמים מסורה בידי אדם שיהא הוא עצמו מכין לבו לכך, אע״ג שהיכולת בידו להכין לבבנו אליו, דכתיב הנה כחומר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל, ואומר והסירותי את לב האבן מבשרכם (מגלה כה.), כל מדותיו וקורותיו של אדם באין לו בגזרת מלך חוץ מיראת שמים. דבר זה לבדו הוא שואל ממך, לפי שהכל בידו וזה בידך (נדה טז:).

שמינית: כנור של שמונה נימין (תהלים ו א, יב א).

שמיר: שמיר ושית — מיני קוצים, פתר בהם מנחם בן סרוק. ואני אומר שמיר לשון תולעת חזק הוא המבקע אבנים, ובו בנה שלמה את בית המקדש...

(ישעיה ה ו), שמיר מין תולעת הוא, שמראין אותו על האבן והיא נבקעת כנגדו (יחזקאל ג ט), תולעת, הזק מצור, מראין אותו על האבן והיא מתבקעת (זכריה ז יב), כמין תולעת היה ואין כל דבר קשה עומד בפניו שלא יתפרק ובו בנה שלמה את הבית (פסחים נד.), בריה מששת ימי בראשית, ואין כל דבר קשה יכול לעמוד בפניו (גטין סח.).

שמכא: שמכי — בצלים (שבת קי: סנהדרין קט: ערכין יט.). מוזא דשמכי — מלוא יד של בצלים (קדושין נב:).

שמלה: חלוק (לפי חז"ל. שמות כב כו).

שמם — קל: אשום — אתבהל (ישעיה מב יד).

כן פירשו רוב הפרשנים. והחדשים גוזרים אותו משורש נשם, כלומר ענין נשימה.

ישום — יתמה (מ"א ט ח, ירמיה יח טז), ישומו — יתמהו (תהלים מ טז, איוב יז ח). שומו שמים — לשון תמהון, כמו השתוממו, והוא לשון צווי (ירמיה ב יב). שתקו והתמהו (איוב טז ז — ירמיה ב). שממו עליך — תמהו (יחזקאל כח יט), ושממו — לשון תמהון (כו טז). שומם — לשון אלם ומשותק (דניאל ח יג). שמות ושאוף אתכם מסביב — שכיניכם משוממים ותמהין לשתוק ולראות בסוף חורבנכם (יחזקאל לו ג).

כאן שלב בפרושו לשון תמהון ושממה ושתיקה.

— נפעל: א) לא תשם — לא תהא שממה (בר' מז יט). ב) על יומו נשמו — תמהו (איוב יח כ).

— פעל: משומם — שומם, כאבן דומם (דניאל ט כז), עלוב ושומם (עזרא ט ג).

— הפעיל: א) אשימם — לשון שממה, אחריב אותם. והמפרשו לשון אשמה טועה הוא... (יחז' כ כו). ב) ישבתי משמים — משתומם, אדם משותק מלדבר (יחזקאל ג טו), כמו אלם (— דניאל ח יג). והשמותי עליך עמים — לשון תמהון (יח' לב י), השמות — לשון שתיקה, כמו אשתומם (איוב טז ז).

— הפעל: פנו והשמו — התמהו לדברי (איוב כא ה).

— התפועל: ישתומם לבי — לשון אוטם ותמהון (תהלים קמג ד). ואשתומם — ואתבהל (דניאל ח כז). אשתומם — שתק והיה מחשב מה יענה (חולין כא — דניאל ד).

פסוק זה שבדניאל הובא בפרושו למקרא כמה פעמים כראיה, ובדניאל לא נתפרש.

שממה: ריקנית מבני אדם (שמות כג כט); שממה — מאין יושב, ומשמה — תמהון (יחזקאל ו יד); שממה — תמהון (כג לג).

להבנת הסתירה שבין שני הפירושים ביחזקאל נציין כאן שגרם לכך ודאי ת"י: בפרק ו תרגם שממה ומשמה — לצדו ואשתממו, וממש כן תרגם גם שמה ושממה בפרק כג. הרי שבפרק ו תרגום שממה ל' חורבן, ובפרק כג — ל' תמהון.

שממית: עכביש (סנהדרין קג:).

במשלי ל כח פירש רק בלעז: ארניי"א. וכן תרגם סממית בשבת עז:

שמן: השמן הטוב — יש פותרים שמן המשחה ויש פותרין שמן אפרסמון שהוא מצוי בארץ ישראל. וראיתי בספר יוסיפון פנג הוא אפרסמון וגדל ביריחו, לכך נקרא יריחו על שם הריח (מ"ב כ יג, ישעיה לט ב. ע"ע פנג). פלגי שמן — נחת רוח וכל תאות לב הנוחים כנחלי שמן (איוב כט ו). עצי שמן — עצי זית (מ"א ו לא). שמן דגים — מקרבי דגים שנימוחו (שבת כד:). שמן שריפה — שמן תרומה טמאה (שם).

שמן — פעל: משמנין — נוחין כשמן (סנהד' כד).

לפנינו אין זה בגמרא, וכנראה היתה לרש"י גירסה אחרת. בנו"ג שנוחין זה לזה בהלכה כשמן זית.

שְׁמֵנָא: אדמגרמיתו גרמי בי אביי תו אכלו בשרא שמינא בי רבא — עד שאתם הולכים אצל אביי לגרם עצמות, כלומר ללמוד שלא לשובע, בואו ולמדו הלכות צהובות מרווחות אצל רבא (ב"ב כב.).

שְׁמָנִי: מבגאי שמני — כך שמי (ערובין סד:), רב עוירא שמני — רב עוירא שמי (חולין נא.).

שמני אינה אלא צורה ארמית במקום שמאי, כלו' שמי. אעפ"י כן צינתי צורה זו כערך מיוחד, מפאת ערכה בשבילנו. התאר הנגזר מן שם ראוי שיהא שמני (כגון: בחירות שמניות) להבדיל מן שמי, בן שם (עמים שמיים).

שמע — קל: א) תשמע חלום — תאזין ותבין. תשמע — לשון הבנה והאזנה, כמו שומע יוסף, אשר לא תשמע לשונו, אנטינדר"א בלעז (בראשית מא טו), שומע יוסף — מבין לשונם (מב טו), לא תשמע לשונו — לא תכיר לשונו... אינטינדר"י (דברים כח מט; ישעי' לו יא: „שומעים אנחנו"). ב) וישמעו אחיו — וקבילו מניה. כל שמיעה שהיא קבלת דברים, כגון זה וכגון וישמע יעקב אל אביו, נעשה ונשמע, מתרגם נקבל. וכל שהיא שמיעת האוזן, כגון וישמע את קול ה' אלהים, ורבקה שומעת, וישמע ישראל, שמעתי את תלונות, כלן מתרגם ושמעו, ושמעת, ושמע, שמיע קדמי (בראשית לז כז). וישמע על תרהקה... וישמע וישלח מלאכים — אין וישמע השני כמו וישמע הראשון: הראשון לשון שמיעה, והשני לשון קבלה, קבל דברי השליחים וייטבו בעיניו (ישעיה לז ט); וישמע את דברו, מי הקשיב דברי וישמע — שמיעה הראשונה שבמקרא זה שמיעה ממש, שמיעה האחרונה קבלה (ירמיה כג יח). לא שמע גערה — אינו מקבל תוכחה (משלי יג א).

— נפעל: א) ישמעו לי — יסורו אל משמעתי ויהיו נשמעים לדברי (תהלים יח מה). ב) הנשמע בדבר אביו למקום — מכיר באנשי המקום שמכבדים

את אביו לחלוק לו כבוד לקבל דברים שיאמר בשמו (קדושין לא:).

— פ ע ל: וישמע שאול את העם — לשון הכרזה, כמו ויזעק (ש"א טו ד).

— הִפעיל: השמיעו אל בבל — הזעיקו להאסף, לשון וישמע שאול (ירמיה נ כט); השמיע את כל יהודה — הזעיק (סוטה י — מ"א טו). משמיעין — מכריזין (מגלה יג:).

שמע — פ ע ל (ארמ'): דאשמעינן למר — שאשמש לאדוני (מגלה כח:), ונשמעינך — נשמשך ונלך אחריך תמיד (ברכות מא:).

שמעא: שליח (קדושין ע. ב"ב כא:).

שומענא: דסני שומעניה — שיוצאות עליו שמועות רעות ושנואות שהוא נואף (מגלה כה:), שיוצאות עליו שמועות רעות (מו"ק יז.).

במו"ק בפירוש שבע"י נאמר: שמעו שמעשיו מכוערין. ב„פרוש מסכת משקין לאחד מרבותינו הראשונים ז"ל", שנערך ע"י הרב ר' מ. י. ל. זקש (ירושלים תרצ"ט), המיחס פירוש זה לרבנו, נאמר: „שם רע יצא עליו מניאוף". המהדיר מעיר שהתשב"ץ מביא בשם רש"י „יצא עליו שם שהוא נואף", והוא מוסיף כי אין זה בפירש"י שלפנינו. פורתא לא דק, כי כן הוא ברש"י למגילה.

שמעתא: הלכות דינין ואיסור וטהרות (סוטה מ.). שב שמעתתא — שבע טריפות שמנו האמוראים ולא נשנו במשנה, והן היו מקובלים מרבן (חולין מב:).

שמעתא דאמוראי, ע"ע שנן — פעל.

שמץ: מקצת (איוב ד יב). רמז. ד"א כמו לשמצה, לגנות (כו יד).

שמצא — חשד (ע"ז לא:).

שמצה: גנות (שמות לב כה. איוב כו יד—שמ' לב).

שמר — קל: א) שמר את הדבר — היה ממתין ומצפה מתי יבוא, וכן שומר אמונים, וכן לא תשמור על חטאתי — לא תמתין (בראשית לז יא). שומר רוח — ממתין ומצפה עד בוא הרוח (קהלת יא ד). שמרו — המתינו (ירמיה ח ז; קהלת ה ז: „גבוה מעל גבוה שומר"). לא תשמור על חטאתי — אינך ממתין על חטאתי מלהפרע... ובלשון משנה לא יאמר אדם לחברו שמור לי בצד ע"ז פלונית. לשון המתן (איוב יד טז). שמר לי — המתין... (ברכות ג. וכן ב"ק צ: סנהדרין סג:). השומרים הבלי שוא — מצפים לתשועת ע"ז (תהלים לא ז). שומרת יבם — מצפה ליבמה (מגלה יח:). שומר אמונים — ששמר וצפה בגלותו ימים רבים לאמונתו של הקב"ה שיקיים הבטחתו שהבטיח עפ"י נביאיו לגאלם. שומר — ממתין, וכן ואביו שמר את הדבר, וכן ושמר ה' אלהיך (ישעיה כו ב).

הרב חיות העיר בהגהותיו שבדברים ז' פירש רש"י ושמר ה' לשון שמירה, ולא המתנה.

כמעט בכל מקום הביא לראיה את הכתוב ואביו שמר את הדבר. בברכות ג נדפס: ושמר לי על הפתח, והמתין לי. כנראה נשתרבב כאן פירש"י לגוף הגמרא, ובדפוסים רבים הוקפו התבות „והמתין לי" בחצאי לבנה.

ב) שמר תם—הסתכלו בדרכי התמימים (תה' לז לז).

— נ פ ע ל: השמר והשקט — שב בשלום כיין על שמריו (ישעיה ז ד).

— פ ע ל: שימר — נתן שמרים וסינן (שבת קלה.).

שֶׁמֶשׁ: א) חמה זורחת (ברכות נז:). נגד השמש — לעין כל (במדבר כה ד). עם שמש — כשהשמש יוצא, היינו עם הנץ החמה (ברכות ט: — תהלים עב).

פירש כן בעקבות דרשת חז"ל, אבל בהוראתו זו שגור הבטוי בפינו. בתהלים פירש עם שמש — כל ימי השמש, והוא פשוטו של מקרא. ע"ע עם.

ב) תחת השמש — כמו תחת השמים (קהלת ד ז).

ג) שמשותיך — יונתן תרגם אעך, ומנחם חברו עם ישמשוניה, ויש פותרין לשון שמש: חלונות שחמה זורחת בהן ועושין כנגדן מחיצה במיני זכוכית צבועים לנוי. ומדרש תהלים פותר שמשותיך ושמש ומגן שיני החומה (ישעיה נד יב), חלונות שהשמש זורח בהם, כמו שמש ומגן, היינו שמש ממש (סנהד' ק.).

רוב המפרשים פירשו כבמדרש תהלים: שיני החומה. אך הראב"ע והרד"ק פירשו חלונות, כפירש"י בסנהדרין. על סמך זה הנהיגו בדבור את היחיד שמשה במובן זגוגית החלון.

שַׁמָּשׁ: אבר התשמיש (נדה יא:), אבר (יב. מא:).

שמש — פ ע ל: א) שמש תלמידי חכמים — הוא הגמרא התלויה בסברא, שהיו נותנין לדברי משנה טעם והיו מתאספים יחד ועוסקים בכך, והיא דוגמת התלמוד שסדרו האמוראים (ברכות מז:), להסבירו סתומות המשנה וטעמיה והוא הנקרא תלמוד (שבת יג:), ללמוד תלמוד (יומא פו.), ללמוד סברת התלמוד בטעמי המשנה מה הם (סוטה כב.), גמר לתרץ טעמי המשנה ומשניות הסותרות זו את זו, והיינו תלמוד (חולין מד: ע"ע גמרא ותלמוד).

ב) משמשת במוך — ממלאה אותו מקום מוכין לשאוב את הזרע שלא תתעבר (נדה ג.).

שמשא: שמשא בת יומא — חולי שאחזו מחמת חום בו ביום (גטין סז:).

בי שמשי — ע"ע בי.

שן: א) עשת שן — מעצמות פיל (שה"ש ה יד). כסא שן — שן של פיל (דה"ב ט יז). ב) שבור את שניו — כלומר קח בחזקה (ב"ק כז:). ג) שניים — תלתולי בשר בתוך הרחם (נדה מא:).

שנא — ה פ ע י ל: גורם לבני אדם לשנאותו (מגלה כח.).

שנאן: שנון, מלאך חד (תהלים סח יח).

שנה: שס"ה ימים ורביע יום (בראשית א יד). בן שנה — כל שנתו קרוי בן שנה, כלומר שנולד בשנה

זו (לשון הז"ל. שמות יב ה). לשנה — לסוף שנה (כתובות קיא:).

שנה — קל: א) מוסיף לעשות פעם שניה (נחמיה יג כא). חזר עליו פעם שנית כדי להתבונן בו (ברכות יח.). שונין — כופלין (סוכה נא:). ב) שונין — התנאים שונין ברייתא (שבת צו.), הלכה למשה מסיני (נדה מט.). ואפילו שונה הלכות — כלומר אפילו לא שמש תלמידי הכמים בתלמוד ובגמרא אלא משניות וברייתות (מגלה כו:). שנה רבי — למדנו רבי (כתובות צה:). ג) לא שניתי — לא שיניתי דעתי מבראשונה (מלאכי ג ו). שונים — משונים זה מזה, וכן ודתיהם שונות (אסתר א ז). שישתנו במעשיהם הרעים (משלי כד כא). ישנא הכתם הטוב — ישתנה ממראיתו (איכה ד א). צמחים ששנו — שנשתנו ממנהגם: תחת חטה יצא חוח, תחת שעורה באשה, או שנוי אחר (תענית יח:).

— פעל (ארמ'): ושניי ליה — ופרקתי לו (את הקושיה. ביצה כב.).

שנהב: שנהבים — שן פיל (לפי ת"י, מ"א י כב), שן פיל ופיל עצמו (דה"ב ט כא).

שנוי: שנוי מעשה — שב מרעתו (ר"ה טז:).

שָׁנִי: שני תולעת — לשון של צמר צבוע זהורית (ויקרא יד ד. ע"ע זהורית). שנים — בגדי צבעונין (משלי לא כא).

שֵׁנִי: מדה שנית החזיק — באותה מדה אשר בנה חבירו גם הוא בנה כמותו (נחמיה ג יא).

שנינה: למשל ולשנינה — לשון ושננתם, ידברו בך (דברים כח לז), לשון דבור, יספרו את הרעות הבאות עליו ויתלעגו בו (מ"א ט ז), שישננו וידברו הכל בפורענותם (ירמיה כד ט), כמו ושננתם, לשון ספור רעות (דה"ב ז כ).

כמעט תמיד מסתייע הרב בכתוב ושננתם לבניך, שלשון דבור הוא, ובתרגום לשועי, שהוא לשון ספור, ויספר ואשתעי. ע"ע שעה — קל.

שניר: שלג בלשון אשכנז ובלשון כנען (דבר' ג ט).

שנן — פעל: ושננתם לבניך — לשון חדוד הוא, שיהיו מחודדים בפיך. שאם ישאלך אדם דבר לא תהא צריך לגמגם בו, אלא אמור לו מיד (לפי חז"ל. דברים ו ז). לשון שנינה אף הוא לשון דבור דכתיב ושננתם לבניך (מ"א ט ז). משנן — סובר למודו ומחתכו על בוריו לעמוד עליו, דהיינו שמעתא דאמוראי וסברא של טעמי משנה וברייתא מה טעם זה חייב וזה פטור, זה אסור וזה מותר (סוכה כח:).

— התפועל: אשתונן — לשון חרב שנון (תהלים עג כא).

שנס — פעל: וישנס מתניו — כמו ויאזור. ואין לו דמיון. ואף הוא לא בא אלא ללמד, לשון זרוז, נזדרז כגבור (יונתן תרגם וזריז. מ"א יח מו).

שנץ: שנצין — רצועות (שבת צב.).

שנת: שנתות — סימנים. כלי הרס גדול ויש בו בליטות בליטות כמין אגוזים קטנים: עד כאן לסאה, עד כאן לסאתים, וסדין אותן בסיד כדי שיהו לבנות ונכרות (שבת פ:), סימנים (מנחות פז:).

שסה — קל: בזז („שוסי נהלתי", ירמיה נ יא), בזז נכסים („שסו למו", תהלים מד יא).

— פעל: שיסה בו את הכלב—גירה (סנ' עו: עה.).

שסע — קל: שוסעת שסע — שמובדלת מלמעלה ומלמטה בשתי צפרנין, כתרגומו ומטלפא טלפין, שיש שפרסותיה סדוקות מלמעלה ואינן שסועות ומובדלות לגמרי, שלמטה מחוברות (ויקרא יא ג), חלוקה בשתי צפרנים, שיש סדוקה ואינה חלוקה בצפרנים והיא טמאה (דברים יד ו).

— פעל: וישסע דוד את אנשיו בדברים — הבדיל ודחה אותם בדברים (ש"א כד ה).

ושסע אותו בכנפיו (ויקרא א יז) לא פירש, אלא הביא רק את לשון חז"ל: אין שסוע אלא ביד, וכן הוא אומר בשמשון וישסעהו כשסע הגדי.

שסף — פעל: וישסף — חתכו לארבעה, ואין לתיבה זו דמיון, ותרגומו ופשח כלומר ביקע (ש"א טו לג).

שיסקי: פרונ"ש (ב"מ ס.), שקדים (ב"ב כא:).

פרונ"ש הם שזיפים, וכן פירש שזפין ביומא פא, בעברית החדשה נהגו להבחין בין שזיף לשסק, הוא הנקרא אסקאדיני"א בלעז.

שסתג: חתיכת בגד של צמר־גפן (גטין סט:).

שעה: בשעת היובל — בזמן שהיובל נוהג (ערכין כה. כט:), בשעה שאין היובל — בזמן שאין היובל נוהג (כז.).

שעה — קל: א) וישע — ויפן, וכן לא שעה אל מנחתו לא פנה. וכן אל ישעו אל יפנו, וכן שעה מעליו פנה מעליו (בראשית ד ד). ואל ישעו בדברי שקר — ואל יהגו וידברו תמיד בדברי רוח, ודומה לו ואשעה בחקיך תמיד, למשל ולשנינה מתרגמינן ולשועין, ויספר ואשתעי. ואי אפשר לומר ישעו לשון וישע ה' אל הבל ולפרש אל ישעו אל יפנו, שאם כן היה לו לכתוב ואל ישעו אל דברי שקר או לדברי שקר, כי כן גזרת כלם... אף כאן אל ישעו בדברי שקר אל יהיו נדברים בדברי שוא והבאי (שמות ה ט). ואשעה בחקיך — ואתעסק, כמו ואל ישעו בדברי שקר. ד"א ואשעה לשון ספור ושנון, כדמתרגמינן ולשנינה ולשועי (תהלים קיט קיז). לא תשעה ממני — כמו ואל ישעו בדברי שקר, שעה מעליו ויחדל (איוב ז יט).

הכתוב ואל ישעו, שהובא לדוגמה בפרושו בבראשית, סותר את האמור בפרושו לאותו כתוב בספר שמות. המזרחי מחקו, לשם מניעת הסתירה, יש אומרים שהכונה שם לכתוב „ולא ישעה" (בישעיהו), אך אין סברתם נראית. כנראה סבר רבנו כן, ואח"כ חזר בו, ופירושו לאיוב ז יוכיח.

ישעה — יפנה (ישעיה יז ז). שעו מני — חדלו ממני (כב ד). ישעו ואין מושיע — כמו יפנו. ומנחם חברו לשון עתירה, ונופל הלשון על המעתיר ועל הנעתר, כמו ויעתר יצחק לה', ויעתר לו ה'. אף כאן ישעו נופל על המתפלל, וישע ה' נופל על מי שמתפללין לפניו (ש"ב כב מב).

הנכון כפרושו הראשון, ולא כדעת מנחם. גם הראיה של ויעתר יצחק, ונעתר לו ה' — אינה ראיה, שהרי הראשון בנין קל, והשני נפעל.

ב) לא תשעינה עיני רואים — לשון טוח (ישעיה לב ג. ע"ע שעע).

— הפעיל: השע ממני — הרף ידך מלהלקותי (תהלים לט יד. ע"ע שעע).

— התפעל: א) אל תשתע — אל ימס לבך להיות כשעוה... (ישעיה מא י. כן דרשו בב"ר). ב) ונשתעה — ונספר דבריהם. ויספר מתורגם ואשתעי (מא כג).

שעטנז: דבר שהוא שוע, טוי ונוז... (ע"ע נוז. ויקרא יט יט), לשון ערוב. ורבותינו פירשו שוע טוי ונוז (דברים כב יא).

שעיר [ש"ת]: איש שעיר — בעל שער (ברא' כז יא).

שעיר [ש"ע]: א) שד (ישעיה לד יד. ב"ב כה.). שעירים — שדים (ויקרא יז ז, ישעיה יג כא. דברים לב יז — ישעיה יג. סוכה נג. קדושין עב.), שד של בית הכסא דומה לשעיר, ועליהם נאמר ושעירים ירקדו שם (ברכות סב.). ב) כשעירים — לשון רוח סערה, כתרגומו כרוחי מטרא (דברים לב ב).

שעירה: השעירתה — יער דק ועב וטוב הוא להחבא. והרבה יש בסדר זרעים שענפי אילנות דקים קרויין שער: הופך את השער, אם היה השער כותש (שופטים ג כו).

לפי רוב המפרשים שם מקום הוא, וכן בת"י.

שעל: עפר שומרון לשעלים — עפר הנדבק בכפות הרגלים בהלוכן (במדבר כב כד — מ"א כ), עפר שנדבק בפרסת רגלים. לשון מדרך כף רגל, וכן במשעול הכרמים (מ"א כ י). מי מדד בשעלו מים — ברגליו ובהלוכו (במדבר כב כד — ישעיה מ), בהליכתו. ד"א שעלו שם כלי הוא, וכן בשעלי שעורים (ישעיה מ יב). בשעלי שעורים — כמו מי מדד בשעלו מים. ד"א לשון מדה (יחזקאל יג יט).

שעם: מין גומא (יומא עה:), מין שיפה (סוכה כ:).

שעמום: א) שגעון (כתובות נט:). ב) לקוי בתמהון לב („אשת שעמום", סוטה כד:).

שעמומיתא: שגעון (נדרים פא.).

שעמם — פועל: משועממת — משוגעת (ב"מ פ.).

שעע — הפעיל: ועיניו השע — טחים, כענין שנאמר כי טח מראות עיניהם. הטוח מתרגמינן דאיתשע (ישעיה ו י).

השע ממני (תהלים לט) הבאתי בערך שעה. יש מצרפין את שני הכתובים, בתהלים ובישעיה, כדוגמה לענין אחד, בשורש שעה או בשורש שעע; אך לפי פירוש רבנו יש להבחין ביניהם.

למישע — לגוף החבית (מו"ק יב.).

— אתפעל: אישתעי — נימוחו ונחלקו (נעשו הלקים. מו"ק כה:).

שעפים: מחשבות (איוב ד יג, כ ב).

שַׁעַר: א) בכל שעריך — בכל עיר ועיר (ל' חז"ל. דברים טז יח). ושעריה — עריה (ירמיה יד ב). שערים — עיירות, כמו כי ימצא בקרבך באחד שעריך (שופטים ה ח). בשער אחד — בעיר אחת (סוכה נה:).

כבר פירשו חז"ל כי שער הוא עיר. וכן דרשו באחד שעריך — עניי עירך קודמין. לפיכך, במקום שאין שער לשון עיר, אלא שער כפשוטו, הטעים ופירש: השערה — כתרגומו לתרע בית דינא (דבר' כה ז). ולעומת זאת הקפיד בפרושו לדברים יז ה והדגיש שהמתרגם אל שעריך לתרע בית דינך טועה... ותרגומו לקרויך. בתרגום אנקלוס שלפנינו נאמר לתרע בית דינך, אבל בכמה דפוסים העירו על גירסת רש"י. באחד שעריך (באותו פרק, פסוק ב) תרגם אונקלוס בחדא מקרויך.

ב) ושערים לא יסגרו — שערים הוא חלל פתח השער; דלתים הם שפותחים ונועלים בהן את השער (ישעיה מה א). שער המזרח — שער החיצון שבו נכנסים להר הבית (סוטה ז.). שער המים — אחד משערי עזרה נקרא כן, על שם שמכניסין בו צלוחית של מים של ניסוך בחג (סוכה מח.). שער ניקנור — שער העזרה המזרחי דרך כל הנכנסים (— במדבר ה יח), שער העליון שבחומה שבין עזרת ישראל לעזרת נשים (סוטה ז.).

ג) נחסר השער — נתיקרה התבואה (גטין נז.).

לפי זה אין ענין שער כאן מחיר, אלא כמות התבואה הנמכרת במחיר מסוים.

שֵׂעָר: שער של אפונים — שרביטים של קטנית שהקטנית גדל בהם (שבת קמג. עיין גם ע' שעירה).

שער — קל: לא שערום — לא יראו מהם, לא עמדה שערתם מפניהם... ויש לפרש עוד לא עשו שעירים, שדים (דברים לב יז).

— הפעיל: שישעיר—שיש שם שיער (חול' מד.).

שער — קל: כמו שער בנפשו — כאלו שפך האוכל הזה מרה בנפשו... לשון התאנים השוערים (משלי כג ז), כאלו זה האוכל מירר והשעיר בנפשו, לשון כתאנים השוערים. ומנחם בן סרוק פירש לשון שיעור: תמיד הוא משער בנפשו כמה יאכל זה ועד מתי (סוטה לח:), כאלו אתה פותח שער בבטנו. וי"א לשון מרירות, כמו כתאנים השוערים (חולין ז:).

במשלי ובסוטה מטעים הרב שאין שער שם עצם אלא פעל.

שערורה: דבר מגונה לכל (ירמיה ה ל, כג יד).
שערוריה — יונתן תרגם לשון שינוי, ששינו את דרכם (הושע ו י).
שערורית — דבר גנאי (ירמיה יח יג).

שעשוע: עדותיך שעשועי — עסקי (תהל' קיט כד).

שעשע — פעל: ושעשע יונק — ושחק (יש' יא ח).
— התפעל: בחקותיך אשתעשע — אתעסק, כמו ואל ישעו בדברי שקר (תהלים קיט טז).

שפה: א) שפתי רננות — לשונות של רננות, כמו ויהי כל הארץ שפה אחת, דמתרגמינן לישנא חד (תהלים סג ו).
בפרושו לשפה אחת בספר בראשית כתב „לשון הקדש", והיא דרשת חז"ל.
ב) יש שאורגין סביב שפה באורך הבגד כולו, מין אחר של שתי (שבת קה.), שפה לאורך השתי כולו עושין אותה (שם. ע"ע אמרה).

שפה — קל: א) מריק (שבת קכט. גטין סח.), מריק לכלי אחר (ע"ז נט:), מריק מכלי אל כלי (חולין סז. קיב:). השופה יין — כל דבר צלול הנרוק בנחת מכלי אל כלי שלא יתערבו בו שמריו קרו ליה שפייה (ב"מ ס.), כל היכא דתני לשון שפוי בנחת הוא, והפסולת נשאר בשולי הכלי (שבת קלט:). ב) וכמה תשפה — תעמוד ותנוח מצערה (נדה ז:).
— נפעל: הר נשפה — הר שקט ובוטח בשופי (ישעיה יג ב).
— פעל: שיפן — שפוי שייך בעצים וסתיתה באבנים, ושניהם ל' תקון שמתקנן ומחליקן (ב"ק צג:).
— פועל: שופו עצמותיו — מתנתקין ממקומן, כמו דשף מדוכתיה (איוב לג כא. ע"ע שוף — קל).
— נתפעל: שקט משעמומו, כמו על הר נשפה דמתרגמינן טורא שליוא (זבחים יב:).
— פעל (ארמ'): ואשפי — ואשקיט (ב"מ טו.), דמשפו נכסיה — שנכסיו שקטין אצלו ואין ערער על קרקעותיו (ב"מ ע.).
גם כאן הסתייע בשני המקומות בתרגום של הר נשפה. בנוסחאות שלפנינו התרגום שונה קצת: כרכא דיתבא שליוא.

שפוי: שפוי ראש — משהתחיל הראש לשפע, דהיינו עורף ממש (חולין כ.).
אל תתמה שפירש שפוי כמו שפוע, כי יש משופה שענינו כמו משופע.

שפוכאי: שופכי יין מן החבית לנודות למכור לעוברי דרכים (ב"ב כד:), פועלים הרגילים לערות יין מכלי אל כלי (ע"ז עב:).

שפול: כל דבר שהוא בסוף קרוי שפולו של דבר (— ברכות י.). שפולים — שולי הבגד (שבת צח: תענית כב.). שפולי גלימא — שולי הבגד (תענית כג:);שפת החלוק (סנהד' קב:). בשפולו של רקיע — סמוך לקרקע, בשולי הכיפה (פסחים צד:). שפולי מעיה — בית הרחם (נדה סג.).

שפולא: מקום מושב האילן (ערכין יד:).
הרשב"ם פירש: כל הקרקע בשולי האילן (ב"ב לז:).

שָׁפוּן: לשון כסוי, כמו שנאמר ויספון את הבית, וספון בארז ותרגומו ומטלל (דברים לג יט).

שפופרת: קנה חלול (נדה כא:), קנה חלול וכשהוא ארוך אין צופין בו למרחוק, וכשהוא קצר צופין בו יותר (ערובין מג:), קנה שנותנין בה כחול (סנהד' סח. ע"ע מכחול).

שפורא: שופר של תקיעת ערב שבת... ורב שרירא גאון פירש בכתב תשובתו שיפורא שופר של נדבה, שהיו נותנין לתוכו נדבה השלוחה לבני הישיבה, כמו י"ג שופרות היו במקדש (גטין ס:).

שפט — קל: א) התשפוט — לשון ויכוח (יחזקאל כ ד, כג לו). ב) שפטני — נקמני (תהלים מג א).
— נפעל: התוכח בדין (ירמיה כה לא), התוכח (יחזקאל יז כ, משלי כט ט). בשפט אותך — בא עמך במשפט (ירמיה ב לה). באש ה' נשפט — לפי שהוא בעל־דין ודיין נופל בו לשון נשפט, שאף הוא טוען טענותיו למצא עוונם ופשעם, וכן ונשפטתי אתו, הנני נשפט אותך, לשון וכוח הוא (ישעיה סו טז).
אחרי פירוש זה נאמר: ופשוטו כי באש ה' ובחרבו נשפט כל בשר, וכן רבים מסורסים במקרא, עכ"ל. תוספת זו תמוהה בעיני, כי גם לפי פירוש זה אין לראות את המקרא כמסורס.

שפי: א) וילך שפי — כתרגומו, יחידי. לשון שופי ושקט, שאין עמו אלא שתיקה (במדבר כג ג).
בסוטה י דרש ר' יוחנן שענינו חגר, ורש"י פירש שם: כמו דשף מדוכתיה. גם דעת הרשב"ם היא שענינו חגר, כמו ושופו עצמותיו. לפי הראב"ע פירושו הר, ותחסר מלת אל.
ב) שפיים — יבלי מים, ריביייר"ש בלעז (ירמיה ג ב, יד ו), שדות יבלי המים (ד יא).
לפי רוב המפרשים ענין שפיים גבעות.

שְׁפִי: א) כף הירך הסובב עצם הקולית וקורין פולפ"א (ע"ז כה.). ב) בשופי—בלא ערעור (כתוב' כ.).

שפיפון: נחש, ואומר אני שקרוי כן על שם שהוא נושף, כמו ואתה תשופנו עקב (בראשית מט יז).
המזרחי העיר כי לא הבין את דברי הרב, שהרי שורש שפיפון שפף, ונשף ושוף שני שרשים אחרים הם. למעשה אין מקום לתמיהה, כי רבים השרשים הקרובים זה לזה. השוה, למשל: מלל — מול — נמל; נדח — דוח — דחח, ועוד. ביחוד רבים השרשים הכפולים ונחי ע"ו שאין כמעט הבדל משמעות ביניהם: גוד — גדד, חוג — חגג, פור — פרר, רון — רנן ועוד. רוב החוקרים אומרים, כדעת רבנו, שהשפיפון נקרא כן על שם נשיפתו. ואשר לשפיפון ושוף יש לציין שבימינו חדשו במשקל זה עפיפון (מן עוף). ע"ע נשף — קל, ועיין בהערות לערך שרירות ולפעלים שוק ושקק.

ראוי לציין שבפיוט „אראלי הוד" (בתפלת מנחה ליום־כפור) נאמר „לשור ולצופף", ופירש הרוו"ה: לצופף — להביט, לשון עיניו בגויים תצפינה, ואף שאיננו משרשו. אחרי שמצאנו ארץ צפתך (יחזקאל לב ו), ופירשוהו לשון הבטה והשקפה, שמע מינה כי צוף וצפה ענין אחד להם, עכ"ל. בכל הפירושים שבדקתי לא ראיתי שיפרשו צפתך לשון צופה ומביט. אך כדאי להעיר שבארמית משמש הפעל טוף גם במובן צוף גם במובן ראייה: „ועינוהי מטייפי" (ב"ק צב:), ופירש"י: „עיניו מצפות".

שפיכה: **אין שפיכה אלא מלמעלה למטה (תהלים קד ו — עמוס ה. ע"ע זריקה).**

שפיכותא: **בשפיכותא — בכח גדול יותר מדי, דאינה טובה. שוב אמר רבי שפיכותא מטר דק ועבה יותר מדאי... שגשמים מרובים באים ושוטפים את הצמחים (תענית יט.:)**

שְׁפִיר: **נפל היוצא מרחמה של אשה (—מיכה א יא), עור הוולד שהעצמות והגידין והבשר נצורין בתוכו... (ברכות ד.), עור צורת הולד (בכורות יט:), עור ממש של ולד (מו.), עור הולד ממש (מז:), עור דפוס הולד (נדה כג:), עור הולד מרוקם, שיש בתוך השפיר צורת איברים קטנים (כריתות ז:), עוד הולד קודם שנבראו בתוכו גידים ועצמות ובשר (נדה כא:).**

חז"ל פירשו שפיר מרוקם מהו (נדה כה.). הברטנורה, בפרושו לנדה פרק ג, מציין כי שמע שלפיכך נקרא שפיר על שם שדומה לשפופרת.

שַׁפִּיר: **נאה (דניאל ד ט), כהוגן (קדושין פא:).**

שפך: **שפך הדשן — מקום ששופכין בו הדשן המסולק מן המזבח (ויקרא ד יב).**

שפך — נפעל: ריאה שנשפכה — הבשר שבתוך הקרום נימוח ונעשה כמים (סוכה לו.), בשר הריאה נימוח בתוך קרומים שלה ונשפך מראשה לסופה ומסופה לראשה בתוך הקרומים (חולין מז:).

— פועל: מקום משופך — מדרון (זבחים קו.).

שפכא: **שפכי — מרזבין (ב"ב ג:).**

שפכה: **כרות שפכה — שנכרת הגיד ושוב אינו יורה קלוח זרע אלא שופך ושותת ואינו מוליד (דברים כג ב), מי שנכרת לו הגיד מן העטרה ולמעלה לצד הגוף ושוב אינו מוליד (ע"ז כו:).**

לשון חז"ל ביבמות ריש פרק ח: כרות שפכה — כל שנכרת הגיד.

שָׁפָל: **שפל ברך — עניו (תענית טז. ע"ע נמוך).**

נפש שפלה — משפיל עצמו בין אנשים ומעורב ביניהם ואינו גס רוח (אבות ה יט). אומה שפלה — ערביים, ששוכני אהלים הם במדבר (כתובות סו:).

שפל — קל (ארמ׳); שפיל לסיפיה דקרא — השפל עצמך לסוף המקרא (ע"ע שפול. ברכות י.), שפילית לסיפיה דספרא — כל סוף הדבר הוא תחתית שלו ושייך למימר שפילית לסיפיה (שבת קטז:).

שפלה: **ארץ מישור (פסחים נג.).**

שפם: **שער השפתים (ויקרא יג מה).**

הוסיף גם גרנו"ן בלעז, ובש"ב יט כה ויחזקאל כד כב פירש רק בלעז.

במו"ק טו דרשו חז"ל: „ועל שפם יעטה, שיהו שפתותיו מדובקות זו בזו". ובפירש"י שם: שפם משמע שפתותיו מדובקות.

בבכורות לט פירש שפמו — שפתו. אבל נראה שהנכון כגירסת המשניות והרמב"ם, וצ"ל שפתו, באופן שהפירוש מיותר.

שפמי — שפתיה של בהמה (שבת קכט:). יומא דשפמי — כלו׳ היום הזה אבד ואין בו תועלת (שם).

בגמרא שם נאמר: יומא דמפגרי ביה רבנן אמרי האידנא יומא דשפמי הוא, ולא ידענא מאי קאמרי. יפה פירשו הגאונים, וכן הובא בערוך, שהמקיז דם או המגלח לא היה נוטל כל שכר בעד תקון הזקן או השפם, „ויום שהיה עושה האומן השפמות לא היה נוטל שכר והיה הולך לביתו ריקן. על כן היה למעל כל מי שהיה יגע ולא היה עולה בידו שכר היה קורא אותו יומא דשפמי".

שפע — פעל: כותל משופע — בולט מלמטה ומצר מלמעלה (שבת ה:). דמשפע (ארמ׳) — הולך כפוף (סוטה כב:).

שפעה: **רוב (ישעיה ס ו), הרבה (יחזקאל כו י), גדוד („שפעת אני רואה", מ"ב ט יז). שפעת קלגסים — רבוי חיילות (סוטה מב.).**

שפץ — פעל: חזק את הבדק (מגלה ד. כתובות קג. ע"ע טום — קל).

שפק — קל: אם ישפוק — אם יש די (מ"א כ י).

שפר — קל (ארמ׳): ישפר — ייטב (דניאל ד כד, סוטה כ:).

— פעל: כמו שעושין לתינוקות ליישב את איבריהם ולתקנם, שניתקין מצער הלידה (סוטה יא:).

שְׁפְרָא: **יופי (ב"מ פד.).**

שפרה, עיין בערך הבא.

שפריר: **אהל, ודוגמתו ברוחו שמים שפרה (ירמיה מג י).**

באיוב כו יב פירש שפרה איהל, וכנראה ראה את ההא כנוספת, ע"מ עולפה. ראב"ע ורד"ק מפקפקים, ויש אומרים כי שם עצם הוא.

שפרפר: **עלית השחר (דניאל ו כ).**

שפש — פועל: דרך משופש — עקום, שלא כדרכו, כגון דרך גגין ועליות (זבחים פב:), כגון משובש... שנכנס בפתח וצידד באלכסון והלך לצדדין (מנחות כז:).

שפשף: **מושיבין נסר קטן בראש קנה של ציידין ונותנין עליו דבק והעוף יושב עליו ונדבק בו (שבת פ.).**

שפת — קל: מושיב על הכירה („שפות הסיר",

מ״ב דלח; „שופת את הקדירה״, מגלה טו.). השפיתה היא הושבת הקדירה על הכירה עד שלא יתנו לתוכה כלום... (יחזקאל כד ג), מושיב קדירה ריקנית על האש (ביצה לד.). כל הושבת קדירה על האור קרי שפיתה, כשאין לו כלי ברזל שקורין טרפיי״ד (לב:). כשמניחין קדירה אצל האור על גבי כירה קרי שפיתה (ע״ז יב. וכן סוטה יא: חולין פד.).

לגבי שמוש הלשון ראוי לציין שרבינו כותב: מושיבין קדרה על האש, נותנין קדרה, מניחין קדרה.

תשפת שלום — תכין, וכן שפות הסיר, וכן לעפר מות תשפתני. ויש לפתור את כולן לשון שימה, תשית שלום לנו (ישעיה כו יב). ולעפר מות תשפתני — תושיבני, לשון שפיתת קדרה, שפות הסיר. ומנחם פתר כל לשון שפיתה לשון שימה (תהלים כב טז).

שְׁפַתַּיִם: א) אונקליות של ברזל קבועין בעמודי נגסים שבבית המטבחים בצפון, לתלות ולהפשיט בהם את הקדשים (יחזק׳ מ מג). ב) תחומים (תהל׳ סח יד), מצרי השדות, מקומות צנועים. מצר גבול השדה גבוה מכאן וחברו גבוה מכאן והריץ באמצע (סוטה יא: — תהלים סח).

שצף: בשצף קצף — מנחם פתר חרי אף, ודונש אמר במעט קצף, כמו ברגע קטן עזבתיך. וכן ת״י (ישעיה נד ח).

שק: עשוי מנוצה של עזים (שבת סד. סוכה כ: כט. תענית טז.), מנוצה של עזים עשוי והוא עב יותר מן הבגד ואינו מגיע לעוביו של עור (סוכה יז:). הרועים יוצאים בשקים — במלבוש שק (שבת סב.).

בסוכה כט הוסיף שהשק דומה לשחור.

שקא: שקא דריספק — דופן של מרכבת נשים (גטין נה:).

שקד: אילן של שקדים (קהלת יב ה, שבת קנב.).

ע״ע אתרוג. הבלעז מנדולי״ר (ירמיה א יא) אף הוא יורה על אילן השקדים. לחנם חדשו בארצנו שקדיה. במקום „השקדיה פורחת ושמש פז זורחת״ (בשיר לט״ו בשבט) אפשר היה להסתפק בשקד פורח ושמש פז זורח.

שקד — קל: א) נמר שוקד על עריהם — ממהר. ומנחם חברו עם ל׳ שמירה, כמו לשקוד על דלתותי, ויונתן תרגם לשון אריבה (ירמיה ה ו). שוקד אני — ממהר (ירמיה א יב). וישקד ה׳ על הרעה — וימהר (דניאל ט יד. סנהד׳ לח. גטין פח). שקוד — מהיר וזריז (סנהדרין לה:). ב) שוא שקד שומר — על חנם צופה בה השומר (תהלים קכז א). שקדתי — התבוננתי בעצמי (קב ח). לשקוד על דלתותי — לשמור (משלי ח לד).

— **פועל:** משוקדים — כתרגומו, מצויירים היו כדרך שעושין לכלי כסף וזהב שקורין ניילי״ר בלעז (שמות כה לג).

כלפי הבלעז עיין בפרושו לשמות לב ד, וע״ע גפרית וכליל.

— **אתפעל:** משתקיד למסמכיה — מחזר ומצפה לסומכו, כמו כי שוקד אני (סנהד׳ יד.), מצפה ומחזר ושוקד לסומכו (ל:).

שקד — נפעל: נשקד עול פשעי בידו — אין לתיבה זו דמיון במקרא, ובלשון ארמי קורין לדרבן מסקדא, מלמד הבקר. ואומר אני נשקד פוינטרינ״ס בלעז, נקודים מנומרים ומסומנים היו פשעי בידו של הקב״ה לזכרון (איכה א יד).

שקדן: שקדנים — שוקדים על דלתות בית המדרש לילה ויום (סוטה מט.).

שקה — הפעיל: משקה מים בזרעים — זורק מים בעקרי העשבים (מו״ק ב:). אשתו השקתה עליהם — היא עצמה מוזגת להם (סנהדרין קד.).

שקוט: צווארו שקוט — ראשו מוטל בין כתפיו (בכורות מג: וכן נדרים סו:). ראשו שקוט — משופע מלפניו באלכסון (בכורות מג:).

בנדרים פירש: שראשה מונח בין כתפותיה. כמדומה שהרבוי כתפות אינו אמור אלא בדומם ולא בבעלי־חיים.

שקול: שוה (סנהדרין צח. זבחים ד: ערכין ד:). הדבר שקול — משקלו שוה, מכריע לכאן ולכאן (סוטה כז:). אין בית דין שקול — אין עושין בית דין זוגות, שאם יחלקו לחצאין הוי להו פלגא ופלגא ולא משכחת לה הטייתך לטובה עפ״י אחד (סנהד׳ ב:), אין עושין בית דין זוגות, דצריך לקיים בו אחרי רבים להטות, ואם יתחלקו לחצאין אין כאן רבים (ג:).

שקולא: שקולאי — נושאי משאות (ב״מ פג. צט:), נושאי משאות בשכר (חולין קה:).

שְׁקוֹף: מזוזה. ל״א אסקופה עליונה (מנחות לג:), האסקופה רחבה ושקוף מחותך בה שהדלת נוקף ושוקף בו כשסוגרין אותו... כמו שאנו עושין למפתן ולמשקוף העליון מקום שהדלת נוקש עליהן. ולשון שקיפה היא הכאה... (חולין קכו.) עובי המפתן (נדרים נו:). שקופים — נסרים כעין משקוף שהדלת שוקף בו (מ״א ז ד).

שְׁקוּף: חלוני שקופים אטומים — רבותינו פירשו לשון ראיה ופתיחה והשקפה. פתוחים מבחוץ ואטומים מבפנים, קצרים מבפנים שלא כדרך שאר חלונות... (מ״א ו ד), פתוחים לצד החיצון וסתומים לצד פנים, כלומר קצרים לצד פנים ורחבים לצד החוץ אל המזרח. ומנחם פתר שקופים לשון השקפה, כמו מי זאת הנשקפה. ואל המשקוף גם כן פתר לשון השקפה (— יחזקאל מ טז).

ע״ע משקוף. קצת תימה שהובאה כאן לשון השקפה בשם מנחם, שהרי במ״א הביא ל׳ השקפה בשם חז״ל. במנחות פו ע״ב נאמר שקופים מבפנים ואטומים מבחוץ, אך נוסחאות מתחלפות נמצאו כאן. גירסת רבנו היתה להפך, כעדות פרושו במקרא ובתלמוד. גם בעין־יעקב נאמר שקופים בחוץ ואטומים בפנים

(וכן משמע מתרגום יונתן), ובקצת דפוסים שונתה הגירסה. הפירוש בע״י שונה לגמרי מהפירוש בגמ׳, זהוא נראה לי כעדיף, שכן נמצא גם בפירוש רש״י כתב־יד שהובא בש״ס דפוס וילנא. וזה לשונו:

שקופים — רחבים; אטומים מבפנים — פיהם קצר מבפנים. ודרך בנאים כשעושים חלון מרחיבין אותה מבפנים, שמשפעין את עובי הכותל מכל צד כדי שלא יסתום ויעכב לפני הכותל את האור מלבוא לצדדין. אבל היכל קצר מבפנים ומרחיב והולך לצד חוץ, כדי שתצא אורה מן ההיכל.

שקוץ: א) שקוצים — **על שם שהם מאוסים כשקצים** (דברים כט טז). ב) **בגדים צואים המנוולים** (נחום ג ו).

שִׁקְיָין: שקיינין — משקין (ע״ז כח:). שקייני — **משקין ששפין בהם קילור** (שבת עח.), **משקין לרפואה** (קמז:), **משקין שאדם שותה לרפואה** (גטין ע.).

שקיף: שקיפין — **סלעים הנופלים ומתפרקים ברוח, ויש חור גדול במקום עקירתן** (סוכה כא.).

שקל: א) **ארבעה זהובים שהם חצי אונקיא למשקל הישר של קולוני״א** (שמות כא לב), **השקל השלם ד׳ זוזים** (ל יג), **סלע, ד׳ זוזים, מ״ח פונדיון** (כה לט. ויקרא כז יח), **סלע** (ויקרא ה טו), **שקל האמור בתורה סלע הוא** (מנחות עז. בכורות ה.). **כל השקלים האמורים בנביאים מנים** (ש״א יז ז). ב) **שקל הוא מטבע של חצי סלע** (ב״מ נב.), **חצי סלע** (כתובות סט: ב״מ לד: שבועות מג. מנחות עז.), **שני דינרים** (ר״ה לא: ב״מ נב.).

לכאורה יש סתירה חמורה בין הפירושים, ולא היא: שקל שבתורה — סלע הוא, ושבמשנה — חצי סלע. וכן אמרו חז״ל: כל כסף האמור בתורה כסף צורי, ושל דבריהם כסף מדינה (ב״ק לו: קדושין יא. בכורות נ:). בעלי התוספות הסיקו שכסף האמור כאן ענינו שקל או סלע. הרמב״ן, בפרושו על התורה (שמות ל יג) בירר יפה את ענין שקל הקודש והשקל שבמשנה. ע״ע זוז, כסף, סלע. ועיין בתוס׳ במקומות הנ״ל ובבכורות ה ומנחות עז.

בתורה ובנביאים נאמר עשרים גרה השקל, כלומר עשרים מעה; ורבנו, בפרושו לויקרא כז כה, העיר: „כך היו מתחלה ולאחר מכאן הוסיפו שתות, ואמרו רבותינו שש מעה כסף דינר. עשרים וארבע בסלע״.

בדבר עצם משקל השקל יש לציין שלפי הרמב״ם היה משקלו שפ״ד שעורה, כי הוא מעריך את הדרכמון בט״ז גרגרים, והשקל הוא כ״ד דרכמונים. לפי החוקרים החדשים היה משקל השקל בימי חז״ל כשבעה גראם.

שקל — קל: **לשקול בשר ביד — לאחוז הליטרא בידו אחת והבשר בידו אחרת ולכוין; לשקול בשר במים — שיש לו שנתות וסימנים בכלי ונותנין בו מים, הסימנים מודיעין אותו כמה המים עולין למעלה בשביל ליטרא בשר, שכבר שיערו לכך** (ביצה כח.).

— נתפעל: **נשתקל הכתוב — הושוה, שני דינין בפסוק זה ולא ידענו אחר איזה מהם נלך** (מנחות סב.).

לשון הפירוש ראשיתו עברית וסופו בארמית: „ולא ידעינן בתר הי מינייהו ניזיל״.

שקמה: **עץ סרק הוא וקוצצין ענפיו לקורות הבנין, והן חוזרין וגדלין** (ב״מ קט.). **בתולת השקמה — נטיעה שלא נקצצה מעולם; סדן השקמה — שכבר הזקין, טרונ״ק בלעז, שנקצץ וחוזר ומתעבה** (תענית כה:), **דרך חרוב ושקמה לקוצצן לשבע שנים והן חוזרין וגדלין ומיתוספין, וקודם קציצתן קרי ליה בתולת שקמה, ומשנקצץ קרי ליה סדן שקמה** (פסח׳ נה: וכן ערכין יד.). **ובולס שקמים — מחפש בשקמים לראות איזה עתו לקוץ כדי להוסיף ענפים ואיזה ראוי לקורות, שכן דרך שקוצצין בתולת השקמה** (עמוס ז יד).

פירש עפ״י חז״ל בנדה ח: ומעין זה פי׳ גם בנדה.

שקע — נפעל: **ונגרשה ונשקעה — כשנילוס עולה מעלה רפש וטיט על שפתו, וכשחוזר מהשקות הוזר על גדותיו ומימיו מצטללין והוא קרוי שיקוע, שהטיט העוכר את מימיו נשקע ונגרש** (עמוס ח ח).

— הפעיל: **אשקיע מימיהם — ישקע הטיט ויהיו המים צלולים ונקיים** (יחזקאל לב יד).

— פעל: **משקעין את הקורה — נועצין** (סנ׳ מו.). **דק משוקע — המשקע את העין** (בכורות לח:).

— נתפעל: **נשתקע הדבר — לא יצא דבר זה מפי אדם לעולם. לשון אחר לא יצא דבר זה לחוץ** (עבודה זרה ז:).

שקערורות: **שוקעות במראיהן** (ל׳ חז״ל. ויק׳ יד לז).

שקף, ע״ע שקוף ומשקוף.

שקף — נפעל: **צדק משמים נשקף — מביט ומסתכל למטה** (ב״ב יא. — תהלים פה). **הנשקפה כמו שחר — ממקום גבוה לנמוך קרוי השקפה** (שה״ש ו ט).

— הפעיל: **וישקף — ויבט, כלומר פנה אליהם להשחיתם. ותרגומו ואסתכי אף הוא לשון הבטה, כמו שדה צופים חקל סכותא** (שמות יד כד). **וישקיפו — כל השקפה שבמקרא לרעה, חוץ מהשקיפה ממעון קדשך** (בראשית יח טז).

לשון חז״ל היא (במדרש תנחומא, תשא י״ד), אך ראוי לציין שיש השקפה לטובה גם בכתובים אחרים: כי השקיף ממרום קדשו (תהלים קב כ), וצדק משמים נשקף (פה יב). עיין לעיל בבנין נפעל.

והשקיף בה — חשב לזכור אותה, לשון סוכה, כדמתרגמינן וישקף ואסתכי (ברכות כט.).

— פעל (ארמ׳): **דלא משקף — אינו חבוש בשמן לנפצו. משקף לשון עלה נדף דתרגומו טרפא דשקיף, נחבט** (ע״ז כח: ע״ע שדוף, שקוף ומשקוף).

שקץ: **דבר משוקץ** (כתובות ס.), **לשון שרץ** (ע״ז מז:); **סתם שקצים היינו עופות טמאים** (סנהדרין ע.).

שקק — קל: א) ונפשו שוקקה — תאבה, וכן אל אישך תשוקתך (ישעיה כט ח). ב) שוקק בו — לשון נהם, כמו ארי נוהם ודב שוקק (לג ד. ע"ע משק). ודב שוקק — נהימה לארי ושקיקה לדב שניהם לשון צעקה (משלי כח טו). בעיר ישוקו — לשון השמעת קול, כמו כמשק גבים... (יואל ב ט).

אחדים מבעלי המלונים מביאים שוקק כבנין פעל של שוק, אך אין דעתם נראית לי, כי דב שוקק אינו אלא לשון הוה. ע"ע שוק — פולל.

— התפועל: משתוקקת — מתאוה (ערוב' ק:).

שקר: שקר עותוני — על חנם הרשיעוני (תהלים קיט עח), שקר רדפוני — לשוא (קיט פו).

שקרא: שקרי — שכופרין בדברים לומר לא כן הוא (קדושין סה:).

שקשק — התפעל: ישתקשקון — לשון השמעת קול, כמו והשיקו היקבים, כמשק גבים (נחום ב ה).

שקת: אבן חלולה ששותים בה הגמלים (בראשית כד כ), אבן חלולה על שפת המעיין והמים נכנסים לה דרך חור שבדופנה ומשקין בה בהמות (יומא נח.), אבן חלולה שתחת צנור המקלח מים מן ההר (יבמות טו.).

שַׂר: תלמיד חכם (נדה טז). שרי אלפים — אחד ממונה על אלף; שרי מאות — אחד ממונה על מאה (דברים א טו).

הטעים ופירש לבל נחשוב כי שר אחד היה ממונה על כמה אלפים, שהרי יש שהסומך ישאר ביחיד גם בהיות הנסמך ברבים, כמו: בתי כלא, גבורי ח"ל. וכן בעברית המדוברת — בתי כנסת, במקום בתי כנסיות. ברוב הדפוסים הובא בסוגרים סנהדרין יח, כאלו לקוח הפירוש משם, אך למעשה לא הובאו שם אלא הדברים שהביא רבנו בפרושו לשמות יח כא, והקושיה עם התרוץ, שנשתלבו שם לגוף הפירוש, תפלים ובטלים.

שָׁר: שרים — לוים משוררים (יחזקאל מ מד). שרים ושרות — מיני כלי זמר (קהלת ב ח).

שֵׁר, שֵׁרָה: צמידי הזרוע (ישעיה ג יט), צמיד (ב"ק צט. קיט. ע"ז מג:), אצעדה (שבת מו. סא: ב"מ כה.), כמו אצעדה סביב צוארו [של סוס] וטבעת קבועה בה ומכניסין בה רצועה או הבל ומושכין הבהמה (שבת נא:), רצועה בעגול כצמיד (נדה נח.). בעלי השיר — כגון כלבים של ציידים וחיות קטנות שנותנין שיר לצוארם לנוי (שבת נא:).

במו"ק יב ע"ב פירש שירין נושק"א בלעז, וכן פירש בתי הנפש (ישעיה ג כ), עיר של זהב (שבת נז:), מכבנתא (סב.), כוליאר (יומא כה.).

שרב: חום (ישעיה מט י, ביצה יח:).

שרבב — פעל: שרבב בגלימיה — האריך בטליתו להלן מראשו (ערובין קב:). שני רשעים שברת — לשון אשתרבובי אשתרבוב, שירדו וגדלו למטה (ברכות נד:).

— התפעל: שנשתרבבה ירכו — שאחת מירכותיו גדולה מחבירתה (בכורות מ.).

שרבט — פעל: א) משרבט את השפתים — פושטן כמין שרביט עד שנעשין גדולות (כתוב' סא:), משרבטין את הבהמה — לשון שרביט, שזוקף שער הבהמה כשרביט שתראה שמינה (ב"מ ס:).

ב) משרבטי נפשייהו — משמטים כלפי מטה ומכבידים עצמן להשמט מיד הנושאן (שבת צד.).

שׂרג — פועל: ישורגו — גדולים, כמו ישתרגו, או סריגי מטה בלשון משנה, והוא ל' גדיל (איוב מ יז).

— התפעל: ישתרגו — נעשו קליעות קליעות, ובלשון משנה אין מסרגין את המטות (איכה א יד).

שרגא: נר (שבת כב. כו. מו. סג. פסחים קג:), נר של חרס שקורין קרוש"ל (סוכה כט. ביצה כב. ע"ע נר), מנורה (שבת קטז:), אור (גטין יז.).

שְׂרָגָא: שרגא דליבני — המסדר לבינים ורוחב כולן שוה אינו מסדר ממש זו על זו, דאם כן הרי שורה החיצונה נופלת וחבירתה אחריה, אלא מסדר תחלה זו אצל זו וחוזר ומסדר עליה שורה אחרת ונותן החיצונה משוכה לחוץ כדי שישאר ריוח בתחתונה להיות שניה יושבת מקצת עליה ומקצת על שאצלה, ונשאר ריוח גם בשניה להיות שלישית מקצת עליה, וכן כולם (קדושין ס.), שורת לבנים גבוהה, לבנה על גבי לבנה (סנהדרין סד:).

שרגושא: שרגושי — תרוודין (ערוביז כט:).

ר"ח פירש: מדות קטנות, ואינן ידועות עכשו.

שְׂרָד: בגדי השרד — יש מפרשים לשון עבודה ושירות, כתרגומו לבושי שמושא, ואין לו דמיון במקרא. ואני אומר שהוא לשון ארמי, כתרגום של קלעים ותרגום של מכבר שהיו ארוגים במחט עשויים נקבים נקבים. לפי פשוטו של מקרא אי אפשר לומר שבבגדי כהונה מדבר... אלא בגדי השרד הם בגדי התכלת והארגמן ותולעת שני האמורים בפרשת מסעות... (שמות לא י). לכסות הארון והשלחן, המנורה והמזבחות בשעת סלוק מסעות (לה יט). אין בגדי שרד הללו בגדי כהונה... אלא הם בגדים שמכסים בהם כלי הקדש בשעת סלוק מסעות (לט א).

לדעת זקנים מבעלי התוספות (שמות לא י) אין פירוש רבנו נראה, „דבכל התלמוד קרי להו בגדי כהונה". אך הרד"ק הביא את פירש"י והסכים לו, וכן דעת האחרונים שבגדי שרד ענינם בגדים קלועים.

שֶׂרֶד: קונפא"ש (בראשית כט יז — ישעיה מד); מסור שקורין דלאור"ה בלעז (ישעיה מד יג).

הפרושים סותרים זה את זה, ובישעיה פירש מחוגה קונפא"ש, והוא הנכון. לפי רוב הפרשנים שרד הוא כעין עט לציון קוים.

שרד — פעל: משרדין מהן כלום — משיירין מהן מקצת (יומא עב:).

שרה — הפעיל: המשרה את אשתו ע"י שליש — נותן לה מזונותיה בבית אפוטרופוס, ואינה מתגלגלת

עמו. המשרה — המכרה. כירה מתרגמינן שירותא (כתובות סד:).

— פ ע ל: שריתיך לטוב — השארתיך, לשון שארית, וכן פתרו מנחם. אבל דונש פתר אותו לשון התרה, כמו משרי קטרין, ופתרון שריתיך פתחתיך מן האזיקים (ירמיה טו יא).

—ק ל (ארמ׳): א) שרי — התחיל (סוטה מט.), שרו — מתחילין (שבת קיז:). שרו לי תגראי ברישא — הקדימו דיני לשל אחרים (נדרים סב.). ב) שרי שקיך — פתח פיך (שבת קנב.). שרי כיסך — כלו׳ תקבל תהלה המעות ותנם בכיסך (פסחים קיג.). אסרו ושרו — קושרין ומתירין (סנהד׳ צח.). ג) למשרי — לשלשל אדם עצור (גטין סט:).

שרא ליה מריה — ע״ע מרא.

שָׂרָה: עלו בשרותיה — לשון מישור. ומנחם חברו לשון חומה עם אדלג שור, אך לא יתכנו דבריו... ואני אומר שרותיה לשון שורות הכרם. ויונתן תרגם בקירוהא (ירמיה ה י). שרותיך — לשון שרון ומישור, ודוגמתו עלו בשרותיה (יחזקאל כז כה).

שרוך: רצועה (חולין פט. בחומש לא פירש).

שרון: שם מחוז מרעה בהמות, כמו ששנינו עגלים משרון (ישעיה לג ט), שם מחוז שהיה בארץ ישראל (סה י). בשרון — ברחבה, לעין כל. ל״א שם מקום ומקום גידול עגלים הוא ולשון זה עיקר... (ב״ק קיח:).

שרוע: אחד מאבריו גדול מחבירו: עינו אחת גדולה ועינו אחת קטנה, או שוקו אחת ארוכה מחברתה (ויקרא כא יח), אברו אחד גדול מחבירו (כב כג, וכן בכורות ג:), אחת מעיניו גדולה ואחת קטנה, וכן שאר אברים (פסחים מב. וכן בכורות לו:), שנשתרבב אחד מאבריו (תמורה ז.).

לשון חז״ל: שרוע שנשתרבבה יריכו (בכור׳ מ.).

שרוק: שרוקיה — נטיעות שורק שלה (ישעי׳ טז ח).

שרותא: סעודה (תענית יא: ע״ע שרה — הפעיל).

שרטון: חול ורפש וטיט שהים גורש (שבת נו:), חול ואבנים אצל שפת הים כי כן דרכו, ומתקצר רוחב הים ונעשה קרקע כרוחב פרסה או יותר (עיר׳ ח.), לימו״ן בלעז, שמעלה טיט לשפתיו ומתייבש ונעשה קרקע עולם (צט:).

בזבחים קטז ע״ב פירש רק בלעז, וכן בברכות ס. (הבלעז נשתבש כאן, ובמקום לימ״ץ צריך להיות לימו״ן). יפה פירש רבנו חננאל בערובין: פעמים שמגרש הים בזעפו על שפתו רפש וטיט ומתקבץ על שפתו ועולה כמין גבשושית, וכשנס הים ישאר זה הטיט ומתייבש ונעשה קרקע.

שריג: שריגים — זמורות ארוכות (בראשית א י), זמורות הגפן (יואל א ז). נץ אינו חשוב כל כך כשריגים, שהם ענפים קשים (חולין צב.).

שריד: א) שארית (יואל ג ה). אין שריד לאכלו — לא שייר ממאכלו לחלק לעניים (איוב כ כא). ב) אוהבי שרידים — אוהבי ישראל (מגילה ו.).

הערוך פירש שרידים — תלמידי חכמים, והעיר הגרי״פ שהוא לפי דרשת חז״ל בחולין (וכן בסנהד׳ צב.): „אין שריד אלא תלמיד חכם״. מי שפירש שרידים ישראל היה ודאי לבו מלא אהבה לישראל, ולא לתלמידי חכמים בלבד...

שריה: שריון (איוב מא יח).

שריון: שריון קשקשים — כמין קשקשות דגים עשויין מברזל נופלים על גב [ס״א: נקבי] השריון, קשקשת לכל נקב (ש״א יז ה). יש שריונות שהם עשויין קליפים קליפים, כענין שנאמר ושריון קשקשים, והקליפים נופלים על נקבי השריון וסותמים אותן, והם קרויין דבקים (מ״א כב לד).

שריף: תבשיל לח שיש בו מרק (ברכות מד.).

שריק: פשתים שריקות — פשתים שסורקין אותן ואורגין מהן מצודות דגים, שהן עשויות חורין חורין (ישעיה יט ט).

שריר: קשה (שבת קמה: פסחים מ. עד: זבחים פה:).

שרירות: שרירות לב — מראית לב, כמו אשורנו ולא קרוב, כלומר מה שהלב רואה לעשות (דבר׳ כט יח). לשון ראייה (ירמיה ג יז), מראה לב (ז כה), מראית לב (תהלים פא יג).

גם בפרושו בירמיהו הסתמך על הכתוב אשורנו, ובפרושו לתהלים הביא כראיה למען שוררי. הרד״ק אף הוא מפרש שרירות לבי הבטת לבי ומחשבותי, אך נראית דעת האומרים ששרירות ענינה קשיות, כענין שריר בארמית. המזרחי, שתמה על רבינו אשר פירש שפיפון מלשון שוף, לא העיר כאן דבר.

שרכא: עשב ארוך (ערובין ק:), זמורה ארוכה מאד (ב״מ צא: וכן שבת פה:). אילן בטל ואין עושה פרי (בבא קמא צב:).

שרע — ה ת פ ע ל: השתטח להאריך איבריו (ישעיה כח כ).

שָׂרָף: הנחשים השרפים — ששורפים את האדם בארס שיניהם (במדבר כא ו). שרף מעופף — מין נחש הוא, ולא שיהיו לו כנפים לעוף, אלא קופץ ומדלג רחוק מאד וזורק להב מפיו (ישעיה ל ו).

יפה העיר המזרחי שהשרפים הוא תואר לנחשים, ולא שהם שם מין נחש כמו שרף מעופף. יש להוסיף שהרבה תארים מצויים במשקל שרף: חכם, נבל, קטן, סכל, ועוד. נקרנים אחדים מקפידים להחליף יין שרף (יי״ש) ביין שרוף, בראותם ביין שרף שבוש. לדעתי לא צדקו כלל, ופירוש רבנו יוכיח. יתר על כן: היי״ש — יותר משהוא שרוף הריהו שורף... ולפיכך התאר שרף הולמו יותר מן שרוף.

שְׂרָף: גומ״א (שבת כג.), שרף היינו מידי דמנטף מן העץ וקורין לו גומ״א (כריתות ו. ע״ע קומוס, קסף).

שרף — ק ל: שורפה חיה — גומעה, הומי״ר בלעז (ע״ז כט: בפסחים כח פירש רק בלעז). מישרף שריף

— מושך הדם מבית השחיטה בנשימתו וכונסו בלבו (כריתות כב.).

שרפרף: אדם עושה שרפרף ואחר כך עושה כסא? — שרפרף לרגליו וכסא לישב. על כרחך הכסא עשוי תחלה, ולפי גובה הכסא הוא מתקן השרפרף (חגי' יב.).

שרץ: כל דבר חי שאינו גבוה מן הארץ קרוי שרץ: בעוף כגון זבובים, בשקצים כגון נמלים וחיפושית ותולעים, ובבריות כגון חולד ועכבר וחומט וכיוצא בהם וכל הדגים (בראשית א כ), שרץ בכל מקום משמע דבר נמוך שרוחש ונד על הארץ (ויקרא יא ט), אין קרוי שרץ אלא דבר נמוך קצר רגלים שאינו נראה אלא כרוחש ונד (יא מא), לשון שרץ דבר שהוא נד בארץ ואינו נראה אלא ע"י שירוצו וריחושו, מפני קוטנו (ערובין כח.), שרץ לשון רחוש ונענוע ואינו נראה, ואין בהמה וחיה הגבוהין מן הארץ בכלל שרץ (פסחים כד:), בריה קטנה ונמוכה שניכרת בהלוכה בקושי ונראית כרוחשת (מכות טז:). שרץ העוף — הדקים הנמוכים הרוחשין על הארץ, כגון: זבובים וצרעין ויתושין וחגבים (ויקרא יא כ), הנמוכים הרוחשים על הארץ, זבובין וצרעים וחגבים טמאים, הם קרויים שרץ (דברים יד יט). נמלה — שרץ הארץ; צרעה — שרץ העוף היא וגם שורצת על הארץ (פסחים כד. כד:).

שרץ העוף הוא הנקרא בימינו חרק, חרקים. אך יש חוקרים שאין החרקים מניחים את דעתם, ומעדיפים הם את שרץ העוף.

שרץ — קל: שורץ היינו רוחש ומנענע (חולין סז:), לשרוץ — לרחוש ולנוע (קכז. ע"ע רחש — קל). האי שורץ לשון פרו וישרצו הוא, ולא לשון ריחוש ונענוע (שם).

שָׁרָק, סְרָק: צבע אדום הוא הבא בקנים... (שבת צה.), צבע המאדים את הפנים (כתובות יז.).

שרק — קל: א) נופח בפיו, שיבלי"ר בלעז, ודרך אדם לעשות כן, הרואה דבר חשוב שחרב וכלה (איכה ב טו), שופלי"ר בלעז, וכן דרך כל הרואה חורבן פתאום לשרוק (מ"א ט ח).

ב) בארמית: החליק (שבת קלד. נדה כו.), טח בטיט (ע"ז לא.), סתם במגופות (ב"מ צב:). שרקין תנורא — טחין סביבות כסוי פי התנור בטיט שלא יצא חומו כשהצלי בתוכו, שהרוח קשה לצלי (ביצה לב:).

שרקפא: סל מלא עופות (חולין נג:).

לפי הערוך שרכפא, בכף, וכן בתרגומים, ופירושו קן עופות. גם דעת התוספות כן.

שָׂרַר — קל: וישר על ישראל — על כרחם נהג רבנות, ובגאוה (שופטים ט כב). וישר אל מלאך — נשתרר לעומת המלאך (חולין צב. — הושע יב).

שֹׁרֶר: טבור (משלי ג ח, שה"ש ז ג), טבור הולד (סוטה יא: — יחזקאל טז).

שרש — פעל: לעקור כל השרשים, דיראצינ"ר בלעז (תהלים נב ז), עיקור השרשים (איוב לא ח ויב; — ב"מ לה. חולין קלא:).

— פועל: ישורשו—יעקרו השרשים (איוב לא ח).

— פועל: בל שורש—לא ישריש (ישעיה מ כד).

— התפעל: עשה שרשים (ב"ק סז:).

שרשה: שרשות — שרשרות, לשון שרשי אילן המאחזין לאילן להאחז ולהתקע בארץ (שמות כח כב).

שרשיפא: ספסל (ברכות כד. שבת קכט. כתובות סא.), כסא לישב עליו או להדום רגליו (פסחים כז:).

שרשר — פעל: משישרשרו — משיראו בהן כעין שרשרות של חרובין (ברכות לו: פסחים נב:).

שרשרא: חבל (ב"ק צו.).

שרשרת: שרשרות זהב — שלשלאות (שמות כח יד). שרשות — שרשרות... ואף שרשרות פתר מנחם בן סרוק לשון שרשים ואמר שהריש יתרה. ואיני רואה את דבריו, אלא שרשרת בלשון עברית כשלשלת בלשון משנה (כח כב).

שרת — פעל: נעילת שערים ולשיר ולטעון עגלות (במדבר ח כה), לשאת את הארון (סוטה לז.).

שרות זה אמור בלויים, ולא כן שרות הכהנים. ע' דברים יח ז וע"ע משמרת.

שרת: כלי השרת אשר ישרתו בהם בקדש — כלי הקטרת, שמשרתים בהם במזבח הפנימי (במד' ד יב). בכלי שרת — בלבוש בגדי כהונה (יומא מה.). בגדי שרת — בגדי כהונה (זבחים קיג.).

שרתוע: שפוד (— תהלים קה יח).

שש: א) פשתן (שמות כה ד). ב) שיש (שה"ש ה טו).

ששר: צבע הוא ממין הציורים (ירמיה כב יד), מיני ציור (יחזקאל כג יד).

שֵׁת [ש"פ]: בני שת — כל האומות, שכולם יצאו מן שת, בנו של אדם הראשון (במדבר כד יז).

פירש כן בעקבות אונקלוס, כנראה („בני אנשא"). ויש אומרים שאין בני שת אלא בני שאת, בני שאון, ככתוב בירמיהו מח מה.

שֵׁת: בית מוצא הרעי (ישעיה כ ד). שתותיהם — העגבות (ש"ב י ד).

שָׁת: שתותיה — יסודות החפירות (ישעיה יט י). השתות — הצדיקים, שהם שתות של עולם (תהלים יא ג), לשון סיעת צדיקים (סנהד' כו: — תהלים יא).

אין כאן כל דרש, כי כן נקראו ראשי העם בשם פנות העם (ע"ע פנה), ובדרשת חז"ל בסנהדרין, שצדיקים נקראו שתות, יש לראות פשט גמור. לא כן דרשתם שם כי מחשבות נקראו שתות. בהשפעת דרשה זו כתב שם רבנו: שתות — מחשבות שהוא משית בקירות לבו, לשון ולא שת לבו גם לזאת.

שִׁתִּין: יסודות (מכות יא.). כמין בור כרוי אצל המזבח לירד הנסכים בתוכו, ויורדין מן המזבח לרצפה ושותתין שם (זבחים סא:), נקב שבבנין

המזבח, שניסוך היין של ספלים יורד לתוכו כל השנה (ערובין יט.), חלל שתחת המזבח כנגד מקום הנסכים (סוכה מט.).

שתוקי: שקורא אביו ואמו משתקתו (יבמות לז.), ספק ממזר (סט:).

שתים, ע״ע שלש.

שתית: מאכל העשוי מקמח קליות שנתיבשו בתנור בעוד השבלים לחים (ברכות לח.), מאכל שעושים מקמח קלי שנתיבש בתנור ונותנין דבש לתוך התבשיל (ערובין כט:), מאכל העשוי מקמח עדשים ומלח (גטין ע.), קמח טרוף במים (סנהדרין סז:), תבשיל העשוי מקמח של קליות שייבשן בתנור, ויש שעושין אותו מקמח עדשים, ולפי שהן מתוקין יותר מדאי נותן שם חומץ (ע״ז לח:).

שתך — פעל: שהשמים משתכין — מאדימין פנים... (תענית ח. עיין ערך קלי).

דמשתכי — מעלין חלודה (שבת קב:). דשתיך טפי — העלה חלודה רבה (ב״מ כו. תענ׳ ח. ע״ע שוכתא).

שתל — קל: שתול — נעקר מכאן וחזר ונשתל במקום אחר; נטוע — מעיקרו, ולא זז משם לעולם (ע״ז יט — תהלים א).

שתלא: נוטע כרמים למחצה (ב״מ צז. ב״ב כא:), נוטע כרם בקרקע בעל הבית, ועליו להיות אריס כל הימים ונוטל מחצה בפירות (ב״מ קט.).

שתם — קל: שישתום — שיקוב נקב במגופת החבית. לשון שתום העין, עין פתוח דשפיר חזי (ע״ז סט.). שתום העין — עינו נקורה ומוצאת להוץ וחור שלה נראה פתוח, ול׳ משנה הוא כדי שישתום ויסתום... ויש מפרשים שתום פתוח העין, כמו שתרגם אונקלוס (במדבר כד ג), כלומר עינו אחת פתוחה מכלל דהאחרת סתומה. ואית דמפרשי שתום כמו סתום, ולאו מילתא היא (סנהדרין קה.).

שתק — נתפעל: נעשה אלם מחמת חולי (גטין סז:), נאלם (סנהדרין מג.).

שתת — קל: א) שתו בשמים פיהם — קבעו (תהלים מט טו — תהלים עג). ב) מים שותתין על ברכיו — אינו ניתז למרחוק, אלא נופל ויורד כנגדו (סנהדרין עז:).

תא: יציע שקורין אפנדי״ץ, שהוא מוסב ומשופע (— במדבר לד ז. ע״ע תאה — פעל), יציע (יחזקאל מ ז), יציע שאחורי בית הכפורת (יומא נב.), חדר (דה״ב יב י).

תאב — פעל: א) מתאב — כמו מתעב (עמוס ו ח). ב) לתאבה — מחמת תאוה... (תהלים קיט כ).

תאה — פעל: תתאו — תשפעו לנטות, לשון סיבה, כמו אל תא הרצים... (במדבר לד ז).

והתאויתם (במדבר לד י) ע״ע אוה — התפעל.

תאו, תוא: תורבלא, שור היער. באלא יער בלשון ארמי (דברים יד ה), חיה, והוא שור הבר, תורבלא, שור היער (לפי ת״א. ב״ק קיז.), תור באלא, שור הלבנון (חולין פ.).

תאוה: עד תאות גבעות עולם — עד סוף גבולי גבעות עולם, עד קצות, כמו והתאויתם לכם לגבול קדמה, תתאו לבא חמת. כך חברו מנחם בן סרוק. ואונקלוס תרגם לשון תאוה וחמדה... (בראש׳ מט כו).

יש בתאוה זו גם משום חמדה, כתרגום אונקלוס, גם משום גבול וסוף, כדעת מנחם. יפה העיר שטיינברג במלונו שגם הפעל כלה יציין לא רק גמר וסוף, כי אם גם חמדה: כלתה נפשי. ע״ע אוה — התפעל.

תאונים: תואנה ותרמית (יחזקאל כד יב).

תאלא: דקל („תאלתא״, כתובות קיב.). ענבי תאלא — ענבי גפן המודלית בדקל (גטין ע.). תאלי — דקלים. מין תמרים שנקרא בלשון ארמי תאלי (שבת קי.), דקלים קטנים (בבא בתרא כב:).

תאם — הפעיל: מתאימות — לשון מתום, כלומר תמימות (שה״ש ד ב. ע״ע מתאימות), קורות המתאימות — שהשכיבן זו אצל זו כמו תאומים (ערובין יד.). כירות מתאימות — מחוברות יחד (שבת לז.).

תאנה: עץ התאנה (הושע ט י), אילן תאנים (מיכה ג יב); פרי התאנה (סנהדרין מא.).

בערובין נ״ד לשון חז״ל: „מה תאנה זו כל זמן שאדם ממשמש בה מוצא בה תאנים״, ופירש״י תאנה — אילן. ע״ע אתרוג, שקד.

תַּאֲנָה: לשון יללה, כמו תאניה ואניה (ירמיה ב כד).

הובא כאן גם פירוש אחר: ש״א קונטריא״ה בלעז, שענינו לשון מקום ומדינה, ורבנו מסתייע בפסוק שביהושע טז: תאנת שילה. בזבחים קיח: פירש תאנת שילה — לשון תאניה ואניה, שהיו מתאנחין... אך אין לראות בזה סתירה לפירושו במקרא, כי בתלמוד פירש בעקבות דרשת חז״ל.

תֹּאֲנָה: עלילה (שופטים יד ד. ע״ע אנן—התפועל).

תאניה: תאניה ואניה — צער ויללה (איכה ב ה).

תאר: צורת הפרצוף (בראשית כט יז).

תאר — קל: ותאר הגבול — לשון ונסב בעגול, כמו ובמחוגה יתארהו. ויונתן תרגם את כלם ויסחר (יהושע טו ט).

— פעל: יתארהו — ייפהו... מסבב אותו (ישעיה מד יג).

— פועל: המתואר הנעה — המוסב אל נעה, וכן ת״י מסתחר לנעה (יהושע יט יג).

תאשור: אשכרוע (לפי ת״י, יחז׳ כז ו. ע״ע תדהר).

תבואה: א) מעשה („ובושו מתבואותיכם״, ירמיה יב יג). הבאה („ובתבואת רשע״, משלי טו ו). ב) דגן ותירוש, דכתיב כתבואת גורן וכתבואת יקב (ר״ה יב:), יין של גפנים (ב״ב כח.). תבואה סתם לא משמע אלא מחמשת המינין, תבואת השדה משמע כל מידי הגדל מן השדה (נדרים נה. לפי מסקנת הגמרא שם).

בר״ה חולקים בעלי התוספות על פירושו, ובב״ב הביאו ראיה לפירושו שם.

תבונה: איש תבונה — אדם מבין (ש״א ג א — משלי יז), מבין דבר מלבו מתוך דברים שלמד (שמות לא ג. ע״ע נבון וחכמה), מבין דבר חדש מפלפול חכמתו (חגיגה יב.).

תבוסה: ערבוב, כמו מתבוססת בדמיך (דה״ב כב ז).

תבותא: ארון (מגלה כו:).

תֶּבֶל: א) לשון קֹדֶש וערוה ונאוף, וכן ואפי על תבליתם. ד״א לשון בלילה וערבוב זרע אדם וזרע בהמה (ויקרא יח כג). גנאי. לשון אחר מבלבלין זרע האב בזרע הבן (כ יב).

ב) ליתן תבל בנעימה — ליתן תבלין בנעימות הלויים, לפי שקול הלויים הקטנים דק ומתבל את קול הלויים הגדולים (ערכין יג:).

תבלין — ירקות שמטילין בחרוסת (פסחים קטז.).

בשבת קמא מעירים בעלי התוספות שנראה להם כי אין תבלין אלא ירקות כעין כמון, אבל שומין ובצלים אינם בכלל תבלין.

תבלול: דבר המבלבל את העין, כגון חוט לבן הנמשך מן הלבן ופוסק בסירא, שהוא עוגל המקיף את השחור שקורין פרוניל״א, והחוט הזה פוסק את העגול ונכנס בשחור. ותרגום תבלול חיליז, לשון חלזון, שהוא דומה לתולעת אותו החוט, וכן כינוהו חכמי ישראל... (ויקרא כא כ), לבן הפוסק בסירה ונכנס בשחור ואינו מחסר המראית כלל (בכור׳ מד.).

ע״ע חלזון. במשנה שבבכורות, פרק ו, נאמר: איזהו תבלול? לבן הפוסק בסירא ונכנס בשחור.

תבלית: לשון תבל עשו. חרופין וגדופין (ע״ע תבל. ישעיה י כה).

תבן: הוא שעושין מן הקש, מחתכין אותו במוריגין ועושה כל זנב השבולת תבן (שבת קמ.).

ע״ע קש, מוץ, מורג, טורביל, שדמה. ברור מפורש הובא בהערה לערך קש. בשמות ה ז פירש תבן אשטובל״א בלעז, וכן פירש גבבא (שבת כ: לו:).

תבן אתה מכניס לעפריים? — עפריים שהוא מקום הרבה תבואה, אתה מביא לשם תבואה למכור בתמיהה. כך ארץ מצרים, שהיא מלאה כשפים, אתה בא לשם לעסוק בכשפים? (מנחות פה.).

תבנית: אורך ורוחב וגובה (דה״א כח י), אורך ורוחב ורום ושיעור מדת הפתחים (ע״ז מג.), מדת אורך ורוחב וקומה (מנחות כח:).

תברא: א) קשיין אהדדי (פסחים לז: ב״ק מז:). ב) מצידה תברה — תשובתה מוכנת בצדה (קדושין עד: זבחים יג:). יום תבר מגל — שבירת הגרזן, שפסק החוטב מלחטוב עצים (תענית לא.).

תגא: מלכותא בלא תגא — כלומר שררה גדולה ואינו חסר אלא כתר מלכות (סנ׳ קה.). ודאשתמש בתגא — המשתמש בתלמידי חכמים... נ״א המשמש בכתרה של תורה (אב׳ א יג), בכתר תורה (מגלה כח:).

תגר: תגרי חרך — חנוונים היושבים אצל חלונותיהם ומוכרין (פסחים קטז.); כותבי ספרים הם ותגריהם — תגרים הם הלוקחים מהן כדי למכור ולהמציאן לצריך להם (סוכה כו.).

תגרא: שרינא תגרא דגברא ברישא — הייתי נזקק לאיש תחלה לגמור את דינו (יבמות ק.), שרי ליה תיגריה — פטור אותו מלפניך. זה לשון התלמוד לומר משרי ליה תיגריה כשממהר לעשות בקשת האיש או דינו כדי להפטר ממנו (קדושין ע:).

תגרה: מכה (תהלים לט יא).

הרב הביא תחלה את דעת מנחם שתגרה לשון מורא הוא, משורש גור, והוא דוחה סברה זו וסותרה בראיה נצחת.

תדהר: תדהר ותאשור — שמות אילני סרק העשויים לבנין (ישעיה מא יט), ברוש תדהר ותאשור — מיני עצי יער לבנון (ס יג).

תדל: בלשון בן תדל — בשם שוטה שבעולם ששמו בן תדל (חולין קלד.).

גירסת הערוך — בן ערל. יתכן שהשם תדל מקוצר מן תדעל מלך גויים (בראשית יד א).

תהא, תהה — קל: א) תוהא על הראשונות — מתחרט (קדושין מ:). ב) תוהים — מתפחדים, כמו ופהדת ומתרגמינן ותהית (נדרים ט:).

באונקלוס שלפנינו נאמר: ותהי תוה.

ג) תהי בה — לשון מריח, כלומר מעיין ומחשב לדעת טעמו של דבר (ערובין סו.), לשון מריח בקנקן, כלומר דייק ופריך... (ב"ק עו:), ריח היין כשמריחין אותו אם טוב הוא נקרא תהייה (ב"ב כב.). תהי באמברא דחמרא — מריח באוצרות יין איזה ראוי להתקיים (כתובות קה.). תהי ליה בקנקניה — הריח לו בקנקנו אם יין הוא אם חומץ, כלומר בדקיהו בהלכות אם תלמיד חכם הוא אם לאו (שבת קח. בבא בתרא כב.).

תהו: לשון תמה ושממון שאדם תוהא ומשתומם (בראשית א ב). קו תהו — משפט של שממה (ישעיה לד יא). דברים של תהו — דבור וקרייה בעלמא... (סנהדרין כו:). לא תהו בראה — לא ברא הקב"ה את הארץ להיות בלא ישוב (חגיגה ה:—ישעיה מה).

תהום: המים שעל הארץ (בימי בראשית. בראשית א ב), מים של מטה (תענית ט:). ים (תהלים קד ו).

מפני קבר התהום — כל שם קבר התהום וטומאת התהום שבש"ס לשון ספק הוא כתהום שאינו גלוי, שכל העיר היו מסופקין שמא יש שם קבר... שמא יש כאן טומאה (סוכה כא.), בקבר התהום — כלומר בספק קבר (כא:).

נוקב עד התהום — ע"ע נקב קל.

תְּהִלָּה: לשון הוללות (איוב ד יח).

תהפוכות: דור תהפוכות — מהפכין רצוני לכעס (דברים לב כ).

תו: רושם (יחזקאל ט ד).

תובליא: חבל שתולין בדקל ומושכין להם למטה הענפים שבהם התמרים (נדרים פט:).

תודה: א) דבר הודאה על נס שנעשה לו (ויקרא ז יב), קול הודייה (ישעיה נא ג), הודייה (תהלים ק א וה, קטז יז, נחמיה יב כז). ב) שתי תודות — שתי לחמי תודה. כל לחם ולחם קרוי תודה (נחמיה יב לא). ג) תנו תודה — ודוי (עזרא י יא).

תוה — פעל: ויתו — ויכתוב (ש"א כא יד).

— הפעיל: והתוית תו — ורשמת רושם (יחז' ט ד). וקדוש ישראל התוו — לשון סימן, כמו והתוית תו. וסימן הוא לשון מופת ונסיון, בקשו ממנו אות וסימן (תהלים עח מא).

תוה — קל: תמה (דנ' ג כד. ע"ע תהא קל ובהערה).

תַּוַּהּ: נעשו לו תוהים — פחדים (שבת קנב.).

תוחלת: תוחלתי — מה שאני מייחל (תהל' לט ח), סברי (איכה ג יח). תוחלת ממושכה — מבטיח עצמו על חבירו ואינו עושה (משלי יג יב).

בברכות לב ע"ב פירש לשון חלוי ותחנה, ובדף נה — לשון תפלה כמו ויחל משה; אך אין זה אלא בעקבות דרשת חז"ל.

תוך — פועל: תֻּכּוּ — לשון פועלו; התוכו, מתמצעים ומתכנסים (דברים לג ג).

עיין בהערה לערך ריב — פועל, ובכרך א ערך תוך — התפעל בארתי את הדבר באר היטב.

תוך: א) בתוך — באמצע (בראש' א ו, ישעיה סו יז, יחזקאל מח טו וכא). בתוכו — באמצעיתו (ערובין לז:). מתוכה מסרחת — מגופה ומתוך עובייה מתחיל הסרחון (סנהדרין לט:). סימן בתוך סימן — כלומר סימנים הרבה (סוטה יג:). ב) בתוכם — ביניהם (שמות כח לג. זבחים פח:), בתוך הרמונים לאו בתוך החלל קאמר אלא ביניהם, פעמון אחד בין שני רמונים (שם). ג) תוכו של הא — רגל שבפנים. ל"א הגויל והחלק שבתוכו (מנחות כט. ע"ע כרע). תוך בכלי חרס — אותו צד שמשתמשין בו קרוי תוך, אף על גב דאין לו בית קבול (בכורות לח.). ד) בתוך הנץ החמה — כשמתחיל הנץ (פסחים יב:).

תוך־תוך: ועביד תוך תוך — כלומר ששלוק ונמחה מאד, וקול רתיחתו נשמעת כקול תוך־תוך (ברכות לט.), שמבושל יפה ונצטמק כולו עד שנימוח וכשהוא רותח דומה כמשמיע קול זה תוך־תוך (ערובין כט. ומעין זה — פסחים עד.).

צליל אונומאטופאי הוא, וכדאי להשגירו בפינו.

תוכחה: הרשעים מתווכחין ומראין פנים לדבריהם לאמר לנו הכח והגבורה (מ"ב יט ג, אפרובמנ"ט בלעז. האויבים מוכיחים להשתבח בהצלחתם לאמר ידנו רמה ואין אלהים כאלהינו (ישע' לז ג), שמוכיח פשעו בפניו (חגיגה ד:). תוכחתי — שהם מוכיחים אותי בפני שיש להרהר על מדת הדין (חבקוק ב א). ביום תוכחה — כשאבוא להתוכח (הושע ה ט). פרשת תוכחה — שהוכיח יחזקאל לישראל את חסדי הקב"ה שעמהן. תוכחה לשון לכו נא ונוכחה, להתווכח ולהודיע מי הוא שסרה על שכנגדו (שבת קכט:). אין תוכחת — אין לך אדם שיוכל להוכיח, שכולם נכשלים בחטאות, וכשמוכיחו אומר לו: אתה כמוני (סוטה מט:).

ע"ע יכח — הפעיל ובהערה לערך הוכחה בכרך א, במלון החדשים.

תולדה: א) כתולדותם — כסדר שנולדו (שמות כח י), כסדר לידתן (סוטה לו.). ב) מולד הלבנה („מחשבין את תולדתו", ר"ה כ:).

תולל: ותוללינו — אויבינו שהם מהוללים ומתעתעים ומשטים בנו (תהלים קלז ג).

תחלה הובאה דעת מנחם שתוללינו הם כלי זמר ע"ש שתולין אותם. כל המפרשים דעתם כדעת רבנו.

תולע: צבע שצובעין בו אדום; גרעינים הם ויש תולעים בכל אחד ואחד (ישעיה א יח). בגדי צבעונין (איכה ד ה).

תולענא: אדום (שבת קי). אהלא תולענא — גרעינים אדומים כתולעת, הנמצאים באהל שמכבסין בו... (ע״ז כח:), אדום כמין תולעת שני (גטין סט:).

תולעת: רמה האוכלת את הבשר (ישעיה סו כד).

תומא: שום (ביצה ז: גטין סט:).

תומא יחידא — ע״ע יחידא.

תונבא: אשטורדישו״ן, אוכלת ואינה יודעת מה (ערובין סח.), שטות מחמת חולי (יומא פג.), אינו מרגיש בצערו מחמת שעמומית החולי (נדה לז:).

הרב לועז מלה זו אשטורדישו״ן, לשון נדהם. וכן הוא לועז תהו, תמהון לבב, ויהם את מחנה מצרים, וכדומה. ע׳ בהערה לערך צרדה ב.

תועבה: דבר שנאוי (בראשית מג לב, שמות ח כב), מעשה תעוב (דברים לב טז). תועבת מצרים — יראת מצרים... ואצל ישראל קורא אותה תועבה. ועוד יש לומר בלשון אחר תועבת מצרים דבר שנאוי הוא למצרים זביחה שאנו זובחים, שהרי יראתם אנו זובחים (שמות ח כב).

תוֹעָה: לעשות לו תועה — קלקול והשחתה, כמו לדבר אל ה׳ תועה (נחמיה ד ב).

תועפות: כתועפות ראם — כתוקף רום וגובה שלו, וכן וכסף תועפות לשון מעוז המה. ואומר אני שהוא לשון ועוף יעופף, המעופף ברום, וגובה ותוקף רב הוא זה... (במדבר כג כב), תוקף ורום (כד ח). תועפות הרים — לשון גובה כעוף המעופף (תהלים צה ד). כסף תועפות — לשון חוסן (איוב כב כה), לשון כפילה, כדמתרגמינן וכפלת ותעיף (ברכות סג. — איוב כב).

תוף, תפף — ק ל (ארמ׳): תוף שדאי — רקקי והשליכי (כתובות סא:). כולכם בחדא רוקא תפיתו — כולכם שמעתם שמועה אחת. תפיתו ל׳ רוק, והבירו בכתובות... (נדה מב.).

תופין: תופיני מנחת פתים — אפויה אפיות הרבה. אחר חליטתה אופה בתנור וחוזר ומטגנה במחבת (ויקרא ו יד).

במנחות נ ע״ב נחלקו חז״ל בדבר תופינים: ר׳ יוחנן דרש תאפינה נאה, אופה ואח״כ מטגנה. ור׳ חנינא דרש תאפינה נא, מטגנה ואח״כ אופה.

תוצאות: א) תוצאות הגבול — קצותיו (במדבר לד ד), סופי הגבול. כל מקום שנאמר תוצאות הגבול, או המצר כלה שם לגמרי ואינו עובר להלן כלל או משם מתפשט ומרחיב ויוצא לאחוריו להמשך להלן באלכסון יותר מן הרוחב הראשון, ולענין רוחב־המדה הראשון קראו תוצאות ששם כלתה אותה מדה (לד ח), סופו של מצר (יהושע טו ד, טו יא). ב) תוצאות הרבה — עניינים הרבה (כריתות טז.).

תור: א) כמשמעו, תורים ובני יונה (שה״ש ב יב, תהלים עד יט). תורים — גדולים ולא קטנים; בני יונים — קטנים ולא גדולים (ויקרא א י, לפי חז״ל). ב) שור („מביאין תור ממרעיתו״, ב״מ פו:). ג) זמן (אסתר ב יב). ד) שורה (דה״א יז יז). תורים — שורות נזמי אזן ומצחת זהב (שה״ש א י), קשוטים (א יא). ראש תור — תלם מענה של סוף שדה, שהתלמים כלים והולכים באלכסון, זה ארוך מזה מעט (סוכה ז.).

תור — ק ל: ולא תתורו אחרי לבבכם — כמו מתור הארץ. הלב והעינים הם מרגלים לגוף, מסרסרים לו את העבירות... (במדבר טו לט).

תוראה: ספסר של שוורים (גטין יט.).

תורבלא, ע״ע תאו.

תורה: תורה שבכתב (קדושין מט.), עשרת הדברות (יומא ד:).

תורה בלשון חז״ל תציין לפעמים גם נביאים וכתובים (ע׳ בתנחומא לשמות יט א ובקהלת רבה א לא). גם רש״י מביא לפעמים אמרה תורה, ואינו אלא בנ״ך. ע״ע מקרא.

דבר תורה — הלכה למשה מסיני (ברכות יט: סוכה ו: נדה סז), הלכה למשה מסיני בתורה שבעל פה (ערובין ד:). בלא תורה — בלא גירסא (סוכה כח.). אין לו תורה — אינו עוסק בתורה (יבמות קט:); אינו מקבל שכר למוד (שם). אינה תורה — אין שומעין לך (גטין כג.). תורה, תורה! — כלומר היכן היא תורה של אדם גדול כמותך (זבחים עז.).

תוריתא: תוריתא דנהמא — תאר מראית הלחם (ברכות לז:), מראה לחם (מנחות עה:).

תורמוס: מין קטנית, עגול כמין עדשה ורחב כמעה קטנה והוא מר מאד, עד ששולקין אותו שבע פעמים ונעשה מתוק וטוב עד שיאכל למטעמים בקנוח סעודה (ביצה כה:).

תורניתא: לפי דעתי תורניתא דגרסינן בע״א דבר שאין לו עיקר הוא כמו זה [כבריתא], ולא כמו שמפרשין אותו פיינ״א (— שבת צ.), פיניי״א בלעז (ר״ה כג.), פי״ן (גטין נז.), מין ארז והוא שיטה, כדאמר בראש השנה (ע״ז יד:).

רבנו סתר בשבת את פרושו בשאר מקומות. פרושו בשבת נראה לבעלי התוספות, שציינו בע״ז כי לדעת רבנו חננאל יש שני מיני תורניתא: מין אילן ומין קרקע.

תושב: גר ותושב — איזהו תושב? כל שקבל עליו שלא לעבוד עבודה זרה ואוכל נבלות (ויקרא כה לה. ע״ע גר).

תושיה: א) עצה (איוב ה יב, ו יג). ב) ותמוגגני תושיה — חלשות ותשות כח (ל כב).

תושלמי: עוף שאוחז עדיין תרבות רעה שמזדווג עם הכל... (סנהדרין קח.).

תותב: חלב הפרוש כשמלה על הקרב וכן על הדקין בראשן, אבל חלב הקבה אינו תותב אלא חתיכות חתיכות הוא אדוק... (חולין מט:).

תותבת: שן תותבת — של זהב. ל״א של אדם אחר היתה... (שבת סד:), שנפלה שינה והושיבה שן אחר באותו מקום (נדרים סו:).

תותבא: בלא מתא תותבאי — במקום שאינה עירי כבודי תלוי בשמלתי. שמלתו מתרגמינן תותביה (שבת קמה:). תותבי — שמלות (כתובות סז.).

תותח: כלי זיין ופתרונו לפי עניינו (איוב מא כא).

תזנות: לב נאופים ורוח זנונים (יחזקאל כג ז), תאות זנונים (כג ח).

תחום: תחומה של עיר — בתוך אלפיים אמה. תחומה איקרי חוץ לעיר (נדרים נו:).

תחלא, תוחלא: פרי החיצון הנאכל בתמרה (חגיגה טו:). ציפי דתוחלא — תמרים שלא בשלו כל צרכם ומניחין אותן בחותלות, כלים העשויים מכפות תמרים, ומתבשלים קצת, וכשאוכלים אותן נשאר מן האוכל על הגרעין שאינו נפרד ממנה יפה, מפני שאינה מבושלת, וההוא אוכל קרי ציפא (גטין פט.).

תחלה: א) כבתחלה — כמו לשעבר (מגלה יז: — ישעיה א). ב) בתהלה — מחדש (ב"ק פא.). מעין שיצא בתחלה — עכשו מתחיל לנבוע, שעדיין לא החזיק דרכו (מו"ק ב.). מעין שלא יצא בתחלה — מעין נובע מזמן מרובה; שכבר החזיק דרכו (שם). תחלת נפילה ניסה — תחלת משמע הגרמת הדבר, כשהן נסין זו היא תחלת הגרמת הנפילה, ובניסה לא שייך למימר תחלה, דהא ממש קא ערקי (סוטה מד:).

במשנה נאמר תחלת ניסה נפילה, והברייתא מקשה על כך וקובעת שהגירסה הנכונה תחלת נפילה ניסה. מצד ההגיון הלשוני יש מקום לשתי הגירסות: תחלת ניסה נפילה — כלומר כשמתחילין לנוס עלולה הניסה להביא לידי מפלה; תחלת נפילה ניסה — ראשית הנפילה מתגלה בניסה.

תחלי: שחלים, קרישו"ן בלעז (שבת קט: קי. ע"ז כח. מו"ק יא.).

תוחלנא: תמרי תוחלני — תמרים רעים שאין מתבשלין באילן, ומכניסן לקיום בכלי של כפות תמרים ושמן חותלות ומתחממות ומתבשלות (ב"מ פט.), תמרים שלא נתבשלו כל צרכן (מו"ק י:).

תחנה: כמו חנינה (עזרא ט ח).

תחרא: שריון (שמות כח לב. מכללא ולא בפירוש).

תחש: מין חיה, והרבה גוונים היו לה, לכך מתורגם ססגונא, ששש ומתפאר בגוונין שלו (שמות כה ה).

תחת: א) במקום („התחת אלהים אני", בראשית ל ב, נ יט; „תחתיה תעמד", ויקרא יג כג; „תחת רשעים", איוב לד כו; „ותפול החומה תחתיה", ברכות נד:— יהושע ו). תחת אסיר ותחת הרוגים — באותו מקום. תחת — מקום, כמו שבו איש תחתיו (ישעיה י ד). תהתי — במקומי וחלופי (תהלים יח מח). תחתיו — במקום חנייתו (איוב מא כב), במקומו (חולין סז: — איוב מא, ישעיה כה י). תחתיה — במקומה (ויקרא יג כג, יהושע ו ה, זכריה יב ו, יד י).

הטעים ופירש, לבל תתפרש כאן תחת כדבר שמלמטה, הפך על.

ב) תחת המכונות — דומה לי שאין זה אלא כמו אצל המכונות (ירמיה נב כ). תחת ההר — לרגלי ההר (שמות לב יט). לתחת — לפנים (ביצה טו.). תחת אבנטו — מן האבנט ולמעלה (שבת קיח:). תחתיו של אילן — רוחב נטיית נופו של אילן (עיר' מט:). ג) חנפה תחת יושביה — בשביל יושביה (ישעיה כד ה).

תחתית: בתחתית ההר — ברגלי ההר (שמות יט יז). ארץ תחתית — גיהנום (יחזקאל לא טז ויח). תחתיות ארץ — מקום שפל, שאול ושוחה (תהלים סג י).

תיאה: היינו סיאה (נדה נא:). תיעה — תור"א בלעז, ועשב מר הוא מאד (חולין נח:).

תיאטראות: פלכי מלכים ושלטונים (כתובות ה.). פלטין וכל דבריהם כשהם נאספין לשחוק וללצון (ע"ז יח:), תיאטראות וקרקסאות ובסילקאות — מיני פלטין הן, ששם יאספו לבית הועד (שבת קנ.).

בכתובות ובע"ז הכתיב טרטיאות.

תיהא: ריח (שבת קכס.). בת תיהא — נקב נוקבים במגופת חבית להריח את היין לבודקו אם יכול להתקיים (ע"ז סו:).

תיובתא: בדאורייתא מותבינן תיובתא — באיסור של תורה, וחכם מורה בו היתר, ויש בתלמידים שיודע להשיב ישיב קודם מעשה, שלא נעבור על דבר תורה (ערובין סז:).

תיוהא: א) נראה בעיני דבר חרטה, כמו תוהא על הראשונות (ב"מ עג.). ב) ביקוע (ב"ב ג:).

תיום: אתרוג תיום — שנים דבוקין יחד (סוכה לו.).

תיומת: שני עלים עליונים אמצעיים ששם השדרה כלה (סוכה לב.). כף תומר האמצעי העליון (ב"ק צו.).

הגרי"פ העיר על ההבדל בין שני הפירושים. והרא"ש בסוכה הביא שלפי תשובות הגאונים תיומת הוא „אותו הוצא העליון שבראש הלולב שאין הוצא למעלה ממנו, והוא כשני הוצין דבוקין זה בזה". לא ידעתי למה הביא פירוש זה, שבעיקרו אינו שונה משל פירש"י בסוכה. ואלו הרמב"ם (הלכות לולב ח ד) פי' שגב כל שני עלין הדבוקין נקרא תיומת, וכן פירש רבנו חננאל וכן דעת האלפס. לפי זה מכוון פירש"י לתיומת העליונה. גם ר"י קארו (שו"ע או"ח תרמה ג) הולך בעקבות הרמב"ם, שסתם תיומת אינה העליונה, אך הפירוש המקובל — כדעת רש"י.

תימה: עוף טהור הוא (חולין קמב:).

תימור, תימורה: א) כמין כותרת דומה לדקל (יחזק' מ טז), ציורי אילנות כמין תמרים (דה"ב ג ד). ב) תימור של חמה — עלות השחר, שנבקע ונראה כתמר זקוף, לשון ותימרות עשן, על שם שזוקף ועולה (יומא כח:).

תימורא, תימרא: ריס של עין (שבת עז:).

תימני: מתמנה היה (ביצה כא.).

לא הבאתי פירוש זה אלא מצד נגודו לפירוש המקובל. רבנו קרא תמני, תו בחירק ומם בשוא,

ולפיכך פירש שהיה ממקום תמנה, ולא מתימן.

תיק ונרתיק: חדא היא, אלא שלשון תיק נופל על דבר ארוך ולשון נרתיק נופל על דבר קצר (מגל׳ כו:).

תִּיַּר: מראה את הדרך (ב״ק קטז:).

תִּיר: ער (מגילה יח:), ער, כדמתרגמינן וייקץ ואיתער (תענית יב:).

בתענית הסכימו התוספות לדעת האומר כי תיר ולא תיר הוא בתחלת השינה, גאלו בנדה סג פירשו שהוא בסוף השינה.

תירוש: יין משובח (זכר׳ ט יז), יין טוב (יומא עו:).

תיש: תישים — עזים זכרים (בראשית ל לה).

תיתורא: גשר רהב (ב״ב כא.), גשר (מנחות לה. נדרים מא.). תיתורא דתפלין — מקום מושבם שדומה לגשר (ב״ב כא.), בית מושבן של תפילין ונראה כעין דף של גשר (מנחות לה.).

במנחות פירש בפרטות את עשית הבתים והתיתורא.

תֹּךְ: לשון מחשבה רעה הלנה בתוכו (תהלים י ז), לשון מכה (נה יב). מתוך ומחמס — ממכות ומגזל. לשון תוך בעלי מזמות הורשי און, כמו איש תככים (עב יד). איש תככים — בעל מזימות. ורבותינו פירשו תלמיד שאמר לרב השניני פרק אחד ומלמדו (משלי כט יג), בינוני, שאינו חכם גמור, שיודע שני סדרים או שלשה, שמוסמך בינוני (תמורה טז.).

פירש כן בעקבות דרשת חז״ל, שהביאה בשנוי קצת בפרושו למקרא. מה שכתב בינוני הוא משום תוך שענינו גם בין (ע״ע תוך), ומה גם שבמקרא יש תך גם בוו: תוך. והגר״א העיר על פירוש רבנו: לא ידעתי להולמו.

תַּף, תִּבָּא: תיפי — שרשרות של חוטים (שבת נז.), שרשרות (ב״ק קיט:), שרשרות שעושין מפשתן עד שלא נטוה (בכורות כט:).

שרשרות תרגם אנקלוס תיפין (שמות כח יד).

תַּבָּא: שולחן (גטין סז: קדושין פא.).

תכבסת: העברת סממנין (נדה סב.).

תכבר: לשון תוך ובר, כלומר ממולא מבפנים ונראה מבחוץ כעין שממלאין גדיים ותרנגולים שלנו. ודוגמא גבי אביגיל חמש צאן עשויות ומתרגמינן חמש עאן תכברנין (פסח׳ עד.), מה שבתוכו לברו, נותן את הכרעים ובני מעים לתוכו... צאן עשויות — ממולאות בשר דק וביצים, פשטי״ץ בלעז (— ש״א כה יח).

בנו״ג תוך־תוך, ורש״י מביא את הגירסה תכבר עפ״י ספרים ישנים, ואמנם כן בכי״מ. בת״י שלפנינו נאמר תכברא, ולא תכברנין. בעברית החדשה כדאי ליחד את השם תוכברן למי שתוכו כברו.

תכונה: א) תכונתו — מכון כסאו (איוב כג ג). ב) ואין קצה לתכונה — לאוצרותיהם, על שם שהכסף והזהב הנתון באוצר נתון בחשבון, כמו שנאמר את הכסף המתוכן (נחום ב י). צורת הבית ותכונתו — השבון תאיו ולשכותיו (יחזקאל מג יא).

תכונה שבנחום וביחזקאל פירש משורש תכן, והוא על משקל בתולה. לפי רוב המפרשים שרשו כון; אבל תכונה במובנה החדש (אסטרונומיה) ודאי התו שרשית, כיון שמקביל לה התוכן (אסטרונום). ע״ע תכן.

תֻּכִּי: טווס (לפי ת״י. מ״א י כב, דה״ב ט כא).

תכלא: א) תולע (ברכות נו.). ב) לשון שיכול וריעותא (חולין סד:), שכול, קובר את בניו (קי:). תכלי — אבילות ומכאובות (ב״ק צב:). דמלפא תכלי לא בהתה — אשה הלמודה לשכל בניה לקוברם אינה תמיהה ומפחדת במות אחד מהם (כתובות סב.).

תכלה: סיום דבר (תהלים קיט צו).

תכלית: תכלית הכמה — עיקרה של תורה (ברכות יז.). תכלית יסורין — סוף מדת יסורין, כלומר יסורין שאין פחותין מהן (ערכין טז: בפירוש שבע״י — דבר פחות שביסורין שחשוב יסורין).

תכלת: א) צמר צבוע בדם הלזון וצבעו ירוק (שמ׳ כה ד), צבע ירוק של חלזון (במדבר טו לח), ירוק הוא וקרוב לצבע כרתי שקורין פוריי״ש (ברכות ט:), ירוק הוא (נז:), צמר צבוע (מנחות לז.). צבע תכלת דומה לכרתי (גטין לא:). ב) תכלת זהו שם כל הציצית (מנחות לט.), ציצית (שם). רמא תכלתא — הטיל ציצית (סוכה יא.).

בפסחים נ: וסוכה כו פירש: תכלת — לציצית.

תכן: חשבון („תכן לבנים״, שמות ה יח; — יחזקאל מג י), לשון מנין (מ״ב יב יב — שמות ה; יחזקאל מה יא: „תכן אחד״).

תכן — קל: תוכן לבות — מונה (משלי כא ב). תוכן רוחות — מונה הלבבות מי טוב ומי רע (טז ב).

— נפעל: א) ולו נתכנו עלילות — כל מעשי האדם נמנין לפניו. נתכנו — לשון מנין (ש״א ב ג), לשון חשבון (— שמות ה ח). ב) לא יתכן — כמו לא יתקן (יחזקאל יח כט).

— פעל: ושמים בזרת תִּכֵּן — לשון מדה ומנין (ישעיה מ יב).

— פועל: הכסף המתוכן — המנוי (שמות ה יח — מ״ב יב), לשון חשבון (שמות ה ח — מ״ב יב), לשון מנין (מ״ב יב יב).

כמעט בכל מקום שפירש לשון מנין וחשבון הביא לראיה את הכתוב בשמות ותכן לבנים תתנו.

תכנית: תבנית וצורה (יחזקאל כח יב), תוכן, חשבון הבנין (מג י).

תכספית: שם חבורת שדים (ברכות נא.).

תכף — קל: א) תוכף תכיפה — תופר תחיבה. תוחב החוטין בטלית (מנחות לט.), תוחב תחיבה במחט (יבמות ה:). ב) תכפוהו אבליו — בזה אחר זה (תענית יג.).

תכריך: מעטה, טלית העשוי להתעטף (אסתר ח טו).

תכשיט: תכשיטי נשים הוא כחל ושרק ובשמים

שתולות בצואריהן להריח (פסחים מב:), תכשיטי נשים — בשמים שהן דוכות במדוכה ומתקשטות בהם להיות ריחן ערב לבעליהן (יומא עה.). בשמים של אבקת רוכל שהנשים מתקשטות בהם (כתובות מח.), בשמים להתקשט בהן (קז:).

תכתקא: כסא (שבת קכט. בכורות לא.), פושטויי"ל בלעז (שבת קיט.).

תל: א) העומדות על תלם — שלא נהרסו (יהושע יא יג). ב) כל בית הרוס קרוי תל, כמו והיתה תל עולם (מגלה כו: „תילא").

תלא אילן: חיה טמאה ומנומרת בגוונין (שבת כח.).

תלאובות: פתרונו לפי הענין תל שאובין בו כל טובה ואין מוצאין (הושע יג ה).

הפירוש נראה כמדרש אגדה, ורמוז הוא בת"י. הראב"ע כתב: ציה וצמא, וככה בלשון ישמעאל, ולהיותו כל תלאות בו דרך דרש ולא דרך פשט.

תלה — קל: א) תולה — מגיה בין השיטין (מנח' ל:). ב) תולה בזכות עצמו — שאומר בתפלתו עשה לי בזכותי, כגון חזקי' שאמר זכר נא את אשר התהלכתי וגו' (ברכות י:); תולה מעותיו בנכרי — אומר מעות שאני משתמש בהן של פלוני נכרי הם (ב"מ עה:). ג) התולה עצמו בבית הכסא — שאינו יושב אלא על ברכיו, שמתוך כך נקביו נפתחים יותר מדאי (ברכות נה.).

תלוי: חייך תלואים לך — על הספק. כל ספק קרוי תלוי. שמא אמות היום בחרב הבאה עלינו (דברים כח סו). אשם תלוי — ספק שגג בכרת ספק לא חטא (זבחים נד:). הלכה תלויה — ספק, שלא פירשוה (ברכות כח.). תרומה תלויה — ספק טמאה ספק טהורה (פסחים יג.). מזונותיו תלויין בכספו — אין לו זריעה בקרקע, וכל שעה מיצר ודואג שמא תתייקר התבואה או ינעלו שערי שבר (יבמות סג:).

— קל (ארמ'): תלי נפשיה — נשען (פסחים סח: סוכה נב. חגיגה טו: גטין לב:).

— נפעל: התלה באילן גדול — אמור בשם אדם גדול (פסחים קיב.). צריך אתה להתלות עליה— כלומר יכול אתה לסמוך על דבר זה (בכורות לח.). לפי התוספות ענינו צריך אתה לטרוח כדי ליישב הדבר.

תלול: לשון תל, שדרך תל להיות גבוה ותלול (יחזקאל יז כב).

תלולית: תל קרקע (כתובות כ:).

תלונה: כל תלונה תרעומתא (— יחזקאל כז לה).

וכן משמע מכלל פירושו בשמות טו כד וטז ז. ע"ע לון — נפעל והפעיל.

תלח — קל (ארמ'): תלחה — מתפרקת ונופלין ממנה חתיכות חתיכות (חולין נג:).

תלחא: תלחי — חתיכות (חולין נט.).

תלי: תליך — חרבך שדרך לתלותה (בראש' כז ג). כן תרגם אנקלוס, אבל לפי ת"י הוא אשפת החצים, וכן דעת ראב"ע ורשב"ם ורוב הפרשנים. רד"ק הביא את שני הפירושים ולא הכריע.

תליסר: תליסר עיליתי דדינרי — עליות מלאות דינרי זהב, וגוזמא בעלמא הוא, כלומר הון עתק מאד. כך פירש רבנו הלוי, וכן בכל מקום, כגון תליסר גמלי ספיקי טריפותא, וכן תליסר טבחי דלעיל (שבת קיט.).

תליתאי: לשון תליתאי — לשון הרכיל שהיא שלישית בין אדם לחברו לגלות לו סוד (ערכין טו:).

בפירוש שבעין יעקב — „שהוא שלישי בינו לבין חברו שמספר רע בין שני אנשים". בתוספות נאמר: „שהקיפה הקב"ה אחת של בשר ואחת של עצם והוא שלישי בתוכם"; ולפי מהרש"א נקרא כן על שם שהוא שקול כנגד ג' עבירות. אבל העיקר כפירש"י, וכן פירש רבנו גרשום: שהאומר שמעו מאחד ואמרו לאחד, דהוו ג' בני אדם.

תלם: שורת המחרישה (תהלים סה יא, יומא י.), מענית המחרישה (הושע י ד, יב יב, כתובות קס:), מענה, שורה (שבת פה:), שורת המענה (חגיגה ג: ב"מ קה: קח:), שורה של ערוגה (סנהדרין קיג.).

הפירוש בסנהדרין לקוח מתוך ע"י; ברש"י לגמ' — שורה וערוגה. בתענית כה ע"ב פירש כמלוא ברך המחרישה — כשעור שורת מענית המחרישה, כלומר כמלוא התלם. הוה אומר: תלם הוא שורת המענית, כפרושו בחגיגה ובב"מ. ובפרושו לגטין לא ע"ב כתוב כתלם של מענית המחרישה.

תלמוד: א) ישוב טעמי המשניות מה טעמן ומהיכן למדו (— יומא פו.), גמרא, שהוא תירוץ טעמי המשניות (ב"מ לג:). אין למדין הלכה מפי תלמוד — מתוך משנה ובריתא ששנויה בהן הלכה כפלוני אין למדין מהן, שאמוראים אחרונים דקדקו בטעמי התנאים והעמידו הלכה על בוריה, אבל הראשונים לא דקדקו איש בדברי חברו, אלא כל אחד מה ששמע מרבו מלמדה לתלמידו שמועה כמו שהיא, והיא היתה נקראת משנה ובריתא, והיה נותן טעם לשמועתו, זה נותן טעם לדבריו וזה נותן בה טעם אחר, כדאמר ליגמר איניש והדר ליסבר, ואותה סברה היתה נקראת תלמוד בימי התנאים, ומשנה ששנויה בה פסק הלכה מסברת תלמוד שלהן נשנית ואין למדין הימנה (נדה ז:). ב) הדבר צריך תלמוד— אין הדבר הזה ברור לנו, וצריכין אנו ללמוד מן הגדולים ממנו (גטין סו:).

על חלופי תלמוד וגמרא ע' בהערה לערך גמרא.

תלמודא: ראיה (יומא כג:). מאי תלמודא — כלומר מאיזה מקרא אנו לומדים (חולין כב:).

רבנו עצמו משתמש לפעמים בתלמודא במקום ראיה: „מדנסיב תנא דידן תלמודא למלתיה מהאי קרא" (ר"ה יח.).

תלמיד: תלמיד חבר — חכם כמותו, אלא שלמד ממנו דבר אחד או יותר (ערובין סג.).

תלמיותא, ע״ע מחטא.

תלע — פ ו ע ל: מתולעים — לבושי זהורית (נחום ב ד. לפי ת״י).

— ה פ ע י ל: מתליעים — נוטלין תולעת שבאילן (עבודה זרה נ:).

תלפיות: בנוי לתלפיות — לנוי, להיות הכל מסתכלין בו ללמוד צורותיו ונוי מלאכת תבניתו, והוא מגזרת מלפנו מבהמות ארץ... (שה״ש ד ד).

תלש — ק ל: [עקר] שיער בסמוך לבשר, אבל לא עקרו לגמרי, וכגון שעיקרו נראה (נזיר לט:). תולש את הכנף — תולש נוצה גדולה מן כנף העוף (בכורות כה.).

תלושין — צמר שעל הרחל שנתלש מעט מעט (ב״ק קיח:), צמר התלוש מן העור (קיט:). תלושי צמר — שתלש מן הגיזה הצמר מעט מעט (שם).

— נ פ ע ל: משנתלש רוקו בפיו — משנתעגל ונאסף לצאת (ערובין צח:).

תלתא: א) עגלא תלתא — שלישי לבטן שהוא משובח, מפני שהבהמה בקטנותה אינה עדיין בכחה, וולד ראשון ושני אינו בריא (שבת יא.), גדל שליש ואז הוא עומד בעיקר טעם בשרו... ל״א שלישי לבטן וקשה לי... (ערובין סג.), שלישי לבטן ומובחר הוא (פסח׳ סח:), שלישי לבטן (מגלה ז.), גדל כאלו הגיע לשליש שניו וגמרה גדילתו... ל״א שהיה טוב ובעל טעם כאלו הוא שלישי לבטן (סנהדרין סה:).

לפי התוספות (גטין נו. בכורות יט.) לשון חשיבות הוא, כמו ושלישים על כלו, וכמו עגלה משולשת, כלומר בריא וטוב. ע״ע שלש — פעל. במסכת שבת העיר הב״ח שרבנו דחה בערובין את פרושו הראשון. גם לבעלי התוספות אין פירוש זה (שלישי לבטן) נראה כלל.

ב) אשתא תילתא — שחפת שלישית, שבאה מג׳ ימים לג׳ ימים (שבת סז.). ג) תלתא — שליש (סוטה לד.).

תלתול: התיכות בשר התלויין בו, כגון בני אדם שיש להם אצל אזניהם רצועות קטנות של בשר וממעי אמן הן (בכורות מ:), כמין חתיכות בשר יוצאות ותולות להם (מה:).

בדף מה ע״ב נוסחת המשנה דלדולין, אך ברש״י— תלתולין, וכן צ״ל במשנה לפי שיטה מקובצת.

תלתל: תלתלים — לשון תלויים, פנדלוי״ש בלעז (שה״ש ה יא).

תלתן: מין קטנית למתק קדירה, פיניגר״י בלעז (ביצה ג: יבמות פא.), מין קטנית הוא ומעט נותנין בקדירה ליתן טעם (ביצה יג.), מין קטנית ושמה פנגרי״א (ב״ק פא.), מין תבלין, פיניגר״י (ר״ה יב:), מין תבלין חשוב מאד, שאף טעם העץ שוה לפרי, ובלעז פיניגר״י (זבחים עב.).

הב״ח מקשה מפירש״י בר״ה על פירושו בשאר מקומות ורואה בזה כעין סתירה. למעשה אין כל סתירה: התלתן הוא לדעת רש״י מין קטנית המשמשת לתבלין. בשבת קט: וקי: פירש רוביא ושבלילתא — תלתן, וגם הוסיף בלעז פיניגר״י.

תם: א) כלבו כן פיו. מי שאינו חריף לרמות קרוי תם (בראשית כה כז), תמים בדרכיו (סוטה י:). תם וישר — שלם במעשיו (איוב א ח).

כתיבה תמה — שלמה כהלכתה (שבת קג:), שלמה ולא מופסקת (קח.). לקיחה תמה — שלמה (סוכה לד:). סם תם — שלם, שאינו חסר שום הצלה (קדושין ל:). קשירה תמה — נאה. ל״א רצועה שלימה ולא קשורה (מנחות לה:). שור תם — שלא נגח אדם; מועד — שנגח שלש פעמים (ברכות לג:). עבודה תמה — עבודה שהיא גומרה ומתממה את הדבר, ולא שיש אחריה עבודה, כגון שחיטה שיש אחריה זריקה, אבל זריקה עבודה אחרונה שבדם, וכן הקטרה בקומץ מנחה, וכן ניסוך היין בכל שנה, וכן המים בחג (יומא כד.).

בגמרא שם נאמר: עבודה תמה ולא עבודה שיש אחריה עבודה.

ב) תמים — כמו תאמים (שמות כו כד).

בקצת דפוסים — כמו תאומים, וטעות היא, כי הכונה למלת תואמים שבאותו פסוק (חסר ו). לפי שטיינברג תְּמִים צורה מכווצת של תְּאָמִים היא (והיחיד תְּאָם ע״מ קטן); וכן מצאנו במקרא תומים במקום תאומים, מלפנו במקום מאלפנו וכדומה.

תֹּם: א) הולך בתומו — במעשים טובים (משלי כח ו).

משך בקשת לתומו — בלא כונה (דה״ב יח לג), לא ידעו... (מ״א כב לד). ב) כתומם באו עליך — כולם שלמים בגזרתם (ישעיה מז ח).

תמד: שנותנין מים בחרצנים ולכשהחמיץ, שנגמרה תסיסתו, הוי כַּיין (ערו׳ כז:), מים הנתנים בחרצנים ולכשהחמיץ ותוסס נעשה יין, והתמד עד שלא החמיץ מים בעלמא הוא (חולין כה:), בופי״ט, וסתם הומץ שלהם מן תמד היה בא (פסחים מב:).

תמד — פ ע ל: שתמדו — שעירבו (חולין פז:).

תמה — ק ל: תהה (איוב כו יא. ע״ע תוה — קל).

תמהון: תמהון לבב — אוטם הלב. אשטורדישו״ן בלעז (דברים כח כח. ע״ע תונבא).

תמוז: מבכות את התמוז — דמות אחד שמהממות אותו מבפנים והיו עיניו של עופרת והם נתוכין מחום ההיסק ונראה כאלו בוכה ואומר תקרובת הוא שואל. תמוז לשון היסק הוא, כמו על די חזה למזיה, ואתונה אזה (יחזקאל ח יד).

תמול: כתמול שלשום — כאשר עד הנה (שמות ה ז), כתמול השלישי, שהוא יום שלפני אתמול (ה יד).

תמורה: א) חליפין (ע״ע גאולה). ב) תמורתו — יגיעו (איוב טו לא).

תמותה: בני תמותה — חולים למות (תהל׳ קב כא), בני הנהרגת עליך. ויש דוגמתו בלשון חכמים: בשר

תמותה שחוטה, ופירושו בשר מסוכנת ששחטה (עט יא, וכן בקדושין כא:).

תמחוי: א) כעין קערה גדולה שמערה כל האילפס לתוכה ומשם מערה לקערות (שבת מב:), קערה גדולה (ביצה יב:), קערה גדולה היא, וגובין בה גבאים מאכל מבעלי־בתים ומחלקין לעניים שתי סעודות ליום, מיום ליום (שבת קיח.). ב) מאכל לחם ומיני מאכל שגובין לחלק (פסחים יג.), מאכל שגובין מבעלי בתים לחלק לעניים בכל יום (ב״מ לח.), מאכל לעניים (ב״ב ח:).

תמיד: אנשי תמיד — אנשים המותמדים לכך (יחזקאל לט יד). נר תמיד — כל לילה ולילה קרוי תמיד, כמו שאתה אומר עולת תמיד ואינה אלא מיום ליום. וכן במנחות חבתין נאמר תמיד ואינה אלא מחציתה בבקר ומחציתה בערב. אבל תמיד האמור בלחם הפנים משבת לשבת הוא (שמות כז כ), מלילה ללילה, כמו עולת תמיד שאינה אלא מיום ליום (ויקרא כד ב), תמידין האמורין במנורה לא תמיד יום ולילה קאמר, אלא תמיד מלילה ללילה, כתמיד האמור בעולת תמיד ובחביתי כהן גדול, אבל ביום לא היה דולק דמערב עד בקר כתיב... אבל תמיד האמור בשלחן תמיד יום ולילה הוא דמשבת לשבת הוא ערוך עליו (חגיגה כו:), עולת תמיד — מיום אל יום, לא יפסיק יום בינתים (שמות כט מב).

הפירוש בחגיגה אמור בדברי חז״ל, „שולחן כתיב ביה תמיד, מנורה לא כתיב בה תמיד״, ורבנו מטעים את היחסיות שבמושג תמיד, כי יש תמיד שאינו תמיד ממש. בתוספות „הקשה הר״ר אלחנן, דהא במסכת תמיד משמע דנר מערבי דולק כל היום״. על לחם התמיד נאמר במשנה (מנחות צט:): אפילו אלה נוטלין ואלה מניחין אף היא היתה תמיד.

תמים: א) שלם (בראשית יז א); בלא מום (שמות יב ה, ויקרא א ג, לפי חז״ל). תמים בדרכיו — עניו ושפל רוח (ע״ז ו.), עניו וסבלן (זבחים קטז.). תמים תהיה עם ה׳ — התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחר העתידות, אלא כל מה שיבוא עליך קבל בתמימות, ואז תהיה עמו (דברים יח יג). ב) ותמימים כיורדי בור — אינו לשון צדיקים אלא לשון שלמים, נבלעם כשהם שלמים כאדם היורד לתוך הבור כשהוא שלם, כלומר בעודם בעשרם נהרגם (משלי א יב).

תמך — קל: ותומכיה מאושר — המתקרבים לה, וכן כל לשון תמיכה בספר זה, שהוא אוחז בה (משלי ג יח). שאול צעדיה יתמכו — לשון קורבה (ה ה). יתמך כבוד — יקרב אל הכבוד ותומך בו תמיד (כט כג; וכן יא טז: „תתמך כבוד״, „יתמכו עשר״). ויתמך יד אביו — הרימה מעל ראש בנו ותמכה בידו (בראשית מח יז).

— נפעל: ובחבלי חטאתו יתמך—יתלה, שהתלוי נתמך בחבל שהוא תלוי בו (משלי ה כב).

תמליון: בן תמליון—שד שקורין נוטיו״ן (מעי׳ יז:). בפירוש רבנו גרשום — טיטו״ן. לפי „מרפא־לשון״ הכונה לנפטון.

תמם — קל: תמנו לגוע — הופקרנו למיתה (במד׳ יז כח). תתם חלאתה — תכלה זוהמתה (יחזק׳ כד יא).
— נפעל: איתם — אהיה תמים (תהל׳ יט יד).
— הפעיל: והתמותי — וכליתי (יחזק׳ כב טו).
— פעל: לתמם — להשלים (סנהדרין לט:).

תמס: תמס יהלוך — נמס והולך (תהלים נח ט), שבלול שקורין לימצו״ן, כשיוצא חוץ מנרתיקו רירות נופלות ממנו עד שהוא נימוח ומת. תמס כמו ונמס (מועד קטן ו:).

מעין זה גם ב„פירוש מסכת משקין לאחד מרבותינו הראשונים״ (ע״ע שומענא): כשהולך נמס, שכל מקום שנוגע ליחה נופלת ממנו.

תמצית: שיורי תמצית — מה שנשאר בעבים אחר שתייתה [של האדמה] (תענית י.).

תמרה: א) שתי תמרות — שני דקלים (סוכה לב: ע״ע דקל). ב) עלתה תמרתו — קיטור העשן שמתמר ועולה (ברכות מג.), עמוד עשנו (פסח׳ כו.). ותימרות עשן — זקופות, מעלה עשן בגובה (יואל ג ג). ג) שעלתה בו תמרה — כעין הנמצא בעלי ערבה. פעמים בעלים דבוק כמין פרי ירוק וצובעין בו הנשים צעיפיהן (סוכה לג.).

תמרוקים: דברים המצחצחים, כמו מורק ושוטף. שמן ערב ומיני סמנים ובשמים המטהרין ומעדנין את הבשר (אסתר ב ג).

תמרורים: שימי לך תמרורים — תמרים קטנים נטועים לסימן בדרך. ויונתן תרגם התפללי במרר נפשך. ומנחם פירש תמרורים ענין מועל, וכן פירש ותימרות עשן (ירמיה לא כא).

תן: תנים — מין חיה רעה (ישעיה לד יג). תנים ובנות יענה עסוקים בבכי כל ימיהם (איוב ל כט).

עיין בהערה לערך ירוד.

תנא, תני — קל (ארמ׳): תנא — שנה (הוריות יג:). תני תנא — שונה משנתו (סוטה כב.). כוליה תנויי — כל הגמרא שלהן (סנהדרין קו:). תנויי — גמרא, דהוא סברא, לטרוח ולשנן, וכן שמעתא דאמוראי (סוכה כח:), תנינא — תנא אני, שונה אני (תענית כא:). מתנו — משנה; תנו — גמרא (נדר׳ ח.).

תניא: תלי תניא בדלא תניא — תולה טעם משנה שנויה במשנה שאינה שנויה (כתובות ב.). אי תניא תניא — אי תניא בהדיא דחולקין תניא ונלך אחריה והוזר אני בי (חגיגה יט:), שמעתי אני מרב מה שאמרתי, אבל אתם הואיל ויש משנה בידכם לכו אחריה (נדה כג:).

אי תניא תניא יש לא פחות מי״ג פעם בש״ס, ורק בשני מקומות פירש.

תנא: תנא דבי רב — ברייתא קמייתא ששנויה בתורת כהנים, דמקרי ספרא דבי רב, לפי שהיה

שגור בבית המדרש בפי כולם. אבל ברייתא דתנא דבי רבי ישמעאל לא היתה שגורה אלא בפי תלמידיו (חולין סו.). תנא דבי שמואל — תוספתא שסדר שמואל מתנאים שלפניו, כמו שסדרו ר' חייא ור' אושעיא וכמו שסדר רבי את המשנה (ביצה כט.).

תנה — פ ע ל: לתנות — לקונן (שופטים יא מ). — ה פ ע י ל: התנו אהבים — יונתן תרגם לשון תנים, כמו ערוד זה שהולך במדברות... ויש לפרש לשון אתנן (הושע ח ט).

תנואה: לשון הסרה, כמו כי הניא אביה אותה (במדבר יד לד). תנואות — עלילות, לשון תואנה (איוב לג י). וידעתם את תנואתי — שהניאותם את לבבכם מאחרי (במדבר יד לד), את אשר סרתם מעלי (— ל ו).

תנוך: הסחוס האמצעי שבתוך האוזן, שקורין טנדרו"ס בלעז (שמות כט כ).

עפ"י תו"כ פ' צו, ושם נאמר „זה ג ד ד ר האמצעי שבאוזן", וכן פרש בויקרא יד יד, ושם הוסיף: „ולשון תנוך לא נודע לי והפותרים קורים לו טנדרו"ס".

תנופה: הולכה והובאה, ונטלי"ר בלעז (שמ' כט כז), מוליך ומביא (ויקרא ז לד). כל תנופה מוליך ומביא מעלה ומוריד (ויקרא כג יא, וכן שמות כט כד). לחם תנופה — לחם תרומה המורם לשם גבוה (ויק' כג יז).

לכאורה אין ענין תנופה אלא מוליך ומביא, ובמעלה ומוריד הכונה לתרומה, שכן הוא מפרש „הורם — לשון מעלה ומוריד" (שמות כט כז), „תנופה, תרומה — מוליך ומביא, מעלה ומוריד" (ויקרא ז לד). וכן לשון המשנה במנחות פרק ה: „מוליך ומביא מעלה ומוריד, שנאמר אשר הונף ואשר הורם". אולם לאחר עיון בדבר נראה שאין תחומים מסוימים ביו תנופה לתרומה, כי בברייתא לאותה משנה (מנחות סב.) נאמר: „מעלה ומוריד כדי לעצור טללים רעים... תנופה עוצרת רוחות רעות וטללים רעים". הרי שמעלה ומוריד אמור גם בתנופה, ולאו דוקא בתרומה. אנקלוס תרגם תרומה — אפרשותא, תנופה — ארמותא, כלומר לשון הרמה. גם פירש"י בויקרא יעיד פעמים שאין הבדל ממשי בין תנופה לתרומה.

הרמב"ן, בפרושו לויקרא י טו הביא בשם רבנו: „שוק התרומה וחזה התנופה — לשון אשר הונף ואשר הורם. תנופה מוליך ומביא, תרומה מעלה ומוריד. ולמה חילקן הכתוב תרומה בשוק ותנופה בחזה"... פירוש זה לא הובא ברש"י שלפנינו אלא בדפוסים מעטים, וכן הובא במזרחי. לדעת הרמב"ן נאמרה בשוק תרומה, לפי שהורם עם החלבים והלחם, ולא כן החזה שהונף בפני עצמו.

תנור: תנור וכירים כלים המטלטלין הם, והם של חרס ויש להם תוך ושופת על נקב החלל את הקדרה, ושניהם פיהם למעלה (ויקרא יא לה). תנור של חרס עשוי ככלי ומיטלטל, ותחלת ברייתו מן הטיט ומשרפו בכבשן כשאר קדירות, ואם נטמא הצריכו הכתוב נתיצה (ברכות יט.), תנורים שלהם עשויין כקדירות גדולות ואין להן שולים, ומושיבו לארץ ומדביק טיט סביבותיו לעשותו עב שיחזיק חומו, והיא קרויה טפילה והיא מגעת לארץ, ומתוך כך הבל שלו קיים... תנור פיו למעלה ויש לו כסוי שלא יצא הבל שלו, ולאחר שהדביק בו הפת מכסהו (שבת קכה.), כלי חרס הוא שרוף בכבשן כשאר קדירות ופיו למעלה, והבא לקובעו בארץ עושה בנין טיט ואבנים שיהיו לו לבסיס, ומושיבין אותו עליו שלא יצטננו שוליו מחמת קרקע. ואותו בנין עשוי בשיפוע, רחב מלמטה וקצר מלמעלה כמדת התנור, תחתונו קרוי כליא ועליונו קרוי שפה (ב"ב יז.). תנור תחלתו עשוי כלי כקדרה, וכשבא לקובעו מעמידו בארץ ומדביק טיט סביביו ומעבהו וקרי ליה טפילה, שמטפלה ומחברה לו (חולין קכג:), תנורים שלהם היו קטנים ומיטלטלין ופיהם למעלה ומדביקין הפת בדפנות, שאין אופין בה אלא פתים קטנים (פסחים לא:), תנור — תוכו חלול, מקום שפיתת שתי קדרות; כירה — מקום שפיתת קדרה אחת (מו"ק י.).

ע"ע פורני וע"ע כירה ובהערה שם. להלן — שאר פרטים על התנור:

תנור מתוך שקצר למעלה ורחב למטה נקלט חומו לתוכו טפי מכירה (שבת לח:), בתנור אופין מעומד שהפת דבוקה בדופני התנור ועומדת ואינה מוטלת בשכיבה על גבי שוליו (קכה.), הככרות נדבקים בדופני התנור סביב (כ.), תנוריהם קטנים היו ומדביקין פת בדפנות, ומתוך שהוא מלא מתמעט הללו ואין מקום לחמימותו להתפשט והפת נאפה יפה (ביצה יז.), תנוריהם היו קטנים ופיהם למעלה ותולה הצלי לתוכו וסותם פיו והוא נצלה... טחין סביבות כסוי פי התנור בטיט שלא יצא חומו כשהצלי בתוכו, שהרוח קשה לצלי (לב:), כל תנוריהם פיהם למעלה (זבחים צג.). תנורי פסחים — הם בחצרות, ושל חרס הם ומטלטלין אותם שלא ימוגו בגשמים (תענית יט.).

תנין: א) דג גדול שבים (בראשית א כא), דג גדול (תהלים קמח ז, איוב ז יב. נדה כב:), דג (סנהד' צז:). ב) נחש (שמות ז ט, דברים לב לג).

תנשמת: קלב"א שורי"ץ, דומה לעכבר הפורח בלילה; ותנשמת האמורה בשרצים היא דומה לה ואין לה עינים וקורין לה טלפ"א (ויקרא יא יח). תרי תנשמת כתיבי: חד בעופות וחד בשרצים. בואת שבשרצים — טלפ"א; בואת שבעופות — עוף הצועק בלילה, צואיט"ה בלעז (חולין סג.). טלפ"א (ויקרא יא ל), קלב"א שורי"ץ (דברים יד טז).

בחולין סג הגדירו חז"ל את התנשמת: בואת שבשרצים, בואת שבעופות. ואמר אביי: בואת שבעופות קיפוף, בואת שבשרצים קורפדאי. ע"ע קפוד, קיפוף, קורפדאי.

תסיל: מין יונה הוא (חולין סב.), עוף טהור ודומה ליונה (קמ:).

תסס — קל: יין תוסס — רותח (תענית ל.), יין חדש מגיתו עד שהוא מחמיץ להיות יין קרי ליה תוסס (ע"ז ל:). יין תוסס נושך בגרון מחמת שהוא מחמיץ (סנהדרין ע.). יין מגיתו — חדש ומתוק ואינו טוב כיין ישן, ומשלשל ומזיק (תענית ל.).

תספרת: תספורת של כהן גדול — מספר כל ראשו ולא לגמרי, אלא מניח כל השערות קצת כדי שיהא ראשו של זה בצד עיקרו של זה (שבת ט: עפ"י חז"ל בנדרים נא.).

תעב — פעל: כל שתיעבתי לך — כל שאסרתי לך לתועבה ולהתרחק ממנו (חולין קיד:).

תעה — קל: כל הגולה ממקומו ואינו מיושב קרוי תועה, כמו ותלך ותתע, תעיתי כשה אובד, יתעו לבלי אוכל, יצאו ויתעו לבקש אכלם (בראשית כ יג). התועים על דעתך — העוברים על דבריך (ברכ' כט.).
— הפעיל: מתעהו — גונב דעתו (חולין צד.).

תעודה: משפט העדות (רות ד ז). צור תעודה — לשון העדותי בכם, לשון התראה. קשור התראתי (ישעיה ח טז).

תעופה: תעופה כבקר תהיה — אפילה שלך כבקר תהיה. ענין אחר תעופה לשון עפעפי שחר, שאם הוא לשון אופל היה לו לומר תעופה נקוד בשוא, כמו תנופה (איוב יא יז), חשכך כבקר יהי מאיר (— עמוס ד יג).

פירוש שני באיוב כוונתו ודאי לפרש תעופה כפעל ולא כשם, שאלמלא כן גם לפירוש זה צריכה התו להיות בשוא. לדעת רוב המפרשים החדשים — פעל הוא, אם כי בכמה כתבי־יד מנוקדת התו בשוא.

פין ב„האוצר" העיר: תימה שבאיוב דחה רבנו את פירושו בעמוס. למעשה אין כל תימה, שהרי גם באיוב פירש כבעמוס, אך הוסיף פירוש אחר המתנגד לו, וסתירות כאלה מובנות מאד ומרובות הן בפירש"י.

תעלא: שועל (יומא מג: מגלה טז: חגיגה יד. נדה סה:). תעלא בעדניה — שועל אם תראה שעתו מצלחת (מגלה טז:). כמה דמסיק תעלא מבי כרבא — כמה שמעלה השועל ברגליו כשדורס על שדה ניר (יומא מג:), שועל אינו מוציא מן המחרישה אלא אבק ברגליו (נדה סה:).

תעלה: א) פישקיר"ה, בריכה שעושין לביברי דגים (מ"ב יח יז), גומא (איוב לח כה), פושי"ץ בלעז (מ"א יח לב, ישעיה ז ג, יחזקאל לא ד). ב) רפואה, לשון הועיל (ירמיה ל יג).

תעלולים: א) שועלים, בני אדם חלשים. ואני אומר לפי פשוטו תעלולים ליצני בני אדם המתעוללים ומבזים אותם, כמו ועוללתי בעפר קרנם, את אשר התעללתי (ישעיה ג ד).

חז"ל דרשו תעלולים תעלי בני תעלי, ועל סמך זה חדש ביאליק שעלול, במובן שועל קטן.

ב) אבחר בתעלוליהם — להיות עולל בהם, לשון כי התעללת בי (ישעיה סו ד).

תענית: קמתי מתעניתי — שלא אכלתי אותו יום (עזרא ט ו). תפילת תענית — עננו (תענית יג:).

תער: בתער השכירה — בחרב הגדולה (ישעי' ז כ).

תערובות: בני תערובות — בני השרים שהיו נתונים בבית המלך לערבון שלא ימרדו אבותם בו (מ"ב יד יד).

תף: כלי של מיני זמר (שמות טו כ).

תפוח: א) אילן של תפוחים (שה"ש ב ג. ע"ע אתרוג, שקד). ב) תפוחי זהב — כעין כפתורים מצויירין (משלי כה יא). ג) אסיפת גל הענבים שתחת הקורה (ע"ז נה. ע' בתמיד כח:). צבור האפר שבאמצע המזבח, שהיו גורפין האפר תמיד וצוברין, וכשהוא רבה מוציאין אותו לחוץ (חולין צ:), דשן של צבור גדול שמסלקין לו מן הצדדין, וכן גבי יקב... (שם).

תפוס: עץ של אוכף, שכשרוכב תופס באותו עץ שנקרא ארצו"ן (ערובין כז.).

תפח — קל: נתפח ונעשה עב (יומא עה:). חצי גרוגרת ותפחה — ועמדה על גרוגרת (שבת צא.). אינפל"ה בלעז. ל"א נרקב (סוכה לו.). בשר תפוח — מסריח (שבת קכח:). תפוחי רעב — כמו נפוחי (סנהדרין סג:). תפוח — נופח עורו על בשרו ומים בינתים ונראה כזכוכית ורך מתוכו (שבת לג.).

בקצת דפוסים — נפוח, בנון. ע"ע הדרוקן.

— אתפעל: א) איתפח — נתרפא (ב"מ פז. סנהד' קב:). ב) וקא מיתפח — עמד לפוש (ב"מ ל:).

תפיסה: א) אחיזת יד (חולין נ:). כדי תפיסת יד — כדי שלש אצבעות וארבע. לשון מורי הזקן, ואני שמעתי אחיזת חודי צפרנים, והראשון נראה בעיני (חולין מד.). ב) בתפיסה אחת — בכרך אחד (קז:).

תפל: כל דבר המחוסר תקון (יחזקאל כב כח). דבר שהוא בלי מלח וצריך להמליחו ולא נמלח קרוי תפל בלשון משנה (איוב ו ו). שוא ותפל — דברים שאין להם טעם (איכה ב יד). טחו תפל — דומין לטוחי בנין טיט שאינו מעובד כל צרכו, שאין בו תבן, והוא נפשר מאליו בבוא עליו גשמים (יחזקאל כב כח), קרקע הדומה לטיט ואינו מתקיים לפני הגשמים (יג י). בשר תפל — שאינו מלוח (שבת קכח.), דג תפל — מבלי מלח (חולין קיג.). רוק תפל — שלא טעם כלום משניעור משנתו (שבת קח:), שלא טעם כלום כל אותו היום (סנ' מט: נדה סא.). תפל — ריקם ונגוב וחסר כל טעם מאכל, כגון דבר שלא נמלח דמיקרי תפל (סנהדרין מט:).

הפירוש לרוק תפל לקוח בעקרו מן המשנה, נדה פרק ט: איזהו רוק תפל, כל שלא טעם כלום.

תִּפְלָה: תפלות, עָוֶל (איוב א כב).

תְּפִלָּה: סתם תפלה קרי שמונה עשרה (תענית יג:).

תפלת תענית — עננו (שם). אני תפלה — אני מתפלל (תהלים קט ד). תפילות — מזמורים הפותחים בתפילה, כגון תפילה לעני כי יעטף (פסחים קיז.).

תפלין: מקום תפילין — חריץ שבראש למעלה מן הפדחת מקום שמוחו של תינוק רופס (ע״ז מד.). קשר של תפילין — שישים הרצועות על ראשו בענין שיהא דל״ת, כדי שיהא שדי נראה עליהן, דשי״ן נראה בקמט בית חיצונה, שכפל הקלף כעין שי״ן, ודל״ת נראה בקשר, ויו״ד נראה באותו של יד כמין רצועה קטנה וראשה כפוף מעט כמין יוד (מנח׳ לה:). שי״ן של תפילין — לבית חיצונה עושין כמין קמטים דקים בקלף ונראין בו כעין שי״ן (לה.). תפילתו עגולה — בית מושב תפילין עגול, שאין להם בית מושב אלא כמין דופן ביצה (לה:).

תפלות: עבירה (פסחים צא.). קרע של תפלות — כלומר לא יצא ידי קריעה (מו״ק כב:). רוצה אשה בקב ותפלות — חפיצה לזון במזונות מועטין ויהא תפלותה מצוי לה בתשמיש (סוטה כא:), להיות בעלה עמה (כתובות סב:).

תפלצת: לשון בהלה שהיית ממהר ונבהל... ויש לועזין ל׳ פלצות, ויש לועזין ל׳ מפלצת (ירמ׳ מט טז).

תפף — פ ו ע ל: מתופפות על לבבהן — מקישות ידיהן על לבן כהקיש בתופים (נחום ב ח).

תפקיד: שלא ישנו את תפקידם — מצוה שצויתים להתנהג בהלוך תקופותיהם (סנהדרין מב.).

תפר: מקום התפירה (ערובין פא.).

תפש — ק ל: תפשת מרובה לא תפשת, תפשת מועט תפשת — כל דבר שמשמעו מרובה ומועט, אם תפשת את המועט יפה תפשת, דבציר מהכי לא משמע, ואם ימצא שהיה לך לתפוס המרובה הרי הוסיפו לך ולא נטלו ממה שבידך כלום. ואם תפסת המרובה לא תפסת שאתה נראה כשקרן ושמא המועט יש לך לתפוס ואתה הרבית לתפוס חסרו לך ממה שבידך והיינו לא תפסת. אבל כשתתפוס המועט אם יוסיפו טוב, ואם לאו מה שתפסת תפסת, ומשל הוא (סוכה ה.), כל מקום שתמצא שני דרכים, אחד תופס מרובה ואחד תופס מועט טוב לך לתפוס את המועט, שאפילו היה לך לתפוס את המרובה ותתפוס את המועט תפיסתך תפיסה, שיש בכלל המרובה המועט. אבל אם תתפוס המרובה והיה לך לתפוס המועט נמצא שתפסת שלא כדת (חגיגה יז.), מעוט ימים שנים — כל מקום שנאמר ימים ולא נאמר כמה תפוס המועט בידך ולא המרובה, שאם אתה אומר ימים שלשה או ארבעה אני אומר עשרה או מאה. כך שנו חכמים: כל ששמועו מרובה ושמועו מועט תפסת מרובה לא תפסת תפסת מועט תפסת (נדה לח:).

המשובח שבפירושים הוא זה שבחגיגה. הפירוש בסוכה יש בו משום אריכות־לשון.

— נ פ ע ל: א) נתפשה — נאנסה, כמו ותפשה ושכב עמה (במדבר ה יג). ב) נענש על עבירות שבידו (שבת נד:). אין אדם נתפס בשעת צערו — להתחייב על שהוא מדבר קשה מחמת צער ויסורין (בבא בתרא טז:).

— פ ע ל: שממית בידים תתפש — אוחזת ומתדבקת בכתלים (משלי ל כח).

תפת: א) הוא המולך, ועל שם שהיו הכהנים מקישים בתופים, שלא ישמע האב את נהמת הבן כשהוא נכוה בידי הצורה של מולך קראוהו תופת (מ״ב כג י), הוא המולך, שהיה של נחושת ומסיקין אותו מתחתיו וידיו פשוטות וניסקות ונותנין את הילד על ידיו והוא נכוה ונוהם, והכומרים מקישין בתופים שלא ישמע האב קול הבן ויכמרו רחמיו. תפת — על שם התף, הנום — על שם נהמת הבן (ירמיה ז לא).

פירוש כזה הובא גם בערוך ע׳ גיא, על פי המדרש.

ב) כמו תוף (איוב יז ו).

גם תופת באיוב פירשו רוב המפרשים מאכולת אש.

תפתה: גיהנום, שכל המתפתה ביצרו נופל שם (ישעיה ל לג, לפי דרשת חז״ל בערובין), גיהנום (— ערובין יט.).

תקוה: תקות חוט השני — ל׳ קו וחבל (יהושע ב יח).

תקופה: תקופת השנה — בחזרת השנה, בתחלת השנה הבאה. תקופת — לשון מסיבה והקפה (שמות לד כב). ותקופתו על קצותם — הקפת סבובו מקצה אל קצה (תהלים יט ז). חמה בתקופתה — מקום שהיא חוזרת שם לתחילת הקיפה היא שעת תליית המאורות ומאז התחילה להקיף ולשמש (ברכות נט:). תקופות — חשבון הילוך חמה ולבנה (סוכה כח.), ענין הלוך המזלות (אבות ג יח).

תקיף: חזק (עזרא ד כ), קשה (ב״מ סד.).

תקיפה: שינק בתקיפה אחת — בכח (כריתות יג.).

תקל — ק ל (ארמ׳): תקיל ושקיל — מדקדק בחלוקה ואינו מוותר מחלקו כלום. לשון אחר מחצה היה נוטל, ודרך שאר האריסים ליטול שליש (ב״ק קיט.). טבין ותקילין — יש זוזים שמשקלם קל וצורתם יוצאת בהוצאה והורגלו בם וטובים בהוצאה יותר מצורה אחרת של זוזים שמשקלם יתר; ואותן שמשקלם יתר חביבין למי ששוקל כסף מנה או פרס במאזנים (בבא מציעא סט:).

תקלה: לשון מוקש (— ישעיה כט כא). מכשול עוון (סנהדרין נד.). שלות רשעים סופה תקלה — מתוך שלותם יושבין ומהרהרין בעבירות (יומא פד:).

תקון, תקן: א) שהשנים כתקנן — קציר בניסן וזריעה במרחשון ואין סדר השנים משתנה (תענ׳ יד:). ב) משקין עלולין לקבל טומאה, שאינן צריכין תקון, הכשר להביאן לידי טומאה. אבל אוכלין צריכין תקון, נתינת מים להכשירן לקבל טומאה. כל הכשר שבש״ס לשון תקון (— שבת יד:).

כיוצא בזה בפרושו לויקרא יא לד: שאין אוכל מוכשר ומתוקן לקבל טומאה. וכן שם בפסוק לז: שלא הוכשר ונתקן. ע״ע כשר — הפעיל.

תקן — פעל: שתיקנו — שעישרו (מנחות ע.). מתוקן — מוכן לכך (שבת קכו.); מעושר (לג:). — הפעיל: מתקינין לו — מזמנין לו (יומא ב. סוכה כד.). התקין — הזמין („קנה שהתקין בעל הבית", שבת קכו.; „שהתקינן למאכל בהמה", קכח.; „התקין מערב שבת", קלג.). שהתקינו לכך — שהקצו לכך (שבת כט.).

עיין בערך הקודם, סעיף ב, ובהערה שם.

תקע — קל: א) הרעים („בשופר יתקע", זכריה ט יד). התוקע לחברו — מכהו כנגד האוזן, לשון מורי. ל"א תקיעה ממש (ב"ק לו: צ.), צעק בקול גדול (זבחים כב:), באזנו, לשון רבינו הלוי. ורבינו הזקן למדנו שהכהו אצל האוזן (קדושין יא:), המכה את חבירו באזנו, לשון מורי בבבא קמא, וכאן שמעתי תוקע ממש שתקע מפיו באזנו. וראיה ללשון מורי בב"ק וכאן שמעתי אל תהי בתוקעי כף שמכין בכפן על כף חבריהם להיות ערבים בשביל אחרים (בכו' נ:). ב) תוקע עצמו לדבר הלכה — שאומר הריני שונה ואיני מקיים ואקבל שכר תלמוד (יבמות קט:). ג) תקעו כף — התערבו יחד זה עם זה (תהלים מז ב). תוקע כף — ערבות ממון (משלי יז יח).

תקף — קל: א) תתקפהו — תחזק ממנו ותאנסהו (איוב יד כ, טו כד). ב) הולך ותוקף בטליתו — אוחז (ב"מ ג.), לתוקפה — — להחזיק בה (לו:). ג) תקפה עליו משנתו — שלא יכול להעמיד גירסתו (מנח' צט:), ששכחה בעל־כרחו, מפני שחמורה עליו (אבות ג ח). — קל (ארמ'): א) תקיף אנשי — כופה (ב"מ עג:). ב) אי תקפה — אם מחמצת (ב"מ סד.). תקיפו — החמיצו (פג.). תקיף חמרא — החמיץ (תענית ז. ב"מ קו:). ג) תקיף — הוחזק ועצם (דניאל ד ח).

תקף: תוקפו של יוסף ענוותנותו של בועז — דבר גדול של יוסף כדבר קל וקטן שבבועז. תוקף — דבר גדול וחמור ויש לו שם. ענוה — דבר שאין לו שם, שאדם עושה לפי תומו (סנהדרין יט:).

תוקפא: כעס (סוטה ג: ערכין יז.).

תקרה: גג של נסרים (זבחים קיב:). מעשה תקרה כעין מחצלת (בבא מציעא קיז.).

תרבא: חלב (שבת קלג: חולין צג.). תרבא דאטמא — חלב הכליות שעל הירך (בכורות ל.).

תרבות: בני תרבות — שגידלן אדם בביתו (ב"ק טו:). יש להם תרבות — מותר לגדלם (סנהדרין טו:).

תרביץ, תרביצא: גינה, אי נמי בית המדרש (ברכות נז.), מקום שמרביצין בו תורה. ל"א גינה (תענית ו:), בית המדרש שמרביצין בו תורה (מנחות פב:), גינה (ערובין פט: מו"ק ו:), גינה שבצד הטרקלין (ב"ב ז.). תרביץ אפדני — דרך בוני בירה חשובה להניח לה כנגד פתח הטרקלין החשוב שבה כעין גינה קטנה לאויר, ועולין בה דשאים ויפה המראה לעינים (בבא בתרא ו:).

תרבץ, תורבץ: תורבץ הוושט — מקום דבוקו בלחי (חולין מג:); מקום בית הבליעה (שם).

פירוש שני אמור במבלעתא, שלדעת אחד האמוראים תורבץ הוושט הוא.

תרבץ — פעל (ארמ'): לתרבוצי — לזלף מים, להשקות, לשון אין מכבדין ואין מרביצין (מו"ק ו:).

תרג — הפעיל: התריגו לפחמין — הבעירו את הפחמין להיות אדומין כאתרוג (ערובין נג:).

לפי רבנו חננאל אטריגו, כלומר שברו. כן פירש גם הערוך, אבל לא שינה תו לטית.

תרגום: תרגום שכתבו מקרא — תרגום שבתורה יגר שהדותא, ושבנביאים כגון כדנא תימרון להון (שבת קטו.). התרגום הוא לעז הבבליים (מגילה כא:).

תרגימא: לפתן (יומא עט.), פירות (פסחים קז:), פרפראות ומעדנים כגון פירות וכיסנין וקפלוסות מבושלות (סוכה כז.).

בפסחים ובסוכה מוכיחים בעלי התוספות שיש מיני תרגימא שאינן פירות, אלא דברים שמלפתין בהם את הפת, כגון בשר ודגים. רבנו חננאל פירש בפסחים, בשם רב האי גאון, שענינם כסנין של מיני מתיקה.

תרגל — פעל: תרגלתי — כמו הרגלתי, ואין לו דמיון (הושע יא ג).

תרגם — פעל: פירש (סוטה ח: זבחים פה.).

תורגמן: עומד לפני התנא ומשמיע לרבים את הדרשה מפיו (ברכות כז:).

תרדא: משועמם (ב"מ כ:), שוטה בהול (זבחים כה:); שוטה. ל"א עצל (כריתות יח:).

תרוד: כף (שבת פא. נזיר נ. גטין סט. חולין קכה: נדה כז.), מלא כף (ע"ז כט.).

תרוט, ע"ע טרוט.

תרומה: א) הפרשה, יפרישו מממונם נדבה (שמות כה ב), הפרשה, ברירת העצים (ישעיה מ כ), הפרשה (יחזקאל מח יב. ע"ע תרומיה). תרומת ידכם — אלו הבכורים (דברים יב ו). תרומה — תרומה גדולה, ראשית דגן שישראל מפריש מגורנו, אחד מחמשים (גטין לא.), תרומה גדולה, תרי ממאה (מעילה טו:), תרומת מעשר — שיעורה קצוב מן התורה: מעשר מן המעשר (גטין לא.), מעשר מן המעשר, אחד ממאה (מעילה טו:). תרומת מתנם — המורם מן התודה ומהשלמים (במדבר יח יא).

ב) מדותי תרומות מתרומות מדותיו של ר' עקיבא — בחרתים ותרמתים מתוך עקרי משניותיו של ר' עקיבא, והיינו ברירה אחר ברירה (גטין סז.).

נראה לי שמדותי תרומות הוא בינוני פעול (לשון רבות של תרום). עיין בערך הבא.

תרומיה: תרומה היא שם הפרשה; תרומיה — מופרשת (יחזקאל מח יב).

הכונה שתרומיה הוא תאר, להבדיל מן תרומה שהוא שם־עצם. בת"י אין הבדל ביניהם. עיין בהערה לערך הקודם.

תרועה: א) תפילה (איוב לג כו). זבחי תרועה — זבחים שאומר עליהם שיר (תהלים כז ו). ב) תרועת מלך — לשון חבה ורעות, כמו רעה דוד, אוהב דוד (במדבר כג כא).

תרופה: פירשו רבותינו להתיר פה אלמים ופה עקרות, ומשמעו לשון רפואה, וכן חברו מנחם (יחזקאל מז יב).

תרז — נפעל: מתקלקל ברעי (סוטה לו.).
— הפעיל: חולי מעיים, מוציא רעי צלול כמים (בבא מציעא צ.).

לפי הערוך נתרז ענינו כמו מפיח מחמת פחד: „מתחלחל ומתמלא בטנו רוח ומשלח זמורה".

תרזה: מין אילן סרק (ישעיה מד יד).

תרח — קל (ארמ'): תרח בלשון ארמי איחור, כדאמרינן בב"ק... (גטין סח:). מאן נתרח — מי יתאחר מבחוץ ויבוא אחרונה יחידי (ב"ק פ:).

תרטא: רובע הקב, לשון מורי. ל"א כף מאזנים (חולין קכד.), מדה מחזקת רובע (ב"ק צז:).

בביצה כט פירש שהוא שם נתח בשר בסורא, ונראה שמשקלו היה כעין רובע הקב.

תרי: שטרא מזכי לבי תרי? — בתמיהה, כלומר מי ראה שטר שמזכה את התובע ואת הנתבע? (פסח' עח.).

תריס: א) מגן (בכורות לו. אבות ד יא). ב) דלתות החלונות של חנויות שסוגרין בהן החלונות בלילה ומסלקין אותן ביום ונותנין אותן לפניהם ושוטחין עליהן תבלין למכור (ביצה י.), תריסין הן דלתות החנויות ומסלקין אותן ומניחין על גבי יתדות ומוכרין עליהן תבלין ושאר דברים ולערב מחזירין אותן לפתחים (שבת לה:), דלתות הפתחים (ביצה יא:).

הפירוש בביצה קצר ביותר, ורבנו חננאל פירש שם: קרשים שנועלין בהם פתחי החנויות.

בעלי תריסין — חכמים המנצחים זה את זה בהלכה (ברכות כז:), מגינים, תלמידי חכמים הנלחמים במלחמתה של תורה (בכורות לו.).

תרייקא: צרי (שבת קט:).

גם בפרושו לחומש (שמות ל לד) כתוב: והצרי קורין לו טריאק"ה. הרמב"ן השיג על כך וכתב: „לא ידעתי אם הוא טעות סופרים או המגיד כחש לו, כי הטריאקה איננה סם אחד, אבל היא מרקחת רבת ההרכבה". ברלינר מעיד שפירוש זה חסר בנוסחאות ישנות.

תרם — קל: תורמין את המזבח — חותה את הדשן במחתה (יומא כ.). תורמין את הלשכה — שהשליכו לתוכה שקלים שהביאו באדר, וממלאין הגזברין מהן שלש קופות לתרומה, לקנות מהן קרבנות צבור תמידין ומוספין (יומא סב.), נותנין משקלי שנה זו לתוכה לקנות מהן קרבנות צבור לכל השנה (מג' כא:).

תרמה: בתרמה — כמו במרמה, בתרמית, כלומר בלט ובסתר (שופטים ט לא).

פירש כן ודאי בעקבות יונתן, שתרגם בתרמה ברז. הרד"ק גם הוא פירש כן, אך הביא בשם אביו שהוא שם מקום, כי לא נמצא שם במשקל זה מנחי ל"ה.

תרמיל: חמת של עור, בשטייל"א בלעז, ורועה נותן בה פתו ותולה בצוארו (יבמות פו:).

תרמית: מרמה (ירמיה ח ה), לשון מרמה (כג כו).

תרן: עץ גבוה תקוע בארץ כמין תורן הספינה (ישעיה ל יז), עץ זקוף וגבוה התקוע בספינה שבו תולין המפרש... ובו נקבים בראשו שהחבל שמושכין בו הספינה נכנס ויוצא בו. מש"ט בלעז (יחזק' כז ה).

תרסיות, תריסיות: מקום קביעות הרצועות (שבת קיב.), רצועות (שבת ס: יבמות קב:).

תרע — הפעיל: תוקעין בשופר... צועקים בקול רם (תענית יד.).

פלוגתא היא שם בגמרא אם התרעה תקיעה בשופר היא או צעקת פה. בדף יט פירש: „מתריעין — בעננר", כי במשנה נאמר שם מתריעין בשבת, וכן מסקנת הברייתא בדף יד.

תרעא: שער (יומא עב: ב"מ עד:).

תרעתים (דה"א ב נה) פירש שהוא על שם בית אביהם, אך בסוטה יא הביא את דרשת חז"ל בספרי: ששמעו תרועה בהר סיני. ל"א על שם שהיו יושבים בשערי ירושלים. ראוי לציין שהמפרשים נלאו בברור השם הזה, ולדעתם מעיד הוא שהיה מקום ששמו תרעה, ולא נודע לנו. שטיינברג משער שאולי הכונה לאנשי תרצה.

תרעלה: משקה המטמטם ומתיש כח האדם, כאסור וקשור ומעוטף, כמו והברושים הרעלו, השרות והרעלות, שהוא לשון עטוף, ובמסכת שבת מדיות רעולות (ישעיה נא יז). יין תרעלה — האוטם את הלב ועוטפו. רעל לשון עטיפה הוא... (תהלים ס ה).

תרעתי, עיין בהערה לערך תרעא.

תרף — הפעיל: התריפו — התליעו (ב"ב יט:).

תֹּרֶף: גילויו של שטר, מקום האיש והאשה והזמן (גטין כא:), גילוי של שטר, מקום הלוה והמלוה והמעות והזמן. טופס—שאר כל לשון השטר (ב"מ ז:).

תורפה: גלוי והפקר (שבת קטו.), הפקר (פסח' טו.), מקום גלוי ואינו משומר (בכורות לג:). תורפה של ירושלים — גילויה וערותה, מקום שהיא נוחה ליכבש (שבועות טז.). בית התורפה — אותו מקום (באשה. נדה נז:).

תרפות: טעות עבודה זרה (ע"ז כט:).

תרפים: עשויים בדמות גוף אדם (ש"א יט יג), צורות שמדברות על ידי כשפים, והעושה אותן צריך לכוון שעה אחת בשנה, ושנה אחת ראוייה לכך (מ"ב כג כד), צלם שמדבר במכשפות ויש שעה מכוונת שאם עושהו באותה שעה יש בו דבור לעולם (יחזקאל כא כו), צלמים הם הנעשים בכוון שעה אחת העשויה לכך ומדברים מאליהן ומגידים נעלמות, וכן ת"י ומחוי (הושע ג ד).

בשאר מקומות תרגם יונתן תרפים צלמניא, וכן

תרגם אנקלוס. בחומש לא פירש תרפים מה הם, ופירוש הראב"ע דומה לפירוש רבנו בנביאים. חז"ל דרשו: למה נקראו תרפים, שהם מעשה תורף, כלו' תורפה. בפרקי דר' אליעזר ל"ו הובא תאור מפורט על התרפים.

תרץ — ק ל (ארמ'): א) תריץ — שמח (ס"א סמך. יבמות סג:). ב) כי תריצי — כשהן מונחין כדרכן (חולין ח:).

תרקב: חצי סאה (קדושין סא. חגיגה כג:), שלשה קבים (קדושין יא. ערכין כה.), תרי וקב, חצי סאה (שבת נט. יומא יח. סוטה ח: ע"ז יח. ערכין כה.), אחד משששים בבית כור (תענית י.).

תרשיש: א) אבן טובה ששמה תרשיש, קריסטא"ל בלעז (יחזקאל א טז). ב) ים ששמו תרשיש (ישעיה ב טז, כג א, ס ט, יחזקאל כז יב, יונה א ג, חולין צא:), שכיני צור, היא אפריקא (תהלים מח ח).

תרתק: דמות המור (לפי חז"ל בסנהד'. מ"ב יז לא).

תשבץ: כתונת תשבץ — עשויין משבצות לנוי (שמות כח ד).

תשואה: א) תשואות — קול רוב אדם (ישעיה כב ב), תשואות חן — תשואות נוי, כמו תשואות מלאה, קול שאון, כולם לשון השמעת קול הם (זכריה ד ז). ב) לשון ערפל (איוב לו כט).

תשומת יד: ששם בידו ממון להתעסק או במלוה (ויקרא ה כא. עפ"י חז"ל), הלואה, ששם בידו ממון (שבועות לג.).

תשוקה: תאוה, כמו ונפשו שוקקה (בראשית ג טז), תאוה (יבמות סב: — בראשית ג).

תשורה: ת"י ומדעם דכשר, לשון יושר. ומנחם פירש לשון תקרובת, ראיית פני מלך ואדם חשוב, לשון אשורנו, ונראין דבריו (ש"א ט ז), דורון של הקבלת פנים (ישעיה נז ט — ש"א ט).

גם חז"ל דרשו תשורה לשון ראייה: דורון דבר נש מסתכל ביה.

תשחורת: לשון זקנה, כמו הילדות והשחרות הבל. וי"א ראשי העיר ושופטיה... נשאתי מתרגמ' שחרית. נ"א לשון עבודת השר (אבות ג יב. ע"ע שחר—פעל).

תשמיש: כלי תשמישו — שצריכין לו לאותו היום, כגון כוסות וקיתוניות (שבת קכ.). תשמישי מצוה — דברים ששמשו בהן מצוה (מגלה כו:).

תשנוק: מיתה חטופה (— תהלים פח טז).

תתא: יסוד החומה, תחתית, שמושיבין אבנים על הארץ בלא טיט (שבת קב:). תתאי מסייעי לעילאי — על התחתונים לסייע לעליונים (ב"מ קח.). תתאה מטא — צד התחתון נצלה (חולין קיב.). תתאה גבר — התחתון נוצח (מכללא איתמר. פסחים עו.).

תתי — פ ע ל (ארמ'): ניתתי ביה קליל — נעשה אותו נמוך מעט (זבחים נד:). ומיתתי — מושיב במקום נמוך (מנחות צט.).

תם ונשלם מלון פירושי רש"י; לקטם וערכם יצחק אבינרי

מפתחות

לפי תכן הענינים

א) פירושים בצורת כללים

כל המפתחות שלהלן מוסבים על הערות העורך, שהובאו ליד הערכים שבגוף המלון. יוצא מכלל זה רק המפתח הראשון, שהוא כולל את רשימת הערכים, בהם הובאו פרושי רש"י בצורות כללים, כגון: כל לשון אבדה... כל לשון אדנות... כל ברכה שבמקרא... אין נזירה אלא פרישה... כל מקום שנאמר... זכדומה. לשם הבדלה סודר מפתח זה באותיות גדולות יותר ובטור אחד.

אבד. אדון. אוצר. אור. אזור, אחור. אחר. איש. אכן. אֵל. אלהים. אליל. אמה. אמת. אסף. אפה. אף כי. ארגוב.

בור. בית. בעד. ברבי. ברכה.

גבהות. גבול. גבנונים. גדי. גדע. גונדלית. גט. געל.

דאגה. דבה. דבור. דבש. דגן. דכי. דלק.

הבה. הגה. הוי. הוכחה. הוללות. הוקעה. הטפה. הכשר. הלאה. המלטה. המם. הסיבה. הסתה. הפלאה. הצלה. הרבה. הרס. השקפה. השתחואה.

זחל. זך. זכאי. זמה. זנה. זריקה. זרעונים.

חבולה. חבטה. חבית. חבל. חגר מתנים. חוזה וחזית. חזוק. חֵלב. חנוך. חפוש. חצר. חקה. חרה וחרון. חרום וחרם. חרט וחרת. חרפה. חתה.

טרימא. טרם.

יגב. יד. יומם. יין. יכח. כביכול. יסוד. יפח. יקב. ישב.

כבש. כובסא. כהן. כזב. כל. כליון עינים. כנוי. כסס. כף. כפיר. כפרה. כשל. כתם.

לח. לחם. לינה. לכן. לעג. לעז.

מדינת הים. מהומה. מול. מחסה. מין. מלאת. מלוי יד. מלט. מספוא. מעל. מצור. מקלה. מקנה. מקפה. ממריא וממרה. מרור. מרקחת. משח. משיח. משכיל. משמרת. משתה.

נא. נאץ. נביא. נגף. נגש. נדבה. נזר. נחם. נטש. נין. ניר. נכאת. נלוז. נפץ. נפש. נץ. נשא. נתן. נתש.

סבב. סחר. סלם. סלף. סם וסממן.

עד. על. עלה. עמד. ענה. ערוה. ערלה. עשק. עתר.

פאה. פטר. פסח. פצע. פרי. פרנסה.

צור. צחק ושחק. ציץ. צלמות. צמד. צפצף. צרבת.

קביעות. קדש. קטע. קידה. קללה. קלס וקלסה. קנאה. קץ. קצר נפש. קרב.

רחש. רנה. רעיון. רפה ורפיון. רצון. רצץ. רק.

שאילה והלואה. שבעת. שבר. שדל. שוט. שים. שכב. שכולים. שלח. שלשת. שמע. שנה. שנן. שפה. שפך. שפת. שקל. שרץ.

תוצאות. תחלה. תל. תלוי. תלונה. תמך. תעה. תפל.

ב) הערות על פירושי חז"ל

* — סימן להערה שבה מדובר גם על פירוש רש"י בקשר עם דברי חז"ל.

אביב. אֲבנים. אבס — קל*. אבק — נפעל. אגודה. אגור*. אוגרת. אד*. אדמדם*. אורים. אח*. אילן. איפה. אלהים. אלל. אמגושי. אמה. אמורים. אמר — קל והפעיל *. אמת. אמתי. אנטיכי. אסטוונית. אסימון. אסלא. אסתרא. אפר. ארוה. אשימא. אשך. אשמרת. אתר*. בדלח. בוטמא. בין. בירית. בית* (ד"פ). בעל. בקתא. ברדלס*. ברור. בת (ב). גבן*. גדי. גדלת. גדף — פעל*. גושקרא. גזית. גזלן. גחון. גיהא. גיהור*. גלוי. גלימא. גרבא*. גרגרן. גרע — פעל. דבא. דביר. דגה. דהה*. דינר. דיסתנא. דולבא. דמע. דקדוק*. הגה*. הושענא*. הינומא. זבול. זג. זה. זוב*. זועה*. זיף. זמה*. זקן. חור. חושב. חטא — פעל. חטיבה. חיק*. חפף — קל*. חק. חקה*. חרום. חרף — נפעל. טהור. טהר. טוטפות*. טפח — פעל*. טפף — קל*. טרפעיק. יאל — הפעיל. ידעוני*. יהודי. יוגב*. יונה. יחד — פועל. יין. ילוד. ילפת. ים. ישר*. כבול*. כוך. כופה. כותח. כידון. כלב — הפעיל. כלכל — פעל. כנען. כסיתא. כפור. כופתא*. כרה — קל*. כרוב. כריכה*. כרכב. כרמלית. כתית*. לבוב. לבונאה. לוי. לולב*. לוקטמין. לשד. מגוש. מול. מוליאר, מורג. מחבת. מהט — קל*. מחק — קל*. מין. מכפלה. מלטט. מלך*. מלכא. מלפפון. מנורה. מנקיות*. מס. מסה. מסמא. מעונן. מקבת. מקרזל. מוראה. מרון. מרחשת. משח — קל*. משכן*. משמר. משפחה. משפט. משש — הפעיל. מתחלא*. נאור. נבה — פעל. נבחן*. נחתום. נטה — הפעיל. ניחוח. נכאת*. נכס — קל. נמושות. נעילה. נער*. נפש. נצל. נקף — הפעיל*. נשא — קל. נשה — קל. נשף*. סודני*. סות. סחוי. סיט. סכות בנות*. סכי שמש*. סכך — הפעיל. סלמנדרא. סלע*. סנפיר. סקיפס. סקר — פעל*. סרה. עב. עבודה. עברי. עובר. עות — פעל*. עזק — פעל. עטרן*. עיר*. עירניות. עלב*. עלמות*. עם*. עמד — קל. עמילן*. ענן — פועל*. עפוי. עצה. עקב. עקד — קל. ערף. עשה — קל. עתי*. פאר — פעל*. פוק — הפעיל. פוריא. פיפיות*. פיתום*. פלגס. פלייטון. פלל — פעל. פנים*. פסה*. פסח — פעל. פסל. פר. פרגוד. פרוזבול*. פרוס. פרור*. פרד. פרכת. פרס*. פורסא. פרק. פרר — הפעיל*. פרש — פעל. פרש — קל*. צבט — קל*. צדיה. צוה — פעל*. ציצית. צלצל. צמחַ. צפצפה*. צרדה*. קב. קבב — קל. קבה. קברת. קידה*. קיפה*. קיץ*. קלבון. קלל — קל*. קלס — פועל. קולפא. קפח. קפנדריא*. קרפדאי. קרץ — קל. ראשון. רגל. רובה*. רום — הפעיל*. רטב*. ריס*. רך. רמוצה. רע. שבט*. שבט — קל. שגא*. שה. שוח — קל*. שוטה. שוק*. שחוט*. שחור. שחין*. שחר — פעל. שטן. שיצניתא. שית. שכבנא*. שלָו. שלולית*. שלח*. שלח — פעל. שמאה. שמורים. שסע — פעל*. שער*. שפה*. שפי*. שפיר. שפכה. שפם*. שקל*. שקמה*. שקף — הפעיל*. שרוע. שת*. תאֵנה*. תבלול. תופין. תחלה. תך*. תם. תמיד*. תנוך*. תנופה*. תנשמת. תעלולים. תפל*. תרע — הפעיל*. תרעא*. תרפים. תשורה.

ג) הערות על פירושים מקבילים של רש"י בשאר מקומות

אב. אבטיח. אבן. אדב — הפעיל. אומן. אונין. אור. אוֹר. אותיום. אי. איש. אכר. אלון. אלוף. אסכרה. אפס — קל. אריך. בהמה. בור. בור — הפעיל. בזיך. בטח — קל. בטניתא. בי. בכי. בלם — קל. בלע — פעל. בצית. בצע. ברד — קל. בריא. גבה. גדיל. גלה — פעל. גליון. גלל. גללניתא. גלמוד. גונדא. געל — נפעל. גר. גרב. דבק. דגן. דין — קל. דלוסקמא. דלית. דמע. דעת. דפנא. דק. הגה — קל. היכל. המם — קל. זן. זק. זרע. חבק. חגא. חגר — קל. חובל. חול — פולל. חטא — התפעל. חטב — פועל. חכמה. חלד. חפרפרות. חצה — קל. חצות. חצן. חצר. חרה — התפעל. חרם. חרם — הפעיל. חררה. טבלא. טלית. טמה — נפעל. טרף — קל. יבחוש. יד. ידותון. ידע — קל והפעיל. יותרת. יניבא. ינשוף. יצב — התפעל. יקר. ירקון. יתד. כבוד. כבנה. כהה — פעל. כושאה. כי. כיבא. כיסנין. כליל. כוספא. כרם. כרקום. לוז. לוט. לפלוף. מדוך. מלוח. מלקוח. מנה. מנוס. מעלה. מצרי. מקר. מקרא. מרט — פועל. מרע. נבא — התפעל. נבך. נוז. נחש. נכר — קל. נמיה. נמל. נעות (ארמ'). נצל — הפעיל. נשר. סגלגל. סהדותא. סלת. ספד — נפעל. עגלה. עדה — קל. עוג —נפעל. עטף — התפעל. עוכלא. על. עלה. עלמה. ענה — קל. עצרת. ער. ערב. ערל. פגר —אפעל. פחד. פלה. פסא. פקולי. פקס — קל. פרהסיא. פרס — קל. פרעות. פתה. פתח. צבי. צור — הפעיל. צחק — פעל. צין — פעל. צלע. צמח. צמירתא.

צמיתות. צפיחית. צרף — פעל. קדלא. קטף. קמץ — קל ופעל. קנה. קפוד. קץ. קציץ. קקולי. קרה — קל ונפעל. קרט. קרקר — פעל. קשת. רב. רבע. רגש — הפעיל. רוד — קל. רוע — התפולל. ריח — הפעיל. ריק — נפעל. רשיון. שבט. שדי — קל. שחום. שחר — פעל. שק. תאנה. תבן. תיתורא. תכלת. תלם. תלתן. תקון, תקן. תרטא. תרייקא.

ד) הערות על חוסר פירוש בשאר מקומות

אין מוקדם ומאוחר בפירושי רבנו (עיין במבוא עמוד כ על פירושו לתבת „גחון”). לפיכך לא על־נקלה נברר אם פירש או לא פירש מלה המצויה הרבה במקורות. בערכים מעטים ראיתי צורך לציין שבשאר מקומות לא פירש, או פירש בלעז בלבד, או הסתפק בציון „כתרגומו”. * — סימן למלה מקראית, שנתפרשה בתלמוד ולא במקרא. מלים אלה מרובות מכפי הציונים שלהלן, כי לא צויינו אלא הערכים שיש הערה בצדם.

אכסלגייא. אמש*. בר. גבה. גבוה. גוש*. דרבן. הנה — נפעל. זריז. חבס — נפעל. חלחל — התפעל. יבל — הפעיל*. ישב — קל. כבד — נפעל*. כפן*. מאד*. מגל*. מופת. מסכנות. מעצד. מצולה*. מרפק. נטיפות. נמטא. נסיובי. סגלא. סול. סטים. סרדיוט. עבר — קל*. עדיף. עולל. עור — נפעל. עטש — התפעל. עמיר*. עקרב. פסיקיא. פעה — קל. צמרת. קברת. קורדקיסין. קנוקנות. קרסל. רגל — קל. רכשא. רמכא. שאת*. שבר. שוליא. שור — פולל. שים — קל והפעיל. שלם — קל*. שם. שמם — התפועל. שממית. שסע — פעל. שרטון. תנא. תניא. תרפים.

ה) פירושים מובלעים

הרבה מלים אין רבנו מפרש בברור, אלא מבליע את משמעותן בכלל פרושו, והוא מעין פרט המובא בכלל. עיין, למשל, בע׳ יום, ותמצא שמה שהבליע בפרושו לחומש חזר והטעים והדגיש בפרושיו בשאר מקומות. בצד פירוש „מובלע” ממין זה ציינתי לפעמים „מכללא איתמר”, ויש שהערתי על כך הערה מיוחדת.

אסקופא. אשמרת. בור — הפעיל. גומץ. טלית. יגר — קל. מצולה. נקיון. עם. פקד — קל. שיש — קל. תלונה.

ו) פירושים אגב־אורחא

מרובות מאד המלים שרבנו מפרשן אגב־אורחא, כלומר: לרגל פרושו יביא איזו מלה קשה ומיד יעמוד על משמעותה. כל הפרושים הללו צוינו בקו בצד מראה־המקום, להורות שהמלה הובאה ונתפרשה דרך־אגב. מרובות המלים המקראיות שנתפרשו בתלמוד, ולהפך. גם מרובות המלים שנתפרשו לא במקומן. שני מקורות וקו מבדיל ביניהם — סימן לכך שהערך נתפרש במקום ראשון ונמצא במקורו במקום שני. להלן מפורטים רק אותם הערכים שהובאה על כך הערה בצדם. עיין במבוא עמוד כג.

בצית. הנה — נפעל. חרמן. יבחוש. יקוש. סרדיוט. פרע — קל. רגב.

ז) פירושים מוסבים או עקיפים

יש שהפירוש מוסב או עקיף. למשל: נאמר בגמרא „מאי אלל? מרטקא”, ורש״י פירש שם מרטקא מהו. במקרים כאלה ציינתי לרוב את הפירוש בצד הערך הראשון (במקרה הנדון — בצד אלל), ובצד הערך השני ציינתי ע״ע פלוני. הערות על כך הובאו בצד הערכים הבאים:

אלל. טורביל. לכש. מור. עוגה. ערקבלין. צלף — הפעיל. צמח. צנית. קטלה. קנקנתום. תרבץ.

ח) רש״י מפרש את חדושיו

יש שלרגל פירושו חדש מלה או הוראה וראה צורך לפרשה מיד. הערתי על כך תמיד. ואלה חדושיו שפירשם בעצמו:

הפצר. חטוט. חלוק. נתח — הפעיל. רבץ — נפעל.

ט) הערות על כונת פרושו או דיוקו

ערכו של מפתח זה יושג היטב רק לאחר עיון במבוא. בפרק המיוחד לכך, עמוד טו—יח. כמעט כל ההערות — מקוריות. * — סימן להערה המצטיינת בחדוש שבה. שני כוכבים (**) הובאו בצד שמונה ערכים (חבר, כשר, מכתב, מסגרת, מקדש, מרד, נחש, קרן), והם סימן שקריאת רבנו היתה, כנראה, לא כמקובל בפינו.

אבך — התפעל. אד. אורים. אזן. אלף. אמורים. אמתי. אסף. אסתרא. אפר. אתנן. בהמה. בוסתן. בוקה. בלוטים. בלס — קל. בעלי*. בצע — קל. ברד — קל. ברדת. בריאה*. גללניתא. גרגר — פעל. גרגרן. דביר. דומיה. דלת. הדורי. היכל. זור — פועל. זית*. זכור. זמרה*. זנה — פעל. זעירא. זרע — קל*. חבר. חובל. חובר. חולה. חוץ. חזק — הפעיל. חיי*. חלה — קל. חלש — קל. חלתית. חמים. חסיד. חסן — נפעל. חצר. חקק — קל. חרג — קל. חרגא. טוב. טונא. טמא. טפית. יחוד. ילדה. כלפי. כסף — נפעל. כפת. כריכה. כשר**. לבוש. להג. לוט. לולב. לכאורה. לקח — קל. מאי. מבוקה. מגור*. מדושה*. מה*. מולאי. מחמת.**

מטה — קל. מטרוניתא. מי. מכתב**. מלא — קל*. מסב. מסגרת**. מצא — נפעל. מציצא. מצרי. מקדש**. מקום*. מקנה. מרד**. מרום. מריא. משך. נאלת. נגד — הפעיל. נחש**. נחתום. ניר. נפש. נשף. נתן — קל. סכוי. סנוקרת*. ספר. סרונכי. עברית*. עגלה*. עֵד. עדה. על*. עם*. עריריי*. ערום. עתיד. פח*. פיס — התפעל. פלגה. פסל. פרד — נתפעל. צאן. צבי*. ציצית*. צלצל*. קבסתן. קולסא. קום — הפעיל*. קורה*. קטט — פעל*. קמץ — קל*. קציצה*. קצר*. קרוב. קרן**. קשת*. ראם. ראשית*. רביעית. רדף — הפעיל*. רזון*. רעיון*. רצון. רק*. שגה — קל*. שוח — קל. שותא. שחור. שחר — פעל (ארמ׳)*. שלח. שמם — קל. שר*. שריד*. תחת. תך. תנופה*. תעופה. תרומה. תרומיה.

י) הערות על תרגומי בלעז

הערות מיוחדות במינן צויינו בכוכב.

אבטיח. אכסדרה. אלון*. אניץ. אסכרה. אסתוורא. אציל. ארן. בוכיא. בוס — התפולל. בית. בצית. בצע. ברדלס. גבה. גבינים. גיחור. גלב. גלופקרא. גסה — קל. גפרית. גרם. דחן. דיל. דולפקי. דפנא. דרניקוס. הפתק. זיז. זעף*. זרד. חבק. חוטרת. חזרת. חטא. חלוק. חליל. חנכי. טרסקל. טשטקי. יותרת. ילא. יניבא. ינשוף. ירוק. כוס. כה. כיבא. כיסנין. ככא. כנם. כנתא. כף. כפת. כרישא. כשותא. מאר — הפעיל. מַגרפה. מורסא. מלוגמא. מלתעות. מרא. מרדעת. מתאימות. ניר. נץ. סיסין. סיריקון. סכא. סלד — קל. עיר. עלף — פועל. ערא. עששית. עתר. פהק — פעל. פחד. פטרא. פירא. פנתא. פסא. פספס. פרחא. פרנסה. פרשא. צדע. צמח. צמירתא. צמת. צנור. צרם — קל. קוניא. קורה*. קורנס. קילור*. קיפוף*. קליבסת. קמטרא. קנאה. קצע — הפעיל. קרמין. קש. רבקה. רחת. רצון. רתך — פעל. שבלוליתא. שגרונא. שוכתא. שופרזא. שחלים. שיפה. שיצניתא. שלפוחית. שסקי. שפם. שקד. שר. שרה. תאנה. תונבא.

יא) הערות על פירושי נוטריקון

בכוכב מצויינים הנוטריקין, שלא מצאתים אלא בפירש״י, ולא במקור הקודם לו. שאר נוטריקין (כגון דיסתנא, כפתא ועוד) דרשת חז״ל הם (יש שרבנו חולק עליהם. ע״ע לשד), או שאולים ממקורות אחרים (ע״ע פרקדן, רשבא). לפעמים הערתי בסוגרים, דרך־רמז בלבד, על הנוטריקון, והערות אלה לא הובאו כאן בחשבון: ע״ע אמרכל, נמוק.

אנפוריא*. אפיקטוזין*. בשרתי (ע״ע צדק). גרתקון*. דיסתנא. דראון*. דרופתקא*. זוהמא ליסטרון*. חרדלית*. טורזינא*. יודקרת*. כפתא. כרמלית. לשד. מנלה*. נבחן*. סיקריקון*. פחיא*. פרקדן. קטיגור*. קנישקנין. קרנזול*. רטפש*. רשבא. שחוט. תלאובות*.

יב) הערות על סגנונו

לרוב הודגש סגנון הפירוש (ע״ע אמיד, גבול ועוד), ויש שהודגשו עניני סגנון שבנפש, לפי הכלל הידוע „הסגנון הוא האדם" (ע״ע חכה, ירד — קל), כי לא פעם נשקפת אלינו מתוך הפירוש נפשו הזכה של רבנו.

אמיד. גבול. זנב. חזק — הפעיל. חכה. חק. טפח. ידע — הפעיל. ירד — קל. לועז. מעזיבה. מעשה. עתק — קל. פרק. שגר — קל. שפת — קל. שקל — נתפעל. תלמודא.

יג) פירש״י שונה מדעת שאר מפרשים

לפעמים שונה פירוש רבנו מדעת שאר המפרשים, ואעפ״י כן נכרת השפעת הפירוש אף בספרותנו החדשה (עיין, למשל, גזז ודגר בבנין קל). שני ערכים צוינו בכוכב, להורות שפירש״י הוא המקובל בימינו.

אפון. אצל. ארן. בן. גזז — קל. גמד*. דגר — קל. דמה. הגינה (ע״ע גדרת). הגה — נפעל. הרה — הפעיל. זמירה. זרח — קל. חוזה. חול. חלה — הפעיל. חרשת. ירא — פעל. יתר — פעל. כהה. מוג. מטהר. מעדה. מרה — הפעיל. משלש. נוס — קל. נחל — נפעל. נכר — קל. נסך — פעל. נצה — נפעל. נשה — הפעיל. נשך — קל. ספרה. עבר — התפעל. עדה — קל. עוג — נפעל. עלוה. ער. ערוגה. עתק — הפעיל. צריח. קרת. רעות. רעמה. רצד — פעל*. שבל. שגב — הפעיל. שוה — קל. שין. שעירה. תימני. תפת.

יד) סלוק קושיות והשגות על פירש״י

השגת הראב״ע: **טרם.**

קושית הרא״ם (המזרחי): **שפיפון.**

השגות הרמב״ן: **דבה. דשא. טרם. נדר. פתה — פעל.**

השגת הרשב״ם: **מרך. משקוף.**

השגת הרש״ש: **גרמא.**

השגות בעלי התוספות: **בוצין. ביאה. ברדלס. ינוקא. כיה. משך — קל. רביעית.**

השגות רבנו תם: **אסתרא. דגל — הפעיל. כדור. ניע. צבי.**

טו) ישוב תמיהות

פירושים שלכאורה תמוהים הם, ואולם אין לתמוה עליהם. הערתי עליהם: „אין לתמוה", „אל תתמה", „אין להקשות", וכדומה.

אֵל. אלון. דיסתנא. דעך — קל. טורא. טרסי. כור. מבוקה. נהל — פעל. סלקא. ספר. על. פלך. פרזלא. קיק. קפוד. קצה — הפעיל. רעע — התפעל. רפה — פעל.

טז) תמיהותי על פירש"י

הערות שבהן הבעתי איזו תמיהה על פירש"י, כגון: „תמוה בעיני", „תימה", „קשה לי", „קשה להסכים לדעת הרב", „נפלאתי", „צריך עיון", וכדומה. בע' זמם — קל הוער שהפירוש אינו הולם את דברי חז"ל. בע' שקף — הפעיל תמהתי קצת על דברי חז"ל.

אחרית. אניגרון. אנך. ארוה. אתיק. גדודא. גיר. דפנא. זמם — קל. חובל. חוה. חלזון. טרסי. ידה — הפעיל. יחל — נפעל. ירקון. כלך. כסף. כרה — קל. מלכם. מן. מנלה. מערב. משכית. נחלה. נחת — נפעל. נלוז. סכי שמש. סכך — הפעיל. עוכלא. עמר. עפעפים. עצר — קל. ערף — קל. צירן. צלחת. רמוצה. שאר. שפט — נפעל. שקוף.

יז) הערות-תקונים בנוסח הנדפס

* — סימן לתקון של עורך הספר. בע' מקבת וקין הובאו תקונים בנוסחת הגמרא.

אביון. אטבעי. אפקרסות. בוצין. בטלן. גלוי*. דלית*. דם. דרמסקין. הוצא. הסת. זוהמא ליסטרון*. זובן. זלף — קל. זעף. זפק. חספניתא*. טוחות*. טמה — נפעל. טנא*. טריא*. כליל*. כלך. כלפי*. מדבר*. מחבת. מצחה. מקבת*. מקצוע. משפך. משקלת. נאלת. נייר*. נמטא. נקליט*. נשמה. סד. סופה. עבור. עגל — פעל*. עלומים*. פנק — פעל. פסא. פצירה. פקק*. פריכה*. פרנסה. פרש — פעל. צלצול* צמק — קל. צרף — פעל. קונאות*. קין*. קלאי. קלופה. קליבסת. ראה — קל*. רגז — קל. שחח — קל*. שכב — קל. שלח*. שלט*. שלשל — פעל. שפם. תם*.

יח) סתירת הגהות ותקונים בנוסח הפירוש

הגהות בעין־יעקב: **אבר. מעשה. משמרת. עיר. פה.**

הגהות הב"ח: **נגב. עטרה. קצר. שים — הפעיל.**

הגהות א. ברלינר: **ירך. נדר.**

הגהת הגרי"פ: **חבל.**

הגהת „מרפא לשון": **רגב.**

הגהת י. מארסן: **לועז.**

הגהות ר' יעקב עמדין: **ריס. שית.**

שאר הגהות: **אברך. מריא. משח — קל. סתוניות.**

יט) סתירות בפירוש רש"י

סתירות מעטות ציינתי בשם אחרים שעמדו על כך (ע"ע שמר — קל ושעה — קל), ואלו שאר הסתירות לא ראיתי למי שיתעורר על כך. סתירות שציינתי דרך־אגב בסוגרים, ולא בהערה מיוחדת (ע"ע פאה) לא הובאו בזה.

אדמדם. אור. בוא — קל. בור. גלה — פועל. דוכסוסטוס. הדרוקן. זור — פועל. זרד — פעל. חרוץ. חרץ — קל. טונא. טפח — פעל. כירה. מגורה. מטר — הפעיל. נוד. נוז. נעוה. נצה — קל. סור. עוג — נפעל. עולל. פחד. פלא. פלייטון. צמה. צעננים. קורא. ריק — הפעיל. רתק — נפעל. של. שמר — קל. שעה — קל. שרד. תורניתא.

כ) סתירות מדומות או ישוב סתירות

יש פירושים, הנראים כסותרים זה את זה, ואולם למעשה אין כאן סתירה. לפעמים שני פירושים שונים הם, שהביאם הרב לא זה בצד זה. וכשם שאין לראות סתירה בשני פירושים שונים, המובאים זה בצד זה, כן אין לראותם כסותרים זה את זה אם לא הובאו יחדו. עיין, למשל, בהערה לע' שימי. לפעמים ישבתי בדרך אחרת את הסתירה, ויש שהדגשתי כי הסתירה נובעת מתוך זה שפעם פירש לפי הפשט, ופעם — בעקבות דרשת חז"ל: ע"ע יקר, ירקרק, לוץ — הפעיל, קפאון, ריב — הפעיל, רע, שורק, תאנה, תוחלת. ועיין בפרק על הסתירות בראש הספר עמוד כ.
בע' תלתן מחורצת קושית הב"ח; בע' תעופה — קושית ש. י. פין.

אלון. ארג. בית. בריבי. גחלת. גרבא. יאל — הפעיל. יבלת. יקר. ירקרק. ירוק. כילי. לבונאה. לוץ — הפעיל. לעילא. מגוש. מולאי. מקרא. מרפק. ספה — נפעל. פנים („לפני"). פקס — קל. פריעה. פתל — נפעל. קדש — קל. קפאון. קרץ — קל. ריב — הפעיל. רע. רשות. שורק. שימי. שממה. שקל. תאנה. תוחלת. תלתן. תעופה.

כא) הערות בעניני לשון

רוב ההערות צויינו בכוכב, והוא סימן שההערה היא בת ערך שמושי לגבי העברית החיה, הן בספרות והן בדבור. לפעמים מואר אף הקשר שבין פירש"י ובין שפת הילדים.

אבד — קל*. אדאני*. אדרא*. אודרא*. אולת. אילן.

אלון. אמודאי. אסימון*. אף*. אפוא*. אפר. בול*. בוצין*. בורסי*. בטניתא*. בלס — קל*. בלע — פעל. בעל*. ברדלס, גבה. גבן. גדול*. גופן*. גזז — קל*. גילאה*. גרש*. גשושא*. דגה. דגר — קל*. דרכאות*. דשא*. הדור*. המנק*. הפך — קל*. ורד*. ותיקא*. זרם — קל. חוץ*. חזן. חזרא. חזרת*. חטא — התפעל. חטא*. הלוק*. חמר*. חמר — קל*. חנכי*. חסם — קל*. חצות*. חקק — קל*. חָרב. חריקא*. חשור*. חשל — פעל*. טב*. טהור. טוחן*. טירה. טפל. טרוט. טרם. יאור. ילוד. יעז — נפעל. יציאה. יקהה. ירוד*. ירקון*. כבבא*. כבר — הפעיל*. כדור. כוזנתא. כיח. כיסנין*. כלפי. כמה*. כן*. כעך*. כרוב. כרכרות*. כרסם*. לולב. לט. לכאורה. מדושה*. מה. מולאי. מופת*. מלפפון*. מעלה*. מעשה. מקק. מרד. מרפק*. משך — קל. משמוטא*. משקוף. נאור. נאלת*. נגד — הפעיל*. נחותא*. נחש. ניע*. נקדן*. נקי*. נשל — קל. נשר*. סב. סודנא. סות. סיסין*. סיר, סירה*. סכא*. סלקא*. סלת*. סימטא*. סנדל*. סנורתא. סנטר. סף*. ספרה*. סרבן. סרק. עברי. עברית*. עדודה*. עדות. עטי*. עטין*. עיא*. עסה. עצה*. ערא*. ערסלא*. פגום*. פגע. פירא*. פכר — קל*. פנים*. פסה*. פסיקיא*. פספס*. פקם — קל*. פקק*. פרזל — אתפעל*. פרח — הפעיל. פרט — קל. פרקדן. פשחור. פושרא*. צאלים. צבי*. צהרים*. צמַח. צמרת*. צנא*. צרפת*. קבסתן*. קו. קופיץ*. קטן*. קטף. קלל. קלס. קפוד*. קפריסין*. קרץ — קל*. קש. רבקה. רדף — הפעיל. רובה*. רוע — התפולל*. ריח — הפעיל. ריחתנא*. ריס. ריק — הפעיל. רכס — פעל. רמץ. רתח — הפעיל*. רתם — קל*. שבר — נפעל*. שוה — קל*. שומשמנא. שחל — קל. שטר*. שיפה*. שיצניתא*. שלחני. שלף*. שמגי*. שמש*. שסקי*. שער. שפיפון*. שקד*. שקוט. שר*. שרף*. שרץ*. תאוה. תאנה. תוך־תוך*. תחלה. תכבר*. תעלולים*.

מפתח להערות עלומות

הרבה הערות לשוניות — מדובר בהן לא רק על הערך עצמו, כי אם גם על ענינים השייכים לאותו ערך, או דומים לו, או נובעים הימנו. למשל: בערך צבי מדובר על אילה, בערך פסיקיא מדובר על לפופים, בערך קופיץ — על סכין (ל' זכר או נקבה ?), בערך שפיפון — על עפיפון, וכדומה. הקורא, המבקש לדעת משהו בנוגע לאילה או לעפיפון, לא ימצא את מבוקשו בלי מפתח־עזר, כיון שאין לשמות אלה ערכים מיוחדים. לפיכך הובאו כל „הנעלמים" הללו בסדר א"ב, ובצד כל אחד מהם מצוין הערך שבו מדובר עליו: אילה — ע"ע צבי, וכו'.

אדר: ע"ע עדודה
אילה: ע"ע צבי
אירופה: ע"ע ערף
אמור: ע"ע מרה—אפעל
אפר: ע"ע רמץ
בבונג: ע"ע סיסין
בהיר: ע"ע נאור
ביבר: ע"ע פירא
בער—קל: ע"ע סלמנדרא
דרכיה: ע"ע דרכאות
הסם: ע"ע חסם — קל
חרק: ע"ע שרץ
יהודית: ע"ע עברית
כספר: ע"ע פשחור
כרכמונית: ע"ע סיסין
כתפות: ע"ע שקוט
להלן, לקמן: ע"ע מעלה
לוטיתא: ע"ע לט
לפופים: ע"ע פסיקיא
מים: ע"ע משך — קל
מסוליים: ע"ע סנדל
מרק — קל: ע"ע טהור
נולד: ע"ע ילוד
נמלות: ע"ע שומשמנא
נשל ונשר: ע"ע ריס
סובין: ע"ע בלס — קל
סכין: ע"ע קופיץ
ספה: ע"ע סף
עב: ע"ע מטר — הפעיל
עפיפון: ע"ע שפיפון
עפעף: ע"ע ריס
פתאום: ע"ע לכאורה
צדיק וצנוע: ע"ע מעשה
צמג: ע"ע קטף
צר: ע"ע חסום
רבי: ע"ע מה
רשע: ע"ע מעשה
שזיף: ע"ע שסקי
שלדג: ע"ע שלך
שמשה: ע"ע שמש
שעלול: ע"ע תעלולים
תן: ע"ע ירוד

עניני לשון לפי תכנם

הוראה והפוכה: ע"ע מולאי.
חלופי סדר האותיות: ע"ע חשל (חלש), יודקרת (דיוקרת), כברה (כרבא), פכר (פרך), קבע (בקע), שוכתא (שתך).
סדר הנושאים לפי כלל ופרט: ע"ע משמרת.
סמיכות: ע"ע שר.
מגזרת כפולים לחסרי פא-נון: ע"ע קבב.
שנוי שמות לגנאי: ע"ע עיא.
תאר במשקל פעל: ע"ע שרף.
תאר המציין תכונה פיזית: שבר — נפעל.

כב) הערות בעניני דקדוק

רוב ההערות אמורות בגזרות הפעלים: אם כפולים אם נחי ע"ו או ל"ה, וכדומה. מקצתן — בבניני הפעל: אם קל אם פעל, פעל או הפעיל, וכו'. ויש שהן אמורות בעניני נקוד וצורה (ע"ע זהבי, זכור, חרות, כפה, מקצוע, פת, פטם, צפור ועוד). ההערה לע' רכבה אמורה בשנוי נוסחה שבמקרא.

אפונה. גדד — קל. גו. גוז. גוח. גוף -- הפעיל. גזרה. דוה — קל. הגה — נפעל. הרה — הפעיל. זהבי. זור — פועל. זכור. חבול. חוזה. חלה — פעל. חקה — פעל. חרות (ש"ע). חתה — קל. חתת — פעל. ימים. יחל — נפעל והפעיל. ילע — קל. ימר — התפעל. ירד — קל.

כבוד. כבוש. כול — הפעיל. כסס — קל. כפה. כרי. לבן. לפיד. מוזר. מורד. מורה. מטר — הפעיל. מסמא. מצא — נפעל. מַקצוע. מקק. מקר. מקשה. מרד. מרדע. מרה — אפעל. מרון. מורך. משאת. משכית. מַשק. מתות. מתן — נפעל. נדף — נפעל. נחל — נפעל. נחלה. נחת — נפעל. נֵף. נסך — הפעל. נצה — נפעל. נצור. נקף — פעל. נקש — נפעל. נשך — קל. נשף — נפעל. סוף — הפעיל. ספה — נפעל. סרה. עוג — נפעל. עטה — פועל. ענן — פועל. עסס — קל. עפוי. עצה — קל. פארור. פזז — קל. פח. פטם. פילא. פסל — קל ופעל. פעל. פצים. פרט — פעל. צדה — קל. צור — קל והפעל. צמה. צפה — הפעיל. צפור. צרר — קל. קבב — קל. קבל — התפעל. קבריא. קצה — הפעיל. ראה — התפעל. רזון. רסן. ריב — פועל. ריק — נפעל. רכבה. רכובה. רמם — קל. רעה — קל. רעות. רעע — קל והתפעל. שאס — קל. שדה. שדים. שוב — פולל. שוטט. שוק — פולל. שטה — הפעיל. שלה — פעל. שמם — קל. שעע — הפעיל. שפיפון. שפריר. שקק — קל. תכונה. תעופה.

כג) חלופי אותיות

בין מטעם דמיון הצליל, בין מטעם הדמיון בכתב. החלופים מפורטים לפי סדר האות הקטנה (א—ע), בין שהיא עקרית בין שהיא טפלה.

א—ו : נוד (ע״ע זיקא). נכאת.

א—ע : מלאי. עדודה. עירניות. ערף. צלעא.

א—ת : רתוי.

ב—ד : רבד.

ב—ו : גו. הבאי.

ב—כ : אבטא. אוכלא. בוכיא. חבל. כוך. כעך. כרסם. סכוי. סכניתא. שייכא.

ב—פ : בטניתא. פגר — אפעל.

ג—ד : דלוסקמא.

ג—ז : זוגא.

ג—ק : עוקה. קולפא.

ד—ה : רדה — פעל.

ד—ר : אדאני. אודרא. אמודאי. אנקורא. גדודא. חריקא. כדר — קל. נגרא. קדר (ע״ע נקד — קל). נקדן. עדודה. צידניתא. צרד — קל. קדד — קל. קדיר. קופד. קפדא. ריק — נפעל. רם. רסתנא.

ד—ת : תלתול.

ה—ו : קהה (ע״ע יקהה).

ה—ח : דהה. חבל. חמר. חסם — קל. חריקא. מהל.

ו—י : גנונים. זקיף (ע״ע זקף). כתית. סלולה. סרוק. קדום.

ו—מ : ארגון, תוה, וושיא״ה (ע״ע שלפוחית).

ו—נ : צנח — קל.

ז—ן : נבחן.

ח—ע : עוקה. צמחַ.

ט—ק : סקיבס.

ט—ש : פשטינא.

ט—ת : טפח — קל. תרג — הפעיל. תרייקא.

כ—ק : כבבא. נשך (ע״ע אטבעי). עכבה (ע״ע עקב). קפל — הפעיל. שרקפא.

ל—נ : יעז — נפעל. פרקדן.

ל—ר : לירה, קלו״ג (ע״ע סימטא). קלניתא (ע״ע קלל).

ם—ן : תנין (ע״ע ירוד).

ם—ס : בלם — קל. חסם — קל. פקם — קל.

נ—ר : רשבא.

ס—פ : רפס — קל.

ץ—ת : חצה — קל וחצץ — קל.

כת—קד : קדלא.

שבושים בגלל השתרגות אותיות וקצוץ התבה

ינ—צ : אונין. צין — פעל. אובריי״ן (ע״ע קרמין). לימ״ץ (ע״ע שרטון).

רו—ח : מרוק (ע״ע טהור).

נו—ט : שנון (ע״ע בכור).

קצוץ תבה : ע״ע שביט.

כד) לשונות זרות

„צרפתית" — הכונה רק לאותן ההערות שבהן מדובר על הצרפתית החדשה, ולא על שאר פרושים בלעז, שעליהם הובא לעיל מפתח מיוחד (י).

גרמנית : כשותא. סיסין. קורה. ריפתא. שבר — נפעל.

יידיש : בימה. הפך — קל. סכא. עברית. עדות. עיא. עם. פנים. קרץ — קל. ריפתא.

יונית : אנפוריא. אפיקטוזין. בריונים. גאם. דרופתקא. דרכאות. זוהמא ליסטרון. ים. פירא. קלס.

כנען : עטרן.

סורית : סיסין.

ערבית : בימה. חלוק. חמר. יקהה. מרזפתא. סיסין. עֵד. קסף. ריפתא. תלאובות.

פרסית: דוגזר.
צרפתית: חלוק. חליל. כשותא. לבן — פעל. לטאה. מרזפתא. סול. סימטא. קורה. קיפוף. שבר — נפעל.
רומית: בעל. הדראה. טרוט. כשותא. מקרא. נשר. פירא.
רוסית: מוליאר. עטרן. קיפוף.

מבטא לועזי

K — CH: חלוק. חליל. סול. קיפוף.
R — L: סימטא.
B — V: פירא.
C — K: קלקלין.
V — M: שלפוחית.

כה) „אינו לרש״י״

הערות שבהן הודגש כי הפירוש אינו לרש״י, או שספק אם פירושו הוא. בארבעה ערכים (כפן — קל, עלי, עליל, צלחת) ציינתי שהדברים לקוחים מפירוש הרד״ק. בע׳ נצל צויין שהערת רש״ל היא; בע׳ ענה — נפעל הוער על תוספת של תלמיד טועה.

ספסר. יקרה. יתד. כפן — קל. נהה — נפעל. נחת — נפעל. נצל. עלי. עליל. ענה — נפעל. פרש — פעל. פתיחה. צלחת. שדרה.

כו) הערות על צנזורה

און־גליון. אפיקורוס. בית. גדופי. גמרא. חיב. מין. מינות. נוצרי. נקב — קל. פולסא. צדוקי. קראי.

מפתח השמות הפרטיים

(שמות אנשים, ספרים, עתונים ומוסדות)

שמות ספרים, עתונים ומוסדות הובאו במירכאות. שמות, המצורפים מראשי־תבות ומבוטאים ככתיבתם (כגון: רמב״ם, רמב״ן, הב״ח, שד״ל), הובאו לפי צורת כתיבתם: רמב״ם — באות ר, הב״ח — באות ב, וכדומה. לא כן רבנו חננאל, אעפ״י שכותבים בקצור ר״ח. הא הידיעה לא הובאה בחשבון (הב״ח — באות ב, ולא ה).

לפעמים רחוקות הובאה בחשבון גם הערה שנרמזה בקצור בסוגרים, בצד מראה המקום. הערך של הערה כזאת הובא במפתח בסוגרים.

לא הובאו בזה שמות תנאים ואמוראים, גם לא שמות מדרשי־הלכה קדומים (כגון ספרא וספרי), וכל שכן שלא הובאו שמות מסכתות מן התלמוד.

אבא מרי: הבהב — פעל.
אבודרהם: עובר.
ר׳ יונה אבן־ג׳נאח (ריב״ג): אמר—הפעיל. זור — פועל. חמר. חמר — קל. מרק. עזב — פועל. ערך. עשה — קל. צאלים. רוע — התפולל. שבל.
א. אברונין: רוע — התפולל.
י. אהרני: ברדלס. ירוד. נשר. קפוד. קפוז. קרפדאי.
„אור החיים״: לקח — קל.
מ. איש־שלום: עברית.
י. מ. אלבוגן: פרס — קל.
אלפס (רבנו יצחק אלפסי): זמרה. חטם. קבסתן. תיומת.
נוסחאות רש״י שבאלפס: הסת. נמטא. עקיף.
„אמנות״: גשושא.
הב״ח (ר׳ יואל סירקיס, בעל „בית חדש״): אצטדייא. בוצין. בטלן. בית. גוף — הפעיל. גלל. הדרוקן. הוצא. זוגא. זיר. חבר. (חזיון). חזן. טלי. (טפח — קל). יהיד. כבד — נפעל. כירה. לעילא. מורג. מקרא. משקלת. נגב. סגוס. עטרה. עטרן. פרהסיא. פרנסה. קצר. ראה — קל. שים — הפעיל. שלח — קל. תלתא.
ח. נ. ביאליק: אלון. אף. גזז — קל. טוחן. מדושה. מעזיבה. סיסין. סנורתא. עברית. עצה. פרזל — אתפעל. צאלים. תעלולים.
„בית המדרש״ לילינק: שחל — קל.
ש. בלאך: פסקון.
י. בלשן: עפוי.
א. בן־יהודה: מרה — אפעל. עמר — פעל.
ש. בן־ציון: כול — קל.
בני עדו: ישר. פיס — התפעל.
ש. ז. בראדי: נדר.
רבנו עובדיה מברטנורה: בית. גמל. דרכאות. זומן. ילוד. ירקון. נצל. סלת. פרך. צירן. שכב — קל. שפיר.
א. ברלינר: אורים. דם. זית. טירה. ירך. יתד. כפור. נדר. נטף. עקיף. עקש. ערך. פקם — קל. קלאי. ראה — התפעל. תרייקא.
י. ל. גורדון: בול. גליון. דגר — קל. כהה. פסח. צאלים. רוע — התפולל. שאט — קל.
הגר״א (הגאון רבנו אליהו מוילנא): ילוד. פסקון. פעל. תך.
הגרי״פ (הגאון ר׳ ישעיה פיק־ברלין): אגנא. אריוך. בר. בריבי. ותר — התפעל. זפק. חבל. חטא — התפעל. היתא. חמים. חספניתא. למוד. מדנא. משה. נפילים. עבור. עזאי. פילוספא. קבסתן. רשבא. שייכא. שימי. שם. שריד. תיומת.
רבנו גרשום: בוכנה. בעל. סלד — קל. קפא. שלח — קל. תליתאי. תמליון.
י. גתה: כול — קל.
ג. דאלמאן: מבוכה. פטם.

דונש: אלהים. לשד. מן. מנוס. מסה.
„דעת זקנים מבעלי התוספות": אורים. מנורה. רובה. שרד.
„דקדוקי סופרים": עקש.
„האוצר": ע' להלן פין.
רב האי גאון: גונדא. דוגמא. ורד. חביצא. חפץ — קל. חרדלית. נחילות. קפא. תרגימא.
„הארץ": עטין. רוע — התפולל.
„הזהר": זמרה.
„השלח": עצה.
„ועד הלשון העברית": מלפפון. סנדל.
מ. י. ל. זקש: שומענא.
חיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי): אתא — קל. בריבי. יד.
צ. ה. חיות: מאי. צין — פעל. קראי. שמר — קל.
רבנו חננאל (ר"ח): אבטא. אופיי. אלל. אנדרטא. אסקוטלא. אסתרא. אצטבלא. בוצין. בור — הפעיל. בוכנה. גדודא. גוף — הפעיל. גמל. חזרא. חטם. חמר. חנק — נפעל. חפץ — קל. טהור. טוב — נתפעל. טפח — פעל. יחיד. כבוש. כיסנין. כפר — הפעיל. מגורה. מכתב. מומחה. מצראה. משך — קל. נולד. נחל. נחש. סור — פעל. סנטר. סניגור. עוקה. עורבא. עלי. עמם — קל. עצב. פגום. פוטיתא. פחמי. פטפוט. פילא. פיס — התפעל. פרקדן. צביון. צבת. צפה — הפעיל. צריא. קב. קבסתן. קדד — קל. קומה. קורדקיסין. קפא. קרנונא. ריק — נפעל. רם. רשבא. רשות. שכך — קל. שמאה. שרגושא. שרטון. תורניתא. תיומת. תרג — הפעיל. תרגימא. תריס.
ש. טשרניחובסקי: אדאני.
מ. יאסטרוב: אנקורא. ביסא. ותר — התפעל. חרות (ש"ע). כשר. מוזר. סכוי. פח.
ר' יהודה הלוי: אמר — הפעיל.
רבנו יונה: ילוד.
רבנו יחיאל: קפא.
ח. ילון: לכאורה.
ד. ילין: ציצית.
„כ"י אוכספורד": גשושא. זוהמא.
„כ"י מינכן": אדאני. גללניתא. ותר — התפעל. זק. חובר. (טפח — קל). יתרות. מחט — קל. נקד — קל. קצר. ריק — נפעל. שלשל — פעל. תכבר.
י. ל. כצנלסון: עברי. קליבסת.
עמנואל לב: סיסין.
י. ב. לוינזון: מקרא.
„לשוננו": נשר. עפוי. ציצית. רוע — התפולל.
י. מארסן: לועז. ענה — קל. פתיחה.
מהרש"א (מורנו הרב ר' שמואל אידלש): זרע. חוב — התפעל. חלה — קל. ישר. כבש — קל. למוד. מקרא. נפילים. סות. עבור. עברה. ערף — קל. צורה. תליתאי.

ב. מוספיא: טרוט. סור.
ר' אליה מזרחי: בעל. בריאה. זית. טרם. יאל — הפעיל. מלא — קל. נדר. סור. על. ראה — התפעל. שעה — קל. שפיפון. שרירות. שרף. תנופה.
„מלון חדושי ח. נ. ביאליק": סנורתא.
ש. מנדלקרן: עלה.
מנחם: אור. אלוף. מלקוה. מן. מנוס. מנלה. מסה. משכית. נכאת. נצה — קל. עלמות. פחתת. פתה. צדה — קל. צלם. שעה — קל. שקוף. תגרה. תולל.
„מרפא לשון": גבן. ככא. כלך. לבן — פעל. סול. סופה. עיר. קורה. קיפוף. קש. רגב. תמליון.
„משמר" (המדור „פנת הלשון"): אפוא. חוץ. חשור. כבבא. מעלה. משמוטא. נקיון. עברית. עטי. פסיקיא. פקם — קל.
„מתנות כהונה": מצוה.
„נודע ביהודה": בריבי. משה.
רב סעדיה גאון: בת. חמר. טשטקי. לוז. צאלים.
„ספר הקצרת": ותיקא.
„עין־יעקב": אבן. אבר. אכסניות. אמגושי. אסקריא. בית. בכור. בת. גמרא. גנדר — התפעל. דוה — קל. דיוזוגי. דלת. דעת. הבאי. זה. זרע. חדד — פעל. חניכה. חפץ — קל. חרגא. ידע — קל. יתרות. כדי. כלדי. כליא. כוספא. כתף. מאי*. מדוך. מין. מעשה. משל. משמרת*. משק. נבע — הפעיל. נגב. נקד — קל. סגן. סודנא. סלמנדרא. סניגור. עבי. עדן — פעל. עות — פעל. עיר. ערף — קל. עשר — התפעל. פה*. פחמי. פטיט. פיס — התפעל*. פולסא. פנכא. פנק — פעל. צבי. צורה*. קדר — נפעל. קטיגור. קלפא. קפסא. קשר — פעל. ראה — קל. רגז — קל. שום — הפעיל. שלח — קל. שומענא. שקוף. תליתאי. תלם.

כמעט בכל ההערות מדובר רק על הלופי־גירסא בנוסח פירש"י שבעין־יעקב. כוכב בצד הערך — סימן לאיזה חדוש שנתחדש בהערה. מרובים הערכים, שבהם הוער על נוסח הפירוש בעין־יעקב לא בהערה מיוחדת, כי אם בסוגרים בצד מראה המקום (כגון: נמנם — פעל, פנים ועוד). הללו לא הובאו בזה.

ר' יעקב עמדין: זכור. ממלא. נבחן. סכי שמש. עולם. צבי. קציצה. ריס. רמץ. שית.
„ערוך": אבטא. אגנא. אדאני. אדרא. אודרא. אוכלא. אותיום. אמודאי. אמן. אנדרטא. אנפוריא. אפיקטווזין. אפסניא. בוכיא. בורסי. בטניתא. ברא — הפעיל. גדודא. גלגלין. גללניתא. גלם — קל. גרגר — פעל. דוגמא. דהה. דוגזר. דיוזוגי. דלוסקמא. דרכאות. דרניקוס. דרס — קל. הבאי. הדראה. ותר — התפעל. זוהמא. זוגא. חבל. חבר. חטא — התפעל. חטוט. חלל — הפעיל. חמר. חניכה. חנק — נפעל. חסום. חסם — קל. חריקא. טוטפות. טורזינא. טמיא. טפח — פעל. טרוט. יודקרת. יחיד. ילא. כדי. כסכסים.

כעך. כפר — הפעיל. כרוכיא. כרסם. מדנא. מדר — הפעיל. מולאי. מחט — קל. מכתב. מלך. מומחה. ממלא. מציצא. מצרי. מרזפתא. משמש — פעל. משקוף. מתן — נפעל. נאלת. נהיר. נחש. נפילים. נקד — קל. נקדן. סור. סיגה. סיט. סיקריקון. סכוי. סנדל. סער — קל. ספן — קל. סרוק. עדודה. פגר — אפעל. פקם — קל. פרדס. פרס — קל. פרקדן. פשטינא. צידניתא. צמח. צמק — קל. צפה — הפעיל. צפור. צרדה. קבסתן. קדד — קל. קוליס. קולסא. קופד. קטף. קמע — קל. קפדא. קרון. קרמין. קרן. רבד. רטן. רם. רסתנא. רצף — פעל. רשבא. רתוי. שובבית. שייכא. שפם. שריד. שרקפא. תדל. תפת. תרג. תרז.

ערכים, שבהם צוינה נוסחת הערוך לא בהערה מיוחדת אלא בצד הערך (כגון: קייסא, שישא), לא הובאו בזה. בהערה לע' רשבא הודגש שבעל ה„ערוך" הביא פירוש בשם רש"י.

פיוטים: מצוק. קשר — פעל. רוע — התפולל. שפיפון.

ש. י. פין: בטח — קל. הבהב — פעל. חמר. חשור. כרה — קל. מצוק. סכי שמש. עברית. עקר. שוה — קל. תעופה.

י. פירסט: חשור. עלה.

„פרוש מסכת משקין": שומענא. תמס.

ר' שלמה פרחון: כדור.

„צאן קדשים": זובן. לבוב. סיט.

ר' יוסף קארו: רבע. תיומת.

ר' אלעזר הקליר: מצוק. רוע — התפולל.

א. קניג: חשור.

„קצור כללי התלמוד": בין. בריבי.

„קרבן העדה": רבע.

ראב"ע (ר' אברהם בן עזרא): אור. איש. אלהים. אמר — הפעיל. בן. גדד — קל. גדי. דרכמון. דשא. זור — פועל. טרם. ילפת. כפור. כרכרות. לבן. לוז. מורה. מן. מסה. מרום. מרך. משארת. משך — קל. משכית. משש — הפעיל. נזם. נשא — קל. נשל — קל. ספה — נפעל. עסס — קל. פארור. פנים. פעם. פרע — קל. פרשא. צלע. צפה — הפעיל. צרפת. קדש — קל. קפוז. רוע — התפולל. שבל. שדים. שה. שחר — פעל. שלש — פועל. שמש. שפי. שפריר. תלאובות. תלי. תרפים.

רא"ש (רבנו אשר): אסתרא. גרגשתא. דראון. ורד. חזן. חטם. טפח — פעל. עלה — קל. עתיד. פעל. פרץ — נפעל. תיומת.

רד"ק (רבנו דוד קמחי): אלון. אמר — הפעיל. אשימא. בהמה. גדד — קל. דבא. דלת. דראון. זור — פועל. הורי. חלה — הפעיל. חליל. חמר. חמר — קל. חצץ — פעל. יעז — נפעל. כברה. כוס. כח. כידון. כפן — קל. כרי. כרכרות. לבן. לוז. לטאה. מורד. מורה. מכתש. מלח. מקנה. מרך. משכית. משקוף. נבחן. נוס — קל. נחילות. נסך — הפעיל. נקש — נפעל. נשל — קל. סלת. עוג — נפעל. עלה. עלי. עליל. ענן — פועל. עקר. ערך. פרם — נפעל. פרשדון. פתיגיל. צדה. צלחת. קלס. קפוז. קש. רגמה. רזון. רמם — קל. שבל. שכיר. שלש — פועל. שמש. שפריר. שרד. שרירות. תלי. תרמה.

בהערות לערכים חליל, כח, כוס, לטאה, מלח, נוס ושרד ציינתי שרד"ק הביא ב„ספר השרשים" את דעת רש"י (בכלל הובאה דעת רש"י בספר זה י"ח פעמים). בהערות לע' יעז, משקוף ופרשדון ציינתי בתמיהה שרד"ק הביא את דעת רבנו, מבלי לפרש בשמו. ואלו בע' פתיגיל הביא רד"ק בשם רבנו פירוש שאינו ברש"י שלפנינו.

רוו"ה (ר' וולף הידנהיים): עשה — קל. שפיפון.

ריב"ן (ר' יהודה בר' נתן): חזן. לכאורה. נשא — קל. ספסף — פעל. פרם — נפעל. קלה — קל. קעקע.

רמב"ם (רבנו משה בן מימון): אילן. גמל. דלוסקמא. ידעוני. ילוד. כנה — פעל. כרמלית. סיט. עפוי. צירן. צרדה. קורא. קש. רבך — הפעיל. שפם. שקל. תיומת.

רמב"ן (רבנו משה בן נחמן): איש*. בן. דבה. דודאים. דמע. דשא*. טרם*. כברה. מלא — פעל*. מלאכה. מעיל. נדר*. נזיר. נטף. נשר. עם*. עשה — קל. פתה — פעל*. פתיל. שקל. תנופה. תרייקא.

כמעט בכל ההערות לערכים אלה מדובר על השגות הרמב"ן על רש"י. כוכב בצד הערך יורה כי סתרתי את קושית הרמב"ן ותמיהתו מסולקת.

הר"ן (רבנו נסים גירונדי): הבאי. חלל — קל. חרגא. ילוד. פעל. ריק — הפעיל.

רשב"א (רבנו שלמה בן אדרת): ישר.

רשב"ם (רבנו שמואל בר מאיר): אחזה. אמר — הפעיל. אספרגוס. דמע. חורי. כבנה. מורה. מזה. מן. מנורה. מסה. מרך. משארת. משכית. משקוף. נזהא. נסך — הפעיל. נקש — נפעל. נשל — קל. סודנא. סנטר. ערך. פח. פנים. ציצית. ריב — פועל. שחום. שפולא. שפי. תלי.

רש"ל (רבנו שלמה לוריא): אומן. בריבי. זמם — קל. חזן. נמושות. נצל. פשע — קל. קדד — קל.

רש"ש (ר' שמואל שטראשון): בוא — קל. גמרא. גרמא. דפנא. טורא. טמיא. פרקדן. צבי. צרף — פעל. ריס.

„שבלי הלקט": גדיל.

שד"ל (שמואל דוד לוצאטו): צאלים. רק.

י. שטיינברג: אולת. בטח — קל. חשור. ישח*. כבר — הפעיל**. רבקה. רגמה. תאוה. תם. תרעא.

*פירש כדעת רש"י, בנגוד לשאר המפרשים, מבלי לומר בשמו. ** הכריע כדעת רש"י בנגוד לשאר המפרשים.

„שיחת חולין של תלמידי חכמים": סלת.

„שיטה מקובצת": כתף. לכאורה. נאלת. קלופה. שכב — קל. שלשל — פעל. תלתול.

ש"ך („שפתי כהן"): **מקרא.**
של"ה („שני לוחות הברית"): **מאי.**
„שלחן ערוך": ע' יוסף קארו.
„שפתי חכמים": **עשק — קל.**
רב שרירא גאון: **נחש.**
תוספות: **אבטא. אגנא. אופיי. אחת. אילן. אכסלגייא. אכסניא. אלל. אספלידא. אציל. בוצין. ביאה. בית. בלם — קל. ברדלס. בת. גלגלין. גלל. גלם — קל. גנב — קל. גסה — קל. גר. דוגמא. דוגזר. דוכסוסטוס. דינר. דמע. דקורא. דורדא. חביצא. חבר. חדש. חומש. חורם. חלב. חוליה. הלל — הפעיל. חמר. חפץ — קל. טוטפות. טשטקי. יון — פעל. ילא. ינוקא. יציאה. יקרה. ירוד. ירוק. יתמא. כבוש. כבנה. כדר — קל. כי. כיח. כירה. ככא. כלדי. כלכל — פעל. כרזא. לוז. מגרפה. מולאי. מזמוטים. מזר — קל. מזרה. מומחה. ממלא. מנקיות. מופלא. מקורזל. מרפק. משך — קל. מתא. נחש. ניב. נער. נץ. סיט. סכי שמש. ספן — קל. ספת — קל. עדודה. עדשה. עיון. ערסלא. עשה — קל. עתר. פגום. פהק — פעל. פח. פילוספא. פציעל. פקס — קל. פרדס. פרץ — נפעל. צביון. צורה. צידניתא. צרדה. צריך. קדרה. קומה. קוץ — נתפעל. קורא. קטף. קיפה. קיפוף. קססה. קערה. קפח — פעל. קפריסין. קרנונא. קש. קשה. רבב. רבד. רחת. ריס. ריק — הפעיל. רשות. שוף — קל. שייכא. שייפא. שקל. שרקפא. תבואה. תבל. תורניתא. תיר. תלה — נפעל. תליתא. תלתא. תמיד. תרגימא.**

כמעט בכל המקומות הללו צויינו השגות התוספות על רש"י, ורק במקומות מעטים הוער שבתוספות הובא פירוש כדעת רש"י, חבלי לפרש בשמו. ויש שהובא בתוספות פירוש בשם הקונטרס (ע' קפח — פעל, רחת), ואינו ברש"י שלפנינו. כל השגות התוספות, שבהן נזכר שם רבנו תם, לא הובאו כאן. ועיין להלן רבנו תם.

„תוספות יום טוב": **דרכאות. פרח — הפעיל. פרש — פעל. צרף — פעל.**
„תוספות רי"ד" (תוספות רבנו ישעיה דטראני): **לכאורה.**
„תורה תמימה": **ראה — קל. שוה — קל.**
רבנו תם: **אסימון. אסתרא. אורזילא. אשמאי. בוכנה. גולל. דגל — הפעיל. דולבא. זוז. טוב — נתפעל. ישוע. כדור. מקורזל. נוז. ניע. נשר. פרקדן. צבי. צלא. קוניא. קוץ. קוקיאני. שבתא.**
„תפארת ישראל": **ירקון. סלת.**
תרגום אונקלוס: **אברך. אגור. אד. אחזה. אלהים. אלון. אשך. בית. גיר. גרש. זית. זכור. זן. הסיבה. הרמן. טרם. יאל — הפעיל. יד. יכל — קל. כברה. כנען. כרקום. לוז. מכסה. מסה. מסכנות. משגה. משח — קל. משק. נבא — התפעל. נטה — הפעיל. נצל — הפעיל. נקש — נפעל. נשל — קל. סלע. עדה — קל. עם. ערם — נפעל. פח. פתיל. צור — קל. צי. צמיתות. צפיחית. קורדינאה. ריב — קל. שדים. שודא. שוח — קל. שחום. שלך. שלש — פועל. שנינה. שער. שת. תאוה. תגרא. תך. תכא. תלי. תנופה. תרפים.**

רבים הערכים שבהם הוער בסוגרים על תרגום אונקלוס, ולא בהערה מיוחדת (כגון: אבן). הללו לא הובאו כאן. הוא הדבר בתרגום יונתן. לרוב הערתי שרבנו מפרש לפי אונקלוס, ורק לעתים רחוקות צויין שהוא חולק עליו (ע' ערם — נפעל). בהערות מעטות הודגש שנוסחת התרגום שלפנינו שונה מזו שבפירש"י (ע' שער, תגרא).

תרגום יונתן: **אב. אור. אוֹר. אלון. ארג. ארזפתא. אתיק. גדרת. דהן — אתפעל. הבנים. חסן — נפעל. הררה. יכל — קל. כבוד. כברה. כרוכיא. כרכרות. לוט. מבוכה. מיכל. מכתש. מלכם. מסב. מסמא. מקדש. מרזפתא. מרפק. נבא — התפעל. נטיפות. נכאת. נשר. סלע. עד. ערב. פרודה. פרס — קל. פרשדון. צפיחית. צריח. קפאון. קרץ — קל. ריב — הפעיל. רכבה. שדרה. שין. שליש. שממה. שעירה. שפה — פעל. שקוף. תכבר. תרומיה. תרמה. תרפים.**

עיין בהערה הקודמת. בקצת מקומות הערתי שקריאת יונתן היתה אחרת מכפי המסורת שבידנו (ע' מקדש, שליש), או שנוסחת התרגום שלפנינו שונה מן הנוסחה שבפירש"י (ע' מבוכה, מכתש, שפה — פעל, תכבר).

תרגום כתובים: **אילת השחר. חול. חול — פולל. מרום. נחלה. ספה — נפעל. ספרה. עלמות. צלם. קלקלתא. רוע — התפולל. רצד — פעל. שגב — הפעיל.**

בכל המקומות ציינתי בראשי־תבות, — ת"י, — הואיל ויש מיחסים גם תרגום כתובים ליונתן בן עוזיאל. בערך „קלקלתא" הערתי שרש"י עצמו מביא את תרגום הכתוב שבתהלים; משמע לכאורה שתרגום כתובים היה בידי רש"י. לא כן בהערה לע' צלם. לא כאן המקום להכנס למחלוקת זו, אך אעיר שבמדרש תנחומא (פקודי א) מובא תרגום כתובים כתרגום ירושלמי, ולפיכך כתבתי בראשי תבות: ת"י.

תרגום ירושלמי: **גבן. דבא. דמע. חורי. יד. כריכה. לוז. נוס — קל. נקש — נפעל. שגר. שלש — פועל.**

אף תרגום זה (על התורה) ציינתי לרוב בראשי תבות (ת"י), הואיל ובחומשים נדפס עליו שם יונתן בן עוזיאל. בע' כריכה הובא שרש"י עצמו מביא תרגום זה כתרגום ירושלמי (הנוסחה שונה מזו שלפנינו).

תרגום רומי: **עלמות.**
תרגום השבעים: **עלמות.**
תשובות הגאונים: **אמן. בוצין. דרניקוס. סודני. סיסין. פטור. קולייס. קטף. קלל — קל. רבה. רבך — הפעיל. שפם. תיומת.**

על אבי

במבוא לכרך ראשון של „היכל רש״י" נדפסו שתי אגדות, שכתבן אבא־מרי, כפי ששמען מפי אביו. לא זכיתי שישתתף גם בכרך זה ולא זכיתי ליהנות מאור פניו ומשמחת לבו, שהיה מאציל עלי לו הגיע לזמן הזה. מַעין של שמחת חיים ותקוה טובה היה מפכה בלב אבא, מעין של תנחומים ואורה לדכאי־רוח ונשברי־לב. ומשנסתלק — נסתתמו בשבילי רבים ממעינות השמחה. אך אם לא זכיתי שאבא ישתתף בעצמו בספר זה (שתי הערות הבאתי בשמו, בגוף המלון ובמבוא) — הרי חובה קדושה אני רואה לעצמי לשתפו ולהציב בסיום הספר ציון לזכרו.

תולדותיו

„עיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים"

אבי ומורי, הרב ר׳ משה בהרב ר׳ ניסן רבלסקי זצ״ל, נולד באסרו־חג של פסח תרל״ז בעיירה קאלינובקא באוקריינה, ונפטר בר״ח סיון תש״ד בירושלים.

עוד בימי ילדותו החלה לפעמו שאיפה לציון (אביו היה מן הרבנים הציוניים המעטים ברוסיה בימים ההם. לפני 60 שנה). מתוך אהבה חזקה ללשון הקודש יש אשר פסק לדבר יידיש, וימים תמימים לא דבר אלא עברית, עם חוג מצומצם כמובן... בהיותו כבן י״ח עברו הוריו לקאזאטין (שם היה אביו אב״ד עד מותו), ואז התחיל לפעול בשדה החנוך, ביסדו תלמוד־תורה מתוקן, שלמדו בו גם למודי־חול. התלמידים קבלו כאן חנוך לאומי־ציוני, ורבים מהם היו אח״כ לעסקנים ציוניים בעיירה. להחזקת תלמוד־תורה זה הקדיש אבא את מיטב זמנו ומרצו בהתלהבות־נעורים ובמסירות, שהגיעה לפעמים עד כדי מסירת־נפש. רק לאחר שהת״ת אושר ע״י הממשלה נתמך ע״י „חברת מפיצי השכלה" בפטרבורג.

בסוף תרנ״ז נשא אבי לו לאשה את מנוחה, בת הרב ר׳ ישראל ברמאן זצ״ל. זקני זה, שהיה רב בפליסקוב (פלך קיוב), הצטיין בהתמדתו בתורה, במדה שלא היתה מצויה אף בימים ההם. עמו למדתי הרבה גמרא ותוספות. את התמדתו ירש מאביו, הרב ר׳ אליהו זצ״ל, שהיה נודע בתורתו וביראתו בכל הסביבה. זמן־מה שמע תורה מפיו גם אחד־העם, שבנעוריו היה מבאי ביתו.

לאחר נשואיו גלה אבי למקום־תורה בקובנה שבליטא, ושם הוסמך להוראה, ע״י הרב ר׳ צבי בן הרב ר׳ יצחק אלחנן ספקטור זצ״ל, וגם ע״י רבנים אחרים, מגדולי התורה. בשנת תרס״ה הוזמן להיות רב בבייראמטשא (עיירה בביסאראביה), וכאן פתח פעולת־חנוך מקיפה ורבת־ערך. קודם־כל יסד בעיירה זו את בית־הספר העברי הראשון בביסאראביה, שכל הלמודים העבריים נלמדו בו עברית בעברית, והמורים היו מטובי הפדגוגים ברוסיה. אחרי־כן נוסדו בעזרתו ובהשפעתו בתי־ספר עבריים גם בשאר מקומות בביסאראביה, והמוסדות הללו היו קרן־אורה במחשכי הגולה לא לתלמידים בלבד, אלא גם להוריהם.

כעין עדות היסטורית יש לראות בדברי זכרונותיו של מ. קומארובסקי (מסופרי „הדאר" באמריקה) על בית־ספר זה:

במשך שנים אחדות שפרה לי נחלתי להיות בין תומכי ידיו של הרב משה אבינרי, האיש המצוין בפעולתו החנוכית והצבורית. קרוב לימי הפרעות, בשנת תרס״ה, הוזמן לכהונת רב בעיירה ביירמטשא, פלך ביסאראביה. כתוצאת ההרס והשוד היה מצב העדה ירוד מאד, וגדולה מזה היתה העזובה המוסרית. הרב אבינרי (אז — רבלסקי) העמיד את עצמו בפרץ בכל חום נפשו הנלהבה. הוא פתח בית־ספר צבורי והזמין מורים מן המשובחים. הוא בא בקשר עם מוסדות התמיכה בפטרבורג והבטיח על־ידי זה את צרכי הקהילה. במרצו הנפלא הפעיל גם אחרים, ואלה התחממו לאורו והלכו בעקבותיו. בהדרת פניו ובנאומיו הנרגשים עודד את הרוחות והשיב ללבות שומעיו רגשי תקוה ואמונה. במשך זמן קצר השתנה מצב הקהילה ויהי למופת לכל הערים אשר בסביבה. אולם עם כל פעולותיו השונות והמרובות היה בית־הספר העברי יסוד ועיקר פעולתו. זה היה אי תרבותי בודד בים של בערות. בין כתלי בית־הספר שלטה תמיד חגיגיות עילאית. חשו בזה גם הורי הילדים — — —

פעולת הרב לא הצטמצמה רק בעיר מושבו. הוא פעל הרבה גם בעיר המחוז אקרמאן לרעיון הציוני ולתקון בתי־הספר. כמו כן היה יוצא לפרקים לערי השדה, כטאטארבונאר ועוד, לעורר את עסקניהם ולתקנם בעצה טובה. („הדאר" ט׳ תמוז תש״ד)

בביירמטשא כתב אבא את ספרו הקטן „סנסני עץ החיים", ובו קצור הדינים שידיעתם דרושה לתלמידים. בסוף כל פרק — „מוסר", כלומר דברים קצרים הממצים את המאור שבדינים ומחבבים אותם על לומדיהם. „מאמר החנוך" שבסוף הספר רצוף משא לאומי נלהב בשבח החנוך התורני־הלאומי ואזהרה על הסכנה שבחנוך החלוני. הספר הונהג כספר־למוד ברבים מבתי־הספר בביסאראביה, וגם — מחוצה לה. (חלק ב' של הספר נשאר בכתב־יד).

בשנת תרע"א, עם פטירת אבי אבא, עבר אבא לקאזאטין לשבת על כסא אביו. ישיבתו שם ארכה רק שנתים: בשנת תרע"ג הוזמן להית רב באונגן (על גבול רוסיה ורומניה), ובעיירה זו נשאר עד ראשית תרפ"ו.

בחול־המועד סוכות תרפ"ו עלה אבי ובני־ביתו לארץ־ישראל, ובה חי 18 שנים רצופות עד מותו. גם בארצנו המשיך את פעולתו החנוכית הברוכה: כעשר שנים היה מורה בבית־ספר עממי כללי (תחלה — ביבנאל, ואחר — בצפת). בכל מקום היותו נטע בלב תלמידיו נטעי־נאמנים לציון ולשאר קדשי האומה. ברוח נועזה ובמסירות־נפש קנא ביחוד ללשון העברית.

בכל פעולתו החנוכית היתה משולבת פעולה למען ישוב ארץ־ישראל, כי את שיבת ציון ראה כגורם חנוכי חשוב. רבות פעל להכשרת הלבבות לציונות עוד לפני הקונגרס הציוני הראשון. בהוסד „הקרן הקיימת" הגביר את פעולתו זו, וכאשר נוסדה „קרן היסוד" הטה מיד שכם (בשנת תר"פ) להפצת הרעיון הציוני והפעולה הציונית ביתר שאת. בשנים הראשונות ל„קרן היסוד" היה בין מכווני התעמולה והמגבית למענה בכל רומניה. נאומיו הנלהבים היו חוצבים אף לבבות אטומים וקשים, ורבים העידו על עצמם כי לא ישכחו לעולם את דבריו על חובת כל יהודי לומר לעצמו „עם חשכה", כלומר בחשכת הגולה: „הדליקו את הנר! העלו שוב בלבבכם את נר התחיה ואהבת העם ובנין הארץ".

בימי מלחמת־העולם הראשונה (תרע"ד—תרע"ח) עסק הרבה בצרכי־צבור באמונה. לא פעם התיצב לפני ראשי השלטון ברומניה והשתדל למען הטבת מצב היהודים. לאחר הפרעות האיומות ביהודי אוקריינה (תרע"ט—תר"פ) נמלטו לביסאראביה פליטים רבים, ואבא רשם מפי עדי־ראיה מעשי־זוועה מסמרים. גביות־עדות אלה, בעלות ערך היסטורי, פרסם אח"כ במאמרו „מן הגיהנום האוקריינית" (ב„השלח" בשנת תרפ"א), ועליו כתב עורך „השלח" כי „הדברים הנוטפים דם לא ישכחו לעולם מלב קוראם".

בר"ח סיון תש"ד, לפנות בוקר, מת אבי מיתת־נשיקה בבית־החולים „הדסה" בירושלים.

*

ציינתי בראשי פרקים את תולדות אבא. אך אחת מזכויותיו אדגיש כאן ביחוד, כי זכות היסטורית היא, זכות ראשונות: לפי ידיעתי היה אבא הרב הראשון ברוסיה, שהשליט את הדבור העברי בביתו ובבתי־הספר שיסד. בימים ההם היה הדבור העברי בגדר חלום, שעורר לא פעם אפילו את לעגם של סופרים עבריים בגולה! תמהני אם רבים קנאו את קנאת הלשון העברית כמוהו. גם בהיותו כבר בארץ הוכרח לא פעם לעמוד בקשרי מלחמה עם חרדים קיצונים, שהתנגדו לדבור העברי ודרשו ממנו לדבר יידיש, ולא בלשון „הכופרים פורקי־עול"...

את דרכו עשה תמיד באמונה ובקו ישר, ולא חת מפני המלעיגים, לא מימין ולא משמאל. את הנפשות אשר עשה לציון עשה לא רק במאמריו ובנאומיו, באספות ובמסיבות, כי אם גם בשיחותיו יום־יום עם תלמידיו, שרבים מהם הם עתה אנשי העמק והגליל, בוני הכפר והעיר.

כמדומה שאף בזה היה יחיד במינו: הוא בחר להיות מורה בבית־ספר כללי, ולאו דוקא דתי. מעולם לא הודה במחיצות ובסייגים, וכל יהודי — האוהב את הארץ ומשתתף בבנינה — כשר היה בעיניו. לפיכך בחר דוקא בתפקיד קשה ביותר: להחדיר את מסורת ישראל לחוגים שאינם מסורתיים.

אש־קודש יקדה בלב אבי, שלהבת כסופים לציון, לחנוך מסורתי ולשפה העברית. מן השלהבת הזאת היה מתיז רשפים לחמם ולהלהיב בהם את לבב אחיו.

מתוך כתביו

„דבריהם של צדיקים הם הם זכרונם"

להלן מובאים שלשה קטעים מתוך כתביו, בהם שפך את לבו על עמו ותורתו, ארצו ולשונו. הרשימה על תחית ישראל כתובה, אמנם, בדרך הדרש, ואעפ"י כן ערך מיוחד לה דוקא בימינו אלה, ימי תקומת מדינת ישראל. נדמה שדברים אלה, שנכתבו לפני 35 שנים, כאילו מכוונים לזמן הזה.

על חנוך הנוער והכשרת הלבבות לתורה ולציון

ד' אמות של ארץ־ישראל בגולה הוא בית־הכנסת. במערב אירופה ובאמריקה מקפידים אחינו להיות כמתוקנים שבהם, מהדרים להכניס יפיפותו של יפת באהלי שם. מעולם לא התנגדנו ליפיפותו של יפת, אבל דקדקנו תמיד להכניסה באהלי שם, ויותר מזה דקדקנו שיתקיימו אהלי שם ולא ימוטו. אבל, לצערנו, מה אנו רואים כיום? יפיפותו של יפת — ישנה, אבל אין ד' אמות של א"י בבתי־כנסיות שלנו. הדרשנים דורשים בלבוש זר ובענינים זרים, שאינם הולמים את בית־הכנסת, וכאן כאלו המדרש הוא עיקר ולא המעשה. בית־כנסת זה, שאין מטיפים בו לשאיפת התחיה של ישראל, שאיפה לחיי עם קדוש ברוח התורה, ברוח הנביאים והחכמים, בית־כנסת כזה אין לו תכלית ואין תקוה ממנו לתשועת ישראל. הכהנים־הרבנים לא ימלאו את תפקידם, אלא אם כן יעמידו את עמם על ירידתו ועל הסכנה, הצפויה לשה הנמצא בין שבעים זאבים. כי אז יבינו העדרים איה ירעו ואיה ירבצו, ובחשכת הלילה יבקשו הצלה לנפשם.

כל זה, כמובן, אם ידעו האבות להוקיר תורה ולאהוב את לשוננו בלי שום „תכלית" של קאריירה, אלא ללמוד וללמד במסירות־נפש כאורח אבותינו משנות דור ודור, שלמדו את בניהם תורה וקיימו „ושננתם לבניך" כפשוטו בלי כל תקוה של מתן שכר לעתיד בתואר דוקטור, מהנדס, עורך־דין וכו'. הדאגה היתרה לחמריות בלבד, לגוף ולא לנשמה, היא בחינת „וטפכם אשר אמרתם — לבז יהיה". גוזלים את הטף מחיקו של משה וזורקים אותו לחיק הבעל ר"ל...

עת לקרב את הנוער לארבע אמות של א"י בגולה, והם בתי־כנסיות ובתי־מדרשות. יש לדבר אל הנוער בלשון הנביאים ולהחדיר לתוכו אהבה לקניניו הנצחיים של ישראל: אהבת תורה ומצוות, אהבת העם וארצו, וגם — אהבת יסורין, אהבה לסבול בסבל העם ובצרתו, מתוך הכרה שיש טעם לסבלו, באשר בן הוא לאותו העם העתיק והנרדף, אשר לאורו הלכו וילכו עמים רבים. אם זו תהא רוח הנוער שלנו — חזקה שכל רוחות שבעולם לא יזיזוהו ממקומו ולא יעבירוהו על דעתו ועל דעת קונו. נוער כזה יהיה קשור בעתידו של ישראל ובתקוות של יעודי נביאינו, ולא יאכל יאוש את לבבו. הן ידענו כי אחרית יאוש כפירה ובריחה מן המחנה, ממחנה הנרדפים למחנה הרודפים...

יחשבו נא ההורים על עתידם, על עתיד בניהם ועל עתיד עמם. אם יעשו באמונה את חשבון־הנפש מובטחני שגם את חובתם יעשו, חובתם לעמם ולעצמם. ואז נאמר להם בפה מלא: אשריכם שזכיתם לכך! „אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים", כלומר שהגדולים מקשיבים לקטנים, שומעים ומבינים שכל קיום העם תלוי בגורל הקטנים, הצעירים, ולפיכך גם ישקדו על תקנתם. דור כזה — אשריהו!

אל הכותל המערבי

...דרך רחובות צרות ואפלות, מלאות צחנה וזוהמה, רעש והמולה של אדם ובהמה, הלכתי הלוך וקרוב אל נקודת הקודש, אל אותה הנקודה, שאליה הלא כל־כך שאפתי ממרחקים, ממקום ארץ גלותי מעבר לים. כמעט מיום עמדי על דעתי הייתי נושא בחובי אידיאל זה: תמיד חשקתי לראות בעיני את השריד העתיק של מקום המקדש בחורבנו. ועכשו, שזכיתי לכך, היתה שאלה אחת מנקרת במוחי: וכי זה הוא הדרך המוביל אל המקום הנערץ והנקדש לישראל?...

נפשי מלאה מרורות, וסערת רוחי גדלה מרגע לרגע. נשמתי מה עצובה, עגומה, כמו מפרפרת היא במלקחים של יגון קודר, וכח המחשבה כאלו ניטל ממני. לבי פעם בי בחזקה, וכולי רגש. הרגשתי כי שעה זאת יחידה היא בחיי ולא תשנה עוד...

מהסימטאות המעוקלות נכנסתי למבוי צר, צעדתי מספר צעדים לאיזו סימטא אפלה, נטיתי קצת הצדה, ולנגד עיני הופיע פתאום — הכותל המערבי! הכותל הנורא המאוים, גבוה־גבוה, שחרחר וחלק, עצוב, עגום, כהה וכמו שקוע במחשבות־קדומים, בכעס עצור על שונאיו ומנדיו, כמו נקרשה פה מחשבה מימי החורבן. הרגשתי עצמי חלש ורפה אונים, חששתי כי עוד מעט ואכרע תחתי, כחי עזבני. ברעד חשאי תליתי עיני בכותל הנורא, שקעתי באבניו ונדמה לי באותו רגע שכאלו אין בעולם דבר זולתי הכותל המאוים הזה... אט־אט שבה מחשבתי אלי, ונשמתי מתרכזת בנקודה אחת, נקודה רוממה ונשגבה: נקודת הקדושה שבמולדת ישראל. הן עומד אני לפני מצבת־זכרון עתיקת יומין, בארץ החיים של אבות אבותי, הארץ אשר עשתה את ישראל לחטיבה אחת של כח אדיר, שדחה את כל זרמי הרוח של תורות עמים זרים, שקמו לחבל ולנבל את מאור החיים שלנו. כאן כאן הוא המקום המזכיר את מקור נצח ישראל, את המאור אשר לנוגה זרחו חי עם ישראל לא רק את ימיו הטובים, אלא גם את ימיו הרעים והנוראים בכל ימי גלותו.

נפשי התחילה להשתפך בתפלה זכה ולבבית, שכמוה לא התפללתי אולי מעודי. אמנם, לא כרעתי, לא נפלתי אפים ארצה ולא השתחויתי. רחוק־רחוק הייתי מלהביע את רחשי נפשי בסימנים חיצוניים, אך הרגשתי כי אין כמקום הזה מסוגל לתפלה ולהשתפכות הנפש לפני אל דר במרום. נדחקתי יותר ויותר אל הכותל העגום, שמתי פני בו, ממש־ממש באבנים הגדולות, ואתחיל להתפלל לאלהי אברהם, יצחק

ויעקב. בכל מלה ובכל הגה שהוצאתי מפי הרגשתי מין חן ונועם מיוחד, עדינות ורוך שלא יתוארו. סערת רוחי פרצה כל גבול, עד כדי קריעת לב ונשמה. כל מלה שבתפלתי היתה כעין פואימה לעצמה, שירת־עולמים המסוגלת להעיר ולהאיר המון תקופות משנות דור ודור. „ולירושלים עירך ברחמים תשוב"... „ותחזינה עינינו בשובך לציון"... מלים פשוטות, נדושות, שנעשו כמעט תפלות מרוב שמוש בהן, ועכשו האירו לפני באור חדש, אור פלאים. אני טוען ותובע, והדברים ספוגים שלהבת־יה, שכוחה אדיר וחזק להלהיב, להסעיר ולהרעיש את מיתרי הלב בשעה זו, שעה רוממה ונשגבה וקדושה.

רעד חזק עבר בכל גופי. הרגשתי שקשה לי העמידה. הרגשתי שלא האני העצמי שלי הוא העומד כאן וטוען. לא השבון־הנפש שלו בלבד עשיתי כאן, הרגשתי שהנשמה הישראלית העתיקה שבקרבי בכתה וספדה על העבדות והשפלות, על שעבוד ישראל סבא באלפים שנות גלותו, על חיי העוני של ישראל המתפרנסים ככלבים, על תלאות ומצוקות בלי קץ ובלי תכלית.

שאלה אחת לא פסקה מלנקר במוחי: עד מתי, ה'? בכתה בי נשמת היהודי הקדמון, שעמד על נהרות בבל ובכה בזכרו את ציון, ובכתה בי גם נשמת היהודי בן־דורי, הרצוץ והנדכא. זכרתי את ההריגות והשחיטות מימי הבינים, משנת ת"ח לאלף הששי, וכלה בגיהנום האוקריינית שבימי. רשות־היחיד שלי היתה הפעם רשות־הרבים של כל יהודי הגולה, ובעינים עצומות הרציתי את תחינתי וטענתי, תביעה ודרישה מכביכול: „למה לנצח תשכחנו"?

על תחית ישראל

„שאלה קליאופטרא מלכתא את ר' מאיר. אמרה: ידענא דחיי שכבי (שיחיו המתים), דכתיב ויציצו מעיר כעשב הארץ. אלא כשהן עומדים, עומדים ערומים או בלבושיהם עומדים? אמר לה: קל־וחומר מחטה, ומה חטה שנקברה ערומה יוצאת בכמה לבושין, צדיקין שנקברו בלבושיהם על אחת כמה וכמה" (סנהדרין צ:).

כשנעיין בשאלת קליאופטרא נראה שלא פקפקה בעצם תחיית המתים, אלא תמהה ולא ידעה האם עתידים הצדיקים לעמוד ערומים או לבושים. ואולם אותה תשובה שהשיב לה החכם האלקי ר' מאיר, הרי בכל עמקותה יכולים המקשים לסתור את הק"ו שלו ולשאול: הניחא חטה, דרך הטבע הוא שיקברו את הגרעין ערום, ואח"כ יצמח ויצא בכמה לבושים, מה שאינו כן אדם הקבור באדמה במלבושי עדן ועדנים, מדרך הטבע הוא שהמלבושים ירקבו ושיעמוד ערום. אם כן במה נחה דעת השואלת?

אלא בודאי לוטה בדבריה איזו כונה אחרת, עטופה מעטה אליגורי, וזאת היתה כונת שאלתה לפי דעתי: חפצה קליאופרא לשמוע את דעת ר' מאיר בדבר תחיית עם ישראל, בעת שיתעורר לחיים לאומיים ומדיניים חדשים, איך תהיה תחייתו זאת? האם ישיב לתחיה את עברו המזהיר, ותרבותו העתיקה משנות דור ודור תחדש כנשר נעוריה, או ישראל יצטרך להתחיל את תורתו מאלף־בית? ותשאל בדרך מליצה: יודעת אני שהמתים, אלה ישראל הנחשבים בחייהם כמתים, ע"י שאר אומה ולשון המשעבדים אותם, יודעת אני שה„מתים" הללו ישובו לתחיה, אולם מה תהא צורת תחייתם? האם יעמדו ערומים מלבושם, ומהו לבושו הרוחני של ישראל אם לא תורתו וחכמתו, אשר הורישו לו נביאיו וחכמיו מדור לדור? כלומר האין לחשוב שמחמת רוב טלטוליהם בגולה יאבדו לישראל כל אוצרותיו הרוחניים, והעם ישאר ערום מלבושי הפאר שהיה מתעטר בהם לעיני כל הגויים, או — „במלבושיהם הם עומדים", כלומר בעת שובם לתחיה ישאר באוצרם כל עשרם הרוחני, וכל רקבון לא ישלוט בו ושום חלודה לא תעלה בתורתם ובחכמתם?

ועל זה השיב ר' מאיר גם הוא במשל ומליצה, והוכיח לה שעם ישראל — לנצח יחיה ותרבותו נצחית היא, ובעת תחייתו יקום עם מלבושיו הרוחניים, שיתנוססו עליו לתפארה. וזהו „קל־וחומר מחטה": המשיל את עובדי האלילים לחטה, שכן הם חיים על הלחם בלבד, ואמר שאפילו אותם העמים שהיו חשוכים מדעת ונמצאו בשפל המדרגה הרוחנית — משהתחילו לפרוח ולהטות אזנם למוסר וחכמה, עלו מעלה מעלה בסולם החיים הרוחניים ושמם יצא לתהלה. על אחת כמה וכמה הצדיקים, הם בני ישראל, בני עם הספר, עם המוסר, בני הנביאים שהנחילו את תורת מוסרם כאור לעולם כלו! עם שהעשיר את כל האומות ברכושו הרוחני, עם שבתקופות היותר נוראות בחייו, עת היה בבחינת חנוט וקבור, היה בכל זאת מעוטף בטלית התכלת שלו, שיש בה מזוהר שדי, ולא פסק מהיות מאיר לעולם כלו, — עם כזה, על אחת כמה וכמה שבשובו לתחייה יקום עם כל מלבושיו, מלבושי הזוהר המזהירים כעין כסא הכבוד, ואותה התרבות שהיא מורשת העם הנצחי הזה — לא יועם זהרה! ישראל זכה יזכה לשאת את עטרת תורתו ותרבותו מדור לדור, הוא ינחילנה ויפיצנה וישא את דגלה ברמה לאור השמש, אור עולם, לעיני כל העמים, במהרה בימינו, אמן!

3 1158 01040 3201